

Hódmezővásárhely néprajza *

Hódmezővásárhely néprajza

*

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

NÉPRAJZA

*

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

NÉPRAJZA

*

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY, 2015.

Főszerkesztő
Dr. Novák László Ferenc, az MTA doktora

Szerkesztők
Nagy Vera
Szenti Tibor

Lektorok
Dr. Füvessy Anikó, az MTA kandidátusa
† Herczegh Mihály
Dr. Péter László, az MTA doktora
Dr. Selmeczi-Kovács Attila, az MTA doktora
† Dr. Szabó László, az MTA doktora
Szenti Tibor
T. Knotik Márta
Dr. Ujváry Zoltán, az MTA doktora

Horváthné Szélpál Mária, korrektor
Schlosser Judit, tördelőszerkesztő

A borítón
Tornyai János: Szitáló leány
(Magyar Nemzeti Galéria Ltsz.: F.K. 6379)
hátul: Plohn József felvétele (TJM)

ISBN 978-963-87406-4-9 Ö
ISBN 978-963-87406-5-6

© Németh László Városi Könyvtár, 2015

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben, sem egészben nem másolható, sem elektronikus, sem mechanikai eljárással, ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy adatbankban való felhasználást is!

A kötet a

Miniszterelnökség
támogatásával jött létre.

Kiadja
Németh László Városi Könyvtár És Pósa Lajos Gyermekkönyvtár

Nyomdai munkák:
„Norma” Nyomdász Kft. – Hódmezővásárhely
Rostás Pál ügyvezető

TARTALOM

AJÁNLÁS 7
BEVEZETŐ 9
ELŐSZÓ 11

ANYAGI KULTÚRA

NOVÁK LÁSZLÓ FERENC: Táj, település, hagyományos gazdálkodás 15
DÁM LÁSZLÓ: Hódmezővásárhely népi építészete 151
KRUZSLICZ ISTVÁN: Halászat 215
NAGY VERA: A termelt javak feldolgozása és értékesítése 275
† HERCZEG MIHÁLY: A hódmezővásárhelyi közlekedés, teherhordás, szállítás 325
SZENTI TIBOR: Hódmezővásárhelyi vagyonleltárak 1744-1922 345

ANTROPOLÓGIA, TÁRSADALOM

†HENKEY GYULA: Hódmezővásárhely és a turáni típus nagy-magyar-alföldi változata 409
VARSÁNYI ATTILA: Hódmezővásárhely társadalma 425
ÖRSI JULIANNA: Hódmezővásárhely nép élete történeti és néprajzi adatok tükrében 491
SZENTI TIBOR: A társadalom perifériális csoportjai 525

KÉZMŰIPAR

NAGY VERA: Céhes élet, céhes szokások 617
TERENDI VIKTÓRIA: A hódmezővásárhelyi faművesség 639
NAGY VERA: Fémművesség 665
NAGY VERA: Fazekasság 689
MARKOS GYÖRGYI: Bőrfeldolgozó iparok 729
NAGY VERA: A textilipar és termékei 763
† HERCZEG MIHÁLY: Hódmezővásárhely háztartási és élelmiszeriparának néprajza 805

VALLÁS, FOLKLÓR, NÉPZENE

LABANCZ GABRIELLA: Hódmezővásárhely népi hiedelemvilága....829
MARKOS GYÖNGYI: Az emberélet fordulói – népszokások....949
TOMÁN ZSÓKA: Fejezetek a hódmezővásárhelyi római katolikusság vallásos néprajzából....1019
NOVÁK LÁSZLÓ FERENC: Vallás, temető-temetés, sírjel....1041
† KATONA IMRE: Vásárhely népköltészete....1079
† FELLETÁR BÉLA: Népdal, népi hangszeresség, zenés népszokások Hódmezővásárhelyen....1125

BIBLIOGRÁFIA

KŐSZEGFALVI FERENC: Hódmezővásárhely néprajzi bibliográfiája....1143

UTÓHANG

SZENTI TIBOR: A vásárhelyi puszta változásai....1229

SZERZŐI NÉVTÁR

A SZERZŐK ADATAI....1283

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK....1309

AJÁNLÁS

Hódmezővásárhely etnográfiája meghatározó a magyar néprajzban, és ezt az eddigi alapos, sokrétű kutatása, feldolgozottsága is bizonyítja. Hód és Vásárhely települések első írásos emlékét már a XIII. században megörökítik. A két település összeolvadása után a XV. század közepétől folyamatos fejlődés vette kezdetét, az itt élők mezővárosi rangot kaptak Hunyadi Jánostól. A török hódoltság alóli felszabadító háborúkban Hódmezővásárhely évekre kiüresedett. Az 1698-1699-ben elindult visszaköltözés után őseinknek mindent a kezük szorgalmával, takarékosságukkal és a bölcsességükkel kellett megteremteniük.

Városunkban évszázadokon keresztül a paraszti élet és létforma volt a meghatározó. Ez teremtette meg a kézműipart is, a mezőgazdálkodás és az életmód sokrétű szükségleteinek kielégítésére. A földműves és állattartó emberek szellemi, tárgyi műveltsége olyan, a környező népéletbe beleillő, de attól eredetiségével mégis több szempontból eltérő néprajzi értékeket hozott életre, amelyek ismeretében Tálasi István néprajztudós Hódmezővásárhelyt a *Kiss Lajos Emlékkönyv* (Hódmezővásárhely, 1983.) vonatkozó fejezetében önálló nagytájnak, vagyis „nagyrelictum” – *nagy mezőváros-nak* nevezte.

A Tisztelt Olvasó városunk legfontosabb néprajzi értékeit összefoglaló, a tudományos követelményeknek megfelelően írt monográfiát tart a kezében. A kötetben nem csak az elődök által már megfogalmazott tanulmányok részeredményeit találja meg, hanem az új kutatási módszerek alapján kialakult szemlélettel megalkotott fejezeteket is. A monográfia a széleskörű gyűjtőmunka eredményeképpen pótolhatatlan anyagot tár elénk. A feladat elvégzésére országosan ismert, kiváló szakemberek kaptak megbízást. A kutatómunkát, és a belőlük született tanulmányokat dr. Novák László Ferenc az MTA doktora, történész és néprajzkutató, a könyv főszerkesztője irányította és részben végezte.

E néprajzi monográfiát elsősorban ajánlom minden vásárhelyi polgárnak, különösen a néprajz iránt, a régi életmód után érdeklődőknek és a fiataloknak, akiknek érdekük, hogy megismerjék népünk múltjának ezt az értékes szeletét. Ezen kötet nélkül nem lehet szakszerű helytörténeti oktatás és hagyományőrzés. Ajánlom továbbá minden határainkon innen és túl élő, a magyar néprajzot kedvelő, gyűjtő, feldolgozó és oktató számára.

Hódmezővásárhely, 2015. februárjában

Dr. Lázár János
a Miniszterelnökséget vezető Minisztérium minisztere
Hódmezővásárhely országgyűlési képviselője

BEVEZETŐ

Thomas Mann *József és testvérei* című tetralógiája 1933 és 1943 között jelent meg, vagyis a kezdő és a zárókötet között tizenhat év telt el. Amikor 2014-ben a *Hódmezővásárhely néprajzának* mintegy 1300 oldalas kéziratára a sokszerzős, két kötetes mű szerkesztőbizottsága felhívta figyelmemet, rögtön az jutott eszembe, hogy a vásárhelyi történeti monográfia korszerű tudományos módszerekkel megírt köteteit még dr. Csizmadia Sándorné városvezető elődöm rendelte meg, egy nemzedékkel korábban. Ennek első kötete 1984-ben jelent meg. Ezt követően dr. Rapcsák András polgármester jegyezte a két részes második kötetet 1993-ban.

A második gondolatom az volt, amikor átnéztem a *Hódmezővásárhely néprajza* kéziratát, térképeit, dokumentumrajzait és fotóit, amit Mann írt említett regényének *Előjáték*ként jegyzet első két mondatában: „Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?" Ha Abai Nagy Ferenc, Török Károly, Szeremlei Sámuel, Kiss Lajos, Tálasi István, Tárkány Szücs Ernő — a ma élőket nem is említve — nem írtak volna népünkről semmit, és egy újabb mohácsi vész, vagy valamilyen kataklizma sodorna el bennünket, amely után csupán ez az összegyűjtött népismereti anyag maradna meg, ebből újra lehetne teremteni évszázadok hol keserves, hol fellendülő népi életmódját.

Hódmezővásárhely néprajzáról sokan és sokat írtak az elmúlt évszázadban. A néprajztudományban elfoglalt rangos helyét a korábbi kutatónemzedék olyan kiválóságai teremtették meg, mint Kiss Lajos, a város Kossuth-díjas néprajzkutatója, valamint az anyagi kultúrát vizsgáló Tálasi István, a jogszokásokat feltérképező Tárkány Szücs Ernő vagy a magyar népi kerámia legnagyobb kutatója, Kresz Mária. Számos publikáció mutatja be a város népéletének egy-egy szeletét, teljességre törekvő munkát azonban most először tarthatunk kezünkben. *Hódmezővásárhely néprajza* azt a feladatot tűzte ki célul, hogy a nagy kutatógeneráció munkásságára alapozva, azt összegezve, saját, legújabb kutatási eredményeivel kiegészítve mutassa be a város népének életmódját az elmúlt századokban. A monográfia nagy érdeme, hogy olyan témákra is kitér, amelyekkel eddig publikációkban nem találkozhattunk. Reméljük, e munka is erősíti a városnak a néprajztudományban elfoglalt pozícióját ugyanúgy, mint a lakóinak identitástudatát.

Mivel a hagyományos népélet feltámaszthatatlan, hiszen erről már nincsenek, akik regélni tudnának, ezért ez a munka megismételhetetlen és elévülhetetlen.

Hosszú évek szorgos munkájának köszönhetően tarthatjuk kezünkben ezt a tekintélyt parancsoló kiadványt, mely mind a vásárhelyi polgárok, mind az érdeklődő laikusok és szakemberek számára izgalmas olvasmányt és pótolhatatlan forrásanyagot biztosít.

Hódmezővásárhely, 2015. március 30.

Almási István
Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város polgármestere

ELŐSZÓ

Jóllehet, Jókai Mór Kecskemétet illette a „puszták metropolisa” címmel, ám, ha rátekintünk a Nagy Magyar Alföld kiterjedt rónaságára, közelebbről a Tisza és Maros folyók által közrefogott területre, ott találjuk Hódmezővásárhelyt, a hatalmas kiterjedésű mezővárost, amely évszázadok során ötvöződött eggyé a környező pusztákból, s vált ténylegesen a puszták központját alkotó agrárvárossá, s méltán nevezhető a „puszták metropolisának”.

Településföldrajzi munkájában Mendöl Tibor tanulságos példaként említi Hódmezővásárhely sajátos mezővárosi településszerkezetét. Óriás parasztváros, amelynek központja kifejezetten városias jellegű impozáns templomai, rangos középületei és módos lakóházai révén, falusias jellegű viszont a központot övező településrész, a mezőváros lényegét jelentő, a mezőgazdálkodásnak megfelelően kialakított lakóházas, gazdasági épületes porták rendszerével, s harmadik övezete pedig a szórványtelepülés, a tágas határon kialakult tanyarendszerrel.

Hódmezővásárhely büszkélkedhet számos tudóssal, tudományos és szépirodalmi könyvvel, tanulmánykötettel, akik és amelyek a város múltját feltárják, életébe engednek bepillantást. A nagyszerű sorozat fontos része ez a monografikus jellegű mű, amely a mezőváros néprajzát szándékozik összefoglalni, a településrendszertől a népi építkezésen, gazdálkodáson, hagyományos közlekedésen és jelentős kézműiparon át – ezen belül is a városnak rangját emelő népi fazekasság, tálasság, bognár ipar – a mezőváros mintaképét reprezentáló társadalom, a folklór világát megtestesítő hiedelmek és népszokások, a népköltészet, a népi kultúra ágaiig.

A néprajzi munka sok évtizedes kutatás és feldolgozás eredményeként valósult meg, számos akadályt kellett útjából elgörgetnie a szerkesztőnek. Biztosítani a kutatás folytonosságát, a tanulmányok elkészülését, amelyben a helyi kutatók mellett az Alföld más vidékein élő és kutató szakemberek jeleskedtek.

A munkálatok különös lendületet kaptak 2002-ben, amikor a város kiváló polgármestere, dr. Lázár János úr biztosította a munka folytatását, ösztönzött a szintézis elkészítésére, melynek eredményeként született meg ez az alapvető fontosságú, pótolhatatlan mű. Köszönetünket fejezzük ki a sokoldalú támogatásáért, s ajánljuk a kötetet Miniszter úrnak, tíz esztendei polgármestersége tiszteletére is.

A XX. század második fele – az ötvenes évek elején a kuláküldözés, az 1956-os forradalom és szabadságharc után, a hatvanas évek legelején a paraszti gazdálkodás és életmód felszámolása az erőszakos téeszesítéssel, a nagyüzemi mezőgazdálkodás erőltetett megszervezésével – az évszázados múltú hagyományos paraszti gazdálkodás, társadalom, kultúra megszűnését, a nemzetmegtartó és népességeltartó képességgel megáldott parasztság, parasztpolgárság elsüllyedését eredményezte. A kutatómunka során olyan emlékanyag őrződhetett meg, amely ma már pótolhatatlan kincs.

A mű megvalósulása évtizedes munka eredménye, s ezen idő alatt a szerzőtársak is megfogyatkoztak. Eltávozott körünkből a népköltészet kiváló kutatója, dr. Katona Imre, a népzene szakavatott ismerője, Felletár Béla, a pótolhatatlan antropológus dr. Henkely Gyula, Herczeg Mihály nyugalmazott levéltár igazgató és történész, Hódmezővásárhely kiváló ismerője.

Néprajzi monográfiánkkal az ő emlékük előtt is tisztelgünk, különösen pedig Hódmezővásárhely népe előtt, akiknek hagyományos paraszti kultúráját már csak emlékként ismerhetjük meg. E munka egyben örök emléket állít az Alföld egyik legtekintélyesebb, egykori mezővárosának, Hódmezővásárhelynek és szorgos népének.

Dr. Novák László Ferenc
főszerkesztő

ANYAGI KULTÚRA

TÁJ, TELEPÜLÉS, HAGYOMÁNYOS GAZDÁLKODÁS

Novák László Ferenc

Jókai Mór a „puszták metropolisaként" aposztrofálta Kecskemétet.[1] Valóban, a tágas határral rendelkező patinás alföldi mezőváros hatalmas pusztaságot birtokolt a XVII. században, de még a XIX. században is maradt néhány pusztája, amely tekintélyes méretűvé növelte területét. A jeles író, aki abban a mezővárosban joghallgatóskodott –, ha ismerte volna közelebbről Hódmezővásárhelyt, rávonatkozóan bizonyára még inkább használta volna ezt a megtisztelő jelzőt. Ha a XIX. század végi vagy a XX. század eleji adatokat vesszük tekintetbe, akkor megállapíthatjuk, hogy Hódmezővásárhely a maga mintegy 132 ezer katasztrális hold nagyságú területével az óriás határú települések sorába tartozik az Alföldön (összehasonlításul: legnagyobb Debrecen 160, utána Kecskemét 150 ezer kat. hold területtel). A közvetlen szomszédságában fekvő Szeged 140 ezer kat. holddal alig haladja meg Hódmezővásárhely területét.[2] Debrecen és Kecskemét belső határától messze távol is feküdtek puszták, viszont Szegedhez hasonlóan Hódmezővásárhely abban a szerencsés helyzetben volt, hogy pusztái közvetlenül körbe vették, és a belső és külső határ egységesen összetartozott. Így valóságosan is Hódmezővásárhely a puszták „metropolisának" tekinthető.

Hódmezővásárhely jellegzetes alföldi mezőváros. Mendöl Tibor településföldrajzi munkájában a következőket írja róla: „A mi alföldi városaink geográfus szemmel nézve úgy tekinthetők, mint óriás falvak, amelyek magjában kisebb-nagyobb város található. Amit a közigazgatás például Hódmezővásárhely városának nevez, az jelent elsősorban is egy szétszórt tanyavilágot, másodsorban jelent egy Hódmezővásárhely falut, zárt települést, és jelenti végül azt a legbelül helyet foglaló városias, központi szerepköröket betöltő, külsejében is város jellegű települést, amely a közigazgatási Hódmezővásárhelynek csak igen kis töredékét teszi ki. Találunk tehát az Alföldön közigazgatásilag városnak nevezett olyan együtteseket, amelyek mindegyike áll egy tanyavilágból, vagyis szórványból, egy falusias településből és azon belül is egy városból. Ez *nem átmenet* falu és város közt, hanem két, (azaz három) egymásba tolt *önálló* külön település."[3] A jeles földrajztudós alapos tévedése a funkciononális morfológiai szemléletében kereshető. A mezőváros, mint Hódmezővásárhely is, egy sajátos magyar városi struktúra, szerves gazdasági–társadalmi egység, amely az Alföldön alakulhatott ki a különös történelmi és táji körülményeknek megfelelően, természetesen évszázadok során.[4] A lakosság a település központjában zsúfolódva, de részben mezőgazdasági tevékenységéhez kapcsolódón a szükséges lakó- és gazdasági épületekkel rendelkező tágasabb portákon húzódott meg. Itt, a központban épültek fel a templomok, itt alakult ki a piactér, itt kaptak helyet a közösség önigazgatásának és működésének intézményei (városháza, boltok, üzletek, majd pénzintézetek, részben iskolák), s itt épültek fel évszázadok során a módos, vagyonos gazdák tekintélyt sugárzó, a kor építészeti divatját tükröző rangos építményei. Ez különösen a XIX. második felében, a XIX–XX. század fordulóján, a XX. század elején mutatkozott meg. Ennek a korszaknak az építő tevékenysége határozza meg még ma is Hódmezővásárhely városi arculatát.

Az agrártevékenység szükségszerűen horizontálisan terjesztette mind nagyobbra a mezőváros belső határát, annak megfelelően, hogy a föld hasznából élő lakosságnak megfelelő nagyságú portára volt szüksége. A lakóház mellett helyet kellett kapnia a kamrának, górénak, az istállónak, színnek is, s az udvar szintén fontos szerepet töltött be a városban is. A peremi, külső terület valóban falusias arculatot mutat, de nem választható el a belső központtól. Annál is inkább, mivel a külső területeken is, főként a kisebb tereken és a főbb útvonalak mentében hasonló építkezés mutatkozott meg, mint a központi

---

1 NOVÁK László, 1986. 12.

2 Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület III. Budapest, 1972. 64., 118., 121., 153.

3 MENDÖL Tibor, 1963. 35–36.

4 Erre mutat rá Erdei Ferenc Mendöl Tiborral folytatott tudományos vitában. ERDEI Ferenc, 1941.

részeken. S természetesen a határ, a kiterjedt tanyavilág sem szakadhatott el a várostól, nem kezdhetett önálló közigazgatási életet. A gazdatársadalom java bent élt, s onnan irányította gazdaságát, de kint is élt a határban, dolgozott, és nemcsak irányította a munkát, de példát mutatva élen is járt abban, felhasználva családja számára a szegődtetett munkaerő munkáját. Hódmezővásárhely nagy határral, tanyavilággal, falusias jelleggel, nagy városokra jellemző magas építményekkel rendelkező tipikus alföldi, magyar mezőváros volt, s ezt a jellegét napjainkban is megismerhetjük.

Kutatómunkánkban ennek a tekintélyes mezővárosnak szentelünk nagy figyelmet. A szűkebb tájban vizsgáljuk a települést, kialakulásának táji és történeti körülményeit. Elsődlegesen is a társadalmi és birtokviszonyokra leszünk tekintettel, hiszen azok alapvetően meghatározták a település szerveződését, a településrendszer kialakulását, az élet kereteit. Ez a településnéprajz kutatási célkitűzése is egyben.[5] Lehetőség adódik arra, hogy a települési keretek között a gazdálkodásra is figyelemmel legyünk, mivel a gazdasági, határhasználati viszonyok döntően meghatározták a településrendszer kialakulását.

Hódmezővásárhely mint kutatási terület abban a szerencsés helyzetben van, hogy tekintélyes szakirodalmat mondhat magáénak. Ennek részletezésével azonban nem kívánunk foglalkozni.[6] Témánkat illetően kiemelten fontos Nagy Gyula munkássága, aki a vásárhelyi Puszta földművelését és állattartását kutatta és dolgozta fel,[7] s számos könyv és tanulmány, köztük Kiss Lajos, Szenti Tibor munkái.[8] Jelentős kutatás eredményét őrzi az Ethnológiai Adattár (Balassa Iván, Filep Antal, Boross Marietta, Nagy Endre), amely fontos adalékul szolgál munkánk megírásához.[9]

I. A TÁJ

Hódmezővásárhely határa és környéke jellegzetes tája a Nagy Magyar Alföldnek. A Tisza középső folyása vidékén terjed ki. Ez a terület a Kárpát-medence legmélyebben fekvő része. Nyugat felől a Tisza folyó alkot természetes határt, délen pedig a Maroshoz esik közel a mezőváros. Hódmezővásárhely nyugati, délnyugati területét számos tó, vízállás, lapos és vízfolyás tagolja, teszi változatossá. Közülük a névadó *Hód-tava* a legfontosabb, amely számos vízállással állt kapcsolatban (*Csúcs-tó*, *Hattyas-tó*, *Királyszéki-tó*, *Kistó-ér*, *Topa-ér*, *Citek-fok*, *Batida-szék*, *Szikáncs*, *Büdös-tó*, *Sárkány-tó*, *Artalics-tó*, *Gorzsa-ér*, *Gyulló-ér*, *Gatyás-ér*, *Dongó-rét*, *Ökör-tó*, *Kutyafenék* stb.). A határ legmélyebb pontja 67 méter magasan helyezkedik el a tengerszint felett *(Porgány, Bogdány, Élet-ere)*. A Tisza árvízmentesítéséig az említett tavak valóságos összefüggő vízrendszert alkottak, összeköttetést teremtve a Tiszával és a Maros folyóval. Ezzel kapcsolatban említünk egy leírást a természeti állapotokról: „Mikor a' Vásar alatt lévő nagy Tó a' Tiszától és Marosbul valamennyire meg árad, ollyankor nemelly Lakosok azon tóba apró halacskákat is fogdosnak, azért azon Tóbul való halászatbúl is valami hasznocskát vesznek, de szárazságnak idején mikor a' Tó kiszárad még tsak itatni való vizet sem szolgáltathat... midőn a' Vizek igen ki áradnak, mind a' Szőlőkbe, mind az Épületekbe, még a' Marha járó Nyomásokba, sőt a' Város földén lévö Szantó foldekbe is kazalokba is iszanyú sok károkat tesznek" – mondották a vásárhelyi jobbágyok 1791-ben.[10] Kedvező vízállás esetén lehetőség adódott arra, hogy vízi út kösse össze a mezővárost a Tiszával és a Marossal. A gabonás hajók rendszeresen feljártak Szegedről. A vízi út fontos szerepet töltött be a gabonakereskedelemben, valamint más termesztvények szállításában. Érdekességként említjük meg, hogy 1789. június 17-én „Ivanics Todor Hajós Mester" hajójára összesen 10 675 porció szénát rakodtak fel.[11]

---

5 A településnéprajz meghatározásához lásd NOVÁK László, 1995.

6 Részletesen foglalkozik ezzel KOVÁCS István, 1984.

7 NAGY Gyula, 1963.; NAGY Gyula, 1968.

8 SZENTI Tibor, 1979.; KISS Lajos, 1985.

9 NM EA 45, 191, 3013, 4162, 5782, 5793, 5856 stb.

10 MNL CSML HF Ir. 1791.

11 MNL CSML HF Ir. Nro. 4320–4324.

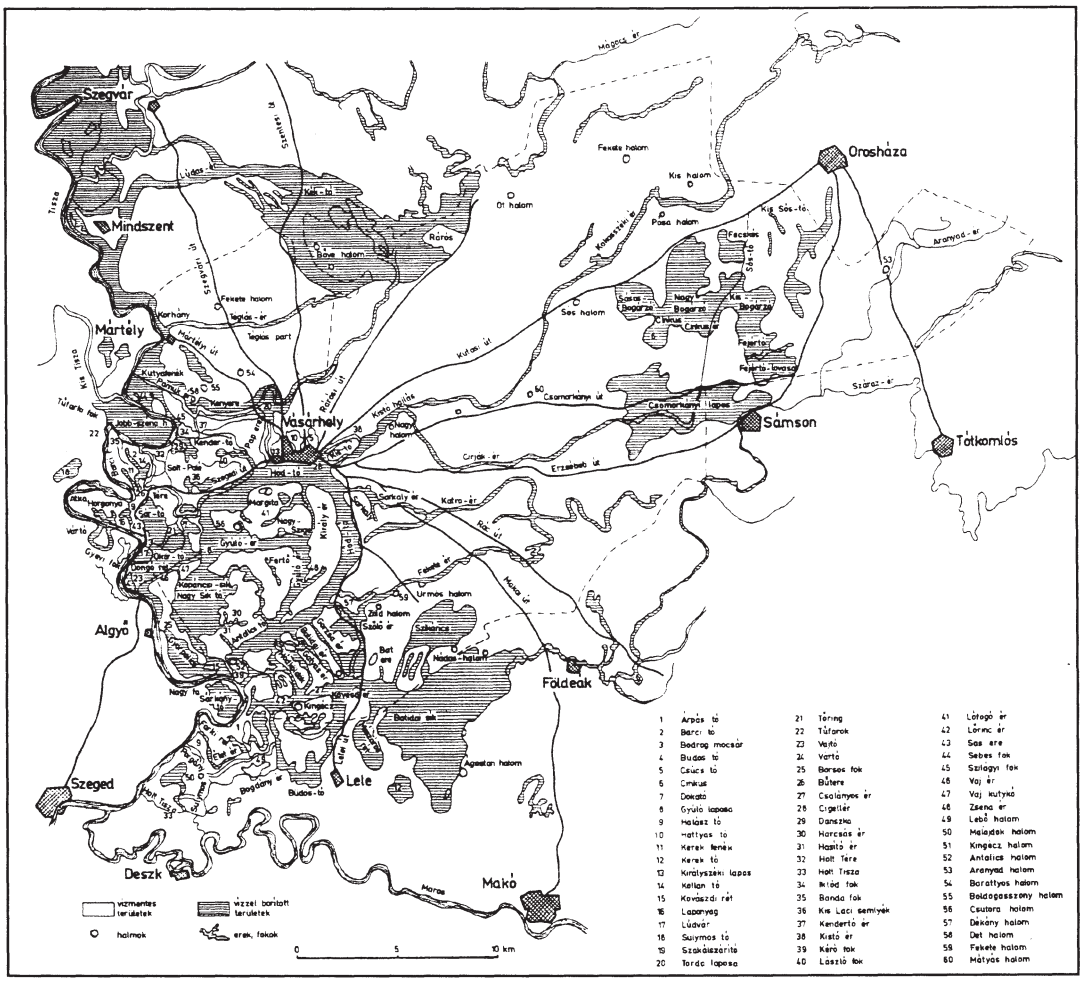
Hódmezővásárhely központi területe a Hód-tóval. (1774. MNL CSML HF)

A mezőváros a Hód-tava feletti partos részen épült ki, s ezért a partján álló házakat, portákat gyakran veszélyeztette a tó áradó vize. A pusztítás miatt annak szabályozása gyakran felmerült. A vásárhelyi jobbágyok a földesúrhoz írott kérelmükben erre tértek ki az 1800-as években: „A' leg mélyebb Jobbágyi alázatossággal, kívánjuk a' Te[kinte]tes kerületi szék kegyes szine eléibe terjeszteni, ím 'e következendő panaszainkat: ugyan is Böltsen méltóztatik tudni a' Tetes Kerületi Szék Városunk fél részét ostromló és gyakorta ki áradó, Nagy Tó Vizének mivoltát, a' mely is az ő dühösködő habjaival, minékünk partyán lakóknak felette sok károkat okoz, mert nem tsak hogy a' mi a' nélkül is szűk Udvar helyeinket naponként emészti, és fogyasztja, hanem még sok hellyeken épületjeinket is fenyegeti, és tsak 15 vagy 20 esztendők oltais sokakat el rontott, vagy el rontani kénszerített bennünket, jóllehet illyen 's több eféle károknak meg akadályoztatására rendelést tett volt a' régibb Elöljáróság, hogy t: i: partaink Öl szám szerint fel mérettetvénn, és annak oltalmazását, a' több lakos Társainknak is kötelességévé tette..."[12] A Hód-tó vize 1824-ben is veszélyeztette a mezővárost: „Minekutánna a' Vizeknek áradása már annyira menne, hogy a' Város körül lévő Tónak Partjai majd tsak nem annyivá lettek, hogy a' Víz ki áradása miatt... végső romlásokat várhattyák...." a lakosok, fogalmazták meg november 24-én.[13]

A *Hód-taván* utoljára 1856-ban közlekedett hajó, s az árvízmentesítés az 1870-es évekre fejeződött be a Tisza szabályozási munkálatai során. Ezzel az árvízveszély megszűnt, jelentős mértékben csökkent a tavak, vízállások területe, maga a *Hód-tava* is kiszáradt.

[12] MNL CSML HF Ir. Cs. 4. a. Sz. 92. Nro. 5706.

[13] MNL CSML HF Ir. Cs. 4. a. Sz. 92. Nro. 5887.

Hódmezővásárhely határának vízrajzi viszonyai a XIX. század második feléig. (AM)

Nem csupán a város belsősége környékén, de a határ távolabbi részeit is borították tavak, laposok, s erek szabdalták fel. A határ északkeleti részén terpeszkedik a *Kék-tó*, amely a *Ludas-ér*en keresztül állt összeköttetésben a Tiszával. A határ északkeleti részét is számos vízállás borítja s erek hálózzák be. Székkutason keresztül folyik a *Kakasszéki-ér*, amely helyenként tavakká terebélyesedik. Ezen a részen található a *Sásos*, *Kis-Bogárzó* és *Nagy-Bogárzó*, *Cinkus*, *Fejér-tó*, *Sós-tó*, valamint *Sámson* közelségében a *Csomorkányi-lapos*.[14] Tekintettel arra, hogy ez a vízállásos terület is a Tisza vízrendszeréhez tartozik, a folyó áradása jelentősen éreztette hatását, fokozva a belvízveszélyt. Ezért az uradalom még az árvíz-mentesítés előtt számos intézkedést tett a vízkárok mentesítése érdekében. Egy tanúvallomásból tudjuk, hogy az uradalom a Rároson, a *Kék-tó* környékén szabályozási munkálatokat végzett az 1760-as években: „Tapasztalta igen is a' Tanú 25 Esztendeig ez előtt szolgálván egy Esztendővel Derekegyházán hogy az Kéktóhát oly vizes, gyékényes, Kákás, és Nádas helly volt, hogy az Vasarhelyi Papista Templomnak, és a' Vásárhelyi Méltóságos Uraság házának fell épitésire szükséges Tégla, és Cserép azon náddal egetetett, amely a' Deutrális Kéktó háton termett, és ott vagatatott, és Derekegyházi Nagy Pajtának teteje is abbúl csináltatott, melly hely mind addig vizes, Nádas, és Kákas volt, valamég a' Mélgos Uraság ez elött 12 esztendővel a' Kéktóba Szolgáló nyálas eret Derekegyházánál nagy szorgalmatossággal ell nem töltötte, ugy hogy most ott a' Mlgos Uraság szántat, Kaszáltat, ahol az előtt Nád, Gyékény és Káka termett..."[15] A hatóság rendre töltéseket építtetett az áradások ellen s a belvizek lecsapolása érdekében. 1809. július 12-én regisztrálták a vásárhelyi jobbágyok észrevételét,

[14] ANDÓ Mihály, 1984. 74.

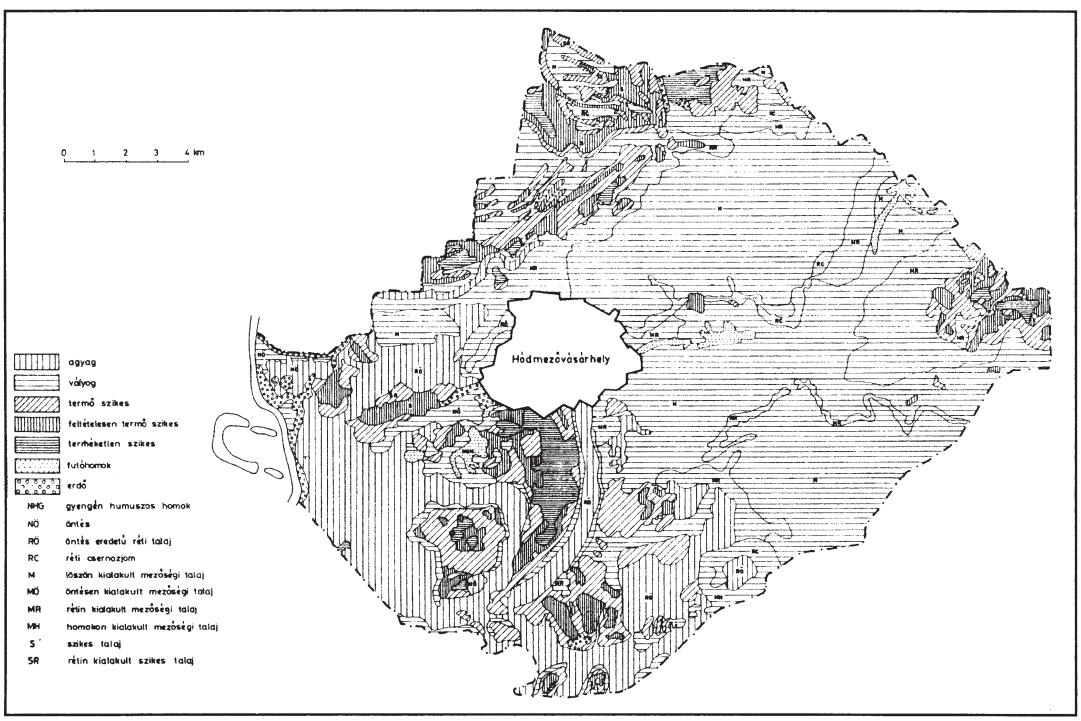
[15] MNL CSML HF Ir. Nro. 1801. (1777. ápr. 12.)

miszerint a „Sártói töltéseknek meg igazítása, és a' Sártói Hidak körül heverő Vizeknek a' Szunyogi ki tsapokon a' Tiszába leendő le tsapolása koránt sem megy úgy, a' mint az eránt Horváth Jósef Fő Szolga Bíró Úr tette a rendeléseket…"[16]

A XIX. század végi árvíz-mentesítés és lecsapolás után jelentős mértékben csökkent a vizenyős, vízállásos terület nagysága. Tavak, erek száradtak ki, források apadtak el. Ezek az idős emberek emlékezetében még fellelhetők. A Sóshalomtól északra, lankás részen volt egy mocsaras, ingoványos, nádas terület, amelyet forrás táplált vízzel. A környékbeli tanyasiak ide jártak ivóvízért, s nagyon ügyelni kellett, nehogy elsüllyedjenek a lápban.[17]

A határ nyugat (délnyugat) – kelet (északkelet) irányban emelkedik, *Kardoskút*, *Lebuki*, *Feketehalom*, *Mágócs* irányában. A térszínt halmok sokasága teszi változatossá (*Kápolna*, *Apáca*, *Fecskés-orom*, *Répáshát*, *Perjéshát*, *Farkas-*, *Bibichát*, *Akasztó-*, *Határ-*, *Táncos-*, *Kolera-domb*, *Kenyere*, *Kenyérváró-*, *Hámszárító-*, *Körtvényes-*, *Nádas-*, *Héjja-*, *Ludas-*, *Mártélyi-*, *Korhányi*, *Tarjánvégi*, *Vágott-halom*, a *Mártélyi-kettőshalom* stb.).[18]

A határ domborzati viszonyai, talajadottságai határozták meg a gazdálkodás lehetőségeit. A mélyebb fekvésű területeken találhatók meg a terméketlen és termő szikesek. Az agyag, a helyi fazekasság nélkülönözhetetlen anyaga szintén megtalálható a Tisza felé eső partosabb határrészeken, amelyek a mezőváros kiterjedt rétségi területét alkotják. Itt termett a nád is, amely fontos haszonvétele volt a jobbágyságnak és uradalomnak egyaránt. Csak a magisztrátus engedélyével láthattak hozzá a vásárhelyi jobbágygazdák a nád vágásához. Például 1799-ben november 25-től határozták meg a „Körtvélyesi Réten" a nád vágását, s büntetés alá vonták azokat, akik korábban, „tilalom ellen" vágattak. Egy november 16-i lajstrom szerint 15 lakos vétett a rend ellen, összesen 5950 kéve nádat arattak le (köztük Gulyás István és Dóda Mihály 17 kúp, 1450 kéve, „Számtartó Úr" 10 kúp, 1000 kötött és 660 kötetlen kéve, „Hámszárító Korcsmáros" 1 kúp és 300 kéve, „Morvay Comissarius Ur" 200 kéve, s maga a „Bíró Úr az szállásra hordatott" 300 kéve nádat). „Minthogy pedig a' Nádnak vágás közön-

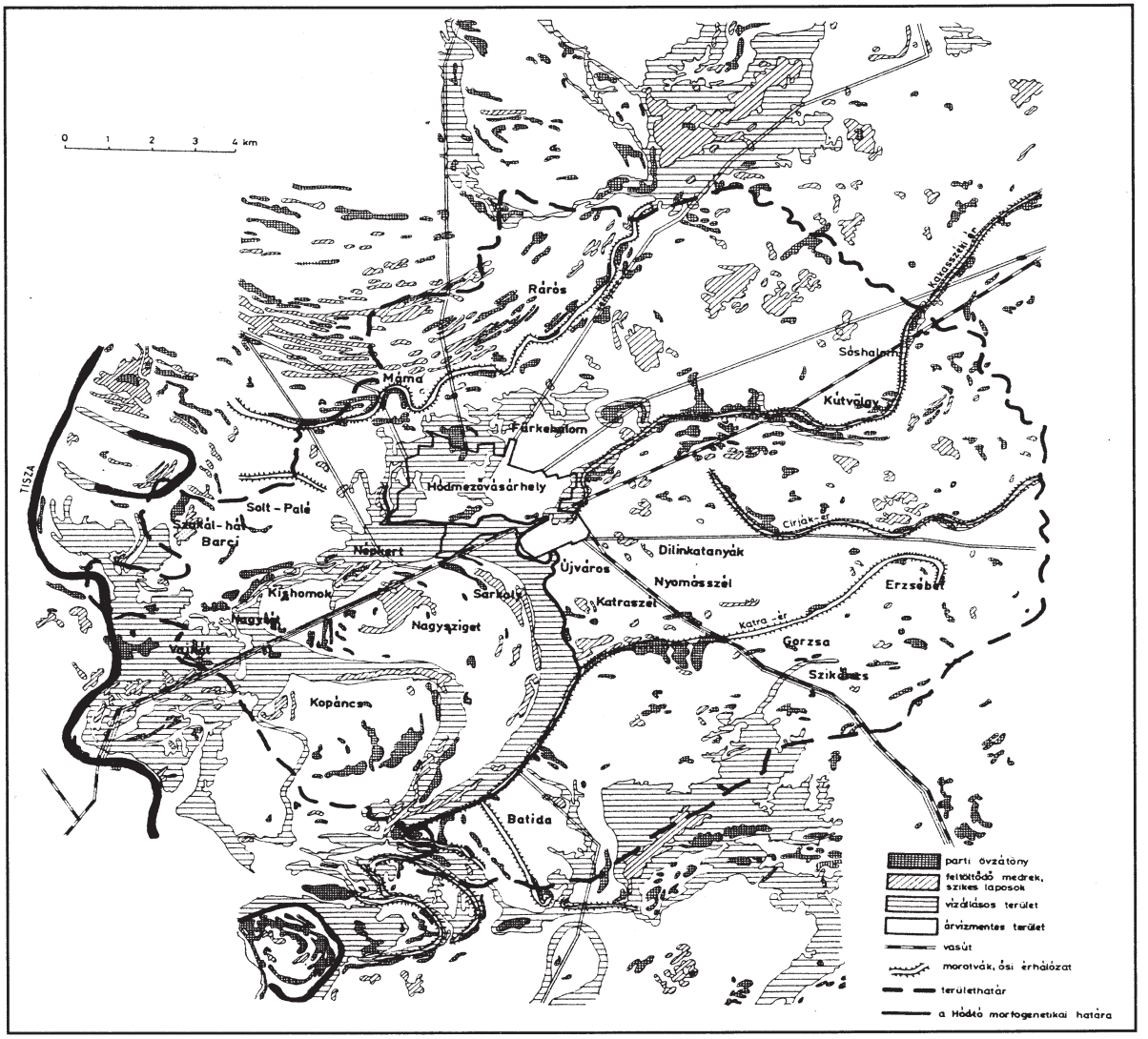

Hódmezővásárhely határának talajtérképe. (AM)

[16] MNL CSML HF Ir. Nro. 3205. 1806-ban a következő „töltések" voltak a határban: „Téglási Töltés Szentesi Útban", „Kenyere Töltése", „Kis Tó töltése", „Pap eri kis töltés", „Iklódi töltés". MNL CSML HF Ir. Nro. 2585.

[17] Saját gyűjtés (1998). Adatközlők: Töröcsik József (62 é.), Gy. Molnár Imre (75 é.), Molnár Ernő (77 é.), Lénárt Ernő (70 é.), Bálint András (78 é.), Nagy Imre (67 é.), Szi-lágyi Ernő (65 é.)

[18] ANDÓ Mihály, 1984. 67–70.

Hódmezővásárhely határának felszíni képződményei. (AM)

séges Publicatio által tilalmaztatott; - arra nézve a' Becs[ületes]. Tanáts azokra nézve a' kik hatalma alatt vagynak ezen büntetésnek bé tellyesítését fel tartya, és effectusban venni kivánnya, - a' kik pedig activitása alatt nem volnának, ide értvén Bíró Hős András eö Kegyelmét is, az Mlgos Uraságnak alázatossan representálya…"[19]

A mélyebb részektől a felszín fokozatosan emelkedik keleti irányban, és a Békés-Csanádi-löszhát területére húzódik. Az átlagmagasság 79–82 méter között ingadozik. Legmagasabb pontja a *Sáncbukó* (99 m). Itt található a legjobb minőségű föld, a löszön, homokon kialakult mezőségi talaj. Hódmezővásárhely legjobb szántóföldei *Mártély*, *Kenyere*, *Rárós*, *Csomorkány*, *Szent Erzsébet*, *Férged*, *Szikáncs* határrészein találhatóak meg. Helyenként homokhátak is előfordulnak, ahol szőlő- és gyümölcstelepítésre adódott lehetőség.[20]

[19] MNL CSML HF Ir. Nro. 1573.

[20] ANDÓ Mihály, 1984. 97–101.

II. TÁJ ÉS EMBER

A táj alapvetően behatárolja az életlehetőségeket. Az ember megfelelő, biztonságos helyre települt, ahol lakását kialakíthatta, és birtokba vehette azt a földdarabot, ahol gazdálkodva létét biztosította.

Hódmezővásárhely és környéke a honfoglalást követően lakottá vált. Okleveles említés szerint középkori falu volt *Barc* (1312), *Batida* (1331), *Csomorkány* (1231), *Gorzsa* (1331), *Kingéc* (a *Kingéc-halom* környékén a *Csalános-ér* partján Árpád-kori település nyomai bukkantak elő), *Kopáncs* (1219, a *Sik-tó* keleti partján), *Kotacháza* (1408, a *Tére-ér* és a *Tóth István-ere* összefolyásánál), *Rárós* (1456, a *Kék-tó* partján a *Veres-halom* mellett), *Szent Erzsébet* (XII–XIII. századi temploma a *Cirják-ér* déli partján állt), *Tarján* (1446, XI–XIII. századi temploma a *Pap-ere* és *Nyir* oldalán állt), *Úrnépe* (temploma a *Kakasszéki-ér* északi partján épült fel, s a helység 1462-ben már puszta).[21]

A török hódoltság kezdetén még virágzó falvak voltak Vásárhely környékén. Az 1557–1558. évi török adóösszeírás szerint lakott helység *Batida* (18 adózó), *Csomorkány* (26), *Fecskés* (35), *Földvár* (15), *Mágócs* (45), *Pereskutas* (11), *Rétkopáncs* (8), *Szőllős* (17), *Tótkutas* (7), *Derekegyház* (7), *Férged* (7), *Gorzsa* (8), *Körtvélyes* (17), *Mártély* (25), *Ráros* (7), *Szent Király* (8) és *Újváros* (12 adózó). 1566-ban már pusztán állott *Solt (Földvár)* és *Fecskés*. Az Alföld településállományában súlyos károkat okozó tizenötéves háború idején, az 1590-es években sorra néptelenedtek el a falvak. Batida, Férged, Gorzsa, Csomorkány, Sámson, Ujváros, Szőllős, Körtvélyes, Mágócs, Rétkopáncs, Rétkutas már pusztán állott 1596-ban. A XVII. században időnként lakott helység Mártély és Szent Király (Derekegyháza, Veresegyháza).[22]

A XVII. század végén a törökök elleni hadjáratok során Vásárhely is végveszélybe került, lakossága menekülésre kényszerült. Makó, Szentes lakóihoz hasonlóan a Duna-Tisza köze biztonságos mezővárosaiban (Halas, Kecskemét) találtak menedéket.[23] Nagykőrösön a neves Faragó család „Vásárhelyi" előneve utal az elszármazás helyére, Hódmezővásárhelyre.[24]

1. Földesúri fennhatóság

A török hódoltság korában az Alföldön több mezőváros sajátos jogállásra tett szert. Elmenekültek a földesurak, s a helységek önállóságra rendezkedtek be. Súlyos adózás fejében mentesültek a közvetlen török megszállás alól, s ez az önrendelkezésük megerősödését segítette elő. Az autonómia szerves része volt a protestáns – református – puritán vallási ideológia, amely szinte egyeduralkodóvá vált az épségben maradt mezővárosokban (ezek között számos hász városként kiváltságot élvezett a török szultántól). Vásárhely is jelentős protestáns mezővárossá vált a XVI–XVII. században, azonban számos jelentős helységhez hasonlóan – mint például Cegléd vagy a szomszédos Szentes – a török kiűzését követően közvetlen földesúri fennhatóság alá került. Helyzetét az is súlyosbította, hogy a földesúr domíniumot szervezett, s majorsági gazdálkodásra rendezkedett be, ami fokozottan igényelte a jobbágyi munkaszolgálatokat (robot, hosszúfuvar).

A mezőváros, mely 1722-ben nyerte el kiváltságos helyzetét vásári privilégium megszerzésével,[25] a Károlyi család birtokába került.

A XVII. század végén a Bercsényi család birtokolta a mezővárost. „Gróff Székesi Bercsényi Miklós szentelt Vitéz, Császár és Koronás Királyunk Ő Felsége Komornyikja, Tanácsa, és Mező Szegedi vég

[21] BLAZOVICH László, 1984. 271–276.
[22] KOVÁCS István, 1983. 330–332.
[23] TÁLASI István, 1984.
[24] NOVÁK László, 1994.
[25] KRUZSLICZ István, 1984. 415.

Házának Fő Kapitánya" 1691. augusztus 12-én 700 tallér adót vetett ki a helységre.[26] Vásárhely nem maradt a Bercsényiek kezén (Bercsényi Miklós birtokait konfiskálta, elkobozta a bécsi udvari kamara a Rákóczi szabadságharcban való szerepvállalása miatt). Már 1709-ben gróf Károlyi Sándor bírta, akitől Schlick Lipóthoz került a mezőváros, majd ismét a Károlyi famíliához került vissza, s 1722-től birtokolták folyamatosan. Az „Erdődi, Bélteki, Csongrádi, Megyeri, Surányi, Etsedi Dominiumomnak Örökös Földes Ura" Nagy Károlyi Károlyi Ferenc 1741-ben lépett egyezségre tíz esztendőre a vásárhelyi jobbágyaival. Ekkor már egységessé vált Hódmezővásárhely határa a pusztákkal. A gróf tekintettel arra, hogy „a' Város /: feles Gazdákbul állván :/ maga határjával nem subsistálhat,[27] azon Puszták nevezet szerént pedig *Mártély*, *Körtvélyes*, *Sólt*, *Rét Kopáncs*, *Gorsa*, *Batida*, *Szent Király*, *Férged*, *Szent Erzsébet*, *Csomorkány*, *Szölös*, *Sámson*, *Fecskés*, *Tót Kutas*, *Peres vagy Veres Kutas*, *Ujváros*, *Ráros*, *Mágócs*, magam számára ki szakasztott darabján kívül /: melly továbbrais részemre fenhagyatik :/ mellyeknek ex beneplacito Dominali alkalmas üdőtül fogva az Város szabad ususában vagyon, további birodalmában meg hagyatik és … confirmaltatik…"[28]

Hódmezővásárhely communitása tehát a belső határ és a külső határt alkotó puszták régi állapotának megfelelő használatában maradhatott. Egyértelművé vált, hogy a vásárhelyi gazdák gazdasági, vagyoni potenciája szükségelte a puszták birtoklását, használatát is, s ez a földesúr jóvoltából egyelőre biztosítottnak bizonyult.

Gróf Károlyi Ferenc földesúr Szegváron alakította ki uradalmának központját. Derekegyháza 1727-től majorsági birtok volt, s igényt tartott Mártély, Kenyere, Rárós felére, Körtvélyes egy részére. A gróf 1748-tól a majorsági gazdálkodásra helyezte a súlyt, s ezért igyekezett minél nagyobb pusztaterületeket magánkezelésbe vonni. 1771-ig Mágócs, Rárós fele, Ujváros 1/3-da és Sámson 1/4 része volt majorsági birtok. Majorsági központot alakított ki Felgyő és Szegvár mellett Derekegyházán (itt 1765-ben építtetett kastélyt), Mágócson és Sámsonon.[29]

Az erős protestáns autonómiával rendelkező mezővárosi közösségek ellen indított földesúri támadás Alföld-szerte az 1750-es években erősödött fel.[30] Károlyi Ferenc földesúri hatalmát az urbárium bevezetésével kívánta kiterjeszteni Vásárhely felett. 1751-ben felmérette a határt, a jobbágyok számára uradalmi engedélyhez kötötte a szállásföldek megszerzését, foglalását, majd 1756-ban urbárium bevezetésére tett kísérletet. „De ugy tapasztalom szemlátomást nem az magamnak karos engedelmem mellett épülne Városom, sőt a' rész administratiojok s. némellyeknek interessentiájok alatt notabiliter desolaltatni kezdett, egy uj épületecskét sem, annyival inkább tisztességes házat Vásárhely Városában nem láthatok, annyi Esztendőktül Dominale Beneficiumokbul léveltt notabilis perceptiojoknak tellyességgel semi sikere nem tapasztaltatik … említett Városomat s. annak lakossait Országunkban bé vett Urbarialis Ideával Dominalis Authoritásom mellett akarom regulázni, hogy enek utánna, mind az Ház tartó Gazdák, s. mind a' Zsellérek bizonyossan tudhassák mennyivel, és mivel tartoznak … minden Gazda esztendőt által 52. napokat szolgáljon, mindennémű termésbül Kilenczedet adgyon, Ludat, Tyukot, Vajat, és hizott sertést administraljon … minden Dominale Beneficiumokat, ugymint korcsmákat, mészár székeket, Bólt bért, Vásár vámot, piacz hely pénzt, muletát, Cadicitást, Bor nonát, Halászatot et egy szóval Uraságot Törvény szerint illető minden jövedelmeket számomra tartván, a' Városnak tsak éppen a' Negyedik Angariát ugymint: 8^{bert} 9^{bert} X^{bert} a' Törvényeknek rendelése szerént és a' Városban Bor Korcsmáknak folytatására engedem, fen tartván magamnak azon időben is a' ser és Pályinka árulást … És noha amint praemittalam Hazánk Törvénye szerént … juxta minden Gazda Esz-

---

[26] Contractrusok Nro. 1. MNL HTL 85. c. C. 3002. 15. pag.

[27] Nem subsistálhat = Vásárhely határa nem elegendő a gazdálkodásra.

[28] Továbbá, a pusztákon lévő kocsmáltatás, mészárszékek haszonvételeit a városnak adja. A pallosjogot (Jus Gladii) viszont fent tartja, a domínium más helységeihez hasonlóan. Contractusok. 1741. aug. 1. MNL HTL 85. c. C. 3002. 18–20. pag.

[29] RÁKOS István, 1984. 505–504.

[30] Itt említjük meg, hogy Cegléd földesura, a Clarissa apácarend 1744-ben szándékozott bevezetni az urbáriumot, s 1756-ban elvették a reformátusok templomát, megszüntették iskolájukat. Nagykőrösön gróf Keglevich Gábor 1749-ben tett kísérletet egy római katolikus templom létesítésére Althán Frigyes váci püspök szorgalmazására. Abonyban Galántai Balogh földesúr szintén a római katolikusokat helyezte előtérbe. A reformátusok templomát elvette. NOVÁK László, 1994.; BALOGH Sándor, 1975.

tendő által 52 Robotával tartozik, mind azon által én ebben is további rendelésemig engedelmeskedem, s' 15. napi munkánál többet nem kívánok Lakosaimtúl … A' melly Gazdának pediglen nem volna kedve az Robotát az Uraság számára ekével, vagy szekérrel meg tenni, szabad akarattyában lészen hat vagy négy ökrös, nem különben annyi Lovas Gazdáknak minden szolgálat béli napot 51 xrral fel váltani…"

A határ birtoklására vonatkozóan is rendelkezett az úrbárium. Eddig szabadfoglalással, kötetlenül történt a határhasználat – erről később részletesen szólunk –, ekkor a földesúr úgy rendelkezett, hogy felmérik a szántóművelésre fogott szállásföldeket, s az után adót vetnek ki: „… következnek a' város körül lévő Praediumim, mellyeket ugyan Városombéli Lakossaim engedelmekbül majd minden Census nélkül eddig, de már az eddig volt Contractusoknak ideje letelvén, Lakossaim sem kívánhattyák tőlem hogy ez utánis minden haszon nélkül Pusztáim kezeknél hagyattassanak: hanem valamint fel mérettem Insellérem által Lanczal a' szallasokat; melly lancznak hoszszasaga tészen 16. Bécsi Ölet, és 4 Schukot, az az; száz lab nyomok, mit minden ollyas lanczot négy szegben gondolván, és annyi mértékű szallas földet fognak ennek utánna egy egy Garassal esztendőnként fel váltani, valamint ezen aláb adnectált Lancz mértéknek kólcsa meg mutattya, a' ki többet bír, többet fizet, a' ki pedig kevesebbet bir, kevesebbet fizet. A' kik pedig az elmult esztendőkben erejek felett fogtanak fel szállás földet /: mivel némellyeknek hat hét száz bagja szénájok is meg teremhet, s. annyira szükségek nintsen :/ Az Butiának terhe miatt kevesebbelis bé erhetik szabad lészen az ollyanoknak Dominalis Tisztemnek kezében resignálni, és tsak annyit tartani magának, a' mennyire szükség lészen." A fizettség mellett járna a földesúrnak természetbeni beszolgáltatás is, de arról lemondott egyelőre Károlyi Ferenc: „A' Pusztámbúl noha mindenféle Őszi, Tavaszi prevercationak 8^{vája} engemet illetne, az is még most tovább való rendelésemig Lakosimnak jobb conversatioja kedvéért elengedem és az egész szállás földet … tsak praemissum szerént kívánom taxálni. A' Marha járó Pusztáim pediglen a' mellyben Városom Lakosinak Gulyái, Ménessi, és Göböjjei járnak, lánczal fel nem méretem, hanem darab szám szerént akar ki legyen, minden féle Marhatul fognak fizetni, tudni illik: a' Gulya és Ménesbéli Barmoktul 15. xr. az rugott Csikókat, vagy borjukat pediglen két darabot kelletik egy számban érteni. A' Göböly Ökröktül pediglen vagy más heverő ökröktül, akarmely reszén járjanak földemnek, darab számtul 30. xrt. fognak fizetni, de a' jármos, és hámos igás lovak ide nem értetnek, hanem azok a' mennyiben 15. napot szolgálnak, minden Taxa nélkül hagyattassanak, sertésseket s. Juhokat, akar meddő, akar fijas légyen, minden darab számtul egy egy Garast fizessenek, 3^{ad} fűtűl kezdvén számlálását s. két tavasszit hasonlóképpen egy számban szükséges érteni, és a' szokott 9^{ajját} pro hic et nunc el engedem."[31] Az urbárium nagy ellenkezést váltott ki a vásárhelyi jobbágyok körében, például a szállásokkal kapcsolatban: „Legelőször is a megmaradásin szűkséges szállások felőll ekképpen beszégettűnk s. végeztűnk: Hogyha Eő Exellja Instantiánkban kitett s. ajánlott egy egy Láncztul egy egy xrjával való fizetést /:mely nyomtányi volna:/ kevesellené, a' minthogy keveselliis, Szomszéd Csongrád Várossa szállásoktul való módgyát és szokását vettűk fel példáúl, az holott egy egy szállástul, avagy a' mint hívják egy Telelőtűl 24. fkat fizetnek Eő Excelljának s. az a' föld legjobb három Gazdánakis minden jószágával való ususára sufficiál, nem fizetvén a jelentett Summa pénzen kívül sem Nonát, sem pedig kűlőnössen Jószágaiktul Eö Excellják Taxát: Hogy ezért bennűnket a' Szállások eránt ekképpen conservalna Eő Excellja, ezen Motivum adgya előmagát, mivel Csongrádi Dominiumban lévén Vásárhely, s. egy időben esvén birodalmában Eő Excellják, bennűnket is nagyobb terhe, s. iga alá nem foghat…" – írták panaszos felterjesztésükben 1756. július 12-én.[32] Károly Ferenc gróf szeptemben 5-én Pesten kelt „Resolutio"-jában elhárította a vásárhelyi jobbágyság adóterheinek enyhítését. Többbek között azt is kijelentette, hogy „Az Tőrvényes Caducitasban valo Successiom, azon kívül, hogy tőrvényes, eddig tőllem volt Contractussomban is conservalva vólt, és noha akkor az Instansok nyakassága, akár Tiszteim neglectussa miatt, abbul eddig semmit láttam, s. ezután sem várok hasznot, abbéli Földes Úri Jussomat el nem engedem, és akár Grofságot, akar Jobbágyságot jelencsen, mind az, mind az Robota, abban bizonyossok lehetnek az Instansok, hogy ha Gróff sőt Nemes Ember lesz is földeimen, asztat nem uralom, hanem Tőrvény szerint Jobbágyomnak tartván, véle uraltatom és szolgáltatom magamat… A' koldus is többet fizet masutt

[31] Contractusok Nro. 4. MNL HTL 85. c. C. 3002. 292. sz. 21–25. pag.

[32] MNL CSHM HF Ir. Cs. 1. sz. 127. 292. pag.

30 xrnál, szégyen vólna becsülletes, mert Czéhes Embernek, csak becsülletes Titulusért is xrral nem forinttal fizetni. Az fel osztott Szállásoknak Isten s. Világ előtt nincs drágasága, sőtt inkább olcsosága, abban azért nem engedelmeskedhetem tőbbet, mert ha az Uraságot belőle illető jövedelemmel egyben vetetik, felével sem ér fel ezen census, mellynek egyébb iránt bővebb magyarázásátul tilt az Város közőnséges java…"[33]

Az urbárium bevezetése 1756-ban nem járt sikerrel, mint arról a vásárhelyi jobbágyok 1770-ben nyilatkoztak: „Nagy Méltóságú Gróff Károlyi Ferencz jókegyelmes Urunk Eő Excellentiaja egy bizonyos Urbáriumot szabván a' népnek itten kiis adott vala … de az annyira meg rettentette a' népet, hogy azonnal eö Exlljanak egyenlő akarattal viszaküldötte a' város. Mely miát oly kedvetlenségre jutott vala a' nép, hogy azon Esztendőben majd mindnyájan őszi vetés nélkül maradtak a' Gazdák. Tapasztalván mindezeket akkor, meg nevezett Nagy Méltóságú Gróff Eö Exllja, azon Urbáriumát tökéletességre nem vitte, mivel az abban minden tizenhat öles, s-két lábni Lánczal négy szegletben értvén meg méretteteett földtül 5. pénzt kivánó czikkeltis többekkel együt a' népnek sok ízben tett alázatos Instantiajara kegyessen retaxálta, és csak 2. pénzre szállította…"[34]

Mária Terézia királynő 1767-ben bocsátotta ki úrbérrendeletét, s ennek következtében az urbárium bevezetése már elkerülhetetlenné vált. Kezdetét vehette a viszonylag nagy önállósággal rendelkező mezővárosi közösség jobbágytelki viszonyok közé szorítása, kedvező állapotának lehanyatlása.

Az úrbéri kérdőpontok alapján az uradalom is kérdéseket intézett Vásárhely tanácsához és közösségéhez. Az uradalmi igazgatónak adott feleletükben egyetértésüket és félelmeiket is hangoztatták a vásárhelyi jobbágyok: „Minthogy Ő Felségének, még másíthatatlan akarattya az, hogy ezen T.N. Csongrád Vgyében is az Urbarium be hozattassék; miis minden tartozó engedelmességgel ő Felsége ezen Kegyelmes Akarattyának térdet fejet hajtunk. Azt a' Kegyességet pedig T. Director Urunknak, melly szerént azt a' nagy kárunkat, mellyet szállásaink el romlásából vallanánk, hogy Atyai képpen el hárítani igyekezte; hálát adó szívvel vésszük: a' Módot is ugy mint a' Constitutumnak, másút, sem a' Város Határán lejendő ki mérettetését, mellyet bölcsen feltalált, helyben magunktól sem mást, sem jobbat fel nem találván." A szállásföldek megmaradása megnyugtató volt a jobbágyság számára, viszont az úrbérrendelet szerint megállapított birtoklimitáció, a jobbágytelki földek nagysága már problémát vetett fel: „Tetzet Mlgos Fő Kapitány Urunknak, Ő, Nagyságának és Ttes Ns Vármegyék', az egész Ház helyes gazdának 28. Hold szántó földet, Kaszálót pedig 8. Holdat rendelni, a' fél, 4^{ed} és 8^{d} rész Helyesekk pedig a' földhöz alkalmaztatott élelmünknek módjához és gazdaságocskánk folytatásához képest: melly mind Ő Felsének, mind Ő Excellentiájának emolumentumára vagyon, igen kevés: ezen Kegyes rendelés szerént, sem Ő Felségének, sem Ő Excellentiájának alkalmasint használható, sem magunk mértékletes subsistentiánkat nem reménylhettyük…" A birtokolt földek termése után kilencedet (a pusztán lévőktől nyolcadot) adnak, s a városi házak után egy forint adót fizetnek, egy pálinkafőző üst után pedig 3 forintot adnak. „Az 52. Napnak sem kiszolgálására, sem ki váltására, ugy a' fuvarozásra is éppen állunk; sőt Robota nevezet alatt csak egy napotis, mind gazdák, mind zsellérek, sem nem szolgálunk, sem ki nem váltunk; míg Felséges Asszonyunknak, egész Országát ekképpen regulázó Kegyelmes parancsolattyát nem láttyuk, hanem annak mi is, azt meg csokolván, térdét fejét hajtunk…" A jobbágyközösség reményét fejezte ki, hogy „A' mint pedig Ő Felsége Kegyelmessen meg engedte, hogy ha a' Földes Uraság nem ellenzi, a' szegény Adózó Nép, a' mondott adót és Robotáit bizonyos esztendőkre mértékletessen meg válthassa…"[35] Az úrbérrendelet kibocsátását követően 1768-ban az uradalom ismét összegezte a rendeletnek Vásárhelyre vonatkozó lényegét. Egy egész telkes jobbágy 28 hold szántót és 8 hold kaszáló rétet birtokolhatott (a résztelkesek ennek arányában kaptak földeket). A vásárhelyi jobbágyoknak a telki földek termése után kilencedet, a pusztákon s az uraságtól bérelt földeken termett javak után nyolcadot és hetedet kellett adniuk. A kerti veteményeket nem adóztatták meg. Az egyes házak után egy rajnai forintot kellett fizetni.[36] Az urbárium bevezetése során 1770-ben

---

[33] MNL CSML HF. Ir. Cs. 1. sz. 127. 297–299. pag.

[34] Úrbéri kérdőpontokra adott válasz, 1770. MNL HTL 85. c. C. 3002. 2–3. pag.

[35] MNL CSML HF Ir. Nro. 3600/9-3600/12. (1761. nov. 1.)

[36] MNL CSML HF Ir. Cs. 1. sz. 150. 412–414. pag. (1768. nov. 28.)

a kilencpontos úrbéri kérdőívvel tisztázták a mezőváros helyzetét, a jobbágyság és földesura közötti kapcsolatrendszert. A felmérés alapján állapították meg a helység jobbágyai által használt földek nagyságát, azt, hogy a jobbágyok mennyi földet birtokolnak, milyen a vagyoni helyzetük, azaz hány telkesnek minősülhetnek. Összesen 806 jobbágyot írtak össze, valamint 24 háznélküli földes gazdát és 535 házas zsellért. A házatlan zsellérek száma 267 volt. Az 1770. november 23-i kimutatás szerint legvagyonosabb vásárhelyi gazdák az alább felsoroltak:[37]

Gazda	**Sessio**	**Fundus pm**	**Szántó pm**	**Kaszáló pm**
Dezső János	-	- 4/8	120	60
Kaszap Péter	-	1 -	120	60
Hajdu Mihály	-	1 2/8	100	30
Husos Pap István	-	- 2/8	100	60
Id. Koty István	-	1 -	100	40
Ménesy István	-	1 -	100	40
Nagy Szabó István	-	1 -	100	60
Polya Márton	-	- 4/8	100	25
Deák István	-	- 4/8	90	45
Kis Pál Péter	-	- 2/8	90	33
Égető György	-	1 2/8	86	25
Lázár Ferenc	-	- 4/8	84	14
Czeglédy Pál	-	- 2/8	80	25
Joó György	-	- 3/8	80	20
Molnár Sámuel	-	- 2/8	80	25
Hody Pál	-	- 5/8	70	22
Mucsy Mihály	-	1 -	70	25

Ekkor még az úrbéri telek (sessio) nagysága nem volt ismeretes. A fölbirtokot pozsonyi mérőben (pm) állapították meg (2 pm = 1 1200 □ öles hold). A legtöbb földdel rendelkező vásárhelyi gazdák az előirányzott jobbágytelek-nagyságnál jóval több földterülettel rendelkeztek. Az úrbéri rendelet a házastelek (fundus) nagyságát 2 pm-ben, 1 holdban állapította meg. A vásárhelyiek birtokában nem volt ekkora belső terület, a mezőváros jellegéből adódóan a sűrűn lakott belsőségen csupán 150–750 □ öles porták foglaltak helyet. A házastelek mennyiségét a szántóföld területében egyenlítették ki. A legnagyobb birtokú jobbágy össszesen 90 hold szántót és kaszálót birtokolt, ami az előzetes számítások szerint 2 4/8 jobbágyteleknek felelt meg. A jobbágytelekhez legelő nem tartozott, azt közösen használták a gazdák. A mezőváros közelségében terült el a belső legelő vagy *nyomás*, ahová a fejős marhát, a csordát, igás ökröket és lovakat hajtották ki legelni, emellett a távoli pusztán is tartottak jószágot, elsősorban is heverő marhát *gulyá*kban, lovat *méne*sekben, juhot *falka* számra és sertést *csürhé*kben. Az 1770-es úrbéri felmérés során megállapították, hogy „az itt lakos Job Gazdák közül egyet föl vévén, tart a' Pusztákon Gulyabéli Marhát 84. Ménesses Lovat 18. Göböly Ökröt 30. Nyomáson 8. ökröt, 3. fejős Tehenet, 4 Kocsis Lovat, Sertést 28. Juhva pedig hol Pusztán hol Nyomáson 280. Nemkülömben a' közepszerű gazdának vagyon a' Pusztán Gulyabeli Marhája 36. Méneses Lova 11. Göböl Ökre 12. Nyomáson Jármos Ökre 6. Fejős Tehene 3. Kocsis Lova 3, sertésse 16. Juha mind az két részen 110. Végképpen az alább való Gazdák közzül egy tart a' Pusztán Gulyabeli Marhát egyet; Nyomáson fejős Tehenet 1. Kocsis Lovat kettőtt…"[38]

Az első úrbéri tabella 1772. március 19-én készült el. Ekkor 760 jobbágyot írtak össze, akik 292 6/8 jobbágytelekkel (sessió) rendelkeztek. A háznélküli földes gazdák száma 19 volt, akik 3 2/8 sessió földet birtokoltak. Velük együtt növekedett 296-ra a helység jobbágytelkeinek száma. Rajtuk kívül

[37] MNL CSML HF Úrb. ir. 1770. nov. 23.

[38] MNL HTL 85. c. C. 3002. 292. sz. 2–14. pag.

még összeírásra került 42 fő házzal rendelkező földes zsellér, 4 fő háznélküli földes zsellér, 536 házas és 66 háznélküli zsellér.[39] Az 1770-ben összeírt legnagyobb birtokú jobágyok közül Kaszap Péter 2 1/8 telkes jobbággyá minősült, fél hold porta, 60-60 hold szántó és kaszáló birtokába került, s 8/16 hold pótlásföldet kapott a házasteleknek megfelelően. A legnagyobb telkes jobbágyok közé tartozott továbbá Husos Pap István 1 7/8, Toth Sámuel 1 6/8, Kis Pál Mihály 1 4/8, Kis Pál Péter 1 3/8, Mucsy Mihály és Palócz András 1 2/8, Czeglédy Pál és Molnár Sámuel 1 1/8 sessio birtokkal.[40]

Az egyes gazdák telki állományba sorolása az általuk birtokolt földterület alapján képlékenynek bizonyult. A későbbiek során lényegesen módosult a helyzet, jelentősen növekedett a szessziók száma, úgyszintén változott a jobbágyok és zsellérek számaránya:[41]

	1773	**1774**	**1780**	**1785**	**1808**	**1847**
Sessió	1161 3/8	1173 3/8	-	-	-	1359 7/8
Jobbágy	854	-	936	1066	963	1396
Házas zsellér	663	-	1004	950	2133	2425
Házatlan	301	-	532	540	773	1333

Az 1773-as úrbéri tabella szerint lényeges változások álltak be a jobbágytelek nagyságát illetően. Ekkor a legnagyobb birtokkal Dezső János rendekezett. A 10 3/8 sessionak megfelelően 1 1/8 pozsonyi mérő nagyságú fundust, 352 3/4 hold szántót, 228 ¼ hold kaszálót és 1/16 hold pótlékföldet birtokolt. A legyobb gazdák közé tartozott Mucsi Mihály 7 4/8, Mucsi János 6, Gál János 5 6/8, Maksa András 4 6/8 Cs. Hódi István, H.[usos] Pap István, Kelemen Sámuel, Nagy Szabó István, Tot Sámuel 4-4 jobbágytelekkel. Az egytelkes Deső Ferenc 5/8 pm fundus, 34 hold szántó, 22 hold rét és 11/16 hold pótlékföld birtokában volt.[42] Tehát megállapítható, hogy az egytelkes vásárhelyi jobbágy az 1768-ban előirányzott mennyiségnél lényegesen több földet használhatott jobbágytelkének megfelelően.

A jobbágy és földesúri birtokviszony rendezése során feleslegföldek (remanencia) keletkeztek. A meghatározott jobbágytelki járandóság feletti földterület az uradalmat illette meg, a jobbágyság elesett annak használatától. Az 1772. évi állapothoz képest lényeges emelkedés következett be 1773-ra, azonban az 1161 3/8 sessió mellett 198 4/8 sessió remanencia is keletkezett. Az uradalom majorságához csatolták *Tompahát* és *Kéktóhát* 4000 holdas területét, valamint *Ujváros*ból elvettek 1633 holdat, *Nagyhajlás*on 210, *Sámson*on 650 holdat. A mintegy 100 000 hold maradványföldet a vásárhelyi jobbágy gazdák bérelhették az uradalomtól.[43] A remenenciális földek használatával kapcsolatban a vásárhelyi magisztrátus 1799. augusztus 17-én folyamodott a földesúri bírósághoz, a „Tettes Sessióhoz" (Úriszék): „Hogy ezen Remanentialis Földeket, a' Földetlen, úgy szintén kevés földet bíró Lakostársainknak élelmekre a' kik külömben mind erejekre 's tehetségekre nézve, mind pedig más részről a' föld mívelésben való szorgalmatosságoknak tekintetéből, a' szántóföldek bírására alkalmatosok volnának, a' Városnak neve 's Corectioja alatt, más Vidékiek, a' vagy talánn egy privaltus, és egyedül maga tulajdon maga hasznát és nyereségét vadászó személy előtt Árendába venni, úgy szándékoznánk, hogy azt a' Méltóságos Uraságtól meg nyerhetvén, az föntebb is jelentett Lakosaink között proportio szerint, kinek kinek erejéhez képest 4/8 és 2/8 sessionként ki osztatnának…"[44] Kiosztásra egyelőre nem került sor, azonban az uradalom időről-időre bérbe adott majorsági birtokaiból. Így például 1802. október 1-jével hatvan lakos a Kenyere melletti 16 1/8 sessió földet – „a' mellyek a' Mlgos Uraságot mint allodialis földet illetik" – vette bérbe három esztendőre.[45] „Adatik tudtára mindenkk, valakiknek illik, hogy Főméltóságú Gróff Nagy Károllyi Jósef Úr eö Nagysága részirül az Ujvárosi Pusztán Huszonkét Sessio 2/8 föld

[39] „Constriptio Urbarialis Oppidi Vásárhely" 1770. nov. 23.; Úrbéri Tabella, 1772. márc. 19. MNL HTL 85. c. C. 3002. 32–129., 153–252. pag.

[40] MNL HTL 85. c. C. 3002. 155–250. pag.

[41] RÁKOS István, 1984. 560–561.

[42] MNL HTL 85. c. C. 3002. Úrbéri Tabella 1773. dec. 10. 1–49. pag.

[43] RÁKOS István, 1984. 522–523.

[44] MNL CSML HF Ir. Nro. 1568. (1779. aug. 17.)

[45] MNL CSML HF Ir. Nro. 3006-3007. (1802. szept. 29.)

árendába adatott" – hirdették ki 1802. szeptember 30-án. A három évre szóló bérleményért 42 rajnai forintot és 30 krajcárt kellett fizetni sessiónként.[46] Ugyancsak Ujvároson az 1804/1805-ös esztendőre 63 gazda vett bérbe 16 jobbágyteleknyi földterület (322 Rft. 30 xr.), köztük a „Perceptor Úr" (a városi számadó bíró) 2 sessiót vállalt fel.[47] „Méltóságos Buzinyi Gróf Keglevits Ágostonné, született Gróf Valdstein Varthenberg Ersébeth Aszszony és Nagysága, mint néhai Méltóságos Gróf Károlyi Jósef első Férjétül származott Gyermekeinek Tőrvényes, és Természetes Gyám Annya, és Gondviselője" 1811. október 1-jén adta bérbe az újvárosi 23 2/8 sessió nagyságú földbirtokot.[48]

Az 1773-ban megállapított 1359 7/8 jobbágytelki állományt a Helytartótanács is jóváhagyta 1776-ban. Mint említettük, ebből, a remanenciális részből osztott a földesúr bérleményeket a vásárhelyi lakosoknak. Az 1832/36. évi reformkori országgyűlés törvényei hatására került napirendre 1837-ben – a már régóta óhajtott – remanenciális földeknek a földdel nem rendelkező zsellérek közötti felosztása. A 198 4/8 sessiós földbirtokot 87 házas zsellér (113 2/8 telek), 52 házatlan zsellér (47 6/8 telek) és 36 jobbágy (25 3/8 telek) között osztották fel, az egyház pedig 12 jobbágyteleknyi földterületben részesült.[49]

Tekintettel arra, hogy az urbárium bevezetése, a jobbágytelki viszonyok véglegesítése a XVIII. század végén megtörtént, a jobbágyság számára nagyon terhes úrbéri adózás miatt is 1827-ben, még a reformkori országgyűlések törvénykezései előtt sor került Vásárhelyen az örökváltsági szerződés előkészítésére. A földesúri família és a jobbágy kommunitas közötti egyezség szerint 1 250 000 Ft váltságdíjat fizetett volna a város, és 6 228 hold legelő jutott volna a földesúrnak. Ezt a megállapodást azonban az uradalmi tisztek meghiúsították. A legelő arányosítása és elkülönözése, a felosztás körül támadtak a bonyodalmak.

Az 1840. évi úrbéri törvény lehetővé tette a legelőfelosztást (1 egész jobbágytelek után 4–22 hold juthatott). Az uradalom még 1839-ben 30 holdat ajánlott sessiónként, amit azonban a jobbágyközösség nem fogadott el, követelve 1 telek után 50 hold legelőt. 1844-ben egyezség hiányában perre került sor, majd rövidesen, 1847. április 1-jén megszületett az egyezség. Egy jobbágytelekhez 32 hold legelő kiosztásában állapodtak meg.

Az úrbéri megváltakozás, a földesúri és jobbágybirtok elkülönözése során 1359 7/8 jobbágytelki illetőséget vettek alapul, azt a telki mennyiséget, amely már 1773-ban véglegessé vált. A legelőfelosztás során is ezt a mennyiséget vették alapul, amelyhez még számították a 2425 házas zsellért illető 303 1/8 sessiót is (1 jobbágytelekre 8 házas zsellért számoltak). Összesen 1666 jobbágyteleknek megfelelően 53 312 hold legelő felosztására kerülhetett sor. Ebből külső legelő 10 566 hold (a földesurat 15 016 hold illetett meg), a külső legelő területe 42 746 hold (a földesúré 36 824 hold). A legelő területe mindkét részről, összesen 158 464 hold, a közös használatban rét pedig 23 344 hold volt.[50]

Az úrbéri viszonyok felszámolását az 1848. évi áprilisi törvények biztosították, azonban annak megvalósulása csupán az 1853. évi úrbéri pátens következtében történt meg. A szorgalmiföldnek számító szőlőterület, ami nem tartozott a jobbágy telekszervezetbe, illetve nem érintette az úrbéri megváltakozás, a XIX. század második felében valósult meg.[51]

---

[46] MNL CSML HF Ir. Nro. 3003–3004.

[47] MNL CSML HF Ir. Nro. 3066–3068.

[48] MNL CSML HF Ir. Cs. 3. a. Sz. 52. Nro. 3210.

[49] RÁKOS István, 1984. 540–541.

[50] RÁKOS István, 1984. 548–550.

[51] SZOKOLAI István, 1856.; HERCEGH Mihály, 1994.; OROSZ István, 1998.

2. Paraszti birtok

A rendi viszonyok restaurációjával együtt járó földesúri hatalom befolyásának erősödése veszélyt jelentett a jobbágyjogú, ám a török hódoltság korában szabad paraszti állapotot kialakított mezővárosi közösségek számára. Több mezőváros – köztük Kecskemét és Nagykőrös – képes volt kiváltságos állapotát megőrizni. Több földesúr rendelkezett felettük, s mivel a birtokviszonyok a török uralom idején homályba vesztek, a jobbágy telekszervezet nem alakult ki, illetve nem merevedett meg. A XIX. század elejére redempciót valósított meg, és még az 1844. évi törvénykezés előtt, amely eltörölte az incapacitás, a werbőczyánus jobbágyi birtokképtelenséget, szabadalmas állapotba kerültek.[52] Azok a helységek, amelyek egy-egy földesúr birtokát képezték, rendkívül hátrányos helyzetbe kerültek a XVIII. század közepétől. A földesúr fennhatósága, birtokjoga nem válhatott kérdésessé, s zavartalanul megtörténhetett a szabad jobbágy-paraszti közösség jobbágysorba süllyesztése. Különösen Mária Terézia 1767-es úrbéri törvénye kedvezett a földesuraknak. Az országosan limitált jobbágytelki birtok alapján állapították meg a jobbágyok vagyoni helyzetét, társadalmi rétegződését, ami nagyon hátrányosan érintette a jobbágygazdákat. A korábbi évszázadban erejükhöz mérten jutottak földbirtokhoz, az úrbérrendelet viszont szabályozta annak nagyságát, és ily módon a feleslegföldeket (remanencia) elvették a jobbágyoktól, a földesúr magánkezelésű, majorsági birtokához kerültek. A földesúr uradalmakat hozhatott létre ott is, ahol korábban csak a föld tulajdonjogával rendelkezett, de gyakorlatilag nem használta azokat. Ilyen helyzetbe került például Cegléd, ahol a Clarissa apácarend kiterjesztette hatalmát a református hegemóniájú, autonóm mezőváros felett. Bevezették az urbáriumot, kialakították a jobbágy telekszervezetet.[53] Ez a sors jutott osztályrészül többek között Szentes lakosságának s nem utolsósorban Hódmezővásárhely jobbágy gazda társadalmának.[54]

Mária Terézia királynő 1767. évi úrbérrendeletét követően Hódmezővásárhelyen is sor került a jobbágytelekrendszer kialakítása: „Minekutánna Felséges Uralkodó Asszonyunk fel tett Kegyelmes akarattya az, a' mellyis egyedül a' szegény Magyar Hazánknak annális inkább való bóldogulására céloz, hogy tudniillik ezen Nemes Csongrád Vármegyében lévő Helységeknek is Határát a' tőbb Nemes Vármegyékben rész szerént immár bé hozott rész szerént okvetetlenűl bé hozandó mód szerént egész, fél, fertály, és ha szükséges lészen 8^{ad} rész Házhelyekre hóld számra fel osztassanak; és az illyetén ház helyek vagy is Ház helyek után való földek az azon Helységekben lakozó Gazda embernek kinek kinek a' maga tehettsége és erejéhez képest egész, fél, Negyed, és 8^{ad} rész szerént elosztassanak. Mind ezeknek pediglen elkerűlhetetlenűl lejendő tellyesítésére maga a' Mságos fő Ispány Úr Ő Nagysága, és a' Nemes Vármegye említett Felséges Asszonyunk által meg hatalmaztatott légyen. Köz akaratúl azért azt végezte Ő Nagysága, és a' most mondott Ns Vármegye hogy mind a' béjáró jármos Marhák; mind pediglen fejlős Tehenek számára minden Helységnek kimutatandó legelő Mezőn vagyis Nyomáson kívül

1mo	Minden egész Ház helynek légyen szántó földe	28 hóldas
	Széna kaszálója	8 dettó
	Fél Ház helynek szántó földgye	14 dettó
	Széna Kaszálója	4 dettó
	Fertály ház helynek szántó földgye	7 dettó
	Széna kaszálója	2 dettó
	Nyólczad részesnek szántó földgye	3 1/2 dettó
	Széna Kaszálója	1 dettó

2º Minden Helységbéliekk', tűzelőnek szükséges Nádgyok

3º Szabad lészen minden Helységnek fizetés nélkül az Helység számának vagy is de tsak egy arra rendelendő háznál Sz: Mihály Naptúl fogva egész Sz. György Napig bor Korcsmát egész esztendőben folytatni

[52] NOVÁK László, 1998.

[53] NOVÁK László, 1982.

[54] SIMA László, 1914.; SZEREMLEI Samu, 1907.

4º Minden Helységben lévő Tőrvényes Királyi és rész szerént Privile ialis java és Jussok a' Földes Uraságoknak számára egészen megmaradgyanak.

És ezen fent írt mód szerént felosztott határtól, és így elintézett Helységekben lévő Gazdák a' Hazánk régi Tőrvényei szerént az emlitett javakért ekképen valamint kővetkezik kőtelesek legyenek szolgálni, és adózni, ugymint

1º Minden veteményekbül a' mellyek azokon kiméretendő Ház hely után való földeiken teremni fognak, ki vévén a' Kerti veteményeket a' 9$^{\underline{\text{edet}}}$, a' Pusztákon termendőkből pedig valamint az Uraséggal meg fognak alkhatni az 8$^{\underline{\text{adot}}}$ vagy 7$^{\underline{\text{det}}}$ az Uraságnak kiadni kéntelenek légyenek.

2º Minden Lakos a'kinek saját háza vagyon az Házától egy Rhenes foritnot, minden Pályinka Üsttől pedig 3 Rhenes forintokat fizessen.

3º Minden egész Ház helyes Gazda az Hazánk Tőrvényi szerént maga Marhás erejin egy szekérrel, vagy ekéjével 52. Napot, vagy pediglen gyalógúl 102. Napot a fél, 4$^{\underline{\text{ed}}}$ és 8$^{\underline{\text{ad}}}$ rész Helyes pedig a' proportione.

4º Minden Zsellér, a' Kinek háza vagyon 19, a' kinek pediglen nintsen 12. gyalog Napi munkával esztendőnként Uraságnak dolgozni.

5º Minden egész Ház helyes Gazda egy Icze olvasztott vajjal, két Kappannal, Két Lúdval, 62. Tyúk Tojással

6º 30 egész Ház Helyes Gazdák egy egy borjúval, vagy is egy forinttal 30. xral.

7º Minden egész Ház helyes egy hosszú utat, maga erejű szekerével esztendőnként az Uraság számára végben vinni, és úgy mindenekbenkiki a' prortione.

Végtére mivel az Uraság minnyájokk' magok szükségére tűzelni való nádat engedni fog tartozzon ki ki a' proportione bizonyos számú Nádat az Uraság számára vágni, azt beis hordani."

Az úrbérrendelet kihirdetésével a vármegyei hatóság lehetővé tette a robot, az ajándékok és a dézsma pénzben történő megváltását a vásárhelyiek számára is.[55]

Vásárhelyen az úrbéri kérdőpontokra 1770-ben kértek választ, s az úrbéri összeírást, az úrbéri tabellát 1772-ben készítették el. A 760 jobbágynak 296 jobbágytelket, sessiót állapítottak meg. A lakosság többségét a féltelkesek, illetve azoknál kisebb birtokkal rendelkezők alkották, s a legnagyobb telki állománnyal kettő 2 1/8 telkes jobbágy rendelkezett. A differenciálódás a következő állapotot mutatta:

2 1/8	1 7/8	1 6/8	1 4/8	1 3/8	1 2/8	1 1/8	1	7/8	6/8	5/8	4/8	3/8	2/8	1/8
2	1	1	3	4	7	13	14	21	30	46	95	122	188	213

A fenti jobbágyokon kívül összeírásra került további 19 fő, akik háznélkülinek nyilvánultak ugyan, de 3 2/8 jobbágytelket birtokoltak. Szerepelt még az összeírásban 42 földdel bíró házas és 4 háznélküli földes zsellér az 536 házas (föld nélküli) és 66 házatlan (föld nélküli) zselléren kívül.

A már említett, 1768-ban folyamatba helyezett úrbérrendezés során egy jobbágytelki állományba 28 hold szántóföldet és 8 hold kaszáló rétet számítottak. Ez a mennyiség megváltozott, 1772-ben már több földterületet alkotott egy szesszió, mintegy 40 holdnyi szántót és 23 hold kaszáló földet. A jobbágytelkekhez 805 2/16 hold pótlásföldet írtak ki. A 760 telkes jobbágy összesen – 292 6/8 sessiónak megfelelően – 239 7/8 házastelket, 11 863 hold szántóföldet és 6634 hold kaszálót birtokolhatott. A háznélküli földes gazdákkal és földdel bíró házas zsellérekkel együtt a fundus területe 336 6/8, a szántóé 12 188 és a kaszálóé 6 788 hold. Ezen felül a város közönsége 1000 hold rét birtokába jutott. Néhány nagyobb telkiállománnyal rendelkező jobbágy birtoka a következő nagyságú földterületekből tevődött össze:[56]

[55] MNL CSML HF Ir. Cs. 1. sz. 150.

[56] Úrbéri Tabella, 1772. márc. 19. MNL HTL 85. c. C. 3002. 292. sz. 152–153. pag.

Jobbágy	Sessió	Fundus p. m.	Szántó h	Rét h	Pótlás h
Dezső János	2 1/8	4/8	60	60	12/16
Kaszap Péter	2 1/8	1	60	60	8/16
Husos Pap István	1 7/8	2/8	50	60	14/16
Tóth Sámuel	1 6/8	4/8	40	60	12/16
Kis Pál Mihály	1 4/8	6/8	40	50	10/16
Kis Pál Péter	1 3/8	2/8	45	33	14/16
Mucsi Mihály	1 2/8	1	35	35	8/16
Palócz András	1 2/8	1	30	40	8/16
Molnár Sámuel	1 1/8	2/8	40	25	14/16
Czeglédy Pál	1 1/8	2/8	40	25	14/16
Égető János	6/8	3/8	30	15	2 1/16
Arany Tóth János	6/8	3/8	30	15	4 4/16
Pajzán Tóth Pál	3/8	2/8	13	8	8/16
Ns. Török Pál	2/8	2/8	15	2	3/16
Ns.Török János	2/8	2/8	14	4	1/16
Kovács József	2/8	4/8	10	10	1/16

Az urbárium szerint egy egész telkes jobbágy – földminőség alapján első osztályba sorolt helységek esetében – 1 hold (2 pozsonyi mérő) házastelek, fundus, 24 hold szántó és 8 hold kaszáló birtokába juthatott. A fentiek szerint is Vásárhelyen ennél kedvezőbb helyzet állhatott elő, az országos mértéknél nagyobb földet birtokolhatott a jobbágy.[57] Mivel a jobbágytelki viszonyokat már helyben élő jobbágyokra alkalmazták, a házastelek, fundus esetében nem szolgálhatott zsinórmértékül az előírás. Ezért ki-ki igen eltérő nagyságú fundus birtokolt a belsőségen, függetlenül attól, hogy hány telkes jobbágy volt. A különbözetet pótlékföldként a szántóföld területébe számították, illetve szántóval pótolták a belső házas fundus területi hiányát. A házastelekhez szántóföldet és kaszálórétet osztottak a jobbágyoknak, s a közös használatban lévő legelőn biztosítottak jószágai számára legeltetési jogot.

A jobbágy-telekszervezeti rendszer kialakítása kezdeti nehézségekkel járt, ami legfőképpen a jobbágyság birtok szerinti tagolódásában mutatkozott meg. Az úrbériség eltörléséig, 1848-ig terjedő időszakban a telkiállomány igen differenciált struktúrát mutatott:[58]

Jobbágytelek	Jobbágytelek nagysága 1100 □ öles hold	Jobbágyok száma		
		1773	1774	1848
- 1/8	7	-	-	11
- 2/8	14	19	19	209
- 3/8	21	4	4	143
- 4/8	28	139	141	413
- 5/8	35	7	7	80
- 6/8	42	75	73	204
- 7/8	49	9	10	32
1 -	56	221	214	202

[57] Itt jegyezzük meg, hogy Cegléden – jóllehet a jobbágyoktól jelentős földterületet vettek el, s a remanenciális földből alakították ki Ceglédbercel községet – egy egész telkes jobbágy 93 hold földet kapott. NOVÁK László, 1982.

[58] RÁKOS István, 1984. 561–562.

Jobbágytelek	Jobbágytelek nagysága 1100 □ öles hold	Jobbágyok száma		
		1773	1774	1848
1 1/8	63	11	12	20
1 2/8	70	35	38	71
1 3/8	77	5	3	15
1 4/8	84	96	94	46
1 5/8	91	5	5	5
1 6/8	98	11	12	29
1 7/8	105	3	3	6
2 -	112	100	98	32
2 1/8	119	2	3	4
2 2/8	126	10	10	17
2 3/8	133	2	2	6
2 4/8	140	31	32	11
2 5/8	147	2	3	6
2 6/8	154	3	3	7
2 7/8	161	3	2	3
3 -	168	32	31	14
3 1/8	175	-	-	6
3 3/8	189	1	1	1
3 4/8	196	4	6	1
3 6/8	210	3	3	1
4 -	224	13	19	3
4 1/8	231	1	1	1
4 2/8	238	-	-	1
4 3/8	245	-	-	1
4 5/8	259	-	-	1
4 6/8	266	1	1	2
5 -	280	2	4	-
5 3/8	301	-	-	1
5 5/8	315	-	-	1
5 6/8	322	1	-	-
6 -	336	1	2	-
6 2/8	350	-	-	1
7 -	392	-	1	-
7 4/8	420	1	1	-
10 3/8	581	1	1	-
14 -	784	-	-	1
Összesen		**854**	**859**	**1609**

Az 1772-es első úrbéri tabella adataihoz képest lényeges változás következett be már egy esztendő leforgása alatt. A jobbágytársadalom differenciáltsága erőteljesebbé vált. A legszembetűnőbb, hogy jelentősen visszaesett az 1/8, 2/8 telkesek száma, s már 1773-ban felbukkan a tíz telket meghaladó birtoknagyság. (770 jobbágy 107 1/8 sessiót birtokolt 527 p. m. belső fundust, 36486 1/4 hold szántót, 23608 1/4 kaszáló rétet, 418 4/16 hold pótlékföldet; a 84 háznélküli földes jobbágy 88 2/8 sessió birtokában volt.)

Jobbágy	Sessió	Fundus p. m.	Szántó h	Rét h	Pótlás h
Deső János	10 3/8	1 1/8	352 3/4	228 1/4	1/16
Mucsi Mihály	7 4/8	1 6/8	255	165	2/16
Mucsi János	6	1	204	132	8/16
Gál János	5 6/8	7/8	195 2/4	126 2/4	9/16
Maksa András	4 6/8	1	161 2/4	104 2/4	8/16
Nagy Szabó István	4	1 1/2	136	88	6/16
Tóth Sámuel	4	1	136	88	8/16
H. Pap István	4	7/8	136	88	9/16
Cs. Hódi István	4	5/8	136	88	1/16
Kelemen Samu	4	1 2/8	136	88	6/16
Heső János	3	7/8	102	66	9/16
Égető Péter	3 6/8	1 1/8	127 2/8	82 2/4	7/16
Égető János	2 7/8	1	85	55	8/16
Tapai István	2 4/8	1	85	55	8/16
Joó György	2 2/8	6/8	76 2/8	49 2/8	10/16
Deső Ferenc	1	5/8	34	22	11/16

Az úrbériség megszűnte után, a XIX. század második felében a birtokaprózódás és koncentráció folyamatát jogszabályok, kötöttségek nem akadályozták. A vásárhelyi gazdák és a nem őstermelők számára lehetőség adódott arra is, hogy a Károlyi uradalomtól földet béreljenek. Az 1895. évi mezőgazdasági statisztika a kis- és középparaszti birtok túlsúlyát igazolja. Összesen 7 908 gazdaságot és 122 290 katasztrális hold földterületet regisztráltak. A gazdaságok közül 100 kh-t meghaladó nagyságú 149 volt (1,9 %), s ebből a Károlyi uradalomtól történt bérleményeket 50 gazdaság 14 973 kh területe alkotta. 99 gazdaság létezett 100–200 kh között, melyek az egész határnak mintegy 14,3%-át tették (17 505 kh). A 100 kh alatti vásárhelyi gazdák 98%-ának (7 759) birtoka a határ területének 73,5%-át (89 811 kh) foglalta magába.

A saját birtokkal rendelkező legvagyonosabb gazdák között találjuk 1895-ben Lázár Istvánt (795 kh), Kokovay Mátyást és Jánost (443 kh), özv. Nagy Sándornét (416 kh), Bálint Józsefet (405 kh), Zsarki Imrét (351 kh), Tóth Kovács Istvánt (339 kh), Piukovics Balassa Constantinát (275 kh), Meszlényi Sándort (250 kh), Hegedűs Györgyöt (105 kh). A bérlők között legnagyobb földbirtokkal Maczelka János rendelkezett, aki 1.141 kh-t árendált gróf Károlyi Gyula örököseitől, ifjú Maczelka János pedig 855 kh-t szintén Károlyi Gyula örököseitől. Kohn Móric kereskedő gróf Károlyi Istvántól haszonbérelt 733 kat. hold földterületet, Bruner Adolf pedig gróf Károlyi Gyulánétól 275 kat. holdas birtokot.[59]

A XX. század első harmadában is a kis- és középparaszti birtok kategória túlsúlya jellemző. Az 1910. évi népszámlálás összesen 6275 birtokost és bérlőt regisztrált. Közülük 46%-nak (2887 gazda) volt 10 kat. hold alatt a birtoka, 38%-nak pedig 10–100 kat. hold között. A 100 kat. hold felettiek aránya nem érte el a 2%-ot. Az 1930. évi népszámlálás adatai differenciáltabb képet mutatnak, s egyben a birtokaprózódás nagy mértékét is mutatják. Az összes birtok számából – 11489 – 31,5%-ot alkotott az 1–5 kat. holdas birtokkategória (3623), míg a többség 41,5% (4768) az 5–50 kat. holdas nagyságba tartozott. Az 50–100 kat. hold közé 305 birtok tartozott (2,65%), s a 100–500 kat. holdas kategóriába 118, az 500–1000-es közé mindössze 3. Az egy katasztrális holdat el nem érő szántóföldes birtok aránya 14% (1600) volt.[60]

[59] Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája I. Budapest, 1897. 282.; II. 184–187.

[60] A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása II. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 48. Budapest, 1913. 362–363.; Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. KSH Új Sorozat 99. Budapest, 1936. 162.

Az 1940-es évek végén döntő fordulat következett be, a kommunista hatalomátvételt követően. Az 1949. évi birtokösszeírás már nem a valós állapotokat tükrözi. Az önálló keresők, birtokosok és bérlők többségét az 1–10 kat. holdasok alkották, 55,26%-ot (4939), míg a 10–25 kat. hold közöttiek 28,2%-ot (2520), 25 kat. hold felett pedig 9,8%-ot alkotott (874). Egy katasztrális holdas birtoknagyságot 564 gazdaság ért el. Tehát, 10–14 esztendő alatt lényeges változás következett be.[61] Megkezdődött a szovjet mintájú nagyüzemi mezőgazdaság szervezése s a vagyonos gazdák politikai üldözése. A 25 kat. holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkező gazdák kuláklistára kerültek, állandó zaklatásnak lettek kitéve. A paraszti birtokrendszer felbomlasztása, illetve felszámolása az 1956-os forradalom utáni években, 1960 körül következett be. Hatalmi erővel hajtották végre a termelőszövetkezetek szervezését. A gazdák kénytelenek voltak földjüket a „közösbe" vinni, megválni tőle, akárcsak gazdaságuk igavonó-állományától, alapvető termelőeszközeitől. Aki nem állt kötélnek, megmaradhatott „egyéni gazdálkodónak", azonban elvették földjét, s másutt, távolabbi, rosszabb minőségű határrészen kaphatta meg birtokát. A hatóságok zaklatása sok tragédiát idézett elő a parasztgazdák körében.[62]

Az 1989 után bekövetkezett sarkalatos politikai fordulat, a rendszerváltozás megteremtette a paraszti birtok rehabilitációjának feltételeit. A téesztagok résztulajdonként részben saját földjeiket szerezhették vissza, részben pedig más helyen kaptak különböző nagyságú földbirtokot. A kárpótlással szerzett föld bárki számára lehetségessé tette a mezőgazdálkodást. A különösen meggyérült tanyavilág lakossága jutott a legkedvezőbb helyzetbe, különösen akkor, ha a tanya körül kapták vissza földjeiket. A gazdálkodás kiteljesedését azonban a paraszti gazdatársadalom kiöregedése gátolja, jóllehet sok helyütt (így például Székkutason a Kakasszék-ér mentében) sok fiatal család él a tanyavilágban, de őket nem a gazdálkodás, inkább a lakáskörülmények könnyebb megoldása tartja a határban.[63]

3. Gazdaság, településrendszer

A hagyományos paraszti gazdálkodás struktúráját, úgyszintén a településrendszert alapvetően a XVIII. századi úrbéri viszonyok határozták meg. A jobbágy telekszervezet jelentette azt a gazdasági keretet, amely meghatározta a település jellegét.

A jobbágygazda házastelket birtokolhatott, amelyhez szántóföldeket osztottak a határban, a belső legelőn túl fekvő szállásföldi övezetben. A szállások-tanyák körül is adódott lehetőség szénatermesztésre, azonban a réteken kaszálóföldeket osztottak a vásárhelyieknek. A gazda a városon lévő portáján nemcsak lakóházát, de a gazdasági építményeit is ott helyezte el, a fejős és igás jószágot, sertést, baromfit szintén itt tartották. A szántóföldje a távolabbi szállásföldeken helyezkedett el, ahol kiépülhettek a határbeli üzemhelyek, illetve üzemközpontok. A tényleges gazdálkodás itt valósult meg. A városon és a határban lévő üzemközpontokhoz szervesen csatlakozott a külső pusztai föld, ahol a heverő jószágot tartották, alkalmasint a földművelésre is lehetőség adódott.

A XIX. század második felében, az úrbériség megszűnte után sem változott meg lényegesen a hagyományos birtokstruktúra és ennek megfelelően a településrendszer. A legelő felosztása után került sor a puszták feltörésére, a tanyásodás kiteljesedésére. A városi központtól távol (10–20 km) önálló gazdasági egységek, tanyák (ún. farmtanya) alakultak ki. A gazda családjával állandóan itt tartózkodott, s művelte a tanya körüli földjeit. A „puszta" is ehhez a gazdasági rendszerhez tartozott, amely az Orosházához és Tótkomlóshoz közeli határterületet jelentette. A gazdák nem csupán legeltettek itt, hanem szántóföldi művelést is folytattak.

A hagyományos jobbágy-paraszt birtokstruktúrát néhány 1779-ből való adattal illusztráljuk:[64]

---

[61] KSH 1949. évi népszámlálás 8. 4. Budapest, 1950. 290–291.

[62] SZENTI Tibor, 1988.; ROMÁNY Pál, 1998.

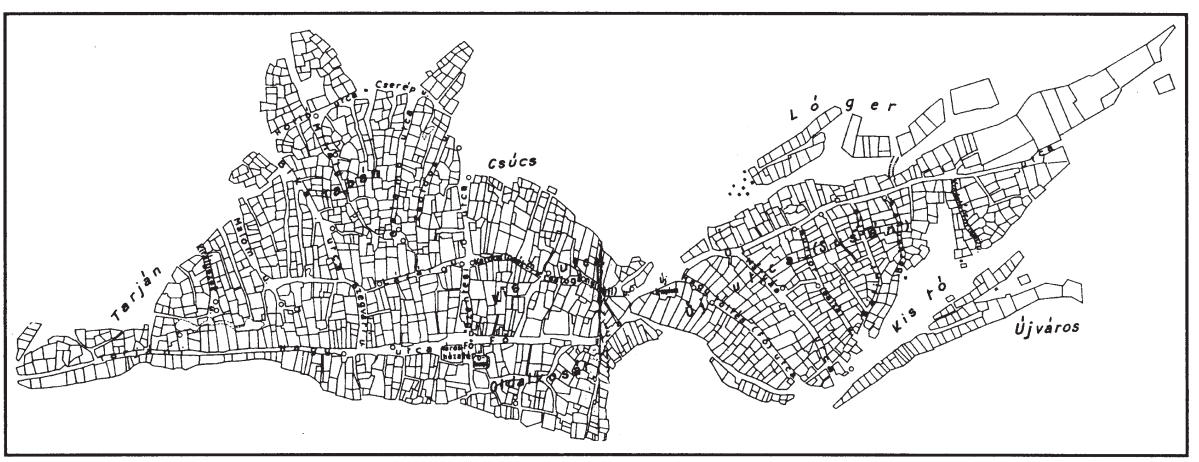
[63] Vö. NOVÁK László Ferenc, 2004. 132–135.

[64] MNL CSML HF Ir. Nro. 1750.

GAZDA	Sessió	Belsőség pm.	Szántó pm.	Rét	Puszta	Szántó h	Kaszáló h
Nagy Péter örökösei	1	2	55	8	Bárcz	1	5
Nagy Péter	3/8	7	13	15	Szoros-ér	5	-
Klimó Mátyás zsellér	-	3 1/2	4	-	Gyenge	-	-

A mezőváros központja a Hód-tavától északra elterülő magasabb hátságon épült ki. Itt van az *Oldalkosár*, ahol a régi református templom épült fel 1714-ben. A nyugati részen található *Tarján* és *Tabán*, keleten a *Kisutca* és *Újutca*. A *Kistót*ól délkeletre alakult ki az *Ujváros*. Az északi részen lévő *Csúcs*, a *Csúcs-tó* kiszáradása után ötvöződött Vásárhely belsőségéhez a XIX. század második felében. A népesség gyarapodása szükségessé tette újabb fundusok osztását, s ennek következtében újabb városrészekkel növekedett Vásárhely belsősége. 1776-ban keletkezett a *Lóger* és *Lakhat*, majd 1808-ban az *Újváros*.[65] A népesség nagyobb része a központban élt. A mezőváros lélekszáma következőképpen alakult a XVIII. század végén, a XIX. század első felében:[66]

Év	Fő
1786	15 822
1825	26 166
1846	32 393
1850	35 288
1869	49 153

Hódmezővásárhely belső területe 1810-ben. (RI)

A belsőségen, a „városon" elhelyezkedő házastelkeken, portákon a lakóház mellett fontos gazdasági építmények sorakoztak. A jószág egy részét is itt tartották. Néhány adattal szemléltetjük ezt a gazdasági központot. Kotormány István vagyonának becsűjét 1774-ben készítették. Legnagyobb értékkel a „Háza" rendelkezett (60 ft) s az „Ennek a' végiben lévő Kamra" (30 ft). Itt állott a „Két Istálló" (20 ft), „Két Sertés Oll egy nagyobb más kissebb" (10 ft), valamint „Egy Kettős Tyúk Ól". A portán lévő jószágállományt alkotta „Egy Öreg Tehén Kiss Fijával" (22 ft), „Egy fiatalabb Meddő" (17 ft), „Két Rugott Csikó" (15 ft), „Egy Kiss fekete Kancza" (14 ft), „Egy vak mind a' két szemére" (4 ft).[67] Fejes Antal városi ingatlanán állt 1789-ben egy „Ház Kotsi Színnel együtt" (21 ft), valamint egy „Életes

[65] RÁKOS István, 1984. 367–368.

[66] RÁKOS István, 1984. 455.

[67] MNL CSML HF Ir. Nro. 1606. (1774. máj. 28.)

Kisparaszti porta fakéményes lakóházzal 1907 körül. (TJM FA PJ)

Kamara" (17 ft), egy „Ökör Istálló" (16 ft), egy „Juh Szin" (9 ft). A porta részét képezte a „Szénás Kert" (6 ft), valamint a „Marha Akoly" (4 ft 30 xr). Itt volt található a kút (13 ft), valamint a „fás Kert" (18 Ft) is.[68] Mucsi János portájáról részletes ismertetés maradt fenn 1780-ból. Ennek is legértékesebb építménye volt a lakóház: a „Nagy Ház Konyhájával együtt, mellyeknek Deszka Padlások van, és hoza ragasztott, két Kamrák, mellyekk' nád padlások van, és mind ezek contigue lévén, jó fedél alatt vannak böcsültettek f. 193."; „A' Második Ház mellynek Padlása, két Ház Vége és Tornácza Deszkából vagyon nem régi épület f. 86."; „Ezen Ház mellett lévő Boros Kamra végiben lévő színnel együtt, mivel régi roskat épület -- f. 15"; „Egy Vályog Istálló Jó gerendákra, mellynek egyik végében Quartély Istálló, másik végében Szín vagyon, böcsültetett jó fedél alatt lévén f. 46"; „Egy régibb fenyő fa rovásból álló Istálló, egyik végében lévő Szinnel rongyos fedél alatt -- f. 15."; „A' Második Ház mellett lévő egy Kamra, Nád Padlásra hasadozott falu, középszer fedél alatt f. 18."; „'E mellet lévő S.V. Sertés Ól rész szerént tölgyfa, rész szerént fenyő fa rovásokból álló rongyos fedél alatt f. 15."; „Két szakaszból álló S.V. Ól végiben lévő Esztrendával együtt, tölgyfa hajó deszkákból valók jó fedél alatt böcsültetett f. 32."; „Az első ház végiben Nap Keletről, három szakaszból álló Tyúk Ólak végiben lévő Szinnel együt teteje fala rosz f. 6."; „A' masodik ház meget két részből álló Tyúk ól Patkány furdalta falu -- f. 7". A

Kisparaszti porta fakéményes lakóházzal1907 körül. (TJM FA PJ)

[68] MNL CSML HF Ir. 1789. máj. 9.

Lakóház téglaboltozatos, középpadkás, szabadkéményes lakóházzal 1907 körül. (TJM FA PJ)

portán állt továbbá egy „jég Verem" (13 ft), valamint „Egy Kű Kút" (17 ft). A porta kerítve volt: „Tizenhárom Táblából álló Udvari Kerítése, mellynek 6. Táblája 6. forintokból áll, 7. Tábla pedig f. 13."[69]

Az említett adatok is bizonyságul szolgálnak arra, hogy Vásárhely belsősége, a paraszti gazdaságok irányító központja egységes volt, funkcionálisan nem tagolódott, a településközpont nem osztódott meg lakásra és gazdasági egységre. Ennek egyik alapvető oka az, hogy a belsőség felszíne igen tagolt volt a XIX. század második feléig. A szigetszerű belterületen nem volt lehetőség a gazdasági funkció és a lakás elkülönülésére. A másik, lényeges ok a határhasználat rendszerében keresendő. Vásárhely határán az úrbérrendezés után is megmaradhatott a szállásrendszer. A határbeli üzemhelyek, üzemközpontok a gazdálkodás súlyát a városi portáról a határbeli földre helyezték át. Egységes funkciójú belsőségi porta és ahhoz tartozó határbeli üzemközpont jellemezte a mezőváros üzemszervezetét és településrendszerét.[70]

A szántóművelésre Vásárhely belső határán kívül, a helységhez közel eső pusztákon adódott lehetőség. A szabadfoglalással, majd a földesúr jóváhagyásával szerzett földek kötetlen használat alatt voltak s maradtak a XVIII. században és a későbbi időszakban is. Kecskeméthez, Nagykőröshöz, Halashoz hasonlóan „szállások" és „mezeikertek" létesültek a határ távolabbi vidékein, amelyeket a gazdasági szükségszerűség hozott létre.[71] A XVII–XVIII. században az állattartás volt a legfontosabb gazdasági üzemág, s a határbeli üzemhelyek is annak céljait szolgálták. Rendszerint oda gyűjtötték a szénát, és télen ott tartották rajta a jószágot. Károlyi Ferenc földesúr 1756. évi kontraktusában természetes gazdasági képződménynek tekinti a szállásokat; mondván, jóllehet őt megilleti az őszi és tavaszi gabonafélék után esedékes nyolcad dézsma, a továbbiakban marad a taxálás – fizetés – mellett, mert a

[69] MNL CSML HF Ir. Nro. 2037–2038. (1780. dec. 20.)

[70] Ez a rendszer nem egyedi jelenség, más nagyhatárú mezőváros határán is kialakult (pl. Békéscsaba, Kecskemét, Szentes). NOVÁK László, 1994. Tekintve, hogy a városon is tartottak jószágot, valamint a város szükségletére is kellett szénát kaszálni, szükség volt rá, hogy a belsőségen is tároljanak szénát. A város szélein megfelelő helyre lehetett hordani csak a szénát, a tűzi veszedelem elkerülése érdekében. A szénáskertekre vonatkozóan 1830-ból ismerünk adatokat: „A' Város Serház melléke Kertyébe rakatni szokott szénának, az már számtalanszor Vásárhelyen Uralkodott Nagy Tűzi Veszedelmek tekintetéből, onnét ki tiltása 's ezen szénáskert egészleni meg szüntetésevel a' széna le rakodó hellyek az … még ennek előtte 6. esztendők előtt Kerületi Földmérő Úr által a' Téglaház mellett ki mutatott helyre leendő által származtatása tárgyában adott emlékeztető jelentés tudományul véttetvén…" MNL CSML HF Ir. Cs. 4. a. Sz. 93. Nro. 5708. (1830. ápr. 9.)

[71] NOVÁK László, 1986.; NOVÁK László, 1997.

Lakóház mestergerendás, búbos-kemencés szobája 1907 körül. (TJM FA PJ)

„szállás földet” a vásárhelyiek csak „széna tsinálás kedvéért tartyák”.[72] Valójában a „szállás” komplex határbeli üzemhely – a „mezeikertekhez” hasonlóan –, amint az kiderül a vásárhelyi jobbágyok 1757. július 15-én megfogalmazott instanciájából: „Minthogy pedig Szállásainkat is nem csupán gabona termés, hanem marháinkk téli, sőt igazán valyuk majd fél esztendőbéli eledelekre való széna takar végett is szoktuk tartani…” – a puszták fogyatkozását nehezményezték.[73] A szállások tehát az állattartás szükségleteit is szolgálták, a közeli Csongrádhoz hasonlóan, ahol „telelőnek” nevezték, utalva a jószágnak a határban történő kiteleltetésére, egy helyen való szállásolására.[74]

Károlyi földesúr az urbárium bevezetését fontolva felmérette a szállásföldeket, s – a már említett – mérték szerint vetett ki adót rájuk. Az első összeírás 1746-ban készült:[75]

Határrész	Szállás	Vetésterület köböl	Szénaboglya darab
1. Batida felől a Makói útig	9	168	159
2. Csomorkány (útig)	80	1903	1397
3. Férged	37	866	590
4. Rárós	23	465	349
5. Kenyere	26	355	272
6. Bőve-, Kéktóhalom	55	880	832
7. Kutasi úton innen	38	643	630
8. Kis-tón innen Erzsébet útig	33	669	630
9. Makó és Erzsébeti út között	15	283	272
Összesen	**315**	**6232**	**5131**

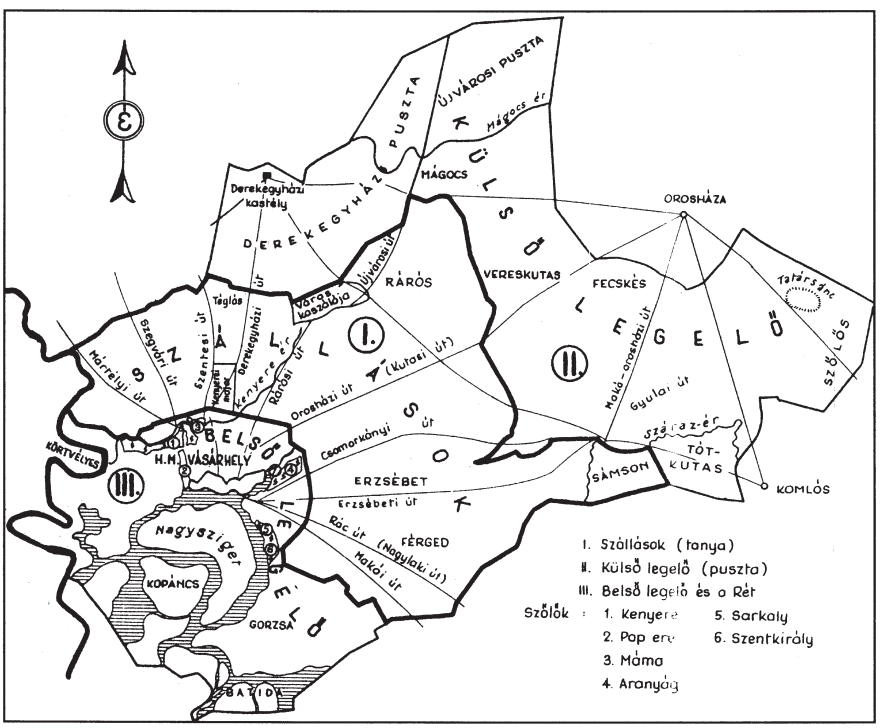
[72] MNL HTL 85. c. C. 3002. 292. sz. 24–25. pag.
[73] MNL CSML HF Ir. Cs. 1. sz. 127. 318. pag.
[74] MNL CSML HF Ir. Cs. 1. sz. 127. 292. pag.
[75] RÁKOS István, 1984. 459.

A következő határmérést 1761-ben Ruttkay Imre végezte. Az egyes határrészeken 1746-hoz képest már több szállást találtak:[76]

Határrész	**Szállásföld**
Mártély (Szegvári út két oldala, a Szentesi út és a mindszenti határ között)	114
Vásárhely (Fertő, Kis- és Nagy-Bővehalom, Kenyere-, Téglás-ér)	67
Rárós és Mágócs puszta (Szarvasi út)	82
Vereskutas és Csomorkány puszta	129
Csomorkány puszta (Csomorkányi és Kutasi út között)	42
Csomorkány puszta	88
Csomorkányi és Erzsébet út között	43
Szent Erzsébet puszta	25
Sámson (Gyulai út mellett)	25
Férged puszta (Nagylaki út mellett)	18
Makó és Nagylaki út között	54
Összesen	**711**

Vertics József geometra 1772–1774 között mérte fel ismét a szállásokat. A szállásövezetben (*Mártély*, *Körtvélyes*, *Kenyere*, *Rárós*, *Sóshalom*, *Szent Erzsébet*, *Szent Király*, *Férged*) 982 szállást talált. A számuk rohamosan emelkedett, s így 1788-ban már 1270 szállást vagy tanyatelket mutattak ki.[77]

A szállások funkcionális rendeltetésére vonatkozóan több adat áll rendelkezésünkre. A XVIII. század második felében a szállásföldeken lévő üzemhelyek már a gazdasági építmények mellett lakóépületekkel is rendelkeztek. A „szállás" tanyaként funkcionált. „Fiskális Uramnak az Szállásán" lévő javakat 1770-ben becsülték fel: „Az kis Tanyán lévő Házas színnel edgyütt" 16 forintot ért. A lakóházat elkerítették: „Kert az nadfalon kívül" 35 ft értékre becsülődött. Itt volt továbbá „Kút ágassal Gemmel ostorfaval, és egy kis Valo"[78] (20 ft). A „Másik Szálláson az Istálló mindenestől" (34 ft), „Kunyhó mindenestől" (16 ft),

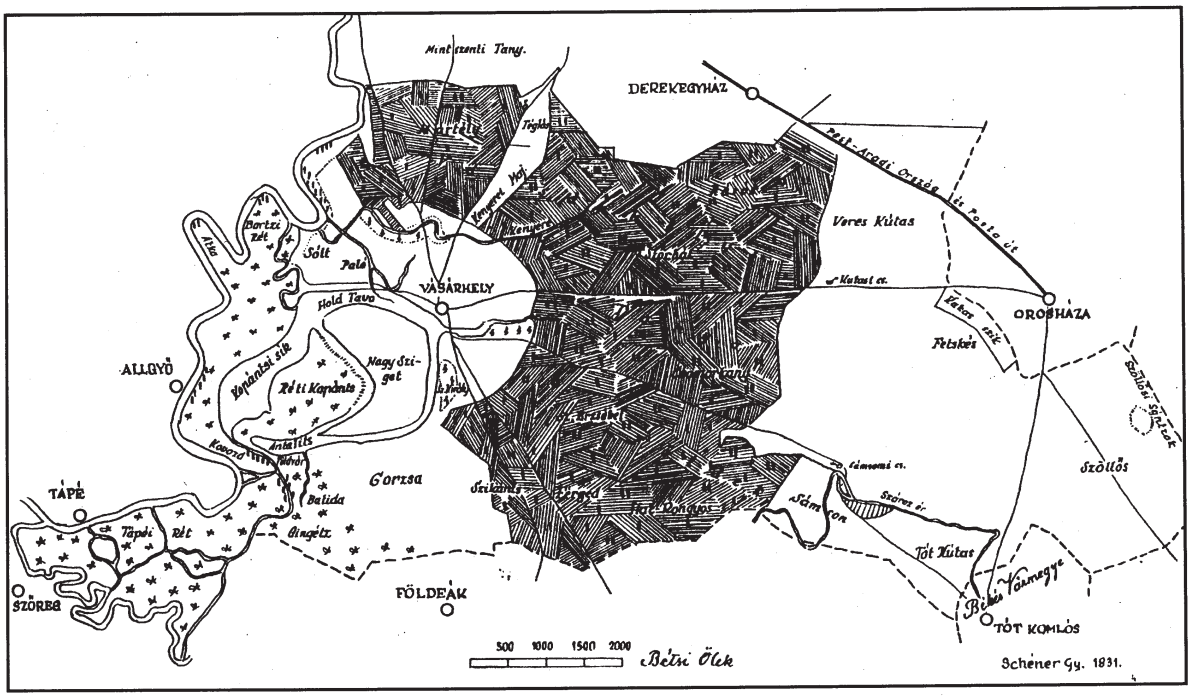

Hódmezővásárhely határhasználati rendszere a XVIII. század végén. (RI)

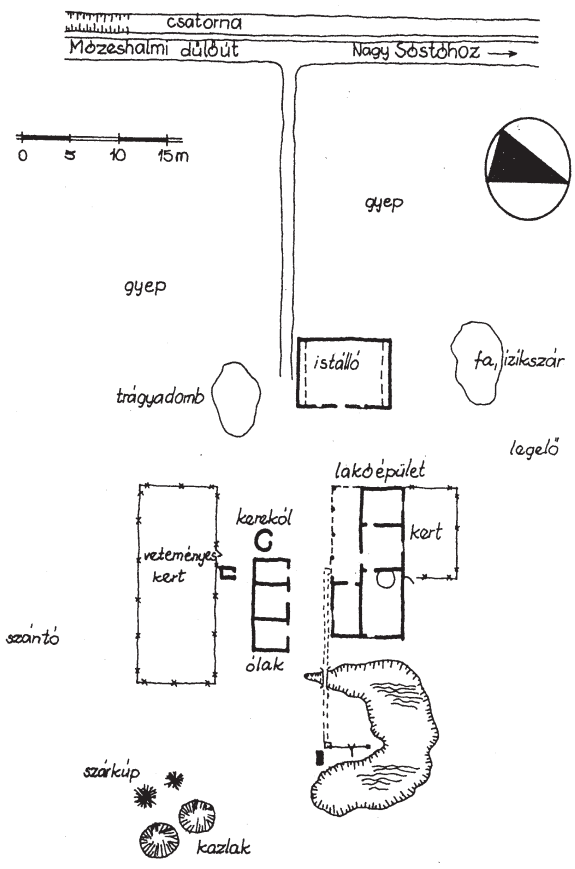
[76] RÁKOS István, 1984. 376.

[77] RÁKOS István, 1984. 462.

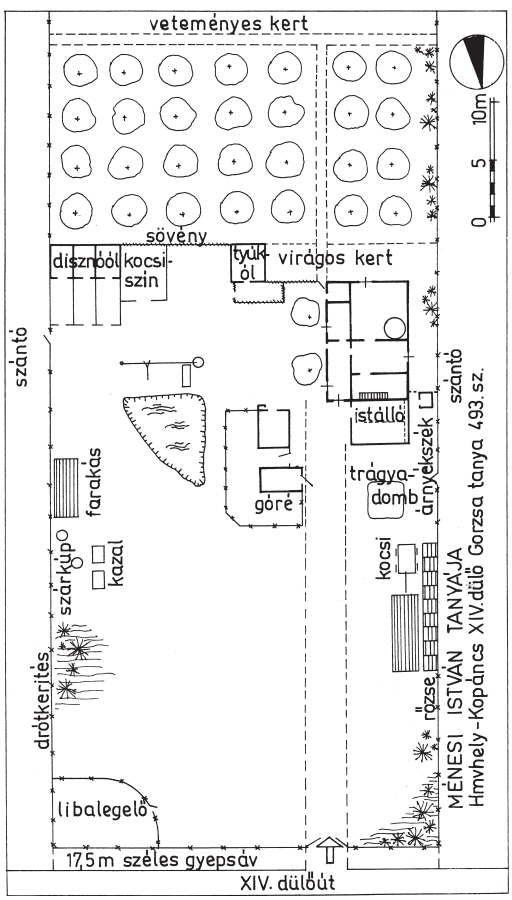
[78] „Valo" = itató vályú.

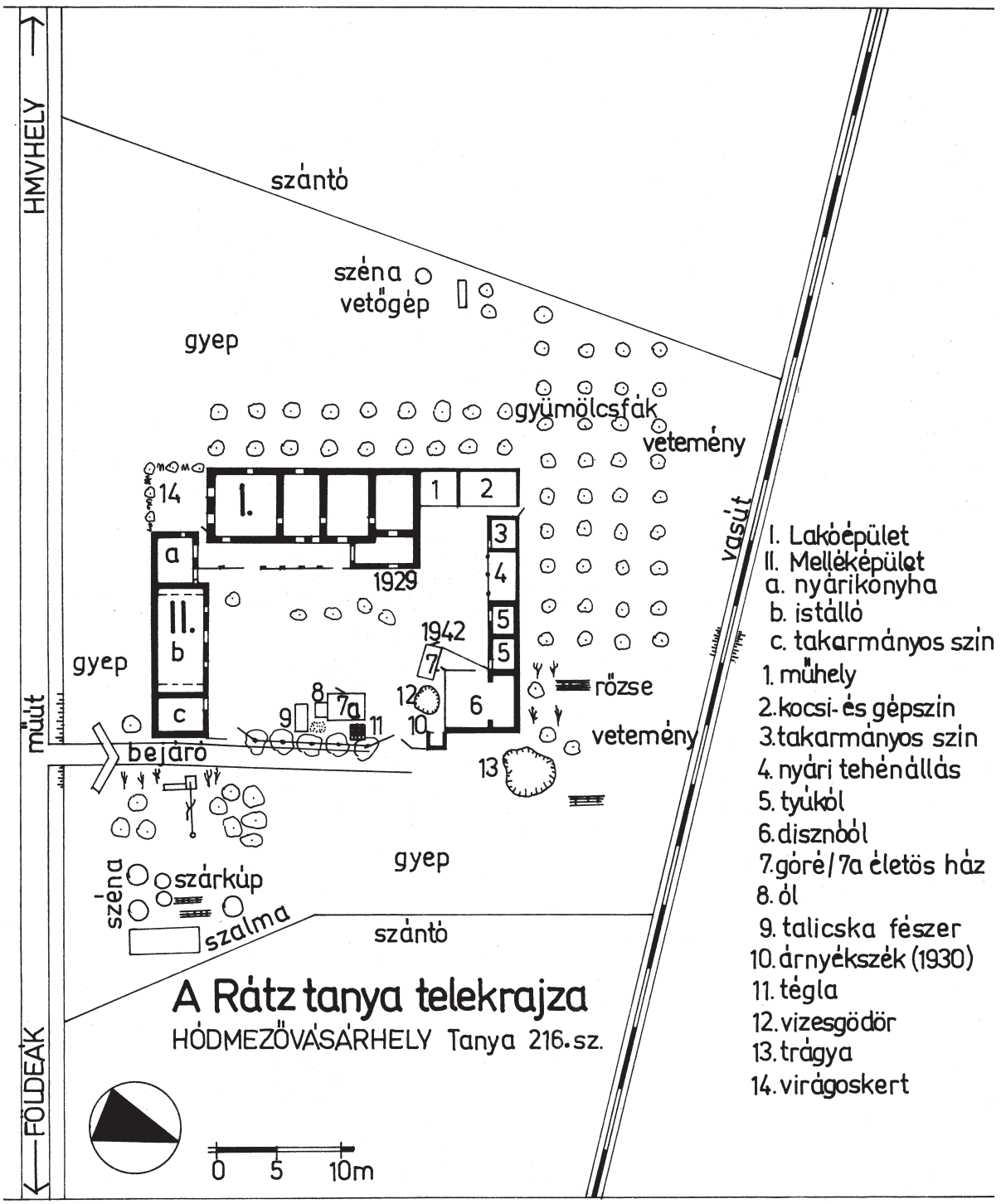
Hódmezővásárhely szálláskertes határa 1831-ben.

Juhász János tanyája, Székkutas.
(SzT)

Ménesi István tanyája, Kopáncs.
(SzT)

A Rátz-tanya. (SzT)

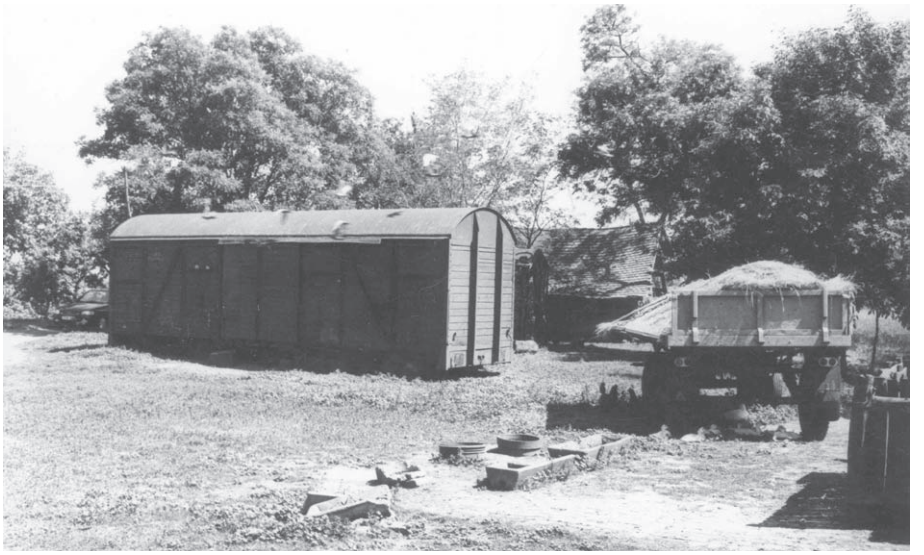
Nagy Imre tanyája, Sóshalom, 1998. (NLF)

A tanya istállója. (NLF)

Az istálló végében álló nyári szín. (NLF)

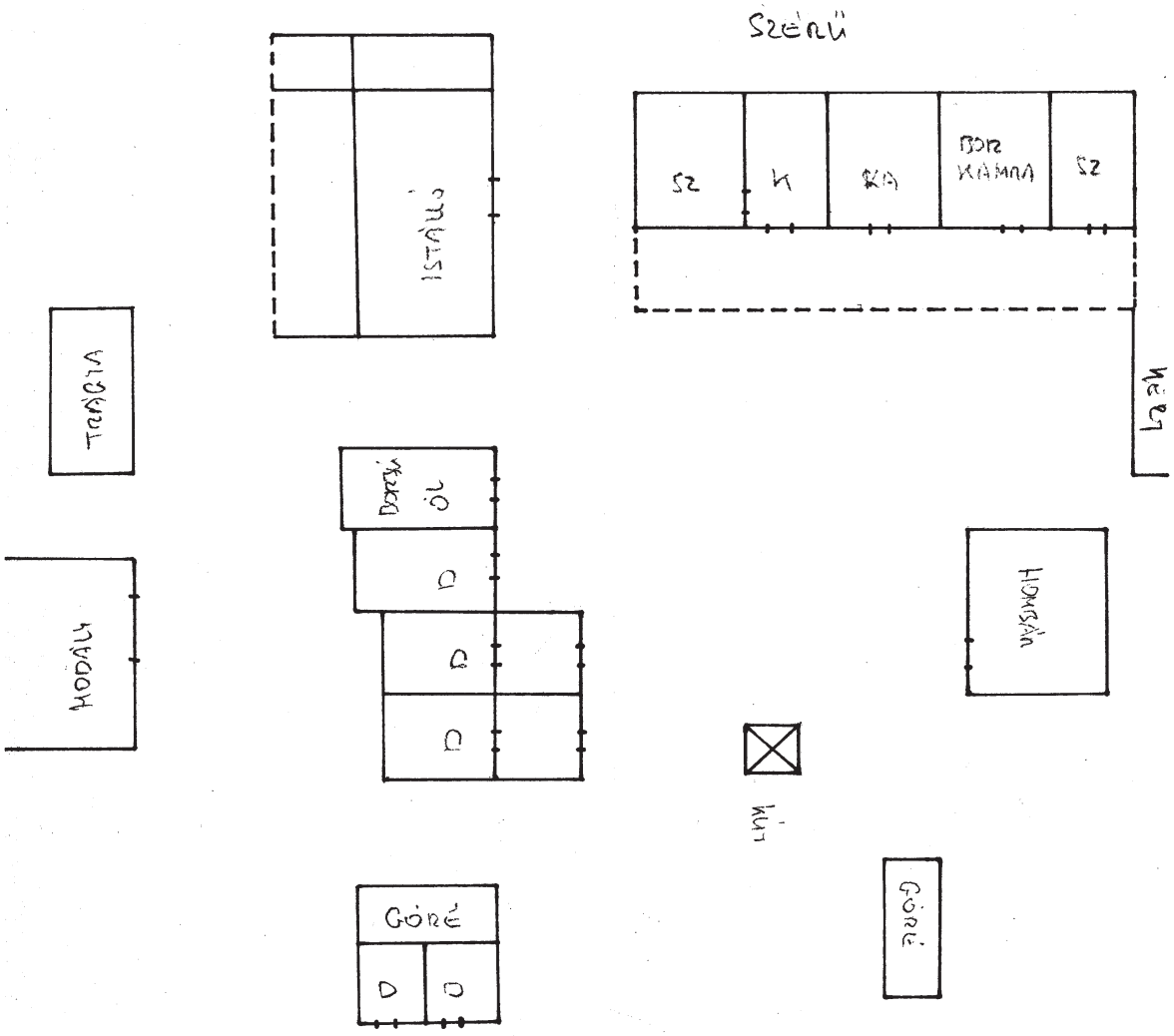
Vasúti teherkocsiból kialakított hombár a tanyán. (NLF)

A Buzi-féle tanya. Kakasszék-érpart, 1998. (NLF)

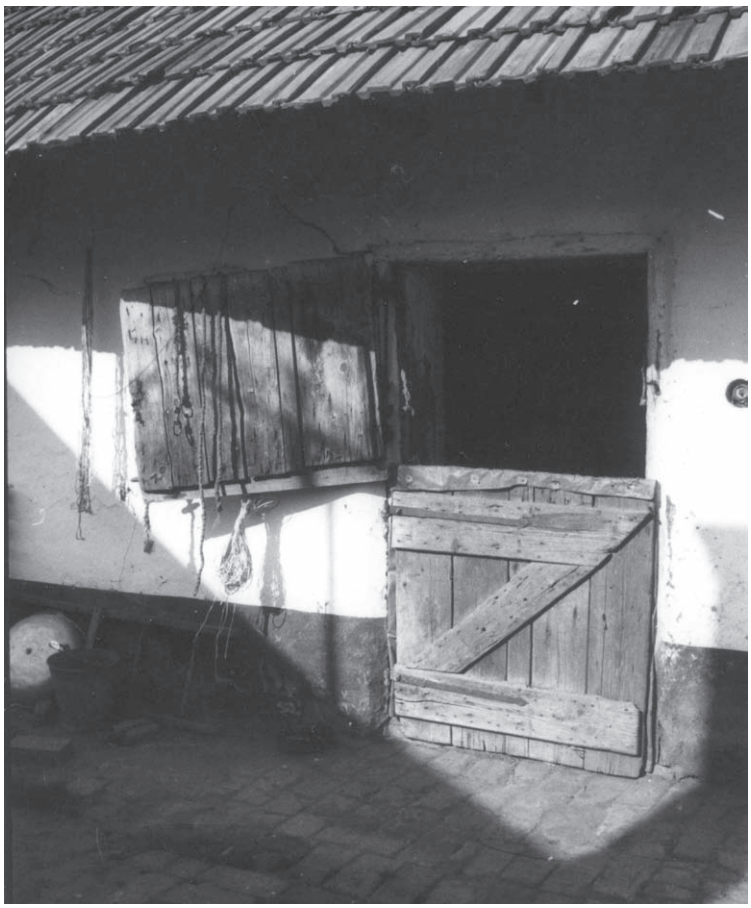
Disznóólak a tanyán. (NLF)

Molnár Ernő tanyája. Sóshalom,1998. (NLF)

Molnár Ernő tanyája. (NLF)

A tanya istállójának ajtaja. (NLF)

A tanya szín építménye. (NLF)

A tanya hombárja. (NLF)

A tanya góréja, alatta disznóóllal. (NLF)

A tanya udvarán álló eperfa, tetejében galambdúccal. (NLF)

„Kút ágastól Gemestől, ostorfa, és válostol" (25 ft), „Az Istalló végiben Jászol Dírib darab fából" (30 xr). A szállás egy részét árkolva szénáskertnek különítették el: „Szenas Kert mikor ha volt jo, de most nem tudni mit böcsüljön az Ember mert most nem ér az Árka semmit" – nyilatkoztak az összeírók.[79] „Szeglet Kis Istvánné fiai Szállásának föl böcsültetése" 1785. május 30-án történt. A következő építményeket írták össze: „Hazat Színnel együtt" (26 ft), „Ökör Istallo" (20 ft), „Szekér Szin" (4ft), „Tyúk Ól" (1 ft 30 xr), „Juh Szín" (20 ft), „Lud Óll" (2 ft), „Sertés Óll" (4 ft), „Eletes Ház" (15 ft). A szálláson volt még „Szénás Kert" (4 ft), valamint „Két Marha akol, egyik kissebb" (8 ft). A kutat 16 forintra becsülték.[80]

A földesúr a szállások létét szükségesnek tartotta, azonban csak az ő jóváhagyásával lehetett a határbeli szántóföldön építkezni. Ezzel kapcsolatban a kerületi inspektor 1828-ban a következő rendszabályt hozta a vásárhelyiek tudomására: „Ezennel útasíttatik azon Urasági Rend szabály melly által is Urb[aria]lis Tanyaföldek is minden neven nevezendő Épületek létele világos, és írásbéli arrakért engedelem nélkül több ízben az épületek lerontásának következése alatt tilalmaztatik, azon hozzá adással, hogy a' kik ezen szoros tilalmat meg vetni merészlik, azok azon kivül hogy a' tilalom ellen orrozva állítandó épülettyeik azonnal le húzattatnak, az Urasági Statutum által hágásban mutatott engedetlenségekért még testbéli vagy pénz béli kemény büntetéssel fognak fenyíttetni…"[81]

Az uradalom éberen őrködött a földesúri javak és annak érdekei felett. A szállásföldek a szőlőtermesztésre is kedvezőek voltak, s a gazdák sorra telepítettek szőlőt szállás-tanyáikon. Mivel a szőlőföld nem tartozott a telekszervezet állományába, a jobbágyok, de még a földdel nem rendelkező zsellérek is részesülhettek szőlőföldből, ha egyezséget kötöttek a földesurassággal. Rendszerint a legmostohább határrészek kerültek ily módon intenzív művelés alá s váltak gyümölcsözővé. Mivel a vásárhelyi tanyás gazdák szállásaikon létesítettek szőlőt, nem adóztak külön azok után, amit a földesúri hatalom sérelmezett, s elrendelte a szőlőskertek kiirtását. Erre nézve a vásárhelyi jobbágyok 1803-ban annak használatának jogszerűségét hangoztatták: „a' Méltóságos Uraság… a' szállás földeken lévő szőllők termését, a' többi szőllők módjára Dézma alá venni szándékozna… Mivel eleitől fogva a' Szállás Földeknek minden külömböztetés nélkül való haszon vétele a' Méltóságos Uraságtól, a' Földdel bíró Gazdáknak szabad teczésére, által adattatván, a' Szőllőknek ültetése soha sem tilalmaztatott, sem pedig az ottan termett szőllőkből való Dézma vétel felől soha leg kissebb emlékezet sem tétetett… a' mi főbb Az Ilyetén Dézmálásnak a' Kegyelmes Urbariumban leg kissebb nyoma sem találtatik…"[82]

A XVIII. század második felétől a szállások lakottá váltak. A télen-nyáron való határbeli tartózkodást a jószágállomány követelte meg. Ezért a szállásokon a gazdák gyermekei, szolgálói tartózkodtak állandó jelleggel, s a gazda csupán tavasszal költözött ki a határba, ahonnan ősszel tért vissza a városban lévő házába.

A XIX. század második felében, a legelőfelosztás után a földművelő gazdálkodás kiteljesedése a tanyásodás térhódításával járt együtt. A külső Puszta, 44 392 hold (1200 □ ölével számítva) felosztására 1850. június 10-én került sor. A Nagyrét kiosztása 1862-ben fejeződött be. Ekkor 7300 hold került a vásárhelyi volt jobbágyok birtokába (Kopáncs, Hód-tó, Kis-tó, Pap-ere).[83] A határbeli üzemközpontok – a városi irányító központ tartozékaként, de általában önálló egységként – megjelentek az egykori legelőkön, pusztákon, réti területeken. Egy 1851. évi kimutatás szerint a városon 4 183 házban 29 689 fő lakott, a határban pedig 1 782 tanyán 8 910 lakos. Néhány év alatt rohamosan épültek fel a tanyák: 1858-ban már 23 787 tanya regisztrálására került sor. Az 1869. évi összeírás 16 616 főt és 3 762 tanyai istállót, 3 194 akolt, 458 magtárt, 165 górét regisztrált.[84] Sóshalom környéke is a XIX. század második felében épült ki tanyákkal. Itt található Molnár Ernő tanyája, amely eredetileg Jakó Jánosé volt, s 1926-ban vették meg (Székkutas I. kerület 16. szám). Molnár Ernő (1998-ban 77 éves) édesapja már a tanyán született. A városban, apai nagyapjának a háza a Károlyi utcában volt (négy fiú és egy leány alkotta a családot). Az anyai nagyszülők háza a Klauzál utcában (később Püspök utca) volt. Itt az édesanyja lakott két leányával együtt, ő maga pedig a tanyán élt.

---

79 MNL CSML HF Ir. Nro. 2044.

80 MNL CSML HF Ir. Nro. 2036. A szállások becsüjéhez lásd: TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 389–393.

81 MNL CSML HF Ir. Nro. 5701. („Költ Derekegyházán 23án tartatott Vásárhelyi Kerület Székbül 1828ik Esztendőben.")

82 MNL CSML HF Ir. Nro. 3643. (1803. júl. 30.)

83 HERCZEG Mihály, 1993. 159–162.

84 HERCZEG Mihály, 1993. 175–176.

Az 1930. évi népszámlálás már számottevő népességet regisztrált Vásárhely törzshatárán és a hozzá tartozó pusztákon. A külterületi népesség megoszlása a következőképpen alakult az egyes határrészeken:[85]

HATÁR	HATÁRRÉSZ	JELENLEVŐ NÉPESSÉG (fő)
Gorzsa:		
	(Belső határ) Batida	543
	Hadtó	767
	Kopáncs	615
	Kopáncs-Nagyrét	418
	Nagysziget	552
	Répáshát	875
	Összesen	4770
Puszta:		
	Kakasszék:	
	Apróhalom	109
	Borosszék	128
	Feketehalom	92
	Hármashatár	109
	Kakasszékhalom	71
	Kishalom	103
	Kútvölgyszekér	126
	Lacitelek	85
	Lebukipuszta	101
	Mágocsi oldal	183
	Vöröshalom	169
	Kardoskút	210
	Aranyad	267
	Aranyadhalom	257
	Barackos	303
	Cinkus	253
	Nagytatársánc	170
	Szőllős	324
	Pusztaközpont:	
	Csárdatelek	252
	Hatablaki kápolna	321
	Kis-Bogárzó	231
	Mózeshalom	221
	Nagy-Bogárzó	206
	Pevéreshát	353
	Tanyaszél	57
	Vásárhelykutas:	
	Fecskés	369
	Kanászhalom	270
	Kápolna	81
	Pósahalom	70
	Sóstó	191
	Sóstófark	120
	Sóstóparti halom	238
	Szőkehalom	140
	Összesen	**6380**

[85] Az 1930. évi népszámlálás I. Magyar Statisztikai Közlemények 83. Budapest, 337–339.

Tanya:

Bővehalom	585
Csomorkány	85
Ciriák	286
Csomorkánylapos	45
Csomorkányoldal	335
Tanyaszél	226
Erzsébet	330
Csókás	167
Erzsébettelek	349
Hatrongyos	259
Hatrongyosi útvég és Szárazér	297
Középhegyes	83
Nyékitelek	340
Nyomásszél	135
Kútvölgy	628
Kistóvölgy	305
Kutas	439
Mátyáshalom	162
Sóshalom	710
Vöröskutas	393
Mártély:	
Barattyas	746
Darvasszék	238
Feketehalom	46
Solt-Palé	396
Szentesi út	369
Székhalom	116
Tegehalom	307
Téglaskenyere	88
Nyomás:	
Aranyág	288
Káposztáskert	82
Sarkaly	32
Rárós:	
Csicsatér	292
Rárós és Öthalom	342
Szőrhát	510
Tompahát	398
Vöröshalom	458
Szikáncs:	
Férged	113
Földeákszél	170
Katraszél	125
Sarkalyér	96
Szikáncsoldal	205
Táncoshalom	116
Összesen	**12 409**
Összesen	**23 559**

Hódmezővásárhely népességének jelentős része (60 342 fő), 39%-a élt tanyákon az 1930-as esztendőben.

Az 1940-es évek végétől bekövetkezett hatalmi beavatkozás következtében – mely a paraszti gazdaságok felszámolására irányult –, a külterületi népesség erőteljes hanyatlása, csökkenése következett be. A közigazgatási átszervezés során 1950-ben elcsatolták Vásárhelytől Mártélyt és Székkutast, valamint Kardoskutat az Orosházi Járáshoz. Belőlük önálló községet szerveztek. Az 1970. évi országos népesség-összeírás adataival mutatjuk be Vásárhely külterületi népességállapotát, tekintetbe véve Mártély és Székkutas adatait is:[86]

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY		Népesség fő	Lakóházak db
	Központi belterület	43 208	10 107
	Batida (tanyaközpont)	190	56
	Erzsébet (tanyaközpont)	96	29
	Kútvölgy (tanyaközpont)	202	49
	Szikáncs (tanyaközpont)	458	123
	Összesen	**44 152**	**10 564**
	Tanyák:		
	Aranyág	169	50
	Barattyos	26	13
	Batida	744	324
	Dilinkatanyák	229	58
	Erzsébet	1040	347
	Fürkehalom	243	62
	Gorzsa	123	35
	Gorzsai Állami Gazdaság	353	52
	Hódtó	311	103
	Hullámtér	6	3
	Katraszél	146	31
	Kenyerepart	68	23
	Kopáncs	401	136
	Kútvölgy	1416	437
	Máma	73	24
	Nagyrétek	493	118
	Nagysziget	254	96
	Nyomásszél	212	63
	Rárós	1047	340
	Sarkaly	120	37
	Sarkalyér	157	40
	Solt-Pálé	194	67
	Szakálhát-Barci	133	34
	Szikáncs	487	154
	Tegehalom	142	40
	Összesen	**8592**	**2687**
MÁRTÉLY	Központi belterület	73	242
	Tanyák:		
	Barattyos	70	21
	Darvasszék	61	32
	Feketehalom	66	33

[86] A Magyar Népköztársaság Helységnévtára 1970. Budapest, 1970. 372–375., 524–525.

	Szentesi útfél	101	16
	Székhalom	451	148
	Összesen	**773**	**255**

SZÉKKUTAS	Központi belterület		1299	331
	Tanyák:			
	I. Körzet	(Sóshalom, Szőrhát, Vöröshalom, Vöröskutas)	520	135
	II. Körzet	(Csicsatér, Öthalom, Rárós, Tompahát)	327	112
	III. Körzet	(Hármashatár, Kakasszékhalom,Kishalom)	293	105
	IV. Körzet	(Kápolna, Kútvölgy, Pósahalom, Sóstófark, Szőkehalom	726	174
	V. Körzet	(Kanászhalom, Nagybogárzó, Sóstó és Fecskés)	269	86
	VI. Körzet	(Aranyod és Cinkus, Barackos és Hatablak, Ficsér, Kistóvölgy, Mózeshalom, Pecércés, Tanyaszél)	200	62
	VII. Körzet	(Kisbogárzó, Kutas, Kútvölgy)	252	81
	Összesen		**2587**	**755**

Az 1960 körüli erőszakos téeszesítést követően egy évtized múlva a vásárhelyi tanyavilágban 45–50% körüli népességcsökkenés következett be, s ezzel egyidejűleg a tanyapusztítás révén csökkent a tanyák száma. A későbbiek folyamán tovább romlott a tanyavilág helyzete, s az 1990-es gyökeres politikai átalakulás sem lendítette fel a tanyásodás folyamatát, stagnálás és további romlás mutatkozik. Az 1990-es népszámlálás szerint Vásárhely népessége 53 235 fő, s ebből mindössze 2557 fő a külterületi lakosság száma (1259 fő élt zárt tanyaközpontokban). Az 1998. július 1-jei állapot a népesség fogyását igazolja. Az összlakosság száma 49 585 fő, melyből külterületen lakott 3120 fő. 1990-hez viszonyítva mind a belterületi, mind pedig a külterületi lakosság aránya csökkent. Mártélyon az 1344 fős összlakosból 246 lakott külterületen, Székkutason a 2680 főből 803 fő.[87] A fogyás legfőbb oka a foglalkoztatottsági átrétegződés (a fiatalok elvándorlása a mezőgazdaságból) s a gazdatársadalom erőteljes kiöregedése (magas az öngyilkosok aránya). Sok tanya napjainkban fiatal családok számára csupán lakóhely, nem tölt be gazdasági üzemközpont funkciót.

Tanyaház színekkel 1907 körül. (TJM FA PJ)

[87] Köszönetet mondok Szenti Tibor kedves barátomnak, aki segítségemre volt az adatoknak a Hódmezővásárhelyi Népességnyilvántartó Hivatalától történt megszerzésében.

Tanya. A háttérben a lakóház, mellette a hombár és az istálló. Előtérben a jószágállomány nagy része (a juhok legelőn vannak): tehenek, lovak, mangalica sertés, baromfi 1907 körül. (TJM FA PJ)

Mint említettük, Vásárhely szállásövezetében – a várostól több mint 5 km távolságra[88] – a szállások már a XVIII. század második felében lakottá váltak. Azáltal, hogy a szállás állandó lakásfunkcióval is kiegészült, már tanyákról beszélhetünk. A mezővárosi hatóság a szállás-tanyák nagy számára való tekintettel az 1780-as években már szükségesnek látta sorszámozásukat.[89] A lakóház egy és kétosztatú.

Tanyasi lóistálló karámmal, nyári jászollal 1907 körül. (TJM FA PJ)

[88] Erdei Ferenc 5,5 km távolsághatárt állapít meg, amelyen belül még lehetséges a naponta történő ingázás, azon túl pedig már szükséges a határban való állandó megtelepülés, a tanyán lakás. ERDEI Ferenc, é. n.

[89] RÁKOS István, 1984. 463.

Tanyasi istálló nyári jászollal, az udvaron lévő kacsaúsztatóval 1907 körül. (TJM FA PJ)

Megtalálható mellette a nyári konyha és sütőház is, valamint a „műhely". Ez utóbbi építményben a tanyasi gazda famunkákat végzett, különböző szerszámokat javított és készített.[90] A XX. században már általánossá váltak a szoba-konyha-kamra, a szoba-konyha-szoba-kamra osztatú lakóházak.

A tanyán a legfontosabb építmények közé tartozott az istálló. Méretei megegyeztek a lakóházéval, de gyakran meg is haladták azt. A nagyobb gazdaságokban építettek különálló ökör-, marha-, *barom*-, borjú- és lóistállókat is.[91] Általában egy istállóba kötötték a teheneket és a lovakat. Az istállóépület végében vagy más építményekhez csatlakoztatva készítették a nyári színt, amelynek vályúja elé kötötték nyáron a jószágot. A lóistállóhoz oszlopokból, gerendákból készítettek karámot.

Tanyaudvar a gazdaság jószállományával. Libafalka etetése 1907 körül. (TJM FA PJ)

[90] TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 389–392.; SZENTI Tibor, 1983. 213–218.

[91] SZENTI Tibor, 1983. 219–221.; vö. SZENTI Tibor, 1979.

Tanyaudvar kútágassal, itató vályúval, szürkemarhával és mangalicákkal 1907 körül. (TJM FA PJ)

A XVIII. században az ól és az istálló fogalma még gyakran keveredett egymással. Léteztek tető nélküli, földbe mélyített veremólak. Általánossá vált s napjainkban is megtalálható a nyeregtetős veremól. Az utóbbi évszázadban megtalálhatók az oszlopokon nyugvó, deszkafalú, féltetős, nád- vagy cseréphéjazatú disznóólak. Gyakran előfordul, hogy a góré alját alakították ki disznótartás számára.[92] Az ólak sajátos fajtája a kerekól, ami az 1880-as években terjedt el. Az aprójószág tartását szolgálta, s biztonságos építmény volt a sertésfiaztatás számára. A felső részét gabonatárolásra is használták.[93] A baromfi (tyúk, lúd) számára külön is építettek ólakat.

A XVIII–XIX. századi adatok rendszerint említik az *akol*okat. Ezek szintén az állattartás fontos építményei voltak. Állatfajtánként nevezték őket marha-, ló- és más akolnak. Az akol funkciója megegyezhetett az istállóéval, s építészetileg is hasonlóságot mutatott vele. Napjainkban a sertésólak előtti kerített és fedetlen kifutórészt nevezik *akol*nak.

A Törőcsik-féle tanya hodállyal. Kakasszék, 1998-ban. (NLF)

[92] SZENTI Tibor, 1983. 221–222.

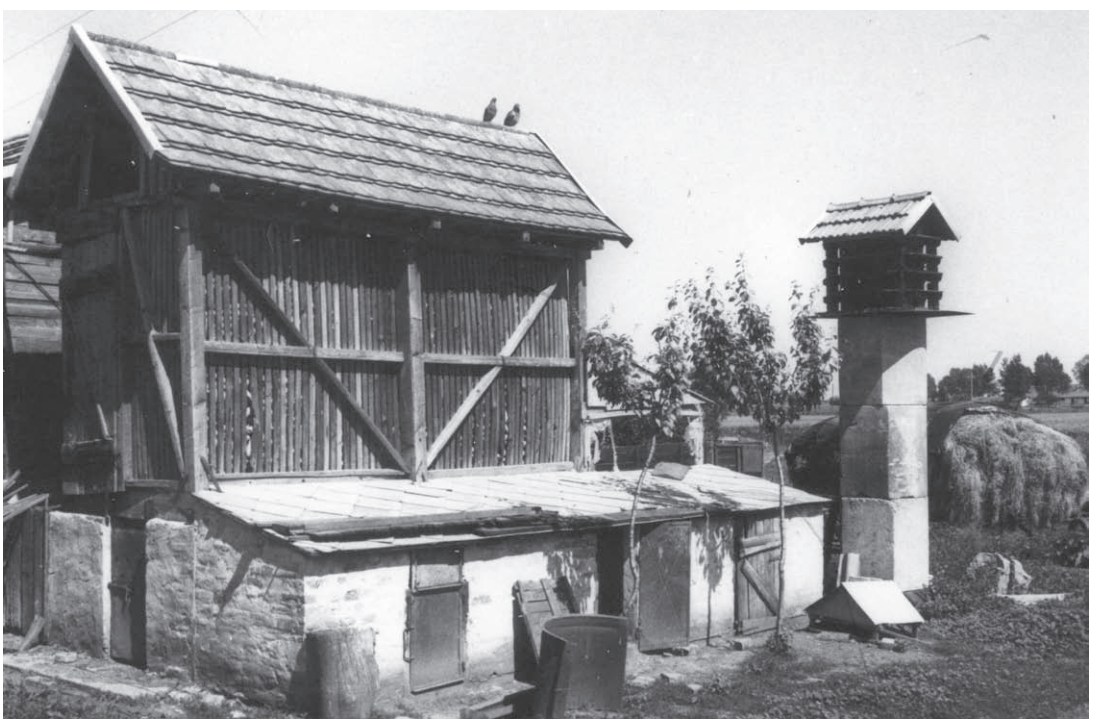
[93] SZENTI Tibor, 1983. 222. A kerekólakkal kapcsolatban lásd: VARGHA László, 1940.; BARNA Gábor, 1971.

Hombár 1907 körül. (TJM FA PJ)

A juhtartás építménye az *isztronga*, amely kerítésből és fedett részből áll. Itt fejték a juhokat. A szállásokon gyakori a *juhszín*. A hodály napjainkban is a tanyák lényeges gazdasági épülete. A nyeregtetős, deszkafalú építménybe zárták a birkákat. Belül elkülönítették az anyajuhokat, bárányokat.

A lakóház részét képező kamra élelem és termények tárolására szolgált. A XVIII. században már külön álló „Életes Házról" is történik említés, ahol a gabonát tárolták. Ennek falát sárból, vályogból építették. A XVIII. században előfordul a vesszőből font, „életöskas" is.[94] A XIX. század elejétől isme-

Góré, alatta tyúkól, mellette galambdúc. 1998. (NLF)

[94] SZENTI Tibor, 1983. 225–227.

Tanya téglaoszlopos góréval 1907 körül. (TJM FA PJ)

retes a gabonatárolás építményének *hombár* elnevezése. A hombár tulajdonképpen a kamrában lévő, fából ácsolt gabonatartó. Ez az elnevezés ragadt az „életesházra". A tanyán álló *hombár* magasabb lábazatú, fundamentumú (hogy száraz maradjon, s a patkányok se fúrják át), deszka- vagy vályogfalú, cseréptetejű épület. Benne, a hátsó és jobboldali falhoz építették a zsilipes szerkezetű (a mennyezetig érő faoszlopok hornyába illesztett deszka falazat) *hombár*t. Ebben tárolták a gabonát (ahogyan fogyott a mag, úgy szedték le a felső zsilipdeszkákat).

Az utóbbi évtizedekben sajátos gabonatároló létesítmények jelentek meg a vásárhelyi tanyákon. A gazdák kiselejtezett vagonokat vásároltak meg a MÁV-tól, s lábazatra téve helyezték el azokat a tanyáikon. Jóllehet a vasúti teherkocsik idegenek a tanya látványától, azonban nagyon hasznosak a gabonatárolás céljából, mivel a patkányok nem képesek abban kárt tenni.

A XVIII. században előfordulnak vermek is, a földbe mélyített gabonatároló létesítmények. Vásárhelyen 1812-ben jelentik meg a „vályog- vagy kemenceverem", amelyet a földbe építettek, s mintegy két méter magas, 1,5-2 méter átmérőjű építmény volt.[95]

A tanyák nélkülönözhetetlen építményei a górék. A különböző nagyságú, oszlopokon álló, lécfalú, nyeregtetős, cseréphéjazatú épületek a kukorica tárolására szolgálnak.

[95] SZENTI Tibor, 1983. 228–229.

III. HATÁRHASZNÁLAT

Mint említettük, Vásárhely határa sajátosan alakult ki. Maga a törzshatár, Vásárhely eredeti területe viszonylag kicsi területű volt, amely magában foglalta *Kopáncs*ot, *Nagyrétet*, *Nagysziget*et, *Répáshát*at. Ehhez a belső határhoz kapcsolódtak a közeli-távoli puszták, amelyek a tágas külső határt alkották. Mivel egy földesúr birtokát képezték, ily módon a lakottan maradt Vásárhely fizettség fejében megszerezhette az elpusztult helységek határát, a pusztákat, és művelés alá vehették, kialakítva a sajátos határhasználati rendszert. Ennek szerves részévé váltak a puszták. A mezőváros belsősége körüli mélyebb fekvésű térszín a belső legelő (*Batida*, *Gorzsa*, *Solt*, *Rétkopáncs,* az azon túl található puszták (*Mártély*, *Kenyere*, *Rárós*, *Csomorkány*, *Szent Erzsébet*, *Szikáncs*, *Férged*) egységes szántóföldi övezetet alkottak, amelyen túl, keleti irányban a külső legelő övezete terült el (*Mágócs*, *Újváros*, *Veres*- és *Tótkutas*, *Szőllős*. A város állapotáról ekképpen nyilatkoztak a jobbágyok 1791-ben: „Vagynak a' Lakosoknak a' Városk' igen keskeny földén ültetett szőlei… szántó földei is, és kaszáló Mezei, de ezek is igen szűkön… Kiváltképpen való jövedelme pedig a' Város Népének vagyon a' Marha tartásbul vagy Majorkodásbúl, mellynek jóllehet már nem annyira a' Város Földei, hanem kiváltképpen a mi Jó Kegyelmes Földes Urunkk' Kegyes engedelmébül, s jó teczésébül kiarendált Pusztakon élünk; mind az által ebbül vagyon a' szegénységnek minden élelme s. ruhazattya…"[96]

A vásárhelyi jobbágygazdák – mint hangsúlyoztuk – a földesúr jóváhagyásával vehették birtokba, használhatták a puszták együtteséből álló kiterjedt határt. Bérleményként, taxa fizetése mellett szerezhettek földet. Ennek nagysága nem esett korlátozás alá, ki-ki erejéhez mérten foglalhatott földet, majd az uradalom jóvoltából juthatott különböző nagyságú földterülethez. Eredetileg a szabadfoglalásos, kötetlen határhasználati rendszer alakult ki s maradt érvényben a XVIII. század végén és a XIX. században. Ennek jellegzetessége a szállásrendszer, amelyet a föld állandó birtoklása, a szabad gazdálkodás tartott életben. A mezőváros haszonvételeit sorolva mondották 1770-ben a vásárhelyiek, hogy „Mind a' Város határján, mind pedig a' bírni szokott pusztákon a' szantó földek többnyire jók, és termékenyek, a' tiszta buzátis meg termik, egy calcaturában, vagyis nyomásban lévők, mellyek jó 6. vagy 8. aláb való vonó Marhán szántatnak… Itten a' Rétek nevén értettnek a' Tisza réttyei, ahol csupán nád, és gyékény terem, és s.v.[97] a' sertések legelnek. A' Kaszállók pedig a' Szántó Földekkel egy testben vannak Lantz szamra kimérve, sarjút kaszálni nem lehet, a' széna mind azonáltal hasznos, és marha hízlalásra alkalmas." A kárvallások felsorolásakor is említik, hogy a határban lévő földek egy tagot képeznek: „A' szántó földek a' hol vagy homokosok vagy székesek vékonyabban gyümöltsöznek; ugy hogy, a' Tiszta Buzátis ketszeressé változtattyák, csak egy calcaturában lévők."[98]

A szállásföldeken, a határbeli szállásokon a szántóföld és a kaszáló együtt található.[99] Éppen a kaszálók, a szénatermesztés lehetősége teremtette a szállásokat, mint az kiderül a földesúr véleményéből, aki 1756-ban azt nyilatkozta, hogy a vásárhelyieknek a szállásföldet a szénatermesztés miatt tartják. A szénát oda hordták ősszel, s télen a jószággal feletették. A jószágtartás szükségessé tette bizonyos építmények létesítését, amelyek a jószág biztonságát szolgálták, s ily módon a határbeli földön üzemhely, szállás – majd később lakottá válva tanya – alakulhatott ki.[100]

Az úrbérrendezés, az urbárium behozatala során sem változott meg a határ szállásrendszeres használata. A szállásföldek a jobbágy-telekszervezet részét alkották. Megmaradt a föld egynyomásos (calcaturás) használata, azaz nem változott meg a használat rendje, szabadon lehetett rajta gazdálkodni. A szállásrendszerrel és gazdálkodással kapcsolatban részletes leírást ismerünk 1787-ből. Ekkor az uradalom tett

---

96 MNL CSML HF Ir. 3600/4-3600/8.

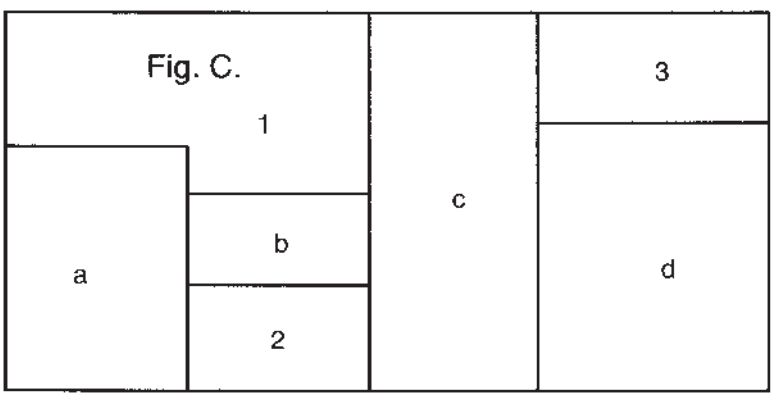
97 S(alva) V(enia) = bocsánat a kifjezésért, közönségesen.

98 MNL HTL 85. c. C. 3002. Nro. 292. 1-2. pont.

99 „Minthogy a' Város határa Ház helyekre nintsen felosztva, azért a' föld sints hold földekre fel merve az Házak után, hanem a'kinek annyira való tehettsége vólt, Ő Exellentiájától földet Arendált, melnyek némely részét szántya; némelly részét pedig Kaszálja; de Sarjut senki sem kaszálhat…" – mondták a jobbágyok 1768. november 7-én az árbéri kérdőpontokra adott feleletükben. MNL CSML HF Tan. ir. Nro. 1718–1725.

100 Hasonló a helyzet a Duna-Tisza közén lévő „mezei kertek" vonatkozásában. Lásd: NOVÁK László, 1994/a.

intézkedést azok minél gazdaságosabb kihasználása érdekében: „Nem kételkedi ezen AU Comissio abban, hogy kiki most leg közelebb Szentes Városában tartatott Tanításból elegendőképpen meg nem érthette volna miképpen kellessék az nagyobb vagy kissebb szállás földeket felmérni, és azoknak terméseit fateálni, mindazonáltal ha történetbül valamelly az Dirigens Urak, és Manipulansok közzül nemelly részben vagy megfelejkezett, vagy pedig tellyesen nem Capacitaltatott volna, ezen itten meg írt puncumokbúl bővebb tudósítást vehet" – hangoztatták. „Az ollyatén nagyobb szállási szántóföldek, mellyek ha úgy, valami Praediumok rendetlenül, és csak némelly részben mint szántó földek, vagy Kaszállók, nagyobb részben pedig az ő szomszédgyának Vallásábúl ki nem lehetne tanúlni, mennyit azon földbül esztendőnként mint szántó földet, mennyit mint Kaszállót, vagy Legelő Mezőt használna, tehát illyetén esetben úgy, valamint ezen jelen való Esztendőben azt az Birtokos használlya, részekben és darabokban mérettessék, és annak Terméseis az jelen való esztendőbéli haszonvételek szerént részekben fatealtassék… Az Kissebb, és regilaris szállási szántó földek ellemben, mellyek az Birtokos által egy részben mint Gabona termő földek, más részben pedig mint Kaszállók használtatnának, és illyetén szállási földek bizonyos Esztendőknek elfolyása után ismét ujonnan ugyan azont módon, hanem darabonként, és részenként hanem az egész Kerülete mérettessék fel, és annak az Termése is az egész földrül az itten alább következendő példa szerint fatealtassék." A szállásföld ésszerű használása és gazdaságossága érdekében tanácsot adtak a jobbágygazdáknak. Az ideális szállás így nézett ki:

Ez a szállás 50 hold nagyságú, s ebből az a-b-c-d részekkel jelölt részek 22 hold területet alkottak, s „ezen részek 6 esztendőknek elfolyása alatt mindenkor maggal vettettnek bé, azon idő alatt pedig az többi 1, 2, 3 Numerusok alatt lévő részei mint Kaszállók használtatnak. Hat Esztendők elfolyása után az a, b, c, d Betűk alatt lévő részek ellenben, mellyek az elmúlt 6 esztendőkben Kaszállók voltanak, szántó földekké válnak, és így mindenkor hat hat esztendőknek elfolyása után az Termés változik, azért is ezen egész darab föld, az fassionak felvétele alkalmatosságával, úgy mintha egészlen bé volna vetve, 12vel, az az esztendőknek számával mindenik species… osztassék fel". Az 50 holdas földterület az első esztendőben 100 mérő őszi vetés 500 mérő termést biztosít, hasonlóan a 2., 3. és 4. esztendőben. Az 5. esztendőben 110 mérő tavaszi vetés termése 550 mérő, s a hatodikban – „amellyben a Termékenység az soványság miatt alább szállott" – 450 mérő. A szállásföld ily módon összesen 2000 mérő őszi és 1000 mérő tavaszi gabonát terem. 12 esztendőre számítva, egy évben 166 8/12 mázsa őszi és 83 4/12 mázsa tavaszi termés a haszon. A 7–12. esztendőben a szénahaszon 2000 mázsa. A sarjúval kapcsolatban megállapították, hogy „az ollyatén Pusztáknak, mellyeknek az fölgyök fekete agyagos felét legelő mezőnek, feléről pedig szénát, és sarjút kellene fatealni, azok okbúl, azokk' Arendatorai, vagy magok az Tulajdonosok is felét az ollyatén Pusztáknak esztendőrül esztendőre mint Legelő Mezőt változtatva használják, és arrúl semmit kaszálnak továbbá… Szállássokon lévő Kaszállókrúl is, ahol a' Sarjunak termését az ottan legelő Marha akadályoztattya, és azt időnek előtte le enné, Sarjút fateálni nem kelletik, mind azon által mivel az illyetén szállások mellett lévő Kaszállók gyakorta fel is szántatnak, és azért első esztendőben igen csekély Termést adnak…"[101]

[101] MNL CSML HF Ir. Nro. 1992–1997. (1787. júl. 30.)

A legelőváltó, egynyomásos gazdálkodás nem biztosított megfelelő gabonatermést, ezért az uradalom az ugar bevezetését helyezte kilátásba, ami viszont a szállásrendszerben idézett volna elő zavarokat. A vásárhelyiek ezért 1791-ben az Úriszékhez fordultak panaszukkal. Január 25-én írták: „Sokkal esméretesebb a' Tekintetes Uraság Széke előtt a' Vásárhelyi Lakosoknak insége, és a' Gabona szűk termése miatt már az utolsó szükségre jutott sorsa, hogy sem azt ezen jelen való írásban elegendőképen le írhatnánk… a' kik vagyonosabbak találtattak kőzttünk, azok Jószágokat el vesztegetvén, a' kőzel és tavalyabb lévő Helységekből Gabonát venni kénszeríttettek, a' szegényebb sorsúak kőzttünk segedelmet nem találván, Gyékény tővel való élésre /: melly egyébképen Bőngyőlének is neveztetik :/ szorúlta, és igy majd tsak nem éhen halásra jutottak. Ezen közttünk uralkodó felettébb való szükségnek okát ha igazán meg vizsgáljuk, valóban nem annyira az elmúlt sovány száraz esztendőnek, mintsem a' Fúldnek rosszúl szokásba vett mivelésének tulajdoníthatjuk. Mertt látjuk a' szomszéd, úgymint: Földeáki, Makai, Apatfalvai, Csanádi, és tőbb Határokban, a' hol a' föld nem jobb mint nálunk, az idő forgásai isnem külömböztek a' mi körülöttünkel tölttektől, még is az Ugar földjeinkből tavaly esztendőben is alkalmas kőzőnséges termést takritottak Csűrjeikbe. Ezen meg nevezett, és egyéb Ugar földű Helységeknek, Városunk Lakosai az Esztendőnek leg jobb részében dolgoznak, tsekély jutalomért Gabonáit le aratják, el nyomtatják; és igy mintegy Jobbágyaikká tétettetvén, Földes Urunknak is akkor, a' midőn leg szükségesebb vólna, szolgálatjára jelen nem lehetnek. Most is mindennapi tapasztalásunk, hogy azon Helységekből, a' hol Ugar földek vagynak, Piatzunka el adni elegendő Gabonát hordanak. Mert az a' külömbbség vagyon a' Szállási, és Ugar Gabona Vetés között, hogy mikor bő esztendők elő fordúlnak, a' Szállási Gabona vetés esztendőbeli élelmére a' Gazdának elegendőt terem, az Ugar pedig annyit hoz, hogy tsak felit élheti el, a' tőbbit pedig elteszi a' Gazda; midőn a' szűk esztendők elő kerűlnek, a' Szálláson vetett Gazdának kevés, avagy semmi sem terem, az Ugaras Gazdának pedig akkor is terem annyi, hogy esztendeig való élelmére elegendő, és igy a' mint a' fellyebb való esztendőben el tett, akkor, a' Szálláson egyszeri szántásba vetett Gazdának el adja. Ezekre nézve az alább irttak nagy alázatossággal folyamodnakaz Uraság Székéhez, méltóztassék… kegyelmes Földes urunknál végbe vinni, hogy tekintvén a' Szegény Közönségnek jővendőbeli élelmire, méltóztassék ezen Vásárhelyi határban földeket kűlőnös darabban ki szakasztatni. Mert a' Szállások kőzt ugarolt, és egyébképen fel szántott főldekből már most is látjuk, hogy akárminemű bő és boldog esztendő kővetkeznék is ránk lehetetlen jó termést reménylenünk: mert az ott széllyel járó juh, marha, és ló, a' hol valami kevés zőldet talált úgy le tapodta, hogy majd az útakhoz hasonlóvá tétettetett; a' honnan képzelni nem lehet mimódon azonkeményen össze gázoltt főldben bőven teremhetne a' Gabona…" Egy hétre rá, február 5-én ismét levelet írtak a vásárhelyi gazdák az Úriszékhez: „Meg kelletik vallanunk, mind tulajdon tapasztalásunk, mind pedig kiváltképpen az velünk kőzlött Instantiába elő számlált okokra nézve, az Ugar földeknek Szállási szántó földeink felett való eminentiáját, ha a' fő czélt, úgymint: a' Gabonának termését, s csűrjeinkbe leendő takaríttatását, és sok szegény 's gyámoltalan Lakossainknak ügyetlen /: kivált ezen mostoha Esztendőkhöz képest :/ siralmas sorsokat voltaképpen gondolom vészünk. Ugyan is ki vólna közzülünk a' ki meg indulás nélkül szemlélhetné azt, hogy Lakossaink közzül feles számmal a' Gabonának, a' vagy annak meg szerzésére szükséges Kölcségnek nem létele miatt, rész szerént a' kőzőnséges gyékénynek étele által magokat 's Magzattyaikat táplálgatni, rész szerént pedig az éhség által is némellyek epesztetni kénteleníttetnek. Mely helyes okokra nézve, az Ugar alá leendő földeknek ki szakasztását nem csak az hogy helybe nem hagynánk, de sőtt inkább annak minél elébb leendő ki szakasztása végett a' Méltóságos Uraságot alázatoson kérjük, Melynek következésében viszont alázatoson fojamodunk a' Tekintetes Uri Székhez hogy ezen készítendő Munkánk vigéhez vitelére szükséges kölcséget, úgy nem külömben nemelly Lakossainknak azon Ugarban esendő Szállási épülettyeit 's örökségeit különös tekintetbe vévén, az eddig is mindenkor, vélünk közleni szokott kegyessége szerént, tulajdon részére annyival inkább fel venni méltóztasson, mivel ezen igyetlen időben Beneficiuma, 's Jővedelme a' szerént Városunknak semmi nem lévén, Városunk Cassája egészlen ki üresittetett…"[102]

A termelékenység növelése érdekében s a föld jobb megművelése miatt a XVIII. század végén napirendre került az ugar bevezetése, a háromnyomásos földművelési rendszer kialakítása. E vidéken – a közeli Szarvason élő – Tessedik Sámuel volt ennek szorgalmazója, aki népszerűsíteni igyekezett a nyo-

[102] MNL CSML HF Ir. Nro. 3600/1-3. (1791. febr. 5.)

más os (calcaturás) gazdálkodást.[103] A Kőrös-Tisza köze nagyhatárú helységeiben – a Békés-Csanádi löszhát vidékén – meg is valósították a szállásrendszer mellett az ugaroló, nyomásos, kötött határhasználatot, hasonlóan a Nagykunság egyes nagyhatárú mezővárosaiban, mint például Karcagon.[104] Az 1789–1790-es nagy szárazság éhínséggel veszélyeztetett. Ezért is vették alaposan fontolóra a föld hatékonyabb megművelését az ugarolás bevezetésével. „Az Ugar szántás igen hasznos, mivel a' föld meg puhittatván mint egy meg érik széjjel omolván darabjai, rakásba esik, és az őszi szántásnak idejéig meg hizakodik, meg kövéredik, úgy hogy mihelyt a' búza belé vettetik, azonnal gyökeret ereszt, és kevés idő mulva a' földet bé borítja zöldséggel" – mondották. A vásárhelyiek ezt helyeselve azonban nem tartották jónak az ugarföldek külön szakasztását, azaz a kalkatúrák kialakítását. Erről így nyilatkoztak 1791-ben: „Vásárhelyen az ugar szántásnak sokkal nagyobb haszna vagyon a' Szállás földeken, mint sem külön szakasztandó Ugar földeken; Mert… Nem kell a' Gazdának másuva fáradni az ugarlás után, és nem lészen alább való vetése és termése mint sem akarmelly különös ugar földekben. Sokan ebben a' szállási ugarlásban vakoskodnak, ha ugarolnak is, azt akkor tészik, mikor már annak ideje el múlik, holott az ugar szántás szintén úgy meg kívánja a' rendes időben való munkát, valamint egyéb dolgot." Ezzel kapcsolatban az a nehézség támadhatott, hogy ha nem a megfelelő időben végzik az ugaroló szántást, akkor a gazda kárt szenved kaszálójában. „Ne ugarold fel a' rendes Kaszálódat" – szólt az intelem, „Az ember nem szénával él, hanem buza Kenyerrel. Azt gondolják Némellyek, hogy akármikor ugaroljanak, mind egy az, és nem látják által, hogy az tsak olly vélekedés, mintha valaki egy lábát fel tévén egy jó paripára, és a' másik lábával a' földön ugrálván, azt tartaná, hogy ő szinte annyit halad egy nap, mint a' ki egészlen fel ült a' ló hátára." Az ugar külön szakítása a határban nem célszerű: „Vásárhelyen különösen szakasztandó ugar földek nélkül is elég búza terem, ha valaki a' szállás földjén ugarol, még pedig kevesebb fáradtsággal, és kőltséggel mert ezen Városnak a' Népe, sokaságára nézve a' külön szakasztandó ugar földektől nagy részént igen meszsze esnek úgy hogy egy jó mértföldnyire is kellene utána fáradozni; mellyek terhes voltát akárkiis észre veheti; a' ki meg gondolja, hogy Vásárhelyen találtatik praeter propter 2000. ház hely szállás föld, és így ennek szélesen ki terjedett határa meg nem engedheti, hogy olly könnyen végben vitethessen az ugar, és Őszi szántásnak munkája, mert kissebb Helységekben a' Projectans masutt is próbálta az Ugar szántást, még pedig külön szakasztott ugar földekben, és igaz hogy boldogúlt is véle, de az ollyan kissebb Helységekben mind az ugarlásra, mind az őszi szántásra tilalmas legelőt szoktak tartani; Vásárhelyen pedig az is sokszor meg esne, hogy mikor Ugarat kellene szántani, ha a' szántó szénát nem vinne magával, nem tudná hol meg étetni a' Jószágát, a' proiectaltt napokban pedig nem mindenkor van minden Gazdának szénája, de ha nagyon is abból a' kővetkezne hogy az ugar az őszi szántáson nagyobb részét etetné a' Nyárba félre takart szénájának sokakra nézve igen könnyen meg tőrténne, az hogy az ugar földnek meszsze léte miatt, a' birtokos vagy egy, vagy más bajai által annak használhatásától anyira el vettetnék hogy azt se ugar szántásba nem vehetné, se pedig meg nem kaszálhatná. A' szállás földön való ugarláskor sem Őszi szántáskor nem kell egész készülettel meszsze fáradni; nem kell annak termését meszsze főldből, egy helyből másba szekéren hordani. A' Szállás földektől távol lévő ugar földekben terméndő életnek nem tsak fel takarításában, hanem minden egyéb munkájábanis vagy az időknek járása, vagy az utaknak alkalmatlansága igen nagy akadályokat és károkat okozhat."

Az 1789–1790. évi szárazság miatt merült fel az ugarföldek elkülönítése. Állították, hogy ha lettek volna, akkor Bácskához és Bánáthoz hasonlóan itt is lett volna mit betakarítani a földekről. Ennek a rendkívül jó földű vidéknek az összehasonlítása Vásárhellyel és környékével a határhasználatot illetően is tanulságos. „Más a' Bánáti lakosok élelmének módja; mert ha a' Bánáti embernek 50. Köböl búzája terem, abból el vethet 10. köblöt 30^{at} el adhat tizzel pedig kenyérnek beéri: mert a' mellett egész verem krumplija vagyon. Ugar földje a' Helységhez olly közel van, hogy a' libája is rá jár legelni: hat hét leánya van vagyon azzal minden szántást el végzi leg fellyebb két nap minden búzáját bé hordhatja a' faluba. Nem kell két 's három felé konyhát tartani, reggel kimegyen a' dologra, estve haza megyen… A' Bácskaiak is tapasztaltak mienkhez hasonló terméketlen siralmas esztendőt az 1789^{ik} és 90^{ik} időkben. Sem a' Bánátban sem a' Bácskában nem az emberi kéz adja az áldást, hanem az Isten a' ki egy Határon ád esőt a' másikon nem ád. A' projectans

[103] TESSEDIK Sámuel, 1786.

[104] NOVÁK László, 1997.; NOVÁK László, 2001.

ugyan nem akar a' szántás vetés módjában senkinek Mestere lenni; mert úgy látszik, hogy ezen Mesterséget sokan gyermekségektől fogva gyakorolják, és azzal, hogy ennél könnyebb és alább való mesterség nintsen, holott az Emberi Nemzetség 'e nélkül sem nem állhatna. Álljanak elő mostan azok, a' kik a' külön szakasztott Ugarban helyheztetik bizodalmokat, *mutassanak tsak tizet a' Makai ugarló gazdák közzül, a' ki a' külön szakasztott ugarjának termésiből tsak két szekér búzát is hozott volna is a' Vásárhelyi piaczra. Tekintsük meg a' Kőrösök termékeny földjét, miképen bővölködtek az ugarban termett búzával: ha meg kérdeztetnek miért nem termett búzájok? ezt felelik: Mert az Isten nem adott esőt. Mostan a' búzával bővölködni szokott Nagykunság is halgat a' bővségről, mintha a' Világon se volna, holott a' Nagykunságban és arra termékenységéről híres Jászságban 15. 16. esztendős Gyermek jobban tudja a' szántásnak módját, mert Vásárhelyen az időtül meg fejérített hajú sok öreg, a' ki midőn szántani kellene, és leg jobb idők vagynak, akkor tselédjét, őkrét a' Rétre küldi, hogy búza helyett Gazt gyűjtsön:* mert ha vagyon egy két verem búzája; már akkor a' szántást fel sem veszi, inkább azon iparkodik hogy legyen 200. vagy 300 's tőbb kéve Gazza; és azt tartja hogy ha Deczemberben vét is, tsak ollyan lészen, mint a' mellyet 16dik vagy 30dik Septemberben vetne. Mikor osztán búzája nem terem, nem elégszik meg a' gazzal, hanem vagy az Istent okolja, vagy a' földjét roszszalja, elő forgatja osztán magában a' régi időket, mellyekben ott is termett, a' hol nem vetettek: írigykedik azokra, a' kiknek földjök, noha az övénél nem jobb, de a' mívelés által jobbá tétetvén akkoris bőven terem. A' Projectans is szenvedett már illyen írígységet a' midőn mások azt beszéllették, hogy az ő földje jobb volna a' másénál, és azért teremne; és a' midőn abban is foglalatoskodtak, hogy ha lehetett volna földjét magokévá tették volna; de a Projectans azt felete: Barátom! én háromszor dolgozom a' földet, akkor míg Te tsak egyszer /: akkor is roszszúl :/ dolgozod. Egy szóval az ilyen Embereknek panaszszok határ nélkül való, az illyenek arról is panaszkodnának, ha sok búzájok lenne, hogy tudniillik: az ugar után való járás miatt sok kárt vallanak: mert se magok nem takaríthatják se részes munkást nem találhatnak magok pedig két, három felé nem szakadhatnak."

A külön ugarföldek használatát szorgalmazók - az ellenző szakvélemény szerint – nem tartoztak a jó gazdák közé. „Azok a' szántó vető Emberek tehát, a' kik a' külön szakasztandó ugarat igen sürgetik, kétség kívül eddig is roszsz szántó vető Emberek vóltak, és az után is, az ugarak mellett is azok maradnának. Az illyenek meg kellene tanítani, és arra szoktatni, hogy a' ki bír egy ház helyet, annak leg alább is négy köböl alá való, nem Júniusban vagy Augusztusban, hanem Májusban meg szántott ugar földje lenne a' Szállás földjében, némellyeknek úgy tetszhetik, mintha a' Projectans az Úgarlást ellenezné, és az által reménylhető nagy hasznot akadályoztatni kívánná. Sőt inkább maga is Commendálja, úgy mint a' ki másutt is próbálta 22 esztendeig az ugarlást, melly idő alatt soha se vetett egyszeri szántásba, és Vásárhelyen is már 18 Esztendőktől fogva, annak hasznát a' meg elégedésig tapasztalta, úgy hogy a' még most meg jegyzett 1789dik, és 1790dik esztendőkben is, mellyekben mások sokan munkájoknak kevés hasznát vehették, sem a' Bánátra, sem a' Bácskaságra Búzáért nem szorúlt, sőtt az 1789ben a' maga ugarlása után bé vett termésből 100. köblötis el adhatott. Nem ellensége tehát a' Projectans az Ugar szántásnak, hanem tsak… igyekezik meg mutatni, hogy a' Vásárhelyi Népnek különössen ki szakasztandó Ugar földek nélkül is elegendő búzája termehet a' Szállás földjén tejendő idejekorán való ugarlás után… E' folyó 1791dik esztendőben ugyan majd azt lehet tapasztalni, hogy az Ugarban sem lészen jobb a' búza, mint az egyszeri szántásban, de ismét jőnek ollyan idők, mellyekben a' szállás földeken nagy haszna lészen az ugarlásnak, kivált képpen a' Vad Zabot termő esztendőkben: mert a' Vad Zab is külömben terméketlenné tészi a' földt, akármelly sok esők légyenek is."

Az ugar bevezetése a szállásokat károsan érintené: „A' kik különös Ugar földeknek ki szakasztása által Szállás földeiktől el esnének, azok szállási épületeikben igen sok és nagy károkat vallanának: Mert tsak a' Kútaknak jó helyen való találása is sokakra nézve felettébb hejes, sőt lehetetlenis volna, mivel ritka helyen lehet jó vizet találni; olly helyen kivált, hogy arra nézve a' Tanyának helyheztetése is egyszersmind alkalmatos helyen eshetne. Csak egyközönséges kút is pedig 20. 30. sőt néhol 50 ftokba is bele kerül. E mellett: az illyeneknek szállási épületeik, mellyeket sok szegény gazda ember sok esztendőktől fogva tsinálgat vagy meg fizettetnének, vagy azokban örökös károkat vallani kénteleníttetnének, azoknak meg fizetését nem reménylhetik: mert a' Város Cassája sokkal erőtlenebb mint sem azoknak árrát le tehetné. Tegyük fel ugyan is hogy könnyű szerrel vagyon Vásárhelyen tsak 1900. házhely: szakasztassék ki minden ház hely után négy-négy köböl alá való ugar, az tészen 7600 köböl alá való földet: ennyi köböl

alá való földön, mely tészen mint egy 158 ház helyet, minden két ház helyen átaljában, egy szállást gondolván el romlanának 79. szállások. Ha minden szállás tsak 78 ftokra becsültetnének is külön külön /: a' Projectans ugyan 400 ftokért sem menne ki a' szállásából, az hol mind az hely, mind az víz alkalmatos, és másokis sokan találkoznának illyenek :/ reá menne az árrak 6162 ftokra. Enyit a' Város meg se fizethesse, a' föld nélkül való Contribuenssekre nem repartialhatja: a' Ml Uraság meg fizetni nem tartozik: azokban örökös kárt vallaniok szenvedhetetlen volna. Ki fizeti hát meg. Ha azt mondjuk, hogy a' többi Colonusok, azok majd a' Conclusiot fogják tagadni."

„Az Ugarnak külön szakasztása a' Vásárhelyi lakosoknak igen nagy terhekre is lenne: mert sokaknak másfél mértföldnyire is kellene menni a' takarodásra. Már akkor akár a' szálláson dolgozzon a' szegény ember, akár után a' kevés ugarja után járjon. Hát még ha illyenkor vagy a' Ml Uraság, vagy a' T.N. Vármegye, vagy a' Város is parancsol, azt sem tudná, melly felé szaladjon, mivel mind a' Várostól, mind a' Szállásától az Ugar födje meszsze esne. Az is meg eshetne sok egy házhelyes gazdákra nézve, hogy ha valaki nékiek Ingyen igérne is 4. köböl alá való földet tsak hogy járjanak utánna, és mind ugarláskor, mind mag alá száncsák meg, egy mértföldnyire mennyenek takarni, szekereken hordják a' szállásaikra, meg nem tselekedjék. De ha a' szálláson egy rakáson vagyon a' Vetés, bátor valaki maga van is, bátor más felé kellessen menni kocsijával, mégis könnyebben véghez viheti minden munkáját. Az Ugar földeknek meszsze léte sokszor kárba is ejtené az embert, mert vagy egy, vagy más baja miatt reá nem jőne, nem lévén minden szegény embernek két-három kocsija, hogy minden felé el érkezzen. Sokszor az is megesik, hogy egy sebes szél által mind a' földre rázóttatik a' búza. A' Projectans maga részéről írtózna az ollyan tanácsok bé vételétől, hogy el hagyván a' szálláson való ugarlást, egy mértföldnyire menjen ugarolni, és a' mit a' szálláson egy nap alatt el végezhet, másutt arra egy hetet vagy kettőt is el veszhessen. Intetnek tehát a' földel bíró gazdák, hogy ne légyenek Urai, hanem szolgálói, legyenek jó szántó-vetők, és a' föld is úgy szolgál nékiek, ha ők is a' földet jól szolgálják..."[105]

Az 1870-es évek végén ínséget hozó száraz időjárás arra ösztönözte tehát a gazdákat, hogy földjeiket jobban műveljék, mert ebben az esetben – rossz időjárás esetén is – jobb termést remélhetnek. Ekkor került tervbe az is, hogy a szállásföldektől külön ugart használjanak a gazdák. Az említett igen részletes leírás sok indokot, ellenérvet sorakoztatott fel, annak szükségtelen voltát igazolni. Jó talajművelés esetén a szállásföldek is kitűnő termést hozhatnak, és munkaszervezés tekintetében az egy tagban álló földön való gazdálkodással semmi sem veheti fel a versenyt. Egyértelművé vált, hogy az ugarföldek távol kerülve a szállásföldektől szinte lehetetlenné tették volna a gazdálkodást. Mindezek a szállásrendszer épségben maradását biztosították. A városközponttól távol (egy mérföldnél nagyobb távolságban, kb. 8 km-re) a szállások megmaradtak a gazdálkodás alapjának, hasonlóan más, nagy pusztákkal rendelkező mezővárosokhoz, Békéscsabához vagy Kecskeméthez. Fényes Elek 1844-ben erről a határhasználati rendszerről tesz említést statisztikai munkájában: „Az úrbéri földek nagyobb részt egy tagban vannak kiadva, ezeket ki-ki tetszése szerint művelheti. Minden ilyen gazdának vannak tanyái épületei, és itt teleltetik jószágaikat, nyáron itt tartják fejős teheneiket, jármos ökreiket és nyomtató lovaikat, és közben takarás után a juhaikat is…"[106]

A vásárhelyi határ nagyobb fontos területe a szállásövezet, de a gazdálkodás nélkülönözhetetlen része, a legelő annál is nagyobb területet foglalt magába. A határ művelésági megoszlása a XVIII. század végén, XIX. század közepén a következőképpen alakult:[107]

Műveléság	**1774**	**1780**	**1847**
	1100 □ öles hold		
Szállásföld	65 037	69 664	79 160
Legelő (külső és belső)	87 310	87 310	87 310
Szőlőhegyek	1867	1872	2970
Rét (nádas)	23 344	23 344	23 344
Egyéb (belső telkek, halászó vizek)	25 469	20 837	13 243
Összesen:	**203 027**	**203 024**	**203 027**

[105] MNL CSML HF Ir. Nro. 3592–3600. (1791. máj. 12.)

[106] FÉNYES Elek, 1844. 159.

[107] RÁKOS István, 1984. 461.

A határhoz nem számították hozzá a derekegyházi, sámsoni majorsági földeket.

A fenti adatsorok azt igazolják, hogy Vásárhely határának nagyobb részét alkották a vízállásos, vizenyős és réti területek, amelyeken a halászat, nádlás mellett a nagy jelentőséggel bíró legeltető gazdálkodás virágozhatott, természetesen szervesen kapcsolódva a belsőtelkekhez, valamint a szállásföldekhez, melyek a gazdálkodás alapját képezték.

A XIX. század második felében hajtották végre az árvízmentesítést és valósították meg a folyószabályozást. Ekkor történt a legelőfelosztás is (a külső Puszta felosztására 1850-ben, a Nagyrétre 1852–l862 között került sor[108]). Mindezen tényezők együttesen a határ művelésági arányában idéztek elő változásokat. Vásárhely határának művelésági megoszlása a következő volt a XIX. század végén és a XX. század első felében:[109]

Év	Szántó kh	Kert kh	Szőlő kh	Rét kh	Legelő kh	Erdő kh	Nádas kh	Egyéb kh	Összesen kh
1895	99 821	585	1490	3417	13 782	58	30	3107	122 290
1913	105 910	701	848	3275	13 956	191	65	7312	132 258
1935	107 622	1113	465	2804	12 374	282	89	7159	131 908
1962	63 777	1403	185	1231	7748	841	35	7322	82 542
1966	63 011	1505	331	1053	7528	1241	70	7402	82 141

A műveléságak között vezetett a szántó, s ez már az árvízmentesítés utáni állapotokat tükrözi. Viszonylag alacsony a rét és legelő aránya. Az ártérhez kapcsolódik az erdő, amelynek aránya ugrásszerűen a hatvanas években emelkedett meg, s a nyárfásítással hozható összefüggésbe. A nagyüzemi gazdálkodás során jelentős – rosszabb minőségű – földterület, legelő került befásításra. Ugyancsak a nagyüzemi gazdálkodással hozható kapcsolatba a kert és a gyümölcsös műveléság növekedése is.

A határ területében jelentős csökkenés 1950-ben a közigazgatási átszervezés során következett be. Ekkor hozták létre Vereskutas és környékéből Székkutast, valamint Mártély lett önálló község. A két helység határának művelésági megoszlása következő:

MÁRTÉLY

Év	Szántó kh	Kert, gyümölcsös kh	Szőlő kh	Rét kh	Legelő kh	Erdő kh	Nádas Kh	Egyéb kh	Összesen kh
1962	5682	151	19	511	853	918	3	838	8975
1966	5660	163	16	500	868	1220	3	885	9315

SZÉKKUTAS

1962	15 465	336	3	637	3830	111	4	1151	21 537
1966	15 453	384	4	626	3731	124	5	1210	21 537

A közigazgatási átszervezéssel jelentős területet csatoltak el Vásárhely északkeleti határából, valamint a nyugati, délnyugati területéből. Mindkét részen a szántó aránya a legnagyobb. Vásárhely annyiban is hátrányosabb helyzetbe került ekkor, hogy az elcsatolások után a mezőgazdasági művelés alól kivett földterület aránya nem változott, illetve csupán kis mértékben növekedett.

[108] HERCZEG Mihály, l993. 159–176.

[109] Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970, Földterület III. Budapest, 1972. 118–119., 121.

IV. GAZDÁLKODÁS

A mezőgazdaság két fontos ágazata az állattenyésztés és a földművelés. Ezek egymáshoz való aránya, illetve viszonyulása évszázadok során változott. A XIX. század közepéig domináns ágazat az állattartás, majd az árvíz-mentesítést követően, a legelőfelosztás feltörése után a földművelés. Az intenzív gazdálkodásra helyeződött át a súlypont. Mindezt tekintetbe véve a gazdálkodást az állattenyésztés vizsgálatával kezdjük, s a földműveléssel fejezzük be.

1. Állattenyésztés

Vásárhely tágas határa a XIX. század végéig az állattartás számára biztosított kedvező lehetőséget, hasonlóan a közeli, távoli – köztük a Körös menti nagyhatárú – helységekhez. A rét és különösen a kiterjedt legelő biztosított kedvező feltételeket. Az állattartás fontosságát a kereskedelmi viszonyok is súlypontozták. Az útviszonyok mostohák voltak, ami nem kedvezett a tengelyen, szekéren történő szállításnak, viszont az állatkereskedelem virágozhatott, mivel lábon hajtották a jószágot a vásárra. Szeged közelsége kedvező volt, de a kereskedelmet a rossz útviszonyok nehezítették. Erről így nyilatkoztak a vásárhelyiek 1770-ben az úrbéri kérdőpontokra adott válaszukban: „Szegedre a' piarcz véget alkalmatlan, es kölcséges járni; Mivel rosz uton, és réven kelletik mind mind menni, s- mind visza jönni: sőt árvizeknek idején nem járhatván Gyeő felé, a' mere csak 3. mértföld Szeged, Szentes felé kőlletik kerülni 10 mérföldet, de ottanis nem csak rév pénzt, hanem vámot is köl fizetni."[110] A XIX. század elején is hasonló volt a helyzet: „Helyben csekély lévén a' Piatz, a' Lakosok eladó Jószágaikat vagy három Mértföldnyire Szegedre, vagy Meszszebb Ketskemétre, – Többször Pestre, mindenféle révekre, Piatzi álló Helyre, több Helyeken Vámokra is tenni szokott, és egyéb sok Költségekkel és Bő veszteséggel, az előre el nem látható alkalmatlan Bő, vagy eladó Jószágaiknak a' nevezett Helyeken előre tudva nem levő fojo Ára miatt pedig sajnos meg bukásokkal is szállítják, és adják el…" – mondották 1828-ban.[111]

A vásárhelyiek számára legfontosabb vagyon és jövedelemszerző, gyarapító tényező az állat volt. Ezt az úrbéri kérdőpontokra adott válaszukban is hangsúlyozták: „leg nagyobb és főb Beneficiumnak álítatik itten a' Marha tartás és szaporítás, mivel mind qvantumát, mind Taxáját s- Arendáját, és maga minden féle különös szükségeit abbul pótolgattya a' szegénységh."[112] Hasonlóképpen nyilatkoztak 1791-ben is: „Kiváltképen való jövedelme pedig a' Város Népinek vagyon a' Marha tartásbul vagy Majorkodásbul… ebbül vagyon a' szegénységnek minden élelme s. ruházattya. Ismét vagyon tovább hogy mind az ő Felsége Ordinar Quantuma mind Kglmes Földes Urának szolgálhasson, és Taxáját fizethesse, egy szóval azon Marha Tartás Oeconomiája ollyan hasznos Beneficium hogy a' nélkül a' szegénység el sem élhetne…"[113] Az 1828-as felmérés során már arról beszéltek a vásárhelyiek, hogy a „Marha tartás tsak a' földes és jobb sorsú Gazdák fáradságait fizeti meg…"[114]

Vásárhelyen a jószágállomány fajtánkénti összetétele és száma a következőképpen alakult a XVIII. század második felében és a XIX. század elején:[115]

Év	Szarvasmarha db	Ló db	Juh db	Sertés db
1766	12 624	6370	32 058	8774
1772	13 183	7692	30 721	7070
1818	12 194	6005	31 698	2133

[110] MNL HTL 85. c. C. 3002. Nro. 292. Maleficia 3. pont.
[111] MNL CSML HF Ir. Cs. 4. b. Sz. 36. Nro. 6140–6143.
[112] MNL HTL 85. c. C. 3002. Nro. 292. Beneficia 19. pont.
[113] MNL CSML HF Ir. Nro. 3600/4-8.
[114] MNL CSML HF Ir. Cs. 4. b. Sz. 36. Nro. 6140–6143.
[115] RÁKOS István, 1984. 479.

A XIX. század végén, a XX. század első felében nagyobb állatszám ismeretes:[116]

Év	Szarvasmarha db	Ló db	Juh Db	Sertés db
1895	14069	17246	12330	41 024
1911	17671	17714	13104	62 941
1935	14325	14876	5557	55 231

A jószágállomány számának emelkedése a lélekszám-növekedéssel is összefüggésbe hozható, azonban a gazdálkodás struktúrájában bekövetkezett változások is előidézték azt. Jóllehet a szarvasmarha-állomány nagysága alig változott, a lóállományé viszont jelentős mértékben. Ez a tendencia alapvetően a földművelő gazdálkodás térhódításának tulajdonítható. Az igaerő-szükséglet megnövekedése követelte meg a lóállomány gyarapodását is. A juhállomány számottevő apadása a XX. század elején elsődlegesen a fajtaváltással hozható összefüggésbe.

Az árvíz-mentesítésig, illetve a legelőfelosztásig a *baromtartás* s a hízómarha, göböly tartása volt a legfontosabb haszonvételi forrás. Egyes gazdák nagyszámú szarvasmarhát tartottak. Például 1789-ben 186 gazda 3207 ökröt teleltetett „contractusra a' Városnak". Legtöbbnek (95 gazda) 1–10 marhája volt, 49-nek 11–20, 10 gazdának pedig 51–100 darab. A legnagyobb gazdák közé tartozott Koncz Pál (100 db), Nagy György János (96 db), Németh József (75 db), Nemzetes Morvay Ignác comissarius (70 db).[117] 1816-ban a gazdák között kevesen voltak azok, akik harmincnál több „barmot", „göböt" tartottak a legelőkön. A legtöbb (80 db) Nagy Szabó János Úr tulajdonát képezte, Kiss Ferenc 50, Bodai István 42, Fekete János 49, Reszler Mihály 44, Hódi Péter 35 jószággal rendelkezett.[118]

Az extenzív, tömeges méretű állattartás lehanyatlása után egy-egy paraszti gazdaságban átlagosan 2–8 fejőstehenet, igás lovat tartottak. Az állattartás egyrészt a takarmányra, szénára, másrészt pedig a legeltetésre alapozódott.

Az egész határhasználati rendszer a jószágtartás szükségszerűségének megfelelően alakult a XVIII. századtól. Mint említettük, a földesúr 1756-ban fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a vásárhelyi gazdák szállásaikon a kaszálás, takarmányozás érdekében létesítették határbeli földjeiket. Az úrbéri kérdőpontokra válaszolva 1770-ben a haszonvételek között arról is beszéltek, hogy „Itten a' Rétek nevén értettnek a' Tisza réttyei, ahol csupán nád, és gyékény terem, és a' s.v. sertések legelnek. A' Kaszállók pedig a' Szántó Földekkel egy testben vannak Lancz szamra kimérve, sarjút kaszálni nem lehet, a' széna mind azáltal hasznos, és marha hízlalásra alkalmas."[119] A kaszálók a szállások körül, s a határ különböző részein terültek el. A jószág téli tartására kellett kaszálniuk a gazdáknak, valamint a város szükségletére, a szénaporció biztosítása érdekében. A szükség esetén a legelőket is kaszálhatták: „A' naponként nevekedő nagy szárazság és szükség szomorúan tapasztaltatná a' fűnek és mezőnek el száradását, egyszersmind pedig azt is hogy Marhaink és Jószágaink teleltetésekre szükséges szénát igen keveset vagy talán /: mellytől Isten őrizzen :/ semmit sem kaszálhatnánk :/: a' vagy csak némellyek :/: szállás-földeinken. Ahoz képest a' szénában leendő fogyatkozásnak némű némű részben lehető meg előzésére nézve" kérték a vásárhelyiek az uradalomtól 1795. május 22-én, hogy „a' kaszáltatásra alkalmatos Réteket, úgy szintén a' Mártéllyi laposokat innend és túl a' Tőltésen a' Kátsát, a' Márháknak ottan való legeltetésétől tilalom tartván, annak idejében azokat a' Város Nepe között a' kaszáltatás kedvéért proportio szerént kiosztatnának…"[120] Hasonló kéréssel fordultak 1811. június 8-án is az uradalomhoz, hogy mivel „az Időnek mostohasága miatt a' Szállások között termett

[116] NOVÁK László, 1994. b. 14., 17., 19., 21.
[117] MNL CSML HF Ir. Cs. 2. b. Sz. 28. Nro. 2158–2165.
[118] MNL CSML HF Ir. Cs. 3. b. Sz. 82. Nro. 3397–4008. (1816. máj. 16.)
[119] MNL HTL 85. c. C. 3002, 292. sz. 2. pont.
[120] MNL CSML HF Ir. Nro. 1552.

Fűnek Csekélysége végett kaszálni és Szénát csinálni alig lehetne…”[121] Más esetben, ha jó fűtermés ígérkezett, kérték a gazdák a kaszálás engedélyezését a legelőkön: „Minthogy Üdőnek fojása által tapasztaltatik, hogy ezen esztendőben minden nemű veteményeknek, következésképpen Kaszálóknak is bőv szürettye lészend; Nagy Hajláson pedig az Város Ménessének Téli takarmányok szerzésére az el mult esztendőbéli nem kaszáltathatás végett az Városnak szüksége volna; Arra nézve kivántuk az Tekéntetes Sessionak alázatosan jelenteni, hogy valamint ez ideig ugy mostanában is az Város szükséges Takarmányul való kaszáltazhatást kegyessen meg engedni méltóztasson” – kérték 1798. május 5-én.[122] A következő esztendőben, 1799. június 29-én is hasonló kéréssel fordultak az urisessióhoz, azaz az úriszékhez: „alázatos jelentést tészünk a’ felőll mi képpen a’ Hajlási Fűnek ki osztása alkalmatosságával, a’ Száraz-éren túl, éppen Komlós alatt eső azon zugot is, melynek egyik oldalát, a’ Komlósi vetések fedezik, és a’ mellyet, feletteb való szorossága miatt a’ múlt Esztendőben legeltetni nem lehetett, hanem azt rész szerént a’ Komlósi lakosok éltették, és legeltették, rész szerént pedig az útasok és vidékiek fűvűl el hordogatták, ’s el kocsizták, most a’ szénának vékony termése, és Hajláson a’ füvet kérő Lakosainknak feles száma miatt, a’ számolt 1/3 rész Dézma ki adás mellett, lakosainknak ki osztattatik…”[123]

A gazdák tehát szállásaikon s a határ különböző részén kaszáltak füvet. A széna biztosította a téli takarmányszükségletet. A szénatermelésre vonatkozóan 1789-ből ismerünk részletes adatokat arra, hogy mennyit kaszáltak, mennyi kellett a jószágnak s mennyi lett a felesleg. „A’ Csomorkányi és Kútasi út között lévő Szállásokra találtatott Szénának” összeírása:[124]

Házszám	Gazda	Talált mennyiség q	Jószágnak maradó mennyiség q	Fennmaradó mennyiség		
				1°	2°	3°
1062	Bánga Mihály	110	40	-	70	-
999	Koncz Márton	40	20	-	20	-
	Csorba Mihály	15	5	-	-	10
38	Korda Ferenc	75	15	-	60	-
1240	Batsa István	60	20	-	-	40
1717	Juhász Ferenc fiával	-	-	20	-	-
	Buzi András	90	15	75	-	-
1369	Szabó Ferenc	30	10	20	-	-
1964	Szőcs Tóbiás fiával	-	-	-	20	-
	Máté András	-	-	-	40	-
	Hajdu András	-	-	40	-	-
1919	Kapocsi János	-	-	40	-	-
	Keresztúri István	-	-	-	40	-

Ugyancsak 1789-ben, árpilis 4-én írták össze azokat a gazdákat, akiknek szénájuk volt a Szent Erzsébet és Csomorkányi út között, egészen a Sámsonig terjedő határrészen:[125]

[121] MNL CSML HF Ir. 3218.
[122] MNL CSML HF Nro. 1564.
[123] MNL CSML HF Ir. Nro. 1566.
[124] MNL CSML HF Ir. Nro. 1856.
[125] MNL CSML HF Ir. Nro. 1858.

Házszám	Gazda	Jó széna q	Kórós széna q
1748	Arany János	40	-
1835	Szűcs György Lobostyán István Radics Pál	205 30 -	- 72 10
1105	Mutsi István Mutsi István szállásán: Bansi Sámuelné Barna Györgyné	 - 75	 130 -
1222	Tóth Jakab Baritsa István Varga György	95 30 35	- - -
1888	Nagy András N. Monus János Nagy Ferencné	64 115 155	- - 48
501	Kardos János Derár István Német Mátyás Földesi István Ör. Tóth István Ör. Tóth Istvánné Konstantinovics Miklós	65 95 128 55 100 - 19	- 88 - - 70 53 -
1072	Szanor Ferenc	55	102
1070	Sarkó István Pokornyik István	45 135	95 -
1937	Csáki Mihály Ny. Tóth István Ny. Tóth Mihály Égető István Égető János T. Füredi Sándor Úr	55 44 - 10 107 -	100 - 24 20 30 247
	Összesen	**1862**	**1089**

A jószág takarmányozásában a réti szénának volt elsődleges szerepe. Az 1895-ös országos mezőgazdasági statisztika szerint a vetett takarmánynövények termesztése (lucerna, lóhere, répa, lóbab, bükköny, baltacim stb.) még jelentéktelenek Vásárhelyen.[126] A XX. század első felében már általánosan vetették a különböző takarmánynövény-féleségeket, amelyek a belterjes, istállózó állattartást szolgálták. Fontos takarmányféle a lucerna, takarmányrépa (ezt reszelve, törekkel és abrakkal keverve adták a tehénnek), karórépa, takarmány cukorrépa. A zabosbükkönnyel „nem vergődtek”. A csalamádénak vetett kukorica fontos takarmány, akárcsak a kukorica szára, az ízik, melyet szecskának vágtak össze.

A széna és a vetett szálastakarmányok termesztése között különbség mutatkozik. A füvet kiskaszával *rendre* vágták. Száradás után a „röndöket” favillával megfordították. Egy villányi szénát, *csirké*t összehordtak, s 16 *csirke* adott ki egy *rudas*t (1 rudas = 1 mázsa). Hat rudasból raktak össze egy *vontató*t. Az emlékezet őrzi, hogy kötéllel kötötték át a szénaboglyát, s lóval vontatták a helyére. Általánosan *bolondkocsi*val szállították nemcsak a gabonát, hanem a szénát is. Vendégoldallal felszerelt szekéren, kocsin is szállították a szénáskertbe vagy a városi lógerbe.

[126] A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája III. Mezőgazdasági termelés. Budapest, 1897. 14–19.

Rendre vágott széna. Székkutas, 1998. (NLF)

A XX. század elején már a nagyobb gazdaságokban megjelent a lóvontatású fűkasza, s a rendet is gépi erővel forgatták, gyűjtötték össze. A nagyüzemi gazdálkodás erőteljes gépesítést valósított meg, s az 1990-es évektől – azok résztulajdonként magánkézre kerülve – a kisgazdaságok munkáját segítik. Egy-egy nagyobb gazdaságban – ahol a jószág, a birka szükségessé teszi – napjainkban traktorral vontatott fűkaszával dolgoznak, s a szénarendeket bálázógéppel kötözik kerek vagy téglatest alakú bálákba.

Széna szállítása egylovas kocsin 1907 körül. (TJM FA PJ)

Traktorvontatású szénagereblye Szilágyi Ernő tanyáján. Székkutas, 1998. (NLF)

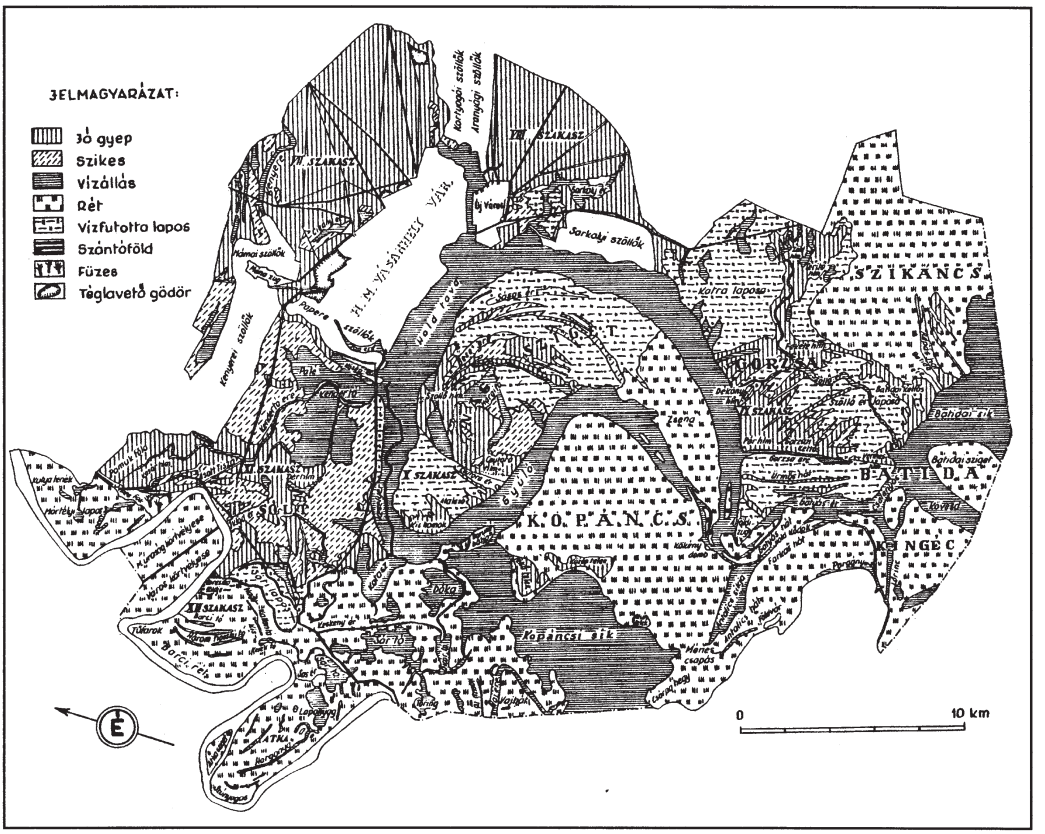
A jószág takarmányozásának fontos ága a legeltetés. A városon tartott fejősmarhát a mezővárost közvetlenül övező belső legelőn, a *nyomás*on tartották. A határ távoli részén a szállások után elterülő pusztai külső legelőn a heverő jószág tartását szolgálta. Az árvízmentesítés előtt különösen nagy volt a jelentősége, de a határ feltörése után is maradt még legelő a jószág számára. A Sóshalom környéki tanyás gazdák például a jószágot szintén a „pusztára", a határ Orosháza és Tótkomlós felé eső részére hajtották legeltetni.

Az 1770. évi úrbéri felmérés során részletesen kimutatták a belső és külső legelőkön tartott jószág-állományt: „A' Város mellett lévő nyomáson /: ahhoz értvén: Gorsa, Batida, Rét kopáncs, Szent Király, és Körtvélyes nevezetű.- azon nyomás mellett feküvő kis Pusztácskákot :/ mely két végsőnek jóllehet némelly részecskéin szöllől, és Szent Királyon szállások is találtatnak, mind azon által nagyob részei a' közönséges Pascuumhoz lévén kapcsolva." Itt található:

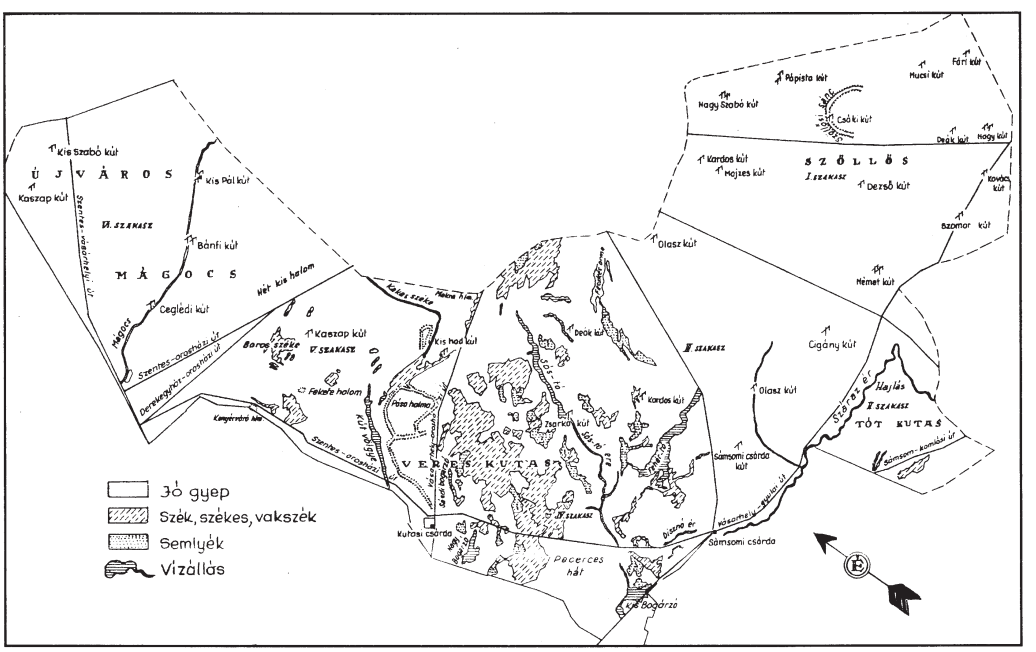

Szénahordás és a szénabálák kazalba rakása. Kakasszék, 1998. (NLF)

„béjáró fejős Tehén Nº	1000
ökör csorda	1750
Kezes ménes ló	400
Májálisok	2935
Juh	24600.”

Hódmezővásárhely belső legelőterülete a XIX. század első felében.

Hódmezővásárhely belső legelőterülete a XIX. század első felében.

A belső legelőn, a nyomáson (Batida, Rétkopáncs stb.) nagyszámú jószágállomány legelt, köztük a „Májálisok" is. Ez a megnevezés – a szakirodalom nem ismeri e terminológiát – minden bizonnyal az „első füvű", májusban először legelőre hajtott növendék állományra vonatkozott.

A pusztákon következő jószágállományt mutattak ki 1770-ben:

	Gulyabéli marha db	**Göböly marha db**	**Méneses ló db**
Csomorkány	600	-	200
Tótkutas	1800	-	200
Szőllős	1800	180	600
Fecskés	1200	120	400
Veres Kutas	2400	-	800
Ujváros	1200	240	400
Mágócs	6100	-	200
Összesen	**9000**	**540**	**3000**

A „juhok mind a' külső pusztákon, mind pedig az nyomáson legeltettnek" jelezték. A sertésekről nem nyilatkoztak a vásárhelyiek.[127]

A vásárhelyi gazdák jószágainak többségét – a heverő és hízómarhát, lovat, juhot, sertést a különböző falkákban, gulyákban vagy barmokban, ménesekben legeltették a pusztákon.[128] Egy-egy nagyobb gazda vállalkozott a jószág legeltetésére. „Barmot", azaz marhából álló gulyát, „göbölyt", ménest, juhfalkát szervezett, amelyben a vásárhelyi gazdák legeltették jószágaikat, akik ezért fűbért fizettek. A legeltetést a pásztorok és bojtárjaik végezték. Évente fogadták fel őket, pénzt, kenyeret kaptak fizetség fejében. Május 1-je táján hajtották ki a jószágot a legelőre. A „kinnháló marha" a külső legelőn tartózkodott. A „barmot", „ménest" a pásztorszállás, „csörény" mellett karámban tartották. A pásztor felelt a jószágért, legeltette, itatta. A sózást is neki kellett végeznie. A só fontos volt a legelő jószág számára, mint kiderül az úriszéknek egy 1815-ből való határozatából: „Tapasztalván hogy egyik Baromnál sem volna a' betegség el-kerülése igen hasznos nyalásra való Só, az Előll járóknak kötelességül tevődik hogy az illető gazdaságokat a' meg kivánandó sónak beszerzésére, és az itató vúlyúkban való tartásra szorítsák…"[129]

A pásztor felelt a jószágért. Ha megdöglött a marha, juh, ló, bőrével kellett elszámolnia. Gyakran visszaélések is történtek, mint például 1796-ban. A gazdák az úriszékhez fordultak panaszukkal: „panaszolkodni kénytelenítetünk azt eránt: hogy az ugy nevezett Farkass-háton lévő Földvári Kertészek, az ollyatén Gazdáknak, kiknek s.v. sertésseik az Réteken szoktak járni, micsoda nagy károkra légyenek? Ugyan is, az mos leg-közelebb el-múlt nyáron, az Kertészeknek veteményeikben az ott járó s.v. sertéssek egy nehány ízben kárt tettek; az meg esett károkat az Kertészek néha fel becsültették, néha pedig az Kanászokkal alattomban meg-egyezvén, magokat egy nehány malaczoknak által vételével és adásával az Gazdáknak szembe tűnő károkkal, bőven ki-elégíették, jól tudván pedig azt: hogy a' kanászok nem az magokét, hanem az Gazdáknak Jószágát predálnák és vesztegetnék…"[130]

Egy 1771-ből való kimutatás négy helyen legeltetett jószágot mutat ki. A „Szent Erzsébeti uttól fogva a' Férgedi út között a' Makai Határig" 72 gazda jószága legelt, Ambrus Takás István barmai előtt:[131]

[127] MNL HTL 85. c. C. 3002. Nro. 292. 4. pont.

[128] A kérdéssel kapcsolatban lásd: TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1983.

[129] MNL CSML HF Ir. Nro. 3884.

[130] MNL CSML HF Ir. Nro. 1557. (1796. jan. 26.)

[131] MNL CSML HF Ir. Nro. 1611–1614.

ÖKÖR		TEHÉN		JUH		GULYA		MARHA	
Jármos	Másé	Heverő	Fejős	Öreg	Toklyó	Öreg	3d fű	Tavalyi	Rúgott
114	24	17	132	631	744	97	110	111	192

LÓ		MÉNESES		SZAMÁR			SERTÉS	
Kocsis	Öreg	3d fű	Tavalyi	Rugott	Öreg	Tavalyi	Öreg	Süldő
219	65	18	19	27	-	-	20	12

„Kelemen Sámuel Uram" falkája a „Kutasi úttúl fogva a' Sző́r utig" 61 gazda jószágát legeltette:[132]

ÖKÖR		TEHÉN		JUH		GULYA		MARHA	
Jármos	Másé	Heverő	Fejős	Öreg	Toklyó	Öreg	3d fű	Tavalyi	Rugott
189	12	45	109	1019	655	174	98	107	183

LÓ		MÉNESES		SZAMÁR			SERTÉS	
Kocsis	Öreg	3d fű	Tavalyi	Rúgott	Öreg	Tavalyi	Öreg	Süldő
176	11	4	9	18	7	1	17	6

„Szél János Uramén 1771 A' Kútasi és Csomorkányi út között" 59 gazda jószágát foglalta magába:[133]

ÖKÖR		TEHÉN		JUH		GULYA		MARHA	
Jármos	Másé	Heverő	Fejős	Öreg	Toklyó	Öreg	3d fű	Tavalyi	Rúgott
161	10	-	99	1024	516	133	114	64	156

LÓ		MÉNESES		SZAMÁR			SERTÉS	
Kocsis	Öreg	3d fű	Tavalyi	Rugott	Öreg	Tavalyi	Öreg	Süldő
160	6	-	-	22	-	-	44	84

„Juhász István és Rácz János Úr Szent Erzsébet Úttúl a' Csomorkányi Utig" legeltette 38 gazda jószágát:[134]

ÖKÖR		TEHÉN		JUH		GULYA		MARHA	
Jármos	Másé	Heverő	Fejős	Öreg	Toklyó	Öreg	3d fű	Tavalyi	Rúgott
109	13	18	50	353	195	136	52	95	74

LÓ		MÉNESES		SZAMÁR			SERTÉS	
Kocsis	Öreg	3d fű	Tavalyi	Rúgott	Öreg	Tavalyi	Öreg	Süldő
86	15	-	5	4	-	-	17	12

Egy másik 1788-ból való összeírás szerint a következő hízó (göböly) és marha (barom) gulyák voltak a határon: „Kóti Göböl", „Kiss Szabó Göböl", „Kotormai Göböl", „Nagy János Göböl", „Dezső Göböl", „Szabó István Göböl", „Kardos Göböl", „Mózses Göböl", „Olasz Göböl", „Sámsoni Ökör Csorda", „Czeglédi Barom", „Kis Had Barom," „Olasz Barom", „Lázár Göböl", „Cz. Nagy Mihály Göböl", „Kaszap Göböl". A jószág szám nem ismeretes, csupán a beteg marhák száma (szájfájás, sántulás), ösz-

[132] MNL CSML HF Ir. Nro. 1616–1619.
[133] MNL CSML HF Ir. Nro. 1621–1624.
[134] MNL CSML HF Ir. Nro. 1626–1629.

szesen 1292 db.[135] Egy-egy marha gulya, azaz „barom" nagy létszámú lehetett. „Az Banfi Baromban Talaltatott 721. Darab Marha", a „Kóti Gőbőj 275 Darab Ökör" – jegyezték fel 1816. május 20-án.[136]

1816-ban a vásárhelyi határon a „Deák Baromban" 54 gazda 805 barmot vagy marhát legeltetett. A „Deák Ménes" 182 darabból állt. A „Kardos Göbő" 42 gazda 363 hízó ökrét tartalmazta. Az úgy nevezett „Czegléd: Barmot tartó Gazdák" száma 85 volt, és 684 darab marhával rendelkeztek. A „Czeglédi féle ménesben" 34 gazda legeltette 268 darab lovát. A „Lázár Ökör tartó Gazdák", harmincnyolcan 299, a „Hóti Barom Gazdaság" 59-en 361 marhát tartottak a legelőn.[137]

A juh az egész határon legelhetett. A kosokat rendszerint külön tartották az anyajuhoktól, külön pásztor elé verték őket. Példaként említjük 1803-ból a vásárhelyi kostartó gazdaságokat:[138]

Gazdaság	Kos db	Ára	
		ft	dén
1. Kis Szabó János Falkája	76	380	-
2. Szél falkája	66	330	-
3. Német Mihály falkája	43	215	-
4. Hegedűs falkája	26	130	-
5. Rostás András falkája	38	190	-
6. Bánfi falkája	59	295	-
7. Nagy András falkája	89	445	-
8. Tek. Inspector Ur Juhásza	10	50	-
9. Kaszap Úr falkája	64	320	-
10. Gy. Kovács István	32	160	-
11. Zsódos István falkája	32	160	-
12. Kotormány falkája	55	275	-
13. Kis Had falkája	87	435	-
14. Kis Pál falkája	68	340	-
15. Szomor falkája	68	340	-
16. Ns. Kovács Ferencné	9	45	-
17. Szűcs Tamás falkája	62	310	-
18. Csáki falkája	144	720	-
19. Mucsi Mihály	122	610	-
20. Városé	54	270	-
21. Város Juhászáé, és Esk. Bíró	36	180	-
-			
23. Tóth Mihály	10	150	-
24. Bereczki Mihály	13	65	-
25. Olasz István falkája	35	175	-
26. Kérdő János	11	55	-
27. K. U. Hódi Mihály	5	25	-
28. Vetró Antal	13	65	-
29. U. U. Oláh Mihály	1	5	-
30. Gy. Molnár János	2	10	-
31. Czeglédi Pál	1	5	-
Összesen	**1278**		

[135] MNL CSML HF Ir. Nro. 1859. (1788. júl. 22.)
[136] MNL CSML HF Ir. Nro. 4030.
[137] MNL CSML HF Ir. Nro. 3998–3999, 4040, 4005–4008.
[138] MNL CSML HF Ir. Nro. 1885–1886.

A sertés megtalálható a határ legelőterületein, de különösen kedvező volt számára a Tisza melletti rétség s a vízállásos, mélyebb vizenyős térségek. „Szigetek, hátak és Rétek… Szikánts Répáshát egész Bateréig, Batida, Kingetz, Farkashát, egész Kopánts, Zsena a' töltés végéig, Antalits, Tére hát, Tiszahátak Hámszárítüig, Körtvélyes, Mártély, Lapos, Korhán… a' sertés járás is azokban annak idejében megengedődjön, és szabad légyen" – rendelkezett a magisztrátus 1803. augusztus 1-jén.[139]

A földdel bíró jobbágygazdák meghatározott számú jószágot tarthattak a legelőkön. Az uradalom 1808-ban például olyan határozatot hozott, miszerint „Kováts János Földel bíró ember lévén az közönséges Legelőn nyereségre szedett Marhákat tarthat". Tehát, egy-egy nagygazda „barmot", „göbölyt" szervezhetett, amelyekbe más gazdák jószágait fogadta fel. Mivel „Ns Lukáts Antal Urnak Árendás Földje nem lévén az kiszabott számon túl Ökröket Lovakat 's egyébb számossabb számos Marhákat az közönséges Pusztákon tartani nem szabad, azonban néki előbb az határa adattasson, 's üdő hagyttasson. hogy Marháit máshová haitsa" – született meg a végzés.[140]

Egy-egy gazdaságban jelentős jószágállomány lehetett. Például 1770-ben az úrbéri kérdőpontokra azt felelték, hogy „az itt lakos job Gazdák közül egyet föl vévén, tart a' Pusztákon Gulyabéli Marhát 84. meneses lovat 18. Göböly ökröt 30, Nyomásos 8. ökröt, 3 fejős Tehenet, 4 Kocsis Lovat, sertést 28. Juhva pedig hol Pusztán hol nyomáson 280. Nem külömben a' középszerű gazdának vagyon a' Pusztán Gulyabeli Marhája 36. Méneses Lova 11. Göböl Ökre 12… *Nyomáson* Jármos Ökre 6. fejős Tehene 3. Kocsis lova 3. sertésse 16. Juhha mind az két részen 110. Végképpen az aláb való Gazdák közül egy tart a' Pusztán Gulyabéli Marhát egyet: Nyomáson fejős Tehenet 1. Kocsis Lovat kettöt".[141] 1771-ben Nagy Jánosnak ökre, 6 heverő ökre, 3 fejős tehene, 10 öreg, 8 harmadfű, 8 tavalyi és 10 rúgott gulyabeli marhája, 1 szamara, 102 öreg és 46 toklyó juha, 3 kocsis lova, 2 öreg, 2 tavalyi és 1 rúgott méneses lova, valamint 1 db öreg sertés.[142] Ns. Kováts Istvánnak 1814. májusában 130. db sertései, 200 „barmos Marhái", 2 falka juha legelt a vásárhelyi legelőn.[143]

A legelőn, a csárdák körül is mértek ki külön legelőt az átmenő utasok, a mészárszékekben levágandó jószág számára, de idegenek is legeltettek a vásárhelyi határban. Például „Német József Úr" a „Földvári Cameralis Pusztánk egyik árendátora" 180 ökröt, 150 marhát, 400 juhot tartott 1814-ben. Fecskésen az orosházi határ mellett, az orosházi nótárius 58 sertései és „mintegy 300 darab négy féle jegyben lévő Juhai" legeltek. Az orosházi vendégfogadós, Czúber Leopold 900 juhát és 46 ökrét tartotta a vásárhelyi legelőn.[144]

A tanyásgazdálkodás térhódítása szükségessé tette a tanya körüli legeltetést. Az egyes határrészektől függően változhatott annak területe. A szántóföldi részeken néhányholdas legelő elegendő volt a jószág legeltetésére, annális inkább, mivel a tanyák többsége a mélyebb fekvésű és magasabb részek határán épült. Az egykori puszták területén a rét-legelő területe nagyobb. Például *Kakasszéken* Törőcsik József tanyája körül 100 hektár legelő található (1998), amelyet kaszálnak és legeltetnek egyaránt. Mivel itt az állattartás az elsődleges, a „pusztán" is bérelnek legelőt. A „puszta" – mint utaltunk rá – mai értelmezésben területileg a régi, feltört külső legelőtől kívül eső, Székkutastól keletre fekvő pusztai határt jelenti. A Sóshalmon élő Gy. Molnár Imre családjának a *Pusztán* volt 11 katasztrális hold birtoka, melyből 7. kat. holdat kaszáltak és legeltettek.[145]

Jószágfajták és tartásuk

A XVIII–XIX. század állattartására, elsődlegesen is a legeltetésre vonatkozóan bőséges ismeretekkel rendelkezünk, azonban a fajtákra nincsenek adataink. A XIX. század végétől már e téren is változás mutatkozik, az egyes állatféleségek fajtájára adatok állnak rendelkezésünkre. A külterjes legeltető gazdálkodás a legelő összeszűkülésével megváltozott, előtérbe került a tanyasi, belterjes jószágtenyésztés s az ennek megfelelő fajtaállomány.

---

[139] MNL CSML HF Ir. Nro. 3020.
[140] MNL CSML HF Ir. Nro. 3186.
[141] MNL HTL 85. c. C. 3002. Nro. 292. 4. pont.
[142] MNL CSML HF Ir. Nro. 1616–1619.
[143] MNL CSML HF Ir. Nro. 3276. (1814. máj. 27.)
[144] MNL CSML HF Ir. Nro. 3276–3278.
[145] S. gy. (1998)

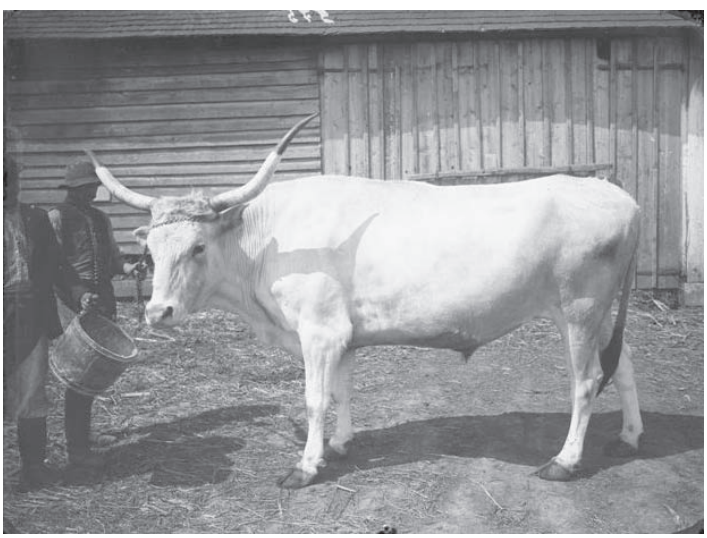
Szarvasmarha

A „baromgazdaság”, marhatartás legfontosabb állata a szürkemarha, amely kiválóan alkalmazkodott a helyi éghajlati és természeti viszonyokhoz, jól bírta a külterjes tartást. A tehenek ezüstszürke, ritkábban kormos vagy sötétszürke színűek, míg a bikák daruszürkék, darva-rigószőrűek.[146] A szürkemarha mellett más fajták is előfordultak, köztük a *riská*ról történik említés: „el múlt nyáron, az mi Puszta kerülő Hadnagyaink 100. darab marhait a’ Földvári Őrménynek az Vásárhelyi Pusztán legelésben kapván, azok közzül egy Riska meddő Tehenet ki szakasztván, haza hajtottak… fel becsültetvén ad f. 16” – írta 1797. március 9-én „Várossának Bírája és Tanátsa” az Úriszéknek, jelezve, hogy az örmény nem fizette ki a100 marha fűbérét, s utasítást kértek a tehén sorsát illetően.[147] A XIX. század utolsó harmadában már változás mutatkozott a fajtaösszetételben, s a századforduló idején, a XX. század elején végbement a fajtaváltás. A statisztikai adatok bizonysága szerint:

Év	Összes db	Ökör %	Magyarszürke %	Pirostarka %	Borzderes %
1895	14 325	18,8	94,2	4,2	0,4
1911	17 671	10,6	29,4	63,6	0,6
1935	14 069	3,1	1,1	89,3	0,2

Alföldi viszonylatban Vásárhely elöljárt a szarvasmarhatartásban. A nagyobb, kiterjedt határral rendelkező helységek közül csupán Debrecen előzi meg, és körülbelül akkora volt a jószágállománya, mint Szegednek.[148] A három év adatai nagyon jól szemléltetik a fajtaváltást. A jószágállomány nagyságában mutatkozik ugyan különbség, azonban az ökör és a fajták változásában lényeges az eltérés.

Az ökör számát azért tartjuk szükségesnek kiemelni, mert az igázásban (szántás, szállítás) fontos szerepe volt az elmúlt évszázadokban. Különösen a külterjes állattartásban, amikor a hízómarha tartása nélkülönözhetetlen jövedelme volt a gazdaságoknak. A legelők feltörésével, a tanyásodás térhódításával az istállózó tartás már nem kedvezett az ökörtartásnak. A termelőszövetkezetek idején (1960 után) s utána is a háztáji gazdaságokban a bikaborjú tartása hizlalási célból a jövedelmező állattenyésztés érdekében történt.

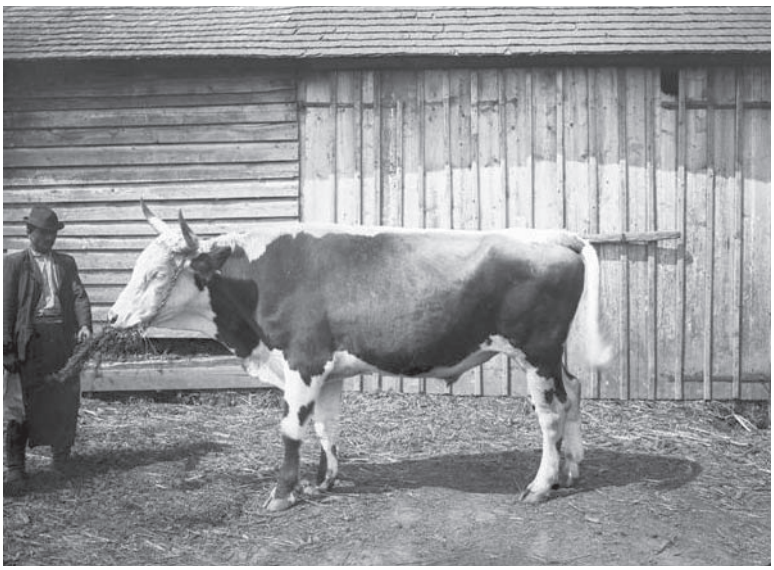

Szürkemarha üsző 1907 körül. (TJM FA PJ)

[146] NOVÁK László, 1994. b. 13.

[147] MNL CSML HF Ir. Cs. 26. Sz. 51. Itt jegyezzük meg, hogy a nagykőrösiek 1815-ben a bukovinai kereskedőktől vettek, koboztak el egy „riska ökröt”, mivel engedély nélkül legeltettek az erdőn, és a kár megtérítése miatt levágták az ökröt, húsát kimérték. NOVÁK László, 1994. b. 13.

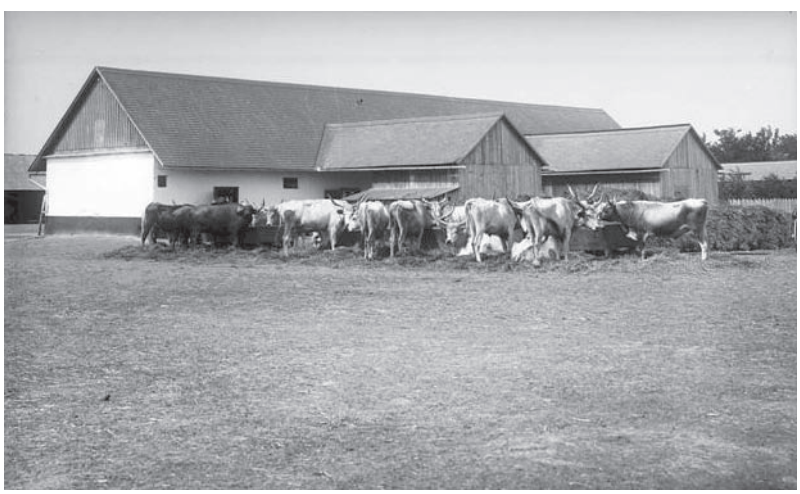
[148] NOVÁK László, 1994. b. 14.

Pirostarka üsző 1907 körül. (TJM FA PJ)

Galgóczy Károly a XIX. század végén – Nagykőrös kapcsán – már általános érvényűen fogalmazhatta meg a fajtaváltást: „régibb időben kizárólag a magyar faj volt tenyésztés alatt; más faj még az úri tehenészetekben is csak kivételesen volt látható. Legelőfelosztás óta, mióta a friss tejre és egyéb gazdasági termékekre több figyelem fordíttatik, kivált a város körül levő és a városra bejáró tehéntartásokban még a kisebb gazdák kezén szaporodik a svájczi, tiroli és egyéb külföldi tejelő tehén faj; sőt néhol a távolabb fekvő tanyákra is kiterjed az, bár mindig általában a magyar faj marha van túlnyomó számban."[149] A XIX. század közepe előtt megtalálhatók voltak a szürkemarhával keresztezett, Nyugat-Európából a telepesek által behozott *frontosus* marhák egyedei. A XVIII. században sokféle marhafajta került Magyarországra onnan, amelyek azonban nem bírták a helyi természeti viszonyokat, ezért csupán a borzderes honosodott meg. Fajtajellegük viszont megőrződött a hazai pirostarka fajtában. A XX. század elején a pirostarkát keresztezték a pinzgaui marhával, majd az első világháború után a szimmentáli fajtával nemesítették.[150]

A pirostarka 1935-re uralkodó fajtává vált a hódmezővásárhelyi gazdaságokban. A borzderes fajta igazából nem honosodott meg. A szarvasmarha állományban jelentős változás történt az 1960-1970-es

Magyar szürke szarvasmarhák és bivalyok a tanyán 1907 körül. (TJM FA PJ)

[149] GALGÓCZY Károly, 1896. 519.
[150] NOVÁK László, 1994. b. 15.

Szürkemarhák és bivalyok a nyári jászol előtt 1907 körül. (TJM FA PJ)

években, amikor holsten-friz marhák jelentek meg a nagyüzemi tehenészetekben, majd a kisgazdaságokban is szükségszerűen elterjedtek. A nagy tejhozamú, sajátos, fekete-fehér foltos állatok a tejipar igényeit elégítették ki.

A városi portákon és a tanyákon a tehéntartást elsődlegesen az istállók szolgálják. Egy-egy középparaszti gazdaságba 8–10 tejelő marhát is tartottak. Napjainkban a tanyán is van még 2–6 darab egy-egy kisgazdaságban. A réti széna, lucerna a téli eleség fontos része, akárcsak a kukorica szárizik. A marharépát, takarmány cukorrépát, tököt is takarmányozásra használták. Ez utóbbiakat lereszelve a tejelő marhának adták abrakkal keverve, hogy jobb legyen a hozama.[151] A tanyákon megtalálható volt a szecskavágó is, amely a szálastakarmányt összeaprította. A legeltetés tavasztól őszig számottevő a marhatartásban. A tanya körüli legelőn kipányvázzák a tehenet, s estére bekötik a nyáriszínbe vagy az istállóba.

Az egyes gazdaságokban, ahol több tehén volt, hágatás végett bikát is tartottak. A legelőre járó marhát a gulya bikája fedezte, ha sárlani kezdett a tehén. Ellés után 8–12 hétig szopott a kisborjú. Az anyától való elválasztását szolgálta a borjú orrára kötött szöges *palóka*, amellyel bökdöste az anyát szopás alkalmával, az anya elrúgta magától. Az elválasztott borjú neve a „rugott borjú".

Ha bikaborjú született – és nem kívánták fedezésre meghagyni –, akkor háromhónapos korában kiherélték (kivágták a „tökit"), majd a tinót két-három éves korában igavonáshoz szoktatták.

Magyar szürkemarhák. Jobb oldalon ökrös szekér járomja és tézslája 1907 körül. (TJM FA PJ)

[151] Lásd: NOVÁK László Ferenc, 2004a.

Pirostarka tehén a Buzi-féle tanyán. Kakasszék, 1998. (NLF)

A tehéntartás fő haszna a tej. A tejet általában az asszonyok fejték és fejik kisszéken ülve, *rocská*-ba.[152] A családi szükségleten túli mennyiséget feldolgozták. A friss tej másnapra feladja a fölét, amit az asszonyok fakanállal leszedtek, és tejfölös szilkébe tették. Állás után a tejfölből kijött a savó, amit a jószággal etettek meg. A savanykás tejfölt gyakran ruhába téve felakasztották, s belőle készült a csurgatott tejföl. A tejfölből készítették a vajat, kiköpülték a tejfölt. Ennek eszköze volt a dongából készült faköpülő. Egy hosszú nyélre szerelt lyukacsos fakorong fel-alá húzogatásával készítették a vajat. A tejfölt kézi hajtású vajköpülővel is feldolgozták vajnak. Nyáron a meleg miatt gyakran kisütötték kotlában, s zománcos bödönben tárolták.

A frissen fejt tejből, „teljes tejből" készítették a túrót. Ennek megalvasztására *gyomoroltót* használtak (a sertés gyomrát megsózták, összevagdalták és erős túróval keverték össze), de ma már csak patikában vett oltó használatos. A megaludt tejet ruhába téve felakasztják, és a savót kicsöpögtetik belőle. A kész túrót csomóba kötve árulták a piacon.

A tanyasiak gyakran vágtak marhát, különösen nagyobb családi események, pl. lakodalom alkalmával. Fejszével taglózták le a fához kötött jószágot, majd szíven szúrták, s megnyúzták. Hasáról bontották s darabolták fel a testet. Rendszerint többen vágtak egyszerre, ilyenkor a húst szétosztották egymás között. Levest és marhapaprikást főztek a húsából. Télen néhány hétig elállt a hús, de meleg időben megfőzték, és szárítóskasra helyezve a padlásra tették. A száraz húst is fogyasztották kenyérrel vagy anélkül. A pörkölthús szárítása általános volt a külső legelőkön tartózkodó pásztorok körében.

Tehéntúró készítése Nagy István tanyájában. Sóshalom, 1998. (NLF)

[152] Itt: fejőbe, sajtárba.

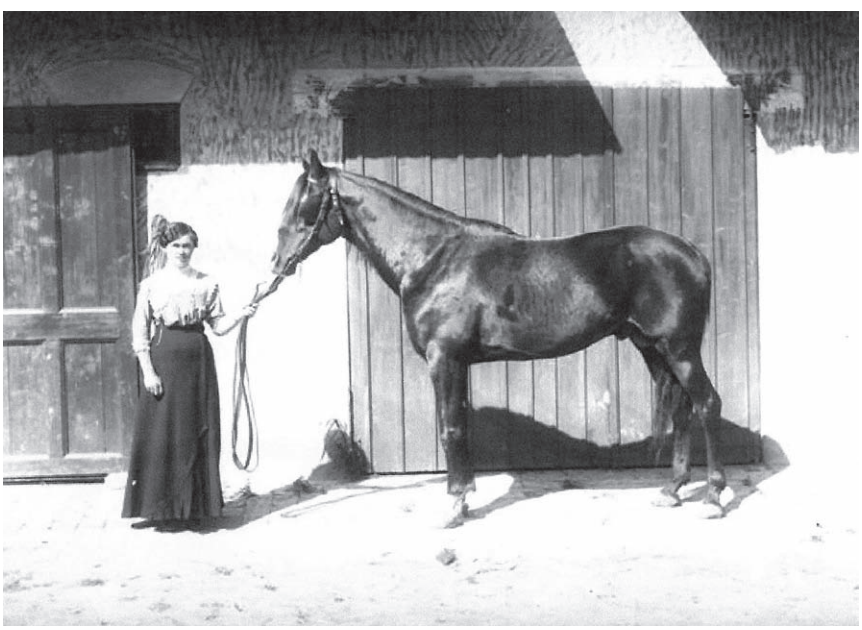
A „barom” legnagyobb hasznát a piaci értékesítés adta. A környező helységek piacaira, vásáraira hajtották a jószágot.

A marha gyógyítását rendszerint maga a gazda vagy más hozzáértő társa végezte. Az ivartalanítást állatorvosra bízták. Az egyik leggyakoribb betegsége a marhának, ha bezabál, „mögzabál”. Ennek gyógymódjaként hajtották, zavarták, hogy kiürüljön belőle az ennivaló. Ha elmaradt a kérődzése (feküdt a jószág, és száraz volt az orra, a „szutyakja”), főtt paradicsomot öntöttek a szájába, vagy alkalmasint dohányt tömtek bele, lenyelették vele. Ha a „barom” nedves heréből bezabált, akkor fölfúvódott. A pásztorok s egyes gazdák ilyen esetben nádcsövet szúrtak a horpaszába, és kiengedték belőle a káros gázokat. Általában a gazdák kifúrt izikszárat nyomtak le a marha torkán a gyomorba, vagy gumicsővel szondázták meg a marhát. A trokárt is alkalmazták, vagy bicskával szúrták ki.[153] Ha *táragyos* lett a marha, akkor a gazdák a jószág végbelébe sót tömtek, ami meghajtotta és kitisztította. A pásztorok tájoggyökeret használtak, amit a szügyén keresztül húztak. A marha betegségei között fordult elő a gugásodás, amikor a nyelőcsövön csomó nőtt, ami rendszerint kifakadt.[154] Lásd még: a keleti marhavészt (erről külön kötetet adott ki a helyi főiskola).

A szarvasmarhafélék között szükséges említést tenni a bivalyról. Ez a Kelet-Ázsiából származó jószág a XIX. század második felében jelent meg az uradalmakban, illetve a nagyobb paraszti gazdaságokban. A jellegzetesen fekete bőrű, kis szarvú állat teje különlegességnek számított magas tápértéke miatt. A vastag bőre fontos alapanyaga volt a bőr-, illetve a cipőipar számára. Nagy ereje miatt súlyos teher vontatására használták. Az ökörrel vette fel a versenyt. A cséplőgépet meghajtó tüzesgépek húzatására is alkalmazták. A statisztikai kimutatás szerint 1895-ben 9, 1911-ben 36, 1935-ben 15, 1942-ben 114 darabot írtak össze Vásárhelyen. A XX. század második felében, a paraszti gazdálkodás felszámolása után kiveszett az állatállományból.[155]

Ló

A ló a szarvasmarhához, „baromhoz” képest kisebb jelentőséggel bírt a XIX. század közepe előtt. Tenyésztése, tartása azonban akkor is fontos volt, elsősorban a katonalovak (remonda) utánpótlása, másodsorban a paraszti gazdaságokban való nélkülönözhetetlenségük miatt. Tenyésztették a hátas lo-

A gazdaság büszkesége, kedvence a ló, és szeretett, megbecsült embere, az asszony 1907 körül. (TJM FA PJ)

[153] Lásd: SZENTI Tibor, 1985.

[154] S. gy. (1998); vö. NAGY Gyula, 1968. 41–59.

[155] Mg-i Stat. Adatgyűjtemény 1870-1970. Állattenyésztés III. 5. KSH 1972, 129.

A gazdák büszkesége 1907 körül. (TJM FA PJ)

vakat is, amelyek tartását az 1780–1852 években a a fokozódó betyártevékenység miatt tilalmazták. Ennek ellenére családokban maradt fenn máig a „Jolovú" (Marton, Kristó, Széll stb.) ragadványnév. A XIX. században a belterjesedés, istállózó tartás minőségi változást hozott a lóállományban, s a ló jelentősége megnövekedett Vásárhelyen is. A XIX. század vége és a XX. század első fele lóállománya a következőképpen alakult:

Év	Összesen db	Melegvérű %	Hidegvérű %
1895	17 246	95	5
1911	17 714	-	-
1935	14 876	-	-

Vásárhelyen a jelzett időszakban a szarvasmarha- és lóállomány nagysága között kis eltérés mutatkozott. Alföldi viszonylatban viszont Vásárhely vezető szerepet töltött be, jóval megelőzve Szegedet, Debrecent vagy Kecskemétet. A fajták közül csak a melegvérűek többsége állapítható meg, kis százalékban azonban előfordul hidegvérű állat is.[156]

Lovak és csikó a nyári jászol előtt 1907 körül. (TJM FA PJ)

[156] NOVÁK László, 1994. b. 17.

Béklyóban legelő ló a Buzi-féle tanyán. Kakasszék, 1998. (NLF)

Hódmezővásárhelyen fedeztető állomás működött, amely a nagykőrösi méntelep dorozsmai teleposztály területéhez tartozott. A ménlovak 1886. évi kimutatása szerint Vásárhelyen 9 fedező ló volt: egy arab fajta, a szürke Amurath-Bairactar; kettő pej angol telivér, Ultimo és Laci nevű; valamint hat pej, fekete és sárga színű angol fajta mén, Virgilius, Oranien, Pirat, Palestro, „Bajnok 1" és Nelson nevű.[157]

A nagykőrösi katonai méntelep a második világháború után szűnt meg, s addig a lótenyésztésben, mely az Alföld túlnyomó részét felölelte, irányító szerepet töltött be. A Dél-Alföldön, Vásárhelyen úgy szintén létrehoztak állattenyésztési központot, majd az Állami Méntelep épületében alakították ki a Hódmezővásárhelyi Állami Gazdaság központját.

A lovat vásárolták és maguk tenyésztették a gazdák. Igáslónak a *furioso* fajtát tartották, amely jól bírta a kocsit *(nagyatádi kocsi)*, s alkalmas volt a gazdaság körüli munkákra.

Ló fedeztetés tanya udvarán 1907 körül. (TJM FA PJ)

[157] Magyarország területén az 1886-ik évben szervezett fedeztetési állomások, s az ezeken felállított, valamint az egyes tenyésztők által kibérelt ménlovak kimutatása. Budapest, 1886. 24.

Egy-egy gazdaságban a földbirtok nagyságától függően tartottak lovakat, a középparaszti gazdaságokban átlagosan 3-4 darabot. A tanyákon a tanya körüli legelőn legeltetik ma is a lovakat. Kipányvázzák vagy kötélnyűgbe kötik a lábát, hogy el ne távolodjon a tanyától. A legeltetés mellett nyáron is fontos az abrakolás. Hajnalban etetik a lovakat. Az abrakot kukorica vagy árpa alkotja, de ritkán zabot is adnak a lónak. Az abrakot polyával, szalmatörekkel együtt etetik. Nyáron *zöld*et, füvet, lucernát adnak a lónak, valamint *szecská*t. A szénát, árpaszalmát zölddel keverve aprítják össze a szecskavágóval. Az etetés után kerül sor az itatásra a kút melletti vályúból vagy az istállóban, vödörből.

Az istállóba kötött ló és tehén híg trágyája a *hídlás* alá folyik, a szárazabb *gané*t pedig villával hányják ki az istállóból. A ló nagyobb gondozást igényel a marhánál. Szőrét fényesre *pucolják* lóvakaróval, kefével, csutakkal, törlőruhával.

A lovakat telephelyi ménnel fedeztették, vagy egy-egy jóállású csődörrel szaporították. Ha sárlani kezdett a kanca, összeeresztették a ménlóval (a *próbaplaccon*, *ugratódeszkával* csillapították el a rugdalódzó kancát, ha nehezen akarta felvenni a hímet). A hágatás után kilenc nap múlva elvitték ismét a kancát a csődörhöz, s ha azt ismét *felvette*, akkor az azt jelentette, hogy még nem volt benne kiscsikó.

A koratavaszi hónapokban ellették szívesebben a kancákat. A kiscsikót 8–10 napos korában szoktatták a napfényhez, s ekkor tették nyakára a hámot is, amikor szopott. Ezt követően a kiscsikó mindig az anyja mellett szaladt. Az elválasztásra fél éves korban került sor, s akkor kötőféket raktak a fejére. Lassan a hámhoz szoktatták, s az igázást könnyű mezőgazdasági munkákkal (pl. tövisborona húzása) kezdték.

A csikókat rendszerint kiheréltették a gazdák. Ezt a munkát régen maguk az ügyes gazdák is elvégezték (lóherélő volt Mezei Pál is, aki a Csicsatér felé lakott), de rendszerint állatorvosra bízták. Ha gazda vállalta, akkor a trágyakazal *(dudva)* oldalára vagy a fűre döntötték a lovat, *kelevéz* kötéllel a csűdjét és nyakát összehúzták. Arra nagyon vigyáztak, nehogy elszédüljön az állat. Az eldöntött csikó herezacskóját felvágták, és tövit *cserepcsík*kal leszorították, utána kivágták, először az egyik, utána a másik „tökit". A cserepcsík alatt elkötötték a herevezetéket. A herélés után egy napig nem engedték lefeküdni a *paripa* csikót.

A ló nélkülönözhetetlen haszonállata volt a paraszti gazdáknak. Kocsiba, hintóba fogva a szállításban töltött be elsődleges szerepet, s a különböző földművelő munkákban hasznosították igaerejét (szántás, nyomtatás stb.). Vásárra is került belőlük, ami hasznot hozott a gazdaságnak.

A ló számos betegségnek volt kitéve. Legveszedelmesebb betegsége a *kehesség*, amit véglegesen nem is tudtak meggyógyítani, csupán visszafojtották a kórt. Penészes takarmányt nem adtak neki, a szárazat pedig „mögparáholták". Büdöskővirággal, reszelt tormával, a büdös *bariska* magjával mérsékelték a betegséget. Nagyon veszedelmes betegsége a lónak a *táragyosság* (reszket, hideg a füle, érzéketlen a szügyire). Gyógyítására a *táragy*, tájoggyökeret használták, amelyet a szügyit átszúrva húzták át azon. Túlabrakolás esetén a ló vére megsűrűsödik, s ekkor leginkább eret vágtak rajta. Ha gyengén tartották a lovat, sok szalmát etettek vele, gyomorbeteggé vált, *kólikás*, *szalmakólikás* lett a jószág. A beteg ló, ha elővette a baj, gyakran feküdt, ezért sokat hajtották, vagy hámfát dugtak a hasa alá, amit előre-hátra húzogattak, majd erősen lecsutakolták. Előfordult az is, hogy a beteg ló szájába záptojást ütöttek, vagy főtt paradicsomot, vizes pálinkát adtak neki. A torokbaj is gyakran kínozta a lovat. A torka meggyűlt, a kelés kifakadt, s mindez a ló életébe kerülhetett. Nyakára melegített korpát, forró vízzel leöntött szénamurvát kötve gyógyítgatták a gazdák. A hályogos ló szemébe porcukrot fújtak.[158]

Juh

A vásárhelyiek gazdálkodásában kiemelkedő szerepet játszott a juhtartás. A juhokat a tágas belső és külső legelőn, a szállásföldeken tartották. A juhtartás a XIX. század második felében más alföldi helységekhez, például Kecskeméthez és Nagykőröshöz hasonlóan a legelő felosztása, feltörése miatt erőteljesen visszaesett. A XIX. század húszas éveiben 30 000 darabot meghaladó állomány volt Vásár-

[158] S.gy. (1998); NAGY Gyula, 1968. 15-40.

helyen, Fényes Elek 50 000 juhot említ a század közepén, de ez az arány lecsökkent a század végére, s tovább apadt a XX. század első felében:[159]

Év	Összes db	Merinó %	Magyar %	Angol fajta %
1895	12 330	?	?	?
1911	13 104	30,6	55,6	13,8
1935	5577	7,0	-	93,0

A XVIII-XIX. században a csavartszarvú, fehérgyapjas, fürtös magyar juhot tartották a gazdaságok.[160] Ez a fajta elsősorban gyapja – a XVIII. században ebből készült a vásárhelyi *szőrhímzés* –, de még inkább bőre miatt volt értékes. A céhes keretek között működő magyar szűcsök nem nélkülözhették a juh bőrét. Abból varrták a meleg, télen kocsira való bundát, vagy a díszes rátétes, kivarrott, galléros ujjas bundát, valamint a bőrmellest.[161]

A manufakturális feldolgozásra alkalmasabb, jobb minőségű gyapjat adó merinófajta a XVIII. század végén jelent meg, s a XIX. század elején kezdett meghonosodni ezen a vidéken. Az uradalom képviselője, Erdélyi János az 1810-es években 4000 darab „selyemszőrű" elektorál juhot hozott Morvaországból a Károlyi uradalom kenyerei majorságába. A vásárhelyi módosabb gazdák innen szerezték be a jobb minőségű birkákat, melynek tartása – költséges volta miatt – lassan vált népszerűvé, jóllehet a fajtaváltást az 1820-as évek gyapjúkonjunktúrája is ösztönözte.[162]

A kiváló gyapjúminőségű merinó a század végétől terjedhetett el szélesebb körben, s ebben is az uradalomnak volt ösztönző szerepe. Meg kell említenünk, hogy az 1888 májusában Nagykőrösön megrendezett nemzetközi tenyészállatvásárral egybekötött általános gazdasági kiállításon megjelent gróf Károlyi Alajos is *electoral negretti merinó* juhaival Mágocsról. A kosokat a zoltántéri, az anyákat a Szendrey-majorból hozták. Legértékesebbnek bizonyultak a kosok (6 darab), amelyek közül kettő a kiállítás legdrágább állatai voltak 600 forintos értékben (általában 500 forint alatti értékkel szerepeltek

Törőcsik József juhász a birkafalkájával. Kakasszék, 1998. (NLF)

[159] NOVÁK László, 1994. b. 19.; Lásd FÉNYES Elek, 1851. IV. 278.

[160] Utalnunk szükséges arra, hogy a csavartszarvú, fürtös fehérgyapjas magyar juh racka elnevezése téves. A racka rossz minőséget, sejelejtet jelent (nemcsak a juh vonatkozásában, de emberrel kapcsolatban is), nem pedig juhfajtát. Lásd BORZSÁK Endre, 2009. 18-20.

[161] KISS Lajos, 1926.; Vö. JUHÁSZ Antal – KRESZ Mária, 1990. 233-262.

[162] RÁKOS István, 1984. 478–479.

Merinói birkák és magyar juhok a Törőcsik-féle tanya körüli legelőn 1998-ban. (NLF)

a további öt kiállítók juhai, köztük a gödöllői Magyar Királyi Koronauradalomé). Gróf Károlyi hat anyajuhot is bemutatott.[163]

Az említett 1888. évi kiállítás tanúsága szerint a XIX. század végén megjelentek már Magyarországon az *Oxfordshiredown*, *Hamshirdown* hús, valamint a *Scrospshire*, *Cotswold*, *Hapshire-fésűs* keresztezésű angol juhfajták is.[164]

A XX. század elején a merinófajta még nem előzte meg a magyar juhot, s az angol fajták is kisebb arányban fordultak elő. Ennek oka – tudniillik a racka magasabb részesedése – a paraszti gazdaságok juhtartásában kereshető. Alapvető változás az első világháború után, az 1929/32. évi világgazdasági válság után következett be. Vásárhelyen is drasztikusan csökkent a juhállomány, ezen belül a merinófajta szinte teljesen eltűnt, s a racka is csak reliktum állatként maradhatott fenn. Az angol fajták túlsúlya jellemezte az állományt, ami a nagyobb gazdaságok juhtartására enged következtetni. A paraszti állattartásban azonban megmaradhatott a jól tejelő, gyapjút, bőrt is adó merinó, elvétve a racka és cigája. Az 1920-as trianoni békeditátummal együtt járó országcsonkítás előtt Erdélyből a románok százszámra hajtották e vidékre a juhokat, és lábon el is adták őket. A Maroson-túli vidékről származó sodrott szarvú rackát (kis testű, hosszú szőrű, sárga lábú és pofájú, nagy szarvú) *csákovai-birká*nak nevezték a vásárhelyiek.[165] Ismert volt még az erdélyi racka vagy a „magyarfajta" birka. (Néhány pél-

Etetőrács és birka falka a Buzi-féle tanyán. Kakasszék, 1998. (NLF)

[163] Az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület és a Pestmegyei Gazdasági Egylet által közösen Nagy-Kőrös város közreműködésével Nmlt. Gr. Széchenyi Pál Földmívelésügyi Miniszter Úr támogatásával 1888-ik évi május hó 19., 20. és 21-ik napjain Nagykőrösön Nemzetközi Tenyészvásárral gazd. gépversenyek, lóversenyekkel és kirándulásokkal egybekötve rendezett Általános Gazdasági Kiállítás Katalógusa. Budapest, 1888. 24.

[164] NOVÁK László, 1994. b. 18.

[165] NAGY Gyula, 1968. 79.

Törőcsik József juhász szamárcsikójával. Kakasszék, 1998. (NLF)

dányát az 1970-es években dr. Sterbete István – a Madártani Intézet igazgatója – a pusztai Fehér-tónál találta meg és vitte el génbanknak az Állatkertbe).

Napjainkban is a *fésűsmerinó* birka alkotja a jószágállomány zömét, de megtalálható még a racka juh is. A vásárhelyi külső pusztán, – ma Székkutashoz tartozik – *Kakasszék*en gazdálkodik Töröcsik József mint-egy harminc esztendeje. Birkatartásra szakosodott, korábban a termelőszövetkezetben is azzal foglalkozott. Tanyája körül 100 hektár (174 katasztrális hold) legelő terül el, s ehhez még bérel is a „pusztán" s a környékben. 300 birkát tart, ebből 100 a sajátja, a többit pedig más gazdáktól vállalja föl tartásra. Ugyancsak ezen a határrészen, az *Érpart*on, a Buzi-féle tanya körül – három tehén és egy ló mellett – 35 birkát is tartottak a legelőn 1998-ban.

A tanya körüli rét kaszálásra került. A fűfélék között megtalálható a *bodorka*, *vadlóhere*, *kaliárpa* (míg ki nem hányja a kalászát jó takarmány), *vörösnadrág* stb. A füvet napjainkban már nem kézzel vágják, hanem traktorral vontatott fűkaszával. A megszáradt rendet is traktorvontatású bálázógéppel kötik henger- vagy négyszögletes alakú bálákba, amelyeket a tanya szénáskertjébe hordanak. A széna a legfontosabb téli takarmány, de „ízik szárral" is etetik a birkákat. Az itatóvályúból nem hiányozhat a *marhasó* (nyalósó).

Törőcsik József fekete rátétes szűrben, szamárcsikójával, 1998. (NLF)

A birkatartás legfontosabb építménye a *szín* és a *hodály*, amelyben elkerített hely a „kötröccel" ellátott „isztronga". A juhszín, akol megtalálható azokban a gazdaságokban is, amelyek csak járulékosan foglalkoznak birkatartással. Ma is úgy vélekednek, hogy birkát jobbára a „pusztai embörök tartottak".

A nagyobb juhfalkákban kosok is jártak a legelőn. A toklyó vagy az anya szeptember elején kezdi az *üzekedés*t, amely október végéig tart. Ha nem akarták, hogy a téli hidegben elljen a birka, akkor október elejénél előbb nem eresztették össze a kossal. A kost vagy elkülönítve tartották, vagy pedig zsákból készített kötőt kötöttek a hasa alá, hogy megakadályozzák a megtermékenyítést. A hasas birka a 22. héten ellik meg. A gazda, illetve a pásztor figyelemmel kíséri, közeledtét jelzi a tőgy megduzzadása. A hodályban elkülönítették az elletőket. Az anyja és báránya külön került a többi jószágtól. A birka gyakran a legelőn ellik meg, minden segítséget, gondoskodást nélkülözve. A bárány hat-nyolc hetes koráig szopik, utána elválasztják az anyjától. Mintegy öt hétig külön tartják, nehogy visszafogadja őket az anyjuk, majd összeeresztik a többi birkával, és együtt legelnek, együtt vannak a hodályban.

A kosok közül hagynak magnak valót, azonban rendre „kiherőték". A pásztor végezte ezt a munkát. Késsel felvágta a herezacskót, felemelte a bárányt, két kezével széthúzta a lábát, és foggal tépte ki a *tök*it.

A bárány mellett a birkának főbb haszna a tej és a gyapjú. A kisfalkákat, magános birkákat gyakran a legelőn fejték. A nagyobb falkák fejésére a hodályban került sor, ahol *fejőkalodá*ba *(kötröc, ketrec*) terelték a birkát. A juhász vagy a gazda hátulról fogta meg a jószágot és fejte meg kézzel, sajtárba. Meleg időben különös gondot kellett fordítani a tejre, mert hamar megsavanyodott. A *tőgymeleg* tejet oltották. A hatvanas években még használtak erre a célra „gyomoroltót" (a sózott disznó gyomrát felaprították, és magtúróval gyúrták össze, s hagyták érni), de az utóbbi évtizedekben már a patikából vásárolt oltóport használnak. Az összement tejet fehér *sajtruhá*ba teszik, és kicsorgatják belőle a savót. Ezzel a túró elkészült, érleléssel csinálják belőle az *erőstúró*t. A túrót *sajtszék*be téve 5-6 napig préselve készítették a *juhsajt*ot. A savót vagy megetették a disznókkal, vagy újramelegítve nyerték ki belőle az *édestúró*t, a *zsengicé*t, amit csemegeként fogyasztottak.

A birka gyapja fontos haszonvétel volt mindenkor. A parasztgazdák nem vállalkoztak a *nyírés*re, de a juhászok is ritkán, inkább arra szakosodott embereket fogadtak. Például Törőcsik József Szentesről hívott nyíróasszonyokat, de általában jöttek Csanádapácáról is („sváb gyerekek"). Fizettség fejében pénzt és ellátást kaptak, valamint megillette őket egy falka birka után egy vágóbirka is.

*Nyírés*re május elején kerül sor. A legelőn lévő kisfalkákat tavakban, kubikgödrökben úsztatták meg, hogy tisztuljon a gyapjú. Az úsztatás után vigyáztak rájuk, nem engedték a hodályba, friss szalmát terítettek alájuk. A „nyírők" kézzel, ollóval végezték munkájukat, de az utóbbi években elterjedt az elektromos kés.

A gyapjú a gazdát, illetve a tulajdonost illette meg. Ha tartásra adták a birkát juhász elé, a megállapodott tartásdíjon túl a gazda részesült a tejhaszonból, sajtot kapott. A bárány is az övé lett. A birkát vásárra is vitték, a gazdák saját fogyasztásra is vágtak birkát.

Németjuhász keverék kutya kolonccal a nyakában a Buzi-féle tanyán. Kakaszék, 1998. (NLF)

Fertőtlenítő vályú Törőcsik József tanyáján. Kakasszék, 1998. (NLF)

A birkatartás, illetve a juhászat segítője a szamár és a kutya. Egy-egy nagyobb falkánál a juhász egy-két szamarat, szamárcsikót tart, akik a falkát vezetik. A juhász a szamarat húsáért is tartotta (jó kolbászt lehet belőle csinálni), zsírját a cukrászok vásárolták fel.

A kutya a falka összetartására és terelésére szolgál. Általában a *puli*t tenyésztették, bár ez a fajta „meleges", „goromba fogású", könnyen kárt tehetett a birkában. A *pumi*, *mudi* a legjobb juhászkutya. Az erős komondor is őrizte a nyájat, s újabban németjuhász kutyát is tart a pásztor.

A birkának számos betegsége ismeretes. Gyógyítását a juhász, de a gazda is végezte. Legáltalánosabb betegsége a *büdössántaság*, ami esős időben veszélyeztet különösen. Bepálik a birka körme, s a gyulladás okoz sántaságot, gennyesedést, rothadást. A *pálás*t meg kell akadályozni, ezért „tapostatóba" tereli a juhász a birkát. Napjainkban ez a „tapostató" betonból készült, és fertőtlenítőszert töltenek bele (50 kg oltott mész, 50 kg só, 1-4 liter formalin). A birkát belehajtják. Ha egy pállott lábú birka is akad a falkában, meg kell gyógyítani. Ha betegsége „túlhaladott" (büdös), akkor „kifaragják". A juhász kampósbotjával lábánál fogva kiveszi a falkából a birkát, és a beteg részt bicskájával kifaragja a körme közül. A nyers sebet *kékkő*ből, *formalin*ból, sóból kevert anyaggal kenik be. A meleg helyen összezsúfolódó nedves bundájú birka könnyen „mögrühösödik". A rühöt nyírás után fürösztéssel előzték meg, de ha a betegség felütötte a fejét, akkor *rühzsír*ral kenték be a birkát. A kullancs is veszélyt jelent a birkára. A *birkakullancs*ot Bentociddal pusztítják. A kergeség is előforduló betegség, amely a birkát két éves koráig veszélyezteti. A laposabb részen sok a bögölyféle „motosz". Ennek petéje legeléskor a birka orrába kerülve felmászik az agyába, amitől megkergül a birka. A beteg birka elpusztul. Az idős pásztorok értették ennek gyógyítását is. Az orrüreget balfelől felvágták, és felnyúltak az agytekervénybe, s onnan pálcikával piszkálták ki a „motoszt". A *vérmesség* is előfordult, ha tavasszal a friss legelőn hirtelen sokat legelt a birka. Ekkor „mögerelték", amit a gazdák is el tudtak végezni (a birka *vakszöme* alatti erét szúrták meg bicskával). Ritkán előfordult az epeizzadás, valamint a himlő is.[166]

A juhtartás kapcsán szükséges említést tenni a kecskéről. Jóllehet, a „szegénység tehene" volt, kedvelt háziállatnak számított. Kiváló minőségű tejét a gyenge szervezetű kisgyermekeknek gyógyszerként alkalmazták. Húsa is kiváló fogyasztásra. Rendszerint a juh, illetve birkanyáj közé verték ki legelőre, vagy a lakóporta, tanya körül tartották. A statisztika szerint 1895-ben 8, 1911-ben 158, 1935-ben 189, 1942-ben 499 darabot írtak össze (az 1942-es magas arány a háborús állapotokkal hozható összefüggésbe).[167]

[166] S. gy. (1998); NAGY Gyula, 1968. 80–103.

[167] Mg-i Stat. Adatgyűjtemény 1870-1970. Állattenyésztés III. 5. KSH Budapest, 1972. 129.

Sertés

A sertés, jóllehet viszonylag igénytelen jószág, fontos haszonállata a paraszti gazdaságoknak. A tartása viszonylag egyszerű. Évszázadokon keresztül a vizenyős rétekre hajtották ki, szinte egész esztendőben legelőn maradtak. Számukat a szaporaság miatt nehéz volt pontosan megállapítani és nyilvántartani. Rendszerint az anyakocákat regisztrálták, s a gazdák – mint utaltunk rá – igyekeztek

Mangalica sertések tanyán 1907 körül. (TJM FA PJ)

ellenőrizni a kondásokat, illetve a *csürhé*k állományát. A számuk az említett okok miatt ingadozott (pl. 1772-ben 7070, 1818-ban mindössze 2133 darabot ismertetnek a statisztikák),[168] de még a XIX. század közepén is viszonylag számottevő a sertésállomány. Fényes Elek 10 000 körül jelzi számukat.[169] A XIX. század végén, a XX. század első felében következőképpen alakult a számuk, és fajtaösszetételük:

Év	Összesen db	Zsírsertés %	Hússertés %
1895	41 024	?	?
1911	62 945	98,4	1,6
1935	55 231	90,1	9,9

Tanyaudvar sertésállománya 1907 körül. (TJM FA PJ)

[168] RÁKOS István, 1984. 479.

[169] FÉNYES Elek, 1851. IV. 278.

Mangalica sertésállomány. Plohn József felvétele 1907 körül. (TJM FA PJ)

Hódmezővásárhelyen a korábbi évtizedekhez viszonyítva a jelzett időszakban alapvető változás nem állott be a sertésállomány nagyságrendjét illetően (az alföldi nagyobb helységek közül csupán Szeged előzte meg, Debrecen elmaradt tőle, akárcsak Kecskemét). A fajtaösszetételben is alig történt változás. A *mangalica* zsírsertés szívósan tartotta magát a vásárhelyi paraszti gazdaságokban, egészen az 1960 után bekövetkező sarkalatos változásokig. A hússertések jelentősége fokozatosan növekedett. A magyarfajta keresztezésével megjelentek a nagy fehér, középnagy fehér angol *wessex-saddleback*, *essex*, *berkshire*, a fekete *cornwall* vagy a *dánlapály* és német fajták.[170]

Napjainkban is ezek a fajták utódai lelhetők fel a tanyavilágban. Kedvelt fajta a *mangolica* vagy a vele keveredett *berkok* (berkshire), *jorkok* (yorkshire), *linkon* (lincoln), a nagyfülű magyar lapály fajták, a „Pálfi fajta" (hosszú derekú, nagy fülű disznó). Az intenzív hússertés fajták (mint például a duroc, pietrin), általában a hibrid fajták nem honosodtak meg a tanyavilágban. Napjainkban sem tartják őket, mivel nagyon igényesek, tápszükségletük miatt költséges a tartásuk.

Magyarlapály fajta kocasertés a Buzi-féle tanyán. Kakasszék, 1998. (NLF)

[170] NOVÁK László, 1994. b. 20–22.

A paraszti gazdaságokban – ha nem szakosodtak – egy-két kocát tartottak, s a tanyákon ma is tartanak. Ezeknek bőséges a szaporulatuk (fialásonként legfeljebb 12 db), ami nem csupán a saját szükségleteket elégíti ki, hanem eladásra is kerül belőle.

A legelőfelosztás, illetve a rét, legelőterület összeszűkülése, a tanyásgazdálkodás kiteljesedése a sertéslegeltetés hanyatlását is előidézte. Különösen a városon élők esetében, akik az ólastartásra rendezkedtek be. A XX. század elején még járt a csürhe Sámson-pusztán.

A csürhetartás megszűnt, azonban ritka esetben előfordul az, hogy a tanya körüli vizenyős rétségben szabadon járnak a sertések, félvaddá válnak, s vaddisznóval is keverednek. Ősszel csak nehézségek árán sikerül néhányat kifogni a falkából, hogy hízlalásra be lehessen fogni őket (ilyen félvad falkát említenek a *Kéktón*, R. Balog tanyája környékén). A tanyavilágban a sertéstartást is könnyítette a tanya körüli legelő s a vizenyős részek. Itt jól megél a jószág, van számára legelő, s a pocsolyákban fürdésre, dagonyázásra is adódik lehetőség.

A disznótartás fontos építménye a sertésól. A városi portán és a tanyákon egyaránt építettek ólakat. Az 1970-es évek elején a Puszta kardoskúti határában még volt gödörben hízlalás (gödrönként 1-1 disznót szenvedtettek benne).[171] Tavasztól őszig legelhetett a disznó is a tanya körül, azonban a tartásuk megköveteli a takarmányozásukat is. Az ól karámjában, vályúban etetik moslékkal (árpa, búza, kukoricadara vízben áztatva), de tökkel, répával is etetik a sertéseket. A hízóra fogott sertés bővebben kap kukorica takarmányt.

A sertés nem kíván túlzott gondozást. A malacok közül kiválasztanak megfelelő példányt kan disznónak a továbbszaporításra. A malacokat rendszerint *kiherőlik*. Ez gyakran a gazda vagy ahhoz értő más személy munkája volt, aki kivágta a malac *tökit*. A nőstény malac, disznó kivágásához, miskárolásához is értettek. Napjainkban gyakrabban bízzák ezt a munkát állatorvosra.

A sertések számára a métely („májmétely”), galandféreg jelentett különösebb veszedelmet, ami orvosi beavatkozást tett és tesz szükségessé.[172]

Baromfi

A történeti források kevés adatot szolgáltatnak a baromfitartásra vonatkozóan. A XIX. század végéről, a XX. század első feléből ismerünk statisztikai kimutatást róla:[173]

Libák etetése a tanyaudvaron 1907 körül. (TJM FA PJ)

[171] SZENTI Tibor közlése.

[172] S. gy. (1998).

[173] Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés III. 5. Bivaly, szamár, kecske- és baromfiállomány, méhcsaládok száma. Budapest, 1972. 129.

Libafalka mangalica sertések és lovak társaságában tanyaudvaron 1907 körül. (TJM FA PJ)

Év	Baromfi összesen db	Tyúk és gyöngyös db	Liba db	Kacsa db	Pulyka db
1895	289 645	?	?	?	?
1911	?	?	?	?	?
1935	586	444	98	16	28
1966	3687	3546	41	82	-

Az adatsorok rendkívül nagy ingadozást mutatnak, s valóságtartalmukat illetően csupán az 1895. évi összeírásnak lehet hitelt adni. Reálisnak tekinthető a 289 645-ös darabszám. Ha ezt a mennyiséget arányosítjuk a 7908 gazdasággal, akkor egy-egy gazdaságra 36,6 db baromfi jut. Természetesen a ba-

Tanyasi fehér kakasok és tyúkok a Lénárt-féle tanyán. Sóshalom, 1998. (NLF)

Kacsaúsztató a Törőcsik-féle tanyán. Kakasszék, 1998. (NLF)

romfi rendkívül szapora, pontos összeírása lehetetlen, csupán becsléssel lehet a nagyságrendet jelezni. Irreálisnak tűnik még ennek ellenére is az 1935-ös adat, de még az 1966. évi is, bár ez utóbbi már a szűkebb vásárhelyi határterület gazdaságaira vonatkozik.

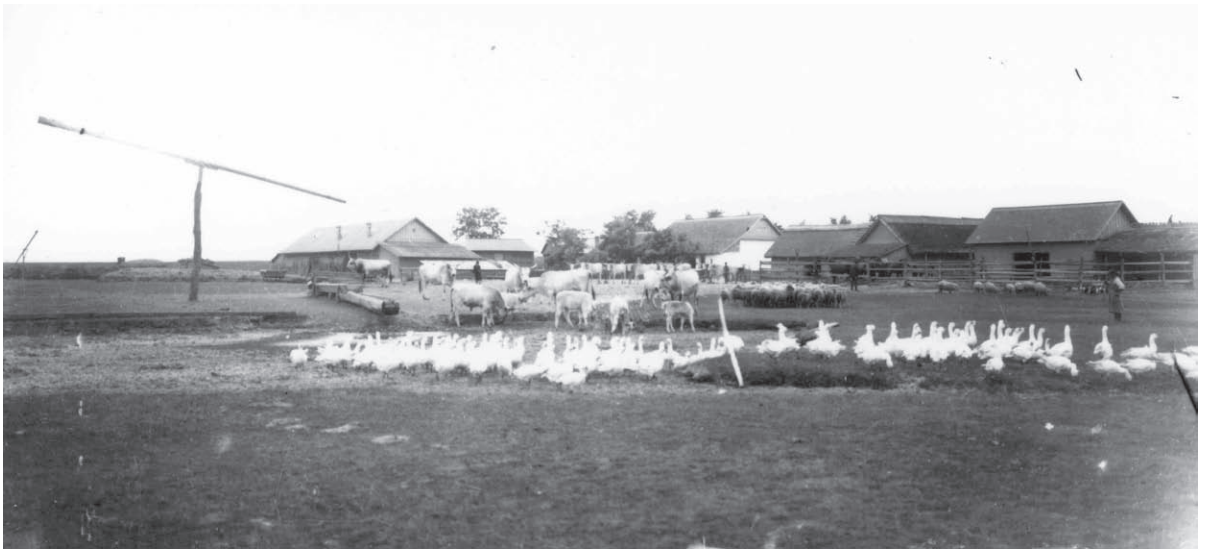
A baromfi vagy inkább az *aprójószág* tenyésztése Nagy Gyula szerint a XIX. század végén még nem volt jelentős. Olaszok hoztak létre Orosházán baromfitelepet s foglalkoztak az élőállat exportálásával. Az első világháború előtt már vágott baromfit is forgalmaztak, s ez növelte a forgalmat, ami nagyobb arányú felvásárlást tett szükségessé, s ez ösztönzőleg hatott a nagyobb mérvű baromfitartásra. A két háború között is tartott a baromfi konjunktúra, de annak a második világháború véget vetett. Az 1950 utáni években ismét növekedett a baromfitartás jelentősége, különösen a hatvanas évektől, amikor az orosházi baromfifeldolgozó megkezdte működését.[174]

A hivatalos baromfi-összeírás adatai nem tekinthetők mérvadóknak az egyes gazdaságok jószágtartását illetően, különösen a tyúkfélék vonatkozásában, melyek nagyon szaporák. Példaként említjük meg Gy. Molnár Imre családjának gazdaságát (kb. 35 kh földbirtokkal rendelkeztek). Sóshalmon volt

Kacsaúsztató pocsolya a Buzi-féle tanya udvarán. Kakasszék, 1998. (NLF)

[174] NAGY Gyula, 1968. 104–105.

Tanya udvarán álló szürkemarhák, birkafalka és libacsapat 1907 körül. (TJM FA PJ)

tanyájuk és földjük, valamint a *Puszt*á*n* (Székkutason kívül). A tanyájukon tyúkfélékből mintegy 200, kacsából kb. 20, libából és pulykából 60-80 darabot tartottak.[175]

A baromfifélék közül a tyúkok aránya a legnagyobb. Régi fajtájuk a *sárga* vagy a *parlagi tyúk*, valamint a *kendörmagos* vagy *iromba* tyúk. A parlagi tyúk igénytelen volt. Elkaparászott a tanya körül, a trágyadombon, *dudván*, a tarlón, a gazdaasszony pedig szakajtóból szórt eléjük az udvaron *mag*ot (árpa, kukorica vegyesen). A parlagi tyúk gyakran fára repülve éjszakázott, vagy a disznóól padlására ült. Itt könnyen ellepte őket a tetű (paklincs). A tyúkok részére földbe mélyített, ollóágasos, szelemengerendás tetőzetű veremólakat, valamint vályogfalú tyúkólakat építettek, köztük kerekólakat is.

A gazdaasszony s a gyerekek szorgalmasan gyűjtötték a tojásokat, szedték össze a disznók padlásáról vagy a szalma- és szénakazalból, ahová gyakran befészkelte magát a tyúk. Általában 50–60 tyúknak készítettek nagy fészket, amelybe *palázsnát* (ürestojást) tettek, hogy oda tojjanak a tyúkok.

A tojás javát kiválogatták ültetés céljából, a többit felhasználták a konyhán, vagy a piacon értékesítették. A *kétasszonyköz*t (Nagy-Boldogasszony, augusztus 15. és Kis-Boldogasszony, szeptember 8.)

Tanyasi libatartás 1907 körül. (TJM FA PJ)

[175] S. gy. (1998).

szalmából vagy gyékényből font tojástartóba, *garaboly*ba tették el árpa, rozs között a tojást, mert úgy tartották, ezek biztosan ki is kelnek.

Március előtt nem ültettek tyúkot, utána egészen késő őszig ültettek. A tojást az ültető kasban hegyével lefelé fordították (20–24 darabot), s arra ültették a kotlót. Egy hét után petróleumlámpa fényénél megvizsgálták a tojásokat, s amelyik világosnak mutatkozott, azt a disznóval etették meg. Nyáron a tartóra ültettek a tanya körül tyúkot. Gyakran megtörtént, hogy a kotló a szalmakazalba rakott fészkéből hozta elő a csibéit. Ezek voltak az „orozva kőtt" csirkék. A kikelt kiscsirkéket kiszedték a kotló alól, és külön tartották. A XX. század elején az egynaposnál idősebb csibéket kölessel etették, később darát adtak nekik.

A kiscsirkéket 9–10 hetes korukban kiválogatták, a magnakvalókat hagyták meg, a többit levágták vagy a piacon értékesítették.

A kakast rendszerint kiherélték, *kappan*t csináltak belőle. Ennek mesterségét értette többek között Molnár Ernő édesapjának húga, Cs. Szücs Mihályné is (a két világháború közötti időszakban). Felvágták a kakas hasát, és kiszedték a *tök*it. A kappan húsa finomabb a kakasénál (puhább, zsírosabb), ezért kedvenc eledelnek számított. Gazdasági hasznát is látták. Bevarrták a szemét, pálinkás kenyérrel megetetve elbódították, s így szoktatták a kiscsirkékhez, akiket nagy gonddal vezetgetett, vigyázott rájuk.

A tanya körül mindig tartottak kacsát is. Különösen ott volt kedvező a helyzet számukra, ahol szikes tavacskák, vízállások is előfordulnak. A *pekingi fehér* fajtát tartották. Külön ólban helyezték el őket. A tojást összegyűjtötték, de ritkán fogyasztották. A kacsatojást szalmával bélelt kosárba rakták (egy-egy fészekalja 14-15 tojásból áll), s arra ültették a kotló *gácsért*. Kikelés után a kiskacsákat külön tartották. Zöldet vágtak nekik (csalánt, hagyma zöldjét, a vadvizekből békalencsét gyűjtöttek nekik vödörszám s mást), s darával keverték össze. A tanyán lévő víztócsákban kiválóan érezték magukat. A magnakvaló egyedeket kiválogatták, a többit a konyhának hagyták vagy a piacon adták el.

A liba is a baromfiállomány értékes fajtája.[176] A nagy fehér, magyar libát tartották. Gazdasági jelentősége különösen az 1950-es évek második felében növekedett meg. A jó földű tanyákon nem, inkább a szikes, gyöpös részeken tenyésztették. Nagy Gyula szerint a jelzett időszakban a feketeföldi tanyákon is tartottak 20–25 libát, a szikes, vizenyős részeken pedig 70–80 darabot is. A *Sóstó* környékén a szakosodott gazdák – köztük Dajkó János, Deák Mihály, Mihály István, Pap Lukács János – 100–200 libával is foglalkoztak.[177] A libanevelés, hízlalás gazdaságos vállalkozásnak számított.

Egy-egy liba évente mintegy 30 darab tojást tojik. Egy gúnárhoz 4-5 tojó tartozott. A libatojást rendszerint tyúkokkal keltették ki. Egy fészekbe 5–7 tojást raktak. Ha pulykával keltettek, 10–12 tojást raktak alá. Négy hét után kelnek ki a kislibák. Szalmával bélelt kosárba tették őket, a fénytől védve. Tízhetes korukig etették őket, hat hétig darát, utána kukoricát kaptak. Eleinte a fűre is szórtak darát, s úgy legeltették a kislibákat. A megerősödött jószágot gyerekek vigyázták, a tanya körül, tarlón legeltették.

A libát saját szükségletre is tartották, de inkább piacra szánták. A tanyasiak rendszerint soványan adtak túl a ludakon, viszont ha a szükség megkívánta, tömésre is ráálltak. Kukoricatöréskor, az újkukoricával kezdték a tömést, mert az öregkukoricát főzni kellett. A beáztatott s megzsírozott kukoricát kézzel tömték a liba begyébe. A hízott libát értékesítették.

A libát rendszeresen tépték. Az első tépésre Péter Pál napja táján került sor. Az április elején kikelt jószág tollát négyszer is lehetett tépni. Erre a munkára fogadtak *tépő*t is, akinek pénzt fizettek.

A pulyka is értékes állata a gazdaságoknak. A *bronz* pulykát tartották, elsődlegesen piaci érdekből. Tartását az is megkönnyítette, hogy a tarlón legelt, nem kellett külön etetni. Estére beültek a tanyára, reggel pedig a pulykacsapat kiment a tanya köré. Rendkívül sok bogarat pusztítottak el legelés közben.

A pulykának nem építettek külön ólat. A tyúkokkal együtt voltak, nagyobb állomány nyáron az üres tehénistállóban éjszakázott. A pulyka fészkére ügyeltek. Szorgalmasan szedték össze a tojásokat a szárkúpból, takarmányból. Ki kellett lesni, hová tojik. A pettyes, nagy tojást kiválogatták, és szalmával bélelt kosárba fészkelték. Egy pulykakotló alá 25 tojást is raktak. Szívesen ültettek tyúkot, s alája 15-

[176] A kérdéssel kapcsolatban lásd: SZILÁGYI Miklós, 2004.

[177] NAGY Gyula, 1968. 114.

16 pulykatojást raktak. A pulyka jó kotló, és kicsinyeivel is jól bánik, messzire elviszi őket. Az idegen kispulykát is könnyen elvállalja.

A kikelt kispulyka torkán két szem borsot nyomtak el, hogy megerősödjön tőlük. Fénytől védve, borítókasban tartották. A kispulykát rendszeresen etették zöldfélével. Zöldhagyma szárát vagy inkább gyenge lóherét, lucernát összevagdaltak, és darával összekeverve adták nekik táplálékul. Akkor erősödtek meg igazán, amikor kinőtt a bibircsókjuk, kinőtt a mérgük *(pulykatakony)*.

A pulyka őszre érett be, a hízott pulyka szezonja karácsonyig tart. A pulykaállomány túlnyomó részét értékesítették Vásárhelyen vagy Orosházán.

A XX. század elején a gyöngyös még ritka állatnak számított. Gazdasági jelentősége az 1920-as években nőtt meg, amikor kereskedők kezdték meg felvásárlásukat. Kedvelt állata lett a tanyasi gazdaságoknak. Egy-egy tanyában neveltek egy-két tyúkalja gyöngyöst. Tenyésztésüket a kedvező piaci értékesítési lehetőségek növelték meg. A többi baromfinál igénytelenebb, sokat tojik, s a tojása is értékesebb. A gyöngyös tenyésztése 1945 után visszaesett, csupán önellátás szintjén tartják.[178]

Galamb

A városon, de különösen a tanyákon sok a galamb. A galambászatok tenyészállományától eltekintve a paraszti gazdaságokban nem volt különösebb jelentősége a fajtának. Általában a nagyobb testű, alföldi kerengőfajta található meg a tanyákon. Itt szükséges említést tenni arról, hogy a balkáni gerle, a vadgalamb, melynek húsa fogyasztható, 1950 körül jelent meg e vidéken. A Mágócsra került görög menekültekhez kötődik az elterjedésük. Ezt a fajtát is fogyasztják.

Egy-egy tanyában sok található, számukat megállapítani nem lehet. Az istálló padlásának az eresze alatt létesítettek számukra galambdúcot, de fára is tették, külön faszlopra helyezdék. Külön, faoszlopra helyezett galambdúcot is állítottak a tanya udvarán, újabban téglából is építenek számukra fészkelő helyet. A galamb párosodását – a gyöngytyúkhoz hasonlóan – *fércelés*nek mondják. A tojó néhány tojás letojása után fészkére ül, s két hét alatt kelti ki. Egészen őszig – padláson még télen is – párosodnak a galambok. Nyáron a kisfióka hamar kirepül a fészekből.

A galambot nem etetik külön. Ha a baromfi kap szemes takarmányt, abból jut nekik is. Télen viszont – főleg havazás idején – a tanyaudvaron a galambnak is szórnak szemestakarmányt, hogy el ne pusztuljon.

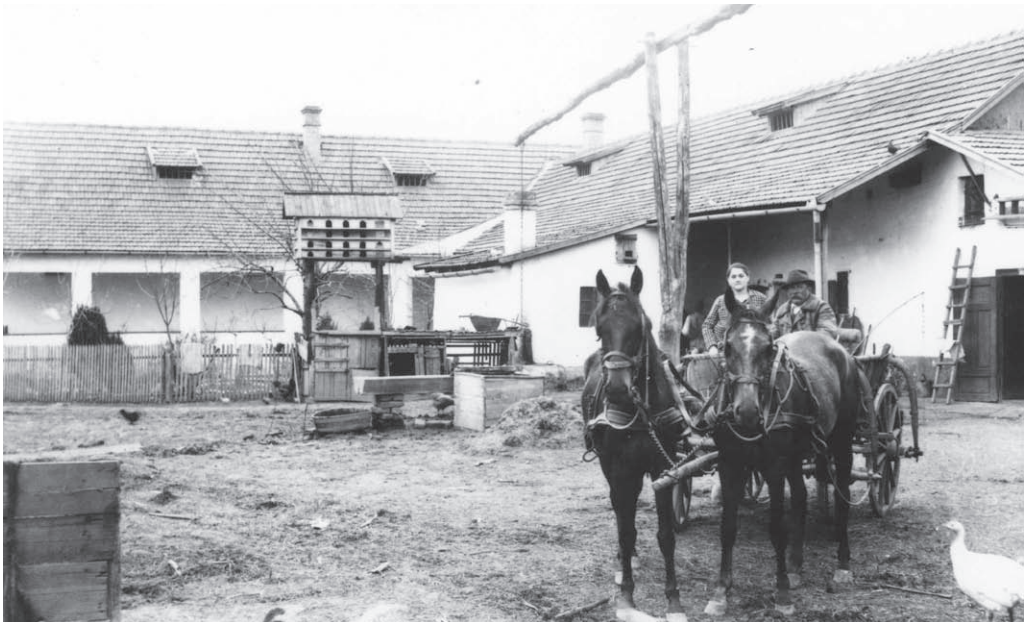
A galambot húsáért tartják. Levesnek főzik, de paprikást is készítenek a húsából, sőt keménytarhonyával is fogyasztották.[179]

Tanyasi galambok. Sóshalom, 1998. (NLF)

[178] NAGY Gyula, 1968. 115–140.

[179] S. gy. (1998).; NAGY Gyula, 1968. 146–148.

Tanya udvarán álló galambdúc, valamint az alsó épület padlásán lévő galamb kiröpítő 1907 körül. (TJM FA PJ)

Méh

Vásárhelyen a méhészet nem játszott különösebb szerepet a paraszti gazdaságokban. Ennek oka részben a faállomány, a jól mézelő akác, hárs hiánya, illetve kisebb aránya. Az 1895. évi statisztika 1415 méhcsaládot mutat ki (Szeged 1000 családdal haladta meg), s 1935-ben 2815-re, 1966-ban pedig 2924 családra emelkedett számuk.[180]

A középparaszti gazdaságokban szívesen tartottak méhet, elsődlegesen a család saját szükségletére, méznyerés érdekében. Különösen a tanyavilágban voltak meg a méhészkedés kedvező feltételei. A tanyák körül, dűlőutakon virágzó kultúrnövények jó méhlegelőnek bizonyultak. Mivel a gazdákat lekötötte a mindennapi munka, a méhek vándoroltatására kevésbé vállalkozhattak.

A tanya kertjében állították fel a *méhes*t, amelyen elhelyezték a kasokat. A hátsó falát rendszerint vályogból rakták föl, elől nyitott volt: *féltetős méhes*. A *kasok*at a piacon vásárolták kosárfonóktól. A kast kötötték szalmából, de jobban kedvelték a gyékény kast, mivel az jobban tartotta a meleget. A kenderből készült is előfordult a tanyavilágban. A kast rendszerint sárral tapasztották be. A méheket vagy ahogyan nevezik, *dongók*at, *bogarak*at, *zirzon*okat a század eleje óta deszkából készített kaptárban tartják.

A méhek az akácvirágzás táján, május végén rajzanak. Előtte az anya síró, majd „tátozó hangot hallat, amiből a korra lehet következtetni. Jó időben még háromszor megtörténik az esemény. Az első rajzáskor az anya és népes serege repül ki a kaptárból, amit a gazda befog. Ha elérhető ágra telepedik a raj, akkor egy üres kasba rázzák őket. A többi raj az anyával száll ki.

A XIX. század végén még lefojtották a méheket, ha ki akarták szedni a kasból a mézet. Kénlapot gyújtottak meg, s azt tették a kasba. Ebben az esetben az egész méhcsalád elpusztult. A XX. század elején már inkább *dobolás*sal, a kas veregetésével késztették a méheket egy másik, üres kasba. A lépet kivágták, kicsorgatták a sejtekből a mézet, magát a lépet pedig kézzel sonkolynak összegyúrták. A kaptárban lévő lép a keretekre rakódott, s a mézet *pergető*vel, forgatás útján nyerik ki belőle.

A kinyert mézet csavaros üvegekbe teszik (régen hólyagpapírral kötötték le az üveg száját).

[180] Lásd a 146. jegyzetpontot.

A méhek nagy ellensége az egér. Megrágja a kast, kárt tesz a lépben, mézben is. A *gyöngyös* is nagy pusztítást visz véghez. Tarlón összeszedi a *dongók*at, de még a kas, kaptár szájánál is képes vadászni rájuk. Ezért is kerítik el a méheseket a gyümölcsöskertben a tanya körül.

Eladásra ritkán került a méz, a háztartásban fogyasztották. Édesítőszernek, tésztához használták, de a gyerekek is nagy szeretettel ették a mézzel megkent kenyeret is.[181] Télen a méheket etették vele, mert „méz az ő bunkájuk". Így nem fagytak meg.

2. Földművelés

A földművelés elválaszthatatlan az állattenyésztéstől, szerves része a paraszti gazdálkodásnak. A XVIII–XIX. században a sajátos piaci viszonyoknak megfelelően s természetesen a természeti adottságokból fakadóan az állattartás helyeződött előtérbe, ami azonban nem tette kétségessé a földművelés fontosságát. A szántóföldi és kertgazdálkodás alapvető műveléság volt mindenkor. Jelentősége a XIX. század vége felé a nálunk késve jelentkező ipari forradalom után, 1880-tól nőtt meg, s kerülhetett az állattenyésztés elé akkor, amikor az intenzív mezőgazdálkodás feltételei teremtődtek meg.

A helység népessége visszatelepült a török háborúságok befejeződésével, s nyugalom következett be a Rákóczi szabadságharcot követően. Vásárhely bőséges határral, pusztákkal rendelkezhetett, s ez a föld szabadfoglalást tett lehetővé. Ki-ki igaerejének s „háza népének" száma szerint foghatott fel különböző nagyságú földdarabokat a határban. A XVIII. század közepén, amikor a földesuraság az urbárium bevezetésén fáradozott, a szabad, kötetlen határhasználat továbbra is érvényesülhetett, csupán a földesúr engedelméből foghattak fel művelésre földet. Az úrbéri viszonyok kialakítása 1770 után felvetette a határ nyomásokra osztásának szükségességét, az ugarolás bevezetését, a kalkatúrás földművelés kialakítását. Ez végül is a határ kiterjedtsége, a nagy távolságok következtében nem valósult meg, mert lehetetlenné tette a városról történő intenzív gazdálkodást.

A vásárhelyi gazdák 1770-ben a szántóföldekkel kapcsolatban a következőket mondották: „A' szántó földek a' hol vagy homokosok, vagy székesek vékonyabban gyümölcsöznek; úgy hogy, a' Tiszta Buzátis ketszeressé változtattyák, csak egy calcaturában lévők."[182] Az „egynyomású", a legelőváltórendszer korszerűtlen földművelésnek bizonyult a XVIII. század végén. Jóllehet a három kalkatúra bevezetése lehetetlennek bizonyult, az *ugarolás*, az ugarszántás szükségessége vitathatatlan volt. Ennek megvalósítása, népszerűsítése érdekében 1791-ben tervezet készült, amelyet szükségesnek tartunk részletesen ismertetni.

„Az Ugar szántást Májusnak 13dik napjától fogva Júniusnak 16dik Napjáig kell véghez vinni. Ezeken a' Napokon a' jó szántó vető ember minden egyéb munkáját félre tévén, az Ugarláson igyekszik: mert ezek a' Napok oly hasznosok az Ugarlásra, valamint Július az Aratásra. Némellyek ugyan a' földet meg akarják tsalni, két hasznot akarnak belőlle venni, midőn azt először meg kaszálják, vagy ha vetés van benne, azt le takarják és annak utánna meg ugarolják, 's el hitetik magokkal, hogy nékiek ugar szántások vagyon; holott pedig ennek egyéb haszna nincsen, hanem hogy őszszel osztán, ha szárazság vagyonis meg szánthatják és bé vethetik. Az illyeneknek meg kellenek próbálniok a' fellyebb ki tett napokon az ugarlást, és akkor fognák tapasztalni, hogy a' rendes ugar két annyit is ád. A' Projectans is szántott Augustusban ugarat, de nem azért mintha az meg hizlalta volna a' földet, hanem arra az esetre, hogy ha őszszel szárazság lenne is, könnyebben meg szánthatná, és vethetné; meg is adta munkáját: mert minden köbölről termett egy kőből, de volt ezek mellett egy darab rendes ugarja, melly meg mutatta mit tégyen a' Májusi Ugarlás; mert tíz annyi is termett rajta: Még pedig, a' mi meg jegyzésre méltó, abban az 1790ik Esztendőben, melly olly rendkívül terméketlen vólt, hogy abban az emberi munka tőbbnyire siralmasan tapasztaltatott. Keveset használt ebben az esztendőben az ugar, és még a' jó szántó vető is siralommal takarta reménység alatt el hintett Gabonáját…" A ta-

[181] NAGY Gyula, 1968. 141–146.

[182] MNL HTL 85. c. C. 3002. Nro. 292. Maleficia Nro. 1.

nácsot adó („projectans") személye ismeretlen, azonban helyi ismeretekkel rendelkezik, és egyértelműen nyilatkozik arról, hogy szükséges az ugarszántás, és a legjobban gyakorolható a szállásokon, ahol a szántó, legelő, rét egy helyen megtalálható, s a gazda haszonnal, fáradság megtakarításával gazdálkodhat földjén: „'A melly jó szántó vető ember a' Szállás földjén ugarol ha látja valamelly darab földjét kaszálónak nem lenni alkalmatosnak, azt vagy fel ugarolja, vagy pedig kukoriczával bé veti. Akármely esetben az illyen földet őszszel, ha szárazság lejendis, meg szánthatja, és bé vetheti a' mellett egyszeri szántásba is vethet, és így búzája is lészen, könnyebben is ugarolhat, tsak hogy annak idejében tselekedje…"[183]

Szántóföldi növénytermesztés

Vásárhely környékén az úrbéres világban – éppen a jószágtartás fontossága, elsődlegessége miatt – a szántóföldi gazdálkodás színvonala alacsony volt. Erről szerezhetünk tudomást a XIX. század elején Gyomán és környékén,[184] de Fényes Elek az 1840 körüli években is hasonlóról ír: „Az úrbéri földek nagyobbrészt egy tagban vannak kiadva, ezeket kiki tetszése szerint művelheti… A szántást rendesen ökörrel végzik, 4-8 darabot fogván az ekébe. A földesurak példáját az ugarlásra kevesen követik, hanem többnyire egy darab földet mindaddig szántanak, amíg a vadzab vagy farkasfog jelenti magát. Akkor, hogy termőerejét visszanyerje, parlagon hagyják vagy tengeri, dinnye és egyéb kapáló növények alá alkalmaztatják…"[185] Ugyancsak Fényes Elek írja a XIX. század közepén, hogy Vásárhelyen a gazdák „Földeik egy tagban vannak kiosztva, s ott tanyákat tartanak. A legelők közösek. Termesztenek tiszta és kétszeres buzát, őszi és tavaszi árpát, zabot, kölest, tengerit…"[186]

A vetésterület nagysága fokozatosan emelkedett, amit a XVIII–XIX. századi adatok kellően alátámasztanak:[187]

Év	Vetésterület hold
1746	6232
1788	12 971
1818	19 295

A XVIII. század második felében a gabonatermesztés következőképpen alakult a vetésszerkezet alapján:[188]

Vetésterület	1761		1795	
	köböl	%	köböl	%
Búza, kétszeres	2300	46,4	15490	64,7
Árpa	2272	45,8	7937	33,1
Zab	129	2,6	525	2,2
Köles	255	5,2	-	-
Összesen	4956	100,0	23952	100,0

A XIX. század első évtizedeiben a termésmennyiség következőképpen alakult:[189]

[183] „Projectum az Ugar szántásról", „Datum H.M.Vásárhely die 12a May Ao 1791. MNL CSML HF Ir. Nro. 3592–3600.
[184] NOVÁK László, 1977. 549–551.
[185] FÉNYES Elek, 1844. IV. 195.
[186] FÉNYES Elek, 1851. IV. 277.
[187] RÁKOS István, 1984. 473.
[188] RÁKOS István, 1984. 474.
[189] RÁKOS István, 1984. 475.

Év	Búza			Árpa			Zab		
	vetés	Termés	átlag	vetés köböl	ter-més	átlag	vetés	ter-més	átlag
1820	66	268	4,0	60	240	4,0	185	730	3,9
1822	106	213	2,0	60	181	3,0	126	106	0,8
1824	97	202	2,1	45	325	7,2	120	804	6,7
1825	78	635	8,1	34	240	7,0	142	602	4,2
1826	60	100	1,6	32	90	2,8	98	200	2,0

A XVIII. század végén – az 1789-es ínséges esztendő után – termésbecsléseket végeztek. Városrészek szerint írták össze 1795-ben, kinek mennyi gabonája termett:

Városrész	Gazda fő	Búza		Árpa		Zab	
		köböl	Véka	köböl	véka	köböl	véka
Oldalkosár	58	1021	1	590	2	42	3
Kisucca	58	1346	2	728	-	-	-
Uj utza	142	1889	1	904	5	64	1

A gazdák 100 köbölnél több termést nem takarítottak be földjeikről. Az oldalkosáriak közül 47 fő 20 köbölnél kevesebb terméssel rendelkezett. Nagy Mihály esküdtbírónak 100 köböl búza, 60 köböl árpa, Mucsi Mihály bírónak pedig 85 köböl búzája és 110 köböl árpája termett. A kisuccabeliek között csak egy gazdának, Bartek Pálnak volt 60 köböl búzája és 70 köböl árpája, a többség 1–10 (19 fő) és 21–50 (21 fő) köböllel rendelkezett. Az újutcai részen lakók között sem haladta meg a termés a 60 köblös mennyiséget.[190]

A következő esztendő elején az egész belsőségen lakó gazdák termését írták össze becslés alapján:[191]

Városrész	Búza		Árpa		Zab	
	Köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka
Tarjány	3408	1	1672	2	179	-
Tobány	3181	2	1668	1	30	2
Kisutca (K:U:)	3191	4	1497	-	115	-
Lakház	912	-	404	-	34	-
Új utca (U:U)	3664	-	1954	5	54	-
Oldalkosár (O:K)	1021	1	590	2	42	3
Összesen	15380	2	7787	2	465	2
Városé	110	-	150	-	60	-

Ugarolás hiányában, a föld egyszeri szántásával hét év átlagában a búza négyszeres, az árpa négyötszörös, a zab pedig 3,5-4-szeres termést hozott. Ez a mennyiség a XIX. század közepén még elfogadható volt. A négyszeresnél kevesebb már gyengének számított.[192]

A felsorolt statisztikai kimutatások változó terméseredményről tanúskodnak. Igen nagy a különbség az egyes esztendők között. Ennek alapvető oka a természeti viszontagságokban kereshető. Néhány példát említünk erre vonatkozóan. A hatóság igyekezett korlátozni a gabona felvásárlását: „Az Őszi Vetéseknek el-végződéséig példás 's kemény büntetés alatt tilalmaztatik minden megyén kivül valókk' a' Megyében termett 's meg levő akár tiszta, akár kétzer Búza, nem külömben Árpa vétele 's el-adása… Az úgy nevezett Speculansokk' vagy is Kupetzekk' külömféle kereskedőkk', az érdeklett Kenyérre való Gabona neménck vétele, 's erészben akár minemű zsarolások a' jövő esztendei termésig 's takarásig egyátaljában

[190] Provereatio Frugum Anni 795. MNL CSML HF Ir. Cs. a. Sz. 42–43.

[191] Provereatio Frugum Anni 795. MNL CSML HF Ir. Nro. 2201.

[192] RÁKOS István, 1984. 474–478.

's végképpen kemény 's példás büntetés alatt meg tilalmaztatik" – határozták 1816. szeptember 9-én.[193] Hogy milyen siralmas helyzet állhatott elő, legyen példa rá 1830-ból: „Minekutánna a' múlt 1829k Esztendei November 16k Napjánn két Czolnyi Vastagságú Fagyra esni kezdett, annakutánna három 's négy Lábnyi Magosságra nevekedve öszve verekedett Hó Határunkat fojó 1830ik Esztendei Április Holnap 1sső Napjáig borította – Ember Emlékezetét felyül múló keményen fagylaló Télen által Határunkbann, minden Takarmányos Kertek egészszen ki űrűltek, 's a' mellett a' nagy szűkségtől kénszeríttetvén, Takarmányért tőbb mértföldre eső más Határokba is nagy summa pénzt ki fizetni –, sőt utóbb sík Térenn fel nőtt Hó Halmok közt a' Törésekenn is nagy Veszel, ide tova hányattatva, a' Törésekenn kívül pedig azonnal fel akadva kínos Vergődések, és Veszedelmes Utazás utána is Takarmányt más Határokbann sem szerezhetvénn... korán történt őszi vetéseink sok Helyekenn meg romlottak, későbbiek a' szomorú Tél korán bé állásával – Tavaszi Vetésünk az Idő késő kinyíltával, s. elbádjadt Jószágaink Lankadtságával gátoltattak, annak utánna a' zavaros Hó Víz több Lakos Társainknak Jobbágyi szántó, és kaszálló Földjeiket véletlen el öntötte…" jegyezték fel május 28-án.[194]

A XIX. század második felében megváltozott a helyzet. A legelő feltörésével – mint már sokszor hangsúlyoztuk –, a tanyásodással a szántóföldi gazdálkodás hódított teret. Megnövekedett a gabonafélék s a kukorica termesztése. A növénytermesztésre vonatkozóan részletes adatokat az 1930-as évekből ismertetünk, a statisztikai felmérések alapján:[195]

A BÚZA VETÉSTERÜLETE BIRTOKNAGYSÁG SZERINT

Év	>6 ha	6,1-12 ha	12,1-60 ha	60,1-600 ha	600<	Összesen Ha
1936	5590	5679	12862	3264	178	27573
1937	5219	4571	9953	2655	178	22576
1938	6330	5006	11350	3095	212	25993
1948	10551		9090	829		20470

AZ ÁRPA VETÉSTERÜLETE BIRTOKNAGYSÁG SZERINT

Év	6 ha	6,1-12 ha	12,1-60 ha	60,1-600 ha	600 ha	Összesen ha
1936	1401	1545	3226	1080	58	7310
1937	2607	1323	2980	758	86	7754
1938	3337	642	1982	680	59	6700
1948	2483		2632	263		5378

A gabonafélék közül a kenyérgabona, a búza vetésterülete megközelítette az 50%-ot. Tehát a termesztésben elsődleges szerepet töltött be a búza. Egy 1820-ból való adat szerint egy hold 8 mérő gabonát termett (kb. 60 kg).[196] Egy évszázad múltán a termés mennyisége lényegesen megnövekedett. Az 1930-as évekre vonatkoztatva egy katasztrális hold szántó 150–180 mázsa búzát, 30–40 q árpát termett.[197]

A terméshozam növekedése a termesztett fajták minőségének, a korszerűbb talajművelési módnak köszönhető.

Vidékünkön a gabonanövények őshonosnak tekinthetőek. A búza (Triticum vulgare) már a neolitikumból ismeretes Gorzsáról és Kökénydombról.[198] A XVIII. századi adatok csak búzáról, búzának a

[193] MNL CSML HF Ir. Nro. 4009–4010.
[194] MNL CSML HF Ir. Nro. 5703.
[195] Történeti Statisztikai Kötetek. Növénytermesztés 1. 1836–1962. Budapest, 1976. 361.
[196] RÁKOS István, 1984. 474.
[197] S. gy. (1998).
[198] BALASSA Iván, 1973. 50–51.

rozzsal kevert fajtájáról, a kétszeresről, árpáról, zabról, kölesről tesznek említést. A XIX. század végétől, a XX. század elejétől ismerjük az egyes növényfajtákat közelebbről. Az őszi búza legelterjedtebb fajtája a *bánáti*, amelyet a XX. század elején váltott fel a *Tiszavidéki búza*, *Székács búza*, *Bánkúti 1201-es búza*.[199] A magtermesztésben elöljárt a Maurer és Weismanfréd cég által terjesztett „elit", nemesített vetőmag, amely Lázár Lajos mintagazdaságából került ki.

A tanyasiak szerint a *Puszt*á*n* termett a legjobb búza, amelynek magas volt a sikértartalma. Legjobb a „84-es" (1 liter = 84 dkg), legrosszabb a 75-76-os minősítésű búza.

Az 1960-as években – a nagyüzemi gazdálkodás igényeinek megfelelően – francia, olasz és orosz (bezosztája) fajták is megjelentek. A gépi, kombájnos aratás szempontjainak megfelelően kísérletezték ki az alacsony növésű, nagy, tömött kalászú búzafajtákat.

A gabonafélék között termesztik az *őszi* és *tavaszi árpá*t, valamint a zabot. Zab is jól termett a Pusztán, kedveli a szikes földet, akárcsak a köles, amelyet 3-400 négyszögölön termesztettek a paraszti gazdaságok. A köles fontos szántóföldi növénynek számított. Rendszerint gyeptörésben termesztették, vagy ugarba került. A puszták szikes talaján is megterem. Bőtermő fajtája a *szürke köles*, de vetették a *sárga köles*t is. A „Kása" ragadványnév elterjedt volt, sőt családi (vezeték) névvé vált. 1950-ig disznóvágáskor a hurkatöltést köleskásával végezték. Élelmezés mellett takarmányként is felhasználták.

A gabonafélék mellett fontos helyet kaptak a vetésforgóban a kapás és egyéb növények, melyek az emberi fogyasztást és a takarmányozás szükségleteit szolgálták.

A XVIII–XIX. századból nincsen pontos adat termesztésükre vonatkozóan. Az 1930-as évekből ismerjük a kukorica, burgonya vetésterületét:[200]

KUKORICA VETÉSTERÜLETE BIRTOKNAGYSÁG SZERINT

Év	6	6,1-12	12,1- 60	60,1-600	600	Összesen
	ha	ha	ha	ha	ha	ha
1936	4435	3964	10897	2313	161	21770
1937	4891	3908	8626	2144	110	19679
1938	5410	4253	8263	2328	93	20347
1948	7987		7678	641		16306

A BURGONYA VETÉSTERÜLETE BIRTOKNAGYSÁG SZERINT

Év	6	6,1-12	12,1-60	60,1-600	600	Összesen
	ha	ha	ha	ha	ha	ha
1936	9	28	135	199	3	374
1937	287	35	116	25	-	463
1938	288	80	116	34	-	518
1948	542		183	22		747

A gabonafélék mellett a termesztett takarmányfélék közül a kukorica vált jelentőssé a XVIII. század folyamán. A XVIII. század elején megjelent a Károlyi uradalomban, s 1788-ban már termesztéséről van tudomásunk a vásárhelyiek körében is.[201] Az ugarlás népszerűsítésekor hirdetett „plánum" is említi 1791-ben, hogy az ugarban vagy a feltört kaszálóban vetették a kukoricát, gyakran a szőlőskertben is.

[199] MATUZ János, 2002.; SURÁNYI Béla, 2002.

[200] Lásd 163. jp. 362.

[201] RÁKOS István, 1984. 474.

A kukorica a kötött földművelési rendszerben nem kapott helyet a vetésforgásban, kerti veteménynek számított. Fokozatosan vették a háromévenként pihentetett ugarföldbe. Mivel Vásárhelyen nem volt kalkatúrás, nyomásos gazdálkodás, a vetésforgás kötött rendje sem alakult ki. A szállásokon a kaszálót törték fel, majd hagyták pihenni. Ide kerülhetett a kukorica. Később, a XIX. század második felétől alkalmazták a hármas, négyes vetésforgót, amelyben évenként meghatározott sorrendben vetették a tavaszi, őszi gabonát és takarmánynövényeket. Példaként említjük Gy. Molnár Imréék gazdaságát, ahol a XX. század közepén a 21 kat. holdas birtok 1/3 részét búzával, 1/3-át kukoricával, s a fennmaradó harmadot pedig árpával, napraforgóval, kenderrel, cukorrépával vetették be.[202]

A kukorica számos fajtáját termesztették a vásárhelyi gazdák. Kedvelték a szikesen jól termő, kisebb csövű *putyikukoricá*t. A jobb minőségű földön vetették az *aranybányai* fajtát, amit azonban „tüskös" volta miatt nem szerettek. Termesztették továbbá a *rózsakukoricá*t, *lófogú*t, „hatvannapost", a rövid tenyészidejű *pircsi* vagy *csíkvándi*, *fehér*, *uraság*, és a *bánkúti nagyszemű fajtá*t. A *Fleischmann-féle* kukorica 1938 körül jelent meg, Amerikából hozták be.[203] (A kukoricából készült ételek nem terjedtek el nálunk.)

A gabonahiány, terméskiesés arra késztette a jó ökonómust 1791-ben, hogy a Bánságot említse példaként. Ott az élelem bővében voltak, jól termett a gabona, s ha nehézség támadt, a *krumpli* kiegészítő élelemként került előtérbe. Meghonosodása nehézséggel járt, bizalmatlanság övezte. Annak ellenére, hogy a felsőbb hatalmi szervek szorgalmazták elterjesztését. A XVIII. századból nincsen adatunk Vásárhelyről krumplira vonatkozóan. Minden bizonnyal a Károlyi uradalomnak tulajdonítható meghonosítása, mint történt az a kukorica esetében is. Tudjuk, hogy a Károlyi uradalmakban – így Vásárhely környékén is – 1816-ban szorgalmazták a burgonya termesztését, szeszt kívántak főzni belőle, külföldi példát követve.[204]

A XIX. század végén minden bizonnyal már termesztették, azonban a krumpli – más kerti növényekhez hasonlóan – akkor még nem került a szántóföldbe. Az 1930-as évek statisztikája már a krumplitermesztés kis- és középparaszti gazdaságokban való túlsúlyát igazolja.

A krumpli elsődlegesen háztartási célokat szolgált, de mint takarmányféleség is számottevő volt (főként a sertéstenyésztés vonatkozásban mint moslék alapanyag). A XX. század közepén legismertebb fajtája a *Rózsa*, *Ella*, *Kiflikrumpli* stb. Napjaink kedvelt fajtája a *Deziré*.

A szálastakarmányfélék (lucerna, lóhere stb.) mellett számos fontos ipari és takarmánynövény termesztése került előtérbe a XIX. század végétől. A paraszti gazdaságokban a gyáripari célra szolgáló cukorrépa mellett kezdték termeszteni a takarmány cukorrépát. Ez a fajta 1945 után jelent meg Vásárhelyen. A második világháború alatt kísérleteztek a gazdák a szójababbal is. Egyes kis- és közepes gazdaságok 2-3 kat. holdat vetettek belőle. A cukorborsó is megjelent a szántóföldön. Néptápláléknak számított a „lófogú borsó", amelyet egy éjszaki áztatás után egyenként „kiputtyogtatak", kemény héjától fosztottak és megfőzték. A tanyavilágban egyesek *magsárgarépa* termesztéssel is foglalkoztak, „magra termesztettek", akár 1 kat. hold területen.

A takarmányozásra felhasznált bükkönyt a búzában termesztették, magnak. Gabonarostával választották el a gabonától. A *lóbab*ot közteskén (fehérbabot a háztartás céljára), takarmánytököt *(fahajú)* szintén a kukorica köztes növényeként termesztették.[205]

A szántóföldi művelés folyamatát, technikai feltételeit az elmúlt századtól tudjuk figyelemmel kísérni.

A földművelés fontos tényezője a talaj táperő-visszapótlása, a trágyázás. Ennek népi terminológiája a *dudvázás*. A trágyázás az intenzív földműveléssel vált nélkülönözhetetlenné. A korábbi évszázadokban nem tulajdonítottak neki jelentőséget. Az ugar hiánya, a többszöri szántás azonban megkövetelte a *dudvázás*t. Télutón, februárban, legkésőbb március elején hordták ki a határba, kupacokba rakták,

[202] S. gy. (1998).

[203] S. gy. (1998); NAGY Gyula, 1963. 113–114.

[204] KÓSA László, 1980. 45.

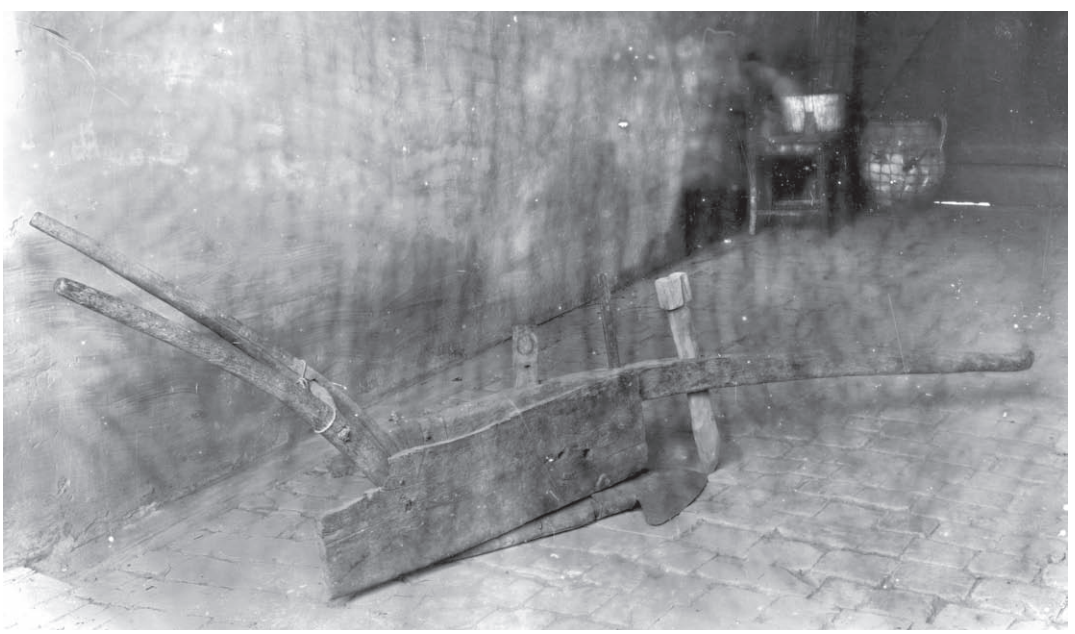
[205] S. gy. (1998).

s vasvillával terítették szét a földön. Ezután következett a szántásra. A trágyát aratás után is hordták a tarlóra, s beszántották.

A tavaszi szántás márciusban került sorra a tavaszi vetés számára. Nyáron, a gabona learatása után, július végén, augusztusban következett a tarlóhántás, *tarlóbuktatás* vagy *ugarolás*. Ekkor sekély szántást végeztek a gazdák. Az őszi mélyszántás szeptember végén, október elején történt: „Mikor a kukoricát lëtörtük, szárát lëvágtuk, mögkezgyük a szántást. Eszt ugy október elejére elvégezzük…" – mondta egy gazda 1939-ben.[206]

A szántás eszköze az eke. A történeti adatok csupán faekéről szólnak, melynek asszimetrikus *eke-vas*a vasból készült, a *csoroszlyája* pedig fa volt. A gerendelye *(göröndő)*, *szarva*, *kormánya* fából készült, s *taligája* nem volt.[207] A korszerűbb földművelő eszköz elterjesztésében a Károlyi uradalom járt elöl, s hatással volt a paraszti gazdaságokra is. Az ún. „vasekék" a XIX. század első felében terjedtek el. Tudjuk, hogy a neves agrár ökonómus, Pethe Ferenc egy bécsi mester ekéjét kívánta Vásárhelyen és Szentesen kipróbáltatni.[208] A Károlyi uradalom csongrádi majorságában is kísérleteztek vasekék előállításával 1816-ban: „Kováts Csongrádi Oeconomus amint 2-dik vass eke az Csongrádon készült, és próbával is jónak talált első vass eke formájára és mineműségére elkészült megpróbálván és ki nézvén elöbb: ha az első készen levővel mindenben meg egyez e? azon második készítésű ekét mindjárt D(erek)Egyházára küldje, melly után Degyházán ismét olyatén eke tsináltasson 's az Insptus ugy tovább rajta légyen, hogy annak formájára készületére mind Szentesen mind Vásárhelyen több és 25 számig általam már határozott vass ekékk nagyobb része hova előbb metsináltasson, hogy a Buza alá Őszel teendő szántásokban ilyetén ekékkel két ökör után szántani és így a majorságos szántó erőt a szántandó Holdak szaporább szántása megejtésére 's az ugarlásra szolgálható időnek meg nyerésére is sokasítani lehessen…" – szólt az uradalmi utasítás. Ez a szentesi-derekegyházi eke vált népszerűvé a környéken. Egy ilyen félvaseke 1848-ból maradt fenn. [209]

A XIX. század közepén jelent meg a *Zugmayer-féle eke*, amelyet a XIX. század második felében a *Vidacs-féle eke* váltott fel.[210] Jóllehet a gerendelye és a szarva fából készült, a szántóvas, csoroszlya, kormány vas volt, és eketaliga vontatta az ekét. Az 1880-as évektől terjedt el a Sack-eke. A XX. század

Faeke a XIX. század első feléből 1907 körül. (TJM FA PJ)

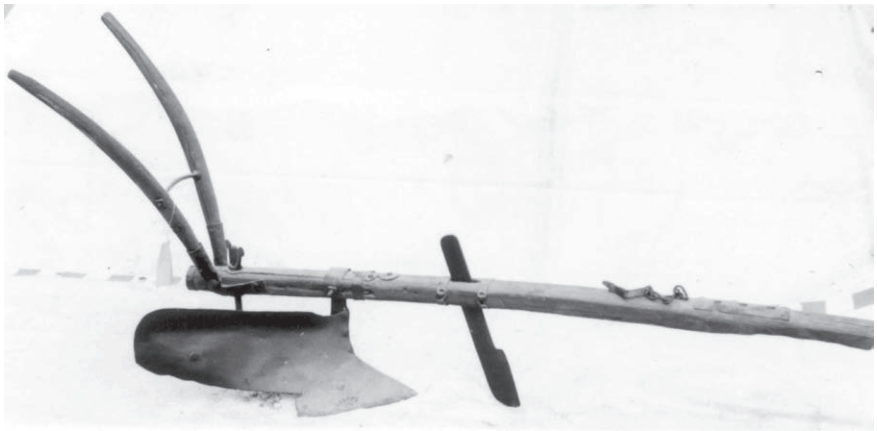
[206] Nagy Endre gyűjtése Vincze István (72 é.) nagyapjától 1939-ben. EA 45.

[207] BALASSA Iván, 1983. 343.

[208] BALASSA Iván, 1983. 407–408.

[209] BALASSA Iván, 1983. 410–411., 418.

[210] A Vidacs-féle ekét Galgóczy Károly próbálta ki először 1850 körül a nagykőrösi református tanítóképző gazdasági kertjében. GALGÓCZY Károly, 1896.; BALASSA Iván, 1983. 420–424., 434.; NOVÁK László Ferenc, 2002.

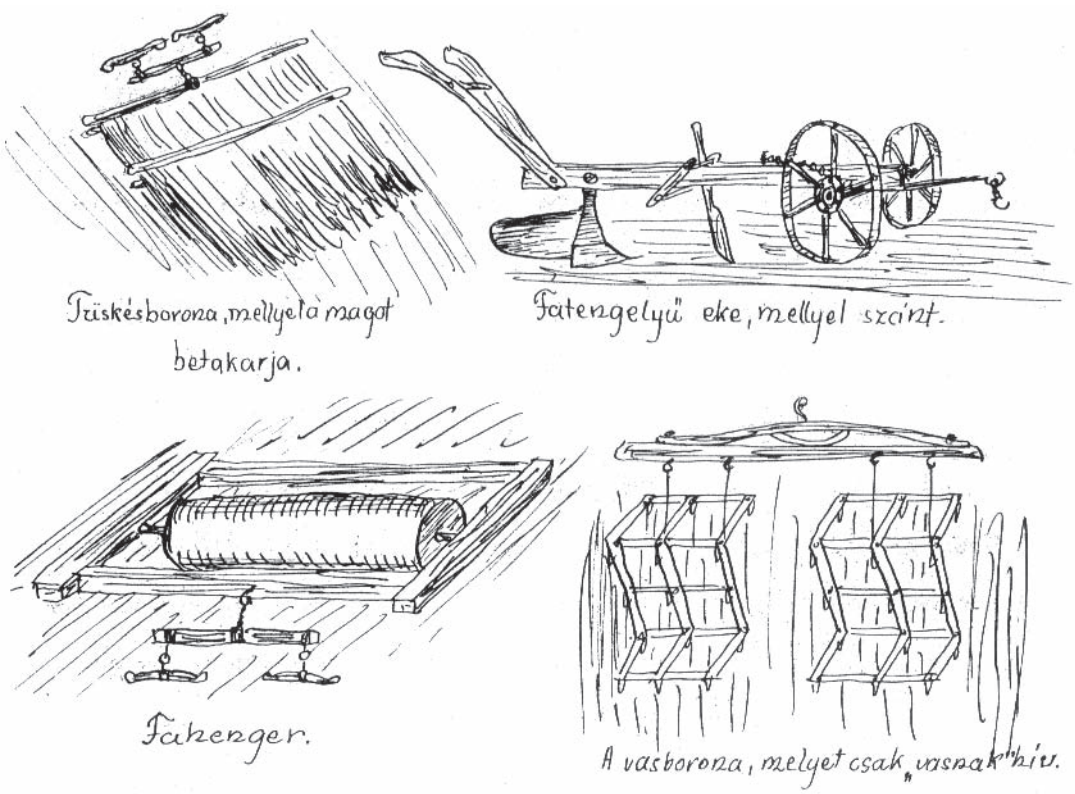

Taliga nélküli, fagöröndölyös, kétágú, gömbölyített szarvú faeke, vasból készült ekefejjel, kormánnyal és késes csoroszlyával 1848-ból. (Magyar Mezőgazdasági Múzeum Ltsz.: 61.1496.1.)

elején már használták a Kühne-gyár vasekéit is. A vasekét *tüköracélekén*ek is nevezték, s mondották „*vadkan*nak" is (a gyári bélyeg ábrája alapján).

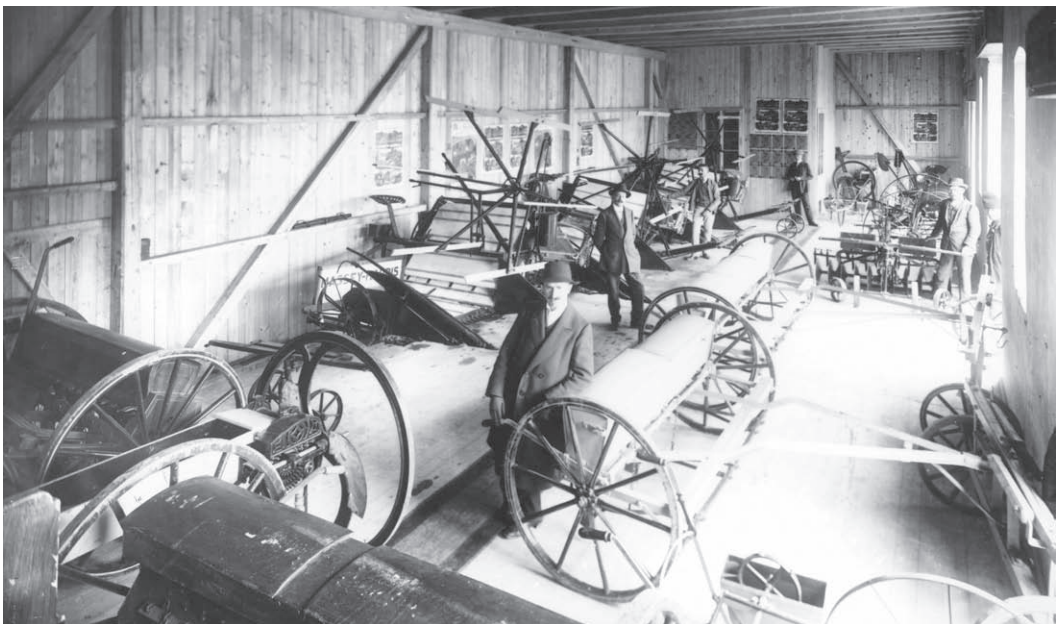
Az emlékezet szerint a századforduló táján a *Rudzak ekét* használták. A Pusztán már csak a Vidacs-ekét ismerik mint legrégibb típust. Tarlóbuktatásra használták a *Kühne-féle* négyesekét. A kétfejes ekét „csökélyebb szántásra" használták. A mélyszántást 8-10-es egyesekével (8–10 coll, 20–26 cm szélesen dolgozott) végezték, s 30 cm mélyen lehetett vele szántani.[211]

Az őszi és tavaszi mélyszántás lehetett szétszántás és összeszántás. A keskenyebb földet egyik évben össze, a másikban széjjelszántották. A nagyobb földterületet egyik évben hosszában, a másikban

Vidacs-féle eke, tövisborona, fahenger, vasborona. (Nagy Endre rajza, 1939. NM EA 00045.)

[211] S. gy. (1998).

Hódmezővásárhelyi mezőgazdasági gépkiállításon bemutatott tárcsázógép, a Debreceni Mezőgazdasági Gépgyár vetőgépei, Massey-Harris gyártmányú aratógépek, szénagereblyéző gépek 1907 körül. (TJM FA PJ)

keresztben szántották. A széjjelszántás „hajszra" történt. A földet *fogások*ra osztották (a „szabályos" fogás 15 öl szélességű), hogy ne járjon feleslegesen az eke. A fogásokat *hancsikolták*. A munkát a fogás két szélén kezdték. Az *első fogás* barázdája a szántatlan földre fordult. A *fogás*on végigmenve mindég balra fordultak, és úgy jöttek vissza, hogy a másik oldalon a barázda szintén a puszta földre fordult. A fogás közepén végül is egy barázda keletkezett.

Az összeszántáskor a *fogás* közepét *hancsikolták* ki, s barázdát húztak. Az eke végigment a *fogás*on, s a közepén mindjárt kis *orom* keletkezett.[212]

A XIX–XX. század forduló táján már a fölművelésre szolgáló *tárcsa* is a gazdák figyelmébe került.

A szántást követte a vetés. Tavasszal, ha nedves volt az idő, akkor igyekeztek ezzel a munkával, nehogy a föld kiszáradjon, és rögössé válva egyenetlenné tegye a kelést. A XX. század első felében még általános volt a kézzel vetés, de a vetőgép (a Kühne-gyár terméke) is használatos volt.

A vetésre szánt, magnak való gabonát, kukoricát előre kiválasztották. A gabonát vágták le utoljára, a kukoricát pedig külön rakták. A héjnál összekötve az eresz alatt vagy a padláson tárolták.

A búzaszemek fertőtlenítése, csávázása a fertőtlenítés, különböző gombabetegségek megelőzése s a rágcsálók távoltartása érdekében szükséges. Ennek régi módja a „meszezés". A nyári jászolba vagy teknőbe tették a felhígított oltott meszet, és abban áztatták a vetőmagot.

A kézivetésnek több módozata ismeretes. Általában *felülvetettek*, azaz a magot a szántásra szórták. Más esetben a magot a szántatlan földre terítették, és utána szántották le a földbe. Fagykár, belvíz miatt meggyérült vetést utánvetéssel, rávetéssel pótolták.

A kézi vetés minden esetben vetőzsákból történt. Ennek módját 1939-ben így mondotta Vincze István gazda: „A vetést úgy végzöm, hogy egy zsáknak a szájánál mög az ajjánál az egyik sarkát összekötöm, eszt a bal vállamra vetöm úgy, hogy a szája jobb felől van", s a magot a jobb kezével szórta.[213] A felülvetés szintén fogások szerint történt. A gazda először keresztbe vetette a fogást, melynek végére érve ismét keresztbe vetett. Három ujja közé fogva a magot minden második lépésre terítette el. A fogásnak azt a részét, amelyet először, egyszeri haladással vetettek be, nevezték *elő*nek.[214]

---

[212] NAGY Gyula, 1963. 10–22.

[213] NAGY Endre, 1939.

[214] NAGY Gyula, 1963. 22–26.

Kézi vetés 1907 körül. (TJM FA PJ)

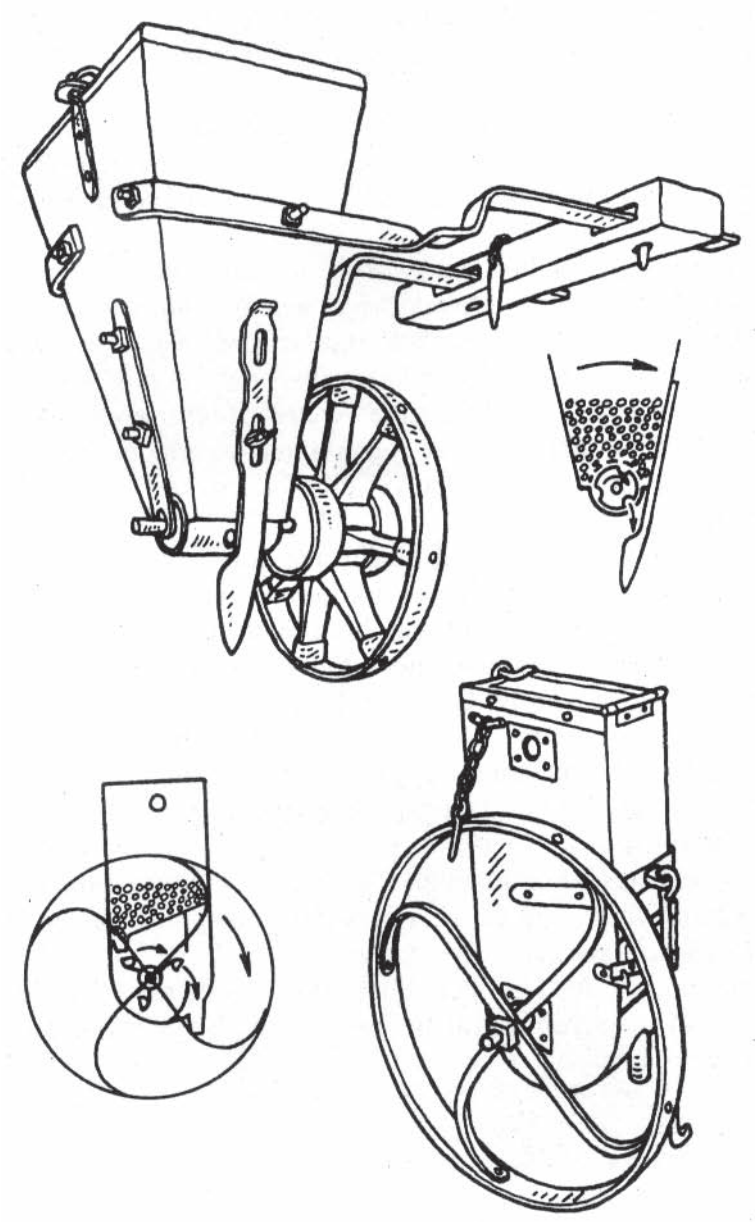
A vetés gépesítése a XIX. század végén már folyamatban volt. Elsődlegesen a közép- és nagygazdaságok vállalkoztak a korszerű, hatékony vetésre. Az 1895. évi statisztika szerint Vásárhelyen a 100 kat. hold feletti birtokkal rendelkező gazdaságok száma 149. Ezek közül több gazdaságban nem volt vetőgép, viszont volt, ahol tartottak egy-két vetőgépet (a legtöbbet, hármat a gróf Károlyi Gyula örököseitől bérelt 692 kat. holdas birtokon Újhelyi József). A vetőgépek száma 147 volt 1895-ben.[215] Ebben az időben már széles körben[216] elterjedt a *Hofherr-Schranz* gyár sorvetőgépe. A XX. század elején a *Debreceni Mezőgazdasági Gépgyár* vetőgépei jelentek meg, 6-8-10 soros vetést végeztek velük.[217]

A kukorica kézi vetését könnyítették a gazdák úgy, hogy szántáskor az ekére ládikát szereltek, amelyből minden második sorba potyogtatták a vetőmagot. Az ekére kovács által készített *pergető*t, *hánytatót* is szereltek. Hatékony vetést a vetőgépek biztosítottak. A kukoricát „puskával" is vetették

Négy ökör vontatta eke 1907 körül. (TJM FA PJ)

[215] Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája I. k. Budapest, 1897. 184–188.
[216] Lásd: 134. jp.
[217] S. gy. (1998).

„Kukoricahánytatók” (Nagy Gyula után).

(egy vascsőbe tették a szemet, amit pedál megnyomásával nyomtak a földbe) Ezt inkább vetés pótlására, „feltörésre” használták.

A szántás műveletét követi a boronálás. Még a XX. század közepén is használtak tövis- vagy *tüsökboronát*. A XIX. század végén már elterjedt a vasból készített *fogasborona.* Erről a műveletről így nyilatkozik egy gazda 1939-ben: „Vetés után elvasalom a földet… Mikor elvasaltam a vetést, akkor ha nedves az idő, tüsök boronával elsimítom a földet, ha száraz a főd, akkor mög elhengöröm…” Tehát felülvetés után a vasborona fogaival a magot a talajba keverték, és tövisboronával simították el a felszínt. A kötöttebb feketeföldön nélkülönözhetetlen eszköz a *henger*, a rög törése, elsimítása végett.

Tavasszal a búza kikelése után, mikor már három-négyujjnyi a vetés, került sor a kukoricatövek kiszedésére. Erről így beszélnek 1939-ben: „A csutkatüvet... egy felkarnyi hosszú fával kiütjük a földbül, oszt a főldet a gyökerirül leverjük vele. A csutkatüvet Szent György napra ki köll verni mert más kép nem lesz jó a vetés”. A csutkatövet kocsin szállították haza, kúpba rakták, s tüzeltek vele a kemencében és a katlanban.

A gabonavetéssel nincsen különös gond, csupán ha gazosodott, kellett *acatolni*. A vetés „néha möggazasodik, ilyenkor acatolunk... a konkolyt, mög az acatot szoktuk kivágni” – mondották 1939-

Szántás négylovas ekével 1907 körül. (TJM FA PJ)

Vetés lóvontatású 8 soros vetőgéppel 1907 körül. (TJM FA PJ)

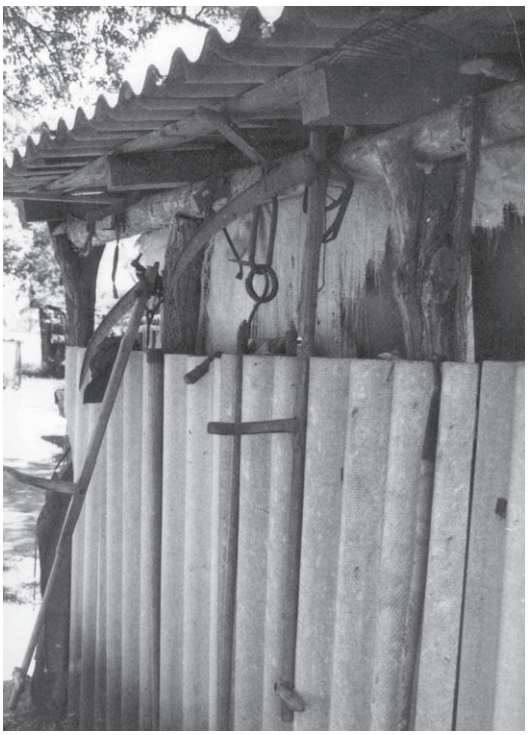

Traktorvontatású nehéz vashenger és vasboronák, tanyasi gazdaság gépállományában. Sóshalom, 1998. (NLF)

ben. Erre a célra szolgált az *acatoló*, egy éles, lapos végű fanyélre erősített szerszám, amellyel a búza közül kivágták a gazt. Kézzel nem lehetett kihúzni a gyomot, mert vele jött volna a búza is, ezért vágni kellett.

A kukorica nagyobb gondoskodást igényel a vetés utáni időszakban. A májusi termékeny esőzések után júniusban került sor a kapálásra. Általában háromszor kapálták a kukoricát. Az utolsó a *töltögetés*, amikor a kukorica kihányta a csövét, és érésnek indult a termés. A XX. század első felében már széles körben alkalmazták a Kühne-gyár termékét, a vasfejekből álló, lóvontatású *ekekapá*t. A kapálás mellett *egyel*ték a kukoricát, s amikor szárba szökkent, „fattyazására" került sor (eltávolították a mellékhajtásokat, hogy a szár jól növekedhessen).[218]

A legnagyobb mezőgazdasági munkák közé tartozik az *élet takarása*, az aratás. A búza akkor érett, ha a „tokja kinyílik", és a „szöm kipiroslik" belőle. Péter Pál nap táján „szakad mög a búza töve". Az aratás július elején kezdődik, Sarlós Boldogasszony napja (július 2.) táján. A református többségű Vásárhelyen nem ehhez a naphoz kötődik az aratás megkezdése. A két világháború között az olvasóegyleteken belül működő gazdakörök (csúcsi, sóshalmi) az aratást aratóünnepség keretében kezdték meg, hagyományt teremtve ezzel (a római katolikus pap megszenteli, a református lelkész megáldja a búzatáblát, s utána kezdődik az aratás).

A szín eresze alá akasztott kétkacsos kaszák. Töröcsik-féle tanya. Kakasszék, 1998. (NLF)

Az aratás eszköze a kasza (a 90-es kaszát boltban vásárolták), amelyre csapót, vesszőt erősítenek, hogy „röndre" kerüljön a levágott gabona. A kaszások után mentek a *csirkéz*ők, akik *csirkézővellá*val gyűjtötték össze a *villahögyek*et vagy *csirké*t. Mintegy 16 csirkéből rakták össze a rudast, és hat rudas tett ki egy vontatót. Az árpát is vontatóba rakták (egy vontató 1,5-2 q súlyt nyomott). A XX. század elején megjelent az aratógép (a *McCormick*, *Massey-Harris*, *Johnston* gyárak eszközei). A lóvontatású eszköz nem terjedt el széles körben a kis- és középbirtokosi gazdaságokban.[219]

A takarás, a vontató összerakása után a nagygereblyével kaparták össze a tarlóról az elhullott gabonaszálakat, amelyeket szintén a vontatóba raktak. A tört kalászokat kézzel szedegették össze, majd a kihullt szemek hasznosítására libát járattak a tarlón.

A vontató rakását a tábla hosszában több sorban végezték. A munkát *derekalás*sal kezdték. Egy *csirké*t vágott végével helyezték a tarlóra, s két csirkét tettek rá hosszában, utána keresztben rakták derékmagasságig. A derékba rakott *alsó csirké*t nevezik *févaj*nak (*fejaj*, *fejkéve*, *párnacsirke*). A vontatót *buritás*sal, *rakás*sal vagy – vizes időjárás esetén – kupolással készítették (kalásszal lefelé fordították). A főbb munkafázisok:

1. fenekelés
2. derekalás
3. fésülés
4. lefésült gaz feltevése
5. körülhúzás
6. kihúzott gaz felvetése
7. lekötés egy kötéllel
8. az összegyűjtött terület felgereblyézése
9. a kaparék vontató köré helyezése

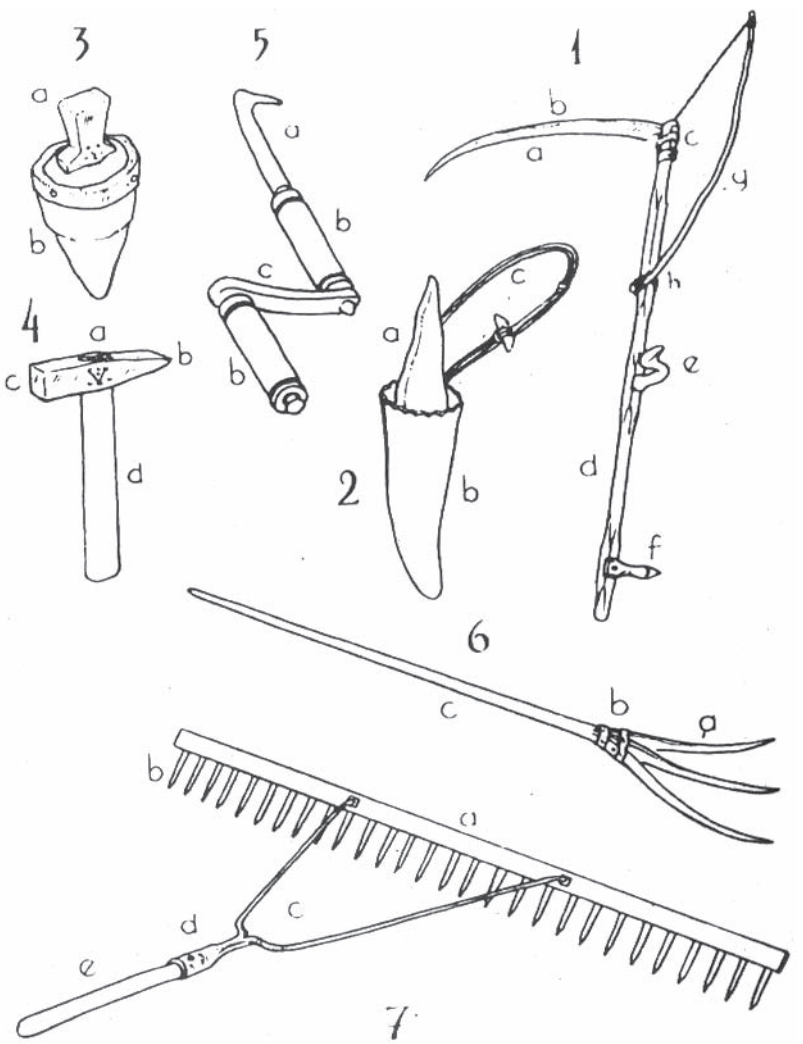
[218] NAGY Endre, 1939.

[219] Vö. NOVÁK László, 1977. 568.; SZILÁGYI Miklós, 1994.; NOVÁK László Ferenc, 2002.

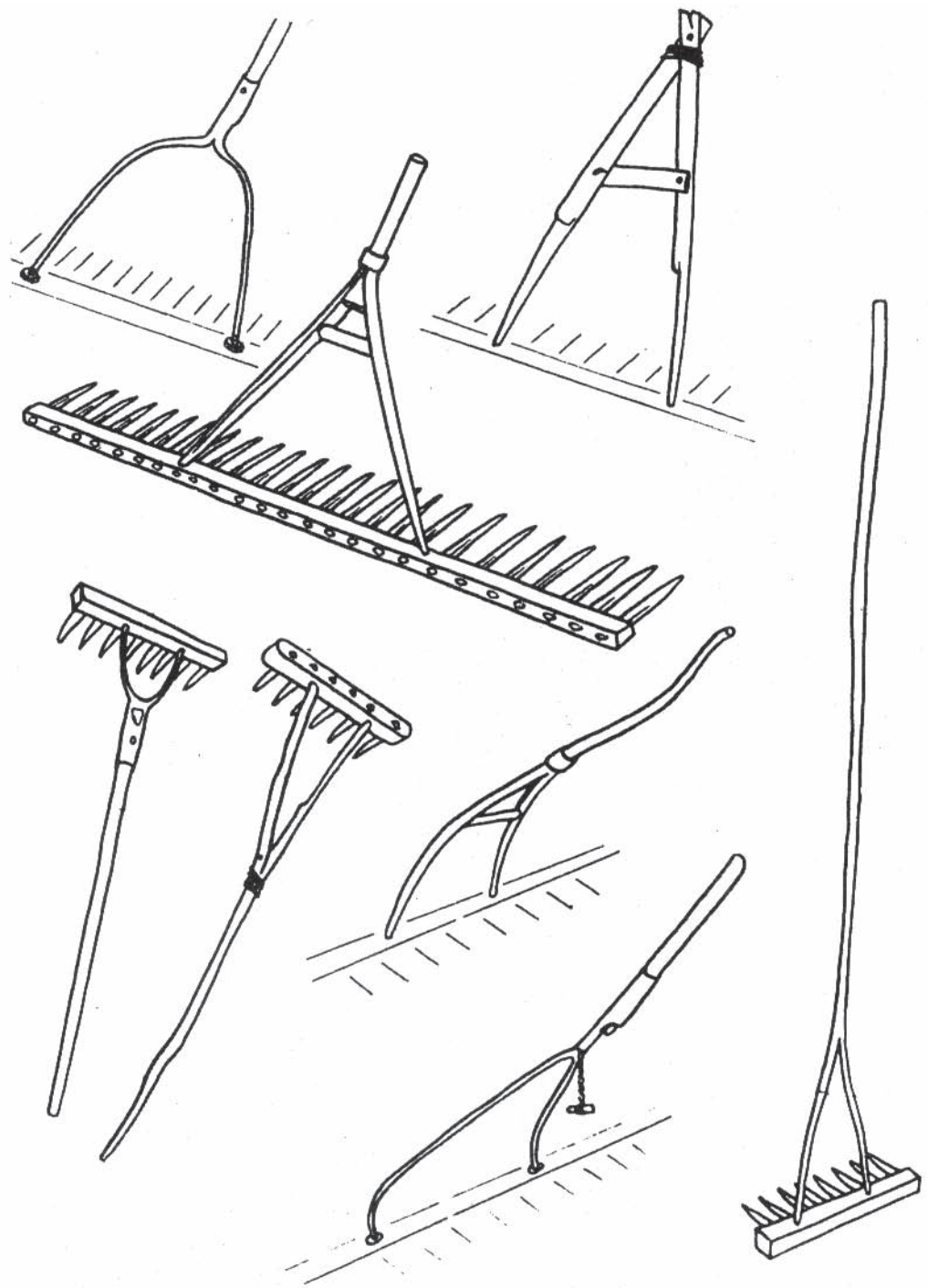
Másnap korán reggel „harmattal” „behögyözték” a vontatót. Ennek munkafolyamatai:

1. a vontató aljának körülhúzása
2. a kihúzott gaz vontatóra borítása
3. kaparék szétrázása és feltevése
4. fésülés
5. lefésült gaz feltevése
6. a vontató körülgereblyézése
7. gereblye kaparékának szétrázása
8. két kötéllel lekötés
9. körülverés
10. hullója vontató alá rakása
11. vontató tövének beverése
12. nyomás után a kötelek meghúzása és a vontató megigazítása és feltevése

A kötetlen kezelés, *takarás* mellett a kötött, kévés kezelés is érvényben volt. Ennek elterjesztésében az uralom játszott nagy szerepet. A gabonát *rávágással* aratták. Az aratók után jövő kévekötők, *kettőzők kukával*, sarlóval szedték fel a rendből, és kötötték kévébe. A kévekötésre szükséges kötelet az aratás megkezdése előtt készítették. A *gaz*t levágták, és kallantyú segítségével kötéllé sodorták. A kévéket is vontatóba rakták. Az alsó kévét itt is *févaj*nak nevezik, amelyre hosszában kettő, majd keresztben sorra rakták fel a kévéket. A gabonát gyakran *keresztelik*. A kévét először *ötösök*be, *halhék*ba rakták, s 5-6 halhéból készül a *kereszt*. Egy *kereszt* 18 kévéből áll. Négy-négy kéve alkotja a *keresztlá-b*at. A kereszt felső részén vannak a *vállkévé*k, és azon felül a *papkéve*.

Az aratás eszközei: 1. kasza; 2. a kasza élesítésére szolgáló fenőkő tokmányban;
3-4. a kasza élesítésére szolgáló üllő és kalapács; 5. szalmakötés sodrásának eszköze, a kallantyú;
6. nagygereblye (Nagy Gyula után).

Gereblye-típusok (Nagy Gyula után).

A vontató elkészítése után került sor a vontatásra, a gabonának a szemnyerés helyére történő szállítására. A „kötetlen gabonát" az elmúlt évszázadokban „seggöncsúszva vontatással" szállították. A vontató hátuljába *kisrud*at szúrtak, s a rúd alatt kötéllel, lánccal körülkötötték. A vontató hátulján, a kötél, lánc alá egy-egy kis fát dugtak, nehogy az elvágja a rakományt. A *körösztfá*t a kötélre kötötték vagy a lánc karikájába akasztották. A vontatás három lóval vagy két ökörrel történt. A kisrúd végét egy ember fogta hátul, nehogy a vontató felboruljon.[220]

[220] S. gy. (1998).; NAGY Gyula, 1963. 39–48.; vö. HOFFMANN Tamás, 1963. 102–106.

Kasza fenése fenőkővel aratás közben 1907 körül. (TJM FA PJ)

Aratás kaszával 1907 körül. (TJM FA PJ)

Kaszások után haladó csirkézők, akik favillával szedik össze kévébe a levágott gabonát 1907 körül. (TJM FA PJ)

Aratás kaszásokkal, tarlón heverő, kévébe kötött gabonával, lovon közlekedő vízhordó legénykével 1907 körül. (TJM FA PJ)

A vontatást „emberemlékezet óta" általánosan *bolondkocsi*val végezték. Ez az eszköz e tájon is használatos lehetett már a XIX. század első felében. Jancsovics János 1843-ban nyomtatásban megjelent munkája a szarvasi „egyszerű vontató-gépet", a vontatókocsit ismerteti. A népszerűsítés a korszerű betakarítás elősegítését kívánta előmozdítani.[221]

Négy ökör vontatású aratógép 1907 körül. (TJM FA PJ)

Aratás két pár lóval vontatott aratógéppel 1907 körül. (TJM FA PJ)

[221] Lásd: PALOV József, 1992. 95.

Vontató rakása vasvillával 1907 körül. (TJM FA PJ)

A bolondkocsi két tengelyből áll, melyek végén fakerék forog. Az első keskenyebb, a másik, a hátsó szélesebb. A két *tengő*t két *vontatórúd* köti össze, amelyre két *rudasfá*t fektettek. Ezeket tolták a *vontató* alá, és az *inas* (ágas bot) segítségével egyik végét megemelték, és a bolondkocsit aláhúzták. Az *inas*, *Pétör* segítségével szedték le a vontatót a szérűnél.

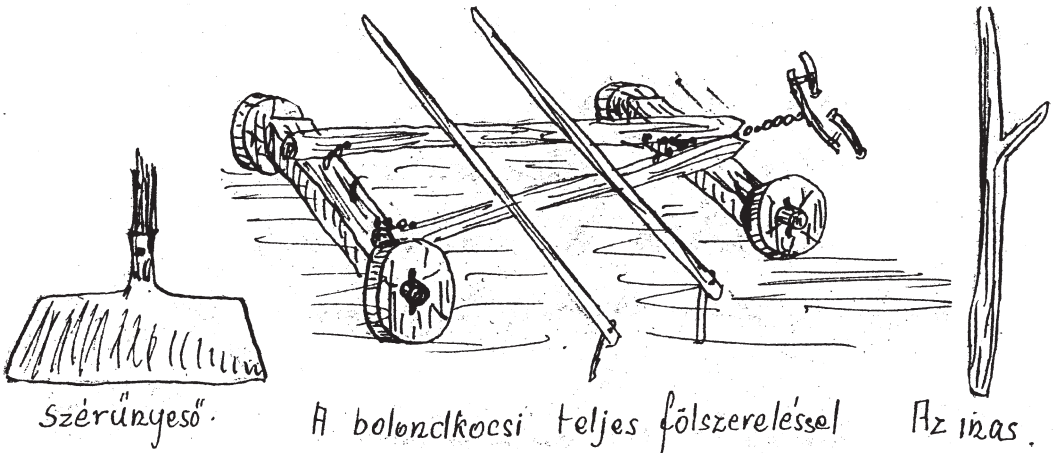

Vontató rakása 1907 körül. (TJM FA PJ)

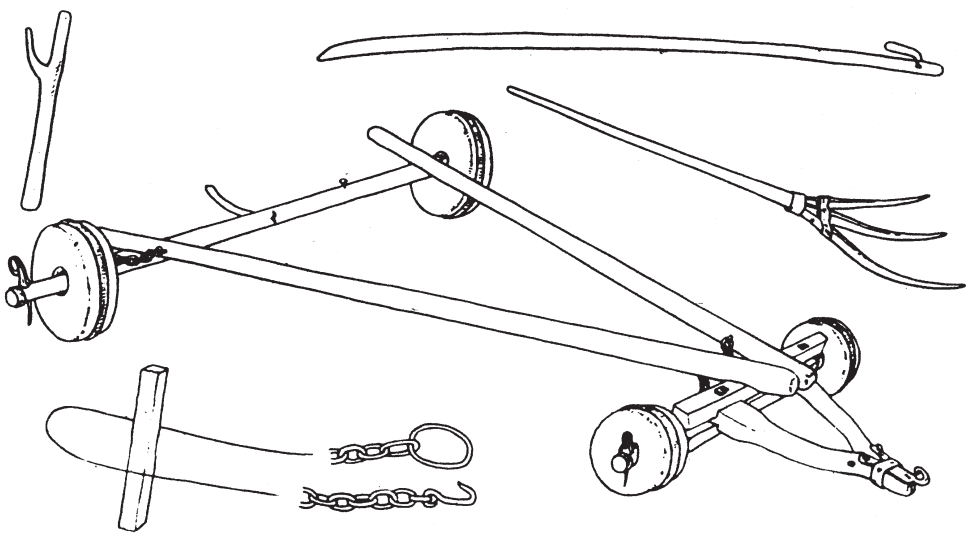
A szérűt a tanyaudvaron vagy a tarlón is készítették. *Szürünyeső* kapával egyengették a gyepet, a földet fogasboronával is húzatták, s utána jól meglocsolták, és törekkel vastagon megszórták. Kocsival mentek rá, és jól megjáratták, a nedves földbe döngölve a szalmatöreket. Ennek végeztével leszedték a szérűről a töreket, és lóval járatták, tömítették tovább, míg egészen sima nem lett a felszíne. Néhány napig hagyták száradni, s utána kezdődhetett a *nyomtatás*.

A nyomtatás hagyományosan lóval és kocsival történt, de a XIX. század végén – a nagyobb gazdaságokban, illetve egy-egy gépész vállalkozó tulajdonában – megjelentek a cséplőgépek is.

A nyomtatás a beágyazással kezdődött. A gabonát szélnek fejjel terítették el a szérűn, majd ráeresztették a lovakat, s „lejáratták" az ágyást. Kocsival is végezték a munkát. Ekkor a hátsó *saraglyá*t lánccal leeresztették, hogy az is verje a gabonát. Rendszerint háromszor „fordítottak", először „szél alá", másodszor „szélnek", és harmadszor ismét „szél alá". Fordítás után történt a „körülhányás", majd a szalmázás. Nagy vasfogú „szűrűvillával" húzták le az „első szénát", félkörben karimára szél alá. Ennek munkafolyamata a szalma lehúzása karimába, „karimarúgatás" és a „karimázás". A második szalma lehúzatása félkörben karimára, szél alá történt (szalmahúzás karimába, fordulás szélnek, karimarúgatás, karimázás, esetleg rudasolás). A harmadik szalmalehúzás félkörben karimára, szél alá történt ismét (szalmalehúzás karimába, az ágyás felszaggatása vasvillával, szalmalehúzás, karimaugratás, szemfelszurkálás – a gazt felrázták, hogy a ló jobban nyomja –, törekelés, rudasolás).

Bolondkocsi. Nagy Endre rajza, 1939. NM EA 00045.

Bolondkocsi és részei (Nagy Gyula után).

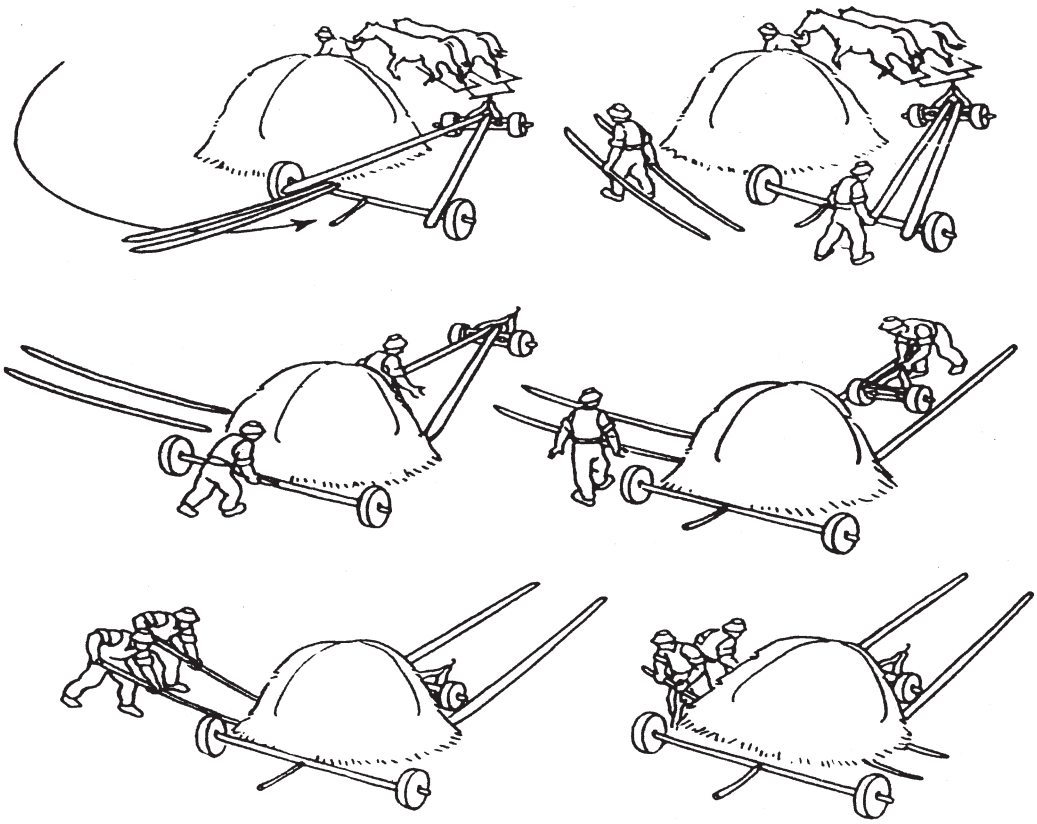
A szalma, törek lehúzása után került sor a szem összetakarítására. Ha nagyobb mennyiséget nyomtattak, akkor a szérű szélére „szömtolóval" tolták a gabonát, majd a munka végeztével húzták *garmadá*ba. Kisebb mennyiség esetén a gabonát „szömhúzóval" kupacolták *garmadá*ba, s utána kerülhetett sor a *szelelés*re.[222]

A szelelés során falapáttal, szelelő lapáttal, szél irányában feldobva távolították el a töreket, pelyvát a gabonaszemek közül. A garmadába rakott gabonát szelelő- és magrostával is tisztították. Vásárhelyen elterjedt volt a Kalmár-féle rosta.

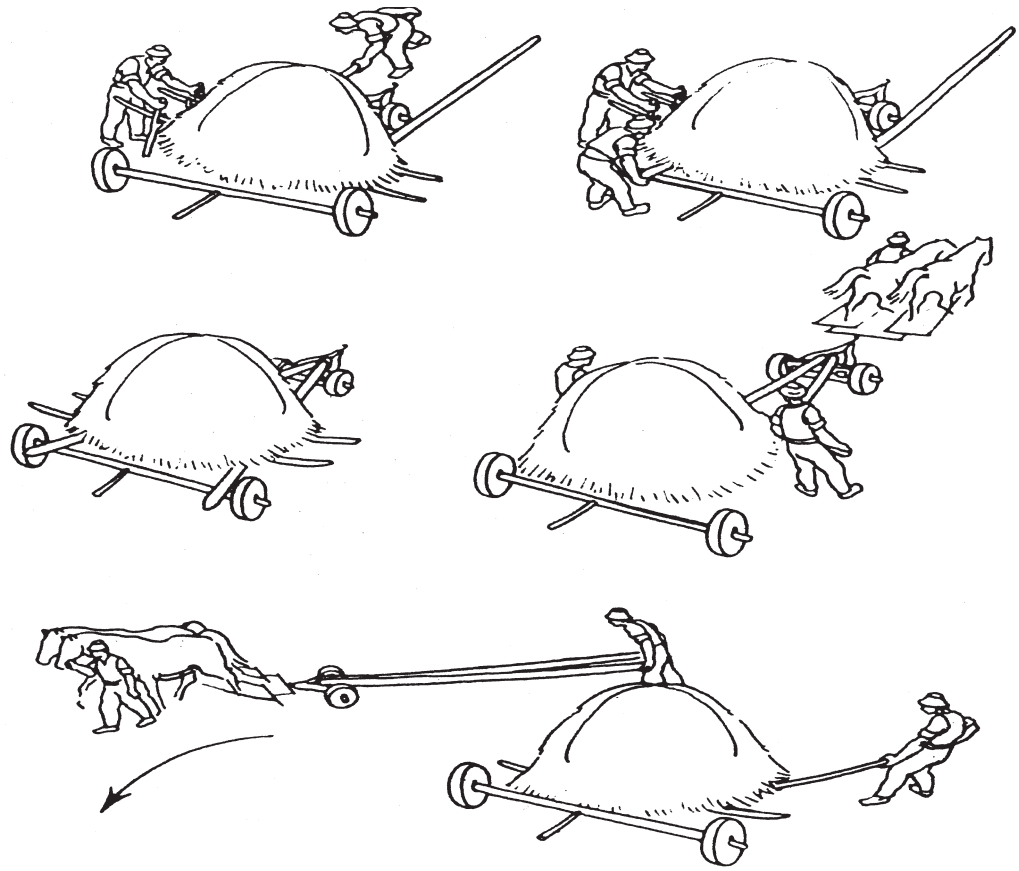
A tiszta magot zsákokba szedték fel, s vitték a tároló helyre. A kamrában, hombárban, a ház padlásán, a ház padlásán vagy a tanya udvarán külön álló „életösházban", hombárban raktározták el a gabonát. A XVIII. századi adatok szerint a hombár készülhetett deszkából, vagy sövényből fonták, s „életeshombár", „hombár", „tapaszos hombár", „életes tót hombár", „oláh hombár", „fenyőfából rovott életesház", „életesház tölgyfa oszlopokra, gerendára", „életesház deszkából" névvel illeték, illetve utaltak a készítésének módjára. A XIX. század végétől, vályogfalú életesházakat, hombárokat építettek.[223] Vásárhelyen külön iparággá vált a hombárkészítés. A piacon árulták, és szekéren vitték a helyszínre.

[222] NAGY Gyula, 1963.; S. gy. (1998).

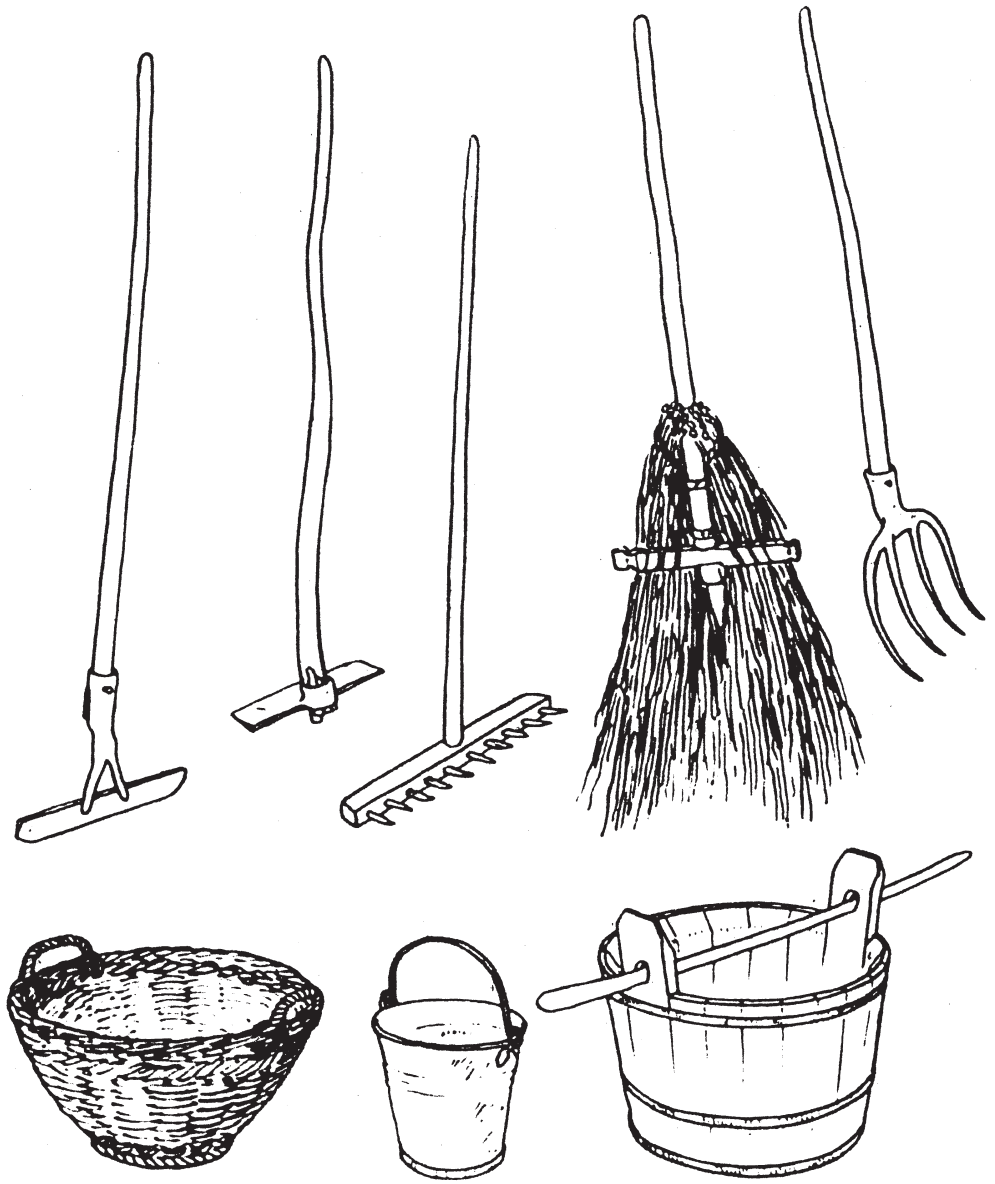
[223] Lásd: BARABÁS Jenő, 1954. 477–478.; FÜZES Endre, 1984. 187.

Vontató felrakása a bolondkocsira (Nagy Gyula után).

A gabona elszállítása a szérűre és a vontató lerakása (Nagy Gyula után).

A szérűkészítés eszközei: szérűnyesők, gereblye, vesszősöprű, vasvilla, vesszőkas, vödör, dézsa (Nagy Gyula után).

Földbe ásott, körte alakú vermet is készítettek a gabonatárolás céljára, de általánosan elterjedt a föld fölé épített „gabonaverem" is. Vályogból rakták fel a kerek alaprajzú építményt, amelyet boglya alakú, „kemence" vagy „vályogverem" néven ismertek.[224]

Az 1895. évi statisztika szerint a 100 kat. holdat meghaladó gazdaságokban (149) mindössze 22 „cséplőszekrény" dolgozott. Fejes Imre 458 kh-ás gazdaságában három volt.[225] A cséplőgépet lóval hajtott járgánnyal működtették, vagy ökörrel vontatott gőzmeghajtású tüzesgéppel vagy önjáró *lokomobil*lal. Az első világháború után jelentek meg a robbanómotorral hajtott traktorok, amelyek vontatták és széles szíjjal hajtották meg a cséplőgépeket.

A XIX. század végén a *Hofherr* és *Schrantz*, valamint a *Clayton* és *Shuttleworth* gyárak által készített gőzmozdonyokat (lokomobil) és cséplőgépeket forgalmazták. Az *Umrath & Co* (Praga-Bubna),

[224] FÜZES Endre, 1984. 138–139.

[225] Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája II. Gazdaczímtár. Budapest, 1897. 184–188.

Nyomtatás lovakkal 1907 körül. (TJM FA PJ)

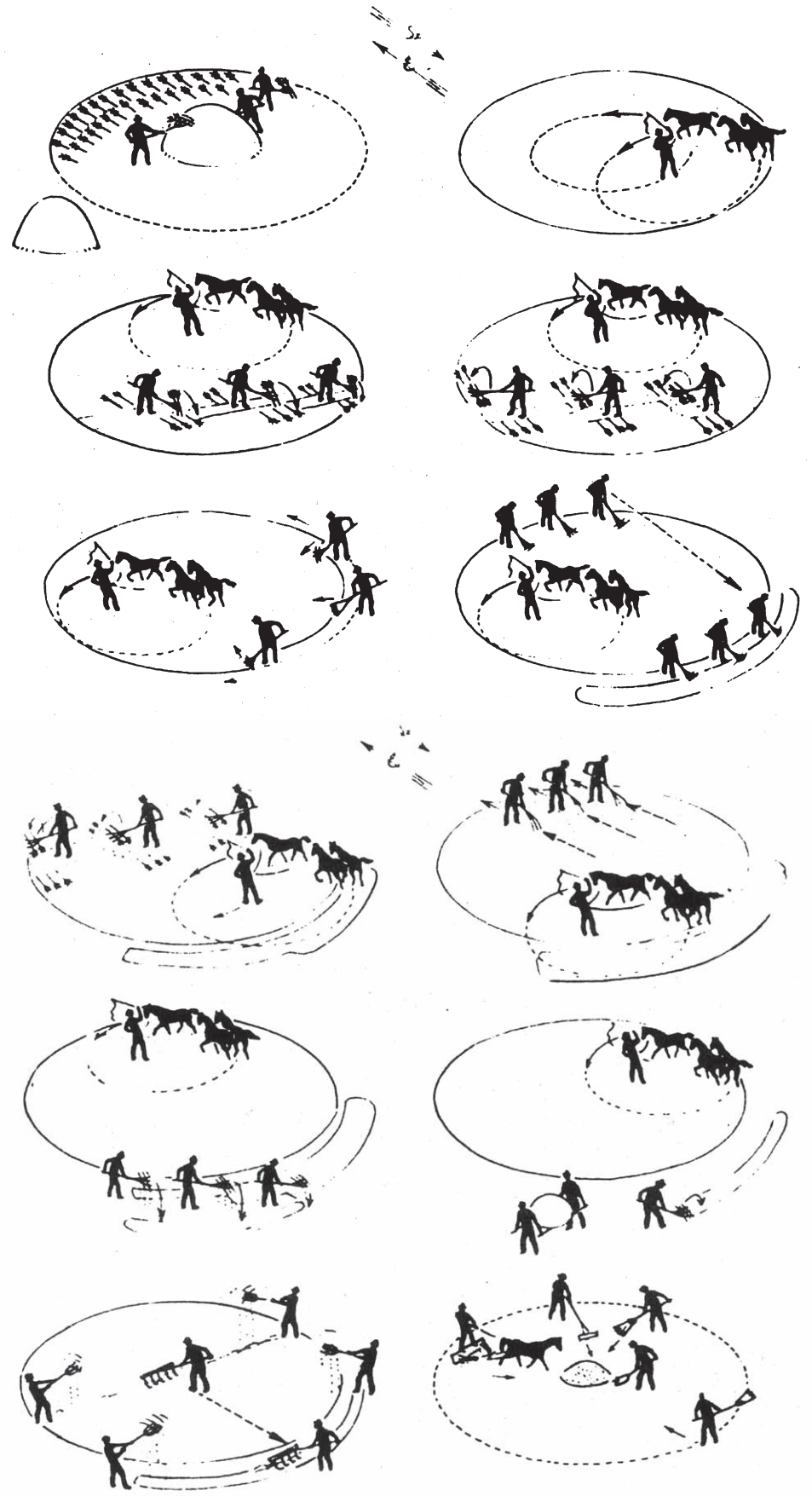

Nyomtatás lovakkal 1907 körül. (TJM FA PJ)

a *McComick*, a *Ford*, a *Magyar Motor Gépgyár Rt*., a *MÁV Gépgyár*, a *Hofherr-Schrantz & Clayton-Shuttleworth* (HSCS) gyár traktorai is megjelentek Vásárhely határában.[226] Sóshalom környékén „Topa Rostás" (Rostás Pál) Hoferrel csépelt. Neki két garnitúrája is volt. Tóth Sándor Fordson traktorral és Kühne cséplőgéppel, K. Varga Alfréd McComick géppel dolgozott. Tárkány Szücs Imre 1926-ban vásárolt Fordson traktort, majd 1927-ben a MÁV Gépgyár által gyártott 38 colos cséplőgépet.[227] A cséplőgéphez a bandagazda bandát szegődtetett (jöttek Sándorfalváról, Rákóczifalváról is). A kötetlen gabonát is csépelték, de a kévébe kötött gabona csépelésére használták széles körben a cséplőgépet. Az asztagból villával hányták a cséplőgépre a kévéket, amelyeket az *etető*k eresztettek a *dob*ba. A magot zsákokba fogták föl. Szalmázók rúdon hordták kazalba a szalmát, a törekhordók pedig ponyvás rúdon a töreket.[228]

A szántóföldi növények közül a kukorica betakarítása jelentett kiemelkedő eseményt. A *kukoricatörés*re szeptember végén került sor. A család és a segítség összefogva látott a munkához. Soronként haladtak, és kézzel törték le a csöveket. Minden hatodik sort kivágtak, hogy utat készítsenek. Kupacokba dobták a csövet, amit kocsira rakva szedtek össze. A kukoricát a tanya udvarára szállították, és

[226] Vö. NOVÁK László Ferenc, 2002. 81–99.
[227] TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 2003. 111.
[228] S. gy. (1998).

Nyomtatás lóval (Nagy Gyula után).

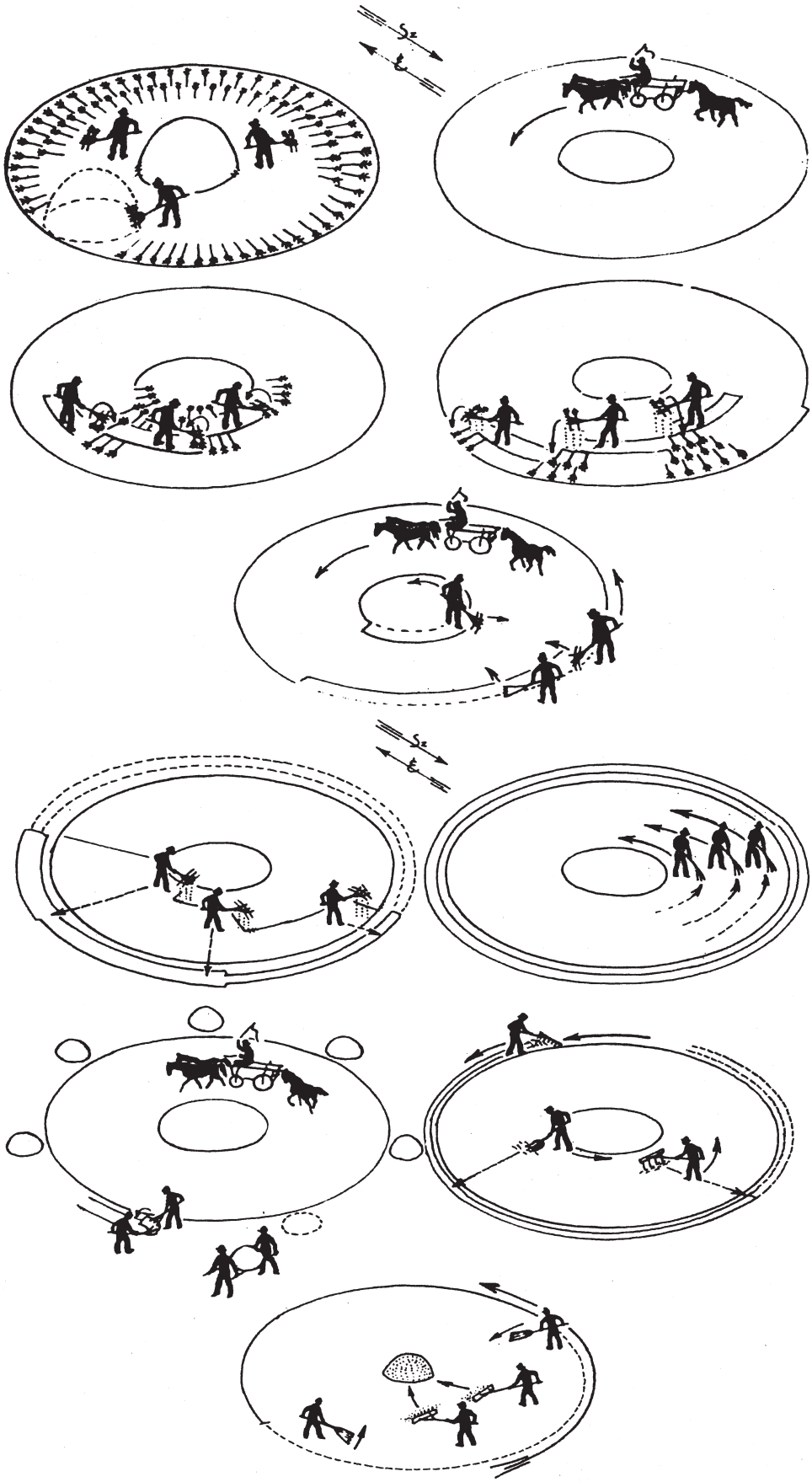

Nyomtatás kocsival 1907 körül. (TJM FA PJ)

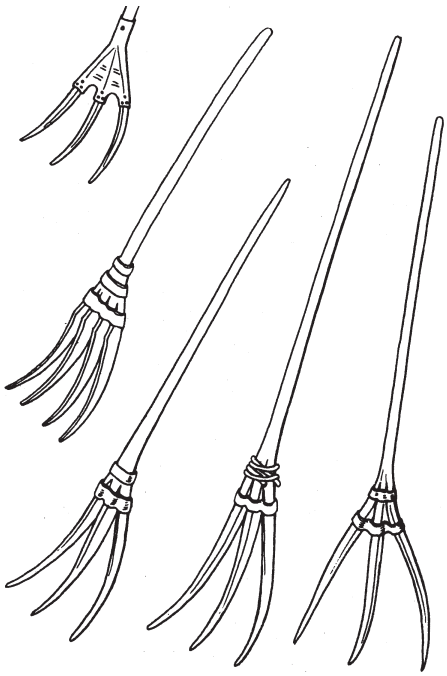
rakásba hányták. *Fosztókákat* tartottak: összehívták a szomszédokat a kukorica fosztására (sokszor hatvan-hetven ember is összegyűlt). A haját leszedték, és a csövet *halhé*ba hányták össze. A gazdaasszony erre az alkalomra sütött két-három kemence lepényt, és szőlővel is kínálták a munkásokat. Aki piros csövet talált, zálogot szedhetett, amit ki kellett váltani. A „fosztás kedvéért" 2-3 piros szemet is vetettek a többi közé tavasszal. Éjjel két óra tájban végeztek, és citeraszó mellett mulattak, 2-3 kanta bor (15 liter körül) is elfogyott. A *csuhé*t feletették a jószággal, vagy – az ügyesebb kezű paraszt emberek – lábtörlőt, szatyrot, szék ülőkét fontak belőle.

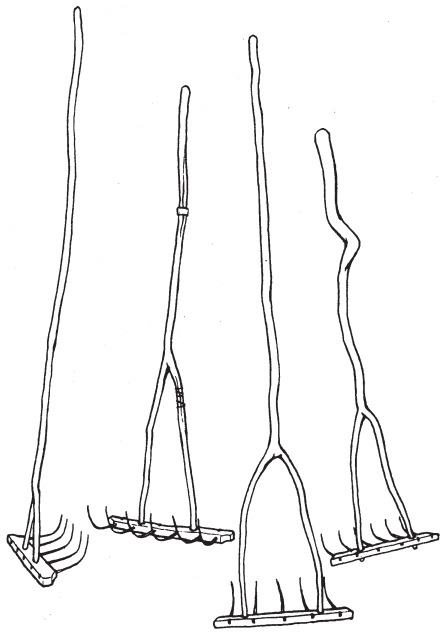
Nyomtatás kocsival 1907 körül. (TJM FA PJ)

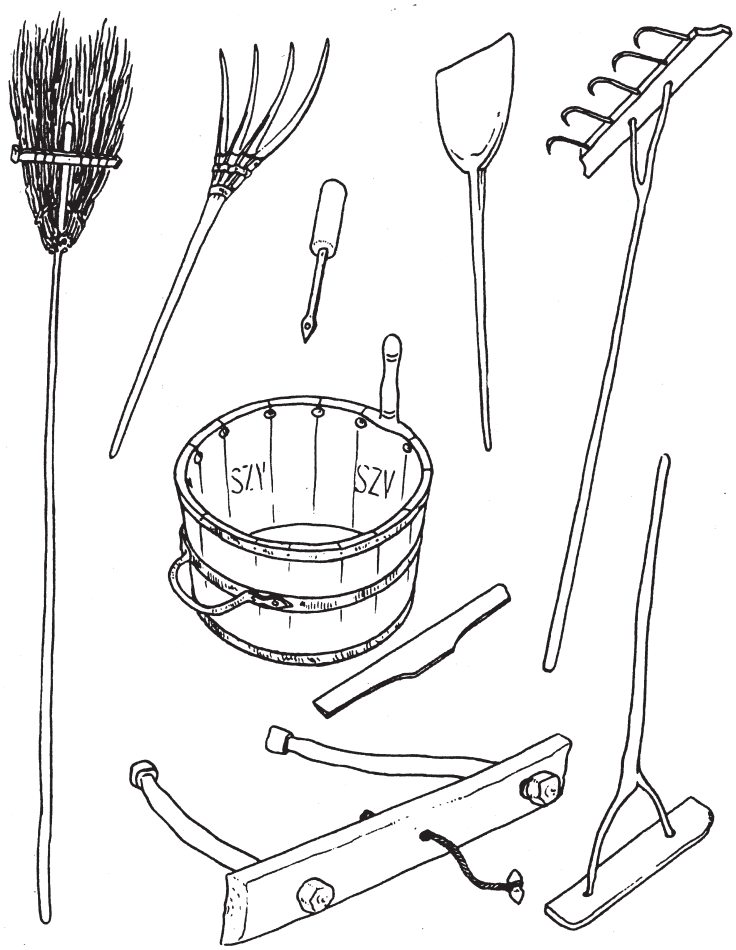
Nyomtatás kocsival (Nagy Gyula után).

Nyomtatáskor használt favillák
(Nagy Gyula után).

Szérűn használt, vasfogú törekelő gereblyék
(Nagy Gyula után).

A szem összetakarításának és szórásának eszközei: vesszősöprű, favilla, szórólapát, szűrűgereblye, szömtoló (Nagy Gyula után).

Gabona tisztítása szeleléssel 1907 körül. (TJM FA PJ)

Gabona tisztítása szeleléssel 1907 körül. (TJM FA PJ)

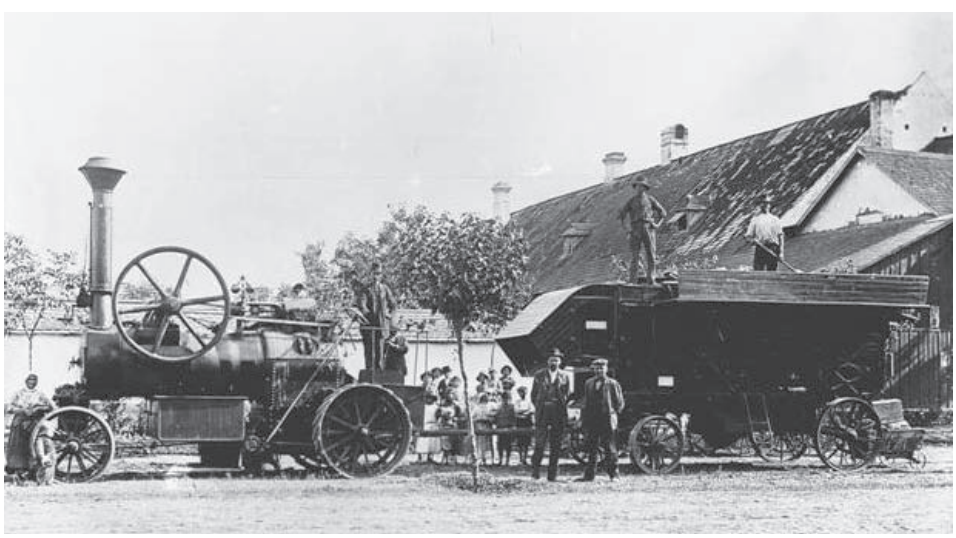
Vontató egy lóval húzása a szérűre bolondkocsin és a gabona szelelése 1907 körül. (TJM FA PJ)

Gabonás zsákokkal megrakott kocsi 1907 körül. (TJM FA PJ)

Lójárgány a tanyaudvaron 1907 körül. (TJM FA PJ)

Önjáró gőzgép cséplőgéppel vontatás közben 1907 körül. (TJM FA PJ)

Lóvontatású gőzgéppel hajtott cséplőgép 1907 körül. (TJM FA PJ)

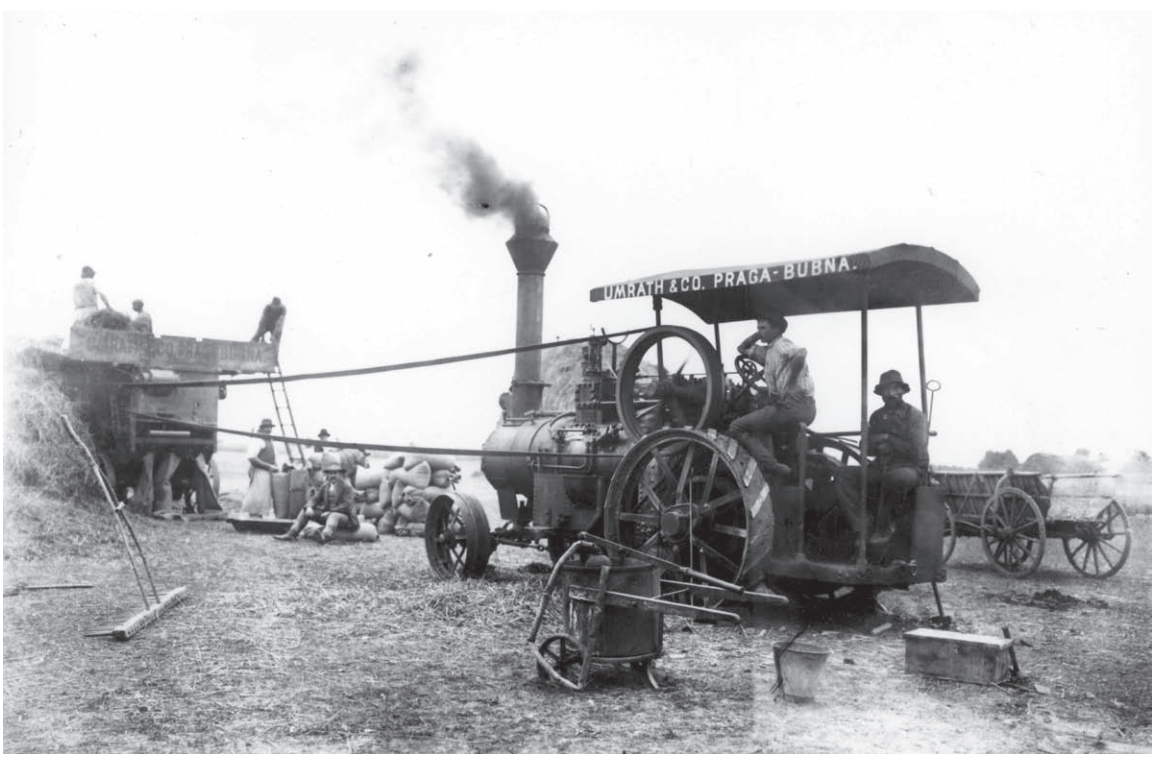
Lóvontatású lokomobillal működtetett cséplőgép munka közben 1907 körül. (TJM FA PJ)

Cséplés önjáró gőzgéppel hajtott cséplőgéppel 1907 körül. (TJM FA PJ)

Gőzlokomobil 1907 körül. (TJM FA PJ)

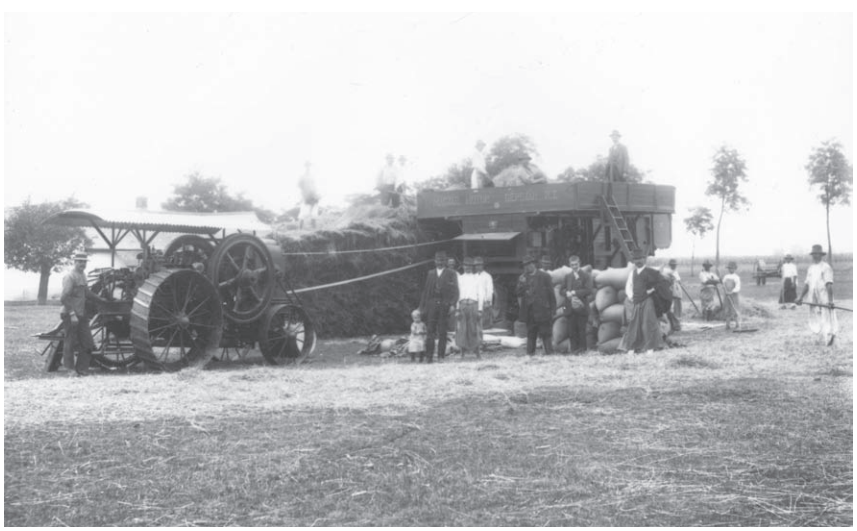
Az Umrath & Co. Praga-Dubna gépgyár gőzgépével hajtott cséplőgép 1907 körül. (TJM FA PJ)

Gőzgéppel működtetett cséplőgép, a háttérben szalmakazalrakókkal 1907 körül. (TJM FA PJ)

Cséplés önjáró gőzgéppel. Előtérben a módos gazda és családja 1907 körül. (TJM FA PJ)

A Magyar Motor- és Gépgyár RT traktorvontatású és -hajtású cséplőgépe 1907 körül. (TJM FA PJ)

Traktorral történő cséplés 1907 körül. (TJM FA PJ)

Cséplőbanda munka közben. Cséplőgépen az etetők, akiknek vasvillával dobálják a kévéket. Előtérben a gazda, mellette a két szalmahordó egy-egy rúddal a kezükben 1907 körül. (TJM FA PJ)

Szalmakazal. Plohn József felvétele, 1907 körül. TJM FA

Szalmakazal. Előtte török halom 1907 körül. (TJM FA PJ)

Kukoricafosztás 1907 körül. (TJM FA PJ)

A kukoricát a padlásra terítették, vagy az udvaron álló *góré*ba rakták. Ebben jól szellőzött és száradt a cső, a rágcsálók sem veszélyeztették, védve volt a madaraktól is.

A szántóföldi növénytermesztés fajtabővülése a XIX. század második felében következett be. A belterjes, istállózó állattenyésztés szükségessé tette a különböző takarmánynövények – köztük a lucerna, lóhere, zabos bükköny stb. – nagyobb mértékű termesztését. Újabb fontos ipari növények is lassan helyet kaptak a paraszti gazdaságok vetésszerkezetében. Köztük fontos ipari növények, mint a cukorrépa. Tekintettel arra, hogy nagy földterületen, monokultúrában termesztették, a művelés szükségessé tette a korszerű gépek alkalmazását, melyek a XIX. században elsődleges és kizárólagos szerepet játszottak az uradalom gazdálkodásában. Az ipari növények között vannak az olajnövények, köztük a repce és a napraforgó. Termesztésük olajnyerés céljából történt, járulékosan pedig a takarmányozás választékát bővítették.

Az olajos növények közül a repce termesztésével a Károlyi uradalom kezdett foglalkozni a XIX. század elején. A derekegyházi uradalom 1816-ban 500 holdnyi területen vetett először gyep-

Kukoricafosztás. A vetőmagnak meghagyott kukoricacsöveket a héjuknál kötve, rúdra akasztva szárították 1907 körül. (TJM FA PJ)

törésbe repcét. Ugyanebben az esztendőben állították fel Hódmezővásárhelyen az olajütő malmot, amely világítóolajat termelt. Az uradalom repcetermesztése 1833-tól nagy lendületet vett, amikor Derekegyházán, Szénáson, Sámsonon mintegy 300 kat. hold területen kezdtek repcét termeszteni.[229]

A napraforgó mint az étkezési olaj növénye a XX. században már a paraszti gazdaságok növényévé vált. Rendszerint a kukorica közteseként, szegénynövényként termesztették. Sóshalmon például a XX. század első felében működött egy szárazmalom, amelynek olajütője állította elő az olajat a paraszti gazdaságok számára.[230]

A XIX. század végétől a vásárhelyi paraszti gazdaságok fokozatosan az intenzív termelésre törekedtek, ami legfőbbképpen a mezőgazdasági munkák gépesítésében nyilatkozott meg. Példaként a Tárkány Szücs család középparaszti birtokának felszereltségével tudjuk szemléltetni az elmondottakat. Tárkány Szücs Imre Bécsben vásárolt 1895–1900 között „Avance 12 HP" típusú nyersolajmotort, valamint 36 colos fekvőköves darálót, amelyet az erzsébetelki tanyáján helyezett üzembe. A motort 20 lóerős Fordson traktorral cserélte fel 1926-ban. A család 1927-ben vásárolt egy 48 colos MÁV gyártmányú cséplőgépet. A gazdaságban számos korszerű gép, eszköz volt található: 1 db *Oliver* típusú (USA) kétvasú és 1 db *Kühne* típusú négyvasú traktoreke, 1 db kétvasú, 3 db egyvasú eke, 4 db ekekapa, 1-1 db talajlazító, simítóhenger, lógereblye, több különböző borona, 1 db *Dering* (USA) típusú kévekötős aratógép, 1 db 19 soros vetőgép, 1 db 17 soros műtrágyaszórós vetőgép, 1 db 3 soros kukoricavetőgép, 1 db „KX" kukoricamorzsoló (1913-ban vásárolták), 1-1 db HSCS gyártmányú szecskavágó és répareszelő. Egy-egy *Alfa-Laval* típusú tejszeparátorral, vajköpülővel dolgozták fel a tejet. A gazdaságban volt egy-egy beépített állatmérleg és fél tonnás teherbírású mérleg, kettő ökrösszekér, öt igáskocsi, egy féderes kocsi, egy fiáker, öt darab bolondkocsi felszereléssel.[231]

---

[229] SELMECZI KOVÁCS Attila, 1993. 25.

[230] S. gy. (1998),

[231] TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 2003. 111.

Kerti növények

A XVIII–XIX. században a szántóföldi gazdálkodás jellegét az határozta meg, hogy elsődlegesen kenyérgabonát vagy takarmánynak való árpát vetettek a gazdák. Tekintettel arra, hogy Vásárhelyen a kötött, nyomásos földművelési rendszer nem alakult ki, a kukorica minden nehézség nélkül bekerülhetett a vetésforgásba mint tavaszi növény. A kukorica a jelzett időszakban rendszerint „kerti növénynek" számított, azaz a határ különböző részein évről-évre osztottak ki meghatározott nagyságú földdarabokat, ahol a nyomáson kívül eső, rendszerint kapás művelésű növényeket termeszthették, de a szőlőbe is kerülhettek. A szállás-tanya földeken ily módon vált szántóföldi növénnyé a kukorica s idővel a burgonya, borsó.

A burgonyát vagy krumplit a paraszti gazdaságok csupán élelmezési célból termesztették. A tanya körül felszántottak néhány száz négyszögöl területet, s május elején vethették el a növényt. A legismertebb fajtája a *Rózsa*, „ótott rózsa", *Ella*, *Gülbaba*, *sárga kifli*, de napjainkban is kedvelt a *deziré* s újabb fajta a *ciklámen*. Rendszerint kézzel vetettek. A „bukrot" kapával vágták ki, s abba dobták kosárból a vetnivaló burgonyát. Virágzás után töltik fel a krumplit. Ha nagyobb táblába került a burgonya, akkor a szántásba, a borozdába vetették, sorban. Július-augusztusban szedték fel a krumplit. Kézi kapával bontották fel a bokrokat, és rakásba dobták, majd zsákokba szedve szállították.

Szántóföldi krumplitermesztés. Sóshalom,1998. (NLF)

A kender is fontos kerti veteménye volt a paraszti gazdaságoknak. A tavaszi szántásba vetették, rendszerint a kukorica után, április végén, amikor már meleg az időjárás. A jó, kötött barna, fekete talajt kedveli. Kézzel vetették. Megérése után nyűtték a kendert, azaz kiszedték és kúpba rakva szárították. A magkender kinyűvésére később kerítettek sor. A nyűvés után a tanya körüli vízállásokban, kubikgödrökben áztatták, áztatás után feldolgozták (tilolás, gerebenelés, fonás stb.).

A vásárhelyi kötött, löszös barna talaj kedvez a dinnyetermesztésnek. Rávonatkozó adatok ismeretesek a XVIII. századból is. A lakosok – a káposztához hasonlóan – dézsmát adtak a dinnye terméséből, illetve váltságot fizettek érte. Emiatt fordult elő panasz 1798 augusztusában is: „… az Kenyerei és Pap erei Földekben lévő vetemények, nevezetesen pedig az Dinnye Dézmáltatásának relatioja eránt bé nyújtott Instantiában foglalt káros következése a' Dézmáltatásnak abban áll: hogy a' Dézmálás végett ki küldött Személyek a' hol jó Dinnyére találnak, azt különbség nélkül mind el viszik, a' vagy ha hagynának is valamit, azt a' Dézmának színe alatt, vagy maga a' Csősz vagy pedig mások is könnyen el lophattyák…"[232]

[232] MNL CSML HF Ir. Nro. 1597. (1798. aug. 29.)

Általában ugarba, gyeptörésbe, lucernaföldbe tették. Kedveli az erdei földet. Homokban nem ültetik, mert hamar kiég benne a növény. Kisebb-nagyobb gazdák, felesek foglalkoztak a dinnye termesztésével. Jó haszon származott belőle. A harmincas években például Égető Dezső 25 kh földjéből 1 kh-t fordított dinnyének. Barna Imre 50 kh földjéből 4 holdat ültetett be dinnyével (Égető Dezső volt a felese). Jó termés esetén 2400 négyszögöl földről 140 kh búzaértéket sikerült megtermelniük. A XIX. század végétől egyes nagyobb gazdák nagyban foglalkoztak a dinnyével. Banga Péter 1895 táján kezdett neki, s napszámosokkal munkáltatta 60–80 kh földjét. Az 1930-as években jelentek meg a hevesi dinnyések, akik bérelt földön termesztették a dinnyét.

A görög- és sárgadinnyét egyaránt termesztették; a *Marsoczky* pirosbélű, a *szentesi* zöld cirkáshajú. A sárgadinnye vagy *koty* több fajtája ismeretes: a „girizdes" *zentai sárga kóty*, *pocok kóty* (búzába rakva télre is eltették), mely zöld húsú, sárga magvú, a szintén zöldeshasú *kompozic*, *téli jéggömb togó, Pósa* dinnye, valamint a *turkesztán* fajta. A hevesi fajták sárgamagvúak, feketehajú, girizdes, feketemagvú vérpiros, vékonyhéjú, sötétzöldhajú tulajdonsággal rendelkeztek.

A dinnyét hagyományosan magról vetették. A megszántott, elmunkált földön zsinór mellett egy lépés szélesen kapálták meg a földet, és utána elgereblyézték. Ebbe a *rónáb*a vetették a magot. Poros földet húztak rá, elgereblyézték, majd elhengerelték. A vetést június közepéig kellett elvégezni. Kelés után kézikapával kapálták meg a dinnyét.

A nagyobb dinnyeföldeken a dinnyesorok közé vöröshagymát duggattak közteskénT. Például Banga Péter mintegy 15 q dughagymát ültetett el, amelyből 900 q körüli vöröshagyma mennyiség termett. A Banga-féle nagy „dinnyetermesztés" vetésre használta a *pörgetőgép*et is.

Az 1930-as években kezdtek bokorba vetni. Úgy tartják, hogy a „magról rakott palánta" a legtartósabb. „Hidegágyban" nevelték a palántát. Egy-egy bokorba 5-6 szem magot is tettek. A görögdinnyénél a sorköz 2 méter, a sárgánál 1,5 méter. A hevesiek honosították meg a „melegágyi" palántanevelést. Mintegy 60 cm magas *dudvár*a (trágya) keretet raktak, a közét homokkal szórták le, és arra rakták a gyepkockákat, benne a maggal. Júniusban ennek a kiültetésére került sor. Ha több magot hajtattak, a harmadik kapálással már csak egy tövet hagytak meg.

A sárgadinnye kihajtása után a középhajtást kivágták („kiherélték"), s az oldalsó indák szétterjedve hozták a bő termést.

Amikor a görögdinnye *borozdája* száraz, *csumája* tiszta, *haja* zománcos, kopogtatásnál „zörög", akkor meggyőződtek az érettségéről, és megkezdődhetett a szedés, s a piacra történő szállítása.[233]

A tököt csak közteskénT termesztették. Általánosan ismert fajtája a *fahajú*, *disznótök*. Kukoricaültetéskor a sorok közé fészekbe rakták a tökmagot. Törés után, miután szárvágóval a kukoricaszárat kivágták, a dinnye összeszedésére kerítettek sort.

A hagyományos „kerti" növények közé tartozott a *dohány* is. Ennek termesztését a hatóság is szorgalmazta a XIX. század elején, majd termesztése leágazott a XIX. század második felében, amikor állami monopóliummá vált annak értékesítése. Fényes Elek dicsérőleg szól 1851-ben a sárga- és görögdinnye, valamint a „zsíros dohány" termesztéséről.[234] A Károlyi uradalom a XVIII. század közepén Mártélyt adta a kertészek használatába, akik dohánytermesztéssel is foglalkoztak.[235]

A mélyebb fekvésű határrészeken – így Mártélyon – adódott lehetőség a nagyobb nedvességigényű káposzta termesztésére. 1770-ben arról beszéltek a vásárhelyiek, hogy csupán a „Mártély Pusztán, mind a' Váross földei" vannak hasznukra szolgáló „Káposztás Kerteik".[236] Ezt is dézsma alá vetette az uraság, mivel a jobbágytelki földek közé nem tartozott a káposztaföld. A vásárhelyiek többek között 1794. március 30-án fordultak kérelemmel az úriszékhez, s döntöttek a „Kenyerei és Papp erei laposságokból leendő Káposzta földekkel való fel váltása erán t".[237] A következő esztendőben, 1794. március 26-án is a káposztaföldek cseréje került napirendre: „… szükségesnek látnánk, hogy az úgy nevezett

[233] Boross Marietta gyűjtése 1951-ben. EA 2535.

[234] FÉNYES Elek, 1851. IV. 278.

[235] TAKÁCS Lajos, 1964. 54–55.

[236] MNL HTL 85. c. C. 3002. Nro. 292. Benefitia 10. pont.

[237] MNL CSML HF Ir. Nro. 1544.

Bálint András bognár, az általa készített palántaültető géppel. Sóshalom, 1998. (NLF)

Szántóföldi palántaültetvény kapálása tolókapával. Székkutas, 1998. (NLF)

Kaszás halmon lévő Káposzta föld, az Pap=erei, és Kenyerében lévő Laposssággal, a' mely már most az el=készült töltések által haszon-vehetetlenné tétetett, fel-váltattna; reménylvén, hogy az Mlgos Uraságnak semi kára nem lészen benne, az város pedig abbéli czélját, mely által az Csordákk' tágossabb vízre való járást szerezhetne, el-érné az Mlgos Uraságnak ugyan kára azért nem lenne, hogy azon Pap=erei, és Kenyeresi Laposság, a' mely természet szerént nedves, 's azomba jó sikeres föld, sokkal

alkalmatossabb lenne, Káposzta földnek, mintsem az Kaszás=halom; 'a mely külömben is parton, és homokos helyen fekszik…"[238]

Az úrbériség eltörlése, az árvízmentesítés után, a tanyás gazdálkodás kiterjeszkedésével megszűnt a káposztáskertek használata, a káposzta a ház körüli veteményeskert növénye lett.

A lencse és borsó is kerti növénynek minősült. Az uradalomnak dézsmát fizettek termesztéséért a jobbágyok.[239] Mint veteményeskerti növényt a cukorborsót termesztették a házak, tanyák körül. A takarmányborsót közteskénti, ritka esetben szántóföldi táblában termesztették. A kukoricaszem-nagyságú, négyszögletű *szegesborsó*, *lóborsó* vagy *csicseriborsó* a kukorica köztesnövénye, a szikes földön termett jól. Fészekbe vetették kapával. Érése után kézzel szedték ki, és nyomtatták, vagy kisebb mennyiséget ponyván kézzel vertek ki.[240]

A bab is közteskénti termett, a kukorica közé vetették a *lóbab*ot. Ezt is kézzel szedték fel, és kézzel is verték ki belőle a szemeket. Rostával és szeleléssel tisztították. A házkörüli veteményeskertekben, szőlőben közteskénti a *fehér* és *tarkabab*ot, *bokorbab*ot, a *tihanyi*, *Juliska-bab* fajtákat termesztik étkezési célból, háztartási szükségletre.[241]

A házikertekben a konyhára való zöldségféléket (vörös- és fokhagyma, uborka, karalábé, sárgarépa, petrezselyem, paradicsom, zöldpaprika, uborka, étkezési tök, fejessaláta, kelkáposzta stb.) családi szükségletére termesztik, és termelik a ház, a tanya körüli kertekben. A szántóföldi paprika, paradicsom termesztése napjainkban is jelentős a tanyavilágban.

3. Szőlészet, gyümölcsészet

A szőlő meglétéről a vásárhelyi jobbágyok 1770-ben tudósítanak: „Kerti Szöllők mind a' Város Földin, mind pedigh Szent Király, és Körtvélyes Pusztácskáknak némelly részein vannak… Ezekk' mívelésétül a' szegénységh pénzetskétis kereshet" – mondották.[242] A földesúr jóvoltából – mint a többi kerthez – külön dézsma fizetség fejében juthatott bárki szőlőföldhöz. Ez a birtok sem tartozott a jobbágytelki földek közé. Az uradalom – többek között – 1801-ben is osztott szőlőtelepítés céljára földet: „… én azon Atyai hajlandóságommal mellyel minden hajlandóságommal … igyekeztem, tekintve a' közjót, számosbb Vásárhelyi Jobbágyim hozzám tett… esedezésekre hogy nékiek Vásárhelyi határomban az úgy nevezett Kenyerei Háti Szöllők között hoszszan nyúló Lapos, mellyet eők ekkoráig nemelly Hüvelykes Vetemények Vetésevel az arra tett munka, és fáradsághoz képest tsak nem haszontalan műveltek, szőlő vetés alá melre alkalmatosbnak találnák, az abbúl a' Tőrvény és Helybeli be vett szokás szerént járandó Dézmáért ki osztattni engedni méltóztatnám …" – jelentette ki „Nagy Károlyi Groff Károlyi József Csongrád, Vásárhely, s több Uradalmakk Örökös Ura". Ekkor 302 vásárhelyi lakos kapott szőlőföldet.[243]

A XVIII. század végén Vásárhely határán a Kenyere-ér mindkét partján volt szőlő, a *Kenyérhát*i, *Kenyerei szőlő*k, valamint a közlegelőből kiszakított *Darvas*. A Kenyerétől a Szentesi út választotta el a *Mámai-szőlő*ket. A Kenyerétől délkeretre, a Pap-ere partjain is szőlő termett, amelyeket „Peperei szőlőnek" mondottak. A várostól délkeletre a nyomásig terjedt az *Aranyági szőlőhegy*. A várostól délre, a Sarkaly- és Szentkirály-ér között, a Hód-tó partján helyezkedett el a *Sarkalyi* vagy *Szentkirályi szőlőhegy*. Az 1770. évi úrbéri összeírás szerint *Tarján*on 486 gazda 879 kapás, Sarkajon 188 gazda 294 kapás, Aranyágon 309 gazda 448 kapás, Körtvélyesen 84 gazda 169 kapás, és Szentkirályon 48 gazda 77 kapás szőlő birtokában volt.[244]

---

[238] MNL CSML HF Ir. Nro. 1545–1546.

[239] KRUZSLICZ István, 1984. 388–389.

[240] NAGY Gyula, 1954.

[241] S. gy. (1998).

[242] OL HTL 85. c. C. 3002. Nro. 292. sz. Benefitia 7. pont

[243] MNL CSML HF Ir. Cs. 3. a. Sz. 5. Nro. 2995–3001.

[244] „Connatalio Vinearum Oppidi Vásárhely" OL HTL 85. c. C. 3002. 130–152. pag.; vö. ÉGETŐ Melinda, 1983. 180–181.

Mucsi Mihály kertészet 1907 körül. (TJM FA PJ)

A szőlőt mint szorgalmiföldet az uraság a határ legmostohább részein engedte telepíteni, hogy azáltal is gyarapodjon a művelt földterület aránya, és az is hasznot hozzon számára. A vásárhelyi szőlők állapotáról 1829-ben kapunk felvilágosítást: „A' Vásárhelyi Szőllő Földnek egy része székes, és az a' legbővebb Termés idején is, mind a' mellett, hogy legtöbb költséges munkát kíván, vékonyan fizet, – egy része Gerintz, melyet a' Lakosok közönségesen jeges névvel bélyegeznek, a' mely bőv Termés idejénnis tsak úgy terem bőven, ha bőven trágyázódik, – egy része Lapályos, ez már bőv Termés idejenn ha semmi tsapás nem éri, bővenn terem, de éppen ez a' rész, mely ezeknek elötte több Esztendőkkel Zsombékos Tórsákból, Kákás süppedékekből, sűrű Nádasokból és Gyékényesekből állván, a' Lakosok által sok költséges Tőltésekkel, és Gazokkal tétetett a' Szöllő Termesztésre alkalmatossá…"[245]

A szőlő területe újabb és újabb telepítések által fokozatosan gyarapodott. Mint említettük, a Kenyerei laposon 1801-ben 302 igénylő vállalt szőlőföldet 10 évi adómentességgel. 1831-ben a szőlőterület nagysága Kenyerén, Pap-erén, Mámán, Aranyágon, Sarkalyon, Tarjánon és Szent Királyon már 7160 kapás volt összesen.[246]

Mivel a szállásföldek szabad használatban maradtak, ott is elkezdték telepíteni a szőlőt a gazdák. Ez a népmozgalom a földesuraság nemtetszését váltotta ki, mivel a dézsma, haszonvétel csorbulását vélte bekövetkezni, s ezért igyekezett annak gátat vetni. Az uraság 1803-ban lépett fel először a szállási szőlők ellen, amit viszont sérelmeztek a lakosok, mondván: a szállási földek az uraságtól a „Földel bíró Gazdáknak szabad teczésére által adatván, a' Szöllőknek ültetése soha sem tilalmaztatott, sem pedig az ottan termesztett szőllőkből való Dézma vétel felől soha leg kissebb emlékezet sem tétetett, – a' mi több Az illyetén Dézmálásnak a' Kegyelmes Urbáriumban leg kissebb nyoma sem találtatik…"[247] Az uradalom nem engedett, és 1825-ben elrendelte a szállási szőlők kiirtását. A gazdák ismét tiltakozva hangsúlyozták, a „szállási Szőllőknek ember emlékezetétől fogva tőrtént űltetése tartasa, és míveltetése, miután a' Mlgos Uraság részéről tudva volt 1803ik Esztendeig még tsak szóval sem tiltatott, sőtt szabadon gyakoroltatott. – jóllehet pegig 1803ik és 1807ik esztendőkben… annak utánna sem gátoltatott és így az azoknak előtte meg engedtetett. – A' Vásárhelyi Szállás földektől a'

[245] MNL CSML HF Ir. Cs. 4. b. Sz. 36. Nro. 6132.

[246] RÁKOS István, 1984. 489.

[247] MNL CSML HF Ir. Nro. 3643. (1803. júl. 30.)

Kilenczed nem természetben adatik; hanem… mindenkor váltatik: és így a' Szállási Szőllős Kertek tartása által a' Mgos Uraság nem károsíttatott, 's nem károsíttatik…"[248] Öt év múltán, 1830-ban is kérelemmel fordultak a szállási gazdák az uradalomhoz ez ügyben: „Minek utánna a' köz hírré tételek utánn értésünkre adott volna, hogy Méltóságtoknak ezen Vásárhelyi Uradalmába lévő Szállási földeken általunk építtetett Szőllők ki vágattatni peromtroltatnának, bátorkodni Méltóságtokhoz azoknak továbbra leendő meg hagyattatása eránt…"[249] Ebben az esztendőben felmért szőlők három területre estek: A „Tiszánál kezdve a' Kenyereig lévő Szállási Szőllők" 97 gazda, a „Könyere Vőlgyénél kezdve a Kutasi Utig a Második Járás" 140, és a „Harmadik Járás a' Kutasi Utnál kezdve Szikánt széléig" 38 gazda birtokában volt, összesen 345 197 □ öl terület.[250]

Az úrbériség eltörlése lehetővé tette a szőlőváltságot is a XIX. század második felében, ezáltal a szőlő a paraszti birtok és telekrendszer szerves részévé válhatott. A puszták feltörése, benépesedése, a tanyásodás tovább növelte a szőlőterületet. A homokos hátakon, az egyes tanyák körül szőlő és gyümölcsös létesítésére is sorkerült. A szőlő területe e folyamat eredményének köszönhetően a legnagyobb kiterjedést 1895-ben ért el (1490 kh), azonban e műveléság az 1930-as évekre mintegy harmadára zsugorodott össze. A kert és gyümölcsös aránya viszont ezen időszakban szinte megduplázódott.[251]

A szőlőültetés munkáját „építésnek" nevezik a történeti forrásadatok.[252] A szőlősort kijelölik és aláfordítanak, mintegy 60 cm mélységű árkot ásnak, s ebbe teszik a gyökeres vesszőt. A metszéskor kiválogatott erős vesszőt, a simavesszőt ültetőfúró segítségével dugják a földbe. A szőlő szaporításának módja a *döntés*, valamint a *bujtás*. Előző esetben az egész tőkét árokba fektetik, és a vesszőket a kívánt helyre igazítják, amelyekből önálló tőkék fejlődnek. A bujtás vagy *bojtás* során a tőkén lévő erős *cservesszőt* fektetik a földbe, s vezetik a pótlás helyére.

A szőlőművelés egyetlen és fontos eszköze a *kapa*. Ezzel takarják be a szőlőt, és tavasszal nyitják ki. A nyári kapálást *karaszoló*val, könnyebb széles lemezkapával végzik.[253] Rendszerint háromszor kapálják a szőlőt. Augusztusban végzik az *érés alá* kapálást.

A nyitás után március végén, április elején metszik a szőlőt. Ennek hagyományos, régi eszköze volt a *baltás* és a *balta nélküli metszőkés* (a balta rész a tőke megtisztítására szolgált). A XIX. század végétől terjedtek el a különböző féle rugós metszőollók. Ismeretes volt a kopasz fejmetszés, csapolt metszés (2-4 szemre vágták vissza a szálvesszőt), valamint a szálvesszős, *cservesszős metszés*.

A metszés után verik le a karókat a tőkék mellé. A szőlő kihajtása után június-júliusban kötözik be a szőlőt. Kötözésre sást használtak hagyományosan. A XX. század első felében jelent meg a *raffia*, újabban pedig műanyagzsineget használnak. A kötözéssel egyidejűleg „elhányták" a szőlő tetejét, „tetéjhányóval", késsel levágják a megnőtt hajtásokat, kacsokat.

Néhány szőlőfajtáról van ismeretünk a XIX. századból. Általában a vegyes bor alapjául szolgáló *dinká*t, fekete *törökszőlő*t s *kadarká*t termesztettek.[254] A XIX. század utolsó negyedében pusztító filoxéra vész a vásárhelyi szőlőskertekre is veszedelmet jelentett. A szőlőgyökértetű az alföldi kötöttebb talajon telepített szőlőfajták kipusztulását eredményezte.[255] Megjelentek az amerikai direkttermő fajták (*Izabella*, *Delevár*, *Otelló* stb.). A immunis homokon újabb fajták jelentek meg, vagy pedig oltott vesszőket ültettek (vadalanyba oltották a nemes szőlőfajtát). A tanya körüli szőlőkben megtalálható a *rizling*, *muskotály*, *kadar*, *kövidinka* fajta. A nemes fajták szükségessé tették a permetezést. A rézgálicot használják a peronoszpóra ellen, s kénnel védekeznek a liszharmat ellen.

---

[248] MNL CSML HF Ir. Nro. 5775–5777.

[249] MNL CSML HF Ir. Nro. 5717.

[250] MNL CSML HF Ir. Nro. 5720–5734.

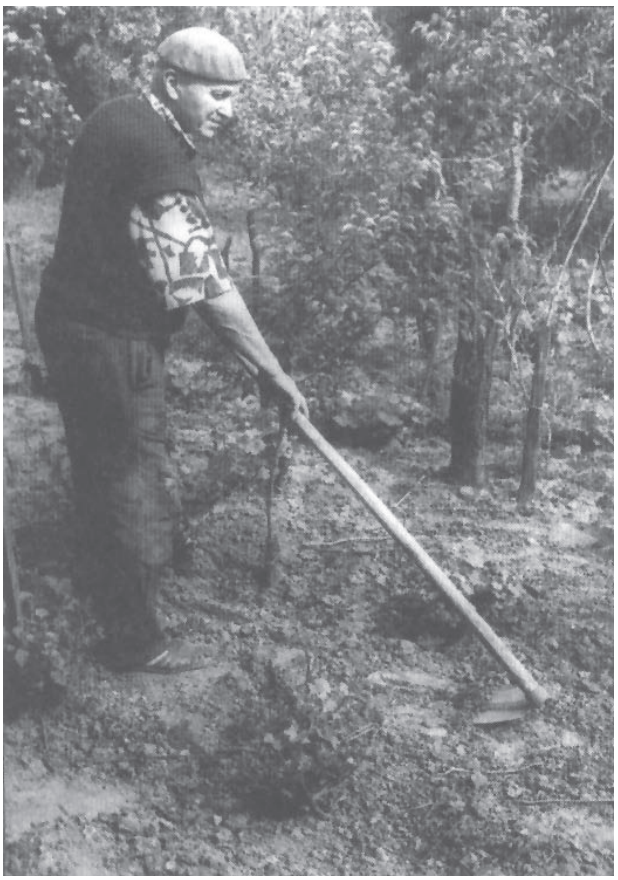
[251] Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület III. Budapest, 1972. 118.

[252] A „szőlő épités" általánosan elterjedt terminológia, így előfordul a Mátraalja vidékén is. Lásd: KECSKÉS Péter, 1967.; ÉGETŐ Melinda, 1983. 202–203.

[253] Nagykőrösön hasonlóan „karaszolják" a szőlőt, míg a szomszédos Cegléden „horolják". NOVÁK László, 1986.

[254] A közeli Mezőberényben az 1850-es években a „sárfejér", „góhér", „szátoki magyar", „margitta", „budai mézes", „francus", „cirfandl", „izabella" fajtákat termesztették. NOVÁK László Ferenc, 2010.

[255] Itt említjük meg, hogy Gyomán, a Körös folyó zugjában is telepítettek szőlőt (Pocos-zug, Pocos-kert). NOVÁK László, 1977.

Szőlő kapálása. Sóshalom, 1998. (NLF)

A szőlő leszüretelése szeptemberben kezdődött (legkésőbb a kövidinkát és a rizlinget szüretelik). A XIX. században is már vödörbe, *csöbör*be szedték a szőlőt. A csöbröt két ember vállán vitte rúdon. A kádba szedett szőlőt „csumiszolták", összetörték. A mustot vesszőkassal szűrték a hordóba. A szőlő-„sajtoló" használata ismeretes a XVIII. század elejéről, de taposással is kinyerték a mustot. A must a hordóba került, és kiforrott borrá. Ennek első fejtése novemberben történik, majd tavasszal a második. A bort kamrákban és pincékben tárolják.[256]

A szőlőskert nem csupán a bab, lencse, borsó, káposzta (1806-ból ismeretes a „fodros kék káposzta"), dinnye, tök, kukorica, répa, retek közteskénti való termesztésében töltött be fontos szerepet, hanem a gyümölcs tekintetében is. Legfontosabb gyümölcse a szilva, a körte és a meggy, de az alma is előfordult. Jelentős gyümölcsészet alakult ki.[257] A vásárhelyieket a Tiszán tutajjal érkező tiszahátiak látták el gyümölccsel, gabonáért cserében.[258] A szőlőskertekben, a tanyák körüli gyümölcsösökben a szilva vezető helyét megtartotta. A *magbaváló*, *besztercei muskotály*, *vörösringló* fajták ismeretesek. A körtefajták között megtalálható a *Zöld Magdolna* nyári, a *Gót Gyula* (Gregus Máté nemesítette Székkutason) s a *Vilmos* őszi fajta. A meggyfajták közül elterjedt a *parasztmeggy* és a *szentesi*, a cseresznyének pedig a korai *veréb*, valamint a *kopogós* fajtáját termesztették. A barack is előfordul, megtalálható a *kecskeméti óriás kajszi* s egyéb fajták. Az alma több fajtája ismeretes. Nyári fajta a *vajalma*, fontos alma, a *borízű* nyári piros alma, az *asztragáni*. Az *aranypármen* nyári és őszi fajtája is előfordul. Őszi fajta a jonatán, s kiváló téli fajta a *húsvéti rozmaring*.[259]

---

[256] Lásd: ÉGETŐ Melinda, 1983.; S. gy. (1998)

[257] A tiszai ártérben 1880 után az atkai átvágástól Mártélyig egybefüggő, jókora gyümölcsös volt. Amikor tsz a kezébe került, az 1965-ös nagy árvíz sok fát kivett, mire a szövetkezet biztosítási csalással az egészet kihányatta, mintha azt a víz pusztította volna el, és ezért jó biztosítási pénzt kapott. SZENTI Tibor közlése.

[258] ÉGETŐ Melinda, 1983. 187–188.

[259] S. gy. (1998)

VII. ÖSSZEGEZÉS

A település, építkezés és gazdálkodás szerves egységben határozza meg a sajátos táji keretek között az ember életkörülményeit, lehetőségeit. Vásárhely az Alföld legmélyebb fekvésű területén helyezkedik el, s ennek következtében egészen a XIX. század végéig a Tisza és Maros folyók áradásai, a kiterjedt tavak, vízállások, mocsarak, vízerek hálózata határozta meg az ember létfeltételeit.

Vásárhely és környéke sűrűn lakott volt a XVIII. századot megelőző időszakban. A törökök után csupán Vásárhely maradt életképes. Viszonylag kis határát a puszták sokasága vette körbe. Ezekből alakult ki az óriási vásárhelyi határ. Hogy ez megvalósulhatott, a sajátos birtokjogi helyzetnek is köze volt hozzá. A XVIII. század elején ez a terület gróf Károlyi család uradalmához tartozott, melynek központja Csongrád volt. Az uradalom nem hozott telepeseket erre a vidékre, s az elpusztult falvak nem népesedtek újra. Pusztán állottak továbbra is, viszont nem maradtak műveletlenül. Vásárhely gyarapodó lakossága vette birtokba s tartotta használatban. Természetesen ezt az állapotot a földesúr is elfogadta. Jóllehet Mária Terézia úrbérrendeletét követően, 1770 után Vásárhelyen is bevezették az urbáriumot, kialakították a telekszervezetet, a gazdasági, települési viszonyokban nem következett be törés.

A vásárhelyiek a belsőség körüli rétséget, nyomást, valamint a távoli pusztákat, a külső legelőket a nagyméretű jószágtartás szükségleteinek megfelelően hasznosították. A szántóföldi gazdálkodásra alkalmas térség valóságos övezetet alkotott, azonban távol esett a városi portától, ezért ott szállások létesültek. A szántásra, szénatermesztésre alkalmas földet szabadon foglalták, majd a XVIII. század közepétől földesúri jóváhagyással vehették birtokba a gazdák. Ezenkívül fontos üzemági terület a szállásföld, rajta szállással, majd állandó településként tanyával. A XVIII. század végi úrbéri szabályozások sem érintették hátrányosan ezt a szállásrendszert. Az ugart – más, szomszédos helységekkel ellentétben – nem a kalkatúrás földművelési rendszerben vezették be, hanem a szállásföldek vetésforgójában igyekeztek hatékonyságot elérni általa a gabonatermesztés érdekében.

Mivel épségben maradt a szállásrendszer, a mezőváros belterülete is egységes lakás- és gazdasági funkcióval rendelkezhetett. Nem jött létre kétbeltelkűség, azaz a gazdasági kertek nem különültek el a lakóháztól a város peremén. A szükség azonban megkívánta a városon kívüli szénáskertek, lógerek kialakítását, ahol a gyúlékony szálastakarmányokat s a szalmát tarthatták a gazdák (lóger, szénáskert). A szállástanya a vásárhelyi gazdálkodás fontos üzemközpontjává fejlődött. Ez a folyamat tovább erősödött a XIX. század második felében, amikor az úrbéri kötelékek megszűntek, szabad birtoklási és tulajdonrendszer alakult ki, s felosztották a legelőt. A legelő felosztása, a gyep feltörése a földművelő gazdálkodást helyezte előtérbe, s ez a tanyásodás újabb virágkorának beköszöntét jelentette.

A településnéprajzi kutatás tisztázza a tájban kialakult település fejlődésének folyamatait, s figyelemmel van magára a település egységeire, a telkekre, szállásra, tanyára, ahol a lakóház és a gazdálkodás szükégleteinek megfelelő építmények épültek fel. A település, a porták építményei valóságos keretét alkotják annak a hagyományos mezőgazdálkodásnak, amely a táj determinizmusának megfelelően évszázadokon keresztül változott, és kihatott magára a településrendszer fejlődésére. Ennek a gazdálkodási rendszernek tüzetesebb vizsgálata is a településnéprajz feladata.

Jóllehet a település kertessége, a kétbeltekűség nem alakult ki Vásárhely esetében, az egész településrendszer kialakulásában elsődlegesen a jószágtartásnak volt jelentősége. A belső és külső legelőn folyt a „baromgazdálkodás". A hízómarha, a sőre, a szarvasmarha ezreit tartották ott, s téli tartásukra szolgáltak a szállások. A mostoha természeti viszonyoknak következtében egészen a XIX. század közepéig az árutermelő jellegű jószágtartás volt a legfontosabb gazdasági tényező Vásárhely életében. A török hódoltság korához hasonlóan a XVIII. században, de még a XIX. század első felében is a „barom" értékesítése biztosított jövedelmet a mezővárosi parasztpolgárság számára. Az extenzív körülmények a juhtartásnak is kedveztek, akárcsak a sertéstartásnak, bár ez utóbbi mint kereskedelmi tényező nem játszott különös szerepet. A XIX. század közepétől sarkalatos fordulat következett be a gazdálkodás struktúrájában. Jelentős mértékben csökkent a legelő, a felosztott, fölművelésre fordított legelő az intenzív, istállózó tartást helyezte előtérbe. A szürkemarha rovására fokozatosan kerültek előtérbe

a főleg takarmányon, istállóban tartott jó tejelő és húst is biztosító fajták. A lóigaerő is előnybe került az ökrökkel szemben. Visszaesett a juhtenyésztés, s a sertés intenzív hústermelő fajtái hódítottak teret.

A földművelés eszközállományát és termelési eljárásait tekintve alig biztosította a hozamnövekedést, termelési produktumai alig haladták meg az önellátás szintjét. Különösen aggasztó helyzet állt elő abban az esetben, amikor a mostoha időjárási viszonyok veszélyeztették a kenyérgabona, valamint a takarmánynövények termesztését (aszály, árvizek, jégverés). A termelékenység növelése érdekében igyekeztek a korszerűbb földművelést, az ugarszántást meghonosítani. Mivel ez nem csupán a nyomásos földművelési rendszerben, hanem a szállásrendszer kereteiben is hatékony, intenzívebb termelési módnak mutatkozott, a szállás-tanyarendszer konzerválódását segítette elő.

A földművelés színvonalában jelentős minőségi változás a XIX. század végétől következett be. Korszerű mezőgazdasági gépek jelentek meg, amelyek a talajmegmunkálásban, aratásban és gabonacséplésben jelentettek előrelépést. A búza és egyéb gabona-, valamint takarmánynövények intenzív fajtákkal történt kicserélődése is a mennyiségi növekedést biztosította a minőség mellett. Kiszélesedett a takarmánynövény-félék szántóföldi termesztése, amelyek közvetve hatottak az állattenyésztés minőségi változására.

Vásárhely település-néprajzi viszonyában alapvető változások az 1940-es évek második felében, a kommunista hatalom politikai előretörésével jelentkeztek. 1950-ben közigazgatási átszervezés folytán jelentős területek szakadtak ki a város határából. Önálló községgé szervezték Székkutast, valamint Mártélyt. A területi átszervezés mellett a gazdasági struktúrában végrehajtott erőszakos átalakítás jelentett súlyos csapást a vásárhelyi gazdatársadalomra. A kulákrendszer kialakításával lehetetlenné tették a vagyonos parasztgazdákat s gazdálkodásukat.[260] Különösen súlyos helyzetet idézett elő az 1956-os forradalom után, 1960 táján végrehajtott erőszakos szövetkezetesítés. A gazdákat termelőszövetkezetbe (mgtsz) kényszerítették, s ily módon már csak „eszmei" birtokosai maradhattak földeiknek.[261] A határ újabb tagosítása következett be. A paraszti földbirtokból hatalmas táblákat alakítottak ki, hogy nagyüzemi, gépesített monokulturális gazdálkodás jöhessen létre. A paraszti munkaerő veszteségeket szenvedett az erőteljes elvándorlás miatt, s évszázados termelési tapasztalatok, értékes termelőeszközök mentek veszendőbe. A nagyüzemi gazdálkodás nem „tűrhette" meg a határbeli üzemközpontokat, a tanyákat. A hagyományos paraszti gazdálkodás „lesüllyedésével" a tanyarendszer is maradandó és helyrehozhatatlan veszteségeket szenvedett el. A nagyüzemi gazdálkodás mellett csupán romjaiban élhetett tovább a „háztáji gazdaságok" keretei között a hagyományos paraszti gazdálkodás.

Az 1990-es nagy politikai fordulat, az ún. rendszerváltás ígéretes jövőt villantott fel a kisüzemi, paraszti gazdaságok számára. Ez azonban egy évtized múltán is csak reményteljes a jövő. A „közösből" az idős gazdák és leszármazottaik kivehették a földet, de nem ott kapták meg, ahol eredetileg volt. Hasonló a helyzet a kárpótlással is. Jelentős földbirtokhoz jutottak azok a családok, akik korábban elestek ősi földjeiktől. Résztulajdonként került felosztásra a nagyüzem gépállománya is. A gazdálkodás napjainkban mindezek következményeként sok ellentmondást rejt magában.

A meghirdetett új „családi gazdálkodás" nem tekinthető a hagyományos gazdálkodás örökségének. A több tíz, sőt 300 hektárban megállapított földbirtok tulajdonképpen az árutermelő, nagyüzemi gazdálkodás szerves folytatásának alapja. A föld jóformán nem tart el már senkit, az önellátó gazdálkodás megszűnt, a földnek nincs népességmegtartó képesssége, a piaci viszonyok határozzák meg a termelést, s ez szükségszerűen a monokulturális gazdálkodást teremti meg.

Az ellentmondás legkirívóbb tényezője maga a mezőgazdasági munkaerő. Nincsenek – vagy ha vannak is, igen kevesen – fiatalok, akik életüket, családi munkaszervezetüket szentelik a mezőgazdálkodásnak, mint tették azt évszázadokon keresztül őseik. A romjaiban lévő és továbbra is pusztuló tanyavilág nem tud megújulni, éppen a gazdálkodásra vállalkozó fiatalság hiánya miatt.[262] A tanya, ha meg is van és tartozik is hozzá földbirtok, már nem képes azt a gazdasági szerepkört betölteni, mint a korábbi évszázadokban. Nagyon sok mezőgazdasági gép is található a tanyákon (Zetor, MTZ, Steyr

[260] Lásd: TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 2003.

[261] A kérdéshez lásd: ROMÁNY Pál, 1998.

[262] Vö. SZENTI Tibor, 1988.; TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 2003.

traktorok, több fejes ekék, tárcsák, boronák, gépi kaszák stb.), amelyek többségét a téeszből igényelték vissza mint résztulajdont. Ezek – akárcsak gazdájuk – fokozatosan kiöregednek, hasznavehetetlenné válnak, s újat beszerezni már csak a fiatalabbaknak volna lehetőségük.

A kisüzemi gazdálkodás napjainkban még vajúdó állapotban van. Éles kontraszt a városban, lakótelepeken zsúfolódó, a paraszti munkától elszokott, attól idegenkedő egykori gazdautódok sokasága, valamint az egyre gyérülő tanyavilág elöregedő, kihaló lakossága. A tanyavilág újraéledése szükséges ahhoz, hogy a mezőgazdasági kisüzemek gazdaságosan, népességmegtartó erővel működjenek, s rehabilitálódjon az elsorvasztott paraszti gazdaság. Sok tanyában élnek fiatalok (Sóshalom környéke), akik azonban nem a gazdálkodásban teljesednek ki, hanem csupán a határban élnek. Ez a folyamat kell, hogy terebélyesedjen, lakottá váljanak a romladozó tanyák, és épüljenek újak, amelyek már nem csupán lakásra szolgálnak, hanem virágzó gazdaság központjai, pillérei Vásárhely nagy hagyományokkal rendelkező agrárkultúrájának.

IRODALOM

ANDÓ Mihály

1984 Hódmezővásárhely természeti földrajza. In: Hódmezővásárhely története. A legrégibb időktől a Polgári Forradalomig. (szerk. Szigeti János). Hódmezővásárhely, 55–110.

BALASSA Iván

1960 A magyar kukorica. Budapest

1973 Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest.

BALOGH Sándor

1975 Abony történeti és művészeti emlékei (1450–1741). Ceglédi Füzetek 21. Abony.

BARABÁS Jenő

1954 Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században. Ethnographia LXV. 466–484.

BLAZOVICH László

1984 A Honfoglalástól a török hódoltság koráig (895–1552). In: Hódmezővásárhely története. A legrégibb időktől a polgári forradalomig (szerk. Szigeti János). Hódmezővásárhely, 277–318.

BOROSS Marietta

1952 Dinnyetermelés. EA 2535.

BORZSÁK Endre

2009 A magyar fürtös juh. In: Juhászok, betyárok, garabonciások… (Válogatás a 100 éve született monori néprajzkutató írásaiból, gyűjtéseiből, megmaradt kéziratiból.). Borzsák Endre Hagyományőrző Egyesület-Monorért Baráti Kör, Monor. 16-74.

ERDEI Ferenc

é. n. Magyar tanya. Budapest.

1941 Tanyás települések földrajzi szemlélete. Földrajzi Közlemények LXII. 103–113.

ÉGETŐ Melinda

1983 Szőlőművelés Vásárhelyen a feudalizmus utolsó százötven esztendejében. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk. Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 171–211.

FÉNYES Elek

1844 Magyarország statisztikája IV. Pest.

1851 Magyarország geographiai szótára IV. Pest.

FÜZES Endre

1984 A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GALGÓCZY Károly

1896 Nagy-Kőrös város monographiaja. Budapest.

HERCZEG Mihály

1993 Mezőgazdaság. In: Hódmezővásárhely története (szerk. Kovács István – Kruzslicz István Gábor – Szigeti János) II/2. Hódmezővásárhely, 158–200.

1994 A gróf Károlyi család hódmezővásárhelyi uradalma a 19–20. században. Szeged.

HOFFMANN Tamás

1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálko- dásában. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HÓMAN Bálint

1859 Tájékozás az ugynevezett paraszt-gazdaságok rendezése körül. Pest.

JUHÁSZ Antal – KRESZ Mária

1990 Szűcs- és szűrhímzés. In: Csongrád megye népművészete (szerk. Juhász Antal). Budapest.

KECSKÉS Péter

1967 A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon. Néprajzi Értesítő XLIX. Budapest, 219–252.

KISS Lajos

1926 A hódmezővásárhelyi szűcsmesterség és szűcsornamentika. Karcag.

1985 A szegény ember élete. I-III. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

KOVÁCS István

1983 A város történetének kutatásáról In: Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig (szerk. Szigeti János). Hódmezővásárhely, 12–54.

KÓSA László

1980 A burgonya Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KRUZSLICZ István

1984 A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után. In: Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig (szerk. Szigeti János). 347–448.

MATUZ János

2002 A „Bánkúti 1201” búzafajta és utóélete. In: Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés (szerk. Novák László Ferenc). Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany Nominati IX. Nagykőrös, 237–246.

NAGY Endre

1939 Szántás, vetés Hódmezővásárhelyen. Kézirat. EA 45.

NAGY Gyula

1956 Borsótermesztés a vásárhelyi pusztán. Kézirat. EA 6178.

1963 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények 1968. 1-2. Budapest.

1965 Köles termesztés. Kézirat. EA 6708.

1968 Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények 1968. 1-2. Budapest.

NOVÁK László [Ferenc]

1977 Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In: Gyomai tanulmányok (szerk. Szabó Ferenc). Gyoma, 505–574.

1978a Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században. In: Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából (szerk. Novák László). Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany Nominati I. Nagykőrös, 9–168.

1978b Az Arany János Múzeum története. In: Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából (szerk. Novák László). Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany Nominati I. Nagykőrös, 315–357.

1982a Mezővárosi népművészet. Kecskemét-Nagykőrös-Cegléd. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 2. Nagykőrös.

1982b Cegléd mezőváros a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Cegléd története (szerk. Ikvai Nándor). Studia Comitatensia 11. Szentendre, 121–188.

1986 A Három város. Gondolat Kiadó, Budapest.

1989 Szabó Károly nagykőrösi levelezéséből. In: Irodalomtörténeti tanulmányok (szerk. Farkas Péter – Novák László). Studia Comitatensia 19. Szentendre, 329–354.

1994a Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepén. „Hej, Nagykőrös híres város...” I/1-2. Nagykőrös Város Monográfiája I. Nagykőrös.

1994b A jószágállomány fajtaösszetételének változásai a XVIII–XIX. században, és a XX. század első felében. In: Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére (szerk. Novák László). Studia Comitatensia 24. Szentendre, 11–24.

1995 Településnéprajz. Néprajz Egyetemi hallgatóknak 18. KLTE, Debrecen.

1997 A jobbágyfelszabadítás kérdése a XVIII–XIX. században. Agrártörténeti Szemle XXXVIII. Budapest.

1999 Kerámia Nagykőrösön. Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiái III. Nagykőrös.

2001 A Nagykunság településnéprajzi viszonyai. Konferenciakötet (szerk. Tóth Albert). Helytörténeti Füzetek 8. Kisújszállás, 31–36.

2002a Arany János és gyermekei Nagykőrösön. In: A két Arany. Összehasonlító tanulmányok (szerk. Korompay H. János). Universitas Kiadó Budapest, 22–38.

2002b Földművelő gazdálkodás az Alföldön. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 14. Nagykőrös.

2003a Hódmezővásárhely településnéprajza és hagyományos gazdálkodása. Az Arany János Múzeuzm Kismonográfiái 15. Nagykőrös.

2003b Tanyavilág a Három városban. A Falu XVIII. évf. 2. sz. Budapest, 73–78.

2004a Takarmányozás, termesztett takarmánynövények. In: Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés (szerk. Novák lászló Ferenc). Az Arany János Múzeum Kismonográfiái – Acta Musei de János Nominati X. Nagykőrös, 113–132.

2004b Nagykőrös tanyavilága – közelről. In: Falvak, földek, földművesek (szerk. Pócs Gyula). Agroinform Kiadó Budapest, 129–136.

2010 A „Mező-Berényi Evang. Tótajkú Egyház” lelkipásztora Id. Kisjeszeni Jeszenszky Károly számadáskönyve [1848–1890]. Békéscsaba (megjelenés alatt).

OROSZ István

1998 A felszabadult jobbágy problémái az új társadalmi rendben. In: Jobbágyfelszabadítás 1848. (szerk. Fehér György). Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 54–63.

PALOV József

1992 Képek Szarvas múltjából. Szarvas.

RÁKOS István

1984 A feudalizmus utolsó évszázada (1753–1848). In: Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig (szerk. Szigeti János). Hódmezővásárhely, 449–576.

ROMÁNY Pál

1998 Agrárpolitika és agrártársadalom Magyarországon (1957–1997). MTA Doktori Értekezések Tézisei. Budapest.

SELMECZI KOVÁCS Attila

1993 A magyarországi olajnövény-kultúra. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SIMA László

1914 Szentes város története I. Szentes.

SURÁNYI Béla

2002 Régi gazdasági növényfajták, tájfajták a XVIII–XIX. században. In: Az Alföld gazdálkodása. Földművelés (szerk. Novák László Ferenc). Az Arany János Múzeum Kismonográfiái – Acta Musei de János Arany Nominati IX. 179–192.

SZENTI Tibor

1979 A tanya. Gondolat Kiadó, Budapest.

1983 Adatok a hódmezővásárhelyi tanyavilág népi építészetéhez. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk. Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 213–244.

1988 Közösség által kiváltott halál vagy belső késztetésből feladott élet, illetve különféle „woodoo”-jellegű halálnemek. KHARÓN Thanatológiai szemle II/2. Budapest, 1554: II/3. 51–87.

1998 A magyar tanyás gazdálkodás sorsfordulói a második világháború után. Valóság 1998/1. 12–31.

2001 A hódmezővásárhelyi tanyatelek beépítettsége. In: Ház és Ember 14. 115–160.

SZEREMLEI Samu (Sámuel)

1907 Hód-Mező-Vásárhely története III. Hódmezővásárhely.

SZILÁGYI Miklós

1994 Az aratógépek az alföldi gazdaságokban. In: Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére (szerk.: Novák László). Studia Comitatensia 23. Szentendre, 477–494.

2004 Libatenyésztés az Alföldön. In: Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés (szerk. Novák László Ferenc). Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany Nominati X. Nagykőrös, 399–414.

SZOKOLAI István

1856 Az Úrbéri Törvényszékek teendői és a volt Jobbágy és Földesúr közti jogviszonynak s azok rendezésének ismertetése. Pest.

TAKÁCS Lajos

1964 A dohány termesztése Magyarországon. Budapest.

TÁLASI István

1983 Vásárhely szerepe a magyar népi kultúra fejlődésében (Nagy-relictum-nagy mezőváros). In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk. Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 85–183.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1983 1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest.

1984 A vásárhelyi „baromgazdaság”. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk. Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 138–170.

TÁRKÁNY SZŰCS Imre

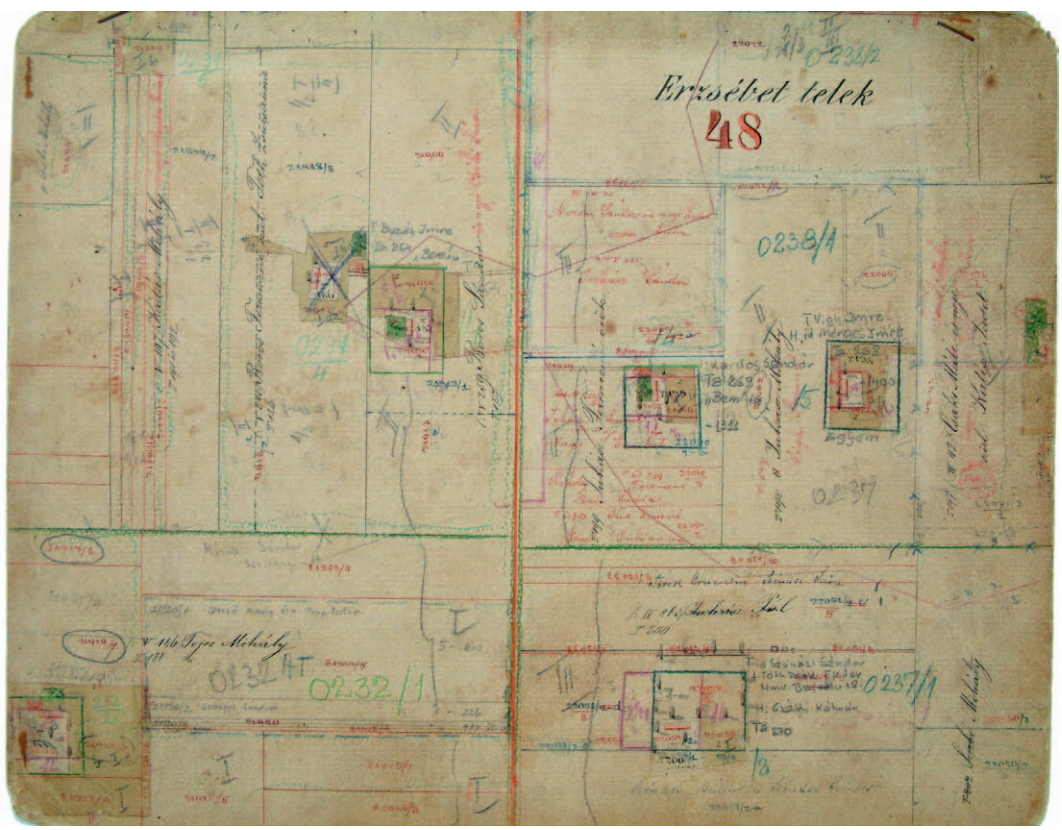
2003 Gazdaélet a vásárhelyi határban. Családok képei és iratai. Hódmezővásárhely.

TESCHEDIK Sámuel

1786 A' paraszt ember Magyar Országban, Mitsoda és mi lehetne egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával egyetemben. Pécs.

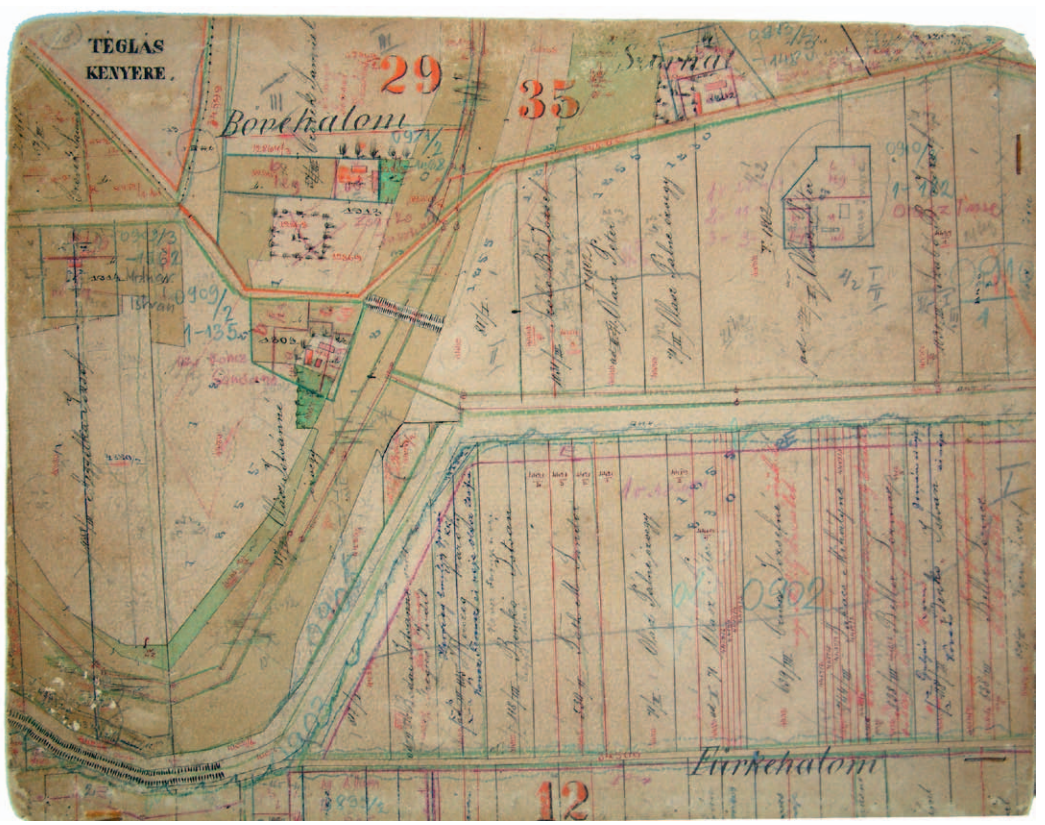
Hódmezővásárhely tanyás határa (Szőrhát) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 35-36. szelvény.

Hódmezővásárhely tanyás határa (Erzsébet-telek) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 46. szelvény.

Hódmezővásárhely tanyás határa (Erzsébet-telek) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 48. szelvény.

Hódmezővásárhely tanyás határa (Bővehalom) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 29. szelvény.

Hódmezővásárhely tanyás határa (Bővehalom és környéke) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 29-38. szelvény.

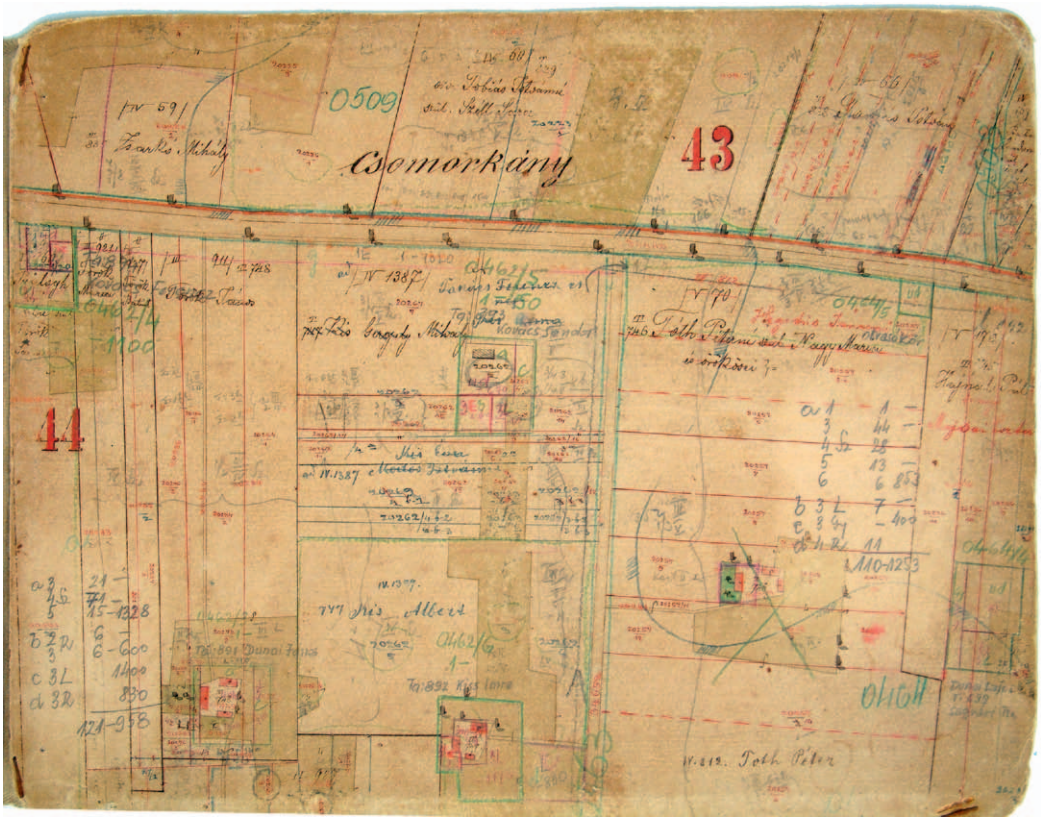
Hódmezővásárhely tanyáshatára (Szőrhát) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 35-36. szelvény

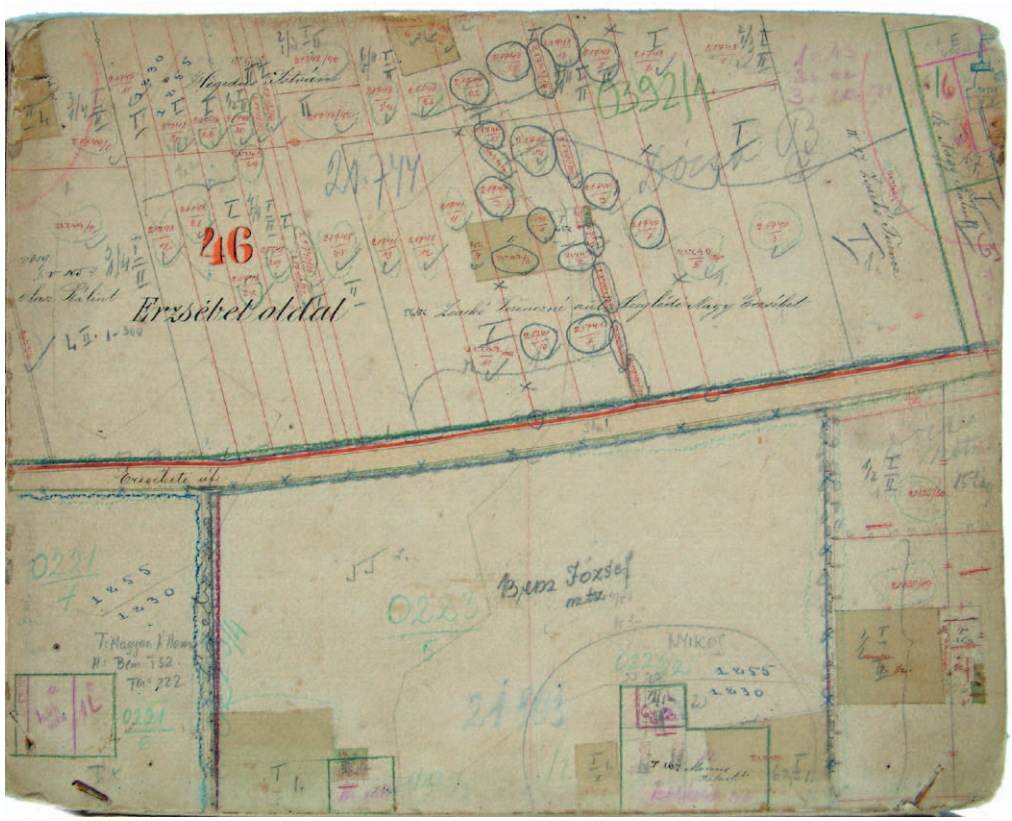
Hódmezővásárhely tanyás határa (Sóshalom) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 37. szelvény

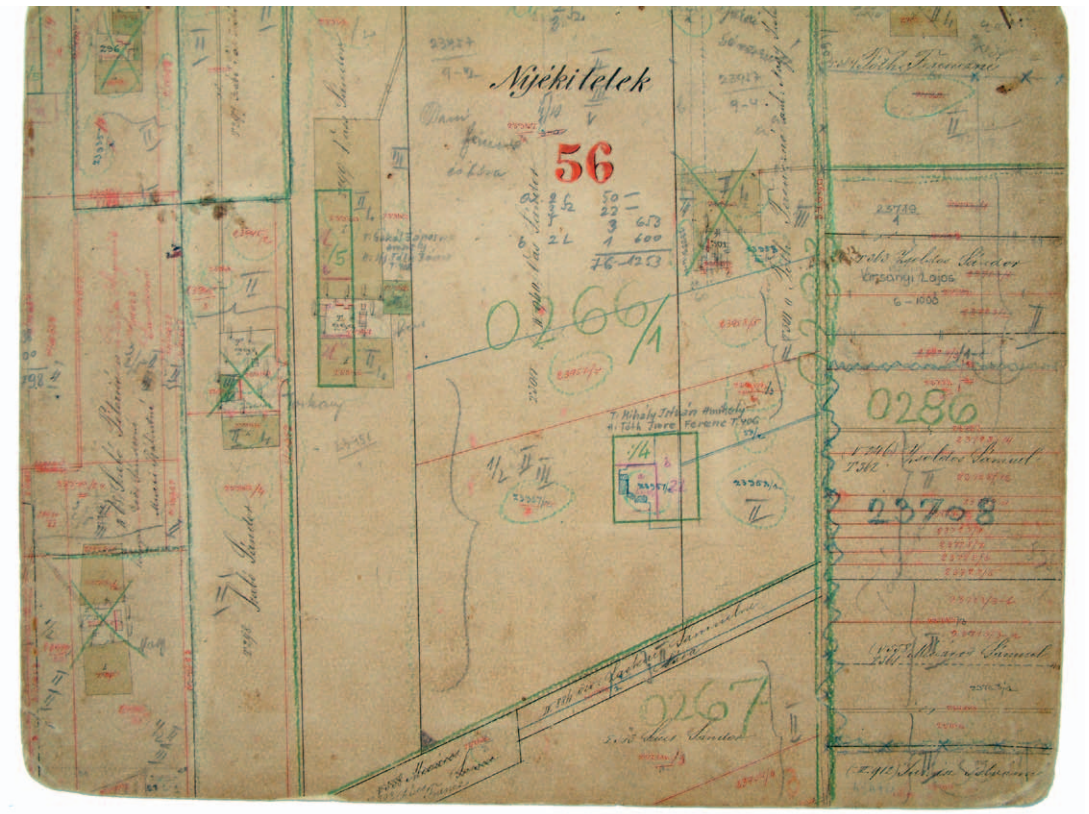
Hódmezővásárhely tanyás határa (Csicsatér) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 33. szelvény

Hódmezővásárhely tanyás határa (Csomorkányi oldal) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 43-44. szelvény

Hódmezővásárhely tanyás határa (Erzsébet oldal) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 46. szelvény

Hódmezővásárhely tanyás határa (Nyékitelek) 1882-ben.
MNL CSML HMV Kataszteri térkép 56. szelvény

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY NÉPI ÉPÍTÉSZETE

DÁM LÁSZLÓ

„A házak többnyire alacsonyak és náddal fedettek, de láthatni számos csinos épületeket is a kereskedőknek és más tehetősebb lakosoknak" – írja Fényes Elek a múlt század közepi városról. Ez a rövid jellemzés tökéletesen rámutat az alföldi mezővárosok építészeti képének kettőségére, arra, hogy míg a szűkebb értelemben vett belső városmagban a polgárosodás és az urbanizáció már viszonylag korán kifejezésre jutott az építészeti képben is, addig a település külső részein továbbra is az évszázados hagyományok által megszabott építészeti megjelenés fogadta a városba érkezőt.[1] És akkor még szó sem esett a kiterjedt tanyavilágról, amelynek építészete még tradicionálisabb, mint a belsőségé. A századfordulón a város minden esetre inkább az archaikus, mint a modern építészeti formák jellemezték. Ebben a vonatkozásban érdemes idézni Szeremlei Samut: „…a lakóházak általában szűk és alacsony szabásúak voltak, véggel az utcára, csömpölyegből, vagy vert földből rakva, sarkain és a szelemengerenda irányában földbe ásott tölgyfa oszlopokkal. Olykor azonban a gyékény- vagy nádtetőt alacsony vályogfalra rakták. A mennyezetet nádból, melyet alól megtapasztottak, vagy ritkábban deszkából készítették s felül földdel és sárral hordták meg. A lakóház alkatrészei 1–2 szoba (»ház«), konyha vagy pitvar, 1–2 kamra, melyek egyike a boros kamra, vagy »pince« volt. Tartozékok az udvaron önállóan elhelyezve: a »kisház« sütőház), istálló (néhol lepadlásolt v. »német istálló«) színnel (szekér, kocsi számára), s elég sűrűn a jégverem, a hal nyári eltartása végett. Hasonló módon épültek, de még szerényebb számítással a »szállási örökségek« is, melyek közé az »esztrenga« (juhakol) is tartozott. A lakosság beköltözött része azonban korábbi hazájából magával hozta a távoli vidékek építkezési módját, a sövény- vagy nádfalat sárral megtapasztva, a félig földbe vájt lebujokat, a kémények nélkülözését stb. Utóbbi ellen, úgyszintén az éghető silány anyagból készült kémények ellen a bírák örökös harcot folytattak s a tégla

A Zrínyi utca végi körtöltés tetejéről fényképezett régi vályogfalú, véggel kifelé épült parasztházak, balról náddal fedett az 1980-as évek végén. (SzT)

[1] A problémakört részletesen kifejti: NOVÁK László, 1985.

Susán girbegurba kis utcáinak egyike, a Klapka, fésűfogas elrendezéssel épült régi parasztházaival az 1980-as évek végén. (SzT)

kémények rakását már a XVIII. században ismételve sürgették, de rendelkezéseiknek kellő érvényt sohasem szerezhettek."[2]

A kutatás és a város kulturális múltja iránt érdeklődők szerencséjére, a fent idézett szerzőkön kívül több kitűnő kutató is foglalkozott a vásárhelyiek népi építészetével. Közülük Kiss Lajos, Nagy Gyula és Szenti Tibor alapvető tanulmányait kell kiemelnünk. Az ő munkásságuk nélkül a XX. század utolsó évtizedében az összefoglalásra vállalkozó kutató minden törekvése hiábavaló lenne.

Telekmegosztás Külső-Erzsébeten. Egy bejáró út két oldalán két független tanya az 1980-as évek végén. (SzT)

[2] SZEREMLEI Samu, 1911. 155–158.

Külső-Erzsébeten telekmegosztásban a bejáró út jobb oldali tanyatelke téglalap alakú, zárt belső udvart mutat az 1980-as évek végén. (SzT)

A falazat

Az Alföld hagyományos népi építészete történetében a meghatározó építőanyag a föld volt. A XIX–XX. század fordulójának állapotairól szemléletes képet nyújtó statisztikai források szerint Csongrád vármegye lakóházállományának 92%-a volt föld- vagy sárfalú, s ez az arány Hódmezővásárhely esetében 96% volt.[3] A téglából való építkezés csak a múlt század utolsó harmadában kezd elterjedni, miután megszűnt a földesúr téglaégetési monopóliuma, s a magántéglagyárak mellett a városnak is létesült téglaégetője. A téglaépítkezés terjedését azonban gátolták a magas építési költségek, s ezért – különösen a tanyákon – csak ritkán alkalmazták.[4] A földépítkezés technikai változatainak egymáshoz való viszonya, aránya térben és időben igen sokszínű képet mutat. Hódmezővásárhelyen a közeli Szegvárhoz, Szenteshez hasonlóan már a XVIII. században a vályog a legjelentősebb építőanyag, mellette csak a vert fal alkalmazása volt számottevő. Szenti Tibor a két falféleség arányát 70 : 30%-ra becsüli.[5] A csömpölyeges fal, a különböző favázas sárfalak és a sövényfal is csak másodlagos, kiegészítő szerepet játszik. Hogy a lokális tényezők egy ugyanazon történeti korszakban milyen jelentős mértékben meghatározhatják egy-egy falu vagy mezőváros népi építészeti képét, arra jó példát szolgáltat Orosháza és Makó, ahol még századunk első felében is a városban és a tanyákon egyaránt a vert fal volt az uralkodó faltechnika, vagy Csongrád megye Tisza mentén fekvő falvai (pl. Tápé), ahol viszont a favázas csömpölyegfal, az ún. oszlopos fal és részben a sövényfal voltak a leggyakrabban alkalmazott építkezési módok.[6] „A lakosság vályogszükséglete a város különböző részein közvetlen a város szélén lévő úgynevezett *vályogvetőgödrökből* kerül ki, mely a város tulajdona” – írja Kiss Lajos. A város kiadja haszonbérbe ezt a területet, árveréssel.

[3] MSK 1902. 32. Az adatok elemzését lásd: Hódmezővásárhely története II/l. 436.

[4] Vö. Hódmezővásárhely története, II/l. 431.

[5] SZENTI Tibor, 1998. 198.

[6] Vö. BARABÁS Jenő, 1954. 469.; BARABÁS Jenő, 1965. 93.; JUHÁSZ Antal, 1971. 444.; JUHÁSZ Antal, 1990. 60–64.; TÓTH János, 1982. 48.

Kopáncs–Kökény-dombról származó neolitikus cserépdarabok és vesszők voltak a kötőanyagok a vertfalban az 1970-es évek elején. (SzT)

A bérlőnek, vagy *gödörgazdának* van a helyszínen egy megbízott embere, az adja ki az utasítást a vetőknek. A tapasztani való sárga földet régen ingyért vihette innen akárki, ma egy pengő egy kocsival, a cserepesek (tálasok) az edénynek való agyagért 30-40 fillért fizetnek, a vályognak való földért 1000 vályogtól 30-50 fillért kell fizetni és minden tizedik vályog a bérlőé. A töltelékföld ma is díjtalan. A partos részért többet fizet a bérlő, mert azt szántja, veti. A bérlő abból is pénzel, hogy a terület gyepes részét, meg ahol már vertek vályogot, kiadja tehén- és libalegelőnek. A gödör vizén úszkáló kacsáktól is fizetnek."[7] A tanyákon a vályognak való föld sok esetben a tanyaudvarról került ki, gödre később kacsaúsztatóként szolgált, de kitűnő lehetőséget nyújtottak a vályogvetéshez a különböző erek, tavak, vízállások. „A Fehértó-partiak a tóból verték, mert a feneke agyagos és nagyon jó vályog készült belőle. Sokkal tartósabb, mint a morzsás földből vert. A kakasszéki Érben is jó agyagot találni és erős vályogot vernek belőle. Az Ér menti földek az Ér középvonaláig nyúlnak, s így a kakasszékieknek volt vályogvető földjük."[8] A vályogot csak nyers és növényi anyagoktól teljesen mentes agyagból készítették. Így ha kellett, a gyepes vagy szikes földet előbb letermelték, és míg homokot nem találtak, nyugodtan folytathatták a sárkészítést. Ehhez mindig valamilyen természetes vízforrást használtak, így a gödrökben felgyűlt esővizet, az erek, tavak vizét, vagy ezek hiányában *sírkutat*, *sárkutat* készítettek. Ez egy lépcsős lejárattal rendelkező mély gödör volt, ahol a talajvizet gyűjtötték össze. A Pusztán pl. a gödör fenekébe egy rudasfát szúrtak, és körbejárva a rúddal tágították a lyukat, amelyben reggelre már elegendő víz gyűlt össze, amit a földlépcsőn állva vederrel mertek ki és öntöttek a vályogvető gödörben lévő kitermelt, összetört földre. A földet három-négy napig is áztatták, kapával többször is átvágták, „először maguk felé, az után *elfele*, vagyis visszafele", amíg olyan nem lett, mint a „szikkadt tejföl". A jól átázott, átvágott sárra árpapolyvát, töreket, apró búzaszalmát szórtak és azt *meszténlább* betaposták. Közben a kapa fokával vagy lábbal egyengették, igazgatták a csomóba összeállt töreket, hogy az egyenletesen oszoljon el a sárban. Kétszer-háromszor is átvágták, hogy a sár szép sima legyen, mert különben a vályog könnyen eltört.

A századforduló táján még tapostatták a sarat lóval is, de ezt nem tartották olyan tökéletesnek, mint a lábbal való taposást és a kapával történő átvágást. Ha tapostatták a sarat, akkor a gödörből kitermelt,

[7] KISS Lajos, 1981. 222.

[8] NAGY Gyula, 1975. 283.

kihányt földből előbb kerek sárágyást készítettek, majd azt vödörből vízzel meglocsolták, és a lovakat összekötve, azokat körbe-körbe járatva tipratták a sarat úgy, mintha nyomtattak volna. Ha a sár már olyan volt, mint a kovász, akkor *jóváhagyták*, törekkel jó vastagon beterítették, és ismét kovászosra tapostatták. A sarat legalább egy napig állni, érni hagyták, s csak ezt követően fogtak a *vetéshez* vagy *veréshez*.[9] „A megszikkadt sarat villával talicskába rakták. A talicskát *urhámmal* (nyaklóval) tolták, amely erős, széles bőr vagy kenderből szőtt heveder volt. A kéz végén található hurkot a talicska két szarvára húzták, a hámot pedig a nyakukra tették. A talicska fenekére polyvát vetettek, hogy ne ragadjon bele a sár. A *placcot* is behintették vele.

A vetésnél mindig kéznél volt egy vödör víz, meg egy darab rongy. A vetőt belül megpamacsolták, megnedvesítették, hogy könnyen kicsússzon belőle a vályog. Sokszor azonban három vályogot is kivetettek, míg megmártották a rongyot. Két kézzel szedték a sarat. Kétszer-háromszor is raktak bele. A verő a sarat meggömbölyítette és a formázóba vágta, majd a két öklével megnyomkodta. A kis méretű vályogvetőt egyszerre *vágták* tele sárral, aki nem bírta, kétszer *csapott*.[10] A végén a tetejét lehúzták tenyérrel és a placcon földre fordították a vetőt."[11] A vályogot sorban egymás mögé vetették, közöttük legfeljebb annyi rés maradt, mint a vető deszkájának vastagsága, az egyes sorok között azonban nagyobb hézagot hagytak, hogy a szárítás során könnyebben meg lehessen fordítani. Hosszú, girbe-gurba sorokban száradt a sok ezer vályog, melyet két-háromnaponként kellett megforgatni, hogy a száradás egyenletes legyen. Száradás után tízesével háromszög alakban összerakták, *feltizedelték* a vályogot *högyösbe*, ami annyit jelent, hogy a placcon négy vályogot egymás mellé élére állítottak, a második sorba lapjára fektetve hármat helyeztek, a harmadik sorba kettő került ismét lapjára, a tetejét pedig egy élére állított vályog zárta le.

Többféle méretű vályogot is vetettek. A Pusztán a nagyobb méretűt kedvelték (szélessége 15 cm, hosszúsága 30-32 cm, vastagsága 15 cm), amelyből szaporábban lehetett a falat rakni, de vetése sokkal nehezebb volt, mint az ún. téglavályogé, amely a nagyméretű vályog nagyságának kb. fele volt. Hódmezővásárhelyen a vályogvetéshez mind a fenék nélküli, mind a fenékdeszkával rendelkező vályogvetőformát használták. Az előbbi az általánosabb és a nagyobb múltú, a másikat inkább a bérmunkában dolgozók alkalmazták, s azok is főképpen a Pusztán.

A vályogvetés alkalmi munka volt. Főleg tavasszal, áprilisban és májusban, illetve ősszel augusztusban, szeptemberben foglalkoztak vele, amikor még nem kezdődtek meg vagy már befejeződtek a nagyobb mezőgazdasági munkák. Általában ketten vagy hárman álltak össze. A sarat közösen készítették, a vetésnél viszont a munkamegosztás a következő volt: két ember esetében az egyik talicskázta a sarat, a másik vetette a vályogot. Ha hárman voltak, egy hordta a sarat, a másik vetette a vályogot, míg a harmadik az újabb sáradag készítésével foglalkozott. Napközben egymást cserélték 100–150 vályog után.[12]

Ha csak lehetett, mindenki maga vetette ki az építkezéshez szükséges vályogot. A módosabbak azonban vályogvető cigányt vagy erre specializálódott nincstelen napszámos embert fogadtak föl, akik bérmunkában, vállalkozásban készítették azt.[13] A vályogverő foglalkozásról 1733-ból származik az első említés.[14] A XIX–XX. század fordulóján: „A bérlő előre vettet 100-200 000 darabot a vályogkereskedők részére, amit a helyszínen kazalba rakat. Ott strázsáltatja ősszel is egy kunyhóban, hogyha megy valaki, adhasson el neki. Télére a vályogkazlat betapasztják, vagy leveles csutkaszárral körülrakják, hogy az időjárás ne rongálja. A kazalból deszkák csúsztatják a kocsi rakodáskor. Egy teher 100 darab. A vályog mai ára: 30 pengő egy ezer."[15]

Bérmunkában vályogot vetők dolgoztak a Pusztán is. „Nagy mennyiségű és jó minőségű vályogot vernek a Szárazér partján, a kőhíd mellett. Ott több *banda* veri a vályogot. Hárman dolgoznak együtt.

---

[9] A sárkészítést részletesen leírja: KISS Lajos, 1981. 222–223.; NAGY Gyula, 1975. 283–284.

[10] KISS Lajos leírja, hogy volt, aki a lábélével szelt le egy vályogra való sarat, azt a lábával göngyölte meg, s kézzel vetette a formázóba.

[11] NAGY Gyula, 1975. 284.

[12] KISS Lajos, 1981. 223.

[13] SZENTI Tibor, 1998. 192.

[14] BARABÁS Jenő, 1954. 469.

[15] KISS Lajos, 1981. 224.

Tavasszal elfoglalják a helyüket, és míg a tél be nem áll, ott működnek. Először a *placcot* (ahová a vályogot vetik) és az állást készítik el, amely két gödörből áll. A két gödör között egy földbe vájt *rocska* (teknő) van, s abba fürösztik a vetőket. A *sáros* (a sarat készítő) reggel, elkészíti a sarat. Ez a legnehezebb, de váltják egymást. A *tömő* (a vályogverő) az gödörben áll, s a mellé feldobott sarat a vetőbe tömi. A *csikó* (a vályogot kivető) húzza a vetőt, és a placcon *kiveti*. A vályogvető fenekébe egy-két lyukat fúrnak, mert így a vető kiürítésekor a sár könnyebben kicsúszik. A csikó a következő nap tömő, s azután sáros. A vizet a Szárazérből vezetik. Ha elfogy a sár mindhárman áztatnak. Először annyi földet *szakítanak*, amennyit ki akarnak egy nap vetni. Ásóval nagyjából összevágják, ráeresztik a vizet és meghintik törekkel. Este a szerszámokat összerakják, a vetőt kihúzzák a vízből, és hűvös helyre teszik."[16]

Míg a város népi építészetében a vályog volt a domináló építőanyag, a tanyákon, különösen a Pusztán jelentős volt a vert fal alkalmazása is. Ehhez *palics*okból, azaz kb. 30 cm széles és 2,5-3 cm vastag deszkaszálakból készült zsaluzatot készítettek. A deszkákat párban szembe egymással a földbe vert és felül gúzsokkal, istrángokkal összekötött, összeerősített karók támasztották ki. A zsaluzat általában 60 cm széles volt. A falveréshez használt, 2-3 ásónyomnyi mélységből kitermelt földet kapával többször is átforgatták, enyhén megnedvesítették, megharmatolták, s ezt követően rakták a zsaluk közé. A falat féldeszka közönként verték, s az egyes rétegek közé egy-egy vékony sor szalmát vagy nádat tettek, ezzel szilárdítva a falat. Különösen nagy gondot fordítottak a sarkok és a közfalak csatlakozására. Ez azt is jelentette, hogy az épület minden fala rétegenként egyszerre készült. A zsaluzat emelésekor a karókat felül összekötő gúzsokat, istrángokat meglazították, a deszkákat átfordították, hogy a külső és ily módon száraz oldala kerüljön belülre, majd a gúzsokat ismét összehúzták, s folytatták a munkát. Az ajtók és az ablakok helyét kihagyták, a nyílások felső szélén deszka- vagy pallóáthidalást alkalmaztak. Előfordult azonban az is, hogy a nyers falból az ablakot utólag ásóval vágták ki, újabban pedig helyét téglával rakták be.

A falverés nehéz munka volt, amelyet az arra vállalkozók bandába szerveződve végeztek. Egy-egy banda általában hat tagból állott, élén a bandagazdával. A munkamegosztás a következő volt: egy talicskával állandóan hordta a földet, egy lapátos ezt a zsaluzatba hányta, míg a többiek furkózták, döngölték a földet egymás nyomába lépve. A banda tagjai minden deszkaemeléskor cserélték a munkát,

A kopáncsi tanyavégen a vályogfalban középen és jobb szélen függőlegesen látható beépített cölöpök. Az 1970-es évek elején. (SzT)

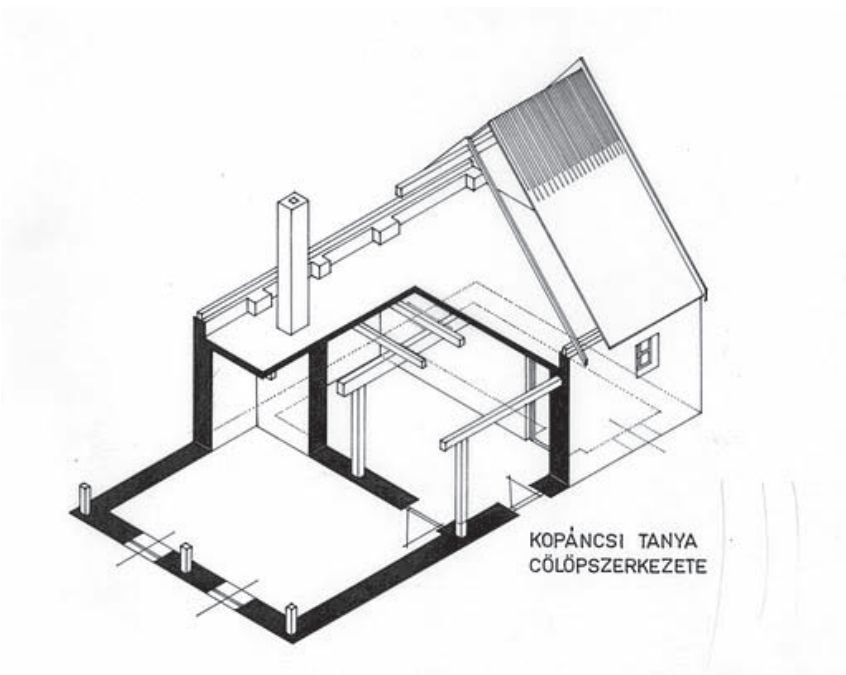
[16] NAGY Gyula, 1975. 285.

kivéve a bandagazdát. A falverés legfontosabb eszköze a tömőfa, amelynek a funkciókhoz igazodva többféle változata is volt. Egyesek szögletes, mások kerek alaprajzúak, de voltak ásószerűen lapos végűek is, amelyekkel elsősorban a föld egyenletes eloszlását lehetett biztosítani. A fal akkor volt jó, amikor a döngölőfa már nem tompán pufogott, hanem csattogott, mintha kőhöz verték volna. A jól vert fal kiszáradás után olyan kemény volt, hogy 100-as vasszöget sem lehetett egykönnyen bele verni.[17]

A vályog és a vert fal mellett századunk első felében még élt az olyan archaikus faltechnikák alkalmazása, mint a *hantfal* vagy a *csömpölyeges fal*. KISS Lajos erről így ír: „A falrakó ki tudta számítani, mennyi vályog kell a felvállalt épülethez, ölenként 1000 darabot számítva. De régebben, 1700-as évek végén nem is kellett számítani, hanem rakták, míg vályog volt, ha elfogyott, mentek a nyomásra, rétre és vágták a gyepet vályognak, abból rakták tovább a falat hantból, göröngyökből. A hantból való házak földjét leásták 50 cm mélyen, hogy mentül kevesebb hantot használjanak.

Még régebben csömpölyegből rakták a falat. Alkalmas földet hordtak, azt megáztatták, szalmát hordtak rá és lóval bejáratták. Az így elkészült szalmás sarat kihordták, és hosszas darabba göngyölgették, hencserítették csömpö-lyeggé. A csömpölyegeket egymásra rakták, *lapockával* ütögették egyenesre, simára. Az egész épületet felfogták s mire az elejére értek, megszáradt, lehetett újabb sort rárakni. Lassan haladt a csömpölyeges fal, de erős volt. Mikor ilyen falú tanyát bontottak el, alig tudták szétverni, annyira eggyé vált az egymásra rakott csömpölyeg. Egy öl magas volt a csömpölyegfal, hogy kellő magas legyen, egy ásónyomot kihordtak az épület földjéből. Az öregek bemondása szerint sok ilyen ház volt: 100 is."[18] A Vásárhelyi-pusztán a századforduló évtizedeiben még építettek gazdasági épületeket, pl. istállókat ezzel a technikával.[19]

A vert- és csömpölyeges falú épületek gyakran *favázzal* is rendelkeztek. A szájhagyomány szerint ezt az építésmódot az árvíz elleni védekezés indokolta. „A kiöntés hírére a gazda a tanya helyiségeiből a padlásra hurcolta minden holmiját. A víz kimosta ugyan a falakat, de az épület cölöpszerkezete szilárdan tartotta a födémet és a tetőszerkezetet. Az ár visszahúzódása után a kidőlt falakat újra felhúzta, később vályogtéglákkal berakta, és kiszáradása után ismét beköltözhetett a tanyába."[20] A faváz természetesen a fal építése előtt készült. Az épület sarkaira, a közfalak csatlakozáspontjára, az épületvégek

Kopáncsi tanya cölöpszerkezete. A falba épített fagerendák közé rakták be a vályogfalat.

[17] Vö. NAGY Gyula, 1975. 224.; SZENTI Tibor, 1979. 14–16.; SZENTI Tibor, 1998. 195.

[18] KISS Lajos, 1981. 234–235.

[19] Vö. NAGY Gyula, 1968. 17.; NAGY Gyula, 1975. 251.

[20] SZENTI Tibor, 1979. 14.

közepére, valamint az oldalfalak mentén 2,5–3 m távolságra több, a padlásszintig felnyúló, 8–10 cm átmérőjű cölöpöt ástak a földbe, melyek alsó vége 35–50 centiméterre került a föld alá. Ezt az állványzatot felül koszorúgerendákkal zárták le, s a gerendák közeire verték vagy rakták a falat. Viszonylag ritkán, de előfordult, hogy a vályogfalat is favázzal készítették.[21]

A favázzal rendelkező falféleségek közül a *sövény* vagy *paticsfal* csak a Tiszához közeli, árvizektől leginkább veszélyeztetett területeken maradt fent. A Tisza-menti kaszálókon a század közepén még állt néhány olyan tanya, amely faoszlopokra épült, fala talpas-vázas sövény volt. Az épületet tartó vastag oszlopokat jó mélyen a földbe ásták, majd ezek tetejére ácsolták a talpgerendákat. Ezekbe csapolták be a sövényvázat alkotó gerendákat, ágasokat, melyek felső végét koszorúgerendák zárták le. A talp- és a koszorúgerendába fúrt lyukakba vékonyabb karókat állítottak, s erre fonták rá rekettye- vagy fűzfavesszőből a falat, amit aztán kívül-belül betapasztottak, majd bemeszeltek.

Mint azt korábban említettük, a tégla elterjedése a város népi építészetében csak nagyon későn és igen vontatottan ment végbe. „A téglaégetés földesúri jogvolt, amit a város is csak az uraság esetenként adott engedélyével végeztethetett. Bizonyára földesúri célok érdekében kerülhettek idegen téglavetők 1738-ban a városba, akik között kitört a pestis. 1762-ben a város robotosokat ad a téglavető nádkunyhójának építéséhez, tehát még ekkor is idegenek ezek, bár 1739-ben már urasági téglavető ház volt."[22] Ez azonban éppen úgy nem a paraszti építkezést szolgálta, mint a XIX–XX. század fordulójának négy téglagyára, pedig Erdélyben és a Balkán több városában is szívesen építkeztek vásárhelyi téglából.[23]

„A századforduló után téglát a nép is égetett. A polyvával összegyúrt és kiformázott téglát napon kiszárították, lépcsőzetesen, lazán csonka gúla alakú csomókba rakták, hogy a sorok között a láng és a forró levegő jól közlekedhessen, majd kívülről vékonyan letapasztották és alulról tüzet gyújtva, szalmával, rőzsével, csutkaszárral kiégették… Az így előállított tégla gyenge minőségű volt. Könnyen tört és porladt, ugyanakkor tartósabbnak bizonyult, mint a vályogtégla. Ha a belőle épült építményt később elbontották, az így kinyert *bontástégla* jelentős része tönkrement, nem lehetett újra fölhasználni."[24]

Házilag égetett, ívelt kúttégla a Pusztán (SzT)

[21] Vö. SZENTI Tibor, 1979. 14–15., 24., 204.

[22] BARABÁS Jenő, 1954. 469.

[23] Hódmezővásárhely története II/2. 635.

[24] SZENTI Tibor, 1998. 191. A téglavetésről kimerítő, minden részletre kiterjedő leírást nyújt KISS Lajos, 1981. 225–233.

„A téglaalap olyan ritka, mint a fehér holló” – írja Nagy Gyula, s hogy ez a megállapítás nemcsak a Pusztára volt érvényes, hanem általánosan jellemezte a város építészetét, azt jól igazolja a tény, hogy a századfordulón a vályog és földfalú házak mindössze 5.9%-a rendelkezett valamilyen szilárd, rendszerint tégla fundamentummal.[25] Az általános gyakorlat a *döngölt alap* készítése volt, amely azt jelentette, hogy a falak helyén a talajviszonyoktól függően 50–100 cm mélységű meredek falú árkot ástak, s ebbe rétegenként döngölték vissza a földet éppen úgy, mint ahogyan a vert falat készítették. Természetesen századunkban a szilárd fundamentum aránya fokozatosan emelkedett, hiszen az építészeti szabályrendeletek nemcsak előírták annak alkalmazását, hanem a hatóságok nagyon szigorúan megkövetelték annak betartását.

Döngölt, tapasztott föld alkotta a házaik *padlózat*át is. Bár a deszkapadló és a konyhák burkolásánál a padlótégla használata már a két háború között megjelent, különösen a tanyákon, de a város sok hagyományos módon épült házában is a földpadló még századunk középső harmadában is meghatározó jelentőségű volt. A ház földjét gondosan készítették elő. Először is eltávolítottak belőle minden növényi anyagot, másrészt tiszta agyagos földet hordtak rá, s azt elegyengetve ledöngölték. Ha már jó kemény volt, akkor tapasztással látták el. Az első sor tapasztás földjébe *lóganét* is kevertek. A második sortapasztás már csak a simítást jelentette. Rendszeres sepréssel, mázolással, homokkal való felhintéssel hosszú ideig meg lehetett őrizni a padló eredeti minőségét. Előbb-utóbb azonban a leggondosabban kezelt *földpadló* is kigödrösödött, „…azért két-háromévenként felásták, ló- és tehénga-néval meg apró polyvával összekeverték, majd elegyengetés után naponként vízzel locsolták és furkózták egyenesre.”[26]

A Puszta kiosztása után épült tanyák egy része még őrizte azt a középkori hagyományt, hogy a ház padlószintje 3-4 ásónyomnyira le volt süllyesztve a földbe, s az épületbe néhány lépcsőfokon keresztül lehetett bejutni. Az ilyen részben földbe mélyített házak fala alacsonyabb volt a szokásosnál.[27]

Ha a fal már megfelelően kiszáradt, s az épület is ülepedett egy kicsit, akkor került sor a *tapasztás*ra. A házat először belülről, majd kívülről sározták be. Ehhez jó minőségű sárgaföldet használtak, amit már az építkezést megelőző évben a telekre hordtak, s a kútágas mellé fölhalmozva tároltak. A hagyomány szerint jó sarat csak napsütötte földből lehetett készíteni, a friss föld nehezen ázik el. Ezért tárolnak még napjainkban is sárgaföldet a legtöbb tanyaudvaron, hiszen az évenkénti javítást is ezzel végzik.

A munkafolyamat első mozzanata a sárkészítés. Nagy Gyula ezt így írja le: „Csákánnyal vagy a kapa *fokával* a *göröngyöket*, a nagy rögöket összetördelték és egy kör alakú *ágyást* készítettek. Kapával tányérszerűre igazították, hogy a víz megálljon rajta. Vödörrel hordták rá a vizet, közben kapával mozgatták. A szélét meghagyták, hogy a víz ki ne folyjon. Egy éjjel ázott. Másnap polyvával leterítették, kézzel eligazgatták és kikapkodták belőle a nagy szalmadarabokat. Amint eligazították a polyvát, a kapanyélre támaszkodva beletaposták a sárba, mert a kapa a sok polyván csak *bufog* (tompa hangot hallat) nem megy bele. Amikor a polyva javát betaposták, a kapával nagyjából átvágták az ágyást. Amikor a kapás magától *elfele* átvágta, a kapa fokával visszaigazította a sarat, mert az átvágáskor a lábai elé húzta s ott egy kis csomó keletkezett. Ezt azután a kapa fokával eltolta magától, visszaigazította a helyére. Egy-egy kas polyva elterítése után kétszer *vágták* (kapálták) át az ágyást. Ha a sár úgy kívánta, vizet öntöttek rá. A sárkészítő mindig maga fele vágta át az ágyás sarát, az ágyás egyik oldalára. Ilyenkor az ágyás másik fele fenékig üres volt. Azután az ágyás másik oldalára ment és ismét átvágta az ágyást. Ha a kapa nagyobb polyvacsomót vetett fel, azt a kapa fokával belenyomkodta a sárba. Az ágyás szélét csak legutoljára keverte az ágyás közé. Ha nem volt nagy az ágyás, akkor az ágyás mellett álltak, de ha sok sarat készítettek, akkor az átvágáskor az ágyásban vágták a sarat. Akkor készült el a sár, ha lecsúszott a kapáról, a kapa tiszta maradt, és a lecsúszott sár felülete sima, fényes volt.”[28]

A tapasztást az épület belsejében kezdték. A sarat talicskával hordták a házhoz. A talicskát rendszerint kapával rakták meg, vigyázva arra, hogy a sár csak akkor csússzon le róla, ha már a talicska fölött volt. Ha a sár elfogyott, akkor a maradék sárra és az ágyás szélére polyvát hintettek, az egészet

[25] NAGY Gyula, 1975. 223.; Hódmezővásárhely története, II/1. 1993. 436.

[26] KISS Lajos, 1958. 92.

[27] Vö. NAGY Gyula, 1975. 223.

[28] NAGY Gyula, 1975. 226–227.

összevágták és összehúzták. Kapával vagy lábbal néhány lyukat ütöttek bele, ebbe vizet öntöttek, az egészet összedolgozták, és a sarat a föld felszínéig felszedték. Ha a szükség úgy kívánta, újabb ágyást készítettek.

A sarat kézzel vagy *simítóval* verték a falra, amit *hobbival* (deszkával) alulról felfelé elhúztak. Vigyáztak arra, hogy a sár megfelelő vastagságban kerüljön a falra. A sár alul valamivel vastagabb volt, mint a fal felső részén. Az első sor még sűrű, *csömpölyeges* sárból készült, a második sor már hígabb volt, hiszen ez volt a *simító sárzás.* A sarkok és a mennyezet tapasztása volt a legnehezebb (különösen ha az gerendás volt), ami nemcsak szaktudást, hanem megfelelő minőségű sarat is igényelt. Bal kézzel vettek egy-egy csomó sarat, azt a mennyezetre dobták, majd a simító nyelét két kézzel fogva elsimították. Ha a sár túl híg volt, bizony az a tapasztó nyakába hullott.

A tapasztás szikkadása után kerül sor a *meszelés*re, amely szintén több rétegben történt. Az új falat általában háromszor meszelték. Az első sor mészhez homokot kevertek, de volt olyan is, hogy „egyesek a megszikkadt sárzást *tehénszaros* mésszel meszelték. Elég sokat kevertek belőle a mészbe, s az a repedéseket összefogta."[29] A második és az esetleges harmadik sor meszelése már tiszta mésszel történt. Egy vödröt félig töltöttek oltott mésszel és vízzel teleöntötték. Egy falapickával felkavarták, de nem az egészet, csak annyit, amit elegendőnek találtak. Amint a mész meszelés közben sűrűsödött, úgy pótolták locsolóból vagy kantából a vizet, s a vödör fenekén lévő mészből megfelelő mennyiséget kevertek hozzá. Ezzel a módszerrel nagy felületet lehetett bemeszelni, anélkül, hogy újabb meszet kellett volna tenni a vödörbe. A sarkok és a mennyezet meszelése volt a legnehezebb. Ehhez nagy gyakorlatra volt szükség. A fal alját mintegy 50–60 cm magasságban régebben korommal, újabban venyigefekete festékkel kevert mésszel *húzták el*. Ezzel akadályozták meg azt, hogy ha az eső felcsapta a sarat, a fal ne legyen olyan csúnya. Az elhúzás helyét *kicsapatták.* Száraz zsinórt összegyűrtek, és festékben megforgattak. Kellő magasságban a fal széléig két ember kifeszítette a zsinórt, a harmadik pedig kihúzta a zsineg közepét, majd hirtelen eleresztette, *megcsapatta*, s az nyomot hagyott a fehér falon. Ha a meszelő asszonynak nem volt segítsége, akkor árak igénybevételével maga feszítette ki a zsineget, s csapatta meg az elhúzás határát.

Szobaablak felül téglaboltozattal, alul cserépből rakott könyöklővel, kétszárnyas külső deszka ablakvédővel a Pusztán az 1970-es évek elején. (SzT)

[29] NAGY Gyula, 1975. 286.

A falak hagyományos színe mindig fehér, mind a ház belsejében, mind a külső felületeken. A két háború közötti időszakban kezdett elterjedni az a szokás, hogy az ajtók és az ablakok feletti szemöldököt téglavörös festékkel meszelték, vagy az egész ablakot ilyen színes kerettel díszítették. A színes meszelés századunk középső harmadában már a falak egész felületére kiterjedt. Ehhez különböző pasztellszíneket alkalmaznak.[30]

Az építmények nélkülözhetetlen tartozékai az ablakok és az ajtók is. Jó két évszázaddal ezelőtt összeírtak olyan tanyai házakat is, ahol a háznak nem volt ablaka. S bár ez nem lehetett egyedi jelenség, de a többségük rendelkezett ablakkal, amelyek azonban kicsinyek voltak, s mint mondták „kötőbe kellett hordani a házba a világosságot". Néha úgy beépítették őket a falba, hogy nem lehetett nyitni. Általános volt, hogy az ablakokat vasrostéllyal és fatáblával látták el, melyek a XX. század első felében a tanyákon, főképpen másodlagos felhasználás következtében, még itt-ott láthatóak voltak a tanyákon.[31] A XVIII. század közepén azonban már üvegezett ablakok is voltak. A század végén már üveges mester is dolgozott a városban, aki pl. 1795-ben a Veszprém megyei Úrkútról hozatott 500 nagyobb és 230 kisebb üveget, ami azt jelenti, hogy a kereslet nagy volt az üvegezett ablak iránt. Az igényesebb építetők ólomkeretes ablakokat is készíttettek.[32]

Még a XIX. században is gyakori, hogy a szobának két ablaka van, egy a rövid-, egy pedig a bejárati homlokzaton úgy, hogy a helyiség kultikus tere, azaz a sarokpad és az asztal környéke kapjon kellő világosságot. Ha két szoba volt, a hátsó sokszor csak egyetlen ablakkal rendelkezett, míg a konyha rendszerint ablak nélküli volt. Ugyanebben az időben kerettel rendelkező, négy ablakszemből álló kisméretű és szimpla ablakok voltak az általánosak. A XIX. század utolsó harmadában aztán elterjednek a dupla, kétrészes, hét-nyolc ablakszemből álló és a korábbiaknál nagyobb méretű ablakok, amelyek minden esetben nyithatóak voltak. Ezek az ablakok, amelyeket asztalosok állítottak elő, már minden esetben tokkal rendelkeztek, s nem egyszer díszítő faragást is kaptak. A századfordulón divatba jött, hogy az ablakok keretét utólagosan a homlokzaton téglával rakták ki,

Tömör bejárati deszkaajtó felül szellőzőnyílással egy sóshalmi tanya konyha felőli részén az 1980-as évek végén. (SzT)

[30] NAGY Gyula, 1975. 286–287.

[31] SZEREMLEI Samu, 1911. 159.; KISS Lajos, 1958. 91.; NAGY Gyula, 1975. 225.

[32] BARABÁS Jenő, 1954. 475.

azaz téglakerettel látták el. A kamra ablakai általában kisebbek, mint a szobákon lévők, s gyakori, hogy ezek még szimplák voltak.

Az *ajtók* többnyire szimplák, egyszárnyúak, s ún. *teleajtók*, azaz nem voltak üvegezve. Hagyományosan még ácsolt technikával készültek, vas vagy fa sarkokon nyugodtak. A századfordulón azonban már általánosnak mondhatók az asztalosok által gyártott, borított ácstokkal készült ajtók. Míg a pitvarbeli bejáratot a tanyákon egykor csak félajtónyi magasságú *rostély* és egy teleajtó védte, addig a városban már elterjednek a dupla ajtók, melyek közül a belső rendszerint üvegezett volt. Sok helyen nem volt ritkaság a béleléssel ellátott ajtó sem, és az ajtószárnyak is betétesek voltak vésett díszítéssel.

A tetőzet

A történeti források arról tanúskodnak, hogy a XVIII. században, legalábbis a lakóházak esetében, már általános gyakorlat volt az épületek lepadlásolása. A *padlás* szerkezeti alapját az a gerendaváz képezte, amelyet a falra fektettek, s erre került rá a padlást alkotó építőanyag, amelyben fontos szerepet játszott a nád, ritkábban a léc s természetesen a föld, valamint a sár. A padlás, illetve a mennyezet faszerkezetének legfontosabb eleme a ház középvonalában az egész építményen végigfutó *fő*- vagy *mestergerenda* volt, amelyet neveztek *nagy*- és *tartógerendá*nak is. Ez az általában négyzetes keresztmetszetű és legtöbbször 12x12 colos gerenda a falak tetejére, illetve a falra fektetett *sárgerendá*kra támaszkodott. Ha az épület olyan hosszú volt, hogy egyetlen darabból nem sikerült a mestergerendát kifaragni, akkor azt megtoldották, de arra mindig gondosan ügyeltek, hogy a toldás a válaszfalak tetejére essék, és ne közben keljen a gerendát meghosszabbítani, mert az erősen csökkentette volna a padlás szilárdságát. Erre a mestergerendára fektették aztán a *fiók*- vagy *kisgerendá*kat, amelyek két végükkel a sárgerendára támaszkodtak, míg középen a mestergerenda tartotta őket. A vázszerkezetet rögzítették, összeszögelték, összecsapolták, hogy azok az építés során el ne tudjanak mozdulni, meg ne lazuljanak. A födém gerendázatára ezt követően nádat terítettek, és erre a nád rétegre került a padlás tapasztása.

A szakirodalom a *nádpadlás* készítésének módját is leírja. Nagy Gyula szerint a múlt században épült tanyák padlása úgy készült, hogy a födémgerendákat jó vastagon beterítették náddal, arra sarat raktak, majd ismét nádréteg következett, amit szintén sárral fedtek le. A felső sor sár már a padlás simítását, tapasztását jelentette.[33] Szenti Tibor szintén a tanyai építkezésről írva arról tudósít, hogy a födém vázára teregetett nádat fél sukk vastagságú földréteggel terítették le, amit nem döngöltek, csupán elegyengettek, és ezt követően polyvás vagy törekes sárral tapasztottak le.[34] Természetesen tapasztás került a padlás alsó felére is, azaz a lakótérben a mennyezetre.

A nád mellett viszonylag ritkábban lécet is használtak a padlásoláshoz. A lécnek „nagy szeme volt", vagyis drága mulatság volt, de a módosabb gazdák a századfordulón már gyakran alkalmazták ezt az építőanyagot, mert a sárléc valamivel olcsóbb volt, mint az első osztályú fűrészelt faáru. „Polyvás sarat késztettek, amit az orosháziak *csömpölyeg*nek hívtak. A szívós (nem puha) sarat vasvillával a lécek közé csapták, azután a villa hátával összeverték, veregették. Akkor volt jó a sár, ha a veregetéskor nedvesedett össze. A sár egy része a két léc között kicsapódott, alul lapáttal vagy simítóval elsimították. Szikkadás után lóganés sárral vékonyan lesározták a padlást. Ismét szikkadás után egyesek homokos mésszel bemeszelték, így nem kopott fel olyan könnyen. Minél vastagabb a padlás, annál melegebb."[35] A *deszkamennyezet* alkalmazása még a város belterületének építészetében sem terjedt el számottevően. Csak elvétve egy-egy módosabb gazda városi házánál fordult elő, hogy a lakóházban mindenekelőtt a szoba mennyezetét deszkával borították. A deszkát azonban nem hagyták meg természetes színében, hanem azt is meszeléssel látták el.

---

[33] NAGY Gyula, 1975. 225.

[34] SZENTI Tibor, 1979. 16.

[35] NAGY Gyula 1975. 225.

Nádfödéses tetőzet és padlástér Széll Sándor (Mártély Tanya 21. sz.) padlásolatlan ököristállójában az 1970-es évek közepén. (SzT)

Hódmezővásárhely hagyományos népi építészetében szinte a legutóbbi időkig fennmaradt a *szelemenes tetőszerkezet*. A XVIII. században még kizárólagosnak mondható, és leggyakrabban ágasos formáját alkalmazták. Lényege az volt, hogy a tetőzetet földbe ásott, a tetőgerinc magasságáig felnyúló, felül Y alakban elágazó oszlopok, *ágas*ok tartották, a legtöbbször három: a ház végére állítottak egyet-egyet, középül pedig rendszerint valamelyik a válaszfal felé a harmadikat, azaz a *belső ágas*t. Ezek tetejére fektették a tető gerincén végigfutó *szelemen*t vagy *szelemengerendá*t, míg a tetőt alkotó fedélfák felül a szelemenre, alul pedig sárgerendára vagy a padlást alkotó keresztgerendák végére támaszkodtak. A történeti források a fedélfákat gyakran *horogfa* néven emlegetik. Ez a terminológia a városi szóhasználatban a közelmúltig fennmaradt.

Ollószáras, szelemengerendás tetőszerkezet külső-szőrháti tanyaház padlásán az 1970-es évek közepén. (SzT)

Az ágasos-szelemenes forma mellet a történeti források a XVIII–XIX. században említik az *ollólábas-szelemenes* tetőszerkezetet, amelyet itt *kecskeláb*nak neveznek. Az ágasos és az ollólábas alátámasztást eleinte vegyesen alkalmazták, rendszerint úgy, hogy a végfalaknál ágasokat állítottak, míg a közfalakra ollóláb került. A paraszti polgárosodás térhódításával, az archaikus építőtechnikák és szerkezetek háttérbe szorulásával párhuzamosan az ollólábas szelemenes tetőszerkezet túlsúlyba került az ágasos szelemenes szerkezettel szemben, és tulajdonképpen általános elterjedésével magyarázható, hogy a szelemenes szerkezet még a XX. század közepén is szervesen hozzátartozott a város hagyományos építészetéhez. A szelemen nélküli modernebb szarufás vagy széklábas tetőszerkezeti megoldások ezért nem tudtak jelentősebb mértékben tért hódítani.[36]

A szelemenes tetőszerkezet nagy történeti múltjára utal a már említett *horogfa* elnevezés is. A tetőzetet alkotó gerendákat ugyanis fedélfának vagy a magyar nyelvterületen általában szarufának nevezik. A horogfa egy olyan archaikus szerkezetre utal, amikor a fedélfákat nem ácstechnikával képezték ki, hanem a természetes elágazású, vastagabb gallyakat oly módon szabták le, hogy az egyik ág horgot alkosson. Magát a fedélfának használt husángot pedig mintegy rá akasztották a szelemengerendára, azaz egyes fedélfák felül nem voltak összecsapolva. Ez az építés mód Hódmezővásárhely népi építészetében már nem volt elérhető néprajzi módszerek segítségével, de maga a horogfa elnevezés ennek a formának egykori alkalmazására utal.

A Szita-Gaál tanyaház (Mártély, Tanya 1069) padlásterének rekeszelése az 1980-as évek végén. (SzT)

Még mielőtt elterjedtek volna a tanult ácsok által alkalmazott különböző ácsszerkezetek, a fedélfákat oly módon rögzítették egymáshoz, hogy a fedélfák egyikét behasították, a párjául használt másik gerendát a végén ék alakban megfaragták, megvékonyították, ezt beletették a meghasított gerendavégbe, és egymásba illesztés után átfúrták, majd keményfából készült faszögekkel összeszegelték. Ezeket a faszögeket keményfából, akácból, kőrisfából faragták. Voltak olyanok, akik faszögek faragására szakosodtak, és úgy árusították ezt az árucikket.[37]

A jó minőségű faáruból készült tetőszerkezet gerendáit felül különféle ácsszerkezetekkel és rendszerint már vas szögekkel erősítették össze, míg a fedélfák alsó végét szintén ácsszerkezetek segít-

[36] BARABÁS Jenő, 1954. 472.; NAGY Gyula, 1975. 224.; SZENTI Tibor, 1979. 17.

[37] KISS Lajos, 1981. 239.

ségével a mennyezetet, padlást tartó gerendák végébe vagy ritkábban a falra fektetett sárgerendába csapolták. Az archaikusabb forma az ún. *csüngős szarufás* megoldás volt, melynek lényege, hogy a fedélfák vége túlnyúlik a ház falán, és ezzel alakítják ki az épület ereszét. A fejlettebb változat, amikor a födémet alkotó keresztgerendák végébe csapolják a fedélfák végét.

Természetesen a XIX. század utolsó harmadában és különösen a XX. század első felében a város jómódú polgárainak építészetében megjelenik a *szarufás* és a *széklábas tetőszerkezet* is. A két világháború között épült tanyák építésénél is elég gyakran alkalmazzák ezeket az ácsszerkezeteket, de végső soron a fejlettebb megoldások sohasem tudták kiszorítani az általános gyakorlatból a nagyobb történeti múltú és ennek megfelelően archaikus vonásokat hordozó szelemenes tetőszerkezetet.

A tetőfedés anyagai közül a legjelentősebb a nád volt, ami egyáltalán nem csodálható, hiszen amint azt Kiss Lajos írja: „Beláthatatlan náderdő volt a vásárhelyi nagy réten, míg a vizeket le nem vezették, egész télen vágták a nádat. Tudjuk a régi feljegyzésekből, hogy az 1700-as évek végén és később is a szegény zsellérek földbevájt putrikban laktak, melyeknek nádból volt a teteje. A föld feletti házak tetejét is nádból csinálták leginkább; zsindely- vagy cseréptető alig volt. A statisztika adatai szerint még 1900-ban is 40 000 gaztetejű ház volt nyolcvanöt híján 11 163 ház közül. Ebben a nádkorszakban, ha értett is legtöbb parasztember a nádtetéj csinálásához, voltak olyanok is, akiknek állandó foglalkozásuk volt, akik mással nem foglalkoztak. Az 1880-as években a tilalom miatt számuk annyira fogyott és olyan kapósak lettek a *tetéjverők*, alig várták, hogy egyiket bevégezze, már vitték másik fedéshez. Régen minden gazdaháznak volt tetéjverője, aki bejáratos volt a család ágazatához.”[38]

A hagyományos tetőfedő technikák között jelentős volt még a *zsupptető* készítése is, ami persze jelentőségét tekintve nem érte el a nádét. Szenti Tibor ennek készítését a következőkben foglalta össze: „A homlokzati végfalak felső széléhez ideiglenesen olyan széles pallót erősítettek, amilyen vastagon akarták a szalmát a gazlécre teríteni.... Az első terítésnél, amit alulról kezdtek el, mindjárt felrakták a tanya egész hosszában a teljes vastagságú szalmát úgy, hogy a szabadon maradó, lelógó rész a szalmaszálak tövéből állt, míg a kalászok felőli vékonyabb fele fölülre került. Erre úgy helyezték rá a következő sor szalmaterítést, hogy a kalászos vékonyabb, felső vége a következő sor alsó végére került, ezáltal a vastagság kiegyenlítődött és a tetőn a szalma mindenütt egyenletesen oszlott meg. Az összeérő szalmavégeket csuhéból vagy sásból font vékony kötéllel, tetővarrótű segítségével levarrták. A tetővarrást két ember végezte. Az egyik fölül kapaszkodott a tetőszerkezeten, és az összeérő szalmavégek között leadta a tűt a padlástérben álló komájának, aki alulról befűzte a sodrott kötelet, mire a fent dolgozó visszahúzta a tűt a szalmán. A zsúp két vagy három terítésből állt össze. Amikor mind a két oldalról összeért a szalma vége a gerincnél, a szelemenen túl nyúló részt áthajlították a szemben lévő tetőfélre; vagyis a tanya elején felrakott zsúp végét a hátsó oldali tetőzetre és fordítva, majd ezeket is lefonták. A tetőfonadékot varrással erősítették meg, amit ugyanúgy végeztek, mint a terítések összeérő végeinél. Erre vékony szegést tettek szalmából majd a szegésvégeket lécekkel zárták le, amiket erősen rákötöztek a tetőzetre.”[39]

A nádtetőt, amit gyakran neveztek *gaztető*nek is, a vásárhelyiek jobbnak tartották, mint az épület cseréppel való fedését. A nádtetős ház nyáron hűvös, télen meleg volt. Ennek következtében kevesebb tűzrevaló kellett a ház fűtésére, mint a cseréppel fedett épület esetében. További előny, hogy a padlásra nem hordta be a szél a havat, nyáron pedig nem avasodott meg a füstölt hús, ellentétben a cseréptetős padlással.[40] A *tetéjverés* tavasztól egészen a tél beálltáig tartott. Nyáron volt az igazi fő szezonja. Egy-egy átlagos épület befedéséhez 3–400 kéve nád kellett, mégpedig olyan, hogy se túl hosszú, se túl rövid ne legyen. Általában 180–220 cm hosszúságú nádat tartottak a legjobbnak. A nádtető 40–50 cm vastag, és ha jól megépítették 100–200 évig is eltartott. „A jó tetéj sűrű: mint a sündisznó, szinte agyonnyomással fenyegette a házat. A rossz ritka terítésű gubancos, szegényes girbe-görbe ökörhúgyos.”[41] A tető készítésének első mozzanata a *belécezés* volt. A fedélfák tetejére került a *gerincléc*, majd azt követték a

[38] KISS Lajos, 1981. 238.
[39] SZENTI Tibor, 1979. 17.
[40] NAGY Gyula, 1975. 224.
[41] KISS Lajos, 1981. 239.

Nádfödeles lakóépület az udvar felől. (PJ)

gazlécek vízszintesen, amelyeket gúzsokkal vagy szögekkel rögzítettek a fedélfákra. A gazléc nem volt jó minőségű fa, általában természetes formájú hengeres vastagabb gallyakat alkalmaztak erre a célra.

A tető készítésének menetét Kiss Lajos a következő képpen foglalja össze: „Mikor a fedélfa be van lécezve, a ház falához elől két vastag rudat támasztanak, arra keresztben megfelelő magasságba hosszú rudat kötnek, az ún. állásfát, melyen a tetéjverő áll. Ezt az állásfát minden verésnél feljebb kötik, ami belől a padlásról történik. Majd hozzáfognak a gaztetéj csinálásához. Először a gerincet leszegik, vagyis a gerinclécre rácsavarja az alsó terítést. A nádcsomó egyik szárát, a vékony végét, tehát a hátulsót előre, az elsőt hátra csavarja. A szegő nád vége leért a fedélfa derekáig, vagyis addig, hogy az alsó terítés felérjen rá.

Ezután az alsó terítést csinálja. Ekkor már két nagy rúdra az épület hosszában a fedélfától lejjebb 10-12 hüvelykkel deszkát állít élébe, amit kötéllel odaköt a fedélfa végéhez, és ebbe rakja bele a középvastag szálú nádat, minden sukkra egy kévét, melynek vége jó bőven ráért az előbbire. A kévéket kioldja, elteríti, eligazítja egyenletesen, hogy keresztben, kuszálva ne maradjon egy szál se. Ez a terítés. Szegény helyen keskeny, gazdagnál sukkor (31 cm) szélességű deszkát tesznek. A terítést lefogatják ideiglenesen gyékénykötéllel, csuhéj-madzaggal, dróttal. Ezután a nád szélére teszik a deszkát, ebbe gyékényt vagy nádasgyékényt, vagy csak nádat tesznek kévéstől, amit kioldanak, egyelően elegyengetik, közüle a csatakot, gazt kivetik. Olyan vastagon raknak rá, mint a deszka szélessége. A tetéjverő a gyékényre deréktájon rátesz egy nehéz, vastag rudat, rendesen bolondkocsi (vontatókocsi) rudat és három helyen, a két végén és a közepén régen kenderkötéllel, később lánccal beköti belől a padláson, a lánc két végét összeakasztja, beledug egy méteres fát, ráhúzza a csavarással a gyékényre és leköti, hogy ne kelljen fogni. Ekkor veri fel a tetéjverő furkóval ameddig kívánja és lehet, vagyis 3 sukk (93 cm) magasra. Ismét megszorítja a nagy rudat a lánc és méteres fa segítségével a gyékényhez, hogy minél szorosabban legyen odapréselve. Így megy ez mind a négy lécig.

Ekkor megkezdik a levarrást gyékénykötéllel. Télen, ahol nem kallantyúltak a béresek, fontak a tetéjhez való gyékénykötelet kézzel 5-6 m hosszúra. A levarrás úgy történik, hogy a padláson levő ember belől a gyékénykötelet megköti a varróléchez, szarufához, a tetején kívül levő ember az 1 m hosszú hegyes és lyukas fa vagy vas tetéjvarrótűt, benyomja a gazléc alatt, mire a belül levő beledugja a kötelet a tű lyukába, amit a külső kihúz a tűvel, most ő visszadugja a tűt a gyékénnyel a gazléc fölött, amit a belső kihúz a tűből és amikor a külső a gazléc alatt újra bedugja a tűt, annak lyukába ismét bele-

Susán, Tél utcai nádfedeles egy ablakos, véggel kifelé épült kisparaszt háza az 1980-as évek végén. (SzT)

teszi a kötelet, hogy a külső megint kihúzza és a léc fölött újra beadja. Így halad ez tovább a gazlécen. Az öltésnek mindig a felére ölti a következőt, hogy egyik a másikat lefogja. Ha végigvarrták az első gazlécet, a gyékénykötelet meghúzzák, amit elölről kezdenek, vagyis mikor a külső ember térdeli a kötelet, a belső húzza befele, azután a külső húzza, akitől a belső ismét átveszi, hogy mentül szorosabban lefoghassák a verést. Mikor a léc végére érnek, a lánccal lecsatolt nagy rudat leveszik. Ismét felállítják élére a következő léc alá 3 sukk magasra a deszkát, hogy megrakják náddal, gyékénnyel és újra feltegyék középtájon a nagy rudat, rászorítsák, felverjék és levarrják. Így ismétlődik ez négyszer egymásután a négy gazlécnek megfelelően. Kicsi tetéj 2, közepes 3, rendes nagy tetéj 4 verést kíván.

Végül jön, ötödször, a tetéj beszegése, mint először a kezdetén. A tetéjverő felül a gerincre, hova markonként adják föl neki a vékonyszálú nádat. Két marok nádat összetesz, egyiket rácsavarja az aládugott másikra, hogy fogja egymást. A nád olyan hosszú, hogy a negyedik verés lécéig leér, ameddig felverték a felső verést. A szegés alsó végére nádkarcét vagy hasított fát tettek lécnek, amit lekötöttek a fedélfához fűzfavesszővel, gyékénykötéllel a szél ellen. A gerincre végig tutajnádat tettek és rákötötték, később ehelyett koporsódeszkát alkalmaztak, ezt is lekötötték gyékénykötéllel, újabban dróttal. Vagy gügyüt tettek s karóval fogatták le faszeggel.

Utoljára kaszakéssel lefaragta, ahol púpos, partosabb volt, vagy a verővel felgúzsolódott, letisztítja a borzasát szép simára, amit a furkó összevert; nem srégbe, hanem keresztbe vágja a nádat, gyékényt, úgy, hogy szép girizdes lett. Felül kezdi meg az igazgatást furkóval, úgy halad lefele. Az állást is lassanként leeresztik, majd elszedik.

A gazlécvégeket kifúrják és faszeget: sörtekarót dugnak bele, ez tartja meg a végdeszkát, hogy ki nem bukjon.

A padlás végét tutajjal fűzik be, amit azután megtapasztanak sárral.

Ha a tetéj kigödrösödik, az idő kikezdi, imitt-amott becsurog, a rothadt, korhadt nádat kiveszik s újjal pótolják. Ez a duggatás. Ha a nádtorsáról a gazt, sárt csatakot ki nem tisztítják, elrothad és kilyukad a tető, amikor bangasztérolni kell. A foltozgatásnak nem hozzáértő által való elvégzése ez."[42]

A múlt század utolsó harmadában a város által kibocsátott tűzrendészeti és építészeti szabályrendeletek már szigorúan tiltják a nád- és a zsupptető készítését. Ennek következtében a századfordulón

[42] KISS Lajos, 1983. 239–242.

Utcakép nyeregtetős parasztházak hátsó frontjával. (PJ)

az össz lakóház állomány 43%-a már *cseréptető*s volt, és feltűnő módon nagyon magas a *zsindelly*el fedett épületek száma is, ami 21%-ra rúgott.[43] A cserepet a helyi téglagyárak állították elő, és tőlük nyílt módja a vásárhelyieknek a tetőfedő anyag beszerzésére is. A zsindelyt viszont elsősorban a Szegeden és Makón működő, a Tiszán leúsztatott jó minőségű faanyagot feldolgozó fűrészmalmok állították elő. Szegeden ebben az időben virágzó zsindelykészítő manufaktúrák létesültek. Az olcsó zsindelyfedél nemcsak a környékbeli városokban, de a falvakban és a tanyákon is tért hódított. Az első világháború után a zsindelytető fokozatosan kiszorul a használatból, hiszen az új politikai határok megszüntették a faúsztatás lehetőségét, és így megszakadt a fafeldolgozó manufaktúrák alapanyaggal való ellátása is.

A Jókai utcán állt vertfalú, nádtetős, véggel kifelé egyablakos zsellérház az 1980-as évek végén. (SzT)

[43] MSK, 1902. 187.

Ettől kezdve már a cserép az uralkodó építőanyag, amely a nádat csaknem teljesen kiszorította a népi építészet köréből.

A Dél-Alföld népi építészetének uralkodó tetőformája a *nyeregtető*, és ez jellemzi vásárhely hagyományos építészetét is. Az oromzatot a XVIII. században még valószínűleg csak ritkán látták el falazattal, azaz a padlás nyitott volt, de a történeti források már utalnak arra, hogy a múlt század elején gyakran lezárják azt nádból, vesszőből, gyékényből készült és kívülről tapasztott *oromfal*lal. A múlt század utolsó harmadában, a jó minőségű fűrészelt faáru tömegessé válásával a Dél-Alföldön egy nagyon jelentős és sok egyéni vonást hordozó, gazdag ornamentikájú, igényes faragásokkal díszített deszkaoromzat divat terjedt el. Ezek a XVIII. század végétől fokozatosan jelennek meg a vidék népi építészetében azzal párhuzamosan, amikor Szegeden, Makón, Csongrádon, Hódmezővásárhelyen megindul a tutajban leúsztatott fenyőszálfák feldolgozása. A deszkából készült házoromzatok esetében a deszkák elhelyezése már önmagában is módot nyújtott a díszítésre, ezért jellemző az álló- és fekvő hézagos oromzat, illetve építésmód együttes alkalmazása, és részben ezzel magyarázható az ún. *napsugaras házvégek* elterjedésének divatja is. Bár a hódmezővásárhelyi oromzatok díszítése és faragása nem éri el pl. a szegedi, makói vagy a csongrádi házoromzatok színvonalát, de még így is a magyar népi építőművészet rangos alkotásai közé tartoznak.[44]

Gazdaház, napsugaras oromzattal. (PJ)

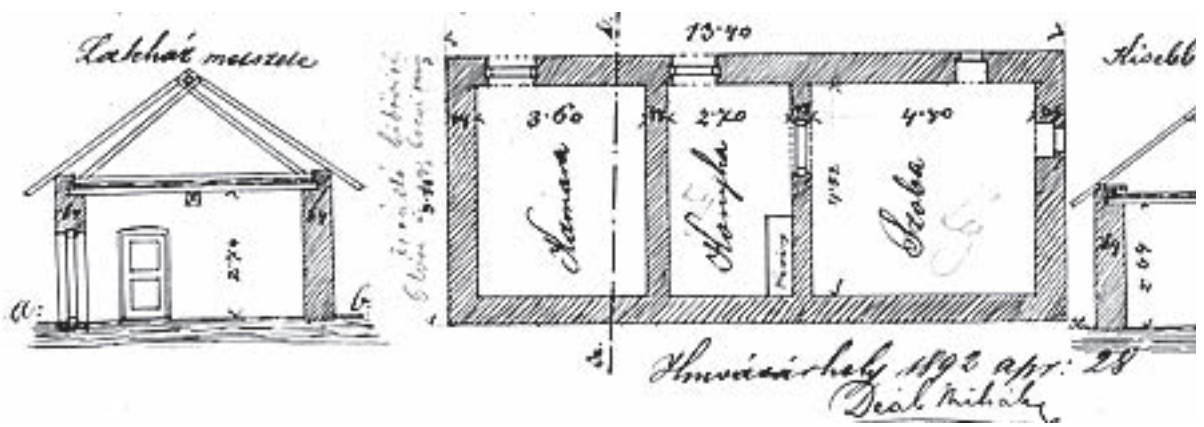
[44] A kérdés részletes összefoglalását lásd: JUHÁSZ Antal, 1990. 70–77.

A lakóház

Hódmezővásárhelyen általános gyakorlat volt, hogy egy-egy paraszti gazdasághoz több lakóház is tartozott. Minimum egy volt a városban, és egy állt a tanyán, de a források azt tanúsítják, hogy sok portán két lakóház is állott, amit *nagyház*, *kisház*, *öregház*, *vénház*, *ócskaház* névvel különböztettek meg. Nemcsak a beltelek rendelkezett esetlegesen több lakóházzal, hanem az nem volt ismeretlen a tanyák esetében sem. A vagyoni gyarapodással és a család szaporodásával ugyanis már a XVIII. század végén a régi öregház mellé egy újabb nagyobb ház is épült. „Ha figyelembe vesszük azt is, hogy gyakran a szálláson is van egy esetleg két ház, továbbá hogy néha egy családnak a birtokában több szállás is van, akkor a lakáskultúrát igen fejlettnek kell tartanunk."[45] Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a fiatalok házasságkötésük után külön házba költöztek, de azt is hosszú ideig az ősi apai portán építették föl. A XVIII. század második felében, amikor jelentősen megnő a zsellérek száma is, a portán lévő második házban rendszerint ezek a családok húzódtak meg. A régebbi ház majdnem mindig kisebb, egyszerűbb, igénytelenebb kivitelű volt, mint az új nagyház, ami abban is kifejeződött, hogy kevesebb volt a helyiségek száma.

A vásárhelyi tanyarendszer kialakulásának idején, tehát a XVIII. század második felében a történeti források szerint a tanyai lakóházak kb. egy negyede még *egyosztatú* épület volt. Ez az állapot azonban feltehetően csak a tanyákra volt jellemző a XVIII.-XIX. század fordulóján, a városban nemigen állhattak egyosztatú épületek, még akkor sem, ha Károlyi Ferenc egyik levelében azt írja: „tisztességes ház nincs a városban".[46]

Minden valószínűség szerint egyosztatúak voltak azok a részben vagy teljesen földbe mélyített *verem-* és *gödörlakások*, *kunyhók* is, amelyek a tanyák építészetében két évszázaddal ezelőtt még csekély számban előfordultak. A lakóépületek többsége két- vagy háromosztatú volt. A korszakot a két osztatból a három osztatba való átmenet időszakának tartja a kutatás, amikor mindkét típus jelentős mértékben megvan a város építészetében. A korabeli viszonyokat jól érzékeltetik a Szenti Tibor által feltárt adatok is, amelyek a tanyák beosztására vonatkoznak:[47]

Tolnai Károly mátyáshalmi telkén a kisház tervrajzai 1892-ből. (Levéltári dokumentum.)

[45] BARABÁS Jenő, 1954. 471.
[46] SZEREMLEI Samu, 1911. 154.
[47] SZENTI Tibor, 1979. 77.

A tanyaház beosztás	számuk	%
Egyosztatú	38	25.2
Kétosztatú	52	34.4
Háromosztatú	25	16.5
Négyosztatú	5	3.3
Ötosztatú	1	0.7
Összesen:	**121**	**80.1**

A ház legfontosabb helyiségei: a lakószoba, amit *ház*nak ritkábban *szobá*nak neveznek, a *pitvar*, amit *konyhá*nak is hívnak, míg a harmadik helyiség a *kamra*. Színt vagy ólat, azaz istállót gyakran ragasztottak a lakóház végébe. A történeti források gyakran használják a „kettős ház" elnevezést, amely nem kétosztatú házat, hanem két szobát jelöl, mert ilyen formában is előfordul: „kettős ház pitvar s kamrával együtt és egy darab oll színnel együtt". Volt olyan ház is, ahol az istálló egybeépült a lakóházzal, pl. egy ház, két kamra, egy lóistálló és egy szín volt egymás végébe építve.[48]

A vásárhelyi tanya hagyományos alaprajzi elrendezése a kétosztatú épület esetében *szoba + konyha*, *szoba + kamra*, illetve *szoba + istálló* volt. A háromosztatú tanyaház többnyire *szoba + konya + kamra* tagolódással rendelkezett, de előfordult *szoba + kamra + istálló* és ezek különféle változatai is. Nem volt ritka, hogy a házhoz *szín, műhely* és *ól* is csatlakozott.[49] Azt, hogy a múlt század utolsó harmadában hogyan is nézhetett ki egy vásárhelyi tanyaház, jól érzékelteti az alábbi idézet: „Ezen tanya épület vályog fal nádtető és fakéménnyel ellátva magában foglal egy szobát, egy konyhát, kamrát és istállót, a konyhába egyszerű hitvány fa kilincses ajtón, abból a szobába szinte egyszerű hitvány fa kiskilincses ajtón van a bejárás, van benne egy sár kemence, rajta pedig kis egy fele nyíló ablak. A konyha ajtótól mint egy ölnyire egy egyszerű hitvány fa kilincses ajtó a kamrába, ettől pedig két ölnyire hitvány egyszerű zár nélküli ajtó az istállóba vezet, van benne egy zabló, rács és hídlás".[50]

Külső-Erzsébeten cseréptetős tanyaház, elkerített virágos kerttel, a ház hátsó végén beépített kamrával az 1970-es évek közepén. (SzT)

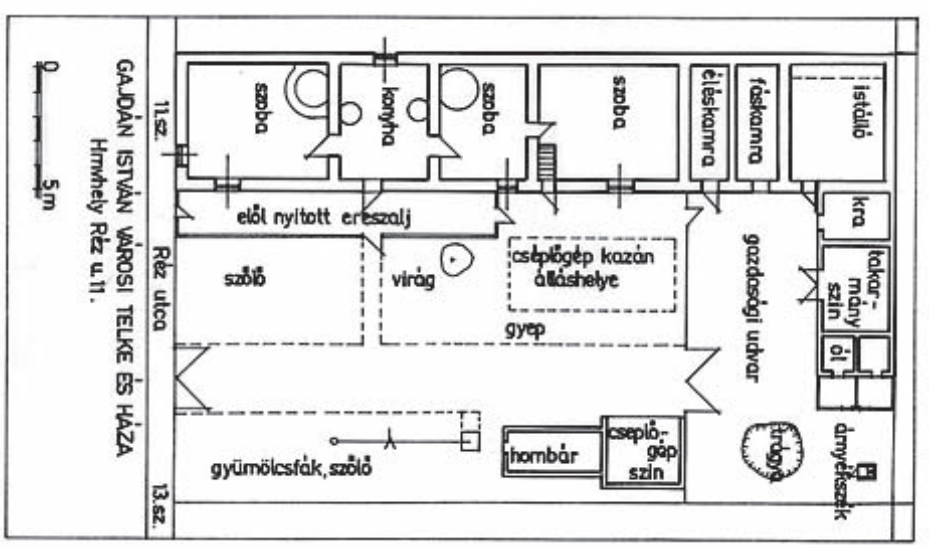
[48] BARABÁS Jenő, 1954. 471.
[49] SZENTI Tibor, 1983. 215.
[50] SZENTI Tibor, 1983. 216.

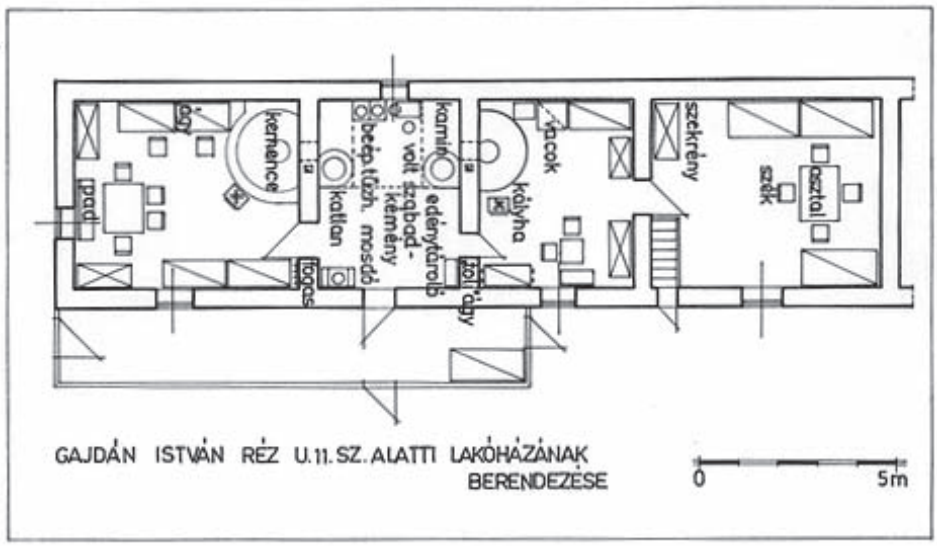
Mártélyi cseréptetejű, féltetős, deszkakönyöklővel kerített tanyaház a falu szélén, 1977-ben. (SzT)

Ugyanebben az időben a városi házak már két szobával rendelkeztek, azaz általánossá vált a *tiszta-szoba* alkalmazása. Ennek elterjedése azonban lényegesen nem változtatott a lakóház berendezésén, a további helyiségek legfeljebb csak a *kisház,* tehát a második szoba után kapcsolódtak a lakóházhoz. A múlt század második felében terjedt el az a divat is, hogy a városban a gazdasági jellegű építményeket is egyre inkább összeépítik a lakóházzal, pontosabban szólva egy tető alá építik azokat. Ez a jelenség általánosnak mondható az alföldi mezővárosok népi építészetében is. A módosabb gazdák házainál az élelmiszer tárolására szolgáló kamra mellett már gyakran épültek magtárfunkciót ellátó kamrák is, és nem hiányozhatott a boroskamra vagy borospince sem.

A város népi építészetét tehát, éppen úgy, mint az Alföldön mindenütt, a *soros alaprajzi elrendezés* jellemezte. Ez azt jelenti, hogy az egyes helyiségek egymás mellett sorakoznak, s a ház három legfontosabb helyiségének (szoba, pitvar, kamra) egy szabadba nyíló bejárata van, a középen elhelyezkedő pitvaron. Innen lehetett aztán egyik oldalon a házba (szobába), a másokon pedig a kamrába (kisházba)

Gajdán István városi házának telekrajza.

Gajdán István városi házának berendezése.

belépni. A további helyiségeknek már önálló szabadba nyíló bejáratuk volt. Az általános alföldi képtől eltérően azonban a Dél-Tiszántúlon a századfordulótól fokozatosan kialakul a *kétsoros alaprajzi elrendezés* is. Ez a folyamat összefüggésben van a bejárati főhomlokzat előtt húzódó széles eresz, illetve tornác, ámbitus kialakításával. A jelenségre először Bartucz Lajos hívta fel a figyelmet, amikor szegvári kutatásai nyomán leírja, hogy első lépésként a pitvarajtó elé egy kis ereszt, gádort építettek, majd ezt az egész ház előtt megépítették oszlopokkal alátámasztva és zsindellyel majd cseréppel fedve. Az ereszt előbb csak lécekkel, deszkával kerítették körül, majd az egyik végén kis konyhát, a másikon kamrát falaztak le, végül pedig teljesen beépítve üvegezett gangot, folyosót alakítottak ki.[51] Később Cs. Sebestyén Károly önálló tanulmányt szentel a jelenségnek: Szeged külső részén, ott, ahol a földmívelő lakosság házai sorakoznak, de leginkább a város szélén épülő és a városnak nem nagy díszére váló új telepeken olyan házakat kezdenek építeni a parasztgazdák. De egyéb szegényebb emberek is, amelyek formájukra ugyan az általánosan elterjedt egysoros, három helyiségből álló házaknak felelnek meg, de meg vannak toldva még egy másik sorbeli, bár a többinél keskenyebb helyiséggel, s így ezek voltaképpen *kétsoros lakóházak*. Ez az új traktus a ház belső oldala előtt húzódik, és szükség szerint leginkább három kisebb helyiségre van felosztva. A középső helyiség amolyan belépő vagy előszobaféle, ettől jobbra-balra pedig egy-egy kisebb szobácska vagy kamrácska van. „…Azért nem teljes értékű kétsoros ház ez. Mert az újsorbeli helyiségnek három befoglaló fala alacsonyabb a ház többi falánál, s ha az új sornak mennyezete van, akkor az mindig alacsonyabb a ház többi helyiségének mennyezeténél. A födele sem egységes szerkezetű. A födél tulajdonképpen a régi egysoros ház födele, amely a ház két régi fő falán nyugszik, az új helyiségek fölött pedig csak a régihez hozzátoldott félfödél van. Utólagos házbővítésnél ez egészen természetes, de ugyanúgy csinálják egészen újonnan épített házaknál is."[52]

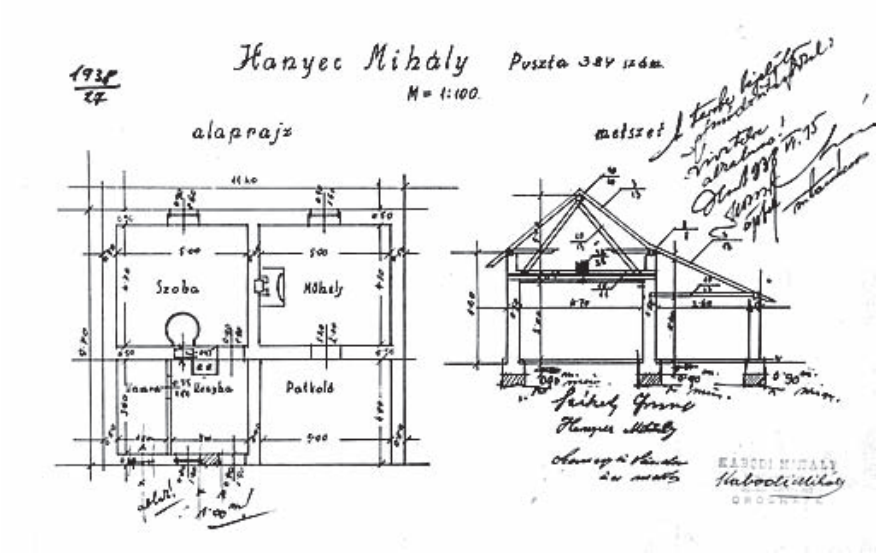
A fenti idézet akár Hódmezővásárhelyről is szólhatna, hiszen a kétsoros elrendezés ugyanilyen fázisokon keresztül alakult ki, de Vásárhely esetében ez inkább a tanyai és nem a városbeli építészetre jellemző. Századunkban ezt úgy fejlesztették tovább, hogy a tanyaházat egy fedél alatt eleve kétsorosra építették. „Ez azt jelenti, hogy a helyiségek egy részét nem folytatólagosan ragasztották a többihez, hanem annak hátat fordítva a második sorba. Így a tanyaház különböző helyiségeinek bejáratai esetleg különböző égtáj felé tekintettek."[53]

A Dél-Alföldön nem alakult ki olyan jelentős és jellegzetes tornáckultúra, mint az Alföld középső tájain (Sárrét, Nagykunság, Kiskunság, Hajdúság, Jászság). Míg a tornác szerkezetileg is szervese

[51] BARTUCZ Lajos, 1910. 40–41.; JUHÁSZ Antal, 1990. 83.

[52] CS. SEBESTYÉN Károly, 1931. 121.; lásd még: BÁLINT Sándor, 1976. 255–256.; JUHÁSZ Antal, 1971. 460–461.

[53] SZENTI Tibor, 1983. 217.

Kocka-alaprajzú pusztai tanyaház eredeti tervrajzai 1938-ból.

része az építménynek, azaz azonos a ház és az előtte futó tornác födémszerkezete, s a tetőszerkezet gerendái is a tornácot felül lezáró és oszlopokkal alátámasztott sárgerendára vagy a födémgerendákra támaszkodnak, addig *a dél-alföldi széles ereszek* csupán toldások, s mint láttuk, építészetileg sem kapcsolódnak szervesen a ház födém- és tetőszerkezetéhez. Ezzel magyarázható, hogy a tornácos házak minden esetben, s nemcsak az Alföldön, szimmetrikus oromzattal rendelkeznek, míg a dél-alföldiek oromzata asszimetrikus, ezzel egészen sajátos és karakterisztikus megjelenést kölcsönözve az épületnek. A ház utcai rövid homlokzatán, az ereszt, a folyosót lezáró falra gyakran ajtót is tesznek, amely egyben a kiskapu szerepét, tehát a személyi közlekedést is szolgálja. Hódmezővásárhely századforduló környékén épült házainak többségét ez az eresz és bejárati forma jellemzi.

Hódmezővásárhely sem volt kivétel az alól az Alföld népi építészetében általánosan elterjedt gyakorlat alól, hogy a szobába kemencét építettek, a konyhában viszont nyílt tűzhelyeket találunk. A ház füsttelenítése pedig szabadkéménnyel történt.

A ház (szoba) hagyományos tüzelőberendezése a *boglyakemence*, amely a XIX-XX. század fordulójáig szervesen hozzátartozott a vásárhelyi lakáskultúrához. Építőanyaguk a föld, a sár, az agyag volt, amelyet rendkívül változatos építőtechnikákkal dolgoztak föl. Alföld-szerte elterjedtek a különböző növényi anyagokból készült, vázzal rendelkező kemencék, de a Dél-Alföld építészetében jelentősek

A XIX-XX. századforduló környékén épült városi ház.
Kiskapuja a homlokzat, ereszt lezáró végén áll. (PJ)

Csomorkányi úti emelt padlásos, két családnak épült, szárazbejárásos kapuzattal ellátott gazdaház az 1980-as évek végén. (SzT)

voltak azok a technikák is, amelyeknél a kemence nem kapott növényi vázat, hanem különböző formájú agyaghurkákból, nyers agyag darabokból emelték, verték a kemencét. Közülük vásárhelyi specialitásnak tekinthető az ún. *agyagcsukából vert, agyagcsukából épített kemence*, melyet Kiss Lajos nagyon részletesen leírt egyik tanulmányában.[54]

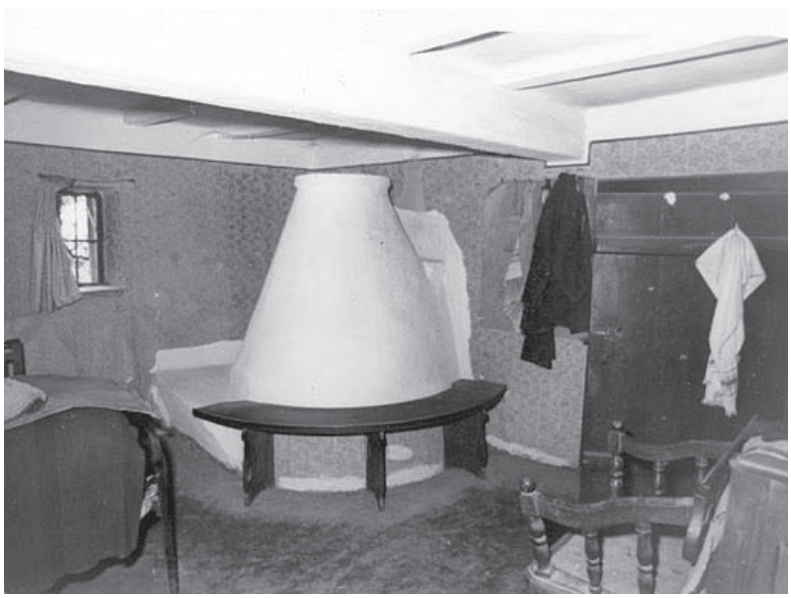
A kemence helye Alföld-szerte a szoba konyha felőli sarkában, a bejárati ajtó mellett volt. Innen nyílott a kemence szája, áttörve a két helyiség, a szoba és a konyha közötti válaszfalat. A kemenceépítés első mozzanata tulajdonképpen a kemence *szája*nak kiképzése volt. Helyét gondosan kimérték, hiszen fontos volt, hogy a nyílás a leendő kemence középvonalába essen. Meghatározó volt a nagysága is, mert egy nagy kerek kenyér vagy egy nagyobb sütő-, főzőedény gond nélkül be kellett férjen rajta. Így szélessége 35–40, magassága pedig 40–45 cm is lehetett.

Klauzál utcai lebontott XVIII. századi zsellérház fölpadkás szobakemencéje felül „koronás” kiképzéssel az 1970-es évek végén. (SzT)

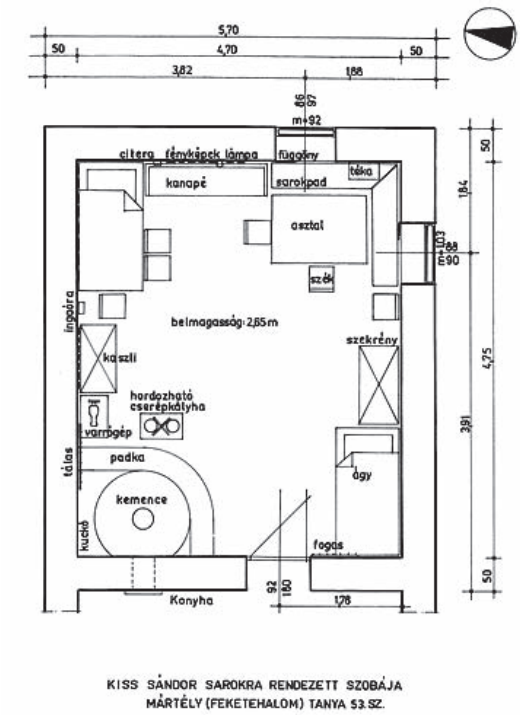
[54] Vö. KISS Lajos, 1958. 91–109.

Ha a kemence szája készen volt, elkészítették a *kemence padkája*nak kontúrfalát, a kemence köpenyét. Ez Vásárhelyen vályogból készült, oly módon, hogy a vályogot soronként kijjebb rakták egy kevéssel, ennek következtében a padka felfelé öblösödött. Értelme az volt, hogy amikor a kész padkára ráültek, a csizma sarka nem érte el annak oldalát, és nem verte le róla a meszet. Készült a padka úgy is, hogy az egyenes vonalúra rakták, de amikor készen volt, ásóval a kívánt formájúra nyesték. A régi padkák a 40–60 cm szélességet is elérték, hiszen a kemence padkája alvóhelyül is szolgált. A köpeny elkészülte után annak belső részét földdel töltötték fel, amit a vert falhoz hasonlóan falverő furkóval keményre döngöltek. Egy-egy sor, egy-egy terítés 8–10 cm vastag volt, s akkor volt megfelelő szilárdságú, ha a tömőfa már visszarúgott. A lefurkózott földet körülbelül egy arasznyi magasságban homokkal fedték, és erre került a téglából készült *kemencefenék*. A vásárhelyiek erre a legalkalmasabbnak a fényes vörös téglát tartották. Nagyon közkedvelt volt az égetetlen nyerstégla alkalmazása a kemencefenék készítéséhez, ami együtt égett ki a kemencével. Ezt jobbnak tartották, mint az égetett téglából készült kemence feneket. Gondosan ügyelni kellett arra is, hogy a kemence feneke teljesen vízszintes legyen, ehhez vízmértékül cseréptányért használtak, amelybe vizet öntve észlelhették a legkisebb elhajlást is. A kemencefenék készítésekor a téglák közzé homokot szórtak. A padka, illetve a kemencefenék magassága 40–55 cm volt. Előfordult, hogy ha nem volt a kemence fenekéhez tégla, akkor agyagot tettek a homokra 5–7 cm vastagon, azt elegyengették, lesimították, és az a kemencével együtt égett ki. A kemencék különböző nagyságúak lehettek. Hódmezővásárhelyen a legkisebb kemencében két kenyér és egy cipó fért el, ez 85–90 cm átmérőjű volt. A legnagyobb kemencékbe 6 kenyeret és egy cipót lehetett sütni, ennek átmérője elérte a 140 cm-t is.

A Rátz-tanya (Tanya 216. sz.) 1973 elején. A „kisház”-nak nevezett szoba kemencéje deszkapadkával. (SzT)

„A régi kemencék fala agyagból készült. A hozzávaló anyagot a város észak-nyugati szélén, a Szentesi út mellett, bal felől, a *Cigányér*-ből, és a város délkeleti részén, a körtöltéstől kifele, *Újvárosi gödrök köze* néven ismert agyagbányából hozták kocsival. Ez utóbbit tartják ma is legmegfelelőbbnek. A tarjánvégi agyag nem jó kemencekészítésre. A hazaszállított agyagból 4–5 talyicskával külön véve, a tiszta földön megöntözték, és kapával addig csinálták, azaz vágták és taposták, míg ragadt. Eltelt 3–4 óra is, mire így elkészült az agyag. Másnap e kidolgozott agyagból *kinagyolták* a *csukának* valót, és bent a házban, a földre tett deszkán, rendesen a pitar- vagy kamraajtó sima oldalán elkezdték a *kiverést*. Ez abból állott, hogy a kinagyolt agyagdarabot, kétmaroknyi csomót véve kézbe, 5–10 percig csapkodták a deszkához, amíg csak repedések voltak rajta, és míg sűrű, tömött, hézagmentes nem lett; alakjára négyszegletes, hosszúkás alakú, két vége laposra vékonyodott. A csukahalhoz hasonlított, ezért is hívták *csukának*.

KISS SÁNDOR SAROKRA RENDEZETT SZOBÁJA
MÁRTÉLY (FEKETEHALOM) TANYA 53. SZ.

Kiss Sándor (Mártély, Tanya 53. sz.) diagonális rendezésű szobája az 1980-as évek elején.

Hossza régen 30 cm, sőt nagyobb is volt, néha 75–80 cm, aszerint, hogy hova használták. Vastagsága 15–20 cm. Szélessége régen 8–10 cm, később 4–5 cm, vastagsága 5–7 cm. Lapos végének szélessége 4–6 cm, később 2–3 cm. Ilyen csukákkal rakták körül a padkára a kitéglázott fenékszélt. A kemence szájánál kezdték a rakást, és oda értek vissza is. A másik sort úgy rakták, hogy kötése legyen, vagyis a felső csuka vége az alsó csuka közepére essék, a két lapos vége egymásra kerüljön. A csuka közepének arányosan vastagodónak kell lennie. Az egymásra rakott csukákat 4–5 cm széles *falapockával* vagy henger alakú *fakalapáccsal* ütögették, verték, egyenlő laposra, egyenesre, simára kívül-belül, ahogy kívánta. A többi sor rakása, hasonló módon történt. Felfelé szűkült, csonka kúp alakú lett. Mikor a kemence oldala elérte a kemence bolthajtásos szája magasságát, még két sor csukát tettek rá, aztán hagyták a torkot. Vagyis egy téglát tettek lapjával a kemence falára és a kemenceszájra rakott csukára. Ez a *tűzfogó torok*, amelynek az a rendeltetése, hogy a láng a kemencéből ne mindjárt ki, hanem felfelé menjen a kemencébe. A lángjárásnak ugyanis körbe kell történnie, a kemence szájánál is, és feljebb, a kemencében is. Ha nem körben jár a láng, úgy nem fűti a kemencét, hanem a kéménybe megy a meleg. A torok alatti részt hígas sárral töltik ki, hogy el ne váljék a közfal és a kemence oldalától. Amint szűkült a kemence oldala a teteje felé, a csukákat is akként csinálták rövidebbre.

A kemence falát a fenéktől 1,20–1,40 m magasra rakják. A kemence magassága minden időben a ház belvilágának a magasságától függött. Mivel pedig 2,50 m-nél magasabb belvilágú ház nemigen volt, a kemence magassága aljával együtt 2-2,30 m-nél magasabb nem lehetett. A másfél literes kocsognek vagy a liszteskosárnak, amiben a gyúrólisztet tartották, még el kellett férnie a kemence tetején. Ha tehát a kellő magasságot elérték, a tetejére régen fát, később, a nyolcvanas évektől hordóabroncs- vagy kerékráfból készült vasat tettek átmérőben, 2–2 darabot egymáson keresztül. Erre egy sor csukát tettek, ellapítva 2–3 cm vastagon. A fa természetesen kiégett belőle, és kiégett a kemencetető is. Ezt a csonka kúp alakú, egyenes oldalú kemencét virágcserép alakú boglyakemencének hívták Hódmezővásárhelyen, és hívják ma is. A kemence felrakása, elkészítése, vagy ahogy mondják, csőbe rakása egy nap tart, előkészület nélkül. A következő nap, tehát égetés előtt, sárgaföldből készült polyvás sárral megtapasztották kívül, ujjnyi vastagon a padkával, kuckóval együtt. Belül nem nyúltak hozzá, mert nem áll meg rajta a sár, lerúgja a tapasztást. Kemencéink 75%-a (fordított) virágcserép alakú.

A régi kemencének *váza*, vagy ahogy a kemencecsinálók mondják, *kukája* nem volt. Az 1880-as években kezdték a városon a vázat alkalmazni kemencecsináláskor, de kint a tanyán még sokáig anélkül, a régi módon rakták. Ebben az időben tehát vékony fűzfából, nyárfából vagy lécből vázat csináltak előre. Alul akkora volt, mint a kemence feneke. Fölül, a kívánt magasságban, a pitar felőli falba lécet vertek, arra abroncsot kötöttek, mely a vázat tartotta össze. A csukát a váz mellé kívülre rakták. A vázra jött a tető. A kemence teteje átmérőjének felényinek kell lenni, mint a feneke átmérője. Kezdetben benne hagyták a vázat a kemence falában, később kihúzták a lécet is, abroncsot is. A lécből egy-kettőt kell kitördelni, a többi tördelés nélkül is kiszedhető. A napraforgókból való vázat kitördelik. Az abroncs összekötött vége kioldva könnyen kivehető. Ha elnyűtt kerékráfot alkalmaznak, azt legtöbbször fönt hagyják a kemencében. A váz használatától kezdve belül is megtapasztották az elkészült kemencét.

A kemence vázával egy időben lett általános a *párkány*, mely nem más, mint a torok meghosszabbítása kifelé. Az 1848-as időkben és később is, a jómódú és előkelő nemesházak kemencéinél lehetett látni, az 1850-80-as években már a legszegényebb házak kemencéinek is volt párkánya.

Az 1890-es évektől lassanként elterjedt a cserépből csinált kemence. Helyi készítésű, vörös kézicserepet hosszúkás, keskeny darabokra tördeltek, aminek lángpolyvás, lóganés, sárgaföldes, *félcsinált sárra* (göröngyös, átázatlan földcsomós sár) raktak, a tetejére újra sarat, és arra ismét hosszúkás cserépdarabokat. A cserépkemence oldala ugyanúgy nő, mint a csukából készülté, de alakja finomabb. Fontos, hogy kötése legyen az egyes sárdaraboknak. Kezdetben deszkából veszik és rakják a sarat, de később a kemence oldalából kicsucsorodott sarakat is leveszik és felhasználják a cserépdarabok rakásához. A kemence tetején keresztbetett két pár vasat egész cseréppel borítják be leütvén róluk a fület. Utóbbi időben a vasakat nem veszik ki a tetőből. Ahol kiveszik, egyszerűen kihúzzák, és a keletkezett lyukat sárral betapasztják. A kemencének fölül, körül a szélén pereme van, amit sok esetben kemencecifrázóval készítenek díszesre. Azt kell még megmondani, hogy a vázas vagy kukás kemence feneke alá a homokba üvegdarabokat, üvegtörmelékeket szoktak tenni, hogy mentül jobban tartsa a meleget. 1890 óta csinálnak magas, *körte alakú kemencét*. Ez az igazi boglyaalak. Azzal tartják, hogy a szénaboglya is akkor szép, ha körte alakú.

Olyan esetben, kivált tanyán, ahol nem jutottak anyaghoz, arra kényszerültek, hogy fekete vagy sárgaföldből készült törekes sárból, *csömpölyegből* raktak kemencét.

Az 1900-as évektől kevéssé hajlott, ún. *kiflitéglát* használták kemencekésztéshez. Ennek hossza 22,5 cm, szélessége 7,5 cm, vastagsága 7 cm. Szegény ember nemigen használta, mert drágább a cserépnél, amely a háza körül is kikerült. Tanyán alkalmazták, módosabb helyeken, ahol az épületen kívül, a szabadban állott a kemence, az idő viszontagságainak jobban kitéve. Voltak később, akik a házban levő kemencét is kiflitéglából rakatták. Előnye, hogy hamarabb elkészül belőle a kemence, és kevéssé lehet elrontani vele a kemence formáját."[55]

A kemencekészítés fontos s nagy szakértelmet kívánó mozzanata volt a kiégetés. Ehhez előbb a kemence közepén könnyen gyúló tűzrevalóval, rendszerint fenyőfával tüzet raktak, majd mikor az megerősödött, tőzeggel, azaz taposott ganéval vették körül, ami lassan égett, és tartós parazsa mellett fokozatosan száradt ki a kemence fala. Mikor a kemence átmelegedett tehénganés, agyagos sárral is betapasztották, mert ez kevésbé repedezik meg, mint a törekes sár. A kemenceégetés sok gőzzel jár, ezért levették az ablakokat, hogy a huzat a kemencegőzt kivigye. Az égetés rendszerint 24 óra hosszat tartott, mindaddig, míg a kemencefal színe fakóvá nem vált. Kihűlés előtt a kemencét homokos mésszel kimeszelték, majd a kihűlés után az egész szobát kimeszelik. A kemencét több rétegben is meszelni kellett, hogy színe megegyezzen a fal színével. A mészbe kávéskanálnyi kék festéket is tettek, amellyel a szép fehér színt biztosították, mert különben sárgásfehér színű lett volna.

Míg a kemence a ház legfontosabb fűtő és sütésre használt tűzhelye, addig a főzés a konyhában, a szabadkémény alatt *nyílt tűzhelyen* történt. Ez Alföld-szerte általánosan elterjedt gyakorlat volt, igen nagy történeti múlttal, amit megerősítenek a Vásárhelyről származó XVIII. századi adatok is.[56] Az alföldi lakóház konyhájának tüzelőberendezése különböző nagyságú és funkciójú *tüzelőpadkák*, illetve

[55] KISS Lajos, 1958. 95–99.

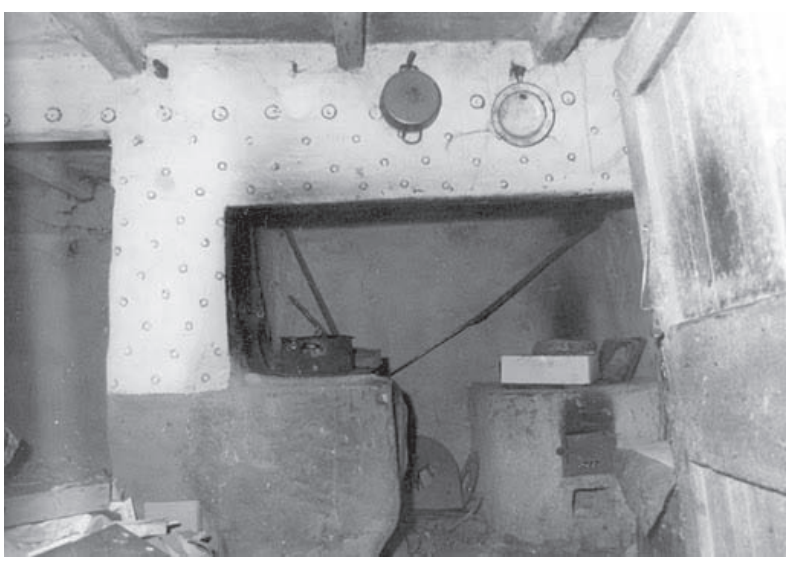
[56] BARABÁS Jenő, 1954. 473–474.

a rájuk épített, részben zárt tűzhelyként funkcionáló *katlanok* összességéből állt. A rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy Hódmezővásárhelyen a legfontosabb nyílt tűzhely a *kemence szája előtti padka* volt, amelynek egyik sarkába egy nagyobb, a másikba egy kisebb *katlant* építettek. A katlan tulajdonképpen üstház és pernye- vagy parázstároló hely. Felül nyitott, a bográcsot és az üstöt kör alakú lyukba lehetett állítani és alatta a katlan száján keresztül lehetett tüzelni. A *kiskatlan* a mindennapi főzéshez használt bográcsot, a *nagykatlan* pedig a disznótor vagy más alkalommal használt üstök elhelyezésére, illetve főzéskor való használatára szolgált. A kemence szája előtti tüzelőpadka, illetve a katlanok mellett az alföldi ház konyhájának jellegzetes tűzhelye az ún. *középpadka* volt. Kiss Lajos írja: „Régen a pöndölykémény alatt szabadtűzhely volt, vályogból rakott asztalszerű alkotmány, ezen égett a tűz körülrakva fazekakkal."[57]

A legújabb néprajzi kutatások kiderítették, hogy a középpadka elterjedése korán sem általános az egész Alföldön, így hiányzik a táj északi és déli peremterületeiről. Ugyanakkor a középpadka nagysága és formája is eltér a Tiszántúlon, valamint a Duna-Tisza közén és a Dél-Alföldön található középpadkáktól. A Hajdúságban, Nagykunságban a Sárréten nagyméretű, középen álló tüzelőpadkákat építettek, míg a Duna-Tisza közén és a Dél-Alföldön – beleértve a Tiszántúlnak a Kőrösök délre eső területeit is – egy jóval kisebb méretű és nem is mindig tűzhelyként használt, ún. *kispadka*, *asztalpadka* szolgált a tüzelésre. Egyes helyeken főzésre nem is használták ezeket, inkább a konyhaasztal szerepét töltötték be. A Kiss Lajos által említett középpadka is ezek közé a kisméretű padkák közé tartozott. Egykori alkalmazására utalnak a környező településekről származó adatok is, hiszen Szeged környékén, Tápén, Orosházán vagy pl. Mezőberényben is ez a padkaforma terjedt el.[58]

Ha a háznak két szobája volt, akkor mindkét szobai kemence szája elé építettek tüzelőpadkát, de az egyiken már nem alakítottak ki nagy katlant, legfeljebb csak annak kisebb változatát. A tanyán gyakori volt, hogy a padkát, amelyet egyesek *pörnyelyuk*nak is neveztek, üregesre építették, ami azt jelenti, hogy a padka tetején egy tenyérnyi lyuk volt, és abba húzták bele a parazsat, illetve a pörnyét. A lyukat legtöbbször egy rossz ásóval takarták le. A padka üregéből egy kis nyíláson keresztül szénvonóval húzták ki. Az így kikerült hamut aztán a trágyadombra öntötték.[59]

A lakóház hagyományos füstelvezető berendezése a *szabadkémény* vagy *pöndölykémény*, amely feltehetően a XVIII. század folyamán vált általánossá Vásárhelyen. Erre utalnak azok az adatok, amelyek szerint a város önkormányzata minden esetben megköveteli a kémények építését. 1753-ban pl.

A Rátz-tanya (Tanya 216. sz.) nyári konyhájának füstfogó fallal ellátott szabadkéményes tűzhelyei. 1973. (SzT)

[57] KISS Lajos 1981. 309.; fényképét lásd: Csongrád megye népművészete, Budapest, 1990. 87. 71. kép.

[58] DÁM László, 1986. 244–246.

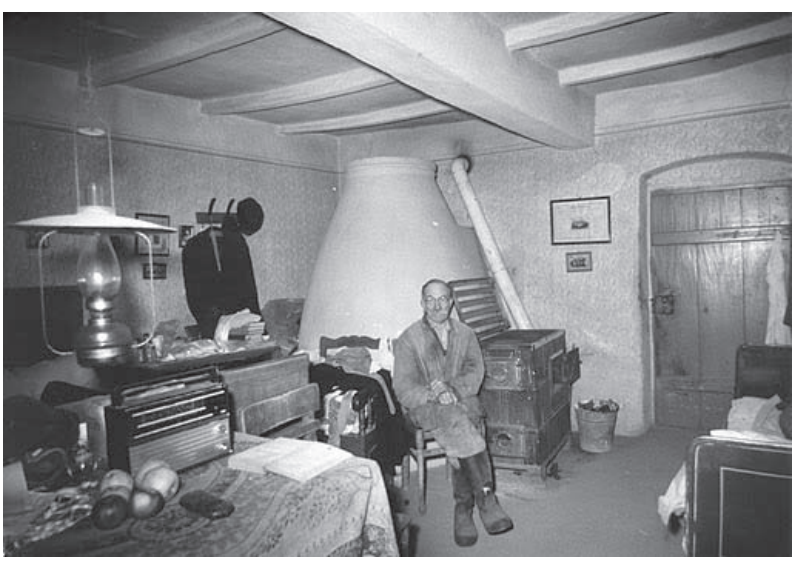
[59] NAGY Gyula, 1975. 240.

egy tanácsi végzés elrendeli, hogy azokat a házakat, „amelyeknek pedig kémények nincsen s mégis tüzelni szoktak azokba az tűz felett levő épülettyeket is roncsák le, hogy rossz épületekkel elfelejthetetlen kárt ne okozzanak”. Egy másik esetben az egyik polgárnak nem engedi meg a beköltözést a házba, amíg „rajta pitvart és kéményt nem csinál, hogy tűz ne támadjon”. Más esetben csak úgy engedik meg az építkezést, ha „illendő elő készülettel jó kéménnyel” készítik a házat.[60] Mivel a kémények fából készültek, és ha nem sározták őket gondosan, tűzveszélyesek voltak, nagyon szigorúan megkövetelték azok karbantartását, azt rendszeresen ellenőrizték és elrendelték, hogy a gondozatlan kéményeket le kell rombolni. Az ellenőrzés még a cigányokra is kiterjedt, s öt cigányt 12-12 pálcaütésre ítéltek, mert a kéményüket nem igazították meg.[61]

Ezekből az adatokból következtethetünk arra, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján már nemigen lehetett kémény nélküli ház a város közigazgatási területén. Sőt ebben a korban már feltűnnek a kőből, téglából készült kémények is, elsősorban a kereskedők, az iparosok házaiban, de a parasztházak továbbra is fakéményesek maradtak, itt a téglából épültek csak a XIX. század második felében terjednek el jelentősebb mértékben.

A szabadkémény nem minden esetben foglalta el a konyha egész szélességét. Ilyenkor a kémény nem kizárólag a ház falaira támaszkodott, hanem a kéményalja bejárata külön lábazatot kapott. Ebben az esetben a szabadkémény elején, szemben a kemence szájával egy széles szabad nyílást alakítottak ki. A régi szabadkémények vázát fából ácsolták. A fala lécekből, vastagabb karóból készült, amiket a favázra erősítettek, majd az egészet kívül-belül sárral tapasztották be, olyan módon, mint ahogyan a födém készült. A kémény kürtője belülről tapasztott fa, kívülről sok esetben deszka volt, tetejére pedig hajlított bádogból kalapot, ún. *bógni*t tettek, amely megakadályozta, hogy a kémény által esetleg a szabadba felvitt szikra tüzet okozzon. A kémény vázába három-négy somfarúdat építettek be, ezekre akasztották a sonkát, kolbászt, szalonnát, oldalast és a csülköt is füstölődni. A kémény tehát egyben füstölő is volt. A somfa pedig azért volt alkalmas erre a célra, mert nem hajlott meg, és nagyon nehezen tört el. A fából készült füstrudakat a századfordulótól kezdve gyakran vasból készült pálcákkal, rudakkal helyettesítették.[62]

A XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve először a városi házaknál, azt követően a tanyákon is a lakóház hagyományos tüzelőberendezése és a füstelvezetés módja fokozatos átalakuláson ment keresztül. A kemencék esetében nemcsak az építőanyag és a technika változik meg, hanem a tűzhelyek

Puszta, Fecskés-parton Samu Sándor tanyájában a szoba padka nélküli kemencéje, mellette hordozható cserépkályha, 1977-ben. (SzT)

[60] BARABÁS Jenő, 1954. 474.

[61] BARABÁS Jenő, 1954. 474.

[62] NAGY Gyula, 1975. 240.; SZENTI Tibor, 1979. 19.

formai megjelenése is. Egyrészt elterjednek pl. a cserépből készült kemencék, de az 1893-as, 1895-ös években divatba jött a *padka nélküli kemencék* építése is. Először a módosabb házaknál egyszerűen levágták a padkát azzal az ürüggyel, hogy a ráülők összerugdossák azt, és ledörzsölik róla a meszet. Az öregek ragaszkodtak hozzá, mert télen jó és kényelmes volt a padkán melegedni. A fiatalok azonban már padka nélküli kemencéket raktak, és az ekkor készült új kemencék jó része már nem rendelkezett ülőpadkával. Az ilyen kemencének az alját már nem szemmértékre építették, hanem azt szabályos köralakban előbb kirajzolták, s erre rakták végével befelé a vályogot. A kemence alja és a feneke ennek következtében szabályos kerek formát mutatott.

A hagyományos boglyakemence mellett megjelennek a két tagból álló összetett kemenceformák, amelyek azonban soha nem váltak általánossá. Néhány nagyobb gazda házánál lehetett velük találkozni. Két formájuk volt. Az egyik esetben csonka gúla alakú volt az alsó és a felső rész is, és azok párkány közbeiktatásával kapcsolódtak egymáshoz. A másik esetben a kemence alsó tagja csonka gúla alakú volt, a felső viszont csonka kúpformát mutatott, csúcsán körülfutó peremmel, és ez is egy vállon keresztül csatlakozott a kemence testéhez. Ezek az összetett kemenceformák a legnagyobb mértékben a Dél-Alföld építészetében terjedtek el, elsősorban a Bácskában, a Bánátban a Duna-Tisza közének déli és a Körös-Maros közének szintén déli területein. Ebben a vonatkozásban Vásárhely tehát szervesen kapcsolódik a Dél-Alföld építészeti régiójához.[63] Kiss Lajos megjegyzi, hogy ezeket a kemencéket nem célszerű volturt építették, inkább különleges alakjukért, vagy csupán azért, hogy elmondhassák, nekik különb, urasabb kemencéjük van, mint más gazdáknak. Az 1940-es években szintén jobb módú helyeken építettek a cserépkályhára emlékeztető formájú ún. *sifonkemencéket* is. Ezek azonban nem váltak be, mert felfűtve összerepedeztek.

A Pusztán, Székkutas határában, párhuzamosan rendezett vályogfalú tanyában lakószoba sifonkemencével, fényezett bútorral az 1970-es évek elején. (SzT)

A konyha tüzelőberendezésének átalakítása rendszerint azzal kezdődött, hogy a szabadkémény alatti részt befalazták, és a továbbiakban egy ajtón keresztül lehetett ide bejutni. Ezzel tulajdonképpen a hideg konyha meleg konyhává alakult át. Nagy Gyula szerint ekkor kezdték ezt a részt konyhának nevezni, és ennek következtében lassan a pitvar szó kiszorult a használatból. Átalakult a most már zárt térben lévő hagyományos konyhai tüzelőberendezések rendszere is. Az első lépés az volt, hogy a kis katlant vagy a főzőkatlant *sparhelt*té alakították át oly módon, hogy annak tetejére karikákkal ellátott főzőlapot helyeztek. Ezek persze nem voltak valódi sparheltek, hiszen a fűtőnyílásuk továbbra is hagyományos maradt. Ezzel párhuzamosan gyakran elbontották a nagykatlant is, és az 1870-es, 1880-as

[63] Vö. DÁM László, 1986. 242–243.

Samu Sándor Puszta Fecskés-parti tanyájának konyhabelsője beépített csikótűzhellyel és katlannal 1977-ben. (SzT)

évektől fokozatosan elterjedtek előbb a *rakott sparhelt*ek, aztán a *csikó sparhelt*ek és az *asztalsparhelt*ek. A csikósparhelt sütője magasabb volt a főzőlapnál. Az asztalsparhelt esetében viszont a sütő egy magasságban volt a főzőlappal. Az 1890-es évektől megjelennek az öntött vasból készült alacsony *kályhák*, melyeket karikákkal is elláttak. Ezzel párhuzamosan pedig egyre nagyobb teret nyert a *dobkályha* és a négy lábon álló valódi sparhelt is.

„Az 1880-as években a takaréktűzhelyek praktikus volta annyira foglalkoztatta az embereket, szegényt és jobb módút egyaránt, hogy az akkori szokás szerint téli összejöveteleken, házi bálokon, disznótorokon ez volt a beszéd fő tárgya. Elmondták, hogy milyen jó is az a sparhelt. Nem kell a kormos fazekat súrolni, nemcsak egyféle ételt, mint a katlanon, hanem több féle is főzhető és süthető rajta egyszerre. És hogy a tűzifán kívül elég benne minden, ami a háztól kitelik: rőzse, venyige, fanyesedék, forgács, hulladék fa, kukoricacsutka, csutkató, ízékcsutka, ganéj, papír, rongy, még a szemét is. Tiszta marad a pitvar portól, szeméttől nem kell napjában többször is takarítani, söpörni, törölgetni."[64] Nem

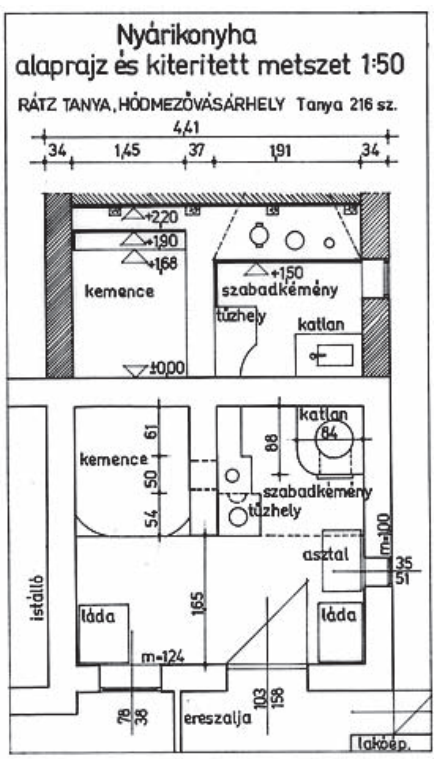

Samu Sándor Puszta Fecskés-parti tanyájának konyhabelsője beépített csikótűzhellyel és katlannal 1977-ben. (SzT)

[64] KISS Lajos, 1958. 93.

csoda tehát, hogy a különböző kőművesek által épített rakott sparheltek és a kereskedelemben beszerezhető csikó- és asztalsparheltek hamarosan általánosan elterjedtek, és rövid időn belül még a szobából is kiszorították a kemencéket. Hiszen a mozgatható sparhelt nemcsak főzésre volt alkalmas, hanem be is lehetett fűteni vele a házat, és a fűtéshez is kevesebb szalma kellett, mint a kemence esetében. Szegényebb helyen leginkább a szobaajtó melletti kispadkát alakították át sparheltté, főzőlapot tettek oldalára és pléh ajtót a szájára. Melegítés céljából dobkályhákat állítottak a házba, majd elterjedtek a kisméretű öntöttvas kályhák is, melyek szintén alkalmasak voltak főzésre. Mivel a sparhelt mozgatható volt, nyáron könnyen áthelyezhető volt a pitvarba vagy az eresz alá, sőt némely helyen az udvaron az eperfa alatt állították fel, és ott főztek rajta. Télen aztán visszakerült a házba a kemence mellé, míg végül teljesen ki nem szorította a kemencét is a használatból. Ez a folyamat azonban már a XX. század középső harmadába ment végbe. A kemencék végleg eltűnnek a házból, nincs is rájuk különösebb szükség, amióta a kereskedelemben beszerezhető a mindennapi kenyér.[65]

A lakóház funkcionális rendszerének átalakulása, a tüzelőberendezésben és a füstelvezetésben bekövetkezett változások együtt jártak a *nyári konyhák*, *sütőházak* általános elterjedésével. A háztartási munkák zöme erre a helyiségre, illetve épületre tevődött át, míg a ház eredeti konyhája tulajdonképpen lakóhelyiséggé, lakókonyhává alakult. A továbbiakban a nyári konyha nyújtott védelmet a házbeli főző és sütő tűzhelyeknek, s nem egyszer ehhez kapcsolódott a kemence is. A sütőház egyetlen nagyobb helyiségből álló épület, amely egy füstfogó fal révén két részre tagolódott. A belső füstös részen állt a kemence, vagy ide torkollott a kemence szája, s itt kapott helyet a rakott tűzhely vagy a katlan is. A külső részen állt az asztal, a dagasztóteknő és általában a kenyérsütéshez szükséges eszközök. Gyakran csak a kemence szája volt az épületen belül, maga a tűzhely a sütőházon kívül, annak végfalához támaszkodva állott. A tanyákon nem volt ritka, hogy a tanyaföld birtokbavételét követően épített, rendszerint kétosztatú, pitvar + szoba tagolódású lakóházat rendezték be nyári konyhának, miután az új nagy, többosztatú tanyaház felépült.[66]

A Makói úton lévé Rátz-tanya nyári konyhájának rajza.

[65] A kérdést részletesen bemutatja KISS Lajos, 1958. 91–109.

[66] SZENTI Tibor, 1979. 56–57.; SZENTI Tibor, 1983. 218.

Gazdasági építmények

Hódmezővásárhely paraszti gazdálkodásának vezető ágazata az állattartás volt. Ennek következtében rendkívül gazdag az az épületállomány, amellyel az állattartás rendelkezett, álljanak azok akár a beltelken, akár a tanyákon. Mindezt jól érzékelteti Nagy Gyula, amikor a következőket írja: „Az istálló a legfontosabb melléképület. Istálló nélkül nem volt tanya, még a legkisebb tanyában is volt. Az istálló nagysága mindig a gazdálkodás intenzitásától függött. Amikor szűknek bizonyult, újat építettek. A szobák számát sohasem szaporították, de az istállót bővítették, sokszor úgy, hogy újat építettek, de a régit is használták, s akkor a lovak és a szarvasmarhák külön istállóba kerültek. Az emberek megférték a szűkebb helyen is, de a jószágnak megfelelő helyet biztosítottak."[67]

Mindezt alátámasztják a történeti források is. A XVIII. század végén egy-egy portán nem ritka a több istálló, egy-, némelyik két-, háromosztatú, de a szállásokon a számuk és méretük még ennél is nagyobb. Az *istálló*kat a ház végéhez külön épületként emelték, de arra is kapunk példát, hogy közvetlenül a lakóházhoz csatlakoztak. A tanyákra vonatkozó történeti forrásokat részletesen elemezve Szenti Tibor megállapítja, hogy a XVIII. század végén már akadt olyan szállás is, ahol három istállót becsültek. Értékét, méreteit tekintve pedig hamarosan a tanyaházak elé kerül. Nem egy olyan szállást becsülnek, ahol a gazda számára még nincs külön lakóépület, tanyaház, de nagyméretű istálló vagy istállók – állatfajonként külön épület vagy istállórész építve – már léteznek.[68]

Az istállók egy része tűzhellyel is rendelkezett. „A városban lévő istállókról nem bizonyítható határozottan a tüzelés, csak egy-két gyanúsabb tűzesetből gondolhatjuk, hogy szórványosan itt is előfordul, de a szállási istállókban annál inkább gyakorlat volt. „1753-ban »Moses István szálláson levő Istaloját Olah Gyurka nevű szolgája az mint önként megvallotta gondviseletlenségbül fel gyujtván 4 kocsis lova meg égett« egy lova és több tinója megperzselődött. Az istállóban való tüzelést bizonyítja az alábbi adat is: Laskai Péter fia Péter, Hegei Miska és társai a plébános szállásán szénát raktak s »Azon Szálláson estve felé öszve gülvén eg szalma Tűz mellé« Hegesi »az el hanyatlott tüzet fel rúgta« és Laskai Peti ettől megsebesült. Kovács István tanyájának megégésekor a tanácsi vizsgálat megállapította, hogy az égés az istállóból támadt tűzből eredt."[69] A *tüzelősól* az alföldi határbeli szállások, tanyák jellegzetes építménye, amely szervesen hozzátartozott az ólaskertek képéhez is. Ezek

Széll Sándor (Mártély, Tanya 21. sz.) külső szelemenágasos, padlásolatlan ököristálló, széles, középen nyíló tömör ajtókkal az 1970-es évek közepén. (SzT)

[67] NAGY Gyula, 1975. 251.
[68] SZENTI Tibor, 1983. 219.
[69] BARABÁS Jenő, 1954. 473.

Középajtós lóistálló a Pusztán, Székkutas határában az 1980-as évek közepén. (SzT)

azért kaptak tűzhelyet, mert ez az építmény egyben az állatokat gondozó férfiak lakó- és háló helyei is voltak. A tűz pedig világítást, meleget és főzési lehetőséget biztosított.[70] A tüzelős ólak alkalmazása Vásárhelyen csak a XVIII. század végén és a XIX. század első felében lehetett általános. A történeti forrásokban a múlt század második felétől már egyáltalán nem szerepel, és néprajzi módszerekkel már nem is érhető el ez az épülettípus.

Az istállók gyakran önálló épületek, de sok esetben más épületekkel kerülnek egy fedél alá. Mint említettük, építettek istállót a lakóház végébe, de kerülhetett egy fedél alá kamrával vagy valamilyen más funkciójú óllal. A történeti forrásokban szerepelnek olyan kettős ólak, melyeket egy szín választ el egymástól. Építőanyaguk is igen változatos, készültek vályogból, rendelkeztek vert fallal vagy rakott, csömpölyeges fallal. A források tudósítanak nádfalú épületről, vannak közöttük padlással rendelkezők és padlásnélküliek. A padlást náddal vagy fenyőfa deszkával borítják. Tetejük pedig gaz, nád, gyékény vagy szalma volt. 1785-ben említenek először ún. *német istállót*. Szeremlei Samu úgy véli, hogy a német istálló kifejezés lepadlásolt istállót jelöl. Ezt valószínűsíti az, hogy 1807-ben egy összeírás során a paraszti gazdaság épületeinek felsorolásakor összeírnak „egy padlás nélkül való istállót" és egy „német istállót" is. Másutt szerepel „padlásos ló istálló" kifejezés is, ebben az esetben azonban hiányzik a német istálló-megjelölés. Barabás Jenő úgy véli: „minden bizonnyal a katona istállóként említett épület, melyeket a beszállásoló katonák lovai számára épített néhány gazda, azonos a német istálló elnevezéssel".[71]

A vásárhelyi tanyarendszer építészetét leíró kutatók, akik munkájuk során túlnyomórészt már XIX–XX. században épült építményekkel találkoztak, az istállókat mindenütt lepadlásolt építményként írják le, de közülük még nagyon sok volt a szelemenes tetőszerkezetű, ahol az ágasos–szelemenes szerkezettől az ollólábas szerkezetig mindenfajta variáció előfordult. A szelement középen egy oszloppal, míg két végén egy-egy ollólábbal támasztották alá. Ha középen nem oszlop tartotta, akkor még két ollóláb szolgált szilárdítására. A századfordulón a legtöbb istállónak gazteteje volt, nád vagy zsúp, ritkán kukoricaszár. A századforduló előtt cseréptetős istálló csak kevés helyen épült. A nádtetőt tartották a legjobbnak, mert az télen meleg, nyáron hűvös volt. A cserepes tető azonban nem tudta ilyen módon kiegyenlíteni a külső hőmérsékletet.

Gyakori volt, hogy az istállók főhomlokzata elé *széles eresz*t építettek, amely nem kapcsolódott építészetileg szervesen az épület födémszerkezetéhez, hanem megtoldották a födémgerendákat, és en-

[70] DÁM László, 1994. 149–160.; DÁM László, 1995. 43.

[71] BARABÁS Jenő, 1954. 476.

Molnár Lajos (Belső-Szőrhát, Tanya 1396. sz.) istállója. Középen a tetőtérbe épített padlásfeljáróval. Az épület bal végén deszkából szint épített az1990-es évek elején. (SzT)

nek következtében egy olyan széles eresz alakult ki, amelyet minden esetben cseréppel fedtek. Ha nem volt túl széles az eresz, akkor még az épület két végén alá lehetett támasztani azt egy-egy könyökfával, ha azonban az eresz szélessége egy bizonyos pontot elért, már 100–120 cm szélességű volt, akkor néhány helyen, legalábbis két végén és középen is két helyen egyszerű faoszlopokkal támasztották alá. Ezt *csüngő sátor*nak, *röpülő eresz*nek, *röp eresz*nek hívták.

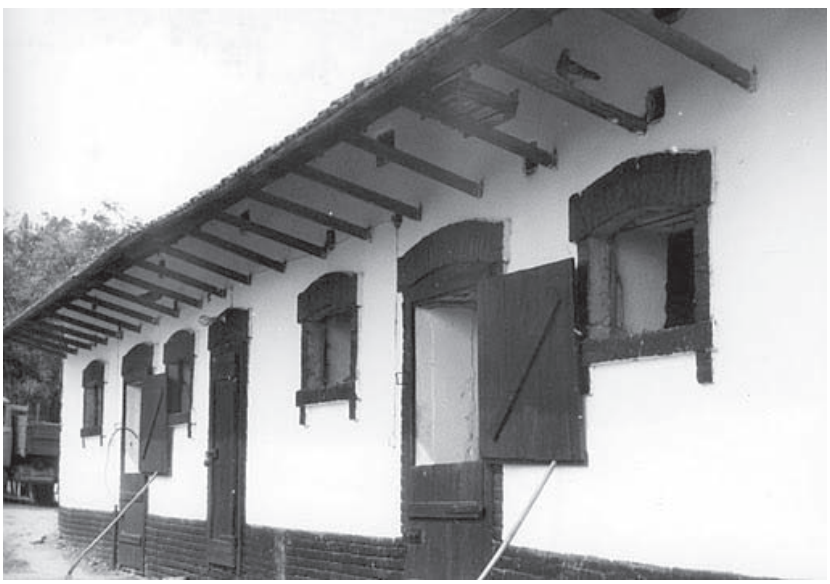
Az istállók oromfala tapasztott nád vagy kóró, de gyakori volt a deszkából készült vagy vályogból falazott oromfal is. Sok esetben a két oromfal anyaga és technikája eltért egymástól, ami szem előtt volt, az volt az igényesebb és díszesebb, pl. deszkából készült, ami pedig hátulra esett, az valamilyen tapasztott kóró vagy nád anyagú volt. A padlásfeljárót a hátsó oromzaton képezték ki, oly módon, hogy ott egy ajtót hagytak, és hozzá létrát támasztva lehetett a padlásra feljutni. Az istálló tetőzetének közepén az ajtó fölött nagyon gyakran kis fél nyeregtetővel ellátott *szénalyukat* képeztek ki, amelyen keresztül az állatok takarmányozására szánt szénát közvetlenül a szekérről az istálló padlására lehetett felhányni és ott tárolni.

Közfallal elválasztott ló- és marhaistálló (Belső-Erzsébeten, a Tanya 2026. sz. alatt), bal végéhez kutyaólat építettek. Középen padlásfeljáró az 1980-as évek végén. (SzT)

Az istállók ajtaja mindig az épület közepén volt, mellette egy-két kis ablakkal, és gyakori, hogy vele szemben a hátsó falon is két kisebb szellőzőlyukat, szellőzőnyílást alakítottak ki. A szarvasmarhák számára készült istállók ajtaja nagyobb volt, mint a lóistállóé, azért, hogy a nagy szarvú magyar szürke fajta ökrök beférjenek rajta. „A csákószarvú marha még így is csak akkor fért be, ha félrefordította fejét."[72] Az istállóajtók szimplák, s csaknem kivétel nélkül kétrészesek voltak, azaz külön nyitható két fél ajtóból állottak, azért, hogy az épületet könnyen lehessen szellőztetni. Meleg időben pl. nem húzták be a felső fél ajtót, hanem ezen keresztül is szellőztették az istállót. Az alsót azért is csukva tartották, hogy az aprójószág ne juthasson be az épületbe. Sok esetben az ajtó küszöbére lópatkót szegeltek, mert az megvédte a jószágot a gonosz ártó hatalmaktól, és szerencsét hozott a gazdáknak.

Az istállók falát kívül-belül polyvás agyagos sárral tapasztották és simították. Kívül minden esetben meszelték, belül azonban a meszelés el is maradhatott. Vásárhelyen sokszor meszelték az istállót sárgára, az alját pedig venyige feketével húzták el. Ha a gazdasszony nem szerette, hogy avas a deszka, azt vörös festékkel kente be. Ez a vásárhelyieknél nagy divat volt. Az is szokás volt, hogy az istálló ablaka feletti, téglából rakott vagy sárból kialakított szemöldököt vörösre, barnára vagy esetleg feketére festették. Ahol az ablak feletti szemöldököt festéssel látták el, ott színezték az ajtókat és az ablakokat is. A fal alját is azzal a színnel húzták el, bár legújabban a venyige-feketével való meszelés az általános.

A Maczelka-tanya (Mártély, Tanya 335.) kétajtós lóistállója. A középső ajtó a padlástérbe vezet. 1992. (SzT)

„Az istálló legfontosabb berendezési tárgya a *jászol*. Legtöbbször az istálló két végében áll, s az ilyen istállót *kétvégibekötős* vagy *kétvégjászlas* istállónak hívják. Kevesebb helyen hosszában van a *jászu*, de ebben az esetben nem mindenütt a fal mellett áll, hanem a jászol és a fal között egy kis járóhely van: ott adják az állatoknak a takarmányt. A jószág fejénél adnak enni. ... Csak a lóistállóban van a jászol felett szalma és szénatartó rács, abba hányják a szénát az árpaszalmát és a szárt. A jászol mögét nem mindenütt deszkázták ki. Ilyen helyen a jószág szarvával leverte a fal színét. A tehenek szokása unalomból döfködni a falat."[73]

A századfordulón az istállóhoz egy kb. kettő-négy négyzetméter alapterületű vályogfalú félnyeregtetős kis helyiség is csatlakozott, amelyet *kandi*nak neveztek. Ezt az istállófalon vágott kisebb ajtón, ún. *levélajtó*n lehetett megközelíteni. Funkciója a szálastakarmány tárolása volt, melyet hetente kétszer töltöttek meg takarmánnyal, és innen etették föl az állatokkal. Az első világháború után a kandik használata kiment a divatból, és ekkor az istálló közepén a hátulsó falnál vagy valamelyik

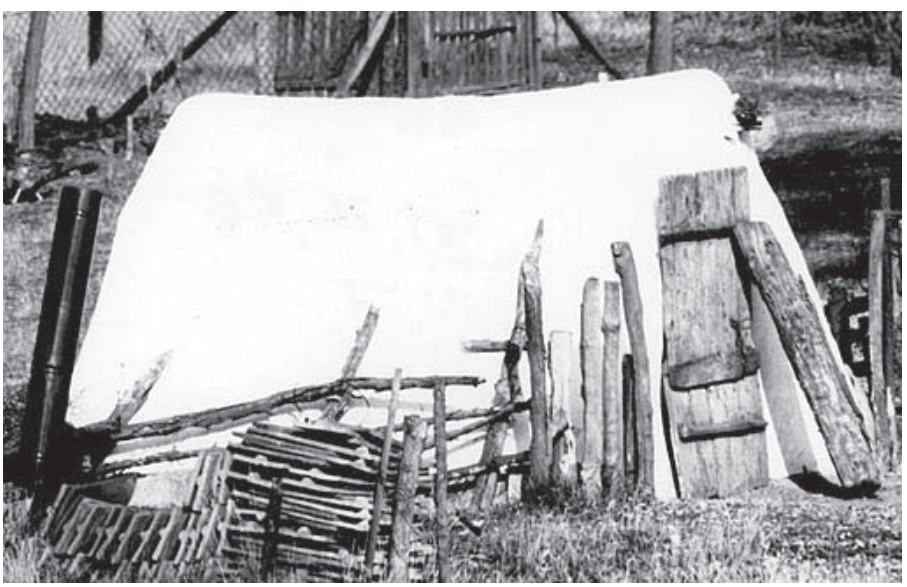
[72] NAGY Gyula, 1968. 43.

[73] NAGY Gyula, 1975. 252–253.

sarokban *szalmatartó*t alakítottak ki. Ez egy hambárszerű építmény, amelynek vázát oszlopok alkották, és ezekbe az oszlopokba zsilipes technikával csúsztatták be a deszkákat. Ha a sarokban állott, akkor három oszlopból állt, és két oldalát deszkázták be, ha viszont középen, akkor négy oszlop tartotta, és három oldalról kerítették el deszkával. Ezt is hetente kétszer kellett takarmánnyal feltölteni. A századfordulón még készítettek vályogból kör alaprajzú kerek jászlat is, amit az istálló közepén a hátsó fal mellett helyeztek el. Amikor ezt később fölváltották a szögletes formájú fából készült építmények, nevük akkor is hosszú ideig megőrizte az eredeti alakot, hiszen sokáig továbbra is *kerek,* illetve *kerék jászu*nak mondták. A vásárhelyiek gyakran *tartó*nak is nevezik. Az eredeti kerek jászol alacsony volt, a növendék állatok, pl. a csikók körülállták, és úgy ehették belőle a szénát. Ezt a jászolformát csak a lóistállóban alkalmazták. Azokban az istállókban, amelyeknek a padlását széna tárolására is használták, nem találunk ilyen szénatároló építményeket vagy jászlakat. Ilyenkor a padláson kialakított lyukon keresztül a szálas takarmányt a jászol fölé a falra szerelt rácsba, *etetőrács*ba szórták, és az állatok közvetlenül innen fogyasztották el.

Nem volt általános a *hídlás* alkalmazása sem, annak ellenére, hogy első említése 1727-ből származik.[74] Elsősorban lóistállóban és főképpen a városbeli istállóban találkozhatunk vele. A ló faránál kb. 80 cm széles és 60 cm mély árkot ástak, szélére egy-egy akácgerendát fektettek, és erre vastag deszkákat, *palics*ot helyeztek, amelyeket le is szögeztek a kerethez. Az istálló földje a hídlás felé lejtett, és ennek következtében az ürülék a hídlásban gyűlt össze. Kéthetente felbontották egy-egy darabon, és a felgyűlt trágyalevet kimerve, azt a trágyadombra öntötték.

A sertés- és baromfitartás építményei a belterjes gazdálkodás térhódításával jelennek meg a parasztság portáin. Hogy ez a folyamat Hódmezővásárhely esetén már a XVIII. században erőteljesen kibontakozott, az is bizonyítja, hogy mind a beltelken, mind a tanyákon a különböző alkalmakban összeírt épületek között rendkívül sokfajta óllal találkozzunk. „Az ólfajták változatai: *kettős tyúkól vályogból, sertésól földbe ásva, sárból rakott ól, malac ól töltésből, tyúkól sárból, tyúkól tapasztatlan égett fenyőfákra, lábos disznóól, sertésól fából, háromszakaszos sertés ól fenyőből, sertés ól hajódeszkából, hidas ól, sertésól tölgyfa hajódeszkából, lúd ól, pulyka üllő."*[75] A hódmezővásárhelyi becsü jegyzőkönyveket részletesen feldolgozó Szenti Tibor kutatásaiból tudjuk: „A XVIII. századi becsü jegyzőkönyvekben a 151 tanyán 96 ólat találtak. Ezek közül állatfaj megnevezése nélkül becsült ól volt 11, tyúkól 52, lúd ól 2, sertésól 30 és borjú ól 1. Az ólak építőanyaga valamennyi épület között a

Olasz Bálint (Kopáncs, Gorzsa-tanya 357. sz.) épített, tetőzetén tapasztott és meszelt „seggönülő verömtyúkól"-ja 1972-ben (SzT)

[74] BARABÁS Jenő, 1954. 468.

[75] BARABÁS Jenő, 1954. 475–476.

legváltozatosabb. A vásárhelyi tanyák népe a XVIII. században ólat épített nádból, fenyőfából, sárból, vályogból, töltésből; volt földből ásva, az oldala tapaszos földből való. A XIX. század első felében: sárból, vályogból tölgy- és fenyőfából, deszkából, földből fedél nélkül gyékénytetéjre töltésből építkeztek. A becsült 375 tanyán 411 ólat találtak. Állatfaj megnevezése nélkül volt 55 marha, tehén és borjú ól 10, sertésól 131, pulykaüllő 1, lúd ól 23 és tyúkól 191. Ezek az ólak általában 2-4 öl hosszúak és két öl szélesek voltak, de akadt 11 öles is."[76]

A sertés- és baromfiólak építőanyaguk, technikájuk, szerkezetük s megjelenésformájuk tekintetében is azonos jellemvonásokat hordoznak, és gyakran csak a funkció különíti el őket. Még a századfordulón is meglehetősen gyakori volt, természetesen csak a tanyákon, a különböző mértékben földbemélyített sertés-, illetve baromfiólak száma. A *tyúkverem*: „földbeásott négyszögletes, 150-200 cm mély gödör …, mely szépen ki van tapasztva és fehérre bemeszelve. Három vagy négy sukkor lépcső is van benne, hogy tisztításkor be és ki lehessen járni. A tyúkok részére pedig két-három sor rúd keresztbe téve. A föld színén nyeregtető van rajta, egyik végén bejárásra akkora hely hagyva, hogy egy ember beférjen, a másik vége betapasztott."[77] Nagy Gyula a tyúkverem készítését a következő módon írja le: „megfelelő mélységű téglalapalakú gödröt ástak. A két végére akácfa oszlopot állítottak, s arra helyezték el a szelement. Legtöbbször a szelemen elejét kecskelábra tették, mert különben az ajtót nem lehetett középre tenni. A szelemenre ágasfákat fektettek, és erre keresztbe vékonyabb ágakat raktak. A tetővázra leveles szár, gyékény vagy nád került. A tetőt polyvás sárral letapasztották. A gaztetőt nem minden esetben sározták le. A sártetőt homokos mésszel kétszer, háromszor bemeszelték. Az elejére ajtót állítottak, s a végére egy szellőző lyukat vágtak. Belül nem tapasztották be, aztán grádicsfélét tettek bele. Néhol a tyúkverem alacsony, vályogból készített fölmenő fala is volt, ezeknek rendszerint gaztetejük volt. Az ól falában két-három szellőzőnyílást hagytak. A lécekre dróthálót szegeltek, hogy a baromfiak ki ne röpüljenek."[78]

A vásárhelyi tanyák jellegzetes építménye az ún. *kerekól*. Ezek a kör alaprajzú épületek a Kárpát-medence különböző térségeiben széles körben elterjedt épületek, de a valódi kerek ólak hazája a Közép- és Dél-Tiszántúl, sőt megtalálhatók a Vajdaság magyar és bunyevác falvaiban és szállásain is. Hódmezővásárhely szerves része ennek a területnek, és nem véletlen, hogy a legtöbb hiteles kerekól leírás éppen Vásárhelyről származik.[79]

A vásárhelyi kerek ólakról minden részletkérdésre kitérő kitűnő összefoglalást Szenti Tibor tollából ismerünk. Ő tulajdonképpen három csoportba sorolja ezeket az építményeket: 1. „csinált" kerekólak, 2. egyszintes, „épített" kerekól, és 3. kétszintes, „épített" kerek ólak.

A *csinált kerekól* elnevezés a vásárhelyi férfiaktól ered, mert ezeket az egyszerű építményeket tulajdonképpen nem építették, hanem az asszonyok készítették, főképpen a kiscsirkék számára. Elkészítésük különösebb szakértelmet, erőfeszítést és hosszabb időt sem igényelt. Nem volt szükség az építéshez semmiféle segédeszközre és szerszámra. Ahogyan mondták, az asszonyok tíz ujja volt a szerszám, és pusztulásuk után az ő kezüktől tűnt el végleg. Ezek az ólak tulajdonképpen valamilyen növényi vázzal rendelkező, *kör alaprajzú kúpos kunyhók*, amelyeket pelyvás sárral tapasztottak be, s amelyek az Alföldön széles körben ismeretesek és használatosak a paraszti gazdaságokban.

„A csinált kerekólhoz nem kellett más, mint a vázhoz szükséges anyag és a tapasztáshoz használt polyvás sár. Az ólat sima talajon csinálták. Az egyforma nagyságura elvágott kukorica-, napraforgószárat vagy vékony gallyat sátorszerűen, körben, lazán egymás mellé rakva, egyenes vonalú kúpot képeztek. Felül, az összeérő csúcs alatt madzaggal vagy vékony dróttal összekötötték. Elől a kotló méretének megfelelő nagyságú bebúvó nyílást hagytak. A nyílás felső szélére keresztbe is tettek egy szál gallyat, vagy ízzík szárat. […] Az egyes változat között három-hat cm-nél nagyobb távolság nem volt. Ezután polyvás sárral, kézzel kívülről betapasztották és lesimították, hogy az eső lefusson róla. A tapasztás mindig csak kívülről történt: az oldalfalnál másfél ujjnyi vékonyan, fölül a csúcsnál vastagon, mintegy

[76] SZENTI Tibor, 1983. 222–223.

[77] KISS Lajos, 1958. 67.

[78] NAGY Gyula, 1968. 105.

[79] A kérdést részletesen összefoglalja: DÁM László, 1995. 54–55.

Farkas István Puszta-karoskút, 355. sz. Fehér-tó parti tanyájában az asszony által 1975-ben „csinált” egynyári tyúkólak. (SzT)

15-25 cm magas sapkát kapott, hogy az időjárás ne kezdje ki. A tapasztás alól a földön körben is, kb. 5-10 cm széles sávban folytatódott. Ezután az ól a napon kiszáradt és használatba vették.”[80]

Az *épített kerekólakat* leggyakrabban a lakóházzal, tanyaházzal szemben vagy annak közelében, a gazdasági épületek sorába jelölték ki, hogy a gazda mindig szemmel tarthassa az ólat és állatait. Az ól alaprajzát úgy jelölték ki, hogy egy madzag két végére kihegyezett cövekeket kötöttek, az egyiket a földbe szúrták, a másikkal pedig kirajzolták az ól alakját. Ezt követően a kör belsejét 10–20–30 cm mélységben kimélyítették, a kör kerületéről befelé haladva egyenletes mélységbe kiásták, és a földet onnan kitermelték. Az így kiásott csekély mélységű üreget élére rakott téglával körülrakták, mintegy kibélelték. Ehhez csak ritkán használtak valamilyen kötőanyagot. Erre azért volt szükség, hogy a tégla megvédje az üreg falát a beomlástól, másrészt alapot jelentett magának az ólfalnak is. A téglából való építést több esetben a talajszint fölött is folytatták. Két-, három-, öt téglasort emeltek. Ez az építésmód már a század elején rakott ólaknál megfigyelhető, de gyakori alkalmazásukra az elmúlt évtizedekben

A tanyaház és az istálló közé épített ólak. (Belső Erzsébet, Tanya 2026. sz.) 1978. (SzT)

[80] SZENTI Tibor, 1977. 294.

került sor. Az ól fala ritkán vesszőből font, általában azonban vályogból és téglából készítik. A vályogot vagy a téglát sárhabarcsba, illetve polyvás, törekes sárba rakták. A vályog, illetve a téglák szélei az ól belsejében szorosan összeértek, míg a fal külső részén az ól átmérőjétől függően kisebb-nagyobb körcikkre emlékeztető nyílások keletkeztek. Ezeket tapasztással tüntették el. A múlt századtól az 1950-es évekig nem egyszer külön ívelt vályogot vetettek, ami a kifli formájú kúttéglához volt hasonló, de annál többnyire nagyobb volt a mérete. Az ívelt vályogtégla mindkét vége jól illeszkedik egymáshoz.

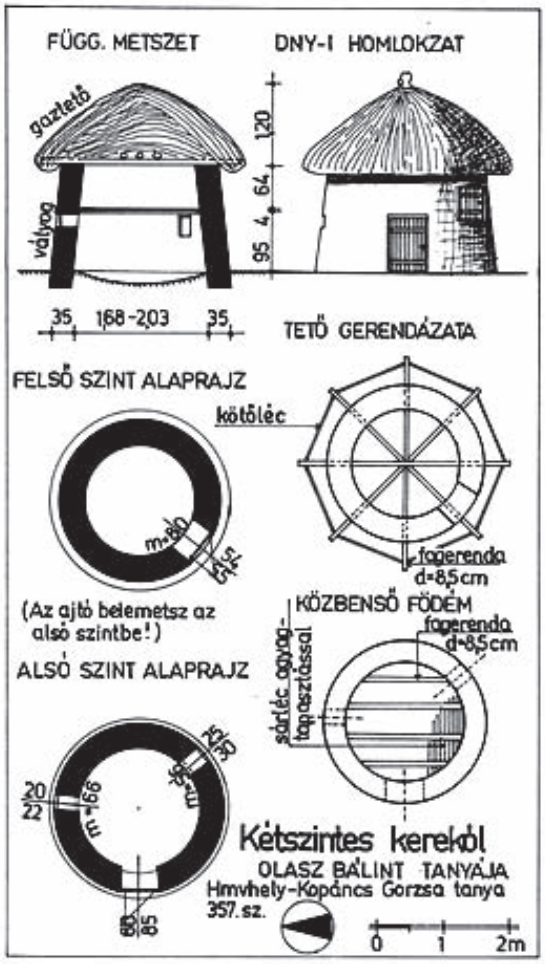
A fal rakása közben egy vagy több szellőzőnyílásnak hagytak helyet. Ezek az ól formájából adódóan kívülről befelé szűkülő nyílások voltak. Részben a szellőzést, részben a belső világosságot biztosították. Méretük, elhelyezésük rendkívüli változatosságot mutat. Voltak négyzet-, téglalap- és körformájúak is. Egyes esetekben védőrácsot is helyeztek rájuk, vagy üveglapot tapasztottak beléjük. Az ajtó szabályos ácsolt tokot kapott, és arra kifelé nyíló tömör deszka ajtót akasztottak. Nem egy esetben az ajtót nem is rögzítették a tokhoz, csak hozzátámasztották ahhoz, és rúddal, téglával odaszorították.

Néha előfordult, hogy a kerekólat nem tapasztották, a leggyakrabban azonban legalább kívülről tapasztást kapott, de az igényesebbek kívül-belül egyaránt jó minőségű tapasztással látták el. Ennek alapanyaga polyvás, törekes sáragyag volt, majd száradás után a legtöbbször kívül, de néha belül is fehérre vagy ritkábban sárgára meszelték, a fal tövét pedig fekete, barna vagy kék színnel húzták el.

Kerekól tyúkok számára kicserélt tetőzettel. (Belső-Erzsébet, Tanya 2026. sz.) 1980. (SzT)

Az *ól befedése* úgy történt, hogy a fal tetejére egymással párhuzamosan vékonyabb gerendákat fektettek, vagy ún. *rácsos tetővá*zat készítettek, ami azt jelentette, hogy a tartógerendák két sorba kerültek egymást keresztezve. Kúp alakú kerekól esetében előfordult, hogy a fal tetejére kocsikereket helyeztek, és a küllők közeit a kerékagy felé emelkedő kúp alakúra tapasztották. Megfigyelhető volt ritkábban az az eljárás is, hogy a főgerendára sugár irányban rakták föl a vékonyabb ágakat, melyek külső vége a fal szélén, belső végük a főgerenda közepén, az ól középpontja fölött támaszkodott. A tetőszerkezet vázát gallyakkal, náddal, lécekkel, sással, kukoricaszárral, réti szénával, szalmával, gazzal, istállótrágyával vagy földdel terítették, tehát mindent felhasználtak a tetőkészítésére, ami arra alkalmas volt. Egyes esetekben előfordult, hogy az igényesebb tetőszerkezetre nád vagy hódfarkú cseréphéjazat került. A kúposra fölrakott tetőt a rajta több helyen keresztülvetett, két végén tégla nehezékkel ellátott gazkötél, madzag vagy drót rögzítette. Gyakori az a megoldás, hogy a kerekól tetejét kötőanyagokkal ellátott sárral vastagon letapasztották, és azt gyalult deszkadarabbal lesimították.

Olasz Bálint kopáncsi kétszintes kerekóljának műszaki rajzai.

A *kétszintes kerekólak* építése megegyezik az egyszintesek készítésével, de a falrakás, a födémszerkezet kialakítása, a szellőzőnyílások és a második szint ajtajának elhelyezése eltérő volt. A kétszintes ólak jellegzetessége, hogy az alsó szint fala mindig szélesebb mint a felsőé. A fal vagy egyenletes átmenettel vékonyodik, vagy ritkábban a felső szint vékonyabb fala kívülről lépcsőzetes töréssel folytatódik. A két szintet elválasztó födémszerkezet az ól tetejének készítésénél alkalmazott technikai eljárásokkal egyezik meg: a két szint találkozásánál kialakított falperemre helyezték a födémszerkezet vázát, és azt felül történt tapasztás rögzítette. A födémszerkezet alapját egy vagy több vastag tartógerenda képezte. Erre keresztbe vékonyabb sárléceket raktak, majd közzé gyakran még kukoricaszár, nád vagy gally került.

A második szintnek külön bejárati nyílása volt, de ritkábban előfordult, hogy mind a két szint bejáratát egy ajtó zárta. Ez nem volt jó megoldás, hiszen a két szinten különböző fajú és természetű állatokat tartottak, és ezért nagyon nehéz volt az ajtónyitást és csukást az állatok igényeinek megfelelően összehangolni. Ezért a legtöbbször a kétszint bejárata nemcsak elvált egymástól, hanem más-más égtáj felé is nézett. A szellőzést szintén szögletes vagy kerekformájú kis lyukakkal oldották meg. A két szinten elhelyezett szellőzőnyílások sohasem sorakoztak egymás fölött. Ahány ablak vagy szellőzőlyuk volt a kétszintes kerekólon, azok annyi égtáj felé tekintettek. A kétszintes ólakat a leggyakrabban *emeletes* vagy *emelötes ól*nak nevezték.

A kerekólak lehettek *hengeres*, *kúp* vagy *csonkakúp* alakúak. Ezek kombinációjából igen változatos formák jöttek létre. Szenti Tibor hat formát figyelt meg: 1. egyenes vonalú kúp, 2. hajlított vonalú kúp, 3. sztupa vagy fordított csésze, 4. hengerlakú, 5. csonka kúp alakú, 6. csonka kúp és henger alakú. Közülük Vásárhelyen a hengeralkú volt a legáltalánosabb.

A kerekól többnyire a baromfitartás építménye, de készítettek ilyen építményeket a sertések számára is, elsősorban a malacnevelés céljából. Gyakori volt a vegyes használat, amikor az alsó szint disznóól, a felső pedig baromfiól volt.

Előfordult az is, hogy a kétszintes ól alsó részében kacsát, libát, a felsőben tyúkot tartottak, vagy a felső szintre a galambokat helyezték. A sertéstartásra használt kerek ólak a századfordulón még többnyire akol nélkül készültek. A XX. század első felében azonban már aklot is kaptak, oly módon, hogy a bejárat két oldalánál szorosan a fal mellé akácoszlopokat ástak, majd az akol méreteitől függően az előbbiek irányába még újabb egy-egy vagy több oszlop került a földbe. Az akol falát derék- vagy vállmagasságig nyúlva deszka, léc, újabban drót alkotja. A baromfitartásra használt építmények természetesen üllőrudakat is kaptak. Szenti Tibor megfigyelte azt is, hogy a legújabb időkben a kerekólak funkciója megváltozott. Előfordult pl., hogy az eredetileg baromfitartásra szolgáló kerekólat télen húsfüstölésre használták. Két szinten húsakasztó rudakat építettek az ól falába, és felül, az ól csúcsán kürtőlyukat hagytak, amelyen keresztül a füst eltávozhatott. Más esetben már az építmény eleve húsfüstölésre készült, de felépítése, formája, technikája megegyezik az ólként funkcionáló épületekével.[81]

Természetesen Vásárhelyen sem a sertéseket, sem a baromfiakat nem tartották kizárólag kerek ólakban, hanem itt is megjelentek, elterjedtek azok az építmények, amelyek általában az alföldi állattartást jellemzik.

Az erzsébeti útfélen ötfiókos sertésól, deszkaakollal, amelyet zömében már csak baromfik tartására használtak az 1980-as évek közepén. (SzT)

A történeti forrásokban a *sertésólak építőanyaga*ként gyakran szerepel a *fa*. Ez a jelenség a Tisza-menti településeken meglehetősen gyakori, hiszen a folyón leúsztatott szálfákból és a folyókon leúsztatott tutajokon néha kész ólakat hoztak magukkal. Vásárhely esetében a fát egészen a Hód-taváig lehetett úsztatni, tehát közvetlenül a város alatt beszerezhető volt a megfelelő minőségű faanyag. Ezek a fából készült disznóólak minden bizonnyal zsilipelt technikával készült építmények voltak, és közöttük igen gyakoriak lehettek az ún. *hidasól*ak, amelyek legnagyobb számban a Felföldön és Erdélyben voltak használatosak. A múlt században azonban, különösen annak az utolsó harmadában egyre inkább leszűkült a fabeszerzés lehetősége, s ezzel párhuzamosan a föld és a sár, valamint a tégla kapott elsőbbséget az ólak építésénél. A néprajzi leírások már csaknem kivétel nélkül *vályog*ból vagy *tégla*ból készült ólakról tudósítanak.

Nagy Gyula szerint a *disznóól* fala általában *vályog*ból készült. A *vert fal* alkalmazása ritkább volt, és ha abból is készítették az ólat, a fal vastagsága kisebb, mint a nagyobb épületek esetében. A

[81] A fentiek részletes kifejtését lásd: SZENTI Tibor, 1978. 283. 314.

Belső-Erzsébeten padlásolt, elől-hátul kétfiókos sertésól deszkaakóllal az 1980-as évek végén. (SzT)

vertfal készítésénél a deszkák állításakor, azok mellé kívül-belül gyékényszárakat raktak, hogy a föld jobban tapadjon. A disznóól fala azonban inkább vályog volt, és az ehhez szükséges építőanyagot a legtöbbször a gazdák saját maguk verték. Az ól is házilagos kivitelezésben készült. Az épület alacsony, de a fala nagyon erős, mert a disznók könnyen tönkreteszik azt, ezért ha csak lehetett, sok disznóólat eleve téglából építettek, vagy ha erre nem is volt módjuk, akkor az alsó sorokat készítették téglából és a felsőt folytatták vályogból. A disznóólak több rekeszesek voltak, legalább két, de még inkább három rekesszel is rendelkeztek. Az egyik a fialó anyakocáké, a másik a süldőké, a harmadik pedig a hízóké volt.

A disznóól a legtöbbször *szalma*-, *gaz*- vagy ritkábban *nádtető*t kapott. A tető formája nyereg volt, de ritkábban előfordult a fészertető, azaz a fél nyeregtető is. A tetőszerkezet lehetett szelemenes, gyakran annak ágasos formája, erre helyezték a födélfákat, amelyeket gazlécekkel kötöttek össze, a

Két férőhelyes marhaistállóhoz épített féletetős disznóól, 1977-ben, Székkutason, a Pusztán, Székkutas határában (SzT)

héjazatot ide terítették és erősítették. A régi, gazból készült tetőket gyékényfonatokkal varrták a tetővázra. Készítettek rakott és vert tetőt is. A *rakott tető* esetében az egyes verések, azaz sorok meglátszottak, mert elmaradt a szalma vagy a nád aljának simára verése, a másik esetben a tető éppolyan technikával készült, mint a komolyabb épületek, lakóházak vagy istállók esetében. A gaztetővel rendelkező ólakat rendszerint nem padlásolták le. A komolyabb és nagyobb ólak azonban már padlással is rendelkeznek, és a disznóól padlását tyúkólként használják. A tyúkól feljárója az ól háta mögött volt, a tető alatt a falba egy akkora nyílást vágtak, amelyen a tyúkok befértek, ahhoz egy szál deszkát támasztottak, amelyekre keresztbe léceket szegeltek, és ez lehetővé tette, hogy az állatok feljárhassanak az ólba. Vásárhelyen a disznóólhoz nem minden esetben építettek aklot. Ha készült ez a kerítés, akkor az oszlopokat akácfából faragták ki, melyekre erősebb, vastagabb deszkakerítést szegeltek, és azt ajtóval látták el. Az újabb ólaknak gyakran téglapadozatuk volt, hogy könnyebben tisztítható legyen.[82]

Bár a juhtartás jelentősége az elmúlt egy-másfél évszázadban csökkent, de a nagyobb juhtartó gazdaságokban nélkülözhetetlen volt az állatok teleltetésére szolgáló ún. *juhszín* vagy *birkaszín*. Az épületek előképei részben az istállók, részben az uradalmi hodályok voltak. Építőanyaguk a legtöbbször vályog, ritkábban vert fal. Alaprajzuk elnyújtott téglalap, nyerges tetejüket náddal, esetleg cseréppel fedték. Ha nádtetőt kapott, akkor nem rendelkezett padlással, de ha cserépteteje volt, akkor föltétlenül

A Pusztán, Székkutas határában, a Füvesi I. sz. tanyában lévő juhszín, földből rakott akolfallal az 1970-es évek közepén. (SzT)

le kellett padlásolni, mert a cseréptető télen nagyon hideg. Nem volt azonos a tetőszerkezet a nád- és cseréphéjazat esetében. Mindkét tetőfedő anyagnál szelemenes tetőszerkezetet alkalmaztak, de a nádtetőnél a szelement a legtöbbször ágasok tartották az épület két végfalánál és az épület belsejében, illetve középen is. Ezzel szemben a cseréptetőre emelt juhszín ollólábas-szelemenes tetőszerkezettel rendelkezett, mert az nagyobb teherbírású volt, mint az ágasos-szelemenes változat. Ajtaja a végfalon volt, általában kétszárnyú és jóval szélesebb, mint a lábas jószágok istállóján, hogy az állatok terelés közben könnyen ki tudjanak jutni. Az épület két oldalán egy-két kis világító nyílást hagytak, ha azonban nagyon hideg idő volt, ezeket szalmával dugták be. Gondosan készítették elő a juhszín padlózatát is, ahová agyagot hordtak, és azt jó erősen ledöngölték.[83]

[82] NAGY Gyula, 1968. 61–62.; NAGY Gyula, 1975. 254–255.

[83] NAGY Gyula, 1968. 80–81.

A *földműveléshez kapcsolódó építmények* közül a legfontosabbak a gabona- és terménytárolók voltak. Közéjük tartoztak a *vermek*, a *boglyaformájú gabonások*, az *ételös kasok*, *ételes házak*, a *hombárok* és a *kamrák*. Közülük legnagyobb történeti múlttal a gabonás vermek rendelkeznek, amelyeket elsősorban a városi telken, de sok esetben tanyán is építettek. Formájukat tekintve leginkább körtére emlékeztettek, szűk szájuk volt, és a földbe mélyítve kiöblösödtek, befogadó képességük pedig meglehetősen nagy volt. Hátrányai közzé tartozott, hogy ha nem megfelelően készítették el, akkor a gabona átnedvesedett vagy begyulladt, és ha nem fedték kellő gonddal, akkor a gyermek vagy az állat könnyen beleeshetett. Ugyanakkor viszont a jól megépített, jól kiégetett verem, ha gondosan tárolták benne a gabonát, évekig is biztonságot adott a mindennapi kenyérnek valónak. Hogy mennyire jelentős és elterjedt volt, azt jól mutatja, hogy a XVIII. sz. második felében 151 tanya közül 47-nél írtak össze összesen 255 gabonás vermet. Méreteire nézve előfordult, hogy némelyik 70 köböl életet is képes volt befogadni, de voltak 52 köblös vermek is. Az egyik tanyai verem leírása 1770-ből a következőképpen szól. A gabonás verem „…nem valami gödröcske lett légyen, hanem valóságos, széles szájú ugyan, mivel már régtül fogva nyitva állott, de öblös és mély verem volt, […] a tanú a verembe belé bocsátkozott, de onnét maga erejével ki nem jöhetett, hanem más ember húzta ki a verembül”.[84]

A vermeket veremvágók, kútásók készítették. A kész vermet belül agyaggal, törekes, polyvás sárral kitapasztották, és lassú tűzzel kiégették. Ennek célja az volt, hogy részben fertőtlenítsék, részben pedig szilárdítsák az épület belső oldalát. Szájára peremet tapasztottak, és agyagfedővel vagy deszkával, pléhből készült tetővel zárták. Több esetben előfordult, hogy vermet az épületek kamrájába is készítettek. Egy-egy tanyán 3–13 verem is készült, de néhai Banga Pál szállásán 1793. április 26-án 20 db vermet becsültek. A jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a veremben mit tároltak: búzát, árpát, ocsút, kölessel kevert árpát és zabot. A XIX. század első felében a gabonakonjunktúra következtében tovább nőtt a gabonás vermek száma. A becsült 375 tanyán 316 vermet, földvermet ásott, leásott földből készült vermet találtak, néhányuknak űrtartalmát is följegyezték: volt 18, 30–35 és 55 köblös is.[85] A századfordulótól kezdve a vermek lassan fokozatosan kiszorultak a használatból, és Nagy Gyula már arról tudósít, hogy a Pusztán egyetlen egy földbeásott verem nyomára sem akadt.

A XIX. század elején jelennek meg a *vályog* és *kemence vermek*, amelyek tulajdonképpen *boglyaformájú,* föld feletti *gabonások*. „A becsű jegyzőkönyvekben a kemenceverem 1812-ben jelenik meg először. Ezek kb. 2 m magas, 1,5-2 m alapátmérőjű kúpos építmények voltak, tároló és szellőzőnyílással, kívül-belül kitapasztva, kívül kimeszelve […] A becsű jegyzőkönyvekben 34 vályog vermet fennálló vályogból rakott és kemencevermet találunk. Egyike 30 köblös volt.”[86]

A boglyaformájú gabonások a kerekólakhoz hasonló módon épültek, építőanyaguk is a legtöbbször vályog volt, de készültek favázas, tapasztott gabonások is. Kiszáradás után a tapasztott épületet kívül és belül fehérre meszelték, felső részén pedig nyílást vágtak, ahol beönthették a gabonát, és ahol ki is lehetett azt merni. Boglyaformájú gabonásokat elsősorban ott építettek, ahol magas volt a talajvíz szintje, s ezért a gabonás vermek készítése nem volt lehetséges.[87]

A gabonatárolás archaikus építményei közzé tartoztak az *életös kas* és az *életös ház*. Ezek az épületek nagy méretű, ajtóval ellátott gabonatároló építmények voltak, melyek rendszerint lábakon állottak. Készülhettek „vályogból, földből, fenyőfából, sövényből, hasítványból, újfából, tölgyfából; volt farovásos ‚álltak keményfa lábakon, nyolc kű lábon, akadt deszka aljú és tetejű, zsindely- és cseréptetejű, kívül és belül tapasztott, alja és padlása deszkából való, kő és téglaoszlopon álló, és végül öt rekeszes”.[88] Az adatok arra utalnak, hogy az életös ház lábakon álló favázas sövényből, fából vagy vályogból készült szögletes alaprajzú építmény volt, amelyet esetleg több rekeszre is osztottak, és abban különböző gabonaféléket tartottak. Ezek a gabonatárolók a városi telken és a tanyán is egyaránt

---

84 SZENTI Tibor, 1983. 229.

85 Vö. SZENTI Tibor, 1983. 229. Nagy Gyula, 1975. 246

86 SZENTI Tibor, 1983. 228–229.

87 A kérdéskört részletesen kifejti: FÜZES Endre, 1982. 187–198.

88 SZENTI Tibor, 1983. 227.

elterjedtek, s voltak köztük 40 köböl búza befogadására alkalmas épületek is. A XVIII. századi becsű jegyzőkönyvekben is felbukkannak, de nagyobb mértékben a XIX. század első felében terjednek el.

A történeti források az életös kas, életös ház mellett gyakran használják a *hombár* kifejezést is. A szakirodalomban az életős kast, életös házat és a hombárt különböző típusú építménynek tekinti. Ezt a vélekedését a néprajzi adatok nem támasztják alá. A terminológiák azonos felépítésű, de különböző alapanyagból készült, lábakon álló gabonatároló építményeket jelölnek. Ezt erősíti meg NAGY Gyulának az az adata is, amely szerint: „Galli Bálint szerint a századforduló előtt a hombárt életősháznak hívták."[89] Az életös kas vagy más esetben hombár pl. erős, talpgerendára épített vázzal rendelkezett, melyeket a földbe mélyített oszlopok tetejére építettek. A talpgerendákba a sarkokon ágasokat állítottak, azt felül gerendákkal lezárták, és az így kialakított gerendakeretet a sövényfal készítésével azonos módon, sövénnyel fonták be, majd az egész épületet kívül-belül besározták. Előfordult, hogy a *vesszőhombár* vagy az *életöskas* nem falábakon nyugodott, hanem azt téglából falazott oszlopokra állították. Minden esetben deszkából készült a padlózata, hogy az biztosítsa az ott elhelyezett gabona szellőzését.

Hordozható tapasztott, meszelt deszkahombár Mártélyon, a Kun-telep mellett, 1977-ben. Alul deszkafallal körbevett tyúkólat alakítottak ki. (SzT)

Nagy Gyula Kardoskútról leír egy olyan vesszőhambárt, amelynek ajtaján „1858-ban húzattam ide" felírás volt. „A tanyaépülettől két-háromölnyi távolságra állt. Téglacsomókkal aládúcolt, két nagy gerendán nyugvó, vesszőfalú, kívül-belül sározott s meszelt, cseréptetős épület volt. A két 4/5-ös nagygerendán 4 db 4/4-es kisgerenda feküdt keresztben. A kisgerendában egy-egy kétharmados függőleges oszlopot csapoltak. Az oszlopokat 4/4-es gerenda fogta össze. A gerendák tetejére egy-egy 2/4-es kisgerendát fektettek. A hombár hosszúsága 485, szélessége 185 és magassága 160 cm volt. A vázba illesztették bele a függőleges kar vastagságú husángokat, melyeket fűzfavesszővel befontak. A vesszőfal kívül-belül tapasztott, fehérre meszelt és kékkel elhúzott volt. A hombár fenekét kipadolták. Az udvarra néző oldalán volt az ajtaja, kulcsos zárral, az ajtó alján macskalyukkal. A 150 cm magas nyeregtetőt kézi cseréppel fedték. A gerincén koporsó deszka lapult. A két végét deszka zárta le, végeit vízvető deszka védte az esőtől. Két oldalán az eresz alatt galambdúc húzódott végig. A hombár belső mérete: 475x165 cm. Az ajtótól jobbra-balra a hombár mindkét oldalán egy-egy függőleges oszlop állt. A középen lévő nútolásba (árkolásba) illesztették be a fiókdeszkákat, amelyek a hombárt két fiókra osztották."[90]

[89] NAGY Gyula, 1975. 247.

[90] NAGY Gyula, 1975. 247.

Szerkezetét tekintve azonos volt a fenti épülettel a *deszkából rótt* vagy *fából rótt* elnevezéssel illetett életös ház vagy hombár is, a különbözőség csak annyiban állott, hogy a vesszőfonás helyett a favázat *zsilipelt technikával*, deszkával és pallóval töltötték ki. Mind a vesszőhombárokat, mind a fából ácsolt hombárokat vásárokon lehetett venni, és azokat a felállítás helyére lehetett húzni. Mivel azok igen keresettek voltak, a gazdák gyakran adták-vették őket. A múlt században még gyakran használták az „oláh- és tót hombár" elnevezéseket, amelyek az épületek eredetére utalnak. Az előbbiek Erdélyből, az utóbbiak a Felföldről kerültek a folyókon leúsztatott tutajokkal az Alföldre. Vásárhelyen voltak olyanok, akik magtárszállítással foglalkoztak. Ezek rendelkeztek hozzávaló emelőkkel és szállító eszközökkel is.[91]

A gerendavázas gabonatárolók mellett készültek hombárok vályogból is. Ezek már tulajdonképpen modern magtárak voltak, de még sok olyan jellemvonást hordoztak, amelyek a fonott vagy favázas hombárokat, életesházakat jellemezték. Nagy Gyula több ilyen épületet is részletesen bemutat. Közülük az egyik 1914-ben épült. „Vályogból készített, egyfiókos, nyeregtetős, cseréppel fedett épület volt. Hossza 315 és szélessége 196 cm. Falát nagyméretű vályogból rakták, magassága 230 cm volt. Az épület elején helyezték el az ajtót. Az ajtónyílás feletti falat a *szemöldökfa* tartotta. A *pallat* (padlás) kisgerendákon nyugodott. A 4/4-es *szelement kecskeláb* tartotta. A szelemenre és a fal szélére kerültek a 2/3-as födélfák. A padlás két vége végdeszkával lezárt. Elöl galamblyuk volt, előtte *sétálódeszka*. A két végére *verébdeszkát* és *szélfogódeszkát* szegeltek. A végdeszka alsó részén volt a kissé lejtősen elhelyezett *vízvető*. A tetős kézicseréppel fedték. A gerincére zsindelyt raktak […] A hombár két oldalán lyukat készítettek a kutya, macska számára...

Balogh Ferenc vályoghombárja, alul baromfiólakkal, a Derekegyházi útfél mellett az 1980-as évek közepén. (SzT)

A hombárjának belső mérete: hosszúsága 252, szélessége133 és a magassága 170 cm. Az egész hombár padolt. Padozata a földtől 50 cm magasan volt. A keresztbe fektetett párnafákra colos deszkákat helyeztek. A *vócokra* (nyílásokra) léceket szegeltek. Mennyezete is deszka volt. 4 kisgerendára hosszában fektettek deszkát, melyet alul-felül besároztak. Az ajtó falától 60 cm-re két darab 3/4-es prémoszlop volt az oldalfalak mellé állítva. Mindegyiken két-két lécből készített *prémmel*. A prém közé csúsztatták a collos deszkákból készített fiókdeszkákat. Az így elkerített fiókba 40 q gabona is elfért. A kis előtérben csak a falapátot, ciroksöprűt tartottak. Az előtér bal sarkában volt a padlásajtónyílás, levehető levélajtóval. A padláson galambok tanyáztak."[92]

[91] NAGY Gyula, 1975. 247.

[92] NAGY Gyula, 1975. 247–248.

Egy másik hombár, amely már valójában magtár volt, 1934-ben épült. Belső mérete is jóval nagyobb, mint az előzőé: hosszúsága 500, szélessége 315, és magassága 280 cm volt. Az előzőhöz hasonlóan egyszárnyas ajtaja az épület közepén, az udvar felőli oldalon volt. Az ajtótól jobbra-balra, valamint hátsó falán egy-egy faráccsal védett szellőzőnyílás. Deszkapadlója alatt üres tér van, amelynek szellőzését az alapfalakon kiképzett nyílások biztosították. Szelemenes tetőszerkezetű nyeregtetejét ollófa és két fióktartó gerenda tartotta. Erre támaszkodtak a tetőt alkotó horogfák. Az épület héjazata cserép, amit alul ledeszkáztak, de padlással nem rendelkezett. Az épületet négy különböző nagyságú fiókra osztották. Együttes befogadóképessége 300 q volt.[93]

„A nagyobb gazdák téglamagtárt építettek, de azt is *hombárnak* hívták. Az ajtó a hosszanti fal közepén volt s kettéosztotta a magtárt. Jobbról-balról fiókok álltak, s befogadóképessége több vagon volt. A magtár alatt több helyen pince is húzódott."[94]

A különbféle tároló helyiségek és épületek között fontos szerepük volt a *kamrá*knak is. A kamra lehetett a lakóház egyik helyisége, de kapcsolódhatott más épülethez is. Egyes esetekben a ház eleje ereszének beépítésével képezték ki. Rendszerint vegyesen használták élelmiszerek, szemestakarmány, gabona, edények és háztartási eszközök, szerszámok tárolására. A kamrák funkcionális tagolódása azonban már a XVIII. század végén megindult. „Kialakult az *éléskamra*, a vetőmagos terménytároló kamra, vagy is az *életöskamra*, végül a mezőgazdasági és háztartási szerszámokat, eszközöket, valamint az elhasznált tárgyakat tároló kamra típusa. […] A XIX. század első felében becsült 375 tanyán 142 kamrát találtak. Ezek közül 16 különálló – 6 életös – a többi elsősorban tanyaházzal egy fedél alatt, 2-6 osztatú épületben volt elhelyezve. Az összeépített helyiségek funkcióbeli megoszlása nagyon változatos, állt kamra színnel, kocsi- és szekérszínnel, lóistállóval, juhszínnel, lúdóllal, pajtával együtt és több tanyaházban kettőskamrát becsültek."[95]

A XIX. század második felétől a kukoricatermesztés egyre nagyobb mérvű térhódításával jelenik meg a vásárhelyi gazdák telkein is a kukoricagóré, melynek előmintáit az uradalmak hasonló építményei jelentették. A legegyszerűbb górék vázát négy, egymással szembe állított akácfaoszlop alkotta, melyeket felül és alul, 40–50 cm magasságban vízszintesen futó gerendákkal kötöttek össze. Az alsó keretre fektették az épület deszkapadlózatát, azaz az *alsövénydeszkákat*. A góré oldalát hézagosan bedeszkázták vagy belécezték. Egyik végére került az ajtó. A tetejére szintén léceket szegeltek, s azt kóróval, kukoricaszárral, szalmával fedték. Az igényesebbek kis nyeregtetőt kaptak, s azt cseréppel fedték.

Góré C. Nagy Sándor szőrháti tanyáján az 1980-as évek elején. (SzT)

[93] NAGY Gyula, 1975. 248.
[94] NAGY Gyula, 1975.
[95] SZENTI Tibor, 1983. 225–226.

Tegehalmi tanya udvarán épült kukoricás góré oldalához ácsolt féltető alatti nyári jászlas istálló 1980-ban (SzT)

A XIX-XX. századfordulótól kezdve terjedtek el jelentősebb mértékben a fűrészelt fenyőfából épített górék. Ezek már tégladúcokon vagy téglafalakon állottak, tetejük kizárólag cserép, s készítőik is szakképzett ácsok voltak. Ajtajuk már nem az épület végén, hanem a hosszabbik oldal közepén nyílott, s hozzá három fokból álló grádics vezetett. Alatta baromfi vagy disznóól volt. A téglafalon, oszlopon, pilléren álló góré nemcsak a gazda jó módját fejezte ki, de statikailag is sokkal szilárdabb és méreteiben is nagyobb volt, mint a favázas góré. Befogadóképességük gyakran több vagon kukorica volt.[96]

A paraszti gazdaságokban föltétlenül szükség volt olyan építményekre is, amelyek a termeléshez szükséges eszközök tárolására szolgáltak. A XVIII. és XIX. századi forrásokban gyakran szerepelnek a színek, részben mint az állattartás színterei, részben mint tárolóhely. Ez a tetővel ellátott, egy vagy több oldalról nyitott épület a múlt század második felében már csak ritkán szolgált az állatállomány nyári tartására. A legtöbbször más építményhez kapcsolódott, de vannak példák önálló építményként való használatukra is. A XVIII. században volt köztük kocsiszín, juhszín, tehénszín, borjúszín, dohányszín. Építették „sárból, gaztetőre, körül töltéssel, nádoldalúra, nádkerítéssel, négy ágasra, fenyőfából". A

A Hódi Kenéz család sóshalmi tanyájában több vagon befogadású „kűlábas" kukoricás góréja 1981-ben. (SzT)

[96] NAGY Gyula, 1975. 249–250.; BÁRDI Ida, 1982. 176.

múlt századi összeírások során több színt találtak, mint ahány tanya volt a határban, ami azt jelenti, hogy egy-egy gazdasághoz több különböző funkciójú ilyen épület is tartozhatott. Elsősorban szálastakarmányok és gazdasági eszközök tárolására szolgáltak.[97]

A legegyszerűbb színek négy-hat földbe ásott oszlopokból álltak, melyek tetejét koszorúgerendával zárták le, erre vékonyagg husángokat, lécet, deszkát tettek, s azt szalmával, kukoricaszárral meghányták. Ha a koszorúgerendára gally vagy más faanyag került, akkor nem kellett alulra egy sor kévés szárat tenni. A különálló színt, főképpen, ha épített fala is volt, fedték cseréppel is, ekkor azonban már szelemenes nyeregtetőt kapott.

A színt gyakran toldották más épülethez, legtöbbször a házhoz, ritkábban az istállóhoz. Ez utóbbi esetben közös födém- és tetőszerkezettel rendelkezett a két épületrész. „A kocsiszínt nyitott vagy zárt volt. Legtöbb esetben a falat lécből készítették, kívül-belül besározták és bemeszelték. A más épülethez ragasztott kocsiszín két falát vályogból rakták, besározták és meszelték. Amilyen magas volt a fal, olyan magas volt a kapu. A kapu akkora volt, hogy egy hajas kukoricával megrakott kocsit is be lehetett rajta tolni. Ha kukoricatöréskor esett az eső, akkor egy kocsival betolták, és ott fosztották meg. Ha a tanyába volt nyitott szín is, akkor a vásárhelyieknél a csukottnak *kapuszín* volt a neve. A kapuit sokszor

Tárkány Szűcs Sándor „kűlábas" góréja 1981-ben. (Tanya 1069.) (SzT)

vörösre festették vagy kátránnyal bekenték. De akkor a melléképületek ajtait is olyan színűre festették. A kocsin kívül a színben tartották még a nagyobb gazdasági gépeket: vetőgépet, rocskát, szecskavágót, répavágót, ekét és boronát, valamint az aratógépet."[98]

A *kutak* a paraszti háztartás és gazdaság nélkülözhetetlen építményei. A jóvizű kút nagy érték volt, s jó, ha minden tizedik háznál volt ilyen. Két évszázaddal ezelőtt még a város belterületén is gyakoriak voltak a *sírkut*ak, amelyek nyáron a legtöbbször kiszáradtak. Ezek a tulajdonképpeni vízgyűjtő gödrök 2x1 m alapterületűek és 1,5–2 m mélyek voltak. Egyik oldalukon rézsűt, illetve lépcsőt vágtak, s itt jártak le, hogy a kútból vizet merítsenek, vagy itt hajtották le a jószágot itatás idején. A kutaknak fontos szerepük volt a tűzkárok megelőzésében is. 1794-ben pl. három utcai kút ásását határozta el a város elöljárósága, amelyek közül az egyik a piacra került.[99] 1880-ig kizárólag ásott kutak voltak a városban és a tanyákon egyaránt. Az első artézi kutat csak ekkor fúrták.

Az ásott kút üregét deszkával bélelték, de felhasználták ehhez a két végén lyukas hordót is. A kutak bélelésére a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve használnak téglát, erre a célra égetett *kúttéglá*t vagy *idomtéglá*t. A munkához ásót, kapát, csákányt használtak, de amikor elérték a vizet, akkor *homokszé-*

[97] SZENTI Tibor, 1983. 224–225.

[98] NAGY Gyula, 1975. 255–256.

[99] BARABÁS Jenő, l954. 478.

Lakott tanya gémeskútja deszkakávával és beton vályúval az 1980-as évek elején, a Pusztában, Kardoskút határában. (SzT)

*dő kapá*val dolgoztak tovább. A földet a kút fölé állított háromlábú állványra erősített, csigán mozgó *bájger*ral, azaz markoló vassal termelték ki.[100] „Amikor már annyira jött a víz, hogy tovább ásni nem lehetett, akkor bele tették a *rovás*t, mely fából készült csonka gúla alakúra, aminthogy a kút is alul szélesebb volt, mint feljebb. A rovásra kerek karimát csináltak, s erre rakták a téglát vagy a deszkát, amivel a kutat kibélelték. Használtak meg erre a célra nádat és tölgyfa palicsokat."[101]

A kutak nem mindig rendelkeztek *káva*val, ami sok balesetet okozott. Ezt a tanács szigorúan tiltotta, és előírta, hogy „derék magasságban fenyő- és tölgyfával, téglával (kővel) kerítést, rovást, kerek vagy szögletes védőkerítést, korlátot helyezzenek az üreg fölé".[102] Vásárhelyen hagyományosan kizárólag gémeskutakat építettek. Az emelőszerkezet fő alkatrészei a *kútágas*, ezen mozog a *kútgém*, egyik végén a *kolonc*cal, a másokon az *ostorfá*val, *kútostor*ral, melynek végén *kankarék* segítségével függesztették föl a vödröt. A kút tartozéka a *vályú*, régebben fából, ma inkább cementből, valamint a tanyákon a *pocsétá*nak nevezett gödör, amely kedvenc tartózkodási helye volt a kacsáknak és libáknak. Azokon a tanyákon, ahol nagy volt a jószágállomány, előfordult, hogy a vizet két-három gémszerkezet segítségével húzták.

Gémeskút a Pusztán, Székkutas határában 1977-ben. (SzT)

[100] SZENTI Tibor, 1979. 25.
[101] KISS Lajos, 1981. 237.
[102] SZENTI Tibor, 1983. 230.

IRODALOM

BARABÁS Jenő

1954 Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században. Ethnographia LXV. 467–483.

1965 Tanyai település és építkezés. In: Orosháza néprajza. Orosháza.

BARTUCZ Lajos

1910 Adatok a Nagy Magyar Alföld népies építkezéséhez. Néprajzi Értesítő XI. 32–55.

BÁRDI Ida

1982 A hódmezővásárhelyi tanyaudvarok építményei. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (szerk.: Balassa Iván – U jváry Zoltán). Debrecen, 173–185.

BÁLINT Sándor

1976 A szögedi nemzet I. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974/75-2. Szeged.

DÁM László

1986 A lakóház táji változatainak és történeti fejlődésének problémái az Alföldön. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön (szerk.: Novák László – Selmeczi László). Nagykőrös, 237–252.

1994 A tüzelősól. In: Történeti és néprajzi tanulmányok (szerk.: Ujváry Zoltán). Debrecen, 149–160.

1995 A magyar paraszti állattartás építményei. Ház és ember, 10. Szentendre, 39–68.

FÉNYES Elek

1851 Magyarország geograohiai szótára I-II. Pesten

FÜZES Endre

1982 Boglyaformájú gabonások. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (szerk.: Balassa Iván – Ujváry Zoltán). Debrecen, 187–198.

JUHÁSZ Antal

1971 Építkezés, házberendezés. In: Tápé története és néprajza. Tápé, 443–501.

1990 Csongrád megye népművészete. Budapest.

KISS Lajos

1958 Vásárhelyi hétköznapok. Budapest.

1981 Szegény emberek élete, I-II. Budapest.

MSK

1902 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények, I. Budapest.

NAGY Gyula

1963 Hagyományos földművelés a vásárhelyi Pusztán. Budapest.

1968 Paraszti állattartás a vásárhelyi Pusztán. Budapest.

1975 Parasztélet a vásárhelyi Pusztán. Békéscsaba.

NOVÁK László

1989 A Három város építészete. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 8. Nagykőrös.

CS. SEBESTYÉN Károly

1939 Új háztípus a magyar Alföldön. Népünk és Nyelvünk 7–12., 121–126.

SZENTI Tibor

1977 Kerekólak Csongrád megyében és a vásárhelyi pusztán. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–1977. Szeged, 283–314.

1979 A tanya. Budapest.

1983 Adatok a hódmezővásárhelyi tanyavilág népi építészetéhez. In: Kiss Lajos emlékkönyv (szerk.: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 213–243.

1998 A hódmezővásárhelyi hagyományos épületek falai és építőanyagai. Ház és ember, 12. Szentendre, 189–212.

2005 Hagyományos szállási és tanyai tároló építmények Hódmezővásárhelyen. Ház és ember 18. Szentendre, 167–206.

SZEREMLEI Samu (Sámuel)

1911 Hódmezővásárhely története, IV. Hódmezővásárhely.

TÓTH Ferenc

1978 Anyag és technika Makó népi építészetében. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77-1. Szeged.

1982 A makói ház. A Makói Múzeum Füzetei 30. Makó.

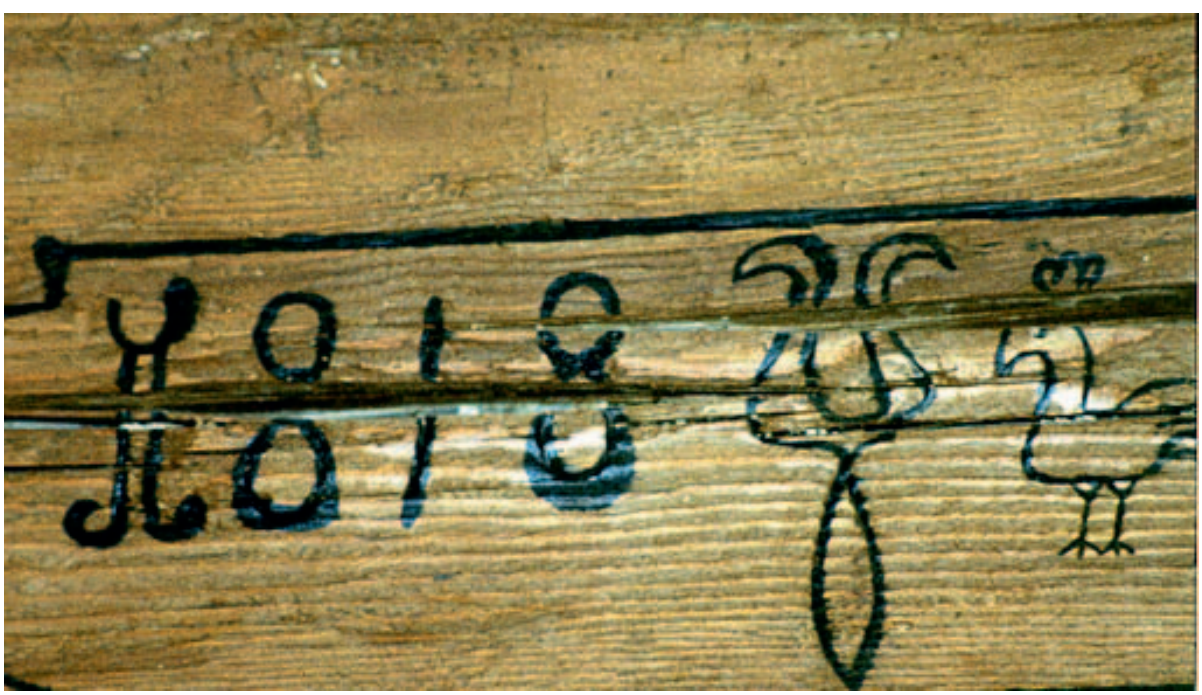
A Barci-rétben az 1960-as évek elején a hullámtéri gyümölcsösben falábakra épített, kétszintes, veszszőfonatú, tapasztott szerszámos kunyhó. (SzT)

Elek András virilis gazda Szent István u. 27. sz. alatti klinkertéglákkal kirakott, száraz bejárású kapuzattal ellátott cívis háza. (SzT)

Szent István u. 33. A tornác a kapubejáróból. (SzT)

Klauzál utcai paraszthház mestergerendájában, az utcai szobában talált évszám és ácsjelek. (SzT)

Tanyabejáró Gajdán Imre gorzsai tanyájához (1981. NV)

Olasz Bálint (Kopáncs, Gorzsa-tanya 357. sz.) nádtetős tanyaháza, beépített ereszaljával az 1960-as évek közepén. (SzT)

Tóbiás Lajos mártély-kenyereháti tanyájának lakóépülete, egybeépítve istállóval és kocsiszínnel. (1981. NV)

Élelmiszer tárolására szolgáló fali fülke Tóbiás Lajos tanyájának tornácán. (1981. NV)

Szabadkéményes konyha egy tégláshalmi tanyán. (NV. 1984.)

Szabadkéményes konyha egy tégláshalmi tanyán. (NV. 1984.)

Székkutas határában, Fejes Imre tanyájának udvarán álló tapasztott üstház, 1986-ban. (SzT)

Füstölő Tóbiás Lajos mártélyi tanyáján. (1981. NV)

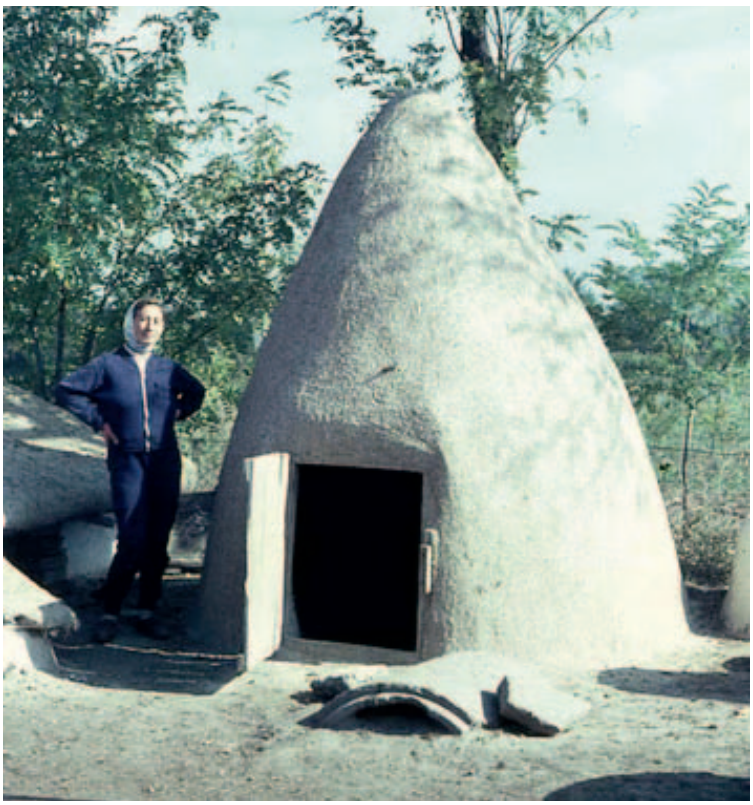
Székkutas határában, a Kakasszék-ér partján, Lévai Sándor tanya udvarán épült külső kemence és üstház, 1980-as évek közepén. (SzT)

Székkutas VI. ker. Mózeshalmi dűlő 10. Juhász János tanyájában a nádfödeles istálló az 1960-as évek elején. (SzT)

Melléképület ólakkal Széll Sándor Rákóczi utcai házának udvarán. (1981. NV)

Fehér Ferenc (Puszta, Kardosút, Tanya 333. sz.) kettős hasznosítású, asszonyok által rakott kerekól. Télen húsfüstölő, tavasztól karácsonyig magludakat tartottak benne. (SzT)

Olasz Bálint kétszintes kerekólja (Kopáncs, Gorzsa-tanya 357. sz.) Alul anyakoca, felül baromfiak számára, 1972-ben. (SzT)

Sóshalmon, Hódi Kenéz Sándor egykori tanyájában a többszintes, több mint 300 férőhelyes galambház, 1901-ből. (1981. SzT)

Árnyékszék Kovács Jánosné mártélyi tanyáján. (1981. NV)

HALÁSZAT

Kruzslicz István

TERMÉSZETI KÖRNYEZET

Hódmezővásárhely és környéke a Tisza szabályozása előtt lényegesen különbözött a jelenlegi állapottól. A táj arculatát meghatározó vízivilág, a Tisza-mellék kiterjedt vízzel borított területei, egzotikus növény- és állatvilága jelentős mértékben befolyásolta az itt élő népesség életmódját és gazdálkodását.

A legelőelkülönözési egyezség idején, 1848 előtt részletesen felmérték a város határát. A 130 ezer hold összterületből a rét területét 25 464 holdban állapították meg. A külső legelőből 1776 holdat tett ki a vízállásos terület. Ezenkívül még mintegy 6000 holdnyi lapos és semlyék borította a legelőket. A vizes részek összesen közel 40 000 holdat tettek ki a város határában, melyek tiszai árterületet, rétet, mocsaras-lápos és vízállásos vidéket foglaltak magukban. E területekből a Tisza folyón kívül a halászatra alkalmas vizek mennyisége 8618 holdra tehető.[1]

Mint az Alföld egyik legalacsonyabban fekvő részére, ide gyűltek össze a kelet felől érkező csapadékvizek, az ún. vadvizek. Vízválasztók hiányában akár a Körös, akár a Maros áradt meg, a velük összefüggő ereken át a fölösleg szintén a laposokba folyt. Ha a Tisza áradt meg, akkor a fokokon és ereken át visszafolyó víz megtöltötte a tavakat és a szélesen elterülő vízállásokat.

A Tisza szabályozása előtti századokban a területnek közel háromnegyed részét az év nagy részében víz borította, s csak a vízből kiemelkedő árvízmentes hátak, szigetek nyújtottak emberi településre alkalmas helyet. Az alacsonyabb felszíneken – ahol közepes vízállás idején, szárazon maradt részek voltak – többnyire állattartás folyt, s a terület növényzete is ennek megfelelően alakult. Később a vízmentes helyeken rendszeres földművelést és növénytermesztést folytattak. A mély, vízjárta s csak szárazság idején sekélyes vizű medrek voltak a halászat színterei, ezek adták a gyékényt és a nádat. A régi elnevezésekből következtethetünk az ott tenyésző növényekre: *Körtvélyes*, *Nádashalom*, *Répáshát* vagy az ott élt állatokra: *Héjahalom*, *Ludashalom*, *Fecskés-orom*, *Farkashát*, *Bíbichát*.

A várostól délre elterülő felszíni vizek központja a Hód-tó volt. Maga a tó egy elhagyott ősi tiszai kanyarulat (morotva), amelynek medrét a Kakasszék-Kútvölgyi ér használta fel, és nagy mennyiségű víztömeggel töltötte ki. A bővizű Hód-tói vízrendszer a vele összefüggő erek, tavak, mocsarak vizét a Tiszába vezette. A Tiszával a Tére-éren és a Kéró-fokon át tartott állandó összeköttetést. A vízrendszer az oldalágak révén észak felé a Kenyere-, a Téglás- és a Kórógy-ér útján a Körösökkel, dél felé pedig a Cirják-, Katra-, Kövesd-, Hajó- és Sulymos-ér révén a Marossal is összeköttetésben állt. A Hód-tó élővizét hajdan nagykiterjedésű vízgyűjtőjéből, a Békési medencéből, valamint a Maros ősi hordalékkúp-területéről kapta, később a Kakasszék-Kútvölgyi-ér vize lassan apadni kezdett, s a mellékerek, a Kenyere-, a Kórógy-, a Cirják-, a Katra- és a Köves-ér mind kevesebb vizet szállítottak. A tó vize ekkor már a Tiszából, a Körösből és a Marosból kapta vízutánpótlását, és vízszintje is azok áradásától és apadásától függött. Amikor a Tisza, a Maros vagy a Körös áradt, akkor onnan visszafelé folyt a víz a Hód-tóba. Szőnyi Benjámin helyesen írja versében a XVIII. század közepén, hogy: *„az három folyó, Tisza, Maros és Körös táplálja”*.[2]

A szabályozások előtt az árvizeknek csak a fele folyt le a mederben, a többi az árterületen ömlött ki, és csak a vízszint csökkenésével húzódott vissza. A Tisza és a környező kiöntések, tavak között a közlekedőedények elve szerint működő természetes kapcsolat létezett. Amikor a folyó apadni kezdett, a tároló medencékből a víz fokozatosan visszatért a mederbe. E kétirányú mozgást az erek, fokok biztosították.[3]

---

1 MNL CSML HF A legelőelkölönözési egyezség iratai, 1837−1848. H.M.Vásárhely kül- és belső legelőjének, rétjének részletes és összes kiszámítása.

2 BODNÁR Béla, 1984. 3.; ANDÓ Mihály, 1984. 66., 77.

3 BLAZOVICH László – LÉHMANN István, 1974. 54., 62–63.

A város legtávolabbi vízrajzi határai a Kórógy-Mágocs értől a Marosig észak-dél irányban, míg a Tiszától a Szárazérig az Orosházát Tótkomlóssal összekötő vonalig nyugat-kelet irányban húzhatók meg. A várostól délnyugatra eső mélyebb fekvésű területet a Mártélytól légvonalban Makóig húzható egyenessel lehet elválasztani az északkeletre lévő magasabban fekvő területtől. A Tisza és a város közötti rész, amelyet összefoglalóan Nagyrétnek is neveznek, gyakran állt víz alatt.[4]

A Tisza szabályozása előtt a rét a népi önellátás fontos forrásaként nádat, gyékényt, vadmadarat, halat szolgáltatott, ezenkívül az állattartás életteréül is szolgált. Ezekhez a haszonvételekhez egy egész életforma kötődött. Az ártér gazdag állat- és növényvilága a pákászoknak, a víz a halászoknak nyújtott megélhetési forrást. A rideg állattartás is szorosan kapcsolódott e vízjárta területhez. Nyáron, amikor a pusztai legelő kiégett, és alkalmatlanná vált a legeltetésre, a pásztorok a rétbe hajtották állataikat. A marha a vizes, tocsogós rétben megtalálta a maga táplálékát, és csak éjszakára kellett szárazabb hátságokra terelni. Háborús időkben a lakosság az ingoványos nádasokba menekülve talált búvóhelyet az ellenség elől.

A rét Nyíri Antal megfogalmazásában az év nagy részében vízjárta, haragos zöldfüvű, több helyen tocsogós, ingoványos, lápos, náddal, gyékénnyel, kákával és egyéb vízinövénnyel, zsombékkal, sűrű gazzal felvert tájék, amelyen a járást csak a rétes ember, pásztor, halász és pákász tudta. Kaszálónak, legelőnek kiváló. A hátasabb részeit kaszálónak használták, és teleltetéskor az állatok szálláshelye volt.[5]

Nagy Ferenc 1819-ben a következőket jegyezte fel erről a vidékről: *„A Tisza rétsége pedig vizes Esztendőkben a Város Lakossainak Házi és Mezei szükségére nagyobb részént elegendő Náddal és Gyékénnyel s egyéb nemű réti gazzal, amidőn szárazság idején ismét a Marha és sertéstartó Gazdáknak kaszállóval és legelővel használatos.”*[6] A tanácsi jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a réten termett gyékény és nád a város számára is jövedelmet biztosított, ezért vágását időről-időre szabályozták, és a lakosság meghatározott rend szerint használhatta.[7] A földesúrnak külön nádasa volt Körtvélyesben, amelyet robotban a jobbágyokkal vágatott le. Az urbáriális földdel bíró gazdák robotját megszabva előírták, hogy minden sessio föld után 40 kéve nádat kellett levágniok.[8] A nádasokat nyilas osztással használták a lakosok. Atkában, a Vaj környékén, a Solti-laposban, Perjésháton és a Kingéczben osztottak nyilasokat.[9] Ugyanakkor a Kis-tóban tiltották a gaz, gyékény és káka szedését. Nemcsak a háztetőket, de a kerítéseket is nádból készítették, tüzelőnek is használták. Később a tűzveszély miatt a nádfalat eltiltották, az ilyen kerítéseket felszedették. A nád és gyékény tárolását is csak a városon kívül engedélyezték.[10] Palugyay ír a XIX. század közepén megjelent munkájában a Maros és a Tisza közötti *„mocsáros rétek”*-ről, amely termi a *„tetőre alkalmas nádat és gyékényt is, de nagyobb részben csak kákás, sásos gyékényt, giz-gazzal elegyes tűzrevaló nádat… nagy szárazság idején a lakosok oda szorulnak s a giz-gazoni tartás, s legeltetés által szoktak megmentetni az éhen elhullástól.”*[11] A *„Vásárhelyi Nádló Rét”* haszonvételével kapcsolatban a város elöljárói 1829-ben a következőket írták a réti haszonvételeket vizsgáló küldöttségnek: *„…Vásárhelyi Rétek nagy részén süppedékes Tótsákkal és Posványokkal Majdcsak járhatatlan Fokokkal, méjj vizenyős fenekekkel, és többnyire nagy Sík vizekkel lévén megtöltve, körülvéve és elborítva, Ezek miatt a réteknek kivált Nyáron és gyenge Tél idején sok akadályokon keresztül gázoló, és tsak hogy szükségeket pótolhassák tekintetbe sem vevő fáradtsággal vehetik hasznát.”*[12]

A XIX. század elején a nádló rétek minősége sokat romlott *„…A most ún. Nádló Réteken is a Nád és Gyékény helyett beiszapolt Réti Bürök és egyéb Réti Giz Gaz terem, az is Szárazság idején a nagy*

---

4 BODNÁR Béla, 1984. 5–6.

5 NYÍRI Antal, 1946–1947. 211.

6 NAGY Ferenc, 1819. 48.

7 MNL CSML HF Hódmezővásárhely Tan. jkv. 1799. 4. k. 298., 303., 379.

8 SZEREMLEI Samu, 1907. III. 354.

9 MNL CSML HF Tan. Ir. D., Hirdető jkv. 1806. okt. 21. 226.

10 Uo. 227., 232.

11 PALUGYAY Imre, 1855. 522.

12 MNL CSML HF Tan. Ir. cs. 4. b. sz. 36. Nádlási haszonvét megállapítására kiküldött küldöttségnek a város elöljárói által írt levél. 1829. január 5.

Hévség miatt, többször pedig a víz iszapos, valamint mélyebb Helyekre Szorult Nád és Gyékény Termés a Víz hínáros árja közt, amelyet a Föld Árrján kívül, a Tisza és Maros kiöntései okoznak, rendszeresen megrontani szokott."

A rétet használók részére az elöljárók évenkénti díjat állapítottak meg, a házatlan zselléreknek 6 krajcárt, a házas zselléreknek 18, az egy egész jobbágy házhely után pedig 30 krajcárt kellett fizetni. A forrásokból kiderül az is, hogy a vásárhelyi lakosok, akik a rétet a fenti fizetség ellenében kaszálhatták, ezenfelül szükségleteik fedezésére a város határain kívül elterülő szomszédos réteket is bérelték.[13]

Török Károly 1868-ban a rétről írta le a következőket: *„Ami a hegyes vidéken az erdő, az a Tisza mentén az Alföldön, a nagy kiterjedésű vízfutotta nádas és a rét. A szegény ember télen, midőn leesett a hó, elővesz egy nádvágót meg egy gyalogszánkót, lemegy a rétre összegyűjti a giz-gazt, gügyübe köti és otthon azzal fűt. Vág néhány kéve gyékényt, sást, a gyékényből köt szakajtó kosarat, tyúkborítót, élesztőszárítót, fon belőle gyékénykötelet, ponyvát, a sásból készít sásszéket, mindezeket felviszi a piacra, ahol jó pénzt adnak érte. A gazdag ember nyáron sást vágat a réten, hogy legyen mivel bekötözni a szőlőt, legyen, mivel vontatókötelet eresztenek a részesek. Télen midőn elvégezték az őszi szántást, két-három bérest, öt-hat napszámost leküld, vágjanak gyékényt, nádat, vágnak is két háromezer kévét, abból kitelik a ház és istállótető, padlás, kerítés. De még más hasznát is veszi a rétnek."*[14]

Az ármentesítés előtt az állóvizeket, a pusztát és a rétet gazdag madárvilág népesítette be. A Tisza árterének állatvilágáról jegyzete fel Nagy Ferenc: *„…Ezen rétség hazájok a Magyar Országi Vízi szárnyas vadaknak. Gödény, Hatjú, kótsag, vad-lúd, a rétzéknek és sneffeknek számtalan nemei töméntelenek itt: a Darvak, Túzokok, ama Magyar Mezopotámián, a boldog Derekegyházi pusztán tanyázván. A Tiszának is, valamint rétjének szembetűnő hasznát veszik a Váross lakossai. 1-ször. Hasznos halászattyára nézve, mellybe tsak nem minden nemesebb és kedves ízű Halak um. Viza, Tok, Sőreg, Ketsege, Potyka, Tsuka, Menyhal, szerfelett Való nagyságú Hartsák, s több más apróbb neműek Sűllő, Dévér Keszeg s.a.t., valamint Rákok is nagy bővséggel találtatnak."*

Fényes Elek e vidék madárvilágáról a következőket írta: *„Vad szárnyasok közül: ezer meg ezer vad kácsák, vad ludak, szárcsák, búvárok, vízi tyúkok, vöcskök, károlykatonák, bakcsók, soknemű szalonkák, közönséges és fekete gólyák, mindenféle gémek, és nevezetesen az magyar kalpagot ékesítő kócsagok, a pusztaszeri nagy tóban, de másutt is hattyúk, gödények, nemkülönben túzokok, darvak a tágas pusztákon az magyar Mezopotámián egész sereggel, s néha réznekek. A halak bőségéről világszerte ismeretes Tisza, úgy a Maros, Körös, Kurca folyók a legközelebbi száraz esztendőben igen megfogyatkoztak hal dolgában. Fognak ezekben csukát, potykát, kecsegét, harcsát, menyhalat, sőreget, tokot, vizát és sok rákot, melyek a Kurca vizéből a legjobb ízűek."*[15]

Pokomándi György mérnök 1890-ben Szeremlei kérésére összeírta Hódmezővásárhely határának *„régi és mostani vadállatait"*. A leírás részletesen szól a szárnyas vadakról, melyek között a réti és vízi madarak is szerepelnek: *„A Hattyú, mikor még az Öreg Tisza árjainak sehol semmi gát nem állt útjában a megszüremlett tavakban, vagy azok kiágazásaiban mutatkozott, legalább erre vall a paperei emelkedés alatt levő Hattyas lapos városi rész a Királyszékkel együtt. Akkor még se szőlő, se ház ott még nem lehetett, úgy a pompás kócsag a 30 ezer hold körüli nádtengerben tenyészhetett.*

Vad lúd a mártélyi kanyarulat közt gyalog, vagy csónakkal megközelíthetetlen süppedékekkel körülvett szigetekben költött… Leginkább azonban őszi, jobban tavaszi határunkban nem magas, lármázó gúnár vezetése alatt, húzásaikban drótos golyókkal, leshelyekről nagy göbeccsel is vadászták. 1880 előtt lehetett tavaszló reggeleken sok húzó csoportot a város felett látni. Ma megzavarodva rendetlen csomókban csak egy-kettőt gágogva kóválygognak a nagy határ felett nem látva meg a magasabból se egy víztükröt, ahol megszállhatnának.

Lilik egykor csomósan jött tenyésző helyéről nyári vizeinkre, ősszel vígan kiabálva érkeztek éjjel nappal, hűvösödő idővel tovább húzva téli tartózkodásukra.

---

[13] Uo.

[14] TÖRÖK Károly, 1868. 189.

[15] NAGY Ferenc, 1819. 48.; FÉNYES Elek, 1851. 157.

A sárga lábú tőke ruca a rengeteg gazban kedvére tenyészett, csónakon, vagy lesben húzásakor vadászták. A zöld fejű, kendermagos, furkófejű, czigány, csörgő rucák itt költöttek, az utóbbi apróság nagy csapatokban hűsölt a mocsarak sarában. A kanalas is fent említettekkel együtt télire melegebb hazába húzódott. Ez legkorábban mutatkozott a szabad vizek tiszta szélein.

Szárcsa örökösen levéllel bíbelődve tityeget egész nap, néha pihenni egész csomó ült a földnyelvek szélein. Bőjti pecsenyéje miatt vadászták, valamint a bukdosó vöcsköt, a mindig gaz közt tükkölő vízi tyúkot, a sűrű nád és gyékénytől övezett vizekben időt kiabálva bukdosó búvárt, és Gödény, Károly, vagy Káró katona a kopántsi sík vizekben pusztították iszonyúan a halakat. Itt nem költöttek, a fekete batla se, csak apadáskor, néha rendes húzásban csapatostól, néha lomhán röpültek kisebb vizekre lakmározni.

Sneff, szalonkák közül a nagyon hosszú orrú szélkiáltó kurjongatta a szelet, a lotyó sneff a nevét duplázva kiabálta. A sárszalonkát ízletes kövér pecsenyéjéért vadászták.

A gólya mindenütt (megjelent) az édesvizek körül, kéményekben tetején, boglyákon, fészekben etetgette békával, hallal, kígyóval idomtalan nagyságos kicsikéit. Isteni képe a patriarchális családi életnek, odaadó ápolás, hűség. Szentnek is tartották, nem bántotta senki, habár az apróbb libákat, kacsákat suttyomba elemelte. Fekete gólya a ludvári Tisza- kanyarulatban, Atkában pihente kora őszi idehúzását.

A daru magasan repülve szépen szólt októberi költözésekor, napos órákban sokáig kóválygott felfelé emelkedőben a levegőben, rétünkön, pusztánkon meg is pihent, egyes példányokat gólyákkal is tartottak gazdagabb udvarokban, egyik kelepelt, másik krút kiáltott.

A szürke gém minden édesvíz körül – egyenként sárga, többesen fehér – a réti vizeken mutatkozott, a dobos gém a gaz közt orrát a vízbe dugva, igen messzire hallatta duplás bömbölését. Túlvilági zene volt az, békák brekegései, sípolása, sápogás, bús fütyüléstől kísérve, míg megeredt az eső és az úr haragja, dörgései, villámaira, mint tűzokádó füstgomoly, emelkedtek fel a szárnyasok milliói iszonyú zajjal, hogy egyet kerülve megilletődve felemelkedésük után újra leloccsanjanak."[16]

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A halászatot a középkorban nem tekintették regálénak, hanem a földbirtokhoz tartozó jogosítványnak fogták fel, és határozottan elkülönítették a királyi haszonvételektől.[17]

Kálmán király uralkodásáig nem korlátozták a szabad halászatot. A király azon kísérlete, hogy nyugati mintára minden halászó vizet a maga számára foglaljon le, kudarcot vallott. Ebben az időben alakult ki az a szokás, hogy a birtokosok határaikon belül csak a maguk emberei számára engedték meg a halászatot.[18]

A halászati jog összekapcsolódott a földbirtokkal. Az egységes jobbágyság kialakulása után már a középkorban rangsorolták a halászó vizeket a bennük fogható halak értéke szerint. Az elsőrangú vizek egy részét a földbirtokosok tilossá tették jobbágyaik számára. A másodrangú vizek halászatát a földesúr a jobbágyokra bízta, de a fogott halból meghatározott rész beszolgáltatását követelte. A harmadrangú vizek használatába nem szólt bele, abból részt sem követelt. A harmadrangú vizek a nádas, sekélyebb, nagyhálóval nem halászható tavak, kisebb tavakat, fokokat, medreket összekötő, időszakosan vízzel elárasztott laposok, palék, holt ágak voltak, melyekben vejszekkel, különböző borító szerszámokkal fogták a halakakat.[19] A halászóvizek használata tehát függvénye volt a vizek minőségének is. Természetesen ez a felfogás nem mindenütt érvényesült egyformán, másrészt időről időre változott. A szabad halászat azonban sohasem jelentette azt, hogy mindenki bárhol szabadon

[16] MNL CSML HF Szeremlei hagyaték ir. Pokomándy György leírása (kézirat).

[17] SZILÁGYI Miklós, 1971. 273.

[18] ANDRÁSFALVY Bertalan, 1963. 25.

[19] ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970. 316–317.

halászhatott. A XVIII–XIX. században a halászatot kisebb haszonvételnek tekintették, nemesi előjognak, amely a földbirtokoson kívül legfeljebb valamilyen kiváltsággal rendelkező személyeket illetett meg. A jogtulajdonos többféleképpen húzhatott hasznot a halászó vizekből: tilalomban tarthatta és a maga számára halásztatta, a halászatra vállalkozóktól a zsákmány meghatározott részét követelhette vagy bérbeadta.[20]

A hódoltság idején a halászati jogot a török is gyakorolta, amennyiben a hal felét, a hal tizedét vagy ezek váltságát szedte be a jobbágyoktól. A magyar földesurak jogaikat ekkor nem tudták érvényesíteni, de elvárták, hogy jobbágyaik ajándékkal, sózott vagy szárított hallal kedveskedjenek.[21] A XVIII–XIX. században általánosan elterjedt szokás volt a halászóvizek bérbeadása. Hódmezővásárhelyen a földesúr először saját kezelésébe vette a halászatot, konvenciós halászokat fogadott, és maga szervezte meg az értékesítést is. Később bérbe adta a városnak, majd a többet ígérő bérlőknek, akik többnyire meggazdagodott halkereskedőkből kerültek ki.

A város nagy kiterjedésű határában a halban bővelkedő vizek, a kövér legelők már az őskorban is biztosították az ember megélhetését. Banner János a Hódmezővásárhely határában végzett régészeti feltárásai során a kopáncsi Kökénydombon, Téreháton, Szakálháton, Solt Palében olyan tárgyi emlékeket is felszínre hozott, melyek halászatra utalnak. Tömegesen találtak henger vagy paradicsom alakú, valamint hosszúkás és lapos hálónehezékeket. A feltáró régész megállapítása szerint ezek a tárgyak társas halászatról tanúskodnak. A tiszai kultúra embere hálóval és szigonnyal fogta a halat.[22]

Középkori okleveleinkben már igen korán feltűntek az adományozott birtokok között a halastavak és halászóhelyek. Hódmezővásárhely határában legkorábban I. Géza 1075-ben keltezett oklevelében szerepel a Sulymos halastó és Sárostó.[23]

Vak Béla 1138-ban kelt oklevelében bukkan fel először a Körtvélyes halastó (Kurtuelis piscina) neve. Az oklevélben II. Béla összeírja a dömösi prépostság birtokait és szolganépeit. A halastavat még Álmos herceg ajándékozta a dömösi prépostságnak halászaival együtt („cum piscatoribus").[24]

II. Endre 1217. évi adománylevelében is említenek egy Sarostou nevű halászóhelyet.[25] 1266-ban Nána ispán alapítólevelében szerepel a Durha folyó, mely a Tiszának egy rég elhagyott kanyarja volt. Később Kontra-tóként ismerős, és a Tisza szabályozása előtt még halászták.[26]

Tembesi Miklósné ajándékozó levelében 1396-ban a birtokrészek között sorolnak fel egy rekeszt a Feredő-veszehely nevű halastóban. A rekesztőhalászat gyakorlatára utalnak a „rekesz" és a „veszehely" megnevezések. A rekeszek Szentkirályon a Katra-éren vagy annak közelében lehettek.[27] A Solti Dávid javára szóló 1408. évi királyi adománylevélben egész sor halászó víz neve szerepel: Ethe, Kerektó, Laponya, Sas-ér, Athka, mindkét Kövesképthely, mindhárom Mellhorgonya, a két Gémes, Hosszútó, Solth, Ökrös, Sártó, Kövesd.[28]

Hunyadi János hód-vásárhelyi beiktatásának alkalmával 1450-ben megjelentek a falu birtokosai, akik közül néhányan a Kopáncstól nem messze lévő Ekend nevű tó perében is tanúskodtak, amikor (ti. Csáki Ferenc emberei) a tóban tiltott módon halásztak.[29]

A Tisza és a környező vizek halbőségéről a középkori források is megemlékeznek. Bertrandon de la Boquiére 1433-ban átutazván e vidéken, meglepődve írja le, hogy soha életében nem látott oly nagy folyóvizi halakat, mint a Tisza mellett. A Mátyás korából hírt adó Galeotti szerint: *„Magyarország*

---

[20] SZILÁGYI Miklós, 1978. 82–83.; SZEREMLEI Samu, 1911. IV. 286.; SZABÓ István, 1930. 293–295.

[21] ANDRÁSFALVY Bertalan, 1973. 15.

[22] BANNER János, 1940.

[23] SZEREMLEI Samu, 1900 I. 113., 115. (Cod. Dipl. I. l. 428–438.)

[24] GYÖRFFY György, 1963. 897. A Tiszán a körtvélyesi kanyarulat mellett révátkelőhely is volt, később forgalmas csárda épült mellette. A Tisza szabályozásakor a körtvélyesi nagykanyart a 87. sz. átvágással választották le a folyóról. BODNÁR Béla, 1983. 112–113.

[25] BODNÁR Béla, 1983. l62.

[26] Uo. 106. (Fejér: Cod. Dipl. IV. 3. 315.)

[27] SZEREMLEI Samu, 1901 II. 421–422.; BODNÁR Béla, 1983. 54.

[28] SZEREMLEI Samu, 1900 I. 115–116. (Fejér: Cod. Dipl. VI. II. 290.)

[29] SZEREMLEI Samu, 1901 II. 368. (OL. DL. 29498.)

bővében van a legjobb halaknak. Különösen a Tisza annyira haldús, hogy a lakosságnál az a híre van, hogy azon folyónak csak két része áll vízből, egy része pedig halból."[30]

A török adórovók az 1560 és az 1570 évi adóösszeírásokban a vásárhelyi nahije területén két jelentős nagyságú és állandó jövedelmet hozó halastavat jegyeztek föl. A Burgán (Porgány) tavat Fark faluval szemközt a Tisza-parton és Bekény határában a Hármas-Körösnek a Kurca-Tisza-ágba való torkolatánál egyet külön megnevezés nélkül. A második ugyan Szentes határában feküdt, de akkor a vásárhelyi nahijéhez tartozott.[31]

Az 1701-ben készült kamarai összeírás a várostól nyugatra elterülő Barczi-fokot írja le jó halászhelyként, melyet a tavaszi áradáskor lehet halászni Körtvélyesig és a Tisza menti faluig, ahol már sokszor fogtak szép harcsát és pontyot.[32]

Az 1715. évi és 1720. évi országos összeírások szerint a halászat nem volt jelentős, a lakosság nem eladásra halászott. A Tisza árterében és más halászó vizekben való halászattal csak saját szükségletét biztosította.

Károlyi Sándor – 1722-től Vásárhely földesura – kezdte el a halászóvizek intenzívebb hasznosítását. 1723-ban még elismerte a szabad használatot 50 db szárazhal és 3 akó sós hal beszolgáltatása ellenében.[33] 1725-ben kelt halászati utasításában viszont megtiltotta, hogy a halászati idény beindulásakor saját halászain kívül bárki is halászhasson. A korlátozás csak időleges volt, mivel a földesúr halászata után a lakosság is halászhatott. A feltétel az volt, hogy a saját szükségletén felüli halat nem adhatták el idegennek, hanem a minőségtől függően százát 6 és 7, legfeljebb 8 forintért a földesúr vásárolta fel. Ha valaki a tilalmat megszegte, 12 forintra büntették.

Károlyi Csongrádon, Mindszenten és Vásárhelyen konvenciós halászokat fogadott, akik fejenként 12 forintot és 3 köböl búzát kaptak fizetésül, azonkívül a kifogott halból minden tizedik az övék volt, melyet a földesúrnak kellett pénzért átadni. A halászoknak jelenteni kellett, hogy a földesúr halászata előtt senki ne halászhasson. Aki ezt megszegte és rajtakapták, hálóját és a halat elvették tőle, és 12 forintra büntették. Ha a földesúr befejezte a lehalászást, a lakosság szabad halászata következett. A konvenciós halászoknak kellett arra is ügyelni, hogy a lakosok a halakat idegeneknek el ne adják. A szigorúságot az magyarázza, hogy a földesúr minél nagyobb mennyiségben kívánta a halakat értékesíteni. Amint arra lehetőség nyílt, nyomban hozzálátott halászati üzemének megszervezéséhez. A Tiszán kecével, bóné hálóval és gyalommal halásztatott. Mivel a konvenciós halászok száma kevés volt, ún. segítőket is kellett alkalmazni. A nagyhálóval csak több ember tudott bánni, a segítőket pénzzel fizették. Csongrádon, Sassnál, Szentesnél, Vásárhelyen a földesúr nagy öreg bárkákat tartott, külön a potykának, a kecsegének, a menyhalnak.

1730-ban Balogh Andrásnak szóló utasításában írja Károlyi:[34] *„Magad Vásárhelyre rugaszkodván Szalkai Mátyást és Pap Samut valamely halásszal magad mellé vévén, járd meg a Gorsai morotvát, az Porgulánt és az Rétkopáncsi nagy morotvát. Vizét megmérvén, az midőn ünnep vagy vasárnap esik Istvánffy Jánossal és Szép Györggyel újabban járd meg, úgy a vásárhelyi nagy Hold morotvát is, az mindfelől mind ahol malmok vannak és azután ottan is szanaszélt halászhatsz. Observálván (megjegyezvén), hogy valamennyi halat ád Isten, azt mind friss elevenen mázsálva bárkákba kell rakni, conservalni. Annak okáért több bárkákat kell csináltatni és legalább húsz mázsára tölteni."* A bárkákat minden nap kétszer át kellett vizsgálni, a bágyadt halakat kivenni és felhasítani, és a középszerű, valamint az apróbb halakkal, harcsákkal besózni. Károlyi birtokai Vásárhely határán túlra is kiterjedtek, így Szegvár, Csongrád is uradalmához tartozott. A halászat még Harruckern birtokához tartozó területen is folyt. A szomszéddal közös vizeken úgy osztoztak, hogy a zsákmányt négy részre osztva, egy rész a vízért, másik rész a hálóért Károlyinak, harmadrész szintén a vízért Harruckernnek és a negyedik rész a halászoknak járt.

---

30 REIZNER János, 1899 I. 19.

31 VASS Előd, 1980. 12–13.

32 MNL Urbaria et Conscr. Fasc. 221. No 19. Beschreibung des Orths Vassarhel. 1701.

33 MNL CSML HF Tan. ir. 2. cs. 3. sz., l. cs. 2. sz. l. cs., 39. sz., l. cs. 60. sz.

34 KÁROLYI Sándor, 1899. 373−380.

Bél Mátyás az 1730-as években készült megyeleírásában részleten szól a halbőségről és a halászóhelyekről. *„A Hód egy Vásárhelytől nyugatra lévő hatalmas tó, azért is kapta ez utóbbi a Hódmezővásárhely neve. Részint a város fölött, részint alatt ered a Tiszából, holdsarló szarvához hasonlóan körben árad ki, középen sziget van, ez a vásárhelyieknek kitűnő lehetőséget nyújt. Maga a tó, míg az áradó Tisza növeli, még több-kevesebb, mint kétmérföldnyi területet önt el. Nekünk a Tiszáról érkezőknek két órán át tovább kellett hajóznunk Vásárhelyig. Bőven van benne ponty és csuka, másfajta halból is oly nagy mennyiség van, hogy semmiféle vizimadár sereg nem képes kienni. A vásárhelyiek számára tehát kitűnő lehetőséget nyújt halászatra és vízhordásra. Gyakran szántóföldi területeket áraszt el.*" Ír az Antalicsról, a Porgány-fokról, melyben csak úgy hemzseg a mérhetetlenül sok hal. A halbőség azonban nem minden évben volt egyforma. *„Bár a vidék meglehetősen vízgazdag, azt mondják, hogy tíz éve nem volt ugyan halhiány, de nem is volt túl sok. Abban az évszakban azonban, amelyben mi ott jártunk, olyan bő volt a halászzsákmány, hogy ha valamikor, hát azon az őszön igaz lehetett, amit mondanak, hogy a Tisza kétharmada vízből, egyharmada pedig csupa halból áll. Ezt tanúsították a halászok, amikor egyetlen rövid hálóhúzással halakkal töltötték meg ladikjaikat. Százával csodálhattuk a nagyobbacska csukákat, melyek hatvan magyar krajcárért cseréltek gazdát. A ponty, a süllő és a harcsa egy-egy tizesért került eladásra. A többinek nem volt ára. Ez az év ugyanis olyan szokatlan halbőségben telt el, hogy sok olyan embert láthattunk, akik ezt csodajelnek értelmezték. Ritkább volt a nagyhal. Három-három kilencszáz fontos vizát nem kevesebb, mint harminc forintért láttunk elkelni, ámbár ebben az évben azon tájon olyan sok hal volt, hogy teljesen lezuhantak az árak és nemcsak az embereknek, hanem a szárnyasoknak és disznók számára is táplálékul szolgált e tekintetben tehát nem győztünk eléggé csodálkozni, mivel nap mint nap láttuk, míly végtelen sok embert tart el az állandó halászat, hogy hogyan lehet ekkora tömeg hal. S amikor a Tiszán hajóztunk, a ladiknak csapódó csukák oly nagy lendülettel ugrottak vissza, hogy úgy tűnt, mintha a felkavart, hullámzó víz közvetlen veszedelemmel fenyegetne. Mások pedig vagy a ladikokba estek, vagy pedig nagyot ugorva átrepültek fölöttünk. Több volt a ponty és a harcsa, ugyanilyen sok volt a süllő és a keszeg, nem hiányzott a pénzes pér, avagy köznyelven a nagytömegben élő menyhal sem."*[35]

A szövegben előforduló kilencszáz fontos viza, amely a legjobb minőségű halnak számított, négy és fél mázsa körül lehetett. A tíz forint, amibe két ilyen hatalmas hal kerül, egy meddő tehén vagy egy hároméves tinó árával volt egyenértékű.[36] Ezek a nagy halak természetesen akkor is ritkaságszámba mehettek. Szárazabb időszakban a halak száma is megfogyatkozott. A Károlyi Sándor halála utáni években fia a halászatot a városnak engedte át. A halászat rendjét ettől kezdve a tanács szabályozta egészen 1756-ig, amikor a földesúr ismét saját kezelésbe vette. A városi tanács mindenkor megkövetelte a lakosság hallal való ellátását. A vizeket subárendába (albérletbe) adta, többévi bérleti díjra kötött szerződést, vagy a halfogó szerszámok után fizettetett évi taksát. A halászóvizeket az 1740-es években helyi és szegedi halászok bérelték a várostól. 1746-ban meghatározott feltételekkel a szegedi halászoknak adták bérbe: *„…A Lúdvári Határtól a Körtvélyesi határig, ettül fogva pedig a Mártélyi, a Mindszenti Határig, az mi tulajdon határainkon a Pirittyel való halászat úgy, hogy ők is alkujok(na)k felét behozni tartoznak."*[37]

Meghatározták a halászat időpontját is, mely októbertől tavasz kezdetéig tartott. A mártélyi Tiszán halászókat felszólította a tanács, hogy tanyájukat vagy hozzák át a Tiszán, vagy tegyék át a Körtvélyesi határra, máskülönben, ha ott találják, fel fogják gyújtani.[38]

A Térén való halászatot vásárhelyiek bérelték, akik egymással társulva rekeszekkel vagy kishalász szerszámokkal halásztak. Harcsás Istvánt és társait a következő évben N. Szecsei István és társai követték, majd ugyanebben az évben egy Sajtosné nevű vállalkozónak is bérbe adják.[39] 1749-ben az algyői jegyzőnek megengedte a tanács, hogy a vásárhelyi Tiszán Duna hálóval tegyen próbát.[40] Ké-

[35] BÉL Mátyás, 1980−81. 12., 16., 17.

[36] MNL KCSL P 397. Acta Oec. Fasc. C.-CI. 182 cs.

[37] MNL CSML HF Prothocollum Judiciale. II. 93/1746. okt. 14.

[38] MNL CSML HF Prot. Jud. 1742. ápr. 9.

[39] MNL CSML HF Prot. Jud. 71., 80/1745. jan. okt.

[40] MNL CSML HF Prot. Jud. 131/1749. febr. 3.

sőbb, 1766-ban a helybeli halászok a hálójuktól minden héten 36 font halat tartoztak adni.[41] 1789-ben egy nagyháló után 12 forint a taksa.[42] 1795-ben a kecéseknek levelet kellett váltani, és kecéik után évi 1 forintot fizettek.[43]

1756-ban Károlyi Ferenc kijelentette, hogy a halászat földesúri benefícium, és a halászat joga egyedül őt illeti.[44] A várostól elvette a halászat árendáját, és a legtöbbet ígérő bérlőnek juttatta. Valószínű azonban, hogy nem sikerült nagyobb jövedelemhez jutnia, így néhány év múlva ismét a város kapta meg a bérletet. 1761-ben Károlyi Antal rendeletében leírja, hogy a halászatot a vásárhelyiek kapják, és másoknak nem fogja kiárendálni. A halászok kecéik és hálóik után fizetnek, ugyanakkor kötelezi őket, hogy az uraság konyháját mind Vásárhelyen tartózkodása idején, mind pedig télen Pestre költözése után hallal lássák el.[45]

Még ugyanebben az évben a tanács a sámsoni és mártélyi kertészekre panaszkodik földesurának, mivel a *„Tiszán való halászatot is űzik”*, mégpedig akkor, amikor a lakosoknak is a legnagyobb szükségük volna halra, mivel pénzért is alig lehet hozzájutni.[46]

A halak megfogyatkozását a szárazabb időszak beköszöntése okozhatta, de a halászbérlők is szívesebben vitték a halat távolabbi piacokra, mivel ott sokkal kedvezőbben tudták értékesíteni. A kertészek, akiket a földesúr telepített le allodiális birtokán, nem tartoztak a mezővárosi polgárok sorába, terheikben sem osztoztak, így érthető a város elöljáróinak tiltakozása. A tanúvallomási jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy az egyik tanú, aki Lellén és Kingéczen kertészkedett, „csak orozva”, éjjelenként halászhatott a Porgányban egy-egy főzetre való halat, különben akit ott találtak, megbüntették.[47]

1799-ben Krecsmáry András inspektor Lázár János halászbérlőnek adta árendába a város határában lévő vizeket: a Térét, Barczi fokot, Kollan-tavat, Hosszú tavat, Laponyát, Horgonyát, Sulymos-tavat, Nagysár-tavat, Tőringet, a gyevi határszélen lévő Gyantát, Vaj-erét, Porgánt, Hód Köldököt, Baterét, Lőrincz-eret, az egész Nagy Tavat (Hód-tó), a Kender-tavat, a Solti lapost és a Körtvélyes tavat, melyet Horgos tónak neveztek. A földesúr az árendát az összes vizekre két évre kötötte Lázár Jánossal és a hozzá tartozó „Halász Kompániával”.

Az árenda összege 3000 forint volt, amelyet négy részletben kellett fizetni, ezen felül Derekegyházára a nagyböjt idejére három akó sós halat, valamint minden alkalommal, amikor úriszéket tartottak, vagy az uraság Derekegyházára érkezésekor a konyhára elegendő halat és rákot kellett szolgáltatniok. Az árenda feltételei között szerepelt az is, hogy a piacot minden pénteken és böjti napokon elegendő hallal lássák el. A földesúr számára nagyon fontos volt az úsus, a szokásjog fenntartása. Ha illetéktelen odamerészkedett, azonnal jelenteniök kellett. A Tiszán csak kecével vagy pirittyel halászhattak.[48]

Azzal, hogy a földesúr a tulajdonában lévő vizeket helyi vagy idegen bérlőnek adta, a bérlők egyedüli jogává vált az árendált vizek használata. Mivel a Hód-tó is a bérelt vizek közé tartozott, a XVIII. század második felére a lakosok teljesen kiszorultak a szabad halászat gyakorlásából. A tanács 1792-ben arra kényszerült, hogy a köznép nevében kérelmet terjesszen földesurához, Károlyi Antal özvegyéhez. A levélből kitűnik, hogy a város határában fekvő vizeknek a múlt évben kiadott árendáját a bérlők a halak fogyatkozása miatt nem újították meg. Mivel az árendátorok ezekben a szűkös esztendőkben azt a kevés halat is vidékre szállították, a város lakossága még a pénzéért sem jutott halhoz, ezért a tanács árendába kérte a Tiszának a város felől eső részét mindennemű halászó ágazataival, fenekeivel együtt. Az árendáért hat évre 250 forintot vagy 10 évre 3000 forintot lett volna hajlandó fizetni.[49]

Még ez év júniusában kérte a tanács a lakosság részére a Hód-tó egy kijelölt szakaszának (Paperdejétől az Új-töltésig) szabad halászatát. Az árendátorok nemcsak a Hód-tó halászatából szorították

---

41 SZEREMLEI Samu, 1911 IV. 293.

42 Uo. 286.

43 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 49– 50.

44 MNL CSML HF Tan. ir. cs. 1. sz. 130.

45 Uo. cs. l. sz. 144.

46 Uo. cs. l. sz. 142.

47 MNL KCSL P 392. 150. fiók. Lad. 111. Tanúkihallgatási jkv. 1815.

48 Uo. Lad. 92. No 58./1799.

49 MNL CSML HF Tan. ir. cs. 2/b. sz. 34/1792.

ki a lakosokat, hanem a Kis-tóban lévő nádast is vízzel árasztották el. Így a lakosok a nádat sem tudták felhasználni.

Korábban Károlyi Ferenc a Kis-tó nádját a lakosságnak ajánlotta fel, hogy a saját szükségére és a parochiális házak javítására használhassa fel.[50] A földesúr szeptember 20-án Bécsben kelt válaszlevelében erélyesen kifejti, hogy a halászat regale beneficium (földesúri haszonvételi jog), ami egyenesen a földesurat illeti, s gyakorlása tilalmas a jobbágyok számára. Azonban, ha árendátorai hozzájárulnak, akkor nem ellenzi, hogy a város alatt lévő tó egy részét halászat céljára jelöljék ki a lakosság részére. A Kis-tó nádjáról csak annyit jegyzett meg, hogy a víz növeli a nádat.[51]

1795. április 10-én hirdette ki a tanács, hogy a „Nagy Tóban" a temető sarkától kezdve a Polyák házáig a halászat a *„szegénység számára szabadon megengedtetik"*. Feltétele, hogy a halat külföldre vinni vagy eladni nem lehet. Azt, aki a rendeletet megszegte, nemcsak a halászattól tiltották el, hanem testi büntetésben is részesült.[52]

Októberben özv. Kóti István és Ambrús András halász árendátorok részére a tanács megengedte, hogy a Nagy-Tóban nagyhálót használjanak, bár hozzátette, hogy a Nagy-Tóban való halászat a szerződéses halászokat nem illetné, *„de a halászatra való szűk idő"* és az abból következő károk miatt járultak hozzá. Felszólították a bérlőket, hogy a piacot megfelelően lássák el, és az ott fogott hal fontját 2 krajcárban mérjék, s ha a piacon megmaradt halat más vidékre akarják vinni, az a halászbíró jelenlétében történjen.[53] 1789-ben Nagy György János volt a halászat bérlője. A földesúr a lakosságot eltiltotta attól, hogy hajóikat és hálóikat a főárendátor tudta nélkül használhassák. A halászbérlő a vizeket kisebb bérlőknek adta bérbe, akik az előre kialkudott bért készpénzben fizették.

Az áradások kedvezően befolyásolták a halászatot, ilyenkor az erek, folyók, tavak megteltek vízzel, mely a halivadékok fejlődését biztosította. 1806-ban olyan áradások következtek be, hogy a szegedi út töltései átszakadtak, az utak járhatatlanokká váltak. A város az egyik kereskedőtől, Theodor Demetertől bérelt egy halászhajót 30 forintért.[54] A tanács azt is elhatározta, hogy a Kis-tó vizét a halászbérlőktől subárendálja, ami a nád megszerzése mellett – vizes esztendő lévén – jelentős halászati jövedelmet jelentett.[55]

1815-ben Károlyi József árváinak gyámjától, gróf Waldstein Emánueltől a licitáción legtöbbet ígérő Borotvás József vásárhelyi lakos és társai, Majsai Pál és Kecskeméti László vették bérbe a halászóvizek és tavak halászatát. Az 1799. évi árendában felsorolt vizek szerepelnek itt is, kivéve Laponyát, Horgonyát, a Sulymos-tavat és a Nagy Sár-tavat. Szerepel a *„város alatt lévő Hold tó"*, amelybe a Kis-tó torkollott. Az árendát három esztendőre kapták, oly feltétellel, hogy az összeget akkor is ki kell fizetniök, ha a három év nem lenne kedvező a halászatra. A bérleti összeg igen magas, 2301 Ft volt. Az árendátor megkapta a Tiszán lévő kecéket, és két nagyhálót tarthatott külön fizetség nélkül. A feltételek között szerepelt az is, hogy minden pénteken, a böjti napokon és nagyböjt idején hetenként kétszer elegendő hallal lássák el a piacot, és limitáció (árszabás) szerint áruljanak. Amennyiben a felételeket nem teljesítették, a halászbíró testi büntetést is kiszabhatott.[56] 1821-ben a tanács ismét alul maradt, a bérletet Vodiáner Fülöp és társa szerezte meg. A lakosság állandó jellegű panasza, hogy az árendátorok a városban egyáltalán nem árulnak halat, hanem innen elszállítják, és az úriszék által kiadott limitációt sem tartják meg.[57]

A tanács még ebben az évben határozatot hozott a halsózóknak Lúdvárból és a Mártélyi laposból való kitiltására a rétben elkövetett kártételek miatt.[58]

Az 1772. évi urbárium a halászatot földesúri jogként értelmezte, aminek következtében a földesurak mindenütt akadályozták a jobbágyokat a szabad halászat gyakorlásában. Nem meglepő, hogy

---

50 MNL CSML HF Prot. Jud. 343/1762. ápr. l8.

51 MNL CSML HF Tan. ir. cs. 2/a. sz. 35/1792.

52 MNL CSML HF Törvényszéki jkv. 7. k. 103/1795. ápr. 10.

53 Uo. l47–l48./1795. okt. 28.

54 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 49.; MNL CSML HF Tan. jkv. 8. k. 1806. jan. 31.

55 MNL CSML HF Tan. jkv. 8. k. 1806. jan. 8.

56 MNL KCSL P 392. Lad. 111. (1815. okt. 22. Kontraktus levél.)

57 MNL CSML HF Tan. jkv. 30/26./1821.; 24/12/1821.

58 Uo. 241/1821. máj. 18.

az 1848. évi márciusi események hírére Vásárhelyen a lakosság elpusztította az árendátorok rekeszeit, halfogó eszközeit, szárítóit, a disznókat a tavakba engedte, és a tavak fenekét feldúratva a halakat feletette. A bérlő halászait halállal fenyegetve akadályozta meg őket a halászat folytatásában. Az árendátor kérte a földesúrtól, hogy az elmúlt évi haszonbéres tartozásába befizetett 2745 forinton felül maradó 1755 forintot engedje el, és az 1849. évtől kezdődően mindaddig, amíg a halászat zavartalanná nem válik, csak évi 2000 forintot kelljen fizetni.[59]

A magas bérleti összeg miatt csak jelentős pénztőkével rendelkező vállalkozó, leginkább halkereskedéssel foglalkozó szerezhette meg a halászóvizek bérletét. Halbőség idején a jó piaci kapcsolatokkal rendelkező bérlők igen nagy jövedelemre tehettek szert. Az alsó Tisza vidékén a XIX. század elejére kialakult a *„kapitalista bérlőhalászat"*-nak nevezett haszonvételi forma, amely szerint a víz tulajdonosa pénzjáradékot kapott, a vállalkozó a tőkebefektetés lehetőségét kapta, a halászok pedig alkalmazottakká váltak.[60]

Halászkunyhó Mártélyon (képeslap).

1852-ben a földesúr és a város megegyezésének eredményeként a Nagyrétből kihasított 7300 holdat a város kapta meg, aminek következményeként a rákövetkező év elejétől kezdve a Hód-tó egy részén, a Zsenán, Kopáncs felső részén és a Gyúlón a halászati jog végérvényesen a várost illette.[61] A többi halászóvíz fölötti jogot gyakorló földesurat a halászbérlők jelentős haszna arra ösztönözte, hogy emelje az árenda összegét. Mivel a Zsótér Ferenc és Nagy András János vásárhelyi halászokat foglalkoztató gazdák csak 1400 forintot ajánlottak fel, 1858-ban Rőth János mindszenti lakos szerezte meg az árendát 1600 Ft-ért. A töltések miatt a Nagyrétben nem volt víz, ami nagyon lerontotta a bőséges zsákmány esélyeit. Egyezkedéskor a földesúr arra az esetre, ha a víz árja a töltéstől balra a Nagyrétbe kiáramlana, 2200−2400 Ft-ra kívánta felemelni a bérleti díjat. Rőth János volt az első olyan bérlő, aki ráfizetett vállalkozására, olyannyira, hogy a halászathoz szükséges eszközökre és a halászattal járó költségek fedezésére is alig futotta a nyereségből. Már a második negyedre járó fizetést is csak ingóságai egy részének eladásával tudta fedezni. Levele az akkori halászat helyzetéről is képet ad: *„...Az ez évben mindenkorig járt és jelenleg is tartó roppant száraz időjárás miatt a Réten lévő állóvizek teljesen és tökéletesen kiapadván, azokban a legkisebbet sem halászhattam, holott ezektől reménylettem, és le-*

[59] MNL KCSL P 408. 9/1849. jún. 21.

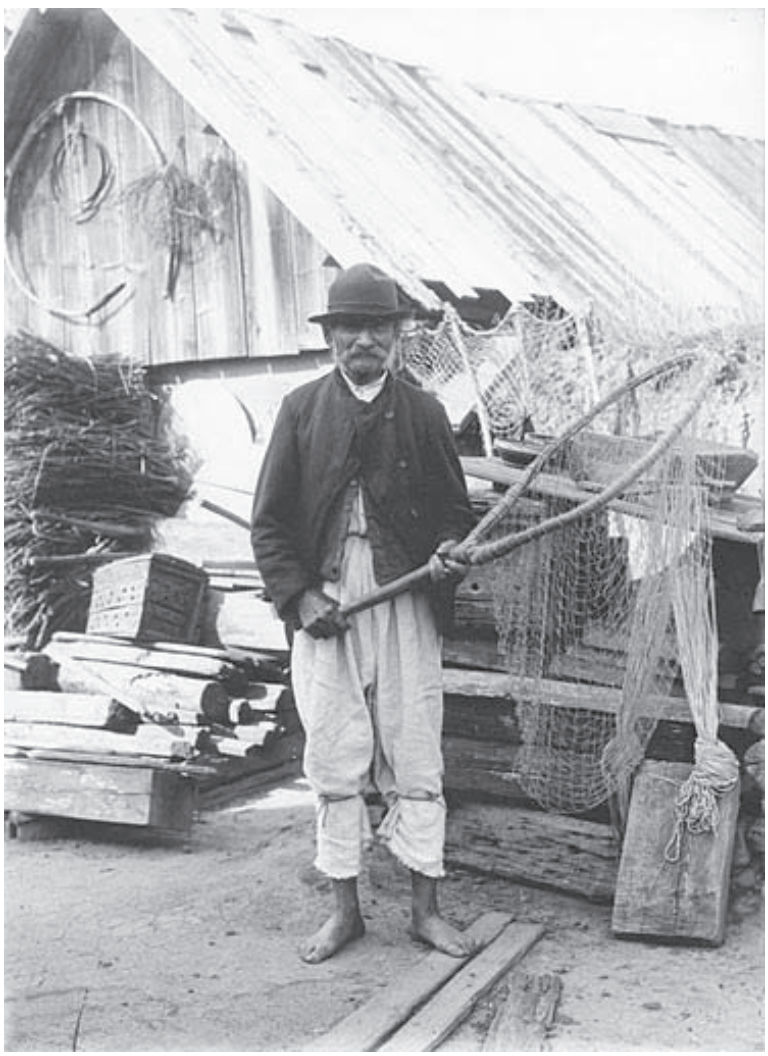
[60] SZILÁGYI Miklós, 1975. 525.

[61] MNL KCSL P 408. 16. 30./1852.; MNL CSML HF Tan ir. 3589–3614/1852. dec.

hetett várni a legtöbb jövedelmet, s egyedül kizárólag a Tisza folyóbani halászatra vagyok szorítkozva, mely azonban az igen csekély víz, másfelől a gőzösök járása miatt annyira szűken adja a halat, hogy még a szerződés 4. pontja szerinti a város közönségét sem mindenkor láthatom el hallal, sem legényeimet, akik látva, hogy folytonosan és haszontalanul fáradoznak, el akarnak hagyni, – nem fizethetem.''[62]

Bár más források szerint az 1860-as években már ismét víz borította az árterületet egészen augusztusig és nagy halbőség volt, a korábbi négy esztendő 1856-tól 1859-ig valóban rendkívül száraz volt. 1859-ben például elmaradt a Tisza tavaszi áradása. Még a legsilányabb takarmányhalak sem ívtak, nem volt a Tiszában tehát nagy hal sem. Sok területnek már bérlője sem akadt.[63]

1859-ben 700 forintnál nagyobb összeget senki sem ajánlott, ennyiért kapta meg Sótér Andor szegedi halászbérlő az összes vizet haszonbérbe.[64] 1861-ben a város tulajdonát képező vizeken, úgymint a Nagy-tóban Gyúlón és a Kopáncsi síkban gyakorolható halászati jogot 101 forintért nyilvános árverésen Nagy András János helybeli lakosnak adták árendába.[65] A körtvélyesi Tiszán, amely akkor szintén a város tulajdonába tartozott, a halászati jogot egy másik haszonbérlő, Sallai Lajos kapta meg, szintén egy évi időtartamra 20 osztrák értékű forintért.[66]

Fekete István körtvélyesi halász, kezében szákkal. (PJ)

[62] MNL KCSL P 408. 18. d. 12. 17. 62/1858. 26/l856. 39. d. 8/1859. 19. d. 4/1860.

[63] FISCHER Frigyes, 1931. 5.

[64] MNL KCSL P 408. 8/859. 4/1861.

[65] MNL CSML HF Tan. jkv. 76/186l.

[66] Uo. l31. l76/1861.

1873-ban a földesúri haszonvételeket megváltotta város, így a Károlyi családtól örök áron megvette a halászati jog gyakorlását is. Az uradalmi földeket kivéve a Tisza egész körtvélyesi szakasza a várost illette, amely az uradalmi csőszház alatt elnyúló végétől lefelé a körtvélyesi csárda, továbbá a városi révház mellett, azon túl a Tűfarokig a város földje határáig tartott, amelyet a tiszai átjárás mellett egy határdomb jelölt.[67] Az árendátor 1872-től kezdődően Szanda Balázs, aki 1873−1874-ben is megújította bérletét. Áprilistól áprilisig kötött bérlet díja az első alkalommal 71, a második év bérleti díja pedig 80 forint 50 krajcár volt.[68]

1874-ben már életbeléptették az első halászati rendszabályt, amely az ívási időre halászati tilalmat rendelt el. 1875-ben már az ún. regáléügyi bizottság hirdette meg a város halászóvizeinek bérleti díját. Csak Szanda Balázs és D. Kiss József jelentkeztek. Nem voltak hajlandók elfogadni a 180 forint kikiáltási árat arra hivatkozva, hogy a halászati rendszabályok miatt a halászati bevételek rendkívül megcsappantak. A halászati tilalom érzékenyen érintette a halászbérlőket, mivel időben korlátozta a halászatot. Miután a regálé bizottság meggyőződött arról, hogy a rendszabály érvényben van az egész megyére, nem járult hozzá, hogy e rendszabály mellőzésével adják ki a halászati jogot. Szanda Balázs végül is kénytelen volt azt elfogadni, és 180 forint évi haszonbér fejében a halászati tilalom betartásával kapta meg a halászóvizek használatát.[69]

Halászok a századfordulón eszközeikkel: hálók, nyeles tapogatók, kece. (TJM. PJ.)

1878-ban Novák Mihály szegedi lakossal kötöttek szerződést egy évre. A bérleti díjat 155 forintban állapították meg. Ezután 1881-től kezdődően egészen 1887-ig egyszer 3 évre, egyszer 6 évre kötött szerződéssel összesen 300 forint bérleti díj lefizetésével ismét Szanda Balázs bérelte ki a vásárhelyi halászóvizeket a várostól.[70]

Érdekes színfoltja a vásárhelyi halászat történetének Sculhof Béla kísérlete a mesterséges haltenyésztés meghonosítására. A Tisza szabályozásával a természtes vizekben lecsökkent halállomány ellensúlyozására 1887-ben a Népkert keleti végénél, a közfürdő mellett, a hódtó-kistiszai csatornáig elnyúló kigödrözött területen halastavat létesített. A halastó a város második ártézi kútjának felesleges

67 Uo. 5904/l873., 1316/1884.

68 Uo. 346/1872., 310/1873.

69 Uo. 1075/l874., 373/1875., 538/1875.

70 Uo. 2099/1878., 5760/1878., 289/1881., 1291/1881.

vizéből nyerte a szükséges vízmennyiséget. Az 1208 négyszögöl területen létrehozott mesterséges tó azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A halak részben elvesztek, részben nem fejlődtek megfelelően. A hiányos feltételek miatt a kísérlet kudarcot vallott.

1888-ban írta a polgármester *„A halászat városunk lakosai által csak igen jelentéktelen mérvben gyakoroltatik, minek oka az, hogy a Tisza folyó távolabb esik, de amióta a Hód tava ármentesíttetett, lakosaink mindinkább kevéssé foglalkoznak halászattal.”*[71]

Az 1890-es években már egyre nyilvánvalóbbá válik a halászat nagymérvű hanyatlása, melynek elsődleges oka a Tisza szabályozása következtében beállott természeti és környezeti változás. Az ártéri és az ártéren kívül eső vizek fokozatos eltűnésével, kiszáradásával ezek a földek egy része termőfölddé alakult át. A Hód-tó a XIX. század második felében száradt ki. A Tisza-szabályozások következtében Rétkopáncs, Gorzsa, Batida, Szentkirály nagyrészt vízmentesekké váltak. A Tére, amely hajózható víz volt, torkolatánál eltöltve elsekélyesedett. A Kistó-ér, melyet a Hód-tótól a hajdai töltés vállasztott el, és a Kútvölgyi-érrel egyesülve Békés megye felé tartott, szárazabb időszakokban szintén kiszáradt. Ugyanez történt a többi néhány évtizeddel azelőtt még halászható vízzel is. Erre a sorsra jutott a Porgány, a Kövecs-ér, a Sarkaly-ér stb.[72]

A halászat egyre inkább a folyóba szorult vissza, ami kedvezőtlenül hatott a halak szaporodására, és aminek következtében a halak száma fokozatosan csökkent. Az ikrák lerakásának és a halivadékok fejlődésének kedvező, könnyen átmelegedő partmenti vizek eltűnése, a minden évben beköszöntő tavaszi áradások kiterjedésének és idejének lecsökkenése a halászatra nézve kedvezőtlen helyzetet teremtett. Igaz, hogy a lelkiismeretlen bérlők, orvhalászok, a hanyag ellenőrzés is jelentős károkat okozott, amelyek megszüntetésére 1893-ban a földművelésügyi miniszter szigorú intézkedést kért a tanácstól, az alapvető okokon azonban már nem lehetett segíteni.[73]

1888-ban hozták létre az első halászati törvényt, amely már jóval a Tisza szabályozási munkáinakk befejezése után léphetett életbe, amikorra lényegesen átalakultak e vidéken a halászat feltételei, és sokat változott az eszközhasználat is. A törvény módosítására csak 1925-ben került sor, de valójában egészen a második világháború végéig ez a törvény szabályozta a halászatot. Alapvetően szólt bele a halászat szervezésébe is, amennyiben e törvény alapján szerveződtek meg a halászati társulatok. Ezen társulások az 1885-ben megalkotott vízjogi törvény értelmében azokból a parti birtokosokból alakultak, akik a vízparti területükkel határos mederrészek és halászóvizek tulajdonosaivá váltak.

A halászati társulatok vizeiket főként bérbeadás útján hasznosították. Többnyire árverésen 3–5–10 év időtartamra adták bérbe hivatásos halászoknak, vállalkozóknak. A századforduló után a nagyobb

Nagyhálós halászat. (TJM. PJ.)

[71] Hódmezővásárhely thj. város polgármesterének évi jelentése az 1888-ik évről. Hódmezővásárhely, l889. 77–78.; MNL CSML HF Tan. jkv. 322/1887., 3745/1890.

[72] SOÓS János, 1864. 44–50.

[73] MNL CSML HF Tan. jkv. 3068/1893., 223/1847.

tőkeerővel rendelkező kívülállók is megszerezhették a halászóvizek bérletét a kevésbé tőkeerős halászokkal szemben, és jelentős haszonnal albérletbe adták tovább.

Az 1898-ban alakult Csongrád-Szeged-Tiszai Halászati Társulat az érdekeltségéhez tartozó élő Tisza vizének halászati jogát például 1903. január 1-jétől 1908. december 31-ig terjedő 6 évre ifj. Maczelka Jánosnak adta haszonbérbe évenként 194 korona 15 fillér bérösszegért.[74] A társulat érdekeltségéhez tartozó tiszai élővíz területét 1904-ben 134 hold 474/1600 □ ölben állapították meg. A társulat a várostól bérelte a halászati jogot, melyért meghatározott összeget fizetett a városi tanács házipénztárába.[75] l905-ben az atkai élő Tisza-mederből a város által gróf Károlyi Mihálytól megvásárolt 39 hold 521 □ öl területet szintén Maczelka János vette bérbe. A város elfogadta a korábbi bérleti szerződés feltételeit, melyet még a földesúrral kötött a bérlő.[76]

1909-ben az atkai halászati jogot a társulat az érdekeltség többi vízterületével együtt 1909-től 1914-ig évi 5170 koronáért adta bérbe.[77]

A Csongrád-Szeged-Tiszai Halászati Társulat 1915-ben az érdekeltségéhez tartozó élő Tisza folyóban gyakorolható halászati jogot a középső szakasszal együtt, amelyhez Hódmezővásárhely thj. város élővize is tartozott, újabb 10 évre adta haszonbérbe.[78] 1925 után a város halászóvizeit Antalffy és Társa Halászati Rt. bérelte. Egy 1926. évi kimutatás szerint a város tulajdonát képező Tisza-meder területe a Körtvélyesi holtkanyarnál 134 kat. hold 474 □ öl, az atkai birtok mellett 42 kat. hold 912 □ öl, mely halászóvizek összesen 176 kat. hold 1386 □ ölet tettek ki. A Tisza-meder után járó haszonbérlet fejében a kifogott hallal is fizettek. Egy 1925. decemberi megállapodás szerint 5 évig katasztrális holdanként 3 kilogramm halat kapott a város, ami 176 kat. holdat alapul véve 530 kg halat jelentett évente.[79]

Az egyre súlyosbodó gazdasági válság hatására az 1930-as években Antalffy és Társa Halászati Rt. a haszonbér egy részének elengedését kérte arra hivatkozva, hogy három év óta a halászati viszonyok és a halászat feltételei sokat romlottak. A haszonbér kedvezményt csak azzal a feltétellel kapták meg, ha teljesítik a halhasító telep létesítésére vállalt kötelezettségüket.[80] A Szeged-Csongrádi Halászati Társulat közgyűlésén is arról határoztak, hogy a halászati jog bérlője részére – tekintettel az egyre romló gazdasági helyzetre – az 1932-es évre az alapbérből 35% engedményt adnak.[81]

1938-ban a halászóvizek bérlete az alábbiak szerint alakult a tulajdonosok és bérlők között: az élő Tiszát három szakaszra osztották, az első szakasz gr. Károlyi László, Szentes város, az államkincstár és Csanytelek község tulajdonát képezte, a bérlő Antalffy és Társa. A vízterület 1296,5 kat.holdra terjedt ki.

A második szakaszt őrgróf Pallavicini, az államkincstár, Hódmezővásárhely város, Maczelka Gábor, gróf Károlyi Mihály utódai és a Szeged-Csongrádi Tiszai Halászati Társulat birtokolta. Területe 1937 kat. holdat tett ki.

A harmadik szakaszt Szeged szabad kir. város birtokolta, Bitó Antal bérelte, területe 842 kat. hold 528 öl halászó vizet foglalt magában. Hódmezővásárhelynek a második szakaszban lévő 177 kat. holdnyi vízterületét Antalffy és Társa Halászati Rt. bérelte.[82]

Idős halászok elbeszéléseiből rekonstruálhatók a bérleti időszak utolsó évei. Bognár József így emlékezik vissza:

„Tizenhat évesen, tizenhetedikben halász löttem. 1938. július 20-án kaptam mög az első állami halászjegyöt. Akkor még a főbérlőnek Antalffy Györgynek halásztunk. Ő az egész Csongrád megye területén átfolyó Tisza, befolyó Körös és Marosnak vót a főbérlője és az öntözőcsatornák összes területe mind hozzá tartozott. Még vót az alsó Tisza szakaszon égy Bitó Antal nevű bérlő. Ez a két bérlő vót a

---

74 MNL CSML HF Hódmezővásárhely Város Számvevőségének ir. 243. Halászati jog. 8527/1903. tü. sz.

75 Uo. 9284/1904.

76 Uo. 15408/1904., II. 4181/1903.

77 Uo. 14947/1909., 7826/1912.

78 Uo. 1353/1915.

79 Uo. 18404/1926., 9004/1927.

80 Uo. 18009/1930. polg. m. sz.

81 Uo. 23672/1932.

82 Uo. 2668/1932.

megyében. Vásárhelyi halászok vótak abban az időben Varsányi József, Varsányi Imre, ifj. Varsányi Imre, Apró János, Kerekes János, Linek József. A bérlőknél dolgoztak, mer olyan hal árat fizetött a bérlő, hogy embörhöz méltó életöt élhettünk belőle. Akinek nem vót anyagja a bérlő mögelőlegözte a szerszám anyagot. A hálót a halász maga készítötte. Ő ugyë mögvötte nagyba az anyagot, és hitelözte nékünk, aki nem tudta mondjuk kifizetni, halba lëtörlesztötte.

1938−l943 között a rakpartnál dolgoztam, ahol a legmélyebb részön a medert 27, 70. méter mélynek mérték. Valóságos kút. Vót Antalffynak ëgy járóbárkája, úgy nevezte, két embör vót rajta, mártélyiak vótak. Egy penta motorja vót mög ëgy nyócméterös dereglyéje, ugyanígy nyócméterös nagybárka, amibe belefért harminc mázsa hal, azt föladta a dereglyére, oszt a motor fölhajtotta Csongrádig. Ott vízbe küldték, oszt ereszködtek léfele. Hetenként kétször, szükség esetén háromszor. Ahogy ereszködött a bárka lükődtünk mellé, mértük át a halat, számolta a ficsér, oszt mán fizetött is. Abba az időbe kéröm a harcsáér fizettek, ëgy pengő ötven fillért. A harcsának az ára kettőötven vót, a pontyér fizetött ëgy pengőt, ő adta ëgy pengő ötven fillérér. A kecsege a harcsával egyenértékű. Süllő, harcsa, kecsege az égyárú vót. A nagyhálóval az ő fizetött brigádja dolgozott, mink mög kis szerszámmal a hótágba, ugyë tapogató, kece, dobóháló, reginált tapogató.

A bérlő külön is adott engedélyt, például emelőhálóra ëgy-ëgy halásznak. A gát melletti kubikokat, csatornákat kiadta ilyen albérlőknek, tapogatóknak. Az ő profilja a –„folyók vótak a Maros, a Körös, a Tisza. Vótak orvhalászok is, de Antalffynak fegyverös halőre vót.”[83]

Szabó Péter gyermekkorától fogva a víz mellett nőtt fel, mivel a család az atkai holtág melletti tanyában lakott. A harmincas évekből a következőkre emlékszik vissza:

Kikötés Atkán, Varga Péter tanyájánál. 1957.

„Az Atkasziget a Pallaviciniek tulajdonában vót. Akkor úgy vót felezve a Tisza. A Szigeten, ahol a belső részen a tanyák is vótak, én ott születtem, édösapám is ott született. Ott, akinek a főggye légyütt a hótágra, a hótág feléig bírták, tehát 5 hold, 10 hold arányában a fél Tiszáig az övé vót. A külső részt a gróf odaadta az Antalffynak. Ott is mán akkor állami jegyöt kőllött váltani. Öt pengőér löhetött kiváltani a halászjegyöt. Majdnem hogy mögtanultam járni, akkor mán ladikba möntem. Az atkai hótágban löttem kapcsolatba a halászattal mán kiskoromba. Negyvennégyben néhány gazda vót ott Atkában, akinek vízterülete vót. Ők is halászjeggyel halásztak. Na mármost, aki nem halászott, az valakinek odaadta. Ez nem bérlet vót, hanem ilyen mögégyezésféle.”[84]

---

[83] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász, Hódmezővásárhely, Futó Mihály u. 5.

[84] Magnetofonfelvétel, 1996. november. Szabó Péter halász, Hódmezővásárhely, Királyszék u. 4.

A világháború után nehéz körülmények között kezdődött el a halászat újraszervezése. Két szervezeti forma jött létre. A korábbi halászati társulatok és bérleti rendszer helyébe a természetes vizek hasznosítására halászati szövetkezetek alakultak. A magánkézen lévő tógazdaságok rendszerét pedig az állami halgazdaságok váltották fel.

Hódmezővásárhelyen 1945 decemberében a volt bérlőnek dolgozó halászok alakítottak szövetkezetet. Hivatalosan a szövetkezet 1946. január 6-án tartotta alakuló közgyűlését, ahol elfogadták az alapszabályt. A szövetkezet haszonbérbe vette a halászati területeket, megszervezte a halak szállítását, eladását. Közösen szerezték be a halászati eszközöket, szerszámokat, azokat karbantartották, tökéletesítették. A nemes halfajták tenyésztésére alkalmas területeket vettek bérbe. A szövetkezet igazgatósága legalább három, legfeljebb 9 tagból állt, akiket a közgyűlés háromévi időtartamra választott. Az alakuló közgyűlésen igazgatósági tagokká választották Pál Istvánt, Pányi Györgyöt, Varsányi Imrét, Szabó Jánost, Papp Lajost, Juhász N. Sándort, Gyovai Ferencet, Elekes Józsefet és Ágoston Mihályt.[85] Horváth Mihály mártélyi halász így emlékezik vissza az indulásra:

„Negyvenötben összeálltak itt a halászok sömmi nélkül , sömmi szerszám az élő világon. Rá vótunk utalva, hogy a nagybérlőktül mögvöttük a szerszámot, Antalffytúl, annak mög hallal kőllött fizetni. Pénzér nem adta, hallal kőllött létörleszteni az árát. Én is ott vótam, mán mint a háló első készítésinél, a Pányi Gyurka bácsi vót a mestörünk, én mán hazagyüttem a fogságbúl, odamöntem ott dógoztam akkor egész őszön, mög a következő őszön is. Aztán ahogy erősödtünk, brigádok alakultak. Hat embör kőllött ëgy hétön, úgyhogy négy-öt brigád is vót. Kötelező vót mindönkinek nagyszerszámra hálózni, mert a szövetközet mögkapta a beszógáltatást. Fizetnünk kőllött az árendát, mög még beszógáltartást is róttak ki a szövetközetre. Sőt még a bérletöt is hallal kőllött fizetni az állam felé. Sajnos vótak olyan esztendők, hogy alig tudtuk a beszógáltatást teljesíteni.”[86]

Az első halászati szövetkezeti gyűlés 1945-ben.

A szövetkezet akkori hivatalos neve Hódmezővásárhelyi Tiszai Halászok Szövetkezete, elnöke Pál István, később Juhász Nagy Sándor, majd Döme István. 1946-ban jött vissza a katonaságtól Bognár József halász:

„Én azonnal beléptem, maguk közé vöttek. Akkor vótunk vásárhelyiek negyvenöten. Sokan gondolták, úgy mögy, mint a harmincas negyvenes években. No de sok olyan képzelet halász vót. Sokan úgy

[85] MNL CSML HF A Hódmezővásárhelyi Ady Halászati Termelőszövetkezet iratai. Az 1947. február 5-én kelt cégbírósági bejegyzés szerint. Szám nélküli iratok, 1948.

[86] Magnetofonfelvétel, 1996. november. Horváth Mihály halász, Mártély, Fő u. 88.

gondolták, hogy fele hal, fele mög víz a Tiszának. Úgy mën, mint Antalffynak, hogy van ëgy nagy háló, oszt profitot nyerünk. Antalffy átadta a tiszai nagyhálót, átadta a holtági nagyhálót, a laftolóhálókat mindön brigádnak. Mögégyeztek bizonyos mennyiségű halba, úgyhogy amikor én hazakerültem, akkor úgy kőllött mindön tagnak dógozni törlesztésbe a nagyhálóér. Aki mindszenti, a mindszenti, aki mártélyi, a mártélyi, a szegedi, algyői mög a szegedi szerszámokat kapta. Hat brigád vót, váltotta égymást. Hathetenként került rájuk a sor, addig a többi brigád kishalász szerszámokkal dolgozott, varsa, tapogató, reginás kece, horogszerszám nyáron, télön pedig a jég alatt halásztak."[87]

A tagok száma 1948-ban 70 fő volt, ebből hódmezővásárhelyi 47, mindszenti 20, szegedi 1, sándorfalvi 2 fő.[88]

A szövetkezet az l947. gazdasági évben 43 387 forint bevételt ért el. A szövetkezeti nagyhálóval 11 714 kilogramm halat termeltek ki 30 763 forint értékben. A kiadások közel negyvenezer forintot tettek ki.[89]

1950 után a kifogott halmennyiségben már szerepelt a tagok által kishalász szerszámmal fogott halak súlya is. Az 1950 évi haltermelés 29 100 kg, 1951-ben pedig 34 616 kg. Hódmezővásárhelyen l951. március 15-én nyitott halcsarnokot a szövetkezet. A hal a helyi halcsarnokon keresztül eljutott Budapestre, valamint a szegedi, makói, orosházi, mindszenti és kisteleki piacokra.[90]

1952 novemberében a szövetkezet átalakult és nevében is megváltozott, az új neve Ady Halászati Termelő Szövetkezet lett.[91]

1953-ban a terv szerint 48 mázsa halat kellett beszolgáltatásba adni, a tiszta bevétel 30%-át adták ki munkabér előlegként, 10% anyagalapra ment. Az ún. fehér halat (keszegféléket) a halászok az értékesítési nehézségek miatt szabadon értékesíthették, de olyan feltétellel, hogy azt közvetlenül a fogyasztóknak lehetett csak eladni.[92]

1953. február 2-án utalta ki a tanács az Ady Halászati Tsz-nek a Táncsics Mihály utca és a Kálvin tér sarkán lévő üzlethelyiséget halcsarnok céljára,[93] ugyanitt állították fel a központi irodát is.

Az 1952. évi termelési kiértékelés szerinti eredmény: jó hal 149 mázsa, a silány hal 220 mázsa. Ehhez jött még az egyéni kisszerszámos halfogás. Nagyhálóval a jó és silány hal együttes kitermelése alig haladta meg a 100 mázsát. A tagság létszáma az év elején 40 fő, az átalakuláskor 35 fő volt.[94] A szövetkezet vízterülete 1953. év végén 1400 kat. hold. A halkitermelés december 10-ig 306 mázsát tett ki, a beadási kötelezettség ekkor már 85 és fél mázsára szökött fel. A legjobban termelő tag kisszerszámos teljesítménye 1050 kg volt. Hálófonalból 718 kg-ot vásároltak, melyből 497 kg-ot osztottak ki a tagságnak a szerszámok javítására és felújítására. A szövetkezet 1 db tiszai nagyhálót, 1 db laftolót, és 1 db dögi kerítő nagyhálót állított az év folyamán. Építettek még 2 db haltartó bárkát, valamint beszereztek egy teherszállításra alkalmas motorkerékpárt és egy 320 m^3-es vízhúzó motort. Szeptember 13-án nyitották meg a szövetkezet halászcsárdáját.[95]

A szövetkezet által használatba vett vízterületek a következőképpen oszlottak meg: A Tiszának az akolszegi 86. számú átmetszés északi torkolatától az atkaszigeti 88. számú átmetszés déli torkolatáig terjedő rész, beleértve a holt Tisza ágakat, valamint az atkai holt Tiszának mentett oldali területét képezte az egyik terület. A Kurcza-érnek a szegvári és mindszenti határtól a tiszai torkolatig terjedő szakasza, a sártói csatornának a lúdvári szivattyúteleptől az ökröstói csatornába való becsatlakozásáig terjedő szakasza, valamint az ökröstói csatornának a védtöltéstől 1 km-re lévő szelvénytől a kopáncsi csatornába való betorkolásáig terjedő része. Végül a Hódmezővásárhely déli határában lévő hódtói, szőlőhalom keselyűsi és kopáncsi csatorna, valamint a kistiszai csatornának a györpölési csatornával

---

87 Magnetofonfelvétel, l996. december. Bognár József halász

88 MNL CSML HF A Hódmezovásárhelyi Ady Halászati Szövetkezet iratai 33/1948. április 16.

89 Uo. Az 1948. április 25-én tartott rendes közgyűlés jegyzőkönyve.

90 Uo. 147/1952. Előkészítő bizottság beszámolója. 1952. november 23.

91 Uo. 347/1952. 1952. november 23-án kelt bejelentés.

92 Uo. 13/1953. Igazgatósági ülés. 1953. január 12.

93 Uo. 68/1953. Kiutaló véghatározat.

94 Uo. 75/1953. Jelentés az 1952-es évről. 1953. március 5.

95 Uo. 447/1953. Gazdasági beszámoló, 1953. december 10.

és a hódtói csatornával történő egyesüléséig terjedő szakasza alkotta a használatba vett vizek másik részét. 1953 decemberében a szövetkezet a Földművelődési Minisztérium Halászati Osztályától kérte a lelevényi kistiszai csatorna, valamint a dongéri csatorna Tiszába való betorkolásától visszafelé eső 5 km-es szakaszának használati jogát.[96]

1954 novemberében a szövetkezet kérte, hogy a szegedi Kossuth Halászati Termelőszövetkezettel közös vízhasználatot a Haltenyésztési Kutatóintézet Halászatfejlesztési Osztálya szüntesse meg, és a közösen használt 88. számú átvágást az Ady Tsz részére adja végleges használatba. Kérésüket azzal indokolták, hogy a vízterület a gazdasági egységükbe tartozik. A közös vízterületen van a vízleömlő fok, és nagyvíz alkalmával ezen a fokon keresztül önti el a víz az egész Barczi-rétet és a Solti lapost, egész a körtvélyesi holtmederig, amely csak az Ady Tsz halászati területe.[97]

A szövetkezet az 1960-as években az élő és holt Tiszán eredményesen folytatta halászati tevékenységét. Jártak Sasérre, Szúnyogosba, Akószögbe, Lúdvárra és a mártélyi holtágra.[98] 1968-ban az Ady Halászati Termelőszövetkezet 1362 holdnyi vízterületen gazdálkodott, és évi 157 ezer forintot fektetett be haltelepítésbe. Az évi négy-hétszáz mázsa halmennyiség kitermeléséhez az ivadékolással a kitermelt haszon egyötödét forgatták vissza.[99]

A halászat sikeréhez az időjárás is hozzájárult. l971 áprilisában nyilatkozta Döme István elnök: „A tél nem volt elég kemény és hosszú, hogy jeges halászatot végezzünk, most meg pont az évszakhoz képest hideg, szeles idő hátráltat bennünket, ilyenkor csak a silány hal, a keszeg mozog, annak meg egyre inkább nincs piaca. Az első negyedévi fogási tervet 50-60 százalékra tudtuk csak teljesíteni. Persze ez nem mérvadó, ettől még lehet nagyon jó is az év. A szeméthalon kívül csak kevés süllő, csuka kerül a hálókba. Évről évre rosszabb az arány. A Tiszán kifogott hal 60 százaléka silány halból adódik. Oka? Szennyeződik a víz, pusztul a hal. Ősszel 200 mázsa pontyivadékot telepítettünk, most nemrég pedig 23 megtermékenyített süllőfészket, egyenként 250 megtermékenyített ikrával. Nagyon féltjük őket, ha jó idő lenne, 60-80 százalékos kelésre számíthatnánk, így viszont, ha 6-8 nap alatt nem kelnek ki, megfeketednek a fészkek, nagy lesz a pusztulás."[100]

„Csongrád megyében ekkor három halászati termelőszövetkezet működött. A csongrádi Haladás HTSZ, a hódmezővásárhelyi Ady HTSZ és a szegedi Kossuth HTSZ. A három szövetkezet egyesítésére 1974-ben került sor. Hát itt mán vót két gépkocsi, halászcsárda, gombüzem, melléküzemágként."

Az Ady HTSZ akkori helyzetéről a halászok a következőket mondták el:

„A kagylóból gombot csináltunk, három-négy helyön műanyag üzem, mán akkor mögvöttük a Vorosilov utcán is műanyag üzemnek azt az épületöt. Az is saját tulajdon vót. Mindön saját erőbül, saját tulajdon. Kínálták nagyon a kölcsönt, de mi nem vöttünk föl, nagy részit el is engedte vóna az állam."[101]

Az egyesülés utáni időszakról:

„Hát akkor vót ëgy csárdánk, akkor lött mán kettő, amikor ëgyesültünk, úgyhogy öt halászcsárda vót. A szegedi nagyon lë vót lamolva, de mindön fölélénkült. Akkor vöttük a tápéi telepöt, Röszkén ugyë ëgy tízvagonos telelő tárolót. Telepítés nélkül mán nem is vóna nemes hal a Tiszába, ha süllőt, harcsát, csukát, pontyot nem mestörségösen ívatnánk és nem így helyeznénk el. Röszkén van a halkeltető, ëgy halász Ujhelyi Dezső *vállalta el, és igen jó eredménnyel működik. Az egész család ott van Röszkén és ők kezelik a keltetőt. Aztán pedig, hogy Atka szigetöt, mög Mártélyt elvötték, akkor ugyë csináltattak velünk állami támogatással Csanytelekön ëgy halastót, dehát az olyan modern lött, hogy emberi kéz érintése nélkül a kocsira mönt mérve a hal."*[102]

1975. február 5-én közel egy esztendős előkészület után Szegeden a Járási Hivatal tanácstermében hagyta jóvá a három szövetkezet tagsága az egyesülést. Jóváhagyták a módosított alapszabályt, és

---

96 Uo. 454/1953. Halászóvizek használati jogának kérése.

97 Uo. 580/1954. Közös vízhasználat megszüntetésének kérelme.

98 CsmH, 1966. okt. 18. Vásárhelyi halászok

99 Uo. 1968. febr. 4. Hej halászok, horgászok!

100 Uo. l971. ápr. 29. 5. Jó idő- és haljárást, halászok.

101 Magnetofonfelvétel, 1996. december. Horváth Mihály halász.

102 Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

Nagyhálós brigád Atkán 1979-ben.

döntöttek az 1975-ös termelési tervről. Az egyesült szövetkezet azt a célt tűzte ki maga elé, hogy egy központi helyen megfelelő nagyságú telelő-tározót létesít, hogy egész éven át folyamatosan ellássa a fogyasztókat és saját üzlethálózatát ízletes folyami és holtági hallal. A tervekben szerepelt a halászcsárdák korszerűsítése és a folyamatos halellátás kiterjesztése a megye több városára. A közgyűlés döntése alapján Tisza Halászati Termelőszövetkezet néven dolgoztak tovább, a központot Szegeden alakították ki, a vásárhelyi és a csongrádi egységek területi üzemágként működtek tovább.[103]

1986-ban a Tisza Halászati Szövetkezet tagjainak közgyűlésén számolt be Pelle László elnök az eredményekről. Az ország 16 halászati szövetkezetének 50 milliós össznyereségéből a szövetkezet több mint 11 millióval részesedett. Az 1983–1984. évi mélypont után ismét elérték a korában megszokott jó termelési szintet. A gazdaságtalan exportpiacok helyett a hazai fogyasztókat látták el, és olyan halfajták fogását és tenyésztését szorgalmazták, melyeket jól értékesíthettek. A 963 tonna hal 54 millió forint értéket képviselt. A holtágakban és tározókban úgy alakították a lehalászást, hogy a feldolgozó üzem munkája zavartalan legyen. A kevésbé kelendő busa életterét lecsökkentették, a felszabadult vizeken pontyot tenyésztettek, ivadékot szaporítottak.

Külföldre 1985-ben 10 millió forint értékű halat szállítottak. A halfeldolgozást a felújítások után megduplázták. A vendéglátásból másfélmillió forint haszon származott. A melléküzemágak közül a műanyagüzem nyereséges évet zárt. Év végi prémiumokra 2 millió forintot fizettek ki. Kiváló munkájáért erkölcsi elismerésben részesült 23 alapító tag.[104]

A HALÁSZAT ESZKÖZEI

A levéltári forrásokban említett halászati eszközök, halfogó szerszámok használatáról nem maradtak fenn részletes írásos feljegyzések. Az archaikus halászati módokról, a hal kézzel történő megfogásáról, az emelőhálókról és egyéb más kishalász szerszámokról sem találtunk leírást a korai forrásokban, csupán recens adatokból következtethetünk arra, hogy ezek a fogási módok léteztek. A Kiss Lajos által gyűjtött információkból, melyek a két világháború közötti időből származnak, lényegesen változato-

[103] CsmH, 1975. febr. 6. 3. Tisza néven egyesült három halászati szövetkezetünk.

[104] Uo. 1986. febr. 12. 3. Számadás a Tsz-gazdálkodásról.

Szabó Lajos mártélyi halász, hálót köt. (2010. NV)

sabb eszközhasználatra következtethetünk, mint ami a korábbi, főleg a XVIII. századi források alapján kirajzolódik.

A XVIII. század elején a földesúr által felfogadott halászok kecével, bóné hálóval és gyalommal halásztak. Írott forrás bizonyítja, hogy 1749-ben a Tiszán Duna hálóval is próbálkoztak.[105] Az 1770-es években a földesúr a tiszai halászatot csak pirittyel és kecével engedélyezte.[106]

Kece javítása. (K L)

[105] KÁROLYI Sándor, 1899. 373–380.

[106] MNL KCSL P 392. Lad. 92. No 58. 1779.

Iszkábálás, a ladikfenék bemoházása 1986-ban. (NV)

Egy 1795-ben kelt rendtartás a halászok között sorolja fel a dunai nagyhálósokat, a pirittyel halászókat és a kecéseket.[107] A kecéseknek levelet kellett váltani és évi egy forintot kellett fizetni.[108] Egy 1815-ben kötött szerződésben az árendátor a vízzel együtt megkapta a Tiszán lévő kecéket és két nagyhálót.[109] A nagyháló méreteire, használatára szintén csak recens adatokból következtethetünk, esetleg más vidékeken hasonló elnevezésű eszköz leírásából.

Szeremlei várostörténeti monográfiájában több halászeszközt is említ, egy részük használatáról, méreteiről is leírást ad. Megemlíti a rekeszt, a varsát, amelyet főként a kiöntésekben és a dögtiszán használtak, a hármas hálót, a kecét, a bóna hálót, a tavakon használatos gyalmot, a vesze hálót, az öreg hálót a partra való halászathoz, a pirityet a folyó közepén való halászathoz, a rácshálót, az emelit, a pöndölt, a tapogatót és a puttyogtatót mint halászati eszközt.[110]

Ladikkészítés Mindszenten 1986-ban. (NV)

[107] MNL CSML HF Hirdető jegyzőkönyv. 1795. április 2.
[108] TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 49–50.
[109] MNL KCSL P 392. Lad. 111. (1815. okt. 22-én kelt kontraktuslevél.)
[110] SZEREMLEI Samu, 1911 IV. 282–254.

Ennél 6−7 szerszámmal többet említenek meg Kiss Lajos adatközlői a két világháború közötti időszakból: marázsa, mét és a varsa mellett, melyet az álló vizekben 1865 körül kezdtek használni a Tisza szélen, a kishalász szerszámnak számító piszlit, a pöndölt az emelit, a kecét (kusza és hosszú kece), a térdig érő vízben a tapogatót, a szigonyt, a lápos horgot, a lésza hálót, az öreg hálót, a tói hálót, a pirityet, a vészt, a kishalászok által használt villiket, a kaparit, az ollóhálót, a malákot és a puttyogtatót.[111]

A második világháború után a halászati szövetkezetben megkülönböztették az ún. nagyhálós halászatot és a kishalászatot. Nagyhálóval, porondhálóval 6 fős brigádok dolgoztak, egy-egy brigádra 4−6 hetenként került sor, a közbeeső időben kishalász szerszámokkal dolgoztak. A nagyhálók a porondháló és a laftolóháló a szövetkezet tulajdonában volt, kisszerszámmal minden halász rendelkezett, csupán abban volt különbség, hogy ki melyikkel dolgozott szívesebben és eredményesebben. Szinte mindenki használta a kecét és a varsát, valamint a horogfélék közül a fenékhorgot és a véghorgot. Bognár Józsefnek volt először tükörhálója, amelyet maga készített, de használták a reginás nyeles tapogatót, a dobóhálót, a marázsát.

Horváth Mihály mártélyi halász evezőt farag (1986. NV)

„Akkor mán néköm marázsám vót, ugyë én marázsáztam, az éjjeli szerszám. Kecéztünk, tapogattunk, dobóhálóval vermést kerestünk. Énneköm ugyé a dobóháló vót a specialitásom. Én sohasem használtam az emelőhálót. A forgóknál, örvényöknél, ahol emelőhálót használtak. Varsa az neköm százával van. Aztán a horog, átkötős horog, menyhalas horog, a harcsa ébredésekor használjuk a vágóhorgot.”[112]

Szabadidejükben a halászok szerszámok és hálók javításával és készítésével foglalkoztak. El tudtak készíteni szinte minden kishalász szerszámot. Azt nem is tartották igazi halásznak, aki nem tudott hálót kötni és szerszámot készíteni. A ladikot is maguk állították elő fenyődeszkából, ami külön tudomány volt. Horváth Mihály mindszenti halász a ladikkészítés mesterévé vált.

---

[111] MNL CSML HF Kiss Lajos néprajztudós irodalmi hagyatéka VIII. Halászati feljegyzések.

[112] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

Rekesztő halászat

A rekesztő halászatról már az Árpád-kori oklevelek tanúskodnak. Ha áradás után a víz visszaindult a folyóba, akkor használták a rekeszt. A fokok és erek torkolatát torlaszolták el, hogy a hal ne mehessen vissza a Tiszába. A halászat legkezdetlegesebb formája volt a rekesztés. A fokok közvetlenül a Tiszából vagy mellékágaiból vezették ki a vizet. Áradáskor a víz kifutott a mélyedésekbe, laposokba, és elárasztotta az ártereket. A fokok állandó törődést és gondozást igényeltek. Ezzel függött össze a személynevekkel történő jelölésük. A jobbágy szállása közelében használhatta a telkéhez közvetlenül nem tartozó fokokat. *„Nem egyszer maga, vagy ősei által ásott, vájt fokban állott rekesze is.”*[113] Bodnár Béla gyűjtéséből Hódmezővásárhely határában is találunk személyekről elnevezett fokokat: Darányiné foka, Hétbolond ásta fok, Ebásta fok, Varga János foka.[114] Igen régi elnevezés lehet a Barátok foka, mégis ennél a foknál emlékeztek vissza az ottani lakosok mint egykori halászó helyre. Az elnevezésekből következtetni lehet arra, hogy ezek a kiszáradt és fokozatosan feltöltődött fokok valamikor a rekesztéses halászat színterei lehettek.

A rekesz részletes ismertetése Kiss Lajos által a két világháború közötti időben megszólaltatott halászoktól származik: *„A rekeszt úgy készítették, hogy a fokon keresztültettek egy hosszú fenyőgerendát. Majd mogyorófa rudakat fontak gyékénnyel, vagy léceket úgy, hogy a lécek közt egy ujjnyi rés maradt. Alol, főjül 3-4 helyön mögfonták. Most kötelet kötöttek az összefont lécz két alsó végére, egy ember átment a másik partra csónakon úgy húzta át a kötelet. Ekkor mind a ketten a szálfához húzták, és ott egy ember a högyösre faragott karókat beverte a fődbe (lébotolta) a víz fenekére, azt a részit pedig, ahol a fenyőszálat érintette, odakötötték. Hátul pedig egy-egy ölnyi távolságra lőcsöket vertek le, vastag faderekakat, melyek a léceket tartották erősítve. A hal a lésza mellett összeszaporodott s úgy merték ki szákkal a rekesz háta mögött álló csónakba vagy bárkába. Az összefont rúd három-négy sukkal magasabb volt a fenyőnél, hogy a hal át ne vesse magát rajta.”*[115]

A fokok torkolatát akkor rekesztették el, amikor áradás után a víz már kezdett visszahúzódni a Tiszába. A halászok ott laktak a rekeszek mellett, vigyázniok kellett, hogy a rekesz el ne szakadjon. Megtörtént, hogy a hal addig fúrta a földet, és a léceket addig lökdöste, hogy alól kilyukadt. Ilyenkor azt mondták *„zsákot embörök, lyukas a rekesz”*. *„A rekeszes halászok között egy jó ügyes úszónak kellett lenni, aki ilyenkor lebukott, megnézte hol lyukas. Ott jött föl és mutatta. A többiek ekkorra füvet vágtak, mindenféle giz-gazt, abba hantot tettek, mintegy zsákot képezett, és ott leeresztették a lécz mellé, ahol lyukas volt. Megint lebukott az ember és odaigazította a pókát. A rekesszel való halászat egy hétig is eltartott, addig a halászok halásztak és hálót javítottak. Később a fa lécek helyett islég hálót használtak. Ennek alsó részére nehéz láncot, malomláncot kötöttek, mely lehúzta a fenékre, úgyhogy nagy öble maradt, fölül kötél volt.”*[116]

A rekeszes halászatról a XVIII–XIX. századból írásos források is tanúskodnak. Károlyi Sándor, a város földesura 1727-ben utasította halászmesterét: *„Teendője lesz a Tiszáról áradáskor a halakat a fokokba ereszteni, a Tisza apadása kezdetén pedig a fokokat azonnal behányni és elrekeszteni. Mikor a Tisza már leapadt, a fokokat ismét kinyitni s varsa vagy hármas hálókon a vizet annyira leereszteni, amennyire a halászat érdeke kívánja.”* Szeremlei is megemlíti, hogy földből is készítettek rekeszeket.[117] A következő forrás már épített rekeszekről számol be: 1757-ben *„a Térén lévő rekeszes Halászok Tódor János ellen gyanakodván, hogy múlt Ősszel hajóját felvivén a Térérül a Tiszára, a rekeszeket annak felvitelével rontotta volna el, és annak elromlásával okozott volna nekiek summás károkat.”* Az egyik meghallgatott tanú a rekesz alsó és felső részét is megemlítette: *„A Térén való rekesz mind az alsó, mind a felső már akkoriban el volt rontva úgy annyira, hogy három Csónak is elmehetett volna rajta egyszéltibűl, kár nélkül….”*[118] A városba a Tiszáról a Térén keresztül időnként építkezésekhez

[113] ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970. 321.
[114] BODNÁR Béla, 1983. 227.
[115] MNL CSML HF Kiss Lajos néprajztudós ir. hagyatéka. VIII/8. Halászati feljegyzések.
[116] Uo.
[117] SZEREMLEI Samu, 1911. IV. 292.
[118] MNL CSML HF Tan. jkv. 1757. január 24. 259–261.

szálfákat úsztattak le, mely alkalommal a rekeszeket időlegesen el kellett bontani. A rekeszek felszedése és újralerakása mindenképpen többletmunkát jelentett a halászoknak, így előfordult, hogy bizonyos összeget vagy segítséget kértek a tanácstól a rekeszek felszedése fejében.[119]

A két világháború közötti időben idős halászok még fel tudták sorolni a rekesztéses halászat színhelyeit. Öreg Kiss István halász szerint a halászok hatan egy kunyhóban laktak a Térén, Batterén, Kopáncson, Kingéczen a rekeszek mellett, ahol tüzelni is lehetett. Egy másik feljegyzés szerint Batidán, Paperén, Tarjánvégen és a Lúdvári foknál folyt rekesztéses halászat.[120]

A rekesztéses halászat továbbélését bizonyítja egy 1950-ből származó engedélykérés, amelyet a Hódmezővásárhelyi Tiszai Halászok Szövetkezete az Országos Halászati Felügyelőséghez intézett: *„Kérjük, hogy a vízterületünkhöz tartozó Mártélyi és Körtvélyesi holtágakra, illetve azoknak kifolyó csatornáira, magas vízállás esetén a visszavonuló halak megszökését akadályozó rekeszhálónak, vagy ezt helyettesítő eszköz használatát, illetve alkalmazását engedélyezni szíveskedjék."* A szövetkezet meg is kapta az engedélyt arra, hogy *„a mártélyi, körtvélyesi, atkai holtágak torkolati szakaszait szükség esetén teljes mederszélességben rekeszhálóval elzárhassa, mindaddig, míg a holtágak torkolati szakaszába tervezett elzáró zsilipek elkészülnek."*[121]

Bognár József halász is megerősítette, hogy még napjainkban is él ez a halászati mód, csak ma már hálóval:

„A rekeszes halászat napjainkban sem szűnt mög teljesen. Perlonhálóval mögy. Ha létöszi, és mondjuk ëgy hét múlva, vagy ëgy hónap múlva vöszi föl, a hálónak sömmi baja. Olyan rekesz, hogy fával lébotojuk olyan nincs, háló van, mázsás lánccal az alján. A körtvélyesi és atkai holtágnál műanyag kötéllel és perlon hálóval. A háló nagysága attól függ, milyen mélységű a fok. Mindig ott rekesztünk, ahol lanyhább a víz, nem sebös. A rekesztéköt akkor tötték ki, mikor léfolyt a víz. A sulyom, a gaz nő a holtágakban, a hal menekül kifelé, ahogy fogy a víz. Hogy mikor helyezik ki, ez a vízjárástól függ. Mikor esőzés van, a Körös vagy a Bodrog vízgyűjtőjébe nagy víz van. A fölső Tiszán van, amikor felhőszakadások vannak a vízgyűjtőkbe, fönn a högyekbe, akkor ugyë jön a nyári áradás. Van, amikor ősszel, van, amikor télön. Tavaly is télön, karácsonykor vót a víz. Még árad, addig nem szabad a hálót kitönni, amikor apad a víz akkor kőll lëtönni. Akkor a hal marad a holtágban. A körtvélyösi holtágnak, amikor én halász löttem, vót 5−6 méterös vize, mög vót ott révháznál 9 méterös is. Most nem hiszöm, hogy van 3 méter. Mög van olyan része Körtvélyösnek, ahol, két kilométerös szakaszon mán víz sincsen, hanem véghasználatra erdőt termeltek ki a mederfenékből. Úgy eliszapolta, hogy fele terület a víztükör, mint ezelőtt 50 évvel vót."

Vész vagy vejsz

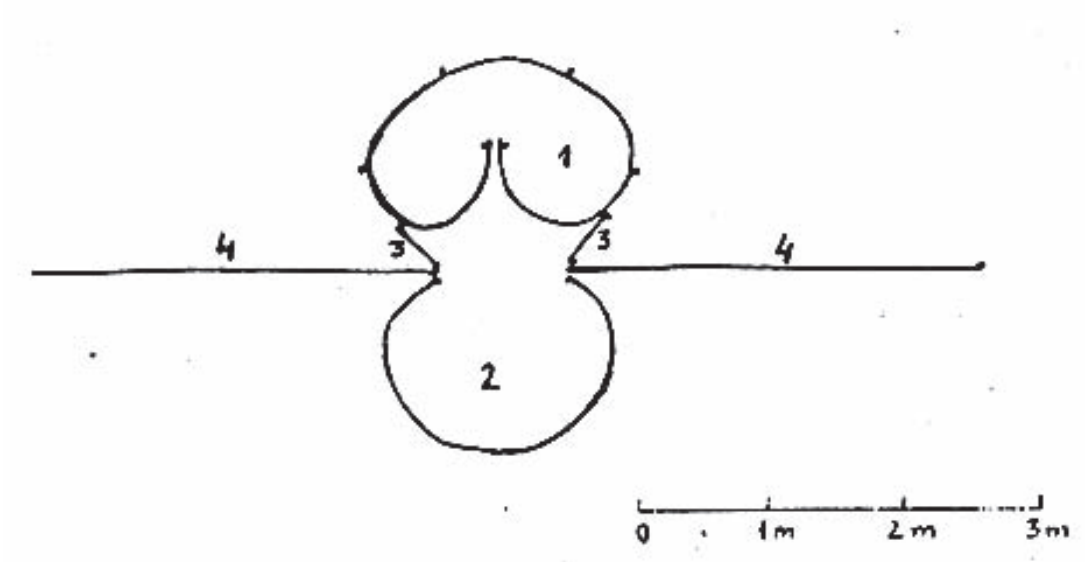
A legősibb halfogó eszközök közé tartozik, amely a halak útjába állított terelő nádfallal foglyul ejti a halakat. Az Andrásveszehely és Feredőveszehely nevű halászó helyek már a XV. században bizonyítják ennek a halászó eszköznek a használatát.

Kiss Lajos vásárhelyi halászoktól gyűjtött adatokat a vejszről: *„Télön, amikor a nád mögért, a halász elmönt a rétre, ott hüvelykujjnyi vastagságú nádszálakat válogatott, még hideg vót, amikor a nádat szödögették. Csizmával rugdosták, törték, nem hasadt be, mer mög vót érve. Otthon a vastagabbját kiválogatták, ebbül készítették a vész fejét. Bicskával a nádat möghögyölték és gyékénnyel mögfonták falnak. A vastagabb nádbúl kettejével fonták, ezt fejnek használták. A vékonyabb, gyöngébb nádakbúl egyszálával fonták a pitart és folyó lészát készítötték belőle. Így elkészítve a falakat elvitték, kocsin vitték kévékbe összehajtva. Kora tavasszal tötték lé. A földet fölásták, hogy nád, gyökér a szákot ne rongálja. A nádfalat högyös végivel kézzel a fődbe szúrták. Először a fejét készítötték, hosszúkás kerek*

[119] Uo. Tan. jkv. 1807. február 17. 175.

[120] MNL CSML HF Kiss Lajos hagyaték. VIII./4. 1-3. Egy vén halász vallomásai.

[121] MNL CSML HF A Hmvhelyi Ady Halászati Termelőszöv. iratai. 92/1950.

Vejsz: 1. kürtő, 2. szárny, 3. pelőce, 4. szárny. (Kiss Lajos hagyaték)

alakúra, három öl vót, úgyhogy a két vége behajlott a közepére. Ezután a folyó lészát, utána a pitart csinálták, amely kisebb a fejnél. Ha víz vót, akkor két csónakon négy embör mönt, a megjelőlt helyön úgy állottak mög, hogy köztük akkora hely maradjon, hogy a vész elfér. A két csónakot összekötötték deszkával, és azon állva helyezték el. Ilyenkor használták a vészállító rokkát. Trapéz alakú, a középen szárral, a két oldalán bevágás, amely a vész alakját adja mög. A száját irányozta, hogy a homloktúl egy láb messze lögyön. A bevágásba a falat tötték, oda kötözték gyékénnyel a mellette fúrt lyukhoz. Most léállították... késsel elvágták a gyékényt, mögmozgatta, főlhúzta (a rokkát). A vészt tavasszal tötték lé, és ott vót késő ősszel is, napjában háromszor merítöttek belőle hosszúnyelű szákkal, de fogtak vele télön is, csak létörték a jeget. Nem is vötték föl amíg el nem romlott."[122]

A hal bizonyos irányba elindulva beleütközik a lészába, átjárót keresve megtalálja a terelőt, erre épít a halász, amikor a terlőket már jó messziről elkezdi, és mind szűkebbre fogva a halat belekényszeríti az udvarba. A hal az udvarba jutva a nagypelőce és kispelőce terelői segítségével átjut a fejbe, ahonnan már nincs visszaút. A halász a merítő szákkal az ott összegyűlt halakat kifogja. Több vejsz is kihelyezhető, de legalább 20 öl távolságnak kell lenni a fejeknek egymástól. Kiss Lajos adatközlői szerint vész volt Mártélyon, Új erdőben, Atka szigetben, Lúdváron. Az atkai lejárónál 12 vészfej volt. A Tisza szélénél a töltésig szintén 25 vészfejet helyeztek el. „A vésznek nagy árendája vót, mivel jobban löhetött használni" – vallották a halászok.[123]

Szilágyi Miklós szerint a rekesztő szerszámokat, így a vejszéket paraszti halászok is használták. Csak elkészítésük és lerakásuk kívánt nagyobb anyagi ráfordítást, illetve munkát. Utána mindaddig, amíg a vízben tönkre nem ment, a jól elhelyezett szerszám magától megfogta a halat. Ezért építtettek a tápai vészrakókkal a hódmezővásárhelyi gazdák a maguk földjéhez tartozó vízállásokon vejszéket.[124]

Bognár József halász szerint a vejszéket a harmincas években rakták le utoljára olyan holtágakban, mint az Atka, a negyvenes években már megszűnt a használatuk.

[122] MNL CSML HF Kiss Lajos hagyaték. VIII./8. 5–7.
[123] Uo.
[124] Uo.

A kerítőalászat eszközei

A nagyháló vagy öreg háló mellett a tói nagyháló, a gyalom, a pirity a laftoló tartoznak ide. *„A kerítő halászok hálófalat vonnak a vízben, és azon vannak, hogy azt körbe, vagy olyan félkörbe vonják össze, melynek húrja a szilárd part.”*[125]

A nagyhálót vagy öreghálót a nagyhalászok használták, több ember összehangolt munkája kellett hozzá. Többszáz méteres hálóról van szó, melynek mérete vidékenként változott. A két végén villás végű vagy egyenes rúd (apacs) volt, amelyre téglát, vasat vagy követ erősítettek nehezéknek. A háló hosszúsága 80-tól 600 méterig terjedhetett, és 3–6 méter mélyre ért le a vízben. Fent parás ínnal tartották a víz színén, lent ólmos nehezékkel súlyozták. Három-nyolc halász kezelte a hálót a nagyságától függően. Ladikról vetették a vízbe, és a tértölelőn vontatták, majd a partvonallal félkört bezárva a partra kerítették. A vízben falszerűen húzódó háló mintegy összegyűjtötte és a kiszedőhely felé terelte a halakat.[126]

A XVIII. századbeli forrásokban a nagyháló méreteire, használati módjára nincs írásos adat. 1796-ban a város tanácsa özv. Kóti Istvánné és Asztalos Andrásné árendátoroknak *„Nagy hálóval”* engedélyezte a halászatot a *„Nagy tóban”,* azaz a Hód-tóban.[127] A tanácsi jegyzőkönyvben többször is előfordul a „Duna háló”, amely szintén nagyméretű kerítőháló volt. 1766-ban a tanács határozata szerint Harcsás János, Gojdár Samu és több társaik *„halászhattyák a vásárhelyi határban lévő Tiszát Duna hálóval az Iklódig…”*[128]

Vetéshez készülődés nagyhálóval.

A századfordulón Szeremlei Samu öreg halászok elmondása alapján írta le a vásárhelyi Tiszán gyakori nagyháló méreteit, használatát, sőt még értékét is: *„Nagy vízfelületre készült az öreg, vagy kerítő, vagy százöles háló, 2−4 öl széles, 1−200 öl hosszú kötélre állítva, melynek alsó szélére cserepeseink készítették a súlyokat. Ezt, midőn halászni akartak, kellő hajtásokba szedve a csónak fenekére rakták, mikor pedig vele a tetthelyre értek, keskenyebb végével a laptáros a partra ugrott, ott azt erősen megfogta a derekára kötött vashoroggal, amelynek kapcsa a hálón volt, erősen tartotta, a többi részét pedig, a csónakban maradottak, nagy félkört írva le a csónakkal, a vízbe hányták, majd a parton kiköt-*

[125] HERMANN Ottó, 1980. 159.
[126] Magyar Néprajzi Lexikon. III. Budapest, 1987. 172. Solymos Ede.; SZILÁGYI Miklós, 1995. 163.
[127] MNL CSML HF Proth. Jud. 1796. aug. 9. 147–148., okt. 28. 81–182.
[128] Uo. Prot. Jud. 1766. márc. 17. 421.

Kötél kihúzása vetéshez.

ve, az egészet óvatosan kihúzták, és a hálóba akadt halakat megfogdosták." Az öregháló is költséges eszköz volt, mert már a XVIII. században 50–80 forintra becsülték azt a bírák.[129]

A porondhálónak nevezett nagyháló használatáról Bognár József vásárhelyi halász mondta el a következőket:

„A porondháló csúcsnélküli, nem vót csúcsa, zsákja, hanem csak sima háló. Vót ëgy nyóc méterös ilyen kompszerű dereglye, a tető lëdëszkázva, oszt akkor hat embör dógozott vele. kétszázötven méterös háló vót. Vót ëgy laptáros az vezette a nagyháló ëgyik végit. Mög vót égy ilyen másfél méter, ëgynyócvanas fa, ëgy ág ez, és ki vót högyözve, az ága mög itt vót a nyomója, rugója, úgy neveztük büszke, ezt a laptáros tartotta. A kötéllel fogta a ladikot, oszt ha nagyon vitte a víz a büszkét, nekiakasztotta a parthon, mög vót ëgy fogó hám a dërëkán, a büszkét avval tartogatta. Amikor azt mondtuk néki, aki kint a parton mönt, hogy tartogass, akkor ezt a büszkét be a fődbe, oszt ide rálépött, belenyomta. Akkor átvittük a szirtra, oszt akkor ereszködtünk vele egy három négyszáz métert. Akkor a hajóval két vágóevező, mög a kormányos rávágott, oszt áthúztuk erre a partra. A hajóban öt embör dógozott, csak a laptáros vót a parton a büszkével Három embör evedzött, kettő a hálót vetötte, ëgyik a parát, másik

Nagyháló kihúzás.

[129] SZEREMLEI Samu, 1911 IV. 293.

az inat. A laptáros tehát parthon vitte az ëgyik végit, az alját mög ugyé, öt embör szödte. Ahogy a víz vitte, szödte a parthon. Vót, mikor két kiló hal vót, vót, mikor üres, de vót, mikor 5−6 mázsa. Ëccör mög së akartuk vetni a mindszenti Nagyré(v) ajját, mer a jobb ódalt kövezték, oszt én brigádvezető vótam, oszt mondom, vessük mög ezt a porondot a mindszenti strand fele, mög a Nagyré(v) között, vessük mög. És kéröm, ahogy a követ a hajórúl tolták pallón fölfele, oszt borigatták talicskával, elijesztötték a halat a szirtrúl, átfeküdt a hal a porondra. Tizenhárom mázsa halat fogtunk ëgy húzással. Vót abba harcsa ponty, kecsege, süllő, keszeg, mindönféle hal."[130]

A nagyhálós halászatra hatfős bigádok szerveződtek:

„A folyón a nagyhálóval a beosztás a következő vót: vót égy kormányos, két vágóevezős és két hálóvető. A laptáros kint a parton mönt a büszkével, kötéllel tartogatta. Mikor léfolyt a nagyháló, akkor ugyé teljes erővel a part felé húzni a hajóval, kiért a hajó, kiugrottunk és húzni kezdtük kifelé. Az pedig a hálót úgy engedte, ahogy mink vezényöltük. Naponta hat-nyóc tanyát vetöttünk, azt mindég a bárkába öntöttük, oszt a kikötőbe jött a kocsi érte. Huszonöt-harminc mázsára való bárka vót ott."[131]

Nagyháló összezárása.

A kerítő halászatnak a Hódmezővásárhely környéki vizeken a XVIII. században leggyakrabban előforduló szerszáma a *gyalom*, amelyet később a bérlők is nagyon kedveltek. Elsősorban lassú vizekre és tavakra használták. *„A gyalom, vagy gyalomháló ismertető jele, hogy kátája van, azaz hossza közepén egy zsákja, amibe a hal beleszorul. A gyalomháló tehát nemcsak bekeríti és beborítja, hanem meg is fogja a halat. A gyalomnak van két egyforma szárnya és két egyforma apacsa, mert a kihúzásnak mindíg a közepére ti. a kátára kell történnie."*[132]

A gyalom a szövetkezeti időszakban már kiment a használatból, idősebb halászok még emlékeztek rá.

A pirity a fenti halászati szerszámhoz hasonlóan szintén a XVIII. században kedvelt és általánosan elterjedt eszköz, de vásárhelyi halászok ma már nem használják. Bálint Sándor azonban részletes leírását adja a Szeged környéki halászat ismertetésénél: *„A pirittyháló hasonlít a laftolóhoz, de annál kisebb: 20-26 m hosszú és 6 m mély. Középen 200 hálószem, a szélein csak 100 szem. Kezeléséhez négy ember szükséges. A hálót maguk a halászok építik: két szelet 150 szem mély, és két szelet 200 szem mély hálót kötnek. Állításkor középre jön a két 200, melléjük a 150 szemes. Most ebből mélységben kiolvasnak 50 szemet és 100 szem hosszúságban átlósan fölvágják, fölfordítják és odavarrják a sarokhoz. Így nagy, széleinél fogva zsinórra szedett zacskó keletkezik, amelynek pirittyfészök a neve.*

[130] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[131] Uo.

[132] HERMANN Ottó, 1980. 161–183.

A zsákmány kihúzása.

A pirittyen apacsúr nincs. Alulról is fölülről is egy-egy kötél: a vörheny, másként pirittykötél szolgál a halász kezéhez." Korábbi leírását és használatát Szeremleinél olvashatjuk, annak bizonyítékaként, hogy Vásárhelyen a századforduló utáni évtizedekben még kedvelt halászati eszköz volt: *„A pirity kezeléséhez négy ember kellett. Formája kerek volt, mint a szűr, alsó részén ló csontokkal megrakva s az egész kötelekkel úgy ellátva, hogy mikor két csónak közt a vízbe leeresztették, a halászok a köteleknél fogva az alját és a tetejét alkalmas pillanatban hirtelen összeránthatják, minek következtében a halak bennszorultak a hálóban."*[133]

A halak kiemelése.

[133] BÁLINT Sándor, 1974−75. 432–433.; SZEREMLEI Samu, 1911. IV. 293.

Hálófölszedés.

Zsákos kerítő hálóként ismert és használatos jelenleg is az ún. dögi nagyháló, amelyet őszi lehalászáskor használnak.

„Ennek zsákja vót, vagy csúcsa és ebbe gyűlt össze a hal, ezt folyóvízön nem használták. A háló 2-300 méter hosszú. Négy embör vetötte el csónakrúl. Két hosszú kötél vót, ami átérte a hótágat, és áthúzták kötéllel a hótágon erre az oldalra. Vót mikor 10 kiló, vót mikor ëgy mázsa, vót mikor három mázsa vót a kifogott hal. Nyáron is vetötték, Körtvélyösbe küszködtek a sulyommal. Csak a hótágakba használták."[134]

Leggyakoribb ma használatos szerszám a laftoló. A szövetkezeti halászok a nagyháló mellett ezt a szerszámot használták a legtöbbször brigádhalászat alkalmával, lehalászások idején.

„A laftolóhálót két nagy dereglyérűl vetöttük, hat embör kőllött hozzá. Egyik dereglyébe is három embör, a másikba is. És akkor vágott evezővel evezött, a hálóvető pedig mind a két ladikból kihányta a hálót. Olyan negyven-ötven méternél nem hosszabb, tizenöt méter mély háló, sok léhéssel, erős kötéllel, parával. Oszt elhúzta, mongyuk úgy százötven métert, akkor összemönt a két ladik. Föl a kötél! A derekasok – igen erős embörnek kőllött lönni – azok szödték gyorsan a kötelet. Amikor fölért, akkor elkapta az inat, az ajját, a másik a parát. Kettő mög széttartotta a dereglyéket az evezővel, hogy össze në mönnyön. Négy embör szödte föl, amikor fölszödte, akkor ugyé a bő léhésbe ottmaradt a hal. Vót úgy nem ëgyször, hogy fölrántottuk, az ötvenkilós harcsának az álla így rajta vót a kötélön, és éppen hogy benne maradt. Kiszámíthatatlan, hogy mennyit löhet fogni. Vót amikor fölmöntünk Szentösig az Akószögi hótágig. Laftoltunk léfelé, fogtunk 10 kiló halat. Vót amikor ëgy vetésbe fogtunk 50 kilót. De úgy általában jónak számított a fogás. A TSZ-nek nem is ëgy laftolóhálója vót."[135]

Bálint Sándor a Szeged környéki halászok által használt laftolót a következőképpen írja le: *„A laftoló szabályos téglalap alakú, 30-70 méter hosszú, 10-14 méter széles hálófajta. Tápai halászok ajkán lapsoló. Áll magában a többnyire 40 mm szembőségű hálóból, továbbá a felső parás kötélből, amelyen főként tölgyfakéregből készült, téglalap alakú 10-14 cm nagyságú, úszó para van. Alsó részére van erősítve az ínkötél, amelyen kalapált ólmok vannak, hogy a hálót a víz fenekére húzzák. Kezeléséhez 4-6 ember szükséges. Mint Hermann Ottó írja, a laftolóval a folyó közepét halásszák meg. Kezelése abban tér el a hasonló öreg hálóétól, hogy mindkét apacsát ladikok végéhez kötik. A hálót nem húzzák ki a partra, hanem ott a víz szintén szedik csónakba."*[136]

---

[134] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[135] Uo.

[136] BÁLINT Sándor, 1974−75. 432.

Kerítőháló állítás.

A tükörhálót vagy más néven reginált hálót a legutóbbi időkben Bognár József vásárhelyi halász készítette el és használta:

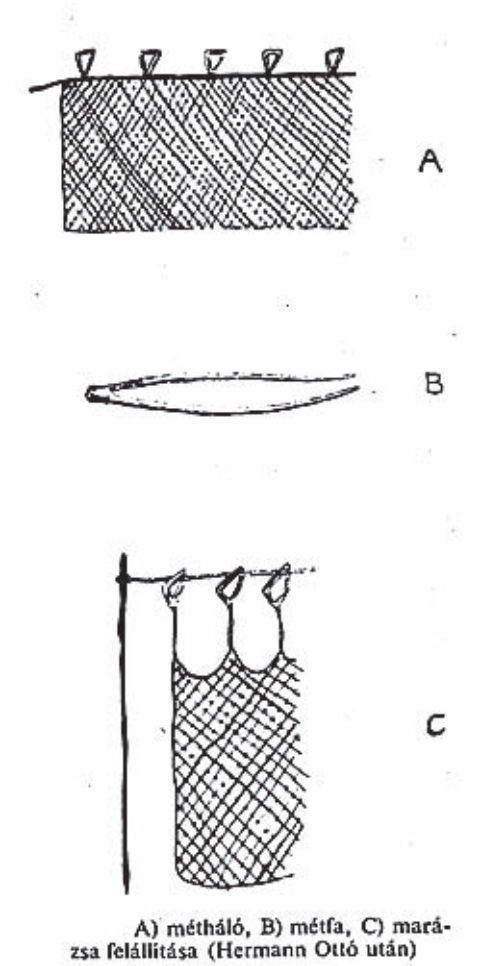
„Neköm vót itt a szövetközetbe a legelső tükörhálóm, úgyhogy még a megyébe së vót. Először mög së akarták engedni, hogy elkészítsem, de én elkészítöttem. Szóval itt a halászatban is pénzzel löhetött pénzt keresni, hogy a szerszám, ami köllött, a szögrűl akasztom lé, és mán viszöm is. Aki a szerszámot nem böcsülte az gyöngén élt a halászatbúl. Neköm vót 40 méter hosszú, öt méter mély reginált hálóm. Ennek speciális neve tükörháló vót. Az alján ólom, a tetejin para vót. Két ladikrúl vetöttük. Vótunk hárman: a bátyám, én mög Szabó Pétör. A két csónak égymás iránt olyan 60-70 méterre vót égymástúl, harminc méterös kötéllel húzattuk. Ez fenékhalászat vót a folyón. A két csapfa elejin vót égy kifaragott kő, ami a háló két végit lévitte, hogy a háló a fenékön mönnyön. Vót, mikor 100-150 db kecsegét ëgy vetéssel kifogtunk. A mikor összeért a két ladik, a Szabó Pétör mög a bátyám, ők szödték, én mög tartottam. Mer abba zsákot üt a hal, már kimönni nem tud belőle.Vót mikor csak ëgy hétig, vagy két hétig

Tükörháló állítás.

tudtuk csinálni. Evvel hárman több halat fogtunk, mint a hatos brigád, dupla halat fogtunk. Mer vagy fogott az embör, vagy nem fogott. Ha rossz idő vót, akkor azér csináltuk. Mer ritkán vót olyan vihar, hogy ëngöm léfújjon a vízrül. Mikor más benn vót hogy nem löhet dógozni, olyan hullám vót, hogy nem láttam át rajta, akkor fogtam a legtöbb halat."[137]

Az **állítóhalászat** eszközei a mét- és marázsaháló**.** A méthálót a vásárhelyi halászok nem ismerik. Bálint Sándor szerint ma már teljesen elavultnak tekinthetők, sőt tilalmas eszközök.[138] Ennek ellentmond az a tény, hogy a marázsát a vásárhelyi halászok mint kishalász szerszámot mind a mai napig használják a holtágakban. A könnyű finom hálót két karó közé feszített madzagra fűzik föl háromszög alakú cötkényfülekre. A 30–40 m hosszú, 1,5-2 m széles úszóhálónak se ina, se köve nincsen, fátyolszerűen lebeg a vízben. A hal a könnyű hálóba beleütközik, és mind jobban belegabalyodik, a halász a mozgó cötkények alapján tudja, hogy hal került a hálóba. Főként álló vizeken, tavakban használták vagy olyan helyen, ahol lassan folyik a víz.

A) métháló, B) métfa, C) marázsa felállítása (Hermann Ottó után)

A. Méthálló B. métfa C. marázsa felállítása (Hermann Ottó után).

„A marázsa olyan lenge, vékony háló, mint a hajszál – mármost jött ugyé ez a műszál – az a nagyon vékony, hajszálvékony perloncérna, amelyik harminc-harmincnyolc kilós busát mög harcsát mögtart. Régebben vékony kender mög lencérnából csináltuk. Neköm vót ilyen legös-legelőször. A hótágban marázsáztam, ez főként éjjeli szerszám."[139]

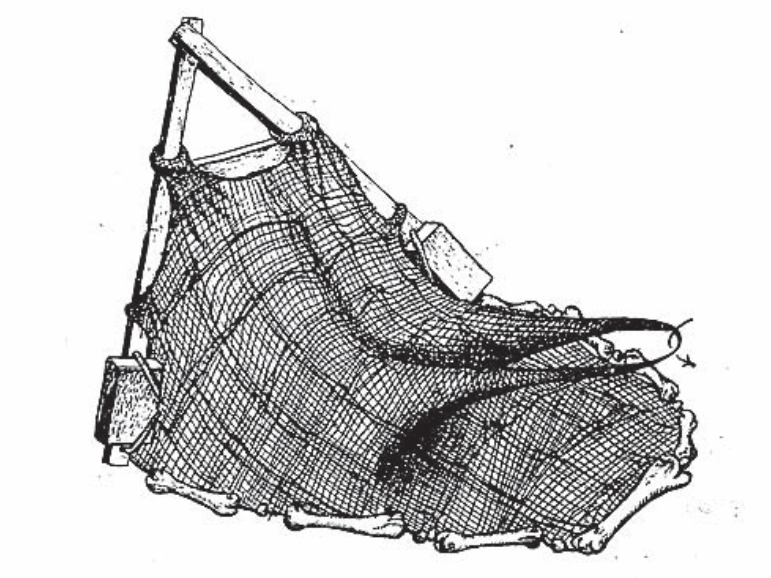
---

[137] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[138] BÁLINT Sándor, 1974−75. 432.

[139] Magnetofonfelvétel, 1966. december. Bognár József halász.

A kece a **keresőhalászat** jellegzetes eszköze. A víz fenekén használják, a halnak arra a tulajdonságára építenek, hogy fejjel a vízfolyás ellenében állva menekülésкor ezt az irányt nem változtatja. Nehezékekkel súlyozott „A" alakú fakeretre erősített fenékháló. Súlynak leginkább a lólábszár járja. A fakeret neve halászaink nyelvén kecefa, kecekörөm, bónéfa. Erre erősítik rá a hálót. A kecekötél erős kötél, mellyel a kecét vagy kézben tartják, vagy pedig a ladikon elhelyezett csök néven emlegetett csövekre akasztják. Ez vonszolja a kecét a csónak után. Aki a csökhöz kötött kecét igazítja: csökös.

Kece (Kiss Lajos hagyaték).

A högyöskece jellemzője a hosszú farok. Végére lehúzónak cserép, csont van ráerősítve. Reginája nincs. Mélyen és csak a víz szélén húzzák.

A reginás kece tükörhálóval fölszerelt kece, amellyel főleg koratavasszal, mindjárt jégeredés, azaz jégzajlás után célszerű halászni. Ilyenkor hagyják el a halak a vermés, halvermés néven emlegetett téli pihenőhelyüket.

A kuszakece az előbbinek egyik változata, amelynek kívül két reginája van, ezek között pedig léhés, vagyis a reginát körülvevő lenge háló. Ősszel, október végén kezdenek vele halászni. Ha jég nincs, egész télen használják, mintegy áprilisig, míg a hal gebed.[140]

Hódmezővásárhelyen a XVIII. században általánosan elterjedt kishalász szerszám volt a kece. A kecések száma a korabeli összeírások szerint 1755 és 1772 közötti években fokozatosan növekedett, és az utolsó években már harmincon felül volt a számuk.[141] Egy 1795. évi feljegyzés szerint a halászbíró fizetésének kiegészítéseként egy kecét tarthatott, és azzal minden fizetség nélkül halászhatott.[142] Szeremlei is említi a kecét mint a szegény emberek halászszerszámát, amely után adózniok kellett. Nem tanulmányozta behatóan a halászati eszközöket, ezért lehetséges, hogy a kece „A" alakú fakeretét tévesen „villik"-nek írja, holott ez az elnevezés az emelő halászat egyik eszközét jelenti.[143]

Kiss Lajos adatközlője, Fekete István halász szerint hosszú kecét és kurta kecét különböztettek meg. Valószínű, hogy a *„kurta kece"* − Kiss Lajos feljegyzéseiben következetesen így szerepel – elírás vagy félrehallás következménye, mivel a vásárhelyi halászok a kecének ilyen elnevezését nem ismerik. A kusza kece azonban a hosszú kece és a hegyes kece mellett mind a mai napig ismert és időnként még használt szerszámok.[144]

---

[140] BÁLINT Sándor, 1974−75. 434.

[141] MNL KCSL P 392. Lad. 112. Extractus conscriptionis et repartitionis Oppidi Vasarhely de Anno 1766., 1767., 1770., 1771., 1772.

[142] MNL CSML HF Prot. Jud. 1795. március 6. 92.

[143] SZEREMLEI Samu, 1911 IV. 293.

[144] MNL CSML HF Kiss Lajos hagyaték. VIII./1., VIII./8.

„A kece eredményös vót a jég eredéskor. Mögy a jég még a folyón, de azér mán a porondos ódal felől el löhet mönni, akkor mán möntünk kecézni, azután sűllőt, pontyot, harcsát, főleg sűllőt mög pontyot fogtunk. Szép piros halak, rózsaszín halak, ahogy a jég, a jeges víz mögborzolta. A minőségi halat legelsőbben is kecével löhetött fogni. Még akkor nem mozog annyi hal, mög van dermedve, nem úszik."[145]

A kecét igazán jól a tisztított mederben lehetett használni. Az akadók és a víz fenekén lévő fatuskók könnyen tönkretették a hálót.

„Olyan erő van a mederbe, hogy szakad a kötél. Mostmár a porondhálózás is mögszünt. A meder tele van fával, akadóval, tuskóval. 20 éve már nem löhet a kecével halászni. Azelőtt a folyammérnökség kitakaríttatta a meder ódalát, negyven évvel ezelőtt még vót lóvontatású hajó. És az orfán, mikor mönt a hajóhúzó ló ugyé, égy öt méter szélös partszakaszt mög kőllött tisztítani, ott fa nem nőhetött, azt mindön évben kivágták, de mostmár fölnyőttek méterös átméretű szálfák, hogy 3-4 tonna égy fa. Ahogy szaporodik a part, meder szélösséggel mönt jobbra a Tisza mióta én halászok. Hát a Sas-éri erdőt teljesen magába szaggatta. Tele van fával, mongyuk másutt szakajtották be. Hozza a víz, mögrakja homokkal. Szóval olyan akadós, hogy szinte a kecét nem löhet használni. A hótágba még ott a sulyom és a gaz. Lassan a kece ezök miatt kimögy a használatbúl."[146]

A **vetőhalászat** közismert és általánosan elterjedt szerszáma a pöndöl vagy pöndölháló, más néven dobóháló**.** A hálót a víz fölött elvetik, amely kör alakú lévén ráborul a vízre, és lesüllyedve az alá került halakat mintegy beborítja. A hal oldalra próbál menekülni, a háló viszont a nehezékek és súlyok miatt gyorsabban merül le, mint ahogyan a hal úszik, így menthetetlenül a háló foglya lesz. A pöndölhálót Szeremlei is megemlíti mint halászati eszközt. Kiss Lajos halászati feljegyzéseiben szintén felsorolja a szerszámok között.[147]

Feudáliskori forrásokban nincs adat. Bognár József vásárhelyi halász részletesen ismerteti az eszközt és annak használatát:

„Én a hálót magam csináltam, négyszázhatvan szöm vót a kerülete, kettő méter tíz centi a magassága, annak a körje négy méter átmérőjű vót, és l4 kilógramm. Ahová én azt eldobtam - ha nem terült is ki mindég, csak beérje a vermést - ott halmenekvés nem vót. Esküszöm közöttünk nincs még két olyan embör, aki a dobóhálót össze tudja szödni. Aszongya: nem vötte föl, elmönt a hal. Azt tudni

Dobóháló. (1985)

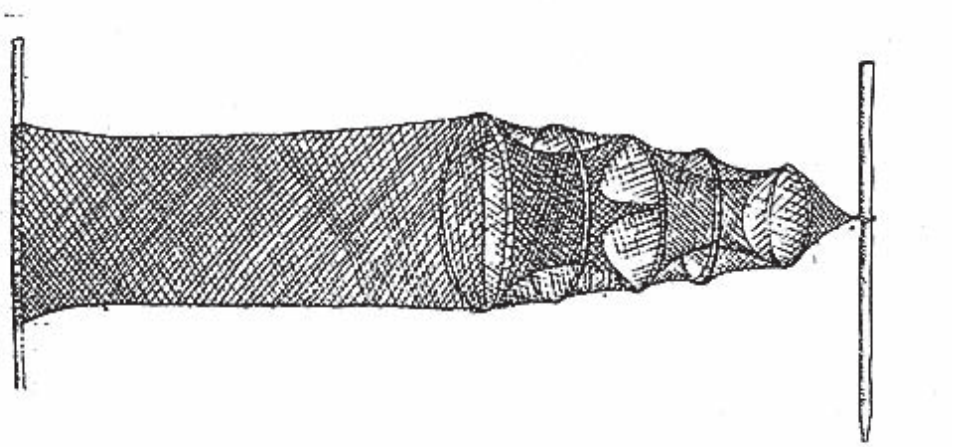
[145] Magnetofonfelvétel, l996. november. Szabó Péter halász

[146] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[147] SZEREMLEI Samu, 1911 IV. 293.; MNL CSML HF Kiss Lajos hagyaték. VIII./8

kőll összeszödni, mer hijába húzom mög. Van az a súlyos húzókarika – az legalább másfél kiló –, a fölső karika ilyen, ahun a csarnokzsinorok gyünnek föl és ez szorítja össze. De sokan elkezdik húzni. Nem szabad! Mer akkor, ha feszös a csarnokzsinor, a karika nem mén lé. Azt mindíg beleengedöm, mögrántom, beleengedöm, mögrántom Így köll rángatni, de amikor tömeg hal van benne, így jár a keze az embörnek. Akkor mögengedi, mögint ránt rajta, akkor a csarnokzsinorok húzzák az inat össze, oszt akkor bezárul, lössz égy nagy gömb. Az én dobóm mindíg fölvötte, én hijába sosë dobtam. De vót mondom, mikor olyan dobás is vót, hogy a vermésbül másfél mázsa halat is fölvöttem. Ezt a holtágakban, ahun a nagyháló törte. Ugyé a ponty, a süllő, a harcsa, mindég gödröt fürdik és lëhúzódik fejjel léfelé, a háló mög lënt beteríti. Csak ehhöz ëgy speciális mögfigyelés köll. Én hat-nyóc méterös víznél mögmondtam: na ott a vermés! Ha énnéköm mögmozdult csak két-három szöm pörs, ahogy fölpörsent a víz, én mán azt tudtam, és én tévedhetetlenül rádobtam a dobót."[148]

Szilágyi Miklós szerint a folyóvízi halászatban jelenleg az egyik legelterjedtebb szerszám az ötkarikás kétvörsökös egyszárnyú hálóvarsa**.** Ezt a típust az egész országban használják, minden jelentős vízen s legtöbbször le is írták a kutatók. A legidősebb tápai halász a háromkarikás, egy vörsökös, kétszárnyú hálóvarsát is ismerte, és el is készítette a szegedi múzeum gyűjteménye számára. A mai halászok legkiterjedtebb ismeretei a varsával kapcsolatosak. Ezt a szerszámtípust igyekeznek a legkülönbözőbb viszonyok között is alkalmassá tenni az eredményes halfogásra.[149]

Ötkarikás varsa (Kiss Lajos hagyaték).

Szabó Péter vásárhelyi halász elmondása szerint a varsás halászat a halászati tsz-ek vizein az egész Csongrád megyében elterjedt, nemcsak Vásárhelyen, de Szegedtől egészen Csongrádig mindenütt használják. Kora tavasztól késő őszig bármikor lehet halászni vele.

„A varsát a halász saját maga köti, hát mostmár van olyan, hogy kész hálót löhet vönni. Tehát van kész háló, azt föl köll szabdalni, ëgy kicsikét kitoldani. A varsákat jelenleg is mindet magam készítöm. A karikája valamikor fűzfából vót, a negyvenes években jött a kőris, akkor kőrisfából, hát mostmár műanyagból van. Használjuk itten azt a félcolos műanyag vízvezeték csövet, és azt mindönki magának csinálja. Akkor ebben vannak különbözőségek, kinek milyen tetszik, milyen az elképzelése. Általában itt ezön a vidékön az ötkarikás varsák vannak. Na most az ëgyik kolléga azt mongya, hogy ő szereti azt a menyét dérékú hosszú varsát. A másik aszongya, hogy lögyön magos, mer akkor nagyobb, mélyebb vizet lábol mög. Ezt mindönki a saját ízlése szerint készíti. Hát a varsának igazi szezonja akkor van, amikor van az a 6-7 méterös Szegednél mért vízszint, akkor kint van az ártérön a víz, akkor a halak ívni, vagy éppen táplálkozni kijönnek ugyé az ártérre. Ha van valahol égy csapás, akkor ottan szépen sorba el van rakva öt varsa, tíz varsa, húsz varsa. Hát neköm vót itt például Lúdvárnál ëgy út kipucolva, oda

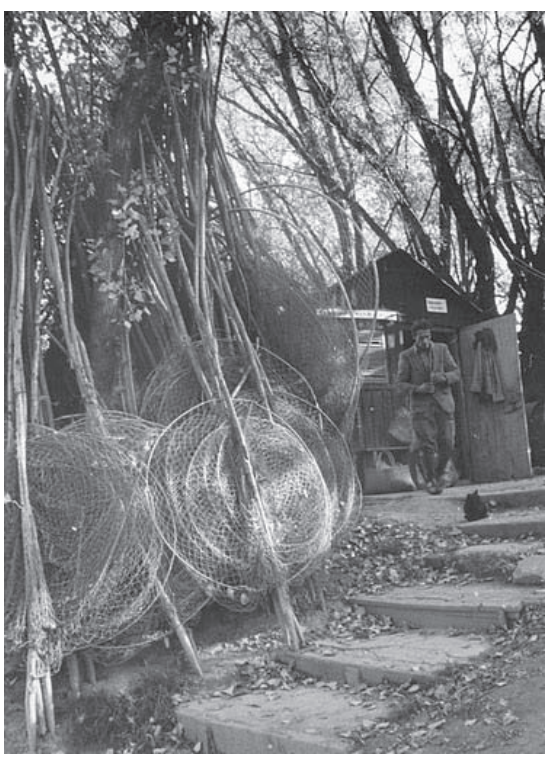
[148] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[149] SZILÁGYI Miklós, 1971. 287–288.

Varsa a saséri kanyarban.

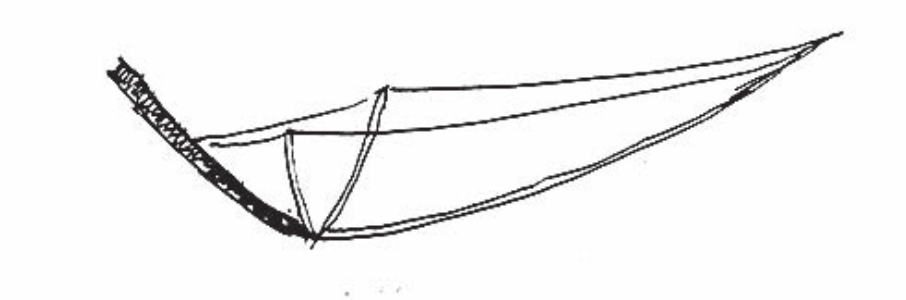
negyven varsát löhetött elrakni sorba. Aztán van ennek ëgy változata, hogy például fenékvarsát tösznek lé. Hogy mondjam, kifeszítenek ëgy varsát, ennek nincs terelője nincs szárnya, hanem gallyakkal betűzik és akkor lengedik ëgy bizonyos területre, ahol feltételezhető között, hogy ottan sebes vízfolyás van, nem sok hal van egybegyűlve, oszt akkor leeresztik oda, lesúlyozzák, oszt akkor időnként mögnézik, és akkor, mint ëgy emelőháló búvóhelyet addig járja körül a harcsa, vagy nem tom én milyen hal, akkor addig mögy, fejjel a vízfolyásnak úszik, oszt akkor addig kerülgeti, hogy aztán véletlenül csak betéved oda. Oszt akkor hetente ëccör, vagy függően attúl, hogy hozza a víz, milyen annak a víznek a tisztasága, osztán több kevesebb eredménnyel járnak.”[150]

Varsák tárolása, háttérben halászkunyhó. (KL)

[150] Magnetofonfelvétel, 1996. november. Szabó Péter halász.

Az emelő-félék közül már csak a járulékos eszköznek számító szák tartozik az aktív szerszámkészlethez, melyet többnyire horgos vagy kerítőhálós halászatnál a zsákmány bárkába emeléséhez használnak. Az **emelőhalászat** néhány eszköze ismert ugyan a halászok előtt, de elvétve és ritkán használják. Bognárt József halász például csak annyit jegyzett meg róla:

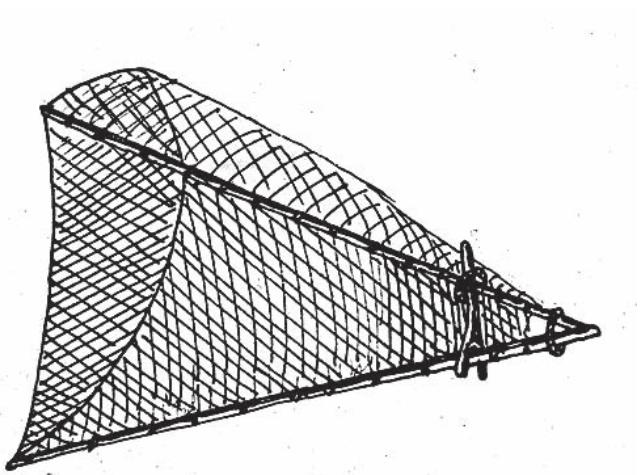

Emeli (Kiss Lajos hagyaték).

„Sohasem használtam emelőhálót, a forgóknál, örvényöknél, ahol mongyuk pihenni lé áll a hal vagy csatornákon, esetleg szórakozásbúl használtak emelőhálót." Szabó Péter halász: *„Még neköm is van égy emelőhálóm. Az mán majdnem horgászfölszerelésnek számít, ha olyan a vízállás és mongyuk úgy van halmozgás, akkor kimögy, oszt nem horgászik, hanem emelőhálóval fog égy sütet halat, vagy ha történetösen arra úszik égy nagy hal, azt is mög löhet fogni vele."*

Az ollóháló a ritkábban használt szerszámok közé tartozik:

„Csalihalat löhet vele fogni. A bárka után kötünk ilyen fűzfa gyökeret, arra a ruszli mén ívni. Mög ha mongyuk kecsege, mög harcsa van a bárkába, annak a nyálkáját a küsz, amit úgy is neveznek, hogy szélhajtó küsz követi. A bárka háta mögül merít az ollóhálóval, ugyë van amikor 2-300 darab van ëgy merítéskor."[151]

Olló háló (Kiss Lajos hagyaték).

Szilágyi Miklós legidősebb adatközlője emlékezett a Hermann Ottó által Szeged környékéről közölt ollóhálóra is: *„Fakeretre két X alakban összeerősített lécdarab volt: a keret az összeerősítés helyén, mint az olló két szára nyitható és csukható. A hosszabb két szárra háló volt rászerelve, ezen a végén meg is hegyezték az ágakat. A szerszám ilyen ismertetése némiképp eltér Hermann adatától."*[152]

A villikháló ma már szintén kiment a használatból, de a mai halászok még emlékeznek rá.

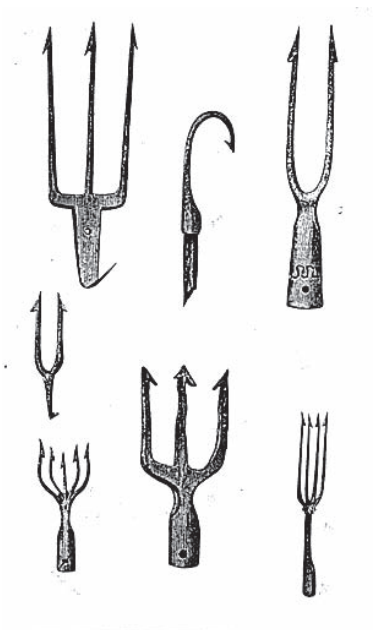
---

[151] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[152] SZILÁGYI Miklós, 1971. 292.

„Énneköm még vót, de mostmár nem használják. Olyan háromsarkos: itt a ladik, itt van egy-két-három káva. Ezt ugyë léereszti, ahogy mén. Iklannal evez, avval pallérozza a ladikot. Akkor itt van az a mankó, úgy érzöm emelködtem, netán van hal, akkor ugyë elöl mögy négy-öt méterrel az orra, itt ugyé a háló föntvan a káván, emelködik. A háló fönt van ezön a két káván. Akkor fölhúzom elöl. A hal ide a ladik felé mögy. Akkor kiszákolom, úgy ha éppen akkora. Nem vót gazdaságos, mög mostmán a perlonvarsa, mög a belterjes gazdálkodás, haltelepités, mög a horgászat van."[153]

A **szigonyos** halászatról nincs feudális kori írásos feljegyzés, de egy XVIII. század eleji leírás olyan hálós halászatot ismertet, mely alkalommal szigonyt is használtak. Bél Mátyás az 1730-as években a saját szemével látott vizahalászatot ír le: *„Különálló, vagy páros ladikkal halásznak. Az egyes ladikban egy ember ül, és miután hálóját kivetette, az egyik oldalon evez a ladikban. Amikor úgy látja, hogy megfelelően előrehaladt, a kihúzott és zsákmányul ejtett halat ugyanazon ladikba zúdítja. Ugyanígy halásznak páros ladikkal is, ám a nagyobb és hosszabb háló végeit mindkét ladikhoz hozzákötik, majd mindkét felől kivetik, miközben lassan eltávolodnak egymástól a ladikok, és addig húzzák a mélybe merült hálót, amíg csak nem figyelmeztet a zsákmány. Ezt arról lehet észrevenni, hogy a vizák a hálóval szemben a magasba igyekeznek és a folyó felszínén kerengenek. A halászok más ladikokkal odaeveznek és két, legfeljebb három vasszigonyt beléjük vágnak, majd szétválasztják a csónakokat és a megszigonyozott halakat kötéllel, ahány szigony van egyenként külön karóhoz kötik testük hosszában, majd a szárazra cipelik és ott a kötélnél fogva karókra akasztják, vagy vízbe eresztik, vagy szárazon tartják, amíg el nem tudják adni. Ezen a tájon ez a szokás járja a vizahalászatot illetően."*[154]

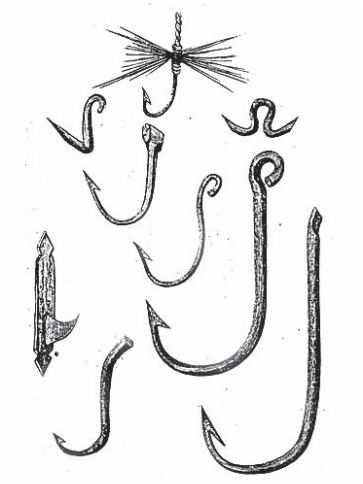
Szigonyok (Hermann Ottó után).

A századelőn nem tiltották a szigony használatát, ha nem ívhalat fogtak vele.. Az l888. évi halászati törvény sem tiltotta. A halászati törvény 1925. évi módosításakor vették fel a tilalmi listára az addig csak ívás idején alkalmazott volta miatt jellegzetes orvhalász eszköznek tekintett szigonyt.[155] A Tiszán főként a kétágú szigony volt elterjedve, ezt támasztja alá Kiss Lajos adatközlője is: a szigonnyal elsősorban harcsát fogtak, és íváskor használták. A harcsa többnyire a kiöntésekben, tavakban és a rétben ívott, de a partmenti suhában is szigonyozták. A kétágú szigony volt a leggyakoribb. Nem árulták, rendelésre készítette a kovács szívós vasból, hogy ne pattanjon. Az ellenkező irányú visszáját szakáll-

[153] Magnetofonfelvétel, 1996. december.
[154] BÉL Mátyás, 1980−81. 28−29.
[155] SZILÁGYI Miklós, 1995. 33–34., 37.

nak nevezték A szigony nyelét jó tágas kötélre erősítették. *„A halász a szundikáló halhoz csöndesen odaereszködött A hal a belevágott szigonyt vitte magával, amikor kimerült, erejét vesztötte, akkor a szigony nyelénél fogva beemelték a csónakba.”*[156]

A **horog** használatáról szintén nincsenek korai források. 1870-ben a Tisza menti népéletről írva Török Károly a pícézést mint a gyerekek kedvenc mulatságát említette, és azt is hozzátette, hogy a nagyobb fiúk már fenekes pícével a fenékre vetett, tehát súlyozott, 4-5 horogból álló, zsineg segítségével azért kézben tartott készséggel fogták a halat. A nyeles horog nem halászszerszám, hanem a sporthorgászok eszköze. Az elmúlt évszázadban azonban meghatározóvá vált a horgos halászat (nem nyeles!) a halászok eszközkészletében is.[157]

Horgok (Herman Ottó után).

A halászok által leggyakrabban használt horgok a fenékhorog, átkötős horog, csapóhorog és a láposhorog.

A Kiss Lajos által gyűjtött adatok igen gyérek, adatközlőitől a fenekes, a csapó és a lápos horogról kapott rövid információkat. *„A horgászat a legtöbb tudást kívánja. Ismerni kell a víz természetét, a halaknak a természethez való viszonyát. Az évszak, az időjárás és még a napszak is befolyásolja a halak életmódját. A horgot nyáron használják, amikor legszilajabb a hal. A horgászathoz való csalik: a giliszta, a lóbogár, a pióca, a nadály, a béka, az apróhalak (keszeg, kis potyka, kis kárász). A csapóhorgot ott használják, ahol a víz hirtelen bemélyed, és lassú folyású. Akkor fognak vele eredményesen, amikor kint van a víz, jó vízzel. A csapóhorog két öles madzaggal másfél öles hosszú karóhoz van kötve, a battonyán a horog egy arasz mélyen van. Ha mozog a karó kivöszi. Ha a csapóhorgon keszeg van, akkor a harcsa mögkapja. Főként harcsát és bucót löhet vele fogni. A lápos horgot fa közt húzzák ki, néha pörgő is van rajta. Tavasszal a víz tetején a bucót nagyon fogja. A fenekes horog a kishalászok szerszáma. Ha sebes a víz egész tégla kell a fenékre, ha lassú elég fél is. Ha kicsi a hal kis horgot, ha nagyobb nagy horgot használnak.”*[158]

A mai halászok szinte ugyanezeket a szerszámokat használják, szerepel még az átkötős horog, melyről Kiss Lajos nem tesz említést. A horgászat módjáról részletesebben számoltak be a mai adatközlők:

„A fenékhorog löhet ötven szömes, kettőt összeköt, van belőle száz. Akkor két árat, ilyen röndös árat beleszúr a ladik ódalába, mindön hetedik szömre van ëgy kavics, ëgy olyan jó tyúktojás nagyságú hosszúkás kavics, hogy súlya lögyön. Az a súly ránt be a halnak, hogy amikor fölvöszik a horgot, ugyë úszna, az a súly berántja. Azért van az, hogy a halat vagy kő előtt, vagy kő után fogjuk, mert közel van.

[156] MNL CSML HF Kiss Lajos hagyaték. VIII./8.
[157] Uo
[158] Uo

Mindön hét, vagy hat szömre, – kinek milyen volt az elképzelése – tötte, és akkor ëgy kilométer hosszan elszórta a horgokat. Az ár vezette a ladik szélin. A ladik szélin vót kirakva a száz szöm horog. Megkötöm a végit, elkezdök evezni. A harminc szöm mán kimönt, akkor az árat fölvöszöm, elébe szúrom. Oszt akkor mindég szúrtam elébe, és úgy folyt kifelé. A zsinórról a horog 40 centire lógott lé. Olyan, mint ëgy telefondrót, azon lógnak mindön három méterre a horgok. 50 szöm szokott ëgyvégbe lönni. Van, amikor hármat is összekötök, akkor van százötven horog. A part mellett kiszúrom ëgy karóval, lëjelzöm, oszt akkor készen van. Az átkötős horog pedig olyan, mint a kompkötél, vastagabb zsinórral, oszt akkor kővel állítjuk a mélységöt. A horog battonyája 40 centiméter, a kő battonyája pedig ötven. Tenyérnyire van a csali a fenéktül, és 3-4 kővel van súlyozva. A lápos horgot olyan örvényökbe, forgókba használjuk. Most pedig vannak azok a műanyag flakonok, – nagyon alkalmasak – azzal fölhozzuk, föllápóljuk. Régebben kabaktökkel, mög üveggel hoztuk föl. Bedugtam ëgy üvegöt, oszt farkashurkot a nyakára. Kidobtam az üvegöt, oszt akkor az tartotta. Vízszint alatt nemsokkal vót a csali. Fölfelé állt a högye az üvegnek, 40 horog is vót a zsinóron, mindön hatodik szömnél vót az üveg. Ez olyan százötven öl hosszú zsinegös horog vót. A lápos horog nem mindönütt löhetött. Vagy kinn a rétön, amikor nagy árvíz van, vagy az atkai forgóban. Én az életöm legnagyobb halát fogtam a rétben horoggal. Az átkötős horog 3 nullástól 10 nullásig, olyan 3 milliméter átmérőjű. A 16 nullás horog az mán 6 milliméterös. A vágóhorog az kéröm nagy horog tizmillis vastagságú, karika a végin, bele a kötél. Én kisebb horgon, nem ëgyször kétször fogtam három nullás horoggal ötven kilós harcsát. Mer azt tudni kőll kezelni. Mer ha a szerelvény az kibírja, mikor elkapja, azt a három-négy rohamot, azután ha addig mögtartotta a szerelvény, hozzáértéssel azt mind mög löhet fogni De ha nem ért hozzá az embör, vagy idegös az föltétlen elmén. Mer a hal nem szeret soká a horgon lönni, vagy kinyúttya, vagy eltöri, ha csontnak mén, vagy kiszakad, vagy elszakad a szerelvény, de az valahogy mögszabadul. Harcsát, pontyot, márnát, kecsegét löhet vele fogni. A fenékhorgok kicsik. A lápos és átkötos horog nagyobb. Hát ezelőtt a halásznak a tiszavirágzás vót a Pétörpál. Ugyé az törvény, hogy június 10-e, akkor virágzott a Tisza. Hát akkor úgy virágzott, hogy nem löhetött a lepkétül átlátni. És akkor vetöttük a horgot. Ha kezd virágozni, vessük. Mire az ëgyik százat elvetöttük, a másikat ërnyeltük, már 30-40 kecsege vót ëgy százon, mer száz szömesek vótak igencsak. Az olyan a halásznak, mint parasztnak a Pétörpál."[159]

A tapogató egy alul-felül nyitott kas formájú halászati eszköz, mellyel a sekély vízben lehet halat fogni. A leborított tapogatóból a halász kézzel emeli ki a foglyul ejtett halat. Többféle változatát ismeri a néprajztudomány. A vesszőből készített tapogató mellett hálóból, sőt dróthálóból is készítik. A nyeles tapogatókat mélyebb vízen használják, ezek között van reginás, azaz többszörös hálóval borított változat is.

Kiss Lajos feljegyzéseiben megemlíti a nyeletlen, a nyeles, az islégös és a csúcsos tapogatókat. Leírásukat azonban nem adja. Csupán annyit ír róluk, hogy *„nádból, vagy fűzfavesszőből készül. Alol szélesebb kasderekat is felhasználnak, amely sűrű fonású fenék nélküli kas. Állóvizekben használják, jórészt a véletlenre számít. Tavaszi áradáskor a pocsolyába itt-ott sok hal benn szorul. Térdig érő vízben jó használni. Az islégös tapogató a mély vízbe való."* A tapogató az orvhalászok eszköze is, mivel a legkönnyebben elkészíthető szerszám. Kiss Lajos idős adtaközlője szerint a csempészet *„soha nem volt annyi, mint napjainkban, nem a rendes halászok, hanem akik a Tisza két partjához közel laknak, azt lesik, hogy a víz apadjon, feneketlen kassal, szita kerettel ellopják a halásztól a halat."*[160]

Halászati tilalom idején maguk a halászok is használtak tapogatót a tilalom alatt álló ívó halak kifogására.

„Olyan vót, hogy a folyón a negyvenes évek utójján, mán vót halászati tilalom, és a halászok, akik kint dolgoztak a folyón bejöttek Atkába, ott nem vót halászati tilalom, és ott löhetött tapogatóval fogni az ívó pontyot. Én is feneketlen kassal fogtam a keszeget. Hát akkor a folyóról a tilalom óta gyüttek a halászok, hát vótak ott algyőiek, vásárhelyiek, mög nem tudom én hunnan oda bevonultak, merthát a folyón tilalom vót, és akkor mindönki ott fogta az ívó halat, mer azt könnyű vót mögfogni, a keszegtől kezdve a harcsa mög a süllő, mög a csuka, az ki van vonva mindég. Itten a ponty, mög keszeg ívik lát-

[159] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[160] Uo

ványosan. Mindönki fogta, ha éppen nem is vót sömmi köze hozzá, akkor is foghatott. És kéröm szépen nem kőllött védeni, amíg a körülmények olyanok vótak, addig szaporodott magától, pedig hát ott irtották. Kikelt az ikrája és akkor vót utánpótlás."[161]

A mai halászok főként a nyeles, illetve reginás tapogatót használják, azt maguk el is készítik. Bognár József: *„Vót nyeles tapogatóm is öt méterös nyéllel, és az is reginás vót."* Horváth Mihály halász mint gyakori szerszámot említi a hosszúnyelű reginás tapogatót: *„Három-négy méter mélyre is lé löhetött vele nyúlni."* Hálós halászat kisegítő szerszámaként is használták. A halászatnak ezt a módját Szabó Péter vásárhelyi halász részletesen ismerteti:

„Löhetött vagy 40-50 méterös háló, oszt akkor kinek mekkora vízterület vót a portán, ki kőllött vágni, kitisztítani a nádat szépen, hogy a nagyhálót ki löhessön húzni. Akkor ilyen fűzfagallyakat, de jó nagyokat lëvágni, normális fűzfának a högyit, oszt akkor azt lésűllyeszteni. A víz partjától bizonyos távolságra az téglával lë vót rakva. Főleg ősszel mönt ez a dolog, és ezt a „kadát" már hamarabb lë kőllött rakni ottan. Mikor mán ki vót pucolva a hálónak a hely, akkor kb. a víz mélységitül függően 20 méterre, 40 méterre lé vót a gally helyezve. Jöttek-möntek a halak, keresték a búvóhelyet ottan, szépen odatelepödtek. Oszt akkor mán ilyen tájt, november-decemberben, függően az időjárástól, akkor mán mög vót szépen, pontosan jelőlve, ottan pontosan tudni kellett, hol van lëtéve a kada. Akkor szépen a hálót ugyé átvetötték úgy félkörbe. Akkor vót ilyen kadaszödő horog, szalmahúzó horog, akkor szépen bemönt a Gyuri bácsi csónakkal, vót ottan szomszéd, rokonság. Akkor szépen fölvötte a kadát, rá a ladikra, akkor kieveztek a hálóbúl. Vót ott reginás tapogató. Általában az vót ugyé, hogyhát odamöntek a halak, a ponyt, a süllő, harcsa, oda szépen beálltak, oszt kimosták az ajját a kadának. Jó ugyë azt pontosan tudták, hogy itt köll fölszödni, jól van, fölszödték. Reginás tapogatóval ugyë kiszödték, ami hal vót benne, a többit szétzavarták. Akkor szépen, ahogy be vót kerítve hálóval, azt kihúzták, hát amennyi beleakadt, az kimondottan jóminőségű hal vót."[162]

A velencei Halászati Szövetkezet 1950-ben kérte a vásárhelyieket, hogy mutassák be nekik a reginás tapogatót használat közben. A válaszból tudjuk, hogy a reginás tapogatóval a vásárhelyi halászok csak a holtágakban, őszi lehalászáskor dolgoztak. Kiderül az is, hogy az a szerszám, amit a szövetkezet használt, nem az eddig ismertetett hosszúnyelű tapogató volt: *„Az általunk használt kistapogatóval legfeljebb csak méteres vizet tud meghalászni, míg a nyeles tapogatóval pedig három méteres vízből is ki lehet szedni a halat."* – írták[163]

Szólni kell még az ún. **elektromos halászatról** is. Erről a halászati módról a mostani halászok tudtak csak részletesen beszámolni, mivel maga a módszer is újkeletű, és viszonylag ritkán használják:

„A pozitív sarok a szákba vót a negatív a ladik fenekébe vót vezetve. Benzinmotor hajtott ëgy kis aggregátort, és azáltal működött. Vót három embör, ëgy a ladikot hajtotta, égy az elektromos szákot kezelte, ëgy pedig a segéd szákot. Olyan másfél méterrűl odarántotta a halat a szákhoz. Ha gyorsan ki nem merítötte, a hal továbbmönt. Egyenként kőllött kifogni az elkábított halakat. De mink mán ezt igy nem használjuk, hanem amikor a telepített holtágban busa van, hogy többszáz mázsát akarunk fogni, akkor az ëgyik elektromos gép az ëgyik szélin, amásik a másik szélin. A motorcsonak mög középen húzza hosszára a nagyhálót. Az elektromos szákkal csak a szélirűl riasztottuk a halakat. Csak terelésre használtuk az elektromos szákot. Vagy mongyuk a röszkei holtágnál is, ha rengeteg fa be van dűlve, kor avval kiriasszuk őket. Terelésre használjuk, hogy a halat nyílt vízre tereljük."[164]

A **téli halászat**, a jég alatti halászat ugyanazokkal a szerszámokkal folyik, mint más évszakokban, csupán alkalmazkodik a vizet beborító jég által teremtett feltételekhez. A kemény jégpáncél felülről történő megütésétől az alatta lévő hal egy pillanatra elkábul, így a léken keresztül csak ki kell emelni a vízből. Erről az ütögetős halászati módról már a XVIII. század elejéről tudósít Bél Mátyás: *„Nem ismeretlen a magyarok számára a halászatnak az a módja sem, amikor a jégen keresztül ütéssel fogják a halat. Jóllehet agyonütni őket így nem lehet, de a váratlan csattanástól a halak úgy*

---

[161] Magnetofonfelvétel, 1996. november. Szabó Péter halász.

[162] Uo.

[163] MNL CSML HF Az Ady Halászati TSZ ir. 104/1950.

[164] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

elkábulnak, hogy mintha kimúltak volna, fölfordulnak, és miután a jégen léket vágtak, szépen megfogják és kiemelik őket."[165]

A mai vásárhelyi halászok is ismerik az ütőhalászatot:

„Csekély vízön, tükörjégön alkalmazzák az ütőhalászatot is. Tükörjégön fogták mög a halat. Ha tükörjég van, és jól látják. Ëgy ilyen holtágban rengeteg a rothadt növény és ez metánt fejleszt. Olyan buborékok gyünnek, oszt mög löhet gyújtani. Olyan lánggal ég, hogy mög löhet nála melegödni. Egy tűvel, vagy bicskával mögszúrom. Másutt 30 cm vastag a jég, ahun a metán összegyűlik, ottan csak fél centi, rálép az embör, osztán mán el is nyelte. Nagyon vigyázni kőll. Möglukasztom ëgy kicsit, oszt félóráig is elég, olyan lánggal, hogy mög löhet a téját nála főzni."[166]

A jég alatti hálós halászatról:

„Jég alatt a hótágakat zsákos nagyhálóval húztuk. Mongyuk a Tiszának ugyë ez a medre. Egy hótág mongyuk a Körtvélyös, vagy löhet Atka, mer az Atkát is halásztuk. Mongyuk ez itt két kilométer. Itt vágunk a középön égy kétször két méterös léket. Akkor vót kettő tizenkét méterös rúd. Fenyőrúd. Mindön 11 lépésre vágtunk igy égy léket mindkét ódalon. Ha elhúztuk ëgy kilométert, mer mindön harmadik léknél a kötelet fölszödtük, de a kötélvezetést csak én tudtam, mög vót ëgy mártélyi Sörös János. Kettőnkön kivül sönki nem tudta csinálni, de mögmondom én miér, mer fázott a kezük, mer azt kesztyűbe nem löhetött csinálni. Kétágú villával hajtottuk égyik léktül a másikig a rudat. A rúd végire vót kötve a kötél. Mindön harmadik léknél fölszödtük, oszt karikára szödtük. De mink hajtottunk tovább, mer 250 méter hosszú vót ëgyik-ëgyik kötél. Mikor rászödtem, rávetöttem a lékre, oszt a csapfa, az apacs odaért a lékhön, akkor otthagytuk. Ráfogtuk itt mindön harmadikrúl, és elgyütt idáig, na itt húzzuk ki. Akkor a szárnya úgy 60-80 méterrel előremönt. Lassabban mint ez a szárnya a hálónak. Ez előremönt, mi oszt elébe húztunk, és itt vágtunk ëgy hat vagy tíz méterös léket. Itt vöttük ki a halat, vót amikor két mázsa, vót amikor 50 mázsa, de vót amikor ötszáz mázsa vót."[167]

HALAK

A legkorábbi forrásunk az 1701. évi kamarai összeírás mint jóféle halakat említi a harcsát és a pontyot.[168] Károlyi Sándor, a város földesura halászati utasításaiban felsorolja a leggyakrabban fogott halakat, melyeket egymástól elkülönítve lajtonos kocsikon szállíttatott: harcsát, csukát, potykát, kecsegét és menyhalat.[169]

Bél Mátyás Csongrád megye leírásában 1730 körül a Hódmezővásárhely környéki halászóvizekben előforduló halak közül név szerint megemlíti a csukát, vizát, pontyot, harcsát, süllőt, keszeget, pénzes pért és a menyhalat.[170]

Az 1790-es években készült árjegyzékek meghatározták a piacon árult halak eladási árát. A legdrágábbak a jó minőségű halak, a harcsa, ponty, kecsege, közepes árúak a csuka, süllő, és a legolcsóbb halak között szerepeltek a bucó, compó, a dévér és más keszegfélék.[171]

Szeremleinél a századforduló előtti évtizedek halfajtáiról kapunk részletezőbb leírást: *„A legízletesebb és legdrágább halakat azonban, minők a kecsege, tok és a viza, csupán a Tiszában lehetett fogni. Az első a mederporondon és az iszapos homokba rakta le ikráit. A tok nagyja 30−40 fontot szokott nyomni. Ellenben a harcsa, amely 3 mázsára is megnőtt, áradáskor a fokokon keresztül a füzesek közé s az ártérre is kiúszott, miközben száját apró halakkal megtömte. Itt színről-színre lehetett látni, lőni, vagy szigonyozni. A ponty, vagy a potyka, amely 20−25 fontot is elért, leginkább szintén a kiöntésekben*

[165] BÉL Mátyás, 1984. 19.

[166] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[167] Uo.

[168] MNL Urb. et Conscr. Fasc. 221. N 19. Beschreibung des Ortsh Vasarhely. 1701. szept. 7.

[169] KÁROLYI Sándor, 1899. 373–380.

[170] BÉL Mátyás, 1984.

[171] MNL CSML HF Hirdetőjegyzőkönyv, 1795. ápr. 2.; SZEREMLEI Samu, 1911. IV. 283–284.

tartózkodott, késő ősszel a mocsárba mélyedve a mikor aztán ízletességéből sokat veszített. A csukát a mély erek örvénylő gödreiben fogták, a süllőt az anyavízzel összefüggő fokokban, a menyhalat, keszeget, durbincsot (cingli), kárászt, bucót, dévért, persinget és az igen finom compót, dubert (sügér), ilonát (kölönte),kócot, vagy baráthalat, paduttyot (dunai keszeg) dumulykót egyebütt, leginkább az öreg Tiszán lévő lápok alatt, bár mindenféle hal, a három első kivételével, gyakran változtatta tartózkodási helyét."[172]

A csíkról és a rákról Szeremlei nem tesz említést. Oka lehet az is, hogy a folyószabályozások utáni időkben életterük megszűnésével a sekélyebb vizekkel együtt fokozatosan eltűntek. Kiss Lajos adatközlői még visszaemlékezetek arra, hogy a rák a külső vizeken tenyészett, tehát a laposokban és a kiöntésekben. A csík szintén az állóvizeket kedvelte, a tavakban és a fenekeken fordult elő nagy számmal. Emléküket őrzi a Csúcsban a Csík utca elnevezés is. Egy öreg halász levelében a következőket jegyzi meg: *„A rák sem azért pusztult ki a folyóból mert, kifogták, hanem azért mert ez is a külső vizekben tanyázik, minden évben kibúvik a bőréből, a folyó nem alkalmas erre. A nyári meleg hónapokban azért nem lehet rák hajakat találni, mint régen. Az 1780-as évek utolján fogták ki az utolsót."*[173]

1930 körül egy öreg halász Kiss Lajoshoz írt levelében részletesen leírta tapasztalatait a halak természetéről, szaporodásáról, létfeltételeinek változásairól. A halászati törvény hibáira is rámutatva összefoglalta, hogy miért kevés a hal a Tisza-vidéken. Szerinte a haltenyészet a vízjárástól függ. l6−18 lábnál nem kell nagyobb víz, csak őszig ne apadjon el: *„A halnak az a természete, hogy tavasszal mihelyt kimehet otthagyja a folyót, a külső vizekben találja fel élelmét, az ívás idejére feljavul, az ívásra alkalmas helyeket felkeresi. Nem ívik ám az mindenütt, csak ha akkor önt ki a víz hirtelen, midőn nagyon rajta van az ívás, ekkor a hal ahol hamarabb csekélyet ér, ott ívik... A halászati törvény kiszabta a halak ívás idejét, pedig ha a folyóból ki nem mehet, igen kevés ívik, az sem szapora a Tisza vidéken.*

Halkiemelés bárkából.

[172] SZEREMLEI Samu, 1911. IV. 282–283.

[173] MNL CSML HF Kiss Lajos hagy. ir. VIII-11. Egy öreg halász levele.

A bárka vízre eresztés.

Csak a potyka halat lehet figyelembe venni, mint amely legszaporább, legkedvesebb is, ezek ívnak láthatóan, a többi faj egy sem látható. Mivel lehet a potykát íváson fogni, vagy zavarni, egyedül csak tapogatóval lehet, mással nem, helyesebb-e a tapogatót bizonyos ideig eltiltani. De meg nem is ívik a hal, nem is ívott negyedfél hónapig soha. A potyka májusban három nap, legtöbb egy hét, ha kint van a víz, a süllő, a kecsege, a márna júniusban, a két utóbbi a folyóban. Mégis a törvény ekkor szabadítja fel, így tévedtek az osztályozásnál is, a süllőt a nemesebb faj közé sorolták, pedig egy sem pusztít el több kis halat, mint ezek...

Ha egyik évben nem, a másikban sok helyen elmaradt a víz, vele együtt a kishalak, addig vagy a nyári, vagy a tavaszi ár kicsapott , életre kapott, némely helyeken a tavaszi ár is ott érte, de azóta mindenünnen hol mélyebb a víz leeresztgetik, ahol el van szakadozva az a sok kis lapos ér kiszárad, az ember lelke fáj érte annyi hal elpusztul egyik évben úgy mint a másikban... A Tisza csak egy pár hónapig sem lehet kint, mire felmelegszik a víz, elapad, pedig akkor nőne a hal... Azért nem no, mert nincs élése, mihelyt egy évben ki nem ment a víz, mindjárt nem lett, ilyen volt 1858−59−60-ban. Tartós víz volt, mindjárt lett, mégpedig nagyon sok hal. Tenyészetre nem kell 16−18 lábnál nagyobb víz, csak ne apadjon el őszig. Ilyen volt 1869-1870, esős lett, vadvíz lett, hal is lett annyi, hogy a világ minden halásza sem bírta volna kifogni, míg a vize le nem fogyott. A halászok is azt mondták a földből jön föl, képzelni sem tudja, aki ezt nem ismeri, egy év alatt mit tud szaporodni, ha víz van."[174]

Kiss Lajos feljegyzéseiben a halak ívási idejéről a következőket olvashatjuk: *„A bucó ívik először, majd a csuka és a dévér. A harcsa kora tavasszal, amikor a fűzfa fakad, mikor a birsalma, a cötkény virágzik, akkor ívik. Mikor a suha levele akkora, mint az egér füle, akkor indul mög a harcsa. A potyka májusban 3-4 nap, legtöbb egy hét. A süllő júniusban. A kecsege, márna, kárász, compo a folyóban ívik ott, ahol legsebesebb a víz, június 15-20 között. Tavasz kezdetekor (Andráskor) megárad a Tisza. Áradáskor a csuka, potyka, harcsa a rétben van. A csuka, compo, kárász, potoszka, czingli, a keszegek az állóvizet szeretik télen is. Gergő napkor, mikor a jég kimönt a Tiszából, möntek a halászok a Tiszaszélre. A Tisza szélire mögy a potyka, harcsa."*[175]

[174] Uo.

[175] Uo. VIII-9./1.

A Tisza és a vizek állapotáról külön feljegyzéseket találtunk Kiss Lajosnál:[176]

„Mikor árad?: tavasszal (március, április) olvadás, áradás; pünkösd táján zöldár; ősszel (szeptember, október) őszi áradás

Fagyás?: van rá eset, hogy nem áll be, „pillédzik”; decemberben befagy, márciusban ereszt ki.

Milyen a Tisza?: középen szokott lenni a „kada”; teteje: sima, borzas, habos, hullámos, tarajos,zavaros; feneke: gödrös, iszapos, kavicsos, atkás, köves, ritkán kövecses; oldala: van lágy vízoldal; partja: lankás, meredek, omlásos, szirtos, gyökeres, bokros, agyagos; víz mente: a víz lefelé folyásának az iránya; víz ellen: a víz ellenkező iránya; forgó: örvény; „limány”: forgó öböl, visszaforgás;örvény: a folyóvíz körbemozgása.

A szél hatása a vízre: a szél a halász legnagyobb ellensége, kivált, ha alulról fúj és fölfelé bodrozza a vizet, ilyenkor a hal nem csatangol, hanem elbúvik.

Az eső hatása a vízre: ha szép kis permetező eső van, csöndes időben csak kóringyálnak, nem nagyon ijedősek, különösen a harcsák, ilyenkor a legjobb a fogás.

Havas eső hatása a vízre: ekkor mélyen van a hal, a zimankós esőt széllel, a havas esőt nem szeretik, mert ilyenkor lehúzódnak a fenékre, ilyenkor az apró halaknak szabad a vásár.

Fagy hatása a vízre: a gyenge fagyot, amikor bepillédzik nem szívlelik, de az erős fagyot igen, mert a hal a jégszint csavarog, keresi a léket, ahol aztán ottfelejti magát.

Csöndes napsütés hatása a vízre: legjobban szeretik a halak, ekkor legelésznek, hancúroznak, süttetik magukat a nappal, ilyenkor van az ívás ideje, tilos a halászat.”

A mai halászoktól nyert adatok alapján megállapítható, hogy a haltenyészet ma már nem csak a természetre hagyatkozik. A Tisza szabályozásával és az ármentesítési munkák eredményeként már a múlt század közepétől elkezdődött a kiöntések, tavak, laposok, erek és fokok kiszáradása. E folyamat következtében a halak élettere lényegesen lecsökent. Az életfeltételek fokozatos beszűkülésével a halászat átmenetileg visszaesett, mely folyamatot visszafordítani már nem lehetett. A természetadta feltételek hiányában fokozatosan kezdett teret nyerni a halivadékok telepítése a folyóba és a holtágakba. A halak természetes szaporodása csak az árterekben, a holtágakban és csatornákban, valamint a kubikgödrökben volt biztosítva, de mint a halászok megnyilatkozásaiból is kitűnik, ezek a lehetőségek is egyre gyérülnek:

„A hatvanas évekbe csatornázták lëfelé ezt a vizi helyet, szabályozták ezeket a kubikgödröket, átvágták, lëcsapolták a Tiszára, úgyhogy ott abszolút nincs mán sömmi [...] hiába gyün ki a Tisza a gödörbe, kimögy belüle a víz. Nem marad kinn annyi víz, hogy mögéljön az ivadék. Van még ëgy sorozat a Tarjánvégi útnál, ott még maradt valamennyi, de azt mög nem tudják mögvédeni az orvhalászoktúl. Orvhalász rengeteg van, úgyhogy a halászatnak jól beföllegzött.”[177]

A telepítések rendszeresen folytak. A szövetkezetnek kezdettől fogva előírták, hogy évenként mennyi süllőt, pontyot, harcsát kell telepíteni. Az ivadékokat kezdetben főként a Biharugrai Állami Tógazdaságtól szerezték be. 1948-ban például 849 kg nemes ponty ivadék kihelyezésére kötelezték a szövetkezetet. Nemes- és haszonhalakat telepítettek, süllőt, pontyot, harcsát, majd később csukát, amurt és busát. A süllőfészkeket előre meghatározott halászó vizekre helyezték ki, így például l953-ban az atkai holtágba 9, a mártélyi holtágba 6 és az akolszögi holtágba 3 fészket telepítettek.[178]

A szövetkezetek Dinnyésen közösen alakítottak egy ivadéknevelő halgazdaságot, melynek feladata volt a hálózati szövetkezetek ellátása. A dinnyési halgazdaság szakszerűen működött, és biztosította az olcsó ellátást. A szövetkezeteknek megszabták, hogy évente mennyivel kell hozzájárulni az ivadéknevelő fenntartásához:

„Olyan halat kőllött vönnünk, ami mögfelelt orvosilag. Ezt mindönütt telepítöttük, ahun halászható víz vót. Égy részit Szegedön, égy részit Algyőn, égy részit Mindszentön. Itt vót egészen Csongrádig a Mártélyi hótág, a Körtvélyösi hótág, az Akószögi hótág, aztán fönt Csongrádnál a Návai Tisza, akkor a Tehenesök, Kis-tehenes, Nagy-tehenes, mind állóvíz vót és ezökbe is mindön évbe kötelező vót a

[176] Uo. Feljegyzések a halászatról.

[177] Magnetofonfelvétel, 1996. november. Horváth Mihály halász.

[178] MNL CSML HF Ady Halászati TSZ ir. 23/1948., 53/1948., 143/1953.

telepítés. Régön nagy szöröncsénk vót abba, hogy az ártéri kubikok nem vótak lëcsatornázva. Kigyütt tavasszal a víz, fölivott akkor ott a ponty, a csuka, a süllő, a víz nem folyt lë ott maradt. A rengeteg ivadék főlnyőtt a gödrökbe, a csatornákba, együtt ëgy újabb áradás, mönt befelé az élő Tiszába, a folyó Tiszába. Ez vót az igazi halnevelés. Az a baj a mestörségösen nevelt halakba, hogy ez gyámoltalan, nem áll ellen a folyóviznek."[179]

A kifogott halak összesítő jelentései alapján az 1950-es években a harcsa, a süllő, a kecsege, a ponty, a csuka, a márna, a vegyes fehérhalak (keszegfélék), a törpeharcsa és a naphal a leggyakoribb halfajta. Az élő Tiszából, a Körtvélyesi holtágból, az Atkai holtágból, a Sas-ér és atkai holtágvégből kifogott halfajták közül a legnagyobb mennyiséget a vegyes fehérhalak (keszegfélék) tették ki, majd a törpeharcsa és a ponty következett, a harcsa és a csuka nagyjából hasonló, a süllő valamivel kevesebb, majd a márna és a naphal után a legkisebb mennyiségben a folyóban fogható nemes hal, a kecsege szerepelt.[180]

„Árvízzel a keszeg, a ponty a csuka a medert elhagyja, mén azonnal a kiöntésbe. A medert nem hagyja el csak nagyon ritkán, nagyon nagy vízzel a márna. A kecsege mög, hát azt mondhatom, hogy én ártérön ötvenhét év alatt nem fogtam kecsegét. Utána, amikor olyan a víz, a harcsa is kimén, de a kecsege az nem mögy ki. A márna is ritkán hagyja el a medert. Leghamarabb a keszegféle , azt oszt követi a harcsa, mer az ragadozó. A csuka nem szereti a folyóvizet, az a gazos, csatakos, posványos vizet szereti. Hát abba az időbe vót, ugyneveztük, hogy német bucó, mink barát kócnak is neveztük. Abba az időbe sok vót. Ha pözsdül a víz Csongrádnál, vagy Szolnoknál van a pözsdülés, na gyerünk a högyös kecével, mingyár part mellett. Vót amikor léereszködtünk 4-5 kilómétert, oszt vót 25-30 kiló, és csak az. Hát az egyenlő a süllővel, de nem akkorák, mint most, hanem kilós, másfél kilós. Mostmár nincsen, de be is van tiltva. Azér pusztulnak, mer a szennyet nem bírják. Mög tokot is fogtam, abbul 37 kilósat bírtam fogni. Hat éve, vagy hét Paksnál fogtak ëgy száznyócvan kilós vizát. A Fekete tengerről együtt föl, de mostmár ott a vízlépcső, nem tud fölgyünni Orsovánál. Hát a Mosoni Dunába a halászok abbul éltek, fölgyütt ugyë a kavicsos sebös vízre ívni mostmár nem gyün föl."[181]

A természeti környezet változásai, a vízművek és a fokozott szennyezettség nagymértékben befolyásolták a halak természetes szaporodását. A duzzasztók mesterségesen megváltoztatják a vízszintet:

„A folyón a víz folyása határozza meg a halak szaporodását. Itt a vízállás hipofizál. Ha áradt a víz a folyón, kijött a ponty, amikor érezte, hogy a víz mögy vissza, akkor bekövetkezett az ívás, és akkor mönt vissza. Itt vannak a nagy problémák. Még nem vót ugyë duzzasztó, nem vót Tokaj, Kisköre, mög Becse, addig légyütt az áradás, az szépen tötte a dógát. Most ugyë Tokaj dúzzaszt, most elengedte, gyün az áradás. Kisköre lézár, dúzzaszt, itt hiába ívik le Barciba a ponty. Itten kéröm ëgyik naprul a másikra van ëgyméterös apadás, mire az ivadék kikel, vissza nem tud menni a mederbe. Annyi szenny van a folyóba, hogy ennek is következménye, hogy ide jutottunk."[182]

A telepítés folyamatosságát biztosító ivadék előállítást l987 óta a Röszkén létesített saját telepítő üzemében végzi a szövetkezet. Befogják az anyahalakat, hipofizálják, lefejik, majd kikeltetik. A gyenge ivadékot előnevelőbe, majd nyújtózóba helyezik, mikor eléri a 3−4 dekás súlyt. Akkor helyezik ki, amikor a súlya eléri a 40−50 dekát. Korábban a Hortobágyról, a Fehértói Halgazdaságtól szerezték be az ivadékot.[183]

---

[179] Magnetofonfelvétel, 1996. november. Horváth Mihály halász.

[180] MNL CSML HF Ady Halászati TSZ ir. 63/1950.

[181] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

[182] Magnetofonfelvétel, 1996. november. Szabó Péter halász.

[183] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

HALÁSZÓVIZEK

A város határában előforduló halászóvizek a Tisza szabályozása előtt igen nagy területre terjedtek ki. A határ régi vízrajzi térképe alapján és elsősorban Szeremlei Samu[184] és Bodnár Béla[185] gyűjtése nyomán abc rendben foglaljuk össze a halászó vizeket. Bodnár Béla a határban lakó idős embereket, halászokat kérdezett meg (id. Dezső József, Herczeg István, Jó Ferenc, Kamocsai Gábor, N. Kovács Imre, Pányi György, Pócsy Jenő, Tühegyi Sándor). A jelenleg is halászóhelyként ismert és hasznosított vizeknél ezt a tényt külön jelöljük. A ma már kiszáradt és csak írott forrásokból és szájhagyományból ismert vizek nagy száma utal arra a természeti környezetre, amely az itt élő lakosság életében és gazdálkodásában jelentős szerepet játszott.

Andrásveszehely. Mint halastó szerepel Zsigmond királynak Solti Dávid részére 1408-ban kiadott adománylevelében. Pontos helyét ma már nem lehet megállapítani.

Antalics-tó. A *Hód-tó* és a *Gyúló-ér* összetalálkozásánál kezdődött, és a *Kéró*ba ömlött. Kiváló halászó hely volt.

Akószögi-holtág. Jelenleg jó halászóhely, az ártéren fekszik, 3,5 km hosszú, 100 m. széles, mintegy 80 kat. hold területű. A folyó Tiszával magas vízállás esetén az alsó végén lévő mély árokszerű fok köti össze. Magas vízálláskor a fokon keresztül árad el a holtág közvetlen környékén elterülő, mintegy 1200−1500 kat. hold terjedelmű ártér. Alacsony vízállás mellet kb. 3−4 kat. hold területen van 4 méteres mély rész a többi terület átlagmélysége 50−80 cm. Vízállása a Tisza vízállásától függ. A holtággal kapcsolatos ártér magas vízállás esetén igen jó ponty és harcsaívóhely.[186]

Atka. Szintén az 1408-ban kelt és Solti Dávid részére kiállított oklevélben tűnik fel először. Az 1789. évi úrbéri összeírásban mint füzesekkel körülvett jó halászóhely szerepel.

Atka-sziget. A Tisza 88. átvágása következtében keletkezett az atkai kanyar és az Ásott Tisza által közrefogva. A hajdani rét és legelő, ha víz borította, jó halászhely volt.

Atkai holtág. Ma is jó halászóhely 6,5 km hosszú 100 m széles kb.140 kat.hold területen fekszik. Öntözővizet vesznek belőle. A Tisza magas vízállása esetén az alsó végén lévő zsilipen át teleeresztik vízzel. Vízállása az áradáskor kibocsátott víz mennyiségétől és a vadvíz utánpótlástól függ. Vízmélysége 5−8 méteres, azonban az átlagmélysége 3 méter.[187]

Ányás. Mártélytól északnyugatra, a Tisza túlsó oldalán elterülő, hajdan vízjárta rét, mélyebb halászható vizekkel. Ármentesítés után szántóföld. Nem tartozott Vásárhelyhez, de egykor a vásárhelyiek bérelték kaszálónak és halászóhelynek.

Banda-lapos. A *Banda-fok* és *Tére-ér* közötti mélyebb fekvésű terület volt, melyet közepes áradás alkalmával elöntött a víz, régen halászták is, ma már vízmentes.

Barátok foka. A Tisza jobb partján, Ányás és Mártély közötti határon a Kis-Tiszából ágazott ki. Nem tartozik a vásárhelyi határhoz, de a múlt század vége felé még,mint vásárhelyi határban lévő halászvizet adta ki a földesúr haszonbérbe.

Barci-fok. A *Barci-rét* tavait, ereit kötötte össze a Tiszával és a *Tére-ér*rel. Igen jó halászó hely volt. Nevét az e tájon feküdt Barc falutól kapta.

Barci-rét. A Tisza körtvélyesi és atkai kanyarulata közötti mélyebb fekvésű terület, mely a Tisza szabályozása óta a hullámtérbe került. A múlt században még híres, jó halászóhelynek számított, ma már eltűnt.

Barci-tó. A *Barci-rét* közepének mélyebb része, melynek fölös vizét a *Barci-fok* vezette le a Tiszába.

Bat-ere. A *Szikáncsi-sík*ot kötötte össze a *Batida-sík*kal, keresztülvágva a *Répás-hát*at. Medre helyenként tószerűen kiszélesedett. Egykor kiváló halászó hely.

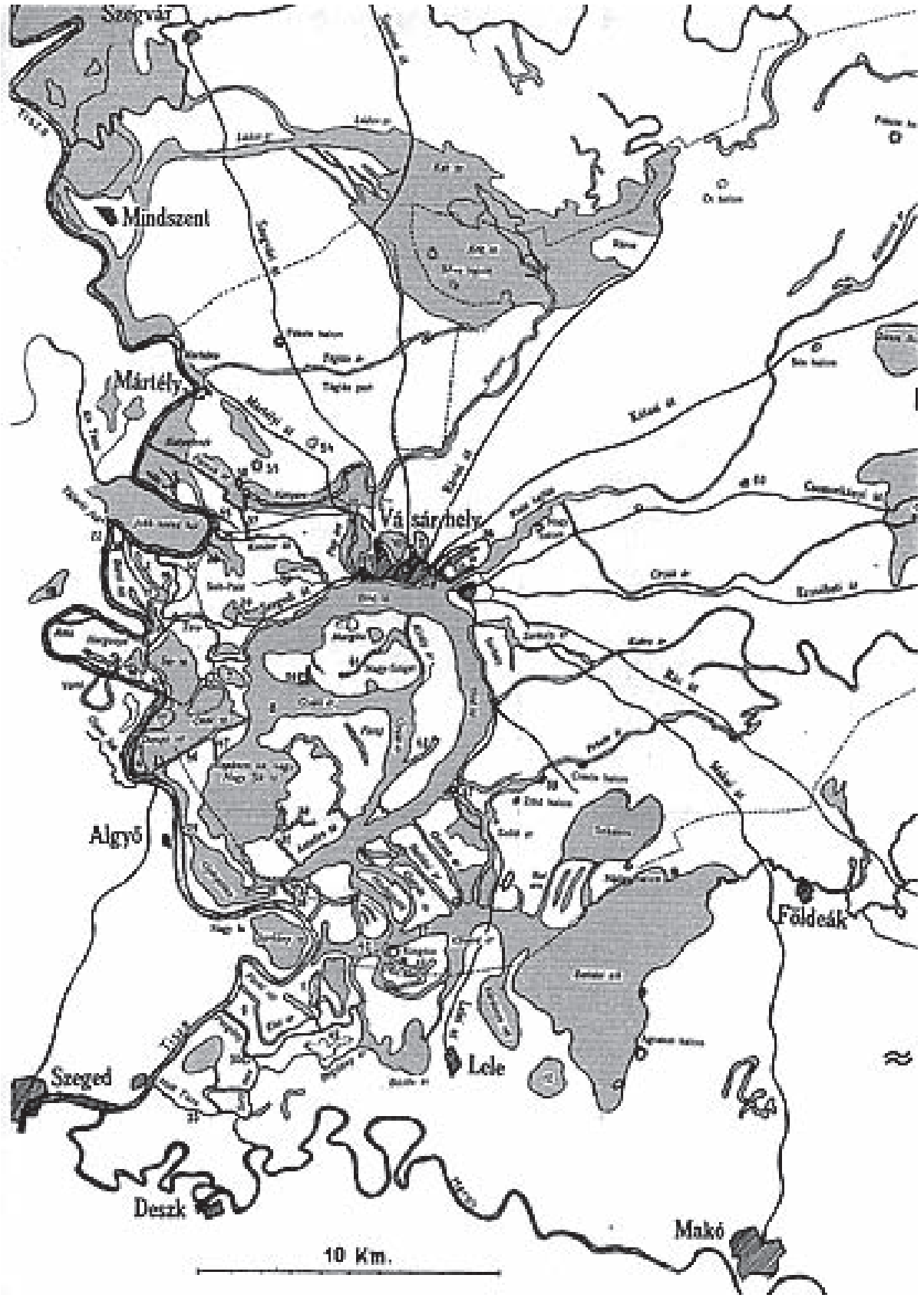
---

[184] SZEREMLEI Samu, 1900. I. 33–117.

[185] BODNÁR Béla, 1983. 15–221.

[186] MNL CSML HF Ady HTSZ ir. 88/1950. Részletes előterjesztések a Hódmezővásárhelyi Tiszai Halászati Szövetkezet 111, 921/1947. VI. A 1. sz. üzemtervéhez.

[187] Uo

Hódmezővásárhely és környéke régi vízrajzi viszonyainak térképe.
Összeállította Bodnár Béla (1928).

Batidai-fok. A Batidai-ér megkeskenyedett végét nevezték így a torkolatánál, amely jó halászhely volt.

Bogdány-ér. Nem tartozik a vásárhelyi határhoz, de összefüggött annak vizeivel. A *Lebő-halom* keleti végénél szakadt ki a *Porgány-ér*ből, s a halmot megkerülve a *Sulymos-ér*be ömlött. Régen jól kiképzett medrében bőven volt víz és hal.

Csíkos-ér. Kopáncson a *Harcsás-ér*től délre egy jelentéktelen ér, melynek sekély és mocsaras medrében régen igen sok csík tenyészett.

Ekend-tó. Kopáncson lehetett. Az 1450-es években halászóhelyként említik egy peres ügy kapcsán fennmaradt okmányban.

Elet-köz. A *Farki-rét*nek a *Kis Elet-ér* és *Nagy Elet-ér* közrefogta része, mely a Tisza szabályozása előtt vízjárta terület volt, áradások után halászták.

Feredőveszehely. Egykor halfogásra szolgáló rekeszték lehetett a *Katra-ér*en. A halászhelyet 1396-ban említi Tembesi Miklósné ajándékozó levele.

Gémes-tó. A *Kéró-fok* mellett a *Gémes-ér* kiszélesedett része volt, melyet régen nagy víz idején halásztak. Ma vízmentesített terület.

Gorzsai-lapos. A gorzsai terület régen mélyebben fekvő részét nevezték így. Ha áradások után víz borította, rendszeresen halászták.

Gorzsai-semlyék. Az egykori *Gorzsa-ér* kiszélesedő, lapályos partrészét jelentette, ahol a Tisza-szabályozás után sokáig megmaradt a belvíz. Régen halászhelyként ismerték.

Halas-lapos. A *Nagysziget*ben a *Gyúló-sarok*tól északkelet felé elterülő lapályos rész. Belvízszabályozás előtt, áradások után mint lefolyástalan területen sokáig állt rajta a víz, halászhelyként, majd nádló és kaszálóként hasznosították.

Halász-lapos. A *Barci-rét*en a *Barci-fok* és a *Kerek-tó* közti, ma már feltöltődött terület, mely az ott lakó idős emberek szerint régen mélyvizű tó és kiváló halászóhely volt.

Halász-utca. A Tarján városrészben lévő utca, amely nevét onnan kapta, hogy az ott elterülő *Királyszék-ta*vat régen halászták, a partján pedig halhasítók és halszárítók laktak.

Harcsás-ér. Jól kiképzett medrű ér, amely Kopáncson vágott keresztül, medrének mélyedése még látható a kopáncsi iskola mellett. Az *Antalics-ta*vat kötötte össze a *Kopáncsi-sík*kal, lefutása északnyugat–délkelet irányú. Széles és bővizű medréből hajdan sok harcsát fogtak ki.

Harcsás-torok. A *Harcsás-ér*nek az *Antalics-tó*ba ömlésénél hajdan jól kiképzett, tölcsérszerűen kiszélesedett torkolati része. Itt rekesztőhálóval fogták a halat. A belvízszabályozás után eliszaposodott.

Hód-tó. A határ legnagyobb tava a város alatt nagyjából félkörben húzódott. A tó iránya a felső részen nyugat–keleti, a *Kis-tó* torkolatánál megtörve észak–nyugat–délkelet irányú. Hossza a *Tére* torkolatától az *Antalics-tó*ig 17 km, szélessége a vízállástól függően 900–1250 m. A *Kéró-fok*on és a *Tére-éren* keresztül kapcsolatban állt a Tiszával. Hajók és csónakok 1865-ig közlekedtek a *Hód-tavon*. Vizében sokféle hal tenyészett, melynek halászatát a földesúr a lakosság számára is szabaddá tette. A halak bősége tekintetében a Balaton és a Fertő után következett. A Tisza szabályozása után medre fokozatosan kiszáradt. 1857-ben már a partosabb részeket szántották. 1870-ig az egész tófenék ármentesítve lett.

Hosszú-tó. Az 1408-ban Solti Dávidnak adományozott halastavak egyike. Kopáncson a *Kövecs-ér* és a *Vaj-ér* között feküdt. Ettől különbözik a *Három-hosszútó* és az a *Hosszú-tó*, amely Mártély és Ányás határán, a Tiszántúlon terült el. Egy negyedik *Hosszú-tó* is volt a *Porgány-ér* nyugati oldalánál.

Katra-torok. A *Katra-ér* széles és mély hódtavi beömlése, mely igen jó halászóhely volt. Főként rekesztőhálókkal és varsával fogták a halat.

Kárászos-rét. A Batidai-síktól délnyugatra, a *Kingéc-halom*tól keletre elterülő széles lapályos rész. Magasabb fekvése miatt csak nagyobb áradások idején került víz alá, ilyenkor halászták.

Kender-tó. A határ nyugati részén húzódott a Tisza és a város között. A Tiszával az *Iklód-ér* kötötte össze. A Hód-tóba annak északi részén ömlött be a *Pap-ere* és a *Tére-ér* torkolata között. 1799-ben Lázár János halászbérlőnek kiadott halászhelyek között sorolták fel.

Kerek-tó. Az *Ányási sziget* észak–északnyugati részén lévő nagy kiterjedésű, mélyfekvésű terület,

mely a Tisza szabályozása előtt áradások idején megtelt vízzel. Nem tartozott a vásárhelyi határhoz, de főleg a vásárhelyiek halászták.

Keskeny-sík. A Batidai nagy sík egyik összefüggő része. Nagyvíz idején rendszeresen halászták.

Kék-tó. A várostól északra Rárós és Derekegyháza között terült el. Az 1780-as években nagyságát tekintve a Hód-tó után következett. Hossza 14 km, szélessége 7-8 km, amely a vízállástól függően változott. A *Téglás-* és *Ludas-er*ek révén összeköttetésben állt a Tiszával. A tavat mint nádtermő helyet már 1499-ben említették a források. Lecsapolását megelőzően halászták, partosabb környékét kaszálóként hasznosították.

Kéró-torok. A *Kéró-ér* a Tisza nagyfai kanyarulatába ömlött két ágra oszolva, a *Kréta szigetét* közrefogva. A bő és mélyvizű torkolatról mint jó halászóhelyről Pányi György halász apjától, nagyapjától hallott. Főleg áradások alkalmával ott varsákkal és rekesztőhálókkal fogták a halat.

Kingéchát-laposa. Áradások alkalmával elöntötte a víz a mélyebb részeket, melyeket halászták. Ma már ármentesített terület.

Kis-fenék. A *Kutya-fenék* egyik mélyedését nevezték így. Ha a *Kutya-fenék* vizét levitte az apadás a *Körtvélyesi kanyar*ba, akkor ezekben a lefolyástalan mélyedésekben sokáig állt a víz, melyeket jó halászóhelyként ismertek.

Kis-fertő. A Kopáncsi-sík közepetáján terült el északnyugat–délkelet irányban mint a *Gyúló-ér* délnyugati öblözete. Régen kiváló halászhely, majd nádló terület volt, ma pedig szántó.

Kis-Tisza. A Tisza jobb partján a Tömörkény pusztáról hozta a vizeket. Medre széles, mély, szépen kiképzett, és régen igen bővizű lehetett. Közvetlenül a körtvélyesi kanyar felső részén ömlött a Tiszába. Nem a vásárhelyi határhoz tartozik, de a környékét a vásárhelyiek bérelték. Vizét halászták, nádját vágták, a környékét pedig kaszálták.

Kollan-tó. A Barci-rét keleti felén terült el a *Nagy Kollan-tó*, mely déli részén összefüggött a *Kis Kollan-tó*val. Vizüket a *Barci-rét*ből és a *Tére-ér*ből kapták. A Barci-rét legmélyebb és legjobb halászóhelyének tartották. Eredetileg valószínűleg *Kalán-tó* volt, e vidék földesurától, Kalántól nyerhette nevét.

Kontra-tó. A Tiszának egy régi, elhagyott kanyarja lehetett, mely a forrásokban már az 1200-as években is fontos halászhelyként szerepelt. Nem tartozott a vásárhelyi határhoz. A Tisza szabályozása előtt mint tavat rendszeresen halászták.

Kórógy-ér. Nem tartozott a vásárhelyi határhoz, csupán Derekegyházát érintette. Mélyen és szélesen kiképzett medre főleg áradások idején bővizű volt. Anonymus még folyónak mondja. A szentesi és szarvasi földeken áthaladva gyűjtötte össze a pusztai vizeket, és Szegvár alatt a Kurcával egyesülve Mindszentnél szakadt a Tiszába. 1722-ben már állóvíz volt, melyben rendszeresen halásztak.

Kovázdi-mocsár. A *Kovázdi rét* legmélyebb része, ahol sokáig maradt a víz, egykor jó halászóhely volt.

Körömcsúcsi-rét. A határ délkeleti részén, Szikáncs és Répáshát között terült el. Nagyobb víz idején összefüggött a *Batidai-sík*kal. A partosabb részeket kaszálták, a mélyebb részeken halásztak.

Körtvélyes-tó. A *Körtvélyesi sziget* középső, egykor vízjárta része, melynek partján régen nagy erdők húzódtak. Vizét a *Körtvélyes-ér* útján kapta. Először az 1138. évi dömösi monostor részére tett adománylevélben említik mint akkor jól jövedelmező halastavat.

Körtvélyes-föld. A jobb-szénahátat nevezték így. Magasabb fekvésű részét kaszálták, a mélyebb részeken jó halászóhelyek voltak.

Kövesd-ér. A Solti Dávidnak szóló 1408. évi adománylevélben szerepel a halászóhelyek között. Medre a Kingécet választotta el a Batidai-fennsíktól. A *Csalános-ér*ből szakadt ki és a *Porgány-ér*be ömlött.

Köveskéthely. Két ilyen nevű halastó szerepel Solt tartozékai között Zsigmond király 1408-évi adománylevelében.

Kutya-fenék. A mártélyi és a körtvélyesi átvágás és a védgát között elterülő hullámtér, melybe a *Kenyere-ér* vize ömlött. Kiszáradása után is sokáig víz maradt benne. Régen kiváló halászóhelynek ismerték.

Laponyag-tó. Az 1408-évi adománylevél említi először mint halászóhelyet *Laponya* néven. Az 1789-évi úrbéri összeírás *Hosszú-tó* és *Horgonya* közé helyezi *Lapanyag* név alatt. Hajdan ez a tó *Atka* legnagyobb vízállása volt.

Lőrinc-ér. Egyik ága a *Csalányos* déli részéből indult, a másik ága a *Kövesd-ér*ből szakadt ki, és vize a Porgány-érbe ömlött. 1799-ben a Lázár János halászbérlőnek adott halászóvizek között említik.

Lúdvár. A mélyvizű és nagy kiterjedésű *Lúdvár-tó* az *Ökrös* vagy *Ökör-tó* és Körtvélyes között a Tiszától keletre terült el. A tiszai védgát a medrét áttöltötte, és ott épült a Lúdvári gátőrház, ott van a Lúdvári csatorna vége a szivattyúteleppel és zsilippel. Lúdvár jelenlegi is meglévő halászóhely.

Mártélyi holtág. A Tisza-szabályozás után a folyó levágott kanyarulata, mely jelenleg is halászóhely. 90 kat. hold területű patkó alakú holtág, alsó végén kisebb esésű fok köti össze a Tiszával. A folyó magas vízállása esetén ezen keresztül fut le a víz. Legnagyobb mélysége 3,5 m mintegy 3 kat. holdon, a többi helyen 1-1,2 m átlagmélységű, de vannak igen mély részek is. A holtággal kapcsolatos az ártér.

Mélyhorgonya. A Zsigmond király által Solti Dávid és társai részére 1408-ban kiadott adománylevélben három ilyen nevű halastó szerepel az uradalom tartozékai között.

Mélysár. A *Barci-fok*kal, a *Téré*vel és a Tiszával összefüggő, mélyfekvésű vizes terület, mely főként áradások idején jó halászóhely volt.

Misán-lapos. A Szegedi úttól északkelet felé terült el a *Hód-tavá*t a *Gyúló*val összekötő *Hódfarok*. Nagy víz idején csónakkal jártak rajta és halászták. Szabályozás után kiszáradt.

Nagy-rét. A régi *Kopáncsi-sík* vagy tó egy részét nevezték így, amikor már a tójellege megszűnt, és vize kevesebb lett. Kelet felől a Kopáncsi-kistiszai csatorna, észak felől *Kotac*, *Solt*, *Szakálhát*, nyugat felől *Vajhát*, *Farki-rét* és *Györpölés* határolják. Egykor vízjárta nádlóterület és halászóhely.

Ökrös vagy *Ökör-tó.* Először a Solti Dávidnak szóló adománylevél említi a halászóhelyek között 1408-ban. A *Serkédi hajlat* délkeleti részén terült el. A *Köves-ér*rel volt összefüggésben. Medrét ármentesítették, de az itt összegyűlő talaj- és csapadékvizeket az Ökrös-tói csatorna szállítja a Kopáncs-kistiszai-főcsatornába.

Ördög-árok. A *Nagy-Vártó* elsekélyesedett medrének legmélyebb része árokszerű csónakcsapás volt, melyet a halászok rendszeresen takarítottak a nádtól, sulyomtól, sőt az iszapot is kotorták, hogy a vártói jó halászóhelyről az atkai tiszakanyarba át tudjanak jutni. Öreg halászok szerint nevét azért kapta, mert régen, főleg kis víz idején mocsaras medre akadályozta a halászok munkáját, s ugyancsak emlegették az ördögöt.

Porgány-torok. A II. József-féle térkép XIX. 29. lapján a *Porgány-ér* tiszai szakasza torkolati részénél feltüntették a halászházakat. („Fischer Hause") Idős ottani lakosok szerint a torkolat széles, mély, tölcsérszerű volt, áradáskor örvényes. Kovács Bálint öreg halász még az apjától hallotta, hogy ott rekesztő hálókkal dolgoztak.

Petres. A Körtvélyesi tiszakanyartól északnyugatra terült el a *Petres-mocsár*. Vize egykor a *Petres-fok* révén közvetlenül kapcsolódott a Tiszához. A körtvélyesi átvágás következtében egyik része az ártérbe, másik része pedig az ármentesített területre esett. Az 1879. évi nagy árvíz idején a gátat átszakító vízáradat olyan mély gödröt ásott, hogy annak nyoma állandó mélyvizű tóként sokáig halászóhelyként szolgált.

Réti-földek. A város határának a Tisza felé eső mélyebb részei. Solt, Körtvélyes, továbbá a határ déli részén lévő síkok tartoztak ide. A Tisza szabályozása előtt ezek legnagyobb részben vízjárta területek voltak. Többféleképpen hasznosították: ha víz borította, halászták, ha lement a víz, kaszálták és legeltették.

Sarkaly-ér. Sarkalytól keletre a Makói útig terjedő mélyebb fekvésű földek vizeit vezette le a Hódtóba, jó halászóhelynek ismerték.

Sas-ér. A *Laponyag*ot és a *Sár-ta*vat kötötte össze a Tiszával. Első említése az 1408-ban kelt, Solti Dávid részére kiállított adománylevélben van, ahol halászóhelyként szerepel. Egykor mély és bővizű medre ma már feltöltődött.

Sárkány-fok. A *Sárkány-tó*ból a Tisza nagyfai kanyarulatába vezetett. Medre igen mély és bővizű lehetett, és a *Kéró-ér*rel szemben ömlött a folyóba. A II. József-féle térkép XIX. 29. lapján részletesen ábrázolták. A kitűnő halászóhelyen régen főként rekesztéses halászatot folytattak.

Sárkány-tó. A Tisza szabályozása előtt a *Nagyfai kanyar* vízjárta mélyfekvésű területe volt, melynek fölös vize a *Sárkány fok*on keresztül ömlött a Tiszába. Nem tartozott a vásárhelyi határhoz, de régen sok vásárhelyi halász bérelt részt belőle halászásra.

Solti-lapos. A határ nyugati részén a Tiszához közel a *Tére-ér* és a *Hámszárító csárda* között terület el. Az 1789. évi úrbéri összeírás halászóhelyként említi, később nádtermő terület, majd kaszáló.

Sulymos-ér. A *Porgány-ér* egyik ága, mely a Marosba vezetett. Nevét a benne bőven termő sulyomról kapta. Idős emberek szerint olyan tömegben nőtt, hogy a csónakközlekedést és a halászatot is akadályozta. Ilyenkor hosszúnyelű, sarlószerű szerszámmal vágták a sulymot, „kiszigonyozták" a partra, és a sertésekkel etették. Az érett sulymot a piacon árulták, termését rendesen szőrével kifelé fordított subával gyűjtötték. A vízben, vagy a partról, vagy csónakról húzták a subát. A sulyom szarva beleakadt a suba szőrébe, s a partra kihúzva arról leszedték.

Szúnyogos. Az *Atka* egyik legnagyobb vízállása, amely nagy víz idején jó halászóhely volt. Erről a mocsárról később az egész *Atká*t általában *Szúnyogos*nak is nevezték.

Szúnyogos-kis-csapok. A *Nagy Sártó* vizét vezették le egykor a Tiszába. Annak idején mély medrű, a *Sár-tó*ból sugárszerűen szétágazó három fok volt. Áradások idején ezeken át telt meg a *Sár-tó* medre. Egykor kiváló halászóhely volt, ahol főként rekesztéses halászat folyt.

Tére-torok. A *Tére-ér* és a Tisza körtvélyesi kanyarulatának alsó részébe ömlött. Széles, jól kiképzett és mély medrének tölcsérszerű torkolatán át hajókat és tutajokat úsztattak be a Hód-tóba Vásárhely alá. A *Tére-hídja* a régi Szegedi útra vezetett, s mellette épült a *Hámszárító csárda*. A torkolati része kiváló halászóhely volt, környékén halászkunyhók álltak.

Tőring. A *Sár-tó* és *Ökör-tó* között elterülő vízjárta rét, amely nagyobb víz idején összefüggött a fent említett két tóval és a *Köves ér*rel. 1789-ben még jó halászóhelyként említették.

Vár-tó. Az atkai kanyar alsó része alatt terült el. A Tisza szabályozása előtt nagyobb vízállás esetén egybefolyt a Tiszával. A Tisza szabályozásával az atkai töltés elvágta a Tiszától a *Vár-tó* vizét, s lassan eliszaposodott. Sokáig jó halászóhely volt, partján több halszárító tanyával. Nem tartozott a vásárhelyi határhoz.

HALÁSZOK, HALFELDOLGOZÁS, HALKERESKEDELEM

Az 1730-as években Károlyi Sándor, a város földesura a halászatot saját kezelésbe vette. Halászati utasításaiból tudjuk, hogy konvenciós halászokat fogadott, akik fejenként 12 forintot és 3 köböl búzát kaptak fizetségül, azonkívül a kifogott halból minden tizedik az övék volt. A földesúr megszervezte a halak konzerválását, szállítását is. A halakat elvenen vagy sózott állapotban, esetleg szárítva szállíttatta. A harcsát általában lesózták vagy szárították, a vizát, tokot, menyhalat elevenen, lajtos kocsikban vitték a bárkákhoz. A Dunán várakozó bárkák Komáromba szállították tovább a halakat. Ha melegebbre fordult az idő, és a szállítás később történt, a halat felhasogatták, besózták, és hordókba rakták. A sózott hal vizét hetenként leengedték és megújították. A földesúr bárkákat, vasas kocsikat és vasabronccsal összefogott lajtonokat készíttetett. A halak berakásához merítővödröket és merítőhálókat használtak. Téli halászatkor a kifogott halat, ha elevenen akarták szállítani, nem hányták ki a jégre, hanem amíg a lajtos kocsik meg nem érkeztek, kece hálókban tartották. Melegebb időben a lajtonok mellé jeget raktak. Az eleven halakat fajtánként külön tartották, mindennap kétszer átvizsgálták, a bágyadtakat kiszedték, felhasították, és a középszerű vagy kisebb halakkal besózták.[188]

A XVIII. század közepétől a földesúr, majd később a város is a halászóhelyeket bérlőknek adta ki. Vásárhelyen tehetősebb gazdák és halkereskedők bérelték ki a vizeket, és a halkereskedelembe bekapcsolódva nagyobb távolságokra szállították a halat. Szeremleinél található adatok szerint a halászóvizek főbérlője 24 halászt fogadott fel a helybeliek közül. Vezetőjük a halászmester volt, akit minden 10. forint illetett a bérlőtől, a halászokat pedig a fogott halnak egyharmada, később fele, de a

[188] KÁROLYI Sándor, 1899. 373–380.

szerszámok, eszközök és egyébféle költségek felét is ők viselték. Kis István és Pál István öreg halászok szóbeli közlése alapján Szeremlei leírja még azt is, hogy a halászok „hatosával" laktak egy nádkunyhóban, melyben tüzelni is lehetett, és folyton őrizték a vizeket, rekeszeket, szerszámaikat, főleg az orvhalászoktól, akik bőven akadtak, főként a dohánykertészek között. Vasárnapra öten hazajöttek a városba, beszámoltak a keresettel a bérlőnek, ellátták magukat tiszta ruhával és heti eleséggel.[189]

1795-ben a Hód-tóban halászó árendátorokat a tanács arra szólította fel, hogy először a helyi piacokat lássák el, és csak azután vihetik a megmaradt halat a halászbíró tudtával vidékre.[190] A kifogott halakat szállításra és kereskedésre rendszerint a vízparton vagy a csónakban készítették el, ami leginkább a halsózók feladata volt. Az élő halakat, a mielőbbi fogyasztásra valókat bárkába hányták, a döglötteket pedig beleiktől a „hasigató" lányok megtisztogatták, elöl a vértől síkálóval fehérre súrolták, az egészet lágy sóval behintették, egy éjszakára hordókba vagy kádakba hányták, majd zsinegre terigetve (nem fűzve) kiakasztották a napra, és megszárították. Ilyen állapotban fajonként külön zöld gyékénybe kötözve csomagolták (25 fontot vagy 50 darabot számítva egy „kötésbe"), vagy hordókba rakták és elszállították. A bírák, hogy a bérlők visszaéléseit megakadályozzák, többször is követelték, hogy a halak szárítása és sózása bent a városban történjen, sőt ezért a Tisza-parton lévő halászkunyhókat el is akarták hányatni.[191]

A tanács 1795. április 2-án külön rendtartást állított össze a halak piaci árusításával kapcsolatban. A dunai nagyhálósokat, kecéseket és pirittyel halászókat kötelezték, hogy mindennap kora reggel jelenjenek meg a piacon; nagyböjt elmúltával csak pénteken és szombaton. A piacon a kifüggesztett árszabás szerint és a piacra kirendelt mérőeszközre felügyelő személy jelenlétében árulhattak. A halászok közti sor megtartására egy halászbírót rendeltek, aki minden hét elején megnevezte, ki melyik napon tartozik halat behozni. Ha a várostól távol, a Tiszán vagy a Körösön halásznak, akkor a halászbíró a hálótartó gazdának előre köteles volt közölni a kijelölt napot, aki azután azt a halászmesternek hírül adta. Ha valaki a kötelességét elmulasztotta, 15 pálcára büntették, harmadszori előfordulás esetén pedig a halászattól is eltiltották. Ha a gazda a hálóhoz szükséges legényeket a nagy munka idején nem kapott, az uraság tisztje előtt kellett tisztáznia magát. Ha kiderült, hogy valaki a halat idegen kereskedőnek drágábban adta el, 15 pálcára büntették.[192]

Halmérés. (TJM. PJ)

[189] SZEREMLEI Samu, 1911. IV. 288.

[190] Uo. 290.

[191] MNL CSML HF Prot. Jud. 7. 147–148/1795. okt. 28.

[192] MNL CSML HF Prot. Jud. 7. 147–148/1795. okt. 28.

A nagyobb városok felé irányuló kereskedelem a XVIII–XIX. században már szervezetten folyt. Állandósultak a kapcsolatok a termelő és fogyasztó körzetek között. A XIX. század elején a halszatócsok közvetítő szerepe nem korlátozódott Szegedre és környékére. A túrkeveiek például a XVIII. század közepén, második felében telente Pestig, illetve Aradig is elszekereztek a csíkkal.[193]

Vásárhelyről rendszeresen szállítottak halat Aradra. A halkereskedők közül többen is vállalkoztak arra, hogy bérelt kocsikon az összevásárolt halat a maguk kockázatára nagyobb távolságokra vigyék. Jó ismerői voltak a piacoknak, nagyobb tételekben tudtak vásárolni. A kisebb halárusoknak készpénzt adtak a hal felvásárlására, vagy maguk közvetlenül vásárolták fel a halászoktól, és az így összegyűlt árut nagyobb felvevőképességű helyekre szállították. Aradon különösen országos vásárok idején magasabb áron tudtak értékesíteni, így természetes, hogy a bérleti szerződésekben mindig szerepelt az a feltétel, hogy az árendátoroknak kötelességük a helyi lakosokat hallal ellátni.

A Fekete István halásztól származó adatokat Kiss Lajos jegyezte föl az 1930-as években. *„Fél századdal előbb az 1860-as években 50 halász volt, most 7 van. Sok gazdája van a víznek, régen mindkét oldalon halászhattak, csak állóvízben nem volt szabad. Az uraságtól kivette Borotvás, ettől többen a kishalászok vötték ki. Vándoroltak, sátrakban, gyékényponyva hacukával az egyik végét becsinálva. Csak a piacra gyüttek haza. 24 emböre volt a bérlőnek csak a Tóba, Kopáncson, a külső vizeknél, kik a gazda feles halászai voltak. A kishalászok helyei: Hosszú-tó, Tökös-tó, Bandai-tó a Tisza hosszában, Csala-fok, Sebes-fok, Laponya-fenék, Kétágú horgonya, Görbe-tó, Szirtos-tó, Szunyogosi Hosszú-tó, Lúdvári fenék, Barczi-rét, Kerek-tó, Kollan-tó. Lúdváron 4−5 kishalász volt, Atka-szigetben 10-15, Mélysárnál 30-50, Körtvélyesnél 25-30, Mártélyon sokan. Rekesztöttek Batidán, Bundaháton, Köldök-éren, a Petresen, Tarján-végön, Térén a torkolatnál, a Lúdvári-foknál. Feles halászok a Kis Sár-tó végében, a Sulymos-tón, a Nagy Sár-tó végében, Vaj-éren halásztak.*

Az orvhalászok, lopók, csempészek az árendás vizeken fogták a halat, amikor apadt a víz. Hálóval is loptak éjjel, ha rajta érték, a halat és hálót elvették.

A halász ismerete tanulásból és tapasztalásból eredt. Barátságos, összetartó, igyenös jellemű, csöndes, velős beszédű, kocsmás és szerető tartó volt a halász. Ha halat fog, pálinkát iszik. A halásznak van hitele. Viselete: fölső gatya, vászon (kukorica) nadrág, bocskor nyáron, csizma télen, halász kankó. Felszerelése: tölgyfa csónyik, kivésve egy fából, evedző, csáklya (nyele 3 öles), szák, bográcsz, kenyér, szalonna, só, paprika, tarhonya.

Halhasító és sózóhelyek a Káposztás temető alatt, Köldökön, Kopáncson, Lúdváron, Mélysárban és a Kisállomásnál voltak.”[194]

Zaka Pálné Gy. Molnár Sára, aki 1856-ban született, Kiss Lajosnak mondta el a halászokkal kapcsolatos visszaemlékezéseit: *„A Tiszáról a Kérón jött a víz a Hód-tóba, csónakon jöttek, Nagy Pál úr házánál kötöttek ki. A Káposztás temetőnél is kikötő volt. A szálfákat a Bauer malomnál hányták ki, a Nagy Pál háza a fás olájé volt, a gyerekek ugrándoztak a fákon. A gimnázium alatt is volt csónak kikötő. A gabonás tehörhajók Hajda iránt kötöttek ki, Nagy Pál kertje alatt. Ficsér Tóth János, Nagy András Jánossal voltak társak, a Tiszát és a Kérót bírták és 24 halász, és 24 hasítólány, 3-4-5 sózó embör volt. A Tisza parton nagy kunyhó volt, a halbelet hányták a Tiszába. A lányok a csolnakban álltak, formátlan hosszú késsel kaparták, tisztították a pikkelytől. Síkálóval a belső részeit kitisztították a vértől, a sózó embörök besózták, aztán felfűzték a száján keresztül tuzsér-tuvel spárgára. A lányok nótázás mellett hasították a halat, spárgára fűzve szárították, s Erdélybe zsidók hordták 10-14 kocsival az oláhok közé bőjtre. Maguknak, a halászoknak volt 10-14 kocsijok. Szombaton számoltak, a cigánybanda a háznál volt, a hordók csapra verve, a halászok ittak, daloltak. Az eleséget csónakon vitték ki a hasítólányok a halászoknak, bort is vittek, meg pálinkát.”*

Török Károly anyjának apja, az öreg Sarkadi készítette a vízhatlan csizmát a halászoknak. A veres cserép hálósúlyt később a tejesköcsög tetejére tették fedőnek.[195]

---

[193] SZILÁGYI Miklós, l978. 99.

[194] MNL CSML HF Kiss Lajos hagyaték ir. VIII/2. Fekete István halász.

[195] Uo. VIII./1. Zaka Pálné Gy. Molnár Sára.

A jelenleg is még halászó idős adatközlőim közül Bognár József kora ifjúsága idejére visszaemlékezve a halászokról és életmódjukról a következőket mondta el:

„A halászok közül többen halászdinasztiák lészármazottai vótak. Ősdinasztia vót a Pányi, mert még az ükapja is a Károlyiaknál vót. Ezök a Pányiak ötödiziglen visszamenőleg mindig halászok vótak. A három Pányi testvér: Pányi József az vót Antalffynak egy nagyhálós mestöre, az vót Szegedtül Csongrádig a nagyhálós mestör ő vezényölt. Azután a testvérjei, mer ezök ikertestvérök vótak, a Károly, mög a Pányi György. Nahát ennek a Pányi Györgynek löttem én a kedvelt gyeröke, hogy lëjártam a Tiszára. Aztán találkoztunk, gyere fijam, így fijam, úgy fijam, osztán így löttem én halász. Én büszkén emlögetöm a Pányi György nevit, mer jelös halász vót. Osztán tizenhat évesen, tizenhetedikben mög halász löttem. Csörpölyösben vót 42-ben nagyhálózás, oszt mi kisszerszámmal halásztunk, tapogatóval, kecével, dobóhálóval. Hát én nem ismertem a vermés jelit, na dehát ez a Pányi Gyuri bácsi ez neköm mögmutatta Ő neköm átadott mindönt a technikából, hogy, hogy köll. Ő magángazdáktúl Atkában bérelt vizet, úgy halászott."

Nagyhalászat alkalmával öt felnőtt között dolgozott mint fiatal gyerek, hosszabb út alkalmával elkísérte a halászokat. Egy-egy ilyen útra így emlékezett vissza:

„Jóska hozzál vizet az ártézi kútrúl, mikor Mindszentre fölértünk. Jóska gyúccsad a tüzet, Jóska súrold a bográcsot, mer közös bográcsvót. Űk mög a Ludányi bácsinál a féldecit iszogatták. És ha azt mondtam vóna, hogy nem csinálom, azt mondták vóna másnap në gyere. Hat embör vót a brigádba, nagy porondhálóval möntünk föl Csongrádig, mög a Körösön Kunszentmártonig, és akkor kéröm, mikor odaértünk három embör a nagyhálós hajóba, ëgy kormányt tartott, vót ëgy orfa, azon a húzó kötél, kettő mög a parton. Mer akkor még nem vót bozót a vízparton, még akkor hajóhúzó ló utak vótak, kitisztítva a meder ódal, hogy suha në lögyön, négy mög hat ló húzott ëgy hajót. Még akkor nem vót motoros hajó. Mikor odaértünk akkor lépihentünk, és akkor hajnalban indultunk. Mikor nagy szél támadt, hogy nem tudtunk dógozni, akkor léálltunk, fölvertük a sátrat, ha éppen olyan kőllött és lépihentünk. Nyáron mög ha vót kaszálva széna valahun, ahun vannak szénaboglyák, kikötöttünk, oszt a szénaboglya tüvibe elaludtunk. Bográcsba főztünk, vittük a tarhonyát, mög a kockára vágott metélt tésztát. Szalonnát vászon acskóba, nem papírba, abba nem állósodott mög. Daraboltuk a szalonnát kockára, bele a bográcsba. Vót amikor egész hétön tartott az út. Mikor fogás vót, akkor hajtottunk, mikor nem vót fogás, akkor léálltunk. Ugyanakkor visszafelé is azt az ötven-hatvan kilométert mögtöttük. Fölhúzta két embör tíz kilométert, akkor váltottunk, az a három léfeküdt, a másik három evezött, illetve ëgy mindig kormányt tartott, kettő húzott. A hajó nyóc méter hosszú vót, kettő és fél méter szélös. Ottan több tonnát kőllött emelni, tekerőfára vönni ugyé, vót ám elakadás is. Ez a hajó égy kisebb kompho hasonlított, csak nem vót karzata, korlátja. Fél métert emelködött ki a vízbűl. Alól vót a fenék és bakkal be vót építve, a teteje mög lé vót evvel a kettőcolos pallóval dészkázva. A kifogott halat a bárkába raktuk"[196]

Horváth Mihály mártélyi halász a szövetkezet megalakulása utáni időszak halászairól és életmódbeli változásokról saját élményein keresztül adott szemléletes képet:

„A Szövetközetnek vót a nagyszerszáma, az a sajátja vót. A nagyháló, a laftolóháló, a tükörháló. Ami egyéni vót az mindönkinek a saját tulajdona vót, ami azt jelentötte akkor, hogy 10%-ot a keresetünkbűl visszafogtak szerszámra. A szerszám az tönkremönt, mindön évbe másikat kőllött csinálni, állandóan szakadt. Mindön évbe rá kőllöt áldozni azt az 5-600 forintot, hogy tovább tudjon dógozni. Mer az nem olyan, hogy mostan mögvöttem ëgy varsát oszt az tíz évig elég. A fizetésbül léfogott 10%-ot anyagba kaptuk vissza. Vót a szövetközetnek égy raktára, amibe vót háló mög cérna is. Kinek mi kőllött, hozta ki, osztán, ha nem futotta fizetött. Mink a fiatalok, amíg bírtuk nagy varsákat csináltunk 5-6 karikásat akkor még. Ahogy öregödtünk három karikás kisebb varsa lött belüle. Mindön kisszerszámot mög tudtunk csinálni saját magunk. A halászok 50 %-a mögtudta a ladikot csinálni. Ha a szerszámot a halász mással csináltatta, akkor nagy baj vót, mer a keresetinek jó részét oda kőllött adni, akkor nem maradt a családnak sömmi sé, nem tudott mögélni belőle. Most is olyan baj van, hogy ugyé vannak ezök a fiatalabb belépők, na dehát őrületös beruházás. Mán most olyan drága a szerszám, hogy kibeszélhetetlen. Hát ëgy félmillió forinttal sé indulhat égy halász, akkor nem biztos, hogy mögél

[196] Magnetofonfelvétel, 1996. december. Bognár József halász.

belüle. Egy ladikot köll, mög ëgy motort is köll vönni, anélkül ma már nem bír létezni. Neköm vót legelőször csónakmotorom, de úgy csepelből csináltuk, nem gyári motor vót. Nagyon jó vót, mer akkor a benzin csak 2 forint, 2,50 vót. Hat-hét halászt húzattam fölfelé Mártélytúl Mindszentig, mög még tovább, osztán nem kőllött evezni. Pihenten érköztek föl a munkahelyre. Mikor innen Mártélytúl elindultak evezővel 15 kilométert is kőllött evezni. Elég vót majd egész napi munkának ez az evezés. A motorok möglöttek, ez mán nagy dolog lött, nagyon nagy segítség lött a halászoknak. Hát ugyé később mán gyüttek a Tomosz modernebb motorok.

Vót olyan halász, aki mindön este hazagyütt. De bizony én nagyon sokszor vótam távol a családtúl, mer én mindég az Atkában halásztam, vagy Mindszentön, és nem állt módomba, akkor hogy ëgy motorkerékpárt vagy valamit vögyek. Biciklivel nem mindön este gyüttem haza. Ladikban aludtam, ott vót a szállás. Szúnyog ellen betakartuk a fejünket, csináltunk ilyen szitát rá szúnyoghálóbúl, másképp nem tudtunk pihenni. Ott vótak az igazi halászok a ladikba, másképp nem is bírtak létezni.

Később mindönki épített magának a környékbe halászkunyhót. Hát énnéköm dészkábúl van, hogy né kőlljön tapasztani. Kétszer három méter, abba tartottuk a szerszámokat, ami olyan vót. De mostmár nem merjük bent tartani. Máma nem számít ëgy ajtó, ëgy lakat avagy ëgy zár, mán páncélszekrényt is ellopnak. Ketten vótunk Molnár Lajossal, hát olyan is vót, hogy benne aludtunk. Vót benne ágy. Bogrács a ladikban vót, oszt löhetött főzni mikor mi gyütt. Elvittünk ëgy ötkilós könyeret, l kiló szalonnát, ëgy kis tarhonyát, sót, paprikát. Së közért së bót sëhunsë.

Mán szerdán nem vót más csak ëgy kis krumpli, akkor főzzünk halat hozzá. Utána mán a tarhonya is kevés, akkor főtt halat öttünk. Mögpucoltuk szépen a halat, föltöttük a hagymával ëgyütt, nem sok lére. Mikor fölforrt, bele a paprikát, ëgy kis fűszert, ki hogy szerette. Ott rottyant ëgy fél órát oszt kész. Keszegöt is sütögettünk rengetegöt. A feleségöm is sütögette a piacon is. Csak só, liszt, paprika égy kis bors köll. Hát löhet a halbul sokféle ételt készíteni, rossz halbul jót, jó halbul rosszat. Halat elég sokat öttünk, én olyan halászt nem ismertem, aki nem szereti a halat. Löhet vele bírni, löhet vele dógozni."[197]

A halászati szövetkezet megalakulása után a halértékesítés módja többször is változott. A halászok a kifogott halat a szövetkezetnek adták be, amely súlyra fizetett. Amikor a szárazság miatt kevés volt a hal, illetve a beszolgáltatás idején minden kifogott halat a szövetkezetnek kellett átadni. A halászok még a saját szükségletükre, a családjuk élelmezésére is csak meghatározott mennyiséget tarthattak meg.

„Egyéni értékesítés nem vót, mindönt be kőllött vinni a TSZ-be. Vót olyan időszak, amikor az is mög vót szabva, hogy a családommal ëgyütt, hetente csak két kiló halat löhetött önni, annyira be kőllött számolni. Ez akkor vót, amikor a beszógáltatás vót. Vót akkor is olyan szűk esztendő, hogy nem vót áru, oszt nagyon mögfogyott a halállomány. Évekig nem vót árvíz. Azután jöttek az árvizek, így a termés is szaporodott, jobban fölgyüttek az Al-Dunárul is a halak, akkor mingyár másképp állott hozzá a szövetközet."[198]

Később ezek a szigorú rendszabályok megszűntek, és a saját szerszámokkal fogott halat szabadon árulhatták a piacon, vagy beszállíthatták a halcsarnokba. Bognár József halász elmondásából kiderül, hogyan folyt az értékesítés a '40-es évek végén.

„A halat Szegedre szállították, mög a környékbeli piacokra. Hát vót amikor még járművük së vót. Neköm vót kiépítve ëgy olyan kerékpárom, hogy egy mázsa tíz, egy mázsa húsz kiló halat vittem Orosházára, Makóra, Kistelekre, Szegedre, be Vásárhelyre. Szatyorba vótak, mingyár mönt eladásra, a bárkábul kiszödtük élve, frissen mönt a piacra. A Tsz-nél vót először ëgy BMV oldalkocsis motorkerékpárunk, az kéröm három és fél, négy mázsáig elvitt, de vót olyan nap, hogy kettöt is fordult. Azután mög lött ëgy Barkas kisteherkocsink, azután lött az UAZ, szóval mindíg fejlődött. Kilóra fizettek a halászoknak. Mondjuk a keszegnek kilójáér fizettek, amit nagyhálóval fogtunk 1 forint 20 fillért. Dehát abban az időben a forint többet ért. Mikor a forint begyütt l946 augusztusba – hunnan lösz neköm száz forintom az életben? – Kéröm vót olyan nap, hogy mögkerestem. A pontyér kettő forintot kaptunk. A szövetközet adta kettő ötvenért, dehát ugyë beszállítva a halcsarnokba ott vötték át, mer ugyë kofák

[197] Magnetofonfelvétel, 1996. november. Horváth Mihály halász

[198] Uo.

vótak még akkor. A Tejes rendőrnek az anyja halkofa vót. Rengeteg halat behordtam neki abba az időbe negyvenhat-negyvenhét-negyvennyócba. Negyvennyócba lött mög a csárda. A városházával által, ahol a nagy OTI van most, ott halcsarnok vót. A piac mög lént vót itt a Tó alatt, ahun a szobor van két oldalt, a halpiac, mög a gyümölcspiac. A gimnázium felől mög az aprójószág piac. A kűfal ahogy lëgyün a városháza útcáján, jobbrul vót a halpiac, azután áttötték balrul az Iván szobor felül. Az ugyé a haltér vót. Különben a Tejes rendőrnek a nagymamája is halkofa vót Gábor Péterné. Ott árulták a halat keddön, péntökön, mög vasárnap. Vót röndölésük. Amikor nem vót piac, akkor is vittem neki, én nagyon sok halat behordtam, még abba a 39-40-es évekbe."

Az 1950-es évektől fokozatosan megváltoztak az értékesítés korábbi feltételei. A szövetkezeteket arra akarták rászorítani, hogy csak a központon, illetve a Halértékesítő Vállalaton keresztül bonyolíthassák az eladásokat. Ez a próbálkozás azonban nem volt eredményes, mivel a helybeli és a környékbeli felvevőpiacok sokkal biztonságosabbnak bizonyultak.[199]

[199] MNL CSML HF Ady Halászati Tsz. ir. 252/1950.

IRODALOM

ANDÓ Mihály

1984 Hódmezővásárhely természeti földrajza. In: Hódmezővásárhely története (főszerk. Nagy István). I. Hódmezővásárhely.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1963 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Vízügytörténeti Füzetek 16. Budapest.

1970 A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében. Ethnographia LXXXI.

BANNER János

1930 Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. Hódmezővásárhely.

BÁLINT Sándor

1976 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj élete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged.

BÉL Mátyás

1981 Csongrád és Csanád megye leírása. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–1981. Szeged.

1984 A magyarországi halakról ás azok halászatáról (ford. Derák András). Budapest.

BLAZOVICH László – LÉHMAN István

1974 A Tisza szabályozása és Hódmezővásárhely. A Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve. Hódmezővásárhely.

BODNÁR Béla

1983 Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged.

FÉNYES Elek

1851 Magyarország mostani állapotja. Csongrád megye. Pest.

FISCHER Frigyes (szerk.)

1931 A magyar halászat összefoglaló ismertetése, szerepe és jövője a mezőgazdasági termelésben és a vízgazdálkodásban. Budapest.

GYÖRFFY György

1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest.

HERMAN Ottó

1980 Halászélet, pásztorkodás. A Magyar Néprajz Klasszikusai (szerk. Kósa László). Budapest.

KÁROLYI Sándor

1899 Károlyi Sándor gróf kuruc generális utasításai a tiszai halászatról. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle,

NAGY Ferenc

1819 Hód-Mező-Vásárhely-Várossa rövid rajzolatja. Tudományos Gyűjtemény II.

NYÍRI Antal

1947 A kihaló szentesi vízi élet néprajzi és népnyelvi maradványai. In: Alföldi Tudományos Gyűjtemény (szerk. Bartucz Lajos) II. Szeged.

PALUGYAY Imre

1855 Békés Békés-csanád, csongrád és Hont vármegyék leírása. Pest.

SOÓS János

1864 Hódmezővásárhely. Közreadja: Herczeg Mihály. Vásárhelyi Tanulmányok IX. 1979. Hódmezővásárhely.

POKOMÁNDY György

1890 Hód-Mező-Vásárhely határának régi és mostani vadállatairól. Hódmezővásárhely. Kézirat. MNL CSML HF.

SZABÓ István

1930 Tiszai halászat a XVIII. században. Népünk és Nyelvünk 1930.

SZEREMLEI Samu (Sámuel)

1900 Hód-Mező-Vásárhely története I. Hódmezővásárhely.

1901 Hód-Mező-Vásárhely története II. Hódmezővásárhely.

1907 Hód-Mező-Vásárhely története III. Hódmezővásárhely.

1911 Hód-Mező-Vásárhely története IV. Hódmezővásárhely.

SZILÁGYI Miklós

1971 Halászat. In: Tápé története (szerk. Juhász Antal). Tápé.

1975 Halászat a parasztgazdaságban. Ethnographia.

1978 A halászat szerepe a paraszti önellátásban és árutermelésben. Agrártörténeti Szemle XX.

1995 Az eszközök és fogási módok változásai. In: Szilágyi Miklós: A tiszai halászat. Néprajzi Tanulmányok. Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1961 Vásárhelyi Testamentumok. Budapest.

TÖRÖK Károly

1868 A Tiszamenti népéletből. A réti kanász. In: Magyarország képekben (szerk. Nagy Miklós) I. Pest.

VASS Előd

1980 A vásárhelyi nahije 1560. évi és 1570. évi török Adóösszeírása. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. V. Szeged.

A TERMELT JAVAK FELDOLGOZÁSA ÉS ÉRTÉKESÍTÉSE

Nagy Vera

A termelés fő célja a táplálkozásnak mint az ember alapvető életszükségletének a kielégítése. A paraszti gazdaságokban folyó földművelés és állattartás elsősorban a család élelmiszerrel való ellátását szolgálta, az ezen felül keletkező többletet pedig értékesítés útján egyéb szükségleteik – öltözködés, lakberendezés, gazdasági és háztartási eszközök beszerzése stb. – kielégítésére, valamint anyagi gyarapodásukra fordították.

A termelt javak feldolgozásának mértéke is tükrözte ezt a törekvést. A paraszti háztartások igényeinek megfelelően a közvetlen táplálkozásra szánt élelmiszereket teljes mértékben feldolgozták, hasonlóképpen a saját használatra szánt egyéb javakat. Az értékesítésre kerülő felesleg nagy részét azonban nyersanyag formájában vagy csak csekély mértékben feldolgozva (pl. tejtermékek) vitték piacra, vásárba.

Míg a táplálkozás nyersanyagainak beszerzése szempontjából a parasztság önellátásra törekedett, addig más javak beszerzése tekintetében fontos szerepet játszottak a városi iparosok, boltok, a piac és a vásár. A legtöbb parasztgazdaságban megtermelték az egész évre szükséges legfontosabb élelmiszereket: a gabonát, a húst, ezek kiegészítésére, legalább a családnak elegendő zöldség- és gyümölcsféléket, tejtermékeket, valamint az állatok takarmányát. A célszerűség jegyében ezek melléktermékei sem mentek veszendőbe, minden részt hasznosítani tudtak, a feldolgozás során nem keletkezett hulladék.

A termelt javak feldolgozása fő céljának megfelelően elsősorban a táplálkozás témakörét öleli fel, de természetesen kitérünk a feldolgozás egyéb lehetőségeire is.

Az iparosok feldolgozó tevékenysége más fejezetek témája.

A TERMELT JAVAK FELDOLGOZÁSA

Növényi eredetű anyagok feldolgozása

A búza

A táplálkozás nyersanyagai közül legfontosabb a búza volt. Megtermelése a paraszti háztartások egész évi kenyérgabonával való ellátását jelentette. Fontosságát a népnyelv is kifejezte azzal, hogy a búzát *élet*nek, a tárolására szolgáló hombárt *életösház*nak nevezte a vásárhelyi ember.

Környékünk parasztságának táplálkozásában a tésztafélék a kenyérrel együtt egészen az utóbbi évtizedekig első helyen álltak.

A kenyér a legbecsesebb tápláléknak számított, a levestől a gyümölcsökig szinte mindennel ették. A két világháború közötti időszakban még a legtöbb asszony maga sütötte. Kiss Lajos 1908-ban részletesen leírta a kenyérsütés módját Vásárhelyen.[1]

A környékbeli malmokban megőrölt búzából különböző minőségű lisztet nyertek: elsőlisztet vagy nulláslisztet, kenyérlisztet és korpát. Az 1940-es években csak korpáslisztet lehetett kapni. Szegényebb helyeken ebből sütötték a kenyeret, máshol *selyömszitá*n kiszitálták belőle a korpát, és azt a disznónak, tehénnek adták. A XIX. században a korpából *korpacibere leves*t is főztek. A meleg vízzel leöntött

[1] KISS Lajos, 1908. 178–185.

korpát néhány napig hagyták állni, erjedni, majd ezt a savanykás levet felfőzték, és felvert tojással dúsították, íróval ízesítették.

Ínséges időkben, amikor kevés volt a búza, kenyérsütéskor a búzaliszthez harmadrész kukoricalisztet adtak vagy megfőtt, összetört krumplit. Ez utóbbi frissen nagyon finom volt, de hosszan nem lehetett eltartani, mert a krumplitól gyorsan megromlott.

A kenyérsütéshez használt korpaélesztőt, amit régen *pár*nak, *párélesztő*nek neveztek, nyár végén készítették úgy, hogy egész évre elég legyen. Ha valakinek korábban elfogyott, *nagy szégyön vót kérni*. Sokan nem is adtak. Készítéséhez 3-4 liter vízben megfőztek egy marék komlóvirágot, ennek levét leszűrve ráöntötték a korpára. Komló helyett lehetett akácvirágot használni, de egyesek zabot főztek, annak levét használták föl, máshol erős paprikát vagy a vöröshagyma külső, száraz héját főzték bele. Amikor a korpás lé meghűlt, összegyúrták egy cipónyi nyers kenyértésztával, amit az előző kenyérsütésből hagytak. Alaposan összedolgozták, majd állni hagyták. Mikor megkelt, maréknyi csomókat szaggattak ki belőle. Ezeket nagy, kerek, vesszőből font *párszárítókas*ra téve kirakták a napra, ahol két-három napig száradt, majd összetörték, hogy belül is kiszáradjon. A kész korpaélesztőt vászonzacskókba gyűjtötték, és a kamrában felaggatták. Sütéskor egy-egy kenyérhez fél marékkal számoltak.

A bolti sörélesztő csak a két világháború között terjedt el.

A család fogyasztásától függően hetenként, de inkább kéthetenként sütöttek kenyeret. Egy kisgazda családnál, ahol heten voltak, egyszerre négy darab 5-6 kilós kenyeret, nagygazda családnál viszont 50 kiló lisztből hét darab 6-7 kilós kenyeret, egy nagy- és egy kiscipót sütöttek.

A kenyérsütéshez előző este hozzá kellett készülni. A szükséges mennyiségű lisztet bevitték meleg helyre, megszitálták. A korpaélesztőt megáztatták. Ekkor végezték el a kovászolást. A lisztet *székláb*ra tett fateknőbe öntötték eligazítva úgy, hogy az egyik oldalra kerüljön a kovászoláshoz szükséges mennyiség. E fölé helyezték a teknőre a *keresztfá*t, arra a szitát. A vízben feloldott élesztőt beleöntötték a szitába, hogy azon keresztül a leve a lisztre csorogjon. Az élesztős edényt langyos, sós vízzel kimosták, és ezt is ráöntötték. Az átszűrt levet összegyúrták a liszttel, s a *kovásztévő kanál*lal jól összeverték. Az így kapott kovászt 5-6 órán át meleg helyen állni hagyták. Éjfél után, mikor jól megkelt, és a közepe már *mögesött,* lehetett dagasztani. A szitán át sós, langyos vizet öntöttek hozzá, majd a liszt fokozatos hozzáadásával kezdték dagasztani. Csak annyi lisztet hagytak meg, amennyi a teknő lisztezéséhez szükséges, hogy ne ragadjon le a tészta. A ledagasztott tészta a teknő bal oldalába került, ahol a kovász volt. A többi hely kellett a *szakajtás*hoz. A letakart tésztát dagasztás után egy órán át pihenni, kelni hagyták. Általában kétszer dagasztottak, mert így finomabb lett a kenyér. A második dagasztás után már gyorsan kelt.

Szakajtáskor a megkelt tésztából levágtak egy-egy kenyérnek való darabot, könnyedén gyúrták, *fölcipózták*, majd egy fehér vászonruhával – *szakajtóruhá*val – kibélelt szakajtóba tették. Meglisztezve, letakarva itt is kelesztették. Amikor félig megkelt, akkor kezdtek el fűteni. A kemencét fél oldalra fűtötték, egyszer az egyik, máskor a másik oldalt. Amikor szikrázott a feneke, akkor vált alkalmassá a sütésre. Ilyenkor a parazsat kitakarították belőle, majd vizes söprűvel kisöpörték.

Bevetéskor a kenyértésztát a szakajtóból a sütőlapátra borították, a tetejét bevágták, és a következőket mondták: *„sűjjetök, pirujjatok”* vagy *„sűjj áldott, pirujj áldott”*. Katolikusok keresztet is vetettek rá. Fontos volt, hogy a kenyér szép, magasra süljön, ennek érdekében sokan bevetéskor cuppogtak, mások egy köcsög vizet tettek be a kemencébe, hogy annak gőzétől magasabbra keljen. Ezért kellett a szakajtókat is egymásra borítani, mert ha széthagyták, akkor a kenyér lapos maradt. Ha a meleg mégis *„léfogta a könyeret”*, olyankor a piszkafa vagy egy erre a célra kaszahegyből készített, hosszúnyelű késsel benyúltak, egy kicsit megvágták és felemelték a tetejét.

Bevetéskor, hogy a kemencében jól lássanak, *pilács*ot készítettek. Egy kis darab korpával gyúrt tésztába egy zsíros rongydarabbal becsavart pálcát dugtak és meggyújtották.

A kemencéből kiszedett, megsült kenyér alját lesöpörték, tetejét pedig vízzel *mögmosdatták*, hogy szép, fényes legyen. Ezt a vizet kiöntéskor jó magasra, néha a tetőre lódították, hogy máskor is magasra süljön a kenyér.

Kenyér tárolása rácson, tanyai kamrában. (Puszta, 1977. SzT)

Egyes helyeken a kiszedett kenyeret először a konyhában leterített zsákokra rakták, hogy az aljáról lejöjjön a pernye, majd a kamrában, szellős helyen tárolták. Amit megszegtek, azt bevitték a szobába, a kenyérkosárba.

A kenyeret hagyományosan a családfő szegte meg, katolikusok keresztet is vetettek az aljára, s a következőket mondták: *„Isten áldd mög, embör ödd mög!"*

„Régön nagy böcsülettye vót a könyérnek. A morzsát is föl köllött szödni." – vallják az idősebbek. Ha egy szelet kenyeret leejtettek, akkor azt fölvéve meg kellett csókolni.

Kenyérsütéskor annak tésztájából készült gyerekeknek a kiscipó. A teknőben maradt kaparékból zsírral összegyúrva *boda*got sütöttek. Ezt tányér nagyságúra és kétujjnyi vastagra nyújtották, tetejét rácsosan bevagdalták. *Vakarcs*nak vagy *mónárpogácsá*nak is nevezték. Szintén kenyértésztából nyújtották ki sütőlapát méretűre a lángost. Nyújtófáról tették be a kemence szájába. Megtejfölözve vagy zsírral megkenve ették. Készülhetett úgy is, hogy a szélét felhajtották, és sütés előtt tejföllel kenték, sütőlapáttal vetették be.

A *vesé*hez a kenyértésztát ugyancsak sütőlapát nagyságúra nyújtották, fagyos zsírral megkenték, sózták, borsozták, kettéhajtva sütötték.

A *rongyoskapcá*nak nevezett tésztához szintén egy darab kenyértésztát nyújtottak el, megsütötték, utána azonban összetördelték, leöntötték forró vízzel, leszűrték, és cukros mákkal ízesítve ették. Így ízesítették a gubát is, de ehhez a tésztát ujjnyi vastagra és henger alakúra sodorták, kis darabokra vágva tepsiben sütötték.

Ezeket a tésztákat általában kenyérsütés előtt rakták be a kemencébe, néhol a kenyérrel együtt, de elöl, a kemence szájában sült. A kenyérsütés gyakorlatának megszűntével ezeket sem sütik már. Az 1970-es években még tanyán vagy falun, ahol kemence volt, előfordult, hogy a gazdasszony sütött kenyeret télen, amikor amúgy is fűteni kellett. Rendszeresen azonban már sehol sem sütöttek az elmúlt évtizedekben.

A kenyeret zsírral, szilvalekvárral vagy tejföllel megkenve különösen a gyerekek kedvelték, de előfordult, hogy csak egy kis sóval vagy kristálycukorral megszórva fogyasztották. Azon túl, hogy mindennel ették, a kenyér levesbetétként is szolgálhatott. Az igen egyszerű és szegényes *kenyérleves* elkészítési módját Kiss Lajos írja le: *„Bográcsba zsírt tesz az asszony, abba vizet önt és sót vet. Mikor forr a víz, belehányja a falatokra darabolt száraz kenyeret, előbb a hajasát aztán a bélesét. Puhára fő, de nem lesz ragadós. Bicskahegyre, villára szúrva is fogyasztják. Többnyire ebédre készül, ritkábban*

vacsorára."[2] Erre már az idősebbek sem emlékeznek, azt nevezik kenyérlevesnek, amikor az egyszerű, rántásos zöldséglevest kenyérre szedik ki a tányérba.

A kenyér mellett a főtt tésztáknak jutott kiemelkedő szerep a vásárhelyi nép étkezésében. Kisbán Eszter kutatásaiból ismert, hogy a XVI–XVII. században Dél-Közép-Európa legfontosabb táplálkozásbeli újítása a főtt tésztafélék megjelenése volt, amely az egész magyar nyelvterület parasztságát érintette.[3]

A főtt tészták levesbetétként vagy önálló ételként, ízesítve kerültek az asztalra. A vásárhelyi ember számára az ebéd elképzelhetetlen leves nélkül, a leves pedig tészta nélkül. Az egyszerűbb levesek egy csoportját *tésztaleves*nek is nevezték. Ellentétben a rántással készült egyéb levesekkel, a tésztalevesek *suhantás*sal készültek: a forró zsírra tört paprikát szórtak, ezt öntötték a levesre, ezért *suhantott leves*nek is mondták. Alapja egyszerű zöldségleves, melybe tésztát főztek.

A levestésztát korábban nullásliszből készítették, ma a boltban kapható finomlisztből. Ha nagyobb mennyiséget készítenek előre, akkor sót és vizet nem tesznek bele, s egy kiló liszthez 6-8 tojást használnak fel. Késsel vagy *csörögemetélő*vel vágják el, ez utóbbival hosszúkásra *lótospörém*nek, kockára *epörlevél*nek. Késsel vágták a *laská*t, amit ma metéltnek neveznek, a *sifli* pedig rombusz alakú.

Ezek a tészták húslevesbe is kerülhettek, nem csak zöldséglevesbe, a *csigatészta* viszont csak az ünnepi húsleves tésztája volt. Az eperlevél formára vágott tésztát fából vagy nádbordából készült *csigacsinálón*, egy kis hegyes pálca segítségével egyenként henger alakúra pödörgették.

A *csipödött* tésztáját keményre gyúrták, s ebből borsószem nagyságú darabokat csipkedtek a levesbe. A *reszelt tészta*nak is keményebb tésztát gyúrtak, majd lereszelték. Főleg galamblevesbe szerették. A szintén kemény, *mozsolt tészta*t kézzel dörzsölték szét, apróra, mint a tarhonyát. Néha éppen tarhonya helyett készítették, ha az elfogyott. Morzsolt tésztát tejbe is főztek. A *csurgatott leves* tésztáját lágyra hagyták, s a forró zöldséglevesbe csorgatták.

*Táskaleves*t ma már ritkán főznek, bár korábban igen kedvelt volt. Kicsit lágyabb tésztát gyúrtak, vékonyra nyújtották, mint a rétest, „kézfejön kihúzták", olvasztott zsírral meglocsolták. Tölteléke lehetett pirított zsemlemorzsa borsozva, pirított vöröshagyma, ritkábban apróra vágott kolbász, gyakrabban pedig túró, melyhez kevés lisztet, egy tojást, sót és borsot tettek. A tölteléket hosszú csíkban helyezték a tésztára, feltekerték, majd háromujjnyi darabokra vágták, végeit kézzel összenyomkodták, majd egyet csavartak rajta. A táskákat *suhantott* levesbe főzték. A tésztavégeket zsírban kisütve is nagyon szerették.

Tészta helyett néha galuska került a levesbe, melyet evőkanállal szaggattak a zöldséges lébe, ezért *kalánvert galuská*nak nevezték. Keményebb tésztából készült változata a *zsíros galuska*, melyet főként füstölt hús levébe főztek. A grízgaluska csak a XX. század közepe táján terjedt el, húsleveshez készítve.

A vásárhelyi asszonyok híresek voltak levestésztájukról, melyet mindig nagy gonddal készítettek. Ügyeltek arra, hogy szép sárga színe legyen, vékonyra nyújtsák, és apróra vágják.[4] A fiatalabbak közül ma már kevesen gyúrnak tésztát, inkább megveszik a boltban vagy olyan idősebb asszonytól, aki ráér vele vergődni, és a piacon vagy otthon árulja. Még kevesebben vannak azok, akik vállalkoznak a tarhonyakészítés nehéz munkájára. A legtöbb asszony nyár végén elkészítette a család számára egész évben szükséges mennyiséget, nem is tartották azt a lányt férjhez menésre alkalmasnak, amelyik nem tudott tarhonyát csinálni.

Kisbán Eszter szerint a tarhonya elődjének tekinthető apró tésztaformák már a középkorban megjelentek. A tarhonyát ezen a néven csak a XVIII. század második felében említik, s a század végén jellegzetes alföldi tészta volt. A XX. századig elsősorban tésztakását készítettek belőle.[5]

A tarhonya különösen a családjuktól távol dolgozó férfiak számára volt fontos eledel, mivel szállítása, tárolása és megfőzése egyszerű volt, ezért vitték magukkal a tanyán egyedül élő béresek, a

---

[2] KISS Lajos, 1943. 155.

[3] KISBÁN Eszter, 1997. 580–581.

[4] KISS Lajos, 1943. 177. Megemlíti azt is, hogy a vásárhelyi asszonyok levestésztájukkal több kiállításon díjat nyertek.

[5] KISBÁN Eszter, 1997. 464.

Tarhonyakészítés fateknőben.

kubikosok, a pásztorok és a halászok. Bográcsban *keménytarhonyá*t főztek belőle, amely kalóriadús táplálékot biztosított a nehéz fizikai munkát végző embereknek. Természetesen otthon is gyakran került a család asztalára tarhonyaleves, keménytarhonya vagy tarhonyás hús.

A tarhonya készítésének ideje augusztus vége, szeptember eleje. Ha az őszi elfogyott, néha tavasszal is gyúrtak. Az erős nyári napfény nem alkalmas a szárítására, mert kifakul, elveszíti szép, sárga színét.

Míg malomban őrlették a búzát, addig az *elsőliszt* volt az alapanyaga, szegényebb helyeken megszitált kenyérliszt vagy mindkettő fele-fele arányban. Manapság finomlisztből készül.

A tarhonyakészítéshez szükséges mennyiségű lisztet – egy alkalommal általában 4–6 kilót – *szék-láb*ra tett fateknőbe öntötték. Egy kiló liszthez 3–6 tojást számítottak. A tojásokat egy szilkébe ütötték le, vízzel elkeverték. Sót nem tettek a tésztába, mert akkor télen könnyen megpenészedett volna.

A tojást apránként hozzáöntötték a liszthez, összegyúrták, két tenyérrel dörzsölték, hogy darabos, morzsás legyen. Ha nagyon száraz, akkor még tojással *fölőgyítik*. A gyúrást addig végezték, amíg morzsás tésztát nem kaptak, és fényesedni nem kezdett. Ekkor az apraját kirostálták.

Az 1920-as évekig disznóbőr rostát használtak, a későbbi *tarhonyaresta*k vörösréz drótból készültek. A kirostált aprótarhonyát egy abrosszal leterített asztalra vagy gyúródeszkára öntötték. A visszamaradt nagyját újra lisztezték, gyúrták, rostálták. Amikor már kevés nagy szemű maradt, azt külön tették, az aprót pedig visszaöntötték a teknőbe. Ekkor kezdődött a *bodorítás*. A még föl nem bodorított tarhonya neve *lapostarhonya.*

Egyszerre kisebb mennyiséget öntöttek vissza a teknőbe, hogy szebben tudják bodorítani. Néhány tojás sárgáját összekevertek, kanállal a tarhonyára locsolták, vagy kenőtollal *mögparáholták*. Ezután két tenyérrel a teknő falához dörzsölték, körkörös mozdulatokat végezve. Ettől a szemek szép, gömbölyű formát és sárga színt kaptak, főzéskor pedig nem lett *mászkos* az étel. Bodorítás után újra rostálták, egyenesen a szárítóra, amely fehér abrosszal leterített párszárítókas volt. Ha kisebb mennyiséget készítettek, akkor asztalon vagy nyújtódeszkán szárították.

Fontos, hogy a tarhonya jól kiszáradjon, mert különben tárolás közben megpenészedne. Először rövid időre napra terítik, hogy szikkadjon, ne ragadjon össze, majd árnyékos helyen szárítják tovább, hogy sárga színe megmaradjon. Általában a gangon szárították, 3-4 nap alatt zörgőssé vált. Néha kézzel megkavarták. Vászonzacskóban, padláson vagy kamrában tárolták. Száradás után sokan újra rostálták, az aprajából *tejbetarhonya* készült, a közepesből *keménytarhonya*, a nagyját levesbe főzték.

A keménytarhonyát a férfiak bográcsban készítették el. A tarhonyán kívül szalonna, hagyma, krumpli, só, törtpaprika, nyáron zöldpaprika is került bele. *Vastaglére főzték*, azaz olyan sűrűre, hogy *„a macska át tuggyon mönni a tetejin”*. A *kubikostarhonyá*hoz sokszor avas szalonnát használtak, kolbász ritkán jutott bele.

Ahol spórolni akartak az étellel, ott sűrűn főztek tarhonyát, néha napjában kétszer is ették, az ilyeneket gúnyosan *„tarhonyás parasztok”*-nak nevezték.[6]

A húsos tarhonya ritkább étel volt, különösen birkahússal és galambbal kedvelték, de előfordult marhahússal és csirkével *(tarhonyás csirke)* is. Ha paprikást főztek, akkor *garnérung*nak készülhetett mellé *pörkölt tarhonya* vagy *pirított tarhonya*. Levesbetétnek paradicsomlevesbe tették.

A tarhonyakészítés a gazdasszony feladata volt, nagyobb gazdáknál a cselédlányok végezték, majd egy-egy ügyesebb asszony a tarhonya negyedéért, harmadáért vállalta ezt a munkát. A századforduló táján napszámbérért is dolgoztak az ún. *tarhonyabodorító asszonyok*.[7]

A tarhonya fontosságát jelzi az a XX század elején még élő szokás is, hogy ha egy pásztor felesége megbetegedett, és nem tudott tarhonyát készíteni, akkor a gazda kötelessége volt pásztorát ezzel ellátni.[8]

Kiss Lajos megemlíti, hogy 1901-ben rövid ideig működő tarhonyagyárat alapítottak Vásárhelyen. Az angol megrendelésre dolgozó gyár háromszáz asszonyt foglalkoztatott.[9] Az 1877-es párizsi világkiállításra pedig a mezőgazdasági termények mellett tarhonyát is küldtek Vásárhelyről.[10]

Vásárhelyen a népi táplálkozás rendjében a szerdai és pénteki napok voltak a tésztás napok. Amikor még malomban őrlették a lisztet, a száraztésztát kenyérlisztből gyúrták, kicsit keményebbre és vastagabbra nyújtották el, mint a levesbe valót. *Laská*ra, hosszabb, szélesebb csíkokra vágták, valamint kockára. Kifőzve túróval, mákkal, krumplival, káposztával, pirított morzsával, lekvárral ízesítették.

Kicsit lágyabbra gyúrták, és vékonyabbra nyújtották a *dörőlye* tésztáját. Egyik felére túró vagy lekvár csomókat raktak, másik felét ráborították, a csomók körül lenyomkodták, majd *dörőlyemetélő*vel kockákra vágták. Megfőzve, zsírban forgatták meg, majd a túrást tejföllel öntötték le, a lekvárost pedig pirított kenyérmorzsával szórták meg. Ma is szeretik, de inkább csak idősebb asszonyok készítik.

Galuskát az utóbbi évtizedekben készítenek paprikáshoz, pörkölthöz, a *szárazgaluská*t zsírba forgatva, tejföllel, túróval ízesítették, önálló ételként fogyasztották.

Kedveltek voltak a zsírban sült tészták ünnepeken éppúgy, mint hétköznap. A század elején még lakodalmakba is vitték a csörögét, tyúklábat, fánkot.

A csöröge tésztája lisztből, tojásból, sóból és kevés cukorból áll. Vékonyra nyújtják, derelyemetélővel téglalap alakú tenyérnyi darabokra vágják, közepében csíkokkal. Lakodalomba pohárral kerekre is szaggatták, széleit sugárban bevágták, és többet egymásra helyeztek úgy, hogy felül a kisebb került. Középen összenyomták, majd zsírban kisütve virágformát nyert. Hasonló tésztából gyúrták a *tyúklá-b*at, jó lágyra, mert „akkor hasasodik ki”. Ujjnyi vastagra sodorták, öt centis darabokra szelték, majd ezeket mindkét végükön bevágták, s az ágakat kissé széthúzva sütötték ki.

A fánk tésztáját élesztővel kelesztik, nem nyújtják, csak kézzel egyengetik kétujjnyi vastagra, majd pohárral szaggatják ki. A maradék tésztából tyúklábat vagy *cigánygyerök*öt formáznak. Ez utóbbit kalácstésztából is készítik, a hosszúra sodort tésztát kettéhajtják, és a két ágat összefonják. A legtöbb fánkot farsangkor sütötték, de előfordult disznóvágáskor és néha hétköznap is.

A palacsintához hasonló tésztája volt a *vékony pité*nek, *öntött pité*nek vagy *folyós pité*nek. Kizsírozott tepsibe öntötték, és a kemencében sütötték. A *vízipité*t tej helyett vízzel kavarták meg.

A túrós lepény hagyományosan gyúrt aljú és sós volt. Kimaradt tésztájából sült a *bodag* és a *bocskor*, melyeket sütőlapát nagyságúra nyújtottak. A bocskor széleit felhajtották, közepét tejföllel kenték meg.

---

6 VARSÁNYI Péter, 1976. 35.

7 Uo. 39.

8 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1944. 134.

9 KISS Lajos, 1923–24. 176–177.

10 VÖRÖS Lajos: A hódmezővásárhelyi Iparegylet története 1862–1923 között. (Kézirat. TJM Helytörténeti Gyűjtemény. 2002. 74. 15.)

Ezeket egyszerre sütötték szombatonként, következőképpen helyezve el a kemencében: mivel a pite igényelte a legtöbb sütést, ezt tolták legbeljebb, általában két tepsivel, középen egy-egy lepény volt, a kemence szájában pedig a bocskor vagy a bodag.

Újévre vagy lakodalomra sütötték a rétest, mákkal, dióval, túróval, almával töltve. Ma is kedvelt, de a hártyavékonyságú tészta kihúzása sok időt és ügyességet kíván, ezért ma már inkább készen veszik.

A béles alapja lehet gyúrt- vagy kelt tészta, tölteléke pedig dió, mák, alma. A rétes mellett a béles is jellegzetes lakodalmi sütemény volt a XIX. század második felében Hódmezővásárhelyen.[11]

Sóspogácsákat ünnepre és hétköznapra egyaránt sütöttek. Disznóvágás után az apró tepertő felhasználásával sütötték a *töpörtős pogácsá*t. Ez a város vendéglőiben is népszerű borkorcsolya volt.

Zsákszámra készítették lakodalmakba az apró, kerek *zsíros perec*et. Liszt, zsír, tojás, só, élesztő és kevés tejföl kell bele. Vékony hurkákra sodorják, és kis karikákat formálnak belőle. Néhány idős asszony ma is süti eladásra.

Ugyancsak jó borkorcsolya a *főtt perec* vagy *tojásos perec*, amely lakodalomra, névnapra és böjt idején készült, de ahol nem sajnálják a tojást, ott máskor is. Valószínűleg munkaigényes volta magyarázza, hogy manapság egyre ritkábban fordul elő az étrendben, ezért elkészítését érdemes részletesebben lejegyezni. Egy nagyobb adaghoz 15 tojás kellett, 8 kanál olvasztott zsír, egy kanál só, 4 deka élesztő, fél liter víz és annyi liszt, amennyit felvesz. A tojássárgáját zsírral kikavarták, az élesztőt felfuttatták, a liszttel együtt összekavarták, majd hozzáadták a tojásfehérje keményre vert habját. Ezt a masszát húsdarálón háromszor kellett ledarálni, majd ebből vettek egy-egy perecnek való darabot, megsodorták, karikára formálták. Forró vízben kifőzve egy abroszra rakták szikkadni, végül tepsibe tették, tojással megkenték, és halvány rózsaszínűre sütötték. Akkor jó, ha egy kicsit megreped a teteje. A perecek 15-18 centiméter átmérőjűek.

A kelt tészták közül legnépszerűbb a kalács. Minden ünnepen ott volt az asztalon, s gyakori ma is. Lakodalomra 15–20 kiló lisztből sütötték. Ma bolti élesztővel készül, de régen ugyanúgy kovászolták, mint a kenyeret, és kétszer dagasztották a sütőteknőben. A maiaktól eltérően többféle formára alakították. Általános a három ágból font, melynek alját még egy sodrott tésztacsíkkal körülvették. Fonták kettő vagy négy ágból is. A *dúc*hoz kisebb ágakat fontak össze, majd feltekerték. Lakodalomba a vőfély kulacsára kerek formákat készítettek. Három ágból fonták, kerekre hajlították, a közepe lyukas maradt, hogy a kulacsra lehessen húzni. Formálták úgy is, hogy hosszú tésztacsíkot megsodortak, a

Vőfély, kulacsán lakodalmi kaláccsal. (TJM PJ)

[11] KISBÁN Eszter, 1997. 517.

tepsi szélén körbe rakták, közepébe egy kisebb kör került, majd a két kört küllőszerűen összekötötték. Néha a tetejét is díszítették kis dúcokkal, galambokkal. Ezt *lakodalmi kalács*nak vagy *cifra kalács*nak nevezték, de általánosabb kifejezéssel ezt is *fonott kalács*nak mondták.[12]

*Galamb*okat gyerekeknek készítettek kalácssütéskor. Egy ujjnyi vastag, megsodrott tésztából csomót kötöttek, felső részéből formálták a fejét, borsszemeket rakva rá, az alsó végét szétlapították, bevagdalták farkának.

Ugyancsak kelt tésztából készült a lekváros kifli, a *mákos* vagy *diós hajtogatott* (bejgli) és a *kőttes pogácsa*.

Kelt vagy gyúrt tésztából sokféle pogácsa készült. Kisbán Eszter szerint a pogácsa az újkori parasztkonyha leggyakoribb köznapi süteménye.[13]

Kis kalácsokat, kifliket, pereceket még a század elején is árultak az asszonyok a piacon.[14]

*Vízönkőtt*et csak módosabb helyeken sütöttek, mert sok tojás és cukor kellett hozzá. Könnyű, élesztős tésztát készítettek, melyet ruhába kötve, vízbe helyeztek. Miután ott megkelt, kristálycukorral megszórt nyújtódeszkán csíkokra vágták. Ezeket a csíkokat megsodorva sütötték ki.

Az úri konyhákról terjedt el a kelt tésztából szaggatott, cukros dióval ízesített aranygaluska.

Ugyancsak a tehetősebbek konyháján fordult elő a kuglóf és a *kőtt pite*, valamint a *szalagárés pogácsa*, melynek tetejét cukros dióval szórták meg.

A *barátfüle* alapja lehetett gyúrt vagy kelt tészta. Az elnyújtott tésztát négyzet alakúra vágták, közepébe szilvalekvárt tettek, s két sarkát összefogták.

*Csíramálé*t ma már nem készítenek Vásárhelyen, a környező városok – Szentes, Orosháza – piacain még az utóbbi évtizedekben is gyakran előfordult. Jelentősége a cukorfogyasztás elterjedése előtt igen nagy volt, hiszen a gabona csíráztatása során keletkezett cukor édesítette meg a süteményt. A XVIII. század vége óta ismert édesség a cukor használata előtt a parasztság hétköznapjainak legfontosabb édes süteménye volt.[15]

Csíramálé sütéséhez előbb búzát kellett csíráztatni meleg helyen. Mikor már elég nagy volt, mozsárban összetörték, vizet öntöttek rá, s jó alaposan kimosták, kinyomkodták. Az átszűrt léhez keverték a búzalisztet, úgy, hogy pépes tésztát kapjanak. Búzalisztből kerek tésztaaljat gyúrtak, tepsibe tették, és erre öntötték a pépet, amit a csírázó búza megédesített. Kisütve fogyasztották, a szegényebb családok ebédre, máshol csak csemegeként.

Általában jellemző volt, hogy a szegényebbek azokat a tésztaféléket részesítették előnyben, melyekhez liszten, vízen, són, esetleg egy kis zsíron kívül nem nagyon kellett más. Ha volt is tojásuk, tejtermékük, azt inkább eladták a piacon. Sok tojással, tejföllel, túróval, cukorral készült tésztákat csak módosabb helyeken sütöttek. Ezek közé tartozott a palacsinta is, melyet a századforduló környékén a polgári konyháról vett át a parasztság.[16]

A búza mint az egyik legfontosabb emberi táplálék olyan nagy becsben állt, hogy állatoknak ritkán adták, esetleg néhol a tyúkok kaptak egy kis búzamagot, hogy jobban tojjanak.

A búzaszemet burkoló *polyvá*t a ló abrakjába keverték, valamint tapasztásra használták.

A búzaszalma felhasználása sokoldalú, a jószág alá terítették *aj*nak, szalmazsákba töltötték, a kemencében fűtöttek vele, tetőfedő anyagként ólak, kisebb istállók tetejére került. Fontak belőle szakajtót, méhkast is.

A *törek* a szalma apróra összetört része, melyet lóval, marhával etettek meg, fölszeletelt répára szórva.[17] Fontos alapanyaga a vályogvetésnek is.

Az *ocsú* a búza azon része, amely a törött, rossz szemeket, valamint az aratáskor belekerült gyommagvakat tartalmazza. Ez a tyúkok, csirkék, galambok eledele volt.

---

[12] Kiss Lajos szerint a három ágból font, perec alakú kalácsot nevezték fonatosnak, a kettő vagy négy ágból fontat, amit egy tésztából sodort hurkával vettek körül, fontosnak. KISS Lajos, 1923–24. 173.

[13] KISBÁN Eszter, 1997. 527.

[14] KISS Lajos, 1943. 315–316.

[15] KISBÁN Eszter, 1997. 529.

[16] Uo. 527.

[17] FARKAS Ferenc, 1980. 59.

Egyéb gabonafélék

A rozstermelés környékünkön nem volt jelentős, néha vetettek egy keveset takarmánynak. Amikor egyéb nem volt, ezt etették a jószággal. Előfordult, hogy erre a célra rozstermelő helyről hozattak, valószínűleg olcsósága miatt.

Az elmúlt századokban fontos helyet foglalt el az ételek között a köleskása. Köles termesztésére a XVIII. századi tanácsi jegyzőkönyvek peres ügyeiben több példát is találunk, melyek jelzik a növény korabeli fontosságát.[18] Lakodalmakban, torokban hússal, hétköznap anélkül tálalták föl.

A kölest ősszel és télen hántolták, így leggyakrabban télen és tavasszal került az asztalra. A Lázár utcában működött a Szabó család tulajdonában lévő *Kása-malom* vagy *Kása-hántoló*, akik erről a *Kása Szabó* nevet kapták.[19]

A kásaételek hétköznapi változata a *zsíros kása*, melyhez a megfőtt kölesre rántást tettek, leöntötték forró zsírral és megborsozták. Sült vöröshagyma került a tetejére. Főzték a kölest tejben is, akkor édesen ették.

A XIX. században a húsos kása ünnepi eledel volt, lakodalmakban nagy vászonfazekakban főzték. Különösen birkahússal szerették, s aratáskor a munkásoknak is ezt adták. Néha disznóhús levében főzték a kölest, és a főtt hússal ették.[20]

A XX. században már ritkán került köles az asztalra, inkább csak ínséges időkben, a két világháború idején. Amikor nem lehetett rizst kapni, a hurkát köleskásával vagy hántolt árpával töltötték meg, de az első világháború alatt a kenyeret is helyettesítette.

Az árpa szintén szolgált kenyérpótlóként az 1950-es években. A pirított árpából készült tejeskávét különösen az öregasszonyok kedvelték.

A századforduló környékén a kölest, később a darált árpát kiscsirkéknek is adták.[21] Árpával a baromfi mellett a disznót is etették. Az árpaszalma lótakarmányként hasznosult.

Szintén lótartó gazdaságokban termelték a zabot, ezt kapták a lovak szemesen, de takarmány volt a zabszalma is.

A kukorica

A búza mellett a parasztgazdaságok legfontosabb terménye a kukorica, melyet elsősorban állati takarmánynak termesztettek, de emberi táplálékként is nagyobb szerepe volt a XIX. században és a század elején, mint manapság.

Az állatok számára termelt fajták – pl. az *aranybányai*, később a *bánkúti* – mellett emberi fogyasztásra is alkalmas, édesebb fajtákat – pl. *putyi*, *csirkanti* – vetettek.

A *putyi* ragadványnévként is élt a városban. *Putyi Balog*nak nevezték a Dózsa György utcában azt a gazdaembert, aki ezt a rövid tenyészidejű kukoricafajtát elterjesztette Vásárhely környékén.

A kukoricának bár szemtermése volt a legfontosabb, minden részét hasznosították. A lónak adták szemesen, morzsolva, de éjszakára kukoricaszárat is kapott. Ugyancsak kukoricaszárat adtak a marhának, amely a kibontott kéve leveleit rágta le. A kévét levelesen *csutkaszár*nak nevezték, amikor a jószág leette a levelét, *ízíkcsutka* vagy *ízíkszár* volt a neve. A lekopasztott szárat kemencében tüzelték el. A szarvasmarha szemeskukoricát is kapott megdarálva, árpával keverve.

A disznók őszi csemegéje a gyönge csöves kukorica, melyet héjastól baltával kissé összevágtak. Máskor morzsolva adták nekik, a hízók darálva is ették, vízzel vagy moslékkal keverve. Az aprójószág szemes kukoricát kapott, a kiscsirkéknek megdarálva adták.

Ősszel a kacsát és a libát szemes kukoricával tömték, vigyázva, hogy nagyobb szemű kukoricát válogassanak erre a célra, mert az apró szemű könnyen a *gigájá*ba ment. Az öreg kukoricát tömés előtt beáztatták, hogy puhuljon.

---

[18] MNL CSML HF Tanácsi jegyzőkönyv 1753-ból és 1756-ból. IV. A. 1001.

[19] BODNÁR Béla, 1983. 92.

[20] KISS Lajos, 1943. 159.

[21] NAGY Gyula, 1968. 109.

Aszályos időben, ha úgy látták, hogy a kukoricán nem nőnek meg a csövek, akkor hamarabb levágták, kisebb kévékbe kötötték, és úgy használták fel téli takarmánynak.

A megértett kukoricát csuhéstul törték, a tanyaudvaron fosztották. A *csuhéjból* ügyes kezű asszonyok szatyrot, papucsot, székülőkét fontak, ahol ilyesmi nem készült, ott a marhákkal etették fel.

A szemes kukoricát a határban lévő szélmalmok valamelyikében vagy a városi darálómalomban daráltatták meg, egyszerre nagyobb mennyiséget. Emberi fogyasztásra külön daráltattak válogatott csövekből, melyeket előbb lemorzsoltak, kiszeleltek, hogy *léha* ne legyen benne. Ezt lisztté vagy darává őrölték.

A darából kukoricakását főztek, tetejét vöröshagymás zsírral öntötték le. *„Főzték krumplival is, és ha volt, töpörtővel, kolbásszal, amit vékony szeletekre vágtak."*[22] Szűkösebb időkben hurkát is töltöttek kukoricakásával.

Téli ételnek számított a *puliszka,* melyhez kukoricalisztet használtak. Forró, sós vízbe öntve addig kavarták, amíg el nem vált az edény falától. Zsíros kanállal tányérba szaggatták, pirított morzsával megszórták, néha tepertő került rá. Főzték tejjel is.

A régi ételek közé tartoznak a kukoricalisztből sütött tészták, melyek ma már nem fordulnak elő az étrendben. Télen sütötték a *málé*t és a *görhé*t. A *málé* vagy *öntött málé* megszitált kukoricalisztből készült, s édes, lágy vízzel öntötték meg. Messzire is elmentek erre alkalmas vizet hozni, s az ilyen vizű kutakat *málékút*nak nevezték. A megforralt vízzel este leöntötték a kukoricalisztet, elkeverték, és hideg helyre tették. Néhol egy kevés búzalisztet és cukrot is adtak hozzá, de nélküle is megédesedett. Reggel kizsírozott tepsibe öntötték ujjnyi vastagon, s a tetejét zsírral meglocsolva kisütötték reggelire. Gyakrabban fogyasztották olyankor, amikor szűkében voltak a kenyérnek.

A görhéhez a kukoricalisztet zsírral, cukorral, kevés búzaliszttel, tejjel vagy vízzel és sóval gyúrták össze. Pogácsákat formálva sütötték ki. Téli, alkalmi összejöveteleken, *padkaporos bál*ban gyakran kínálták a vendégeket görhével, máléval. *„Hun görhő, hun málé."* – mondták az öregasszonyok.

A XX. század elején még kukoricalisztből is gyúrtak levesbe gombócot. Búzaliszttel, zsírral, sóval, egy tojással, vízzel keverve, formálták.

Téli csemegének gyakran főztek vagy pattogattak kukoricát. A putyi kukoricát lemorzsolva, vászonfazékban, kemencében vagy öntöttvas fazékban a tűzhelyen főzték ősszel, a tejes kukoricát üstben, katlanon. A gyenge kukoricacsöveket *piszkafá*ra húzva, kenyérsütés után a kemencében megsütötték.

A kukoricaszárat, *ízikszár*at tüzelés mellett építkezésre is használták, ólak mennyezetének készítéséhez vagy tyúkólat, kerekólat fedtek vele. Jó volt alkalmi kerítésnek is, például kislibák elkerítéséhez. Mind a szár, mind pedig a *csűcsutka* vagy *csuta* alkalmas volt gyermekjátéknak. A kisfiúk ökröt, kocsit készítettek belőle, a kislányok babát. A csutkát általában eltüzelték, de felhasználták paradicsomfőzéskor üvegek dugaszolására *csuhéj*jal együtt.

A *csuhéj*ból kötelet sodortak, melynek vékonyabb változata alkalmas volt házilag barkácsolt, lécvázas székek ülőkéjének befonására. Ilyen bútor a legtöbb paraszti háztartásban előfordult, s nemcsak faragott vázuk mutat nagy változatosságot, de az ülő rész fonott mintája is.

A *csutkatü*vet tüzelésre használták. A szegényebbek különösen rászorultak erre a tüzelőanyagra, így például *Szőrhát* nevű határrész lakói közül sokan eljártak nagygazdákhoz *csutkatüvet verni*, mert azok nem nagyon tüzeltek vele.

Egyéb takarmányfélék

Az állattartó parasztgazdaságok a kukorica mellett az állatok számára szükséges egyéb takarmányféléket is megtermelték. A gabonaféléknél említett zab és árpa mellett a lucerna, lóhere és répa volt fontos állati takarmány.

A lucernát lónak, marhának adták, zab- vagy árpaszalmával keverve *szecskázták*. A lucernaliszt az 1930-as évek végétől szerepel a takarmányfélék között, a kalapácsos daráló elterjedésével. A száraz

[22] KISS Lajos, 1943. 160.

lucernát, azaz lucernaszénát a városba hordva megdaráltatták. A hízlalásra befogott disznónak adták dara közé keverve.

A lóhere a lovak, marhák takarmánya, ha kevés volt belőle, szalmával szecskázva adták a jószágnak.

A répát a lovak, marhák, disznók egyaránt kedvelték. A disznónak csak baltával vágták össze, a többinek lereszelték, törekkel keverve adták, vagy szalmával szecskázták.

A cirok egyszerre takarmánynövény és ipari növény is. Magját a baromfi kapta, míg a magtól megszabadított virágbogából söprűt készítettek. A söprűkötést sokan háziiparszerűen űzték, tehát piaci értékesítésre dolgoztak. Ennek ellenére számos, nagyobb mértékű önellátásra berendezkedett gazdaságban, főként tanyán téli foglalatosságként elővette a gazda a söprűkötés szerszámait, hogy a család számára készítsen néhányat.

Zöldség- és gyümölcsfélék

A zöldség- és gyümölcstermesztés nem tartozott a mezőgazdaság kiemelkedő ágai közé, elsősorban házi szükségletre termelték meg a legfontosabb konyhakerti növényeket. A város határában azonban voltak kertművelésre használt területek, melyek egy része az 1700-as évek második felében keletkezett szőlőtelepítésből származott. Ilyen volt *Aranyág, Kenyere, Kishomok, Máma-Mámazug, Papere, Sarkaly, Szentkirály*. Gyümölcsösök, szőlők a XX. század elején is megtalálhatók voltak a hullámtérben, pl. a *Barci-rét* partosabb részein.[23] A hullámtéri gyümölcsösök már kipusztultak, de egyes határrészeken hobbikertek formájában megművelt kis parcellák sorjáznak ma is. Ezek közül legnagyobb kiterjedésű *Kishomok*, ahol sok városi lakos rendelkezik kerttel. A század elején egyes Paperébe vezető utcanevek is utaltak a korabeli gyümölcstermesztésre: *Cseresznye utca*, *Meggy utca*, *Egres utca*.[24]

A zöldségfélék közül kiemelkedő jelentőségű volt a káposzta, különösen a téli étrendben, savanyított formában, ezért nagyobb mennyiségben termelték. Ezt jelzi a hajdani Hód-tó szélén elterülő *Káposztáskert* elnevezése.[25] A helynév előfordulása az elmúlt évszázadok írott forrásaiban megerősíti azt a feltevést, hogy a káposztasavanyítás gyakorlata több évszázadra nyúlhat vissza, hiszen a káposztáskertek a késő középkori falvak állandó tartozékai.[26]

A ház körüli konyhakertekben megtermett a gyökér, sárgarépa, melyek elsősorban levesfélék ízesítői. Zöldséglevesbe apróra darabolva került, húslevesbe nagyobb darabokban, s ilyenkor leszűrve, külön tálalva tették az asztalra. A sárgarépából ritkán főzeléket is főztek, ennek hígabb változata a tejes, cukros sárgarépaleves.

A hagyma a levesfélék mellett főként paprikást ízesített, önálló ételként *hagymaleves* vagy *vöröshagymaszósz* készült belőle. A hagymaleves szegény családok eledele volt, kevés cukorral, sóval, ecettel, esetleg tejföllel ízesítették. Ez volt az alapja a disznóvágás után főzött *szive-nyelve leves*nek. A vöröshagymaszószt friss vagy füstölt hússal fogyasztották. A *fokhagymaszósz*t legtöbbször húslével engedték föl, majd a lében főtt húsokat is bele tették. Különösen finom volt galambbal. A fokhagymát sokféle étel ízesítésére használták, pl. levesek, kolbász stb. Aki szerette, nyersen is ette a fokhagymát, vöröshagymát, főképp szalonnához.

A sokoldalúan felhasznált zöldségfélék közé tartozott a krumpli. Gyakran került levesként vagy paprikás krumpliként az asztalra. A *krumpligaluska leves* egy rántásos zöldségleves, melybe kis krumpligombócokat főztek. Pár szem krumplit tettek néha a húslevesbe, keménytarhonyába, csirkepaprikásba is. A krumplifőzeléket babérlevéllel ízesítve főzték.

Kedvelt téli vacsora vagy reggeli volt a hajában főtt vagy sült krumpli. Egy kis zsírral vagy szalonnával kiadós étel. Sült krumpli csak a hurka, kolbász mellett sült a tepsiben.

---

[23] BODNÁR Béla, 1983. 182., 24.

[24] Uo. 38., 48., 128.

[25] Uo. 1983. 91.

[26] KISBÁN Eszter, 1997. 496.

*Tört krumpli*hoz a megfőtt és összetört krumplit rózsaszínűre pirított hagymára öntötték, összekavarták, és jól összesütötték. Egészben lehetett tányérra borítani, sült húsok, hurka, kolbász mellé ették.

Krumplistészta az alapja a lekváros- és szilvás gombócnak, valamint a zsírban kisütött *krumplipogácsá*nak. Ennek volt tepsiben sült változata is.

A friss zöldségekkel szemben nagyobb szerepe volt a táplálkozásban a száraz hüvelyeseknek, mivel ezek téli tárolása nem okozott gondot. A XVIII. századi levéltári adatok arról tanúskodnak, hogy termesztettek babot, borsót, lencsét.[27] A XX. századra a lencse kisebb jelentőségű az étrendben, a borsót viszont inkább friss formában fogyasztják. Tanyán néha még főztek *lófogú borsó*t szárazon. A hüvelyeseket gyakran főzték hússal, főként füstölt hússal együtt.

Leggyakrabban hétfőn, a mosás napján készítették a szárazbab-levest, *paszúrleves*t. Vászonfazékban, kemencében főzték, a zöldségek mellett füstölt hús, kolbász, szalonna vagy szalonnabőr került bele, rántással sűrítették. Sokan ecettel, tejföllel szerették, egyesek csipetkét is főztek bele.[28] Előfordult, hogy a benne főtt húshoz valamilyen szószt készítettek.

A szárazbabból főzött *tört paszúr* vagy lófogú borsóból a *tört borsó* téli ételek. Főzés után fakanállal törték össze vagy átpasszírozták. Paprika nélküli rántást tettek rá, zsírban pirított vöröshagymával öntötték le. Ezeket az ételféléket fokozatosan friss zöldfőzelékek szorították ki az étrendből, különösen azóta, hogy téli eltevésük, tartósításuk könnyebbé vált.

Friss zöldbabból korábban is gyakran készítettek levest, különösen aratáskor kedvelték az ecettel, tejföllel ízesített savanykás *zöldpaszúr-leves*t. A zöldborsólevest galuskával vagy csipetkével gazdagították.

A paradicsomlevest, paradicsomszószt télire eltett paradicsomból főzték. A levest tésztával, tarhonyával tették sűrűbbé, sült húsok, hurka, kolbász előtt fogyasztották.

Cukorrépalevest már nem készítenek, régen sem tartozott a kedvelt eledelek közé, de télen néha megfőzték. Szintén kiment a divatból a kaporleves, melybe rizs került, és tejföllel ízesítették, ma is készül viszont a kaporszósz bundás kenyérrel. Télen a sült kolbász vagy a levesben kifőtt disznóhús mellé néha tormaszószt főztek. Ma már ritka.

A ma gyakori zöldfőzelékek – zöldborsó, zöldbab, spenót, karalábé – az 1930-as, 1940-es évektől terjedtek el a polgári konyha és szakácskönyvek hatására.

A zöldségfélék közül keveset fogyasztottak friss salátaként, szinte csak az uborkasalátát, melyet ecetes, cukros vízzel öntöttek le. Nyáron kedvelt volt a kovászos uborka is. A fejes salátát nem nyersen ették, hanem zsíros, ecetes lében megfonnyasztották, majd tejfölözték. Céklából télen főztek savanyúságot, ha volt, cukorrépát is tettek bele, jobb íze lett tőle.

Savanyúságnak zöldséget és gyümölcsöt egyaránt tettek el télire. *„Régen kétfülű, szélesszájú kantákban raktak uborkát, kis dinnyét, kótyot, apró zöld paradicsomot, véralmát, olájkörtét, de előbb természetesen megmossák. Tesznek még közé tormát, babérlevelet, borsszemeket, sót, szokás egy vagy két darab rézkrajcárost is beletenni, hogy zöld maradjon az eltett gyümölcs. Végül ráöntik a felforralt ecetet.”*[29]

A XX. század első felében még szinte minden paraszti háztartásban savanyítottak káposztát, a család nagyságától függően 20–25 kilógrammot. Többet és többféleképpen fogyasztották, mint ma. Az utóbbi évtizedekben már csak ünnepekre – karácsony, újév, névnap, disznóvágás – főzik a töltött káposztát, így a sok munkával járó káposztasavanyítással sem foglalkoznak, megveszik piacon, boltban vagy háznál.

A káposztát ősszel kezdik el savanyítani, aki eladásra készíti, az a tél folyamán többször is tesz el. Ilyen esetben a kemény fejű őszi káposztából egyszerre másfél mázsát is feldolgoztak. Ehhez a mennyiséghez felhasználtak 2 csomag babérlevelet, 2 csomag szemes borsot, 2 csomag köménymagot és sót. Ízesítésre néha birsalmát is szeltek közé.

A káposztáról leszedték a külső, piszkos leveleket, kivágták a torzsáját, annak helyére tették a fűszereket, ebből lett a *hasábkáposzta.* Az aprókáposztához a káposztafejeket legyalulták. Egy vájdling

---

[27] RÁKOS István, 1984. 477.

[28] A csipedettet Kiss Lajos is megemlíti, mint amit újabban szoktak a bablevesbe főzni. KISS Lajos, 1943. 156.

[29] Uo. 79.

Káposzta előkészítése savanyításhoz. (TJM PJ)

legyalult káposztára fél marék sót hintettek, fűszerezték, majd a hordóba öntötték. Régen szitával mérték a hordóba. *„Két sor hasábra két szitabél aprókáposztát tesznek…”*[30] Egy sor hasábkáposzta 10–12 fejből áll, rétegesen rakják, legfelül apróval befejezve.

A káposztát ököllel vagy mosósulyokkal nyomkodták le, ha így sem adott elég levet, akkor gyerekekkel megtapostatták, mindaddig, amíg a lé fel nem jött a káposzta tetejére. Akkor deszkát raktak rá, és facsavarral leszorították.

Meleg helyen hamar megérik, a teteje habosodik, *bornyúsodik.* Az eltevés után 4-5 nappal megnézik, megtisztítják a habtól, megkóstolják. Ha gyorsan érik, túl savanyú lesz, a hideg pedig leállítja az érést. A megfelelő hőmérséklet miatt az eltevés után 9 napig a szobában tartották, később kivitték a kamrába.[31] A fejes káposztának legalább két hétre van szüksége, hogy megérjen, elég hajlékony legyen a levele.

Fogyasztáskor favillával szedték ki a hordóból. Egyesek a levét is szerették inni, de különösen betegeknek ajánlották, főleg gyomorfájás vagy megfázás esetén.

Az aprókáposztát sokan kedvelték minden elkészítés nélkül, csak úgy *könyerezni*, azaz kenyérrel, szalonnával enni. Az ilyeneknek néha csípős csövespaprikát is tettek a káposzta közé savanyításkor.

Aprókáposztából húsos káposztát készítettek, vagy disznóvágás után, a hurka és kolbász sütésekor azok mellé tették a tepsibe. Ezt a levéből kinyomkodott, zsírban megdinsztelt káposztát *pirított* vagy *pörkölt káposztá*nak nevezték. Ma már csak nyers káposztából készítenek ilyet.

A fejes- vagy hasábkáposzta a *szármá*hoz nélkülözhetetlen. Ennek népszerűségét Szeremlei is feljegyezte: *„A télire eltett savanyú káposzta főleg disznóhússal (szárma, vagyis töltött káposzta név alatt) a nép minden rétegében elterjedt és kedvelt eleség volt.”*[32] Ma is gyakori ünnepi étel, melyből többet főznek egyszerre, úgy tartják, hogy minél többször melegítik fel, annál jobb ízű.

---

[30] Uo. 79.

[31] Uo. 80.

[32] SZEREMLEI Samu, 1911. 190–193.

Ha nyáron szerettek volna húsos káposztát vagy szárát enni, akkor savanyítás helyett a kovászos uborka készítéséhez hasonló módon jártak el.

A *savanyú káposztalevest* vagy *hordós káposztalevest* télen főzték. Néhol került bele rizs, kolbász vagy füstölt oldalas, vékony rántással sűrítették, tejföllel ízesítették. Nyáron az édeskáposzta is alkalmas volt levesnek. Tejes vízben sűrűbb rántással készült, cukorral, ecettel ízesítve fogyasztották, bár nem volt túl gyakori.

Nyáron és ősszel gyakran fogyasztották az éppen érő gyümölcsöket. Különösen kedvelték a dinnyét, Vásárhelyen többeknek volt dinnyeföldje, ahol görög- és sárgadinnyét *(kóty*ot*)* termeltek. Ezek kiválóságát Palugyay Imre is említésre méltónak találta a XIX. század közepén: *„Termesztenek… görög és sárga dinnyét nagy bőséggel, melyekben kitűnő azoknak* a *másuttermő dinnyékben alig található édessége."*[33]

A sima héjú, kásás bélű *pocokkóty*ot télire búza vagy árpa közé dugták.[34] Így ért be egyes körtefajta is.

A gyümölcsleveseket ugyanúgy rántással készítették, mint a zöldségleveseket. A habarás csak újabban divat. Az almalevest nyáron kedvelték, gyümölcslevest birsalmából, meggyből télen is főztek befőtt felhasználásával. Ezeket a savanykás ízű leveseket általában nehéz, zsíros ételek előtt tálalták. Szószok, mártások szintén készülhettek friss vagy befőtt gyümölcsből egyaránt.

A XX. század elejétől kompótokat is főztek szilvából, meggyből, cseresznyéből, almából, barackból, cukorral, fahéjjal ízesítve. Ebéd után csemegeként fogyasztották, később sült húsokhoz. A *borízű alm*át süteményekbe kedvelték.

A gyümölcsök eltevése cukros szirupban befőttnek az 1930-as évektől terjedt el szélesebb körben, korábban cukor nélkül tették el. A cukros befőtteket a kompóthoz hasonlóan csemegeként vagy sültekhez ették, mártásokat főztek belőle.

A lekvár legfontosabb alapanyaga a szilva volt, melyből szeptemberben minden háznál főztek. Este kimagozták, hajnalban feltették üstbe, s nagy fakanállal kavargatták. Olyan keményre kellett főzni, hogy kavarás közben az üst feneke meglátszódjon. Cserépfazekakba szedték, majd kemencében dunsztolták. Amikor kivették, a tetejét megkenték zsírral vagy vajjal, esetleg papírral is lekötötték.

Szilvalekvár főzése. (TJM PJ)

[33] PALUGYAY Imre, 1855. 521.

[34] KISS Lajos, 1943. 319.

A téli csemegék közé tartoztak az aszalt gyümölcsök. Erre elsősorban szilvát használtak. Fűtés után a kemencében szárították ki, tepsiben. Másnap megmosták, és párszárító kasra öntve kitették a napra három-négy napig száradni. Az almát cikkekre vágták, magházát kiszedték, s csak a napon szárították. Ezt *bagolytüdő*nek nevezték. Ritkábban aszaltak körtét és meggyet. Az aszalt gyümölcsöket téli estéken szerették elcsemegézni, vagy pedig *ciberé*t, *cibórét* főztek belőle. Ez rántással készült gyümölcsleves, katolikusok böjti időben habarták.

Télire elraktározott szőlőfürtök Hőss Nagy Ernő Kenyere parti tanyájának kamrájában. (1981. SzT)

Húsvét előtti nagyböjt idején, a piacon is gyakran árultak aszalt gyümölcsöt.

Az 1940-es években gyümölcsaszaló működött Kishomokon, melyet az itt folyó gyümölcstermesztés tett indokolttá. A *Vásárhely Népe* című újság 1946. május 22-i száma tájékoztat arról, hogy ezt a gyümölcsaszalót az itt kerttel rendelkező gazdák pénzéből, állami támogatással építették. (Ma az ANNO étterem működik benne.)

A XIX. században még sok gazdának volt szőlője, s többségük bort is készített. Az itteni borok azonban nem voltak jó minőségűek, ezért nagyobb ünnepekre, például lakodalomra messzebbről hozattak jó bort, általában Csongrádról, Kistelekről. Palugyay Imre a XIX. század közepén termelt szőlőkről megjegyezi, hogy *„meglehetős kerti bort teremnek, de csak a lakosok magok szükségletére, nem pedig külkereskedésre…”*[35]

Égető Melinda levéltári kutatásai nyomán arra a megállapításra jutott, hogy a XVIII. század vége felé a vörösbor készítése szélesebb körben elterjedt, a XIX. század elején azonban az országos tendenciához hasonlóan Vásárhelyen is gyakoribbak a bőtermő, de gyengébb minőségű fehérbort adó szőlőfajták.[36]

Ha sok gyümölcs termett, akkor pálinkát főztek belőle. A XVIII. századi végrendeletekben előforduló pálinkakazánok arra utalnak, hogy a házi pálinkafőzés elterjedt gyakorlat volt.[37] Az uradalom pálinkafőző üstjei a *présház*ban és a *serház*ban működtek, ahol főként törkölypálinka készült. A XX. század elején szeszfőzdékbe vitték a cefrét. 1926-ban három városi szeszfőzde működött.[38]

---

[35] PALUGYAY Imre, 1855. 521.

[36] ÉGETŐ Melinda, 1983. 204–206.

[37] TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 46.

[38] Hódmezővásárhely törvényhatósági joggal felruházott város polgármesterének évi jelentése az 1927-ik évről. Hmvh. 1928.

A pálinkát nemcsak ünnepek alkalmával itták, hanem nagyobb munkák közben is. Ezzel kezdték a disznóvágást, de nyáron, korán reggel a napszámosoknak is kijárt.[39]

A dió és a mák elsősorban mint sütemények tölteléke szerepelt, a dió ezen túl csemege és a karácsonyi asztal dísze. A mákgubót többnyire eltüzelték, de keresztben elvágva és festékbe mártva falat is díszítettek vele.

Napraforgó, tök

Napraforgóból nagyobb mennyiséget nem vetettek, inkább csak a kukoricaföld szélén nőtt egy-egy sor. Magját aprójószágokkal etették föl. Szárát a kemencében eltüzelték, vagy kerítések, ólak építésénél használták fel.

A Vásárhelyi-puszta elterjedt építményei a *tapasztetős* vagy *sártetős ólak,* melyeknek teteje gyakran letapasztott napraforgószárból készült.[40] Ugyancsak alkalmas volt kemence készítésekor váznak, istállópadlás végére, kerekól tetejére, polyvás oldalának, árnyékszék falának.[41]

A XIX. században a napraforgót olaj nyerésére is termelték, bár erre sem nagy mennyiségben. Böjtös időszakban ezt használták étkezésre. Nagyobb mennyiségben sajtoltak viszont tökmagolajat, melyet mécsesekhez használtak.

Olajmalmok vagy olajütők, *sutu*k voltak a városban és a határban is. Sóshalmon működött egy a XIX. században, ahová Szőrhátról, Kutasról, Kútvölgyről hordta az olajnak valót a tanyai lakosság. A városban a Tarjáni Olvasókör, közismert nevén *Sutu* őrzi az olajütő emlékét.

Sajtolás előtt a tökmagot megpirították, várakozás közben ebből eszegettek, közben beszélgettek, így az olajütők egyben a közösségi élet színterei voltak. Nem véletlen, hogy a Sóshalmi Olvasókör megalapításának gondolata az ottani olajmalomból indult el.

A tököt legtöbbször a kukorica közé ültették, és takarmányként hasznosították, de emberi fogyasztásra is alkalmas volt. Az ún. *fahajú tök*öt és a *dinkatök*öt termelték, takarmányként lónak, marhának, disznónak adták. A marhának le is reszelték. A fahajú tök magját tepsiben megpirították, s kedvelt téli csemege volt. Mindkét tökfélét szerették sütve, a fahajút inkább ősszel, a dinkatököt télen fogyasztották reggelire vagy vacsorára, néha csak csemegeként. 50–60 darab tökszelet is sült egyszerre a kemencében. Egyéb tökféléből keveset termeltek. A kabaktök megszárított termése tojástartónak volt alkalmas. A kicsi, fehér, tojás formájú tököt a tyúknak készített fészekbe rakva *palozsná*nak nevezték. Arra szolgált, hogy a tyúk abba a fészekbe tojjon.[42]

Kender

Az elmúlt századokban a kender termesztése különösen fontos volt a parasztgazdaságok számára. A török adójegyzékek tanúsága szerint már a XVII. században is termeltek kendert és lent. A len érzékenyebb növény lévén századunkra elvesztette jelentőségét, csupán a kendertermesztés maradt fönn. A XIX. század elején a mártélyi határ részét képező *Pamukföld* ennek termesztésére szolgált.[43]

A házi textíliák jelentős részét a parasztgazdaságokban a maguk által megtermelt és feldolgozott kenderből készült vászon tette ki. A vászon megszövését takácsok végezték. A kender feldolgozása a fonal elkészítéséig házilag történt.

Vászonneműekből állt az eladó lányok kelengyéjének jelentős része, de a gazdaság sem nélkülözhette ezeket a zsákok, ponyvák beszerzése miatt.

A nagypéntek tájékán vetett kendert Anna-napkor (július 26.) *nyűtték*, azaz kézzel húzták ki a földből. Ha sok volt, akkor előfordult, hogy kaszával vágták. Kisebb kévékbe kötötték, két *összemarék*

---

39 SZEREMLEI Samu, 1911. 196.

40 NAGY Gyula, 1968. 62.

41 NAGY Gyula, 1975. 226., 252., 255–256., 260.; NAGY Gyula, 1968. 62.

42 NAGY Gyula, 1968. 111.

43 KOVÁCS István, 1984. 336.; RÁKOS István, 1984. 477.

adott ki egy kévét.[44] Némi száradás után a lombos felét a földhöz veregették, hogy a levelek lehulljanak.[45] A kévéket 25–30 darabjával kúpokba állították, majd kocsira rakva elszállították áztatni. Egyesek a tanya ártézi kútjának gödrében áztatták, mások inkább elvitték messzebbre, mert büdös volt, a jószág ott nem legelte a gyepet, ahol a kender leve kicsurgott. Kiss Lajos szerint vitték áztatni a Hódtóra, Kakasszékre, Szárazérre, a Tiszára, sőt Gyopárosra is. Megemlít még három gödröt az Erzsébeti úton, ahol a gödrök gazdája minden tizedik kévét elkérte az áztatásért.[46]

A kévéket a vízben levert karók közé rakták, majd lesúlyozták sárral, téglával. Egy hét múlva nézték meg, hogy jó-e. Az időjárástól függött, hogy meddig kell áztatni a kendert, ez hideg időben két hétig is eltartott. A vízből kiszedve alaposan kimosták, előbb az áztatóvízben, majd egy teknőbe engedett tiszta vízben. Ezt a munkát férfiak és nők egyaránt végezték. A kévéket a gyepen felállítva száradni hagyták. Ha nem otthon áztatták, akkor még aznap hazaszállították, és a tanya udvarán állították fel. Ha nem elég száraz az idő, akkor kemencében is szárították fűtés után, de ez elég kockázatos volt, ahogy Kiss Lajos leírta: *„Többször megtörtént, hogy lángra lobbant a kender, aminek a béresek örültek, mert az elégett kenderrel nem volt baj, nem kellett törni, tépni, motollálni. Éppen ezért a gazdasszony nagyon ügyelt, hogy ne legyen tüzes a kemence.”*[47] A kendert nem mindig dolgozták föl azonnal. Ha csak a következő tavasszal törték el, addig száraz helyen tárolták, például ólpadláson.

A kender törését férfiak végezték, kévénként fogva meg s téve a kendertörő alá. Jó erősen megverték, közben néha kirázták belőle a *csepű*t, az apróra tört belső, fás anyagot. Végül a megtört kendert *babá*ba csavarták.

Kendertörés 1934-ben (TJM TI)

A kender további puhításának egyik módja a *morzsolás* volt, amit késő ősszel a gyerekek végeztek a szobában: a kendercsomóra mezítláb ráállltak, s addig taposták, amíg puha nem lett.[48]

A csepűtől végleg a *gerbenezés*sel szabadították meg. A *gereben* szegrózsájához csapkodva fésülik, tisztítják a szálakat. A megtisztított, csomóba kötött hosszú szálak alkalmasak vászonszövésnek, a rövidebb *kóc* vagy *szösz* kötélnek, zsáknak, ponyvának. A kender kifésüléséhez kétféle gerebent használtak, egy ritkább és egy sűrűbb szegrózsás szerszámot.

A vászonneműnek való kendert a XIX. század első felében a lányok *guzsaly*on fonták meg. Ez olyan társas munka, melyet szórakozással kötöttek össze, s a *fonók* egyben a párválasztás fontos színterei is voltak.[49] A század második felében a guzsalyt a rokka váltotta fel mint a fonás eszköze.

---

44 MNL CSML HF KISS Lajos kéziratok. XIV. 223.

45 NAGY Gyula, 1963. 141.

46 MNL CSML HF KISS Lajos kéziratok. XIV. 223.

47 Uo.

48 Uo.

49 A fonóbeli szórakozásokról Török Károly írt színes beszámolót. TÖRÖK Károly, 1867. 34–35.

Gerebenezés 1934-ben. (TJM TI)

A béres vagy a gazda *kallantyúlta* a zsáknak, ponyvának való durvább fonalat: *„Az* asztalra *vagy ládára elébük teszik a tépett szöszt, rátesznek súlyos tárgyat, balkézzel húzza a szálat, jobbal hajtja a kallantyút.”*[50]

A vászonnak való fonalat ezután kifehérítették, majd motollára vetették fel, ami egyben mérésre is szolgált. (3 szál fonál = 1 ige, 40 ige = 1 pászma = 1 rőf vászon.)[51]

A fonalat gombolyagban vitték el a takácshoz megszövetni. Házicérnának a finomabb fonálból két szálat összefogtak, rokkával összesodorták. Ezt nevezték *viszálás*nak.

Fonás1934-ben. (TJM TI)

[50] MNL CSML HF KISS Lajos kéziratok. XIV. 223.

[51] Uo.

Kallantyú használata 1934-ben. (TJM TI)

A mai adatközlők már nem emlékeznek pontosan a kenderfeldolgozás minden fázisára, hiszen ennek gyakorlata már gyerekkorukban megszűnt, illetve egyszerűsödött. Ekkor már nem elsősorban a vászonneműek beszerzése volt a feldolgozás célja, hanem a gazdaság ellátása zsákokkal, ponyvákkal, melyekre különösen cséplés idején volt nagy szükség. A búza tárolására az *égynyüstös zsák* volt alkalmas, a lisztet *négynyüstös*ben tartották.

A kender volt az alapanyaga a köteleknek is, melyek szintén nélkülözhetetlenek a parasztgazdaságokban. A kötélgyártók munkájukhoz nagyobb mennyiségben halmoztak föl kendert. Erre példa a *Vásárhely és Vidéke* című újság 1902. november 9-i tudósítása arról, hogy a helybeli Fülöp Károly kötélverő mester pusztaszéli tanyáján egy nagy kazal kender leégett.

A kötélgyártók munkája iránt olyan nagy volt a kereslet, hogy a helybeli kendertermés nem bizonyult elegendőnek. A Fülöp testvérek például 1898-ban bácskai kenderből dolgoztak. Kiemelkedő helyüket jelzi a város kötélgyártásában az, hogy Újvilág utcai műhelyük mellett a Kaszap utcában üzletük is volt.[52] Fülöp Károlyné Somodi Mária 1921. április 20-án nyitotta meg új telephelyét az Andrássy utca 27. szám alatt, ahogyan erről a *Vásárhelyi Reggeli Újság* 1921. április 10-i száma tudósít. Hozzáteszi még: *„A vásárhelyi kötélgyártási ipar mindig gazdag és híres volt messze vidéken; az új cég ezt a hírt fogja növelni. Ebben az iparban a Fülöp család olyan valóságos dinasztia volt, most új hajtásában is ez bővül ki.”*

A kevésbé tehetős kötélverők – különösen, akik falun éltek – nem tudtak munkájukhoz nagyobb mennyiségű kendert felhalmozni, ezért inkább a tanyavilágot járták, és a gazdák által termelt és feldolgozott kendert ott helyben sodorták meg kötélnek.

[52] HÓD-MEZŐ-VÁSÁRHELY, 1898. január 1.

Állati eredetű termékek feldolgozása

A paraszti háztartások legfontosabb nyersanyaga a kenyérgabona mellett a hús és a zsír volt. Minden család igyekezett legalább annyi állatot nevelni, amennyi számukra az egész évi húsellátást biztosította. Mészárszékben ritkán vásároltak húst, inkább csak egy kis marhahúst, ha megkívánták. Húsfogyasztásuk jelentős részét a saját nevelésű disznó és csirke tette ki.

A hagyományos paraszti étrendben vasárnap és csütörtökön, néha kedden is hús került az asztalra. Télen rendszerint disznóhús, nyáron gyakrabban csirke. A húsfogyasztást természetesen a család anyagi helyzete is befolyásolta, míg az előbb említettek tehetősebb gazdákra érvényesek, addig a szegény családok esetleg csak ünnepnap láttak húst. Ők is igyekeztek azonban valamennyi aprójószágot nevelni és legalább egy disznót hizlalni.

Sertés

A legtöbb család saját szükségletre átlagban 2-3 disznót hizlalt, de a nagygazdák 10-12 jószágot is levágtak egy évben, mert a nagy nyári munkák idején sok füstölt hús fogyott, a cselédek fizetésének egy részét pedig a szalonna tette ki.

A disznó húsát füstölve egész évben tárolhatták, szalonnája a családjuktól távol dolgozó férfiak számára nélkülözhetetlen volt, de otthon is felhasználták számos étel készítéséhez, ezt ették reggelire és vacsorára, ezt kapták a napszámosok, cselédek.

Korábban szőke mangalicát neveltek, a század elejétől fokozatosan a magyar fehér hússertés terjedt el.

Az egyéves süldőt ősszel fogták be hizlalni. A szólás szerint *„Egyed-napkor befogjuk*, *karácsonykor lévágjuk.*" (Egyed-nap: szeptember 1.)

A disznóvágások időszaka András-naptól (november 30.) február végéig tartott. Tehetősebbek egyszerre többet szúrtak le, szegényebbek egyenként, akkor is, ha egy évben kettőt, hármat vágtak. Úgy osztották be, hogy jusson karácsonyra, farsangra, néha még tavaszra, húsvét környékére is. Míg a téli vágás húsát felfüstölték, addig az utolsót, a tavaszit általában lesütötték. Ilyenkor az idő már nem volt alkalmas füstölt hús tartósítására.

A disznóvágáshoz való készülődés általában már néhány nappal korábban elkezdődött. Manapság ez abból áll, hogy megvásárolják a sót, a rizst és a fűszereket, pogácsát és édes süteményeket sütnek. A *böllérpogácsa* régen is elmaradhatatlan volt, az esti torhoz pedig rétest sütöttek az asszonyok. A férfiak megköszörülték a késeket, előkészítették a szükséges szerszámokat.

A disznóvágás napján már 4-5 óra körül felkeltek, ekkor érkezett a böllér is, aki egy ehhez értő ember a családból vagy pedig pénzért megfogadott hentes, esetleg nem szakember, de jól ért hozzá.

Az előző nap kiválasztott és lemért disznót a böllér szúrta le. Vérét egy edényben fölfogták, ebből lett reggelire a hagymás vér.

A disznó *pörzsölés*ét a század elején még szalmával végezték, a harmincas évek második felétől egyes helyeken a *fatüzes gép*pel, az utóbbi évtizedekben pedig a palackos gázzal való perzselés terjedt el. Ezután meleg vízzel lemosták a jószágot, majd többen is nekiláttak késsel, kefével tisztítani, amíg fehér nem lett.

A disznót a legtöbb helyen hason kezdik el bontani. Ez az eljárás a két világháború közötti időszakban terjedt el szélesebb körben, hivatásos hentesek tevékenysége nyomán. A korábban általános gerincen való bontás ma ritka.[53]

A disznót egy farácson vagy ajtón bontották, az udvaron. A háton fekvő disznóról először a sonkákat kanyarították le. Régen rajta maradt a köröm, néhol hozzávágták a lapockát és a keresztcsontot is.[54]

---

[53] Kisbán Eszter a következőket írja a két eljárásról: „Az orjára való bontás évszázadokon át kizárólagos eljárás volt, mellette a XIX–XX. század fordulóján jelentkezik vidékenként különböző időpontban és intenzitással, tanult hentesek tevékenységének hatására az állványon, karajra való bontás." KISBÁN Eszter, 1969. 103–104.

[54] KISS Lajos, 1930. 12.; BÁLINT Sándor, 1972/73. 122–123.

Nagy Gyula a Vásárhelyi-pusztán felfigyelt a vallási különbségekből adódó fogyasztási szokásokra, mely szerint: *„A reformátusok a körmit csak akkor szedték le, amikor főzni akarták. A katolikusok a körmit, fejbőrt, farkát kocsonyának szánták, s húshagyó kedden /kocsonyás ünnep/ fogyasztották. A reformátusok nem készítettek kocsonyát. A kocsonyába valót elhasználták bablevesbe, mert így tovább tartott."*[55] A füstölt sonkából, körömből nyáron paprikást is főztek.

Miután a sonkát eltávolították, a disznót hasra fordították, és a fejét levágták. Szintén Nagy Gyula jegyezte föl, hogy: *„A katolikusok kövércsütörtökön (nagyböjt előtti csütörtökön) a disznó állát egészben tálalták föl."*[56]

A régi feldolgozási mód, az *orjára bontás* azt jelentette, hogy a gerinc mentén végig vágták a fejtől a farokig, a szalonnát széthúzták, és egy balta segítségével kibontották az *orjá*t, vagyis a gerincét, s a farokkal együtt kiemelték. A felbontásnak ez a módja mindaddig gyakorlat volt, amíg a hús nagyobb részét füstöléssel tartósították.

A kibontott részeket behordták a feldolgozás helyére, ami leggyakrabban a nyári konyha volt. Itt egy kecskelábú asztalt állítottak föl, alá kerültek a nagy vájdlingok, fazekak, régen a fateknő is, melyekbe a behordott húsokat helyezték.

A kettéhasított disznóból először a szívet és a tüdőt emelték ki. A szív felső részéről levágták a *kutyafül*et (szívbillentyűt), s eldobták.

Az udvaron álló üstházba már korán reggel begyújtottak, mire a bontásra került sor, az üstben már forrt a víz. Ide tették abálódni a tüdőt, szívet, nyelvet, májat és a tokaszalonnát. Ez utóbbi kivételével a többi a hurkába és a sajtba került. Ahol szerették, ott a szívet és a nyelvet az *abalé*ból kivéve besózták, és eltették későbbre *szíve-nyelve leves*nek.

A hashártyát óvatosan kivágva emelték ki a beleket és a gyomrot. A megtisztított vese a paprikásba került. A hájat kézzel fejtették le. A belsőségek után a húsos részeket szedték föl: az oldalast, a két oldalon végigfutó *nyúlját*, a *lapocká*kat, a *körösztcsont*ot. Végül csak a szalonna maradt egészben.

Az elmúlt századokban nem sütötték ki a zsírt a szalonnából. Egy darabban sózták le, és így hagyták meg. Főzéskor csak a szükséges mennyiséget vágták le és olvasztották ki.[57] Hódmezővásárhelyen ez a gyakorlat a XX. század elején még olyan formában élt tovább, hogy a szalonnát két darabba vágva hagyták meg és sózták be. Egy-egy darab szalonnában még a *karótő* helye is megmaradt. Ezeket az oldalszalonnákat *kuká*ra akasztva a padláson tárolták.

Újabban a szalonnát több darabba vágva szedik föl, s ezek tartósítása a család kívánsága szerint különböző. A vastagabb háti részeket, a *girincszalonná*t sózzák, a vékonyabb hasaalját füstölik. A század elején még inkább sózták a szalonnát, és kisebb mértékben füstölték. A füstölt szalonna darabokat téglalap alakúra vágták, tetejüket gondosan megnyesték. A *tokaszalonná*ból abált szalonnát készítettek. Ez korábban csak módosabb helyeken volt divat, az utóbbi évtizedekben általánosan elterjedt, de egyszerre keveset csináltak belőle. Ritkábban zsírban is abáltak szalonnát.

Az abálásnak egy különleges módját Nagy Gyula jegyezte le: *„Többen nyáron* ***napabálta*** *szalonnát készítettek. A szalonnát összetört fokhagymával behintették, sóval, paprikával beszórták, és a forró napra tették. Egy hét múlva nagyon finom lett."*[58]

A bontás befejeztével került sor a reggelire, amelyhez a vért előbb sós vízben megabálták, majd hagymás zsíron megsütötték. Borsozva, esetleg kicsit paprikázva fogyasztották, mellé savanyúságot ettek. Ha többen vannak, akkor már a reggelihez is sütöttek húst. Erre legjobb a disznó feje tövéről levágott bőrös húsdarab, amit *cigánypecsenyé*nek hívnak. Utána tejeskávét vagy teát ittak.

Reggeli után az asszonyok hozzáláttak a bél tisztításához, mások a kását fakadoztatták, fokhagymát pucoltak.

A bélről lefejtett *bélzsír*t vagy *bélkövér*t hideg vízbe áztatták, majd külön sütötték ki, úgy, hogy egy kis tejet öntöttek hozzá, ami elvette a szagát. Egyesek szappanfőzéshez használták föl a bélzsírt, mások kocsikenőcsnek sütötték ki.

---

[55] NAGY Gyula, 1968. 76.

[56] Uo. 75.

[57] KISBÁN Eszter, 1997. 478.

[58] NAGY Gyula, 1968. 77.

A belet korábban kukoricával, búzával tisztították, később mosógépben is mosták, mosogatószeres vízben. Tisztításához ecetet és szódabikarbónát használtak. Mosás után sós vízbe áztatják, és vöröshagymát szelnek rá, hogy elvegye a szagát. A kés fokával újabban csak a kolbásznak való belet kaparják meg, a vastagbél tisztítását a mosógép jól elvégzi. Az utóbbi időben azonban a bél tisztításával már csak kevés helyen vergődnek, esetleg ott, ahol van ehhez értő és ráérő öregasszony. Egyszerűbb megvenni a műbelet, melyet legtöbbször a böllér hoz magával.

A férfiak munkája eközben a hús és a szalonna összevágása volt. Először a nagyobb húsdarabokról fejtették le a fölösleges zsírt, melyet a hájjal együtt sütöttek ki. Ahol szeretik a hájastésztát, ott hagytak valamennyit nyersen, melyből néhány napon belül tésztát sütöttek. Egy részét felhasználhatták kocsikenőcsnek is.

A húst darabolás közben csoportosították. Lesütésre szánták az *oldalast*, a *tokpecsenyét*, a *sonkapecsenyét*, a *combhúst* és a *nyúlja* porcos részét. Bőrös részek közül esetleg a *hasaalja szalonna* kerülhetett bele.[59] Ezeket egyenlő nagyságúra vágták össze, hogy egyszerre süljenek meg. A kisütött húst zsírral leöntve bödönökben tárolták. Tavasszal vagy nyár elején melegítették ki ebédre. A lesütés még az 1970-es években általános gyakorlat volt, később a fagyasztók elterjedésével ez az eljárás nagymértékben visszaszorult. Környékünk erre vonatkozó adatai azt mutatják, hogy csupán a XX. század néhány évtizedére – a két világháború közötti időszaktól a ’70-es évekig – korlátozódott a hús tartósításának e változata.[60] Szegényebb családok a hús lesütését pazarlásnak tartották, amit csak nagygazdák engedhettek meg maguknak, akik több disznót vágtak. Ők is inkább csak az utoljára vágott disznó húsát sütötték le. Mások maradtak a hús füstölésénél, amit gazdaságosabbnak tartottak. A füstölt húst többféle ételbe fel lehetett használni, esetenként többször is. A század elején még szinte az összes húst felfüstölték, így biztosítva az egész évi hússzükségletet. A XX. század második felében már inkább csak sonkát füstöltek fel, azt is a család szükségleteinek mértékében. A füstölt sonkának a húsvéti étrendben jutott kiemelkedő szerep. Ha csülköt is füstöltek, azt *kissonká*nak nevezték. Manapság csak a húsvéti sonkának valót füstölik, részben azért, mert a füstölt húst nehéz ételnek tartják, de azért is, mert a fagyasztással a tartósításnak egyszerűbb módja terjedt el.

A csoportosítás során külön edénybe tették a kolbászba, szalámiba kerülő húst: a hosszúpecsenye egy részét, a nyúljáról levagdalt darabokat, a keresztcsontról és a lapockáról lefejtett húst. A kolbászhúst régen késsel vágták össze, majd két bárddal apróbbra darabolták, *mögbárdolták*.[61] Ezt a munkát a húsdaráló elterjedése könnyítette meg, az utóbbi évtizedekben ennek elektromos változatát használják.

A nyúlja többi része a *szármá*ba (töltött káposzta) ment. Paprikásba került az orjának a fele, a fejnek a fele összevágva. Az orja másik felét meghagyták levesnek, a fejről a bőrös részeket kocsonyának. Ebbe főzték a négy körmöt is, hacsak nem hagyták a sonkán.

Ha a szalonna egy részéből zsírt sütöttek ki, azt is ilyenkor vagdalták össze. A tetejéről lenyesték a *csúnyáját*, kivágták a sózni, füstölni vagy abálni valót, a többit, a sütnivalót egyforma nagyságú darabokra vágták, néhol a bőre közepébe is tettek egy vágást.

Mivel a reggeli elég későre esett, ezért ebédet nem mindenütt készítettek, ahol mégis, ott orjából levest főztek, a főtt hús mellé pedig meggy- vagy paradicsomszószt. Néhol a paprikás is elkészült ebédre, máshol csak vacsorára. Ezt a férfiak főzték kinn az udvaron, bográcsban. A húsos, szalonnás, bőrös falatok mellett ide került a máj egy része, a vese, a lép és a velő, ez utóbbi egy tiszta ruhába kötve. A paprikást savanyúsággal ették.

A munka a hurka és a kolbász töltésével folytatódott. A kolbásznak való hús közé néhány kemény szalonna szeletet is daráltak. Eredetileg csak sóval, fokhagymával ízesítették, a XX. században terjedt el a paprikával, borssal, köménymaggal való ízesítés. Még az utóbbi időben is akadt azonban olyan hely, ahol nem tettek bele paprikát. Ugyancsak a XX. században vált népszerűvé a szalámi készítése, de kolbász is több készült, mint régebben.

---

[59] HERCZEG Mihály, 1994. 71.

[60] Kisbán Eszter kutatásai is ezt erősítik meg. KISBÁN Eszter, 1997. 476.

[61] NAGY Gyula, 1968. 75.

A XIX. században a hurkát a rizs mellett kölessel vagy kukoricakásával töltötték. A következő században már csak akkor, ha hiányzott a rizs vagy nagyon drága volt. Míg Szeremlei a lakodalmi ételek között említette a dercés hurkát (megdarált és megszitált kukorica nagyjával töltött hurkát), addig Kiss Lajos már csak hallomásból ismerte. [62]

A hurkába beledarabolták a megabált tüdőt, *torkos*t, lépet, májat. Manapság ezeket is darálják. A hurka fűszerei: só, bors, esetleg majoránna vagy pirított vöröshagyma.

A disznó gyomrát ugyanezzel a töltötték meg, s ezt *gömböc*nek hívták. Töltés után a hurkával együtt megabálták, majd a padlásra akasztották fel, hogy hideg helyen legyen. Néhány nap múlva tepsibe téve, káposztával együtt megsütötték. Hasonlóképpen töltötték meg a *pálannyá*nak nevezett részt, melyet így *kisgömböc*nek is mondtak.

A disznógyomrot a XIX. században tejoltóként hasznosították. A XX. században már inkább disznósajt készült belőle, melybe beledarabolták a szívet, nyelvet, vesét, bőrdarabkákat, fűszerezték, majd újra abálták, végül lepréselték és füstölték.

Véres hurkát régen csak úri helyeken töltöttek, ma is kevesen készítik. A megabált, összevágott vérhez pirított zsemlekockákat, szalonnakockákat, sót, borsot, majoránnát adtak. Ezt töltötték a bélbe. Hamar el kellet fogyasztani, mert gyorsan romlott.

A disznósajt mellett újabb készítmény a májas hurka is.[63]

Miközben a hurkát, kolbászt töltik, egy asszony a zsírt süti ki. Amikor kész, nyeles szűrővel szedi ki a *töpörtő*t a zsírból. Míg régebben kevés zsírt sütöttek ki, addig tepertő is csak annyi volt, hogy a szebbeket frissen elfogyasztották, a többiből *töpörtős pogácsá*t sütöttek. Később, amikor már bővében voltak, egyes helyeken a szép darabokat a lesütött húshoz hasonlóan zsírban tették el.

A húst és a szalonnát a férfiak sózták be, két-három hétig állt a kamrában, fateknőben, ahol időközönként forgatni kellett, különben *mögpállott*. A sós szalonnát felaggatták helyére a kamrában vagy a padláson, a többit füstölték. Az egész Alföldön a szalonna tartósításának fő eljárása a sózás volt, a füstölt szalonna csak a XX. század első felében terjedt el.[64] A szalonna füstölésének egy nap elég, a húsokat három napig füstölik, a vastagabb sonkát négy-öt napig is. Ugyanennyi idő kellett a kolbásznak, de azt hideg füstön tartották, mert ha meleg volt, megolvadtak benne a szalonnadarabok.

Amíg a konyhák szabadkéményesek voltak, addig minden háznál otthon füstölték a húst, később a kemence szájához csatlakozó *kaminos kémény*ben. Amikor ezeket is kezdték lebontani, külön füstölő építményre volt szükség. Egyesek építettek ilyen kis udvari füstölőt, s ide máshonnan is hoztak füstölni valót. Néhányan ipart is váltottak füstölés végzésére.

Akik nem szerették a füstölt húst, azok kemencében szárították ki, tepsibe téve, kenyérsütés után. Így azonban nem volt olyan tartós, ez az eljárás nagyobb mennyiségű hús konzerválására nem alkalmas.

A disznótor fő étkezési alkalma a vacsora, az igazi tor. Ekkorra a munkát befejezték, és megjöttek a vendégek is. Vacsorára néhol tyúkot vágtak levesnek, csigatésztát főztek hozzá, utána tálalták a paprikást savanyúsággal, máshol a töltött káposztát, majd a hurkát, kolbászt, pecsenyét befőttel. A régi disznótorok süteményei: a fánk, a rétes, a béles, a kőttes pogácsa, kalács, lekváros kifli, hájas tészta. A vacsorához bort ittak.

Manapság ritkább a disznótoros vacsora, inkább az ebéd bőséges, és délután már hazamennek a segítők. Ahol mégis van vacsora, ott orjalevest kínálnak, paprikást, hurkát, kolbászt, újabb édes süteményeket, tortát, a bor mellett pedig sört.

Másnap még sok munka vár a háziakra: lesütik a húst, amit előző nap besóztak, füstölni viszik a kolbászt, májashurkát, és a disznósajtot. Másnap hordják szét a kóstolót a rokonoknak, szomszédoknak, barátoknak. A kóstoló egy tányér hideg paprikásból, egy-egy szál hurkából és kolbászból áll, néha tepertőt vagy sütni való húst is tesznek mellé.

A megmaradt paprikást többnyire hidegen fogyasztják el a következő napokban.

---

[62] KISS Lajos, 1943. 158.; SZEREMLEI Samu, 1913. 460.

[63] Bálint Sándor a disznósajtot német eredetűnek tartja. A májas hurkáról ezt írja: „… csak a legutóbbi évtizedekben készül a városi paraszthaztartásokban. Mint mondják, torontáli sváboktól tanultuk a készítését." BÁLINT Sándor, 1972/73. 126.

[64] KISBÁN Eszter, 1997. 479.

A disznóhús fogyasztása különösen a téli étrendben volt jelentős, ilyenkor nagyobb mértékben frissen, nyáron füstölt formában készítették el.

Friss disznóhúsból csak disznóvágás környékén főztek levest, a csontos részekből, leggyakrabban az orjából. A kiszedett főtt húst szósszal tálalták. Régen füstölt orjából is készült leves, amit szárazbabbal főztek meg.

A disznóvágáskor megabált és eltett szívet és nyelvet hagymalevesben főzték meg, paprikás rántást tettek rá, és ecettel ízesítették. Mint a legtöbb levest, ezt is tejföllel szerették a vásárhelyiek.

A *pacallevest* és a *hurka-* vagy *gömböclevest* már csak Kiss Lajos leírásából ismerjük. A pacalleves a disznó gyomrából, rántással készült, ecettel, tejföllel fogyasztották. A XIX. században lakodalmi étel is lehetett, mert Kiss Lajos egy 1847-ben lejegyzett lakodalmi versben találkozott vele. A század elején azonban már a legidősebbek is csak ritkán főzték. A hurkaleves pedig már a XIX. század végén is ritkaságnak számított. A hurka töltelékéből disznó gyomorba töltöttek, ezt hagymalevesben főzték meg, s *gömböclevesnek* is nevezték.[65]

A hús elkészítésének legkedveltebb módja itt a paprikásfőzés. Disznóvágáskor hosszabb lével főzték, hogy jusson elég a hidegpaprikásnak szánt tányérokba. Főzéskor alulra helyezték a csontos részeket, majd rétegesen a többi húst és a hagymát. A tört paprikát csak akkor szórták rá, amikor majdnem kész.

Kiss Lajos szerint Vásárhelyen a paprikásba sem hagymát, sem zsírt nem tettek.[66] Hagymát újabban mindig tesznek bele, a zsírt pedig csak olyankor hagyják el, ha nagyobb mennyiségben, bográcsban főzik. Ha kevés húsból készítik – például egy családnak ebédre –, akkor az utóbbi időben pörköltet főznek, vagyis a húst előbb zsírban megpörkölik a hagymával együtt, majd paprikázzák, és vízzel felöntik.

Amikor még a hús nagy részét füstölték, akkor nyáron füstölt disznóhúsból is főztek paprikást, ehhez azonban a húst előbb beáztatták. Ez volt a *sonkapaprikás* vagy *csülökpaprikás*. Legtöbbször krumplit is főztek közé. Ma már ritka.

Friss disznóhúsból szintén csak disznóvágás környékén sütöttek húst, a kemencében, tepsiben pecsenyét, kolbászt, hurkát, krumplival vagy káposztával. A lesütött húsból nyáron mindenkinek kivettek egy darabot ebédre, és megmelegítették. Sonkát füstölve és frissen is sütöttek tepsibe téve a kemencében kenyérsütés után. Egészben a kisebb malacsonkát sütötték.

Parázs fölött csak szalonnát sütöttek, főleg nyáron, amikor kinn dolgoztak a szabadban. Otthon, lábasban tepertőt készítettek belőle, tarajosra sütve.

A prézlivel panírozott rántott húsok a XX. század elején terjedtek el. Lisztben, tojásban megforgatva – *parasztosan* – azonban korábban is sültek húsok.[67]

A paprikás mellett a legkedveltebb húsos étel a *szárma* vagy töltött káposzta volt. Télen, friss disznóhúsból, a *nyúljá*ból készítették. Régen késsel vágták össze, most megdarálják a húst, rizst, tojást, kevés lisztet, sót, borsot, paprikát adnak hozzá. A húsgombócokat savanyú káposztalevélbe csomagolják. A XX. század elején még sokfelé vászonfazékban főzték a kemencében. A fazék aljára savanyú aprókáposztát raktak, majd a töltelékes káposztát, a tetejére újra aprót. Vízzel felöntve megfőzték, paprikás rántást tettek rá, majd tejfölözve fogyasztották. Nyáron, amikor még nem volt savanyú káposzta, zsenge szőlőlevélbe csomagolták a tölteléket. A töltött káposzta a hajdani lakodalmi étrendben is előfordult.[68] Disznóhúsból egyszerű húsos káposztát is főztek.

Karácsony és húsvét környéki étel a kocsonya, melyhez a disznó körmét, a fej, bőrös részeit, esetleg fülét, farkát használták fel. Kiszedve a tetejére egy kis paprikás zsírt öntöttek.

A XX. században elterjedt húsétel a fasírt és a töltött paprika.

A paraszti háztartásokban a disznó táplálkozásra fel nem használt zsiradéka sem veszett kárba. Ebből főzték a szappant. Az 1980-as években még tanyán előfordult a házi szappanfőzés.[69]

---

65 KISS Lajos, 1943. 158.

66 Uo. 179.

67 HERCZEG Mihály, 1994. 66.

68 SZEREMELEI Sámuel, 1913. 460.

69 Részletes leírását lásd az Élelmiszeripar című fejezetnél.

A sertéshús feldolgozásának XX. századi változásait T. Bereczki Ibolya elemezte. Alapvető megállapításai környékünkre is érvényesek. E változások fő tendenciájaként a szalonna és a zsír felhasználásának csökkenését, a hús fogyasztásának növekedését figyelte meg. Átalakultak a konzerválási módok, melyek a húsrészek felhasználásában is változásokat hoztak. A változások legjellemzőbb vonása a füstölés visszaszorulása.[70] Vásárhely környékén is megfigyelhető, hogy csak a húsvéti sonkának szánt húst, kevés szalonnát valamint a kolbászt és szalámit füstölik manapság. A fagyasztók elterjedésével egyszerűsödött a húsok tartós tárolása, lesütött húst pedig már csak a változatosság kedvéért készítenek.

Marha

Marhahúsból készített leves Kiss Lajos szerint az 1890-es években terjedt el.[71] Inkább csak módos családok engedhették meg maguknak, szegényeknek nem volt arra pénzük, hogy mészárszékben vegyenek húst.

Paprikásnak mindenféle húst készítettek, mégis a marhánál tartjuk indokoltnak részletesebb ismertetését, mert környékünkön a paprikásfélék közül a marhapaprikás volt a legbecsesebb, mely a legnagyobb ünnepek étrendjének fő fogása.

Kisbán Eszter megállapítja, hogy *„a gulyás/pörkölt/paprikás… az alföldi parasztkonyha leggyakoribb húsétele és mindenképpen legjellegzetesebb étele…”* Készítését illetően pedig: *„Az alkalmak skálája Hódmezővásárhelyen a hétköznapi húsevő napoktól, vasárnaptól egészen a lakodalomig terjed.”*[72]

Környékünkön hagyományosan *paprikás* változatban készítették, pörköltnek csak újabban és kisebb mennyiségű hús főzésekor ették.

Az étel népszerűségét a helyi szerzők is megerősítik. Kiss Lajos szerint: *„a vasárnapi és ünnepi ételek között leggyakoribb a paprikáshús, amely szegénynek és gazdagnak egyaránt legkedvesebb ele-dele…”*[73] Szeremlei hasonlóképpen jegyzi meg, hogy *„mindenféle húst legörömestebb paprikásnak kevés lével készítettek…”*[74]

A marhapaprikás régen és ma is nélkülözhetetlen étele a lakodalmaknak, nagygazda családok halotti torra is marhát, általában ökröt vágtak.[75] A marhapaprikás széleskörű népszerűségét a mai napig

Czeglédi József paprikást főz bográcsokban 1921-ben. (TJM Ltsz.: 95.87.1.)

[70] T. BERECZKI Ibolya, 1997. 108–111.
[71] KISS Lajos, 1943. 178.
[72] KISBÁN Eszter, 1989. 102., 76.
[73] KISS Lajos, 1981. II. 206.
[74] SZEREMLEI Samu, 1911. 194.; idézi: KISBÁN Eszter, 1989. 76.
[75] NAGY Vera, 1980/81. 149.

sem vesztette el. Ahogyan feltálalták a XIX. század első felében a céhes mesterek ünnepi vacsoráján, úgy a XX. században a munkahelyi rendezvények, téesz vacsorák fő fogása is. Az említett alkalmak közül érdemes kiemelni a céhek farsangi szokásokhoz kapcsolódó rendezvényét, a lakozást, melynek kiadásait számadáskönyveikből nyomon követhetjük. A marhahús beszerzése mellett a szabóknál 1817-től, a csizmadiáknál 1837-től történik említés paprikáról, ami arra utal, hogy a marhahúst paprikásként készítették el. Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy a paprikás – elsősorban a marhapaprikás – a vásárhelyi nép ünnepi táplálkozásában már a XIX. század első felében helyet kapott, s egyben megerősítik Kisbán Eszter megállapítását, amely szerint: *„A népi kultúrában a pásztorételből a paprika hozzáadásával teremtett parasztétel a 19. század első felében elindult a köznapi helyzetekből a nagyünnepi pozíciók felé.”*[76]

Bár a városi polgárok, iparosok asztalára már a XX. század elején többször került mészárszékben vásárolt marhahús, az említett ünnepi alkalmakon kívül viszonylag keveset fogyasztottak. Ha egy gazda rákényszerült, hogy levágjon egy marhát, azt általában szétosztották, eladták rokonoknak, szomszédoknak, mivel marhahúst nem tartósítottak. Elkészítési módja jórészt csak paprikásra korlátozódott.

Manapság bármikor vásárolható marhahús, és a szakácskönyvek terjedésével változatosabban készíthető el, mégis ritkábban kerül asztalra, mint a disznóhús.

A levágott marha bőrét kereskedőknek adták el, szarvából a fenőkő számára *tokmány*t készítette, ügyes kezű pásztorok pedig sótartót, rühzsírtartót.

Juh

A XIX. századi állatállományhoz képest a XX. században mind a szarvasmarhák, mind a juhok száma megcsappant. Míg marhahúst bármikor lehetett a hentesnél vásárolni, addig az utóbbi évtizedekben a birkahús ritkaságnak számít, így fogyasztásának mértéke is csökkent. A XIX. század és a XX. század elejének ünnepi étrendjében a birkapaprikás is fontos szerepet töltött be, különösen azokon az ünnepeken, ahol a meghívottak száma nem indokolta, hogy egy marhát vágjanak le. Ekkoriban igen sok parasztgazdaság rendelkezett kisebb juhfalkával, ezek közül vágtak le olyan ünnepekre, mint a keresztelő, halotti tor, névnap, húsvét, pünkösd, néha pedig lakodalomba is.

Szeremlei szerint *„húsvétra, pünkösdre a családok rendszerint bárányt vágtak”*.[77] A XX. század elején ez már csak birkatartó gazdákra volt jellemző, hogy húsvét vasárnapjára vagy pünkösdre levágtak egyet paprikásnak, a combját néha ki is rántották.[78]

Nagy Gyula szerint a Vásárhelyi-pusztán az első világháború alatt kezdett fogyni a juhok száma. Addig a kisebb gazdaságokban is volt nyolc-tíz darab, melyeket elsősorban eladásra neveltek, mészárosoknak adták el őket, de jutott belőle saját fogyasztásra is.

Birkát leginkább tavasszal és ősszel vágtak: tavasszal leggyakrabban bárányt, a nagyobb őszi munkák idejére pedig *mustra birká*t, melyet nem akartak télire megtartani, mert öreg, tenyésztésre alkalmatlan vagy egyéb hibája volt. Az őszi birkavágást indokolta az is, hogy ilyenkorra a füstölt disznóhús elfogyott.

A kövér bárány combját és oldalát tepsiben sütötték meg fokhagymával, amit *pácolt hús*nak neveztek.[79] Néha a húsosabb darabokat kirántották. Az öregebb birka húsából paprikást főztek. Nagy Gyula szerint a legjobb birkapaprikást a juhászok főzik.[80]

A lábszárat és a csontosabb részeket bablevesbe is főzték, de ismert volt a káposztás juhhús, a tarhonyás juhhús és később a rizses változat is.

---

[76] A szabócéh iratai. Kimenetel Lajstroma. 1809. Tornyai János Múzeum (a továbbiakban: TJM), ltsz. 73. 45. 14. Csak az 1860-as években utal mértékegység arra, hogy valóban fűszerpaprikáról van szó: meszely, itze. A csizmadiacéh iratai. TJM, ltsz. 73. 38. 123., KISBÁN Eszter, 1989. 73.

[77] SZEREMLEI Samu, 1911. 193–194.

[78] NAGY Vera, 1980/81. 152.

[79] NAGY Gyula, 1968. 102.

[80] Részletes leírását lásd: NAGY Gyula, 1968. 102.

A birka májusban lenyírt gyapját kereskedőknek adták el. Házi feldolgozása ritka volt, inkább csak háborús időkben, amikor nem lehetett textilfélékhez hozzájutni. Rokkán megfonták, ahol volt szövőszék, ott meg is szőtték, mások takácshoz vitték. Takarót, kabátot varrtak belőle.

Nagy Gyula megállapítása szerint a birkának minden részét fel lehetett használni. Beléből *rokkahajtó*t, *kaszatakaró fölkötő*t készítettek, faggyújából gyertyát öntöttek még a XX. század elején is.[81] Ennek általános gyakorlatára utalnak a régi paraszti háztartásokban még az utóbbi évtizedekben is fölgyűjthető gyertyaöntő üvegek és bádogok.

Jelentős szerep jutott a birkabőrnek az előző századok viseletében, melyről a szűcsmesterség korabeli remekei tanúskodnak: ködmönök, kis- és nagysubák, gazdagon hímzett kostökzacskók. A XVIII. században virágzó szűcsmesterség alapanyagát a hosszúszőrű magyar juh adta, ezek eltűnésével a XIX. században más vidékről hozták be a szűcsök a feldolgozandó bőröket. A sapkakészítéshez alkalmas *hasibőr*t helybeli juhászoktól vásárolták.[82]

A hosszúszőrű rackajuh gyapját az asszonyok hímzőfonálnak is felhasználták, házilag megfestve hímezték vele a *szőrös párnavégek*et az 1700-as években.

Baromfi

A paraszti háztartások húsfogyasztásában a sertést jelentőségében a csirke követte. Míg a téli hónapokban elsősorban disznóhúst fogyasztottak, addig nyáron, hetente többször is vágtak csirkét. Csütörtökön és vasárnap legtöbbször baromfi főtt, néha más napon is.

Tyúkhúsleves a szegényebbek asztalára is könnyebben került, mint más húsféle. Benne volt a tyúk apróléka: a lábak, szárnyak, fej, nyak, máj, zúza, szív, néha a húsosabb részek is benne főttek, de ezeket gyakran kiszedték, és kirántották vagy megsütötték. Míg a tyúkot elsősorban levesként, addig a gyönge csirkét rántva kedvelték, az öreg kakasból pedig paprikást főztek, de kedvelt volt a csirke- vagy tyúkpaprikás is. Az aprójószág paprikásába tettek néhány szem krumplit, mostanában galuskát készítenek mellé. Régebben gyakran tarhonyával főzték.

Tyúkot, csirkét ritkán sütöttek, inkább csak az említett módon, levesből kivéve a húsosabb darabokat. Húshagyókedden azonban mind a reformátusok, mind a katolikusok töltött tyúkot készítettek, szalonna szeletekkel beborítva, kemencében sütve.[83]

A tyúk másik fontos haszna a tojás, szintén alapvető nyersanyaga és egyben bevételi forrása a paraszti háztartásoknak. Naponta fogyasztották valamilyen formában.

Mindenféle tészta fontos alapanyaga, felverve és belecsorgatva, ez került az egyszerű és gyors *köménymagos* vagy *rántott leves*be. Főtt tojásként különösen húsvét táján fogyott sok belőle, már a húsvét előtti böjti napokon is ezt ették.

Rántottaként nemcsak kedvelt reggeli, hanem ebéd is lehetett. Gazdagíthatták hagymával, kolbásszal, szalonnával, sonkával, néhány évtizede zöldpaprikával, paradicsommal is.[84]

A bundás kenyér régen és ma is népszerű reggeli, ebédre, főzelék mellé sütötték.

A tojások legfontosabb szerepe a tésztafélék készítésében volt. Sok kellett a tarhonyához, de fogyott palacsinta, pite, zsírban sült tészták, főtt perec sütésekor. Az újabb divatú kirántott húsok panírozásához szintén nélkülözhetetlen.

A tanyai gazdaságokban a tyúk mellett más aprójószág is nagyobb számban fordult elő. Ahol libát, kacsát, pulykát neveltek, ott elsősorban eladásra foglalkoztak velük, de jutott belőlük a család asztalára is. Ősszel néhány hízott libát vágtak le, több napra elegendő húst biztosítva így a családnak. Egyes helyeken a húsos részeket zsírban lesütötték, így pótolva az addigra elfogyott disznóhúst. Aprólékából levest főztek, vagy *ludaskásá*t rizzsel. Combját, mellét, máját megsütötték, a hájat tepertőként fo-

---

81 Uo. 101–102.

82 KISS Lajos, 1964. 244–245.

83 NAGY Vera, 1980/81. 151.

84 HERCZEG Mihály, 1977. 65.

gyasztották, zsírját pedig kenyérre kenve vagy sütésre használva. Néhol a levesben főtt húst kiszedték paprikásnak vagy megsütötték.[85]

A libát nem csupán húsa miatt nevelték, de fontos volt tollhaszna is. Négyszer tépték egy évben, s tollát szedőkhöz vitték eladni. Természetesen a családnak is szüksége volt bizonyos mennyiségű tollra a dunnák, párnák megtöltésére, amihez a tollat cihákba töltve a napon szárították ki. Különösen nagy jelentősége volt ott, ahol eladó lányok voltak a családban, mert az ágyneműbe való tollat így biztosították a kelengyéjükhöz.

Kacsából levest, paprikást főztek, esetleg a mellét készítették el sütve.

Pulyka, gyöngyös, galamb igen sok tanyai gazdaságban előfordult, főképp azért, mert nevelésük nem sok gondot okozott. A pulykák szívesen legeltek a tarlón, ilyenkor etetni sem kellett őket, a galambokat is inkább csak télen etették.[86]

A pulykát eladásra tartották, keveset vágtak belőle, inkább csak olyan ünnepekre, mint karácsony vagy névnap, de előfordult pulykasült a régi lakodalmakban és a XIX. századi céhes farsangi mulatság, a *lakozás* étrendjében is.[87] Tepsiben, kemencében sütötték, nagyobb ünnepre egészben, máskor csak húsosabb részeit. Az aprólékból levest főztek, paprikást ritkán.

Különösen jóízűnek tartották a gyöngyös levesét, melybe az egész jószágot belefőzték, esetleg a húsosabb részeit a levesből kiszedve kirántották. Paprikásnak ritkán főzték. Tojását szép, sárga színe miatt kedvelték tarhonyakészítéshez.

Szinte semmi gondozást nem igényeltek a tanyákon nagy számban élő vadóc galambok. Nyáron sokszor főztek ezekből is levest, ritkábban paprikást. Négybe vágva tették a galambot a levesbe, majd a megfőtt húst kivéve kirántották, vagy a főtt húst valamilyen szósszal, mártással fogyasztották. Különösen finomnak tartották a *fokhagymaszószos galamb*ot, melyhez a szószt a leves levével engedték fel, és a levesben főtt hússal összerotyogtatták. Szintén kedvelt volt a paprikásosan elkészített *tarhonyás galamb*.

Hal

Bár beszerzési módját tekintve az előzőektől lényegesen eltér a hal, fogyasztásáról mégis szólni kell, mivel az előző századokban jóval nagyobb szerepe volt környékünk táplálkozásában, olyannyira, hogy Szeremlei némi túlzással a lakosok mindennapi eledelének nevezte.[88]

A XVII–XVIII. században, sőt még a XIX. század elején is nagy halbőség idején a megfelelő konzerváló eljárás – sózás, szárítás – lehetővé tette a fölös halmennyiség távoli piacokra, valamint a földesúrnak való szállítását. Minderről levéltári adatok mellett Török Károlynak a halhasító lányokról szóló romantikus, de kevés tényszerű adatot tartalmazó leírása tanúskodik. A felhasított halak belső részét zsírnak kisütve a bőriparosok használták fel.[89] A hal legkedveltebb elkészítési módja szintén a paprikásfőzés volt. A halpaprikás a nagypénteki böjtös étrendben is helyet kapott.[90] Elkészítésének legnagyobb mesterei a halászok voltak. Gondosan megválogatták a felhasználandó halakat: kecsegét, harcsát és pontyot főztek össze. A megtisztított halakat kétujjnyi széles darabokra vágták, a bográcsaljára a csontos fejeket rakták, rá a húsos szeleteket. Volt, aki szalonnát is aprított alá. Tiszából merített vizet öntöttek rá. Amikor felforrt, beleszelték a vöröshagymát, esetleg kevés fokhagymát is, majd megsózták. Közben kóstolgatták, *möghagyták az ízit.* Keverni nem volt szabad, csak riszálni a bográcsot. Lassú tűzön főzték, hogy ne forrjon nagyon, a paprika a végén került rá.

Korábban ehhez hasonló módon készítették el a halat a paraszti konyhákon is, ahogyan ezt Herczeg Mihály megállapította: *„A parasztember a halat is úgy főzte, mint más paprikást. A halászlevek főzésé-*

---

85 NAGY Gyula, 1968. 126.

86 Uo. 127., 147.

87 NAGY Vera, 1996. 82–83.

88 SZEREMLEI Samu, 1911. 283.

89 TÁLASI István, 1983. 93.

90 NAGY Vera, 1980/81. 52.

hez csak néhány tiszai halász értett, akik tiszai típusú (tehát apróhalakat csíkmákszűrőn áttört) hallevet főzték."[91] Herczeg Mihály az 1930-as években még látott bőgatyás halászokat, akik így főzték a halászlevet: tehát először egy alaplevet készítettek, melybe belekerült a hagyma és a hal csontos részei vagy apróhalak, amikor ez megfőtt, szűrőn átpasszírozták. Levébe kerültek a halszeletek. Ez is paprikával készült, de több lével, mint a halpaprikás.[92] Környékünkön mostanában ezt a változatot készítik inkább, halpaprikást ritkábban.

A halat paprikás lisztben megforgatva bő zsírban sütik ki. A halászok feleségei az apró halakat készítették úgy is, hogy kizsírozott tepsibe, sorba rakták, szalonnacsíkokkal beborították, és a kemencében megsütötték.

Munka közben a halászok az apróbb halakat, főképp a keszeget nyárson sütötték meg. A megtisztított halakat beirdalták, paprikás sóval, esetleg fokhagymával bekenték, a száján keresztül egyenként nyársra húzták. A nyársat ferdén a földbe szúrták, alacsonyan a parázs fölé helyezve a halakat. Egy másik nyárson szalonnát sütöttek, ennek zsírját a halra csepegtették. Amikor a hal egyik oldala megsült, megfordították.

Tejfeldolgozás

Még a XX. század első felében is szinte minden gazdaságban tartottak fejőstehenet, átlagosan kettőt, hármat. Tejet frissen keveset fogyasztottak, nagyrészt feldolgozták, ami az asszonyok feladata volt. Túró, tejföl, sajt valamilyen formában mindennap került az asztalra, a fölösleget pedig piacra vitte a gazdasszony.

Ahol szerették a tejet, ott vacsorára vagy reggelire tálalták föl, leveses tányérba aprított kenyérre öntve. A kenyeret soha nem késsel vagdalták a tányérba, hanem kézzel tördelték a tejhaszon megóvása érdekében. Egyesek a reggeli tejes kávéjukat is így fogyasztották el, tányérból kikanalazva.

Kisbán Eszter a magyarság körében elterjedt tejfeldolgozási eljárásoknak négy rendszerét állapította meg, melyek közül a vásárhelyi parasztság körében az első és a harmadik rendszerre találunk példákat. Az egész Kárpát-medencében ismert eljárás szerint elsősorban tehéntej felhasználásával aludttejet készítettek. A leszedett tejfölt főzésnél használták vagy vajat köpültek belőle. Az aludttejből melegítéssel túrót készítettek, melyet frissen fogyasztottak vagy konzerváltak. A másik rendszer – a sajtkészítés – a juhtej feldolgozásából ered, de környékünkön, ahogy általában az Alföldön, tehéntejből is készítik. Lényege az, hogy tejből oltóval lágy sajtot állítanak elő.[93]

E tejtermékek és melléktermékeik készítése és fogyasztása fontos szerepet tölt be a vásárhelyi parasztság táplálkozásában. Különösen nyáron, nagy melegben kedvelték az aludttejet, melyet vászonköcsögökben altattak, hűvös helyen, gyakran a kútba leengedve. Hideg savója nagyon jó szomjoltó. A kenyérrel elfogyasztott aludttej az aratók gyakori uzsonnája volt.

Az aludttejről leszedett tejföl fontos alapanyaga a sütésnek, főzésnek, de a belőle köpült vaj szintén nélkülözhetetlen volt, főképp az étkezésekhez kapcsolódó vallási előírások betartásában. *„Nagyon fontos volt a pusztán a tejfölnyerés, mert pénteken és nagyböjtben a pápisták vajat fogyasztottak. Főzésnél is sok alkalommal használták, nem is szólva a főtt és sült tésztákról."* – írta Nagy Gyula.[94] A tejfölt előszeretettel használták levesek ízesítésére is. A szilkében összegyűjtött tejfölt el kellett választani a savótól, amihez kanállal leszedték a tejfölt, vagy ruhába öntve kicsorgatták a savót. A ruhába csavart tejfölt néha korpa közé helyezték, ami kiszívta belőle a savót. Lecsöpögtetve *csurgatott tejföl*nek is nevezték.[95]

---

[91] HERCZEG Mihály, 1977. 63.

[92] Herczeg Mihály szóbeli közlése, akinek ezúton mondok köszönetet dolgozatomhoz nyújtott segítségéért, valamint a lektori véleményében leírt kiegészítésekért.

[93] KISBÁN Eszter, 1997. 491–492.

[94] NAGY Gyula, 1968. 53.

[95] Uo.

A megkeményedett tejfölből köpülték a vajat. Kisebb mennyiséget fazékba vagy tálba öntve fakanállal addig kavarták, amíg el nem vált a vaj és az író. Egyesek befőttesüvegben rázogatták. Nagyobb mennyiséghez fából készült dongás edényt, *köpülő*t használtak. A megköpült vajat vízben kinyomkodták.

Az 1920-as években volt már néhány tanyában kerekes vajköpülő, de nem vált általánossá. Tejszeparátort az 1940-es években inkább csak nagygazdaságokban, tejcsarnokokban használtak.[96]

A kiköpült vajból kézzel kis csomókat formáltak, s ezt *írósvaj*nak nevezték. A köpülés során keletkezett írót általában a gyerekek fogyasztották el. Ha felforralták, akkor kisebb túrószerű csomók álltak össze benne. Írót kevertek a korpából készült *ciberelevesh*ez is.[97]

Ha sok vajat készítettek, és nem tudták mindet frissen felhasználni vagy eladni a piacon, akkor kisütötték. Különösen nyáron csinálták ezt, amikor gyorsan megromlott volna. *„Addig sütötték, míg zsírrá nem vált, míg le nem tisztult. Sütés végén az alja pirosra barnult. Ekkor a vastagját kanállal leszedték, s a vékonyát lecsurgatták. Ott maradt a finom vajajja. Kenyérre kenték, vagy pogácsába gyúrták. A tiszta sült vaj egy edényben megfagyott és sokáig elállt."*[98] Zsír helyett használták sütésre, főzésre, de kenyérre is inkább ezt kenték, mint a rendes vajat. Lehetett benne bundáskenyeret, krumplit sütni, pirítósra kenni, tepsi kikenésére használni.[99] A nagyobb mennyiségű kisütött vajat bödönben tartották.

Sokoldalú felhasználása miatt legtöbben túrót készítettek az aludttejből. Ehhez a megaludt tehéntejet felmelegítették, majd vászonzacskóban lecsorgatták. Ha tejfölre is szükség volt, akkor lefölözött tejből készítették a túrót, de finomabb volt akkor, ha a tejföl is benne maradt. A kicsorgó savót *tökkáposzta* (tökfőzelék) ízesítésére használták, vagy a disznóknak adták. A piacra szánt túróból kisebb csomókat formáztak. Az utóbbi évtizedekben túrós ruhába kötve, garabolyba téve egy csomóban árulják, abból mérnek ki.

A túrót önálló ételként reggelire, vacsorára kenyérrel, vöröshagymával ették. Tészták ízesítésére sokféleképpen használták és használják ma is, legegyszerűbb változata a túrós tészta, amikor kifőtt kockatésztára rakták. Munkásabb a főtt *túrós dörőlye*, melyet tejfölös zsírban forgattak meg, s *„amelyet a vásárhelyi ember a túrós lepény után sorol"*.[100] A túrógombóc és a túrós palacsinta a XX. század első felében sorakozott a tésztás napok ételei közé. A helyi specialitásként ismert *táskaleves*be túrós töltelék is kerülhetett.

Vásárhelyen az ételek fejedelme, a legkedveltebb tészta a túrós lepény volt. Ahol csak tehették, minden szombaton sütötték. Hagyományosan gyúrt aljú volt, kelt aljúra csak akkor készítették, ha piaci eladásra sütötték. Ez gazdaságosabb volt, mert így kevesebb túró kellett rá. A XX. század első évtizedeiben a túrós lepény még kemencében sült, legtöbbször tepsi nélkül. A tésztáját jó keményre dolgozták össze, kerekre, sütőlapát nagyságúra nyújtották el. A szélét felhajtották, hogy a töltelék ki ne csorogjon belőle. A túrót összegyúrták liszttel, tojással, sóval, esetleg kevés tejjel, tejföllel és vastagon a tésztára terítették. Tetejét sós, tojásos tejföllel kenték meg, majd sütőlapáton bevetették a kemencébe.

Amikor a *fenékönsült lepény* elkészült, a konyha földjére terített zsákokra szedték ki a kemencéből, hozzá is dörzsölték, hogy a pernye lejöjjön az aljáról. Cikkekre vágva *fecskefarkosra*, *fecskefarokra* harapták, melegen ették. Nagygazdáknál nyáron, amikor részeseket etettek, 60 darabot is sütöttek szombatonként.

A túrós lepény a múlt században az ünnepi étrendben is helyet kapott: keresztelő, halotti tor, karácsony, névnap, a céhek farsangi ünnepe, a lakozás elképzelhetetlen volt túrós lepény nélkül.[101] A vásárhelyi lepény népszerűségéről Ballagi Aladár a Földrajzi Közleményekben 1890-ben a következőket írta: *„Messze földön híres a vásárhelyi túrós lepény, melyet minden szombaton süt a jó gazdasszony nyári munkásainak, s mely nem szégyenelhetné meg magát úri asztalnál sem. Büszkék is a gyúrt tész-*

---

96 HERCZEG Mihály, 1977. 67.

97 HÓDI Ferencné, 1980. 3.

98 NAGY Gyula, 1968. 54.

99 Uo.

100 HERCZEG Mihály, 1977. 68.

101 NAGY Vera, 1980/81. 146–153.

tából készített túrós lepényökre, melyet szerintök sehol az országban nem tudnak úgy készíteni, mint itt. A gyerekek a lepény miatt ünnepnek nézik a szombatnapot, s a hét közepétől fogva egyre hajtják:

Ma csütörtök, holnap péntök,

Holnapután lepényt öszök."

Nyáron, amikor több és zsírosabb tejet adott a tehén, *télitúró*t vagy *érettúró*t készítettek. Ehhez a lecsorgatott túrót sózták, és több napon keresztül gyúrták. Fadézsába vagy vászonszilkébe tették el, tetejét tésztával zárták le. Az érettúrót főtt tésztára tették, vagy kenyérrel, hagymával ették.

Az *édestúró*hoz oltót használtak. Régen ezt disznógyomorból készítették, az 1920-as évektől gyógyszertárban vették az oltót, amivel rövid idő alatt megaltatták a tejet. Fakanállal megvagdalták, majd felöntötték.[102]

Az érettúróhoz hasonlóan készítették a *gömölyé*t. A fölözetlen aludttejet ruhába kötötték, a savó két-három nap alatt kicsorgott belőle, majd sóval összegyúrták. Egy napig állt így, majd kis kúp alakokat formáztak belőle. Az eresz alá polcra tették, ahol pár napig száradt, tüllel letakarva. Ekkor újra gyúrták, majd megint jól kiszárították, végül vászonzacskóba téve egy napra felaggatták a kéménybe füstölni. Lehetett frissen fogyasztani vagy eltenni télire, ez utóbbi esetben jobban kiszárították. Általában kimaradt, piacon el nem kelt túróból készítették, tésztára reszelve fogyasztották.

Tehéntejből sajtot csak azok készítettek, akiknek nagyobb mennyiségben állt rendelkezésükre, és másképpen nem tudták értékesíteni. A felöntött tejhez tejoltót adtak, sózták, majd a megaludt tejet ruhába csavarva a savót kinyomták belőle. *Sajtszék*ben préselték le, majd deszkára téve, szellős helyen érlelték. Ritkán füstölték is.

Ahol több birkát tartottak, ott hasonló módon készítettek birkasajtot, de érettúrót és gomolyát is. A birkatej feldolgozása különösen fontos volt, mert gyorsabban savanyodott. Ezekhez a termékekhez is oltót használtak. A sajtkészítés során kicsorgó savóból fölmelegítve *ordatúró* lett. A birkasajtot főként reggelire fogyasztották.[103] A birkasajt készítésekor keletkezett savót másként is felhasználhatták. Levesként reggelire fogyasztották az ún. *túrús savó*t vagy *savóleves*t. A savót kevés tehéntejjel felforralták, amitől összement, s így ették.

Méz

Az előző századokban a cukor elterjedése előtt a méznek mint édesítőszernek jóval nagyobb szerep jutott a táplálkozásban. A XX. században inkább csak a háborús időszakokban nőtt meg a jelentősége, amikor nehezen lehetett cukorhoz jutni. Házi felhasználásán túl fontos alapanyaga volt a mézeskalácsos mesterségnek.

Korábban a méz felhasználásának módja is sokrétűbb volt, mint az utóbbi időben. Erre vonatkozóan ugyan kevés adat maradt fönn, de ezt valószínűsíti az 1904-es ipari és mezőgazdasági kiállítás Útmutatójának egyik feljegyzése, mely szerint a kiállítók között Szenti Imre kisbirtokos méhészeti kellékekkel, mézzel és méz alapanyagú élelmiszerekkel szerepelt. Kiállított mézbort, mézsört, mézecetet, mézlikőrt, befőzött mézes gyümölcsöt.[104]

A XX. században azonban a mézet már jobbára csak mézestészta, mézespogácsa sütésére használták, mézes kenyeret kentek a gyerekeknek, gyógyteát ízesítettek vele, mákos tésztára, gubára csorgatták.

---

[102] NAGY Gyula, 1968. 54.

[103] NAGY Gyula, 1975. 299.

[104] A hódmező-vásárhelyi ipari és mezőgazdasági kiállítás útmutatója. Hmvh. 1904. 103.

Összegzés

A témához összegyűjtött anyag az adatközlők visszaemlékezései alapján főként a XX. század első felére vonatkozik. Ebben az időszakban, a vásárhelyi parasztgazdaságokban a termelt javak feldolgozása során több évszázados hagyományokra visszavezethető módszerek éppúgy megtalálhatók, mint a XX. században bevezetett új eljárások. Egyes ételfélék részletesebb ismertetését éppen az indokolta, hogy ma már nem vagy csak nagyon ritkán készítik. Az említett időszakon túl, ahol az adatok lehetővé teszik, ott korábbi állapotokra vagy későbbi változásokra is utalunk.

Ezek az egymásra épülő rétegek fő témánk, a táplálkozás tekintetében különösen jól nyomon követhetők Kisbán Eszter kutatásai alapján.[105]

Amióta gabonatermesztés folyik, azóta a kásafélék megtalálhatók az emberiség táplálékai között, így a vásárhelyi parasztételek legrégibb rétegét is ezek a középkori táplálkozásban oly fontos ételféleségek alkotják. A korábbi századok alapanyagaiból – köles, árpa – a XX. században már nem vagy csak elvétve készültek ételek. A kásafélék bizonyos formái azonban (tejberizs, ludaskása) napjainkig élnek. Vásárhelyen még a XIX. századi ünnepi étkezésekben is helyet kaptak, például halotti toron, de ilyen a lakodalmak *kitolókásá*ja is.[106]

A késő középkor találmánya az erjesztett kenyér, mely a XIV. században terjedt el a köznépnél. Ugyancsak erre a korra vezethető vissza a szalonna egészben hagyása, mely Vásárhelyen a XX. század elejéig fennmaradt.

A kora újkor legjelentősebb újítása a főtt tésztafélék megjelenése, mely nagy szerepet játszik a paraszti táplálkozásban. A korszak fontos étele a húsos káposzta. A töltött káposztáról a XVII. század közepétől vannak adatok. Az újkor jellegzetessége a kukorica termelésének és fogyasztásának terjedése. Megjelenése környékünkön a XVIII. század végére tehető, de szélesebb körű elterjedése az 1840-es évekre esik.[107] Legidősebb adatközlőink még jól ismerik a leggyakoribb kukoricaételeket, de a táplálkozásban betöltött szerepe már nem volt jelentős a XX. század elején.

Az ugyancsak Amerikából származó bab a XVIII. században kapott helyet a népi táplálkozás fontos alapanyagai között, a paradicsom azonban ekkor még csak a nemesek, polgárok kertjét díszítette.

Az 1780-as évektől kezdett elterjedni a burgonya termesztése és fogyasztása, napjainkig megőrizve népszerűségét.

Az 1780 és 1880 közötti időszak legsajátosabb paraszti ételújdonsága a gulyás/pörkölt/paprikás az alföldi népi kultúrából nőtt ki.[108] Vásárhelyen paprikás formában vált a legnépszerűbb étellé.

E rétegek egymásra épülése alakította ki a vásárhelyi nép táplálkozásának jellegzetességeit, mely fő vonásaiban megegyezik az Alföld egészére vonatkozó táplálkozási jellemzőkkel, azonban apró, ízlésbeli eltérések teszik egyedivé, sajátosan vásárhelyivé.

A termelt javak értékesítése

Az elmúlt századokban a termelt javak értékesítésének legfőbb színtere a piac és a vásár volt. Dankó Imre a szervezett árucsere formáiként a piacot, a hetivásárt és az országos vásárt határozta meg. Piacokon a mindennapos élelmiszerárusítást értette, ez határozta meg a hetivásárokat is, csak nagyobb mértékben, kézművesek munkáival kiegészítve. Vásárhelyen a piacokból alakultak ki a keddi és pénteki hetivásárok.[109] Az utóbbi évtizedekben a vásárhelyiek csak piacként emlegetik ezeket, de Garzó Imre a XIX. század végén még hetivásárnak nevezte.[110] Tálasi István külön említi a nagyméretű hetipiacokat és a heti állat- és búzavásárt.[111]

---

[105] KISBÁN Eszter, 1977. 417–583.
[106] TÖRÖK Károly, 1867. 124, 64.
[107] RÁKOS István, 1984. 477.
[108] KISBÁN Eszter, 1989.
[109] DANKÓ Imre, 1991. 645, 693.
[110] GARZÓ Imre, 1978. 215.
[111] TÁLASI István, 1983. 128.

Kiss Lajos munkája, a *Vásárhelyi híres vásárok* nemcsak helytörténeti szempontból fontos alapmű, de a néprajzi szakirodalomban is a legkorábbi ilyen leírás. Azt az időszakot mutatja be – a XIX. század végét, a századforduló környékét –, amikor virágkorukat élték a helyi vásárok. Tárkány Szücs Ernő, Kiss Lajos leírását XVIII. századi levéltári adatokkal egészítette ki. [112]

Az értékesítés átfogó leírását adja a XIX. század közepéről Palugyay Imre, Garzó Imre pedig mint szemtanú számol be a századvégi hetipiac életéről. Adatait Tálasi István is felhasználta, kiegészítve saját megfigyeléseivel. A XIX. század második felének és a XX. század elejének vásárairól Marjanucz László ad alapos elemzést Hódmezővásárhely monográfiájában.[113]

A témára vonatkozó viszonylag gazdag irodalom azt indokolja, hogy a korábbi időszak vázlatos ismertetése mellett nagyobb teret kapjon a XX. század első fele, melynek megismeréséhez adatközlők elbeszélése nyújt segítséget.

Dankó Imre megállapította, hogy bár Hódmezővásárhely országosan számottevő vásárhellyé tudott fejlődni, e vásárok vonzáskörzete nem túl nagy, elsősorban a város saját tanyavilága alkotta. Mivel azonban egyetlen falunak sem kizárólagos eladó- vagy vásárhelye, azaz vonzáskörzetében átfedések találhatók, ezért ezt *kevert vonzáskörzet*nek vagy *megosztott körzet*nek nevezi a szakirodalom, az ilyen vonzáskörzetű helyet pedig *alközpont*nak, vagyis tiszta körzettel nem rendelkező piachelynek.[114]

Vásárok a XIX. században

A város 1722-ben kapott privilégiumot III. Károlytól a József-napi, úrnapi és Gál-napi vásárok megtartására. Gróf Károlyi József 1802-ben szerzett szabadalomlevelet a helytartótanácstól a Jézus neve napján tartott vásárra, majd az öt alkalomra szaporodott vásárt I. Ferenc kiváltságlevele erősítette meg 1804-ben.[115] Évente öt vásárt tartottak, minden évszakban egyet, nyáron kettőt is.

Az első, a *téli* vagy *jézusi vásár* volt január elején, pontosabban Jézus neve napja (január 2.) utáni szombaton kezdődött. A *tavaszi, József-napi vásár* József napját (március 19.) megelőző szombat, vasárnap és hétfőre esett. Tavasz végén, nyár elején volt az *úrnapi vásár*, az úrnapját megelőző hét végén és hétfőn. A nyári vásár ideje az *apostolok oszlásá*t (július 15.) megelőző szombat, vasárnap, hétfő. Legnagyobb forgalmú az *őszi vásár* volt, mely Gál-napját (október 16.) megelőző hétvégére esett.

Az egyes vásárok nagyságát befolyásolta az időjárás, a termelés ciklusa, az éppen aktuális munkák fontossága. A *téli vásár* látogatottságára az időjárás volt hatással. Rossz időben rövid volt, és főként állatkereskedelemre korlátozódott, elenyésző kirakodóvásárral. A tavaszi munkákhoz itt vettek lovat és ökröt azok a kevésbé tehetős gazdák, akik nem tudták a jószágot kiteleltetni. Hízott disznók mellett nagy kereslete volt a mangalica szalonnájának, melyet kocsi számra hordtak el a felvidéki vasárusok.[116]

A *tavaszi vásár*t szintén nagy állatforgalom jellemezte, de mindenképpen nagyobb volt a télinél, mivel az időjárás általában lehetővé tette a nagyobb kirakodóvásárt. Több igavonó jószágot hajtottak fel, nagyobb volt a szarvasmarha iránti kereslet, s ekkor szerezték be a hízlalásra fogott választási malacokat. Nagy volt az aprójószág forgalma, megjelentek a kiscsirkék, kislibák, kiskacsák, de az öreg szárnyasokat is kiárusították.

A tavaszinál élénkebb volt az *úrnapi vásár*, ahová vidékről is többen jöttek, így az őszi vásár mellett ez volt a legforgalmasabb. Itt is a jószágkereskedelem határozta meg a forgalom zömét, különösen a növendékjószág – a malac, a borjú –, de nagy forgalom volt lovakból, valamint húsmarhából, melyet Bécsbe szállítottak. Fellendült az aprójószágvásár, és jó áron keltek a malacok is. Juhtartó gazdák ekkor vitték piacra a lenyírt gyapjút. A nagyobb méretű kirakodóvásáron szép számmal jelentek meg vidéki és helyi iparosok, különösen keresettek voltak a kovácsok, bognárok termékei.

---

[112] KISS Lajos, 1956.; TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1958. 19–23.

[113] PALUGYAI István, 1855. 527–528.; GARZÓ Imre, 1978. 215–227.; TÁLASI István, 1983. 128–129.; MARJANUCZ László, 1993. 683–390.

[114] DANKÓ Imre, 1991. 648.; BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, 1984. 9., 45–49.

[115] PALUGYAI István, 1855. 512.; KRUZSLICZ István Gábor, 1984. 415.

[116] TÁLASI István, 1983. 102.

Mivel a *nyári vásár* aratás idejére esett, ezért nem volt olyan nagy, mint a tavaszi, *kisvásár*nak vagy *szaladó vásár*nak is nevezték. Az állatvásárban elsősorban a lovakat keresték, ezért vidéki, főként bécsi és temesvári kereskedők jöttek. Bár a kirakodóvásár ekkor nem volt jelentős, sokan mégis a nyári vásárban vették meg a téli ruhaféléket, mert ekkor olcsóbb volt.

Legnagyobb és legfontosabb vásárként az őszit tartották számon, amely a gazdasági év végére esett, a betakarítás után, amikor a gazdák felmérhették, hogy mit tudnak eladni, és mit kell venni télire. A nyári legeltetések során a jószágok meghíztak, így kapósak voltak a külföldi kereskedők előtt is. Bécsi, prágai piacokra vitték őket, különösen remondalovakból szállítottak külföldre nagy számban az őszi vásárokról. A hízott marhákat olasz és bécsi kupecek vásárolták, de százszámra vitték ceglédi, nagykőrösi, orosházi, dorozsmai, szarvasi, kecskeméti, jászberényi és fejér megyei kereskedők is. Jelentős forgalmat bonyolítottak le aprójószágból, különösen tömésre befogható libákból. Az állat mellett a termények is ekkor keltek legjobban: a búza, kukorica, árpa, zab. Nagyszabású kirakodóvásár jellemezte az őszi vásárt, mert a téli beszerzéseket – különösen ruhafélékből – ekkor intézték el. Emiatt főként a szabók, szűrszabók, szűcsök, cipészek, csizmadiák bonyolítottak le nagy forgalmat.[117]

A vásárokat a XVIII. századtól a XX. század elejéig ugyanott, a *Vásártér*en tartották. (A mai Szent István tér és a piac területe.) Ez a hely minden irányból könnyen megközelíthető. A vásár napját a szomszédos helységekben is kidoboltatta a tanács. Kezdetben hétfőn vagy kedden tartották a *baromvásár*t, majd a *gyalogvásár*t. Ez utóbbit a XIX. században kezdték *kirakodóvásár*nak nevezni. Egy 1778-as tanácsi rendelet a baromvásárt pénteki napra tette, így a vásárok hétvégére tolódtak.[118]

A gazdálkodás szerkezete, illetve ennek változásai jól tükröződnek a vásárok kínálatán. A XVIII. században a földművelés még kisebb jelentőséggel bírt, jórészt csak az önellátást szolgálta, plusz jövedelmet az állattartás biztosított, elsősorban a szarvasmarhatartás, mely híressé tette a helyi vásárokat. Fényes Elek 1851-ben ezt írja a városról: *„Baromvásárai az országban híresek, és méltán, mert itt valóban gyönyörű magyar ökröket láthatni, s nem ritkán egy gazda 60-70 darab marhát állít ki s azokkal kereskedik.”*[119] Állatfelvásárlás céljából távoli városok kereskedői is ellátogattak a vásárhelyi vásárokba, például rimaszombati kereskedők, bécsi kupecek, olasz kereskedők, de vittek marhát Prágába és Budapestre is.[120] Palugyay Imre szerint említést érdemelnek *„…kiváltképpen az úrnapi*, *apostolok oszlási s Gálnapi híres marhavásárok.”*[121]

Tárkány Szücs Ernő levéltári kutatásai alapján megállapította, hogy a helyi lakosság a jószágok mellett gyapjút, szappant, halat vitt a vásárba, kisebb mértékben mezőgazdasági cikkeket: dohányt, gabonát, mézet, viaszt, vajat, lent, kendert, szénát, olajat. A XIX. század végére helyezte azt az időszakot, amikor a hangsúly áttevődött az állattartásról a földművelésre, és így az őszi vásár vált fontosabbá, mert akkorra a mezőgazdasági munkák lezárultak.[122]

Palugyay Imre 1855-ben született leírása arra utal, hogy ez a folyamat korábban megindult. Vásárhely vonatkozásában részletes beszámolót ad a gabonafelesleg értékesítésének és szállításának módjáról. A gabona egy részét Szegedre szállították az útviszonyoknak megfelelően kocsival vagy hajóval, mely utóbbiak a Tiszán, Körtvélyesnél álltak, de innen vitték a folyón felfelé is. Árvíz idején a város alatt elterülő Hódtava szintén olcsóbbá és könnyebbé tette a gabona elszállítását: *„…a város alatt számos kisebb hajókon kívül három*, *sőt négy tiszai nagyobb fedeles hajót is meg lehetett látni, melyek részint helyben, részint a szomszédhelyiségekben és pusztákon összevásárlott gabonával, némelyek hatezer mérő tisztabúzával is terheltetnek. A Vásárhelyi gabonakereskedés ezelőtt évenként negyvenezer mérőre alig emelkedett, jelenleg pedig százötvenezer mérőre is számítható.”*[123]

Ugyancsak a gabonatermesztés nagyobb jelentőségére utalnak az 1828-as összeírás adatai, melyek Hódmezővásárhelyt fontos gabona eladó-, illetve vásárlóhelynek tüntetik föl, ahol nagyobb tételben

---

117 KISS Lajos, 1956. 101–111.

118 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1958. 21.

119 FÉNYES Elek, 1851. 278.

120 BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, 1984.; MARJANUCZ László, 1993. 687.

121 PALUGYAI Imre, 1855. 528.

122 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1958. 20–21.

123 PALUGYAI Imre, 1855. 528.

kereskedtek. Ugyanekkor Arad megye több faluja vallotta, hogy nagyobb tételű gabonavásárlásaikat Hódmezővásárhelyen bonyolítják le.[124]

Az aprójószág mindig számottevő részét képezte a vásárok kínálatának. A baromfiak nem csupán helyben találtak vevőkre, hanem a vidéki kereskedők is kocsiszámra hordták Szegedre, Pestre. *„... Ludak leginkább a kecskemétiek által falkánként szedetnek össze, s hajtatnak tovább.”*[125]

Piac a XIX. században

A vásárhelyi piacok rendjét 1756-ban a Károlyi-uradalom szabályozta, idejét kedden és pénteken határozva meg.[126] Hajdani jelentőségüket mutatja, hogy a város központi részén, a városháza előtt (mai Kossuth tér) és mögötte a kőfal mentén, a Haltéren tartották.

A piacok vevőkörét a városi lakosság alkotta, elsősorban a tisztviselők, kereskedők, iparosok feleségei. Bár a tanyai parasztgazdaságok terményei képezték a piacok árukészletének zömét, Garzó Imre a századforduló környékén megjegyezte, hogy ezek gazdasszonyai *„...rendesen nem is fordultak meg a hetivásárokban, mert vennivalójuk ott semmi se, csak eladnivalójuk volt, amit cselédjük által végeztek el, vagy rendes kofák voltak, kikkel a háznál szoktak végezni.”*[127]

Főtéri piac a századfordulón, korabeli képeslapon.

A négyszög alakú piactér legnagyobb részét élelmiszerek foglalták el: zöldség, gyümölcs, tejtermékek, de voltak itt pékek, kenyérsütők, hentesek is. A tejtermékeket a földön, pokrócon, zsákon árulták, asztalok csak az 1920-as években készültek.[128] A piac többi részén az iparosok kaptak helyet, az ócskapiacon pedig a város legszegényebb lakói szerezhették be a számukra szükséges holmikat, a használt ruhától kezdve a malacnak összegyűjtött száraz kenyérhéjig. A szegények számára árultak kukorica- vagy árpalisztből készült kenyeret, de egyes gazdasszonyok a rosszul sikerült, keletlen kenyeret is kivitték, hogy olcsón eladják a szegényeknek.[129]

---

[124] BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, 1984. 217–218.
[125] PALUGYAI Imre, 1855. 528.
[126] RÁKOS István, 1984. 503.
[127] GARZÓ Imre, 1978. 220.
[128] BODNÁR Béla, 1983. 189.
[129] GARZÓ Imre, 1978. 216., 219–220.

Vidéki árusok is megjelentek a piacon, az évszaknak megfelelő terményekkel. Gyümölcsöt Szegedről, Makóról, Kecskemétről, Félegyházáról, a Tiszahátról és Arad megyéből hoztak.[130] Szeged és Kecskemét környékéről krumpli, Csanádról káposzta került ide. Kapható volt azonban a piacon helyi termesztésű burgonya is, valamint takarmányrépa és tökfélék, melyek közül az úritököt sütve is árulták.[131]

Garzó Imre a helyi specialitások között a sült tököt és a túrós lepényt említi, Tálasi István ezeket kiegészíti a Tiszán gyűjtött sulyommal, melyet még az 1930-as években is árultak, s hasonlóképpen fellelhető volt a piacon a tányérokba kirakott fagyos paprikás és a gyerekek csemegéjeként számon tartott édesgyökér.[132]

A korábbi századok különlegességei közé tartozott a szárított hal. A XIV. századtól ínyencségként ismert a mártélyi szárított hal, amely még a XVIII. században is kereskedelmi cikk volt. A tanács kötelezte a halászokat a hetipiac és a vásárok hallal való ellátására.[133] Az árusítás helyéről kapta a nevét a *Haltér*.

A piac folytatásaként a Szentesi utca két oldalán tüzelőféléket árultak. A fa drága volt, gyakoribb fűtőanyag a szalma, a kukoricaszár, a kukoricacsutka, a szőlőtuskó, venyige, a kiszáradt gyümölcsfa, nád vagy a trágyából szárított tőzeg.[134]

Palugyay felfigyelt arra, hogy a baromfitartás már a XIX. század közepén oly mértékű volt, hogy nem csupán a helyi lakosság igényeit elégítette ki, de vidékre szállítva nagyobb bevételt jelentett: *„ ...a lakosok által mindenféle apró jószágok, különösen szállásföldeiken csibék* és *ludak olly nagy mennyiségben tenyésztetnek, hogy azáltal nemcsak házaikat egész esztendőben aprójószághússal, tojással és tollal bőven ellátják, hanem azonkívül egyéb házi szükségleteiket is nagyrészben pótolják."*[135] Baromfinevelésben különösen a tanyásbéresek feleségei jeleskedtek, akik a hasznon osztoztak gazdasszonyaikkal. A nagyobb mennyiségben, tanyákon felvásárolt baromfit és tojást Budapestre, Bécsbe is elszállították.[136]

A *csirkepiac* a kőfal mentén volt, a kőfal alatt nagytételben, vidékre vásároltak a szedők.[137]

Piaci napokon tartottak heti állatvásárt és búzapiacot is, ezek színhelye a Vásártér volt. Elsősorban helyi szükségleteket elégítettek ki, de itt is megjelentek néha vidéki kereskedők, akik főként a lovak és a disznók közül válogattak. Itt volt a gazdasági eszközök árusításának helye is. A búzapiacon kocsisorok álltak, rajtuk zsákokban búza, árpa vagy a kocsiderékban csöves kukorica. A vevőkört az a városi lakosság alkotta, amely ezt nem termelte meg, de kisebb mennyiségben szüksége volt rá, valamint nagy tételben vásárló gabonakereskedők és a gőzmalmok képviselői. A nagyobb birtokú gazdák egyenesen a nagykereskedők magtárába szállították a gabonát. Ezeket a gazdákat csak a gabonaárak iránti érdeklődés és a kapcsolattartás vonzotta a piacra.[138]

Iparosok a piacon, vásárban

A XIX. században az iparosok a piacon és a vásárban meghatározott rend szerint árulhattak. A *sor szerinti árusítás* azt jelentette, hogy a céhbe való belépés sorrendjében állíthatták fel sátraikat, így az idősebbek előnyt élvezhettek az elhelyezkedésben. A sátor felállítására a céh által kijelölt időben kellett megjelenni: nyáron 6 órakor, télen 8 órakor.[139] Ezt kiegészítette a tímárcéh azon határozata, hogy aki késik, az utolsó helyet kapja, valamint, ha az idősebb mesterek nem jelennek meg időben, akkor a fiatalabbak elfoglalhatják helyüket.[140]

---

130 PALUGYAI Imre, 1855. 520.
131 GARZÓ Imre, 1978. 221–222.
132 TÁLASI István, 1983. 129.
133 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1958. 22.
134 GARZÓ Imre, 1978. 222–223.
135 PALUGYAI Imre, 1855. 527.
136 GARZÓ Imre, 1978. 221.
137 BODNÁR Béla, 1983. 39.
138 GARZÓ Imre, 1978. 224.
139 A tímárcéh jegyzőkönyve. 1823. TJM, ltsz. 73. 47. 7.
140 FLÓRIÁN Mária, megjelenés alatt. 16.

A mesterek közötti viták elkerülése miatt általános gyakorlat volt, hogy a piacon árusító mestereket a céh két csoportba osztotta: az egyik csoport a keddi piacon árult, a másik a péntekin, ahogy a szabók jegyzőkönyvében megfogalmazták: *„minden áruló egy héten egy piatzot élvezhetett”*.[141]

Garzó Imre a városháza előtti téren árusító iparosok közül kiemelte a csizmadiákat, férfiszabókat, kalaposokat, akik a „köznép” számára dolgoztak, mert ez a réteg kizárólag csak a heti és országos vásárokon vette meg a szükséges ruhaféléket.[142]

Az országos vásárokon az iparosok helye a kirakodóvásár területén volt, a hajdani *Szarvas vendéglő* (ma Tűzoltóság) előtti téren. Az egyes árusok elhelyezkedéséről Kiss Lajos részletes térképet közöl. A kirakodóvásár ideje vasárnap és hétfő volt, de a sátrakat már szombaton felállították.[143] A Szabó ipartársulat 1883-as határozata szerint a mesterek szombaton 3 órakor kötelesek helyüket elfoglalni, és felállítani *„…sátoraikat egy mással zárva és öszve érintve hogy üres hely közötök ne maradjon…”*[144]

A vásárban résztvevő mestereket és termékeiket Kiss Lajos alaposan ismerteti munkájában, így ennek részletezése a jelen tanulmányban nem indokolt.

A vásárhelyi iparosok nem csupán a helyi piacon és vásárban értékesítették termékeiket, de távoli vásárokon is megfordultak. Az írott források kevés adatot tartalmaznak erre vonatkozóan, ezért csupán azon mesterségek esetében rendelkezünk pontos információkkal, melyeket a század elején Kiss Lajos leírt. Tőle tudjuk, hogy a szűcsmesterek vidéki vásárokba hármasban mentek, egy kocsira 50–60 subát raktak. Vásározóhelyeik: Szeged, Szabadka, Baja, Kikinda, Kecskemét, Cegléd, Szentes, Csongrád, Kunszentmárton, Csaba, Gyula, Békés, Szarvas, Pécska és Arad.[145]

Juhász Antal megállapítja, hogy vásározókörzetük érintkezett a szegediek és részben az orosháziak körzetével is, így egyik település szűcsmestereinek sem volt nagy a *tiszta piackörzet*e, viszont messzire terjedt a *vegyes* vagy *megosztott piackörzet*ük.[146]

Ugyancsak Kiss Lajos gyűjtötte össze a század elején még élő tálasoktól azoknak a helységeknek a nevét, ahová munkáik eljutottak. A fazekasok is piacon, vásárokon árusították termékeiket, helyben és vidéken egyaránt. Nagyobb tételben adtak el edénykofáknak, kereskedőknek háztól, sőt vidéki fazekasok is vitték és sajátjukkal együtt árulták, például Debrecenben, Zentán, Moholon, Versecen stb. Felsorolni is sok lenne azokat a helységeket, ahová eljutottak a vásárhelyi cserépedények. Kiss Lajos listájában az alföldi városok és falvak többsége szerepel, valamint Dunántúl, Kisalföld, Felvidék, Szlavónia, Szerbia számos helysége.[147]

Sajnos egyéb iparágakról csak elszórt adataink vannak. Feltehetően többféle mester megfordult az aradi vásárban, a szűcsök mellett a tímárok jegyzőkönyve utal erre a XIX. század közepén.[148]

Piac, vásár a XX. században

A XX. században a hajdani nagy vásárok elvesztették jelentőségüket. Az első világháború után az erdélyi, felvidéki és délvidéki területek elszakadásával a kereskedőikkel, iparosaikkal, háziiparosaikkal fenntartott kereskedelmi kapcsolat, amely korábban a vásárokban realizálódott, megszűnt. Bár a vásárok még a század közepéig a környékbeli parasztság számára fontosak voltak, szerepük elsősorban a helyi kereskedelemre korlátozódott. Ezt követően – különösen a termelőszövetkezetek megszervezésével – megváltoztak a termelés és az értékesítés körülményei. Az egyéni gazdaságokban csökkent a jószágállomány, a gabonatermesztés a termelőszövetkezetekben folyt. A korábbiakhoz képest jelentéktelenre csökkent a vásárra vihető állatok és termények mennyisége. A gyáripar fejlődésével, a bolt-

[141] A szabócéh iratai. TJM, ltsz. 73. 45. 11.
[142] GARZÓ Imre, 1978. 216–218.
[143] KISS Lajos, 1956. 25., 27.
[144] Szabó Ipartársulat jegyzőkönyve. 1883. TJM, ltsz. 73. 45. 25.
[145] KISS Lajos, 1968. 257.
[146] JUHÁSZ Antal, 1986. 100.
[147] KISS Lajos, 1964. 346–351.
[148] A tímárcéh jegyzőkönyve. 1823. TJM, ltsz. 73. 47. 7. 1846-os és 1852-es bejegyzések.

hálózat kiépülésével az iparosok munkáira sem volt már igény, így számuk szintén megfogyatkozott a vásárokon. A megmaradt mesterek többsége inkább szövetkezetekbe tömörülve dolgozott tovább, önálló kisiparos kevés maradt.

A XX. század elején a vásárok nem érték el a Kiss Lajos által leírt kiterjedésüket, de még mindig meglehetősen nagy területen zajlottak: a Vásártéren, a mázsaház környékén, a Rárósi út és a Kutasi út között. A Vásártér szélén volt lóvásár (a mai ócskapiac helyén), a mázsaház felé haladva pedig a marhavásár, a sertés- és a juhvásár, mind külön elkerítve. A mázsaház mögött a gabonavásárt tartották.

A vásárok időpontja megegyezett a korábbiakkal, de nemcsak vásárok alkalmával árulták itt az állatokat és a gabonát, hanem piaci napokon is. Ez volt az ún. *külső piac*.

Még a XX. században is az őszi vásárt tartották a legnagyobbnak. A környékbeli falvakból, városokból itt megjelent az, akinek volt eladnivalója. Különösen bőséges volt a kínálat lábasjószágból. Egyes gazdák a tavasszal vett olcsó, sovány tehenet a tanya körüli gyepen feljavították, és ősszel drágábban eladták. Orosházi, szentesi, makói – tehát közelebbi városokból való – kupecek jöttek megvenni a jószágot. Vásárláskor segítségükre voltak az ún. *cirdélők*, akik alkudozásaikkal jelentősen le tudták szorítani az árat.

Érdemes megjegyezni, hogy Hódmezővásárhely lótenyésztése a hadsereg ellátásában jelentős szerepet töltött be. A remonda lovakért mindig jó pénzt kaptak a gazdák.[149] A hadsereg számára való lóvásárlás a vásárokon 1949 nyarán szűnt meg. Ezután még egy darabig a szentesi lótenyésztési felügyelőségnél jelentkezhettek azok a gazdák, akiknek a hadsereg számára megfelelő – 4-8 éves herélt ló vagy meddő kanca – eladó lovuk volt.[150]

Az őszi vásárra a legtávolabbi határrészről is eljöttek a téli nagy bevásárlást – főként ruhaneműekből – elvégezni.

A második világháborút követő időszakban részben a bizonytalan helyzet, részben az állatok megfogyatkozása miatt szünetelt az állatvásár. 1946 tavaszán a Kisgazda Párt vezetősége úgy határozott, hogy kéri a hatóságoktól a sertéspiac megnyitását.[151] Valószínűleg ebben az évben komolyabb vásárt még nem tartottak, ezt a jószágállomány sem tette lehetővé. Októberben a helyi újság arról írt, hogy nem kelendők a sovány libák, kacsák. Más években nagy mennyiségben vették ezeket hivatásos tömők, most azonban a szegényes kukoricatermés nem tette lehetővé tömésüket.[152]

A helyi lapokban 1947-ben olvasható – a háború után először – tudósítás vásárról. A beszámolók szerint azonban a régiekhez képest gyengén sikerült, csekély volt az állatfelhajtás, abból is kevés állat talált gazdára. Az úrnapi vásárra például 541 szarvasmarhát, 550 lovat, 760 sertést hajtottak fel, s ebből az állatvásár napján, pénteken délelőtt csupán 168 jószág kelt el.[153] A hajdan nagy forgalmú őszi vásár ekkor szintén jelentéktelen volt, a Vásártér fele üresen maradt, s a pénzhiány miatt kevés állatot adtak el.[154]

Hasonlókat írtak a tudósítók a következő évek vásárlásairól is. Az 1948-as jézusi vásárról az újságíró a következőket jegyzi meg: *„még csak nem is emlékeztet az egykori »hírös« felhajtásokra és forgalomra”*.[155] Az őszi vásáron már némileg nagyobb forgalom mutatkozott szarvasmarhából, de a lovak nem keltek.[156]

Összességében tehát az 1940-es évek végének vásáraira jellemző, hogy a jószágfelhajtás a század elejeihez képest a felére csökkent, a felhajtott jószágok nagyobb része helyi gazdáké, 15–20% vidéki. A megvásárolt jószágok többségét vidéki kereskedők vitték el. A sertés és szarvasmarha forgalma néha kissé fellendült, a lovak iránt azonban csökkent a kereslet.

Az ekkori vásárokon megjelent iparosok közül az újságok beszámolói kiemelik a bognármestereket jellegzetes és híres helyi gyártmányaikkal, az igás kocsikkal, a nagyatádi kocsikkal és stráfkocsik-

[149] HERCZEG Mihály, 1993. 545.

[150] Délvidéki Hírlap, 1949. július 17.

[151] Vásárhelyi Független Újság, 1946. március 2.

[152] Uo. október 13.

[153] Alföldi Újság, 1947. május 31.

[154] Uo. október 18.

[155] Uo. 1948. január 17.

[156] Független Újság, 1948. október 16.

kal. Nagy forgalmat azonban már ők sem bonyolítottak. *„A gazda valamikor egy tehén árából megvette az igáskocsit, most pedig két tehén is alig futja."* – írta a *Független Újság* 1947. október 18-án. A kocsigyártók mellett a lószerszámokat készítő szíjgyártókat említik a beszámolók. Valószínűleg ezek a mesterek már a pénteki állatvásáron megjelentek, bár a kirakodóvásár csak szombaton volt.

A vásárt „rendes piac" egészítette ki zöldségekkel, gyümölccsel, baromfival.

Az 1940-es évek végére a vásárok jelentősége nagymértékben csökkent. Ezt a hivatalos politika is igyekezett erősíteni, hiszen a vásár a magántermelésből származó felesleg értékesítésének színtere, az egyéni termelést pedig visszaszorítandó jelenségként kezelték. E törekvés jegyében a vásár helyszínét a központból, perifériális helyre próbálták tenni. A város vezetősége arra a rendeletre hivatkozott, amely tiltja, hogy a város közepén állatvásárt tartsanak. Az 1949-es határozat szerint az őszi vásárt tervezték utolsóként a Vásártéren. Ekkor még a szakértői bizottság a népkerti Kisállomással szemben legelőnek használt területet tartotta erre a célra legalkalmasabbnak.[157] Ősszel azonban újabb lehetséges helyszín merült fel, a vágóhíd környéke, az ún. kistói terület.[158] Az ötvenes évek elején valóban működött ezen a területen rövid ideig állatvásár.

A *Viharsarok* című újság 1952. október 21-én beszámol arról, hogy az ötéves terv építkezései miatt a piacot áthelyezték a Beloiannisz térről (ma Hősök tere) a Vásártérre, a mai helyére. A mázsaház környéke lett a piac helye, míg az állatvásároké a Székkutas felé eső rész, az *Epröskert.* Ettől kezdve tehát mind a piacot, mind a vásárokat a régi Vásártéren tartották, egészen 1959-ig, amikor egy tanácsi határozat alapján az állatvásárt elköltöztették. Ekkor a serháztéri kertet tartották legalkalmasabbnak a takarmány-, termény- és állatvásár céljára.[159] Minden hónap első péntekjén tartottak havi vásárt, de heti állatvásárt pedig minden pénteken.

Az 1980-as években már igen kevés állat cserélt itt gazdát. Csupán sertésekből volt néha nagyobb forgalom, esetenként túlkínálat, melynek következtében *mögárútattya magát* a disznó, két-három alkalommal is ki kellett vinni, mire elkelt.

Tavasszal a malac iránt volt nagyobb kereslet, de ilyenkor sem vásárolták nagyobb tételben, gyakoribbak voltak az *egyke vevők*, akik csupán egy-két malacot vettek a családnak hizlalni.

Lovak közül csak igáslovak kerültek ide – alkalmanként tíz-tizenöt darab –, ezeket többnyire cigány lókereskedők árulták. Jobban keltek viszont a növendék bikaborjak, ősz felé pedig megjelentek a selejtjuhok is.

Gabonát is kisebb mennyiségben hoztak ki, inkább csak takarmánynak való búzát, kukoricát, árpát árultak zsákokban, vagy csupán mintát vitt ki az eladó egy zacskóban, s annak alapján egyeztek meg az árban és a mennyiségben. Szálas takarmányként egy-két kocsi bálázott széna fordult elő egy-egy vásárban.

A vevőkört a városkörnyéki tanyák és községek egyéni gazdálkodói alkották. A közvetlen környék – Mártély és Székkutas – gazdái mellett megjelentek néha Mindszentről, Szegvárról, Maroslelérről, Földeákról, Tótkomlósról, Orosházáról, Makóról is. Egyesek vásárlási szándékkal jöttek, mások csupán tájékozódtak az árakról, találkoztak ismerősökkel.

Az 1950-es években a vásárok már oly mértékben elvesztették jelentőségüket, hogy a helyi lapok sem tartották fontosnak, hogy tudósítsanak róluk. Ezzel szemben a hetipiac napjainkig nagy szerepet játszik a városi lakosság ellátásában.

A XX. század első felében, az '50-es évek elejéig a piac színtere megegyezett a korábbival, esetleg egy-egy termékcsoport árusításának helye változott. A kőfal mentén, a városházától a gimnázium felé a baromfipiac helyezkedett el. (Nagybani baromfipiac volt a mai Szent István templom helyén is 1941-ig.) A kőfal kórház felé eső részén volt a tejpiac. Egy 1949-es újsághír pontos felsorolást ad a tejpiacon kapható termékekről: tej, tejföl, túró, juhtúró, erőstúró, juhsajt, vaj.[160] A kőfal alatti terület a kocsik számára volt fenntartva, itt azokról is árultak.

---

[157] Vásárhely Népe, 1949. június 29.

[158] Délvidéki Hírlap, 1949. augusztus 19.; szeptember 9.

[159] Csongrád Megyei Hírlap, 1959. január 1.

[160] Vásárhely Népe, 1949. június 29.

Kocsiállás piaci napon a kőfal alatt az 1930-as években. (SzB)

A tejpiac az 1940-es évek elején a Kossuth térre költözött. A gyümölcspiac a térnek az Andrássy út elejére eső részén volt, a zöldségpiac pedig a mai Dr. Rapcsák András út elején. Itt húzódott az ócskapiac is, ami később átkerült a Deák Ferenc utcába. Az itteni ócskapiacról különösen a második világháborút követő ínséges időkben festettek színes képet a helyi újságok: *„A nyomor rendezi ott a soha be nem zárható kiállításait."* – írja a *Vásárhelyi Független Újság* 1946. október 20-án.

Halat a városháza előtt árusítottak, később a Kossuth tér más pontjain bukkantak fel a halárusok.

1945-ig cselédeket is itt lehetett fogadni piaci napokon.

Piaci részlet a két világháború között.

A XX. század első felében is működött a külsőpiac, vagyis kedden és pénteken a Vásártéren folyt az állatok és termények kereskedése.

A vásárhelyi piac vonzáskörzete a század közepén a környező tanyavilág mellett Mártély és Székkutas lakosságára terjedt ki. A mártélyi tanyavilágból a paraszti gazdaságok legfontosabb termé-nyeit vitték piacra: túrót, tejfölt, vajat, tojást, aprójószágot, disznót, borjút, bárányt, esetleg tehenet, lovat, gabonát.

A tejtermékek közül a tejfölt fazékban, a túrót ruhába csomagolva tették garabolyba. Ezeket a gazdasszony sokszor nem is maga árulta, hanem *túrúkofá*nak adta el, aki sátorban árulta tovább.

A tejfölből vajat köpültek, melyet *vajkofák* árusítottak vagy boltban adták el. Egyesek cukrászdák-nak hordták a túrót, tejfölt, vajat, ahol túrós lepényt, süteményeket sütöttek belőlük.

A tojást török közé, kiskasba rakva vitték kocsin a piacra. Természetesen kocsin csak a tehetősebb gazdák hordták be feleségüket, s ott el is időztek a rokonság körében. Ezzel szemben a szegényebb sorsú mártélyi asszony korán reggel karjára vette a tojással, túróval, tejföllel megrakott garabolyt, és begyalogolt a városba. A piacon maga árulta portékáját, amin igyekezett minél hamarabb túladni, hogy mire főzni kell, haza is érjen. Később, a bicikli elterjedésével már azzal jártak be.

Ócskapiac a század elején.

Ha valaki hamar túl akart adni áruján, nagyon korán elindult a piacra, a távolabb lakók már néha hajnali 3 órakor. Ez azért volt fontos, mert a kereskedők korán reggel végignézték az árukínálatot, és így gyorsabban elkelhetett a portéka. Egyes jószágokat, például kiscsirkét, kislibát nem is volt célszerű a déli nagy melegben szállítani.

Akinek nem volt kocsija, az a nagyobb állatokat lábon hajtotta be a piacra. Egyszerre 5-6 süldőt is tereltek az úton, bögrében rázogatott kukoricával csalva őket. Aki tehette, a baromfit lőcsös kocsin szállította, párosával összekötve. Csirkék esetében egy jércét egy kakassal kötöttek össze, szalmára fektetve vitték, úgy is árulták. A gabonafélék szállítása zsákokban, kocsin történt.

A piaci kínálat az évszakok szerint változott. Tavasszal a kiscsirkéknek, kislibáknak, kiskacsáknak, ősz-szel a pulykáknak, tyúkoknak, hízott libáknak volt nagy forgalma. Télen, kora tavasszal inkább csak a tej-termékek képezték a választékot, melyet nyáron a vágni való csirke, zöldség, gyümölcs bővített. A mártélyi ártéri gyümölcsösök terményei – alma, körte, szilva – szintén a vásárhelyi piacon találtak vevőre. Szegé-nyebb családok gyermekei átjártak Ányás-szigetre varjúfiókákat gyűjteni, anyjuk ezeket is a piacra vitte.

Cséplés után nagy volt a kínálat gabonából, ha nem kelt el a piacon, kereskedőknek adták el, akik olcsóbban vették ugyan, de legalább sikerült pénzzé tenni. Aki tehette, az inkább tavaszig tartogatta, mert akkor jobb ára volt.

A piacok jellegzetes alakjai a kofák, akik nemcsak a piacon vásárolták fel a parasztasszonyok áruit, de sokszor már útközben is. A városba bevezető főbb utak mentén helyezkedtek el, Mártély felől a vámház körül volt telephelyük, ahová piaci napokon kiültek, s felvásárolták a piacra szánt tojást, baromfit. Ilyen kofák ültek a Rárósi út és a Kutasi út néhány kapualjában is, *kuncsaft*ra várva.

Mártélyon a főtéren, a későbbi kultúrház helyén, majd mellette volt a piac, az 1950-es évektől szerdán és szombaton, korábban csütörtökön. A település, mely ekkor még nem volt önálló falu, először 1929-ben kért engedélyt a várostól piactartásra. Részben az egyre nagyobb számú nyaralóra hivatkoztak, részben pedig arra, hogy a mártélyiak addig a mindszenti piacra jártak. Csütörtökön és vasárnap szerettek volna piacot tartani, ebből a város a csütörtöki piactartást engedélyezte.[161] A település és a közeli tanyák lakói hordtak oda tejtermékeket, baromfit, volt, aki csak néhány fiókgalambot fogott ősszse, azt árulta, sokszor nem is a haszonért, hanem az ismerősökkel való találkozás, beszélgetés miatt. Előfordult, hogy a városról is kijött egy-két rőfös, bazáros vagy cukorkaárus, sőt néha fazekasok is hoztak ki köcsögöket, szilkéket, csirkeitatókat.

Kutason Gregus Máté szorgalmazására 1905-ben jelölték ki a vasútállomás mellett a piac helyét, amely 1906-tól működött. Szerdai napokon volt hetivásár, ahol kezdetben főként a jószágkereskedelem virágzott. Korábban az itteni pusztán nevelkedett jó minőségű állatokat az orosházi piacon vették meg a szabadkai, szegedi, hódmezővásárhelyi mészárosok, hentesek.[162]

A szombatonkénti vegyes piac különösen az 1930-as években volt jelentős, olyannyira, hogy Vásárhelyről mesteremberek is kijártak: csizmadia, papucsos, szabó, kalapos, rőfös, néha többen is. Kosztolányi Tamás (született: 1919) így emlékezik egy vásárhelyi rokona kutasi piacozására: *„a Papucsos nagynéném, Véra néném, Mészárosné mindön hétön ott vót. Vót égy szürke lova, égy paraszt lőcsöskocsi, tele a dérék papuccsal, asztán pakolt kifele. Ott varrta a piacon a papucsot."*

A kutasi tanyavilág lakói a helybeli piac mellett gyakran látogatták a vásárhelyi, az orosházi piacot, néha a békéssámsonit is. Orosházára általában a csütörtöki piacra jártak. A helybeli piacot kicsinek találták arra, hogy ott nagyobb mennyiségű terméket jól értékesítsenek. A búzát, kukoricát Vásárhelyre szállították és nagykereskedőknek adták el.

A Gregus család jóvoltából a környéken magas színvonalú gyümölcstermesztés folyt. (Az 1861-ben született Gregus Máté országosan elismert gyümölcsnemesítő volt.) Az almát, körtét, szőlőt főként az orosházi és a helyi piacon értékesítették, a vásárhelyi piacra ritkán vitték, mert azt a kishomoki gyümölcsösök ellátták. A kutasi piacon a pusztaiak vettek szívesen gyümölcsöt, mert ott nem termett.

A hullott gyümölcsből pálinkát főztek, a szőlőből sokan készítettek bort – ezen a környéken az olaszrizling volt a legjobb –, de inkább csak saját fogyasztásra, esetleg ismerősöknek adtak el kisebb mennyiségben.

A környék nemcsak gyümölcstermesztésben, de baromfitenyésztésben is jeleskedett. Ezeket nemcsak piacon adták el, hanem nagyobb tételben kereskedőknek is. Egy-egy tanyaudvarból egyszerre 60–80 libát vagy pulykát, 200 tyúkot, gyöngyöst elvittek. Ezekért már érdemes volt a kereskedőknek kijönni. Különösen a Vásárhelyi-puszta természeti adottságai kedveztek a baromfitartásnak. Kisebb tételekben a vásárhelyi, orosházi és székkutasi piacon találtak vevőre.

A libatartás a pusztán a XX. század közepén lendült fel. Szinte minden tanyán volt 20–25 liba, néhol ezeknek többszöröse. Különösen előnyös volt erre a célra az olyan vizes terület, mint például Sóstó környéke. A libákat soványan adták el orosházi libatömőknek, akik felhizlalva tovább értékesítették. A kislibákat az orosházi és kutasi piacra vitték, vásárhelyen kevesebb kelt el. A pusztaiak kislibáit hamar elkapkodták mindenütt. Aratás után a tarlón való legeltetésre tízhetes libákat vettek. A hízott liba szeptemberben és novemberben volt különösen kapós.[163]

---

[161] Vásárhelyi Reggeli Újság, 1929. augusztus 30., szeptember 8.

[162] KRUZSLICZ István, 1993. 404.; SIMONFFY Ferenc, é. n. 80–81.

[163] NAGY Gyula, 1968. 124–125.

A libához hasonlóan a pusztán a legtöbb gazdaságban volt pulyka is. Tartása gazdaságos, ősszel, eladáskor pedig egyszerre nagyobb pénzt kaptak érte. Keveset fogyasztottak belőle, elsősorban eladásra nevelték. A kövér pulyka iránt november elejétől december végéig volt kereslet, legtöbbet Vásárhelyen, kereskedőknek adtak el.[164]

A gyöngyös tenyésztése a két világháború között virágzott. Ezt is kereskedők vásárolták össze, és külföldre szállították. A pusztán egy-egy tanyában egy-két fészekalját neveltek belőle. Igénytelen jószág, de sokszor a csirkénél jobban el tudták adni, és a tojása is értékes volt.[165]

A pusztaiak számára a vásárhelyi és az orosházi piac fontossága tehát az aprójószág értékesítésében mutatkozott meg, a kutasi piacot inkább csak gyümölcs szükségletük kielégítése miatt látogatták.

Az értékesítés egyéb módjai a XX. század első felében

A közvetlen piaci árusítás mellett jelentős szerepet töltött be a kofáknak, kereskedőknek történt eladás. Különösen nagyobb tételeknél volt gyakorlat, aprójószág, gabona, tojás, gyapjú, toll esetében. A felvásárlás különböző formában történhetett: a kofák a piacon még a nagyobb forgalom megindulása előtt felvásárolták az árut, vagy a forgalmasabb utak mentén várták a tanyavilágból elindult piacosokat. Néhány kereskedő felvevőhelyet alakított ki, mások kijártak a tanyák közé. Egy-egy felvásárló többféle módon is igyekezett árut szerezni. Például a hentesek birkát, bárányt vettek a piacon, ahol kellő ismeretséget kialakítva később a tanyára mentek vásárolni.

A tejtermékek értékesítésének a piac mellett más formái is virágoztak. Egyes tanyai gazdasszonyok házakhoz hordták be a tejet, túrót, tejfölt. Kialakult vevőkörrel rendelkeztek, ahová piaci napokon látogattak el. Mások nem járták végig a vevőket, hanem a család városi házába hordták be a tejtermékeket, innen mérték szét a környékbeli vevőknek. A túró, tejföl mellett vevőre talált ilyenkor a tojás, a csirke és a fiókgalamb is.

A második világháborút követő években az értékesítés egyéb formáit igyekeztek az ellenőrizhetőség érdekében rendeletekkel visszaszorítani. Az Alföldi Újság 1948. március 20-i száma felhívta a figyelmet arra, hogy a hatóságok megbüntetik mindazokat a termelőket, akik nem a kijelölt piaci helyen árulják tejtermékeiket, hanem útközben, kapualjakban, ismerős kereskedők vagy iparosok üzlethelyiségében mérik el feketén.

Összegzés

A piac és a vásár a kereskedelem más-más funkciójú színtere. A vásár a nagybani kereskedelemben, illetve a tartós fogyasztási cikkek kereskedelmében játszott fontos szerepet, míg a piac a városi lakosság napi ellátásában. Ez meghatározta XX. századi sorsukat is: míg a nagybani kereskedelemnek más formái alakultak ki, addig a piac a mai napig fontos tényező maradt a vásárhelyi nép életében.

A vásárhelyi híres vásárok virágkora az első világháborúig tartott. Addigi forgalmát jelentősen növelték az itt megforduló délvidéki, erdélyi, felvidéki kereskedők, iparosok. E területek elszakadása után a vásár vonzáskörzete is csökkent.

Korábban a vásárhelyi parasztembernek nem volt szüksége arra, hogy jószágait vidéki vásárba hajtsa. A két világháború közötti időben már gyakori, hogy például a mártélyi tanyavilágból szentesi vásárba hajtottak tehenet, Szegedre pedig süldőket vittek eladni a jobb ár reményében. Akik az Orosháza és Vásárhely közötti tanyavilágban laktak, azok ekkor már jobban el tudták adni állataikat az orosházi piacon, vásárban. Állatvásár terén Vásárhely vezető szerepét Orosháza vette át.

A második világháborút követően a vásárok végleg elvesztették fontosságukat, s ez a tendencia csak erősödött a termelőszövetkezetek megalakításával. A háztájiban megtermelt árut kisebb mennyiségben a piacon értékesítette a parasztság, nagyobb tételben pedig szerződéses formában adta el.

---

[164] Uo. 132–133.

[165] Uo. 133–134., 139.

A vásárral szemben a piac megőrizte fontosságát a városi lakosság ellátásában. A piaci árukészletet a helybeli őstermelők biztosítják, de gyümölcsöt a Szeged környéki homokvidékről is hoznak ide. A piacokat a városi lakosság mellett a környékbeli települések lakói is előszeretettel látogatják, bár ma már inkább vásárlóként, mint eladóként.

IRODALOM

BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos

1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest.

BÁLINT Sándor

1973 A disznótartás és disznótor szegedi hagyományai. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1972/73. I. Szeged, 111–131.

T. BERECZKI Ibolya

1997 Változások a sertéshús feldolgozásában a 20. században. In: A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században. Kalocsa, 105–116.

BODNÁR Béla

1983 Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei. Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. VII. Szeged.

DANKÓ Imre

1991 A magyar vásárok néprajza. In: Magyar Néprajz. III. Kézművesség (szerk.: Domonkos Ottó – Nagybákay Péter). Budapest, 637–702.

ÉGETŐ Melinda

1983 Szőlőművelés Vásárhelyen a feudalizmus utolsó százötven esztendejében. In: Kiss Lajos emlékkönyv (szerk.: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 171–211.

FARKAS Ferenc

1980 A gépi cséplés Hódmezővásárhelyen. A Hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve. 1980. 52–64.

FÉNYES Elek

1851 Magyarország geographiai szótára. Pest.

FLÓRIÁN Mária

2001. A vásárhelyi tímárcéh hétköznapjai (1823–1872) In: Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére. Budapest. 307–336.

GARZÓ Imre

1978 Életem és abból merített gondolatok. Budapest.

HERCZEG Mihály

1977 Népi ételek Vásárhelyen. Vásárhelyi Tanulmányok VIII. 57–71.

1993 Mezőgazdaság. In: Hódmezővásárhely története. II/2. (Szerk.: Szabó Ferenc.) Hódmezővásárhely, 489–590.

1994 Hódmezővásárhelyi parasztételek. Hódmezővásárhely.

HÓDI Ferencné

1980 Ezt őrizte meg az emlékezet. Móra Ferenc Múzeum. Adattár. 759–780.

JUHÁSZ Antal

1986 Vásározási körzetek és iparos migráció a Dél-Alföldön. A Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai. XVIII. Miskolc, 99–104.

KISBÁN Eszter:

1969 A sertéshús tartósítása a paraszti háztartásban. Népi Kultúra – Népi társadalom. I-II. 103–116.

1989 Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. Életmód és Tradíció. 4. Budapest.

1997 Táplálkozáskultúra. In: Magyar Néprajz. IV. Életmód (szerk.: Paládi-Kovács Attila). Budapest, 417–583.

KISS Lajos

1924 A hódmezővásárhelyi ember eledelei. Ethnographia. 1923–24. 168.

1908 A kenyérsütés Hódmezővásárhelyen. Néprajzi Értesítő. 1908.

1943 A szegény asszony élete. Budapest.

1930 A szegény ember malaca. Szeged.

1981 A szegény emberek élete I-II. Budapest.

1956 Vásárhelyi híres vásárok. Budapest.

1964 Vásárhelyi szűcsök; Vásárhelyi tálasok. In: Vásárhelyi kistükör. Budapest, 241–285.; 287–408.

KOVÁCS István

1984 A török hódoltság kora (1552–1693). In: Hódmezővásárhely története. I. (szerk.: Nagy István – Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 319–346.

KRUZSLICZ István

1984 A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után. In: Hódmezővásárhely története. I. (Szerk.: Nagy István – Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 347–448.

KRUZSLICZ István Gábor

1993 Várospolitika, közigazgatás. In: Hódmezővásárhely története. II/2. (Szerk.: Szabó Ferenc.) Hódmezővásárhely, 377–411.

MARJANUCZ László

1993 Hitelügy és kereskedelem. In: Hódmezővásárhely története. II/2. (Szerk.: Szabó Ferenc.) Hódmezővásárhely, 642–690.

NAGY Gyula

1963 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények. VII. 2. Budapest, 1963.

1975 Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba.

1968 Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények, 1-2.

NAGY Vera

1996 Lakozás. A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve. Hódmezővásárhely, 80–87.

1981 Ünnepi táplálkozás Hódmezővásárhelyen. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1980/81/1. 143–154.

PALUGYAY Imre

1855 Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest.

RÁKOS István

1984 A feudalizmus utolsó évszázada (1753–1848). In: Hódmezővásárhely története. I. (Szerk.: Nagy István – Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 449–576.

SIMONFFY Ferenc

é. n. Adatok Székkutas jelenéből és múltjából. Székkutas.

SZEREMLEI Samu (Sámuel)

1913 Hód-Mező-Vásárhely története. IV. köt. Hódmezővásárhely.

TÁLASI István

1983 Vásárhely helye a magyar népi kultúra fejlődésében. In: Kiss Lajos emlékkönyv (szerk.: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 1983. 85–137.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1944 Mártély népi jogélete. Kolozsvár, 1944.

1958 Vásárhelyi híres vásárok. Föld és Élet. 19–23.

1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest.

Fa- és szarunyéllel készült derelyemetélők. (NV)

Fém nyéllel készült derelyemetélők. (NV)

Csigacsinálók fakeretbe foglalt nádbordából, valamint rézből. (NV)

Söprűkötő szerszám. (NV)

Söprűkötő szerszám. (NV)

Faszenes disznópörzsölő. (DG)

Lécvázas szék, csuhéból font ülőkével. (NV)

Csuhéfonás mintái lécvázas székekről. (CsT)

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI KÖZLEKEDÉS, TEHERHORDÁS, SZÁLLÍTÁS NÉPRAJZA

HERCZEG MIHÁLY

Közlekedés

Nem igazán szerencsés a közlekedést, teherhordást, szállítást egymástól elszakítva, külön-külön vizsgálat tárgyává tenni. Hiszen még ha csak vendégségbe igyekeztek is a jó vásárhelyiek, aligha mentek üres kézzel. A „kóstoló" már egyfajta „teherhordás". De ha a tanyáról bármilyen célból (például cselédfogadás) hazajött a kocsi a városba, elmaradhatatlan a derékban egy kanta tej, egy szilke tejföl, túró, kosár tojás, esetleg néhány pár baromfi az „öreg szülék" számára. És akkor a közlekedés máris átcsapott a szállítás szférájába.

Mindhárom fogalom végeredményben a távolság leküzdésével kapcsolatos. Ismernünk kell a földrajzi környezetet, ami körülveszi az itt élőket, ahol a kapcsolattartás különböző formái végbemennek. Hódmezővásárhely az Alföld egyik jellegzetes települése, amelynek közlekedése, teherhordása és szállítása magán viseli a Tiszántúl nagy változásainak (folyószabályozás, vasút) hatását. Nem kerülhetjük meg az időtényező hangsúlyozását témánkban! Nyilván más eszközök (is) használatosak voltak a folyószabályozás előtti Vásárhelyen, mint azután. 1860 előtt széles körben ismertek és használatosak a vízi közlekedés és szállítás eszközei. De pillanatra se tévesszük szem elől, hogy azért itt sem éles határvonal húzódik, hiszen ugyanabban az időben a vásárhelyi határ keleti és északi részén óriási távolságokat kellett leküzdeni szárazföldi eszközökkel. Elképzelhető olyan tanyai vagy pusztai ember, aki életében nem ült csónakban. Ez a kettősség létezett már a XVIII. században is. A vízenjárás eszközei az itteni vízivilához idomultak. A nagyobb ereken, tavakon csónakot, ladikot használtak.

Ismeretes, hogy a Hód taván a csónakkikötő a mai kórház környékén és a Bocskai utcai öblözetben volt.

A Rét kiosztása előtt (1863) a hátasabb helyeken szénát kaszáltak, amelyet csónakokkal hordtak ki. Csónakot használtak a halfogáshoz is. Sekélyebb vizeken elterjedt volt a nádkévékből kötözött szükségtutaj, a „láp" is. Amikor a belvizes években (1919, 1940) víz borította el a határ sokezer holdját, ezek a feledésbe szorult eszközök nyomban feléledtek, mint a lengenád a szántóföldeken. Szállítottak a tutajon takarmányt, őrlenivalót, de használták csupán közlekedési eszközként is.[1]

Nagy vízen át, például a Tiszán a hajóácsok építette nagy teherbírású kompok bonyolították a forgalmat. A XX. század első felében még három komp működött a vásárhelyi Tisza-szakaszon. Az utolsó körtvélyesi kompot 1945-ben a felrobbantott algyői híd pótlására használták.[2]

Az atkai kompot az 1970-es években szüntette meg a városi tanács. Nagy hajók a vásárhelyi vizeken személyszállításra nem fordultak elő. A gabonáshajók Szegedről feljöttek a Porgányon a Nagytóra, de a folyószabályozás után csak a körtvélyesi és mártélyi kikötőkben rakodtak meg gabonával.

A közlekedés, teherhordás, szállítás kutatása során azt is kell vizsgálnunk, hova, mi célból, mivel mentek. A rövidebb távú közlekedés többnyire gyalog történt: templomba, piacra, hivatalba, rokonlátogatóba, névestére, bálakba főleg gyalogszerrel indultak. A „rövidebb távot" a vásárhelyi határ méreteivel kell érteni: 10–15 km még a „város közelének" számított, hiszen a Puszta távolabbi része 30 km-nél is távolabb volt.[3]

---

[1] NAGY Gyula, 1975. 374. A Sóstó partján lakók készítették, de a molnár is segített. Négy bolondkocsi (vontatókocsi) nagy rúdjára két szántalpat kötöttek, és rudasfával toltak.

[2] Nem csak a Tiszán használtak kompot (régi nevén: hidast). Ezt bizonyítja Fejes György hirdetése a Vásárhelyi Közlönyben (1869): „Kopáncs szélén a Gyúlóban egy jó állapotban lévő kompja eladó."

[3] Még az 1950-es években is nem egyszer láttam a csomorkányi templomromnál hajnali 4 óra tájban olyan pusztaszéli embert, aki néhány juhsajttal a garabolyban gyalog indult el a vásárhelyi piacra.

Gyalog jártak a városkörüli „szőlőkbe” meg a tói kiskertekbe. A dűlőutakon kívül árokpartokon, mezsgyéken vezetett a gyalogcsapás, olykor „toronyiránt” is, amelynek a föltulajdonos nem mindig örült. A századfordulón például a Károlyi örökös grófnő megtiltotta az újvárosiaknak, hogy tói földjén keresztül-kasul járjanak. De a termelőszövetkezetek is kirakták a táblát: „Tilos az átjárás!”

A városban a gyalogos közlekedés a járdán történt, ahová sáros időben pallókat raktak. Büntették az olyan lovas embert, aki a pallókon nyargalászott.[4] 1777-ben így rendelkezett a városi tanács: „az uczák megtöltessenek, melly felől illy rendelést (tesz) Biró Úr, hogy minden ucza a maga Uczája közepén olyas töltést tsináljon, hogy 3 kocsi bátran el mehessen rajta”.[5]

A XIX. század utolsó harmadában nagy lendülettel indult meg a városiasodás jeleként a gyalogjárdák kikövezése téglával. A forgalmasabb utcákon a kocsiutat élére rakott vasastéglával kövezték ki, néhány utcát bazaltkockával, a Fő utcát keramittal. Az első világháború vetett véget ennek a lendületes infrastruktúrafejlesztő folyamatnak. Nagyobb távolságra kocsival mentek vagy lóháton.

Bár a kocsikról mint a szállítás eszközeiről még külön szólunk, itt mint személyszállító közlekedési eszközről is megemlékezünk óla. Indokolt ez, hiszen éppen ezen a téren követhető nyomon egy sajátosan helyi közlekedési eszköznek a kifejlődése, az ún. vásárhelyi kocsié.[6]

A város egykori földesurának, gróf Bercsényi Miklósnak a levelezéséből kitűnik, hogy a XVIII. század elején már nem ismeretlen a gyorsan közlekedő könnyű kocsi, a cséza. 1705-ben írta Nagyszombatról: „Ebeczki Istvánt sézámon küldtem ki Csáki uram mellé”, Rimaszombatról pedig azt jelenti a fejedelemnek: „Az hintót jó gondviselés alatt hadtam Léván… a vizek miatt… sézámat is el kellett hadnom.”[7]

A XVIII. századi Vásárhelyen, úgy tűnik, a cséza szót általános jelölésként használták minden könnyű kocsira, úgy mint a „kis könnyű vasas kocsi”-ra, a vasas görbe kocsira, bőröskocsira stb.

A városi tanács becsűjegyzőkönyveiben az 1848 előtti időkből 171 kocsi értékelése szerepel. Ezeknek 15%-a kis könnyű vasas kocsi, 4%-a ernyős, ekhós kocsi, a többi igáskocsi.

A város belső gazdájának leltára szerint a városi kommunitásnak időnként volt 1-2 hintója, postakocsija (ennél megjegyezték: „tehát cséza”), ekhós kocsija. Cséza kocsi pedig szinte folyamatosan 4-5 db állt a város vezetői rendelkezésére.

Vásárhelyi féderes kocsi.

4 MNL CSML HF. Polm. ir. II. 3555/1852. és Vásárhelyi Közlöny, 1869. 10. 31.

5 MNL CSML HF. Publikációs könyv 1777. 5. 25.

6 A helybeli kerékgyártók, bognárok „vásárhelyi igáskocsija” eltér a szomszéd városok hasonló alkotmányától. Még a kerekek nyomtávolsága is más: Vásárhelyen 42 coll, azaz 111 cm. De a vasalásban is szembetűnő az eltérés. A szakirodalomban „vásárhelyi kocsi” név alatt nagyatádi kocsi néven ismert féderes kocsit tartanak számon.

7 THALY Kálmán, 1875.

A XIX. századi nagy gabonakonjunktúra idején a parasztság körében is tömegesen elterjedt a körülkaros kocsi, a garabolyos kocsi. Ez a kocsitípus kettős hasznosítású volt, mert a gyors személyszállítás mellett kisebb terhek vitelére is alkalmas.[8]

A valódi csézakocsi abban tért el az előbbiektől, hogy rugókon, fédereken nyugodott a kocsiszekrénye. Innen a közismert neve: féderes kocsi. Az eleje forgózsámolyos. Forduláskor a kerekek aláfordultak a kocsiszekrénynek. Két oldalán kiemelhető súberdeszka tette szintén kettőshasznosításúvá. Amikor 1919-ben a románok 900 lovat vittel el a határból, azokat többnyire féderes kocsikba fogták. Ezzel is magyarázható, hogy ezek pótlására az 1920-as évek elején föllendült a féderes kocsik gyártása (nagyatádi kocsi).

A féderes kocsi készítését a helybeli kocsigyártók végezték, az ülések bőrözését a szattler. Az 1920-as években több „kocsigyár" is működött Vásárhelyen: Ács Lajos, Benkő András, B. Szűcs István, Oláh Lajos. Az Orosházára áttelepült Hódy kocsigyár szintén ezeket a kocsikat gyártotta.

Repkény szerint: „a vásárhelyi kocsi alváza: első kerék aláfordulás, ötödik kerékkel. A kocsiszekrény oldalai csak félig kivágottak. Az ülések nincsenek rögzítve. Ezért könnyen cserélhetők. Az egész kocsi az eszterházihoz viszonyítva nehezebb és erősebb. A Tiszántúl déli részén, Hódmezővásárhely környékén és Bács-Kiskun megye déli részén a kisgazdák kedvelt kocsija volt."[9]

Egészen más típusú kocsi kocsit használtak a fiakkerosok, akiknek hintószerű, rugós járművét a Kölber cég vagy a közelebbi Hodács kocsigyár (Szeged) állította elő. A bőrös ernyővel ellátott bérkocsik száma 1893-ban 8, 1908-ban 31 volt. 1890-től a Kossuth tér és a gőzfürdő, valamint a népkerti állomás közt omnibusz járt (Gullay).

Fiáker.

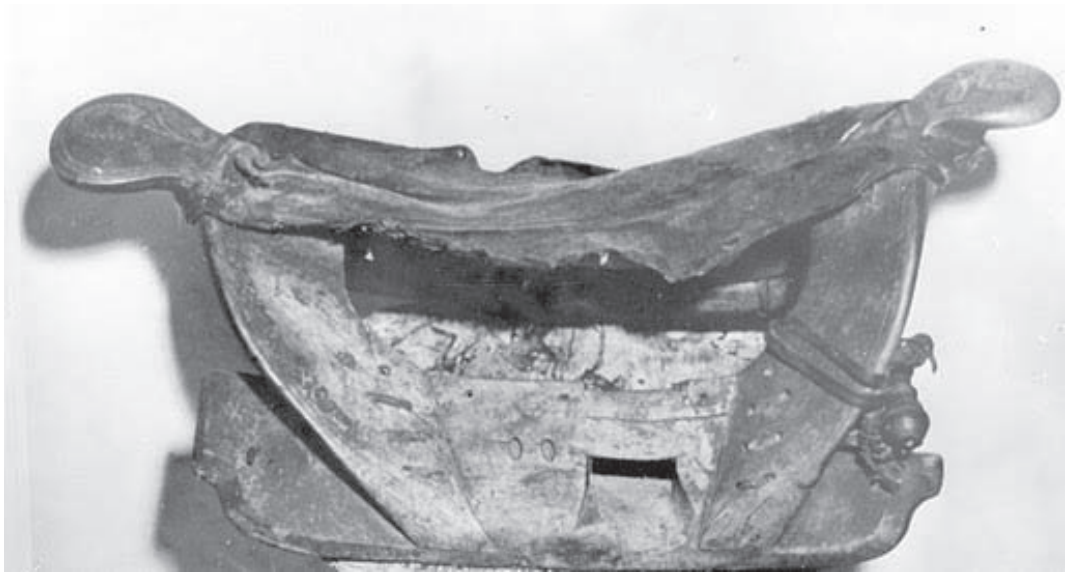
A vasút megjelenése előtt a szomszéd városokba is vitték az utasokat. 1870 után az állomásra, piacra, lakodalomba, temetésre vették igénybe a fiákerokat.

Az 1920-as években megjelent két autóbusz (MOESE cég) konkurenciát jelentett számukra. 1960 után teljesen kimentek a divatból, a taxi végleg feleslegessé tette őket. Nosztalgiából húsvétkor, érettségi bankettek idején olykor még látható.

---

[8] A bognár céh remek munkának a hintó faanyagainak elkészítését írta elő. A XIX. század közepétől egy kivágott kocsinak a rajzát, majd fa alkatrészeinek elkészítését írta elő. (Lásd: Tornyai János Múzeum céhlevelei közt.)

[9] REPKÉNYI István, 1992.

Favázas nyereg.

A kocsizás mellett elterjedt közlekedési mód századokon át a lovaglás. Elterjedtségéről számos levéltári forrás tudósít. A bírói jegyzőkönyvekben, becsűjegyzőkönyvekben gyakran esik szó a „nyeregszerszámról". A XVIII. században egyértelműen kápás „török nyeregről" van szó, s csak a XX. század elején jelennek meg az angol típusú priccsnyergek. Akinek nem tellett nyeregre, szőrén is megülte a lovat. Gyakori, hogy pokrócot szorítanak hevederrel a ló hátára, ezt a fölszerelést bőrszíjra erősített kengyelvas egészítette ki.[10]

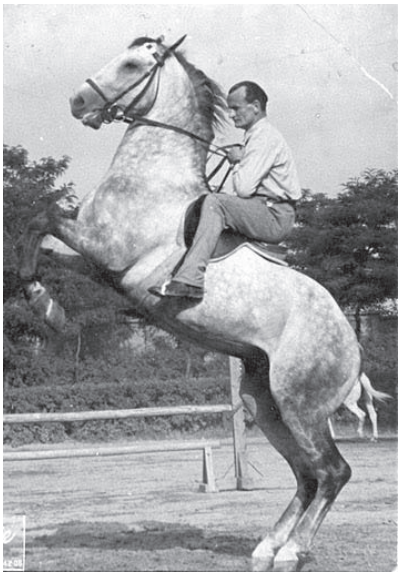
A XX. század elején a lóháton közlekedést háttérbe szorította a gyorsan terjedő kerékpár.[11] Kisebb csomagok szállítására, nők és gyermekek használatára ez bizonyult a legcélszerűbb eszköznek. Nem zavarta a munkák rendjét, ha a családból valaki elkarikázott a boltba, bement a városba ügyeit intézni. Hallottunk olyan gyári munkásokról, akik Pesten dolgoztak, és hétvégeken hazakerékpároztak, vasárnap meg vissza (1940)! Szegedre átkerékpározni nem ment ritkaság számba.

Priccsnyereg.

[10] MNL CSML HF IV. A. 1001. d. 2. Hirdetőkönyv 1793. dec. 1-én: „Mózes Jánosnak szerdára virradóra a szekere mellé kötött hátas lováról a Kender Tó Uttyán el esett a pokrócza, izzasztóval együtt."

[11] Az 1908. évi összeírás szerint 800 kerékpár volt Hódmezővásárhelyen.

Priccsnyereg Mónus Imre lován.

A határban az utak szélén, olykor a töltések tetején húzódott a keményre taposott „biciklicsapás”. Esős időben a dűlőutakon könnyen beragadt a sárhányó, és lehetett háton cipelni a kerékpárt. A szocialista üzemek kialakulása után fokozódott a kerékpáros közlekedés jelentősége.

Ezrek közelítették meg így a munkahelyüket, ahol hatalmas kiterjedésű kerékpártároló csarnokot kellett építeni, például METRIPONDnál. A városban mégsem épült kerékpárút, csak egy jelentéktelen szakasz Újvároson. Az 1990-es években sikerült az önkormányzatnak a kishomoki hobbikertekig, a mártélyi üdülőkig, a Jókai, Szántó Kovács, Tóalj, Nagy Imre utcákon, a Kutasi úton kerékpárutat építeni. Azóta csökkent a balesetek száma.

Vásárhely közlekedésében határkő a vonat megjelenése. 1870-ben megindult a forgalom Szeged és Békéscsaba felé. Ez a vonalszakasz a Nagyvárad – fiumei vasút része. 1874-ben annak örvendeztek vásárhelyiek, hogy az ország bármely része felé megvalósult az összeköttetés. Mai szemmel nézve elég kezdetleges volt még a közlekedés. Pestre csak Szabadkán vagy Békéscsabán keresztül jutottak el. A Szentes–Szolnok közötti vasútvonal megépítése után (1893) javult a pesti utazás lehetősége. A határbeli közlekedés az igen sűrű vasúti megállóhelyekhez kapcsolódott, amelyek egy-egy régi föld-

Földesi Gyula csődörös nyeregben.

rajzi név továbbélését segítették elő: *Rárós*, *Csomorkány*, *Sámson*, *Kopáncs*, *Vajhát*, *Sártó*. A szentesi vonalon *Mártély*, Makó felé: *Katraszél*, *Szikáncs*. A megállók száma később még szaporodott, például Kishomok. Egy-egy megálló vonzáskörzete 4-5 km. Gyakori jelenség, hogy lovaskocsi, szánkó vitte az utazni kívánót a vasúti megállóig.[12]

A tanyavilág fölszámolása után csökkent az utasok száma. A MÁV sorra szüntette meg a tanyai megállókat az 1960-as években. Az utóbbi évtizedekben a vonat helyett az utasok többsége az autóbuszt választja vagy saját kocsival utazik.

A közutakon a fejlettebb (gépi) közlekedési eszközök terjedése lassabban haladt előre, hiszen a határ 26 útja és 52 dűlőútja közül csak néhány volt állami, illetve vármegyei hatáskörben.

Azokat a század elején már makadám burkolat fedte, de a törvényhatósági utakra apránként és csak szakaszosan telt a városnak. Tragikomikus, hogy a Pusztát a városi közlekedésbe bekapcsoló Csomorkányi út, illetve a belőle kiágazó Ficsér dűlő kikövezése akkorára készül el (1949), amikor Kardoskutat még a megyétől is elcsatolták. Hasonló volt az Erzsébeti és a Rárósi út sorsa. A kikövezett néhány kilométer szakasz után feneketlen sártengerrel kellett megküzdeni a parasztok kocsijainak. Mire kikövezték, megszűntek a parasztgazdaságok. A helyükbe lépő mezőgazdasági nagyüzemeknek is meggyűlt a bajuk az áldatlan útviszonyokkal. De némi bekötőút építésénél többre az ő erejükből sem futotta. A több száz kilométer hosszú dűlőutak ma is csak jó időben járhatók autóval. Amikor leesett a hó, szánkóba fogtak. A hattyúorrú úri szánok csak személyi közlekedésre készültek. A parasztok bódés szánkójai kettős hasznosításúak voltak: néhány mázsa hasznos terhet is elvittek. A bódés szánkó felsőrésze hasonlatos volt a csézakocsi kocsiszekrényéhez. A parasztszánt a tanya körüli fákból a parasztok maguk is kifaragták. A kocsin és a szánkón utazók nélkülözhetetlen úti felszerelése a báránybőrsapka, a bekecs és a suba. A fenti közlekedési eszközök kiiktatása egyúttal a szűcsipar elsatnyulását hozta magával.

A lóállomány kiirtása után szükségképpen ki kellett építeni az autóbusz-közlekedést a főbb tanyai utakon. A kocsihoz, szánkóhoz szokott parasztságnak vissza kellett térnie a kézben, háton való cipekedéshez. Ugyanis az autóbuszon utazók a buszmegállótól 2-3 km-re levő tanyáig maguk vonszolhatták a városban beszerzett holmikat.

Mivel a kenyérsütéssel tüzelő híján fel kellett hagyniuk, a boltból cipelik szatyrokban a kenyeret, lisztet, rizst és sok minden mást.

A városban kilométereket kellett utazni a munkásoknak a Makói út környékén koncentráltan elhelyezett ipari nagyüzemekbe. A kerékpár mellett fő közlekedési eszköz nekik is az autóbusz, amelynek tizenegynéhány vonala sűrűn behálózta a várost. Piaci napokon különösen leterhelt néhány járat, máskor meg egy-két utassal fut a csuklós busz.

A közlekedési eszközök sorában okvetlenül meg kell említenünk az utóbbi években elszaporodott személygépkocsikat. A XX. század első felében néhány tucat autó szaladgált, a század utolsó évtizedeiben pedig minden második ház előtt ott áll a hatvanas években részletre vásárolt Trabanttól kezdve a több milliós Toyotákig mindenféle márkájú autó. Az ötvenes évek Csepel motorkerékpárjait fölváltották a Hondák, Yamahák és más világmárkák.

A személyszállítás modern eszköze az I. világháború után a személyautóval való fuvarozás, az autótaxi. 1920-ban Kiss Antal váltott iparengedélyt, 1921-ben Moese Imre. Az iparág fellendülése 1925-ben kezdődött, amikor 15-en foglalkoztak személyszállítással. A következő évben 16 újabb vállalkozó jelentkezett. 1927-ben még újabb 18 személy kért engedélyt, köztük a Moese testvérek, akik most már társasgépkocsival végezték a személyszállítást. 1928-ban több orvos, ügyvéd kért engedélyt, akik nyilván alkalmazott sofőrrel űzték az ipart. Az engedélyt nem egyetlen évre kérték. Az 1930-as években minden évben 4-en, 5-en beálltak a taxisok sorába, miközben néhányan kiléptek. Érdekességként említjük, hogy 1938-tól jobb külföldi márkájú kocsik is szerepelnek a taxik közt: Chevrolet, Steyer, DKW.

A teherhordás, szállítás módjait és eszközeit aszerint csoportosíthatnánk, hogy emberi erővel, állati erővel, gépi eszközökkel történik.

---

[12] Csizmadia Imre önéletírásában hiteles képet kapunk a tanyaiak vonatozásáról. A fel- és leszálló utasok száma 1990-ban 219 106, 1913-ban 442 795 volt.

Teherhordás, szállítás emberi erővel

A gyalogos teherhordás legkézenfekvőbb formája a kézben cipelés. Puszta kézzel, „ölben" csak rövid távolságra vittek terhet. Vállra vetve szerszámot, ruhaneműt, lábbelit, batyut, esetleg zsákot cipeltek. Teli zsákot csak egészen rövidtávon, magtártól a kocsiig vagy föl a padlásra vittek. Előfordult, hogy a közeli malomba a darálnivalót vállán cipelte el valaki. A zsákot más esetben nem töltötték tele, hanem úgy, hogy fele előre, fele hátulra essen. Zsákban vittek ily módon két kenyeret, két malacot, dohányt, dinnyét, esetleg eszközöket.[13] Például Kasza Istvánné elveszett zsákjában volt „egy balta, fúró és egy kis zacskó".[14] Egy másik hirdetésből kitűnik, hogy a pénz disznóhólyagban volt, és úgy veszett el a zsákkal. Szilágyi Mihály nyerges lova hátán a zsákban „kenyér volt, egy balta és egy Szőr Tarisznya, és most odavan".[15]

Ugyancsak vállon vitték a *batyu*t. A kisebb batyut kendőbe kötötték, a nagyobbat asztalabroszba, esetleg ágyterítőbe. Így cipelték a cselédek a tiszta vagy a szennyes ruhaneműt. A háború utáni években, a „cserélős világban" az eladásra szánt élelmet vagy a cserébe kapott ruhaneműt, miegymást batyuban vitték a pestiek.

A folyékony anyagokat különféle edényekben szállították. Nemcsak a vizet vitték vödrökben, hanem – a hirdetőkönyv szerint – a szőlőt is. Cserépkanta bőven akadt Vásárhelyen. A *vizeskanta*k többnyire sárga-zöld mázvirággal díszítettek, zömében az újvárosi fazekasok keze munkáját dicsérve.

Különösen kedvelt volt mezei munkák idején a mázatlan *rostáskorsó*, amelyben hűvös maradt a víz. A bort *csobolyó*ban vagy *kulacs*ban hordták magukkal. Igen szép zöldmázas kulacsok maradtak fenn a XIX. század elejéről. A mai ételhordónak megfelelő *komacsészé*k arra a szokásra utalnak, hogy a gyermekágyas asszonynak ételeket vittek.

Napjainkban elterjedt szokás üzemi konyhákból, vendéglőkből előfizetéses ebédet gyári zománcos, alumínium, sőt műanyag ételhordóban hazavinni. A XIX. század végétől a boltból a petróleumot kőedényben, bádogkannában vagy „petróleumos üvegben" vitték. Az ún. „bekötött üveg"-ben bort, tejet, vittek, esetleg vizet az ártézi kútról. A piacozás elmaradhatatlan eszköze a *garaboly*, vagyis az a hosszúkás kézikosár, amelynek a füle a közepén ível át. Itt soha sem hívták kaskának. A hirdetőkönyv szerint: „Az szőllőkből későn estve garbolyokkal hozni tellyességgel nem szabad."[16]

Készült helyben is, hántolatlan erős fűzvesszőből, de hozták vidékről is, főleg a mintás meg a peremén fonott szegélyű *ciglis garaboly*okat. A helyi vásárokon lehetett beszerezni a keskeny faháncsból készült *tótgaraboly*okat is, akárcsak a *födeles garaboly*okat. A garaboly a kerékpározás tömeges elterjedése után még nagyobb jelentőséget kapott. A csomagtartón, kormányra akasztva tetemes mennyiségű árucikket, terméket lehetett benne szállítani.

Ugyancsak megnőtt a jelentősége a régebben mészárosok által használt gyékényszatyornak. Ezt is a biciklikormányra akasztva használták. Később csuhéjból is készült. Igen nagy hagyománya volt Vásárhelyen a kosárfonásnak. A XVIII. században ilyen „kasokkal", „kosarakkal" védekeztek a Hód tó partján a víz ellen is. Például 1793-ban hirdették, hogy a Sártó töltésére vigyenek a kirendelt lakosok ásót, kapát, nádvágót, kosarakat, teknőket. Máskor a Tófenékre kellett menni „kosarakkal és teknőkkel", amiben földet, homokot hordtak.[17]

A parasztgazdaságokban nélkülözhetetlen volt a többféle hasznosítású „tűzrevalós" *kiskas*. Mindig hántolatlan fűzvesszőből készült, két füllel. Méreteiben és anyagának erősebb voltában különbözött tőle a „szalmahordó" vagy polyvás nagykas. Takarmányt és fűtenivalót hordtak vele az egyik füléhez rögzített istráng segítségével.

---

[13] KISS Lajos, 1954. 248. A dohánycsempész teherhordásról. MNL CSML HF. Hirdetőkönyv 1793. 9. 15.: „Kerekes Péter a Szentesi közfélen le tett egy zsák dinnyét", amit elloptak.

[14] MNL CSML HF. Hirdetőkönyv 1793. 9. 29.

[15] MNL CSML HF. Hirdetőkönyv 1793. 10. 27.

[16] MNL CSML HF. Hirdetőkönyv 1793. 9. 8.

[17] MNL CSML HF. Hirdetőkönyv 1793. 8. 4.

Igen elterjedt régi eszköz volt a *tarisznya*. Már említettük Szilágyi Mihály elveszett szőrtarisznyáját. A színes csíkokkal átszőtt, lószőrből készült tarisznyát vállpánton viselték. Hasonló eszköz volt a kikészített borjúbőrből előállított „bornyúbűr tarisznya", amelyet sárgavászonnal béleltek ki. Nem száradt ki benne az étel, jól elfért a kocsiülés alatt. A legszegényebbeknek csak vászontarisznya jutott, amely sokkal kevésbé óvta a benne elhelyezett dolgokat. Ilyent hordtak az iskolások is, míg a XX. században terjedni nem kezdtek az iskolai hátitáskák, majd az aktatáskák. Az aktatáska az ügyvédek eszközeként indult, aztán a középiskolások, elemi iskolások közt terjedt, hogy végül a gyári munkásoknál, tsz parasztoknál kössön ki, akik elemózsiát vittek benne.

A műanyagok megjelenése forradalmi változást hozott a kézi teherhordásban. Hálószatyrok, nylonzacskók és szatyrok tömege terjedt el a mindennapi használatban. Olcsóságuk miatt nagyban hozzájárulnak a környezetszennyezéshez. Hajdanában egy szép erős tarisznya apáról fiúra szállt!

Az újratelepülés (1699) után a várost körülvevő „szőlőhegyeken" túlmenően káposztáskerteket és kenderföldeket is jelölt ki az uradalom. Megtermett itt a szőlőn kívül a gyümölcs, a zöldség, a tök, a tiltások ellenére egy kis kukorica is. Hazaszállításuk igen alkalmas eszközének bizonyult a saroglyás talicska. Ismerték ugyanakkor a ládás talicskát is. A XVIII. századi hirdetésekben gyakran szólítják fel a lakosokat a töltések igazítására „kocsival, talicskával, ásóval, kapával". Targoncás talicskán tolták a malomba a zsákot, a marháknak a mislinget vagy a fattyat. Ezen a talicskán tolták ki „ferslógban" a malacot a piacra. Készült keményfából házilag is, de kerekét többnyire bognárral csináltatták. A ládás talicskát sablon után nyárfából készítette a bognár. Ezzel hordták ki naponta a trágyát az istállóból, ezért a neve gyakran „dudvás talicska". Be lehetett hozni vele a dinnyeföldről a dinnyét, a kótyot, a krumplit, a káposztát. Szalma közt demizsont, kantát is szállítottak benne, vagy hízott libát a piacra, vályogot, téglát falrakáshoz.

Már a XVIII–XIX. században a nagy töltésépítések idején kialakult egy speciális talicska, a *kubikos talicska*. Ennek egészen rövid a feneke, magas a lába. Súlypontja olyan, hogy könnyen kiönthető belőle a föld. Szentesi és szegedi változatát egyaránt használták.

A XIX–XX. századforduló táján a városi rendőrök nem tűrték el, hogy valaki a gyalogjárdán tolja a talicskát.

Az utóbbi évtizedekben, miután a bognárok, kovácsok „beadták az ipart", gyári készítésű vaslemezből készült gumikerekű talicskákat hoz forgalomba a kereskedelem. Felhasználásuk jobbára az építkezések körül történik. Az újabb építkezéseknél még előfordul a „trógli" is, a másutt saroglyának nevezett egyszerű szállítóeszköz.

Sajátos fejlődésű utat járt meg a kézikocsi. A XIX. században virágzó iparágak helyi termékeit a piacra, vásárra négykerekű kiskocsin húzták ki az inasok. A két első kereke forgózsámollyal aláfordult, mint a stráfkocsiké. Sima platója is ahhoz hasonlított, nem volt oldalfala. Ellenben voltak rajta bevágások, amelyekbe a sátorrudat be lehetett illeszteni, így eladóasztalként használta a kalapos, a csizmadia vagy más iparos. Ezt a fakerekű kocsit használták később a vásárhelyi hordárok is.[18] Bár előfordult olyan hordár is, aki két nagyobb kereket szerelt a hosszúra méretezett sima platós kocsija alá, így könnyítve meg a nagyobb teher (például: szekrény) mozgatását. Ilyen négykerekű piaci kiskocsi még napjainkban is előfordul mutatóban a piacokon.

Az 1960-as évek óta más elveken nyugvó kis kocsikat gyártanak. Magas oldaldeszkával ellátott egytengelyes kocsik szaporodtak el, eleinte fakerékkel, majd biciklikerékkel, végül általános lett a motorkerékpár kereke. Vázát vasszálakból hegesztették össze, a rúdja fix volt. Inkább tolni célszerű, mint húzni. Szállítottak ezen terményt a malomba, malacot a piacra, trágyát a hobbikertbe, fát, szenet, cementet a Tüzépről. Népszerűsége azóta csökkent, amióta megjelentek a kerti kistraktorok, hasonló nagyságú utánfutóval. De a személyautók után akasztott utánfutó is a társadalmi ranglista aljára szorította az olyan szegény embert, aki kézi erővel próbál terhet cipelni.

[18] A hordárok a XIX. század végén még saroglyás talicskán hordták a terhet. Fürst Sámuel 1878-ban „hordárintézményt" állított fel. (MNL CSML HF. Tan. ir. 482/1878.)

Teherhordás, szállítás állati erővel

Már a közlekedésnél utaltunk az összefonódásra a teherhordással, szállítással. Aki kerékpáron hazajön a városba, az közlekedik, de ha a kormányon hoz egy kanta tejet, már szállít. A könnyűkocsiknál hangsúlyoztuk a kettőshasznosítást. Ha a féderes kocsira föltették a hátsó ülést és kivették a súberdeszkát, kényelmes „úri" módon közlekedtek. De ha a súberdeszka behelyezése után a hátsó ülés helyére 3-4 zsákot fölraktak, máris az állati erővel történt szállításnál tartunk.

Az istállózó állattenyésztés általánossá válása előtt igen sok szénát készítettek a szállásokon és a Réten. Kaszálás után boglyákba, vontatókba gyűjtötték, amelyet állati erő felhasználásával összehordtak kazalba.

A learatott gabonát szintén vontatókba gyűjtötték, és a szérűre *vontatókötél*lel, *vontatólánc*cal szállították. Ismerték és használták a *vontatórud*at is, amelynek egyik végét *csíkajtó*val csatlakoztatták a *tézslá*hoz, a rúd túlsó végén vashorog akadályozta a vontató lecsúszását. A vontatórudat többnyire ökrök után akasztották. Nagyváthy János 1791-ben megjelent munkájában a széna összehordásának elavult módszereként említette ezt a fajta vontatást.[19] Vásárhelyen a vontatókocsi megjelenéséig általánosan elterjedt eszköz volt. Szórványosan még a XX. században is előfordult. Szakács László Külsőerzsébeten még 1960-ban is így hordta be a boglyákat a tanyába.[20]

A becsű jegyzőkönyvekben 1794–1848 között háromszor fordult elő a vontatólánc neve, tizenkétszer a vontatókötélé, öt esetben pedig a vashoroggal ellátott vontatórúdé.

A vontatókocsi – itteni nevén *bolondkocsi* – első előfordulása a becsűjegyzőkönyvben 1840. április 16., amikor két darabot 10 forintra értékeltek. A városgazda már 1839-ben leltárba vett egyet. Az általános elterjedés gyorsan ment végbe, de hogy honnan eredt, nehéz volna megnyugtatóan kinyomozni. Kereket szereltek a vontatórúd alá? Vagy csakugyan az uradalmak által használt *csámesz*ből fejlesztették ki? A Magyar Gazda 1843-ban közölte a rajzát.[21] A Gazdasági Lapok és a Falusi Gazda 1857-ben kezdte népszerűsíteni.[22]

Az uradalmi tisztek a repcetermesztés veszteségmentes betakarítása miatt kedvelték.

A parasztok a gabona-betakarításnál ugyanezért alkalmazták. Később a kukoricaszár behordásánál is nélkülözhetetlenné vált. Leírását Nagy Gyula munkájában megtaláljuk.[23]

Ökrösszekér.

[19] NAGYVÁTHY János, 1791.

[20] Vö. NOVÁK László Ferenc, 2003. 121.

[21] Jancsovics János 1843-ban ismerteti ezt az eszközt „szarvasi vontató-kocsi" néven. NOVÁK László Ferenc, 2002. 79–80.

[22] PIVONKAY, 1856.

[23] NAGY Gyula, 1963.

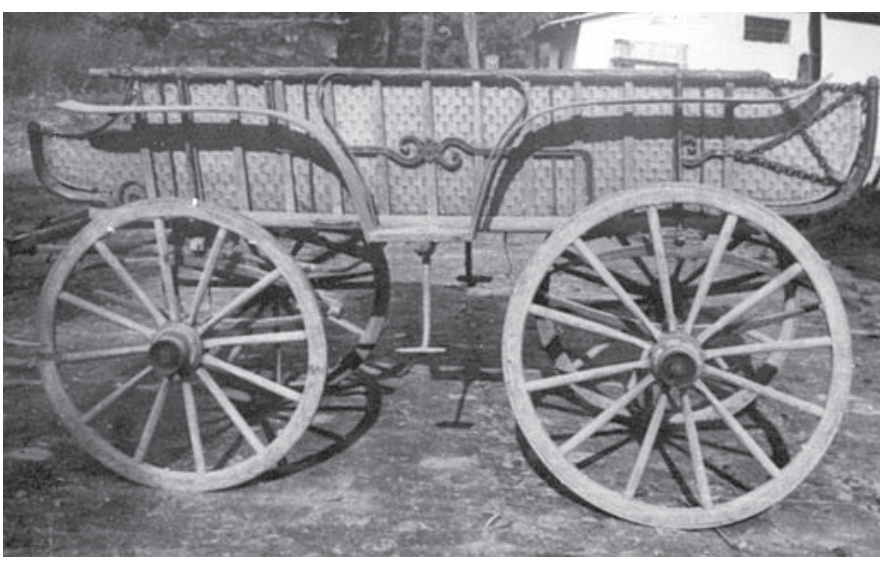

Vásárhelyi könnyű kasoskocsi.

A szekerek és a kocsik ismertek voltak már századok óta. A nagyhatárú város az újratelepülés után szintén ezzel a két eszközzel oldotta meg az anyagszállítást. A Néprajzi Lexikon így tesz különbséget a kétfajta jármű közt: „Kocsi = könnyű négykerekű jármű, melyet minden esetben ló húz. Az ökrök által húzott járművet általában szekérnek nevezik, jeléül annak, hogy nehéz terhek szállítására rendelt eszköz."

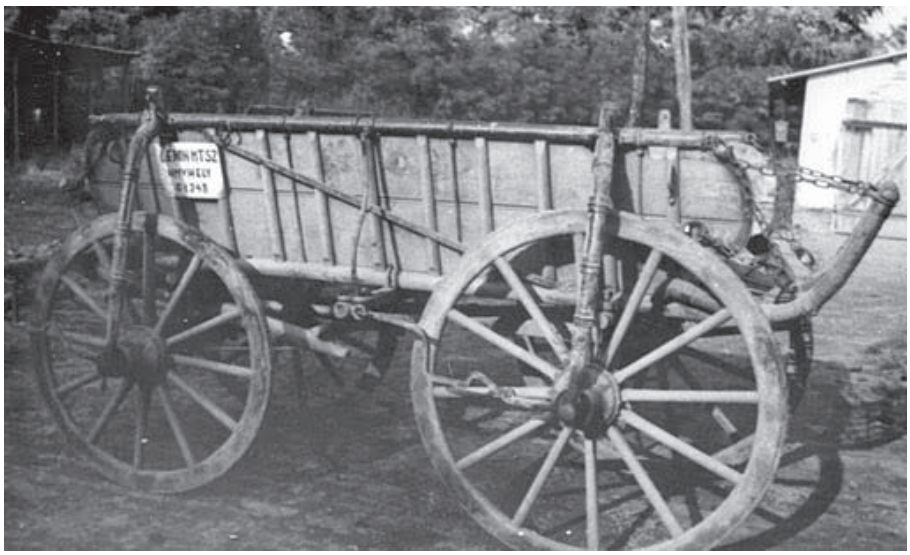
A XVIII. század eleji latin nyelvű jegyzőkönyvek mindkettőre a *currus* szót használták. 1737-ben a forspontok teljesítéséről ezt jegyezték fel: tizenegyszer „2-bus equis junctum currum" vettek igénybe, 71 esetben „equis 3 – bus junctos currus" és 51 esetben „Currus 4 bovibus juctus" szerepelt.[24]

Az urbárium bevezetése óta (1774) a várost körülvevő szőlőkön és a Belső legelőn kívül helyezkedett el a szállásföldek övezete, vagyis a várostól 5–20 km-ig terjedő zónában. A földművelés ott folyt a szállások körül. Nyilvánvaló, hogy a kocsik fejlődése ebben az irányban alakult. A gyorsabb közlekedésre „féligás – vagy kis igáskocsi" volt alkalmas. Ennek önsúlya 3 q, a hossza 6-6,5 sukk (205 cm). Ezzel 10–15 q terhet lehetett szállítani. Nagyobb terhet, 20–25 q-t bírt el a „nagy igás" kocsi, amelynek önsúlya 4,5 q volt. A két felső oldalfa hossza 7 sukk, azaz 221 cm. 11, esetleg 13 oldalzáp kötötte az alsó oldalfához. A nagykocsi saroglyája mindig görbe. Széna vagy gaz (= learatott kévés

Kasoskocsi.

[24] MNL CSML HF. Forspont jkv. 1737. ápr.

Hétsukkos vásárhelyi kocsi.

gabona) szállításakor vendégoldallal növelték a rakfelületét (rakott kocsi). Ilyenkor kocsikötő kötéllel rögzítették a szállítmányt.

A török háború idején hihetetlen teljesítményekre voltak képesek a vásárhelyi kocsikkal. Gyakran mentek hosszú fuvarba Budára, Nagykárolyba. Belgrád alá hordták az élelmet. Máskor zabot, búzát hordtak Szabadkára. 1786-ban Aradról Lugosra vitt el 70 kocsi zabot. Amikor Damjanich serege Szolnok felé vonul 1849 januárjában, naponta 400 kocsival kellett Szegeden megjelenni. 1849 nyarán a császári sereg szolgálatára naponta 1000 kocsi ment Szegedre.[25]

Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás 5612 szekeret említ, nem téve különbséget ökrös szekér és lovas kocsi közt. 1914-ben csak az első mozgósításkor igénybe vett a hadsereg 5500 lovat és 900 kocsit. A románok 1919-ben vitték a maradékot… A II. világháború során a szovjet hadsereg katonái zabrálták el a lóállomány 90%-át. Elvittek 2875 kocsit.[26] Kocsik helyett hagytak itt rakonczás kis bugarádé „kocsikat".

Az általánosan használt lőcsös igás kocsik mellett speciális formákat is létrehozott a szükség. A halat kisebb távolságra nedves széna közt kocsin szállították. A távolabbi városokba (Aradra, Kecske-

Rakodás fuvaroskocsiba cserépszállításhoz a század elején. (TJM PJ)

[25] HERCZEG Mihály, 1994. 13.

[26] HERCZEG Mihály, 1985.

Kumet hám malmi kocsi lovain.

métre, sőt egy ízben Galgóczra) lajtos kocsikban vitték a halat. Hordták az ivóvizet is száraz nyarakon az Élő-Tiszáról „lajtonokban". A föld és homok szállítására lőcs nélküli *bugarádé kocsi* volt alkalmas. Ennek nem volt fülhérce sem. A négy rakonca közé szál deszkát helyeztek elöl – hátul „súberdeszka" volt. A lerakodás gyorsan ment. A fuvaroskocsi a parasztkocsinál sokkal erősebb volt. Önsúlya 6 mázsa. Oldalzápja 21, a kocsi hossza 8 sukk (253 cm). A *furmányosok* gabonát, követ, sót stb. fuvaroztak vele. Az első világháború alatt föltűnt malmi kocsinak 11 zápja volt, de az rendkívül erős. A nagy hadiszállításokat bonyolították rajta, 30–40 q terhelést elbírt. A rugós stráfkocsi még ennél is többet, (50–60 mázsát). Ennek a szerkezete más volt, mint a parasztkocsié. Lényeges alkatrésze a borgerenda, amelyen 5–7 keresztgerenda feküdt. A platóját bedeszkázták. A könnyű fordulást forgózsámoly tette lehetővé. Később fontos része az oldaldeszka. Ezeken a kocsikon szállították a szenet, a csöves kukoricát. Ilyet használtak az ötvenes években a BELSPED fuvarosai és a tsz-ek.

Napjainkban is létezik, csakhogy erős fakerekeit gumis kerekekkel cserélték föl. A csapágyak nagy terhelést tesznek lehetővé. Felhasználás szerint emlegettek *szódáskocsi*t (szódavíz szállításra), *kenyereskocsi*t. Speciális kocsi volt a *mészároskocsi*, a *jegeskocsi,* a *postakocsi*, a *mentőkocsi.* Ezeknek bádoglemezzel bélelték a kocsiszekrényét. Külön említést érdemel a *halottas kocsi*, amely hintó típusú volt, oldalfalai üvegezettek. 1878-ban ezt a díszkocsit a nagyvárosiasodás jeleként értékelték.[27]

Rakott kocsi.

[27] Vásárhelyi Közlöny, 1878. 9., 22.

Bódés szán, mellette Perényi János és Herczeg Mihály.

A Tiszáról a szálfákat szétszedett kocsikon „tengelyen” hordták be. Csak a két tengely és a nyújtó maradt meg a szállításhoz, amelyeket csatlólánc kötött össze. A tengelyvégre rakoncát szereltek, ezek közé rakták a szálfákat. Miután Magyarország elvesztette a Felső-Tiszát és Erdélyt, ennek a szállításnak leáldozott. Csak az 1940-es években éledt újra néhány évre, Ruszinszkó visszacsatolása után. A beszállított szálfákat a „fagyárak” dolgozták fel gerendává, deszkává. A fatelepeknek nevezett árusítóhelyekre is ezen a módon szállították a fűrészelt árut. A téli időben parasztszánok segítették a teherszállítást. A szánokat többnyire a parasztok maguk faragták. Értékük ehhez igazodott. 1835-ben egy jó vasas szekér 70 Ft, két vasas kocsi 60 Ft, egy lószán mindössze 3 Ft. A magyarázat kézenfekvő: míg a kocsiba, szekérbe értékesebb fa- és vasanyagot dolgoztak be, sok emberi munka ráfordításával, addig a szántalpat, eplényt, rakoncát a tanya körüli fákból a paraszt maga kifaragta.

A városi kommunitás leltárában nemcsak személyszállításra alkalmas *korbás szán*ok fordultak elő, hanem a lószánok mellett „nagy ökörszánok” is.[28]

A parasztok a szántalpakra gyakran fölszerelték az igáskocsi felső részét. Így vitték az őrlenivalót a malomba, a malacokat a vásárba.

Taliga a János téren a századforduló környékén.

[28] HERCZEG Mihály, 1983.

A teherhordás ismert eszköze a *taliga* vagy kétkerekű *kordé*. Építkezésnél kubikosmunkára használták. Amikor a Szent István templom épült (1935–1936-ban), mintegy 20–30 kordé hordta a feltöltéshez a földet Juhász Nagy Illés portájáról (Kutasi út 1.). Fölhasználták gátépítéshez is.

A kollektivizálás után néhány makacs egyéni paraszt öszvérfogattal fuvarozott. Előfordult a városban 2-3 szamárfogat is.

Vásárhelyen sohasem jármozták a tehenet, legfeljebb az ökröt. 1945-ben a nagy lóínségben itt-ott jármot raktak a fejőstehénre is.

Teherhordás, szállítás gépi erővel

A gépi erő első alkalmazása a gőzgép. A szántásra, csépelésre használt gőzkazánok csak a maguk munkaeszközét szállították, nem tekinthetők igazán szállítójárműnek. Annál inkább ez volt a gőzmozdony. 1870-től a Szeged–Békéscsaba vonalon naponta közlekedő vonatok hosszú évtizedeken át mindig „vegyes vonatok" voltak. Négy személykocsi után négy teherkocsit akasztottak. Igen nagy szerepe volt a poggyász- és gyorsáru forgalomban a „paklikocsinak". Sőt a vasút a heti vásárok utáni napokon, tehát szerdán és szombaton különvonatokat járatott Szeged és Békéscsaba állomásokra. Mivel eleinte csak Békéscsabáról (esetleg Szabadkán át) lehetett teherárut küldeni Pestre, sok volt a panasz a romlékony áru miatt. A Szentes–Szolnok közvetlen vonalon jutottak el a Kassa–Oderburg vonalra. Ekkortól sikeresebb a baromfi, tojás, élőállat távoli piacokra juttatása.

Nemcsak a nagyállomáson, de a határ több pontján is készült marharakodó. Ugyanott a gabona számára vasúti raktárakat építettek: Mártélyon, Vásárhely Kutason, Szikáncson, Kardoskúton. Az 1930-as években a kopáncsi részen lassan kibontakozó belterjes gazdálkodás (zöldség, gyümölcs) termékeit hűtőkocsikban továbbították.

A II. világháború során jelentősebb kár nem érte az itteni vasutat. Addig csak a Tóth malomba vezetett külön sínpár. Az 1950-ben épült nagy vasraktár (megyei elosztónak készült, de átkerült Szegedre), majd a Hódgép, Alföldi Porcelángyár, Hódiköt iparvágánya jelezte, hogy az itteni iparnak fontos része a vasút. A nagyállomás melletti rakodónál lévő Tüzép az építőanyag- és tüzelőellátás fontos bázisa lett éveken át. A vagonkirakodást korszerű gépek (daru, markoló) segítették. A nagyüzemek visszafejlődése a vasútra is kihatással volt.

Sohasem valósult meg az 1880-as évektől sokszor szóba hozott, a tiszai rakpartot Békéssámson–Tótkomlós irányában összekötő kisvasút. Eleinte technikai nehézségek domináltak, 1920 után pedig végleg befellegzett a tiszai hajózásnak.

Traktor pótkocsival.

Sertésszállító gépkocsi.

Ami a közúti teherszállítást illeti, a teherautók a század első évtizedeiben megjelentek Vásárhelyen is. 1918-ban arról panaszkodtak, hogy a keramit útburkolatot tönkreteszik a 3-4 tonna gabonát, lisztet szállító teherautók.

1925-től jelennek meg az iparlajstromban a teherautóval árufuvarozást végző vállalkozók. 1928-ban öten kértek engedélyt gépkocsival iparszerű árufuvarozásra, 1930-ban nyolc újabb vállalkozó.

Az 1930-as években a teherautó-tulajdonosok a „MATEOSZ”-ba tömörültek. A háború súlyosan megkárosította a gépparkot. Az államosítás után létrehozták a TEFU Szállítási Vállalatot. A mezőgazdasági nagyüzemek közül az állami gazdaságokra inkább az erőteljes gépesítés volt jellemző, míg a tsz-ek éveken át használták a lovas kocsikat is, azok közül is főleg a magas oldaldeszkájú stráfkocsikat. Legtovább maradt így az Előrében. A Szántó Kovács Tsz egyesült a Rákóczival, ők ekkor adták le a lovakat. Eleinte Molotov, Csepel teherautókat használtak a nagyüzemekben, majd ezeket felváltották a Zil, Skoda, végül az IFA teherautók. Párhuzamosan jelen volt mindegyik nagyüzemben a traktoros vontató. Eleinte Hoffer, majd MTZ, Belarussz, Zetor traktorok pótkocsival végezték a szállítási munkát. Ezeken szállították az állatokat, a kendert, a cukorrépát, a csöves kukoricát, a kukoricaszárat, a szénát; ömlesztve a gabonát, a morzsolt kukoricát stb. Éppen Hódmezővásárhely lett az egyik központja ennek a teherszállító eszközgyártásnak, előbb a Gépjavító, majd a Hódgép nevű vállalat gyárában. Már 1959-ben megkezdték a pótkocsik gyártását. Csináltak előbb fixplatós, majd az 1960-as évek közepétől billenőplatós pótkocsikat. Eleinte csak 3,5 tonnásokat, majd később 8 tonnásokat is. A pótkocsigyártás a hetvenes évek közepén érte el a csúcspontját, amikor is 6000 darabot állítottak elő évente. Ekkor már javában folyt a különféle speciális szállítóeszközök gyártása is.

Az egyetemes tartálykocsik után szippantó tartálykocsik, szervestrágya szóró műtrágyaszóró, sószóró pótkocsik készültek. A mezőgazdasági nagyüzemek itt helyben is szereztek be ezekből az eszközökből. Takarmánykiosztó pótkocsik, bálaszállító pótkocsik csak egy-egy állomást jeleznek az itteni termelésből. Az 1980-as évek végén a nagytávolságú közúti szállítás eszközeivel próbálkozott a gyár, majd GN 24 típusú mélyágyas nyerges félpótkocsik készültek 3 tengelyes kivitelben. Konténerszállító nyerges félpótkocsik szerelésére is vállalkozott a gyár az összeomlása előtt.

Mindezek már túlmutattak a helyi szállításokon, de az itteni utak forgalmában szintén részt vesznek.

Kísérletek történtek kis pótkocsik, sőt, akkumulátorral működő városi kisautó (Puli) gyártására, az utóbbi a bevásárló autó lehetett volna, ha igény lett volna rá. A személyautók után kapcsolt utánfutók a szállítás számtalan lehetőségét valósítják meg: a betonkeverőtől a trágyáig, a gyümölcstől a tüzelőig, kisbálás szalmáig. A zöldségpiacra a környékbeli kertészkedő falvak lakói régen stráfkocsival hordták az árut, most utánfutóban, Barkas típusú gépkocsikon hozzák.

A kézi erővel, állati erővel, gépi erővel történő teherszállítás szimbiózisban él együtt! Amikor a sörös autó rekeszekben meghozza az árut, lehet, hogy targonca emeli le a platóról, de végül kézzel rakják el a raktárban.

Nagyot változott a teherhordás, közlekedés, szállítás az utóbbi száz évben. A szállítóeszközök fejlesztése abba az irányba mozdult el, hogy minél nagyobb mennyiséget minél gyorsabban juttassanak el a felhasználóhoz, a fogyasztóhoz. Ez viszont normálisan működő gazdasági életet feltételez, hazai és külföldi felvevő piacot.

IRODALOM

HERCZEG Mihály

1983 A szállítás és közlekedés eszközei Hódmezővásárhelyen a 18-20. században. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk. Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 245–271.

1985 Adatok a Károlyiak Csongrád-vásárhelyi uradalmának feudalizmus kori történetéhez. In: Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből 4. Szeged, 61–126.

1994 A gróf károlyi család hódmezővásárhelyi uradalma a 19–20. században. Szeged.

KISS Lajos

1954 Szegény emberek élete I-II. Budapest.

NAGY Gyula

1963 Hagyományos földművelés a Váásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények 1-2. Budapest.

1975 Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba.

NAGYVÁTHY János

1791 A szorgalmatos mezei gazda a Magyarországban gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül I-II. Pest.

NOVÁK László Ferenc

2002 Földművelő gazdálkodás az Alföldön. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 14. Nagykőrös.

2003 Hódmezővásárhely településnéprajza és hagyományos gazdálkodása. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 15. Nagykőrös.

PIVONKAY (szerk.)

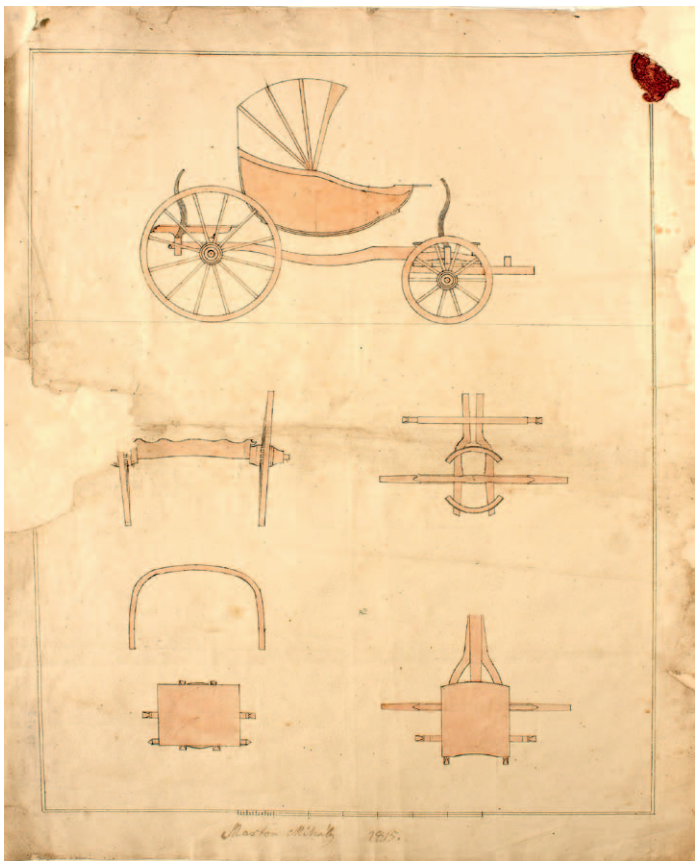
1856 Gazdasági Lapok.

REPKÉNYI István

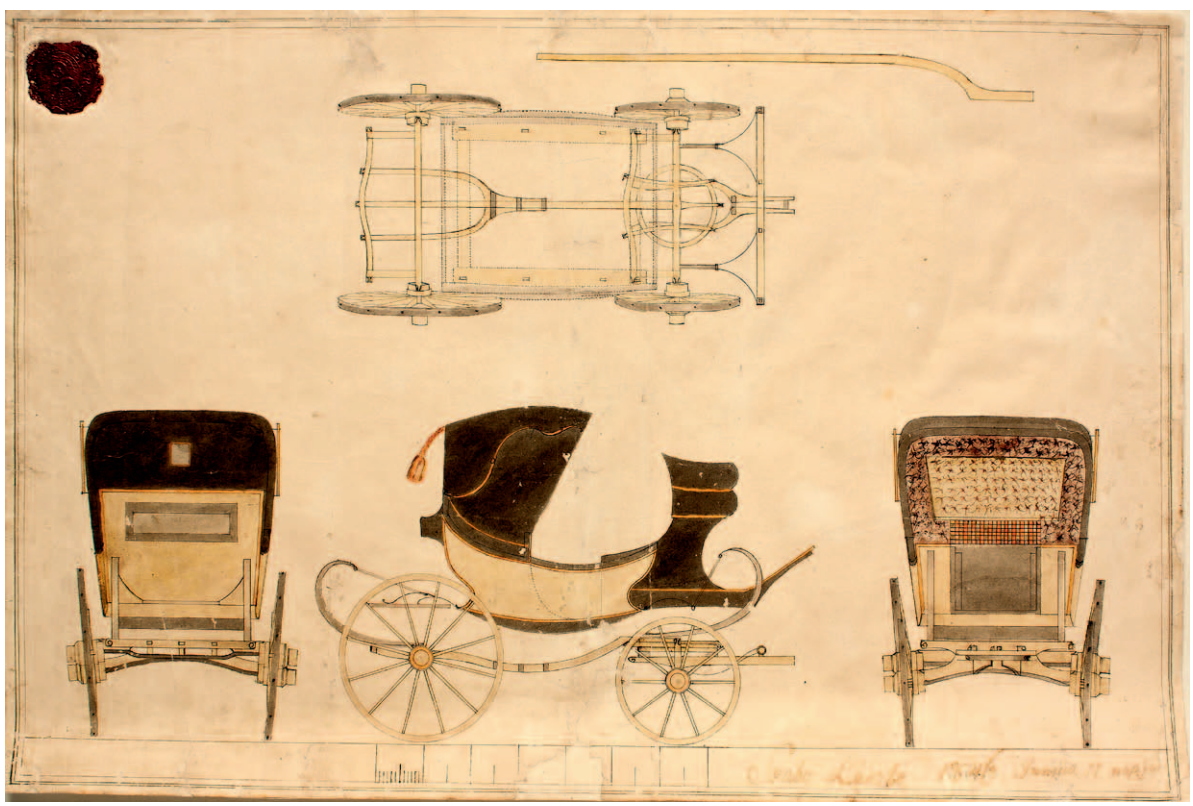
1992 Szekerezés, kocsizás, szánkózás. Kecskemét.

THALY Kálmán

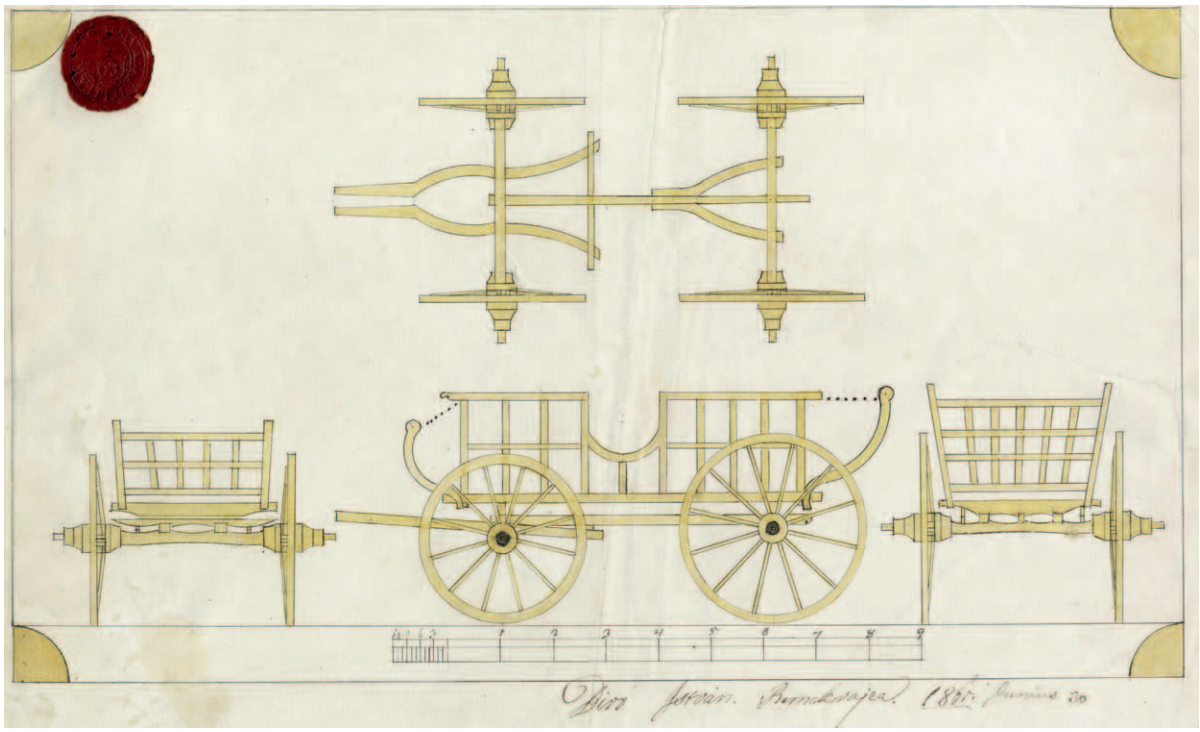
1875 Gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz. Budapest.

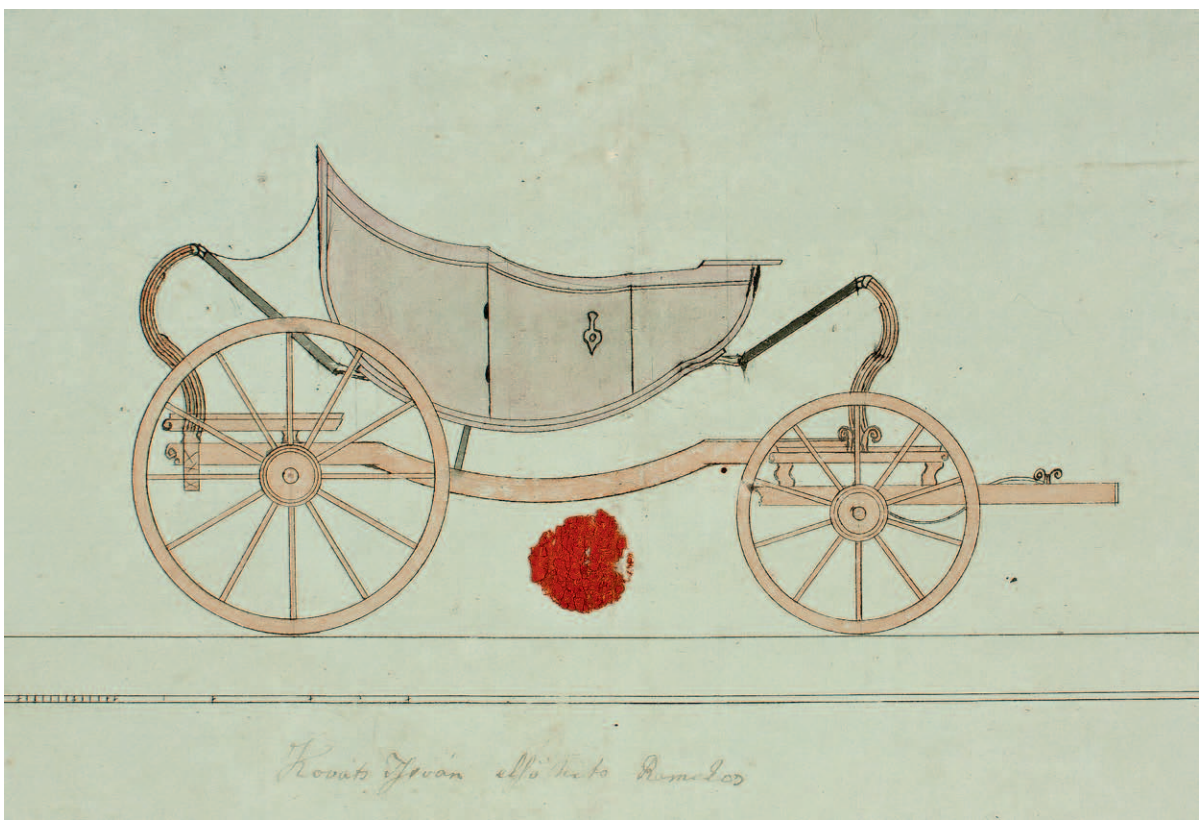
Hintó és részei. Marton Mihály rajza 1815-ből. (TJM Ltsz.: 73.41.3.9)

Hintó rajza. Készítette Szabó László 1846-ban. (TJM Ltsz.: 73.41.4.)

Parasztkocsi. Bíró István remekrajza 1865-ből. (TJM Ltsz.:73.41.5.)

Hintó. Kováts István remekrajza. (TJM Ltsz.: 73.41.6.)

HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI VAGYONLELTÁRAK 1744–1922 KÖZÖTT

Szenti Tibor

BEVEZETŐ

Elöljáróban jeleznünk szükséges, hogy a terület egykori földesurainak, a Károlyi családnak a tulajdonában lévő uradalmait, illetve a városi birtokokat nem vizsgáltuk, az ezekben keletkezett vagyonleltárakkal nem foglalkoztunk. Tanulmányunkban Hódmezővásárhely mezőváros lakosságának inventáriumait, vagyonösszeírásait dolgoztuk föl.

Hódmezővásárhelyen az egyes gazdasági korszakok jól megkülönböztethetően elkülönültek, a történelmi kort tekintve viszont másként alakultak, mint a többi mezőváros esetében, és ezt a korszakbeosztást a helytörténészek a már földolgozott várostörténeti monográfiában is érzékeltették.

Az I. korszak még együtt vizsgálható a történelmileg kialakult korszakbeosztással, vagyis a török hódoltság utáni visszatelepüléstől, 1698-tól, és a levéltárunkban fennmaradt első vagyonösszeírásoktól, 1744-től kezdve az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc végéig. Ez tehát a feudalizmus korával azonos.

A kapitalizmust nálunk két gazdasági korszakra kellett fölosztanunk. A II. korszakot 1850–1879 között a feudális társadalmi rend hanyatlása, a kapitalizmus térhódítása jellemezte. Ez a *félfeudális* állapot jól érzékelhető a vagyonleltárakban is, és bennük a kiegyezés kora nem különült el. Amíg a környező uradalmakban a mezőgazdasági művelés területén áttérnek a gépi művelésre, állattenyésztésben a fajtanemesítésre, a vásárhelyi gazdatársadalom erre még képtelen. A kereskedelem lassabban fejlődik, az iparra még mindig a hanyatló céhek vetnek árnyékot. Ugyanakkor ebben a korszakban állandósul például a nép öltözködésében a sötét színek viselete.

A III. korszak Vásárhelyen a valódi kapitalizmus kibontakozása és megerősödése, amely a nálunk késve jelentkező ipari forradalom hatására, 1880-tól figyelhető meg, és a második világháború végéig tartott. A gazdasági életben ez úgy különült el, hogy a vagyonleltárakban is érzékelni lehetett a kisgazdaságok fokozatos gépesítésének terjedését, az istállózó állatok térhódítását. A legelőterületek elfogyásával már a korszak elején kiszorult a félrideg állattartás, az ipar és kereskedelem erősödött. A hitellehetőségek megnövekedtek, a város belterülete korszerűen kiépült. Erősödött a polgárosodás, a cívis réteg létszámában növekedett.

Nem egy módos gazda, ha a fiát kitaníttatta, már nem hívta vissza a birtokra, mint azelőtt, hanem a városba küldte, és értelmiségi pályára irányította. Belőlük vált az első értelmiségi nemzedék. Ugyanakkor létrejött egy jelentős számú nincstelen, gyakran elégedetlenkedő agrárproletár réteg, amely többek között a gépesítés hatására kiszorult a termelésből.

Ahhoz, hogy a vagyonleltárakat értékelni lehessen, elengedhetetlen, hogy legalább vázlatosan ismertessük a mezőváros településrendszerét, határhasználatát, üzemszervezetét, tanyás gazdálkodását, ipari és kereskedelmi tevékenységét, a tőke megjelenését és a polgárosodást.

I. KORSZAK

A török hódoltság után Vásárhelyre visszatelepülők a mai Oldalkosár utca környékén még álló házakba költöztek, és mindenki akkora darab földet foghatott szabadon, amelyet háza népével és igás állataival megművelhetett. A mezőgazdasági termelés azonnal megindult, hiszen a népesség az állattartásból és a földművelésből élt. Kezdetben a lakóház mögött elterülő telkeket vették művelésbe, de ahogy a lakosság és vele a lakóházak száma növekedett, a termelés mind távolabb került a belterületről. „Mint

általában az alföldi mezővárosok, ez a település is egy belső lakóközpontból és a hozzá csatlakozó mezei kertes-szállásos övezetből állt."[1]

Kialakult tehát az *övezetes termelési rendszer*. „A mezőgazdasági üzemszervezet megkövetelte a funkcionális településszerkezetet, a belső lakóközpontot és a köréje szerveződött gazdasági telephelyeket, melyek a város körül mezőkertek és szállások formájában jöttek létre. Az állattartás elsődlegessége mellet azonban a hódmezővásárhelyi szállásokon már a XVIII. század első felében kimutatható a földművelés jelenléte… A szilaj állattartás a külső legelőn és a réten folyt. A város közvetlen közelében a szőlőskertek foltjai terültek el." – állapította meg Kruzslicz István.[2]

Az övezetes termelési rendszer Hódmezővásárhelyen így alakult:

1. *Belterület*, ahonnan kitiltották a sok balesetet okozó gabonás vermeket és a tűzvészeket okozó disznóperzselést.

2. A *Nyomáson* vagy *belső legelőn* az istállózó, ún. *kezes állatokat* tartották. Ezeket naponta ki- és behajtották.

3. A *szőlőhegyek* és *veteményes kertek* a talaj szerkezetének elhelyezkedése szerint, a folyók, erek áradmányos löszhomokján, foltszerűen alakultak ki, vagy kesztyűujjszerűen nyúltak be a szántóföldek közé.

4. *Tanyaföld* vagy művelésbe vett *szántóföld*. Határunkban kezdetben csak önellátásra termeltek. Amíg a külső legelőt el nem *különözték*, gyakori és jelentős volt az itt tartott állatok kártétele.

5. 1743-ban a *külső legelőt elkülönözték*. Ezután a *Pusztán* félrideg állattartás folyt, a tanyaföldön pedig az állandó épületek emelésével megindult a *szállásrendszer* kialakulása.

6. A *Rét* – amely elsősorban a még szabályozatlan Tisza árterületét foglalta magába – nádló, kaszáló, szénagyűjtő hely maradt. Minden évben *nyilasokkal* osztották szét a házhellyel és a telekkel rendelkező jobbágyok, valamint a házas zsellérek között. Legeltetést itt csak az aszályos években engedélyeztek, akkor, amikor a pusztai, nyomási rétek kisültek, és Szent András nap után, amikor a jószág egy részét teleltetésre a Rét enyhébb klímája miatt ide terelték.

Hódmezővásárhelynek a XVIII. század első felében a „Fő gazdasági jellemzője a mezőgazdasági árutermelés, ezen belül főleg az állattenyésztés és a kereskedelem, valamint a mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó ipar. A város azonban megőrizte agrárjellegét. Az iparral foglalkozók az összes háztartásnak csak 6-7%-át tették ki."[3]

Amíg a kunsági települések a *redemptio* során termelési, értékesítési és önkormányzati szabadságot nyertek, „Hódmezővásárhelyen 1727-ben kísérelte meg először Károlyi Sándor, a város földesura a robot bevezetését. 1756-ban fia, Károlyi Ferenc akarta bevezetni az urbáriumot. Ezúttal olyan határrészeket csatolt kiépített majorságához, amelyeket addig a város szabadon használt. 1772-ben Hódmezővásárhely végleg elvesztette kedvezőbb helyzetét, és úrbéres szolgáltatás teljesítésére kényszerült."[4]

A vásárhelyi határhasználatban nem volt nyomáskényszer, kezdetben itt a *parlagoló* földművelés terjedt el. „A szabadfoglalással felfogott földet hét évig birtokolhatta az első foglaló beművelési kötelezettség nélkül. A hét év parlagon hagyás után azonban bárki felfoghatta." – írja Kruzslicz.[5] Miben állt a parlagoló földművelés lényege? A „felfogott földet addig művelték, amíg az ki nem merült, majd újabb földdarabot vettek művelés alá."[6] Az elhagyott föld az előző tulajdonos birtokában maradt mint kaszáló. A szállás adásvétele mindennapos gyakorlat maradt, bár a földesúri intéző ragaszkodott ahhoz, hogy ez rajta keresztül történjen, az előírást rendre kijátszották.

1747-ben minden belső portához kertet is osztottak, nemegyszer a várostól 10–12 kilométerre, így a távolság megnehezítette a használatát. 1746-ban 316 szállást írtak össze, majd 1754-ben 711 szállásföldet mértek ki.[7] Szegeden 1778-ban 280 kaszálótelken emeltek szállásépületeket.[8]

---

1 KRUZSLICZ István, 1984. 348.; részletesen: NOVÁK László Ferenc, 2003.
2 KRUZSLICZ István, 1984. 348.
3 KRUZSLICZ István, 1984. 347.
4 KRUZSLICZ István, 1984. 350.
5 KRUZSLICZ István, 1984. 373.
6 KRUZSLICZ István, 1984. 382.
7 KRUZSLICZ István, 1984. 375.
8 JUHÁSZ Antal, 1985. 444.

A vásárhelyi földművelésben meghatározó volt az igavonó barmok száma. „Az őszi és tavaszi gabonatermés mennyisége az igavonó ökrök számának növekedésével emelkedett”,[9] vagyis „minél kevesebb az ökrök száma, annál kisebb a megtermelt búza kategóriák szerinti nagyságrendje.”[10] A lakosságnak több mint a fele búzát és árpát termelt, a köles és a zab csak ezeket követte.

A XVIII. század első felében a mezőgazdaság vezető ága az állattenyésztés volt. A lakosság egyharmadát kitevő háztartások kizárólag állattartással foglalkoztak. Az állat a maga lábán a vevőhöz terelhető, nem kellett szállítani, így könnyebb volt az értékesítése, mint a terményé. A *hámos* vagy *igás*, illetve a *méneses* lovak száma különösen a kisebb gazdaságokban szaporodott, míg az ökrök száma állandósult.[11] Ugyanakkor a tehéntartók fele csak 1-2 tejelő állattal rendelkezett.[12]

Jelentős volt a sertés- és a juhtartás is. A háztartásokban átlagosan 1-4 sertés volt, és elindult a koncentrálódás, szakosodás folyamata a 20 sertésen felüli állományt tartók körében. A juhállomány fejlődése pedig a népesség szaporodásával volt párhuzamos.[13]

Hódmezővásárhelyen iparos és kézműves viszonylag kevés dolgozott. Számuk 1723 és 1745 között mindössze 33–38–40 között váltakozott.[14] Az önellátó paraszti háziipar volt az uralkodó. Csak az építkezésekhez fogadtak *faragómolnárokat*, egyébként ezt a család maga végezte. Jelentősebb csak a malomipar volt. 1720-ban 4, míg 1732-ben 8 malom működött.[15]

Kereskedelmünk igen fejletlen volt. Az utak az év felében járhatatlanok voltak, a szállítás a folyókon, ereken, illetve a megáradt Hód-taván történt. A város alatt több bárkakikötő is létesült. 1722-ben a város III. Károlytól *vásártartási* engedélyt kapott.[16] A város belterületén 1720-ban még 5 bolt volt, 1723-ban pedig 9 kereskedő működött.[17] A kocsmák, serfőzdék és mészárszékek részben a földesúr, részben a város tulajdonát képezték, csak a használatukat lehetett *árendálni*.

A feudalizmus utolsó száz évében a művelésbe vett földterületek nem váltak nagyobbá, sőt a földesúr a majorságaihoz mindig igyekezett a jobbágyok által használt területből el-elvenni. „A feudális korszak végén 1609 gazdaság osztozott a szállás- vagy tanyaövezeten. Közöttük természetesen mind nagyságban, mind beépítettségben, értékben jelentős különbségek mutatkoztak.”[18]

1850-ben az összlakosság (35 288 fő) 7,3%-a (2580 fő) élt a tanyákon.[19] Ekkor már országosan a három-, illetve kétnyomásos rendszerben művelték a földet, de Vásárhely határában még mindig a parlagoló rendszer uralkodott.[20] A trágyázás hasznosságát változatlanul nem ismerték vagy nem gyakorolták. A termelési elmaradottságot gyepföltöréssel igyekeztek pótolni, és a művelésbe vett területet valamelyest növelni. Míg 1746-ban 6232, addig 1828-ban már 19 295 hold vetésterület volt. Változatlanul a búza és az árpavetés uralkodott, majd a zab és köles követte. A XVIII. század második felében, a tavaszi és őszi kalászosok mellett megjelentek a kapásnövények: a kukorica és a dohány. Az utóbbit 1840-től eladásra is termelték. 1802-ben ármentesítik a mártélyi Pamukföldet, és itt kendert kezdenek termelni, majd ez terjed a Kenyerében és a Pap-erében. Ezeken a földeken dinnyét is termeltek.[21]

Ami az állattenyésztést illeti, alig észlelünk előrelépést. A XVIII. század végétől a megismétlődő keleti marhavész pusztítása nyomasztólag hatott. 1810-ben Erdélyi János négyezer darab *elektorál* (selyemszőrű) juhot hozatott Morvaországból a Károlyiak kenyerei majorságába. Magas áruk miatt igen lassan, de innen terjedtek el a lakosság körében a nemesített anyaállatok.

---

9 KRUZSLICZ István, 1984. 386.
10 KRUZSLICZ István, 1984. 387.
11 KRUZSLICZ István, 1984. 402.
12 KRUZSLICZ István, 1984. 403.
13 KRUZSLICZ István, 1984. 410–411.
14 KRUZSLICZ István, 1984. 412.
15 KRUZSLICZ István, 1984. 414.
16 KRUZSLICZ István, 1984. 415.
17 KRUZSLICZ István, 1984. 418.
18 RÁKOS István, 1984. 463.
19 RÁKOS István, 1984. 467.
20 RÁKOS István, 1984. 469.
21 RÁKOS István, 1984. 477.

Fényes Elek szerint 1850 körül Vásárhelyen 15 ezer marha, 8 ezer ló, 50 ezer juh és 10 ezer sertés volt.[22] A rétek legeltetése megszigorodott, Szent György naptól Szent Andrásig nem volt szabad! A rétből 1 ház után 1 lánc alját adtak, ez volt 1 nyilas.[23]

A földesúr tilalmazta a szállási szőlőültetvényeket, mivel a termés értékesítése ellenőrizhetetlen volt, és a XIX. század első felében már a szálláson talált tőkék kivágásával fenyegetett. Az 1845-ös tiszai nagy árvíz a végrehajtást elintézte, de a szőlőhegyek vesszőit is elpusztította.

Ebben a korszakban vásárhely ipara változatlanul elmaradott. 1788-ban 21 iparágban 208, 1828-ban 26 iparágban 388 iparos dolgozott. Közülük legtöbb volt a csizmadia, majd a takácsok, szűcsök, kovácsok, ácsok, szabók, molnárok, szűrszabók, asztalosok és a lakatosok következtek. A többi iparág csak néhány mestert és legényt tett ki.[24] A legtöbben zsellérből váltak iparossá. Egy részük nyáron visszatért a mezőgazdasági műveléshez, hiszen a kenyere elsősorban így volt biztosítva. 1828-ban például a mesterek közül 138-nak volt saját szőlője, 21-nek pedig állatai.[25] A céheink száma a XIX. század első felében mindössze 11 volt. Az egyik legősibb foglalkozásunknak, a fazekasiparnak is csak 1847-ben alakult saját céhe.[26] A pálinkafőző üstök száma viszont növekedett: 1755-ben 36, 1808-ban 208 után fizették a taksát.[27] Kimutatható még, hogy a háziipar hanyatlani kezd.

A napóleoni háborúk előidézték a gyapjúkonjunktúrát és a gabonafelvásárlást. Ekkor Vásárhelynek már 5 országos vásárt engedélyeztek. A XIX. század elején 30 kupec él a városban.[28] Amíg 1789-ben 8 kalmárbolt,[29] addig 1807-ben 48 kereskedő volt Vásárhelyen.[30]

II. KORSZAK

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után megindult a lassú kapitalizálódás, bár az eredeti tőke-felhalmozódás már a XVIII. század végén kezdetét vette, amikor az urbáriummal, a tanyatelkek elosztásával, a nincstelenek, zsellérek számára a fölzárkózás esélyei megszűntek, ugyanakkor állandósult a jobbágygazdák vagyona, akik, ha jól gazdálkodtak, a külső és belső telkeken folytatódhatott a gyarapodásuk.

A külső Pusztát 1850. június 10-én kiosztották. Ez a terület 44 392/1200 □-öles magyar holdban számítva 33 ezer kat. holdnak felelt meg. Egy telek után 26 hold jó és 2 hold rossz minőségi pusztai föld jutott a gazdáknak. A Pusztát 33 dűlőre osztották. Ezután a Nyomás 8919 holdját darabolták föl.[31] A zsellérek a Nyomásból 3 kisholdat, a pusztából pedig házanként 500–600 □-ölnyi legelőilletményt, összesen 1021 holdnyi területet, „nadrágszíj-parcellákat" kaptak.[32]

1851 elején megindult a legelők feltörése, eladása és a tanyaépítés. A vásárhelyiek gyakran áruba bocsátották pusztai járandóságukat, amelyeket zömmel az orosháziak vettek meg, mind mélyebben benyomulva a vásárhelyi Pusztába. 1854–1855-ben már 39 orosházi gazda saját pusztai földet bírt.[33]

1852. aug. 3-án a Nagyrét kiosztását engedélyezték. A városi lakossághoz került 7300 hold/1200 □-ével, a többi a Károlyi uradalmat illette meg. Kopáncs, Hód-tó, Kis-tó és a Pap-erei lapos kerültek a

22 RÁKOS István, 1984. 479.
23 RÁKOS István, 1984. 487.
24 RÁKOS István, 1984. 494.
25 RÁKOS István, 1984. 496. Sok iparos valamilyen formában a második világháború befejeződéséig mezőgazdasággal is foglalkozott.
26 RÁKOS István, 1984. 497.
27 RÁKOS István, 1984. 499.
28 RÁKOS István, 1984. 500.
29 RÁKOS István, 1984. 503.
30 RÁKOS István, 1984. 504.
31 HERCZEG Mihály, 1993. 158.
32 HERCZEG Mihály, 1993. 159.
33 HERCZEG Mihály, 1993. 160.

városhoz.[34] A kiosztás végrehajtása viszont csak 1862-ben következett be. 1856-ban a nagygazdáknak a közös uradalom tulajdonát képező földből 30 földterületet adtak haszonbérbe, évi 57 853 Ft-ért.[35] Megjegyezzük, hogy a Bach-korszakban a szántóföldekből 31 625 kat. holdat I. osztályúnak, 34 567 kat. holdat II. osztályúnak nyilvánítottak. Minden rét- és szőlőterületet pedig III. osztályúnak minősítettek.[36]

„A tiszta jövedelem minden 100 forintja után 16 forint volt a földadó, és minden adóforint után negyven krajcár az országos pótadó. Mindezekhez még további adónemek járultak, a földadónál kisebb összegben." – állapította meg Herczeg Mihály.[37]

A tanyás gazdálkodásra jellemző volt, hogy 1851-ben a városban 4183 házban 29 689 fő, a külterületen pedig 1782 tanyaházban 8910 fő lakott. 1857–1858-ban már 2378 tanyát írtak össze. 1869-ben a tanyán 16 616 fő, az összlakosság 33,8%-a élt.[38]

A II. katonai felmérés térképe szerint 1866-ban a kiosztott Pusztán 413 tanya és 197 magányos istálló szerepelt. 84 tanya mellett gyümölcsöst találunk, amely azért jelentős, mert ez a földminőség kevésbé alkalmas a nemesített fák életben tartására. A Nyomáson 1866-ban még nem építettek tanyát. A város körül állt 9 szélmalom. A kb. 30 ezer holdas Réten még csak 45 tanyát és 14 magányos istállót jelöltek.[39] Az 1869 évi összeírás szerint a határban 3762 istálló, 3194 akol, 458 magtár és 165 góré volt található. Ez az istállózó állattartásra utalt, és a termények külső, piaci értékesítését jelezte, tehát ebben az időben már nem csak önellátásra termeltek.[40]

A szőlődézsma váltsága 1859-ben jött létre. A 1590 kat. hold szőlőterület után a város részletekben 60 ezer forintot fizetett, amelyet a 7570 tulajdonostól igyekeztek behajtani, akik a különböző határrészekben összesen 3947 szőlőbirtokkal rendelkeztek, vagyis – ahogy ez az általunk bemutatott vagyonleltárakból is jól kitűnik – egy-egy tulajdonosnak több tagban néhány szőlőföldje volt.[41]

Az 1853-ban lezárt összeírás szerint a hódmezővásárhelyi adóközösség 99 363 kat. holdon összesen 4972 föld- és háztelek-tulajdonost említ, és az egy kat. holdon felüli földterületek számán 3938 személy osztozott.[42]

Már az eddig fölsoroltakból is kitűnik, hogy a határhasználat övezetes rendszere a XVIII. századi viszonyokhoz képest a XIX. század második felében jelentősen módosult. Herczeg Mihály erről így írt: „korszakunkban a szántóterület növekszik a legelő és a rét rovására".[43] A szántó területe megkétszereződött. „A korszakunkban szorosan vett vásárhelyi terület 109 000 holdjának 52,3%-a szántó volt. Ez az érték is fölötte állt az országos átlagnak (44,6%)."[44]

Az újabb háborúk: az 1853-as krimi, az 1859-es itáliai, valamint az 1861-es poroszországi kedveztek a gabonatermelésnek és kivitelnek. Ditz Henrik 1869-es adatai szerint Vásárhelyről évente 481 000 pozsonyi mérő búzát és 90 000 pozsonyi mérő árpát szállítottak el.[45]

A föld trágyázása még mindig lassan terjedt. A *tőzeget* változatlanul eltüzelték. Ugyanakkor Galgóczy Károly 1855-ben nehézkes fogalmazásával azt írta, hogy „a jobb gazdák tanyaföldjeinek rendszeres vetésforgást gyakorolnak, őszi, tavaszi és kukoricával, – ki repcét is termeszt, azt az őszi elibe bocsátván, alátrágyázott ugart mível".[46] Palugyai szerint a gabonát minden harmadik évben kukorica váltja föl.[47]

---

34 HERCZEG Mihály, 1993. 161.
35 HERCZEG Mihály, 1993. 162.
36 HERCZEG Mihály, 1993. 166.
37 HERCZEG Mihály, 1993. 169.
38 HERCZEG Mihály, 1993. 175.
39 HERCZEG Mihály, 1993. 176.
40 HERCZEG Mihály, 1993. 176.
41 HERCZEG Mihály, 1993. 179–180.
42 HERCZEG Mihály, 1993. 182.
43 HERCZEG Mihály, 1993. 188.
44 HERCZEG Mihály, 1993. 189.
45 HERCZEG Mihály, 1993. 191.
46 HERCZEG Mihály, 1993. 191.
47 HERCZEG Mihály, 1993. 191.

1867-ben 148 000 pozsonyi mérő tengerit adtak el. Amíg a vásárhelyi kertkultúra szőlő- gyümölcstermesztése visszaszorult, és önellátásra is képtelenné vált, a mágocsi grófi uradalomban 30 év alatt 6 millió fát ültettek![48]

Az 1855-ös évi kimutatások szerint, amíg a környező grófi majorságokban már van lineátor, aratógép, kukoricamorzsoló, szecskavágó, darálógép, gőzcséplő-garnitúra, szórvavető-gép, szénagyűjtőgép, taposó *mozgony* cséplőgéphez, lisztőrlő malom stb., addig a vásárhelyi gazdák birtokában elsősorban ekét, boronát, hengert, rostát, kocsit és szekeret, sarlót és kaszát, gereblyét és villákat találni.

A kocsik egy része még fatengelyes, az ekék között is sok a faeke, bár a Vidats-féle eke is megjelenik. A kovácsok és bognárok ellesik, másolják az uradalmi szerszámokat, gépeket, szállító járműveket, de ezek nem a szaporodó kisgazdaságokban, a nadrágszíj-telkeken kezdenek meghonosodni, hanem a középparasztság egyes fölvilágosult gazdái között.[49]

Az állattenyésztésünkkel is gondok voltak. A méneses lovak száma a legelők kiosztása után rohamosan csökkent, ugyanakkor növekedett az igény az igás lovak iránt, így 1869-re a lovak száma az átmeneti visszaesés után ismét a régi létszámot idézi: 13 859 darab volt.[50] Nagy gondot jelentett a takarmány hiánya. Nagyon hiányzott a kiosztott Rét termése. A legelők csökkenését legjobban a szarvasmarha állomány sínylette meg, bár az istállózás viszont a fajtanemesedést, a tejhozam emelkedését eredményezte.

1869-ben Vásárhelyen 10 964 db szarvasmarhát írtak össze, de zöme még igavonásra használt szürke magyar ökör volt.[51] Ebben az évben a sertések száma 13 377 darab volt. A juhászat is visszaesett. Mind kevesebb gazda tartott birkát; nosztalgiából, a családi összejövetelek szűk fedezésére a tanya körül szaladgált néhány darab. Ugyanakkor a baromfitartás nőtt, és eladásra is termeltek. Ditz szerint Vásárhelyről évente 9000 mázsa baromfit szállítottak el, amely 240 000 darabnak felelt meg.[52]

Hódmezővásárhelynek a XIX. század közepén csak kézműipara volt. 1851-ben 15 féle iparágban 893 mester dolgozott. Legtöbb volt a csizmadia (166 fő), a takács (156 fő), a faragó (124 fő), a fazekas (102 fő), a kovács (64 fő), kereskedőt viszont mindössze 45-öt írtak össze.

Rajtuk kívül néhány cipész és borbély élt a városban, akik a szegedi céhbe tartoztak.[53] Működött még 20 vízimalom, 6 szélmalom, 1 olajmalom és 70 szárazmalom, sör- és pálinkafőző üzem. 1854-ben már összesen 189 különféle malom dolgozott, és közülük 30 még épülőben volt. Néhány magánbirtokos tégla- és cserépégetési jogot szerzett. A vendégfogadókat változatlanul a Károlyiak tartották fönn. [54]

A kézműipar gyors terjedésére utalt, hogy 1857-ben a népszámlálás szerint az iparűzők száma már 1036 fő, és 531 „segédmunkást", többnyire felszabadult iparos legényt alkalmaztak. A mezőgazdaságban 8 ezer napszámos dolgozott, míg 152 önálló kereskedő 56 segéddel rendelkezett.[55]

A céhes ipar megkötöttségével gátolta az iparűzést, ehhez is kapitalista iparszabadságra volt szükség. Vásárhelyen a céhes ipar válsága csak az 1860-as években jelentkezett, majd az országos rendelet hatására csupán 1872-ben szűnt meg végleg. Az iparszabadság a tőkeszegény, konkurenciára képtelen kisipart rendkívül kedvezőtlenül érintette. Ipartársulatok ugyan alakultak (pl. a molnárok, fafaragók esetében), és őket iparegylet fogta össze, de az iparos társadalom a tagdíjfizetés és újabb kötöttségek miatt ezekbe nem vagy kelletlenül lépett be.

A város életében nagy gondot jelentett, hogy nem volt bank vagy hitelintézmény, és nem lehetett pénzt kölcsönözni a beruházásokhoz, korszerűsítésekhez. Takarékpénztár csak 1868-ban létesült először.[56] A közlekedés is szinte változatlan maradt egészen addig, míg 1870-ben átadták a Békéscsaba–Szeged közötti fő vasútvonalat, amely a Dél-Tiszántúl mezőgazdasági vidékeit összekapcsolta a fejlett szegedi felvevő piaccal.

---

48 HERCZEG Mihály, 1993. 193.

49 Lásd: NOVÁK László Ferenc, 2003.

50 HERCZEG Mihály, 1993. 197.

51 HERCZEG Mihály, 1993. 198.

52 HERCZEG Mihály, 1993. 200.

53 FORCZEK Zoltán, 1993. 201–202.

54 FORCZEK Zoltán, 1993. 203.

55 FORCZEK Zoltán, 1993. 204.

56 FORCZEK Zoltán, 1993. 207.

III. KORSZAK

1879-ben Takó Ferenc megszervezte a „Hódmezővásárhelyi Földmívesifjak Önképző Egyesületét". Célja volt az önművelés. Ugyancsak ő 1883-ban megalakította a „Gazdakört".[57] 1885-ben a budapesti kiállításon 50 vásárhelyi gazda jó eredménnyel szerepelt. 1896-ban milleneumi nagy érmet kapott a város, kiállítási érmet és díjat pedig 13 gazdánk.[58]

Herczeg Mihály kimutatásai szerint a birtoktestek elaprózódása fölgyorsult. 1895-ben 7895 gazdaság működött, 122 347 kat. holdon, amelyből 100 064 kat. hold volt szántó.[59] Törpegazdaság (5 kat. holdig) 4052 volt, összesen 5864 kat. holdon, átlagban 1,4 kat. hold. Kisgazdaság (6–100 kat. holdig) 3658, összesen 83 934 kat. holdon, átlagban 22,9 kat. hold. Középgazdaság (101–1000 kat holdig) 150, összesen 31 409 kat. holdon, átlag 209,3 kat. hold. Nagybirok (1000 kat. hold felett) 1, összesen 1140 kat. holdon.[60] 1895-ben a vásárhelyi összterületnek szántó 77,1%-a, rét 3,3%-a, legelő pedig 12,2%-a volt. A nádasokat gyors ütemben kiszárították. 1853-ban még 11 019 kat. hold, 1895-ben már csak 46 kat. hold volt. [61]

A szőlőbirtokok elaprózódása során 1884-ben 5316 szőlőbirtok volt, átlagban 300 □-öl jutott egyre. A 4508 kat. hold nyomási föld viszont 1701 birtokra tagolódott.[62]

„A művelés alá vont terület növelése mögött a búza és a kukorica vetésterületének növekedése állott." Amíg a XVIII. század végén hármas vetésforgó volt, a XIX. század végén az ugarba kukoricát vetettek, és végül is nem hagytak ugart. [63]

1894-ben a városi elnöki iratok egyikében ez olvasható: „[…] a gépek korszakával használatba jöttek a kettős- hármas ekék, vető-boronáló és cséplőgépek, kukoricamorzsoló, melyek mindegyike alkalmas lett munkáskezet pótolni. Aki azelőtt 2 hónapig szántatott, vettetett, most 2 hét alatt végezteti munkáját."[64]

Termelvény	**1881-ben**	**1913-ban**
Búza: ebből tavaszi búza:	32 700 kat. holdon, 1010 kat. holdon.	Tavaszi, őszi búza együtt: 52 354 kat. holdon.
Árpa:	5625 kat. holdon.	10 100 kat. holdon.
Zab.	820 kat. holdon.	593 kat. holdon.
Kukorica:	11 500. kat. holdon.	33 668 kat. holdon.
Lucerna és bükköny:	1900. kat. holdon.	2672 kat. holdon.[65]

Örvendetes a vetésforgónak a takarmánynövényekkel való bővülése. 1914-ben már 3431 kat. holdon csak takarmányrépát termeltek.[66]

Amíg 1870-ben 2, addig 1886-ban már 30 gőzcséplőgép dolgozott a határban.[67] Igaz, hogy ezek nem parasztok, hanem iparosok tulajdonában voltak, és *bércséplés* folyt, amely már Szent István napjára befejeződött. Amíg 1892-ben búzából 285 305 q termett, addig 1900-ban már 1 040 852 q.[68]

---

57 HERCZEG Mihály, 1993. 510.

58 HERCZEG Mihály, 1993. 511. Érdekességként említjük meg, hogy az 1888-ban Nagykőrösön tartott országos és nemzetközi gazdasági kiállításon vásárhelyiek nem vettek részt, csupán gróf Károlyi Alajos állított ki a közeli Mágócsról. (A Szerk.)

59 HERCZEG Mihály, 1993. 494.

60 HERCZEG Mihály, 1993. 495.

61 HERCZEG Mihály, 1993. 513–514.

62 HERCZEG Mihály, 1993. 490–491.

63 HERCZEG Mihály, 1993. 515–516.

64 HERCZEG Mihály, 1993. 505.

65 HERCZEG Mihály, 1993. 517–518.

66 HERCZEG Mihály, 1993. 519.

67 HERCZEG Mihály, 1993. 520.

68 HERCZEG Mihály, 1993. 522.

Az 1875-ben az urasági majorban megtekintett gőzekét a gazdák még nem használták. A Vidatsekék állítható *talyigával* 1872-től terjedtek. Az 1880-as években a parasztgazdaságokban megjelent a szelelőrosta, trieur, szecskavágó, répavágó, kukoricamorzsoló. 1903-ban a Gazdasági Egylet aratógépversenyt rendezett, és 16 féle gép vonult föl. 1899-től működik Kalmár Zsigmond rostagyára a Serházban.[69] Érdekes, hogy a vagyonleltárakban mindez nem vagy alig észlelhető.

Galgóczy Károlynak a Nagykőrösről 1896-ban írt megállapításai szinte megegyeztek a vásárhelyen talált mezőgazdasági gépek és eszközök leírásával.[70] Itt a gazdaságok nagy számához képest még mindig kevés korszerű gépet, eszközt használtak, ugyanakkor jelentős számban fordultak elő a fatengelyű kocsik, fagerendelyes ekék, tövisboronák stb.[71] Viszont a korszerű gépek, eszközök terjedésének iránya biztató képet mutatott. Míg 1885–1886-ban a gőzerejű gépek száma 25–30 volt, 1887-ben 50-et írtak össze. 1912-ben pedig 200 aratógép érkezett a városba.[72]

A szőlő újratelepítések a XX. században vették kezdetüket. 1902-ben 233 kat. holdat, 1907-ben 475 kat. holdat, 1908-ban 516 kat. holdat telepítettek. 1912-ben 1189 kat. hold szőlő volt a város határában.[73] 1895-ben egy felmérés 229 089 gyümölcsfát talált a határunkban, holdanként 2 db jutott, egy lakosra 3 darab.[74]

Az állattenyésztés fejlődését (a juhászat kivételével) szintén számadatok mutatják. Amíg az előző korszakban, 1869-ben 13 859 ló, 10 955 marha, 13 377 sertés és 20 816 juh volt, 1895-ben már 16 928 ló, 14 211 marha, 34 508 sertés és 11 957 juh. 1911-ben 17 686 ló, 17 707 marha, 62 941 sertés és 13 104 juh. A juhtartás visszaszorulása a legelőterületek lecsökkenésére utal.[75]

„A Pusztán és a Réten is ugyanolyan tanyai gazdálkodás bontakozott ki, mint addig a Tanya nevű határrészen folyt."[76] A gabonakonjunktúrával párhuzamosan több lóra volt szükség. „A szegény ember 2-3 lóval, a jobb módú gazda átlag 4-8 lóval nyomtatott."[77] A marhaállománynál más volt a helyzet. Erről Herczeg Mihály így írt: „a szarvasmarha létszáma mélypontra 1894-ben süllyedt, de azután is hullámvonalakat látunk. Csak 1903 után marad a 16-17 ezres szám állandó."[78] A fajtaváltás szinte egy évtized alatt lezajlott, és 1906-ra zömmel megtörtént.[79] 1902-ben 37 gazda már *tejszövetkezetet* alapított. Míg 1907-ben 290 812 litert, 1909-ben már 551 885 liter tejet értékesítettek; s ezt csak néhány száz tehén termelte![80]

A sertésállomány száma igen nagy ingadozást mutatott a sertésvészek, a takarmányárak és a kereslet-kínálat törvényei szerint. A statisztikai adatokban Herczeg Mihály sok ellentmondást észlelt,[81] ezért az alábbi adatokat is csak tájékoztató jellegűnek lehet elfogadni: 1895-ben 12 948 db, 1900-ban 25 941 db, 1905-ben 45 579, 1910-ben 43 228 db és 1914-ben 67 231 db volt.[82]

A juhászatról szólva megtudjuk, hogy „a 100 kat. hold feletti gazdaságokban jutott legtöbb egy gazdaságra. Ugyanakkor a 10-100 kat. hold közötti kisgazdaságok kezén 9545 db juh volt, az állomány 72,84%-a."[83]

A város baromfitartását a századfordulón beállt fajtanemesítés hatására fellendülés jelezte. 1909-ben 570 679 db baromfit és 62 208 880 tojást értékesítettek.[84]

---

69 HERCZEG Mihály, 1993. 527.
70 GALGÓCZY Károly, 1896. 508–509.
71 HERCZEG Mihály, 1993. 528.
72 HERCZEG Mihály, 1993. 529.; vö. NOVÁK László Ferenc, 2003.
73 HERCZEG Mihály, 1993. 531.
74 HERCZEG Mihály, 1993. 532.
75 HERCZEG Mihály, 1993. 535.; vö. NOVÁK László Ferenc, 2003.
76 HERCZEG Mihály, 1993. 540.
77 HERCZEG Mihály, 1993. 542.
78 HERCZEG Mihály, 1993. 551.; a fajtaváltással kapcsolatban lásd: NOVÁK László, 1994.
79 HERCZEG Mihály, 1993. 553.
80 HERCZEG Mihály, 1993. 554.
81 HERCZEG Mihály, 1993. 559. old. 158. jegyzet.
82 HERCZEG Mihály, 1993. 558–560.
83 HERCZEG Mihály, 1993. 564.
84 HERCZEG Mihály, 1993. 567.

A XIX. század végén már a tanyavilág olyan fejlett, hogy tanyaközpontok, későbbi falvak kezdeményei jelentek meg, és velük együtt a várostól való elszakadási mozgalmak. Ezek csúcspontjukat a Pusztán, a két világháború között Gregus Máté gazdának Vásárhely-Kutas alapítójának tevékenységével érték el. Városunkban a tanyákon 1910-ben már a népesség 39,3%-a élt. (Az országos adatokban e téren Kecskemét vezetett 47,1%-kal.)[85]

Az általunk vizsgált harmadik korszakban a késve jelentkező ipari forradalom hatására Vásárhely ipara és vele a gazdasági munkásság élete is jelentősen változott. 1867 nyarán indult be Bauer Jakab gőzmalma. Az 1860–1870-es évtized fordulóján Solti Károlyé, 1871-ben Friedlander Józsefé és Steiner Józsefé, 1872-ben Maczelka Józsefé és Böhm Jakabé, 1874-ben pedig Tóth Ferenc („Hívő") gőzmalma. 1874-ben már 7 gőzmalom őrölt, és 172 különféle más malom működött. Közülük 76 volt szél-, 78 száraz-, 7 vízi- és 11 olajmalom.[86] 1885-ben újabb gőzmalom épült, Lóki Lajosé.[87]

1890-ig két téglagyárt alapítottak. Az 1870–1880-as évektől elindult a többszintes építkezés, utak, járdák kitéglázása. Bevezették az éghető anyagokból készült tetőzet építési tilalmát. 1870-ben a Kovács testvérek téglagyára működni kezdett, amely 1872-től évenként már 2 millió téglát gyártott, továbbá 80 ezer cserepet és 30 ezer darab talapzattéglát. 1883-ban indult a Városi Téglagyár évi 2 millió téglát gyártva, az 1890-es évek elején pedig a Társasági Téglagyár. Rajtuk kívül még 3 kisebb téglaégető, majd a századfordulón a Francziszti Téglagyár és Halmi Téglagyár fejlődött ki, utóbb már évi 5 millió téglát termelve.[88]

1871-ben létesítették a Közvágóhidat, napi 10–15 marha vágására.[89] Jelentős kereskedőcsaládok gabonával, rőfös áruval, faáruval és fűszerekkel kereskedtek. Az iparosok száma az előző korszakhoz képest így módosult: 1869-ben 2 256 fő dolgozott az iparban, 457 fő a kereskedelemben és a szállításban.[90] 1874-ben 56 iparágban 1023 önálló vállalkozó tevékenykedett. 1880-ban viszont 1334 önálló férfi és 179 női iparosról tettek említést.[91]

A szélmalmok száma az 1874-ben összeszámlált 76-ról 1906-ban 23-ra csökkent.[92] A fazekasok száma is visszaszorulóban volt. 1880-ban 240, 1890-ben 242, 1900-ban 197, 1910-ben 181 fő.[93] Endre Béla festőművész szorgalmazására a vásárhelyi művészek 1912 februárjában megalakították a Művészek Majolika- és Agyagipari Telepét, a későbbi Majolikagyárat, mivel már akkor fölmerült, hogy a népi fazekasság értékeit meg kell menteni. A kútfúróink a századforduló körül váltak híressé. 1897-ben a városban 21, a külterületen 15 artézi kút működött. Ugyancsak híresek voltak a kocsigyártóink.[94]

Az egykori kisiparosok gyártó tevékenysége a gyáripar tömegtermelése következtében mindinkább kiszorult, helyébe a javítás lépett. Vásárhelyen 1900-ban 6 és 10 közötti alkalmazottal csak 27 iparvállalkozó dolgozott. Közülük 5-nek volt 20 főnél több segédszemélyzete.[95]

Malmaink száma így alakult: 1906-ban 33 malom működött, 188 személlyel. Közülük 9 volt gőz-, 23 szél- és 1 motoros.[96] 1900–1914 között a „Hódmezővásárhelyi Villamossági Rt.", Kokron József kötszövő műhelye és a Kalmár Zsigmond-féle rostaüzem volt a jelentősebb ipari létesítmény.

Hódmezővásárhelyen 1890-ben 65 tulajdonos volt vendéglős, szállodás vagy kocsmáros; 1900-ban 69, 1910-ben 221. Vegyeskereskedés 1890-ben 35, 1900-ban 35, 1910-ben pedig 129. Fűszeres és gyarmatáru-kereskedő 1891-ben 28, 1900-ban 38, 1910-ben 95. Végül kézmű és rövidárus 1890-ben 19, 1900-ban 22, 1910-ben pedig 101 tulajdonos volt.[97]

*

---

85 HERCZEG Mihály, 1993. 581.
86 FORCZEK Zoltán, 1993. 593–594.
87 FORCZEK Zoltán, 1993. 595.
88 FORCZEK Zoltán, 1993. 596–597.
89 FORCZEK Zoltán, 1993. 597–598.
90 FORCZEK Zoltán, 1993. 604.
91 FORCZEK Zoltán, 1993. 605.
92 FORCZEK Zoltán, 1993. 614.
93 FORCZEK Zoltán, 1993. 616.
94 FORCZEK Zoltán, 1993. 620.
95 FORCZEK Zoltán, 1993. 629.
96 FORCZEK Zoltán, 1993. 634.
97 MARJANUCZ László, 1993. 679–680.

Miután vázlatosan áttekinttettük mezővárosunk fölművelését, állattartását, határhasználatát, iparát és kereskedelmét, bevezetőnkben szólnunk kell még arról, hogy tanulmányunk számára honnan gyűjtöttük az eredeti forrásdokumentumokat.

A Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fióklevéltára (a továbbiakban: Vásárhelyi Levéltár) több fondban szinte földolgozhatatlanul sok vagyonleltárt őrzött meg. Ezek közül elsősorban az alábbiakból válogattuk adatainkat:

1. A *Protocollum Judiciale*: IV. A. 1006. fond 2-es kötetéből (1731–1772), a 3-as kötetéből (1772–1794) és a 4-es kötetből (1794–1802) származó becsüket.

2. A Városi *Becsüjegyzőköny*: Hódmezővásárhely város tanácsának iratai. IV. A. 1001. fond, h. 1-5. kötetéből (1794-1848) való.

3. A *Hódmezővásárhely város Árvaszékének iratai*: IV. B. 1408/d. fondszámú dobozolt ügyiratokból (1872-től 1924-ig; de közöttük találtunk 1861-ből származó leltárt is, az utolsó általunk földolgozott pedig 1922-ből származott).[98] Különös, és itt kell elmondanunk, hogy az árvaszéki ügyiratok fondja csak 1924-ig terjedt, és az első világháborút követően már olyan jelentős adatokat, amelyek akár új korszakhatárt, akár pedig időben további értékes adatokat nyújtottak volna, nem őrzött meg. Kutatásunk tehát a néhány további évben született, és bemutatott becsütől eltekintve 1914-ben valójában lezárul.

Fölhasználtunk továbbá, de föl nem dolgoztunk – csupán egyes állításaink megerősítésére, szemléletünk kiteljesítésére szolgáltak – a Vásárhelyi Levéltárban őrzött *testamentumok*ból, *atyafiságos egyességek*ből vagy a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltárban a *Sedriá*ból és a Károlyiak *Sedes dominalis*ában talált inventáriumokból. (Ezeket lásd: az irodalomjegyzékünkben.)

A vásárhelyi vagyonleltárakat 1979-ben részben földolgozó első tanulmányunkban (a továbbiakban: *Irodalom*) a szállásokon talált ingatlanokat vizsgáltuk: 1744–1799 között 151, míg 1800–1848 között 375 becsüt. Egy további, 1989-ben megjelent tanulmányhoz, amely a vásárhelyi lakóház eszközkészletét mutatta be, 1794–1914 között 129 becsüt értékeltünk. (Ezeket a hivatkozott dolgozatban évek szerint részleteztük.) Végül a jelen tanulmányunkhoz alapkutatás céljából további 8 becsüt a IV. 1001. fond „h. 1.", 1-et a „h. 2", és 5 inventáriumot a „h. 5." jelű becsüjegyzőkönyvéből: 1847–1849-ből, valamint 44-et az árvaszéki fondból: az 1862–1922 közötti évekből vizsgáltunk. Alábbi táblázatunkban az utóbbi adatokat mutatjuk be. (A számlálóban a becsük évszámát, a nevezőben az adott évből földolgozott leltárak számát jelöltük. Az 1989-es tanulmányunk korszakolását követve, azt a kezdő- és végévszámok bővítésével módosítottuk.)

I. korszak: 1744–1849.

1795/2, 1796/1, 1798/1, 1801/1, 1802/3, 1804/1, 1821/1, 1847/3, 1848/1, 1849/1. Összesen: 15 becsü.

II. korszak: 1850–1879.

1862/1, 1863/2, 1869/1, 1871/2, 1872/3, 1873/3, 1876/1. Összesen: 13 becsü.

III. korszak: 1880–1922.

1884/13, 1886/1, 1891/1, 1897/2, 1898/2, 1899/5, 1902/1, 1903/1, 1905/1, 1907/1, 1908/2, 1922/1. Összesen. 31 becsü.

Mindösszesen: 59 vagyonleltár.

Ezen inventáriumokban érintett személyeknek a társadalmi rétegeződése így oszlott meg: *törpebirtoko*s (1–5 kat. holdig): 6 esetben. (Itt meg kell jegyeznünk e besorolás hibáját. A jelzett birtoknagyság akkor jelez törpebirtokost, ha szántóföldje vagy kaszáló rétje van, csakhogy az egyik esetben 2 tagban, összesen 97 □-öl belső réti földdel, és 4 tagban több mint 2 kishold, 1200 □-ölével számítva, szőlő volt a tulajdonában, s ennek az értéke jóval meghaladja a törpebirtokosét. Néhány hold szőlő-gyümölcsösük miatt a gazdák 1950-től *kulákká* váltak.) *Kisparasztnak* minősült (6–24 kat. holdig): 15 fő, *középparaszt alsó rétegbeli* (25–100 kat. holdig): 10 fő. *Csikós:* 1 fő. *Földműves, de ismeretlen rétegbeli*: 8, *iparos* (esetünkben 2 molnár, 1 szűcs és egy könyvkötő): 4. Végül *ismeretlen mesterségbeli* – ez főleg nők vagyonának becsüje – 15 esetben.

[98] Itt jegyezzük meg, hogy a dátumok sohasem a később születő ügyiratok évét jelzik, hanem a leltárak felvételének időpontját.

A VAGYONLELTÁRAK TÖRTÉNETI, NÉPRAJZI ÉRTÉKE A FEUDALIZMUS KORÁBAN

Hangsúlyoznunk szükséges, hogy a becsük zömében nem voltak teljesek. Föl kell tételeznünk, hogy különböző egyéni haszonszerzésből a vagyon egy része került összeírásra, amit a család még nem hordott szét. A tanácsi összeírásokból ismerjük, hogy például a feudalizmus korában *pipaadót* szedtek. A pipázók nevét tételesen fölsorolták, és ez jelentékeny számot mutatott. A szatócsboltokban talált árukészlet alapján tudjuk, hogy sok pipát tartottak. Az általunk gyűjtött és földolgozott leltárakba a pipákat nem vették föl, holott ennél jóval kisebb értékeket is szerepeltettek.

Más levéltári források, életmódkutatásunk egyéb eredményei igazolták, hogy az összeírások sok olyan tárgyat nem tartalmaztak, amelyeket pedig a népességünk rendszeresen használt. Ezért tanulmányunkat úgy kell értékelni, hogy ez elsősorban a földolgozott *leltárak hű dokumentumai*, és a kor anyagi (kevésbé a szellemi) kultúráját illetően tájékoztató jellegűek. Azt is tudnunk kell, hogy a feudalizmusban nagyon sok ember, amikor valamilyen pörben a kihallgatások során megkérdezték, hogy „mi vagyonod van?", így felelt: „semmim sincsen".

El kell mondanunk, hogy a vagyonleltárakat földolgozó, 1989-ben, Nagykőrösön megjelent tanulmányunkban[99] összehasonlításokat végeztünk a Novák Lászlónak 1982-ben[100] és 1987-ben,[101] Rácz Istvánnak az 1982-ben,[102] valamint Szilágyi Miklósnak az 1977-ben[103] megjelent tanulmányaiban földolgozott, más helységekből származó inventáriumi adataival. Terjedelmi okok miatt itt ezeket nem ismételjük, viszont további összehasonlításokat teszünk Juhász Antalnak a szegedi és Kocsis Gyulának a ceglédi vagyonleltárakat földolgozó tanulmányában leírt adataival. Elsősorban azonban a vásárhelyi forrásokra, benne pedig legújabb kutatásunk eredményeire támaszkodunk.

A vásárhelyi becsük feldolgozása után néhány általánosítást kellett megkérdőjeleznünk. A nagyszámú tanya adatai a statisztika, a matematika egzaktságával és bizonyító erejével módosították az összegező leíró néprajz addigi nem egy megállapítását. Elsősorban Erdei Ferencnek a vásárhelyi tanyafejlődésről írt meghatározása módosult, hogy ti. városunkra a „történelmileg és gazdaságilag szabályosan fejlődő tanyatípus" és gazdálkodás jellemző, amelynek lényege az, hogy a gazdáknak a belterületen házuk van, a szántóföldjükön pedig tanyájuk. A városi ingatlan elsősorban az idős emberek lakhelye, és az iskolás gyerekek, az unokák innen járnak tanulni. A ház a termény egy részének tároló helye, és zömében innen történik az értékesítés. A tanyán a fiatalok élnek és gazdálkodnak. Az állattartás és a földművelés, a birtok és a család biológiai és gazdasági fenntartása, gyarapítása a fő feladatuk.[104]

Ezzel magunk is teljesen egyet értünk, hangsúlyozva, hogy a vásárhelyi tanyás gazdálkodás elsősorban erre a hagyományra épült. Már az adatgyűjtés során feltűnt, hogy a vásárhelyi becsük esetében igen sok olyan teljes vagyonleltárt találtunk, amely városi ingatlant nem tartalmazott. Ugyanakkor a becsüs részletes kimutatást készített a szállási ingatlanról és a rajta talált mobiliákról. Ennek a fordítottját is megtaláltuk, amikor a gazdának a földjén nem volt tanya, hanem a városi házból kijárva gazdálkodott. Ezek a tények bizonyították, hogy a vásárhelyi tanyafejlődés minden esetben nem is volt olyan szabályszerű, ahogy Erdei Ferenc ezt meghatározta. Az I. korszakban a vizsgált összes becsük mintegy hatodrésze (a III. korszakban már ötödrésze) ugyanis csak a szállási értékek összeírására szorítkozott.[105]

A beltelki ingatlannal nem rendelkező vásárhelyi szállásokon és 1850 után a tanyákon az egész család kint élt és gazdálkodott. A gyerekek innen jártak iskolába – ezt a református egyház kényszerítő rendelkezése ösztönözte, hogy ti. egyházi temetés nem illeti meg azt a szülőt, aki gyermekét nem

[99] SZENTI Tibor, 1989. 99–131.
[100] NOVÁK László, 1982.
[101] NOVÁK László 1987. 323–338.
[102] RÁCZ István, 1982.1–32.
[103] SZILÁGYI Miklós, 1977. 575–652.
[104] SZENTI Tibor, 1986. 549.
[105] SZENTI Tibor, 1986. 549.

taníttatja, ami a közösségből való kitaszítással volt egyenlő. Az értékesítés is a tanyákról indult. Ez a „farm jellegű tanyafejlődés" szintén korai vásárhelyi jelenség volt, amellyel már a XVIII. század utolsó harmadától találkoztunk.

Ha összehasonlítjuk a vásárhelyi gazdálkodást az orosházival, akkor azt találjuk, hogy a vagyonleltárak között egyetlen egy sem akadt, amely csak beltelki vagy csak tanyai értékösszeírást tartalmazott volna. Valamennyi vagyonleltár egyaránt falusi és tanyai ingatlant és mobiliákat sorolt föl. Ha tehát Erdei Ferenc fejlődési szempont szerint elemzett tanyatípusait vesszük figyelembe, megállapíthatjuk, hogy az orosházi feudális kori tanyák »vásárhelyiebbek« voltak, vagyis szabályszerűbben fejlődtek, mint a vásárhelyiek.[106] A különbség onnan eredt, hogy a feudalizmus korában Orosházán a tanyán időszakosan laktak. Többet tartózkodtak a falusi házukban, hiszen a ház és a termelőhely között a vásárhelyinél jóval rövidebb távolságok lehetővé tették, hogy naponta kijárva is dolgozhattak.

Amikor újabb, átfogó levéltári kutatást végeztünk, elsősorban az időben addig kevésbé vizsgált XIX. század utolsó harmadától az 1920-as évekig, Vásárhelyen a szabályszerűen fejlődő tanyatípus mellett mind több farmtanyát találtunk. Ezt a jelenséget most bővíthetjük e korszakban a gazdálkodás további formájával, amikor is a becsüs a teljes vagyonleltár elkészítésekor tanyai összeírást nem végzett, mert a gazdának a külterületen csak szántóföldje, kaszálója és/vagy szőlős kertje volt, de ezeken lakható, maradandó épületek nem álltak. Vagyis, tanya híján a városi házból gazdálkodott, itt élt egész családja. A háznál tartotta a jószágokat és a földműveléshez szükséges eszközöket, amelyeket a végzendő munka szerint kocsiján szállított a helyszínre.

Annak, hogy ez a típusú gazdálkodási mód létrejött, több társadalmi, gazdasági oka volt. A becsükben érzékelhető jelenségek alapján a legfontosabbakat így összegezhetjük: a városból történt gazdálkodás Hódmezővásárhelyen is azért fejlődhetett ki, mert

1. A ház közel esett a művelésbe fogott földhöz, amelyet naponta kijárva is meg lehetett munkálni. Így a család sem különült városi és tanyai csoportra, hanem együtt lakhatott, vagy közel egymáshoz. (Ez természetesen egyfajta kényelmet is jelenthetett.)

2. Ezt a gazdálkodásmódot elősegítette a *belső legelők*, a *Nyomás* egy részének, a *tói földeknek*, valamint a szintén közeli *Nagy Rétnek* a kiosztása és föltörése.

3. A lakosság szaporodásával az egykori családi birtok, a jobbágytelek elaprózódott. Egyes családtagok akkora darabot örököltek belőle, amelyre már nem volt érdemes tanyát építeni.

4. Ezt a folyamatot a XIX. század utolsó harmadától kezdve rendszeresen megjelenő tanácsi *építési rendeletek* is szabályozták. Adott korban csak meghatározott nagyságú földdarabra lehetett tanyát építeni, ezzel a termőföldet is védték.

5. Sok szegény törpe- és kisbirtokos a néhány hold földjéből élt, de annak nem volt olyan hozama, különösen a fejletlen üzemi technológia, az öntözés és a kellő számú állatok, valamint a szerszámok hiánya miatt, hogy földjére tanyát építsen.

6. Létezett egy réteg, amelyik nem kívánta a tanyai, meglehetősen elzárt életet – különösen a földes utak miatt, ősztől tavaszig a sár fogságába történő rekedést –, inkább gazdálkodott a városból.

Közismert, hogy Vásárhelyen, de más dél-alföldi, mezőgazdaságból élő településen is a lakosság jelentős részének volt művelésbe fogott telke, földje, veteményes kertje, függetlenül attól, hogy nem abból élt, hanem a városban valamilyen szakmát gyakorolt, amelyet nem adott föl, de időnként szüneteltetett. Elsősorban az iparosok, de az értelmiségi polgárság, különösen az első nemzedékbeli értelmiség: orvosok, ügyvédek, mérnökök, tisztviselők közül is sokan rendelkeztek külterületi birtokkal. Ezen az iparosok maguk gazdálkodtak, míg a polgárság többi rétege *haszonbérben* megműveltette, de a gazdálkodást rendszeresen felügyelte, sőt nyaranként, a nagyobb mezőgazdasági munkák, különösen a betakarítások idején a családjával együtt, a településről kijárva tevőlegesen is segített.

A tanyáknál maradva épp a becsüjegyzőkönyvek egyik fontos tanulsága az, hogy a városban alkalmazott építési technikák, módszerek – a feudalizmus idején – mintegy másfél, két évtizedes késéssel

[106] SZENTI Tibor, 1986. 551.

jelentkeztek a tanyán.[107] Az 1880-as évektől – éppen az építési szabályrendeletek hatására – ilyen különbséget már nem tapasztaltunk.

Az is jól elkülönült, hogy a városi házban több volt az iparos által készített bútor, háztartási textília, míg a tanyán inkább a *barkácsbútor* és házi készítésű szövetféleség szerepelt. A városban több és jobb felső és alsó ruha volt, mint a tanyai ingóságok leltárai között.

Elsősorban a városi becsük írták össze a személyes tárgyakat, mint a bibliát, zsoltárt, egyéb könyveket, cérnás kosarat, botot, ernyőt, ékszereket. Itt néhány *kezesállaton* kívül főleg baromfit számláltak össze, ha volt pince: hordókat és dézsákat.[108]

A becsük az ingatlanok között is jelentékeny vagyoni különbséget tettek. Amíg a XVIII. századi becsükben zömmel a városi ingatlan volt az értékesebb, a XIX. század első feléből származó vagyonösszeírások többségénél ez kiegyenlítődött, sőt egyre inkább a szállási épületeket minősítették drágábbnak.[109] A szegedi kaszálóövezetben emelt szállásépületek ára a beltelki házakhoz képest alulbecsült volt.[110] Ennek megfelelően, általában a beltelek háza az ingóságokkal együtt jóval többet ért, mint a külterületi összes ingó- és ingatlan.[111] „A házak és egyéb ingatlanok a teljes hagyaték 60–90%-a közötti értéket képviseltek" – írta Juhász Antal.[112]

A vásárhelyi tanyai gazdálkodás megerősödését jelzi az is, hogy a külterületi birtokon mind több és nagyobb tanyaházakat és istállókat írtak össze. „A fajuk, nemük és koruk szerint gyakran elválasztva tartott jószágok külön istállókat kaptak. Ezek méreteire jellemző volt, hogy 2-3-5 ajtóval, ugyanennyi kerek-, vég- és/vagy keresztjászollal ellátott épületeket, 3-6 osztatú tanyaházakat, vagy egyéb: állatszálláshelynek és tárolónak használt építményeket becsültek."[113]

Amíg az orosházi becsük tanúsága szerint a kültelki birtokon álló épületek jó karban voltak, ezt a vásárhelyiekről kevésbé lehet elmondani. A becsük még az olyan finom érzékelést is lehetővé tették, mint az épületek állaga közötti különbségeket. A vásárhelyi becsüsök állandó jelzői az épületek minősítésére ezek: „romladozott, rongyos, dűlőfélben".[114]

Az állatállományt a XVIII. század utolsó harmadától kezdve mindinkább Alföld-szerte kiterjedt és súlyos károkat okozó járványok pusztították. Közülük is kiemelkedett a keleti marhavész.[115] Szomorú képet kapunk a XIX. századi vásárhelyi tanyai állatállományról. A becsük hívták föl arra a figyelmet, hogy a legtöbb összeírt marha a „sovány, beteges, csonka, vak, nyálfolyásos" és hasonló jelzők alapján *biológiailag értékcsökkenést* mutatott.[116]

A vásárhelyi szállásrendszer kialakulása során, különösen a felvilágosodás korától kezdve iparosok kezdtek megtelepedni a tanyák között. Ezek zöme kovács, bognár és kerékgyártó vagy szíjgyártó volt. A gazdák egy része mégis saját műhelyt rendezett be. A vásárhelyi tanyai épületek között a XVIII. század végén megjelent a maga céljára előállító és javító műhely, amely szintén a várostól való elszakadást, a farm-jellegű, önálló termelést bizonyította.[117] Azt viszont már a parasztok maguk vezette gazdasági naplóiból tudjuk, hogy a műhellyel nem rendelkezők minden évben szerződést kötöttek egy-egy iparossal, rendszeresen velük dolgoztattak, javíttattak, és általában terményben fizettek nekik.

Vásárhelyen a tanyai becsükben találtuk a legtöbb mezőgazdasági szerszámot, elsősorban ekéket, tövisboronákat, lószerszámokat és különböző szállító járműveket. A XIX. század elején jelent meg határunkban a *bolondkocsi*, amely a betakarítás járművévé vált.[118]

---

[107] SZENTI Tibor, 1986. 551.
[108] SZENTI Tibor, 1986. 553.
[109] SZENTI Tibor, 1986. 553.
[110] JUHÁSZ Antal, 1985. 449.
[111] JUHÁSZ Antal, 1985. 451.
[112] JUHÁSZ Antal, 1985. 452.
[113] SZENTI Tibor, 1986. 553.
[114] SZENTI Tibor, 1986. 555.
[115] SZENTI Tibor – BICSÉRDY Gyula – FACSAR Imre, 1986.
[116] SZENTI Tibor, 1986. 554.
[117] SZENTI Tibor, 1986. 554.
[118] SZENTI Tibor, 1986. 554.

A tanyai ingóságok vizsgálata során a „háztartási mobiliák" összeírásánál a következőket tapasztaltuk. A becsük a háztartás durvább edényzetét: üstöket, bográcsokat, káposztagyalut, *fateknyőket*, a kézi szerszámok sokaságát, elsősorban a fa megmunkálásához nélkülözhetetlen fűrészt, fejszét, szekercét, gyalut, vésőket, szögeket vették számba. A fémnek olyan becse volt, hogy a leltárba még a görbe vaskarikát is fölvették, gyakran nem is kis összegekre becsülve. A nagy tároló edények, hordók, beépített garatos, többfiókos hombárok, ládák, kosarak és kasok is zömmel itt szerepeltek. Vagyis mindaz az eszközkészlet, amely a termelést, tárolást, a gazdaság fejlődő életét biztosította.[119]

A tanyai kintlakás során a textíliák is elkülönültek. A munkaruhákkal elsősorban itt találkoztunk, az ünneplőkkel pedig a beltelki ház ingóságai között. Bármennyire is szerettük volna, alig tudtunk megkülönböztetni olyan ruhadarabokat, amelyek egyik vagy másik népréteg öltözetét, vagy a népviseletet csoportokra korlátozta volna. A gazda már a XIX. század elején városi házánál olyan ruhadarabokat tárolt és használt, amelyeket a korabeli iparosok, kistisztviselők is hordtak. Vagyis a polgárosodás bár lassú ütemben, de igen korán elkezdődött, amely „egyenruhaként" uniformizált. Még a népi viselet tartozékainak tartott hímzett bundát, ködmönt, csizmát, kucsmát stb. sem csupán a parasztság hordta, hiszen magas ára, szép megmunkálása, „cifrasága", továbbá jó viselete miatt a polgári réteg is gyakran magára öltötte.

A szegényebb tanyai parasztság, a városon, tanyán egyaránt szolgáló cselédség esetében már jobban kimutatható volt a gazdáktól eltérő öltözködési mód, amelyet inkább tekinthetünk népi viseletnek. Erre még visszatérünk, hiszen akkor értékelhetjük igazán, ha összehasonlítjuk a kapitalizmus korában történt divatváltozással, amely végleg rögzítette e vidék viseleti szokásait.

Különösnek tartjuk azt, hogy a becsükben alig található a racka hosszú szőréből készült, festett *vásárhelyi szőrhímzéses* párnákat. Jól tudjuk, hogy ez a fajta anyagfölhasználás, motívumkincs, öltéstechnika és színezés azonban nem állt egyedül. Rokona a „karcagi" vagy „nagykun hímzés" , de a régi Csanád, Békés vármegyében, Makó, és Gyoma környékén is ismerték. Utóbbinál egyszínű, fekete változatban hímezték.[120] Vásárhelyen a XVIII. sz. végén, Gyomán pedig a XIX. sz. első felében található az eddig ismert, első levéltári említésük.

Vásárhelyen a becsüjegyzőkönyvekben 1798-ból „Dobozi akár Békéssi Andrásnak" kertes házában összeírt vagyonleltár 13. tételében ez szerepel: „5. szőrrel varrot párna f. 5. 20."[121] Ezt követően Vásárhelyről 1833-ból H. Nagy Mihály hagyatékában említettek 2 db. „szőrrel varrott" párnát.[122] Gyomán 1840 májusában a végrendeletek és egyezségek között találta meg Szilágyi Miklós, és így írt róluk: „5 »czifra szőrős párna haly« (ezek »fekete szőrrel varrott«-ak) nyilván a magasan fölvetett nyoszolya dísze volt; a négy »tarka párna haly« lehetséges, hogy a mindennapi használatra szolgált".[123]

Valószínű, hogy a vásárhelyi becsüsök nem figyeltek föl a díszítésre, és ezt írásban külön nem jelölték, csak darabszám a párnákat mutatták ki, az értékükkel együtt. Elképzelhető, hogy a háztartásokban olyan mennyiségben nem is voltak jelen, hogy ez szignifikáns lett volna, így a becsüs értékelésében „elvesztek" a dísztelen ágybeli textíliák között. Különösen vonatkozik ez a szállási ágyak textílneműire, amelyek jóval szerényebbek voltak, mint a háznál kialakított *tisztaszoba nyoszolyá*iban lévők.

---

[119] SZENTI Tibor, 1986. 554.

[120] SZENTI Tibor, 1989. 125.

[121] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv IV. A. 1001. h. 1. Kötet 92. old. 1798. Ápr. 15-én. Itt jegyezzük meg, hogy mivel a család békés vármegyei illetőségű volt, elképzelhető, hogy a szőrős párnák is onnan eredtek.

[122] SZENTI Tibor, 1989. 125.

[123] SZILÁGYI Miklós, 1977. 599.

AZ I. KORSZAK

Vizsgáljuk meg, mit talált a becsüs egy feudalizmus kori vásárhelyi gazdaság összeíráskor.[124] 1802-ben néhai Kóti Istvánnak[125] „halála utánn meg maradott mindennémű Ingó, és Ingatlan Javaknak inventálására és fel betsülésére ki küldetvén, ekképpen találtuk u[gy] m[int]:

„Városi Épületek és Mobiliák
1. Ház Konyhával együtt, 4. szakaszb[an], melly alatt Pintze is vagyon.
1. Ház, mellyhez ragasztva vagyon 1 Tyúk óll, Istálló. 2 Kis Kamara, szin, sertés óll, és egy fa Kamara.
1. Sertés óll, és szin egy fedél alatt
1 Kö Kút,[126] minden hozzá tartozandóval együtt

Az elsö Házban vagyon.
1. Rosz mázsa, 3. Tábla szappany, 11 Darabb Zsáknak való Fonál, 1 Rosz kerekes Rokka, 1 Rosz gyékény kosár, 3. Fazékba mintegy 15 Ittze Zsír, 1 kis Hordóba mintegy 15 Ittze Pálinka, 15 Zsák, 2 kis fa skátula, 1 Nagy skátula, 1 katona bádog Palatzk, 1 Pintérlö vas, 1 Bádog meszles, 1 Asszonynak való Mente, 2 Nagy Almáriom, 6. Butellia, 2 Fertályos bádogbul, 1 Ittzés bádogbul, 2 rosz olló, 3. Pár zöld nyelü kés, 2 Pár fekete nyelü kés, 1. kis kefe, 1 Bortisztitó kefe, 2 Czin Tál, 12 Czin Tányér, 9. Czin kanál, 1. nagy Levest meritő czin kanál, 7 Cserép kantsó, 1 Füles Pohár, 3 Palatzk, 3. zöld karafina, 1. meszles Pohár, 1. Cserép Pohár, 1. kis ded Pálinkás Pohár, 2 Fél Fertályos Üveg, 1. só tartó czinbül, 1. Réz Gyertya tartó[127], 1. Fekete Kő iró Tábla, 1. rosz asztali óra,[128] 1. szeglet asztal, 1. négy szegletű asztal, 1. Tokos, és 1. tok nélkül való pápa szem, 1. Kis Imádságos könyv, 2. Rámába való kép,[129] 1. akózó vas, 1. Kotsi Láda párnával együtt, 4 darab Házi vászony, 1. Újj asszony Bunda, 1. szoknya, 2 Kötő, 2 Gyékényes szék, 2 rosz bőr szék, 2 zöld szék, 1. kis fekete karszék, 1 Fekete nyoszolya, 3 Derék ally, 4. nagy, és 1. kisebb karton Párna, 2 Lepedő, 1. selyem középű Paplan, 1. Diószinü Nyoszolya, 3 Derékally, 4. Nagy, és 1. kisebb karton Párna, 1. Lepedő, 1. Diószínű nyoszolya, 3 Derékally, 1. Dunyha, 2 Párna, 1. Lepedő, 1. Selyem közepű Paplan, 1 karton Paplan, 1. rosz fekete Láda, 1. Tűkőr, 3. zöld karszék, 2. kék karszék, 1. Biblia, 1. kék Pohárszék, 4. Cserép Tál, 5. Cserép Tányér, 2. Réz kanál, 1. kávé daráló, 1. nagy kerék [így] asztal,[130] 1. nagy Fejsze, 1. Réz Tepszi, 1. viseltes asszony Bunda, 1 Rosz börös szék, 1. Réz Gyertya-tartó,[131] 2. Véka Tarhonya, 2. hosszú Pad, 1. Rámás fűrész, 1. nagy fűrész, 15. Fa tányér, 24. Tál, 15 Cserép fedő, 8. Cserép tányér, 2 Nyárs, 1. Rostély, 2. vasas Hordó, 1. 3. akós Hordoba mintegy 2. akó Bor, 1. Bádog Lopó, 2. fa Tőtsér, 2. kulacs.

---

[124] A becsült árakat terjedelmi okokból tételenként nem részletezzük, hanem a leltár végén a végösszeget közöljük.

[125] MNL CSML HF IV. A. 1001. h. 1. Városi becsüjegyzőkönyv. 164–169.

[126] Kőkút = téglával van kirakva és felróva.

[127] JUHÁSZ Antal, 1985. 463–467. Szegedről megjegyezte, hogy sok és gyakori a cserépedény: fél tucattól 192 darabig, átlag 40–60 db, zöme fazék és lábas. Fatányér 5-6 trancsírozáshoz. A vasedény 10–27, a bádog 10 körül, réztárgyak 7–20, ezek az iparos, cívis és kereskedőházakban voltak; cinből: 10–34–60 felett. (A nagy számkülönbségek a tulajdonos társadalmi rétegét, gazdasági helyzetét tükrözik.) Gyakori még a vasháromláb, nyárs, tűzpiszkáló, tűzikutya, fakanalak, nyújtódeszka, víztároló faedények.

[128] JUHÁSZ Antal, 1985. 458. szerint Szegeden óra az iparosoknál és a polgároknál található.

[129] JUHÁSZ Antal, 1985. 457. Szegeden 1780-tól igen nagy mennyiségben jelentkeztek a faliképek. Ezek többsége szakrális volt, de összeírtak portrét Attiláról, Szent Istvánról és Mátyás királyról is. (A képek kivitele: tükrösek, üveg alatt, aranykeretben.)

[130] JUHÁSZ Antal, 1985. 453–456. Szegeden a szoba bútorzata között volt festett puha- vagy festetlen keményfából való: láda, sublót, 3 fiókos, üveges, kenyértartó és fali almárium, tányéros fogas, sifon, alul-felül ajtós, üvegezett pohárszék, ágy eleibe való, hosszú karszék, karospad, kemence körül fapadka, festett, bőrrel húzott és kárpitozott karosszék, kanapé, szalmaszék, vesszőszék. Nagy szögletes és kerek asztal, 6–12 szék, játékasztal, íróalmárium 1817-ből, toalett almárium tükörrel. Kevés fedeles nyoszolya, több szalmanyoszolya, bennük szalmazsák, de 1824-ben már matrac, derékalj, lepedő, dunna, 4-5 vánkos, polgároknál kivarrt, csipkés szélű, selyemközepű paplan. Az ágy és asztalterítő gyapjúszőttes. A színes bútorokat a betelepült idegen ajkú családok kedvelték.

[131] JUHÁSZ Antal, 1985. 458. Szegeden elsősorban a gyertyatartókat használták. Lámpás kevés volt.

A második házba vagyon.

3. Szita, 3. Rosta, 1. Sütő Teknyő, 2. mosó Teknyő, 5. Dézsa, 1. Rosz kád, 2. Zsák Búza, 4. zsák, 1. Kotsira való Ponyva, 12. kosár, 4 Hambár, 1. Rosz Hálló Kőtél, 1. Kazán [pálinkapárló], 5. kád, 11. vasas Hordó, 11 Fa abrontsos Hordó, 2 Csőbőr, 2 Gyékény Ponyva, 10. egész szalonna, 9. Háj,[132]
Egy száraz malom, 5 Palászta szőllő 576. útból álló. – és egy Gunyhó.

Szállási Épületek és Mobiliák

1. Ház kamarával együtt, 1. Nagy őkőr Istálló, 1. Ló Istálló szinnel együtt, 1. kettős Tyúk óll, 1. Sertés óll, 1. Hambár, 1. kő kút minden hozzá tartozandóval együtt, 1. szilfás kert, 1. Marha akol, 1. szénás kert, 4. Őkőr, 2. 5fü Tinó, 4. 4fü Tinó, 2. Tavalyi Tinó, 2. 4fü űsző, 6. Tehén, 2. rúgott őkör Borjú, 1. kantza, 2. Paripa csikó, 2. kantza Ló, 2. Hasas kantza Ló, 1. 3fű Csődőr, 1. szopos Csikó, 5 kotsis Ló, 1. szekér, 8. őkőrre való készség, 2. vasas kotsi, 2. szán, 2. Eke hozzá valóval, 2. Lántz, 1 Vontató Kőtél, 2. vas vella, 3 kasza, 5. Fa vella, 4 Hám, 1. Gyeplű, 1. nyereg, 2. őreg sertés, 12 süldő, 9. malatz, 3¾. Boglya széna, 2. kazal, és 6. őll Szalma, 200. kéve nád, 30. kőből Búza, 25 kőből Arpa, 20. kőből zab.
Suma. 4079 f. 1½ x [krajcár].
Melly ebbéli Inventálásunkrol, és fel betsűlésünkről szokot Relationkat adjuk…”

A becsü aláírásokkal zárult (ketten írástudatlanok voltak, mert „kezük vonását”, azaz + jelet raktak a nevük után.)

Az általunk vizsgált I. korszakban Zsíros János szűcsmester városi házában többek között ezeket írták össze:

„Egy ótska fenyő fa asztal, Két darab fenyő deszkából lévő kopott műhely ‘s rajta álló mesterséghez való asztalka és két rongyos borjú börös üllő szék, Egy Tőrök, egy olló, és egy Szabó Kés, Mesterséghez való tartozó közönséges két kasza, Mesterséghez tartozó két kádatskát, Mesterséghez való két fenyő kádak, Egy fenyő fából való kék Tékátska, Egy régi közönséges fogas, Egy jó féle töl[gy] fa kád, és egy avúlt fenyő fa kád, Négy 6. akós hordók… Egy jó töl[gy]fa Tölcsér, Egy avúlt töl[gy]fa Cseber, Egy fedeles Nyoszolya, Két viselt rosz nyoszolya, Két viselt kar Szék, Egy Prémes Láda, Egy Czirádás Tűkör,[133] Egy kis üst, Egy nyeles Tepszi és egy kis serpenyő, Egy Metző kés, Egy nyárs, Egy fa só tartó, Egy kis rosz vas fazék, Egy rosz szita, és egy rosz rosta, Egy Böltső, Egy fenyő fa Dézsa, Egy rosz Csont-vágó Balta, Egy hitván fogas ć Pitvarban… Summa 342 f. 41 xr…”[134]

Tanulságos egy 1804-ből való, Nagy György Péter hagyatékából származó becsü, amelyben részletezték a városi ház egyes helyiségeiben talált tárgyakat.

„1. Fedél alatt 2. szoba, 1. Konyha, és 1. Kováts Műhely. 1. Kamara kűlőnőssen. 1. Istálló. 1. Kút Téglából rakott hozza valókkal együtt. Summa 265. [Ft.]

A Házban találtatott Eszközök.

1. Fedeles Nyoszolya, 3 derekally, 1 Paplan, 1. Lepedő, 4. porcellan párna [keményített, fehér]. 1. másik Nyoszolya, 2. Derekally, 2. Lepedő, 1. Dunna, 1 Vatzok a Kementze melett, rajta 1. tarka pokrótz, és 1. vánkos. 1. Asztal 2. Deszka paddal. 2. Kar szék, az egyik két karú. 1. jó Láda, 2. pár fejér ruha, és egyébb rongyságok. 1. fogason. 1. Czáj=Drót fekete szoknya, és 1. kék Köpönyeg. 1. Aszonyi mente.[135] 1. Férfi Újjas Lajbli.[136] 1. Téka. 15. darab cserép Tál.

---

[132] Itt a kamra berendezésére ismerhetünk. Juhász Antal, 1985. 468–469. szerint Szegeden ebben a korban a lisztet és gabonát tető nélküli kancahordókban, élésládában, hambárban, ferslógban, gyékénykosárban tárolták. A kamrában voltak a sütőeszközök, mértékek, rosták, tároló edények, hordók, bödönök, köcsögök, szalonnafogas, garabolyok, tarisznyák, szatyrok, dézsák, csobolyó, sódaráló, a tejtermék földolgozás eszközei, lószerszámok, és a háziipar eszközei.

[133] JUHÁSZ Antal, 1985. 458. Szegeden a házi ingóságok között gyakori a tükör.

[134] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv IV. A. 1001. h. 1.: 22–23. 1795. márc. 6.

[135] JUHÁSZ Antal, 1985. 477–479. Szegeden a nők használtak pendelyt, ingvállat, karton, posztó és selyemréklit, szoknyát, pruszlikot. Kötényük volt gyolcsból, selyemből, taftból és muszlinból. A ruhájuk egybeszabott: atlasz, selyem és bársony volt. A viganó magasderekú, egybeszabott ruha. Továbbá összeírtak téli mentét, kendőt, főkötőt és bundát.

[136] JUHÁSZ Antal, 1985. 473–476. Szegeden a paraszt férfi viselete ez volt: fehér vászon ing és gatya, szőrnadrág, lajbi, ujjas, csizma, süveg, kalap, bőrkapca, bocskor. A cívis, iparos, kereskedő esetében ezüstgombos mente, paszományos dolmány, posztónadrág, selyem vagy teveszőr öv, bunda, posztó köpönyeg, kapca, strimfli, kesztyű. A suba 1813-ban tűnt fel.

a' Konyhában

3. nagy Tál. 9. Fazék. 7. apró Bőgre. 7. Cserép Tányér. 1. kerék vas Láb. 1. fűles réz Űst. 2. serpenyő 1. vass Kanállal. 2. Cserép Csikmák szűrő. 1. ótska Láda.[137]

a' Ház padlásán

1. kerekes Rokka. 1. Csatló Lántz. 1. Szőllő űltető Fúró. 2. Lőts Kánva, 2. csatlós páltza, roszsz Békók, holmi dirib s darab vasak.

a' Kamarában.

1. Életes Hámbár. 1. szekrény. 1. 7. akós Hordó. 1. Rosta. 1. szita. 1. kis fenyő Kád. 3. Dézsa. 1. putton. 2. hoszú szék, egyik karos. 1. vas gereben. 1. soó=tartó. 2. nagy szatyor. 2. Zsák Búza. 1. Zsák Liszt. 3. üres Zsák. 4. Tekenő. 3. Kasza. 1. Békó. 2. Kasza nyél. 1. darab Rúd vas. 2. Nagy Kolomp. 16. vas Karika. 8. Ló patkó. 1. vas abroncs. 1. ponyva. 2. rosz Hám. 1. Terhelő. 1. Két kézvonó. 1. vonó vas. 1. fejsze. 1. Szekertze. 1. Gombolitó fa. 5. Szakalytó Kosár. 1. pár rosz Csizsma. 1. Meszelő. 2. fenyő fa Deszka póltz.

a' Kamara padlásán.

2. vasas Kotsi kerék. 1. gyékény ponyva. 1. vass villa 2. Hámfa.

Az udvaron.

1. Eke. 2. Taliga Kerék. 1. Kotsi rúd szárnyastól 1. fenekes Kas. 1. Meszelő. 1 Tiló.

Sig[nálva] Vásárhely die 21ª Januar 804." (Különös, de az ingóságok értékét nem tüntették föl.)[138]

A vásárhelyi beltelki ház falát *vályogból* és *vertföldből* készítették, *nyeregtetejét nádból* verték vagy *zsindelyezték*. Földszintes, egysoros, fehérre meszelt épületek voltak. Leggyakrabban szoba–konyha–kamra beosztásúak. A ház végéhez ragasztva szín vagy ól került, míg a portán az istállók külön épültek. A szegényebb jobbágyházak, zsellérházak az utcára *véggel kifelé* álltak, a módos gazdáké, polgároké pedig az utcafront teljes szélességében épültek. Ezek az *utcafrontos* vagy *fordított épületek* középen *száraz bejárásos kapuzattal* két részre tagolódtak. Egyik részükben szoba–konyha–kamra, másik részükben vagy szoba–konyha, vagy két szoba volt, attól függően, hogy a gazda felnőtt gyermekei vagy idős szülei miként rendezték be.[139] Vásárhely évszázadok óta a „malmok városa" is volt. Szeremlei kutatásai során említi, hogy már 1808-ban a bel- és külterületen együttvéve összeírtak 86 száraz-, 16 vízi- és 3 szélmalmot.[140]

Tovább vizsgálódva az I. korszak vagyonleltáraiban, 1796-ban Todor Mártonynak három malmát így becsülték:

„1º Az első Malom Tombáczra egy csónakkal és egy ki kőtő kőtéllel edjűtt	f. 630.
2º Az második malom Hajóra épitve, egy Kőtéllel és Csónakkal	f. 730.
3º A harmadik Malom Tombáczra, Csónakkal és Lánczával edjűtt	f. 550.
Suma	f. 1910.

Az Ezen becsübe értetődnek a' malmokban levö Hombárok és Hordó, úgy szintén a' Támasztók és bé járók. –"[141]

1795-ben Kongó Mihály *házbéli mobiliái* között ezeket is összeírták: „Egy Pamukos abrosz, Egy Törűlköző, Két Czirkalom, 5 aranyos Kalán, 1 Téglázó vas, 1 szőr bársony pokrócz. 1 Szúnyog hálló,

---

[137] Különös, hogy a konyhában bútort nem írtak össze. Egyébként Juhász Antal, 1985. 462. lapon is a szegedi konyha szegényes bútorzatát említi: almáriumot, tálast, ritkán korsó-, fazékállót, asztalt, széket. A szegedi konyhában ugyanis csak ritkán vagy egyáltalán nem étkeztek!

[138] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1.: 201–203.

[139] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ennek az utóbbi építési módnak első jeleit az 1800-as évek elején találtuk, zömében viszont az általunk vizsgált III. korszakban terjedtek el, a gabonakonjunktúra következtében.

[140] SZEREMLEI Samu, 1911. 359.

[141] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1.: 1796. 1a 8bris.

1 Torma reszelő, 1 Csik mák Szűrő, 2 Födeles Hám, 1 Lisztes Puttony, 1 fa czirkalom, 3 Derék szeg, 5 Rakoncza, 2 foglaló, 2 darab Marok vas, 1 Tekerő pánt" stb.[142]

1798-ban Békéssi András városi házának udvarán találtak 22 darab termő, és „terméketlen" fát, továbbá, az épületben, a mobiliák között többek között volt „Egy hoszú Karos=szék. Egy Pamukos Derék=aly, Két fogas, és könyv tartó Téka. Fogason álló 12 darab fehér és sárga tálak. 13 Kantsó."

Tovább tallózva a korszak házi ingóságai között, 1801-ben Vig János csikósnál többek között „Egy rúdra való ruha.[143] Egy szűrő szita is előkerült.[144] 1802-ben Varga Mihály hagyatékában találtak „Egy hoszú fátyol keszkenyőt és Egy Pártát Pántlikástul."[145]

Végül 1821-ben Olasz István hagyatékában ismét feltűnik egy „Könyvtartó Téka".[146]

Több levéltári adatunk bizonyítja, hogy a XVIII. század második felében növekedik azon jobbágygazdák száma, akik iskolát végeztek, és nem váltak a „város cselédévé", azaz tanácsi alkalmazottá, hanem visszamentek a gazdaságukba dolgozni. Ezek az emberek gazdasági naplót vezettek, és benne gyakran maguk is verseket írtak. Nem véletlen tehát, hogy a vizsgált korszakban egyes háztartásokban már nemcsak az elmaradhatatlan Biblia és zsoltár található meg – amelyhez nem kellett külön szekrény, mert ezeket többnyire a tisztaszoba asztalán tartották –, hanem *könyvtartó tékát* készíttettek, amelyekben világi könyveket tartottak.

A XVIII. századi becsült szállások típusait is igyekeztünk meghatározni. Ez a korszak ugyanis a megtelepülés utáni kezdetleges állapotokat éppúgy megőrizte, ahogyan jelezte a század vége felé a *szállástanyák* szaporodásával a tanyatípusok elkülönülését is. Ehhez az első kutatásunk eredményeit használtuk föl, amikor 151 külterületi gazdaság vagyonösszeírását vizsgáltuk meg.

Tanyatípusok	db	%
Szállásföld al- és fölépítmények nélkül	5	3,3
Szállásföld (rajta épület nincs), csak kert, töltés, árok	6	4,0
Állatszálláshelyekkel bővült szállás	5	3,3
Állatszálláshelyek és emberi hajlékul szolgáló gunyhó	15	9,9
Tanyaházzal is rendelkező szállás	120	79,5
Szállások, tanyák összesen:	151	100,0

Esetlegesnek kell elfogadnunk azt a tényt, hogy ebben a korban mindössze 5 olyan szállást becsültek föl, amelyen a szántóföldön kívül al- vagy fölépítmény nem volt. Még a XIX. század második felének nagy tanyásodási korszaka után is sok olyan művelésbe vett föld maradt, amire tanya sohasem épült. Mégis jó példa ez arra, hogy a szállás szó kezdetben kettős jelentése – egyrészt a szántóföld, másrészt a rajta levő építmény neve – miként módosult a század utolsó harmadára, amikor a tanya fogalma is általánossá válik. Szállásnak ekkor már elsősorban az építményeket nevezik.[147]

Vizsgáljuk meg, hogy a XIX. sz. első felében milyen tanyatípusokat tártak föl az egykori becsük.

[142] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1.: 43–44. (A pontos dátumozást elfelejtették.)

[143] JUHÁSZ Antal, 1985. 469. Szegeden a kimosott ruhát mángorolták, de úri házaknál 1810-től van téglázó vas is. A mosás teknyőben, dézsában történt, úgyszintén a fürdés is. Kevés mosdótálat és 3 fürdőkádat írtak össze. Vásárhelyen ebben a korban egy fürdőkádat sem!

[144] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1.: 158. (1801. Xbr. 15.)

[145] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1.: 164. p. (1802. febr. 9.) Nálunk az ékszerek a későbbi összeírásokban szerepeltek. Szegeden a feudalizmusban volt: nyaklánc pénzérmékkel ékesítve, igazgyöngy, aranygyűrű. A személyes eszközök között keszkenő: zsebbe, nyakra, asztalra való; selyemkesztyű, ernyő, legyező, piros csizma és hímzett papucs. JUHÁSZ Antal, 1985. 479.

[146] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 2.: 153. old. 6. tétel. (1821. nov. 29.)

[147] SZENTI Tibor, 1979. 74.

Tanyatípus	számuk
Tanya al- és fölépítmény nélkül	nincs
Tanya, rajta épület nincs. Alépítményként: kút, árok; felépítményként: töltés, kert (és fák) stb.	2
Állatszálláshelyekkel, gabonatárolókkal bővült tanyák	4
Állatszállás és tanyaház nincs, csak alépítmény és emberi tartózkodási helyül: gunyhó	1
Tanyaházzal, al- és felépítményekkel bővült tanya	368
Összesen:	375[148]

A gazdálkodó ember számára a legfontosabb mindig a tanyaház volt, ahol magának és családjának, gyakran az állatainak is tartós szálláshelyet alakított ki. A fontosság és az érték persze nem mindig esett egybe, hiszen találtunk olyan tanyát, ahol a háromosztatú tanyaház értéke jóval alatta maradt az ötajtós, több vég- és keresztjászlas istállóénak.

Vásárhelyi tanyaházak beosztása:[149]

Házbeosztás	XVIII. sz. második fele		XIX. sz. első fele		Összesítés 1744–1848	
	számuk	%	számuk	%	számuk	%
egyosztatú	38	31,4	35	9,4	73	14,8
kétosztatú	52	43,0	100	27,0	152	30,9
háromosztatú	25	20,7	153	41,2	178	36,2
négyosztatú	5	4,1	69	18,6	74	15,1
ötosztatú	1	0,8	13	3,5	14	2,8
hatosztatú	–	–	1	0,3	1	0,2
Összesen:	121	100,0	371	100,0	492	100,0

A következő táblázatunkban a tanyaházakban kialakított helységek rendkívül változatos megoszlását mutatjuk be. Megjegyezzük, hogy csak az összeadható értékeket emeltük ki. Itt találkoztunk egy különös meghatározással, amikor a ház és a gunyhó együtt szerepelt, a gunyhó valószínűleg hozzáépült az épület egyik falához, végéhez. A *juhszín* viszont nem terminológiai kérdés, funkcióját illetően egyértelműen az ólak közé sorolandó. A többfiókos ólakat itt külön nem jelöltük.

*

[148] SZENTI Tibor, 1979. 121.

[149] SZENTI Tibor, 1986. 556.

Vásárhelyi tanyaházak helyiségállománya a becsüjegyzőkönyvek alapján[150]

Helyiségek megnevezése	XVIII. sz. második fele		XIX. sz. első fele		Összesítés 1744–1848	
	számuk	%	számuk	%	számuk	%
Szoba (ház)	122	50,8	364	35,3	490	38,2
kettős szoba	–	–	12	1,1	12	1,0
Szoba összesen:	122	50,8	380	36,5	502	39,2
Pitvar, konyha	42	17,5	266	25,6	308	24,0
kettős konyha	–	–	6	0,6	6	0,5
Pitvar, konyha összesen:	42	17,5	272	26,2	314	24,5
Kamra	16	6,7	107	10,3	123	9,6
kettős kamra	–	–	2	0,2	2	0,2
Kamra összesen:	16	6,7	109	10,5	125	9,8
Gunyhó	–	–	1	0,1	1	0,1
Istálló	13	5,4	62	6,0	75	5,9
kettős istálló	–	–	2	0,2	2	0,2
Istálló összesen:	13	5,4	64	6,1	77	6,0
Lóistálló	6	2,5	52	5,0	58	4,5
Istállók mindösszesen:	19	7,9	116	11,1	135	10,5
Ól	3	1,3	–	–	3	0,2
Sertésól	1	0,4	2	0,2	3	0,2
Juhszín	–	–	1	0,1	1	0,1
Tyúkól	–	–	3	0,3	3	0,2
Ólak összesen:	4	1,7	6	0,6	10	0,8
Szín	21	8,7	104	10,0	125	9,7
kettős szín	–	–	2	0,2	2	0,2
Szín összesen:	–	–	106	10,2	127	9,9
Kocsiszín	16	6,7	50	4,8	66	5,1
Faragószín	–	–	1	0,1	1	0,1
Színek összesen:	37	15,4	157	15,1	194	15,1
Helyiségek összesen:	240	100,0	1041	100,0	1281	100,0

Ezzel az általunk vizsgált vásárhelyi I. korszakot, a feudalizmust lezárhatjuk, és áttérünk a II. korszakra, amelyet „*félfeudális kapitalizmusnak*” nevezhetünk.[151]

A II. KORSZAK

A XIX. század második felében, a XX. század elején a tanya megőrizte bemutatott formáját. Más kérdés – és ezzel itt nem foglalkozunk –, hogy a tanácsi építési rendeletek rendre módosították a tető anyagát, megtiltották a deszkából rótt kémények építését, előírták a téglaalap készítését stb. Megjelentek azok a nagyobb gazdaságok, amelyek már a termelés valamelyik ágára szakosodtak. Ennek megfelelően az épületek között az állatszálláshelyek méreteikben nőttek, sokasodtak, és az eszközök között a gépek száma is gyarapodni kezdett. (Rosta, magszeparátor, aratógép, több soros vetőgépek, ekekapák, gőzgépek stb.)

[150] SZENTI Tibor, 1986. 557.
[151] SZENTI Tibor, 1989. 100.

A tanyaház mellett lehetett *cselédház*, *kisház* vagy *másik ház*, amelyben a szolgálók, illetve a birtokos állandóan kint gazdálkodó idősebb fia és annak családja lakott. Ezeket az adatokat azonban igen nehéz nyomon követni és kimutatni a becsükből. Különösen a vizsgált III. korszak jobb föltárása érdekében szükséges más levéltári fondok, így pl. a tanácsülési jegyzőkönyvek, a hozott rendelkezések stb. áttekintése, és jelentős segítséget nyújt a helyi sajtó, amely 1880-tól mind több vonatkozó adattal szolgál, különösen a társadalmi rétegek tekintetében, a szegények és módos emberek elkülönülésében, a polgárosodásban.

A vagyon területileg is differenciálódott. Amikor a Pusztát és a Nagy Rétet kiosztották, majd a Nyomáson is építkezés indult, megjelentek a *kistanyák*, *pusztai*, *réti*, *nyomási tanyák*. Magántulajdonba kerültek az egykori *szőlőhegyek*, *kerti földek*, amelyeken szintén maradandó épületeket kezdtek emelni. A XIX. század végén, XX. század elején megindult az ármentesítő tiszai gátakon belül, az ún. *Hullámtérben* is az építkezés. A *csőszházak* mellett megjelentek a *cölöpökre épült nyári szálláshelyek*, amelyek az idénymunkák során biztosítottak menedéket. Ezen fejlődés mellett a tanya és a benne folyó életmód zömében hagyományőrző maradt.

Belterületi ingatlan

Jellemző, hogy a ház telke igen nagy. Például 1863-ban 288 □-öl, 1869-ben 299 □-öl, 1871-ben 183 □-öl, 1872-ben 420 □-öl stb. Például Cegléd városra ez nem volt jellemző, a porták kisebb területtel rendelkeztek, de találtunk kivételt is. Szalisznyó István kovácsmester házportája 1859-ben, amelyen „gyékénytetejű paraszt lak" állt melléképülettel, 577 □-öles.[152]

A városi ingatlanon a legfontosabb épület a többosztatú lakóház. 1862-ben Zsoldos István hagyatékában volt „egy ház kőkéménnyel, de ócska gaztetejű, amely 12 öl hosszú, 3 ½ öl széles volt. Benne található 2 szoba, 1 konyha, 1 kamra. Az udvaron volt külön fedél alatt egy istálló és egy disznóól."[153]

A vagyonleltárak nem mindig említik, de elmaradhatatlan az ásott kút, amely mind az emberek, mind az állatok vízigényét biztosította; a szín, amelyben a kocsit, a szánkót és néhány lószerszámot, földművelő eszközt tartottak. Volt baromfiól, *életösház*, és azoknál a gazdaházaknál, amelyek tulajdonosa szőlőterülettel rendelkezett, a pincét is megtaláljuk.

Külterületi ingatlan

A vásárhelyi gazdák változó nagyságú, nem egyszer széttagolt külterületi ingatlannal rendelkeztek, amelyben a szántóföld uralkodott. A korszak elején a pusztai és réti földek zömében még föltöretlenek, amelyeket kaszálónak, nádlónak használtak, vagy legeltettek, és a Puszta esetében elindult a művelésbe vételük. Gyakori volt a szőlőbirtok is, amelyre területileg szintén a széttagoltság jellemző.

1862-ben a Zsoldos hagyatékban lévő $^{2}/_{4}$ telek, vagy is 24 (1150/1600) hold bővehalmi tanyaföld, Kishalom dűlőben 9 (1450/1600) hold épület nélküli pusztai föld, a Sóstóparti halomban (a *rosszjárandóságban*) 1330 □-öl pusztai föld és Kenyereháton 490 □-öl szőlő becsültetett.[154] 1869-ben Héjja Viktor hagyatékában, három tagban találtak 795 □-öl, 610 □-öl, és 350 □-öl szőlőt; két tagban 2-2 (540/1600) hold szántóföldet.[155] Az 1871-ben elhalt Tolnai Ferenc hagyatékában volt 25 (950/1600) hold és 14 (700/1600) hold *„Tanyaföld"*, amely mindig szántóföldet jelentett, valamint 97 $^{4}/_{12}$ □-öl *belső réti föld*.[156]

A föld hasznosítását így jellemezték: „1. Tolnai Ferentz másfél fertáj tanyai fölgyibe búza vetés van 9 és fél hold (1100 □ ölivel). 2. Árpa vetés hóldnyi kései, vékon, köble négy forintjával. 3. Kukoritza vetés van mint 4 hóldnyi, mint kései holgya 10 véka tsűvesen. 4. A tanyának van bére 1 hold

[152] KOCSIS Gyula, 1988. 95.

[153] MNL CSML HF Hódmezővásárhely város Árvaszékének iratai. (a továbbiakban: Árvaszéki iratok.) IV. B. 1408/d. (1862. Dec. 20.)

[154] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1862. dec. 20.)

[155] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1869. szept. 2.)

[156] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1871. ápr. 14.)

vetése. 5. A többi földek tanya környéki vízesek haszontalan."[157] A közel 40 holdas birtok alapján őt a középparaszti alsó rétegbe sorolhatjuk. 1872-ben Galamb Sára és Gari Jánosné hagyatékában volt 920 □-öl sarkalyi szőlő és külön 185 □-öl szőlő, szintén Sarkalyban.[158]

Tanyaépület

1862-ben Zsoldos István bővehalmi 24 holdas szántóföldjén így jellemezte a becsüs a tanyaházat: „9 öl hoszú 2 ½. öl széles tanyai lak 1. szoba, 1. konyha, 1 kamra fa kéményel, gaztetőre – többi tanyai épületekkel."[159] A fakémények ebben a korban nálunk még elterjedtek. Vásárhelyen egy 1861-es tanácsi határozat szerint a városban fakéményt többet már nem volt szabad építeni, amit a városi tanács rendeletileg írt elő: „a' bár mely alkalommal előfordulandó építkezéseknél is, újból készített fakémények használhatása egyátalában megtiltatik, és csupán csak is kőkémények emelhetése engedtetik meg – mely határozat, a város közönségének templomok elötti kihirdetések által tudtul adatni rendeltetik."[160]

Már az I. korszakban, a feudalizmusban jellemzett szállási épületek során világossá tettük, hogy a XVIII. sz. végére határunkban fejlett szállástanya-rendszer alakult ki, jelentős méretű lakóházzal és istállókkal. A II. korszakban továbbfejlődő tanyarendszert találtunk. Itt a termelés valamennyi jelentős ága megtalálható, nemegyszer a termékek háziipar jellegű földolgozása is. A kézműipar és ennek épületei azonban változatlanul a városban voltak.

A II. korszak végén jól érzékelhető, hogy a tanyai termelés szakosodásával egyes épületek méretei megnövekedtek, attól függően, hogy állattartás vagy gabonatermelés folyt. Az istállók, takarmánytároló színek, ólak egyfelől, másfelől a hombárépületek, szerszámos színek erőteljes megnagyobbodásával találkoztunk. Öl helyett mindinkább a méter veszi át a hosszmérték egységét. Nézzünk ezekre néhány példát: 1871-ben Tolnai István, néhai Tolnai Ferentz hagyatékában összeírtak: „3/8 telek, tanya, fölgyét, a rajta lévő épületeket betsülték fel:

1 sz. A tanyai épület 4 öl, 3 láb, hoszú, 2 ől, 4. láb széles, gyékén tetőre, rósz karba lévő ház konyha. 85 ft. 50 xr.

2 szer Egy istáló 4, ől, hoszú, 2, és fél, ől széles, gaz tetőre 65 ft."[161]

1872-ből Német Pál tanyai ingatlanában volt: …pusztai föld 24 (1040/1000) □-öl – holdja – per 200 ft. a 1. vadvizek járásában 4920 ft. Rajta lévő 8 őles vályog falú víz által meg rongált régi Zsindely tetejes épület – értéke – 400 ft. Összesen: 5320 ft. …Német Oktár [így] és Német Lajos kiskorúak nevére telekkönyvezve [Gorzsán] 70 (362/1600) □-hold réti 1.ső és 2.ad oszt. föld – catastralis holdja per 300 ft. Összesen 21.100 ft. A rajta lévő lak és gazdasági épületek.

a. tanyai épület 10 öles hosszu 3 ½ öl széles – vájogfal zsindelytetőre – jókarba. –

b. hat öles kílábra [kőlábra] épült zsindely tetejes – góré – és magtár – új épület. –

c. nyolcz őles tégla – és vályogból épült gazdasági épület – egy padolt lakó szobával, istálóval új – épület. – 1600 ft.

d. kettős disznó ól. 100 ft.

e. jókarban lévő kút, készülettel 100 ft. ...

A Gorzsai föld összes értéke: 24.600 ft."[162]

Szőke Pál tanyai földön álló ingatlanjáról 1873-ban ez a leltár készült:

„Ezen tanya épület vályog fal nádtető és fakéménynyel ellátva magában foglal egy Szobát, egy konyhát kamrát és istállót, a konyhába egyszerű hítvány fa kilincses ajtón, ebből a Szobába szinte egyszerű hitvány fa kilincses ajtón van a bejárás, van benne egy sár kemencze, rajta pedig kis egy fele nyíló ablak. A konyha ajtótól mint egy egy ölnyire egy egyszerű hitvány fa kilincses ajtó a kamrába,

[157] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1871. júl. 24.) A/113. 872. ügyirat.
[158] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1872. ápr. 29.)
[159] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1862. dec. 20.)
[160] MNL CSML HF. II. Jkrv. 54/a – 1861.
[161] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. A/113. 872. (1871. júl. 24.)
[162] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. A/320. 872. (1872. szept. 9.)

ettől pedig két ölnyire hitvány egyszerű zár nélkűli ajtó az istállóba vezet, van benne egy zabló, rács és hídlás. – A tanya épülethez közel vályogfal és nád tetőre épített magtár találtatik, melybe a bejárás egyszerű zár nélkűli ajtón történik, van benne 3. rekesz, 7 darab deszkával. Az épület körűl van 5 nagy eperfa, két nagy akász [így] fa, egy nagy bodza fa és 20 darab megy fa. – A tanya épülettől a bejáró fele kővel fel rótt ágassal, gémmel, ostorfával, vederrel és vályúval ellátott kút találtatik. – Megjegyeztetik, miként a magtár teteje javítást kíván. – Kelt H. M. Vásárhelyen 1873. Oct: hó 1én"[163]

Szél Nagy János hagyatékában volt 1874-ben 9 holdnyi tanyaföldön „levő épület 8° hosszú, 2 ½° széles, egy szoba, egy konyha, egy kamra lepadlásolva közép karban, becsár 240 ft. egy 5° istálló padlásolatlan roszkarban 100 ft. egy jó vízű kő kút 30 ft."[164]

1876-ban Deák Nagy Imre és János kültelki ingatlanairól készült becsü szerint, a pusztai föld volt „19 (1310/1600) hold, 3171 ft.

a. Ezen a földön levő épületek, jelesen: egy 14. mét[er] hosszú, 5. mét[er] széles, gaztetelyű rosz karban levő lakház, melyben van 1. szóba, 1. konyha, 1. kamra, méterenként 8 f[orin]ttal: 112.

b. Egy 4. m. hosz. 3 m. 500 cm. [így!] széles gaztetejű rosz karban levő sertés ól, méterenként 4. ftjával. 16 ft.

c. Egy kis tégla kút fölszerelve 15. ft…

…tanyai föld 38 (800/1600) hold, holdanként 208 fttal. 8008.

a. Ezen földön levő épületek, jelesen: 11. met. hosszú, 5. m. széles zsindelytetejű közép karban levő lakház, melyben van 1. szoba, 1 konyha, 1 kamra, méterenként 12 ftjával értékelve. 132 ft.

b. Egy 6. m. hosszú, 5. m. széles, zsindely tetejű közép karban levő magtár, méterenként 12. ftjával. 72.

c. Egy 9. m. hosszú, 5. m. széles gaztetejű, közép karban levő épület, melyben van 2. istálló, méterenként 8 fttal értékelve 72 ft.

d. Egy tégla kút föl szerelve. 20."[165]

A vásárhelyi határban nemcsak házak és gazdasági épületek álltak. Egy 1877-ből származó tanácsi ügyirat szerint a malmokat így írták össze:

„Megnevezésük	**őrlőjárat**	**24 óra alatt őrőlt kg. lisztet**
4 vízi malom	per 2	9 600
45 szárazmalom	per 1	54 000
70 szélmalom	per 2.	168 000
11 olajmalom	–	–

Véte[te]tt: 1 kőre 24 ora után: vízimalomnál 1200 kg., szárazmalomnál 1200 kg., szélmalomnál 1200 kg."[166]

A vagyonleltárak között találtunk egy szárazmalmot fölbecsülő ügyiratot is. Tanulságos, hogyan nézett ki az építmény és milyen fölszereltsége volt ebben a korban: „Felvétetett a városi T[anács] Árvaszék f[olyó] évi 697/929 sz. végzésse folytán a néhai Szőke Pál árvái tulajdonához tartozó tanyai Száraz malomról. – A malom épület cserép és zsindely tetőre építve, 15. kőlábra helyezett malom sátorral s minden hozzá tartozókból áll; a malomház cserép tetőre kő kéménnyel ellátva fekszik. Van benne egy vámház melybe egyszerü kulcsos, vas sarkos, ajtó vezet, benne egy kis nyitott konyha. A malomházból egyszerű vas sarkos, záros, kúlcsos ajtó molnár lakba vezet, van benne egy sár kemencze rajta pedig két két fele nyíló ablak. A vámházban van két kő vágó csákány, egy felöntő, kőpőcze, kármentő, fél vékás, és egy liszt láda. A malom mellett egy kővel fel rótt ágassal, gémmel, ostorfával, és rovással ellátott kút találtatik. – Megjegyeztetik, miszerint az egész malom hozzátartozóival együtt jó karban van, – továbbá hogy 200 □-öl földön fekszik. – Kelt H. M. Vásárhelyen 1873. Oct: hó 1én."[167]

[163] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1873. okt. 1.)

[164] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. B/251. 873. (1874. szept. 24.)

[165] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1876. aug. 26.)

[166] MNL CSML HF. 441 igt: érk. Jan. 25. 877. 142/t.ü. 177.

[167] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1873. okt. 1.)

Mobiliák

A városi háznál összeírt ingóságok

1862-ben, a Zsoldos István hagyatékában lévő városi ház

a/ szobájában volt:

„1. festett asztal 1. kettős karospad, 1. karospad, 3. karszék, 3. fenyö fa nyoszolya, 2. ismét ótska nyoszolya, 1. téka, 1. tükör /:fali:/, 2. fogas, 1. ótska dunyha, 1. derekaly, 2. párna, 2. lepedő.

b/ Kamrában

1. egy akós vas abroncsos hordó, 1. két akós vas abroncsos hordó, 1. 4. akós vas abroncsos hordó, 1. 6. akós vas abroncsos hordó, 1. 8. akos fa abroncsos hordó, 1. 18. akós vas abroncsos kád 1. sütő teknyő, 1. mosó teknyő."[168]

Ezt a leltárt egy november 9-i részletező felmérés előzte meg. Ebben többek között szerepelt még: „egy kettős karospad, egy kétkarú szék, egy nagy kék láda alsó fiókkal, egy kis sásszék, 14 párna, 6 derékally, 5 sávolyos abrosz, 7 ingváll, 14 pendel, 1 pakláda, 1 csobolyó, 22 nagyobb tál, 40 tányér, 25 fehér tányér, 8 kisebb tál, korsó, 49 vas kalán, 4 vasfazék, 2 tőke, 1 hurkatöltő, 2 kanta, 1 födeles garaboly, 6 kosár, 18 zsák, 1 kerekes rokka, 1 nádvágó, 1 gombolyító, 1 bádogszita, 1 vonószék…"[169] stb.

1863-ban néhai Zsoldos István hagyatékában többek között ezeket az ingóságokat becsülték: „Kettős karospad, 3 karszék, 6 nyoszolya, 1 téka, 2 fogas, 1 tükör, 18 zsák, 1 csobolyó, 6 hordó (1-10 akó közöttiek), 1 nagykád, 1 cseber, 2 dézsa, 1 Konyha almáriom, 22 cserépedény, 6 tál, 53 tányér, 4 szilke, 6 köcsög, 1 tőke, 2 fazék, 5 kosár, 3 láda, 4 szántalp, 2 talicska, 1 moslékos…"[170] (Valószínű, hogy a szántalpak a tanyai ingatlanból kerültek haza.) 1869-ben Héjja Viktor hagyatékában sok más között ezeket írták össze: „Megyszínre festett sublót, sárga festett nyoszolya (új), Kékre festett rengőszék, és kétkarúszék, Ócska képek rámában.[171] Aranyozott rámás kistükör, Rézgyertyatartó, 4 db. hordó, Vastengelyes vontatókocsi, [és a 31. tétel:] Vidacs féle vas eke."[172]

1871-ben Tolnai Ferenc hagyatékában volt: Egy hosszú szék, Borotválkozó tükör, Dohánytartó, Nagy pohár, Gyermekpaplan, Szalmatakaró, Tarhonyarosta, 1 vasláb, 2 kasztroly [19. tétel], 1 bádog paprikahordó, Tejszűrő szita, 1 szivárványos mécs, Kanáltartó, 1 Weidling, 18 vaskanál, 50 finomabb tányér, famozsár, 7 csésze,[173] 2 sótartó bödön, Uborkás kanta, 16 fazék, 2 oláh hombár, 2 fehér ferslóg, fából és bádogból zsíros csöbör, ill. bödön, 1 üveglámpás, kádak (sróffal), 3 hordó, Nagy fagereblye, 1 ruhaszárító-kötél, 1 gyermekálló, 1 üvegpipa."[174] 1872-ben Galamb Sára hagyatékában találtak: „3 fali képet, 1 fa gyertyatartót, 2 torma reszelőt, 3 zsíros kantát, 12 cserép tálat, 12 tálat, 31 tányért, 3 szappanöntő rámát, 1 nádvágót és hozzávaló tűt, 2 hagyma kapát."[175]

Ki kell emelnünk a könyvek szerepét is. Például 1857-ben összeírtak 30 régi könyvet. Bíró Pál hagyatéka megőrizte 1851-ből Fényes Eleknek a „Magyarország leírását, Tudor Mária drámát, az Alföldi Színműtárt, Gazdasági kistükört, az Emlékezet köveit, Halotti predicatiókat, Erkölcsi prédikációkat, Ovidius Nasonis köteteit", német, latin, angol nyelvkönyveket, a Pesti Divatlapból 19 számot, az Életképekből 21 számot.

---

[168] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1862. dec. 20.)

[169] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d (1862. dec. 20.)

[170] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1863. dec. 18.)

[171] KOCSIS Gyula, 1988. Cegléden a faliképek a legtöbb házban megtalálhatók, méghozzá szép számmal. (Ez a jelenség a szegedivel rokon.) Arany rámájú falikép 13 db 1851-ből (29. old.), 19 db 1857-ből (83. old.), 9 kép 1858-ból (88. old.), 3 db olajfestmény 1864-ből (122. old.), 7 falikép 1870-ből (128. old.), egy olajjal festett kép aranykerettel 1871-ből (140. old.). Petőfi arcképe egy kovácsmester tulajdonában 1872-ből (151. old.), 4 olajnyomatú kép 1878-ból (165. old.) stb.

[172] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1869. szept. 2.)

[173] KOCSIS Gyula, 1988. Ceglédről 1857-ből 10 bögrét és 15 csészét említenek (83. old.).

[174] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1871. ápr. 14.)

[175] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1872. ápr. 29.)

A tanyán összeírt ingóságok

1871-ben Tolnai Ferencz hagyatékából összeírtak: „1 vas tengelyes Deszka oldalú Kocsi, 1 fa tengelyes kocsi, 4 fa vella, 2 eke felszerelve, 1 vas borona 2 vontató kocsi felszerelve, 2 vas gereblye…”[176] stb. Ugyancsak 1871-ben, Zsoldos János pusztai szárazmalmában lakó Király Jánosné hagyatékában találtak: 1. Kocsi, 1. Eke taliga nélkül, 2. derék alj 32 font tollal, 5. párna tollal 24 font, 1. Dunna 6 ½ font tollal, 4. párna 19 ½ font tollal, 4. üres párnahaj, 2. üres párnahaj, 2. ágy teritő, 3. lepedő, 1. sárgára festett fenyő fa nyoszolya, 1. ócska fenyő fa kis asztal, 3. ócska fenyő fa szék, 1. fali óra, 1. vasas ócska hordó, 1. ócska láda, 2. nyakba való sejem kendő, 1. fejre való ócska selyem kendő, 1. ócska rokolya, 1. ócska fehér szoknya, 1. hosszú ujas ruha, 1. fekete atlasz fejre való kendő, 2. nyakbavaló nagy szőr kendő, 1. gyapjú fej kendő, 2. alsó szoknya, 3. szoknya, 4. kötő, 3. fejre való karton kendő, 2. négy röf fehér vászon, 1. 8 röf szoknyának való karton, 1. 18 röf karton ruhának [való], 1. darab új karton, 1. ócska karton felöltő, 1. darab karton, 4. dirib darab vászon, 2. ing, 1 fel öltönek való parket 3 ½ röf, 1. Kis ször kendö, 3. fel öltő, parket, és vata, 1. ócska csurak.”[177]

III. KORSZAK. A KAPITALZMUS KORA

Ingatlanok

Belterületi ingatlan

1884-ből vizsgált vagyonleltárakban Pásztor Istvánnak volt 416. □-öl udvarterű lakháza.[178] Szabó Ferenc hagyatékában egy 216. □ öl udvarterű házat [$^{4}/_{8}$. része.] találtak.[179] Balázs Erzsébetnek 224. □ öl udvarterületű lakháza volt.[180] Sulcz Jánosnak 300. □ udvarterű lakháza.[181] Tühegyi Sárának 210 □ udvarterű háza. Tóth Ferencnek 280. □ öl udvarterű háza.[182] Az 1890-es évekből származó vagyonleltárakban, Bánfi Mihály hagyatékában volt 392. □ öl udvarterű lakház.[183] Rákós Péter 153. □ udvarterű háza.[184] Csanki István hagyatékában összeírtak: 165 □ öl udvartéren épült „két ház közűl a kisebb s gaztetös[…]” ingatlant.[185] Dobos Judit 280. □ öl udvarterű házát.[186] Dani Sándor hagyatékában 268. □ öl udvarterű házát.[187] Az 1900-as években, Szattmári Zsófia hagyatékában volt: 210 □ öl udvarterű ház.[188] Bordás Julianna esetében 86. □ öl udvarterű ház.[189] 1907-ben Gál Mártonnak volt: 179 □ öl udvarterű, más portán 739 □ öl udvarterű háza.[190] Mucsi Lajos esetében pedig 172. □ öl udvarterű háza.[191]

Sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a vagyonösszeírások a beltelki ház részletes leírására ebben a korban már nem tértek ki. Ugyanakkor példáink alapján is érzékelhető, hogy bár az udvarterek, a lakóházak portái is mind inkább csökkentek, még mindig viszonylag nagy, átlagban 200–400 □ öl területtel rendelkeztek.

---

[176] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1871. ápr. 14.)
[177] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1871. dec. 4.)
[178] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. jún. 17.) Itt jegyezzük meg, hogy a továbbiakban a leltárból történt idézőjel nélküli felsorolások is betűhív közlést jelölnek, ezeket tehát ezért találjuk a mai helyesírástól eltérő módon írva.
[179] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. júl. 20.)
[180] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. jún. 28.)
[181] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. júl. 13.)
[182] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. márc. 9.)
[183] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1891. szept. 10.
[184] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1898. dec. 30.)
[185] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. jan. 19.)
[186] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. jan. 11.)
[187] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. jan. 5.)
[188] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1902. okt. 10.)
[189] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1903. febr. 16.)
[190] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1907. máj. 31.)
[191] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1908. okt. 18.)

Külterületi ingatlan

A vagyonleltárak összeíróinak szemléletét tükrözi, hogy ugyanazokban a becsükben, amelyekben a városi házról nem tettek említést, a tanyaépületeket gyakran fölsorolták vagy részletezték. Ebből arra következtethetünk, hogy még a XX. század első felében is értékesebbnek ítélték a tanyai ingatlant, mint a városit.

Az 1884-es évből származó hagyatéki leltárakban Tót Ferencnek volt 2 (1460/1600) hold fürkehalmi szántója, 38 $^{8}/_{12}$ □ öl belső rét a XXIV. dűlőben, ugyancsak a belső réten 58. □ öl.[192] Hős Mihály vagyonában volt 15 (139/1600) hold tanyaföld, rajta 1. lakház, 1. istálló, 1. ól és 1 téglakút. (Városi ingatlannal nem bírt.)[193] Balázs Erzsébet hagyatékában találtak: 116. □ öl belső réti földet, más tagban, ugyancsak belső réti földet 58. □ ölet.[194] Sulcz János tulajdonában: 1165. □ öl paperei szőllő, 2 (540/1600) hold paléi szántó, ezen földben termett őszi búza, más tagban 2 (540/1600) hold paléi szántó, 2 (2198/1600) hold arany temetői szántó föld, 3 (280/1600) hold kincses temetői szántó föld, 2 (540/1600) hold arany temetői szántó föld, 385. □ öl legelő mind szenti ereszkedőnél, 38 (10/12) □ öl belső rét, 1 (270/1600) hold szántó Palében, ezen földön termett árpa, 229. □ öl legelő mind szenti ereszkedőnél.[195] Tühegyi Sára hagyatékából: 417 $^{5}/_{10.}$ □ öl mámai szőllő, 5 (1430/1600) hold külső réti föld a VI. dűlőben, 1 (1280/1600) hold legelő aranyad halomban.[196]

Az 1886–1899 évek közötti időszakból, Dani József Mártély-oldali tanyai birtokos ingatlanai között fölmértek: 252 □ öl kenyereháti szőllőt, 10 (162/1600) hold barattyosi tanyaföldet s rajta levő épületeket, és 58 □ öl belső réti földet.[197] Bánfi Mihály tulajdonában találtak 1891-ben: 7 (1466/1600) hold legelő földet Kanász-halomban, rajta 1. db. 10. $^{8}/_{10}$. méter hosszú, 4. $^{8}/_{10}$. méter széles zsendelytetős istállót, 1. db. 4. $^{4}/_{10}$. méter hosszú, 3. $^{6}/_{10}$. méter széles zsendelytetős félszer, 1. db. 10. $^{8}/_{10}$. méter hosszú, 2. $^{7}/_{10}$. méter széles zsendelytetős félszer, 1. db. 3. $^{7}/_{10}$. méter hosszú, 1. $^{7}/_{10}$. méter széles deszka tetős góré, 1. db. 7. $^{1}/_{10}$. méter hosszú, 2. $^{6}/_{10}$. méter széles zsendelytetős félszer ól, 1. db. 15. $^{2}/_{10}$. méter hosszú, 5. $^{1}/_{10}$. méter széles zsendely tetős lakház, és 1. db. felszerelt tégla kút. Továbbá 441. □ öl legelő föld Kanász halomban, 1008. □ öl legelő föld Kanász halomban, 1. (811/1600) hold legelő föld Kanász halomban, 2. (217/1600) hold legelőföld, 3. (483$^{1}/_{3}$/1600) hold legelő föld. Az utóbbi kettő földrajzi helyét nem írták le.[198]

1897-ben Kardos János hagyatékában, a Kútvölgy dűlőben több tagban volt azonos minőségű: 4 (1356/1600) hold, 4 (1300/1600) hold, 18 (560/1600) hold, 2 (187/1600) hold földje. A tanyaépületeket pedig így jellemezték: „1. 8° [továbbiakban méter] hosszú, 3 m. széles tanya épület vert falu Cserép tetővel, van benne 1 szoba, 1 konyha, 1. kamara. 2. istálló 8 m. hosszú, 3 m. széles vert falú zsindely tetővel – van benne istálló kocsi szín ol – ezen épületek mind régi roskadozottak az istáló dülőfélben”.[199] 1898-ban Rákós Péter tulajdonában volt 2 (540/1600) hold szántóföld.[200] Dobó Judit hagyatékában volt 1899-ben: 19 (95/1600) hold tanyaföld, s rajta levő tanyaépületek, 366 $^{4}/_{6}$ □ öl tanyaföld Erzsébet oldalban, más tagban 1 (600/1600) hold tanyaföld Erzsébet oldalban, ismét más tagban 1 (600/1600) hold tanyaföld Erzsébet oldalban, további 1 (600/1600) hold tanyaföld Erzsébet oldalon, végül ismét 1 (600/1600) hold tanyaföld Erzsébet oldalon.[201] 1899-ben Csanki Istvánnak volt: 415 □ öl szőllő, 195 □ öl szőllő, 38 $^{9}/_{10}$ □ öl belső réti föld, más tagban ugyancsak 38 $^{9}/_{10}$ □ öl belső réti föld.[202] 1899-ben Bese Juliána hagyatékában találtak: 1215 □ öl

[192] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. márc. 9.)
[193] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. ápr. 27.)
[194] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. jún. 28.)
[195] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. júl. 13.)
[196] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. aug. 11.)
[197] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1886. máj. 8.)
[198] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1891. szept. 10.)
[199] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1897. nov. 5.)
[200] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1898. dec. 30.)
[201] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. jan. 11.)
[202] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. jan. 19.)

szőllő föld, 504 □ öl szőllő föld, 305 □ öl szőllő föld, 485 □ öl szőllő föld, 39 □ öl belső réti föld, 58 $^{2}/_{12}$ □ öl belső réti föld.[203]

1902-ben Szattmári Zsófiának volt 20 (1283/1600) hold szántója, 1273 □ öl legelője, és szintén 21 (134/1600) hold szántója a Lebuki dűlőben.[204] Bordás Juliannának 1903-ban 212. □ öl szőllőjének $^{1}/_{4}$ része, ugyancsak 212 □ öl szőllőjének $^{7}/_{14}$ része Aranyágban.[205] 1907-ben Gál Márton hagyatékában ezeket találták: 118 □ öl szőllő, 2 (1020/1600) hold szántó, 484 □ öl, ill. 63 □ öl kert, 11 (805/1000) hold szántó, más tagban 5 (1092/1600) hold szántó $^{1}/_{4}$ része, ismét 1 (1337/1600) hold szántó, 284 □ öl szőllő, 161, és 78, □ öl kisebb földterület 1495 □ legelő, 7 (311/1600) hold szántónak fele Cinkus dülőben.[206] 1908-ban Mucsi Lajosnak 592 □ öl szántó, 8 (262/1600) hold szántó, más tagban 4 (126/1600) hold szántó, ismét 1 (143/1600) hold szántó, további 440 □ öl szántó, további 5 (734/1600) □ öl szántó $^{2}/_{3}$ része Kopáncson.[207]

1922-ben Szatmári Sándor Tanya 869. sz. ingatlanán így mérték föl az épületeket: „1. 15 m. hoszú 6 m széles vájug falu gaztetejű Zsindelel szeget rósz álapotban van enek előte végig 2 m cserép ereszel 1. szobát, 1. konyhát 1 kamrát magába foglaló épületből ál enek végében 6. m hoszu 3. m széles vájug falu zsindel fedelű 1. konyhát foglal magában az tető rosz álapotban van.

2. 14 m hoszu 6 méter széles vájug falu gaz tetejű cserépel szeget rosz álapotban van 2. istálot 1 polvást foglal magában.

3. 14. m hoszu 4. m széles vájug falu szímpla cserép tetejű 3 ólat 1. nyitott elejű szint foglal magában.

4. 6. m hoszu 2 m széles ószlopokon álo léczoldalú zsindel tetejű 1. gorét foglal magában az mai forgalmi értéke 32. ezer azaz harmincz ető ezer koronára becsűljük […]”[208]

Bőséges példáink mutatják, hogy a XX. század elejére mennyire széttagolódott a földtulajdon, és az egyes gazdák kezén az évszázados öröklődés, hagyatkozás során mennyire szétaprózódtak a birtoktestek.

Mobiliák

A városi háznál összeírt ingóságok

A bútorok közül megtalálhatók a sublót, dívány, a fényezett, politúrozott, hajlított, bőrrel fedett polgári bútorok. A háziipar eszközei közül említjük a varrógépet, gyalupadot, szíjvarró széket. A háztartási eszközök közül kiemeljük a ciroksepűt, tésztareszelőt, a fa fürdőkádat és a takaréktűzhelyt. A tároló edények között megtaláltuk a bádog-, vas- és zománcozott edényeket. A sütő- és főzőedények sorába a konyhai pléhedények, és a zománcozott edények léptek.

A kertészkedés, borászkodás eszközei között – a hordókon, dézsákon, csebreken kívül – ezeket találtuk: porzókefe, bádoglocsoló, szőlőpermetező, üveglopó és meszescseber.

A vagyonleltárakról akkor kapunk igazán átfogó és szemléletes képet, ha az egyes háztartások, és gazdaságok összeírásaiból a legjellemzőbb tárgyakat, eszközöket emeljük ki. Például Pásztor István házában 1884-ben a következőket írták össze; a bútorok közül: „1. fenyő asztal, 2. sarokpad, 1. ócska rengő, 3. karszék, 2. fenyő ágyfa, 1. kis fali fogas, 1. kis fali szappantartó, 1. kis tükör, 1. fali óra, 1. tót hombár, 1. hosszú asztal, 1. kerek asztal szék.” A háztartás eszközei közül: „1. petróleumos hordó, 1. sütő, 1. mosóteknő, 1 szék láb, 1. sütő lapát, 2 szita, 2. rosta, 9 zsák, 2. ponyva, 1. fa lámpás, 1. kolbász töltő”. Evőeszközök: „1. nagy kés, 5. kisebb, 1. nagy vas kanál, 1. fa kanál, 1. kis bádog kanál tartóval.” Edényfélék: „1. réz üst, 2. tepsi, 2. bográcsok, 1. kis serpenyő”. A tárolás eszközei ezek: „1. négy akós vizes hordó-féle, 1. fakulacs, 1 kis bödön, 1. pár szárító, 2. kis vessző kas, 1. egész, 1. fél vékás, 2. szakajtó kosár, 1. káposztás kád, 1. dézsa, 1. kis cseber, 1. három akós, 1. másfél akós, 1. rosz fél

[203] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. febr. 5.)
[204] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1902. okt. 10.)
[205] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1903. febr. 16.)
[206] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1907. jún. 12.)
[207] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1908. okt. 18.)
[208] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1922. jún. 6.) Az ügyirat száma és kelte: 1058/1923. Ái.

fenekű negyed akós hordó, 1. kis sütő teknő, 1. ferslag". A háztartás szerszámai: „1. rámás, 1. kereszt fűrész, 1. köszörűkő vályúval, 2. fúró, 1. falapát, 1. rosz vonó szék, 2. kis létra, 1. kis fagereblye, 1. fejsze, 1. kis rosz balta, 10. fontnyi ócska vas, 1. szőllő ültető fúró". Ruhaféleség: „1. ócska bárányból suba, 1. pár ócska csizma, 2. vászon tarisznya". Összeírtak még: „1. rosz szántó vasat, 20. köböl búzát, 2. fél és $^{1}/_{4}$. oldal szalonnát, valamint 2 $^{1}/_{2}$. tábla mosó szappant".[209]

Balázs Mária hagyatékában írták össze a következőket. Az ékszerek közül: „Egy pár arany fülbevalót, Egy arany fejes gyürűt, Egy arany karika gyürűt, Egy ezüst emlék gyürűt." Ágyneműk közül: „Három darab lúdtollas párna, Egy lúdtollas töltött derékalj, Két paplan, egy virágos, egy vörös, zöld posztó ágy teritő, négy slingelt fehér párnahaj, Négy fehér párnahaj cinzeczczal, Három tarka párnahaj, Egy zöld posztó ágy terítő." Bútorok: „Egy arany keretű nagy tükör, Egy drb. egy ajtós schifon, Egy teljesen felszerelt ágyfa, Egy (: toli :) kihúzós ágy, Egy fenyőfa festett kanapé, Három sárga karszék, Egy kétfele nyiló fenyőfa asztal." Felső ruhák: „Egy nyakba való selyem kendő, Egy nyakba való török kendő, Egy nyakba való fehér posztó kendő, Egy fekete nyakba való ternó kendő, Egy kis posztó kendő, Egy fejre való kék selyem kendő, Egy fejre való fekete atlasz kendő, Egy öltözet fekete ternó ruha, karton ruha, viselő ruha, két piket fehér szoknya, két sifon fehér szoknya, Két pár czipő." Alsó ruha: „4 drb. hosszú vászon női ing." Háztartási textíliák: „Három drb. sávolyos asztal terítő, három drb. törülköző kendő, Három drb. fehér asztal kendő, Három darab szines asztal terítő." Személyes tárgyak: „6 drb. vegyes szinü zseb kendő, Egy fekete selyem napernyő, Egy bicska, Egy fehér kő mosdó lavór, Két tábla fehér szappan, 6 kis drb. fehér szappan." Konyhaeszközök: „6 drb. evőkés és 6 drb. villa, 2 drb. konyha kés, 3 drb. pachfon és 3 drb. vas kanál, 6 drb. fehér porczelán tányér, 2 drb. fehér porczelán leveses tál." Háztartási eszközök: „Egy fenyőfa nagy dézsa, egy fenyőfa mosó teknő ."[210]

A továbbiakban az egyes tárgyféleségek elkülönítése nélkül, inkább a még hiányzó, de meghatározó jelentőséggel bíró dolgokra összpontosítva az összeírások sorrendjében ismertetjük a városi háznál talált fontosabb és érdekesebb tárgyakat. 1884-ben Zádori János hagyatékában találták: „1. ócska juhbőr bekecs, 1. ócska mákos szűrkankó (felöltő), 1. kalap, 1. pár viselt csizma, 1 csíkos szőrtarisznya, 1 nagy zöld butella (cserép), 1. vas sársímító, 1. borotva kővel, fatokban; valamint sárga festésű bútorok, árpa- és búzaocsú."[211] Csanádi Judit hagyatékában összeírtak: „1. Karton ágyterítőt, 8 vászon törölközőt, 1. sávolyos abroszt, 3 vászon szakajtóruhát, 1 miskolczi szoknyát derékkal, fekete szőr és karton köténYt, fekete napernyőt, fekete mohakendőt, pamut fejkendőt, 3 kézbevaló kendőt, batisztból és kartonból, 1 háromfiókos fenyősublótot és 1 fiókos tükröt."[212] Szabó Ferenc hagyatékában többek között volt: „1 Sárga festett fekete szőrű suba, 2 posztó magyar nadrág, mellény (ócska), 1 nyári vászon felöltő, [a bútorok zöme zöldre festve:] 1 keményfa (ócska) fényezett karszék és nyoszolya, 1 fali óra 2. súlykörtével, 1 fehér festésű fenyő kredensz [így], felső fiókkal, 2. ajtóra, 1 sárga csíkos czihájú párna, 3 pamut lepedő, 1 ócska szövet ágyterítő, 1 kartonból [való], 1 rongyból szőtt pokróc, 1 barna konyhai fenyőasztal (ócska), 1 kis sarok korsóálló, 1 ágy faráma, 1 kézi falámpás, 1 porcelán pecsenyés tál, 6 zöldcsíkú fehér tányér, 1 cserép lisztes bodon, 1 tésztareszelő bádogból, 1 kis bélteknő, 1 sulyok, 1 üveg légyfogó."[213] Török Mária esetében becsültek: „1 prémes téli kabátot, 1 őszi posztó kabátot, 1 zöld szőrszoknyát felöltővel, 1 kékbabos kartonszoknyát felöltővel, 1 fekete szőrkötényt, 1 pamut bársony szürke kendőt, 1 kis fehér felöltőt, 2 parkett felöltőt, 3 kis faliképet, 1 pár bőrpapucsot."[214] Balázs Erzsébet hagyatékában volt: „1 posztó szoknya, 3 kék pamutkötény, 2 kismiskolczi felöltő, 1 pár téli harisnya, 1 fekete pordelin, 1 cérnakendő, 1 színes abrosz, 6 törölköző, 2 fehér függöny, 1 régi rudas, serpenyős mérleg, 1 kis korpáshordó, 1 cserép weidlíng [így], 2 cserépbutykos, 3 hordó, 1 káposztagyalú."[215] Sulcz János hagyatéki leltára többek között ezeket őrizte meg: „1 kihúzó keményfa asztal, 2 töltött ócska szék, 1 zöld kétfelé nyíló sifon, 1 könyvkötő műhely [asztal] és 7 prés; [a könyv-

[209] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. jún. 17.) Az ügyirat száma: II. 319/884.
[210] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. márc.) Az ügyirat száma: II. 387/884.
[211] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. aug. 8.) Az ügyirat száma: 2448/884.
[212] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. márc. 25.) Az ügyirat száma: II. 351/884.
[213] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. júl. 20.) Az ügyirat száma: II. 356/884.
[214] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. máj. 16.) Az ügyirat száma: II. 357/884.
[215] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. jún. 28.) Az ügyirat száma: II. 363/884.

kötészethez tartozó összes »műszerek«], 6 könyvtéka, 2 üvegezett stelázsi, 1 díván (ócska), 1233 dr[b]. különböző bekötött könyv, 250 dr[b]. különféle bekötetlen könyv füzet, 1 almáriom, 18 palatábla, 20 ezüst gomb öltönyre való."[216] Tühegyi Sára hagyatékában többek között ezek voltak: „2 talpas rokka, ük örökösöknél[217] ágynemű, 1 rosz sódaráló" stb.[218] Tóth Ferenc hagyatékában volt: „12 fali szentkép, 1 kis kerek teknő, 1 csontvágó" stb.[219] Tunyogi Mária hagyatékában 1897-ben többek között ezeket írták össze: „1 piros kasmer paplan lepedővel, 1 bordó szövetpaplan lepedővel, 1 színes pamutcsipke ágyterítő, 1 ócska karton ágyterítő, 14 ingváll, 5 pendel, 4 hosszúing, 1 fehér piké és 1 masztk [így![abrosz, 4 vászonabrosz, 1 dísztörülköző, 11 vászontörülköző, 10 db. fehér zsebkendő, 2 fekete és 5 színes selyemkendő fejre, 4 színes félgyapjú fejkendő, 1 fekete alapú virágos selyemkendő nyakba, 1 sárga selyemkendő nyakba, 1 fekete selyemkendő nyakba, 1 zöld alapú selyemkendő, 1 posztó, 1 piké alsószoknya, 1 fekete zsanília kendő fejre, 1 lila szövetszoknya felöltővel, 1 őszi tavaszi kamgánfelöltő [így!], 4 posztó fejkendő, 1 nagy török kendő, 1 sárga pamutkendő fejre, 1 selyem és 1 pamut napernyő, ill. esernyő, 1 kétajtós fényezett siffon, 1 aczél szenes vasaló, 1 pár ehellasztin [így!] félcipő."[220]

Rákós Péter vagyonai között 1898-ban ezeket találták: „2 kis fülpárna pehellyel 1 kg., 1 bordó kasmer paplan, 2 ing, 2 lábra való, 2 alsó ing, 1 kávészín posztó téli felöltő, 19 kerek ezüstgomb mellényre, 1 perzsiáner sapka, 2 ezüstszínű fenyőágyfa, 1 kis kerek tükör, 1 öntött vasüst, 1 réz szenes vasaló, 1 félliteres bádogmérő, 2 kis fenyő zsámliszék, 17 pár villa, 18 levesevő pakfon kanál, 2 kávés és 1 levesmerő kanál, 1 hosszú fenyőasztal, 1 punzúg, 1 nagy gyalú, 14 kis különféle gyalú, 1 kétnyelű kés, 1 vaskörző, 8 véső, 6 kis reszelő, 10 különböző fúró, 1 lyuk és 1 hevedervágó fűrész, 1 kereszt, 2 rámás fűrész, 1 szekerce, 1 szerszámtartó téka, 1 toliágy fenyőből, 1 kerek asztalszék, 1 kis beles teknő, 1 fenyő fürdőkád, 1 tarhonya

Rosta."[221] Csanki István vagyonleltárában 1899-ben volt: „5 fenyő karszék, 1 kis fenyősifon üvegajtóval, 1 női kis suba, 1 bőrbekecs, 1 barna szűr, 1 bőrsapka, 1 karafina, 1 komacsésze, 1 zsoltár, 1 biblia, 1 kékcsíkú derékalj tyúktollal 7 kg., 4 db. hordó" stb.[222] Dobos Judit hagyatékában 1899-ben találtak: „1 piros csíkú derékalj lúdtollal 7 kg., 1 kék csíkú derékalj lúdtollal 9 kg., 1 szürke gyapjú nagy téli kendő, 1 kasmer, karton, posztó fejkendő, 3 db. hordó" stb.[223] Maczelka Annának 1899-ben volt: „1 szatén kendkő, 1 barchet [így!] alsószoknya, 1 pár félcipő, 2 sarok kanapé, 6 féloldal szalonna 160 kg-nyi, 8 sonka, 8 oldalas, 14 szál kolbász".[224] Bese Julianna hagyatékában 1899-ben összeírták: „1 báránybélésű téli bunda, 1 posztó szoknya bársony felöltővel, 2 fogóruha, 1 karton ágyterítő, 1 sublót takaró, 1 zsoltár, 1 sz[en]t biblia, 1 szikszai [így!] könyv, 1 csuklós szék, 1 fenyő rácsos kaszli, 2 zsámli szék, 3 metszőkés, 3 metszőolló, 6 hordó: 1-9 akósak."[225] Bordás Julianna 1903-ban fölvett hagyatéki leltárából ezeket válogattuk: „1 kis piros gyermekpaplan, 1 kékes szövetszoknya, 1 piros kartonszoknya, 1 fekete berliner nyakba való kendő, 2 színes abrosz, 3 kotli, 18 db. üveg, 1 álló, 1 kisgyermek asztal, 1 bölcső."[226] Földházi Sándor hagyatéki leltárában 1905-ben többek között ezeket írták össze: „1 rossz meggyszín selyemkendő, 1 kék ing, 1 karton fügöny, 1 rongypokróc, 1 öltözet fekete glott férfiruha, 1 háromfiókos fenyősublót, 1 pár bocskor, 2 pár zsizma [így!]."[227]

---

[216] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. Júl. 13.) Az ügyirat száma: II. 366/884. Itt jegyezzük meg, hogy mivel a könyvkötőnek több tagban jelentékeny földje is volt, mindenféle mezőgazdasági eszközöket, szerszámokat is összeírtak nála.

[217] Figyeljünk föl arra, hogy az „ükörökös az ötödik nemzedéket jelentette.

[218] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. aug. 11.) Az ügyirat száma. II. 369/884.

[219] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. márc. 9.) Az ügyirat száma: II. 390/884.

[220] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1897. júl. 8.) Az ügyirat száma: 5264/897.

[221] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1898. dec. 30.) Az ügyirat száma: 824/899.

[222] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. jan. 19.) Az ügyirat száma: 1426/99.

[223] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. jan. 21.) Az ügyirat száma: 1160/99.

[224] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. febr. 16.) Az ügyirat száma: 1818/99.

[225] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. febr. 13.) Az ügyirat száma: 1817/99.

[226] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1903. febr. 16.)

[227] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1905. jún. 13. 251.) Itt jegyezzük meg, hogy a XX. században a hagyatéki leltáraknak már nincs külön ügyiratszámuk, azokat aktaszámmal jelölték. Ezek megtalálhatók az 1914-ből őrzött 251. sz. dobozban: 955–1993. sz. között.

A tanyán összeírt ingóságok

A textíliák közül 1907-ből megemlítjük Mihály Imréné tanyáján a „kartonhuzatú dunnát, fehér cihájú derékaljat, a szaténpaplant, vászon- és pamutlepedőt, szövet- és zefír ágyterítőt".[228]

A szállítás és közlekedés eszközei közül 1889-ben „vastengelyű taligát találtunk, 1896-ban kétkerekű vízhordó kocsi" volt egy-egy vagyonleltárban.

A földművelés eszközei között ezeket találtuk: 1888-ban egy gazdaságban 2 vaseke volt, csuklós vasboronával, 1889-ben és 1895-ben vasekét leltároztak taligával, valamint kettős hengert. 1894-től kettős vasboronákat, 1900-ban pedig kettős vasekét írtak össze.

1880–1914 között egymás után jelentek meg a gyárak által előállított mezőgazdasági gépek és szerszámok. 1888-ban nagy szelelőrosta, 1896-ban csöves kukoricaőrlő, kukoricamorzsoló, szecskavágó, kapáló eke, kapa eke 15 soros, majd 1902-ben 14 soros vetőgép. 1909-ben morzsológép.

A tanyáinkon a kisebb kéziszerszámok gazdag változata volt található. 1883-ban például összeírtak: tokmányt, 2-3 kapát, 1-2 ásót, lapátot, csákányt, vasgereblyét, fagereblyét, szűrűnyesőt, vashorgot, szénavágót, magtolót, nagy gereblyét, búzaterigetőt, felezőt, szárvágót, szemhúzót, vontatóláncot, vontatórudat, répavágót, nádvágót. A kertészkedés, borászat eszközeinek összeírásánál meg kell jegyeznünk, hogy egyes gazdaságokban a hordók, tárolóedények megfogyatkozása ellenére kiugró számokat találtunk, amely az árutermelés szakosodását jelzi. 1902-ben például Karasz Pálnál a 287. és 507. sz. pusztai tanyáin 27 darab hordót írtak össze, a borkészítés és pálinkafőzés több eszközével együtt.[229]

A tanyai gazdaságok esetében is célszerű, ha az egyes vagyonleltárakból a legfontosabbnak ítélt eszközöket mutatjuk be. 1884-ben Dezső János rárósi tanyáján ezeket írták össze. A bútorok közül volt „1 fenyő asztal, 2 sarokpad, 1 rosz nyoszolya, 1 fali téka, 1 fali óra, 1 fali fogas, 1 ferslag, 1 deszka pad, 2 fenyő nyoszolya, 1 fali tükör, 1 fazék álló, 1 kis asztal szék, 1 kis rosz láda, 1 ferslag, 2 deszka polcz". Közlekedés, szállítás eszközei közül: „1 fatengelyes ócska kocsi, 1 vontató kocsi lapos kerekekkel, 1 szán felszerelve, 1 talicska". A földművelés eszközei és kézi szerszámok: „1 eke talyigával, 1 vasfogú borona, 1 kender törő, 1 rosz vonószék, 1 köszörűkő vályúval, 2 Kasza, 2 fa 1. vas villa, 1 rosz ásó, 1 vas 1. falapát, 1 szárvágó, 1 kaszadarab, 1 metszőkés, 1. rámás fűrész, 2 fűró, 1 kétnyelű kés, 2 gereben, 2 kallantyú". Tároló edények, háztartási eszközök: „1 két akós igen rosz hordó, 1. egy félakós hordó, 1. vizes hordó, 1 sütő, 1. mosó teknő, 1 sütőlapát, 5. szakajtó kosár, 1 kézi rosta, 12 szita, 1 vessző kas, 1 kis lisztes bödön, 2 dézsa, 1 meszes dézsa, 1 egész, 1 fél vékás, 1. fakulacs." Összeírtak még 2 Kocsi Kötélt, 1 ponyvát, és 6 zsákot.[230]

Pásztor István Erzsébet-telki tanyáján, 1884-ben ezeket a bútorokat írták össze: „1. tót szekrényt, 1. korsó állót, 1 fenyő asztalt, 1. nyoszolyát, 1 kis zöld asztalszéket, 1. fali fogast." A szállítás, közlekedés eszközei közül: „1 vastengelyes kocsit, 1 ócska fatengelyes kocsit, 2. vontatókocsit lapos kerekekkel, felszereléssel, 1 talicskát, 1 szánt felszereléssel, 4. szekér kereket, 1. első. 1. hátsó szekér tengelyt, 1. szekéroldalt és 2. kocsi kötelet." A földművelés eszközei közül: „1. vasfogú boronát, 1 vasvillát, 1. vas lapátot, 1. ásót, 1. fa villát (: szalma rakó :), 2. fa lapátot, 2. kapát, 1. szénavágót, 1. kis vas, 1. nagy fa gereblyét, 1. gereblye nyelet, 1. fölözőt, 2. magtolót, 3 szárvágót." A háztartás eszközei közül: „1. sütő, 1. mosó teknőt, 1. sütőlapátot, 1. petróleumos hordót, 3. zsákot, 1. kis létrát." A szerszámok közül: „1. tető varró tűt, 1. rámás fűrészt, 6. tőzeg vetőt, 1. vályogvetőt, l. fejszét, 1. baltát."

A szegényes edénykészlet így állt össze: „1. két fülű vas kotla".

A továbbiakban a tárgyfélék elkülönítése nélkül, a becsü sorrendjében haladva, fontosabb tárgyakat, eszközöket sorolunk föl.

Hős Mihály tanyáján 1884-ben többek között ezeket találták: „2 magtoló, 1 kaszakalapács, 1 tetéjhányó sarló, 1 húsvágó asztal, 1 kovász kanál, 2 metszőkés" stb.[231]

---

[228] SZENTI Tibor, 1989. 107.

[229] SZENTI Tibor, 1989. 108.

[230] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. febr. 7.) Az ügyirat száma: II. 304/884.

[231] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. ápr. 27.) Az ügyirat szám: II. 358/884.

Dani Sándor Mártély oldali tanyájában 1886-ban többek között ezeket találták: „1 magvontató, 1 kerti olló, 1 ugorkás hordó, 5 sásszék, 1 hosszú fali fogas, 1 nagy fagereblye" stb.[232]

1891-ben Bánfi Mihály hagyatékában ezeket találták: „1 küllőskerekű vontatókocsi, 1 bőrtarisznya, 1 kovászfa kanállal, 3 magrakó, 1 kerti olló".[233]

1898-ban Dani Jusztina hagyatéki leltára őrizte meg: „1 piros pipi paplan lepedővel, 1 piros kasmer szoknya felöltővel, 1 kaszlitakaró, 1 kézi karkeztyű, 1 kis piros plüs félkendő, 2 pár kesztyű, 1 piké hálórékli, 4 pendel, 1 pamut és 2 vászonlepedő, 1 ujjatlan felöltő, 1 énekes könyv, 1 kis réz szenes vasaló, 1 piké felöltő, 1 drap szín szövetszoknya, 1 pár színes, 2 pár fehér harisnya, 1 alsó nadrág."[234]

Szattmári Zsófia Lebuki dűlőben lévő 41 holdas birtokán 1902-ből ezeket találjuk: „1 színes szövet ágyterítő, 10 db. csalánzsák, 1 söprűszín szövetszoknya felöltővel, 1 farámájú vasfogú borona, 1 kapáló eke, 1 egyes nyárfahenger (rosz)."[235]

Mucsi Lajos 1908-ban felvett hagyatéki leltárából többek között ezeket emeltük ki: „1 vidacseke felszerelve, 1 bádog fürdőkád, 1 bádoglocsoló, 1 kettős vaseke, 1 kettős vasborona, 1 eggyes henger, 1 kis tizedes mérleg 50 kg-ig, 20 vékony zsák, 1 permetező, 9 hordó: 0,5-2 akósokig, 1 piros pipi paplan, 1 sodrony madrasz, 1 hosszú fenyő asztal.[236]

Özv. Mucsi Pálné tanyai hagyatékában 1908-ban többek között ezeket találtuk: „1 üvegajtós szekrény, 1 cserépkulacs, 2 kis vaskályha, 3 db. kép, 1 kenyeres vesszőkas, 4 fali kép, 1 pohárszék, 2 bőrdíván, asztalra posztóterítő, 8 karszék, 1 kerek fenyőasztal, 1 kétajtós és 1 egyajtós sifon, 1 posztóterítő ágyra, 1 talpas petróleumlámpa gömbbel, 1 bádog tálca, 1 üveg kancsó, 2 db. virágtartó porcelánból, 1 üvegtányér, 1 üveg cukortartó, 1 ivó készlet, 10 literes pálinkás üveg, 1 rézmozsár ütővel, 10 hordó: 54-144 literesek, 1 kis tizedes mérleg súlyokkal, 1 rézpermetező, 1 bádog fürdőkád, 3 db. hordó: 12, 10 és 8 akósak, 1 vízvető eke, 1 féderes ülés, 2 létra."[237]

*

Külön kell tárgyalnunk az állattartás, méhészkedés és halászat helyzetét a becsük tükrében. Hódmezővásárhelyen a Puszta 1743-as *elkülönözése* után megindult az a folyamat, amely a termelési rendszerben a tanyai földművelést részesítette előnybe.

Debrecenben például más volt a helyzet. Rácz István írta, hogy „A tanyásgazdálkodásban a termelés súlypontja a szántóföldi tanyák megszilárdulása után is az állattenyésztésre esett. A tanyák azonban sokat segítettek abban, hogy a polgárok a rideg állattartásról a legalábbis a félistállózásra térhessenek át". Rácz végül megjegyezte, hogy „az egyes polgárok vagyonában a jószág aránytalanul nagyobb értéket képviselt, mint a szántóföldi termék".[238]

A vásárhelyi gazda állatállománya a XIX. század második felében, különösen a vizsgálatunk szerinti III. korszaktól kezdve, a tanyai gazdaságban található. Jószágot a városban is tartott, de itt csak a közvetlen családi fogyasztásra vagy egyik piacról a másikig eladásra szántakat. A tanyai állattartás fontosságát az is mutatja, hogy a városi háznál néhány béklyót, lószerszámot, hajtóostort, repedt kolompot, többnyire a mindennapi munkából kivont, ócska, vagy csak időszakosan, ritkán használt eszközöket írták össze. A többi fontos tárgyat, szerszámot a tanyai inventáriumokban találtuk.

Korábbi tanulmányunkban már jeleztük, hogy az akkor átvizsgált 129 vagyonleltárban 28 volt, amely az állattartás eszközeit összeírta, és ez az összes becsü 20,2%-a volt.[239] Mindez a vizsgálatunk azt is jelezte, hogy amint az időben haladunk napjaink felé, az összeírásokban egyre inkább csökken az állattartással kapcsolatos tárgyi hagyaték. Újabb kutatásunk e tanulmány számára megerősítette ezt.

Azt viszont föltétlenül el kell mondanunk, hogy az állattartás eszközei közül mind a lakosság, mind a helyi múzeum jóval változatosabb anyagot őrzött meg, mint amit a becsükben összeírtak. A

---

[232] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1886. máj. 8.) Az ügyirat száma: 537/899.

[233] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1891. szept. 10.) Az ügyirat száma: 218/905.

[234] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1898. ápr. 2.) Az ügyirat száma: 2543/98.

[235] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1902. okt. 10.)

[236] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1908. okt. 18.)

[237] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1908. dec. 29.)

[238] RÁCZ István, 1982. 28., 30.

[239] SZENTI Tibor – BICSÉRDY Gyula – Facsar Imre, 1989. 252.

három vizsgált korszak egyikében sem találtunk például juhászkampót, rühzsírtartót, körmölő bicskát, lóvakarót, amelyek pedig mindennapos használati tárgyak voltak. Az inventáriumok a csikósok, gulyások, juhászok, kondások, összefoglalóan a pásztorok személyes eszközeit nem tartalmazták. Hasonló következtetésre jutott Novák László a ceglédi, Szilágyi Miklós pedig a gyomai gazdaságok vizsgálata során.[240]

A vásárhelyi lakosság mindig vonzódott a méhészethez, de a rossz természeti adottságok nem egyszer (pl. a szárazság) elpusztították a méheket. Ennek tudható be, hogy a méhészkedés tárgyi emlékeit kevés számban találtuk meg a becsükben. Egyébként Szeremlei részletesen írt erről.[241]

Hódmezővásárhelyen az I. korszakban, a feudalizmus idején a tanyai gazda a szabályozatlan, kiterjedt vízi világot is kihasználta. A gyakori földesúri tiltás ellenére halászott. Ennek tárgyi bizonyítékát többször összeírták. Az inventáriumokban találtunk hálókötelet, egész hálót és marázsát.[242]

Általános volt a 2-3 db igáslóra való szerszám, ritkán nyereg és hátaslóra való szerszám. Ugyanakkor nem vártan sok ökörszerszámot írtak össze. A leltárak nem igazolták azt a tévhitet, hogy „6 ökörrel csak az uraság szántott", esetleg néhány jobbágy nagygazda. Legkevesebb volt a „2 ökörnek való járom" és szerszám, általánosan elterjedt a 4-5 ökörnek való, de nem volt ritka a tucatnyi „készség" sem. Például 1802-ben 24, 1807-ben 10 készséget írtak össze egy-egy gazdaságban. A táji adottságok, a kor gazdasági, gazdálkodási viszonyai tették szükségessé a nagyszám barom tartását.

Szeremlei 1770-ből származó adatokkal fölsorolta a jobbágyok különböző rétegeinél talált állatállományt. Az ő meghatározásait használva, a *jómódúak* esetében a Pusztán volt általában 84 gulyabeli marhájuk, 18 méneses lovuk, 30 göböly ökrük. A Nyomáson többek között további 8 ökrük. A *középszerű* gazdák esetében találtak 11 méneses lovat, 12 göböly ökröt, míg a Nyomáson 6 jármos ökröt. Végül az *alábbvaló jobbágyoknál* volt a Nyomáson 2 kocsis lovuk.[243]

A II. és III. korszakban már csak elvétve írtak össze egy-két ökörrel kapcsolatos szerszámot. Ehhez a termelőeszközök változása is hozzájárult, hiszen megjelentek a lóvontatású, könnyebb szerszámok.

A leltárakban leggyakrabban ökörharangok, kolompok, csengők, pergők, lópatkók, terhelők, hámfák, hajtóostorok, nyeregfa, nyeregszerszám farmatringgal, prus [így!] nyereg kantárral, korpáshordó, moslékosdézsa, nyárijászol, tyúktojató, szíjnyakló, kantárszár, hámfedél, lószerszám, békók, nyűgök, billogzóvasak, jármok, ganéjvágó kapa, abrakos tarisznya, tehénlánc, méhkaptár, sertésfogó vas, örv, valamint egér- és patkányfogók szerepeltek.[244]

A következőkben sorba vesszük az újabb kutatási eredményeinket. Megjegyezzük, hogy vizsgálatunk leírásában a II. korszak itt azért nem szerepel, mivel rá vonatkozó megfelelő mennyiségű, és a korszakot jól elkülönítő levéltári dokumentum az állatokkal kapcsolatban nem volt. A II. és III. korszak e területen összemosódik.

I. KORSZAK

Állatok

Dobozi Békéssi András házánál 1789-ben volt „Két Paripa Ló".[245] Kóti Istvánné szállásán 1802-ben volt: „4 ökör, 2. 5fű Tinó, 4. 4fű Tinó, 2 Tavalyi tinó, 2. 4fű Üsző, 6. Tehén, 2 rugott őkőr Borjú, 1. Kantza Borjú, 2. Paripa Csikó, 2 Kantza Ló, 1, 3fű Csődör, 1. szopos Csikó, 2. hasas Kantza, 5 Kotsis ló, 2. s. v. öreg sertés, 12 süldő, 9. malatz."[246]

---

[240] NOVÁK László, 1982. 46., 48–49., 53., 56–57.; SZILÁGYI Miklós, 1977. 603–604.
[241] SZEREMLEI Samu, 1911. 258–260.
[242] SZENTI Tibor, 1989. 108.
[243] SZEREMLEI Samu, 1911. 208.
[244] SZENTI Tibor, 1989. 108., 113.
[245] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1. (1798. ápr. 15.) 92.
[246] MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 100l. h. 1. (1802. jan. 9.) 159.

Az állattartás eszközei

1795-ben Kongó Mihály házbéli mobiliái között volt: „1 kötőfék, 2 Födeles Hám, Ismét 3 hám födél nélkül, 1 Nyereg Szerszám, 1 Csatló lánc, 11 Ló-patkó."[247]

Dobozi Békéssi András 1798-ban összeírt házi eszközei között találták: „Egy szij Gyeplő, és Két szij Hám, Egy Török nyereg, Kengyelestől, és farmatringal."[248]

Kóti Istvánné szállásán 1802-ben volt: „8. ökörnek való Készség, 4 hám, 1. Gyeplű, 1. nyereg.[249]

Nagy György Péter házában 1804-ben találták: „1 Békó, 2 Nagy kolomp, 8. Ló patkó, 2. rosz Hám. 1. Terhelő."[250]

III. KORSZAK

Állatok

Dezső János rárósi tanyáján 1884-ben írták össze: „1 pej paripa, 1 pej kancz[a] hámos ló (: mind kettő kesely :) szerszámmal, 1 fekete fias disznó 3. kis malaczal".[251] Pásztor István Erzsébet-telki tanyáján 1884-ben írták össze: „1 fehér kehes vén heréltló, 1 vén pejkancza ló, 1 fehér 9. éves kancza ló (: kehes :), 1 deres 6. éves kancza ló, 1. egy éves deres kancza csikó, 1. kék szőrű vemhes tehén, 1. fehér szőrű vemhes tehén, 1. vén Kocza sertés, 3. féléves 5. dr[b]. négyhetes malacz".[252] Hős Mihály tanyáján 1884-ben volt: 1. 9 éves vemhes tehén, 1. egy éves borjú, 2 hámosló szerszámmal."[253] Dani Sándor Mártély-oldali tanyájában 1886-ban ezeket írták össze: „1. 9 éves fejős tehén (:b[al] cz[ombán] **D J**. bélyeg:) szopós bika borjával, 1. 2 éves bélyegtelen, kékes szőrű üsző borjú, 1. 12 éves pej herélt ló b[al] cz[ombján] **D J**. bélyeg, 1. 8 éves pej herélt ló b[al] cz[ombján] **D S**. bélyeg, 8. Egy éves süldő, 1. vemhes kocza, 1. kan (1 $^{1}/_{2}$ évesek), 4. deszkakaptár, 10. gyékénykaptár, 4. deszka és 4. gyékénykaptár."

A leltárt 1899-ben megismételték, így módunkban áll azt is bemutatni, hogy ezen a tanyán több mint egy évtized múlva hogyan változott az állattartás. A becsüs ezeket írta össze: „1. 10 éves pej kancza ló, 1. 10 éves pej kancza ló, [vagyis 2 pej kancza ló összesen], 1. 6 éves szőke tehén ez évi fiával, 1. öreg kocza sertés 6 kis malaczczal."[254] Maczelka Anna 1899-i hagyatékleltárában ezeket találni: „1. 10 éves sárga kancza ló, 1. 7 éves sötét pej kancza ló, 1. 4 éves vil[ágos] pej kancza ló, 1. 7 éves szőke tehén fiával, 1. egy éves. 1. drb. fél éves sertvés, 1. 2 éves pej kancza csikó, 1. 2 éves sárga csődör csikó, 2. rugott csikó, 1. 3 éves vörös üsző fiával, 9. hat hetes malacz.[255] Szattmári Zsófia pusztai tanyáján 1902-ben találtak: „1. 4 éves pej kancza lovat, 1. 3 éves pej kancza csikót, 1. 23 éves pej kancza lovat, 1. 8 éves fekete tehenet fiával, 1. 16 éves fakó szőrű tehenet fiával, 4. fél éves fél javítású sertvést."[256] Gál Márton csomorkányi tanyáján 1907-ben ezeket írták össze: „1. 12 éves pej kanczaló, 1. 4 éves pej kanczaló, 1. 6 éves pej kancza ló, 1. egy éves pej kancza csikó, 1. 9 éves vörös tarka tehén, 1. 3 éves vörös tehén, 4 magyar juh, 1. egy éves 1 db 2 éves kocza sertvés."[257] Mucsi Lajos réti tanyáján 1908-ban írták össze: „1. 4 éves deres csődör ló, 1. 6 éves sárga kancaló hibás lábú, 1. 12 éves fekete kancaló ez évi fiával, 1. 6 éves vörös szűrő tehén ez évi fiával, 1. 6 éves vörös szőrű tehén, 1. másfél éves vörös tarka bika borjú, 1. két és féléves vörös tarka bika, 3. 8 hónapos fél javítású sertés."[258]

---

247 MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1. (1795.) (Közelebbi dátum nincs jelezve.) 43.
248 MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1. (1798. ápr. 15.) 92.
249 MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1. (1802. jan. 9.) 159.
250 MNL CSML HF Városi becsüjegyzőkönyv. IV. A. 1001. h. 1. (1804. febr. 26.)
251 MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. febr. 7.) Az ügyirat száma: II. 304/884.
252 MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. jún. 17.) Az ügyirat száma: II. 319/884.
253 MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. aug. 8.) Az ügyirat száma: 1835/884.
254 MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1886. máj. 8.) Az ügyirat száma: 537/899.
255 MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. febr. 16.) Az ügyirat száma. 1818/99.
256 MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1902. okt. 10.)
257 MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1907. jún. 12.)
258 MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1908. okt. 18.)

Az állattartás eszközei

1884-ben Pásztor István tanyáján találták: „2 tézsla, 1 járom, 1 rosz nyári jászol, 3 csatló láncz, 2 keresztes, 1. lóggó, 2 gyeplő, 4 hám, 4 fejő szék, 1 fejő."[259] Sulcz János tanyáján, 1884-ben ezeket írták össze: „1. csatlóláncz, 1 vasbékó, 2. lóra való szerszám (: 1 gyeplő, 2 hám:), 2 késefa."[260] Dani Sándor tanyáján 1886-ban ezeket találták: „1 nyári jászol, 1 kis vályú, 2. bélyegvas, 2 pányva, 2 csatló láncz, 2 ócska hám, 1 gyeplő (: használhatatlan:), 1 gyeplő, 2 hám (: használatban :), 4 deszka kaptár, 10. gyékény kaptár." Amikor 1899 januárjában a leltárt ismét fölvették, ezeket találták: 1. nyári jászol, 1 kis vályú, 2 bélyegző vas, 2 ócska hám, 1 gyeplű használhatatlan, 1 gyeplű 2 hám jók, 1 fejő."[261] Bánfi Mihály birtokában 1891-ben ezeket találták: „3. hám, 1. gyeplő, 1. nyári jászol, 1 fejő, 1 csatló láncz, 1. kése fa, 1. hám fa."[262] (Állatai már nem voltak.) Házi Sára házánál 1899-ben írták össze: „1. 4 éves deres herélt ló, 1. gyeplő, 1. hám."[263] Maczelka Anna hagyatékában 1899-ben ezeket találta a becsüs: „1. nyári jászol, 1. gyeplő, 3. hám, 1. gyeplő, 2. hám 2. tartó szíjja."[264] Szattmári Zsófia pusztai tanyáján 1902-ben ezeket írták össze: „1. rossz nyári jászol, 1. gyeplő, 3. hám."[265] Gál Márton csomorkányi tanyáján 1907-ben ezeket találták: „2. gyeplű, 4 hám, 1. nyári jászol."[266] Mucsi Lajos réti tanyáján 1908-ban írták össze: „2. lóra való kulcsos szerszám, 1. gyeplő, 3 hám ócska."[267]

Mint fentebb már jeleztük, itt nyomatékosítjuk, hogy érzékelni lehet, amint a vizsgált vagyonleltárak között mind kevesebb helyen írtak össze állatokat, valamint a hozzájuk való eszközöket, és ahogy haladunk korunk felé, az eszközök száma is egyre gyérül.

*

Tanulmányunk végén fölmerül a kérdés, milyen volt a vásárhelyi lakosság vagyoni ellátottsága, és ezt miként tudták hasznosítani? Megállapítható, hogy döntő többségben még a két világháború között is meglehetősen elmaradott, gépesítetlen volt. Ezen a vidéken, a Dél-Alföldön, ahol 7–11 évenként a vizes és aszályos évek rendre váltogatják egymást, mindkét időjárási forma tetemes károkat okoz. A leltárak egyetlen öntözőberendezést vagy szivattyút sem jeleztek, mint ahogy az *öntözéses legelőgazdálkodás* is szinte ismeretlen volt, hiszen máig sincs kellő arányban kiépítve a hozzá szükséges csatornarendszer.

A fajtatiszta állattartás és nemesítés csak elvétve, olyan gazdaságokban volt ismert, mint például id. Gregus Máté pusztai birtokán. A talajjavítás az arany- és ezüstkalászos tanfolyamokon már az 1920-as évek végétől mind inkább ismerté vált, de viszonylag kevesen alkalmazták.

A háztartás ritkán tartalmazott luxustárgyakat, legfeljebb néhány női viseleti darabban találkozunk velük. Mindenütt a „célszörű" takarékosság, és az igénytelenség jegyében telt az emberek élete. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a falakon lévő képek, valamint az összeírt könyvek nem tükröznek szellemi közömbösséget, még akkor sem, ha ez nem volt általános, de megfigyeltük, hogy népréteghez sem kötődött, hiszen saját kedvtelésére a gazda vagy az iparos is tartott belőlük.

A vagyonleltárak a szakember számára olyan nyitott könyvek, amelyekben életmódunk teljes kendőzetlenségében föltárul, még akkor is, ha – mint utaltunk rá – életünknek nem teljes mélységét tükrözik.

*

[259] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. jún. 17.) Az ügyirat száma: II. 319/884.
[260] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1884. júl. 13.) Az ügyirat száma: II. 366/884.
[261] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1898. dec. 27.) Az ügyirat száma: 537/899.
[262] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1891. szept. 10.) Az ügyirat száma: 7773/891.
[263] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. febr. 25.) Az ügyirat száma: 199/99.
[264] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1899. febr. 16.) Az ügyirat száma: 1818/99.
[265] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1902. okt. 10.)
[266] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1907. jún. 12.)
[267] MNL CSML HF Árvaszéki iratok. IV. B. 1408/d. (1908. okt. 18.)

IRODALOM

BAKOS Ferenc

1994 Idegen szavak és kifejezések kéziszótára. Budapest.

BALASSA Iván

1973 Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest.

BÁLINT Sándor

1955 Szegedi Szótár 1-2. Budapest.

BÁTKY Zsigmond

1938 Tárgynévmagyarázatok. Néprajzi Értesítő.

K. CSILLÉRY Klára

1983 A hódmezővásárhelyi bútor. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk.: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 273–293.

CSŐSZ Gyula

Állatorvosi Műszótár. Budapest.

DÖMÖTÖR János – TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (szerk.)

1983 Kiss Lajos emlékkönyv. Hódmezővásárhely.

ÉGETŐ Melinda

1983 Szőlőművelés Vásárhelyen a feudalizmus utolsó százötven esztendejében. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk.: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 171–211.

FORCZEK Zoltán

1993 Ipar. 201–220. In: Hódmezővásárhely története II/1. 591–641. In: Hódmezővásárhely története II/2. (Főszerk.: Szabó Ferenc, kötetszerk.: Kovács István – Kruzslicz István Gábor – Szigeti János.) Hódmezővásárhely.

HERCZEG Mihály

1983 A szállítás és közlekedés eszközei Hódmezővásárhelyen a 18–19. században. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk.: dr. Dömötör János – dr. Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 245–271.

1993 Mezőgazdaság. 158–200. In: Hódmezővásárhely története. In: Hódmezővásárhely története II/2. (Főszerk.: Szabó Ferenc, kötetszerk.: Kovács István – Kruzslicz István Gábor – Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 489–590.

HERMANN Ottó

1914 A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest.

JUHÁSZ Antal

1985 Az életmód és tárgyi ellátottság. In: Szeged története 2. (Szerk.: Farkas József.) Szeged, 439–483.

KISS Lajos

[1943] A szegény asszony élete. Budapest.

1958 Vásárhelyi hétköznapok. Budapest.

KOCSIS Gyula

1988 Hagyatéki leltárak. Cegléd 1850–1900. Cegléd.

KÓSA László

1978 A parasztgazdaság eszköztára. Népszava, 1978. aug. 12.

KRESZ Mária

1983 Évszámos vásárhelyi cserépedények a Tornyai János Múzeumban. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk.: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 295–316.

KRUZSLICZ István Gábor

1984 A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után. In: Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a polgári forradalomig I. (Főszerk.: Nagy István, kötetszerk.: Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 347–448.

MARJANUCZ László

1993 Hitelügy és kereskedelem. In: Hódmezővásárhely története II/2. (Főszerk.: Szabó Ferenc, kötetszerk.: Kovács István – Kruzslicz István Gábor – Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 642–692.

NOVÁK László Ferenc

1982 Mezővárosi népművészet. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd. Nagykőrös. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 2. Nagykőrös.

1987 A három város hivatali rendszere a XIX. század közepéig, annak iratképzése s a forrásanyag néprajzi jelentősége, különös tekintettel a végrendeletekre és az inventáriumokra. In: CUMANIA 10. Kecskemét, 323–338.

1994 Szótár. In: Novák László: Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig. II. Nagykőrös Város Monográfiája I. Nagykőrös, 893–908.

ORTUTAY Gyula (főszerk.)

1977–1982 Magyar Néprajzi Lexikon 1-5. Budapest.

PETTKÓ-SZANDTNER Tibor

1931 A magyar kocsizás. Budapest.

RÁCZ István

1982 A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Ethnographia, 1–32.

RÁKOS István

1984 A feudalizmus utolsó évszázada (1753–1848). In: Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a polgári forradalomig I. (Főszerk.: Nagy István, kötetszerk.: Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 449–576

SZENTI Tibor

1979 A vásárhelyi tanyák adatai az 1744–1848-ból megőrzött becsüjegyzőkönyvekből. In: Vásárhelyi Tanulmányok IX. (Szerk.: Herczeg Mihály – Szemenyei Sarolta – Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 69–124.

1983 Adatok a hódmezővásárhelyi tanyavilág népi építészetéhez. In: Kiss Lajos Emlékkönyv (szerk.: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő). Hódmezővásárhely, 213–243.

1983 Tanyás gazdálkodás és életmód Dél-Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, 3-4. 392–414.

1986 Orosházi és vásárhelyi feudális kori becsük tanulsága. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön (szerk.: Novák László– Selmeczi László). Az Arany János Múzeum Közleményei Acta Musei de János Arany Nominati IV. Nagykőrös, 547–561.

1987 Középparasztságunk tükre. Forrás, Kecskemét, 15–27.

1989 A vásárhelyi lakóház eszközkészletének változásai. In: Építészet az Alföldön I-II. (Szerk.: Novák László – Selmeczi László.) Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany Nominati VI. Nagykőrös, 99–131.

1995 Adatok az orosházi tanyák gazdasági helyzetéről, a XIX. század első feléből. In: Az orosházi tanyavilág átalakulása (szerk.: dr. Tóth József). Orosháza, 41–66.

SZENTI Tibor – BICSÉRDY Gyula – FACSAR Imre

1986 Marhavész a XIX. század első felében. Hódmezővásárhely.

1989 Adatok a vásárhelyi hagyományos állattartás tárgyi ellátottságáról 1799–1902 között. In: A Debreceni Agrártudományi Egyetem Tudományos Közleményei. (Tom. XXVIII.) Fel. szerk.: Pfau Ernő. Debrecen, 247–269.

SZEREMLEI Samu (Sámuel)

1911 Hód-Mező-Vásárhely története 4. Hódmezővásárhely.

SZILÁGYI Miklós

1977 Mezővárosi társadalom és műveltség. 575–652. Technikai felszereltség. In: Gyomai tanulmányok (szerk.: Szabó Ferenc). Gyoma, 596–608.

SZÓMAGYARÁZAT

A tanulmányunkban fölsorolt és már elfelejtett, ritka szavak, elnevezések megfejtésére jelentékeny szakirodalmat használtunk fel: A magyar nyelv értelmező szótára köteteit (1966), a Magyar Néprajzi Lexikon köteteinek (1977–1982), BAKOS Ferenc (1994), BALASSA Iván (1973), BÁLINT Sándor (1955), BÁTKY Zsigmond (1938), K. CSILLÉRY Klára (1983), CSŐSZ Gyula (1937), ÉGETŐ Melinda (1983), HERCZEG Mihály (1983), HERMAN Ottó (1914), KISS Lajos (1958), KOCSIS Gyula (1988), KRESZ Mária (1983), NOVÁK László (1994), PETKÓ-SZANDTNER Tibor (1931) és SZEREMLEI Samu (1911 – 7., 8., 9., 10., 11., 14. fejezet) munkáit, amelyek irodalomjegyzékünkben szerepelnek. Megnyugtató válaszokat minden esetben még így sem sikerült találnunk. (Lásd: „punzug, pordelin".)

Nem egy szó magyarázatát újabb ismeretlen szavak és fogalmak szövegkörnyezetében kellett elhelyeznünk, mert pl. a szántás, fuvarozás, kocsizás szókészletében az összetartozó részeknek, szerszámalkatrészeknek nem volt ma használt, érthető nevük. Ezekben az esetekben csak akkor magyaráztuk meg azokat is, ha nagyon indokolt volt, mert egy mindinkább táguló körben egész szómagyarázatunk parttalanná válhatott, és így az eredeti tanulmány többszörösére bővülhetett volna.

*

Akó (vagy urna) = a XVIII. században a 64 iccés *pozsonyi* vagy magyar *akóval* számoltak, amely 54, 3 liter; a *bécsi* akó (funder) = 56, 58 liter; a *német* akó (ajmer) = 54, 961 liter.

Akózó vas = 1. Mérőeszköz, amely (lehet fából is) a hordó űrtartalmát határozza meg, illetve mutatja. 2. A hordó oldalán a dugó helyét kifúró fémszerszám.

Almáriom = pohárszék, konyhaszekrény, tálalószekrény. (Lásd még: a pohárszéknél.)

Asztal szék = szék magasságú, alacsony kisasztal, amelyen a konyhai előkészítő munkákat végezték, vagy a gyerekek ettek róla, mivel fölérték.

Atlasz fejre való kendő = *atlaszselyemből* való.

Álló, gyermekálló = négy faláb tetején deszkalap, közepén kerek lyukkal. Bútor, amelybe a gyermeket beleállították, amikor állni, járni tanult, és nem tudtak rá fölvigyázni.

Barchet alsószoknya = *parget, pargét, barhent* ruhakelme. Pamutból készült, a *flanelhoz* hasonló, de csak az egyik oldalán bolyhos, vastagabb kelméből való, a felső színes szoknya alatt hordott női fehérnemű.

Bádog Lopó = bádogból készült borlopó, amellyel a hordóból általában egy kancsónyi bort szívtak ki.

Bádog meszles = bádogból készült meszely-mérő (űrmérték) edény. 1 meszely = 0,42 liter.

Berliner kendő = berliner gyapjúfonalból kötött nagykendő, amelyet vállra terítve viseltek.

Bortisztító kefe = valószínűsítjük, hogy a becsüs elfelejtette az első magánhangzóékezetét kirakni, ugyanis bortisztító kefe nálunk nincs, viszont *bőrtisztító*t ismerünk. Faalapon disznósertéből, lószőrből készült, marokba fogható tisztítóeszköz.

Butellia, butella = palack; itt általában személyre szóló cserépbutella, amelyben pálinkát tartottak.

Búzaterigető = széles, hosszú fejű falapát, amellyel a szemes búzát szárításra szétszórták, szétterigették.

Czáj = Drótfekete szoknya = *cajg* = cérnázott fonalból készült, olcsó, sűrű, merev pamutszövet. A *drótfekete* a fekete szín árnyalatát jelölte.

Cérnakendő = vékony, erős cérnából kötött, horgolt, szövött finom kendő.

Czirádás Tükör = kacskaringós széldíszítésű keretbe foglalt tükör. (K. CSILLÉRY Klára Vásárhelyről már 1795-ből említette.[268])

Czirkalom = körző. Mindkét végén hegyes eszköz. Egyik szárát a deszkalapba szúrták, a másik ágával pedig a kört a fába karcolták.

Csalánzsák = *Urtica dioica* rostos szálaiból készülő durva szövet, amelyből pl. zsákot varrtak.

Csatló lánc = *csikoltó* vagy *csatlólánc* = fa vagy vasfoglaló; általában a tézsla végén lévő kovácsolt vasszerkezet vagy pár szem lánc egy nagyobb karikával, amellyel a tézslát pl. az eketaliga rúdjához

[268] K. CSILLÉRY Klára, 1983. 281.

csatolták. *Csatlás* = „[…]a fölhérczet a rúdszárnyakhoz erősítő görbült vasrúd. Ha nem vezetik a rúdszárnyig, hátulsó része »csészében« = karikában végződik, amelyet a tengelyszáron helyeznek el.”[269]

Csatlós páltza = *csatlófa* = feszíti a *derékkötőláncot*. A csikoltó vasszerkezetét vagy pár láncszemét összefogó rövid, erős szeg, vagy rúd.

Csíkmákszűrő = a csíkra metélt főtt tésztát szűrték át rajta. A XX. századig cserépből készült, lyuggatott edény volt, amelyen átfolyt a víz, a tészta fennmaradt benne. Azért „mákszűrő”, mert a főtt tésztát leggyakrabban mákkal ízesítették (mákos tészta).

Csobolyó = dobra emlékeztető dongás faedény, amelyben a mezei munkásoknak vizet vittek. 5–20 literesek voltak. Hengeres oldalára füleket erősítettek, amelyekbe a szállítás céljából szíjat kötöttek.

Csöbör, cseber = 1. Faedény. 2. Űrmérték. *Nagycseber* = 100, *kiscseber* = 50 iccét = azaz 85, ill. 42,5 litert tartalmazott.

Csuklós szék = 1. Karjánál csuklóval a háttámláját átfordíthatták = *rengő*; 2. Összecsukható polgári szék.

Csurak = SZEREMLEI S. mint *kankó*-t említette.[270]

Derék szeg = 1. a vásárhelyi igás kocsinál a *förgettyű*, *simely* és *astok* átfúrásával keletkezett lyukba dugták a *derékszöget* vagy *nyújtószöget*, amivel a kocsi hátulját a *nyújtó* segítségével az elejéhez ragasztották. 2. *Aljszög*. A szekér első tengelyét és *nyújtóját* erősíti össze. 3. A famegmunkálás, kimérés eszköze, amelyet asztalosok, ácsok, bognárok használtak. Derékszöget mérő eszköz = *derékszög-vonalzó*.

Ebelasztin félcipő = Felsőrészén erős szövetből készült cipő. (Everlasting = örökké tartó.) KOCSIS Gyula Ceglédről 1860-ból, Berger Jakab hagyatékából a kelmék között mutatott ki „tizenhét rőf everlasztin” anyagot.[271]

Életes Hámbár = *életös hombár* = kenyérgabonás. Vásárhelyen elsősorban búzatároló. Itt a búzát *életnek* nevezték.

Életösház = kenyérgabonás, búzás tároló építmény.

Fakó kocsi = 1. Használt kocsi. 2. *Vasalatlan* kocsi, amelynek a kerekén sincs vasráf. (Amikor kiszáradt, a szétesés ellen gyakran kellett vízzel megöntözni, hogy a farészek a csapolásnál összedagadjanak és szoruljanak.)

Fa skátula = fából készült doboz.

Fazék álló = fazéktároló, álló formátumú fapolc.

Fátyol keszkenyő = könnyű, áttetsző nyári kendő. Muszlinból vagy hernyóselyemből készült.

Fedeles nyoszolya = *szuperlátos ágy* = az ágy négy végén esztergályozott rudak deszkatetőt tartottak, amelyről a szúnyogháló csüngött alá.

Fekete Kő író Tábla = fekete palatábla.

Felező = *fölöző, fölözőseprű* = a nyomtatás eszköze, hosszúnyelű, vesszőből kötött seprű, amivel *szóráskor* a gabonáról a polyvát, töreket letakarítják.

Felszerelt ágyfa = fából készült ágy felszerelésével: szalmazsákkal, derékaljjal, párnákkal, paplannal, esetleg dunnával.

Fenyő deszkából lévő kopott műhely = emelvény, dobogó, amelyen a munkaasztal, székek és szerszámok voltak.

Ferhéltz, ferhélc = 1. a kocsi *föllépője*, vagy *keresztgerenda*. 2. A kocsi *rúdszárnyán* lévő kb. 161 cm. hosszú első *fürhérc*. Akácfa, erős vasalással. A két *hámfát* a fürhérchez *pereccel* kapcsolták. 3. Amelyen a szekéren a kisefák lógnak. 4. „A rudat töve táján keresztező, a hámfákat tartó rúd. Csatlás erősíti a rúdszárnyakhoz kétoldalt, fölhérczszög foglalja a rúd tövéhez.”[272]

Ferslóg, ferslag = tetővel ellátott, szögletes, többnyire zárhtó faláda.

Fertályos (icce) bádogbul = bádogból készült negyediccés mérőedény. (Minden *fertály* negyedet jelent.)

---

[269] HERMAN Ottó, 1914. 87.

[270] SZEREMLEI Samu, 1911. 173.

[271] KOCSIS Gyula, 1988. 103. 48. tétel.

[272] HERMAN Ottó, 1914. 90.

Féderes ülés = laprugóval ellátott, a rezgéseket csillapító kocsiülés.

Foglaló = 1. *csoroszlyafoglaló*. A csoroszlya a faekén egy lyukba beékelve található, az újabb vasekéknél azonban egy pánt szorítja oda a *gerendelyhez*. Ennek elnevezése a csoroszlyafoglaló. 2. „Jobb fajtájú szekéren a *förgettyű*, *vánkos* és *tengelytőke* közepén átütött *hüvelyes vas*, a derékszög tartására."[273]

Födeles garaboly = vesszőből font, hordozható, füllel és fedéllel ellátott, karra akasztható kosár.

Födeles hám = a *hám* a ló igába fogásához szolgáló szíjból (esetleg kötélből) álló szerszám, amely a ló szügyére fekvő részével, a *szügyellővel* veszi át az állat húzóerejét. A szíjat *fedéllel*, azaz szélesebb *posztóbéléssel* látták el, hogy föl ne törje a ló testét.

Fölöntő = félvékás dézsa, amelynek fülek helyett egyetlen hosszabb nyele van.

Fülpárna = 1. Valószínűleg a nagypárnára helyezendő tollas *kispárnát* jelölte. 2. A kipárnázott nyeregfára erősített *fül* vagy az ehhez tartozó *térdpárna*, amelyet tollal tömtek ki.

Gereben = 1. Kenderfésű. Gyapjú és rostfésülésre használt, lapát alakú, nyeles faeszköz, amelynek szélesebb részébe merőlegesen 1-2 sor hosszú, hegyes szögsor van beleverve. 2. Nálunk kb. 70 cm hosszú, 17 cm széles, bárdolt deszkalap, közepén 15 cm átmérőjű kerek lapos fahengerből kiálló hosszú, sűrű kovácsolt szögsorral.

Glott férfiruha = klott anyag = pamutból vagy műselyemből atlasz módra készített, egyik oldalán erősen fénylő, egyszerű, festett, sűrű vászon, fekete vagy sötétkék színű és gyári szövésű.

Gombolító fa = fonalgombolyító eszköz, amelyet házilag állítottak elő. Függőleges szárán mint tengely körül forgó, négy 90°-ban álló vízszintes léc van erősítve, ezek külső végén függőlegesen álló, rövid rudak köré csavarják, csévélik föl vagy onnan le a gombolyagba formált fonalat.

Gyékényes szék = az ülőfelületét (esetleg a háttámláját is) gyékényből fonták.

Hámfa = a lovas kocsi elülső végén mozgathatóan a *felhérchez* erősített, rövid fa- vagy vasrúd, amelynek két végéhez az *istrángot* kötötték; ennél fogva húzza a ló a kocsit. A *fölhérczhorgon* vagy *fölhérczkapcson* a *hámtűtáska* és *hámtűkarika* közvetítésével megerősített, a lovak hámját tartó *lengő fa*. (Kisafa, késafa.)",[274] amelyhez a lógósok istrángja szolgál. *Hám* = a lószerszámnak az a kenderből, szíjból készült része, amely a *szügyet* és a törzset fogja körül; ehhez kapcsolódik a vontató rész, az istráng.

Hámfedél = lásd: födeles hám.

Hídlás = 1. a meleg, tehát lepadlásolt istállókban az állatok hátsó lábánál lévő, deszkával lefödött trágyalé-elvezető árok és tároló gödör. 2. „A juhkarám fiókjában arra szolgáló deszka, hogy a juh fejéskor azon álljon, általánosan gerendákkal padlózott alkotmány, hogy lovat és tehenet istállóban tisztogatni lehessen."[275]

Hosszú karos szék = karfás pad.

Ingváll = ing, női fehérnemű. A nyakba mellé varrott ujjú, rövid aljú ing

Inventálás = leltárba, jegyzékbevétel.

Isztronga, esztronga, esztrenga = a *fejőkosárban* lévő hézag, ahol a fejni való juhokat kihúzza a fejőpásztor.[276] Az a kerítés, amelybe a juhok fejésre záratnak. Ha vesszőfonásból van = kosár, fejőkosár.[277] Juh (olykor marha-) akol; bekerített hely, ahová fejés véget vagy éjszakára a szabadon legelő jószágot beterelik. Egyik végéhez *fedett fejőhely* van csatolva, ahol a pásztor is meghúzza magát. Ha a legelő elfogyott, a kerítést fölszedték, és máshol állították föl.[278]

Itze, itce, icce = 1 magyar icce = 0, 8484 liter; 1 kis icce = 0,7 liter.

Kamgánfelöltő = *kamgarn* anyag = fésűs gyapjúfonal és a belőle készült kelméből varrt kabát.

Kasmer paplan = *kasmír* szövetből való. *Kázsmír* = indiai hosszúszőrű kecske gyapjából készült, sávolyos kötésű, finom, puha, meleg gyapjúszövet.

---

[273] HERMAN Ottó, 1914. 90.
[274] HERMAN Ottó, 1914. 91.
[275] HERMAN Ottó, 1914. 189.
[276] HERMAN Ottó, 1914. 185.
[277] HERMAN Ottó, 1914. 503.
[278] HERMAN Ottó, 1914. 710.

Karafina = hosszú nyakú borosüveg; a kancsót helyettesíti.
Kasztroly, kasztroj, kasztrol = alacsony, de széles főzőedény = *lábas*.
Katona bádog Palatzk = bádog kulacs.
Kazán = pálinkafőzéshez, sörfőzéshez használt zárt üst, amely alá tüzeltek.
Kádak sróffal = csavarszerkezettel ellátva, amely arra szolgált, hogy a kádban préselődő, esetleg itt érlelődő növényi termék, szőlő, káposzta stb. a préselés hatására veszítsen létartalmából.
Kármentő = 1. Fából készült dongás edény, a hordó csapja alá helyezve, a kicsöpögő folyadékot fogja föl. 2. Kisebb lisztes láda, amelybe az elszórt, kihullajtott, tehát a földön már összekoszolódott lisztet tárolták, és összegyűjtötték állatok takarmányozására.
Kehes ló = légzőszervi betegségben, leggyakrabban tüdőtágulatban vagy TBC-fertőzésben szenved, ettől köhög, fulladozik. (Lehet még: „száraz keh = tüdő- és májrothadás; avagy gyógyíthatatlan lélegzési nehézség, felső légutak hurutja, mirigyek gennyes gyulladása”.[279])
Keresztes, keresztfa = 1. rakott kocsinál a két *vendégoldalt* tartja a kocsi tetején. Kb. 1 m hosszú, 8x5 cm vastag, erős fagerenda. Két végén egy-egy *tasni* fogta föl a két hámfát. Közepén hátrafelé egy 13 cm átmérőjű nagy karika segítségével akasztották az eketaligához, boronához, bolondkocsihoz stb. (Ez a *kettős körösztös*.) „Lőcstelen szekereken a szekéroldalakat, nagyobb megterheléskor összetartó rudak.”[280] 2. „Két összeszíjazott hámfa, amelyhez az elöljáró lovak, *gyeplős*, *ostorhegyes*, fogva vannak. 3. A lónyereg első kápáján [van]. Néha vasból, néha sárgarézből, de azért mindig keresztfa [a neve].”[281]
Kettős karospad = *szögletpad* az *átlósan (diagonálisan) berendezett* lakószobában. Derékszögben egymással összeépített két, többnyire azonos hosszúságú fapad. (Előtte asztal állt.)
Kerék asztal = (elírás lehetséges, helyesen:) kerek asztal; esetleg kerékből kialakított, egylábú asztal.
Kerék vas Láb = edénytartó kerek *vasháromláb*, amelyet a tűz fölé helyeztek.
Késefa, kisefa, kisafa, kiszefa = 1. amihez a hámfát kötik. (Pl. szénavontatásnál alkalmazták.) 2. Maga a hámfa.
Két kézvonó = *kétkézvonó kés* = hosszú acélél, amelynek mindkét végén *karmantyú*, fanyél biztosította az eszköz erős megmarkolását. Fa szerszámnyelek, deszka vékonyítására, szögletek lekerekítésére szolgáló bognárszerszám.
Kétnyelű kés = *vonókés*, két végén fanyéllel ellátott hosszú acélpenge.
Kis ded Pálinkás Pohár = kisméretű, pár *centes* pálinkáspohár. „Gyűszű.” („Olyan fösvény, hogy gyűszűvel méri a pálinkát.”)
Kíláb, kűláb = téglából rakott tartóoszlop.
Korsóálló = Korsók számára deszkából készített tárolópolc.
Kotli, kotla = főzőedény.
Kotsi Láda párnával együtt = felnyitható, párnázott tetejű kocsiláda, amely egyszerre szolgálta a benne való tárolást és a rajta történő ülést.
Kotsi rúd szárnyastól = a rúd végén lévő kovácsoltvas karikák, amelyekbe a lovak kötőfékjét erősítik.
Köböl = 68, 22 hektóliter = 6, 822 m^3
Köpőcze = szél- és szárazmolnárok vámszedő edénye, a véka $^1/_8$ része. KISS Lajos így írt róla: „A vámot *köpőcével* vette ki a molnár, szemesen. A köpőce: 1 és 2 literes. Fél vékából 1 litert, egy vékából 2 liter vámot vett ki.”[282]
Kő Kút = téglával bélelt (esetleg felrovott) kút. Vásárhelyen minden „kő” téglát jelent.
Kredensz = kredenc = konyhai, felül üvegezett, polcos szekrény: edény és üvegfélék tárolására.
Lajbli, lajbi = *mellény*. Anyaga szőrös bőr, posztó, vászon, gyolcs. Derékig érő, testhezálló, elől gombolódó, ujjatlan férfi felsőruha. *Paszományt*, zsinórozást, *pitykegombokat* varrtak rá. További nevei még: *pruszli, pruszlik*, *kis mándli*.

[279] HERMAN Ottó, 1914. 317.
[280] HERMAN Ottó, 1914. 93.
[281] HERMAN Ottó, 1914. 107–108.
[282] KISS Lajos, 1958. 127.

Láb = hosszmérték, 1 láb = 31, 608 cm.

Lábra való = hosszú férfi alsó nadrág = *gatya*.

Lánckötő = a harmadik lovat lánccal kötik a lógóhoz.

Lóggó, lógó = 1. hámfa a 3-ik lónak, amely nem a koricsúd mellett, hanem egyik ló mellett áll. 2. Ezt a harmadik lovat szintén lógónak nevezik.

Lóra való kulcsos szerszám = *német szerszám*, amelynek masszív rézkarikái, *kulcsai* csavarral vannak belemerevítve, rögzítve a bőrbe.

Lőts Kánva = lőcskámva = *karikás lőcskánva* a lőcs alsó végén. A lőcs lábának vasalt vége. *Lőcsfoglaló*, amely a lőcsfejet a szekéroldalhoz csatolja. *Lőcs* = görbe fa, amely alól a keréktengelyre húzható, felül a kocsi oldalához erősíthető. A kocsi oldalát támasztja.

Magrakó = széles fejű falapát, amellyel zsákba lehetett rakni a gabonát.

Magtoló = hosszúnyelű faeszköz, végén **T** alakba felerősített léc, amellyel a tárlóhelyen a szemes terményt szét- vagy összetolták.

Magvontató = a nyomtatott gabonaszem lóerővel való összehúzására szolgáló eszköz. (?)

Magyar juh = *pödrött*, nagyszarvú, hosszúszőrű hazai juhfajta. CSŐSZ Gyula a *rackával* azonosította.[283] HERMAN Ottó szerint: „[…] a hosszúszőrű, hegyes és sodrószarvú, *magyar juh* megkülönböztetve a birkától, amely német juh, és *puzzsa* bárántól (oláh-juh).”[284] (Leírása szintén a rackát idézi.)

Malom sátor = a *szárazmalom* kúpos alakú tetőzete.

Malom Tombáczra = 1. vízimalom-tartó, kivájt belsejű fatörzs-gerendákra állított, archaikus úszótestű alépítmény. 2. KISS Lajos a „középenhajtós” vásárhelyi szélmalmoknál is említi a *tombác*ot. Így írt róla: „Az alsó padláson a gerenda közepétől egész a tetőzet alatti *mitligerenda* közepéig ér fel a *tombác*, melynek alsó részén van a *gyorsítókerék*, legfelül pedig a *dob*. Itt kapcsolódik be a *nagy*- vagy *szelestengőn* levő *nagykerék*.”[285] A malom középtengelyében függőlegesen elhelyezett forgó fatengely, amely a szélkerék és a kövek közötti forgóerő-átvitelt biztosította. Vízimalomnál a víz által hajtott külső, nagy kereket kötötte össze a köves tengellyel.

Marok vas = 1. A régi kocsik fatengelyének végén lévő vasalás. 2. Vasból készült régi mérőeszköz; hosszmérték, amely elnevezését az emberi testrészről kapta. Egy marok = 10,4 cm, azaz = 4 hüvelykkel egyenlő. Főleg lovak magasságát mérték vele. 3. Kovácsszerszám.

Masztk abrosz = lenvászon, *damaszt* (damaszk) vagy *kamuka* abrosz, „[…] ábrái, s az alapszövése *atlasz-kötésből* állnak (mintái legalább öt-öt lánc- és vetőfonálból vannak, s a kötőpontjai szétszórva találhatók, a szövet egyik oldala a *bevetőfonál*, másk *láncfonál*).”[286]

Mákos szűrkankó (felöltő) = mákszínű, sötétszürke, igen apró fehér és fekete foltokkal tarkított, szűrposztóból szabott, gallértalan kabátféle hűvös időre.

Miskolczi szoknya derékkal = miskolci fajta, hosszúderekú női ruha.

Mohakendő = Sodrott gyapjúból kötött nyakbavaló kendő.[287]

Nyeregszerszám farmatringgal = nyereg teljes felszereléssel vagy készülettel. *Farmatring* = díszesebb hámoknak és nyergeknek a tartozéka. Hámoknál a *marszíjhoz*, nyergeknél a *nyeregdeszka* két hátsó szárnyához csatlakozik, *hurokján* vagy *bújtatóján* a ló farkát húzzák át.

Nyomás = belső legelő, ahová naponta a *kezes* (istállózó) állatokat hajtották ki és be.

Oláh hombár = román eredetét jelölő, ácsolt gabonás láda. (Lásd: K. CSILLÉRY K. 1983. 282. 58. lábjegyzetét.)

Öl = 1. (itt:) amit egyszerre fel tud ölelni és a két karjával megtartani. 2. Hosszmérték, „1 bécsi öl = 1, 896 méter. 1 királyi öl = 3,126 m. 1 magyar öl = 2, 0084 m.”[288]

---

[283] CSŐSZ Gyula, 1937. 101.

[284] HERMAN Ottó, 1914 507., 512.

[285] KISS László, 1958. 130.

[286] NOVÁK László, 1994. 900.

[287] KISS Lajos, [1943] 58.

[288] NOVÁK László, 1994. 903.

Öl szalma = 1. Amennyit a test öble ülőhelyzetben az átfogó karok használatával magához vehet és megtarthat. 2. Hosszmérték, Bálint Sándor szerint általában 189 cm.

Ösztöke = az ekevas tisztítója. Kb. 1 m hosszú, vékony rúdra szerelt, lapos kovácsoltvas *sártisztító* eszköz, amelyet néha az elakadt ökrök ösztökélésére, tomporuk bökdösésére is használtak.

Pachfon kanál = *kínaezüst* vagy *újezüst* = réz, nikkel, cinkötvözet. A juhászlajbin máig ebből vannak a pitykegombok vagy *pakfontgombok*.

Pakláda, pakkláda = tároló láda.

Palászta = egy darab, egy sáv földterület, közelebbről nem pontosították.

Pamukos abrosz = pamutfonál felhasználásával szőtt textília.

Paripa = általában herélt ló, de Vásárhelyen gyakran a heréletlen csődört is így nevezték. (Paripázás = lovaglás.) HERMAN Ottó írta: „[...] a pásztoroknál minden finomabb hátasló is paripa."[289]

Párna cziha = vászonból készült *párnatok*, amelybe a tollat, tölteléket helyezték.

Párnahaj cinzeczczal = a párnahajra varrott s ezzel díszített egyfajta gyári csipke, amelyet méterre vásároltak a boltban.

Pár szárító, párszárító = vesszőből font kerek, lapos kosár, amelyben a napon *párélesztőt* szárítottak, vagy gyümölcsöt aszaltak, gyógynövényt szárítottak.

Párta Pántlikástul = fejre helyezhető, díszes párta, amelyet hátul a derékig lelógó, hosszabb színes selyemszalagokkal ékesítettek föl.

Pendel, *pendely, pöndöl* = női alsószoknya vagy gyermek alsóruha.

Piket szoknya = pikét = kidomborodó és bemélyedő mintákkal díszített, kettős pamutszövet, amelynek alsó rétege durva szálú, felső rétege pedig finom fonalból készült.

Piké hálórékli = pamukból készült bordás anyag; az ebből készült női *ujjas*.

Piké és masztk abrosz = *pikét* ruhaanyagból készült. (Lásd még: masztk.)

Pintérlő vas = a hordó, fakád készítéséhez használt kádárszerszám.

Pipi szőrös = piros színű gyapjúfonalból szőtt, esetleg kötött szövetféleség.

Piros pipi paplan = *pipi* = piros; pipikendő = piros kendő.

Pohárszék = almárium, konyhaszekrény, tálalószekrény. Tárolóbútor, melyet általában a díszedények bemutatására is kiképeztek.

Porcellan párna = fehér párna. (Olyan hófehér, mint a fehér porcelán.)

Pordelin = ismeretlen jelentésű szó.

Prémes Láda = 1. bélelt láda, 2. peremes láda, 3. prémeket, bőrből való ruhákat, bundákat, subákat tartó láda.

Prus nyereg = 1. valószínű, hogy *parthús nyereg*. A terhelőhöz hasonló, faszerkezetű nyereg, két deszkából és rájuk szerelt két ív alakú *kápából* áll. 2. prusz = porosz (német) nyereg vagy *kumet*.

Punzug = ismeretlen jelentésű szó.

Putton = puttony = 1. Liszttartó kosár. Szalmából készült, sűrűfonatú tárolóedény. 2. A *szőlős puttony* veszőből készült, hátra akasztható, hordozható gyűjtőkas volt, amelyben szüretkor a szőlőt rakták.

Rakoncza = 1. nálunk a rakodást szolgáló rúdak a kocsi vagy szán két oldalán. 2. Az a fa, amelyet a *simelybe* állítanak, hogy a szekéroldalak se oldalra, se előre-hátra ne csúszhassanak. A szekéroldalakat alul tartja. 3. Karó, melyet a rakodó szekér négy sarkába dugnak. Arra való, hogy a szénát, gabonakeresztet magasra lehesen felrakni. 4. „Az elülső szekéralj *förgettyűjének* és a hátsó alj *vánkosfájának* végeire erősített, fából vagy vasból való, fölfelé álló rudak. Lőcs nélküli kocsin a szekéroldal fölső szárán túlmennek, lőcsös kocsinál rövidebben és ekkor csak az alsó szárán oldalt levő hüvelybe akasztják bele."[290]

Rács = a falra, az állatok feje magasságában, a jászol fölé kb. 45°-os szögben fölerősített *létraszerű farács*, amelyben a szénát tartották, és amelyből a jószág könnyen kihúzhatta a neki szükséges adagot. (Balatonmelléken: a füstön álló sajt tartója.[291])

---

[289] HERMAN Ottó, 1914. 329.

[290] HERMAN Ottó, 1914. 99.

[291] HERMAN Ottó, 1914. 534.

Rácsos kaszli = a kaszli vagy kamrában, konyhában használatos kétajtós, esetleg fiókos élelmiszer-, vagy edénytároló szekrényen nem tömör ajtó volt, hanem (apácarácshoz hasonló) farács, hogy szellőzzön.

Relátio = kapcsolat, viszony.

Rengőszék = olyan háttámlás pad, amelynek támláját egy csukló segítségével az ülőfelület másik oldalára át lehetett fordítani.

Rudasfa = 1. kb. 2 m. hosszú farúd szalma-, szénavontatásnál használták. 2. Rudas = „[…] hármas fogatnál a három ló egysorban, ahol a rudat véve balról a *nyerges* van, jobbról a *rudas*, ez utóbbi mellett a *lógós*, mely külön *kisafához* fogva a tengelyhez megerősített csatlólánccnál fogva húz."[292]

Rúdra való ruha = egy rúdra fölakasztott ruhamennyiség. Korábban a használaton kívüli ruhát nem szekrényben tárolták, hanem a szobában két végén a mennyezetről lelógatott vízszintes rudat helyeztek el, amelyre sorban felaggatták vagy felteregették a ruhákat.

Rúgott ökör borjú = amikor a szopós borjat az anyja már „elrúgja", elválasztja magától és nem hagyja tovább szopni.

Sávolyos abrosz = a céhekbe tömörült mesterek szövéstechnikájuk szerint voltak: a/ *barchent*szövők (*bakacsin*szövők), pamuttal mintázott vászon, b/ sávolyos, *sávolysoros* szövési mód = ők főleg *damaszt*ot szőttek polgári megrendelésre, és c/ *hímes* szőtesszövők.

Schifon, sifon = szekrény.

Sertésfogó vas = a félvad pusztai kondából harapófogóhoz hasonló eszközzel fogták ki a kiválasztott disznót. Egyik köpűs szárába nyelet illesztettek, a másikhoz kötelet kötöttek. Az eszközt az állat hátulsó lábára akasztották, és a kötél révén a harapófogós szerkezetet összekapcsolták. Ezután a nyelet kirántották az eszköz köpűjéből, s a kötélnél fogva kihúzták az állatot a kondából.

Sifon szoknya = sifonvászonból, fehér lenvászonból készült szoknya.

Slingelt fehér párnahaj = kézzel hímzett, cakkos hurkolással kivarrt párnaszél. (A *slingelt* textília Cegléden 1870-ből ismert.[293])

Sodrony madrasz = drótsodronnyal készített, ruganyos ágybetét.

Szapuló = mosókád, fakád, mosóteknő.

Szatén kendő = egyik oldalán fényes felületű, az atlasz szövésére emlékeztető kötésű pamut- vagy selyemszövetből készült kendő.

Szeglet asztal = fedele hátul derékszögletű, ezt teszik be ütközésig a sarokba, elöl (kívül) pedig lekerekített.

Szemhúzó = nyomtatáskor a gabona összehalmozásának eszköze.
Téglalap alakú deszkalapba hosszú villás fanyelet erősítettek

Szék láb = négylábú, fából készült, a rudlábakat felül lécekkel összekötő, téglalap alakú tartóeszköz, amelyre a teknőt, nagyobb edényt helyezték föl.

Szignálva = jegyezve, aláírva.

Szikszai könyv = 1. Katolikus Biblia, Szikszai-féle Szent Írás. 2. Szikszai Fabricius Balázs: De vita et obitu Gabr. Perenii, Wittenbergae, 1568. 3-ik levele. (Lásd: SZEREMLEI S. 1911. 196.)

Szőr bársony pokrócz = 1. Lóra való (a szőrére helyezett) bársony pokróc. 2. A szőr itt *darócszövet*et jelent, amit gyapjúból szőttek és az egyik oldalát, vagy a széleit bársonnyal vonták be.

Szőrkendő = gyapjúból szőtt, kötött kendő.

Szőrkötény = gyapjúszövetből varrt kötény.

Szőrtarisznya = 1. Gyapjúszövetből szőtt és varrt, vállra akasztható tarisznya. 2. *Szőr-abrakos tariszsnya*, amelyet a ló nyakába akasztottak.

(Szűcs által használt) kasza = bőrmegmunkáló kés.

Szűrűnyeső = a *szérű* – a *nyomtatás* helyének egyenesre nyesésére szolgáló, hosszúnyelű, villás eszköz, melynek alól a villájára egy éles összekötő vaspengét erősítettek.

---

[292] HERMAN Ottó, 1914. 107.

[293] KOCSIS Gyula, 1988. 131.

Támasztók és bé járók = a vízimalom és a feljáró elmozdulását akadályozó *támasztó rudak*, amelyeket a meder fenekébe vertek és láncokkal, kötelekkel ezekhez rögzítették a malmot; vagy a partról a malomhoz vezető ácsolt följárók, hidak.

Tekerő pánt = *tekerőfa* = 1. Az a fadarab, amelyre ácsok, szobafestők a *csapózsinórt* fölcsévélték. 2. Kötéleresztő.

Telek, jobbágytelek = A földesúr által a jobbágyoknak meghatározott szolgáltatásokért (úrbér fejében) használatba átengedett föld. Belső és külső telekből állt. Az 1772-i urbárium szerint az uraság egy jobbágy házhely után (2 pozsonyi mérővel számítva), 34 hold szántóföldet tartozott adni, és 32 kaszásra való rétet. Az 1789-es összeírás szerint egy úrbéri telek 56 holdból (egy hold 1100 □-ölből) állott, ebből az I. o. földek közül a szántó 32 hold (1200 □-ölével számítva), a többi pedig rét volt.

Terhelő = 1. A nyeregről levezető, a ló hasa alatt áthúzott *alsó heveder* vagy *terhelő*. 2. *Terhelő-nyereg, tergenye, málhás nyereg* vagy *szamárnyereg.* Lécekből összeállított, a favágóbak formájára emlékeztető eszköz, amelyet két súly segítségével erősítenek föl a teherhordó igás állat hátára.

Ternó kendő = különleges technikával, háromfonalas kötéssel készített, fésült, rojtos gyapjúszövet, női fejkendő.

Tetéjhányó sarló = a gabonafejek, kalászok levágására szolgáló eszköz.

Tető varró tű = kb. 1 méter hosszú vasrúd, amelynek egyik vége lyukkal kiképzett, hegyes tű. Amikor a tetőgerincen középen a nád vagy szalmaborítás mindkét oldalról összeért, a sásból, vagy szalmából font varrókötelet a tűbe befűzték, és ezzel erősen összevarrták. (Egy ember a tetőgerincen ült, ő a tűt átdugta a padláson lévő társának, aki azt öltéstávolságban ismét feldugta a kint lévőnek, mindaddig, amíg a tetőszegést, varrást a tetőzet teljes hosszában be nem fejezték.)

Téglázó vas = vasaló. *Tégláz* = ruhát vasal.

Tézsla = 1. Négyes vagy hatos ökörfogatban a szekérrúd meghosszabbítására szolgáló rúd. A szekér felőli ökrök húzórúdja, ehhez *csikoltóval* kapcsolták hozzá a további pár ökör vonórúdját, majd a járom következett. 2. Az *eketaliga* vagy a borona elé akasztott rúd, amely mellé az igás állatot fogják. A kisegítő járom rúdja. „Az a vendégrúd, amelyhez a négyes ökörfogatnál az első pár fogva van.”[294]

Tiló = *tiloló* = *kendertörő-szék*. Négy falábon álló, négyzetes végű gerendadarab. Közepén, vájulatban, egyik végén facsapszeggel rögzített vágó-, törőkar le-fölmozgatható, s amely a rögzített részre fektetett kenderszárakat megtöri, és megtisztítja a *pozdorjától*.

Toli, kihúzós ágy = négy keréken guruló, lapos, szögletes, peremes kiságy, amelyet napközben valamelyik nagy ágy alá betoltak, így nem foglalt helyet, lefekvéskor pedig a gyermek számára kihúztak.

Tót hombár = a szlovák eredetet jelölő, ácsolt gabonás láda.

Tót szekrény = szlovák eredetet jelölő szekrény.

Töltött szék = kárpitos által készített párnázott (kóccal, afrikkal kitömött, szövetbehúzatú) szék.

Török kendő = 1. Törökös mintázatú, színezetű, élénk színű stilizált virágokkal és gyümölcsökkel sűrűn díszített kendő. 2 Törökországból behozott kendő.

Török nyereg = kápája és *szügyelője* párducbőrből, farmatringja, *hermetszíja bagarjából*, hevedere teveszőrből való.

Tőzeg vető = *tőzeg*, azaz törekkel, szalmával kevert trágya, amelyet a vályogvetőhöz hasonló fakeretbe préselnek, sorba kivetnek, napon megszárítanak és tüzelésre használnak.

Üvegezett stelázsi = elől eltolható üveglappal elzárható edénytároló polc.

Vasas kocsi = az összeeresztéseket vasalással erősítették meg.

Vasas Kotsi kerék = vasalt kocsi kereke, azaz vasráfos kerék.

Vasláb = a szabadtűzhelyen a parázs fölé tett, vasból készült, fölül összefogott *háromláb* vagy edénytartó.

Vatzok, vacok = dikóhoz hasonló, kényelmetlen fekvőhely, amelyet Vásárhelyen kimustrált ágy favázából úgy készítettek, hogy a benne hagyott szalmazsákra rossz pokrócot, ócska felső ruhadarabokat terítettek. Elsősorban öregek pihenőhelye volt a konyha szögletében.

---

[294] HERMAN Ottó, 1914. 104.

Véka = 1. Vékát mérő faedény. (Űrmérték.) Egy véka = 30, 74 liter; egy erdélyi véka = 23,1 liter. 2. „Kb. 300 négyszögöl, 4 véka 1 pozsonyi mérő vagy 1 hold.”[295] (Területmérték.) (Egy hold itt 1200 négyszögöles területnek felel meg.)

Vízvető eke = valószínűleg *árkoló eke, karcoló eke* = az ekevas hegyesszögben hatol be a földbe, és abban háromszögletű árkot vág. A két barázda között fölszántatlan barázdafal marad. Gátrakó, gáthúzó, vagy árokásó, vízelvezetésre szolgáló eke.

Vonószék = *fajancsi*, *jancsiszék* = négylábú fabak. Egyik végén ültek, a másik végén volt egy primitív satu, amelyet lábemeltyűvel szabályoztak. Közé fogták be a vékonyítandó, megmunkálandó rudat, fadarabot, és többnyire vonókéssel végezték a kialakítását. Innen a vonószék elnevezés.

Vonó vas = kétkézvonó-vas vagy kés.

Vontató kocsi lapos kerekekkel = *bolondkocsi sajtkerékkel*, azaz *tömör kerékkel*.

Vontatólánc = 1. Fatörzsek, fenyőszálak vontatására használták. 2. szükség szerint meghosszabbítható erős lánc, amelyre a szénavontató lovakat fogják. („1 *sutúhoz* való Láncz”, amely a sajtó vontatására szolgált – írta ÉGETŐ Melinda, 1983. 201.)

Vontatórúd = *vontató szánkó*. A kazalba gyűjtött széna vontatására használták. A szénát két hosszú *vontatórúdra* rakták; a rudak elől haladó bunkós végeire erős láncot hurkoltak; a láncba csatolták a lovak *kisefáját* vagy az ökrök *tézsláját*, a rudak hátsó végein kötelek vannak, amelyeket vagy *csatlófával* vagy csak egy villa nyelével csatoltak össze.

Weidling (vájling) = mosogatódézsa, mosogató tál.

Zabló = jászol. Mozgatható, vagy az istállóba beépített négylábas láda, amelybe a lovak elé a zabot helyezték. Vályú, ahová az abrakot töltik. (Abrakosvályú, abrakosláda.)

Zefír ágyterítő = Vászonkötéssel szőtt pamutszövet terítő.

Zsanília kendő = vastag, bársony téli fejkendő, amelynek széleit rojtok díszítették.

*

2fű, 3fű, 4fű tinó, ló stb. = az állatok megélt évét jelölő régies kifejezés.

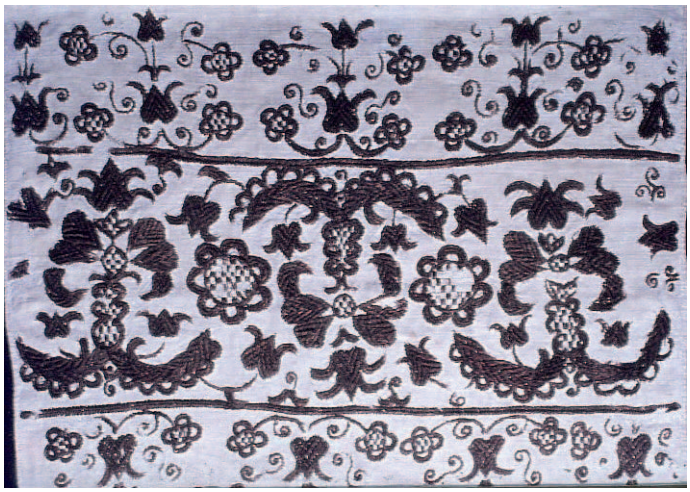
[295] NOVÁK László, 1994. 908., 903.

Szőrhímzéses párnavég részlete a XVII. századból. Varga Mari mustrája. (TJM Ltsz.: 50.197.1. DM)

Szőrhímzéses párnavég kelyhes mustrával. (TJM Ltsz.: 65.15.1. DM)

Szőrhímzéses párnavég pillangós mustrával. (TJM Ltsz.: 50.201.1. NV)

Tóbiás Sára menyasszonyi ládája 1838-ból. (TJM Ltsz.: 50.38.1. DM)

Téka 1858-ból. (TJM Ltsz.: 50.54.1. NV)

Faragott, festett pad 1790-ből. (TJM Ltsz.: 50.12.1. NV)

Szőttesek a XIX. század második feléből. (TJM Ltsz.: 50.186.1. NV)

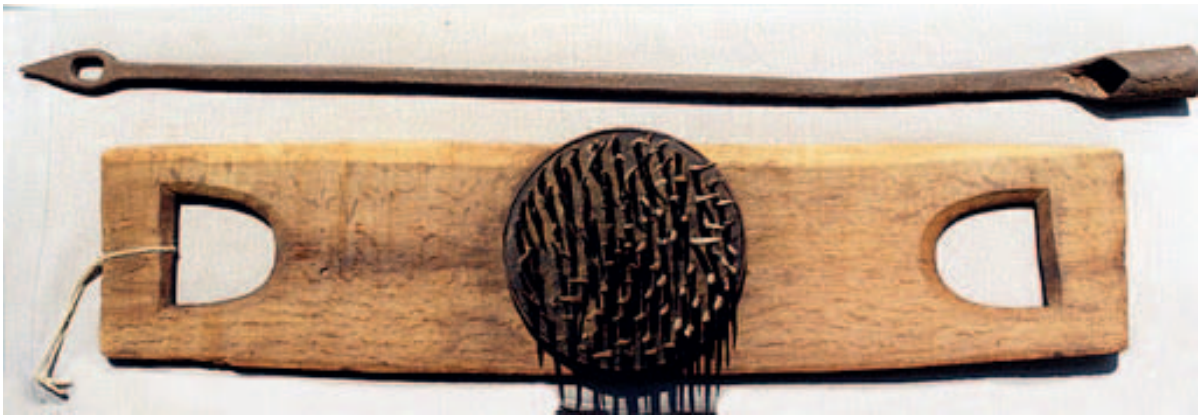
Szőttesek a századforduló környékéről. (TJM Ltsz.: 88.5.23. NV)

Szárvágók. (NV)

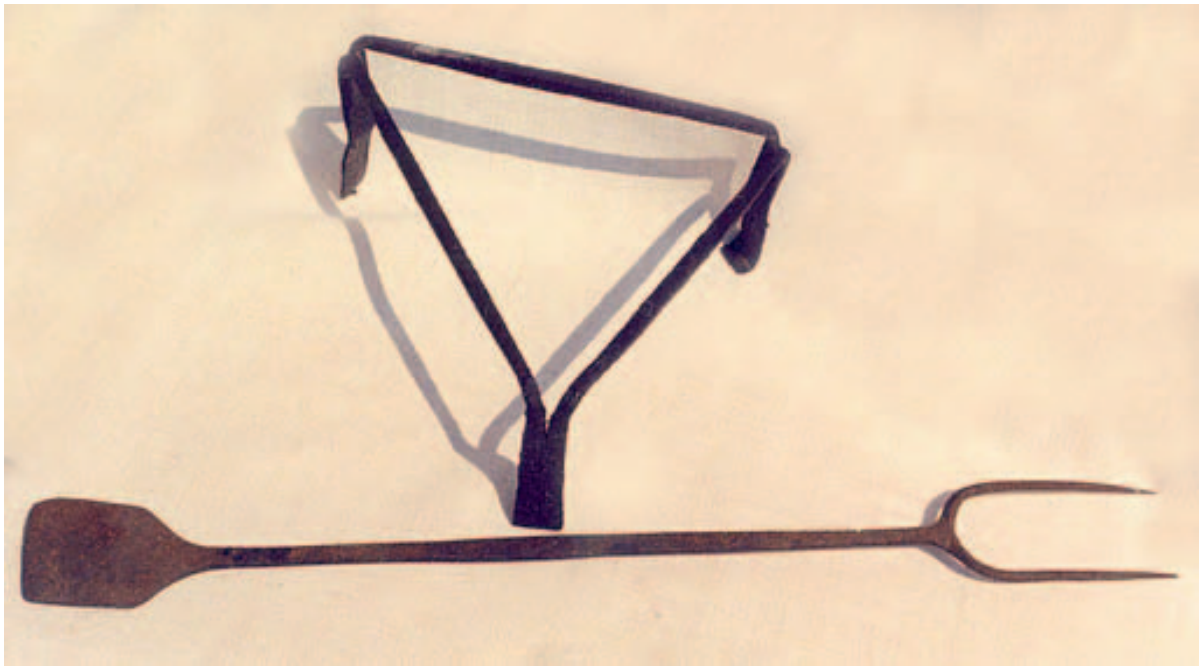
Csengő és kolompok. (SzT)

Gereben és nádvarró. (SzT)

Fakulacsok. (SzT)

Vasháromláb és hússütő villa. (SzT)

Fakanalak. (SzT)

Porcióstál a XIX. század második feléből. (TJM Ltsz.: 50.570.1. NV)

Porcióstál a XIX. század második feléből. (TJM Ltsz.: 50.568.1. NV)

Kuglófsütő. (SzT)

Cserépszilkék. (SzT)

Kakasos díszítésű lisztesbödön 1902-ből. (SzT)

Talpasmécsesek. (SzT)

Cserépmozsár. (SzT)

Vizeskorsó. (SzT)

Csúcsi butykoskorsó. (SzT)

Locsoló. (SzT)

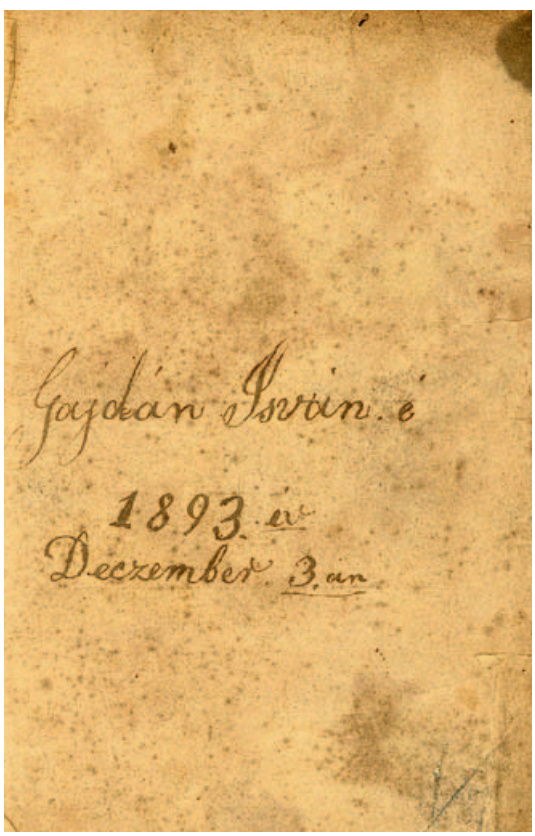
Butellák a XIX. századból. (SzT)

Pincetok palack, üveg butella és befőttes üvegek a XIX. századból. (NV)

Bőrkötéses református családi Biblia a Réz utcai Gajdán család tulajdonából. (SzT)

A református családi Biblia előlapja a gazda kézírásával. (SzT)

SZENT

BIBLIA,

AZAZ

ISTENNEK Ó ÉS ÚJ TESTAMENTOMÁBAN

FOGLALTATOTT EGÉSZ

SZENT ÍRÁS.

MAGYAR NYELVRE FORDÍTOTTA

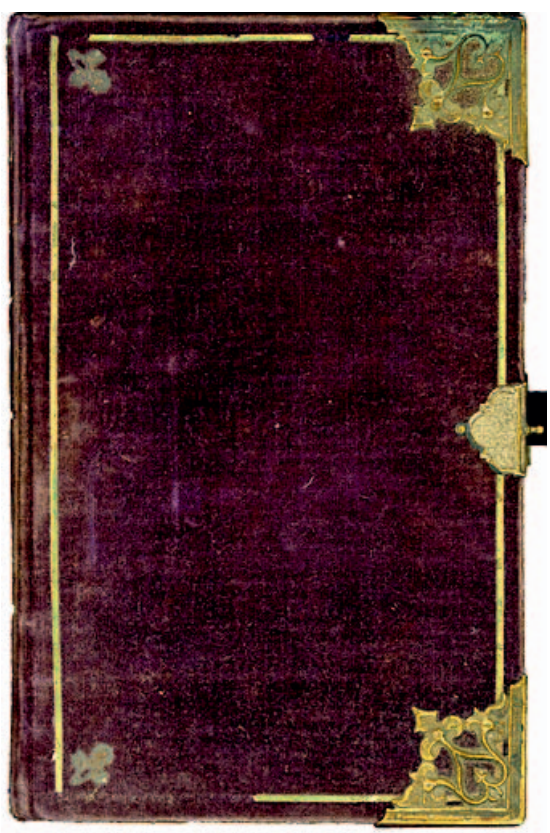
KÁROLI GÁSPÁR

BUDAPEST

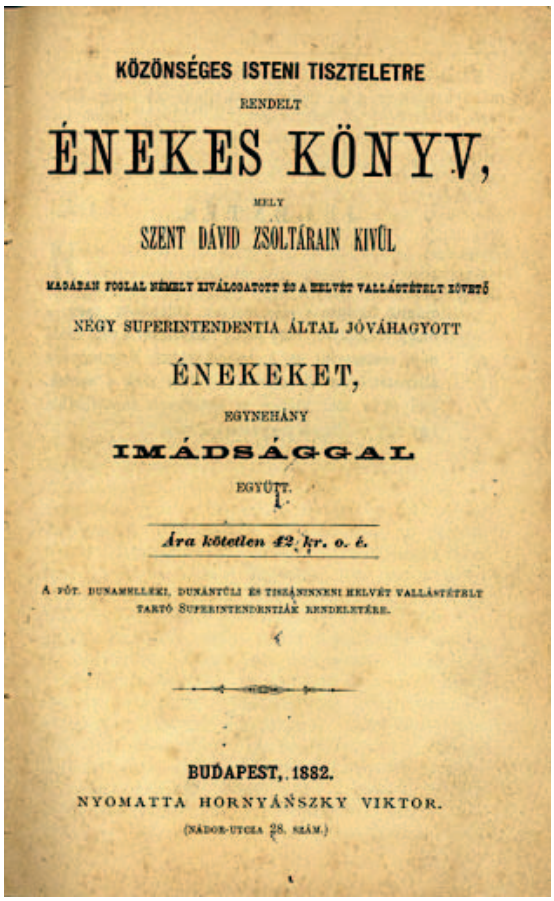
KIADJA A BRIT- ÉS KÜLFÖLDI BIBLIA-TÁRSULAT

1885.

Református családi Biblia címoldala. (SzT)

Fakuló bordó, plüsskötésű, sárgaréz veretű, kapcsos zsoltáros könyv a Mátyás utcai Tóbiás-Diószegi család tulajdonából. (SzT)

KÖZÖNSÉGES ISTENI TISZTELETRE

RENDELT

ÉNEKES KÖNYV,

MELY

SZENT DÁVID ZSOLTÁRAIN KIVÜL

MAGÁBAN FOGLAL NÉMELY KIVÁLOGATOTT ÉS A HELVÉT VALLÁSTÉTELT ÍRÓ

NÉGY SUPERINTENDENTIA ÁLTAL JÓVÁHAGYOTT

ÉNEKEKET,

EGYNEHÁNY

IMÁDSÁGGAL

EGYÜTT.

I.

Ára kötetlen 42 kr. o. é.

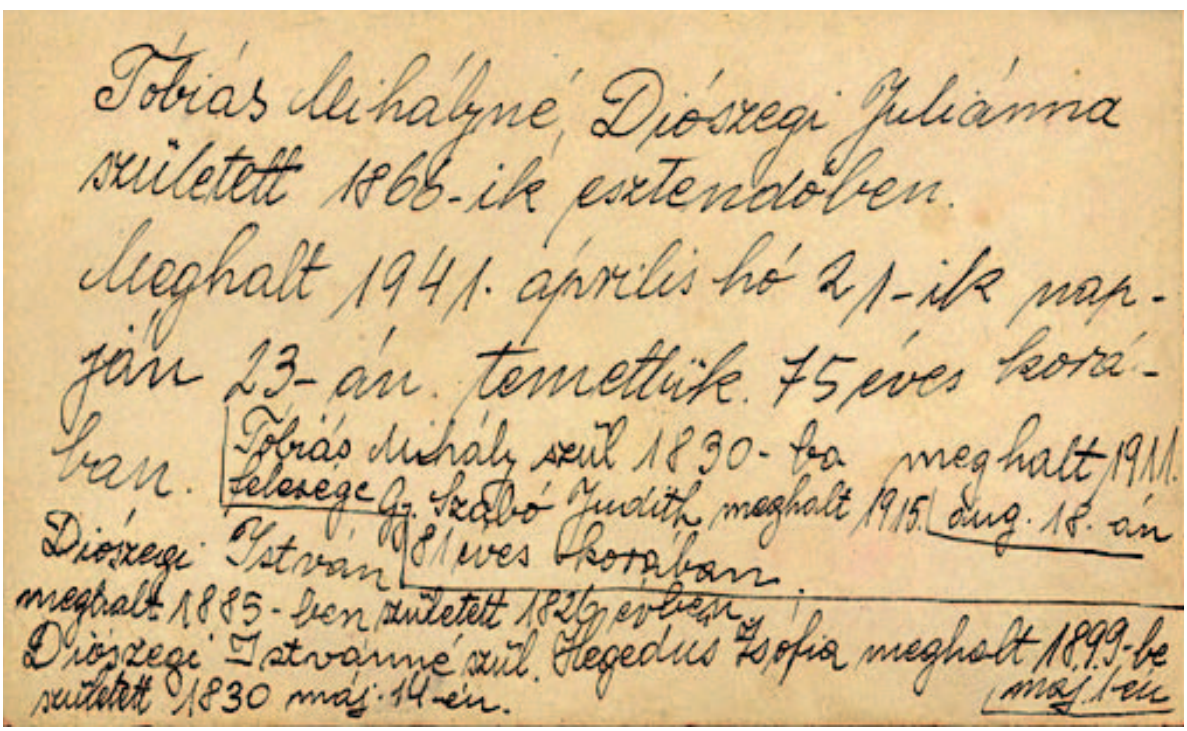
A TÚL. DUNAMELLÉKI, DUNÁNTÚLI ÉS TISZÁNINNENI HELVÉT VALLÁSTÉTELT TARTÓ SUPERINTENDENTIÁK RENDELETÉRE.

BUDAPEST, 1882.

NYOMATTA HORNYÁNSZKY VIKTOR.

(NÁDOR-UTCZA 28. SZÁM.)

A zsoltáros könyv címoldala. (SzT)

Tóbiás Mihályné Diószegi Juliánna született 1868-ik esztendőben. Meghalt 1941. április hó 21-ik napján 23-án temettük. 75 éves korában. Tóbiás Mihály szül 1830-ba meghalt 1911. felesége Gy. Szabó Judith meghalt 1915. aug. 18-án 81 éves korában. Diószegi István meghalt 1885-ben született 1826-ban. Diószegi Istvánné szül. Hegedüs Zsófia meghalt 1899-be született 1830 máj. 14-én. máj. 1-én

A zsoltáros könyv hátsó üres lapjára bejegyzett családi adatok. (SzT)

ANTROPOLÓGIA, TÁRSADALOM

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY ÉS A TURANID TÍPUS NAGY-MAGYAR-ALFÖLDI VÁLTOZATA

Henkey Gyula

Bevezetés

1938-ban jelent meg Bartucz Lajos „A magyar ember" című, 503 oldalas könyve, melyben a 24. oldalt követő első fotótáblán három férfi és egy nő szembe képei szerepelnek „Csongrádmegyei magyar típusok. Alföld-típus" megjelöléssel. E képekről megállapítható, nem embertani szakfotók, hanem hivatásos fényképész felvételei, viszont a bemutatott arcvonások teljesen megegyeznek azzal a típusleírással, melyet a szerző e könyv 417–422. oldalain részletesen megadott. E négy képen látható népviselet alapján Katona Imre néprajzos-folklorista kutató felismerte, hódmezővásárhelyi személyekről van szó, és a 403 hódmezővásárhelyi fénykép másolatai között a Bartucz által bemutatott egyik hódmezővásárhelyi férfi képe is szerepel (2. kép). Ezt követően mintegy két hét múlva megkaptam a Bartucz-könyvben szereplő, további hét hódmezővásárhelyi őslakos képeinek repróit is. Novák László szerkesztő 2004. április hó 16-án kelt levele szerint a nekem megküldött képek a XIX. század végén – XX. század első felében készültek, egy részüket Plohn József fényképész készítette az 1900-as években. A képek másik részét a fotózottak hozzátartozói vitték be, az azonban bizonyos, hogy tősgyökeres hódmezővásárhelyi gazda családok tagjai láthatók a képeken. A nekem megküldött 410 fénykép másolata alapján 307 egyénről volt a típus meghatározható, a többi kép egyrészt igen gyenge minőségű, másrészt gyerekekről készült, holott 47 éves kutatómunkásságom során a típusokat csak 18 évesektől kezdve határoztam meg. A magyaroknál legalább 1%-ban észlelhető típusok és változatok standardjait is felnőttek adatai alapján adtam meg.[1]

Az 1956 és 1997 között végzett etnikai embertani vizsgálataim eredményei arra utalnak – Bartucz nézetének megfelelően –, hogy a középső Tisza-vidék a Kárpát-medence azon területei közé tartozik, ahol a magyar őslakos népesség embertani szempontból a legegységesebbek közé tartozik, és közel áll a Hódmezővásárhelyen fotózottak típusmegoszlásához. Kiválasztottam négy népességet – a köröstarcsaiakat, a kisújszállásiakat, a csongrádiakat és az alpáriakat –, akik mind őslakos eredetű magyar népességek, embertani jellegeik közel állhatnak a hódmezővásárhelyi őslakosokhoz, ezért főbb jellegeiket elemzem a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatának és az összes általam vizsgált felnőtt magyar átlagaival együtt. Utalok oroszok (Bunak 1976) és az egyéb európai népek átlagaira is.

A főbb embertani jellegek elemzése

Testmagasság. A termet az alpáriaknál, köröstarcsaiaknál, csongrádiaknál és az összmagyar férfiaknál magas, a kisújszállásiaknál és az összmagyar nőknél nagyközepes. (Nagyközepes a termet férfiaknál 167,0 és 169,9 cm, nőknél 156,0 és 158,9 cm között, magas férfiaknál 170, nőknél 159 cm-től kezdve.) Az összehasonlított népességek közül legmagasabb a termet az alpáriaknál, de meg kell jegyeznem, az alpáriakat 1997-ben vizsgáltam, viszont felméréseim eredményei szerint a magyaroknál a termet átlaga az utóbbi 40 évben jelentősen emelkedett, férfiaknál mintegy 3, nőknél 2,5 cm-rel. Az általam 1990 és 1997 között felmért 24–60 éves magyar férfiak átlagos termete 172,24 cm, a hasonló korú magyar nőknél 160,15 cm.[2] A nagy-magyar-alföldi változatba sorolt magyarok átlaga mindkét nemnél nagyobb a magyar átlagnál. Az átlag orosz férfiaknál is 3 cm-rel emelkedett, 167-ről 170 cm-re.

---

[1] HENKEY Gyula – KALMÁR Sándor, 1984.; HENKEY Gyula, 1996., 1999 a, b, c, d, 2000., 2001.

[2] HENKEY Gyula, 1998., 2002.

Fejhossz. Az összehasonlított népességek e téren mindkét nemnél közel állnak egymáshoz. Az átlag mind férfiak, mind nők esetében a csongrádiaknál a legnagyobb. A nagy-magyar-alföldi turanid változat átlaga némileg nagyobb a magyar átlagnál. Az orosz férfiak átlaga 189,6 mm, az egyéb európai népeké 189,0 mm.

Fejszélesség. Az orosz férfiak (154,5 mm) és az egyéb európai férfiak (153 mm) átlagához képest a magyar népességek vonatkozó átlagai feltűnően nagyok, a kisújszállásiaknál, a csongrádiaknál és a nagy-magyar-alföldi változatba sorolt magyaroknál extrém nagyok.

Homlokszélesség tekintetében az összehasonlított népességek közel állnak egymáshoz (1-2. táblázat). Mivel a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatánál a homlok feltűnően széles, igazoltnak látszik, hogy az őslakos magyar népességek nagy homlokszélessége jelentős részben a nagy-magyar-alföldi változat nagy méretével hozható összefüggésbe. Bunak (1976) az orosz és egyéb európai férfiak homlokszélességének átlagait nem közölte.

Járomívszélesség. Az összehasonlított népességek közül a csongrádi férfiak és a kisújszállási nők járomívszélessége a legnagyobb, de a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatába tartozó magyaroknál e méret átlagai mindkét nemnél fokozottabban nagyok, még a közép-ázsiai kazakokra jellemző átlagot is elérik.[3] Az orosz (140,6 mm) és egyéb európai férfiak (140,0 mm) átlagaihoz képest a magyarok járomívszélessége extrém nagynak tekinthető.

Morfológiai arcmagasság. Az összehasonlított népességekre a középmagas arc a jellemző, e méret átlaga a csongrádi férfiaknál és a köröstarcsai nőknél a legnagyobb. Az egyéb európai férfiaknál a morfológiai arcmagasság nagyobb, 126 mm. Például az orosz antropológusok az arcmagasságot nem az orrgyöktől, hanem a szemöldöktől mérték, az orosz átlag nem összehasonlítható. A turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához tartozó magyaroknál a morfológiai arcmagasság mindkét nemnél a magyar átlagnál némileg kisebb.

Állkapocsszöglet-szélesség. Az összehasonlított magyar népességekre vonatkozó átlagok feltűnően nagyok mind az orosz (107,9 mm), mind az egyéb európai népek (108,5 mm) átlagához képest. A turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához tartozó magyaroknál az állkapocsszöglet-szélesség elég jelentősen nagyobb a magyar átlagnál.

Orrmagasság. E téren mindkét nemnél alig van eltérés az összehasonlított magyar népességek között. Az egyéb európai férfiak átlagos orrmagassága némileg kisebb a magyar átlagnál, 51,5 mm,[4] az oroszokra vonatkozó átlag pedig nem összehasonlítható.

Orrszélesség. Az összehasonlított magyar népességek e méret átlaga tekintetében igen közel állnak egymáshoz. Az orosz (35,3 mm) és az egyéb európai (34,0 mm) férfiak átlaga némileg kisebb.

Fejjelző. Az összehasonlított magyar népességek fejjelzője mindkét nemnél jelentősen rövid. (Rövid a fejjelző férfiaknál 81-től, nőknél 82-től kezdve.) Legrövidebb a fejjelző mindkét nemnél a kisújszállásiaknál, de még nagyobb mértékben rövid a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához tartozó magyaroknál. Az orosz (81,4) és egyéb európai férfiak (81,0) fejjelzőjének átlaga igen jelentősen eltérő.

Arcjelző. Az összehasonlított magyar népességeknél az arcjelző mindkét nemnél széles. (Széles az arcjelző férfiaknál 84, nőknél 81 alatt.) Az összehasonlított népességek közül mind a férfiaknál, mind a nőknél a legszélesebb a csongrádiak arcjelzője, de még fokozottabban széles a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához tartozó magyaroknál. Az egyéb európai férfiak arcjelzőjének átlaga jelentősen eltérő, 89,0, az orosz férfiak átlaga az arcmagasság eltérő mérése miatt nem összehasonlítható.

Orrjelző. E tekintetben az összehasonlított magyar népességek és a nagy-magyar-alföldi változathoz tartozók is igen közel állnak egymáshoz, és jellemző rájuk a keskeny orrjelző. (Keskeny az orrjelző mind férfiaknál, mind nőknél 70 alatt.) Az egyéb európai férfiak orrjelzőjének átlaga 66,5, alig eltérő, míg az orosz férfiak átlaga nem összehasonlítható.

A járomcsont alakja. A magyarok abszolút többségénél a járomcsont előreálló. Ez a forma az őslakos eredetű népességeknél még nagyobb arányban észlelhető. A turanid típus nagy-magyar-alföldi

---

[3] ISZMAGULOV, Orazak, 1982.

[4] BUNAK, V. V. 1976.

változatánál és a közép-ázsiai kazakoknál[5] 100%-ban volt az előreálló forma meghatározható. Bunak orosz férfiaknál és nőknél e jelleg megoszlását eltérő rendszerben közölte.[6]

Homlokprofil. Az összehasonlított magyar népességek túlnyomó többségénél a homlok meredek. E forma a leggyakoribb az alpáriaknál, a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához tartozóknál pedig csak a meredek forma volt észlelhető. Az oroszokra vonatkozó adatokat Bunak eltérő rendszerben közölte.[7]

Orrprofil. Az összehasonlított magyar népességek közül az egyenes forma a csongrádiaknál, az alpáriaknál és a kisújszállási nőknél, a konvex a köröstarcsaiaknál és a kisújszállási férfiaknál a leggyakoribb, míg a konkáv forma főleg férfiaknál eléggé jelentéktelen. A turanid típus nagy-magyar-alföldi változatába tartozó magyaroknál az egyenes forma túlnyomó többségben van, férfiaknál 88,2%-ban, nőknél 88,4%-ban volt kimutatható. Az oroszoknál az egyenes orrhát van abszolút többségben (férfiaknál 68,6%, nőknél 61,0%).

Az orrhát kiemelkedése. Az összehasonlított magyar népességek nagy többségénél az orrhát közepesen kiemelkedő. Ez a forma leggyakoribb az alpári férfiaknál, 79,6% és a csongrádi nőknél, 88,1%, míg a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatába tartozóknál 100%-ban a közepesen kiemelkedő orrhát volt meghatározható. Bunak orosz férfiaknál 90%-ban, orosz nőknél 97,5%-ban adta meg a közepesen kiemelkedő forma gyakoriságát.[8]

A tarkó profilja. Az összehasonlított magyar népességeknél mindkét nemnél az enyhén domború tarkó van nagy többségben, mely a csongrádi férfiaknál és az alpári nőknél észlelhető a legnagyobb arányban, a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához tartozóknál pedig 100%-ban az enyhén domború tarkó volt észlelhető. Bunak az oroszoknál a tarkó profiljának megoszlását nem közölte.[9]

Szemszín. Az összehasonlított magyar népességeknél a sötét (barna, sötétbarna, sárga) szemszín a leggyakoribb, mely a legnagyobb arányban a csongrádi férfiaknál (56,5%) és a kisújszállási nőknél (65,7%) volt észlelhető. A turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához tartozó magyaroknál a sötét szemszín férfiaknál 85,0%, nőknél 86,0%-ban volt meghatározható. Orosz férfiaknál a sötét szemszín 5,1%-ban, orosz nőknél 7,2%-ban észlelehető,[10] ami a magyarokhoz képest igen nagy eltérés. A sötét szemszín kazak férfiaknál 67,8%-ban, kazak nőknél 77,0%-ban volt meghatározható.[11]

Hajszín. Az összehasonlított népességeknél a barna–fekete hajszínárnyalatok férfiaknál 98,0% és 100%, nőknél 97,7 és 100% között mutathatók ki legnagyobb mértékben, 100%-ban mindkét nemnél a nagykun eredetű kisújszállásiaknál észlelhetők. A turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához tartozó magyaroknál is csak a barna-fekete hajszínek határozhatók meg. Az oroszok megoszlása e téren jelentősen eltérő, a barna-fekete hajszínárnyalatok férfiaknál 68,0, nőknél 62,5%-ban észlelhetők.[12]

Típusok megoszlása

A típusok megoszlása a régi őslakos hódmezővásárhelyiek fényképei alapján az 5. táblázatban látható. Összehasonlítás céljából megadtam négy középső Tisza környéki őslakos magyar népesség és az általam vizsgált összes magyarok tipológiai megoszlását is.[13] A régi hódmezővásárhelyiek fotói alapján a közép-ázsiai eredetű turanid típus 50,5%-ban volt meghatározható, a 3%-ot a pamíri és az elő-ázsiai típus előfordulása haladja meg 7,2, illetve 5,2%-os gyakorisággal. A négy középső Tisza környéki népességhez képest a hódmezővásárhelyiek közül többen kerültek a meghatározatlanok közé, valószínűleg azért, mert az egyes típusok jellegeit két embertani szakfotó alapján biztosabban lehet felismerni.

---

5 ISZMAGULOV, Orazak, 1982.
6 BUNAK, V. V., 1976.
7 BUNAK, V. V., 1976.
8 BUNAK, V. V., 1976.
9 BUNAK, V. V., 1976.
10 BUNAK, V. V., 1976.
11 ISZMAGULOV, Orazak, 1982.
12 BUNAK, V. V., 1976.
13 HENKEY Gyula, 1993., 1998a, 1999., 2002.

Mivel a régi hódmezővásárhelyieknél a turanid típus véleményem szerint abszolút többségben van, kívánatosnak látszik e típus kialakulásáról és elterjedéséről bővebben is megemlékezni és a rá jellemző embertani jellegeket részletesen felsorolni, valamint egyes változatairól, formáiról is megemlékezni.

A turanid típus Közép-Ázsia északi felében és Dél-Szibériában alakult ki nagyrészt az I. és X. század között. Az ott a bronzkor óta őshonos europoid jellegű andronovói típus és a keletről érkező – mongolidok összeolvadásából létrejött[14] – mongoloid jellegek kisebb mértékben már az i. e. V. századtól kezdve a közép-ázsiai szakáknál (szkíták), uszonoknál, szarmatáknál kimutathatók voltak.[15] A turanid típus kialakulásában az andronovói volt az alap-réteg és a mongoloid a másodlagos,[16] az andronovói jellegek túlsúlya Észak- és Dél-Kazahsztánban a mai napig fennmaradt; a mongoloid jellegek csak a XIII. századtól kezdve, a mongol korban kerültek túlsúlyba Kazahsztán északkeleti részében és a középső sávban, a Selyem út mentén, ahol a mongol hódítók nagyobb mértékben telepedtek rá az őslakosságra. Miután a honfoglaló magyarok és az Árpád-korban a Kárpát-medencébe betelepült katonai segédnépeink, a besenyők, uzok, kunok, jászok ősei még a XIII. század előtt elköltöztek Közép-Ázsiából, így velük túlnyomóan a turanid típus nagyrészt europoid jellegű változatai és formái kerültek a történeti Magyarország területére. A tanulmányaimban megjelent szakfotók és egyéni adatok alapján Ginzburg professzor is azt állapította meg, hogy a magyar turanidok nagyobb mértékben őrizték meg az ősi europoid andronovói, mint az ősi mongoloid jellegeket. Számomra nehezen érthető, hogy a volt szovjet antropológusok nagy többsége a turanid típusnak ősibb, VI. század előtti, túlnyomóan europoid formáit, sőt gyakran az 1000 körülieket is andronovóinak nevezte, kedvező esetben azt is említette, hogy ezeknél kis mértékben a dél-szibériai mongoloid jellegek is kimutathatók. Az utóbbi szakmai oka az, hogy a volt szovjet szerzők nagy többsége csak a turanid típusnak erősebben mongoloid jellegű változatát tekintette turanidnak, melyet dél-szibériai mongoloidnak is nevezte. Nehezítette a közép-ázsiai eredetű népek történetének reális tanulmányozását, hogy az orosz-szovjet történettudomány egy része átvette azokat a középkori orosz kliséket (elkoptatott szólamokat), melyek a törökség egyoldalú bírálatában nyilvánultak meg, és főleg Molnár Erik[17] munkásságán keresztül hatottak a magyar őstörténeti kutatásokra.[18] A középkori orosz előítéletek abban is megnyilvánultak, hogy a sztyeppei népeket, különösen a török nyelvűeket ellenségesnek tekintették. Egyes orosz-szovjet kutatók túlhangsúlyozták az egyes török népek közötti embertani különbségeket, Osányin (1957–1959) volt taskenti professzor említette meg a jelentős eltérést a kazakok és az üzbégek között, viszont a Miklasevszkaja (1968) által bemutatott észak-üzbégisztáni üzbégek lényegesen kisebb mértékben különböznek a kazakoktól, mint az Osányin tanulmányaiban láthatók. (Nagyobb lehet az eltérés, ha a dél-üzbégisztáni, tadzsikokkal kevert üzbégeket hasonlítjuk össze észak-keletkazahsztáni vagy Selyem út menti kazakokkal, akik őseire a mongol korban nagymértékben telepedtek rá a mongol hódítók.) Hazánkban 1961-ig főleg Bartucz, Lipták, Nemeskéri képviselték az általam máig követett álláspontot, de nehezítette a fiatalabb kutatók eligazodását, hogy 1962-től Lipták a turanid típus tekintetében megváltoztatta korábbi álláspontját és csak e típus erősebben mongoloid jellegű változatát minősítette turanidnak,[19] holott 1955-ben 35,0%-ban mutatta ki e típust honfoglaló magyar koponyákon. Az általam a falusi és mezővárosi magyaroknál kimutatott 31,4% turanidból 30,6%-ban vannak túlsúlyban az europoid jellegek, és csak 0,8% tekinthető nagyobbrészt mongoloid jellegűnek.

A turanid típusnak a magyaroknál leggyakoribb a nagy-magyar-alföldinek sztandardjai e változatra (1–4., 12–13., 15–42., 44–45., 78–79., 81–88. képek) jelenleg a magas vagy ritkábban a nagyközepes termet, erős alkat, a fej nagy méretei mellett rövid fejjelző, széles, igen széles, középmagas arc mellett széles arcjelző, előreálló járomcsont, meredek homlok, közepesen kiemelkedő, egyenes vagy enyhén konvex orrhát, enyhém domború tarkó, sötét vagy kevert (zöldes, zöldes-barna, zöldes-szürke) szemszín és barna-fekete hajszín a jellemző. E változat meghatározásánál Bartucz (1938) részletes leírásá-

[14] LIPTÁK Pál, 1955.; GINZBURG, 1966.
[15] GINZBURG, 1966.
[16] ISZMAGULOV, Orazak, 1970.
[17] MOLNÁR, E. 1953.
[18] BARTHA, 1988.
[19] LIPTÁK Pál, 1969.

ból indultam ki, egyben törekedtem arra, hogy az átlagokat és a főbb jellegek formáinak gyakoriságát számokkal is kifejezzem. A fenti leírást még kiegészítem azzal, hogy a járomtáj zsírpárnája erősen fejlett, az orr-ajak-barázda gyakran mély, a felső szemhéj fedőránca nagyrészt erősen fejlett, az orrgyök pedig túlnyomóan közepesen kiemelkedő, azaz az ázsiai turanidok átlagához képest fejlettebb. Erre már Bartucz is rámutatott,[20] de helyesbítésre szorul, hogy ő még úgy vélte, ez a változat kifejezetten hazánk földjéhez kötött, egészen bizonyosan itt keletkezett, viszont ettől eltérően igen jelentős arányban volt észlelhető a bulgáriai tatároknál, a kazakoknál, az újguroknál, az üzbégeknél, oszétoknál és a csuvasoknál is. Az említett népek közül a kazakok, újgurok, üzbégek, bulgáriai tatárok és csuvasok török eredetűek, az oszétok pedig alán-szarmata számazásúak. Ettől függetlenül azonban Bartucz nézetének lényegét, hogy a nagy-magyar-alföldi változat a magyar nép leggyakoribb jellegegyüttese, már etnikai embertani vizsgálataim első öt évében, 1956 és 1960 között igazolva láttam, 1980 és 1997 között pedig, amikor nagyrészt a Dunántúl nyugati és középső sávjában, a Felvidéken, Kárpátalján, a Tiszántúl északi felében és a Székelyföldön vizsgáltam, módom volt meggyőződni arról, hogy e változat gyakorisága növekszik a magyar átlaghoz képest a tartós oszmán-török hódoltságot elkerülő őslakos magyar népességeknél. Az észak-kazahsztáni turanid változatot először 1966-ban írtam le szakmári tanulmányomban,[21] és azt akkor erősen andornovói turanid változatnak neveztem (Androvó helység Észak-Kazahsztánban van), de 1969-ben Ginzburg, volt leningrádi professzor említette nekem, hogy az utóbbi változat szerinte az általam nagy-magyar-alföldinek nevezett változat extrém variánsának is tekinthető lenne. Egyrészt az általam vizsgált 32 899 magyar adataiból kiindulva, másrészt figyelembe véve a bulgáriai tatárok,[22] a kazakok,[23] és az újgurok[24] embertani képét is, elfogadva Ginzburg professzor véleményét, e két nagyrészt europoid, kisebb részben mongoloid jellegű jellegegyüttest azonos turanid változat két közeli formájának tekintem. E két turanid forma közötti eltérések az alábbiak: az észak-kazahsztáni forma (5–11., 14., 77., 80. képek) átlagos termete magasabb, férfiaknál 174,61 cm, nőknél 162,59 cm, az alkat még fokozottabban erős, a fej és az arc szélességi méretei extrém nagyok, a fejszélesség átlaga férfiaknál 166,93 mm, nőknél 160,26 mm, a járomívszélesség átlaga férfiaknál 155,43 mm, nőknél 147,65 mm, a járomcsont teste kissé erősebben előreálló, a glabella (a homloknak orrgyök feletti része) férfiaknál gyakran erősen fejlett (lásd a 77. számú képen), a gonion táj (az állkapocsszöglet hegyének formája) jelentős részben kiugró, a sötét szemszín pedig kissé gyakoribb, férfiaknál 87,0%, nőknél 95,7%. A nagy-magyar-alföldi formába soroltak egy része közeledést mutat az észak-kazahsztáni formához (12., 15–16., 78. és 81. számú képek), ezeket turan(o)idnak jelöltem, és megegyeznek azzal az alakkal, melyet Bartucz (1938) „alföldi erős turanid jelleggel”-nek nevezetett. A turanid típusba soroltakon belül mind összmagyar, mind hódmezővásárhelyi (48–49., 51–53., 56. képek) vonatkozásban gyakori a turano-pamíri átmeneti forma, melynél a túlnyomó turanid jellegek mellett a pamíri jellegek főleg a közepesnél erősebben kiemelkedő orrhátban és a kissé magasabb arcban nyilvánulnak meg.

A turanid típus gyakorisága tekintetében az összehasonlított népességek közül az alpáriak állnak a hódmezővásárhelyiekhez a legközelebb (5. táblázat). A középső Tisza vidékén általam vizsgált összes magyar népességek közül a turanid típus a legnagyobb arányban Alpáron (51,0%), Tiszaújfalun (48,9%), Csongrádon (47,9%), Vezsenyben (43,8%), Kisújszálláson (43,7%), Zsadányban (43,0%), Magyarbánhegyesen (42,8%), Szentkirályon (41,2%), Hajdúszováton (40,0%) és Ókécskén (40%) volt észlelhető, míg tájegységek szintjén Kárpátalján (46,2%), Felvidéken (43,2%) és a Tiszántúlon (36,4%) volt a legnagyobb mértékben kimutatható.[25] A turanid típus külföldön a leggyakoribb a kazakoknál, kirgizeknél, újguroknál, északi üzbégeknél, bulgáriai és romániai (dobrudzsai) tatároknál, csu-

[20] BARTUCZ Lajos, 1938.
[21] HENKEY Gyula, 1966.
[22] HENKEY Gyula, 1972.
[23] ISZMAGULOV, Orazak, 1982.; HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella, 2001.
[24] HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella, 2002.
[25] HENKEY Gyula, 1998., 2002.

vasoknál és oszétoknál, a bulgáriai tatároknál 40,6 %-ban,[26] a Kínában élő kazakoknál (81,9%-ban),[27] a Kínában vizsgált újguroknál 67,2%-ban volt meghatározható.[28] Az adatok arra utalnak, hogy a hun eredetű újgurok a magyar őslakos népességekhez igen közel állnak, Györffy (1981) pedig rámutatott a kunsági magyarok részbeni újgur eredetére, ami a besenyő eredetű magyarok vonatkozásában is feltételezhető.[29]

Előfordulás szempontjából nemcsak összmagyar szinten, hanem az őslakos hódmezővásárhelyiek között is a pamíri típus áll a második helyen, melynek jellegzetes formájára (59–63. képek) jelenleg a nagyközepes vagy magas termet, karcsú alkat, a fej kis méretei mellett rövid fejjelző, középszéles vagy enyhén széles, enyhén magas arc mellett közepes vagy keskeny arcjelző, lekerekített járomcsont, meredek homlok, a közepesnél erősebben kiemelkedő, konvex vagy egyenes orrhát, enyhén domború vagy lapos tarkó, sötét vagy kevert (zöldes) szemszín és barna-fekete hajszín a jellemző. Összmagyar szinten az e típusba soroltak többségénél a fej méretei nagyobbak, az arc szélesebb és a járomcsont előreálló. Ezt az utóbbi jellegegyüttest pamiro-turanidnak (54–55., 57–58. képek) nevezem. Az összehasonlított népességek között a pamíri típus a kisújszállásiaknál a leggyakoribb (5. táblázat), az általam vizsgált középső Tisza vidéki magyar népességek közül a legnagyobb arányban a kisújszállásiaknál (26,8%), kőröstarcsaiaknál (21,7%), szentkirályiaknál (21,3%) és csongrádiaknál (20,1%) volt észlelhető, tájegységek szintjén pedig Kárpátalján (24,8%), a Dunántúlon (18,1%) és a Felvidéken (17,8%) az általam felmért magyar népességeknél a magyar átlag 12,0%.[30] A pamíri típus külföldön a leggyakoribb a tadzsikoknál, déli üzbégeknél, kakakalpakoknál, újguroknál és a bulgáriai tatároknál (13,0%), a Kínában élő újguroknál 15,5%-ban volt meghatározható.[31]

A pamíri típus is közép-ázsiai eredetre vezethető vissza, Közép-Ázsia délkeleti részében alakult ki, Ginzburg (1966) szerint az ott a bronzkor óta őshonos andronovói típus gracilizációjából (finomodásból), egy (keleti) mediterrán változat brachycephalizációjából (rövidfejűvé válásából) és a két fenti forma keveredéséből alakult ki. Megjegyzem azonban, hogy az általam vizsgált magyaroknál és bulgáriai tatároknál a jellegzetes pamírinál lényegesen gyakoribb a pamiro-turanid átmeneti forma, a Kínában élő újguroknál pedig szinte kizárólag csak a pamiro-turanid forma volt meghatározható,[32] melynél a fej méretei nagyobbak, az arc szélesebb és a járomcsont előreálló.

A hódmezővásárhelyi őslakosoknál még az előázsiai típus (65–66., 68. képek) mutatható ki eléggé jelentős arányban, 5,2%-ban, melyre a közepes termet, szikár alkat, a fej kis méretei mellett rövid fejjelző, középszéles vagy enyhén széles, magas arc mellett keskeny arcjelző, előre keskenyedő járomcsont, igen erősen kiemelkedő, konvex orrhát, lapos vagy enyhén domború tarkó, sötét vagy kevert (zöldes) szemszín és barna-fekete hajszín a jellemző. Az előázsiai típus az összehasonlított népességek közül a legnagyobb mértékben a csongrádiaknál volt kimutatható (3,6%). A magyar csoportok közül a kiskunoknál észlelhető a leggyakrabban, 14,1%-ban, a nagykunoknál 6,9%-ban volt meghatározható, a magyar átlag 5,3%. Az előázsiai típus feltűnően gyakori a Baja környéki sokácoknál (15,2%) és bunyevácoknál (11,3%), ami valószínűleg oszmán-török keveredésre vezethető vissza, mert a bunyevácok és sokácok első csoportjai a törökök jobbágyaiként telepedtek le a Bácskában. Külföldön az előázsiai típus a leggyakoribb az örményeknél, Törökországban, Szíria nyugati felében és Dagesztánban.

[26] HENKEY Gyula, 1972.
[27] HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella, 2001.
[28] HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella, 2002.
[29] HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella, 2002.
[30] HENKEY Gyula, 1998a, 2002.
[31] HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella, 2002.
[32] HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella, 2002.

32 899 felnőtt magyar vizsgálati eredményei alapján megállapítható volt, hogy a közép- és belső-ázsiai (törökös) típusok (turanid, pamíri, kaszpi, mongoloid) 46,2%-os gyakorisággal relatív többségben vannak. Míg a finnugor eredetű jellegegyüttesek (az uráli, lapponoid, kelet-balti finnugor jellegű formái) 4,6%-ban, a kaukázusi formák (elő-ázsiai, keleti dinaroid) 8,1%-ban, a régi szláv jellegegyüttesek 2,1%-ban voltak észlelhetők. Ha külön számítjuk az őslakos eredetű magyar népességek tipológiai megoszlását, úgy a törökös túlsúly lényegesen nagyobb a finnugor alakokhoz képest, azaz az 52,2% a 3,8 %-hoz. Megjegyzem, a hódmezővásárhelyiek vonatkozásában a törökös túlsúly még nagyobb, 58%. Tájegységi szinten feltűnően nagy a törökös típusok gyakorisága a felvidéki magyaroknál, 64,7%.[33]

A törökös és a kaukázusi típusok jelentős fennmaradásának, a finnugor formák kis előfordulásának és a régi szláv jellegegyüttesek jelentéktelen előfordulásának főbb okai:

1. A törökös típusok közül a turanid és a pamíri a honfoglaló magyar koponyák vizsgálata alapján is a két leggyakoribb jellegegyüttes volt.[34]

2. László Gyula (1982) szerint a késő avarnak is nevezett avarkori onogurok nagyobb számban élték meg a magyar honfoglalást, mint egyes kutatók korábban vélték.

3. Az Árpád-korban a besenyők, kunok, jászok, volgai bolgár törökök és Derbent környéki alánok beköltözésével tovább növekedett a törökös és a kaukázusi eredetű típusok gyakorisága, viszont újabb finnugor eredetű nép nem érkezett a Kárpát-medencébe. A törökös népek közül embertani szempontból a hun eredetű ujgurok állnak hozzánk legközelebb.[35]

4. Tretyakov (1953) szerint a Kárpát-medence honfoglalás kori szláv nyelvű népei nem voltak tiszta szlávok, kialakulásukban jelentős szerepük volt egyes közép-ázsiai eredetű népeknek, főleg a késő avaroknak.[36]

A hódmezővásárhelyi hagyományok szerint a hódok tavánál lefolyt ütközet után a kun családok egy része helyben maradt, s ezeknek is szerepük volt az itteni nép kialakulásában. Az embertani adatok arra utalnak, hogy ez lehetséges, de még további bizonyításra szorul. Ugyanis a tiszántúli őslakos magyarok és a nagykunok embertani szempontból igen közel állnak egymáshoz, de ebben annak is szerepe lehet, hogy Debrecentől délre a Tiszántúlon többnyire lehet számolni kunok beolvadásával.

Professzorom, Bartucz Lajos (1938) úgy látta, hogy a Középső-Tisza vidék a Kárpát-medence azon területei közé tartozik, ahol a turanid típus és annak nagy-magyar-alföldi formája a legnagyobb arányban észlelhető. Bár Bartucz jelentős részben hódmezővásárhelyiekkel mutatta be a nagy-magyar-alföldi formát, viszont megtisztelő feladat volt számomra XIX. század végi és XX. század eleji fotók alapján meghatározni, hogy a turanid típus és annak nagy-magyar alföldi formája Hódmezővásárhelyen 50,5%-ban volt meghatározható. Meg kell említenem, hogy 1965-től kezdve a magyaroknál az észak-kazahsztáni formát is meghatároztam, de el kell ismernem, hogy elfogadom Ginsburg professzor nézetét, mely szerint az utóbbi forma a nagy-magyar-alföldinek nevezett olyan extrém variánsának tekinthető, amelynél mind az ősi andronovói, mind az ősi mongoloid jellegek kissé nagyobb arányban észlelhetők. Az utóbb említett formát e tanulmány keretében is bemutatom.

[33] HENKEY Gyula, 1998b.

[34] LIPTÁK Pál, 1955., 1958.

[35] HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella, 2002.

[36] EISNER, Jan, 1932.

1–4. A turanid típus nagy-magyar-alföldi formájához sorolt hódmezővásárhelyi őslakosok

Bár az 1938-ban megjelent 503 oldalas Bartucz Lajos könyvben az első fotótáblán bemutatott fenti négy személy „Alföld-típus” megjelöléssel szerepel, e jellegegyüttest helyesebb nagy-magyar-alföldi formának nevezni, mert Földünkön számtalan alföld van, és e formát Bartucz a 419. oldalon „Homo pannonicus”-nak is említi.

IRODALOM

BARTHA Antal

1988 A magyar nép őstörténete. Budapest Akadémiai Kiadó

BARTUCZ Lajos

1938 A magyar ember. Budapest, 415., 491., 495.

BUNAK, V. V.

1976 Rasseneschichte Osteuropas. In: Rassengeschichte der Menschheit 4. Lieferung, 49., 68–70., 82.

EISNER, Jan

1933 Slovensko v paveku. Bratislava.

GINZBURG, Vulf Venjaminovics

1966 Die Entstehung der mittelasiatischen Zwiscchenstromptipus. Homo 17. 172–199.

GYÖRFFY György

1981 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest.

1990 A magyarság keleti elemei. Budapest, 61., 134., 153–165.

HENKEY Gyula

1966 Szakmár felnőtt lakosságának embertani vizsgálat. Szakmári Honismereti Értesítő, 33–55.

1967 Rusze környéki tatárok embertani vizsgálata. Anthropologia Hungarica11. 137–164.

1968 Katymári és csávolyi bunyevácok antropológiai vizsgálat. Cumania 10. Kecskemét, 515–552.

1993 Őseink nyomában. Budapest.

1996a Kisújszállási nagykunok etnikai embertani képe. Múzeumi Levelek 75/1. Szolnok, 93–107.

1996b A Kárpát-medence és Közép-Ázsia népesedéstörténeti és embertani kapcsolatai. Kapu 1996/10. 24–29.

1998a A Magyarság etnikai embertani vizsgálata. Cumania 15. Kecskemét, 403–466.

1998b Felvidéki magyarok népességtörténete és etnikai embertani képe. Kapu füzetek 7. Budapest.

1999a Tiszaalpári magyarok etnikai embertani vizsgálata. Cumania 1999. Kecskemét, 399–432.

1999b A tiszántúli magyarok etnikai embertani képe. Turán II/6. 83–102.

2000 Adatok a pontusi típusú magyarok meghatározásához. Kapu 2000/9. 29–31.

2001 Új adatok a turanid típus nagy-magyar-alföldi változatához. Kapu 2001/2. 17–22.

2002 A magyarság és más Kárpát-medencei népek etnikai embertani vizsgálata. Budapest.

HENKEY Gyula – HORVÁTH Izabella

2003 Adatok az ujgurok etnikai embertanához. Kapu 2002/3. 30–32.

HENKEY Gyula – KALMÁR Sándor

2004 Kiskunsági őslakosok etnikai embertani vizsgálata. Cumania 8. Kecskemét, 541–602.

ISZMAGULOV, Orazak

1970 Naszeleny Kazahsztana ot epochi bronzü do szovremennoszti. Alma-Ata.

1982 Etnicseszkaja antropologia Kazahsztana. Alma-Ata.

LÁSZLÓ Gyula

1983 A kettős honfoglalásról. História. 1982/1. 3–4.

LIPTÁK Pál

2005 Zur Frage der antropologischen Beziehungen zwischen dem mittleren Donaubecken und Mittelasien. Acta Orient. Hung. 5. 271–312.

1958 Awaren und Magyaren im Donau-Theiß Zwischenstromgebiet. Acta Arch. Hung. 8. 199–268.

MIKLASEVSZKAJA, N. N.

1967 Contributions to the Physical Anthropology of Central Asia. Peabody Mus. Harvard Univ. Russian Translation Series III/2.

MOLNÁR Erik

1953 A magyar nép őstörténete. Budapest Szikra Könyvkiadó

OSÁNYIN, L. V.

1956–1959 Antropologicseszkij szosztav naszelenyija Szrednyej Azii i etnogenez jejo narodov I-III. Jerevan.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

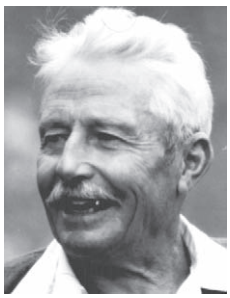
19.

20.

21.

22.

23.

24.

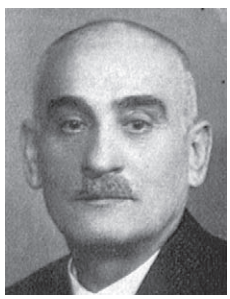
25.

26.

27.

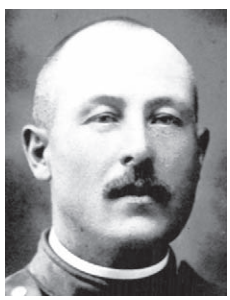
28.

29.

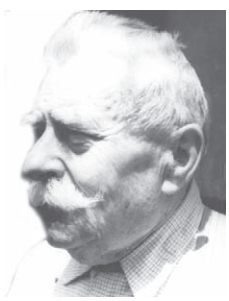
30.

31.

32.

33.

34.

35.

36.

37.

38.

39.

40.

41.

42.

43.

44.

45.

46.

47.

48.

49.

50.

51.

52.

53.

54.

55.

56.

57.

58.

59.

60.

61.

62.

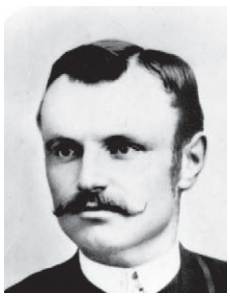
63.

64.

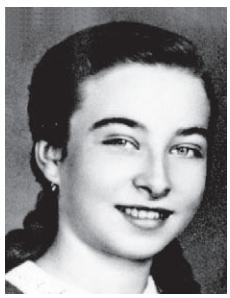
65.

66.

67.

68.

69.

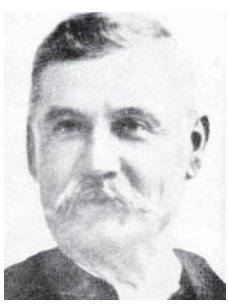
70.

71.

72.

73.

74.

75.

76.

77.

78.

79.

79. számú kép
A Tolnai Új Világlexikon, Budapest 1926. III. kötet 239. oldalán található ezzel a felirattal: „Magyar férfi típus (Hódmezővásárhely)”

80

81

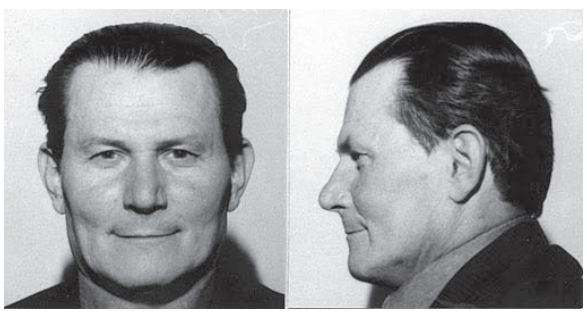
82

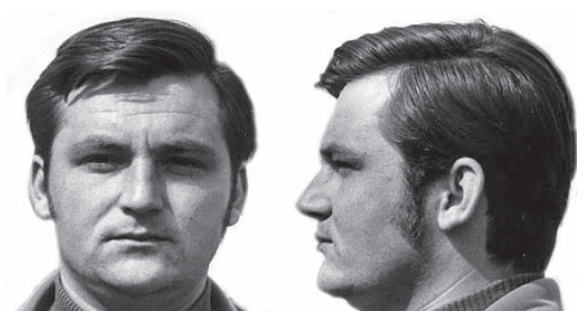
83

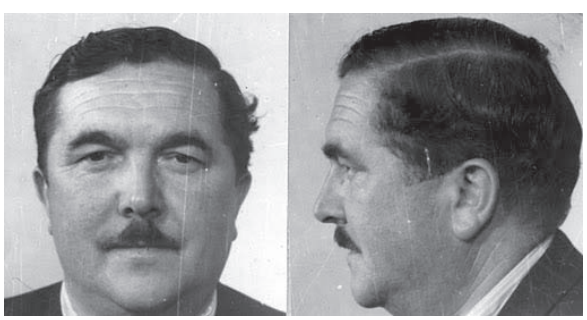
84

85

86

87

88

89

Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története IV. kötet, Hódmezővásárhely 1911. 112. oldal
„19. sz. Vásárhelyi arcok. (1875–1908. fölvételek után.)”

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY TÁRSADALMA

Varsányi Attila

1. Hódmezővásárhely lélekszámának alakulása

Hódmezővásárhely össznépességére a XVIII. század közepéig nincsenek pontos adataink. Az egyházi anyakönyvezés forrásai 1747-től állnak a kutatók rendelkezésére, a korábbi esztendőkre csak az adóösszeírások, dézsmajegyzékek, vagyoni összeírások jelentenek támpontot. Ezek azonban nem az össznépességre vonatkoznak, hanem – jellegükből adódóan – csupán az adózó háztartásfők számáról szolgáltatnak információkat, a velük élő családtagokat már nem jegyezték fel. A szempontrendszer is eltérő volt, egy földesúri összeírás több személyre terjedt ki, mint egy országos: ezzel magyarázható például az a három év alatti jelentős adóalany-létszámemelkedés, amely az 1720. évi országos (314 fő) és az 1723. évi földesúri (616 fő) összeírás adatai között tapasztalható.[1]

A későbbi Hódmezővásárhely város területén található településeken élő lakosság első ismert számbavétele, az 1553. március 25-én kelt királyi adóösszeírás Csomorkányon 59, Fecskésen 57, Pereskutason 56, Vásárhelyen és Mártélyon 40, Férgeden 38, Mágocson 35, Ráróson 31, Körtvélyesen pedig 29 portát tüntetett fel.[2]

Az összeírások a török uralom alatt aztán szinte rendszeressé váltak; a csanádi szandzsák 1557–1558-ból származó fejadó-összeírásában a vásárhelyi náhijébe 19 település tartozott, a jegyzék Vásárhelyen 135, Mágocson 45, Fecskésen 35, Csomorkányon 26, Batidán 18, Körtvélyesen 17, Rétkopáncson és Pereskutason 11, Gorzsán és Szentkirályon 8, Férgeden 7 adózó portát írt össze.[3]

A csanádiból időközben a szegedi szandzsákba átkerült vásárhelyi náhijébe 1560-ban 1 város (Vásárhely), 20 lakott és 3 lakatlan falu, 1 kikötő, 2 halastó, valamint 8 malom tartozott. Az ekkor készült adóösszeírás alkalmával Vásárhely hét utcájában összesen 174 kaput és 184 családfőt számoltak össze 24 juhos gazda, 1 kovács és 1 deák mellett, ami kb. 1200 fős lélekszámot jelenthetett. A szintén e náhijébe tartozó Körtvélyesen 16, Férgeden 23, Szentkirályon és Gorzsán 8–8, Mártélyon pedig 23 kapu után fizettek adót. Ugyanekkor a csanádi szandzsákban maradt Csomorkányon 34 adófizető porta létezett.[4] Az 1561. évi királyi adóösszeírás Vásárhelyen 167, Csomorkányon 59, Fecskésen 40, Rétkopáncson 18, Pereskutason 16, Batidán 9 portát említ, Kéktóráróst 33 család lakta ekkor.[5]

1564-ben Telegdi István vármegyei birtokos összeírása Vásárhelyen 117, Fecskésen 52, Csomorkányon 38, Pereskutason 16, Mezőkopáncson 14, Batidán és Tótkutason 10–10, Gorzsán 8, Férgeden 7 és fél, Rétkopáncson 7, Szentkirályon 5–6 portát említ.[6] 1567-ben a csanádi szandzsákhoz tartozó Csomorkányon 65, Batidán pedig 39 kaput számoltak össze a török adóösszeírók.[7]

1570-ben a török adóösszeírás Vásárhely hat utcájában 287 házat említ, ebből kb. 2350 fős lakosságra következtethetünk. Ugyanekkor Mártélyon 54, Szentkirályon 19, Körtvélyesen 36, Kéktóráróson 40, Gorzsán pedig 14 fejadófizető volt. A szegedi szandzsák nyolc évvel később készített összeírásának adataiból Vásárhely területén kb. 1870 fős lakossággal számolhatunk. 1579-ben Pereskutason 74,

---

1 KRUZSLICZ István, 1984. 363–364.

2 SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 35.

3 SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 35–36. Az összeírás név szerint is felsorolja a lakosokat.

4 SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 36–37.; KOVÁCS István, 1984. 343.

5 SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 37.

6 SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 38.

7 SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 39.

Csomorkányon 65, Szentkirályon 41, Batidán 39, Férgeden 27, Fecskésen 25, Mezőkopáncson 21, Rétkopáncson 10 családot írtak össze a törökök.[8]

A törökellenes háborúk felerősödésével párhuzamosan a XVII. század Vásárhely gyakori elnéptelenedésének, majd a lakosság visszatelepülésének az időszaka. 1647-ben a török Szentes környékén ütközött meg III. Ferdinánd csapataival, minek következtében Vásárhely elnéptelenedett, az ekkor készült megyei adójegyzékben csupán 2 portával szerepelt.[9] A XVII. század végén mind a háborúban álló törökök és császáriak, mind segédcsapataik (tatárok és Thököly Imre kurucai) sarcolták az alföldi városokat, köztük Hódmezővásárhelyt is. Az itt élők a hatalmas terhek elől gyakran keresték a háborútól elzártabb vidékekre való menekülés útját.[10]

A vásárhelyiek nagyobb számban, több hullámban Kiskunhalasra menekültek, elsőként az 1692. évi halasi református anyakönyvben tűnnek fel; ebben az esztendőben Nagykőrösre is menekültek vásárhelyiek. A folyamatos menekülés 1693-ra zárult le (Halas és Nagykőrös mellett Szabadszállás, Solt, Szeged és Algyő volt a célállomás), amikor is Hódmezővásárhely kiürült, elnéptelenedett: szabad teret hagyva a tatárok fosztogatásának, pusztításának. A halasi anyakönyvekben összesen 25 vásárhelyi név szerepel, a menekültek közül ők voltak azok, akiknél valamiféle családi esemény (születés, házasság, halálozás) következett be 1692–1694 folyamán.[11]

Hódmezővásárhely 1695-ben is még teljesen lakatlan volt, elmenekült népessége csak 1699-ben, a karlócai béke megkötése után kezdett el lassan visszaszivárogni: október 19-én pl. 12 jobbágy tért haza családtagjaival és állataival Szabadszállásról, az 1701. évi német nyelvű kamarai összeírás pedig már 163 háztartásfőt jegyez Vásárhelyen (összehasonlításképpen az 1670. évi török defter 321 vásárhelyi háztartásfőt említ). A halasi anyakönyvekben szereplő 25 fő közül csak Bálint István, Baranyi János, Deák Mihály, Dezső Péter, Juhász János, Kis Pál, Nagy István, Tóth Pál és Zsoldos Ábrahám tért vissza, Posztós István és Varga Mátyás Halason halt meg, míg a többiek már nem tértek haza Hódmezővásárhelyre.[12]

Az összeírások hódmezővásárhelyi adatai a XVII–XVIII. században[13]

Év	Adatfelvétel	Adózó háztartásfők száma
1670	Török defter	321
1701	Adóösszeírás	163
1715	Országos összeírás	406
1720	Országos összeírás	314
1723	Földesúri összeírás	616
1729	Megyei összeírás	597
1731	Vagyonösszeírás dézsmához	760
1732	Dézsmajegyzék	843
1737	Megyei összeírás	684
1741	Megyei összeírás	455
1745	Megyei összeírás	868
1756/57	Dézsmajegyzék	880

8 SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 39–40.

9 SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 44.

10 KRUZSLICZ István, 1984. 351.

11 A névsor: Bakos János, Baranya János, Baranyi János, Bálint István, Csizmadia Mátyás, Czigány Csillag Mihály, Deák János, Deák Mihály, Dezső István, Dezső Péter, Gulyás János, Hegedűs János, Hódi Miklós, Juhász János, Kis Mátyás, Kis Pál, Kovács István, Nagy István, Nagy János, Posztós István, Szűcs János, Tóth István, Tóth Pál, Varga Mátyás, Zsoldos Ábrahám. A kiskunhalasi református anyakönyvek alapján KRUZSLICZ István Gábor, 2000. 15.

12 KRUZSLICZ István Gábor, 2000. 18–19.; KRUZSLICZ István, 1984. 353–354.

13 KRUZSLICZ István, 1984. 363., 370.

Az 1715. évi összeírással kapcsolatban Acsády Ignác megállapította, hogy tömegesen maradtak ki belőlük mindenütt az adóképes lakosok, és már 1719-ben megtették az előkészületeket az összeírás megismétlésére. 1720-ban pedig a szegényeket, akiknek csupán egy házuk volt, esetleg még az sem, egyszerűen kihagyták az összeírásból, éppúgy, mint a szegényebb iparosokat; Acsády az összeírásból ekkor kimaradt népesség arányát 50%-ra becsülte.[14]

A hivatalos országos népszámlálások megindulásáig egy-egy terület össznépességének megállapításához az egyházi anyakönyvek bizonyulnak a legjobb forrásnak, amelyek évente tartják nyilván a születések, házasságok és halálozások számát felekezetenként; Hódmezővásárhely esetében 1747-től. 1747-ben 325 volt a megkeresztelt vásárhelyi református gyermekek száma, a katolikusoké pedig 42 fő. 1747–1751 között 1918 születést jegyeztek fel az anyakönyvekben (évi átlagban 383 gyermek). Ezen adatok alapján a várostörténeti monográfiában a szerző az 1747. esztendő kapcsán 8155, 1750/51 vonatkozásában pedig 8524 főben állapítja meg Hódmezővásárhely össznépességét, amely számot még kiegészítheti a valamilyen ok miatt pontosan nem adatolható felekezetek, népcsoportok – egyébként nem számottevő – létszáma.[15]

Népszámlálási adatok Hódmezővásárhelyen 1825–1840[16]

	1825	**1828**	**1830**	**1835**	**1840**
Házak	3524	3441	3431	3396	3623
Családok	4701	4405	4050	3630	3758
Összlakosság	26 943	28 316	29 080	29 823	30 215

A XVIII. század közepétől számított bő 100 év alatt a város lélekszáma fokozatosan emelkedett, 1825-ben és 1846-ban pedig már a 8. helyet foglalta el e tekintetben országos viszonylatban: Pest, Debrecen, Pozsony, Szabadka, Kecskemét, Szeged és Buda előzte csak meg.[17] A dualizmus korának kezdetén az 1873-ban önálló törvényhatósági joggal is felruházott Hódmezővásárhely immár 4. a városok népességi rangsorában, ekkor már csak Budapest, Szeged és Szabadka előzi meg. 1910-re azonban a mérsékelten fejlődő város hat helyet csúszott vissza ebben a rangsorban, a szorosan vett élmezőnyből a vele azonos jogállású települések középmezőnyébe került.[18]

Hódmezővásárhely lélekszámának alakulása[19]

Év	**A népesség száma**
1786	15 822
1825	26 943
1846	32 393
1850	35 288
1869	49 153
1880	52 424

[14] KRUZSLICZ István, 1984. 364.

[15] KRUZSLICZ István, 1984. 365–366.

[16] SZEREMLEI Samu, 1911. 128.

[17] RÁKOS István, 1984. 454.

[18] GYÁNI Gábor, 1993. 221–222.

[19] RÁKOS István, 1984. 455.; GYÁNI Gábor, 1993. 222.; SZEREMLEI Samu, 1911. 128. Népszámlálási kötetek 1920–1941. (A szerző az 1920., 1930. és 1941. évi népszámlálásokról megjelent kötetekből kigyűjtötte az összes, Hódmezővásárhelyre vonatkozó adatot; e munka a Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára kézirattárában megtalálható. Pusztán gyakorlati szempontból, a jegyzetelés egyszerűsítése okán erre a kigyűjtésre hivatkozunk Népszámlálási kötetek 1920–1941 címmel.)

1890	55 475
1900	60 883
1910	62 445
1920	60 922
1930	60 342
1935	60 829
1939	61 692
1941	61 776

1910 után megfordult a trend: két évtizeden keresztül népességfogyás jellemzi a várost (I. világháborús embervesztesége a legóvatosabb becslések szerint is kb. 2800 fő volt[20]), 1930-ra a századfordulós lélekszám alá zuhan vissza az itt élők létszáma, majd 1941-ig is csupán lassú emelkedés figyelhető meg, és a lélekszám még ekkor sem éri el az 1910-ben mért csúcspontot.

Férfi–nő arány Hódmezővásárhelyen 1880–1941[21]

Év	Férfi	Nő
1880	26 362*	26 062
1890	28 129	27 497
1900	30 927	29 956
1910	31 797	30 648
1920	29 697	31 225
1930	29 637	30 705
1935	30 112	30 717
1939	30 484	31 208
1941	30 524	31 252

* A polgári népesség vonatkozásában, a katonai népességet nem számítva

Az I. világháború hatása nem csupán az össznépesség arányának alakulása kapcsán figyelhető meg, hanem a tekintetben is, hogy hosszú idő után 1920-ban fordult meg a férfiak és nők aránya Hódmezővásárhelyen: addig mindig férfi élt több a városban, onnantól fogva azonban a nők kerültek többségbe, ami nem is változott korszakunk végéig.

2. Népmozgások

Hódmezővásárhely népességének hullámzását, számbeli változásait már a török kiűzése utáni évtizedekben is erőteljesen meghatározta a migráció, legalább olyan mértékben, mint a természetes szaporodás és halálozás. A XVIII. század első évtizedeiben Magyarország nagy részére egyébként is kiterjedt a jelentős népmozgás, népvándorlás.

A visszatelepülés utáni, 1701. évi adóösszeírás 163 vásárhelyi háztartásfőjének 86,5%-a (141 fő) volt helyi születésű, s csupán 22 látta meg másutt a napvilágot, ezeknek is a fele a város közelében (Szentes, Batida, Makó, Mártély, Győ) született. Mindössze 6,7% (11 fő) érkezett távolabbi vidékekről: Békés, Légrád, Tószeg, Debrecen, Csatár, Megyeri, Szalánka, Temesvár, Vecse, Kassa településekről.[22]

[20] MAKÓ Imre, 2004. 38, 41.

[21] A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása 10. Végeredmények összefoglalása. Budapest, 1909. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 27.) 66.; Népszámlálási kötetek 1920–1941.

[22] KRUZSLICZ István, 1984. 364.

A Gregus család esküvői képe.

1717-ben 62 család hagyta el a várost, összefüggésben azzal, hogy felemelték az adókat, melyeket ráadásul többfelé (Károlyi és Schlick földesurak, egyház, fuvarozási és katonai terhek) is fizetniük kellett.[23] Az 1722. évi földesúri összeírás a 457 jobbágyból 266-ot (58,2%) nevez régi lakosnak, 191-et pedig jövevénynek, azaz új betelepülőnek (advena). Ez az adat már nagyarányú bevándorlásra utal, azonban a jövevények nem mindig települtek le véglegesen: ha nem találták könnyebbnek itt az adózási feltételeket, ők is hamar továbbálltak. 1731-ben is igen sok, addig ismeretlen új név jelent meg a dézsmalajstromban.[24]

Az adók folyamatos emelése, a földesúr újabb követelései, valamint a robot bevezetésének kísérlete miatt a lakosság egy része egyszerűen elszökött a városból: 1729 szeptemberéig újabb 103 család hagyta el Vásárhelyt. Erőteljesen megtizedelték a járványok is a lakosságot, az 1738–1739. évi pestisben elhaltak száma 2472 fő volt, az életben maradottaké csupán 2446 (49,7%). A pestis utáni években aztán gyorsan emelkedni kezdett a háztartásfők száma, nagyrészt továbbra is a nagymértékű bevándorlás hatására.[25]

1751-ben a földesúri tiszttartó erőszakoskodása elől menekülő gyeviek, azaz algyőiek telepedtek le nagyobb számban Hódmezővásárhelyen: a 36 áttelepült család leszármazottai közül utóbb többen sokáig használták a „Gyevi" előnevet.[26] Az anyakönyvek tanúsága szerint a bevándorlás egyik komoly forrása volt még a házasságkötés: leggyakrabban Szentesről, Makóról, Algyőről, Békésről, Csabáról, Orosházáról kerültek ide házasulandók.[27]

---

[23] KRUZSLICZ István, 1984. 364.

[24] KRUZSLICZ István, 1984. 365.

[25] KRUZSLICZ István, 1984. 365.

[26] KRUZSLICZ István, 1984. 366.; SZEREMLEI Samu, 1911. 90–91. Az algyői menekültek családnevei: Fiser, Gazos, Gera, Juhász, Karácsonyi, Kaszap, Kis, Kovács, Kökény, Lázár, Molnár, Nagy, Nyíri, Paksi, Sánta, Serkédi, Sós, Szabó, Szűcs, Szürke, Tápai, Tót, Vékony, Zamóczi, Zsíros, némely néven több család is.

[27] KRUZSLICZ István, 1984. 366.

1764-ben a vásárhelyi tanács 291 betelepülőt íratott össze, közülük 157 Arad, 58 Bihar, 28 Zaránd, 13 pedig Csongrád megyéből származott, de jöttek Erdélyből éppúgy, mint Békés, Csanád, Szatmár és Pest megyékből, s akadt köztük Heves, Fejér, Baranya és Veszprém megyéből beköltöző is.[28]

1796 és 1847 között – a korábbiakhoz képest – lanyhult a népmozgás, 194 fő telepedett le ebben az időszakban Vásárhelyen, főleg a környező megyékből és városokból. 1776-ban szervezett telepítésre is sor került, amikor Károlyi Antal a helytartótanács többszöri sürgetésére 230 katolikus családot telepített le a protestáns többségű városban; ekkor keletkezett Lóger és Lakhat városrész. E katolikus telepesek zömében Heves és Pest megyékből származtak, kisebbik hányaduk a Felvidék törvényhatóságaiból és a Dunántúlról. A beköltözők többsége magyar volt, kisebb számban jöttek szerbek, románok, szlovákok és német ajkú zsidók is, ez utóbbiak főleg az 1830–1840-es években.[29]

A népmozgás azonban továbbra sem csak beköltözésekben manifesztálódott, hanem szórványos kitelepülésekben is. Főleg a nincstelen zsellérek költöztek tovább a környező kamarai pusztákra és a Bánság uradalmaiba, ahol földet és adókedvezményt remélhettek (Dombegyház, Ittebe, Majdán, Rittberg). Többen a közeli dohánykertészetekben találtak megélhetést maguknak, így vásárhelyi kiköltözők adták például a sámsoni dohánykertészek többségét is.[30]

A XVIII. század végén újabb, ezúttal a Bánátba irányuló, a lakatlan és művelés alatt nem álló területekre központilag támogatott kirajzás eredményeként immár új község is született: a jellemzően Hódmezővásárhelyről, Szentesről, Makóról és Gyomáról elköltöző reformátusok 1794-ben megalapították Debelliácsa (1889-től Torontálvásárhely) települést. A 211 betelepült család többsége (40%) Hódmezővásárhelyről érkezett, 20–20% jött Szentesről és Makóról, 15%-nál kevesebb Gyomáról, míg a maradék 5% más helységekből származott. A betelepülőknek 10 éves hadmentességet biztosítottak, 6–10 éves adómentességet, földet, házhelyet és a ház felépítéséhez faanyagot adtak.[31]

A be- és kivándoroltak létszáma Hódmezővásárhely vonatkozásában[32]

Év	Bevándoroltak száma	Kivándoroltak száma
1900	6208	10 885
1910	7249	12 447
1920	9374	8888
1930	10 788	11 069

A XIX–XX. század fordulójára Hódmezővásárhely egyre inkább kárvallottja, mintsem haszonélvezője volt immár a népességvándorlásnak. Ekkoriban a bevándorlás mértéke ugyan még növekvő, de már igen alacsony szinten. A nem helyben született népesség aránya 1880-ban 8,9, 1890-ben 9,3, a századfordulón 10,3, 1910-ben 11,2%. Ugyanakkor jelentős a várost sújtó elvándorlás, a be- és kivándorlás egyenlege mind 1900-ban, mind 1910-ben, mind pedig 1930-ban negatív, ez a trend egyedül az I. világháborút közvetlenül követő népszámlálás alkalmával fordult meg.[33]

[28] RÁKOS István, 1984. 455.; SZEREMLEI Samu, 1911. 91.
[29] RÁKOS István, 1984. 455.
[30] RÁKOS István, 1984. 455.
[31] CSETE-SZEMESI István – GACHAL János – TÓTH Sámuel, 1996. 30–35.; BÖSZÖRMÉNYI Ede, 1993. 734.
[32] GYÁNI Gábor, 1993. 222.; Népszámlálási kötetek 1920–1941. A korábbi időszakból nincs adat.
[33] GYÁNI Gábor, 1993. 222.; Népszámlálási kötetek 1920–1941.

Hódmezővásárhely lakossága születési hely szerint 1900–1910[34]

Születési hely	1900		1910	
	szám	%	szám	%
Össznépesség	**60 883**	**100**	**62 445**	**100**
Hódmezővásárhelyi születésű	54 577	89,64	55 075	88,20
Más magyarországi születésű	6198	10,18	7245	11,60
Duna bal partja[1]	*154*	*0,25*	*154*	*0,25*
Duna jobb partja[2]	*193*	*0,32*	*219*	*0,35*
Duna–Tisza köze[3]	*2082*	*3,42*	*2610*	*4,18*
Tisza jobb partja[4]	*151*	*0,25*	*154*	*0,24*
Tisza bal partja[5]	*2384*	*3,92*	*2721*	*4,36*
Tisza–Maros szöge[6]	*1122*	*1,84*	*1147*	*1,84*
Királyhágón túl[7]	*105*	*0,17*	*218*	*0,35*
Ismeretlen születési helyű	*7*	*0,01*	*22*	*0,03*
Horvát-Szlavónországi és fiumei születésű[8]	19	0,03	26	0,04
Külföldi születésű[9]	89	0,15	99	0,16

A bevándorlás a századforduló táján elsősorban a város közvetlen környezetéből táplálkozott: a vásárhelyi határral szomszédos Békés megye itt még Csongrád és Csanád megyét is megelőzte. 1900-ban az összes bevándorolt közel egyharmada, 1910-ben 31,6%-a érkezett Békés megyéből, miközben a Szeged szívóhatásának inkább kitett Csongrád megye 22% körüli aránnyal képviselteti itt magát, Csanád pedig 1900-ban kevesebb mint egy tizednyivel, 1910-ben már csak 7,4%-kal. 200–250 főnyi népesség érkezett ekkor Torontál és Arad megyékből, 120–150 fős kontingensek Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Bihar, Jász–Nagykun–Szolnok és Bács–Bodrog vármegyékből. A bevándoroltak közel kétharmada érkezett a három szomszédos megyéből, fennmaradó részük pedig az azokkal szomszédos vármegyékből került ki. A migráció egyik alkotóeleme a munkaerőmozgás volt, emellett erősen kötődött a tulajdonszerzéshez is: főleg az orosházi gazdák igyekeztek a velük szomszédos vásárhelyi Pusztán földet szerezni. A bevándorlók közül kevesen érkeztek más törvényhatósági jogú városból (kb. tizedük, 1900-ban 640, tíz évvel később 801 fő), közel felük a szomszédos Szegedről, s viszonylag jelentősebb még a budapesti születésű bevándoroltak aránya (1900-ban a városi bevándorlók 13,7, 1910-ben már 22,2%-a). A városi bevándoroltak átlag egytizede érkezett Nagyvárad, Arad és Temesvár városaiból.[35]

Az elvándorlás ezzel szemben tágabb földrajzi teret érintett. A kivándoroltak mintegy felét (1900-ban 55,4, tíz évvel később 49,8%-át) a három legközelebbi megye fogadta be, melyek közül Csongrád megye (és különösen Szeged) szívóhatása érvényesült leginkább: az elvándorlók átlag 22%-a kötött ki ott. A XX. század első évtizedére mind Békés, mind Csanád megye sokat vesztett az elvándorlókra korábban gyakorolt vonzerejéből, Békés 1900-as 20,3%-os aránya 1910-re 12,9%-ra esett vissza, míg Csanád megye esetében 18,6, illetve 9,5% e két adat. Jelentékenyebb népesség választotta még célállomásául Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyét, azon belül is különösen Budapestet: 1900-ban a fővárosban találjuk a Vásárhelyről elvándoroltak 6,3%-át, 1910-ben pedig már 8,7%-át. Néhány száz fős vásárhelyi születésű kontingenst találtak a népszámlálást végzők emellett Torontál, Arad és Bihar megyékben is. Az elvándorlók jelentős része Vásárhelynél alacsonyabb jogállású településeken kötött ki, csupán negyedük költözött törvényhatósági jogú városba, főleg Szegedre és Budapestre, sokkal kisebb arányban Nagyváradra, Temesvárra és Aradra. Mindent összevetve a főbb származási helyek és vándorlási célpontok ebben a korszakban Hódmezővásárhely esetében nagyjából egybeestek, a város

[34] A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása, harmadik rész: A népesség részletes leírása. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 5.) Budapest, 1907. 50–87., 118–127.; A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása, ötödik rész: Részletes demografia. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 61.) Budapest, 1916. 24–27., 32–53.

[35] GYÁNI Gábor, 1993. 223.

onnan szívott el népességet, ahová le is adott a sajátjából. A kölcsönös népességcsere különösen Békés, Csongrád és Csanád megyék vonatkozásában volt intenzív: innen adódott a bevándorlók kétharmada, s ide távozott az elvándorlók fele.[36]

Hódmezővásárhely lakossága születési hely szerint 1920–1930[37]

Születési hely	**1920**		**1930**	
	szám	%	szám	%
Össznépesség	**60 922**	**100**	**60 342**	**100**
Hódmezővásárhelyi születésű	51 548	84,61	49 554	82,12
Más magyarországi születésű[10]	9146	15,01	10 577	17,53
Duna bal partja[11]	*200*	*0,33*	*199*	*0,33*
Duna jobb partja[12]	*255*	*0,42*	*339*	*0,56*
Duna–Tisza köze[13]	*3334*	*5,47*	*4386*	*7,27*
Tisza jobb partja[14]	*192*	*0,31*	*196*	*0,32*
Tisza bal partja[15]	*3224*	*5,29*	*3220*	*5,34*
Tisza–Maros szöge[16]	*1638*	*2,69*	*1926*	*3,19*
Királyhágón túl[17]	*303*	*0,50*	*311*	*0,52*
Horvát-Szlavónországi és fiumei születésű[18]	54	0,09	58	0,10
Külföldi születésű[19]	174	0,29	153	0,25

A két háború között sem változott érdemben a bevándorlás képe. A város lakossága továbbra is nagy, bár egyre csökkenő arányban helyi születésű. 500 főnél nagyobb népesség csak a környező megyékből és városokból, (csökkenő sorrendben) Békés, Csongrád, Csanád vármegyékből és Szegedről érkezett, e területek összesen a másutt született vásárhelyi lakosok 61%-át adják. 100 és 500 fő közötti lakosság érkezett még emellett (csökkenő sorrendben) Budapestről, Torontál, Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Bihar, Bács–Bodrog, Jász–Nagykun–Szolnok és Arad vármegyékből. Viszonylag jelentősebb volt az áttelepülés Csanád és Torontál vármegyék elcsatolt területeiről.

Hódmezővásárhelyen születettek az ország más területein 1920–1930[38]

Az elvándorlás célpontja	**1920**		**1930**	
	szám	%	szám	%
Összes elszármazott vásárhelyi	**8888**	**100**	**11 069**	**100**
Dunántúl[20]	349	3,93	426	3,85
Alföld[21]	8379	94,27	10 453	94,43
Észak-Magyarország[22]	160	1,80	190	1,72

A két háború közti időszakban is elsősorban a Vásárhelyhez közeli települések képezték az elvándorlás célállomásait: a távozók közel 95%-a a szélesebb értelemben vett (Budapestet is magában foglaló) Alföldön kötött ki, miközben Észak-Magyarország – többek közt a jelentős területelcsatolások miatt is – feleannyira sem volt vonzó, mint a Dunántúl. Az érkezőkhöz hasonlóan a távozók is Békés megye felé vették a legnagyobb számban az irányt, de sokan távoztak még (csökkenő sorrendben) Szegedre, Csongrád megyébe, Budapestre, Csanád és Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyékbe is.

[36] GYÁNI Gábor, 1993. 223–224.

[37] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

[38] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

3. A népesség etnikai megoszlása

A jellegzetes alföldi tanyás mezőváros, azaz igazi parasztváros Hódmezővásárhely találó jellemzését adta 1941 tavaszán Szathmáry Lajos gimnáziumi tanár: „Színtiszta magyar, java többségében református mezőváros, körötte hatalmas tanyavilág. A lakosság református része általában gazdálkodik, vagy ha már nem, akkor is a föld mellől került jelenlegi munkahelyére. A jövevény itt vagy megszokik, vagy elsorvad, vagy maga is földet vásárol."[39]

Hódmezővásárhely területén a kezdetektől fogva a magyar etnikum jelenléte volt a meghatározó, amelybe az időnként beköltöző idegenek is gyorsan beolvadtak.[40] A legkorábbi időszakra nézve SZEREMLEI Samu a magyarok mellett szláv népek jelenlétét említi (leginkább tótok, csekélyebb számban rácok és bolgárok). Emellett még kisebb mérvű besenyő, oláh és kun jelenlét mutatható ki, leginkább a határban használatos helynevek és földrajzi elnevezések eredete alapján.[41]

A város területén egykor létezett községek XVI. századi családneveit vizsgálva is szembetűnő Szeremlei szerint a magyar etnikum szinte kizárólagos volta; Vásárhely és a környező falvak vezetéknevei szinte kivétel nélkül magyar hangzásúak. Időnként telepesekkel kellett pótolni a háborúk és egyéb okok miatt elvándorolt helybéliek hiányát: ezek a telepesek főleg a szintén a török elől menekülő szerbek (rácok) voltak, s hamarosan be is olvadtak a túlsúlyban lévő magyar népességbe, amely Vásárhelyen mindvégig meg tudta akadályozni – gyakran földesurai segítségével – a szerbek más, környékbeli vidékeken igen jellemző túlzott elszaporodását is.[42] A XVIII. század folyamán a szerbek mellett kis számban érkeztek románok (oláhok), szlovákok (tótok) és németek is, akiknek nagy része hamarosan szintén beolvadt az itt élő magyar népességbe.[43]

A Török család három nemzedéke 1917-ben.

[39] SZATHMÁRY Lajos, 1980. 11.
[40] SZEREMLEI Samu, 1911. 82.
[41] SZEREMLEI Samu, 1901. 242–249.
[42] SZEREMLEI Samu, 1911. 82–85.
[43] SZEREMLEI Samu, 1911. 87.

Szeremlei Samu a korabeli összeírások vásárhelyi családneveiből következtet az etnikai arányokra. Az 1700/1701. évi hivatalos összeírások 68 vezetéknév alatt 124 családot számlálnak, melyekből csak 23 származott máshonnan, javarésze nemcsak magyar, hanem tősgyökeres helyi lakos is.[44]

1722-re a századforduló tősgyökeres családjai közül 24 elenyészett, de ezek sem tűntek el végleg, a később készült lajstromokban javarészt újra előkerülnek. 106 új név került ekkor a listára, de köztük 34 olyan volt, amellyel már a XVII. században találkozni lehetett vidékünkön, ami a török időkben elmenekültek folyamatos visszavándorlását igazolja. Két idegen hangzású név van csak az 1722-es jegyzékben (Laczkovics és Vulacz), hamarosan el is tűnik mindkettő. Ezzel szemben a lajstrom olyan újonnan előkerült neveket is tartalmaz, amelyek többsége később igencsak megszokottá válik Hódmezővásárhelyen és környékén. Az eltelt időben a családok száma 305-el, azaz évente 18%-kal nőtt.[45] A korábban távozott vásárhelyiek visszaköltözése egyébként a XVIII. század elejéig tartott nagyobb számban, majd fokozatosan megszűnt: 1722-ben 37, 1731-ben 29, 1742-ben 11 ilyen régi családnév bukkan fel újra az összeírásokban, míg 1762-ben már egy sem, 1795-ben is csak 4.[46]

A következő, 1731-ben felvett névsor a lakosság további erőteljes szaporodásáról tanúskodik, itt már 1589 család található, így az újabb gyarapodás évi 27%-ra tehető. 151 új név van a jegyzéken. A régi családok közül 62 maradt ki, melyek többsége azonban a későbbi jegyzékeken újra előfordult.[47]

Az 1738–1739. évi pestis nagy pusztítást okozott Vásárhelyen. Egyrészt az áldozatok összes száma tekintetében, másrészt azáltal, hogy közel 100 család végleg eltűnt e vidékről. A következő, 1742-ben készült összeírás így csak 951 családot sorol fel, közülük az új családok száma a 11 évvel korábbi lajstromhoz képest alig 57.[48]

---

[44] SZEREMLEI Samu, 1911. 86–87. Az ekkor összeírt családnevek: Ajtós, Albert, Arany, Baba, Bakos, Baku, Bánfi, Baranyai, Bariska, Barta, Becsei, Bencze, Bese, Bodrogi, Bucsa, Csala, Csócs, Csorba, Csordás, Csóti, Dara, Daru, Deák, Dezső, Dékán, Diák, Dobsa, Dobszai, Döme, Égető, Fejér, Gara, Gábor, Gojdár, Hódi, Juhász, Kasza, Kenéz, Kertész, Kincses, Kis, Koncz, Kotormán, Kovács, Kozma, Kús, Laskai, Marczi, Matók, Nagy, Olasz, Oláh, Orbán, Ötvös, Paksi, Pecsrai, Péter, Posztós, Rab, Rácz, Samu, Szabó, Szántó, Szél, Szilágyi, Szőke, Szűcs, Tatár, Tompai, Tót, Török, Varga, Váradi, Zsarkó; valamennyien kálvinista magyarok.

[45] SZEREMLEI Samu 1911. 88. Az újonnan megjelent családnevek: Aracsi, Asztalos, Balog, Banda, Bene, Benyhe, Bereczki, Berta, Bécsi, Békési, Biczó, Bíró, Boros, Bors, Bura, Búza, Czibula, Csabai, Csáki, Csávás, Cseh, Csende, Csengeri, Csikós, Csó, Dani, Dapsai, Dencsi, Dienes, Domján, Dura, Erdős, Fanczár, Fazekas, Fábián, Fehér, Fekete, Fülöp, Galamb, Gál, Gulyás, Győri, Gyulai, Hanyoki, Héder, Horvát, Illés, Jánosi, Katona, Kállai, Kása, Kencsei, Kenes, Király, Kismis, Kocsis, Komlósi, Korsós, Köntös, Kőrösi, Körösztös, Kun, Kurucz, Laczkovics, László, Lencse, Lendvai, Lévai, Lippai, Lósa, Lukács, Mató, Mádi, Mázas, Molnár, Munkács, Nagyszénási, Pap, Patkós, Pápai, Pécsi, Sajtos, Salló, Sipos, Sós, Sózó, Szakmári, Szalai, Szappanos, Száraz, Szénási, Szöllősi, Takács, Tűhegyi, Valkai, Vékony, Víg, Vulacz.

[46] SZEREMLEI Samu, 1911. 93.

[47] SZEREMLEI Samu, 1911. 88–89. Az újonnan feltűnt családnevek: Acsádi, Alány, Alföldi, Almási, András, Atyán, Balla, Baksa, Bang, Banga, Barna, Bábás, Bálint, Bártfai, Bekő, Berecz, Bihari, Bodor, Bokor, Boldog, Bolygó, Borbás, Borbély, Bordás, Borsi, Borsika, Borsos, Borús, Czabány, Czirok, Csajtos, Csekény, Cserba, Cseres, Cserés, Cseri, Csizmadia, Csonka, Csontos, Csősz, Csúti, Dajka, Darida, Dávid, Debreczeni, Deme, Dési, Diószegi, Dobos, Dobozi, Dobrosi, Dohányos, Dóda, Dorka, Dudás, Egyed, Egyek, Erdődi, Farkas, Fejes, Fendrik, Fodor, Földházi, Galambos, Gama, Garai, Garzó, Gellért, Godás, Gombai, Gombos, Góbi, Griczó, Gyarmati, Gyöngyösi, Hagymási, Harcsás, Hegedűs, Hegyes, Héczei, Hézső, Hős, Ilók, Jankó, Kacska, Kan, Kapás, Kaszás, Kádár, Kántor, Kelemen, Kelenfi, Kenessei, Kencses, Kerekes, Keresztúri, Kérges, Kisfalvi, Koczkás, Kocsordi, Kopasz, Kós, Kóti, Köpeczi, Körmöndi, Kövér, Krizsán, Kusa, Kusai, Kűmíves, Lakatos, Lasztóczi, Láda, Lázár, Lengyel, Légrádi, Lémicz, Lugasi, Lyánki, Makai, Maksa, Matula/Matulai, Mendár, Mendúr, Menyhárt, Mezőőri, Méhes, Méhész, Mérai, Mérges, Mészáros, Miskolczi, Mocsai, Mocsi, Monori, Mósik, Mózes, Mucsi, Nánási, Nemes, Német, Noé, Nyíri, Orbány, Orosz, Ozsvát, Öreg, Pajzán, Palócz, Papri, Pál, Páli, Pálinkás, Pető, Petres, Pisla, Pocsai, Podás, Ponyva, Rabatin, Ráhai, Rákos, Rákóczi, Rideg, Sallai, Sarkadi, Sándor, Sebők, Semmi, Selymeczi, Sepsei, Seregély, Simon, Sisa, Sisak, Sorany, Szakács, Szalkai, Szalma, Szarvas, Szatmári, Szenti, Szentpéteri, Szennyes, Sziládi, Sziliczai, Szoboszlai, Szőgyéni, Szuhai, Temesvári, Técsi, Tokaji, Topa, Tószegi, Tökös, Tőrösi, Trencsini, Újvárosi, Úri, Vad, Varjú, Varsányi, Vas, Vasányi, Vastag, Vata, Veres, Vékás, Vidács, Virág, Vonszi, Zsanu, Zsódos.

[48] SZEREMLEI Samu, 1911. 90. Az új családnevek: Adoni, Aknai, Árva, Bajnóczi, Bán, Bányai, Bátori, Betyár, Bordács, Bozsér, Búzi, Czövek, Csátre, Csúcs, Darabos, Derecskei, Dús, Erdélyi, Forrai, Gubi, Gyenge, Hajnal, Jász, Jó, Józsa, József, Kapucsi, Karancsi, Kecskeméti, Krucsó, Kubikopszki, Lázi, Lénárt, Magyar, Nánai, Noács, Pázsit, Porteleki, Sárai, Sárközi, Somodi, Sugár, Szecsei, Szente, Szikszai, Szomor, Tálas, Téresi, Tisza, Újvári, Üres, Vágó, Vég, Vida, Zaka, Zsíros.

Az 1762-ben készült névsor is csak 83 új családnevet tartalmaz.[49] Ezt követte a katolikus betelepítés, leginkább Lóger és Lakhat városrészek feltöltésével, így nem csoda, hogy a következő, 1795-ben készült összeírás újra nagyobb mennyiségű, 153 új családnevet tartalmaz. Egyúttal azonban az 1762-es lajstromból 1795-re eltűnt 121 név.[50]

A népesség anyanyelvi megoszlása 1880–1910[51]

Anya-nyelv	**1880***		**1890***		**1900**		**1910**	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Magyar	51 850	98,9	54 871	98,9	60 482	99,3	61 913	99,2
Német	280	0,5	178	0,3	165	0,3	127	0,2
Szlovák	146	0,3	158	0,3	127	0,2	160	0,3
Román	38	0,1	15	0,0	52	0,1	119	0,2
Ruszin	3	0,0	3	0,0	1	0,0	0	0,0
Horvát	30	0,1	2	0,0	5	0,0	5	0,0
Szerb			20	0,1	23	0,0	39	0,0
Egyéb[23]	77	0,1	228	0,4	28	0,1	82	0,1
Összesen	**52 424**	**100**	**55 475**	**100**	**60 883**	**100**	**62 445**	**100**

* A polgári népességre vonatkoztatva

Az igazi etnikai arányok megállapításához azonban a XIX. század utolsó harmadában megindult országos népszámlálások számadatai nyújtanak jó fogódzót. 1880 és 1910 között végig 99% körül mozgott Hódmezővásárhely lakosságán belül a magyar anyanyelvűek aránya; eleinte kicsivel alatta, a korszak végére magabiztosan felette. Mivel nem volt számottevő a város bevándorlásból eredő népességgyarapodása, így nem lehetett nagyobb tömegű más nemzetiségű (és idegen vallású) beköltözővel sem számolni.[52] Ebben a korszakban a többi anyanyelvi csoport (a németség 1880-as arányát leszámítva) egyszer sem érte el az össznépesség 0,5%-át. A második helyet addig biztosan őrző német kisebbségtől 1910-re vette át a szlovák (tót), s nagyrészt őrizte a későbbiekben is e pozícióját, a németek egyedül 1930-ban tudtak visszaelőzni.

[49] SZEREMLEI Samu, 1911. 90. Az új családnevek: Aradi, Ardai, Baricsa, Bojtár, Bona, Cselei, Csenki, Dó, Élesdi, Fiú, Földesi, Gera, Gonosz, Hanász, Hőgye, Imolya, Imre, Jakó, Kandó, Kaposi, Karaszony, Kassai, Kaszap, Koczka, Komjáthi, Kemecsei, Köteles, Laczkó, Liszkai, Magda, Marosi, Marton, Máté, Mező, Ménesi, Moczán, Mónus, Novák, Ónodi, Paku, Pánczél, Percsi, Pólya, Sipter, Siskó, Suba, Szalontai, Szekeres, Szentandrási, Szerencsi, Székely, Szilaj, Szürke, Táncos, Tápai, Tódor, Tunyogi, Túri, Zsarnai, Zsiga.

[50] SZEREMLEI Samu, 1911. 92–93. Az új családnevek 1795-ben: Ambros/Ambrus, Ábrahám/Ábrahány, Baga, Bagi, Bari, Bartók, Bodó, Bokas, Boktai, Bornyas, Bódai, Bódizsár, Czuczi, Csanda, Csarmaz, Csegeri, Csermus, Csíki, Csöngöri, Darabont, Dávidházi, Demeter, Détár, Doszlop, Egri, Erdei, Fazikas, Fári, Ferenczi, Fogarasi, Földvári, Fulai, Gajdány, Galos, Godacs, Gothel, Göllőn, Gulai, Gyaraki, Hegyi, Herczek, Hopaur, Hopla, Jáger, Jókoi, Kajer, Kátai, Kenécs, Kerékjártó, Kokovai, Konstantin, Kónya, Kopecsi, Kruzslicz, Lászlai, Lengyen, Líbor, Liptai, Lovász, Lőkös, Lugosi, Maczelka, Madhedes, Markovics, Megyaszali, Meszlényi, Mihály, Miklós, Milácsi, Mocsári, Mohos, Monar, Móricz, Móris, Nyulasi, Orevics, Palkó, Pataki, Patócs, Petros, Pintér, Póka, Pozsgai, Radicz, Rátkai, Rostás, Rózsa, Sarró, Sápi, Silasi, Simor, Sinka, Sinkó, Süle, Szallasi, Szanai, Szentesi, Sziskó, Sziver, Szos, Tóbiás, Tónai, Tornyai, Trunger, Veszpernyi, Vetró, Vincze, Viski, Zombor, Zsadányi.

[51] Népszámlálási kötetek 1900–1910.

[52] GYÁNI Gábor, 1993. 234–235.

Anyanyelvi megoszlás területi bontásban 1910[53]

Terület	Magyar	Német	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Egyéb
Belterület	37 425	120	44	35	5	36	80
I. kerület	*3588*	*15*	*6*	*6*	*0*	*12*	*8*
II. kerület	*5009*	*11*	*4*	*3*	*0*	*3*	*33*
III. kerület	*5964*	*4*	*5*	*2*	*0*	*3*	*1*
IV. kerület	*3758*	*41*	*13*	*9*	*2*	*9*	*11*
V. kerület	*6235*	*14*	*3*	*2*	*1*	*5*	*0*
VI. kerület	*5202*	*19*	*3*	*5*	*0*	*0*	*21*
VII. kerület	*3737*	*7*	*6*	*6*	*2*	*2*	*3*
VIII. kerület	*3932*	*9*	*4*	*2*	*0*	*2*	*3*
Külterület	24 488	7	116	84	0	3	2
Tanya	*13 594*	*1*	*19*	*33*	*0*	*1*	*0*
Puszta	*6928*	*5*	*77*	*42*	*0*	*1*	*2*
Gorzsa	*3966*	*1*	*20*	*9*	*0*	*1*	*0*
Összesen	**61 913**	**127**	**160**	**119**	**5**	**39**	**82**

A táblázat jelzi, hogy a csekély számban jelenlévő etnikai kisebbségek közül a németek, a horvátok és a szerbek szinte kizárólag a belterületen koncentrálódtak, ellenben a szlovákok és románok többsége a város külterületén élt.

Az etnikai homogenitást fokozza, hogy a hódmezővásárhelyi nem magyar anyanyelvűek 80–90%-a tudott magyarul is. 1880-ban a polgári népesség 99,8%-a (52 315 fő), a magyarul nem tudók 81%-a (465 fő) beszélte a magyar nyelvet. Tíz évvel később a polgári népesség 99,9%-a, a nem magyar ajkúak 86,8%-a tudott magyarul. 1900-ban az összlakosság 99,9%-a (60 839 fő) ismerte a magyart, a nem magyar anyanyelvűek 89%-a (357 fő) is. 1910-ben továbbra is a lakosság 99,9%-a (62 400 fő) beszél magyarul, az idegen anyanyelvűeknek pedig immár 91,5%-a (487 fő).[54]

A korábban tapasztalt arányok a két világháború közti időszakban sem változtak, Hódmezővásárhelyen ekkor is szinte kizárólagos, azaz végig 99% körüli és feletti a magyar etnikum aránya.

A népesség anyanyelvi megoszlása 1920–1941[55]

Anyanyelv	1920		1930		1941	
	szám	%	szám	%	szám	%
Magyar	60 223	98,9	59 997	99,5	61 224	99,2
Szlovák	155	0,3	117	0,2	92	0,1
Német	152	0,2	120	0,2	82	0,1
Román	142	0,2	48	0,1	79	0,1
Szerb	27	0,0	9	0,0	7	0,0
Rutén	10	0,0	1	0,0	16	0,0
Horvát	1	0,0	5	0,0	0	0,0
Bunyevác, sokác stb.	–	–	4	0,0	2	0,0
Cigány	166	0,3	13	0,0	45	0,1
Egyéb	46	0,1	28	0,0	229	0,4
Mindösszesen	**60 922**	**100**	**60 342**	**100**	**61 776**	**100**

[53] A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása, első rész: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 42.) Budapest, 1912. (a továbbiakban: MStK 42.) 542–543.

[54] Népszámlálási kötetek 1900–1910.

[55] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

Az anyanyelvi egyneműséget semmi sem törte meg, a magyaron kívül egyetlen csoport sem tudott még 0,5% fölé sem kerülni az össznépesség arányában. A magyarok mellett még három anyanyelvi csoport került, legalábbis ideiglenesen, 100 fő fölé: a szlovákok, a németek, valamint a románok, számuk és szerepük azonban még összességében is jelentéktelennek mondható. Az egyéb anyanyelvűek 1941-ben mért viszonylag nagyobb száma (229 fő) a zsidótörvényekkel van összefüggésben, ekkor ugyanis 193 jiddis és héber anyanyelvű személyt írtak össze a városban. Mellettük az egyéb anyanyelvűek körébe 1920-ban és 1930-ban bolgárok, csehek, lengyelek, olaszok és oroszok, 1941-ben pedig ezek mellett még vendek és szlovének tartoztak. A magyarul tudást vizsgálva még egyértelműbb a helyzet ebben a korban, a nem magyar anyanyelvűeknek 1920-ban 90,7, tíz évvel később pedig 87,8%-a magyarul is tudott.[56]

Anyanyelvi megoszlás területi bontásban 1920–1930[57]

Terület	Magyar		Szlovák		Német		Román		Egyéb	
	1920	**1930**	**1920**	**1930**	**1920**	**1930**	**1920**	**1930**	**1920**	**1930**
Belterület	36 403	36 590	61	41	131	109	30	12	215	31
I. ker.	*3655*	*3477*	*5*	*14*	*36*	*24*	*5*	*0*	*8*	*5*
II. ker.	*4632*	*4330*	*3*	*2*	*12*	*13*	*3*	*0*	*3*	*7*
III. ker	*5893*	*5773*	*2*	*2*	*2*	*5*	*1*	*2*	*18*	*1*
IV. ker.	*3918*	*3606*	*43*	*10*	*37*	*29*	*8*	*1*	*16*	*8*
V. ker.	*5621*	*5321*	*3*	*7*	*12*	*8*	*2*	*0*	*5*	*0*
VI. ker.	*4974*	*4885*	*1*	*1*	*12*	*3*	*5*	*5*	*47*	*2*
VII. ker.	*3654*	*3558*	*4*	*3*	*13*	*21*	*3*	*1*	*8*	*4*
VIII. ker.	*4056*	*4048*	*0*	*2*	*7*	*6*	*3*	*1*	*110*	*4*
Telepek	*–*	*1562*	*–*	*0*	*–*	*0*	*–*	*2*	*–*	*0*
Külterület	23 820	23 407	94	76	21	11	112	36	35	29
Tanya	*12 709*	*12 340*	*5*	*33*	*6*	*4*	*56*	*14*	*13*	*18*
Puszta	*6838*	*6320*	*87*	*37*	*8*	*4*	*50*	*17*	*5*	*2*
Gorzsa	*4273*	*4747*	*2*	*6*	*7*	*3*	*6*	*5*	*9*	*9*
Összesen	**60 223**	**59 997**	**155**	**117**	**152**	**120**	**142**	**48**	**250**	**60**

A területi adatokat elemezve megfigyelhető, hogy a német népesség továbbra is a város belterületén koncentrálódott, a szlovákok a bel- és külterületen egyaránt, míg a románok inkább a külterületen. A várostól messzebb fekvő, Békés vármegyéhez közeli Puszta lakossága volt a legvegyesebb, itt nagyobb számban írtak össze a magyar mellett szlovák és román népességet is. A fenti táblázatban az egyéb anyanyelvűek 1920-as nagyobb létszámát az adja, hogy itt ide sorolták az újvárosi (VIII. kerület) cigányságot is, akiket tíz évvel később már magyar anyanyelvűként tüntetett fel a népszámlálás.[58]

Az állampolgárság viszonylatában még erőteljesebb a hazai fölény, mint az anyanyelv tekintetében. 1880-ban csupán a polgári lakosság 0,03%-a (18 fő) volt „külföldi honos” (11 osztrák, 1 olasz, 6 egyéb állampolgár). Tíz évvel később 19 külföldi él Vásárhelyen (0,04%; 15 osztrák, 2–2 német és szerb). 1900-ban az össznépesség 0,05%-a (32 fő) nem magyar állampolgár (20 osztrák, 4–4 német, szerb és amerikai), 1910-ben pedig 35 személy (0,06%; 25 osztrák, 3–3 bosnyák és török, 1–1 német, olasz, brit és bolgár). 1930-ban Vásárhelyen a lakosság 99,7%-a volt magyar, 0,3% külföldi állampolgár, ez utóbbiak szám szerint csökkenő sorrendben: román, csehszlovák, osztrák, jugoszláv, orosz, amerikai, német és francia állampolgárok.[59]

[56] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[57] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[58] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[59] Népszámlálási kötetek 1900–1941.

1941-ben az állampolgárság helyett a nemzetiség fogalmával számoltak, ekkor a lakosság 99,2%-a vallotta magát magyar és – többek közt a zsidótörvényekkel összefüggésben – 0,8% külföldi nemzetiségűnek, szám szerint csökkenő sorrendben zsidónak, románnak, szlováknak, cigánynak, németnek, ruszinnak, szerbnek, vendnek és szlovénnek.[60]

4. A népesség vallási megoszlása

A Hódmezővásárhely és környéke területén élők – a csanádi püspökség közelsége okán is – I. István uralkodása idején a keresztény hitre tértek, a terület és a Maros vidéke kezdetben a kalocsai egyházmegye, kisebb része a Tisza környékén a váci egyházmegye szervezetébe épült be, majd ezek szerepét idővel a csanádi egyházmegye vette át.[61] A terület birtokosai is a bakonybéli, zalai, dömösi, szentbenedeki szerzetesek, valamint Margit-szigeti apácák voltak. 1030 után különösen nagy szerepet játszottak az itt élők új hitre térítésében a bencés szerzetesek. A tatárjárás előtt hét templom működött e vidéken (pl. Szőlős, Erzsébet, Batida, Csomorkány). A római katolikus lakosság számarányát idővel a betelepülő görög katolikus rácok és oroszok, valamint a még I. Lajos király idején is pogány kunok csökkentették némileg.[62]

1332 és 1337 között a csanádi egyházmegyében a Maroson túli (maroselvei) főesperesség 13 tizedjegyzékben szereplő plébániája között megtalálható Hód, Vásárhely és Szentkirály is. Ugyanekkor a váci egyházmegye csongrádi főesperességéhez tartozott Mártély.[63] A 15–16. században is több plébánia létezett a város környékén, így pl. a hódvásárhelyi 15. századi folyamatos létezését bizonyítja plébániai iskolája. Az 1540-es évektől aztán a környék egyházainak tevékenységét a változó történelmi körülmények, így a reformáció terjedése alapvetően átalakították.[64]

Az egymást követő török hódítási hullámok felmorzsolták nemcsak a környék közigazgatását, hanem a csanádi egyházmegye szervezetét is; 1551-ben a püspöki székhely, Csanád is török kézre került. A katolikus egyház közel 200 évre elvesztette minden addigi pozícióját. Egyúttal gyorsan terjedt Hódmezővásárhely vidékén a reformáció is. A reformáció első nagy nemzedékének több kiemelkedő képviselője is ebben az országrészben tevékenykedett 1532-től, munkásságuk nyomán Szeged, Csanád, Makó, Mezőtúr, Gyula és Békés a hitújítás központjai lettek. A vásárhelyi reformáció sorsára leginkább a gyulai vártartomány helyzete volt hatással.[65]

Az első reformátorok még a hitújítás lutheri irányzatát hozták magukkal e vidékre, de hamarosan a kálvini ág került fölénybe, 1569-ben már biztosan kálvinista papja van Hódmezővásárhelynek. Egy kis unitárius gyülekezet is alakult a városban, amely még a XVII. században is fennállt, bár tevékenységük nem lehetett széleskörű, létük éppúgy nem veszélyeztette a kálvini irányzat fölényét, mint az abba utóbb be is olvadt lutheri ág.[66]

Vásárhely és környéke 1567-ben már a makói egyházmegyéhez tartozott, a XVI. század közepén pedig református pap működött Vásárhelyen, Mágocson, Csomorkányon és valószínűleg Batidán is. Szilárd építésű templomot azonban majd csak a török kiűzése utáni időszaktól találunk Hódmezővásárhelyen és környékén.[67]

A reformáció térhódítása után a protestantizmus gyakorlatilag 200 éven át hegemón szerepben volt e területen.[68] Egyéb vallásúakat főleg a nem túl nagymérvű betelepedés sodort a városba, így például

---

60 Népszámlálási kötetek 1920–1941.

61 IMRE Mihály, 1984. 579.

62 SZEREMLEI Samu, 1901. 266–271.; IMRE Mihály, 1984. 579–588.

63 IMRE Mihály, 1984. 583–584.

64 IMRE Mihály, 1984. 586–587.

65 IMRE Mihály, 1984. 595–599.

66 IMRE Mihály, 1984. 599–600.

67 IMRE Mihály, 1984. 600–601.

68 IMRE Mihály, 1984. 608.

óhitű katolikusokat, utóbb görögkeletieket a XVI. század végétől a XIX. század közepéig folyamatosan érkező románokkal. Vásárhelyre e románok főleg Erdélyből és a Bánságból érkeztek cselédnek és pásztornak. Közéjük tartozott a cigányság nagyobb része is. A görögkeleti egyház törzstagjait azonban városunkban nem ők, hanem a Macedónia és Albánia területéről bevándorolt kereskedők, az ún. görögök adták, akik előszeretettel költöztek református településekre, ahol hitük miatt nem kellett elnyomástól tartaniuk.[69]

Főleg evangélikusok, részben katolikus vallásúak voltak a szlovák betelepülők. Az ő betelepülésük korábban megindult, mint a románoké, de közel sem volt tömeges; 1560-ban Csomorkány 95 családnevéből 7 volt csak szláv hangzású. Az 1730. évi uradalmi összeírás szerint egyébként a város első evangélikusai zömében magyarok voltak, 11 családot adtak.[70] 1757-ben nagyobb számban érkeztek evangélikusok Komárom környékéről, létszámuk azonban még így sem volt elegendő ahhoz, hogy önálló gyülekezetet alkossanak saját pappal és iskolával; hitéletük a református gyülekezetéhez kapcsolódott.[71] 1796 és 1847 között a 48 beköltözött családfő közül már 32 volt szlovák,[72] és csak 16 magyar.[73] Közülük 22 jött Békés megyéből (pl. 10 Komlósról, 4 Szarvasról, 3 Orosházáról), 5–5 Hont és Gömör, 4 Árva, 2–2 Liptó, Pest, Csanád, Túróc, Zólyom, 1–1 Bihar és Heves megyéből.[74]

Az evangélikusok az 1780-as években már a tótkomlósi evangélikus egyház leányegyházát alkották, majd az 1790–91-es országgyűlésen elnyerték jogukat a szabad vallásgyakorlathoz. Gyülekezetük létszáma 1797-ben már 363 fő, köztük sok iparos, mester, céhtag.[75]

A katolikusok sokáig kevesen voltak, az 1723. évi összeírás idején pl. 35 család 145 fővel. Ők zömében magyar etnikumúak voltak,[76] bár Szeremlei vélhetően joggal gyanítja a szlovák elem jelenlétét a 8 katolikus Tót nevű család, illetve a szerbekét a 4 Rácz család tagjai között. Vélhetően szintén nem magyar eredetűek voltak a Pellis, Oros, Czibula, Moyzes és Huszta nevű katolikusok sem.[77] 1753-ban mintegy 200 főre volt tehető a városban a katolikus hívek száma.[78] A XVIII. század közepén a katolikus halotti anyakönyvek tanúsága szerint az idegen származású katolikusok legnagyobb része (románok) Erdélyből és a Szilágyságból származott, de érkeztek Szegedről, a Duna mellékéről, Kecskemétről, Jászberényből, Gyuláról, Bihar és Vas megyéből is. A század végére megszaporodtak köztük az idegen nevűek.[79]

A katolikus egyház Vásárhelyen a legnagyobb gyarapodását az 1776–1777. évi földesúri telepítésnek (Lóger, Lakhat városrészek) köszönhette. Károlyi Antal ekkor mintegy 230 családot költöztetett

---

[69] Agora, Giba, Gyuricza, Konstantinovics, Lotta, Mojszics, Pegada, Tódor, Zigori családok. Velük egy időben, vagy valamivel később jöttek az Antonovics, Bozsovics, Gyorgyevics, Lausevics, Misity, Ságics, Szabor és Szteics családok. Főleg 1816 körül érkeztek a Drágomir, Csokán, Csorba, Komlósán, Pakuzár nevű román famíliák, főleg juhászok. De magyarok is tartoztak e betelepülőkhöz: Forgács, Kelenfi, Kis, Szabó, Veres nevűek. A Dózics/Dósics család 1848-ban jelent meg városunkban, beházasodva a Gyorgyevics famíliába. Szeremlei Samu, 1911. 94–95.

[70] Két Csonka, egy-egy Czabáni, Darida, Jankó, Kis, Komlósi, Matulai, Rákosi, Szűcs, Tót és Trencsini család. SZEREMLEI Samu, 1911. 96–97.

[71] IMRE Mihály, 1984. 674.

[72] Barnak, Biszterczki, Buro, Czupra, Figura, Galiczki, Hajnal, Hlavács, Kloczka, Kozlok, Kluka, Lehóczki, Lacsni, Lauricz, Mikali, Marcskó, Matris, Mihalik, Navelács, Orbács, Oravecz, Paulus, Petrács, Povászki, Rozlos, Rakoviczi, Rimóvszki, Sivlai, Szijedi, Szabovicz, Szeberik. SZEREMLEI Samu 1911. 97.

[73] Béres, Gál, Fidi, Hlavács, Janeczki, Kérdő, Király, Klimer, Kozsehuba, Likavecz, Magyar, Marton, Német, Toldi, Visdnenszki. SZEREMLEI Samu, 1911. 97.

[74] SZEREMLEI Samu, 1911. 97.

[75] IMRE Mihály, 1984. 674–675.

[76] 25 család: Almási, Bodor, Gelliczi, Hajdú, Horvát, Kis, Komjáti, Kovács, Kőmíves, Molnár, Ponyva, Salamon, Simon, Szabó, Szűcs, Takács nevűek. SZEREMLEI Samu, 1911. 98.

[77] SZEREMLEI Samu, 1911. 97–98.

[78] IMRE Mihály, 1984. 610.

[79] Bacsa, Beblovics, Bernadics, Bitter, Bujsár, Détár, Erber, Godó, Gordos, Hollentonner, Hoppauer, Huszka, Kaufer, Klinger, Knauz, Kovácsik, Kruzslicz, Líbor, Litószki, Loresz, Marsovszki, Matyics, Markovics, Melis, Morecz, Mulárcsik, Osztaticzki, Parse, Peszik, Pikali, Polyák, Pokornyik, Radics, Remkaszner, Roznóczki, Sinkó, Summájer, Szajner, Szecskó, Szevera, Sziver, Szmolenszki, Törőcsik, Trungel, Ulbrich, Verók, Zubriczki, Zsiró. SZEREMLEI Samu, 1911. 99–100.

be, főleg magyarokat, leginkább Pest és Heves megyékből, de érkeztek felvidéki tót településekről éppúgy, mint a Dunántúlról. A máshonnan érkezett katolikusok főleg házasodás útján telepedtek meg Hódmezővásárhelyen.[80] 1774 után közel 800 fő, 1778-ban pedig 1000 fő feletti a helyi katolikus lakosság lélekszáma.[81] A XIX. század első felében a város katolikus népessége egyenletesen növekedett, az 1842-es Canonica Visitatio már 8611 lelket talált: ebből a vásárhelyi anyaegyházhoz 7278, Mártélyhoz 299, Sámsonhoz 913, Kenyeréhez 56, Tégláshoz 7, Kutashoz 3, Földvárhoz 46, Hámszárítóhoz 9 fő tartozott. A vásárhelyi katolikus egyház ekkor kedvezőbb gazdasági-anyagi körülményeket élvezett, mint a közel háromszoros lélekszámú református; többek közt bírták a földesúr patrónus támogatását is.[82]

Hódmezővásárhelyre legkésőbb az izraelita vallásúak szivárogtak be, egyrészt a törvény tilalma, másrészt a hatóságok és a helyiek ellenszenve miatt. A zsidók II. József rendelkezéséig nem használtak vezetékneveket. 1770-től egyre többen tartózkodtak a városban és határában: bőrszedők, boltosok, kocsmárosok voltak, akik lakhatásukért taksát fizettek a földesúrnak. Számukat azonban eleinte korlátozták, az útlevéllel nem rendelkezőket pedig kitoloncolták. A XIX. század első felében immár vezetéknévvel tűnnek fel a vásárhelyi zsidóság tagjai. Számuk folyamatosan emelkedik, 1840–1844 között 26, 1845 és 1848 júliusa között 59 zsidó család érkezett a városba. Javarészt németajkúak voltak, a lakosság többi részével nemigen elegyedtek. Arad, Bács, Bereg, Borsod, Győr, Komárom, Pest, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál, Zemplén, Veszprém, Csanád, Csongrád megyékből (itt főleg Szegedről), Nyitra városából érkeztek, de voltak köztük külföldi (morva, porosz, szász, cseh) családok is.[83]

Vallási megoszlás 1825–1840[84]

Vallás	**1825**	**1828**	**1830**	**1835**	**1840**
Református	9639	10 161	10 540	10 831	11 025
Katolikus	2916	3087	3171	3143	3190
Evangélikus	267	277	275	283	299
Görögkeleti	351	351	344	370	362
Zsidó	58	52	56	58	77

1848-ban a vásárhelyi lakosság 68,6%-a (27 120 fő) volt református vallású, 24,8% pedig római és görög katolikus. Az evangélikusok az össznépesség 1,8, az izraeliták pedig 1,6%-át adták. Bő két évtizeddel később, 1869-ben a reformátusok aránya 69,6% volt (34 222 fő), míg a katolikusoké 23,6% (11 624 fő). Az evangélikusok ekkor 2,5, az izraeliták pedig 2,7%-os aránnyal képviseltették magukat.[85] Az evangélikusok 1869–1890 között megfigyelhető jelentősebb számaránybeli növekedését az e felekezethez tartozók Békés megyéből történő jelentősebb mérvű bevándorlása okozta. A bevándorlás szűk volumenére, erőtlenségére és a zsidó vallásúak alacsony természetes szaporodására vezethető vissza ellenben az izraeliták számának a XIX. század utolsó harmadától tapasztalható folyamatos csökkenése.[86]

[80] SZEREMLEI Samu, 1911. 100.

[81] IMRE Mihály, 1984. 611–612.

[82] IMRE Mihály, 1984. 673.

[83] 1800–1809: Fülep, Policzer, Steinbach, Vodjáner; 1810–1819: Dajcs, Padi, Schvopach, Schvájger, Spitzer; 1820–1829: Gross, Grünsfeld, Miskolczi, Müller, Pollák, Schenk; 1830–1839: Bauer, Blau, Böhm, Braun, Czukor, Drach, Ebstein, Feigelstock, Grossmann, Hátsek, Kis, Klein, Kohn, Messinger, Roman, Rozenberg, Rozenzweig, Rubin, Singer, Tull, Vájsz családok. SZEREMLEI Samu 1911. 105–107.

[84] SZEREMLEI Samu, 1911. 128.

[85] GYÁNI Gábor, 1993. 235.; BÖSZÖRMÉNYI Ede, 1993. 731–732.

[86] GYÁNI Gábor, 1993. 235–236.

A népesség felekezeti megoszlása 1880–1910[87]

Vallás	1880*		1890*		1900		1910	
	szám	%	Szám	%	szám	%	szám	%
Református	35 538	67,8	36 721	66,2	39 395	64,6	39 503	63,3
Római katolikus	12 650	24,1	13 872	25,1	16 197	26,7	17 616	28,2
Evangélikus	1695	3,2	2277	4,1	2520	4,1	2550	4,1
Izraelita	1685	3,2	1574	2,9	1570	2,6	1381	2,2
Görögkeleti	448	0,9	379	0,7	499	0,8	535	0,9
Görög katolikus	35	0,1	58	0,1	93	0,2	161	0,2
Unitárius	19	0,0	312	0,6	436	0,7	477	0,8
Egyéb	354	0,7	282	0,3	173	0,3	222	0,3
Nazarénus	-	-	-	-	163	0,3	174	0,3
Baptista	-	-	-	-	-	-	9	0,0
Anglikán	-	-	-	-	-	-	1	0,0
Felekezeten kívüli	-	-	-	-	-	-	38	0,0
Összesen	**52 424**	**100**	**55 475**	**100**	**60 883**	**100**	**62 445**	**100**

* A polgári népességre vonatkoztatva

A XIX–XX. század fordulóján Hódmezővásárhely felekezeti megoszlása már koránt sem olyan egyértelmű, mint például az etnikai arányai. Továbbra is meghatározó ugyan a református felekezet szerepe, de számuk folyamatosan csökken, miközben ezzel párhuzamosan folyton nő a római katolikusoké az össznépességen belül. Ez a tendencia több okra is visszavezethető. Egyrészt a bevándorlás nagyobb részben katolikus vallásúakat sodort a városba, miközben az elvándorlás inkább a reformátusokat érintette. Másrészt a vegyes házasságok általában katolikus betérést eredményeztek, lévén a ka-

A Vekerdi család 1929-ben. (PJ)

[87] Népszámlálási kötetek 1900–1910.

tolikus papok a házasulandóktól reverzálist (kötelezvény, írásos nyilatkozat, melyben a nem katolikus fél kötelezi magát arra, hogy katolikus házastársát hitétől nem fogja eltántorítani, valamint mindkét nembeli gyermeküket katolikus módon keresztelik meg és nevelik) követeltek. Harmadrészt pedig a születéskorlátozás is komoly szerepet játszott itt: a birtok egy kézben maradását biztosító, sokat kárhoztatott egyke-rendszer ugyanis leginkább a református vallású földbirtokos parasztokra volt jellemző, szemben a többgyermekes, nagyobb családmodellre építő katolikussággal.[88]

A református és a római katolikus vallások hívein kívül 1880 és 1910 között egyik felekezet követőinek számaránya sem éri el az össznépesség 5%-át. Az evangélikusok valamivel 4% felett stabilizálták pozícióikat, míg az izraeliták aránya folyamatosan csökkenő tendenciát mutat. Saját szűkre szabott keretein belül nő a görög katolikusok és a görögkeletiek száma (a görög katolikusoknál a nazarénusok is többen vannak 1900-ban és 1910-ben), míg a városban friss vallásnak számító unitáriusok 1880 után indulnak fejlődésnek, a nazarénusokhoz hasonlóan javarészt ők is a reformátusok bázisából építkezve, azok pozícióit gyengítve.

A vallási megoszlás területi bontásban 1910[89]

Terület	Református	Római katolikus	Evangélikus	Izraelita	Görögkeleti	Görög katolikus	Unitárius	Egyéb
Belterület	24 395	10 306	671	1355	344	109	366	199
I. kerület	*2255*	*956*	*113*	*229*	*46*	*14*	*17*	*5*
II. kerület	*4248*	*575*	*98*	*19*	*53*	*10*	*58*	*2*
III. kerület	*4783*	*951*	*42*	*26*	*94*	*14*	*61*	*8*
IV. kerület	*1704*	*1307*	*134*	*595*	*60*	*15*	*25*	*3*
V. kerület	*2061*	*3951*	*41*	*112*	*39*	*10*	*38*	*8*
VI. kerület	*3228*	*1605*	*119*	*147*	*16*	*31*	*55*	*49*
VII. kerület	*2798*	*546*	*100*	*181*	*18*	*15*	*11*	*94*
VIII. kerület	*3318*	*415*	*24*	*46*	*18*	*0*	*101*	*30*
Külterület	15 108	7260	1879	26	191	52	111	23
Tanya	*9661*	*3621*	*183*	*11*	*58*	*21*	*88*	*5*
Puszta	*2795*	*2485*	*1640*	*10*	*83*	*26*	*7*	*9*
Gorzsa	*2652*	*1204*	*56*	*5*	*50*	*5*	*16*	*9*
Összesen	**39 503**	**17 616**	**2550**	**1381**	**535**	**161**	**477**	**222**

A XX. század első évtizede végének vallási megoszlását tekintve látható, hogy a város római katolikusok uralta V. kerületét kivéve mindenütt a reformátusok vannak többségben, bár a belterület IV. kerületében is meglehetősen kiegyenlített a két legnagyobb felekezet aránya. Az evangélikusok a Békés megyével szomszédos külterületi Pusztán messze a legerősebbek, az összes vásárhelyi evangélikus 64%-a ide koncentrálódik. Az izraeliták 98%-a a belterületen élt, számottevő a jelenlétük a város IV. és I. kerületében.

[88] GYÁNI Gábor, 1995. 216.

[89] MSK 42. 542–543.

A népesség felekezeti megoszlása 1920–1941[90]

Vallás	1920		1930		1941	
	szám	%	szám	%	szám	%
Református	36 675	60,2	35 682	59,2	34 844	56,4
Római katolikus	19 025	31,2	19 686	32,6	21 427	34,7
Evangélikus	2712	4,5	2611	4,3	2745	4,4
Izraelita	1226	2,0	1151	1,9	1501[24]	2,4
Görögkeleti	494	0,8	375	0,6	392	0,6
Unitárius	397	0,7	401	0,7	451	0,7
Görög katolikus	212	0,3	146	0,2	218	0,4
Baptista	13	0,0	34	0,1	45	0,1
Egyéb	168	0,3	256	0,4	153	0,3
Felekezeten kívüli	20	0,0	32	0,1	131	0,2
Mindösszesen	**60 922**	**100**	**60 342**	**100**	**61 776**	**100**

A két háború közti időszakban a korábban már megfigyelhető tendenciák folytatódtak. Folyamatosan csökkent a reformátusok száma, arányuk 1930-ra már 60% alá csökkent az össznépességen belül. Ezzel párhuzamosan nőtt a római katolikusoké, 1920 után rendszeresen 30% feletti aránnyal, a korszak végére már a 35%-ot közelítve. A többi felekezet számaránya e korszakban stagnált, s egyik sem érte el továbbra sem a lakosság 5%-át – az evangélikusok kivételével meg sem tudta közelíteni azt.

A vallási megoszlás területi bontásban (a négy meghatározó felekezet vonatkozásában) 1920–1930[91]

Terület	Református		Római katolikus		Izraelita		*Evangélikus*	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930	1920	1930
Belterület	23 066	22 718	10 891	11 280	1208	1126	823	809
I. ker.	*2257*	*2070*	*1022*	*1058*	*222*	*169*	*131*	*152*
II. ker.	*3712*	*3362*	*764*	*799*	*19*	*26*	*80*	*77*
III. ker.	*4365*	*4129*	*1296*	*1427*	*23*	*28*	*78*	*81*
IV. ker.	*1701*	*1518*	*1437*	*1392*	*569*	*533*	*201*	*135*
V. ker.	*2126*	*2114*	*3312*	*2990*	*78*	*82*	*53*	*77*
VI. ker.	*3037*	*2967*	*1656*	*1591*	*102*	*91*	*132*	*116*
VII. ker.	*2574*	*2457*	*738*	*790*	*153*	*137*	*118*	*106*
VIII. ker.	*3295*	*3154*	*666*	*688*	*42*	*60*	*30*	*33*
Telepek	*–*	*947*	*–*	*545*	*–*	*0*	*–*	*32*
Külterület	13 608	12 964	8134	8406	18	25	1889	1802
Tanya	*8487*	*7721*	*3970*	*4298*	*8*	*14*	*149*	*197*
Puszta	*2497*	*2278*	*2612*	*2454*	*6*	*3*	*1717*	*1557*
Gorzsa	*2624*	*2965*	*1552*	*1654*	*4*	*8*	*23*	*48*

A város belterületén a reformátusok számbeli fölényben voltak, amit csak az V. kerület (pl. Lóger, Lakhat) római katolikus fölénye tört meg. Az izraeliták aránya a IV. kerületben (amely magában foglalta az ún. „zsidónegyedet") jóval magasabb az átlagnál. A külterületen azonban ennél vegyesebb volt

[90] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

[91] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

a kép. Gorzsán szinte teljes volt a református dominancia, a Tanya nagy része is református többségű, de itt már több területen voltak többségben a római katolikusok (Gorzsán egyedül 1920-ban Nagyréten, ellenben a Tanyán 1920-ban Külsőerzsébeten és Öthalmon, s a korszakban végig Tompaháton, valamint a hagyományosan „pápista", 65–70%-ban római katolikusok lakta Mártélyon). Az etnikai megoszláshoz hasonlóan vallási szempontból is a várostól 20–40 km távolságra fekvő Puszta térsége volt a legvegyesebb, többek közt az ide nagyobb számban betelepült evangélikus szlovákoknak köszönhetően. A valamivel több mint 30 határrésszel felmért területen 13 helyen regisztráltak római katolikus, és csak 12 határrészen református többséget, 7–8 helyen pedig egyenesen az evangélikusok voltak számbeli többségben.[92]

Az 1900 és 1930 közti népszámlálások adatsorai szerint a református vallás egyedül a magyar anyanyelvűek között volt listavezető,[93] ami azonban – a magyar nyelv szinte kizárólagos volta miatt – továbbra is református városnak mutatta Hódmezővásárhelyt. A szlovákok körében az evangélikus,[94] a helyi németségen belül a római katolikus vallás volt a jellemző,[95] a románoknál pedig főleg a görögkeleti, és nyomában a görög katolikus.[96] A szinte jelentéktelen létszámú anyanyelvi csoportok közül a ruszinoknál a görög katolikus,[97] a horvátoknál a római katolikus,[98] a szerbeknél pedig a görögkeleti vallás dominált.[99]

5. A népesség foglalkozási megoszlása, birtokszerkezete

Hódmezővásárhely vidékén a kezdetektől a mezőgazdaság volt meghatározó. A tágas legelők és a nagy kiterjedésű rétek már a legkorábbi időszakban kiváló terepet nyújtottak az állattenyésztés terjedésének, amely mellett a korai időszakban – a Tisza szabályozása előtt – nagyon komoly szerepet kapott a halászat is. Az ipar és kereskedelem a kezdetekben nagyon elmaradott volt, e vidéken legfeljebb kenyérsütőket, főzőket és cserepeseket említenek a korai oklevelek; a vidék lakossága szinte kivétel nélkül őstermelő volt, akik leginkább házilag, mellékesen állították elő iparcikkeiket. A mindennapi élet szükségletei tartották életben az iparosok közül az agyagiparral, valamint a szövéssel-fonással

---

92 Népszámlálási kötetek 1920–1941.

93 1900-ban a 60 482 magyar anyanyelvűből 39 386 református, 16 008 római katolikus, 2425 evangélikus, 1546 izraelita, 436 unitárius, 432 görögkeleti, 162 nazarénus, 77 görög katolikus, 10 egyéb vallású. 1910-ben a 61 913 magyar anyanyelvűből 39 492 református, 17 446 római katolikus, 2406 evangélikus, 1366 izraelita, 477 unitárius, 404 görögkeleti, 174 nazarénus, 101 görög katolikus, 9 baptista, 38 felekezeten kívüli. 1920-ban a 60 223 magyar anyanyelvűből 36 670 református, 18 722 római katolikus, 2556 evangélikus, 1210 izraelita, 397 unitárius, 348 görögkeleti, 142 görög katolikus, 13 baptista, 165 egyéb és ismeretlen vallású. 1930-ban az 59 997 magyar anyanyelvűből 35 674 református, 19 551 római katolikus, 2501 evangélikus, 1138 izraelita, 321 görögkeleti, 125 görög katolikus, 687 egyéb és ismeretlen vallású.

94 1900-ban a 127 szlovákból 87 evangélikus, 31 római katolikus, 6 görög katolikus, 2 görögkeleti, 1 református. 1910-ben a 160 szlovákból 126 evangélikus, 26 római katolikus, 5 református, 3 görögkeleti. 1920-ban a 155 szlovákból 125 evangélikus, 28 római katolikus, 2 görög katolikus. 1930-ban a 117 szlovákból 88 evangélikus, 21 római katolikus, 3 görög katolikus, 2 görögkeleti, 1 református, 2 egyéb és ismeretlen vallású.

95 1900-ban a 165 németből 125 római katolikus, 24 izraelita, 8 evangélikus, 7 református, 1 nazarénus. 1910-ben a 127 német anyanyelvűből 91 római katolikus, 18 evangélikus, 13 izraelita, 4 református, 1 görög katolikus. 1920-ban a 152 németből 105 római katolikus, 30 evangélikus, 15 izraelita, 1–1 görög katolikus és református. 1930-ban a 120 német anyanyelvűből 82 római katolikus, 21 evangélikus, 10 izraelita, 5 református, 1 görögkeleti, 1 egyéb és ismeretlen vallású.

96 1900-ban az 52 román anyanyelvűből 43 görögkeleti, 8 görög katolikus, 1 római katolikus. 1910-ben a 119 románból 88 görögkeleti, 29 görög katolikus, 2 római katolikus. 1920-ban a 142 románból 93 görögkeleti, 40 görög katolikus, 6 római katolikus, 2 református, 1 egyéb és ismeretlen vallású. 1930-ban a 48 románból 27 görögkeleti, 16 görög katolikus, 4 római katolikus, 1 református vallású.

97 1900-ban az 1 ruszin görög katolikus, 1920-ban a 10-ből 6 görög katolikus, 2–2 római katolikus és görögkeleti.

98 1900-ban az 5 horvát egyaránt római katolikus, 1910-ben az 5 horvátból 3 római katolikus, 2 görögkeleti, 1920-ban az 1 horvát római katolikus, 1930-ban az 5 horvátból 4 római katolikus, 1 görögkeleti.

99 1900-ban a 23 szerbből 22 görögkeleti, 1 görög katolikus. 1910-ben a 39 szerb anyanyelvűből 30 görögkeleti, 5 görög katolikus, 4 római katolikus. 1920-ban a 27 szerbből 19 görögkeleti, 8 görög katolikus. 1930-ban mind a 9 szerb görögkeleti vallású. Népszámlálási kötetek 1900–1930.

foglalkozókat. Az 1469-ben Csomorkányon összeírt 51 lakos nevei közt csupán három Szabóval, valamint egy-egy Cserepessel, Szekérjártóval és Kalmárral találkozunk, míg az 1516-ban Vásárhelyről fennmaradt 12 vezetéknév közt két Szabó található.[100]

Korábban már szóba került, hogy 1560-ban 174 adófizető kaput és 184 családfőt írtak össze a város területén, 24 juhos gazda, 1 kovács és 1 deák mellett. Ekkor a kovács- és deákmesterség jelenthette a városi értelmiséget, míg a juhos gazdák (arányuk 13% az összes családfőhöz viszonyítva) a helyi társadalom leggazdagabbjait. Ezzel szemben a szegények közül csak a belső háztelekkel rendelkező zselléreket lehet számba venni, arányuk az összes családfő 9%-át tette ki. Vagyis az adófizetők 78%-a csupán földet művelő személy volt, kizárólagos megélhetési forrásként foglalkozva a földműveléssel. A gazdagabbak kereskedőként vagy pusztabérlőként is üzletelhettek, míg a szegényebbek a kertészetből, vagy más hasonló tevékenységből élhettek meg.[101]

A XVII. századi török adó- és tizedelszámolási jegyzék 106 zsellért és 215 gazdát tüntetett fel, ami már komoly vagyoni differenciálódást jelez. A zselléri állapot azonban nem jelentett teljes elszegényedést, vagyontalanságot, földnélküliséget. Közülük 49 foglalkozott gabonatermeléssel, 31 szőlőműveléssel, 13 állattenyésztéssel. Ugyanakkor a gazdák közül nem foglalkozott földműveléssel 3, nem tenyésztett állatokat 51, míg 15 fő sem földműveléssel, sem állattenyésztéssel nem foglalkozott. 40–50 adózó volt kénytelen bérmunkát is vállalni, a kisebb gabona- és bortermelők egy része is bérmunkára szorult.[102]

A török háborúk miatti elnéptelenedést követő visszatelepülés korszakában, 1701-ben készült összeírás 163 háztartásfője közül 73%-nak volt ökre, 84%-nak tehene, 87,1%-nak lova, 60,1%-nak sertése és 38,6%-nak juha. 99 fő (60,7%) rendelkezett közülük gabonavetéssel. Az ekkor összeírtak a török korban itt élőknek kb. a felét tették ki, s láthatóan főleg azok tértek vissza a városba, akiknek volt valamennyi állatállományuk.[103]

Szitáló asszony. (MNL CSML HF PJ)

[100] SZEREMLEI Samu, 1901. 257–266.
[101] KRUZSLICZ István, 1984. 343.
[102] KRUZSLICZ István, 1984. 343–344.
[103] KRUZSLICZ István, 1984. 354.

A hódmezővásárhelyi adózó háztartásfők társadalmi tagozódása a XVIII. *század első felében*[104]

	1701		1720		1729		1737		1745	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Nemes	2	1,2	2	0,7	8	1,3	4	0,6	9	1,0
Jobbágy	140	85,9	286	91,0	415	68,7	501	73,2	593	68,4
Zsellér	17	10,4	14	4,5	134	23,3	146	21,4	228	26,2
Iparos	4	2,5	12	3,8	40	6,7	33	4,8	38	4,4
Összesen	**163**	**100**	**314**	**100**	**597**	**100**	**684**	**100**	**868**	**100**

A fenti táblázat adatai alapján megfigyelhető egyrészt a paraszti társadalmon belül a zsellérek számának fokozatos növekedése, másrészt pedig az iparosok alacsony arányszáma alapján a vásárhelyi ipar fejletlensége.

A kézművesek a szegényebb rétegekhez tartoztak, csupán néhányuknak sikerült felemelkedniük a középrétegek soraiba. A mesteremberek vagyonosabbjai földműveléssel is foglalkoztak, míg a vagyontalan kézművesek (takácsok, csizmadiák, nyereggyártók, lakatosok, borbélyok) csupán mesterségük gyakorlásából tartották fenn magukat. Ellenben a város vezetői (főbíró, bírák, esküdtek) az összeírások tanúsága szerint a lakosság jómódú rétegéhez tartoztak. A városi értelmiség csekély számú képviselőit (papok, tanítók, jegyző) maga a város tartotta el, így ezek nem voltak a vagyonos réteghez tartozóknak tekinthetők.[105]

A mezőgazdaságon belül sokáig az állattartás, az állattenyésztés vitte a prímet Vásárhelyen, így a helyi lakosság vagyoni differenciálódása tekintetében is döntő szerepe volt a birtokolt állatállománynak. Az állatok piaci értékesítésének lehetősége volt a vagyonosodás egyik fő forrása. A jobbágy általában házzal, szállásfölddel, szőlővel és állatokkal rendelkezett. A zsellérnek is lehetett háza és szőlője, de ez önmagában még nem jelentette számára a zsellérsorból való kiemelkedést. A házas zsellérek növelhették állatállományukat, amivel kedvezőbb helyzetbe is kerülhettek, mint a kevés földdel rendelkező jobbágyok.

Cséplőmunkások csoportja. (MNL CSML HF)

[104] KRUZSLICZ István, 1984. 435.

[105] KRUZSLICZ István, 1984. 435–437.

A vagyoni különbségek azonban egészen addig nem voltak erőteljesek, amíg az állattartás mellé jelentőségben fel nem zárkózott a földművelés. Addig jórészt a középrétegből emelkedett ki néhány gazdagabb paraszt, akiknek állatállományuk adta vagyonuk jelentős részét. Itt külön kiemelendő az igásökrök szerepe: ilyet főleg a földműveléssel foglalkozó jobbágyok tartottak, a rétegződés szempontjából meghatározó tényező volt, hogy ki hány igásállattal bírt; minél többel, értelemszerűen annál vagyonosabbnak számított a jobbágy.[106]

Ökrös gazdák száma és aránya Hódmezővásárhelyen 1723-ban[107]

Ökrök száma	Háztartások száma	Háztartások aránya
0	324	52,6%
1–2	115	18,7%
4–5	86	14,0%
6	65	10,5%
8	13	2,1%
9–22	13	2,1%
Összesen	**616**	**100%**

A fenti adatsorból kitűnik, hogy az 1723. évi összeírás idején a vásárhelyi háztartásfők 47,4%-a tartott ökröt. Az összeírás további rovataiból tudjuk, hogy ők rendelkeztek az összes gabonatermés 90,3, a teljes állatállomány 79,8 és a bortermés 76,3%-ával. Ugyanakkor az igavonó ökörrel nem bíró háztartások az összes gabonatermés tizedét sem termelték, valamint az állatállomány negyedével sem rendelkeztek, holott a háztartások több mint felét ők tették ki.[108]

Igavonó ökrökkel bíró háztartások száma és aránya 1729–1745[109]

Ökör	1729		1732		1737		1741		1745	
	ht.	%	ht.	%	ht.	%	ht.	%	ht.	%
0	310	52,1	595	70,6	453	66,3	301	66,3	690	79,9
1–2	109	18,2	71	8,4	71	10,4	32	7,0	18	2,0
3–4	88	14,7	79	9,4	67	9,8	41	9,0	33	3,7
5–6	68	11,3	62	7,3	65	9,5	57	12,5	75	8,5
7–8	20	3,4	31	3,7	25	3,6	24	5,2	46	5,2
9-nél több	2	0,3	5	0,6	3	0,4	0	0,0	6	0,7
Össz.	**597**	**100**	**843**	**100**	**684**	**100**	**455**	**100**	**868**	**100**

Az ökörtartó háztartások aránya a XVIII. század közepén fokozatosan csökkent, különösen az 1–4 ökörrel bírók száma. A több ökörrel bírók száma általában stagnált, a 7–8 ökrösöké nőtt némileg. Ez a tendencia összefüggésben állt a zselléresedés folyamatával: 1720-ban 314 háztartásfőből 14 élt zsellérsorban (4,5%), 1729-ben 597-ből 139 (23,3%), 1737-ben 684-ből 146 (21,3%), míg 1745-ben 868-ból már 228 (26,3%). A város környéki földek kimérésével párhuzamosan a XVIII. század második felében erőteljesen felgyorsult a zselléresedés folyamata Hódmezővásárhelyen.[110]

[106] KRUZSLICZ István, 1984. 429.
[107] KRUZSLICZ István, 1984. 429.
[108] KRUZSLICZ István, 1984. 429.
[109] KRUZSLICZ István, 1984. 430.
[110] KRUZSLICZ István, 1984. 430–431.

Az 1729. évi összeírásban külön kiemelték a kézműveseket is: 18 szabót, 12 csizmadiát, 7 takácsot és 3 szűcsöt sorolnak fel. Az 1745. évi megyei összeírás 39 kézművest említ.[111]

A városban élő csekély számú nemes nem a leggazdagabb, legvagyonosabb réteghez tartozott. A XVIII. század közepén mindössze két nemes család (Török, Szilágyi) élt a városban, számuk 1775-ig 21-re nőtt, az 1780-as évek közepére pedig már meghaladta a 150-et. Beköltözésük folyamatosnak bizonyult, az ország minden részéből (Abaúj, Bars, Békés, Borsod, Heves, Krassó, Somogy, Szabolcs, Közép-Szolnok, Szepes, Trencsén, Veszprém, Zala, Zemplén stb. megyék) érkeztek. Ők is jobbágytelken gazdálkodtak, így helyzetük nem különbözött sokban a telkes jobbágyokétól, nekik is viselniük kellett a földesúri terheket, bár e terhek fokozódása idején a nemesi jogállás járt bizonyos gazdasági előnyökkel. A nemesi dézsmamentesség mellett a XVIII. század végétől nem terhelte őket a katonatartás és a forspont kötelezettsége sem: a nemesekre kivetett subsidiumot fizették katonai hozzájárulás címén. A XVIII. század végétől egyre több jómódú jobbágy igyekezett ezért az e kiváltságokat biztosító armálist megszerezni.[112]

A XVIII–XIX. század fordulójától a parasztság rétegződésének alapja immár egyre inkább a földbirtoklás volt; az igaerővel, munkaeszközökkel rendelkező zsellérekből földbirtokos válhatott, míg az, aki nem tudta vállalni tovább szállásföldje megművelését, végleg zsellérsorba süllyedt.[113] A földművelésből élők között a házzal és földdel rendelkező gazdák száma eleinte nagyobb volt a házzal bíró vagy ház nélküli zsellérekénél, a XVIII. század végére azonban megfordult ez az arány.[114]

Anya öt gyermekével. (MNL CSML HF TV)

[111] KRUZSLICZ István, 1984. 436.
[112] RÁKOS István, 1984. 555.
[113] RÁKOS István, 1984. 556.
[114] SZEREMLEI Samu, 1911. 209.

Házas-földes gazdák és házas-házatlan zsellérek aránya a XVIII. *század folyamán*[115]

Év	Telkes gazdák	Zsellérek
1701	110	53
1720	311	13
1729	695	139
1759	2228	725
1789	2052	2133

Emellett 1731-ben 800 telkes gazdát, 1772-ben 3, 1808-ban már 733 ház és föld nélküli zsellért írtak össze, míg 1813-ban 2268 házzal igen, de földdel nem rendelkező, valamint 725 sem házzal, sem földdel nem bíró zsellért számláltak Vásárhelyen.[116]

A paraszti gazdálkodáson belül az addig meghatározó állattartás mellé a XIX. század első felére zárkózott fel végleg a földművelés, elsősorban a gabonatermelés. Az állattartás őrizte ugyan jelentőségét, de a fejlődést immár a földművelés, a gabonatermesztés, a kapásnövények terjedő kultúrája jelentette. Az állattartásra berendezett szállást az előbb ideiglenesen, majd a cselédek, majorosok, béresek, családtagok által állandóan lakott tanya váltotta fel; a városi ház volt az állandó lakhely és a gazdasági központ, míg a tanya az üzemhely.[117]

A parasztság rétegződése 1773–1847[118]

	1773		1780		1785		1808		1847	
	szám	%	szám	%	Szám	%	szám	%	szám	%
Telkes jobbágy	854	46,9	936	37,9	1066	41,7	963	24,9	1396	26,9
Házas zsellér	663	36,5	1004	40,6	950	37,2	2133	55,1	2425	46,9
Ház nélküli zsellér	301	16,6	532	21,5	540	21,1	773	20,0	1353	26,2
Összesen	**1818**	**100**	**2472**	**100**	**2556**	**100**	**3869**	**100**	**5174**	**100**

A közlegelő egyenlőtlen használata miatt már az állattartás jelentőségére alapuló korszakban is megindult a parasztság differenciálódása, amely folyamat azonban a földművelés bekapcsolódásával még inkább felerősödött a XIX. század első évtizedeiben. A paraszti középréteg 1–2 jobbágytelket birtokolt, a vékony felső réteg ennél nagyobb területen gazdálkodhatott. Hamarosan megindult a földkoncentráció folyamata néhány parasztgazda és armalista vezetésével.[119]

Az úrbérrendezés (1772) alkalmával a zsellérek földigényét az uradalom nem elégítette ki, a birtokszerzés lehetősége, azaz a telkes jobbággyá válás esélye ekkortól minimálisra csökkent számukra. Arányuk pedig egyre nőtt, nyaranta sokan másutt (Békés, Csanád, Arad, Bihar, Pest megyékben) kerestek és találtak munkát, egészen azon 1796-ban kelt földesúri intézkedésig, amely a városból való kiutasítás fenyegetésével tiltotta meg nekik, hogy máshol keressenek megélhetési forrást. 1790-ben vezették be az „emberpiac" intézményét, innentől a gazdák a piactéren mindig találtak maguknak munkaerőt. Ugyanakkor a zsellérek közül kerültek ki az állattartó gazdaságok pásztorai, csikósai, gulyásai, mások napszámos vagy részes munkával keresték kenyerüket, és jelentős réteget képviselt az egész esztendőre lekötött szolgák, szolgálók, cselédek csoportja is. A zsellérek egy rétege azonban nem vállalta az ilyen munkát végzők sorsát, s kiszakítva magát a társadalomból, betyárként a szabad, kötöttségektől mentes életet választotta. A betyárvilág képviselte banditizmus a XVIII. század végétől

[115] SZEREMLEI Samu, 1911. 210.
[116] SZEREMLEI Samu, 1911. 210.
[117] RÁKOS István, 1984. 449.
[118] RÁKOS István, 1984. 559.
[119] RÁKOS István, 1984. 558.

vált egyre hangsúlyosabbá, garázdálkodásuk nem volt egy településhez köthető, olykor három-négy megye határára is kiterjedt.[120]

Foglalkozási megoszlás 1825–1840[121]

	1825	**1828**	**1830**	**1835**	**1840**
Tisztviselők és előkelők	34	20	17	22	27
Polgárok és mesteremberek	384	385	383	443	469
Nemesek szolgái	51	75	85	88	108
Parasztok	1028	1165	1098	1116	1171
Jobbágyok és kertészek	2621	2904	2737	2382	2459

A tanyán élő népességnek az össznépességen belüli nagy aránya (1869-ben 37,3%, a századfordulón és a XX. század első évtizedében 39%) is mutatja, hogy a XIX–XX. század fordulóján is a mezőgazdaság határozta meg a város foglalkozási szerkezetét. Hódmezővásárhely gazdaságszerkezete továbbra is jellegzetesen mezővárosi maradt, az agrárjelleg minősítette.[122]

A népesség foglalkozási főosztályok szerinti megoszlása (keresők és eltartottak együtt) 1890–1910[123]

Foglalkozási főosztály	**1890**		**1900**		**1910**	
	szám	%	szám	%	szám	%
Őstermelés	41 151	74,0	41 129	67,6	39 992	64,1
Bányászat, ipar és forgalom	8803	15,8	11 184	18,4	13 892	22,2
Közszolgálat és szabadfoglalkozások	1587	2,9	1997	3,3	2131	3,4
Véderő	164	0,3	62	0,1	57	0,1
Napszámosok külön megnevezés nélkül	1837	3,3	2636	4,3	2393	3,8
Házicselédek	963	1,7	1598	2,6	1698	2,7
Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	1121	2,0	2277	3,7	2282	3,7
Mindösszesen	**55 626**	**100**	**60 883**	**100**	**62 445**	**100**

A törvényhatósági jogú városok körén belül 1900-ban Hódmezővásárhely számított a leginkább elmaradottnak, amennyiben egyrészt itt volt messze legnagyobb az agrárnépesség aránya, másrészt pedig utolsó helyen állt az iparból és kereskedelemből élő lakosság részesedését tekintve. Mindez még úgy is igaz, hogy 1890 és 1910 között az őstermelésből élő népesség aránya 10%-kal csökkent, miközben az ipar-forgalmié mintegy 7%-kal nőtt. Ez utóbbiak aránya az I. világháború előtti időszakban 15–20% körül mozgott, s 1941-re sem érte el a 30%-ot, miközben Debrecen esetében már az I. világháború előtt is 40% felett volt.[124]

A két világháború között is egyértelműen a mezőgazdaság, a város agrárjellege dominált, ekkor a város népességének átlagban kb. 60%-a élt az őstermelésből (folyamatosan csökkenő arányban, 1930-ban és 1941-ben már 60% alá zuhanva), míg az iparforgalmi népesség aránya – rendszeres, de lassú növekedéssel – átlagban 25% körül mozgott, 1941-re azonban már a 30%-ot közelítette.

[120] RÁKOS István, 1984. 557–569.
[121] SZEREMLEI Samu, 1911. 128.
[122] GYÁNI Gábor, 1993. 231–232.
[123] Népszámlálási kötetek 1900–1910.
[124] SZABÓ Ferenc, 1975. 50.; GYÁNI Gábor, 1993. 232–233.

A népesség foglalkozási főosztályai (keresők és eltartottak együtt) 1920–1941[125]

Foglalkozási főosztály	1920		1930		1941	
	szám	%	szám	%	szám	%
Őstermelés	38 562	63,3	35 638	59,1	35 330	57,2
Bányászat, ipar és forgalom	14 013	23,0	16 173	26,8	17 927	29,0
Közszolgálat és szabadfoglalkozások	2627	4,3	2612	4,3	2900	4,7
Véderő	724	1,2	138	0,2	687	1,1
Napszámosok külön megnevezés nélkül	1245	2,0	1137	1,9	313	0,5
Nyugdíjasok, tőkepénzesek, magánzók	1454	2,4	2050	3,4	1910	3,1
Házicselédek	1270	2,1	1334	2,2	1158	1,9
Egyéb és ismeretlen foglalkozásúak	1027	1,7	721	1,2	1551	2,5
Foglalkozás nélküliek	–	–	539	0,9	810	1,3
Mindösszesen	**60 922**	**100**	**60 342**	**100**	**61 776**	**100**

Az iparforgalmi népességen belül az iparból élők voltak meghatározóak, 1941-re arányuk az össznépességen belül 20% fölé emelkedett. Az iparból élők között hagyományosan a ruházati ipar, az építőipar, a vas- és fémipar és az élelmiszeripar foglalkoztatta Vásárhelyen a legtöbb munkaerőt. 1920 és 1941 között az őstermelésen és az iparon kívül egyedül a kereskedelemben és hiteléletben foglalkoztatottak aránya került 5% fölé (1930-ban 5, 1941-ben 5,7%).[126]

Hódmezővásárhely XIX–XX. századi történetében mindvégig meghatározó volt az önálló egzisztenciák aránya és szerepe. Összefüggésben azzal, hogy a város határában nem voltak jelentős uradalmak, így a termelésbe bevont mezőgazdasági ingatlanok javarészt paraszti tulajdonban vagy bérletben voltak, a századfordulón a többi törvényhatósági jogú város átlagánál kb. 10%-kal volt magasabb a vásárhelyi önálló keresők aránya, s a város össznépességének 1920-ban is 44,7, 1930-ban pedig 43,6%-át adták.[127]

A parasztság meghatározó személyiségei

A vásárhelyi parasztság történetének jeles időszaka volt az 1930-as évek második fele, amikor számtalan nagyformátumú egyéniség nyomta rá bélyegét a helyi gazdálkodás mindennapjaira. A Gazdasági Egyesület vezetésében a Lázár fivérek játszották a legkomolyabb szerepet: Lajos 1906-tól rövid megszakítással 1920 augusztusáig volt elnöke, majd e poszton öccse, Dezső követte 1938 februárjáig.

A két testvér életútja szinte párhuzamosan haladt: apjuk, Lázár István földbirtokos, a Károlyi-uradalom építőmestere Andrássy utcai kúriájában születtek, a helyi református főgimnázium elvégzése után gazdasági akadémiára kerültek (Kolozsmonostor, Keszthely). Mindketten saját birtokukon kezdtek el egyénileg gazdálkodni, mellette tevékeny közéleti szerepet vállaltak: az egyesület mellett a református egyházban (Lajos főgondnok, Dezső presbiter), a törvényhatósági és a közigazgatási bizottság tagjaként az idősebb testvér a vásárhelyi Egységes Párt elnöke volt, és egy ideig vezette a helyi Népbankot is, Dezső *Vásárhelyi Újság* néven lapot alapított. Mindketten elnyerték a gazdasági főtanácsosi címet, egyaránt 6–6 gyermekük született: fiaik igyekeztek a gazdálkodó életformát továbbvinni (ifj. Lázár Lajos a Gazdasági Egyesület alelnöke is lett), de volt köztük malommérnök és gyógyszerész is.

A Lázár testvérek birtokai mintagazdaságoknak minősültek, mindketten nagy figyelmet szenteltek a lótenyésztésnek, Lajos a Gazdasági Egyesület elnökeként lóversenyeket rendezett, állatdíjazásokat

[125] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[126] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[127] Népszámlálási kötetek 1920–1941.; GYÁNI Gábor, 1993. 233–234.; GYÁNI Gábor, 1995. 215.

tartott, a helyi lótenyésztési választmány elnökeként is működött, míg öccse lovai messze földön híresek voltak. Lázár Lajos tevékeny részt vállalt a Gazdasági Egyesület szövetkezeti boltjának megteremtésében, s ő hozta be a városba a nemesített vetőmagot; Dezső pedig egyik megszervezője és vezére volt a Gazdák Hitelszövetkezetének.[128]

A városi mezőgazdasági bizottságot hosszú éveken keresztül *Kovács Jenő* okleveles gazdász, kopáncsi földbirtokos vezette, Kovács János ügyvéd, a nagytakaréki ügyész fia. A főgimnázium után ő is gazdasági akadémiát végzett, majd az ország több mintagazdaságában gyakornokoskodott, saját tanyáját itthon 1914-ben építtette fel. Az apjától bérelt földön öntözéses zöldség- és gyümölcstermeléssel, belterjes gazdálkodással mintagazdaságot teremtett, komoly propagandát csinált a kertészkedésnek, meghonosította városunkban a germesdorfi cseresznyét. Ő hozta létre és alelnökként segítette a helyi kertészegyesületet. Tagja volt a törvényhatósági és a közigazgatási bizottságnak, éveken át alelnöke a Gazdasági Egyesületnek, első ügyvezető igazgatója a Gazdák Hitelszövetkezetének. Rendszeresen tartott előadásokat, írt cikkeket, megszervezte a kopáncs-gorzsai gazdakört, vendégül látta Móricz Zsigmondot és Móra Ferencet is. A szociáldemokratákkal rokonszervező ellenzéki magatartása miatt az 1930-as évek végén visszavonult a közszerepléstől.[129]

A korszak legfontosabb céljának a vásárhelyi mezőgazdaság belterjessé, versenyképessé tétele, új eljárások, kultúrák meghonosítása számított. Az erre törekedő csoport egyik legjellegzetesebb képviselője *id. Gregus Máté*, a „vásárhelyi Puszta úttörője" volt, akinek Kutason, a vásárhelyi tanyavilág ún. központjában volt birtoka. E birtok az évek során a környék csodája lett, lévén Gregus – mintegy fél évszázaddal megelőzve korát – „az alföldi homokon megalapította a gyümölcsös parasztbirtokot". Gregus Máté annak idején 16 hold kopár, pusztai földet és legelőparcellát örökölt az ún. „rosszjáráson", s közel négy évtized kemény és tervszerű munkájával sikerült birtokát ötszörösére növelnie, 4 tanyát, hengermalmot építenie, pálinkafőzőt létesítenie.

A harmincas években az egyik tanyát a motormalommal már fia, *ifj. Gregus Máté* vezette, a házat 47 hold föld ölelte körül, ebből 10 hold dróttal kerített epreserdő volt, melyben baromfit tenyésztettek. A terület további része, 37 hold, szintén gyümölcsös volt, melyben őszibarackot (4000 fával, jobb években 4–5 vagon barackot exportált[130]), almát, jeruzsálemi szilvát, cseresznyét, nemesített meggyet termesztettek. A birtok 60 ezer facsemetéjének kétharmada eladásra kész volt, rendelkeztek 45 fajta rózsával, kétezer anyatővel. A fővárosból érkezett látogató összefoglaló véleménye szerint „tökéletesebben és bölcsebben lehetetlen kihasználni a földet".[131]

A gazdasági udvaron berendeztek egy szeszfőzdét, amely a birtokkal együtt évi 3000 pengő adót jövedelmezett az államnak és a községnek, miközben két munkáscsaládnak adott egész évi kenyeret, és 100–100 napon keresztül foglalkoztatott 18–20 napszámost. Hónapszámosának Gregus Máté havi 40–50 pengőt és ellátást adott, miközben a szomszéd birtokos télen három köteg cirokszárat „fizetett" férfinapszámosának a „hajnaltól vakulásig" tartó munkájáért. A vásárhelyi határban ekkor 1,20 pengő volt a napszám, amihez ellátás is járt, miközben országos viszonylatban a nagybirtok 60–80 fillért fizetett, ellátás nélkül.[132]

A gazdasági oldal azonban csak az egyik ok, amiért említenünk kell a – Fejérváry József családtörténeti könyve szerint Pest megyéből származó – Gregus famíliát. A másik a felbecsülhetetlen értékű kulturális és nevelőmunkájuk. Id. Gregus Máténak már fiatal korában szenvedélye volt az olvasás és a könyvgyűjtés (ekkor teremtette meg 500 kötetes könyvtára alapjait), később olvasókört is alapított, majd megírta Vásárhelykutas históriáját.[133] Volt nap, hogy öt-hat szekér fordult be a tanyájukra, tanulni vágyó parasztokkal. E kis gyümölcserdő felért minden iskolával, még akkor is, ha Vásárhelykutas egyébként is tanyai kultúrvidéknek számított, hiszen csak itt 40 olvasó népkört épített és tartott fenn a gazdaközönség.[134]

---

[128] FEJÉRVÁRY József, 1929. 38, 69–70.; KRUZSLICZ István Gábor, 1999. 13–20.; LÁZÁR Lajos, 1977.

[129] FEJÉRVÁRY József, 1929. 71.; KŐSZEGFALVI Ferenc, 1993. 73.

[130] FÉJA Géza, 1975. 133.

[131] FÉJA Géza, 1975. 133.

[132] FÉJA Géza, 1975. 134.; FÉJA Géza, 1957. 350–351.

[133] BÍRÓ József, 1974. 24–25.; SZENTI Tibor, 1975. 529.

[134] FÉJA Géza, 1957. 350–351.

Id. Gregus Máté közéleti tevékenysége is meghatározó volt: tagja a törvényhatósági bizottságnak, alelnöke a Gazdasági Egyesületnek, presbitere a református egyháznak, fogyasztási-értékesítési szövetkezetet alapított, 1928-ban kiharcolta a várostól a kutasi állandó közigazgatási kirendeltséget, emellett orvost, piactartási jogot, posta, vasútállomás, rakodó létesítését biztosította szűkebb pátriája számára; közreműködött a villanyvilágítás, gyógyszertár, új iskola, templomok alapításában.[135]

Hasonló irányban indult el *Karasz Péter* polgári iskolát végzett kisgazda is, aki a Csajághy iskola közelében lévő családi tanyája körüli 80 holdas vízjárta, szikes pusztán erdőtelepítéssel, gyümölcstermesztéssel, talajjavítással kísérletezett sikeresen. A növénytermesztés mellett sokat foglalkozott az állattenyésztéssel is, kisebb szélmalmot építtetett, amely a takarmányt őrölte az állatoknak. Tapasztalatait igyekezett megosztani másokkal is: tanulmányutakat, tanfolyamokat szervezett a korszerű mezőgazdaság megismertetésére, rendszeresen írt cikkeket a helyi lapokba. Ő is alapított olvasókört, melynek szakkönyveket szerzett, ezüstkalászos gazdatanfolyamokat indított, Kutason létrehozta a Hangya tejszövetkezetet, melynek ügyvezető elnöke lett, korszerű tejátvevőt és tejfeldolgozót működtetett. Neki volt először kerékpárja és rádiója a Pusztán, munkásságára a budapesti rádió is felfigyelt, felkérte előadások tartására. Törvényhatósági bizottsági tag volt, a Gazdasági Egyesület alelnöke az 1930-as években, megszervezte az egyesület ifjúsági csoportját, amelynek elnöke is lett.[136]

A szlovák (tót) származású Maczelka család első képviselői a Szepességből kerültek Vásárhelyre a XVIII. század végén, hogy aztán hamarosan a helyi gazdatársadalom meghatározó alakjaivá váljanak.[137] Maczelka József, a „mártélyi nábob" (1822–1914) juhászlegényből lett hatalmas vagyonú, a legenda szerint 1000 holdas nagygazda, akinek agyafúrt észjárását számtalan anekdota őrizte meg az utókor számára. Élete végéig gatyában, szűrben járt, együtt evett béreseivel. Előrelátó, okos parasztemberként jó viszonyt ápolt a városi potentátokkal (akiket egyébként lenézett, csupán céljai elérésére használta őket), ugyanakkor a rátarti vagyonszerzés, a sűrűn pereskedő zsugoriság is jellemezte. 14 holdas apai örökségét hatalmas birtokká szaporította; megrögzött vagyongyűjtő volt, ugyanakkor

Fiatal férfi. (MNL CSML HF VGy)

[135] KŐSZEGFALVI Ferenc – BORUS Gábor, 2002. 86.; FEJÉRVÁRY József, 1929. 88–89.
[136] KŐSZEGFALVI Ferenc, 1993. 61.; FEJÉRVÁRY József, 1929. 311.
[137] ELEK András, 2010. 8.

szinte teljesen analfabéta, csak a saját nevét tudta leírni. Kortársa, Garzó Imre gimnáziumi tanár a kor feltörekvő, okosan gazdálkodó vásárhelyi paraszttársadalmának markáns alakjaként jellemezte, aki érdekeltté tette cselédeit a birtok munkájában, gyarapításában. Herman Ottó 1902-ben egyenesen az ő kedvéért jött Vásárhelyre, de a „nábob" értékes adatközlője volt Kiss Lajosnak is.[138]

Érdekes alakja volt a helyi gazdatársadalomnak *Maczelka Mihály*, vagy ahogy országosan is ismerték: a „Takaros Macelka" (1868–1940). A Pusztaszéli út mentén örökölt kisbirtokát vásárlással és bérlettel 23 holdasra növelte, majd önmaga és családja munkaerejének végletekig menő kizsákmányolásával, mániákusan pontos és takarékos gazdálkodásával országos hírű mintagazdaságot hozott létre. Saját bevallása szerint napi 2 órát aludt, munkamódszereiről legendák keringtek: kapáláskor háttal haladtak előre, hogy ne tapossák össze a földet, boronálás után a göröngyöket fejszével szétverték, a répákat pedig szedéskor egyenként lesikálták és megmosták. 1913-ban aranyoklevéllel, 1931-ben állami elismerő oklevéllel tüntették ki, birtokának csodájára jártak. Rokonai próbálták ugyan követni példáját, de egyiküknek sem sikerült.[139]

Móricz Zsigmond 1933-ban járt a Maczelka-tanyán, önálló írásban állított emléket az emberi teljesítőképesség határát súroló paraszti munkának: „a Takaros Macelka tarlója olyan volt, mint valami betonlap, amelybe hosszú egyenes vonalakkal mintát nyomtak bele. Olyan volt mint egy bolti redőny vízszintesen, hullámvölgyek és dombok oly sűrűn, mint a redőnyön. Valami kitűnő géppel boronálta végig, amely le is nyomtatta a széttört rögöket. És fű egyetlen szál sem volt az egész területen. […] A szőlő úgy volt kötve, metszve, mintha kiállításra készült volna. […] Ahogy az autó beér az udvarra, kis szikár öregember jön felénk, önérzetes, de mint valami öregbéres vagy számadó juhász. A fején százesztendős kalap, bőrré zsírosodott öreg hegyestetejű csapinya, s a csúcsa csupa lyuk. De az öregnek igen jó arca van, kemény, deres bajsza törökösen lóg, s barna, cserzett bőre sovány, de friss. Legkülönösebb, hogy apró, fekete szemei olyan vidámak, hogy csak úgy röpködnek, mint a madárkák. Borzasztó szívélyesen fogadja a társaságot."[140]

A Maczelka családhoz hasonlóan a helyi gazdatársadalom meghatározó, legendás alakjai voltak a Tárkány Szücs nemzetség tagjai. Gyökereik a Bihar vármegyei Tárkány községbe nyúlnak vissza, a vásárhelyi református újtemplom gombjában elhelyezett elöljárói névsor 1794 májusában már említi Tárkány Istvánt. Utóbb a família nem csupán neves nagygazdákat adott a városnak, hanem jelentős munkássággal bíró református lelkipásztorokat, ügyvédet, országos hírű jogász-néprajztudóst is; a család történetét két leszármazott 221 oldalas magánkiadású monográfiába állította össze.[141]

A kertészetnek komoly hagyományai voltak a városban. Az iparoscsaládból származó *Kájerléber János* műkertész munkájának eredménye volt a gyönyörű Népkert (1886 és 1921 között dolgozott itt), országos kiállítások rendszeresen díjazott résztvevője volt, üvegházakat épített, telente is szállította szegfűit és rózsáit a fővárosba.[142] A kertészet, növénynemesítés terén vált országos hírűvé Kájerléber méltó követője, *Czeglédi Nagy Ferenc*, aki erzsébeti parasztcsaládból származott, s már apja híresen szép gyümölcsöst gondozott tanyájuk körül. Fia gimnazistaként kezdett muskátlit, cserepes virágokat nevelni, majd az I. világháború után a fővárosban három év alatt elsajátította a mesterség alapjait. Első üzeméhez 1923-ban a Bánát utcában, a Káposztás-kertben bérelt földet, a következő évben már részt is vett a budapesti országos virágkiállításon, ahol díjat is nyert. 1925-ben kezdett szegfűvel foglalkozni, az általa szaporított és nemesített virágokkal csakhamar megszüntette az olasz importszegfű egyeduralmát. Rendszeres résztvevője volt a fővárosi virágkiállításoknak, 1928-ban és 1935-ben állami aranyérmet kapott. 1935-ben a Hódtóban alakította ki új telepét, ahol 5000 m²-en szegfűt és üvegházi rózsát termesztett. 1940-ben Kopáncson szabadföldi rózsatelepet és faiskolát létesített, foglalkoztatta a téli körte és a téli alma termesztési kultúrája is.[143] A világhírűvé vált szegfűje mellett számos országba exportálta krizantémjait és rózsáit is.

---

[138] ELEK András, 2010. 44–49.; FELLETÁR Béla, 1986.

[139] KŐSZEGFALVI Ferenc, 1993. 80.

[140] MÓRICZ Zsigmond, 1975. 125–126. Az írás eredetileg a *Pesti Napló* c. lapban jelent meg 1933. augusztus 3-án.

[141] TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 11.

[142] KŐSZEGFALVI Ferenc – BORUS Gábor, 2002. 103–104.

[143] KŐSZEGFALVI Ferenc – BORUS Gábor, 2002. 44–45.

Birtokszerkezet

A XX. század első felében Hódmezővásárhely lakosságának átlagban 60%-a élt az őstermelésből, azon belül is szinte kizárólag a mezőgazdaságból, amely mögött messze elmaradt a halászat, a méhészet, a szőlő- vagy éppen az erdőgazdaság szerepe. 1930-ban a belterületi lakosság 40,2, míg a külterületen élők 88,5%-a élt az őstermelés valamely formájából.[144]

Hódmezővásárhely szántóföld-, kert- és szőlőterülete közel 62 ezer hektárt tett ki, azaz átlagban egy önálló birtokosra és bérlőre kb. 9–9,5 hektár terület jutott.[145] A birtokmegoszlást tekintve Vásárhelyen a kisbirtok és a kisbérlet döntő fölénye volt jellemző, a két világháború között az összes önálló birtokos kereső közel 95%-a 50 hold alatti kisbirtokos volt, s köztük is az 1–5 hold közötti birtokosok voltak többségben. Egyúttal a város határában 500 hold feletti nagybirtok egyáltalán nem volt, 200 és 500 hold közötti sem sok.

1900-ban 1000 hold feletti földbirtokos és földbérlő nem volt Hódmezővásárhelyen, ugyanakkor az összes önálló kereső birtokos és bérlő 96%-a (8883 fő) 50 hold alatti kisbirtokos és kisbérlő volt. Tíz évvel később a földműveléssel foglalkozó keresők 92,7%-a (8730 fő) volt még mindig 50 hold alatti területet művelő földbirtokos és földbérlő, miközben 1000 hold feletti földdel továbbra sem rendelkezett senki. Az 50 hold alatti földbirtokosoknál legtöbben (2176 fő) a 10–20 hold közöttiek voltak, de nem sokkal maradtak le mögöttük az 1 és 5 hold közöttiek sem (2011). Ellenben igen kevés 1 hold alatti területen dolgozó földműves kereső (177 volt) ekkor Hódmezővásárhelyen.[146]

Fiatal lány. (MNL CSML HF TV)

[144] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[145] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[146] Népszámlálási kötetek 1900–1910.

A földművelésből élő önálló keresők birtok- és bérletnagyság szerinti megoszlása 1920–1941[147]

	1920		1930		1941	
	szám	%[25]	szám	%	szám	%
1000 holdon felüli nagybirtokos	0	0,0	0	0,0	0	0,0
1000 holdon felüli nagybérlő	0	0,0	0	0,0	0	0,0
200–1000 hold közötti középbirtokos	17	0,3	18	0,3	11	0,2
200–1000 hold közötti középbérlő	0	0,0	2	0,0	0	0,0
100–200 hold közötti középbirtokos	69	1,1	63	0,9	66	0,9
100–200 hold közötti középbérlő	4	0,1	6	0,1	14	0,2
50–100 hold közötti kisbirtokos	256	4,0	244	3,5	227	3,1
50–100 hold közötti kisbérlő	35	0,5	28	0,4	39	0,5
20–50 hold közötti kisbirtokos	1084	17,0	1067	15,3	1049	14,4
20–50 hold közötti kisbérlő	207	3,2	127	1,8	366	5,0
10–20 hold közötti kisbirtokos	1158	18,2	1406	20,2	1242	17,1
10–20 hold közötti kisbérlő	175	2,7	173	2,5	366	5,0
5–10 hold közötti kisbirtokos és kisbirtokos napszámos	1005	15,8	1256	18,0	1232	17,0
5–10 hold közötti kisbérlő és kisbérlő napszámos	124	1,9	111	1,6	199	2,7
1–5 hold közötti kisbirtokos és kisbirtokos napszámos	1401	22,0	1889	27,1	1752	24,1
1–5 hold közötti kisbérlő és kisbérlő napszámos	97	1,5	65	0,9	104	1,4
1 holdon aluli kisbirtokos és kisbirtokos napszámos	216	3,4	134	1,9	569	7,8
1 holdon aluli kisbérlő és kisbérlő napszámos	9	0,1	14	0,2	30	0,4
Egyéb őstermelő (1920-ban és 1930-ban részes földműves)	521	8,2	365	5,3	7	0,1
Önálló földműves kereső összesen	**6378**	**100**	**6968**	**100**	**7273**	**100**
Önálló birtokos kereső összesen	*5206*	*81,6*	*6077*	*87,2*	6148	84,5
Önálló bérlő kereső összesen	**651**	**10,2**	**526**	**7,6**	**1118**	**15,4**

A vásárhelyi földművelők életében a földbirtok sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a földbérlet (1900-ban 80–20%, 1910-ben 87–13% a kettő egymáshoz viszonyított aránya[148]). Az 1941. évi népszámlálás azért talált jóval több bérletet a korábbiaknál, mert ekkor az addig külön feltüntetett részes földműveseket beszámították a kisbérlők adatsorába, ezzel magyarázható az 5 és 20 hold közti bérlők számának ugrásszerű emelkedése. A földbirtokosokhoz hasonlóan a bérlők esetében is a kisbérlet dívott: az összes földbérlő közel 95%-a 50 holdnál kisebb földterületet bérelt.

100 hold feletti birtokosok

1900-ban a hódmezővásárhelyi önálló keresők között a 200 és 1000 hold közti kategóriában 22, a 100 és 200 hold köztiben pedig 68 főt írtak össze, miközben a 100 hold feletti bérlők kategóriájában 24 személyt számláltak. E 100 hold feletti birtokosok és bérlők a századfordulón mindössze 1,2%-át tették

[147] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[148] Népszámlálási kötetek 1900–1910.

ki az összes vásárhelyi önálló birtokos és bérlő keresőnek. 1910-ben a 200 és 1000 hold közötti földbirtokosok kategóriájában 21 vásárhelyi önállót találtak, a 100 és 200 hold közti birtokosoknál 87-et, a 200 és 1000 hold közti bérlőknél 6 főt, a 100 és 200 hold közti területet bérlőknél pedig 10-et. Ekkor a 100 hold feletti birtokos és bérlő önállók az összes vásárhelyi földműves önálló kereső 2%-át adták.[149]

A 100 hold feletti hódmezővásárhelyi birtokosok és bérlők birtokterjedelem szerinti megoszlása 1920–1941[150]

Birtokterjedelem	**1920**	**1930**	**1941**
200–500 hold közötti birtokos	21	21	14
Önálló	*17*	*18*	*11*
Segítő családtag	*4*	*3*	*3*
100–200 hold közötti birtokos	103	86	84
Önálló	*69*	*63*	*66*
Segítő családtag	*34*	*23*	*18*
Birtokosok összesen	**9104**	**9569**	**9070**

A 100 hold feletti földbirtokkal bíró vásárhelyi gazdák az összes helyi birtokos kevesebb mint 1,5%-át tették ki a két háború között, s csoportjukat alapvetően a 100 és 200 hold közötti, azon belül is kifejezetten a 150 hold alatti birtokosok határozták meg. E népesség javarészt református vallású és színtisztán magyar anyanyelvű volt; a 100 hold feletti birtokosoknak 1920-ban 71%-a volt református, 25%-a római katolikus, 4%-a izraelita, míg tíz évvel később már csak 61,3%-a református, 33%-ra nőtt a katolikusok aránya, míg az izraelitáké 3,8%-ra csökkent.[151]

Bár a népszámlálási adatsorok nem említenek 500 hold feletti nagybirtokost Hódmezővásárhelyen, mindez azonban csak azzal a megkötéssel igaz, hogy ilyen vásárhelyi lakost nem írhattak össze. Az 1925-ös Gazdacímtár ellenben 91 olyan magánszemélyt említ, aki Hódmezővásárhely területén 100 hold feletti földterülettel rendelkezett, s ezek közül 6 fő (6,6%) volt 500 hold feletti birtokos, azonban egyikük sem vásárhelyi lakos. Ezt a listát a batidai uradalom tulajdonosa, az iszkaszentgyörgyi illetőségű gróf Pappenheim Szigfridné Károlyi Zsuzsanna grófnő vezette 2677 holddal, őt követte a budapesti gróf Károlyi Gyuláné 1825, a budapesti gróf Zelensky Róbertné 1020, a szintén fővárosi báró Piret Lajosné 800, a szegedi Pollák Sámuel 540, valamint a mindszenti Weisz Simon 529 holddal. Közülük Károlyi Gyuláné, Piretné és Zelenskyné földjét vásárhelyi kisbérlők hasznosították.[152] Tíz évvel később már csak egy 500 hold feletti birtokossal találkozunk a gazdák címtárában, a 883 holdnyi földterülettel rendelkező gróf Zelensky Róbert személyében. E földből is 444 holdat vásárhelyi kisbérlők műveltek, míg időközben felparcellázásra került gróf Pappenheimné batidai földbirtoka.[153]

201 és 500 hold közötti földterülettel 1925-ben 19 személy, az összes 100 hold feletti gazda 20,9%-a rendelkezett.[154] Az előzővel ellentétben e csoport már szinte kizárólag hódmezővásárhelyi lakosokból állt, az egyedüli kivételt a budapesti gróf Károlyi László képezte, de az ő földjét is helyi kisbérlők művelték. 1935-ben a 201–500 holdas csoport létszámában (19 fő) megegyezik a tíz évvel korábbival, aránya azonban immár jóval kisebb (17,3%) a 100 hold feletti vásárhelyi birtokkal rendelkezők között.

---

[149] Népszámlálási kötetek 1900–1910.

[150] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

[151] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

[152] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). Budapest, 1925. (a továbbiakban: Gazdacímtár 1925.) 93–95.

[153] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). Budapest, 1937. (a továbbiakban: Gazdacímtár 1935.) 90–93.

[154] Gazdacímtár 1925. 93–95. Keleti Imre 498, Weisz Miklós 389, Kovács Sebestény Zoltán 352, özv. Czakó Ignácné 350, N. Kardos Imre 328, gróf Károlyi László 319, Keleti Adolf 311, Kokovay Mátyás 296, Lázár Dezső 279, Kokovai János 272, N. Kardos János 254, ifj. Elek Sándor 239, Maczelka Gábor 239, id. Zsarkó Imre 219, Borotvás Kálmán 218, Lázár Lajos 208, kk. N. Varga István 207, Maczelka Ferenc 204, özv. N. Tóth Sámuelné 203 hold.

Döntően ekkor is vásárhelyi lakosok alkotják (84,2%), a nem vásárhelyiek, mint pl. a 484 holdas fővárosi báró Karg Györgyné, birtokainak jelentős részét pedig vásárhelyi kisbérlők művelték.[155]

A 151 és 200 hold közötti birtokosok az 1920-as évek közepén 10 fős csoportjukkal az összes vásárhelyi 100 hold feletti gazda 11%-át adták. Az orosházi Kardos János kivételével mindannyian vásárhelyi lakosok voltak, négyen vásárhelyi kisbérlők útján hasznosították földjeiket.[156] 1935-re e csoport szerepe megerősödött, 24 fős állományukkal a 100 hold feletti gazdák 21,8%-át adták immár a városban. Birtokaik egyharmadát részben vagy egészben bérlet útján hasznosították, a tulajdonosok és a bérlők is kivétel nélkül hódmezővásárhelyi lakosok voltak.[157]

Hódmezővásárhelyen a 100 hold feletti földbirtokosok legtekintélyesebb részét a 100 és 150 hold közötti területtel bírók adták, 1925-ben 61,5%-át (56 fő), tíz évvel később 60%-át (66 fő). E birtokosok közel 95%-a volt hódmezővásárhelyi lakos.[158]

A helyi középparasztság

Hódmezővásárhelyen a 20 és 100 hold közötti földtulajdonosokat tekinthetjük a parasztság középrétege képviselőinek, holott egyrészt e csoport nagy része országos viszonylatban inkább kisparaszti rétegnek számított, másrészt városunkban az 50 hold felettiek egyértelműen a helyi felső réteghez tartoztak, miközben sok 20 hold alatti gazda a vásárhelyi középosztály teljes jogú tagjának volt tekinthető.[159]

1910-ben 50 és 100 hold közötti önálló földbirtokos kereső 274 volt Hódmezővásárhelyen, 20 és 50 hold közötti területen gazdálkodó önálló pedig 1125 fő. A földbérlő önállók esetében 32 fő volt az 50–100 hold és 138 személy a 20–50 hold közötti bérlők száma. Az összes vásárhelyi földbirtokos és -bérlő önálló 25%-át tették ki a 20 és 100 hold közti területen földet művelő birtokosok és bérlők.[160]

A középparaszt kereső népesség Hódmezővásárhelyen 1920–1941[161]

Birtokterjedelem	**1920**	**1930**	**1941**
50–100 hold közötti birtokos	474	392	342
Önálló	*256*	*244*	*227*
Segítő családtag	*218*	*148*	*115*
20–50 hold közötti birtokos	1998	1793	1702
Önálló	*1084*	*1067*	*1049*
Segítő családtag	*914*	*726*	*653*
Birtokosok összesen	**9104**	**9569**	**9070**

[155] Gazdacímtár 1935. 90–93. A fővárosi báró Karg Györgyné 484, özv. Czakó Ignácné 378, a szegedi Weisz Simon 372, Keleti Imre 338, N. Kardos Imre 329, Weisz Miklós 321, a budapesti gróf Károlyi László örökösei 318, Lázár Dezső 292, Kotormán Lajos 241, Széll György 241, Elek Mihály 236, Lukács Mária 231, özv. Kovács Sebestény Zoltánné 227, Szabó Ferenc örökösei 217, N. Varga István 207, vitéz Endrey Antal 205, id. Zsarkó Imre 204, Pollák Sámuel 203, özv. N. Tóth Sámuelné 202 hold.

[156] Gazdacímtár 1925. 93–95. Deák János 200, özv. Szabó Jánosné 189, Elek Pál 178, Török Péter 167, ifj. Zsarkó Imre 166, özv. Papy Józsefné és gyermekei 165, Olasz János örökösei 164, Lukács László 163, Kardos János 160, C. Molnár Imre 155 hold.

[157] Gazdacímtár 1935. 90–93. Elek Pál 200, Kokovay Mátyás 197, Molnár Sándor 185, Török Péter 184, Maczelka Gábor 183, Kovács Lajos 180, Csanki Sándor 178, Lázár Lajos 173, Fejes Péter Pál 171, B. Kovács János 169, Dékány Ernő és társai 167, özv. Lázár Istvánné 166, özv. Szemző Miksáné 165, özv. Kerekes Balázsné 164, Széll Ferenc 163, Bereczki Sándor és társa 162, Lipter Sándor és társa 161, Ménesi Ferenc és társa 161, Kérdő Bálint 158, Kis Imre és társa 157, Temesváry Imréné 157, Deák Jánosné 154, ifj. Széll István és társa 154, Vajnai Ernő 153 hold.

[158] Gazdacímtár 1925. 93–95.; Gazdacímtár 1935. 90–93.

[159] GYÁNI Gábor, 1995. 218–219.

[160] Népszámlálási kötetek 1910.

[161] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

A két világháború közti időszakban az összes vásárhelyi földbirtokos kereső kb. egynegyede (1920-ban 27,2, 1930-ban 22,8, 1941-ben 22,5%-a) tartozott tehát az általunk 20 és 100 hold közé kalibrált középparaszti kategóriába. A tendencia a két világháború közti időszakban itt is hasonló a 100 hold felettiekéhez: számarányuk folyamatos visszaesése.

E vásárhelyi középparaszti réteg kisebbik részét alkották az 50 és 100 hold közötti birtokosok, akik a két világháború közötti korban kizárólag magyar anyanyelvűek, zömében (60%) református vallásúak voltak (32% római katolikus és 5% evangélikus mellett). A csoport magját a 20 és 50 hold közti kisbirtokosok alkották, akik szintén majdnem teljes egészében magyar anyanyelvűek voltak, s náluk is a református vallás volt többségben: mintegy kétszer annyian voltak, mint a katolikusok.[162]

Ellentétben a tisztán tulajdonra alapozott gazdagparaszti gazdaságokkal, e középparaszti üzem javarészt a családi munkaerőre alapozódott, az idegen bérmunka alkalmazása csak kiegészítő jellegű volt: maximum egy béres és egy kanász foglalkoztatása járult hozzá e háztartási egységhez, napszámosok rendszeres alkalmazására már nem volt lehetőség. A tipikus vásárhelyi középparaszt gazda kora gyerekkorától részt vett a mezei munkákban, és dolgozott addig, amíg fizikailag bírta. Életformája a tanyához kötötte, a városi mentalitás nemigen hatott paraszti szokásaira.[163]

Kis- és törpebirtokosok

1910-ben a népszámlálás 1291 fő 10–20 hold közötti, 953 fő 5–10 hold közötti földbirtokos önálló kereső személyt talált Vásárhelyen, 1610 fő 1–5 hold közötti önálló birtokost, valamint 161 fő 1 hold alattit. A bérlők esetében 10 és 20 hold közötti területet 155 önálló bérelt, 5–10 hold közti önálló bérlő 108 fő volt, 1–5 hold közti 54, míg 1 hold alatti és részes földműves összesen 229 fő. E réteg a város összes földműves önálló keresőjének 73%-át tette ki.[164]

A 20 hold alatti földterülettel rendelkező vásárhelyi földművesek adták a két háború között is a teljes birtokos parasztság legnagyobb s egyúttal folyton növekvő hányadát.

A kis- és törpebirtokos kereső népesség Hódmezővásárhelyen 1920–1941[165]

Birtokterjedelem	**1920**	**1930**	**1941**
10–20 hold közötti kisbirtokos	2116	2264	1998
Önálló	*1158*	*1406*	*1242*
Segítő családtag	*958*	*858*	*756*
5–10 hold közötti kisbirtokos és kisbirtokos napszámos	1699	2030	1886
Önálló	*1005*	*1256*	*1232*
Segítő családtag	*694*	*774*	*654*
1–5 hold közötti kisbirtokos és kisbirtokos napszámos	2410	2831	2368
Önálló	*1401*	*1889*	*1752*
Segítő családtag	*1009*	*942*	*616*
1 holdon aluli kisbirtokos és kisbirtokos napszámos	283	152	676
Önálló	*216*	*134*	*569*
Segítő családtag	*67*	*18*	*107*
Birtokosok összesen	**9104**	**9569**	**9070**

[162] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[163] GYÁNI Gábor, 1995. 220.
[164] Népszámlálási kötetek 1910.
[165] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

1941-ből részletesebb adatsorok állnak a kutatók rendelkezésére, így ekkor tudható, hogy az 1 és 5 hold közötti birtokosok esetében legtöbben a 3 és 5 hold közötti földműves keresők voltak (2368 főből 1069), őket az 1–2 holdasok (673 fő), majd a 2–3 holdasok (626) követték. Az 1 hold alattiak között pedig a 400 négyszögöl és 1 hold közöttiek (676 személyből 522) voltak jóval többen, mint a 400 négyszögöl alatti területet művelő törpebirtokosok (154 fő).[166]

Az 5 és 20 hold közötti hódmezővásárhelyi birtokosok a két világháború közötti időszakban szinte kizárólag magyar anyanyelvűek s nagy többségükben református vallásúak voltak. A két nagy vallás mellett e csoport esetében csak a Pusztán élő evangélikusok érdemelnek még említést. Az 5 hold alattiaknál is szinte kizárólagos a magyar anyanyelv (99,9%) és nagy – bár jelentősen csökkenő – a református vallás fölénye (1920-ban 75,2, 1930-ban 60,1%). Itt is a római katolikusok nyertek komoly teret az 1920-as években, az évtized eleji 18,9%-os arányukat a dekád végére 33,7%-ra hizlalták. A két nagy vallást e csoport esetében is az evangélikusok követték, messze leszakadva (1920-ban 3,6, tíz évvel később 4,5%).[167]

Földbérlők

A középparaszti gazdaság szinten tartása, bővített újratermelése csak további földterületeknek a termelésbe való bevonásával valósulhatott meg, aminek a XX. század első felében szinte egyetlen járható útja a bérleti gazdálkodás volt. Korábban csak a nagyobb haszonbérrel kecsegtető, jó minőségű földekkel rendelkező, módosabb, család nélküli gazdák adták bérbe földjeiket, a két háború között azonban mindez megváltozott: volt olyan időszak, amikor olyan magas volt a haszonbér, hogy a tulajdonosnak kifizetődőbb volt bérbe adni a földet, mintsem hogy maga munkálja azt meg.[168] A polgári foglalkozásuk által lekötött, földet örökölt értelmiségiek és iparosok is legtöbbször haszonbérbe adták földtulajdonukat.

Kislány. (MNL CSML HF TV)

[166] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[167] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[168] NAGY Gyula, 1975c. 209.

A földbérlők száma és megoszlása Hódmezővásárhelyen 1920–1941[169]

Bérlő keresők	**1920**	**1930**	**1941**
500 hold felett	0	0	0
201–500 hold között	0	2	0
101–200 hold között	5	8	19
51–100 hold között	76	60	81
21–50 hold között	442	257	752
11–20 hold között	335	306	589
6–10 hold között	205	180	300
1–5 hold között	157	85	159
1 hold alatt	12	22	36
Összesen	1232	920	1936

A földműveléssel foglalkozó összes kereső népességnek 1920-ban hat és fél, tíz évvel később 5,2, 1941-ben pedig 17,6%-át tették ki a bérlők, akiknek a száma 1930 és 1941 között annak köszönhetően is duplázódott meg, hogy a népszámlálás alkalmával a korábban külön kezelt részes földművesek adatait ide számolták be. A bérlők döntő hányada a két háború között mindvégig 50 hold alatti földet bérelt, köztük is leginkább a 20–50 hold közötti bérlet volt jellemző, de 1930-ban a 10–20 hold közti területet bérlők voltak legnagyobb számban jelen Hódmezővásárhelyen.[170]

Mezőgazdasági munkások, napszámosok

Széles proletár- és félproletár rétegek gyakori megélhetési forrása volt Vásárhelyen is a mezőgazdasági napszámmunka; elsősorban az erre rászoruló 10 hold alatti kis- és törpebirtokos parasztoké, másodsorban az idővel válságos helyzetbe jutott kisiparosoké. Ez utóbbiak száma az 1929–1933. évi gazdasági válság időszakában tetőzött, elérve a helyi kisiparosság létszámának felét, azaz 800 főt.[171]

Mezőgazdasági munkások, napszámosok Hódmezővásárhelyen[172]

Mezőgazdasági munkás, napszámos keresők	**1920**	**1930**
16 éven aluli	400	131
16 éven felüli	5197	4624
Házzal v. házrésszel bíró kereső	21,7%	23,9%
Házzal v. házrésszel bíró kereső és eltartott	10,1%	10,4%
1 hold alatti birtokkal v. bérlettel rendelkező	–	550
Birtokkal v. bérlettel nem rendelkező	–	4205
Összesen	**5597**	**4755**

A két háború között e napszámos keresőréteg az összes vásárhelyi kereső 18,4 (1920), majd 15,5%-át (1930) tette ki, míg az összes földműves keresőnek előbb 29,3, utóbb 26,5%-át, s jellegéből fakadóan javarészt férfiakból (80, majd 86%) állt. Anyanyelvileg szinte kizárólag (99% felett) magyar, vallásilag jellemzően (65–66%) református, megelőzve a római katolikusokat (29–30%) és az evangélikusokat (2,1%).[173]

[169] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[170] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[171] GYÁNI Gábor, 1995. 222.
[172] Népszámlálási kötetek 1920–1941.
[173] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

Munkanélküliek, ellátatlanok

A népszámlálások alkalmával 1930-ban 539, 1941-ben 810 munkanélkülit írtak össze.[174] Valódi számuk azonban ennél jóval magasabb volt, és leginkább a mezei és gyári munkák idényjellege szerint ingadozott. A Kossuth tér egyik sarkában található emberpiac, az ún. *Köpködő* volt a munkalehetőségre váró munkanélküliek központja.

1921 nyarán összesen 4750 ellátatlan személyt írtak össze, köztük sok olyan földmunkást, akik kimaradtak a nyári aratásokból. Őket a város segélyekkel; hatósági liszt, tűzifa kiutalásával igyekezett segíteni.[175] 1929 végén 700 munkanélküli kapott segélyt utalvány formájában, amit az azon megjelölt kereskedőnél válthattak be.[176] 1930 karácsonyán 2784 munkanélküli családfő kapott 10–30 pengő közti segélyt, családtagjaikkal együtt ők 8371 főt jelentettek.[177] 1930. szeptember 1-jén több ezer szervezett dolgozó vett részt azon a tömegtüntetésen, amelyen munkát és kenyeret követeltek, az 1931. április 14-én hasonló céllal megtartott munkástüntetésen pedig immár a rendőrség is beavatkozott a Kossuth téren, az összecsapások során egy rendőr meg is sebesült.[178] 1933-ban 3800 személy kért szegénységi bizonyítványt a városban, egy évvel később pedig a városi közgyűlésben tízezer ellátatlan személyről esik szó, azaz a város összlakosságának kb. hatodáról.[179]

A népjóléti hivatal által segélyben részesítettek száma[180]

Év	Családfő	Családtag	Összesen
1930/31. tél	2120	3083	5203
1931/32. tél	2504	3907	6411
1932/33. tél	3565	6750	10 315
1933/34. tél	2750	5777	8527
1934/35. tél	2952	6257	9209
1935/36. tél	3297	7583	10 880
1936/37. tél	1571	4363	5934
1937/38. tél	1571	4363	5934

1935/36 telét követően változtattak az addigi segélyezési rendszeren: immár napszámra írták ki a férfiakat és nőket, és a teljesített munka után fizették ki nekik az esedékes napszámbéreket, naponta 1 pengő 30 fillért. Az új rendszer majdnem a felére apasztotta a segélyezettek létszámát.

6. A vásárhelyi ember külső és belső tulajdonságai

A vásárhelyi ember tulajdonságait többen is megpróbálták leírni, legösszefoglalóbban talán Kiss Lajos. A neves néprajztudós a jellemzők közül a *nagy nyugodtság*ot említette első helyen. Az Alföld közepén a vágyak netovábbja mindig a föld volt, s a vásárhelyi ember ehhez alkalmazkodott: „Tempós, megfontolt, nyugalmas járásuk, méltóságos mozdulataik csodálatos harmóniába olvadnak eggyé

[174] Népszámlálási kötetek 1920–1941.

[175] Vásárhelyi Reggeli Újság (a továbbiakban: VRÚ), 1921. júl. 31., 1924. febr. 28.

[176] VRÚ 1929. dec. 28.

[177] Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára (a továbbiakban: MNL CSML HF), Hódmezővásárhely város Törvényhatósági Bizottsága Közgyűlési jegyzőkönyvei (a továbbiakban: Közgy. jkv.), 258/1930.

[178] SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 144.

[179] SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc, 2003. 147.; MNL CSML HF Közgy. jkv. 134/1934.

[180] MNL CSML HF Hódmezővásárhely város főispánjának iratai, 315/1939.

gondolataik, érzéseik megnyilatkozásával. Nem kapkodó, hanem nyugodtan, lassan, de kitartóan végzi munkáját." A vásárhelyi ember korán kelő volt, s „nem feküdt a fülére" munka nélküli napokon sem, különösen szorgoskodott és igyekezett a legnagyobb munkaidőben, főképp aratáskor. Emellett „reális volt, mindig a földön maradt, és elérhetetlen vágyak nem háborgatták". A vásárhelyi gazda általában emberséges, belátó gondolkodású volt, gyakran előfordult, hogy feleségével együtt úgy bánt a birtokán élő cselédekkel és munkásokkal, mintha azok a családjához tartoznának. Az ún. „zsíros gazdák" között azonban már gyakrabban megjelent a fösvény, zsugori természet.

A nyugodtság mellett a vásárhelyi ember *nyíltszívűség*e és *barátságos természet*e említhető szép jellemvonásként. „Ismeretlenül is elbeszélget az emberekkel. A nyájas beszéd, az elmaradhatatlan *kedvesöm* megszólítás, a rövid, találó, velős mondások, a helyes ítélőképesség fűszerezi beszédét. Az asszonyok – ahogy mondják – édös beszédűek, a *lelköm-galambom* nem marad ki beszédjükből, anélkül hogy hízelegnének."

A *tisztaságszeretet* nemcsak a ruházatukon, hanem fehérre meszelt lakásukon is meglátszott. A vásárhelyi nép sohasem szerette a rikító tárgyakat; háza, annak berendezése, ruházata mindig egyszerű, komoly sötétszínű volt, melyből finoman villant csak ki a világosabb, legtöbbször fehér szín. Ruházatuk teljes összhangban állt belső lényükkel: színben sohasem rikító, mindig mértéktartó, komoly hatást sugárzó.[181] Vendégszeretetükre jellemző, hogy nemigen eresztették el nemcsak rokonaikat, hanem váratlanul jött látogatóikat sem anélkül, hogy meg ne kínálják őket valamivel, ha mással nem is, de legalább kenyérrel és szalonnával.[182]

A tanyavilág érdekes képződményének számított a talán leginkább meghatározó harmad, a Puszta népessége. Itt ugyanis két típus keveredett egymással: az őslakosnak számító vásárhelyi, valamint a bevándorolt orosházi ember. Mindez kiváló lehetőséget teremtett a két típus összehasonlítására. A tágas határ és a külterjes állattartás egy patriarchálisan gondolkodó, vendégszerető, megfontoltabb ritmusban dolgozó embertípust alakított ki, a vásárhelyi ember így kényelmesebb, nyugodtabb, lassabb kézjárású volt, mint az orosházi. A vásárhelyieket „nem háborgatta túlságosan a gazdagodás vágya", ezzel szemben az orosháziaknak, ha meg akartak élni jóval szűkebb határaik között, belterjesebben, intenzívebben kellett gazdálkodniuk, ennek okán a földéhség is sokkal jobban sarkallta az orosháziakat, mint szomszédaikat.[183]

A kétféle típus együttélése a kezdeti időszakban nem volt harmonikus. A vásárhelyi gazdák számára nagyon fontos volt a Puszta barmaik külső legelőjeként, hiszen a XVIII. században javaik jelentős részét még állatállományuk adta. 1743-ban azonban a legelőt elkülönítették, a művelt területről pedig kitiltották a jószágokat, majd egy év múlva a Tolna megyei Zombáról szabadmenetelű taksás jobbágyok költöztek e területre, akik megalapították Orosházát, majd idővel földfoglalásokba kezdtek a vásárhelyiek külső legelőjén. Ennek jelentős csökkenése aztán szabályos háborúskodást váltott ki a két település lakossága között.[184] Ez a XIX–XX. század fordulójára természetesen már tovatűnt, de továbbra is számon tartották, hogy ki a vásárhelyi és ki az orosházi. Az orosháziak sokat mondogatták, hogy szomszédjaik csak olyan messze vetődnek el városuktól, amilyen messze Hódmezővásárhely harangjának szava elér. A Cinkuson élő Szilágyi Sándor pl. azért adta el Pusztaföldvár közelében fekvő földjét, mert onnan „nem látta a vásárhelyi városháza tornyát".[185]

A Puszta a munka végzése szempontjából is két táborra oszlott: a serényebb orosháziakra és a lassúbb kézjárású vásárhelyiekre. Az orosházi embert igyekvőbbnek, dolgosabbnak – *hajtósabbnak* – tartották, mint szomszédaikat. A vásárhelyiek nagyon szerették a hasukat, évente több birkát is levágtak és elfogyasztottak, szerették a tejet, hetente legalább kétszer sütöttek lepényt. Ők messze voltak a piactól, így áruikat nehezebben értékesíthették, mint a piacukhoz közelebb lakó orosháziak, akik inkább eladták, mint levágták állataikat.

---

[181] KISS Lajos, 1958. 148.; KISS Lajos, 1964. 75.

[182] KISS Lajos, 1964. 74–75.

[183] NAGY Gyula, 1975b. 161.

[184] SZENTI Tibor, 2008. 208–209.

[185] NAGY Gyula, 1975a. 48.

A vásárhelyi ember egyik fő jellemvonása volt a *vendégszeretet*, e tekintetben s barátságosságban egyértelműen lekörözték orosházi társaikat. S végül a kétféle embert a kocsmában is meg lehetett ismerni: a vásárhelyiek *kocsmásabb*ak voltak, jövet-menet általában be-betértek egy italra, gyakran fizettek másnak, és sokkal szebben mulattak, mint az orosháziak. Ha 2–3 vásárhelyi összetalálkozott, sokszor az egész napot a kocsmában töltötték, míg az orosháziak általában nem voltak kocsmásak, ha mégis bevetődtek, gyorsan megitták a magukét, és már mentek is a dolgukra. Ők ritkábban daloltak, és nemigen fizettek másnak.[186]

A legkorábbi időszakra nézve Szeremlei a vásárhelyi lakosság testalkatát közepes magasságúnak írja le izmos tagokkal, széles vállal, domború mellkassal, kerek koponyával, kiálló pofacsontokkal, barnás-pirosas vagy halványsárga arccal, fitos orral, duzzadt ajkakkal, gesztenyeszínű hajjal, sárgásbarna szemekkel. A nagy népességcsere okozta fajkeveredés aztán e jellegzetességeken sokat változtatott, a fenti átlagtól való egyre több eltéréssel. Férfiaknál és nőknél is gyakori maradt azonban a szép, szabályos arc, ugyanakkor ritka volt Vásárhelyen a szőke hajú és kék szemű ember. Ahogy idősödtek a helyiek, egyre többüknél jelentkezett az elhízás, főképp a testi munkát kevesebbet végzőknél.[187]

A Puszta kétféle népességének összehasonlítása e tekintetben is használható volt: külsőleg a vásárhelyi ember magasabb, szikárabb, egyenesebb tartású volt az orosházinál, de természetesen köztük is szép számmal előfordult a pocakosság. A vásárhelyi ember feje hosszúkás, a többség egyenes orrú ugyan, de gyakori volt a görbe orr is. A legtöbb vásárhelyi férfi haja, szeme barna; s köztük jóval több volt a pirospozsgás arcú, mint a fakó arc jellemezte orosházi aknál. A vásárhelyi nők is általában magasabbak és hosszabb arcúak voltak orosházi társaiknál, hajuk és szemük is sötétebb. Az országúton meg lehetett ismerni, hogy az érkező kocsin vásárhelyi vagy orosházi asszony ült-e: az előbbiek testes, pirospozsgás, tarka kendőkbe búj menyecskék voltak (ellentmondva ezzel némileg a Kiss Lajos által leírt egyszerű színű öltözködésnek), szemben az orosháziakkal, akik sokkal hamarabb kezdtek sötétebb színű ruhákat hordani. A vásárhelyi asszonyok még idősebb korukban is tarka ruhát vettek magukra, virágos fejkendővel kötve be fejüket. Kezük általában bársonyosabb volt a kérges kezű orosházi asszonyokénál, a vásárhelyi nők hevesebbek, a férfiak „menyecskésebbek” voltak az orosháziaknál.[188]

Legények. (MNL CSML HF)

[186] NAGY Gyula, 1975b. 164–169.
[187] SZEREMLEI Samu, 1911. 111–113.
[188] SZEREMLEI Samu, 1911. 162.

A kettős népességű Puszta jellegzetes vásárhelyi családneveiként Nagy Gyula a következőket sorolja fel: Bánfi, Fejes, Héjja, Juhász, Kenéz, Kérdő, Kokovai, Kotormán, Maczelka, Maksa, Miklós, Mónus, Mucsi, Nánai, Olasz, Oravecz, Rostás, Szakács, Szántay, Udvari, Tárkány Szűcs, Tunyogi, Zsarkó. A sok hasonló családnév miatt már korán feltűntek a különféle, gyakran fizikai tulajdonságokra utaló, esetleg a jellemet leíró előnevek is, pl. nagy Juhász, takaros Maczelka, tejfölös Nagy stb. A keresztnevek tekintetében a vásárhelyiek előszeretettel adták fiúgyermekeiknek az Ernő, Flórián, Sámuel, leányaiknak pedig a Lídia, Rebeka neveket.[189]

7. Élet a tanyák világában

Bár a tanyai élet nehéz kenyér volt, a helyiek örök igazságként kezelték, hogy tanyán nem lehet éhen halni, akármilyen válság is uralkodjék a világban, „a föld terem, csak teremtő kéz kell hozzá, és az égbolt segítsége". Ez a felismerés például az első világháború és a forradalmak utáni kritikus időszakban sokakat fordított ismételten a tanyás életforma, a hagyományos paraszti gazdálkodás felé.[190]

A „fehér falú, muskátlis ablakú" tanyák mindennapjait, a vásárhelyi paraszt életét a folytonos munka határozta meg, a lét alapja „a csírázó, majd szárba szökkenő gabona és a víz volt", erre épült a család élete.[191] A paraszt a búzát „életnek" hívta, a gabonából előállított kenyeret pedig „áldott kenyérnek", ez volt számára a legelső a világon, a vásárhelyi ember szerint „ha könyér van: mindön van".[192] A tanya körüli szántó művelése, a jószágokkal való törődés az év minden napjára adott munkát.[193]

A tanyavilágban élesen elkülönültek egymástól a nyári és a téli mindennapok. A nyári időszak volt a legmozgalmasabb, a legnagyobb munkák szezonja, ilyenkor hajnaltól estig fenn volt a család, s a rövid étkezésekkel megszakítva szinte folyamatosan dolgozott. Életük tavasztól őszig a nyári konyhában és a ház előtt folyt, általában a pitarban és az eresz alatt. Itt végeztek minden olyan munkát, ami nem az udvarhoz, a színhez vagy az istállóhoz kötötte őket. A pitarban főztek, sütöttek és étkeztek, de tanyán gyakran ettek az eresz alatt és az udvaron is. A házban e hónapokban csak aludni szoktak, leginkább az asszony a gyermekekkel, miközben a ház ura az eresz, nyáron a szúnyogháló alatt hált. Ha kedves vagy ritka vendég, esetleg hivatalos személy kereste fel a családot, a házba tessékelték be, melyet csak akkortól laktak rendszeresen, mikortól hidegre fordult az idő.[194]

Állataikat és terményeiket a piacon értékesítették, ahová a gazda és felesége együtt ment, mivel termékeiket a piac különböző helyein árulták. A gyerekeket csak ritkán vitték magukkal, csak ha ruhát vagy csizmát vásároltak nekik. Ilyenkor – ha volt – a városi házuknál ebédeltek (főtt ételt, ennek hiányában kenyeret, szalonnát, kolbászt), ha nem volt házuk, akkor a kocsin ettek, sokszor a lacikonyhán vásárolt sült kolbászt, hurkát, cigánypecsenyét. Vasár- és ünnepnapokon a kapálást, az aratást és a szénafordítást kivéve más külső munkát nem végeztek. Reggeli (általában kenyér, szalonna és tej) után a gazda kiadta a tanyán maradóknak a jószággal kapcsolatos teendőket, majd bementek a városba, ahol délelőtt felkeresték a templomot, majd ebéd után indultak vissza a tanyára. Ha nagylány volt a családban, akkor anyjával együtt gyakran elment tánciskolába vagy bálba, ilyenkor a gazda egyedül ment haza, a bálozók benn aludtak a városban, és másnap reggel mentek vissza a tanyára. A legények bál esetén sem aludtak benn, hanem hajnalban tértek haza kerékpáron vagy lóháton.[195]

A nyári időszak fontos eseményének számított a tanyavilágban a kukorica szedése, amelyben egyrészt az asszonyok és a nagyobb gyerekek is részt tudtak venni, másrészt esténként nagy *fosztókákat* tartottak, ahová nemegyszer messziről is eljöttek kocsival a fiatalok, és nótaszó mellett éjfélig is fosz-

[189] SZEREMLEI Samu 1911. 164–165.
[190] SZENTI Tibor, 1979. 43.
[191] SZENTI Tibor, 1979. 12.
[192] KISS Lajos, 1958. 30, 52.
[193] SZENTI Tibor, 1979. 31.
[194] SZENTI Tibor, 1979. 54.
[195] KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 186–187.

tották a kukoricát.[196] A fosztóka a II. világháborút megelőző években már kezdett elmaradozni, s a háború után végleg meg is szűnt, tért hódított a kukorica tisztán szedése.[197]

Az őszi munkák elvégzése után, a tél beálltával könnyebb lett az élet a tanyán. Ebben az időszakban általában 5 órakor keltek fel, majd elvégezték a napi rutint (lovak, marhák rendbetétele, istálló kitakarítása, fejés, beágyazás, takarítás, reggeli, ebéd elkészítése, ház körüli teendők). Ahol gyerekek és fiatalok is voltak, ott naponta háromszor étkeztek, ha csak az idősebb férj és feleség élt együtt, ők kétszer ettek: reggel 9 és délután 4 körül. Télidőben ért rá inkább a legény vagy a nagylány tánciskolába és bálba járni. Piaci napokon még télen is vittek a városba tejet, túrót, tejfölt, tojást vagy baromfit.[198]

Előbb hetente kétszer, majd minden második nap, ha megkezdődött a tél, naponta, végül csikorgó hidegben már naponta kétszer is befűtöttek, ami az asszony dolga volt. Bár a kenyérsütéshez télennyáron fűtöttek, az igazi „fűtési szezon" általában október–november fordulójától március elejéig, ritkábban április–májusig tartott. Nagy hidegben s ha nem volt vendég, a ház lakói korán lefeküdtek, miután az ágyneműt gondosan felmelegítették a kemencénél.[199] A tanyában petróleummal világítottak, a szobában nagyobb, a konyhában kisebb lámpa égett; azon ritka alkalmakkor, ha nem volt a háznál petróleum, gyertyát használtak.[200] Télen a szobában, az asztal mellett (melynél mindenkinek megvolt a maga helye; a gyerekeket általában nem eresztették az asztalhoz, ők széken és sámlin ettek) közösen étkeztek, mert a konyha hideg volt, csak addig tartózkodtak ott, amíg az étel készült.[201]

Hódmezővásárhelyen a sertés számított nélkülözhetetlen háziállatnak, ehhez az állathoz kapcsolódik a tanyavilág egyik állandósult, a téli időszakhoz kötődő „társadalmi eseménye", a *disznóvágás* szertartása, amelyre általában november–december hóban került sor. Főleg a szegény embereknél volt családi örömnap, nagy esemény a disznóölés, amikor egy egész esztendei munkájuknak látták eredményét. Mivel évente egyszer volt rá lehetőségük – ha volt egyáltalán –, igyekeztek minél inkább megünnepelni ezt az alkalmat: lakomát, tort ültek a disznó felett, e napon nem szűkölködtek, béke és elégedettség lett úrrá a famílián, a gyermekek elkéredzkedhettek az iskolából. Disznótorkor még az is elő szokott fordulni, ami karácsonykor sem: a család hosszan tartó haragosai kibékültek. Előfordult, hogy vér szerinti rokonok, komák, távolabbi ismerősök, barátok esetleg évekig rá sem néztek egymásra, a disznótorra a gazda által történt személyes meghívás folytán aztán elmúlt, elfelejtődött a gyűlölködés.[202]

A névnapokat rendszerint megülték, az ember névnapja számított jelesebb alkalomnak, az asszonyé gyakran el is maradt. A nagy névnapozásokra általában az őszi munkák befejezése után jutott idő, nyáron csak kisebbeket tartottak. Télen a szobában, nyáron az ereszalján rendezték; ahol nagy volt a rokonság, disznót vagy birkát is vágtak. A névnap ünneplése főleg vacsoraidőben történt, nem egyszer sok kiadással járt, a Pusztán a vásárhelyi parasztokra inkább jellemző volt, mint a takarékosabb orosháziakra. A névnap megtartása sokban függött attól, hogy az ünnepelt szerette-e az italt, s mivel a vásárhelyiek italosabbak voltak, rendre nagyobb névnapokat is tartottak, mint orosházi szomszédjaik.[203]

A legkorábbi időszakra nézve a házközösség volt környékünkön a jellemző: amíg fértek, addig egy törzs leszármazottai egy fedél alatt, egy háztartásban, egy gazdaság keretén belül éltek. Itt a szülőknek sokáig éppúgy nem volt szabad elküldeniük otthonról nős gyermekeiket, mint ahogy azoknak sem elhagyniuk az öregeket. Megnősült fiaikat általában a szállásaikra tették ki, míg férjhez ment lányaik férjük családjához költöztek. E házközösségi együttélés a családi kiadásokat is csökkentette, ugyanakkor lehetőséget teremtett a családon belüli kölcsönös segítségnyújtás gyakorlására.[204]

---

196 NAGY Gyula, 1975b. 167.; KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 186.
197 KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 186.
198 KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 187–188.
199 KISS Lajos, 1958. 106–109.
200 NAGY Gyula, 1975d. 265–266.
201 NAGY Gyula, 1975d. 266–268.
202 KISS Lajos, 1958. 15–17, 25.
203 NAGY Gyula, 1975f. 407.
204 SZEREMLEI Samu, 1913. 451–452.

A tanyai parasztfamíliákra a XIX–XX. századra általában a nagycsaládi kötelék volt jellemző, ahol a családfő volt a gazdasági, a legidősebb asszony pedig a lelki összetartó erő, aki e nagycsaládot súrlódás nélkül irányította és szeretetével táplálta. Ezen asszonyok szerepe az I. világháborút követő esztendőkben vált különösen jelentőssé, amikor a gazda katonáskodás miatti távolléte s maga a világégés következtében roppant nehézzé vált a család gazdasági helyzete.[205] A családban kölcsönös volt a segítségnyújtás és nagy az összetartás. A szeretetet főleg az anyai szív osztotta, miközben a jellemet az apa és a nagyapa faragta ki. Magát az összetartást az apa és az anya együtt végezte, viszont az asszonyok az életük felét a gondozással és a gondviseléssel töltötték el. Öreg és gyerek sohasem részesült hátrányos megkülönböztetésben.[206]

A gazda

A házközösség időszakában a rangidős férfi (XVIII. századi elnevezéssel „közatya") irányította a nagycsalád életét, szava megkérdőjelezhetetlen volt: övé volt a kétkarú parancsoló- vagy gondolkodószék. Minden elsőbbség őt illette meg, házanépét ő tegezhette, őt azonban mindenkinek, még a feleségének is magáznia kellett. Szükség is volt a tekintélyére (melyet alapvetően az általa egy személyben birtokolt vagyon határozott meg), lévén a közös együttélésből sok civakodás, háborgás következett, ezek egy része idővel nem volt máshogy megoldható, mint különköltözéssel.[207]

A tanyai életmódot kemény és következetes munkamegosztás jellemezte, mindenkinek megvolt a maga feladata. A férfi, az *embör* dolga volt a földdel való törődés: kapálás, vetés és az év legnagyobb munkájának számító aratás – itt a család többi tagja, a feleség, a megfelelő korú gyerekek, illetőleg a fogadott alkalmazottak csak kisegítő munkaerőnek számítottak –, a nagyobb jószágok etetése-itatása; ezek a munkák általában hajnali 2–3 óra körül kezdődtek, és este 8–10 táján végződtek.[208]

A parasztember háztartásában semmi sem veszett kárba, minden tárgynak megvolt a helye azután is, mikor elsőszámú rendeltetését befejezte: a kevéske ételmaradékhoz hasonlóan a „kiszuperált" tányér, kanta, tál is az aprójószágot vagy éppen a kutyát „szolgálta" tovább.[209] Nem engedhették meg maguknak, hogy bármiről, ami még használható volt valamire, lemondjanak. Ennek főként a szükség volt az oka, nemigen volt pénz új vásárlására, így maradt a régi, elromlott tárgy átalakítása, melyet aztán a végletekig kihasználtak. Ezt a takarékos magatartást sokan fösvénységnek tartották, de fontossága a szegénység mellett azért is kiemelkedő volt, mert az egyszerű parasztember kifejleszthette ilyen irányú képességeit: tesztelhette saját találékonyságát, kreativitását, hatalmas, a tárgy értékén jócskán túlmutató jelentősége volt annak, hogy ezeket az eszközöket „maga csinálta a saját kezéhez". A vásárhelyi parasztra mindig jellemző volt, hogy tárgyaiban a jót kereste inkább, mint a szépet, a cifrát. Szerszámait, házieszközeit a jó használhatóságukért szerette, minél inkább a kezéhez idomultak, annál nagyobb becsben tartotta azokat.[210]

A férfiak dolga volt a paraszti munkamegosztásban a föld megművelésének szinte összes fázisa éppúgy, mint pl. a lovak etetése-itatása. A gazda általában maga végezte a kukorica ekekapázását, itt a 14 évesnél fiatalabb fiút, esetleg a gazdaasszonyt legfeljebb csak lóvezetésre használták. Aratáskor hasonló volt a munkamegosztás, ez volt a paraszti élet legszorgosabb időszaka, amit megfeszített erővel végeztek, egy kisebb gazdaságban kb. egy hétig folyamatosan. A gazda vitte itt is a prímet, míg az erősebb gyerekeket, esetleg az asszonyt pedig marokverésre fogták be. Hajnali kettőkor keltek ilyenkor, majd a szerszámok előkészítése után délig folyt az aratás, egy gyors ebéd és kaszakalapálás után

[205] SZENTI Tibor, 1979. 188.; SZENTI Tibor, 2008. 235.
[206] SZENTI Tibor, 1979. 196.
[207] SZEREMLEI Samu, 1913. 453–454.; SZENTI Tibor, 2008. 235, 237.
[208] KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 179–182.
[209] KISS Lajos, 1958. 83.
[210] KISS Lajos, 1958. 89.

pedig naplementéig arattak. Már kapáláskor is, de aratáskor különösen elhanyagolódott a házimunka, piacra, templomba nem mentek, még vasárnap is arattak. A lóval való nyomtatást a XIX–XX. század fordulóján váltotta fel a gépi cséplés, melynek kezdeti időszakában még nem voltak cséplőbandák, így az I. világháború végéig társaságban csépeltek. A cséplés sokáig, közel két hétig tartott, mert visszaadták egymásnak a segítséget. A kukoricatörés munkamegosztása a kapáláséhoz és az aratáséhoz hasonló volt, ha volt béres és kanász, akkor a családtagok mellett ők is törtek.[211]

A gazdaasszony

A két világháború közti Magyarországon a kasztosodás, a klikkekre szakadás a paraszti társadalmon belül is létező probléma volt. Köztük az ember értékét leginkább a holdak száma határozta meg, sok esetben ez döntött a házassági partner megválasztása felől is. A korabeli vélekedés szerint a föld a földhöz házasodik, ezért minden parasztember elsőrendű kötelessége volt, hogy lehetőleg megtartsa földjét, és ha lehet, tovább is növelje.[212] A parasztember választott párja ugyanakkor a legközvetlenebb munkatársa volt egy életen át, így a párválasztás e tekintetben is nagy körültekintést kívánt, nagyon fontos szempont volt a választott társ életrevalósága, dolgossága.[213]

A gazdaasszony feladata volt a reggeli elkészítése, a beágyazás, a szoba és konyha kitakarítása, a tehenek megfejése, a tej elkészítése, az ebédfőzés, a mák, gyökér, sárgarépa elvetése, a virágoskert rendbetétele, a dolgozóruhák kijavítása, a gyerekekkel való foglalkozás, tanulmányaik ellenőrzése, az általában kenyérből, szalonnából, hagymából és tejből álló vacsora elkészítése. Általában az asszony gondozta a család gyakran egyetlen vagyontárgyának számító malacot, az ő feladata volt a kenyérsütés előkészítésétől kezdve a sütés tényleges munkálatain keresztül egészen az új kenyér megszegéséig minden. A tanyai parasztoknál az asszony egyenjogú társa volt férjének, a tanyai élet a jó gazdaasszony nélkül nem sokat ért, így a szülők a párválasztásnál igyekeztek úgy irányítani gyermekeiket, hogy jó gazda váljon a vőből, illetve jó gazdaasszony legyen a menyből.[214]

Az I. világháború után a cséplés elvégzésére 24 fős, bandagazda által vezetett cséplőbandák alakultak, amelyek százalékért végezték e munkát. Ilyenkor sok helyen reggelit (amely kenyérből, szalonnából, zöldpaprikából vagy uborkából, tejből állt), ebédet és vacsorát is adtak a cséplőmunkásoknak, másutt azonban csak ebédet. Ez az időszak különösen a gazdaasszony számára volt megterhelő, hiszen a családtagokkal együtt legalább 30 személyre kellett főznie.

A vásárhelyi asszony becsülete hagyományosan attól függött ura és mások előtt is, hogy milyen szép és jó kenyeret tudott sütni, amihez hozzátartozott még az is, hogy milyen tiszta ruhát tudott mosni.[215] A kenyér a mindennapok nélkülözhetetlen kelléke és meghatározója volt, de mellette a rendelkezésre álló alapanyagokból legendák egész sora született a szegény emberek tanyáinak kemencéjében: lepény („az ételek fejedelme”, szépjét különtették a gazdának, míg a félrecsúszott, lefolyt vagy pernyés példányok a cselédségnek jutottak, aratáskor egész kemencével sütöttek, nagy tálon adva a részeseknek), pite, málé, kalács és rétes (ezt főleg újesztendőre készítették, a jóravaló gazdaasszony az év utolsó napján kisütötte, s addig nem eresztette el a bérest, kanászt, szolgálót, amíg rétessel „jól nem tartotta”), zsíros, főtt és levestészták.[216] A kenyérsütés azonban a két háború között már sokkal inkább jellemző volt a tanyai háztartásokra, mint a városiakra. A belterületen ugyanis már az 1890-es évektől szaporodni kezdtek a kenyérsütögetők, akik termékeiket a piacon is árulták. 1899-ben megnyílt az első kenyérbolt, és az I. világháború után már csak boltokban árulták a kenyeret. Amíg korábban a legnagyobb szégyennek számított, ha egy vásárhelyi asszony nem értett hozzá, addig az 1940-es években

[211] KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 179–185.
[212] GYÁNI Gábor, 2003. 317.; ERDEI Ferenc, é. n. 118–120.
[213] BECK Zoltán, 1975. 504.
[214] KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 177.
[215] KISS Lajos, 1958. 40., 47–48.
[216] KISS Lajos, 1958. 52–61.

újsághirdetésben kerestek kenyérsütésben járatos asszonyokat, sőt olyan dagasztóasszonyokat is, akik be tudják vetni a kemencébe a kiszakajtott kenyeret.[217]

Az aprójószág[218] nevelése, gondozása is egyértelműen női munkának számított, alig volt olyan vásárhelyi asszony, aki ne foglalatoskodott volna ezzel. Még a legszegényebbeknek is volt legalább egy kotlóalj csirkéje, mert tojás nélkül nem lehetett meg a család (rengeteg tésztafélét készítettek, pl. a szegények mindennapi eledelébe, a *suhantott leves*be is tésztát vetett az asszony), s a disznóhúson kívül a tyúkhús volt az egyedüli táplálék. Egyrészt tehát kényszerű munka volt ez, ugyanakkor minden asszonynak egyik legfőbb dísze volt, hogy minél több aprójószágot neveljen. Az asszony költette ki, nevelte és bajlódott az állatokkal, viszont ha pénzt keresett vele, őt illette az ára, melyről senkinek, még az urának sem tartozott elszámolással. A tojás, csirke, tyúk árát, valamint a tollért kapott összeget az asszony, vagy ha volt, az eladósorba került lány ruházatára fordították. Némelyek, különösen a jómódú asszonyok közül egész kis vagyonra tehettek szert az aprójószág árából.[219] Nehéz időkben, különösen a gazdasági válság bolettás[220] mindennapjaiban a szerencsés és szorgalmas asszony akár az eladósodott tanyásbirtokot is meg tudta menteni az árveréstől, olyan jövedelemre tehetett szert a baromfitartásból.[221]

A gyerekek, fiatalok

A gyerekeket Isten áldásának tartották, tanyán nem féltek attól, hogy sok gyerek születik. Szerették a gyereket, akire szükség is volt, mert a családi munkamegosztásban az életkorának megfelelő feladatokat látott el. A csecsemőhalandóság magas számának fokozatos leküzdése, az egészségügyi színvonal emelkedése mellett az I. világháborútól egyre jellemzőbb paradox fejleményként jelent meg a „természetes" kiválasztódást felváltó „mesterséges": voltak famíliák, ahol a birtok megőrzése céljából csak egy-két gyerek született. A háború után rohamosan apadni kezdett a családtagok száma, s 1920 után az 5–6 gyerekes família már nagycsaládnak számított. A nem kívánt gyereket művi úton vették el orvosok és bábák, ami titkos tevékenység volt, s nem egy esetben tragédiával végződött. A leányanyák gyermekeit nem tekintették áldásnak, az ilyen anyát elítélték és kiközösítették, megverték, nem vették feleségül, lányként öregedtek meg.

A terhes asszony a szülésig éppúgy dolgozott, mint azelőtt; a gazdagabb családoknál inkább tudták kímélni, de a szegényebbeknél és a cselédeknél az utolsó percig dolgoznia kellett, nemritkán munka közben szült. Ha az asszony hasa hegyes volt, akkor fiú, ha lapos, akkor lány született; a „leány mindig sietett", míg a fiú később született. A szülés jellemzően otthon történt, általában bábát hívtak hozzá segítségül, kórházba csak akkor mentek, ha már nagy baj volt. Ha nagyon gyorsan jött az „esemény", vagy nem volt pénzük fizetni, akkor a szülő nő még a bába segítségét sem vette igénybe. Régebben a fiúgyermeknek volt nagyobb becsülete, mert az „fönntartya a család nevit". A lányoktól azért is óvakodtak, „mer avval hamarabb baj lëhet".

A gyermek megkeresztelése a család életének nagy eseménye volt, a magas csecsemőhalandóság időszakából származó hagyomány szerint erre minél hamarabb, általában a születéstől számított harmadik napon sort kerítettek. Az ünnep gazdagsága, pompája függött a család és a rokonság vagyoni helyzetétől, de pl. a vásárhelyi származású pusztaiak mindig nagyobb keresztelőt tartottak, „még ci-

---

[217] KISS Lajos, 1958. 94.

[218] A vásárhelyi nép nemigen használta a *baromfi* elnevezést, az ebbe a fogalomkörbe tartozó tyúk, lúd, ruca, pulyka, gyöngytyúk és páva háziszárnyasok összefoglaló neve az *aprójószág* volt.

[219] KISS Lajos, 1958. 62–63.

[220] Az 1930. évi XXII. tc. alapján bevezetett gabonajegy (boletta) lényegében burkolt, a liszt után kirótt fogyasztási adó volt: a gazdák minden értékesített búza és rozs után kezdetben 3, majd 6, végül újra 3 pengő árkiegészítést kaptak. A bolettaalap 1941-ig állt fenn, s főleg a 10, de inkább 20 hold feletti, vagyis az árutermelő birtokosokat támogatta, így felemás megoldásnak bizonyult. (Vö. GYÁNI Gábor, 2003. 313.)

[221] KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 180.

gánybandát is hívtak, és beleattak minden érzést". Az ekkor rendezett lakomának megvolt a rendje: tyúkhúsleves csigatésztával, hagyományosan birkát vágtak, pörköltjét túrós lepény és túrós rétes követte, nem maradhatott el a vásárhelyiek megszokott perece sem, s mindezt borral öblítették le. A juhtartás megcsappanásával aztán fokozatosan előtérbe kerültek a sertéshúsból és szárnyasokból készített ételek: a töltött káposzta, a sült húsok. A keresztszülőket már a gyermek megszületése előtt kiválasztották, általában házaspárt, gyakran az anya leánykori barátnőjét és férjét, vagy az apa legjobb barátját és feleségét érte ez a megtiszteltetés.[222]

A családi élet a hagyományos paraszti világban sokkal szorosabb volt, mint napjainkban, a tanyavilágban együtt élt és dolgozott a család. A pólyás babát is vitték magukkal a távolabbi munkahelyekre kasban, kisteknőben, s a nagyobbacska gyerekek vigyáztak rájuk. A gyerekek – mivel mindig együtt voltak dolgozó szüleikkel – szinte észrevétlenül nőttek bele a munkába. A család nemcsak munkára szoktatta a gyerekeket idejekorán, hanem a helyes viselkedésre is: a felnőtteket, de még az idősebb testvéreket is magázni kellett (utóbbi esetben általában a 10 év korkülönbség volt a vízválasztó). A felnőttek beszélgetésébe a gyerek sohasem szólhatott bele, ha vendégek voltak a háznál, akkor a gyerekek még egymás között sem beszélgethettek. A szülőknek nem volt szabad visszafeleselni, elképzelhetetlen volt, hogy egy gyerek azt mondja, hogy a felnőttnek nincs igaza, pláne hogy hazudik. A kapott parancsot az adott gyereknek kellett végrehajtania, feladatát nem ruházhatta át másra, pl. a kistestvérére. Az ebédnél a gyerekek nem ültek az asztalnál, közben nem beszélgethettek, az ételekben nem válogathattak.

Ahogy telt az idő, előbb a kisebb, majd az egyre nagyobb munkákat is rájuk bízták. Mindez az igazi munkafolyamatok utánzásával kezdődött, majd folytatódott az apróbb jószágok legeltetésével, itatásával. Mikor a gyermek iskolába került, kilépve az otthoni, zárt közösségből, egyre több új szokást vett fel. Sok új fogalmat, ismeretet tanult, de az iskolán kívüli időszakra szorítkozó gazdasági munkákra való szoktatás továbbra is a család feladata volt. A szülőknek azonban csak egy része tartotta a tanulást a legfontosabbnak, a szükség gyakran törvényt bontott: sok családban nélkülözhetetlen volt a gyerek munkája is, így csak ezután következhetett az iskola. A gyerekek általában este, lámpafénynél tanultak, az I–IV. osztályos kisiskolások leginkább csak a legeltetésben tudtak segíteni szüleiknek,

Jegyespár. (MNL CSML HF PJ)

[222] BECK Zoltán, 1975. 499–504.

a reggeli indulás előtt, majd a hazaérkezés után. Az V–VI. osztályosok már annyira benne voltak a mindennapi munkában, hogy október derekáig (a vetés befejezéséig) sokszor hiányoztak az iskolából, így az 1930-as évek vége felé a tanyai iskolák felső tagozatában hivatalosan is bevezették a munkák rendjéhez igazodó, október 15-től április 15-ig tartó tanévet.

A lányok munkára szoktatása nagyrészt az anya feladata volt, őket csak a nagyon sürgős kinti munkákba fogták be, legtöbbször bent a házban és az istállóban segítettek anyjuknak. Egyre többször bízták rájuk a szoba és a konyha kitakarítását, majd fokozatosan bevezették őket a főzés rejtelmeibe is. Az iskolát elhagyó fiú már komoly munkaerőnek számított a gazdaságban, akire egyre nehezebb és összetettebb feladatokat lehetett rábízni, s miatta nem egyszer már bérest sem kellett fogadni. A nagyobbacska lányok ekkorra már önállóan végezték a benti és kinti munkákat, már befoghatóak voltak kenyérsütésre is, ilyenkor nagyanyjuk vagy anyjuk ügyelt rájuk. A lány addig nem mehetett férjhez, míg főzni és kenyeret sütni nem tudott.[223]

A házaséletre való felkészítést is elkezdték már gyermekkorban. A nemi megkülönböztetés és elkülönítés már azzal korán megindult, hogy – ahol nem voltak annyira szűkösek a körülmények – a fiúk és a lányok külön ágyban aludtak, s külön helyiségben (a lányok a konyhában, a fiúk a kamrában) mosakodtak. A lányokat az anya nagyon szigorúan fogta, amire szükség is volt, ha arra gondolunk, hogy fiatal béresek, tanyások és kanászok is éltek a tanyában. A lányoknak nemi érés idején történő felvilágosításában nélkülözhetetlen volt az édesanya szerepe, ami sokszor a szemérmesség miatt mégis elmaradt – miközben a fiúgyermekek felvilágosítása „magától mënt", gyakran az istállóban az öregbéresekkel és legényekkel eltöltött éjszakák idején, a tapasztaltabbak által elmesélt sikamlós történetek segítségével.

A két nem egymással való ismerkedése az iskoláskorban már elkezdődött, előbb huncutkodással, csipkelődéssel, majd a betűvetés elsajátítása után immár leveleken keresztül. Ez még csak játékszámba ment, a dolog az iskoláskor után kezdett komolyabbra fordulni. Ha két fiatal egymásra talált, a legény idővel elkezdett a lányos házhoz járni, majd hamarosan következhetett a lánykérés hagyományos szertartása, amit a jegyváltás, azaz az eljegyzés követett. Az eljegyzést a lányos háznál rendezték, nagy vacsorával.

Az eljegyzéstől kezdve a vőlegénynek már jogai voltak: bármikor meglátogathatta menyasszonyát, de este 10 után nem maradhatott. Ezzel párhuzamosan megnőttek a lány kötöttségei: nem mehetett többé leánypajtásaihoz, bálba is csak a vőlegényével együtt. Ha vőlegénye nem táncoltatta, akkor sem rophatta mással, legfeljebb 3–4 nóta erejéig. A két háború közötti időszakban kopott el végleg a *móring*[224] korábban hagyományos intézménye: ha a férj a házasságot követő rövid időn belül utód nélkül meghalt, a fiatalasszonyok örökségképpen móringot, azaz némi – általában egy hold föld árának megfelelő – pénzösszeget kaptak, melyről az I. világháborút követő években fokozatosan lemondtak.

Az esküvő és a lakodalom hosszas előkészületekkel járt. Az I. világháborúig a tanyán vagy a városi házban sátor alatt tartották a lakodalmat, majd 1920 után divatba jött az olvasókörökben való megrendezésük. A Pusztán korábban a vásárhelyiek csak a vőlegényes háznál, míg az orosháziak mindkét háznál megülték az ünnepet, a századfordulót követően aztán már csak a szegény- és a nyakasparaszt tartotta a tanyán. A körben vagy vendéglőben tartott lagzit a két ház együtt rendezte.

A házasodás ideje rendszerint az őszi munkák befejezése után kezdődött és a farsanggal ért véget. A vendéghívogatás során a vőfély felkereste a lakodalomba hivatalos családokat, az egyébként parasztember vőfély által felkínált pohár bor átvétele jelentette a meghívás elfogadását. Az egy héttel az

---

[223] NAGY Gyula, 1975g. 419–423.

[224] A szepességi németeknél már a XIV. században ismert *Morgengabe* nevű jogintézményből ered. A móring a házasság megkötése előtti írásbeli megállapodás: a nő díja, amely megillette abban az esetben, ha a férj a házasságkötés után egy év és hat héten belül elhalt, és gyermek nem maradt utána. A német szokást előbb a szabad királyi városok vették át, majd fokozatosan terjedt az egyszerűbb népesség körében is a Dunántúlon éppúgy, mint az Alföldön. A móring feltétele a házasság tényleges megkötése és a házastársi kötelességek teljesítése volt, emellett a gyermektelen vagy fiúgyermek nélküli házasság, illetve értelemszerűen az volt, hogy a kedvezményezett házastárs túlélje a másikat. A móringszerződésbe felvett szolgáltatások tárgya pénz és egyéb ingóságok (textil, jószág stb.) voltak, javarészt a kölcsönösség érvényesült a szerződések megkötésekor. De az özvegyek érdekeit védte abban az esetben is, ha idősebb ember vett feleségül fiatalabb asszonyt. Vö. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, é. n.

esküvő előtt tartott legénybúcsú alkalmával a vőlegény összehívta barátait, s jót mulattak valamelyik vendéglőben, miközben a pajtások ügyeltek arra, hogy jól berúgassák a vőlegényt, „asztán maj vigyáz rá az asszony". A XX. század első évtizedeiben vált szokássá, hogy elkezdték egymást figyelni a családok, hogy ki mennyi stafírungot ad a lányának. A dolog természetéből fakadóan aztán mindenki igyekezett lefőzni a másikat, amiből az igazi hasznot az ifjú pár húzta: előfordult, hogy 40–50 éves korukig nem kellett új ágyneműt venniük, annyit kaptak a lány szüleitől és rokonságától.

Az esküvő napján már reggel gyülekeztek a rokonok: a menyasszonyéi a lányos háznál, a vőlegényé pedig a fiúsnál. Ha délelőtt volt a polgári esküvő, azt népes ebéd követte. A templomi esküvőre igyekvő lakodalmas menetben elöl haladt a vőfély, őt a vőlegény követte násznagyával, a menyasszony a násznagyával, a koszorúslányok a legényekkel, végül utánuk vegyesen a násznép. A Himnusz eléneklését, majd az imádkozást követő lakodalmi vacsorát a leves nyitotta (tyúkhúsleves házilag készített csigatésztával), majd jött a borjú-, birka-, később marhapaprikás savanyúsággal, sült pulyka- és disznóhús (ami később kibővült sült tyúkhússal és kacsapecsenyével, melyekhez befőttet is adtak), bor és sütemények: perec, kalács, édes sütik, utóbb torta és igényesebb aprósütemények. A vacsora előtt pálinkát is ittak. A vacsorát tánc követte, amit az ifjú pár kezdett, majd éjfél után jött a menyasszonytánc, melyet először a vőfély rophatott, s melynek végén a vőlegény szöktette ki a menyasszonyt a táncolók gyűrűjéből.

Míg régebben a menyecsketánc után az ifjú pár elvonult, az I. világháború utáni időszakban fokozatosan megváltozott a szokás, egyre inkább jellemzővé vált, hogy végigmulatták az éjszakát a násznéppel. Hajnalban újra terítettek: hideg sült húst és felmelegített pörköltet kaptak a vendégek, de ebben a jóllakott kompánia már nem sok kárt tett, majd reggelig folyt a mulatozás. Régebben több napig is eltartott egy lakodalom, de az 1910-es évektől már általában csak egy napig, a kétnapos dínomdánom fehér hollónak számított. Kivételek persze mindig akadtak: 1929-ben is előfordult még háromnapos lakodalom. A vásárhelyiek 1–2 hét elteltével *kárlátó*t tartottak: a lakodalomhoz hasonló eszem-iszomot és vigadalmat. Fél éjszakát is átmulattak az ifjú párral, de itt már nem volt cigány, hanem nótáztak és citeraszó mellett táncoltak.[225]

A fiatal házasok

Ha a tanyán lakó parasztcsaládban felnőtt egy fiú, letöltötte katonaéveit és megnősült, sok esetben évekig együtt lakott szüleivel, a tanyába vitte magával az új asszonyt. Példáját gyakran követték a kisebb fiúk is, előfordult, hogy 2–3 új menyecske is volt a tanyában, ilyenkor a konyhába és a kamrába is jutott egy-egy pár, vagy az eresz alá építettek egy kisszobát. Ez gazdaságilag előnyös volt ugyan, de a fiatalok kezdettől fogva vágytak az önállóságra, s alig várták, hogy saját maguk gazdái legyenek. Amíg együtt volt a család, együtt is dolgoztak, „egy kenyéren éltek". Idővel a fiatal gazda átvette apja szerepkörét, de a bevétel sokáig továbbra is az öreg kezéhez folyt; ha a lány vitt új vőt, még inkább az öreg gazda kezében maradt a vezetés. A jól dolgozó vőt egyenrangú társként kezelték ugyan, de ritkán vehette át a gazdaság vezetését, inkább csak az öreg gazda hosszantartó betegsége esetén.

Az önállósulás legtöbbször akkor történt meg, amikor az öregek bementek a városba lakni, de ha többen voltak testvérek vagy a szülők nem hagytak fel a gazdálkodással, akkor a családos fiú valamelyik elöregedett rokontól vagy ismerőstől igyekezett tanyásföldet fogni, legtöbbször *felibül*. Ebben az esetben elhurcolkodhattak az üres tanyába, és új életet kezdhettek, melynek szüleik maximum csak az alapjait teremtették meg, az induláshoz nyújtva segítséget. A megszokott munkamegosztás azonnal érvénybe lépett: az ember feladata volt a föld bemunkálása és a nagy jószágok ellátása, míg az asszonyé a mindennapi takarítás, mosás, a fejés, az aprójószágok ellátása, az ételek elkészítése, és az ehhez szükséges alapanyagok beszerzése. A munkák elvégzése tekintetében a férj és a feleség általában egyenrangú volt, ami akkor bicsaklott csak meg, ha valamelyikük gazdagabb családból származott,

[225] BECK Zoltán, 1975. 504–518.

Szűcs Mihály és Szőke Rozália esküvői képe 1918-ból. (TJM Ltsz.: 86.3.3.)

miközben a másik szegényebből. Ilyenkor előfordult, hogy összeveszés esetén egymás fejéhez vágták: „Te nem hoztál semmit se!”[226]

Az első években a fiatal pár mindent elkövetett, hogy minél kevesebb kiadásuk legyen: igyekeztek mindent maguk elvégezni, bérest, kanászt, de még libapásztort sem fogadtak, maximum a szomszédokkal fogtak össze, ha szükséges volt. Általában a házasságuk második-harmadik évében született meg első kisbabájuk, ekkor fogadtak először kanászt vagy libapásztort, hogy azok a fiatalasszony munkájában segítsenek.[227]

Az öregek

A szülők – ha rendelkeztek ott házzal – gyakran beköltöztek a városba, ilyenkor a nős fiú maradt a tanyában. Ha tanyásbirtokot örököltek vagy vettek, akkor a nős fiú ment át oda. A városba költözött szülők felhagytak a gazdálkodással, az apa általában feléből, ritkábban haszonbérbe adta ki földjét fiának; később átadta neki, s cserébe haszonélvezetet kapott. Ha nem volt városi házuk, akkor a gazdálkodással felhagyó szülők is a tanyában maradtak, ebben az esetben feles, ritkábban haszonbéres volt a föld, az öreg gazda a munkával már nem sokat törődött, kényelmesebb életmódot folytatott, feleségével együtt a könnyebb dolgokban segített leginkább. Ha a fiatalok elmentek valahová, az öregek jó tanyaőrzők voltak, a kisebb gyerekek nevelése javarészt a nagymamára hárult, ő keltette fel az iskolásokat, s ellátta őket minden szükségessel. Az öregek messzire már ritkán mentek el a tanyából, legfeljebb a szomszédokhoz; inkább hozzájuk jöttek a rokonok és ismerősök. A városba költözött öreg gazda általában tartott egy tehenet és néhány disznót, melyek takarmányát a fia biztosította.[228]

A vagyon nagyon nagy szerepet játszott a vásárhelyi parasztcsaládok életében. Azt tartották, „ahun a vagyon, ott a hatalom”. Javaikhoz tíz körmükkel ragaszkodtak, s a nagycsaládi kötelékben a család-

[226] KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 177.
[227] KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 177–178., 189–190.
[228] KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 190.

tagok nemegyszer a végletekig ki voltak szolgáltatva a vagyont egy személyben birtokló családfőnek. Azonban ha a vagyont birtokló családfő nem bizonyult akár kegyetlenségnek tűnő módon is szigorúnak, birtoka könnyen szétforgácsolódhatott, családja pedig széthullhatott.[229]

A vagyon és a föld utódoknak történő átengedésére zömmel már az örökhagyó életében sor került, az örökhagyás feltételeit tekintve azonban Hódmezővásárhelyen is számtalan variáció élt a gyakorlatban. Előfordult, hogy a gazda megtartott magának valamennyit a gyerekei közt szétosztott birtokból, melynek javait szabadon felélhette. Volt, hogy az idősödő gazda átmenetileg bérbe adta a gazdaságot majdani örököseinek, így nem csúszott ki kezéből az irányítás. Általánosabb eljárásnak számított, hogy a vagyon egyszeri szétosztásakor az idős gazda kikötötte, hogy az örökösök együttesen – vagy közülük valaki – köteles lesz őt eltartani, ilyenkor haszonélvezeti jogot biztosítottak az öregeknek: sok gazda földjét egyben, vagy felesben-harmadában megosztva adta ki gyermekeinek, akikre ilyenkor évente a termés fele-harmada maradt, a többi az öreget illette. Volt olyan gazda is, aki fiai árutermelő gazdaságának a hasznát igyekezett lefölözni: otthon élt városi házában, fiai művelték a tanyát, de ha bejöttek eladni valamit a városba, először le kellett jelentkezniük apjuknál, aki együtt ment velük a piacra, az áruért kapott pénzt pedig zsebre vágta. S végül akadt olyan gazda is, aki azzal biztosította be öregkorát, hogy földjét nem egyszerre, hanem darabonként engedte át a tőle így továbbra is közvetlenül függő gyerekeinek.[230]

Igazán szoros érzelmi kapcsolata a családfőnek leginkább az unokáival alakult ki, amíg a fiai a tanyán gazdálkodtak, az unokák gyakran nagyszüleik városi házából jártak iskolába. A fiúunoka nagyapjától sajátította el a paraszti munkát és magatartási formákat.[231]

A halál gondolatával a parasztember sokat foglalkozott, a halálra készülés másként nézett ki a beteg és másként az öreg embernél. A beteg bízott gyógyulásában, ha reménytelen volt a helyzete, azt sokszor el sem mondták neki; betegség esetén sokkal inkább a család készült fel lelkileg, mint maga az érintett. Az öregek ellenben maguk készítették elő a legszükségesebbeket: gondosan félrerakták halotti ruhájukat, előre megváltották sírhelyüket, végrendelkeztek.

Az igazi tisztességnek a keményfából készített koporsó számított, a vásárhelyiek igencsak adtak is erre. A temetés leginkább a tanyából történt, ritkábban a városi háztól, az előbbi esetben általában virrasztottak is. Erre a – halál beálltát követő első éjszakán tartott – végtisztességre a rokonság és a legjobb ismerősök jöttek el, akik a ravatal két oldalán elhelyezett székekre ültek. Míg korábban természetbeni szolgáltatások fejében kiválóan jajgató, ragyogó improvizációs készséggel megáldott siratóasszonyokat fogadtak, ez fokozatosan kezdett elkopni: „a csönd jobban esik, ha halál van”; a néha hátborzongató siratást felváltotta a csendes ének.

A halottas menetnek is sora volt: a halottaskocsi előtt haladt a pap és a kántor, utánuk közvetlenül a rokonság rokoni fokozatok szerint, majd az ismerősök. Ha fiatal lány halt meg, felöltöztették menyasszonynak, temetésére koszorúslányokat és -legényeket hívtak, s e legények közül vőlegényt is választottak. A koporsó lehelyezése, a fejfa letűzése és a koszorúk elhelyezése után csak a rokonság maradt a sír körül, mások elköszöntek a legközelebbi hozzátartozóktól.

A temetés napjának befejező eseménye a halotti tor volt, ami az I. világháború előtt általános szokás volt, majd a két háború közti időszakban kezdett ritkulni. Mire a temetőből hazaértek, már elkészült a tornak szánt étel: leginkább baromfihús vagy birka. A torra a rokonságon kívül meghívták a jó szomszédokat, a sírásót és a halottas embereket is. A vacsora nem annyira tartalmában, mint inkább hangulatában volt egyszerű, csendes. Bár italt is szolgáltak fel, nem volt szokás sokat inni. A koldusok, a cigányok és a szegények lesték, hogy hol és mikor van temetés, mert a halotti torból ők is részesültek. A halott emlékét őrizték a családban: születés- és névnapjáról megemlékeztek, ekkor éppúgy virágot vittek sírjára, mint halálának évfordulóján és mindenszentekkor.[232]

A hagyományos paraszti életformát megtestesítő családoknál a família szinte sohasem engedte el az öregek kezét: az idősebbek fiaik, unokáik körében élhettek, s ha eljött az ideje, „készülődhettek el”.

---

[229] SZENTI Tibor, 2008. 238–239., 242.

[230] GYÁNI Gábor, 2003. 317–318.; KOCZKA Pál – NAGY Gyula, 1975. 191.

[231] SZENTI Tibor, 2008. 242–243.

[232] KISS Lajos, 1920.; BECK Zoltán, 1975. 519–525. Lásd a kötetben Labancz Gabriella, Markos Györgyi, Novák László Ferenc tanulmányait.

Azonban nem volt mindenki ilyen szerencsés helyzetben: sok esetben az „élet hajótöröttjei”, a család nélkül maradottak számára nem volt más megoldás, mint a városi szeretetház igénybevétele. A Kovács Ferenc és felesége, Küry Terézia adománya segítségével 1893-ban létesített otthon a volt uradalmi kasznárlakban kapott helyet, egyik felét az öregek menháza, a másikat az árvák otthona foglalta el. Az intézmény az I. világháború utáni nehéz időkben válságba jutott, a városi tanács 1920 novemberében feloszlatta, lakóit pedig kénytelen volt ideiglenesen afféle gondozási „magánvállalkozókhoz” kikézbesíteni.[233] Mindez azt jelentette, hogy – a gondozóknak fizetett havi tartásdíjért cserébe – e szerencsétleneket az Ezüst és az Észak utcai nyomortanyákon zsúfolták össze, borzalmas körülmények között.[234] A probléma végül a következő év tavaszán megoldódott, a szeretetházi ápoltak pedig visszakerülhettek megszokott környezetükbe.[235]

8. Ruházat, öltözködési szokások

Az úri viseletet tekintve a XVIII–XIX. században mentét, kabátot, köpenyt csak díszes alkalmakkor hordtak, általában a külföldi viselet (pl. frakk) utánzása dívott. A paraszti öltözködés még kevésbé volt a divat hatásainak kitéve, anyagát és szabását is a takarékosság és a célszerűség határozta meg. Ezenfelül elsősorban a jó ízlés és a tisztaság volt a rendező elv. E ruhákat általában helyi mesteremberek állították elő helyi anyagból. Az asszonyok fehérneműiket maguk készítették, a férfiak alsóruházata is házilag fonott és szövött fehérnemű volt, az ing vászonból készült.

A XVIII. század elején az ezüstzsinóros, szattyánnal vagy vászonnal bélelt, posztóból varrt dolmány volt jellemző ezüstzsinóros posztónadrággal, s viseltek köpenyt és kalapot is. A XVIII. század végén egy gazda süveget vagy kalapot, bélelt nadrágot, mellényt, dolmányt, lóbőrcsizmát, ködmönt, felsőruházatként juhbőrből készült subát, köpenyt vagy szűrt hordott. A XIX. század közepén egy jómódú gazda ruhatárát ezüstgombos teveszőr vagy posztó dolmány, nyári kabát, téli és nyári nadrág, pantalló, mellények, ingek, gatyák alkották. A XVIII. század végén egy csizmadiamester ruházata bá-

Férfi bő gatyában, mellénnyel. (MNL CSML HF PJ)

[233] MNL CSML HF Közgy. jkv. 219/1920.
[234] MNL CSML HF Közgy. jkv. 2/1921.; VRÚ 1920. dec. 30.
[235] MNL CSML HF Közgy. jkv. 68/1921.

ránybőr süvegből, ujjas mándliból,[236] mellényből, bőrös posztónadrágból, mentéből vagy köpönyegből állt. Egy béres öltözete süveg, nadrág, bőrkapca, suba, olcsóbb szűr (kankó, csurak) volt.[237]

A férfiak a hideg ellen általában állatbőrbe öltöztek, de gyakori volt a fehér, majd a kék posztó használata is. Ehhez derékig érő mándli társult gömb vagy félgömb alakú gombokkal és csizmaszárba húzott fehér nadrággal, míg a mellényt és a mentét nyaranta félvállra vetve viselték. A süveg helyébe idővel a széles karimájú, alacsony és kerek tetejű kalap lépett, felváltva időnként bárányból sipkával. Mentét és dolmányt mindkét nem viselt. A férfiak lábbelije alapvetően a csizma volt, amely gyakran többrendbeli fejelésen, talpaláson, foltozáson ment keresztül. Az alsóbb néposztályoknál a csizma mellett még a bakanccsal és a bocskorral lehetett találkozni. A jobbágyok általában használt felsőruházata a főleg juhbőrből készített hátibőr volt, melyet viselőjük a hátára vetett, elöl pedig a nyaknál összeakasztott. A hátibőrt idővel teljesen kiszorította a használatból a célszerűbb suba, míg munka közben a test szabad mozgását inkább lehetővé tevő ködmön és bekecs dívott.[238]

A nők ruházata ízlésesebb, de a férfiakéhoz hasonlóan egyszerű volt. Igen elterjedt volt a lenből és kenderből készülő házivászon, már a XVII. században ebből került ki a női ruházat nagyobb része. Szoknyájuk a XVIII. században már különféle színű, leginkább zöld volt. Lábukon a nők is leginkább csizmát hordtak, de gyakran használtak papucsot is. Az úrinők viselete szebb és drágább volt, az adott kor országos divatját követve, kiegészítő részét képezték a különféle ékszerek. Fehérneműként pöndölyt, inget, ingvállat; felsőruhaként köntöst, palástot, köpönyeget, kabátot, ködmönt hordtak. Az elsőszámú felsőruházati darab a mente volt, amely örökségképpen szállt a családban nemzedékről nemzedékre. Utcán, házon kívül mindig nagyon ügyeltek a tiszta megjelenésre, a gyermekeket sem szabadott piszkos, csúnya öltözetben járatni.[239]

Férfi pipával. (MNL CSML HF PJ)

Férfi bő gatyában. (MNL CSML HF PJ)

[236] Átmenet a dolmány és a polgári divatú kabát között.
[237] SZEREMLEI Samu, 1911. 171–173.
[238] SZEREMLEI Samu, 1911. 179–183.
[239] SZEREMLEI Samu, 1911. 183–189.

Idős parasztember kisgyermekkel. (MNL CSML HF PJ)

Az újasszonyok elegáns ruhája a XIX–XX. század fordulóján taftselyemből készült, derékban testhez szabott, alul loknis hosszú szoknyát hordtak puffos, az ujja végén elszűkített blúzzal, amelyre fekete bársonyból gallér került. Finom, fekete félcipőt és fekete bőrkesztyűt viseltek. Hétköznap a kartonból készült „viselőruhájuk" elé kötőt tettek, a családos asszony – ellentétben a nagylányokkal – nem hordott pruszlikot (mellényt). Fejkendő nélkül azonban nem járt az asszony, még akkor sem, ha otthon tartózkodott, és jó idő volt. Lábukra harisnyát és bőrpapucsot húztak. Rossz időben kabátot és kendőt hordtak, és az asszonyoknak volt subájuk is.[240]

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc leverését követő önkényuralmi időszakban Hódmezővásárhely lakossága, különösen a nők, azzal is kifejezte nemzeti gyászát, hogy levetette korábbi színes ruháit, és sötét viseletbe öltözött; megalapozva ezzel a vidék későbbi, sötét színekre épülő népviseletét.[241] A középkorú asszonyok nyáron kartonból készült vékonyabb, télen vastagabb alsószoknyát vettek fel. Fekete harisnyát, papucsot, cipőt hordtak, 40 éves kor után már nem illett pl. rózsás papucsot viselni. Prémes kabátjuk térdig sem ért, de hétköznap inkább az ujjatlan, nyak nélküli kozsut (birkabőr mellény) vették fel. Nagy hidegben magyar birkából készült, egyenes derekú, félhosszú bekecs is került e mellényre.[242]

A tanyai mindennapokban a fiúgyermekek öltöztetésére nem fordítottak túl nagy gondot, bár még a legszegényebbek is rendesen ruháztatták fiaikat, nehogy bárki is rongyosnak lássa őket. Amíg nem jártak iskolába, addig kisebb hangsúlyt fektettek a ruhák minőségére, a kisebb gyermekekre gyakran a nagyobbak kinőtt öltözéke került. 3–4 éves korukig általában tarka anyagból készült hosszú ingben (pöndöl) jártak, nyáron vékonyabb és rövidebb inget viseltek. Jó időben mezítláb jártak, egyébként pedig posztóból varrt *csoszát* hordtak. A 3–4 évesnél idősebb fiúk már kaptak kisgatyát is, ettől kezdve ingben-gatyában jártak, hidegebb időben kezes-lábasban. A nagyobbak vasárnap és télen bokáig érő nadrágot hordtak, a pantallóhoz már kabát (télen rövid nagykabát bárányból sapkával) is járt, de mellényt nem viseltek. Jó időben mezítláb vagy rossz csizmából készített bocskorban szaladgáltak, télen azonban már kétlábas kiscsizmában jártak.[243]

---

[240] NAGY Gyula, 1975e. 359–362.

[241] SZENTI Tibor, 2008. 67.

[242] NAGY Gyula, 1975e. 362–363.

[243] NAGY Gyula, 1975e. 345–348.

A pólyából kikerült kislányokra egyenes derekú, nyakán pertlivel összehúzott, hosszúujjas, bokáig érő, legtöbbször piros színű kis ruhát adtak, kapcsok és gombok nélkül. A kislányok a ruha alatt hosszú, egybeszabott, ujjatlan inget is viseltek, melyet sárga vászonból varrtak. Meleg időben mezítláb jártak, rossz időben és télen a nagyobbaknak mamuszt varrtak vastag ruhából, harisnyát készítettek, esetleg bakancsot is vettek a piacon. A 3–4 éves kislányok télire pargetruhát kaptak; kabátja gyakran még az anyjuknak sem volt. Ehhez általában kendőt viseltek, nagy hidegben gyakran még a szobában is. Az 5–6 esztendős lányok ruhája már tarkabarka volt, elöl-hátul kötővel. Néha harisnyát is viseltek, amihez már bőrcipő dukált. Az iskolás lányok fehér vászonból készült inget kaptak, amit kezeslábas bugyi, alsószoknya (télen alsóruha) és az ingnél valamivel rövidebb, ízlés és anyagi lehetőségek szerinti felsőruha, vállaskötő egészített ki. Télire világos színű nagykabátot, valamint piros vagy bordó, zacskószerű sapkát (fityulát) is vettek a piacon. Az iskolás lány öltöztetésével a szülők már többet törődtek, de általános gyakorlat volt, hogy ahol több leánygyermek volt a családban, ott a fiatalabbak megörökölték nővéreik ruháit.[244]

Az iskolás gyermekek öltözködésére ellenben már nagyobb gondot fordítottak szüleik. Ők már nem gatyában, hanem nadrágban és kabátban jártak, jó időben azonban továbbra is mezítláb. Késő ősztől kora tavaszig csizmát, ritkábban cipőt viseltek, a csizmához csizmanadrág, a cipőhöz pantalló járt. Ruházatukhoz hozzátartozott a bélelt, két oldalzsebes lajbi is, amely abban különbözött a mellénytől, hogy hátul nem volt rajta csat, így bőségét nem lehetett szabályozni. Melegben a kabátot le is vetették, és csak a lajbi maradt rajtuk. Télen a legtöbb gyerek télikabátot viselt, ami lehetett rövid és hosszú is. A kiscsizma itt is kétlábas volt, leginkább borjúbőrből készült, a színe fekete volt. Az iskolások piacon vett kalapot és sapkát hordtak, s nekik már kivétel nélkül volt ünneplőruhájuk, amit hétköznap értelemszerűen nem viseltek.[245]

A legénysorba ért fiatal fiúk hétköznap tarka, vasárnap fehér, nyakkendő nélkül hordott ingben jártak. Az első világháborúig dívott a bokáig érő, de nem ráncos gatya náluk, a szűkebb gatya a háború után kezdett terjedni. Ősszel és télen csizmát hordtak csizmanadrággal. Ujjatlan, egy sor gombbal ellátott mándlit viseltek szinte állandóan, melyet kismándlinak és lajbinak is neveztek, erre csak hűvösebb időben húztak kabátot, télen meg nagykabátot, jó időben nem volt szükség rá. Télikabátjuk jellemzően combközépig ért. A felnőttek a XIX–XX. század fordulóján hagyták el a kétlábas csizmát, ettől kezdve

Idős házaspár Bibliával. (MNL CSML HF PJ)

[244] NAGY Gyula, 1975e. 354–357.

[245] NAGY Gyula, 1975e. 348–349.

már nagyon szegénynek számított az, akinek nem volt egylábas csizmája. A Pusztán mindig a fekete színű csizma volt a divat. A legények nyáron szalmakalapot, esetleg színes, könnyű kalapot hordtak; a kis szélű kerek kalap tetejét be lehetett ütni. Télen bárányból készült hegyes sapkát viseltek. A pusztai juhászok viselete élesen elütött a többiekétől: hétköznap fehér gyolcsból készült, rojtos aljú bő gatyában jártak pitykés mellénnyel, fehér, előbb ujjatlan, később már ujjakkal ellátott szűrrel. Ők télen hamuszín fehér subát viseltek, fejükön bárányból sapkával, csizmanadrággal, fekete csizmával.[246]

A 12 évesnél idősebb lányok egy idő után elkezdtek tánciskolába, majd bálba járni, így öltözködésüknek is illet ehhez igazodnia. Vállon gombolós, kissé szűkebb, keskeny vállú, a felsőruha alól már alig kilátszó inget hordtak. Ekkor már feltétlenül bugyit kaptak alsóneműként fehér vászonból. Az ingre (melltartó helyett) derékig érő, fehér vászonból készült, szorosan a testhez simuló pruszlik került, melyre a mellet fenntartó, a csípőt összeszorító fűzőt húztak. Az ing, a bugyi, a pruszlik és a fűző fölé került a kombiné fehér, rózsaszín vagy világoskék anyagból. Az I. világháború előtt a nagylányoknak csak kétrészes (blúzból és szoknyából álló) ruhájuk volt, a háború után azonban az egyrészes ruha jött divatba. A blúzt nyáron selyemből, télen szövetből, bársonyból, puplinból készítették. A szoknya derékban húzott és szabott volt, alját bőre készítették: a bő, gyakran tunikás (ami meghosszabbított aljú blúz volt) szoknya majdnem bokáig ért. Drága, általában egyszínű (rózsaszín, sárga, barackvirág) anyagból szabták. Hosszú ideig divat volt a kétrészes rokolya a felnőtt lányok viseleteként, derékban övvel. Olyan harisnyát viseltek, amilyen színű a ruhájuk volt, a tánciskolás lányok oldalgombolós félcipővel. Nyáron hajadonfővel jártak, télen azonban kendőt viseltek: hétköznap egyszerűbbet, ünnepekkor világos színű, rózsás kendőket. Télen prémes nagykabátot hordtak. Ékszer (arany nyaklánc, fülbevaló, karperec) csak a módosabbakon volt.[247]

Az öregek kora tavasztól késő őszig bő ujjú ingben, lenvászonból vagy gyolcsból készült rojtos bő gatyában jártak, az ingre pedig kabátot vettek fel. Hidegben a bő gatyára csizmanadrágot is húztak, és jellemzően csizma járt hozzá, nem egyszer még nyáron is. A bő gatya 1905 körül kezdett elmaradni, az

Zsoldos Péter 67 éves gazda hagyományos viseletben. (MNL CSML HF PJ)

[246] NAGY Gyula, 1975e. 349–351.
[247] NAGY Gyula, 1975e. 357–359.

I. világháború kezdetére teljesen kiment a divatból, csupán a legidősebbek közül hordta még néhány. A háború után immár a szűk gatya dívott, amelynek szárára csizmát húztak. A bőgatyás parasztokat sokan lenézték, a szűk gatyásokat többre tartották. Gyakran nagy melegben is viselték a mellényt, mándlit, lajbit; ennek viselése azt is jelezte, ki a gazda a háznál. A fekete mellényhez fekete kalap dukált. Télen huszárzsinóros, paszományos ellenzős nadrágot viseltek kiskabáttal, rövid derekú, birkabőrből készült bekeccsel, de sokan használtak derékig érő vagy akár még hosszabb fekete nagykabátot is, fekete bárányból sapkával. A fehér suba olcsóbb, ellenben a fekete drágább, rangosabb volt: egy fekete suba áráért két fehéret is adtak. Egyes családoknál csak a gazda viselhetett feketét, ilyenkor az asszony fehér subában járt. A módosabb parasztok bodorsubát hordtak, ami 6–7 db hullámos, tekergős birkából készítettek. A legtöbb parasztnak azonban sima subája volt. A szűrt télen is hordták, a subát kímélték vele, mert a szűrnek kevésbé ártott az eső.[248]

Az öregasszonyok egyenes derekú, a deréknál alig lejjebb érő, duplavállú, rövidujjú félinget (ingvállat), és a félinggel azonos anyagból készült pöndölyt hordtak. Bővebb és hosszabb volt a ruhájuk, mint a fiatalabbaké; csak fekete ruhában, kendőben és harisnyában jártak. Nyáron gombos, télen fűzős posztócipőt hordtak. Általában még életükben összekészítették azokat a ruhákat, amelyekben majd el kell temetni őket; ezt a ruhát idősebb korukban csináltatták, és sohasem használták.[249]

Az 56 éves Korsós Julianna hétköznapi viseletben. (MNL CSML HF PJ)

[248] Nagy Gyula, 1975e. 351–354.
[249] Nagy Gyula, 1975e. 363–364.

IRODALOM

BECK Zoltán

1975 *Az élet nagy eseményei.* In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. (A Békés Megyei Múzeumok közleményei 4.) Békéscsaba, 499–525.

BÍRÓ József (szerk.)

1974 Hódmezővásárhely jelesei. Életrajzi kislexikon. Hódmezővásárhely.

BÖSZÖRMÉNYI Ede

1993 Egyházi élet és erkölcs. In: Hódmezővásárhely története II. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918. Főszerk. Szabó Ferenc. Hódmezővásárhely, 693–736.

CSETE-SZEMESI István – GACHAL János – TÓTH Sámuel

1996 Torontálvásárhely alapítása. In: A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 1996. (Szerk. Kruzslicz István Gábor – Kovács István.) Hódmezővásárhely, 30–35.

ELEK András

2010 A Maczelka család története Hódmezővásárhelyen 1791-től. Hódmezővásárhely.

ERDEI Ferenc

é. n. A magyar paraszttársadalom. Budapest.

FEJÉRVÁRY József

1929 Vásárhely története családok tükrében. Hódmezővásárhely.

FELLETÁR Béla

1986 „Maczelka sztori”. Egy múlt századi vásárhelyi sikerember. In: Csongrád Megyei Hírlap, 1986. július 29–30.

FÉJA Géza

1957 Vásárhely-kutas. In: Féja Géza: Viharsarok. Budapest, 350–351.

1975 Látogatás a kacagó embernél. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 133–135.

GYÁNI Gábor

1993 Hódmezővásárhely társadalma. In: Hódmezővásárhely története II. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918. Főszerk. Szabó Ferenc. Hódmezővásárhely, 221–276.

1995 Hódmezővásárhely társadalma 1920–1941 között. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére (szerk. Á. Varga László). Debrecen, 213–226.

2003 Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 187–389.

IMRE Mihály

1984 A város művelődéstörténete 1848-ig. In: Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig. Főszerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 577–700.

KISS Lajos

1920 Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. Ethnographia Újfolyam XVI. 80–94.

1958 Vásárhelyi hétköznapok. Budapest.

1964 Vásárhelyi kistükör. Budapest.

KOVÁCS István

1984 A török hódoltság kora (1552–1693). In: Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig. Főszerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 319–345.

KOCZKA Pál – NAGY Gyula

1975 A család munkája. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 177–191.

KŐSZEGFALVI Ferenc

1993 Jeles vásárhelyiek. Életrajzgyűjtemény. Vásárhelyi téka 2. Hódmezővásárhely.

KŐSZEGFALVI Ferenc – BORUS Gábor (szerk.)

2002 Hódmezővásárhelyi életrajzi lexikon. Szeged.

KRUZSLICZ István

1984 A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után. In: Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig. Főszerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 347–448.

KRUZSLICZ István Gábor

1999 A Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület rövid története 1879–1949. In: 120 éves a Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület. Szerk. Kruzslicz István Gábor. Hódmezővásárhely, 5–34.

2000 Vásárhelyi menekültek Kiskunhalason 1692–1699. In: A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 1999. Szerk. Kovács István, Kruzslicz István Gábor. Hódmezővásárhely–Budapest, 9–22.

LÁZÁR Lajos

1977 Legenda vagy valóság? Emlékek, részletek a gorbói Lázár család történetéből. (Kézirat)

MAKÓ Imre

2004 Életünket és vérünket! Az első világháború hódmezővásárhelyi áldozatai. Hódmezővásárhely.

MÓRICZ Zsigmond

1975 Takaros Macelka. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 125–128.

NAGY Gyula

1975a A Puszta megszállása. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 47–48.

1975b A kétféle népesség. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 161–169.

1975c Földbérlet. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 209–218.

1975d A tanya és élete. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 221–277.

1975e Amiért dolgoztunk. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 319–364.

1975f Együtt élünk. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 367–415.

1975g A gyermek és az iskola. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 419–440.

RÁKOS István

1984 A feudalizmus utolsó évszázada (1753–1848). In: Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig. Főszerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 449–576.

SZABÓ Ferenc

1975 A Puszta és a közigazgatás. Kardoskút és Székkutas községgé fejlődése. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 49–70.

SZABÓ Gábor – BORUS Gábor – KŐSZEGFALVI Ferenc (öá.)

2003 Hódmezővásárhely történeti kronológiája. Szeged.

SZATHMÁRY Lajos

1980 Intézetünk közvetlen hivatása. In: Újabb adalékok dr. Szathmáry Lajos vásárhelyi tanári működéséhez. Közzéteszi Imolya Imre. Hódmezővásárhely, 10–19.

SZENTI Tibor

1975 Idős Gregus Máté, az úttörő (1861–1938). In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba, 529–535.

1979 A tanya. Hagyományos és átalakuló paraszti élet a Hódmezővásárhely–kopáncsi tanyavilágban. Budapest.

2008 Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Hódmezővásárhelyről. Budapest.

SZEREMLEI Samu (Sámuel)

1901 Hód-Mező-Vásárhely története II. kötet. Az ököljog kora – I. Istvántól a mohácsi vészig. Hódmezővásárhely.

1911 Hód-Mező-Vásárhely története IV. kötet. A közmívelődés története 1526–1848. Első rész. Hódmezővásárhely.

1913 Hód-Mező-Vásárhely története V. kötet. A közmívelődés története 1526–1848. Második rész. Hódmezővásárhely.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

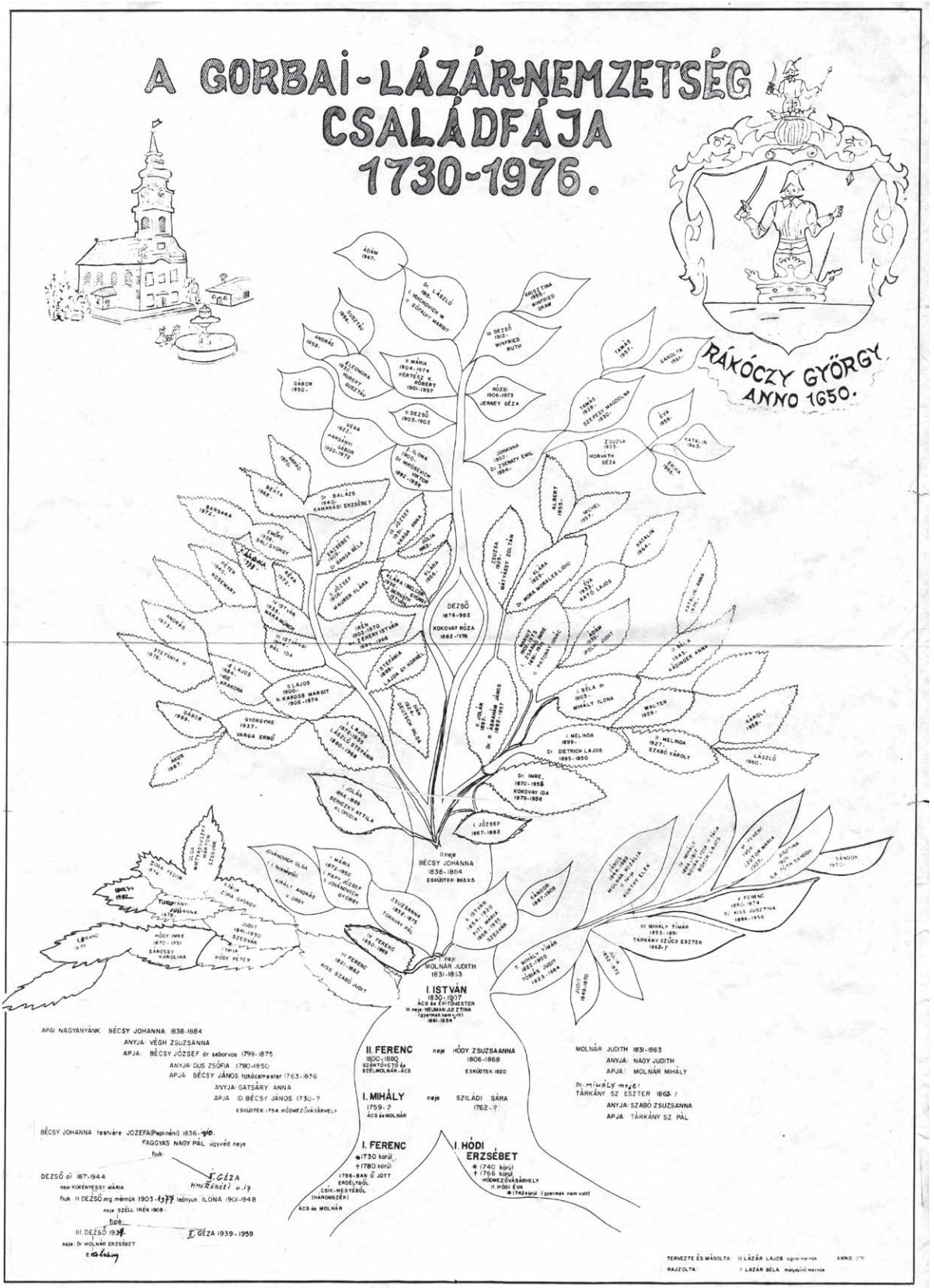
é. n. Mi volt a móring? Kis magyar néprajz. Kézirat. Budapest, é. n.

TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre

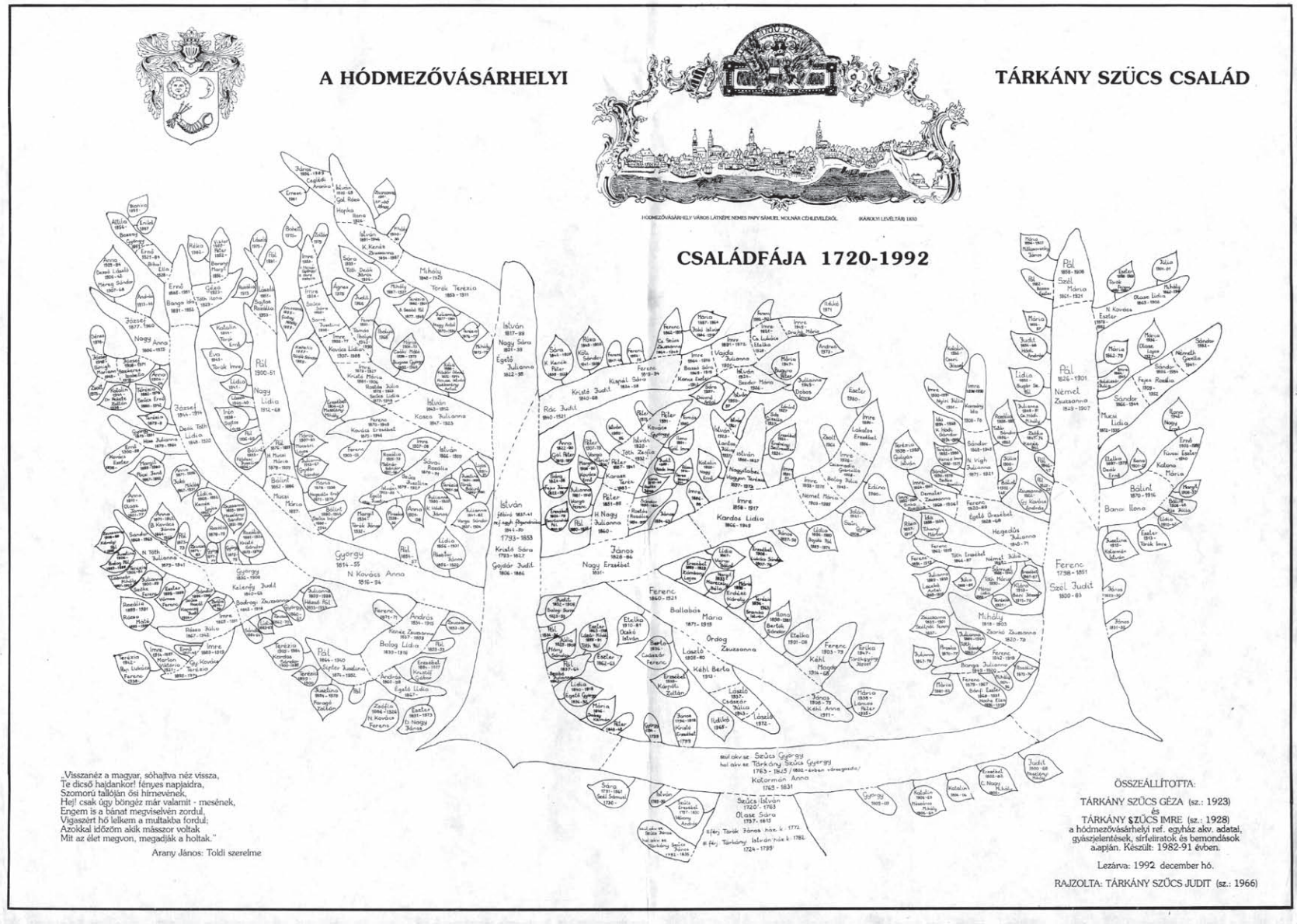
1993 A hódmezővásárhelyi Tárkány Szűcs nemzetség monográfiája. Hódmezővásárhely.

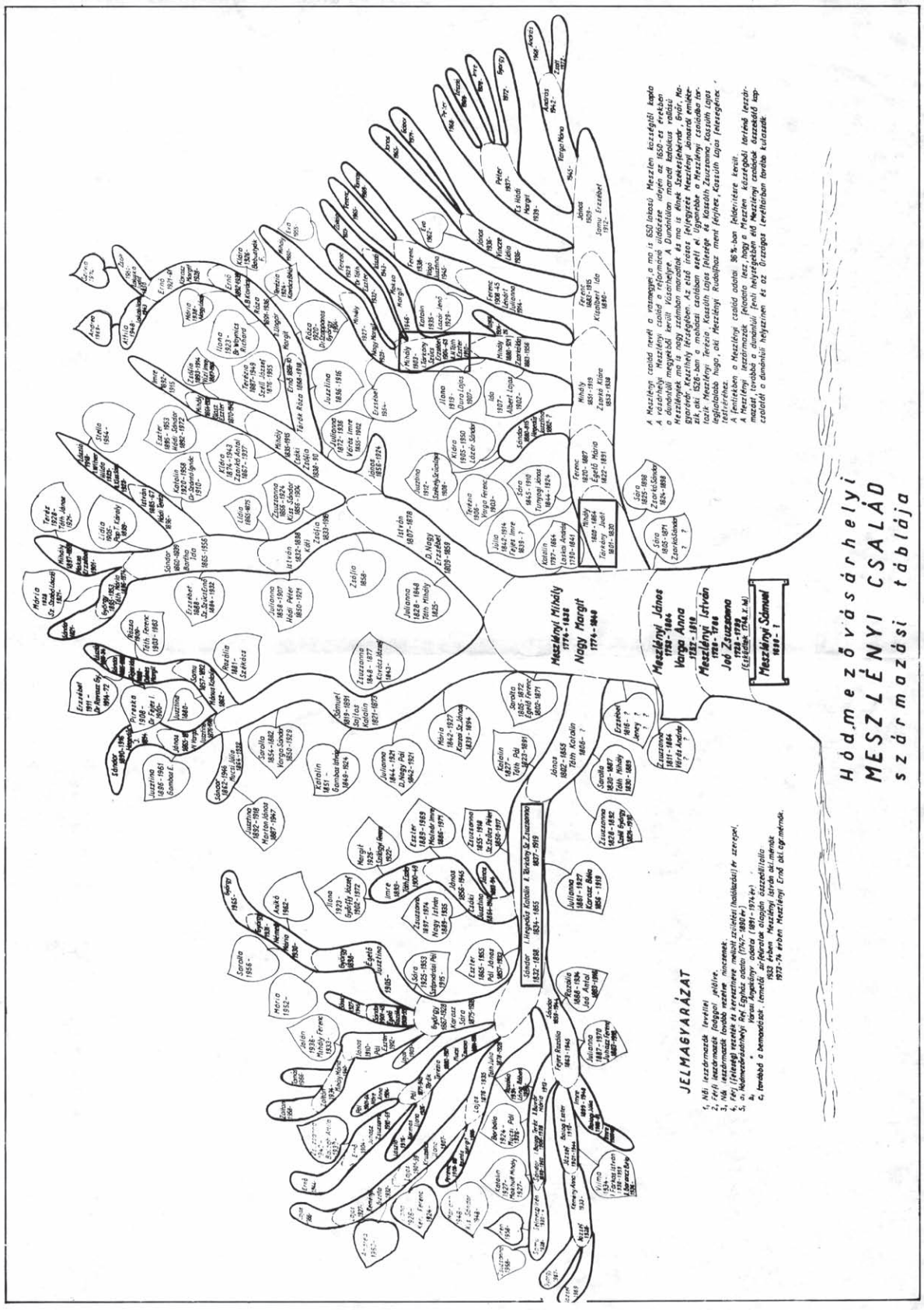

A Csáki nemzetség családfája

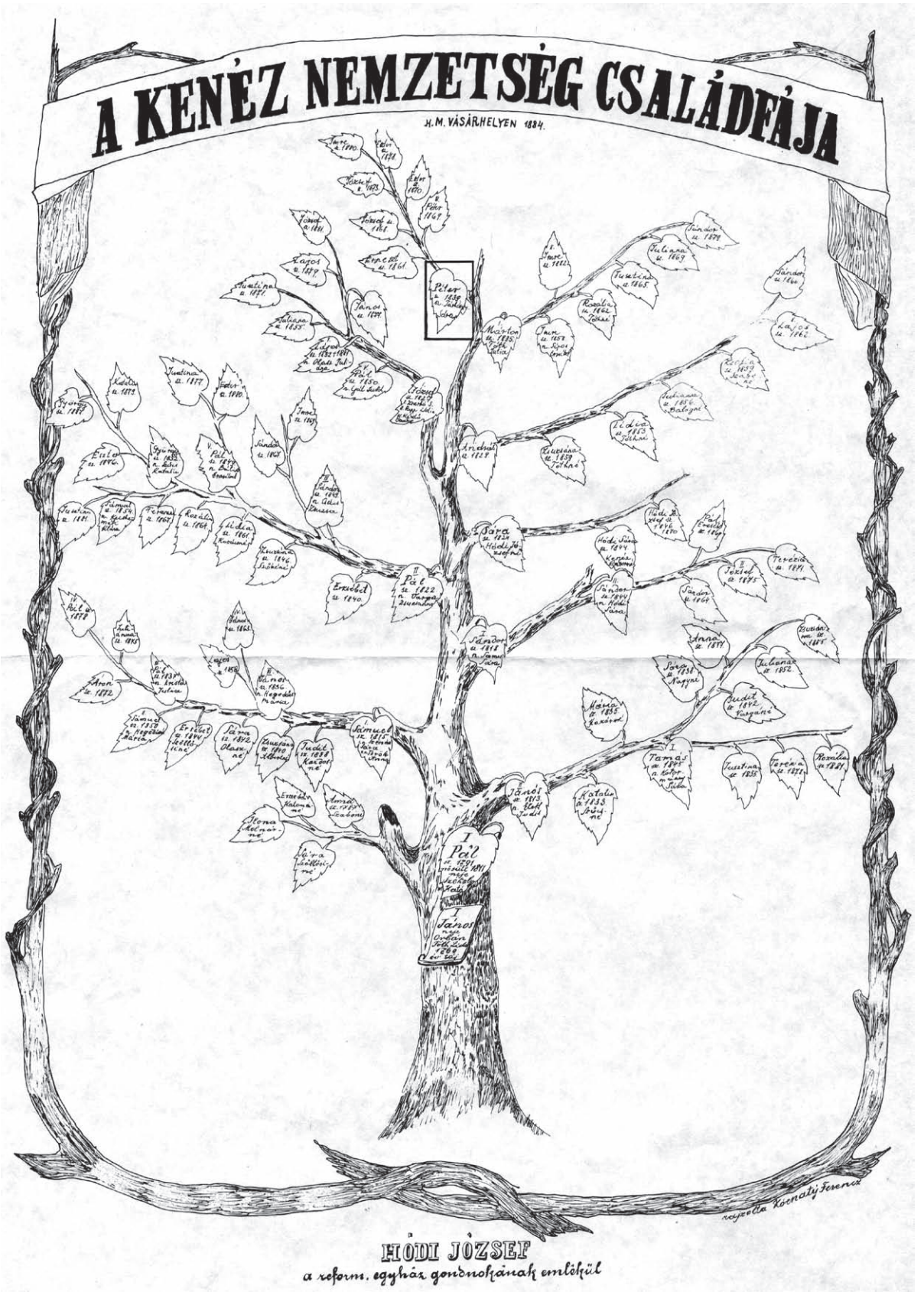

A Gorbai-Lázár nemzetség családfája

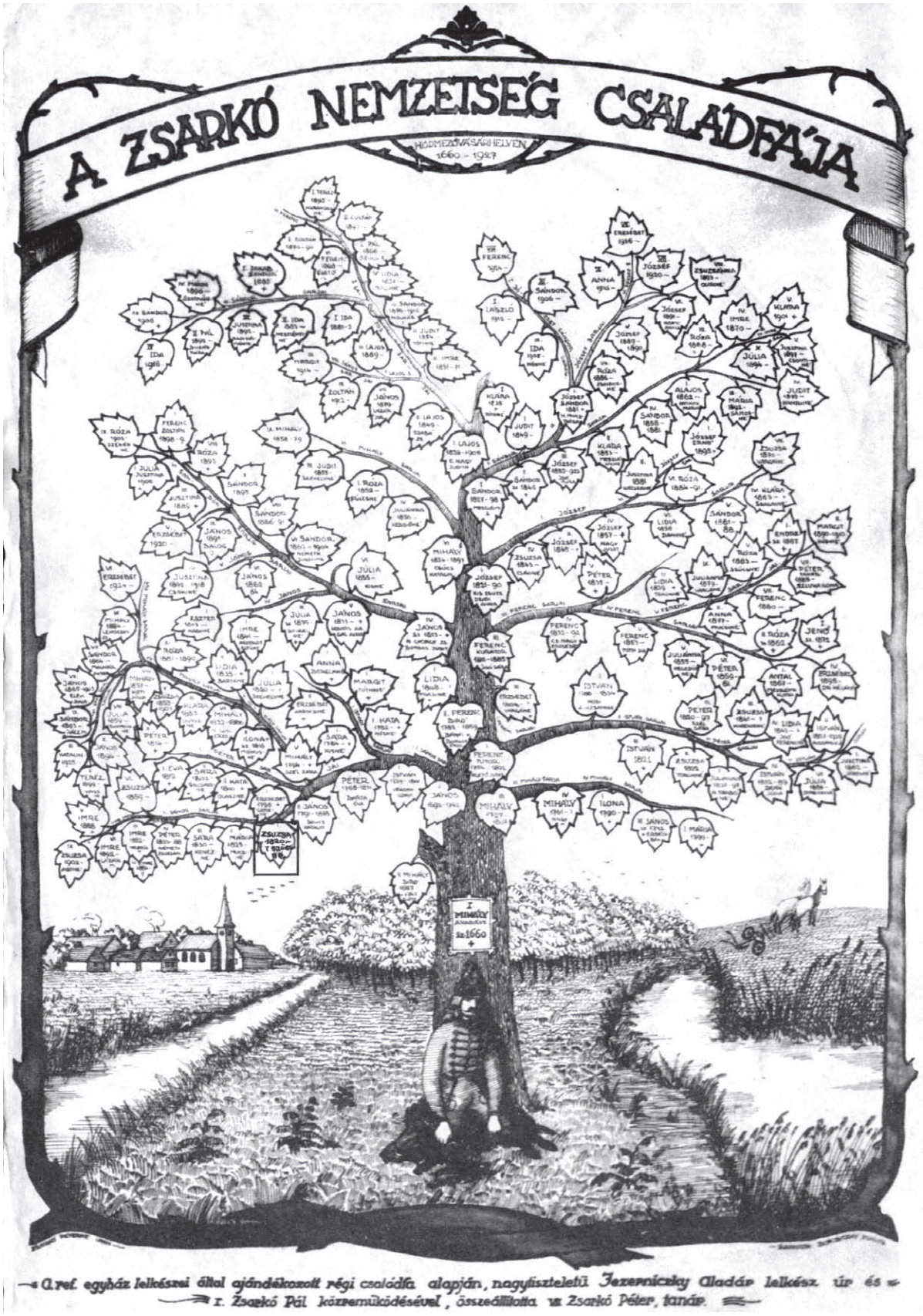

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI
TÁRKÁNY SZÜCS CSALÁD
CSALÁDFÁJA 1720-1992
HÓDMEZŐVÁSÁRHELY VÁROS LÁTKÉPE NEMES PAPP SÁMUEL MOLNÁR CÉHLEVELÉRŐL BÁRÓCKI LEVÉLTÁRI 1830
„Visszanéz a magyar, sóhajtva néz vissza,
Te dicső hajdankor! fényes napjaidra,
Szomorú tallóján ősi hírnevének,
Hej! csak úgy böngész már valamit - mesének,
Engem is a bánat megviselvén zordul,
Vigaszért hő lelkem a multakba fordul;
Azokkal időzöm akik másszor voltak
Mit az élet megvon, megadják a holtak."
Arany János: Toldi szerelme
ÖSSZEÁLLÍTOTTA:
TÁRKÁNY SZÜCS GÉZA (sz.: 1923)
és
TÁRKÁNY SZÜCS IMRE (sz.: 1928)
a hódmezővásárhelyi ref. egyház akv. adatai, gyászjelentések, sírfeliratok és bemondások adatai alapján. Készült: 1982-91 évben.
Lezárva: 1992 december hó.
RAJZOLTA: TÁRKÁNY SZÜCS JUDIT (sz.: 1966)

A Meszlényi nemzetség családfája

A Kenéz nemzetség családfája

A Zsarkó nemzetség családfája

A MEZŐVÁROS TÁRSADALMA
A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI NÉP ÉLETE TÖRTÉNETI ÉS NÉPRAJZI ADATOK TÜKRÉBEN

Örsi Julianna

Kutatási előzmények

Az egykori és kései utódokat mindig élénken foglalkoztatta a város és a család története. Hazai és európai műveltséget szerzett papjaik közül többen verselők és história-írók is voltak. Vásárhely múltját először Szőnyi Benjámin költötte rímekbe a XVIII. században.[1] A XIX. században itt szolgáló lelkészek közül Nagy Ferenc a Magyar Tudományos Gyűjteményben jelentette meg a város nevezetesebb történeteit.[2] Polgár Mihály ugyancsak folytatta a történetírást, amelyet 1815-ben Szegeden ki is nyomtattak.[3] Az esperesek közül Szikszai György, Kiss Bálint, Szél Sámuel irodalmi munkássága és tudósi magatartása is minden bizonnyal hatással volt környezetére. A családtörténeti kutatások elindítója azonban kétséget kizáróan a város nagy formátumú tudós papja, Szeremlei Samu volt.[4] A történettudomány az ötkötetes hódmezővásárhelyi monográfiájára támaszkodik leginkább.[5] R. Várkonyi Ágnes 1974-ben Hódmezővásárhelyen tartott előadásában a történettudós emlékét felelevenítve különösen nagyra értékelte akadémiai székfoglaló előadását, amelyben a város településtörténetét és demográfiáját mutatta be.[6] A hódmezővásárhelyi református egyház történetéről szóló munkáiban is kitér a kérdésre, de ezek már csak halála után jelentek meg.[7] Az említett munkák összehasonlításából és a levéltárban megőrzött iratokból kiderül, hogy évtizedekig tartó hatalmas anyaggyűjtést végzett Szeremlei. A pozitivista történetszemlélettel összegyűjtött adathalmaz családokhoz való rendelése és közlése nagy forrásértékkel bír az egy évszázadnyira lévő társadalomkutató és az ősök iránt érdeklődő kései leszármazottak számára is. A történeti források között biztosan mozgó lelkész-levéltáros nem elégedett meg a levéltárakban megőrzött dokumentumokkal, de felhívással fordult a lakosokhoz is, hogy egészítsék ki azokat. Ez a módszer nem egyedülálló, hiszen Nagy Iván Magyarország családjai című többkötetes munkája is így készült a XIX. század második felében.[8] Szeremlei közlése azonban több is, kevesebb is ennél. A betűrendbe sorolt családok tagjai évszámmal, gyakran foglalkozással, eredettel, lakcímmel, máskor nemesi címerrajzzal, egy-egy nevezetes tett megemlítésével van beazonosítva. A 231 oldalon felsorolt családnevek listája mellett még ugyancsak az ötödik kötet tartalmazza a földesurakat, a városi, urasági és tiszti névsort 1455-től 1849-ig.[9]

A teljesség igénye nélkül hivatkozunk a XX. századi kutatási eredményekre. Kiss Lajos az 1930-as években a szegény emberek életéről ad hiteles korrajzot kétkötetes művében.[10] Szeremleivel ellentétben tehát azon a társadalmi réteg életét mutatja be, amelynek történelme nem annyira oklevelekben, iratokban maradt fenn, hanem a két dolgos kezével létrehozott munkában. Az életkornak és foglalkozástípusoknak megfelelő életforma bemutatása már-már szociográfusi teljesítmény. Ugyanakkor több is annál, a realista néprajzi leírás mintapéldája. A vásárhelyi gazda életmódja feltárására

1 SZŐNYI Benjámin, 1984. 620–622.
2 Tudományos Gyűjtemény, 1819. II. k. Lásd: KISS Bálint, 1992. 226.
3 KISS Bálint, 1992. 226.
4 Életéről lásd: BÖSZÖRMÉNYI Ede, 1991.
5 SZEREMLEI Samu, 1900–1913.
6 SZEREMLEI Samu, 1909.; lásd: BÖSZÖRMÉNYI Ede, 1991. 10., 51–53.
7 SZEREMLEI Samu, I. k. 1927., II. k. 1938.
8 NAGY Iván, 1857–1868.
9 SZEREMLEI Samu, 1913. 952–1183., 865., 853–864.
10 KISS Lajos, 1981.; KISS Lajos, 1958.

a II. világháború után Nagy Gyula, majd Szenti Tibor vállalkozott.[11] Mindkettőjük munkamódszerének erőssége, hogy a saját családi hagyományból táplálkozva kutatták a vásárhelyi parasztok életmódját. A XX. század elején még gazdálkodó emberek kikérdezésével nem elégedtek meg. Írásra biztatták őket, sőt a tőlük átvett ismeretet velük ellenőriztették is, mielőtt publikálásra alkalmas formába öntötték. Nagy Zoltán éppen e gyűjtési módszert elemzi az idő távlatából tekintve édesapja tevékenységére.[12]

Szenti Tibor az elődök nyomdokain haladva, eredményeiket tiszteletben tartva – más területről érkezvén – a néprajzi leírás után egyre inkább a történeti anyag kutatásába merül el. Míg a „Parasztvallomások" című könyve még elsősorban a gazdák visszaemlékezéseit tartalmazza, a „Vásárhelyi emlékeim" már a saját és szűkebb környezete megélt eseményeit, történéseit mutatja be.[13] Szenti Tibor munkásságából külön kiemeljük azt a törekvést, amelyet a forrásfeltárás terén végzett. A néprajztudomány és a történettudomány is meríthet abból a nagy mennyiségű XVIII–XIX. századi adatközlésből, amelyet nyilvánosságra hozott a vagyonleltárak, a népi erkölcs és a deviancia témakörből.[14] Érdeklődését minden bizonnyal befolyásolta a magyar népi jog egyik legkiválóbb kutatója, az ugyancsak hódmezővásárhelyi születésű Tárkány Szücs Ernő vásárhelyi végrendeletekről megjelent könyve, majd országos szintű szintézise Magyar népi jogszokások címmel.[15] Hódmezővásárhely néprajzi kutatása szempontjából ugyancsak fontos Novák László Ferenc település-néprajzi vizsgálatai.[16] Meg kell emlékeznünk a Kiss Lajos születésének 100. évfordulóján tartott emlékülésről is, amelyen elsősorban a település tárgyi kultúráját kutató szakemberek szólaltak meg. E tanulmányokat tartalmazza a „Kiss Lajos emlékkönyv".[17]

A néprajztudomány eredményei mellett a történettudományéra is oda kell figyelnünk. Az 1980-as években monografikus jelleggel dolgozták fel és adták közre a település történetét.[18]

A város néprajzi demográfiája a XVIII. században

Jelen vizsgálatunkat elsősorban a társadalomnéprajz szempontjai szerint végeztük, így tanulmányunkban sem várostörténeti művet adunk közre. Igaz, bőven támaszkodunk a történeti adatokra, legyenek azok statisztikák, feldolgozások, visszaemlékezések vagy éppen történeti dokumentumok, de azokat az egyén a közösség élete, működése szemszögéből vallatjuk. Tehát a civil szférán keresztül mutatjuk be a mindennapi élet jellemzőit főleg a XVIII–XX. század folyamán.

Az újkori település közösségi életét a török hadjárat alaposan felkavarta. A gyulai vár visszafoglalása körüli harci események a vásárhelyieket is menekülésre kényszerítették. A református egyház krónikása így számol be az eseményekről: „De bár megalapult és gyökeret vert nálunk szerencsésen a reformatio, tudjuk hazánk történetéből, hogy főleg e vidékén a 16-dik, sőt szintén az egész 17-dik században is nem örvendezett béke és virágzásnak e nép s a reform egyházak. Török, tatár dulta, ön fiainak pártoskodása tépte szaggatta e földet s népét. Népünk Szájhagyományaiban maig fenvan a Tököli és Rákoczy kuruczainak, majd a felzendült szomszéd ráczoknak kegyetlenkedései. Különösen az utóbbiak 1690- városunk lakóinak minden marháit s vagyonát elrabolva, elvégre a bírót kéménybe huzatták s alája tüzelve vallaták a pénzért. Ennyi zaklatást nem türhetve, 1691. elhagyá ez újabb lakhelyét is a nép s a tiszántuli városok és falvakba oszlott, leginkább Halasra, Soltra, némelyek Szegedre és Győre, szol-

[11] NAGY Gyula, 1975.; SZENTI Tibor, 1979.
[12] NAGY Zoltán, 2003.
[13] SZENTI Tibor, 1985.; SZENTI Tibor, 2003.
[14] SZENTI Tibor
[15] TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961.; 1981.
[16] NOVÁK László, 2003.
[17] DÖMÖTÖR János – TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1983.
[18] NAGY István, 1984 **– ???**

gálattal keresni élelmöket."[19] Tehát Szeged környékén (Szeged, Algyő, Tápé) és a Duna-Tisza-közén (Halas, Solt, Szabadszállás) találtak menedékre.[20] A menekülés családonként történhetett. A rokon és szomszéd családok összefoghattak. A migráció irányát befolyásolták a korábbi gazdasági kapcsolatok, település- és útvonalismeretek, rokonsági szálak. A menekülés országúton történt (Szeged – Kiskunhalas – Solt – Szabadszállás). A befogadó Duna-Tisza közi közösségek református lakosúak. A rokonsági kapcsolatok feltételezésére Tálasi István kiskunhalasi református anyakönyvi (1690–1700) vizsgálatát tekintjük bizonyító erejűnek.[21] Az anyakönyvi adatok szerint 1690-ben egy halasi férfi vásárhelyi nőt vett feleségül, aki valószínűleg 1700-ban már özvegyként egy vásárhelyi férfival köti össze az életét. Az adott évtizedben vásárhelyi bejegyzéssel található több családnév a halasi matrikulában (Ábrahám, Baranyi, Barna, vásárhelyi czigány Csillag, Csizmadia, Csucs, Deák –Diák-, Dallos, Dezső, Dobszai, Gulyás, Hegedűs, Hódi, Juhász, Kis, Kóté, Kovács, Moises, Molnár, Nagy, Posztós, Szabó, Szűcs, Takács, Tóth, Varga, Zsoldos). Ekkor 37-en számítanak vásárhelyi eredetűnek. A házassági kapcsolatok a XVIII. században a két város között továbbra is összekötők lesznek (15 eset). A visszaköltözés és az azt követő betelepülések is hasonló módon történhettek.

Több nagyobb szervezettségű költözésről tudunk. Szabadszállásról 12 gazda jelzi 1699-ben, hogy „visszaszáll".[22] 1701-ben már 146 házas gazda, 17 zsellér, 46 felnőtt legény, 11 felnőtt lány lakja Vásárhelyt. A kiskorúak számáról nincs adatunk. 14 máshol születettől eltekintve mindannyian református, vásárhelyi születésű magyarok.[23] Ezen összeírás szerint ekkor a felnőtt lakosságnak mindössze 6,36%-a tulajdonképpen a betelepült. Kruzslicz István szerint az 1701. évi adóösszeírás 163 adózó háztartásfőt tartalmaz. Közülük 141 fő vásárhelyi születésű, tehát az első visszatelepülő. A településhez közeli származási hely: Batida (3 fő), Mártély (1 fő), Makó (2 fő), Szentes (4 fő), Győ (1 fő). Távolabb esik: (Békés (2 fő), Légrád, Tószeg, Debrecen, Csatár, Megyeri, Szalánka, Kevesvár (Temesvár), Vecse, Kassa környéke (1-1 fő).[24] A családnagyságokra, családösszetételre vonatkozólag ebből a korból még nincs adatunk.

Az első betelepülőket azonban újabbak követték. A beköltözés és elköltözés szinte állandóan előforduló jelenség. 1717-ben 62 család vándorol el, míg 1722-ben 191 a jövevény (a jobbágycsaládok 41,79%-a). 1729-ben ismét 103 család költözik el, de tovább folytatódik a beköltözés is. A migrációt befolyásolta a jobbágyterhek növekedése is. A jobbágyszökés egyféle védekezési mód volt ebben az időben. Az 1724-ben Csabáról megszököttek között két *Vásárhelyszki* nevű is van.[25] A migráció mellett a természetes szaporodást fékezte nemcsak a korszakra jellemző halálozási gyakoriság, hanem az 1738–1739. évi pestis járvány is. A járvány áldozata lett a lakosság fele. (Meghalt 2474 fő – felnőtt és gyermek, életben maradt 2446 fő.) Ennek ellenére a XVIII. század közepére Hódmezővásárhely népessége meghaladja a 8 ezer főt (az anyakönyvi adatokon alapuló számítás szerint 8524 fő).[26]

A XVIII. század második felében sem stabilizálódik még igazán a közösség. Költöznek be a Felföldről, a Dunántúlról, a Szilágyságból és Erdélyből (Szentkirály). Csoportosan érkeznek az algyőiek 1751-ben, akik a földesúri tiszttartó kegyetlenségei miatt keresnek menedéket. Polgár Mihály prédikátor így örökítette meg a református egyház konzisztóriumának jegyzőkönyvében: „1751-ben ez az AllGyői Ekkklésia az Erdődi familiának egy Bezúr Ferentz nevű Raefectusa által minden vallás gyakorlás beli szabadságtól megfosztatott, sőt a'mint némely még most is élő öregek beszéllik, annyira vitte a nevezett Bezúr a' kegyetlenséget, hogy midőn látá, hogy semmiképpen ki nem téritheté hitekből a Lakosokat, a' Szegediek segítségekkel őket szülötte földekből kiverte, s házaikat másunnan hivott Pápista Lakosoknak adta. - Fenn áll még most is Allgyőn az a ház, mely hajdan a Reformátu-

---

[19] HMVásárhelyi egyház történelmi múltja. Anonim kézirat, keletkezési helye és ideje is ismeretlen. Elsősorban a Hódmezővásárhelyen szolgált református lelkészek életrajzát tartalmazza. Utolsó adat 1854. TtREL I. 8. c. 3.

[20] Nagykőrösre is több család költözött, köztük azok akiket V.[ásárhelyi] Faragó néven ismerünk a XIX. században (a szerk.); lásd: NOVÁK László, 1994. 163.

[21] Lásd: TÁLASI István, 1983. 85–138.

[22] SZEREMLEI Samu, 1909. 7.

[23] SZEREMLEI Samu, 1927. 96.

[24] KRUZSLICZ István, 1984. 364.

[25] SZEREMLEI Samu, 1909. 25.

[26] KRUZSLICZ István, 1984. 365.

sok Oskolájok volt, a mint a Gerendán lévő vésés mutatja.- Kiverettetvén tehát az Allgyőiek, hajókra rakodtak, és 1751-ik éppen Pünkösd 3-ad napjánn sirások és éneklések között többnyire mind ide költöztek, és a méltóságos Uraságnak előre megnyert engedelme mellett itt magoknak állandó Lakást választottak. Eljött velek Nyiregyházi Bálint is, ki Oskola Rectorságot viselt AllGyőn, és itt a Tarányi Leány Oskola praeceptorává tevődött, melyben az előtt egy asszony volt a Tanitó. Ugyan ekkor elhozták magokkal az Ur asztalához tartozó aranyos poharat is, - de 1809-dik bold. Tiszt. Kiss András Ur paróchiájáról - ki is ezt betegek látogatásából jövén haza míg ebédelt a' Muzeumba lévő asztalon hagyta - valamely Istentelen Ember el lopta és többé nyomába nem lehetett akadni."[27] A gyeviek teherbíróképességével (adózásával) nem voltak megelégedve.

1764-ben a beköltözők többsége Arad megyéből érkezett, de közeli és távoli területekről is jöttek. A jobbágyok, napszámosok, nincstelenek mellett nemesek, iparosok és kereskedők is vannak. A Vásárhelyre beköltözők száma 1764-ben[28]

Arad megye	157
Bihar megye	58
Zaránd megye	28
Csongrád megye	13
Csanád megye	8
Erdély	8
Békés megye	6
Szatmár megye	3
Fehér megye	3
Közép-Szolnok megye	3
Kunság	2
Pest	2

Egyre többen vannak a római katolikusok, akik 1727-től önálló plébániát tartanak fenn. Korábban Mindszenthez tartoztak. Erősödésüket mutatja, hogy már 1750-ben új templom építésébe kezdenek. Nemcsak felekezetileg megosztott a város, de egyre több idegen nemzetiségű (román, görög) is bebocsátást kér. Egy évszázad múlva (1851-ben) a lakosságnak már 21,7%-a római katolikus és 73,3%-a a református. Rajtuk kívül még vannak a városban evangélikusok (2,5%), nem egyesült óhitűek (2,2%) és zsidók (0,3%).[29] A számarányok is mutatják, hogy egy erős református magyar közösség alkotja a várost, de befolyásoló szerephez jut a római katolikusság is. A katolikusok különösen az 1770-es években erősödtek meg, amikor jelentős betelepítésük történt. A *Lóger* és a *Lakhat* településrészen kaptak szálláshelyet. A cigányok telephelye a XVIII. században az *Oldalkosár* volt.

A népesedés dinamikus fejlődését mutatja, hogy 1772-ben már 1223 család (ebből 597 osztatlan, tehát nagycsalád) él Vásárhelyen. A házak száma 1911. A II. József-féle népszámláláskor már 2759 a családfők (családok) száma és a lakónépesség 16 564 fő.[30] A túlnépesedés és a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt romlottak a családok megélhetési körülményei. Jórészt ezzel magyarázható, hogy az 1780–1790-es években a betelepültek, de az őslakosok közül is többen vándorbotot fogtak, és új telephelyet kerestek sajátmaguk és családjuk számára. Többen átköltöztek a szomszédos vármegyékbe, de sokan még távolabbra is: Sámson (Csongrád m.), Dombegyháza (Csanád m.), Rittberg = Végvár (Temes m.),

---

[27] Hódmezővásárhelyi Református Egyház üléseinek jegyzőkönyve 1757–1795. 183. Az algyői jobbágyok 1770-ben az úrbéri kérdőpontokra adott válaszukban erről a szomorú eseményről így beszéltek: „Ezen Gyevi helységben, mint egy 26 Esztendővel Kalvinisták laktak… minek utána a' kalvinisták innen el mentek volna lakni, és mi hellyekbe ide jöttünk telepedni, a' melly kalvinistának hazába bele szalottunk, annak birtoka alat levélt szantó földét is, a' haza után el foglaltuk…" NOVÁK László, 1978. 223.

[28] SZEREMLEI Samu, 1909. 18.

[29] A felekezeti megoszlás számszerűleg így alakul: 27 432 református, 8.138 római katolikus, 920 evangélikus, 823 nem egyesült óhitű (görög keletiek), 120 zsidó. Lásd: FÉNYES Elek, 1851. 277.

[30] SZEREMLEI Samu, 1909. 21.

Ittebe Majdán, Debeljacsa = Torontálvásárhely (Torontál m.). Ez utóbbi pusztát a vásárhelyiek népesítették be 1794-ben. A vásárhelyi református egyház ellátta őket úrasztali terítőkkel és egyéb kegytárgyakkal. 1797. szeptember 12-én határoztak, hogy „az Úri Szent Asztalhoz tartozandó ócska Keszkenők és abroszok közzül a' Deballácsai Rfta Ekklésiának 2 Abroszok és Négy Keszkenők adattassanak".[31]

Az őslakosok nem fogadták szívesen a jövevényeket, igyekeztek akadályozni a beköltözésüket. 1751-ben a városi tanács már csak azoknak adott beltelket, akik korábbi lakóhelyükről bizonyítványt hoztak. A csavargókat elfogták, megcsapatták és a településről kiűzték.(24–30 pálca, visszaesőként 12 korbácsütés volt a büntetés).[32] 1764-ben összeírták a beköltözőket, és igazolványszerzésre kötelezték őket. A katolikusokat *„atyafiak"*-nak nevezték a bennszülöttek, az evangélikusokat *„tótok"*-nak, a románokat *„oláhok"*-nak. A kalmárok (lettlégyen macedónok, albánok vagy mások) összefoglaló megnevezése a „görög" volt. A református és a római katolikus egyház mellett az evangélikus és a pravoszláv egyház is tartott fenn gyülekezetet és épített templomot.

A beköltözők asszimilációjáról árulkodnak a családnevek változásai is. Íme néhány példa a névváltozásra: Ambrus – Borus, Barnabás – Borbás, Fischer – Ficsér, Hézsai – Hézső, Griczó – Gelicze, Gilicze, Gellért – Göllönt, Gira – Gera, Krs – Karasz, Kosztka, Klosztka – Koczka, Knéz – Kenéz, Mórecz – Móricz, Noé – Nóvé, Noáck – Novák, Odi – Hódi, Rusa – Rózsa, Schichter – Sipter, Trunger – Turungel, Schlajkó – Salajkó, Schnájder – Sinájder, Streba – Csorba, Szkala – Kala stb.[33]

A beköltözők között szép számmal voltak nemesek is. 1701-ben még csak a Török és a Szilágyi család volt nemes, de a század végére már 30 család bír nemesi levéllel (mintegy 100 fő). Szeremlei Samu szerint alig van közöttük, aki a XVI. században uralkodó királyoktól kapta a kiváltságot. Többen Bocskaitól, Báthori Gábortól, Bethlen Gábortól, de legnagyobb részük I. Lipót császártól kapta a nemességet. Származáshelyüket illetően szinte az egész országot behálózzák. A legtöbben azonban mégis Csongrád megyéből, Nyitra és Pest megyéből, valamivel kevesebben Erdélyből, Biharból és Szabolcsból származtak. Ha a nagy tájegységeket nézzük, akkor 25 alföldi, 14 felvidéki, 9 dunántúli és 7 erdélyi eredetű nemes család van a vásárhelyiek között.

A Vásárhelyen lakó nemes családok származáshelye

Alföld
Csongrád megye – 11
Babarczi, Baranyi, Beliczai, Dobosi, Temesvári, Kaszap, Farki, Bogyó, Tornyai, Fekete, Szilágyi
Békés megye –1
Vagyóczi Nagy
Bihar megye – 3
Apáti Kovács, Hosszúpályi Kovács, Etédi
Bereg megye –1
Papi
Szabolcs megye – 3
Dombrádi Nagy, Juhász, Jenei
Pest megye – 4
Beretvás, Hoffer, Póka, Sulyok
Kiskunság – 2
Bánhidi, Szomor
Felföld
Heves megye – 2
Nyizsnyai, Vörös
Abaúj megye – 1
Gosztonyi
Borsod megye – 2
Németh, Elek
Zemplén megye – 2
Szikszai, Mónus
Bars megye – 1
Vörös
Szepes megye – 1
Revesz
Nyitra megye – 4
Bartha, Török, Gombos, Krecsmári
Trencsén megye – 1
Kovács
Dunántúl
Győr megye –1
Kamocsai
Sopron megye – 1
Herczegh

[31] Hódmezővásárhelyi Református Egyház gyüléseinek jegyzőkönyve 1795–1806. III. k. 27.
[32] SZEREMLEI Samu, 1909. 15.
[33] SZEREMLEI Samu, 1909. 23.

Fejér megye – 1
Pozsonyi Nagy
Somogy megye – 1
Szabó
Veszprém megye – 2
Berhidai Keresztes, Mecséri
Vas megye – 2
Pokomándy, Nagy
Zala megye – 1
Abai Nagy

Erdély, Partium
Erdély – 3
Égető, Herczegh, Miksa,
Arad megye – 1
Lázár
Szilágy megye – 1
Warga
Közép-Szolnok megye – 1
Deák Nagy,
Krassó megye – 1
Draskovics

Az évtizedek, évszázadok alatti együttélés lassan összesimította a lakosságot. Különösen a vallásból eredő szokások ugyan megtartották sajátságaikat, de a hasonulás eredményeként a „vásárhelyiség" (a településhez tartozás) lett a mérvadó. Ezt mutatja az ö-ző nyelvjárás mint a környezetüktől elkülönült beszédmód is. A közösségalkotás jelzője a házasodási kapcsolat is, amelyet azonban külön fejezetben tárgyalunk.

A város kapcsolatrendszere a családtörténetek tükrében

a. Szeremlei Samu-féle gyűjtés a XX. század elejéről

Amint az előző fejezetben is utaltunk rá, Szeremlei Samu óriási munkát végzett a családok eredetének kutatása terén. Azonban nemcsak az archívum adatait dolgozta fel, hanem felhívással fordult a gyülekezet tagjaihoz és lelkésztársaihoz, hogy a családokról szóló ismereteiket osszák meg vele. A felhívásra különböző jellegű anyagok érkeztek. Van közöttük nyomdai úton előállított családtörténet (Csáki család, Tassy Becz család), vannak családívek, leszármazási táblák (Tóth Ferenc és Szikszai Zsófia családíve, Juhász Mihály családfája). A legtöbb azonban a szöveges információt is tartalmazó feljegyzés. A téma iránt érdeklődő mai nemzedék – legyen az kutató vagy mai leszármazott – haszonnal forgathatja ezeket a feljegyzéseket, kiegészítéseket. A hódmezővásárhelyi levéltár Szeremlei Samu hagyatékát őrző egységből válogattuk az alábbi családtörténeti adatokat.[34] Ismertetőnket azonban egyéb adatokkal is bővítve és a tanulmány gondolatmenetét követve mutatjuk be.

Csáki család (református)

A Csáki család leszármazása és története 1703-tól 1898-ig című füzet a vásárhelyi Részvény Nyomdában készült nyomtatásban is megjelent.[35] Az adatokat összegyűjtötte és írta II. Csáki Lajos, tehát a nemzetség XX. század elején élt tagja. Amint a leírásból kiderül, a szerző fő forrása a nagyatyja, IV. Csáki Mihály feljegyzései és elbeszélése. „Boldogult nagyatyámtól, én mint egyik unoka, többször hallottam elbeszélni, hogy a nagy-tóparti háznál és a csomorkányi utfélen levő tanyai földön ő már a negyedik Csáki Mihály és hogy őseink Gyöngyös tájékáról jöttek le a vásárhelyi határra, de hogy honnan, melyik helységből, vagy melyik esztendőben, azt már ő sem tudta megmondani, de a legtöbb valószínűség szerint a XVII. század legvégén, mert már 1715-ben voltak itt hasonnevezetű ősök."[36] Szeremlei megjegyzi, hogy „Az 1701-ki összeírásban Csáki János, az 1722-ben Csáki Ján. ??? Pál, Gergely etc. 6-8 család" szerepel.[37] A szerzőt ugyancsak segítette utasításaival, tanácsaival rokona, idősbik Török Péter, akit „uram-bátyám" titulussal illet. (A rokonság eredete 1760-ra nyúlik vissza,

[34] MNL CML HF. Szeremlei anyag 14.7.10.
[35] A kiadás éve nem szerepel, de 1900–1910 körülire datáljuk.
[36] II. CSÁKI Lajos, é. n. 3.
[37] Lásd ugyanott a lap tetején tett kéziratos bejegyzést. II. CSÁKI Lajos, é. n. 3.

amikor Csáki Erzsébet férjhez ment Török Török Péterhez, aki így az informátor „szép anyja" volt.[38] A régi anyakönyvi adatokat is felhasználta Szeremlei Samu lelkipásztor engedélyével. Losonczy Endre segédlelkész úr volt segítségére a kijegyzetelésben. A család tehát vásárhelyi református família.

Hódmezővásárhelyen a Csáki család megalapítójának I. Csáki Mihályt tekinti, aki 1703-ban született és 1781-ben halt meg. „Előkelő és nevezetes ember" volt, amelyet azzal is igazol, hogy földrajzi nevek fűződnek hozzá: Csáki-járás, Csáki-sánc. A nemzetségalapító ősről az alábbiakat tartják számon: „Vásárhelynek abban az időben szabad és igen nagy terjedelmű pásztájából, a mi akkor tizenhat járásra volt felosztva, egyet az ő nevére Csáki járásnak neveztek el, a mi egyike volt a legjobb minőségű és legnagyobb járásoknak. Híres volt ezen járás, igen nagy, rendkivül jó és kifogyhatatlan vizű itató kutjáról is, a mi később, a puszta felosztásakor a Juhász-család birtokába jutott, a Juhászok, mikor ezen földjüket eladták, a kutat betömették, a téglát, ami kiszedhető volt kiszedték s egymás közt megosztották.

Ezen járáson vonulnak keresztül a régi, talán a török háború idején készült sánczok is, melyeket Csáki-sánczoknak is neveztek s helyök máig is meglátszik. Idősb. Török Péter uram-bátyámtól hallottam elbeszélni, hogy ő a mult évben csak azért is kiment a Csáki-járásba egyik vejével, Tárkány Sz. Mihálylyal, akinek ott birtoka is van, hogy még egyszer megláthassa a Csáki sánczokat. Vejének meg is mutatta azon különálló kis sánczot, a mi most urasági birtok, régente pedig a török fővezéreké, vagy talán magáé a szültáné lehetet; fiatal ember korában ő – mint mondá, - akárhányszor látta, hogy a Csáki-barom, a mi 2500-2600 darabot számlált, ezen sánczokba takarosan belefeküdt."[39]

A Csáki családról szóló leírás a két évszázad alatt született összes elődöt igyekszik számba venni. A születési, halálozási adatok mellett a házasságkötési adatok is szerepelnek. Így a házastársi rokonságra is fény derül. A gyermekek számbavételéből megtudjuk a családnagyságot. IV. Csáki Mihálynak – aki született 1811-ben, megnősült 1828-ban, majd 1852-ben, meghalt 1894-ben – (az író nagyatyjának) például az első feleségétől 8 fia és 2 leánya, a másodiktól pedig ikrei születtek. Ehhez jött még egy nevelt gyerek (2. feleségé) és egy rokon gyerek. Az atyjától kapott öt fertály tanyai földet. A virilis bizottsági tag és jó gazda halálát öt fia, ugyanannyi menye, 32 unokája, 24 dédunokája gyászolta. A Csákiak jó gazdák voltak. II. Csáki Mihálynak nagy gazdasága volt. A Csáki-barom mellé fogadott pásztor Ónodi volt, aki igen szerette a szabad életet. Amikor elvett egy özvegyasszonyt, annak földjén nem akart gazdálkodni, mondván: „Hasztalan beszélsz te nekem asszony, míg az én karom föl bir emelni egy botot, addig nem leszek én paraszt."[40] Az öreggazda fiainak nagy lakodalmat csapott. A gazdaságot akkor is egybetartották, mikor a fiúk megnősültek. A XVIII–XIX. század fordulóján élt III. Csáki Mihály és I. Csáki Ferenc, valamint annak feleséges fia, lánya és veje együttgazdálkodásának és vállalkozásának történetét is megőrizte a családi hagyomány. Mihály gazdálkodott, Ferenc járta a vásárokat, állatokat árult és vett. „Mikor a vagyonon megosztozkodtak, kiment a tanyára együtt a két testvér, ott a földet elmérték magok ketté, jószágot, gazdaságot, gazdasági szerszámokat, mindent elraktak kétfelé, s ekkor minden legkisebb szóváltás, vagy versengés nélkül megegyeztek hogy ez az enyém, ez meg a tied. Ezután eljöttek haza a régi házhoz, s ott igy szólott az idősebb testvér Ferencz: - No asszonyok mi oda kint a földet elmértük kétfelé, azt a sok szép jószágot, gazdasági szerszámot, mindent elraktunk kétfelé, de össze nem vesztünk ám semmin se, a legszebben megegyezkedtünk, ti is hát ide haza a mi van ez az apró cseprő holmi, tál, fazék, vagy ágynemű, rakjátok el szépen kétfelé, azután válaszszatok egyik egyikőtöké, másik másikótoké, de össze ne veszszetek ám valami haszontalanságon, mert itt van ez a korbács, ide felkasztom erre a szögre, de ha szükség lesz rá, vagy össze vesztek valamin, le veszem: és Istenemre mondom, mind a ketten kikaptok."[41]

A Csáki-háznál időnként összejöveteleket tartottak. Ilyenkor juhot vágtak, a férfiak megfőzték és megvendégelték a meghívottakat. A kecskepaprikásnak nem volt olyan értéke, de azt is jól el tudták készíteni. A paprikás után bort kínáltak. Ilyenkor következtek a tréfák, adomák, történetek. Ezeket aztán generációkon át továbbadták, megőrizték. Hasonló közösségi alkalom volt a disznótor.

---

[38] II. CSÁKI Lajos, é. n. 5.

[39] II. CSÁKI Lajos, é. n. 4.

[40] II. CSÁKI Lajos, é. n. 6.

[41] II. CSÁKI Lajos, é. n. 7.

A Csákiak közül mindig volt képviselő a tanácsnál, került presbiter a református egyházhoz. II. Csáki Mihály esküdt ember, igen jómódú és népszerű. IV. Csáki Mihály virilis bizottsági tag, II. István városi bizottsági tag, presbiter és gabonaszedő gondnok. IV. Csáki Erzsébet fia árvaszéki ülnök lesz. A fiak többsége gazdálkodó maradt, de volt, aki tanult, és jogi végzettséget szerzett. (III. Csáki Lajost 1898-ban Kolozsváron avatták a jogtudományok doktorává vagy II. Csáki István Vinga községben ügyvéd.) V. Csáki Ferenc katonáskodásra adta a fejét, de később városi képviselő lesz. A famíliának volt egy fekete bárónya is. Nagy Csáki Ferenc „apai szigorú felügyelet nélkül nevelkedvén fel, igen könnyű életű és mulatós fiatal ember lett belőle; testvérnénjei ekkor, mivel nem volt senkitől se függése, Nagyatyám IV. Csáki Mihály felügyeletére bizták, mint akitől ezideig is legjobban tartott, majd megnősülvén folytatta legénykori könnyű életmódját; igen jó tánczos lévén, tánczos Csáki Ferkének is hívták, el is tánczolta még életében az apjától örökölt vagyonnak nagyobbrészét, megh. 1862. szept. 17." – emlékszik rá a krónikás.[42]

A két évszázad alatt a Csákiak számos vásárhelyi családdal kerültek házassági rokonságba. A férfiak 51 feleséget hoztak (43 családnév fordul elő). A Hegedűs (3 eset), Zsarkó, Égető, Szűcs, Kiss családból (2-2 eset) többször is választanak párt.) A Csáki lányokat, unokákat 37 családba viszik feleségnek. Ebből a Juhász famíliával a legszorosabb a kapcsolat (4 eset), de ismétlődő a kapcsolatfelvétel a Karasz, Meszlényi és a Hegedűs családdal is. Mindössze egy Csáki lány megy iparoshoz feleségül (1793-ban Csáki Sárát Molnár János szűcsmester veszi feleségül). A következő családokkal vannak házassági rokonságban a Csákiak: Balogi, Bánfi, Baranyai, Baranyi, Bécsi, Bíró, Boros, Búza, Buzás, Czeglédi, Csáki, Cseri, Diószegi, Dorka, Erdei, Égető, Faragó, Fejes, Gajdán, Gál, *Hegedűs*, Cs. Hódi, Joó, *Juhász*, Kádár, N. Kardos, Nagy Kardos, *Karasz*, Kenéz, Kertész, Kérdő, *Kis*, Kormány, *Kovács*, Lovász, Matók, Meszlényi, Molnár, H. Mucsi, Nagy, Nagy György, D. Nagy, Német, *Olasz*, Orbán, Pap, Palócz, Kis Rácz, *Szabó*, G. Szabó, Szél, Szénási, Szenti, Szőllösi, Szűcs, Székely Szűcs, Tóth, Nagy Tóth, Török, Nagy Varga, Vincze, Vörös, Zeke, *Zsarkó*, Zsoldos. A házassági kapcsolatokból is látszik, hogy a Csáki nemzetség jól be van ágyazódva a hódmezővásárhelyi társadalomba. Minimum 65 családdal épített ki házassági kapcsolatot a két évszázad alatt. A kapcsolatok erősítése két oldalról is történhetett. (Erre utalnak a dőlt betűs nevek.)[43]

A családtörténet-író nem tud mindenkit besorolni a Csáki nemzetségbe. Ez nem elsősorban a megkülönböztető névvel is ellátott Csákiakra vonatkozik (vastag Csáki, táncos Csáki). Így fogalmaz: „Vannak még ezeken kívül több Csáki néven nevezendő rokonaink, akiknek a neveik a családfán azért nincsenek feljegyezve, mert leszármazásukat pontosan nem tudjuk és nagyrészük ismeretlen. Ezen oldalágnak az ősapja volt városunkban Csáki János, aki az 1750-es években nősült, neje volt Bécsi Sára, maradékaik lehetnek mintegy ötven vagy hatvan körül, tehát körülbelül majdnem akkora családfa kitelnék belőlük, mint a másik oldalági rokon a Csáki Mihály utódoké."[44]

Dobosi család (református)

A Dobosi család történetére vonatkozó levélre Kovács József szentesi segédlelkész válaszolt. Az anyakönyvi adatok és a beszerzett iratokból megállapította, hogy „Dobosi Lajosnak, - ki 1835-től kezdve egyházmegyénk s. gondnoka volt, szülei valának Nemes Dobosi Mihály és Fekete Judit. Született pedig Dobosi Lajos az 1791-ik év nov. hó 29-ikén…. A további kérdésekre vonatkozólag, - hogy t.i. milyen rokonságban állott Dobosi Lajos Dobossy Mihály szentesi prédikátorral … mi így magunktól semmit nem tudván, Nagytiszteletű Furó Zoltán lelkész Úr, az itt még életben lévő Dobosi rokonokhoz fordult; e rokonok közül egy, talán a legidősebb, a 83 éves Dobosi Klára felíratott fiával egynémely adatokat, a mit mis mellékelten itt küldök Nagytiszteletű Uramnak." Íme az özvegy Dobossy Klára fia, Balassa Bálint feljegyzése: „Özvegy Tiszt. Balassa Jánosné szül: Dobossy Klára által emlékezésből elmondott adatok a Nemes Dobossy családról, ki jelenben 83 éves.-

---

[42] II. CSÁKI Lajos, é. n. 17.

[43] A családtörténeti füzetben szereplő valamennyi Csáki-vonalat bevontam a vizsgálatba.

[44] II. CSÁKI Lajos, é. n. 23–24.

A família tős gyökeres Szentesi család. A legutóbb Hódmezővásárhelyt elhalt Dobossy Lajos nagyapja Dobossy Mihály volt, elhalt 1823 körül, ennek neje Fekete Judit (Nagykőrösről – Szeremlei bejegyzése) elhalt 1830 körül. – Házasságokból származott 6 fiú és 3 leány, úm: Mihály, Dávid, Zsigmond, Antal, Ferencz és Lajos, mely utóbbi eladván Szentesen lakházát mely a mostani Kaszinó egy része helyén állott, által költözött Hmvásárhelyre mint özvegy ember ezen nemrég elhalt fiával, miután egyetlen lánya még itt hunyt el 15 éves korába.-

Az első testvér mind gazdálkodó ember volt az akkori szokások szerint, egyedül Lajos a 6-ik fiú végzett ügyvédséget, mit egy darabig folytatott is, sőt Csongrád megyének egy ideig Cassa perceptora is volt. E viselt hivatala és vHmvásárhelyre költözésekori időkbe esik, midőn a Nsgos czimmel tüntetettetett ki.-

Neje volt Szabó Mária, aki leánya volt Szabó nevű városi jegyzőnek, (beírtam: Szentes – Szeremlei bejegyzése) ennek testvére Szabó László urad. Ügyvéd volt Vásárhelyt, kinek elhalálozásával ennek házát meg is vette, 's a legutóbbi elhalt is onnét temettetett el. A fentebb említett 3 leánytestvér a következők voltak: Juliánna: Tisza.Szt.Imrei ref. papné Szondi Imréné lett; Zsuzsánna, Győri nevű jegyzőné – Mária pedig Kolozsvári nevű jegyzőné lett, mind hárman a szentesi ref. templomban lettek összeesketve.

Ezen Dobossy Lajosnak volt Lajos nevű fia, ki legutóbb elhalt, és Aranka nevű lánya, ki ma is él ezen utolsó Lajosnak egyetlen leánya, ki férjhez menetelével Vásárhelyről elköltözvén : a Dobossy Család ezen ága megszakadt."[45]

Fári (majd Fáry) család (római katolikus)

Eredetüket így magyarázzák: „a legöregebb család tagok elbeszélése szerint a Jászok nemes családjából valók, s a XVIII. század elejével megindult népvándorlás mozdította ki őket is eredeti hazájuk: a Jászságbol." Bizonytalan az az elgondolás, miszerint a Fáy nemes családból származnak, csak a katonaság kikerülése végett nem vallották be nemességüket. A betelepülő ősnek a családi hagyomány szerint hat fia volt. Öt gyermekkel érkeztek 1790-ben, a hatodik már Vásárhelyen született. Jóllehet korábbi adatot is találtak az anyakönyvben, mely szerint Fáry Pál 1765 körül telepedett le, és két év múlva másodszor nősült. A családalapító Fári Jánossal azonban nem tudják a rokoni vonalat összekapcsolni. Fiai közül kettő iparos: I. Antal takács, Ferenc szűcs lesz. Ferenc Szegeden telepedik le, míg testvére Vásárhelyen lesz az iparos dinasztia megalapítója. Tíz gyermeke (vagy annak házastársa) mind iparos lesz. János és József az apja mesterségét viszi tovább, azaz takács. Pál és Antal a szabómesterséget választja. Rozália férje (Muladi Antal) is takács, Erzsébet (Molnár Mihály) és Anna (Pál István) és Terézia (Kertész Ferenc) férje szűcs, Máriáé (Kokovai András) csizmadia, Juliánnáé (Szabó László) bognár. Az ipar jómódot biztosíthatott számukra, mert gyermekeiket taníttatták. Így a következő generáció tagjai között már orvos, pap és városházi tisztviselő is van. Ők Pál gyermekei. A családfa megrajzolója az Antal-vonalat követi. Antal hét gyermeke közül III. Antal közgazdasági pályát választ, és az akkortájon alakuló takarékpénztárban helyezkedik el 1872-ben. 25 éves korában nősül, és a Vácról idetelepült Havas József és neje Krottantaller Brigitta legkisebbik lányát, Jozefát veszi el. Öt lányuk és egy fiuk születik. A lányokat iskoláztatják. Két óvónő, egy tanítónő lesz. A legidősebb lány – apja példáját követve – kereskedelmi iskolát végez, a másik pedig – nagyapja nyomán – női ruha és szabászati iskolába jár. A legkisebb és egyetlen fiú gyermek ekkor még gimnazista. Az apa karrierje a helyi tanácsi és egyházi, politikai szerepektől tovább ér. Szegedi és budapesti intézményeknek választott tagja, tisztségviselője. Fontos róla megjegyezni, hogy az Agyagipari gyakorlóműhely egyik alapítója és annak hét éven át elnöke. Amint a családtörténet író írja: „Élénk tevékenységet fejtett és fejt ki nem csak a közgazdasági, hanem a politikai, közigazgatási, iparfejlesztési, közművelődési, közegészségügyi és az egyházi élet terén is."[46] Az összefoglalás is helytálló: „Ezen 'Fári' család tagjai miota itt le vannak telepedve mind romai katholikusok; s többen közülök a jobb módú polgárok közé

[45] MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

[46] MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

sorolhatók."[47] A családtörténet írójának személye nem derült ki, de a beadott anyag iskolázott, szép írású emberre vall.

Fehérvári család (református)

A Fehérvári család alapítója Fehérvári Péter volt, aki 1720 körül jött Vásárhelyre. Seregélyesről (Fejér megye) és Tarjánban a Fehérvári utcában takácsmesterséget kezdett. Két fiú gyermeke volt, de Ferenc leszármazottaival nem tartották a kapcsolatot, mivel ő a második felesége kedvéért a református vallásból áttért a római katolikusba. Egyébként ez a Ferenc uradalmi mérnök volt (az Újvárost ő mérte ki). Fiai elköltöztek a városból. A családtörténet Péter vonalát követi, akinek fia, Péter tovább folytatta a takácsmesterséget. Annak két fia, István és József a XIX. század második felében „a legjelesebb takácsok voltak Vásárhelyen". József fiai részt vesznek a kőnigrätzi csatában. János – aki ácsmester, majd vásárbiztos – fiai már értelmiségi pályát választanak: Bertalan polgármesteri fogalmazó, József – a családtörténeti adatok szolgáltatója – lapszerkesztő. Ez utóbbival állt kapcsolatban Szeremlei Samu.

Jeney család (református)

Jeney Imre ügyvéd 86 éves korában, 1905-ben így kezdi a családtörténetet: „A hódmezővásárhelyi ma is számos taggal élő Nemes Jeney nemzettség, Tekintetes Szabolcs Vármegyében fekvő Nagy-Kálló városából, az ottan lakozott nagy kiterjedésű Nemes Jeney nemzettségből származott ide Tekintetes Csongrád Vármegyében fekvő Hódmező-Vásárhely városába, az 1726-ik évben."[48]

A család a nemesi armálist 1659-ben I. Lipót királytól kapja. A családtörténet szerint „Ezen nemes Jeney nemzettség egyik ősének elődjei Jeney István – másképp Szabó – és általa édes testvérével Jakabbal, és ennek fiaival Márton és Jánossal, együtt nyerte e és kapta, mindkét nembeli e néven leszármazó örököseik és utódaik számára a Nemesi Ármálislevelet első Leopold Királytól az 1659 évi September honap 5-én Pozsonyvárában, a nagy függő titkos pecsét, és őfelségének kézjegyével, - valamint főtisztelendő Szelepcsény György Kalocsai és Bácsi egyesült Egyházak Érseke, és Nyitrai Püspöki helytartó, valóságos belső titikos tanácsos, és Magyarország udvari Cancellárja, hasonlókép Nemes Ruthkay András királyi titoknok aláírásaikkal kibocsátva és helyben hagyva.

Ezen Nemesi Ármális levél Tekintetes Szabolcs Vármegyének 1659 November 21-én, Pethneháza Községében tartott Törvényhatósági közgyűlésében lett bemutatva és kihirdetve."[49] Az adatok helyességét igazolja Szeremlei is, sőt kiegészíti, hogy a nemességet szerző István fia András és unokái György, András és János 1756-ban nagykállói lakosok. A hagyomány azonban úgy tartja, hogy a nemességet szerző „István nemzetségének egy későbbi – szintén István nevű utódja 1726-ban, Nagy-Kállói lakását otthagyva, 's valóságos igazi Jeney nevét elhallgatva, és itt Csongrád megyei Hódmező-Vásárhelyen magát Szöllősinek nevezve, János nevű nyolcéves kisfiával együtt ide Hód-mezővásárhelyre költözött állandóan lakni; és ezen János nevű kisfiát is ezután Szöllősi néven nevelve, maga itt ugyan e néven mint Gróf Károlyi nemzettség e környéki pusztáinak csendbiztosa foglalkozott, s ilyképen halt is el."[50] Szeremlei a névváltoztatás okát – a hagyományra építve – abban látja, hogy valami bűntényt (egyesek szerint tolvajság, mások szerint a szabolcsi megyeházán az emeletről ledobta az udvarra az ellenfelét) követett el, ami miatt a városát is elhagyta ez az ős. Mindenesetre a fia már Vásárhely főbírójaként az 1770-es években kéri a nemességet Szőllősi, másképp Jenei néven megújítani – egészíti ki az ismereteket levéltári források alapján Szeremlei. A főbíró fia, János köztiszteletben álló gazdálkodó, a református egyház főgondnoka, akit a helybeli összes nemesség főhadnagyává választott. Három fia közül József gazdálkodó, Márton szabó iparos lett. Márton azonban Szegeden majd Zentán folytatta mesterségét. Az apja nevét öröklő legidősebb fiú, János ügyvéd végzettséggel első jegyző, tanácsnok majd főbíró tisztséget töltött be a városnál. Két fia született, akiket ugyancsak taníttatott. Imre fiából ügyvéd lett – ő a családtörténet ismertetője. A '48-as nemzetőri kapitánynak 1861-ben megyei tiszti főügyész,

---

47 Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.

48 Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.

49 Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.

50 Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.

de egy év múlva elbocsátják. Ettől fogva ügyvédi hivatásának él. A szegedi, csongrádi, nagykikindai ügyvédi kamara megalakítását azonban segíti. Egyik testvére (Lajos) ugyancsak az ügyvédi pályát választotta, albíróként tevékenykedett. Másik testvére kereskedősegéd lett. József ága megmaradt gazdálkodónak, akik a XX. század elején vásárhelyi földbirtokosok. Adatszolgáltatónknak három fia van. A legidősebb, Gerő „előbb Túrkeve város rendes Mérnöke, - később a közép Tisza szabályozásánál, - azután az Arad-Csanádi vasútépítésnél mint szakaszmérnök, utóbb pedig helyben mint Hódmezővásárhely városi rendes almérnök működött."[51] Másik fia az Algyő-Mindszenti uradalom nyugalmazott tiszttartójaként ugyancsak szülővárosában él családjával. Harmadik fia előbb gróf Károlyi Tibor Bihar és Szatmár megyei uradalmainak tiszttartója, később Szatmár vármegye főpénztárosa. A XX. század első évtizedében Nagykárolyban lakik családjával együtt. Földbirtokai a Szilágy megyei Ippen és a Szatmár megyei Erdődön vannak.

A családtörténet írója a végén megjegyzi: „a fentebbi Nemes Jeney Nemzetségből csak a fiú leszármazókat ismertettem, neveztem meg; mert a női leszármazók más családokba menvén férjhez azon nemzetség fentartását gyarapítják."[52]

Juhász család (református?)

Juhász Sándor segédlelkész Juhász Mihály családfáját négy generációra visszamenőleg készítette el. Juhász István (kinek neje Csikós Erzsébet) az ős, kinek fia János, aki 1800-ban esküdik meg Nagy Annával. Kilenc gyermekük születik. Az első meghalván a második is az apja nevét kapja. A nagyapja nevére csak az utolsó előttit keresztelik. Az 1807-ben született Pál fia kétszer nősül (1825, 1838-42?). Kristó Judittól árván maradt két gyermek (egyik a nagyapja után Pál, másik az anyja keresztnevén) után a második feleség, Nagy Mária még nyolc gyermekkel szaporítja a családot. A legidősebb és a legfiatalabb gyermek között 18 év korkülönbség van. Köztük is két újszülött kapta a Ferenc nevet, melyből az egyik négy hónapos korában meghal. Ezenkívül egy fiú és egy lány nem éri meg a 30. évét, a többiek – köztük a családfa központi alakja Mihály – felnőttként beletartoznak Vásárhely XX. század eleji társadalmába.

Kaszap család (református)

Kokovay család (római katolikus)

A Kokovay család adatszolgáltatója ismeretlen. A család ősei Pusztaszántóról (Nógrád megye) költöztek Vásárhelyre. „Három testvér névszerint András, Ferenc és József jöttek az Alföldre, az előbbeni kettő itt telepedett meg városunkban, míg József nemsokára visszaakart menni régi pátriájába, de Kecskeméten megtelepedett… András földmíveléssel Ferenc ellenben kalmárkodással foglalkozott."[53] A római katolikus család több tagja is képviselője volt az egyháztanácsnak. Imre pénztárnoka volt 34 éven át. Ugyancsak kiemelkedő személy Kokovay Mátyás – szülei egyszerű iparosok voltak –, aki kereskedőként 1871-ben nyitotta meg fűszer- és gyarmatárú üzletét. Sikeres tevékenysége révén a „provintia legnagyobb kereskedője" lett, és bekerült a város első virilistái közé. Testvére, János „a város egyik legtekintélyesebb és legvagyonosabb gazda embere, ki különösen a szép szarvasmarháiról híres messze vidéken is."[54] A család nagy része földműveléssel foglalkozik a XX. század elején, de vannak többen közülük iparosok, kereskedők és ketten papok.

Abai Nagy és Dombrádi Nagy család

A családalapító Abádi Nagy Ferenc fiatal ügyvédként került Vásárhelyre. A Dombrádi Nagy famíliából nősült. A fiatalok összeismerkedését egy névnapi mulatsághoz köti az emlékező, aki szerint

[51] Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.
[52] Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.
[53] Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.
[54] Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.

„mint fiatalember szépen tudott hegedülni, és egy Gergely esti társaságban részt vévén Nagy Gergelynél – játékával nem csak a társaságot mulatta, hanem a vagyonos házi gazdának fiatal lányát is magának elhegedülte. Egy pár nap mulva a lányt megkérte, neki adták, s annak rendje szerént elvette."[55] Az előnév használatát a következőképpen indokolja: „/Abádi Nagy Ferenc/ Családi nevénél az előnévveli jelzés azért helyes, mert egy másik közgazdálkodó Nagy Gergely féle nemzettség volt már régtől fogva Vásárhelyen, mi előtt Abádi Nagy Ferencz mint fiatal Ügyvéd ide jött s itt telepedett meg, de azon nemzetség Dombrádi előnévvel különböztetett meg, mert az meg – valamikor a Szabolcs megyei Dombrádról származott Vásárhelyre; ez a két nemzetség … eggyé olvadt." A nevezett személy Csongrád vármegyei főügyész lett. Öt gyermekéből négy érte meg a felnőtt kort. Leányait ugyancsak megyei tisztséget betöltött fiatalemberekhez adta feleségül. Vejei: Schéner György Csongrád vármegye mérnöke, Kaszap Mihály Csongrád vármegye főjegyzője, a Félegyházán lakó kerületi ügyész, Kűri Albert és Oláh Miklós gróf Károlyi-féle uradalmi gazdatiszt. Kűri Albert lánya előbb Jászkisérre került, majd Vásárhelyre. Abai Nagy Ferenc saját házában s udvartelkén lakott a Kaszap utca 15. szám alatt. A legkisebb lányáék ugyanerre az udvartelekre építettek házat, és ennek fiának második házasságából maradt özvegye élt a XX. század elején itt.

Német család (református ?)

Szeremlei Németh Lajos gyógyszerészhez fordult a Német család történetének felkutatása végett, aki átadta a levelet bátyjának, Németh Pálnak. Németh Pált gyerekkorától érdekelte a család története. Akkor látta a régi iratokat is, amelyet azonban az öreg úr féltékenyen őrzött, és csak saját felügyelete alatt engedett beletekinteni. Diákkorában jegyezgetett is fel belőle, de akkor még nem tudott jól latinul, így sok mindent nem értett meg. E feljegyzésre, a beszélgetésekre és a megmaradt iratokra hagyatkozva tesz eleget Szeremlei kérésének. Azt is megtudjuk, hogy a nagybátya az általa a sublót fiókjában őrzött iratokat neki ígérte, de az özvegye kenyérsütéskor betüzelte a kemencébe, nem tulajdonítva annak jelentőséget. Az egyik a Nagy Lajos király adománylevele, amely tokban volt, a másikra „olvashatóan volt vastagbetűkkel aláírva Izabella ex. Ez egy Németh Ferencz tokaji várkapitány részére kiállított adománylevél volt, melyen még rajta volt az elavult zsinór, de a függő pecsét már hiányzott rolla. Ezen iratok legnagyobb részben teljesen latinul, részben vegyesen latin és magyar nyelven, s nehány családtagok által irt levél magyarul volt irva."[56] Emellett még a Ragályi családdal egy borsod megyei dominiumi per anyaga is volt egy köteggel. „Ne búsuljon kedves uram öcsém nem értek azok már semmit, nem lehetett volna már azokkal a régi contractusokkal semmit se nyerni." – vigasztalta Hős Sára nénje. A család címere bekeretezve ugyancsak Németh József szobája falán volt, amely címert Németh Pál édesanyja „lehímezte". Ez utóbbi rajzát mellékelte Szeremlei Samunek a családtörténet írója.

Németh Pál a család eredetét az Árpád idejében élt Doroszlótól kezdi, akinek a fia Gergely (annak felesége Hédervári Erzsébet), unokája Miklós és János volt. Ez utóbbi Róbert Károly udvari emberekéként leányának, Margit német hercegnőnek a nevelője lett. Ezért nevezték el Német Jánosnak. A fiatalok 1345-ben összeházasodtak. Ősünk I. Lajos királyt is szolgálta. Kétszer is részt vett a nápolyi hadjáratban, ahol megsebesült. Hősiességért 1350-ben kapta királyi adományként a Rába folyó vizét. A XV. századi leszármazottak után Németh Ferenc, a Tokaj vár kapitánya a jelesebb személy. Két levelet is írt Szondi Györgynek és István öccsének. A nevét Némethy Ferencként írta alá, bár Izabella adománylevelében Franciscus Németh néven szerepel. A tokaji vár ostromakor, 1562-ben esik el. A továbbiakban a családtörténet a XVIII. században folytatódik. Németh Mihály a Borsod megyei Nyomáron, majd Nádudvaron volt a Ragályi család gazdatisztje. Onnan költözött el Hódmezővásárhelyre 1770-ben. A XIX. századi szereplők közül többen katonáskodásukkal váltak ismertté (Németh István tábornok, Károlyi honvéd huszárezredes). Németh István vezérőrnagy budai lakásán a reformkorban a történetíró nagyapja és nagybátyjai sokszor megfordultak. A nagyapjának 7 fia és 2 lánya volt. Az eredeti szöveg mellé, annak kiegészítéseként leszármazástáblát rajzolt Szeremlei. Ugyancsak csatolva van Barcsay János debreceni egyházi levéltáros levele, amelyben Balogh Ferenc feljegyzéseit közli, Németh István

[55] MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

[56] MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

tábornoknak a Debreceni Kollégiumra hagyott adományát 1846-ból. Unokaöccse, a Kunhegyesen élő Károly a pesti temetőbe temettette el.

Pokormándy család

A család történetéről Pokormándy István ny. árm. társulati igazgató adott felvilágosítást. Ismeri Győr vármegye monográfiájában a családról szóló leírást. Tudja, hogy a család oklevelei szétszóródtak, de az egyenes ági tagok születési, házassági és halálozási anyakönyvi adatai és egyéb iratok a birtokában vannak 130 évre visszamenőleg. A megőrzött régi leveleken lévő pecsétnyomat megegyezik a monográfiában közölt címerrajzzal.

A család tudja, hogy a legrégibb ős, Péter 1717-ben a Vas vármegyei Bádolyban született 1717-ben. A fia Kecskeméten telepedett le, akinek egyik fia Temesvár főügyésze lett. A másik fia a családtörténet-író nagyatyja. Ő Szentesen élt. Első feleségével kötött házasságából 8 gyermek származott Az apja nevét öröklő legidősebb János Szatmár megyébe szakadt, három lánytestvére Szentesen él (Prehofferné, Ringwaldné és Pápai tanácsos felesége). Teréz Nagy Istvánhoz ment feleségül Szegedre, míg Katalin PusztaPoón Tassy Becz Ádám földbirtokos nője. A fiúk közül Gábor gróf Károlyi Lajos uradalmi inspektora és Csongrád vármegye táblabírája, akinek Jurenák Krisztinával kötött házasságából öt gyermeke (2 fiú és 3 lány) született. Sarolta a Csongrád megyei alispánhoz ment feleségül. Imre feleségével és három élő gyermekével Vásárhelyen lakik, a negyedik (Pokormándy Béláné) férje hadbíró Szegeden. Az adatközlő úgy tudja, hogy az ő atyja (Pokormándy György) került először Vásárhelyre Orosházáról 1831-ben. Ő gróf Károlyi György uradalmi krasznárja volt. „Atyámnak hunyadvári Sántha Annával (Sántha Gábor örkényi postamester és streitfeldi és alfredi Wittich Borbála leánya) kötött házasságából 6 gyermek született." A három fiúból György mérnök lett, István az ármentesítő társulat elnöke (adatszolgáltató), Vilmosról nincs feljegyezve a foglalkozása, csakúgy, mint a lányok házastársaié. A lányok férjei: galánthai és kamocsay Kamocsay László, Piti István és Séner Imre.

Tasi Betz család

A család történetének bemutatására Tassi Becz Ede ügyvéd vállalkozott, aki 1863-ban költözött Hódmezővásárhelyre. Volt főjegyző és első tanácsnok is, de ekkor már nyugalmazott ügyvéd. Előbb egy négyoldalas levelet írt, amelyben a család egyik 1600-as években élt és vagyont szerző főnemes kiváló tagjáról (az ő ükapja öregapjáról), a család eredetéről és legrészletesebben önmagáról adott információt. A forrást is megjelöli: „Mindezeket, t.i. ami nem az én személyemre vagy leszármazoimra vonatkozik, csak is apám és öreg apámtól s más ősöktől, szóhagyomány utján hallottam."[57] A rendszeresen publikáló, szépirodalommal is foglalkozó '48-as főhadnagyot később is foglalkoztatta a család története. Az 1912–1913-ban megírt családtörténeti munkáját nyomtatásban is megjelentette, amely további részleteket tartalmaz. Ebben leírja a család címerét is. Az adatokhoz felhasználta a Geneológiai füzetek 2., 3. számát és a Háromszék vármegye nemes családjai című könyvet, a Pallas Magyar Nagylexikonát, Nagy Iván művét, a családi könyvek okleveleit, a Turult és más kiadványokat.[58] A 14 székely főnemes család névsorát Kolozsvár vidékének egyik járásbírója Hofbauer Jánostól kérte el, amelyet Szeremleinek be is mutatott.

A székely társadalmi rend bemutatásával kezdődő írásból kiderül, hogy a 16 promor, vagyis székely főnemes, mágnás családban Becz (csíkkozmási, utóbb nyujtódi) família. „Nyujtódi Tamás 1505-ben feleségül vette a csík kozmási Becz Jakab egyetlen fiusitott leányát, s ugyan akkor felvette ő a Becz család nevét, illetőleg e nevet a leszármazóira is átruházta. Innen ered a Becz család további leszármazása…"[59] Anélkül, hogy az erdélyi Becz leszármazottakat nyomon követnénk, csak annyit említünk meg, hogy a Székelyföld legnagyobb birtokosai közé tartoztak, és „kiváló férfiak voltak harcban és bé-

[57] MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

[58] Geneológiai Füzetek 2. 3. szám. Kolozsvár, 1903.; PÁLMAY József, 1902.; NAGY Iván, 1860.; VAS Miklós, Turul VI. kötet. ÁLDÁSY Antal: A magyar nemzeti múzeum könyvtárának czímeres levelei 1200–1868. Ugyancsak forrásként használta az Irsai Közbirtokosság törzskönyvét.

[59] TASSY BECZ Ede, 1912-13. 3. MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

kében egyaránt". Az 5-6 gyermekes szülők gondoskodtak arról, hogy házasság révén Erdély főnemesi családjaival kapcsolatba kerüljenek, illetve maradjanak. A család magyarországi őséről a következőket tudjuk meg: „Legkiválóbb tagja családomnak az ükapám öregapja volt, t.i. az erdélyi fejedelemnek tábornoka, - még akkor Betz néven; - fejedelmével összekülönbözvén, béjött Magyarországba, és katonai szolgálatait felajánlotta a magyar királynak. Ez az 1600-ik évben történt. Az akkor dúló török-háborúk miatt is – szívesen látott katona ember lévén, azonnal alkalmaztatott viselt rangjával. Rövid évek után pedig, mivel a háborúkban magát kitüntette, - donátiót is kapott, - t.i. a Pestvármegyében fekvő „Tass" községet és határát, a hozzátartozott pusztákkal egyetemben. – Ugyanezen donátióval együttesen kapta a jogosultságot arra is, hogy az itt csatolt névjegyemen látható czímert használhassa úgy is mint ősnemes földesúr, de úgy is mint már előbb is a székely nemzetben volt előbb 16. utóbb 14 székely főnemes családok egyike – Betz néven… Ez alapon állott elő aztán a „Betz de Tass" vagyis Tassy Betz név."[60] Ez az ős Tas község ugyancsak ősnemes, földesúri családjából (Végh család) származott leányt vett el hitvestársul.

A házasfél jó megválasztása a továbbiakban is fő szempont volt a birtokgyarapításnál. „Ükapám Tassy - Betz István, az 1710-ik évben nőül vette irsai – Irsay ősnemes földesúrnak a leányát, és (mivel ezenkívül csak egy fia volt ezen Irsay nevű földesúrnak) akivel kapta Irsa község határának 9 ezer hold földbirtokból és a mikebudai határterületnek felerészét, tehát összesen mintegy 15 ezer hold földbirtoknak a fele részét, hozomány képen." – folytatja a családtörténetet az 1826-ban született Tasi-Becz Ede. Tassy Betz Istvánnak két fia volt: Ádám és Péter. A kettő leszármazottainak összetalálkozása (összeházasodása) történt meg történetírónk szüleinél (2. unokatestvér házasság Tassy Becz István és Tassy Becz Jusztina között). A közölt leszármazási tábla ötgenerációs, és csak az egyenes vonalat vezeti végig két ágon. Elhatárolja a családot több Tassy nevűtől, mely szerint „Annak nyomát, hogy akár a Somogy-Zalamegyei Tassy ősnemes földbirtokos családbeliek akár a Heves megyei monostori Tassy Becz családdal azonos törzsből származnának, vagy valami rokoni összeköttetésük lett volna, egyáltaljában nem találtam."[61] Talál azonban kapcsolatot a Heves megyei Tassy Betz, más néven Szabó családdal, hiszen Szabó Péter egy irsai Tassy Betz lányt vett feleségül. Két fiukat adatközlőnk személyesen is ismerte fiatalkorában, de emlékezete szerint azok nem használták sohasem a Tassy Betz nevet. Egyébként is Szabó János a híres Borbély famíliába nősült be.

Az informátor összegezve így szól a családról: „A Tassy Betz család ivadékai – mint az irsai compossessoratusoknak szintén birtokosai, illetve családtagjai –közül – nem kevesen, részint a katonai pályán, mint huszártisztek, kapitányok és magyar gárdisták – részint pedig pest vármegyénél – mint főszolgabírák és főszámvevők viseltek hivatalokat (névszerint Tassy Betz Kálmán és Tassy Betz László)."[62]

Teleky Szűcs család

Szűcs Rebeka (írói nevén Nagy Reneé) válaszolt Szeremlei Samu felhívására. A szabadkőműves páholy hódmezővásárhelyi egyik legutolsó tagjától, Kovács Ferenctől tudta meg a születése titkát, mely szerint ő valójában gróf Károlyi Izabella (az apja gróf Károlyi Antal, az anyja Gyertyánffy Izabella). A gyerekcsere 1865-bren történt. (Hasonló esete volt már korábban a Károlyi családnak a Kaszapokkal is.) „Mikor a szabadkőmívesek látták hogy egyszerre csak elhagyott engem a családom – pedig nagyon szép eszes – ép egészséges voltam, s már mint növendék leány is nagyon kiváltam a környezetemből a melyik felnevelt, 16 éves koromban hozzá protezsáltak Nagy Sándorhoz, mert féltettek hogy valami paraszt vesz el – s mindig reménykedtek – hátha a családom tudomást vesz rólam."[63] A levél íróját nem hagyta nyugton születése titkának részletesebb megismerése, ezért rávette a férjét, hogy költözzenek fel Budapestre. Szerette volna megismerni szülőanyját és kapcsolatba lépni

[60] A nyomtatott formában ezt az őst az 1600-as évek végére teszi. Lásd: TASSY BECZ Ede, 1912-13. 5. MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

[61] TASSY BECZ Ede, 1912-13. 6. MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

[62] MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

[63] MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

vele, de ez nem sikerült. „Ura" azonban ragaszkodott Vásárhelyhez, így nehéz anyagi körülményei előbb-utóbb őt is rákényszerítették a visszatérésre. Amikor Szűcs István apjának kibeszélte a titkát, az megtagadta tőle a segítséget, és „vagyonából kitörülte". Szerinte a főurak degenerált gyerekeit gyakran cserélték el egészséges paraszt gyerekekkel. „A 60-as 70-es években alig volt ház Susánban, a hol nyomorék gyermek ne lett volna. Kovács Ferenc azért alapította a szeretet házat. S most sok évek után is még mindig Susán adja a legtöbb ápoltat."[64] A Teleky és Szűcs családról még megtudhatjuk, hogy „A nagyapám Teleky Szűcs István főmestere volt itt annak a szabadkőmíves páholynak, mi a Ráday idejében takarította itt az Alföldön a betyár világot. Annak a páholynak több iratai is hozzám kerültek." A lelkileg összetört nő ezeket az iratokat megsemmisítette, ami megnyugvást jelentett a számára.

Tóth – Szikszai család (református)

A névtelen adatszolgáltató Tóth Ferenc és Szikszai Zsófia családívét anyakönyvi adatok alapján állította fel. Utólagos bejegyzésből megtudjuk, hogy a férfi 1790-ben Debrecenben született. Tanult Modorban és Bécsben is. Makai rektorságból jött Vásárhelyre. A nő Szikszai Benjámin és Margitai Zsófia gyermekeként 1800-ban Nádudvaron látta meg a napvilágot. Makón kötöttek házasságot 1818-ban. 51 évig éltek házasságban, amelyből 13 gyermek született. Az első gyermek 1819-ben, az utolsó 1842-ben látta meg a napvilágot. Az első gyermek az apja nevét viseli, míg Zsófia nevet egyik lány sem kapott a nyolc lány közül. A fiúk nevei: Ferenc, Károly, József, Imre, Lajos. A lányok nevei: Petronella, Emilia, Karolina, Gizella, Ottilia, Irén, Amália, Terézia. Házasság révén Turi Dániel, Pusztai Ádám, Pap Mihály, Ambrus István, Simonfi Amália, Bánhidi Klára került a családba.

Zsarkó család

A Zsarkó családra vonatkozó irat több részből áll. Az egyik családtag írta az egyik részt, és hivatkozik arra, hogy elkészítette a nemzedékrendet, a család pedig kinyomtatta. Ez azonban nincs az anyagban. Az ősökről III. Zsarkó Ferenc jegyzeteiből vette az információkat, és mint később megjegyzi: „Az iratok IV. Zsarkó Fer/enc/ birtokában Bocskai uton. 1905. febr.5." vannak. A füzetben legalább négy kézírás van, tehát többen is megpróbálták összeállítani a nemzetségtáblát, és kiegészítették egyéb ismeretekkel is. Valószínűleg Szeremlei jegyzetei is közöttük vannak.

Az ősökről a következőket tartotta érdemesnek kimásolni az informátor:

„(I.) Zsarkó Mihály ősapánk szül 1660 táján, erről hallottuk /na/gy atyáinktól, h/ogy/ ig/e/n jó v/a/d/ász e/mbe/r volt. A Csomorkányi oldalon levő semlyékes, lapos földbe akkor még a Szárazérről és a Mágócsi érről m/inde/n évb/en vízz/e/l elbo/rí/tva nád/a/s és gyékény/e/s rét volt, a Kapocsi nyárfájának nevezendő maradék fák p/él/d/ául nyárfa erdő v/olt/ akkor id/őb/en, /me/ly mostani 1860. évb/en Zsarkó Mihály birtoka; és a/kk/or igen /na/gy d/ara/b r/é/ts/é/gg/e/l k/ö/r/ü/lvéve sok vadk/an?/ t/a/ny/á/ja volt; tenyészett benne a többi vad/an/ Eztb (?) /me/g vaddisznó is. És ez a hős apánk jó paripán, jó v/a/d/á/szkuty/á/kk/a/l, lándzsáv/a/l (s/ő/t /mé/g akkor t/a/l/á/n lőf/e/gyv/e/r n/em/ is volt, h/ogy/ha volt is Ezdete, (?) de /ho/gy a/kk/or n/em/ is ugy lettk (?) rá) hol egyféle hol másféle vadpecsenyékkel kiv/á/lt őszi időkb/en/ látta el a konyhát. Volt olyan vadászta, h/ogy/ egy nap két vaddiszn/ó/t is elejtett, éls ott helyb/en/ réti gazz/a/l /me/gperzselte, feltrancsírozva a nyárfa ágakra f/el/aggatott és a n/em/ messze levő tanyájára ment kocsiért és vitte a cselédjei számára. A mostani s e család birtokb/an/ levő 4 emő f/ö/ld/e/t is ez a hős apa mérette földméréskor. Ezen ősapánk/na/k két fia volt u/gy/m/int/:

(II.) Zsarkó Mih/ály/ n/agy/bátyánk szül/etett/ 1687. év/ben/. Ez esküdtséget és bíróságot több évekb/en/ vis/e/lt. A neve ma is látható a többi eloljárók nevei között az Ótemplom oldalán. Ez /e/gy módu e/mbe/r volt. Erről neveződött el a Zsarkó barom és a Zsarkó ménes a puszta f/el/osztása előtt; pénzér/ő/l p/e/d/i/g a/kkor/ azt mondta, h/ogy/ a gyermeke, ha kanállal eszi is aranyát és ezüstjét, g (?) ő fogyaszthatja el. De ez ellenkezően ütött ki, /me/rt a gyermekei elszegényedtek és ez az ág kihalt későbbi időb/en/. Ennek testvéröcscse volt

(I.) Zsarkó János a mi szépapánk. Szül/etett/ 1692 év/ben megh/alt fiat/a/l koráb/an/ a maig is eml/e/g/e/t/e/tt gy (?) halálb/an/ 1742. évb/en/. Gyermekeit u/gy/m/int Istvánt és Mihályt árv/á/n nevelte az

[64] MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

elm/a/radt neje és ez/e/n két fiak együtt élt/e/k öregség/ü/kig és v/é/ns/é/g/ü/kb/en v/á/lt/a/k k/ü/l/ö/n. Az elsőnek Zs. Istv/án/ n/agybátyánk/na/k egy fia volt Zs. Péter. Ennek fiai: Zs. János. Esküdts/é/g/e/t vis/e/lt e/mbe/r volt; a neve a v/á/r/o/sh/á/za ajtaja f/e/l/e/tt levő kőt/á/bl/á/n látható ma is a többi elölj/á/r/ó/k nevei k/ö/z/ö/tt. Ennek is sz/i/n/t/é/n cs/ak/ egy fia nevek/e/d/e/tt fel: a neve Péter. A másik fia p/e/d/ig/ volt az öreg Zs. Péter /na/gybátyánk/na/k Zs. Mihály, ennek is cs/ak/ egy fia ért e/mbe/r kort a neve Mihály. Lásd tov/ább/ a Zsarkó család nemzékrendét, melyet én készíítettem a család pedig kinyomtatott."[65]

b. Családtörténeti dolgozatok a XX. század utolsó harmadából

Dezső család

A család egyik nőtagja írta meg visszaemlékezését 1996-ban egy pályázati felhívásra. A 68 éves idős asszony, aki öt elemit járt, így jellemzi életét: „Vagyonom se volt valami busás, csak amit a kétkarom és az erőm futotta keresni. Paraszt volt az Édesapám énis az vagyok ez minden. Születtem Hódmezővásárhely tegehalomnak nevezett tanyavilágába, és ott hánykódtam a Szentesi út és Mártély között. Voltam libapásztor, kanász, béres, 1954 után 1 kishold föld tulajdonossa, 1960-tól termelőszövetkezeti tag és most nyugdíjas."[66] A tanyán élő négytagú család életkörülményeit írja le (a tanya berendezése, életmódja). Apja részesművelést vállalt (harmadába, negyedébe), télen pedig „fúrt, faragott", azaz ezermesterkedett. Édesanyja a két gyereket nevelte. Összehasonlításként leírja egy 20–25 holdas tanyai gazda életkörülményeit, gazdálkodási módját is. Képet kapunk a téeszesítésről és azon családok sorsáról, akik nem léptek be a „közös"-be. Konkrét nevek meghatározása nélkül ír a családtípusokról, a családi munkamegosztásról, a párválasztási szempontokról, a lakodalomról és más ünnepi alkalmakról. Összehasonlítja a múltat a jelennel. A változást gyakran kritizálja. A generációk szemlélete közötti különbséget a saját maga szemszögéből teszi meg. A jellemzésekként leírtakhoz a példát közvetlen környezetéből veszi, de csak néha utal a saját családjára. A férje zenész is volt, lakodalmakba járt. Egy lánya, két unokája van. Tanyán lakó téesznyugdíjasként érték meg a rendszerváltást. Az újabb rendszerváltáskor a tanya mellett szerették volna kiméretni a földet, de ez nem sikerült. Leírja, hogyan próbáltak újra gazdálkodni az egy hektár szántón és a tanyához tartozó földön. 1995-ben a megromlott egészségi állapot miatt eladták a tanyát a kis birtokkal együtt, és a városban vettek egy kis házat.

Hegyi család

Hegyi Flórián 1988-ban vállalkozott arra, hogy a Hegyi család történetét az országos néprajzi pályázatra megírja. Így született a „Hegyi család története" és az „Asszonyok a Hegyi családban" című írás.[67]

A családtörténetét a „mádéfalvi veszedelem"-hez köti, amelyet Albert Gábor „Emeltfővel" című könyvéből hitelesen ismer. A Hegyi család őseinek származáshelyét így adja meg: „Ezeket azért irtam, az adatközlőm Hegyi János bátyám családunk mellékágának tagjai elmondása szerint, a Hegyi Őseim 1763-ban Csíkszereda mellől Zsögöd községből jöttek be, a mai Békéssámsonra. Később Vásárhelyre. Gondolom nem hagytak Erdélyben nagy vagyont, és gyalogszerrel leballagtak az Alföldre. Az első őse a családnak, kinek a házasságlevelét még láttam: a szépapám I. Hegyi Márton 1822-1877."[68] A családtörténet írója ettől az őstől tud részletesebb adatokkal szolgálni (házastárs, gyerekek). Ő volt a Vásárhelyre betelepülő. A másik dolgozatában a Zsögödről elinduló szerencsepróbáló Hegyi Mihályról azt írja, hogy faragóbéres volt. Annak fia, Mihály 1786-ban született, és Mészáros Erzsébetet vette feleségül. A család egyik ágát – a dédszülőknél írja – Hegyi páterrel, a csongárdi pap és publicistával hozza összefüggésbe Fehérváry József: Vásárhely a családok tükrében című könyve alapján. A XIX. század vége felé élt neves rokon víg kedélyű, tréfás ember volt, aki ebédre békacombot adott a megye vezetőinek.

A tíz generációt felölelő családtörténet tehát 1763-tól napjainkig vezeti végig a Hegyi nemzet-

---

65 MNL CML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

66 Kiss Jánosné Dezső Jusztina pályázata a Tornyai János Múzeum Adattárában (a továbbiakban: TJM NA). Ltsz.: 49.

67 HEGYI Flórián, TJM NA. Ltsz.: 25.

68 HEGYI Flórián, TJM NA. Ltsz.: 25.

ség leszármazását. A Hegyi nemzetség a feleségek révén kapcsolatot tartott fenn a Mészáros, Héjja, Kosztola, Radics, Cz. Nagy, Molnár családdal. Nem volt azonban mind vásárhelyi törzsökös família, mivel Kosztola Anna (az üknagyanyja) gádorosi lány volt. A dédanyja – Tóth Kovács Rozália – Fehérváry Józsefnek a „Vásárhely a családok tükrében" című könyve szerint a „Pisla Kovácsok ősi famíliájából származott".[69] Radics Anna (a nagyanyja) „ősei Horvátországból jöttek vásárhelyre. Anyagilag is jól álltak egy ideig."[70] A családtörténet-író édesanyja nevéről így ír: „Cz. Nagy Juliánna 1908- Édesanyám. A rövidítés Czeglédit jelent. Kisnemesi előnevet v. származást jelent-e nem tudom. Azt hallottam gyerek koromban, hogy Czeglédről származtak."[71] A menyéről azt írja, hogy Bakson született pedagógus szülőktől.

Az ükszülőknek hat fiúgyermekük volt. A második kapta az apja nevét. A XIX. század közepén született dédnagyapa, Hegyi Márton a nálánál nyolc évvel fiatalabb Tóth Kovács Rozáliát vette feleségül. 15 gyermekükből csak hét érte meg a felnőttkort (4 fiú és 3 lány). Egyik lányával egyszerre voltak terhesek. A családfő fuvaros volt, de a Tisza-töltés építésekor tönkrement. Még a gyepmesterséget is elvállalta, hogy el tudja látni a családját élelemmel. A férj nagyon vallásos ember volt. A Szeremlei kódex szerint egyházi elöljáró. Az özvegyen maradt asszonyt az unokája gondozta, aki közben többféle betegséget kapott. Betegségéről és temetéséről is fennmaradt egy-egy történet a családi legendáriumban.

A nagyszülőkről már közvetlen ismerete van a családtörténet-írónak. „A nagyapám III. Hegyi Flórián VI elemit végzett. Olvasni, mesélni szerető embernek ismertem. Fiatal korában nagyon szeretett táncolni, volt úgy, hogy bál után hazamenet végig táncolt a városon. A dédapám elszegényedése miatt elállt béresnek. Újhelyi Góbinál és a Návai grófoknál szolgált."[72] Új házasemberként fuvarozott, majd beleszólt az életébe az első világháború. Volt a fronton és fogságban is. Felesége ezen idő alatt házakhoz járt meszelni, mosni, tarhonyát csinálni és részes kapálást is vállalt. Így nevelte a négy gyereket. A háború után 10 hold vitézi földön önerőből – a családi munkára támaszkodva: egyik fia, veje kőműves – építettek egy tanyát, és kialakították a gazdaságot. Igaz, a családfőnek a kupeckedés, a fuvarozás, a gazdálkodás nem sok eredményt hozott. Házuk is tönkrement. A II. világháború után öregemberként, de belépett a téeszbe. A nagyapjáról részletesen ír. Kiemeli a munkaszeretetét: „Fájós derekú volt, mert a bolondkocsi keresztül ment rajta, de azért úgy dolgozott, mintha örökké akarna élni. Tőle hallottam 'Úgy dolgozz mintha örökké élnél, s úgy imádkozz mintha meghalnál azonnal.' Mindig azon volt, hogy 1 fillérből 2 csináljon." A családi békétlensége az örökség miatt tört ki.

A szülők gyermekkorát a háború árnyékolta be. A nehéz időkben a nagyszülők és a rokonok összefogását tapasztalhatták. Szülei négy éves udvarlás után 1926-ban keltek egybe. Az apja kőműves volt, de a gazdasági világválság miatt nem kapott munkát, így a sógorával feketén fuvarozást vállaltak, majd 1934-ben a kaptafagyárba felvették segédmunkásnak. A negyvenes években Bajára biciklivel ment dolgozni, ahonnan kéthetente jártak haza. Az apja később feketevágásba kezdett, amely kapcsán megfertőződött és meghalt. Az adatközlő kötszövősegédként gyárban dolgozott, míg fel nem mondtak neki. A család tovább folytatta az állatok vágását és kimérését. Ládagyártással is foglalkoztak. Átmenetileg az özvegy is dolgozott gyárban, de később az idős szülő gondozását kellett felvállalnia. 10 év munkaviszony után megkapta a nyugdíjat, de utána is dolgozott.

A krónikaíró a saját élete sorsát is részletesen leírja. Már a II. világháború után ismerkedett meg feleségével, egy iparos lányával. A szabóműhelyben szükség volt a lány munkaerejére, így hiába tanult kertésznek, majd végezte el a polgárit és a kereskedelmit. Miután apja a fronton meghalt, így a nagyszülőkkel még szorosabb kapcsolatba került a család. 1949-ben esküdtek meg. Az azt követő években temetések és születések követték egymást. Az új ház építése mellett motorkerékpár, gépkocsi vásárlására is jutott a szorgos munkáért kapott keresetből és az örökségekből. A feleség is vállalta a gyári munkát, statisztikus lett. Két gyermekük közül a lányuk asszisztens, a fiuk elektroműszerész, a menyük tanárnő. A fiáék „1989 őszére babát várnak, s reméljük így tovább él a Hegyi nemzetség. S lesz köztük

[69] HEGYI Flórián, TJM NA. Ltsz.: 25.
[70] HEGYI Flórián, TJM NA. Ltsz.: 25.
[71] HEGYI Flórián, TJM NA. Ltsz.: 25.
[72] HEGYI Flórián, TJM NA. Ltsz.: 25.

valaki aki tovább írja." – fejezi be emlékezését Hegyi Flórián.[73] A szerző azonban önkifejezésnek egy másik módjára is rátalált. 1972 óta farag, és az évek során elismert népi faragóművész lett.

Kispál család

Seres Ferenc néprajzi pályázatra adta be a Kispál családról szóló feldolgozását. „A család életének leírása részben az anyakönyvi bejegyzések, részben a még élő családtagok elbeszélése alapján íródott." – kezdi a bevezetőt a szerző.[74] Kispál Boldizsár családját és annak gazdálkodását mutatja be az 1930–1940-es években. A 16 gyermeket felnevelő családból négy (1 férfi és 3 nő) gyerek és három unoka vállalta az adatszolgáltatást, sőt egy negyedik pedig technikai segítséget adott (gépelés, fényképek reprodukciója elkészítésének megszervezése).

A család története – a legidősebb dédunoka visszaemlékezése alapján, aki az apjától hallotta – 1840-ben kezdődött Kispál Lajos születésével. Felesége Suti Rozália. Két gyermekük volt: Lajos és Boldizsár. Ez utóbbi a mindszenti tanyán született 1872-ben (külterület 791). A családfő kubikus volt, aki az egész Magyarországot, sőt Boszniát és Horvátországot is bejárta foglalkozása révén. Egy kevés földje is volt a családnak, amely megmunkálásában már gyerekkorában részt vett Boldizsár fiuk, aki csak 3 osztályt végzett. 22 éves korában nősült meg, Pálinkó Rozáliát vette feleségül. 1895 és 1919 között születtek a gyerekek 1-2-3 évenként, összesen 16-an (8 lány, 8 fiú). 1928-ban a Magyar Anyák Nemzeti Szövetsége felterjesztésére kitüntették, mivel Csongrád megyében akkor neki volt a legtöbb élő gyermeke. A második fiú az apai nagyapa, a hatodik gyerek az apja nevét örökölte. Az első lánygyermeket (amúgy 5. a családban) az anyja, nagyanyja után Rozália névre keresztelték. A felnövekedő gyerekeknek el kellett állniuk szolgálni, hogy besegítsenek a megélhetés költségeinek előteremtésébe. A legidősebb fiú, György az apjának a kubikmunkába segített (talicskát húzott). Amikor az idősebb fiúk felnőttek, a családi gazdálkodás feltételeit kisebb földbérlettel biztosították. 1920-ban az első három fiútestvér megnősült. Októberben hármas lakodalmat ültek. A Korom, Gyovai és Pintér lányok voltak a menyasszonyok. Mindnyájan az öreg tanyában maradtak. Így a Kispál tanya lakosai az időközben született unokákkal már húsznál is többen lettek. 1926-tól nagyobb földbérlésbe kezdtek. Az apa, idős Kispál Boldizsár volt a bérlő és a gazdálkodás irányítója. A házas fiúk kiköltöztek egy-egy tanyába, amelyhez 80–120 hold föld tartozott. „1926 őszén … Mihály és felesége elmentek az un. Ániszfeld tanyába, ez 118 kh. … 1927 őszén Mihály és felesége ment el a szegvári rk. Egyház földjére, ez 100 kh. volt, 1928-ban Lajos és felesége ment a Vásárhely-tégláson lévő Hódi Márton 90 kh. tanyájára. 1930-ban Kispál Lajos és felesége ment az un. Várostanyára. Ez a tanya egy kisebb major a Hódmezővásárhely város tulajdona volt, 315 kh. Ugyanebben az évben ifj. Kispál Boldizsár megy szintén Vásárhelyi Láda Ferencné féle tanyába, ez 84 kh. földdel volt. A család ebben az időben 708 kat. hold földön gazdálkodott. … 1930-ban megint szaporodott a bérelt földterület, ugyanis hozzájött a Berezvai Pál féle tanya 70 kh. földdel, erre a bérlet 1954-ig tartott. Itt a legidősebb fiú Kispál György lakott. Ez a bérlet később önálló bérlete lett Kispál Györgynek, még akkor is, amikor a családi közösség 1942-ben megszűnt. … Az egész család a családfő irányításával dolgozott közösen. Minden év végén osztották a tiszta jövedelmet családonként, egyforma arányban. A közös gazdaságban … nemcsak a nagy család tagjai, hanem alkalmazottak is dolgoztak, éves béresek, hónapszámosok, és napszámosok is, mindig úgy alkalmaztak idegen munkaerőt, ahogy a helyzet megkívánta"[75] Az édesapa – aki tagja volt a Duna-Tisza közi Mezőgazdasági kamarának – volt a legfőbb irányító, és a három legidősebb fiú az „igazgatóság" tagjai. A termés betakarítása után összehívták a családi tanácsot (az előbbieket), és megbeszélték, hogyan osszák azt el, illetve mennyit hagyjanak meg közös tárolásra. A vállalkozás után mindenki saját maga gazdája lett, amely megalapozásához földet kapott. Az öreggazda 1952-ben, a felesége 1956-ban halt meg. A család szaporasága azonban visszafogottabbá vált. Négy családban 1 gyerek, öt családban 2 gyerek, két családban 3 gyerek született. Mindössze egy család vállalt 6 gyermeket. Négy házaspár

[73] HEGYI Flórián, TJM NA. Ltsz.: 25.

[74] SERES Ferenc: Egy parasztcsalád története a 30-as években. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár (a továbbiakban: NM EA), Ltsz.: 23361.

[75] SERES Ferenc, NM EA, Ltsz.: 23361.

gyermektelen maradt. A 12 unoka viszont összesen 9 gyermekkel örvendeztette meg a Kispál családot. Egygyermekes 3, kétgyermekes négy, háromgyermekes 2 család. Mivel a családtörténet lezáródott, így nem tudjuk a további generációk sorsának alakulását. A családtörténet írója még megjegyzésre érdemesnek tartja, hogy a családot Féja Géza is említi egyik írásában.

Mónus család

A Mónus család két tagja (apja és lánya) vállalkozott a család bemutatására. Az apa a saját életének leírását, a lány a család összetételét sorolta fel. Így kapunk képet egy iparossá lett vásárhelyi dinasztiáról.[76]

A legkorábbi adat Mónus Péteré, aki 1841-től 1890-ig élt. A Szoboszlai utcában lakott, és kisbíróként kereste a kenyerét. A felesége Bögre Rozália volt. Sándor fiukat tálas mesterségre taníttatták a Lázi családnál. Idős Mónus Sándor és Hegedűs Julianna házasságából 12 gyermek született, amelyből 11-et felneveltek. Az 1909-től 1935-ig született gyerekek közül öt fiú és két lány tanulta meg az édesapjuk mesterségét. Júlia és Ilona népművészként dolgozott később a Majolika gyárban. Mónus Sándor a népművészet mestereként ismert tálas, de a szakmában maradt Imre (?), János (?), Ferenc. A II. világháború áldozata lett Lajos. Más pályát választott Ernő (katonatiszt), Irén (tanácsi dolgozó), Gyula (műszaki pálya – Mérleggyár). A család életében nagy megpróbáltatást jelentett az I. világháború. A családfőt behívták katonának. A feleség 3 gyerekkel eladta a családi házat, a műhely tárgyait a Hegedűs szülők orosházi házába szállították, a család pedig öt évre kiköltözött az Orosháza határában lévő tanyára. A családfő hazaérkezésével megváltozott az élet. A legidősebb fiát tálas inasnak adta, aki 1927-ben szabadult fel. Az apja műhelyében kezdte a szakmát, de 1927-ben a pestiek megkeresésére, a vásárhelyi Ipartestület ajánlására felment a fővárosba, de nem tudott a szakmájában elhelyezkedni. 1932-ben hazajött a szülővárosába, de a munkanélküliség az egész családot sújtotta. Elkezdett festeni. Családot alapított. 3 lánya és 1 fia született. A fiúból kereskedő lett, a lányok a szellemi pályát (?) választották.

Szabó család

A néprajzi pályázatra benyújtott dolgozat első forrása egy elől Szabó Imre ácsmester (1869-1948) – a dolgozat írójának nagybátyja – által 1928-ban megrajzolt családfája, amely 1980-ban Szabó Árpád tulajdonába került. A családfakészítő „több éves gyűjtőmunkájával, a szájhagyományok, az elbeszélések és a személyes ismeretei alapján állította össze a Szabó család törzsfáját 1690-től 1928-ig bezáróan".[77] A családtörténet írója anyakönyveket, adólajstromokat áttanulmányozva, forráskritikát használva bővítette, pontosította az eredeti családfát, és kiterjesztette napjainkig. A saját ágáról pedig egy új családfát rajzolt 1879-től 1980-ig. Az anyaggyűjtéshez segítséget kapott Konyár község tanácselnökétől, a hódmezővásárhelyi római katolikus plébániától, a szegedi Somogyi Könyvtár munkatársaitól.

Tanulmányozta a Bihar megye története című könyvet, Konyár község monográfiáját.[78]

A család őse Szabó András, aki 1690-ben Konyáron született. A szájhagyomány szerint földbirtokos, akinek négy fiúgyermeke volt: András, Mihály, István és János. Feljegyzés és a hagyomány szerint is a „törökök elpusztítása után a család Debrecenbe költözött. Onnét a vásárhelyi családalapító János Hódmezővásárhelyre vándorolt."[79] A XVIII. század közepétől napjainkig a család törzshelye ez a város, de tanulságos a kirajzásokat is figyelembe venni. Előbb Szeged, Püspöklele (Maroslele), Mezőhegyes, Szatymaz, majd a második világháborút követően Budapest, Győr, Veszprém, Dunaújváros, Dunavecse, Tiszavasvár települések kerülnek a család térképére. 1946 és 1956-ban néhány fiatal disszidált, és ott alapított családot (Új-Zéland, USA, Bécs).

A dolgozat írója elkészített egy összesítést is, mely szerint a törzsalapító Szabó András családjából 116 család nőtt ki 1690-től 1981-ig, amelynek 146 férfi és 144 nőtagja volt, azaz összesen 290 személy. A Szabó nevet a dolgozat írásakor azonban már csak hét fiúgyermek vitte tovább: László, Barna, Béla,

---

[76] MÓNUS Sándor, 1984. TJM Ltsz.: 31.; Dr. SOMI Imréné, 1983. TJM Ltsz.: 32.

[77] SZABÓ Árpád, 1981. 2. NM EA: 22632.

[78] MOLNÁR Gyula: Konyár község monográfiája.

[79] SZABÓ Árpád, 1981. 44. NM EA: 22632.

Pál, István, János és Gábor (az 1960–1970-es években születtek), akik Tiszavasváriban, Veszprémben, Budapesten és Szegeden laknak.

A család eredetileg földműves volt, majd a kovács, ács, kőműves szakmát választotta egy-egy személy. Ezt követte a szabó, cipész, asztalos, lakatos, esztergályos. A második világháború után az értelmiségi foglalkozások (tanár, egyetemi tanár, közgazdász, jogász) is felkerültek a palettára. Ezek mellett kereskedő, hivatalnok, banktisztviselő, rendőr, gépésztechnikus is lett az ifjakból.

A család eredetileg református volt, majd a XVIII. században az egyik ága áttért a római katolikus hitre.

A család törzsalapítóinak első két nemzedékéről a hitelesen alátámasztott adatok hiányosak. Vannak viszont a családban megőrzött történetek. Íme közülük néhány, ahogy a családi krónikás leírta.

„Szabó András a hagyomány szerint állítólag földbirtokos volt, hogy hol, arról nincsenek bizonyítható adataink.

Négy fia közül a legidősebb, András vezette a gazdaságot, mivel az édesapja már kezdett öregedni. A három testvér: István, Mihály, János segítettek a gazdasági munkában. A legfiatalabb testvér, János valami miatt összeszólalkozott a legidősebb testvérével, Andrással, és a kezében lévő vasvillával fejbe vágta. András összeesett, és nem mozdult. János azt hitte, hogy a bátyját agyonütötte és emiatt az akkori szokás szerint elbujdosott.

Eljutott egészen a vásárhelyi tanyákig, és ott egy Szász nevű gazdához állt be béresnek. A gazdának volt egy jóképű leánya, akibe a még jobb képű erős fiatalember beleszeretett.

A gazda sem nézte rossz szemmel a kialakult szerelmet, rövidesen nagy lakodalmat csaptak, amelynek híre messzire eljutott, még a debreceni nagyvásárba is, hogy menekült fiatalember elvette a vásárhelyi nagygazda leányát feleségül.

Állítólag az öreg Szabó András ezt az esetet a vásárban meghallotta, és elkezdte kurrentáltatni a fiát és így értesült fia hollétéről.

Fölkerekedett, hogy megvigye legkisebb fiának az örömhírt, hogy a bátyját nem ütötte agyon, csak megszédült, de különben semmi baja sincs.

Még egy közbevető epizód: a Szabók mind reformátusok voltak, Jánoshoz a gazda csak úgy adta a leányát feleségül, ha János áttér a katholikus hitre, ami 1750-ben meg is történt, így a házasságkötésnek most már nem volt vallási akadálya.

Mire az öreg Szabó András eljutott a fiához, volt már három-négy unoka is. Az öreg és a fia először az udvaron találkoztak, nagyon megörültek egymásnak. Kijött a menyecske is, azzal is megismerkedett az öreg, majd előkerültek az unokák is, nagy volt a családi öröm. Végre behívták az öreget a lakásba. Ahogy a konyhából a szobába nyitottak, az öreg meglátta az ágyak fölött a Jézus-Mária képeket, becsapta az ajtót, mert az nem lett volna olyan nagy bűn, hogy ha a bátyját agyonütötte volna, de az, hogy a kálomista hitről a pápista hitre tért át, ez megbocsáthatatlan nagy bűn volt.

Az öreg tovább egy percig sem maradt, nem beszélt többet a fiával."

A másik történet János feleségéről, Szász Ruzsiról szól.

Állítólag Szász Ruzsi, a gazda lánya 16 évesen ment férjhez. 21 vagy 25 gyermeke születhetett.

A hagyomány szerint 60 éves korában szülte az utolsó gyermekét, és a Pápa egy pár piros papucsot ajándékozott neki. Mások szerint csak a plébánostól kapott piros papucsot.

E családból származik Imre és Mihály, akiknek a leszármazottait a legpontosabban tudtam nyomon követni és a törzsfán rögzíteni, történetüket megírni." – köti a szájhagyomány adatait a hiteles forrásokhoz a családtörténet írója.

A harmadik generációtól már anyakönyvi adatokra támaszkodik a família bemutatása, de a nemzetségnek csak két ágát viszi végig, Mihályét és Imréét. Így ismerhetjük meg nyolc generáció tagjait.

Anélkül, hogy minden egyes tagot bemutatnánk, néhány adatra felhívjuk a figyelmet. János két fia közül Imrének a felesége Bűti Anna volt. „Több gyermekük született, de csak egy az Imre maradt meg. Született Hódmezővásárhelyen 1830 + 1880-ban." Ő lett a Szabó név továbbvivője. Messze földön híres patkoló- és gyógykovács volt, de az embereken is segített, ha bajukban segítségért hozzá fordultak. Az ő feljegyzései is megmaradtak az utókor számára, bár az idő vasfoga sokat rontott a dokumentum állapotán. A kovácsmesternek két feleségétől 13 gyermeke született, de csak hat érte meg a felnőtt kort. Luca Bogdán Ferenchez ment férjhez.

A másik ág Mihályé, aki 1812-ben született, és mészkereskedő volt a szájhagyomány szerint. A felesége is vásárhelyi volt (Sávai Anna). Egyetlen gyermekük, Mihály kőműves lett. Hét gyermekük közül Blanka fiatalasszony korában meghalván, özvegy férje Ilona legkisebb testvérét vette feleségül. Vilmos fia, László banktisztviselő lett, csak úgy, mint sógora (Flóra férje). Flóra egyik gyermekéből egyetemi tanár lett, akik már a következő nemzedéket is értelmiségi pályára irányították. Vilmos másik lánya orvoshoz ment feleségül.

Szenti család

A Szenti család genealógiájával nem találkoztunk, de Szenti András és Szenti Tibor írásai kapcsán megelevenedik előttünk a család XX. századi élettörténete, életmódja. Szenti András (1930 – ?) nagyszüleitől az unokájáig írja le emlékeit, életét. Egy vásárhelyi kisparaszt család többgenerációs életútja, életvitele elevenedik meg előttünk az egyik néprajzi pályázatra is beadott több száz oldalas írásában.[80] A dolgozat középpontjában a paraszti munka, a mindennapi megélhetés áll, de információt kapunk a családi, a rokonsági kapcsolatokról, a családtagok egymáshoz való viszonyáról, a gyermekéletről, az ünnepekről és a hétköznapokról egyaránt. A tsz-nyugdíjasként emlékeit papírra vető Szenti András vőfélykedése dokumentumait is közreadta.[81]

A Szenti család egy másik képviselőjének munkássága is szorosan kötődik a hagyományokhoz. Szenti Tibor bár foglalkozását az egészségügyi szolgálat területén végzi, de évtizedek óta gyűjti és publikálja a népéletre vonatkozó dokumentumokat. „A tanya" című könyve a vásárhely-kopáncsi tanyavilágot térképezi fel és mutatja be, de helyt kap benne a saját elődeiről való megemlékezés is. Ükapákig (XIX. század eleje) lapozza vissza a családi emlékezet történelemkönyvét és rajzolja fel a genealógiai táblákat.[82] A pásztorságtól az iparosságon át az értelmiséggé válás folyamatát kísérhetjük nyomon a nemzedékek életútján. Parasztvallomások című könyve folklór és társadalomrajz is együtt.[83] A paraszti történelmi tudat megnyilatkozását, a családi élet szokásait, a szociálpszichológiai kérdéseket, az őstehetségek megnyilatkozásait egyaránt az olvasó elé tárja. Később a levéltárak sárguló iratait böngészi, és főleg a népi erkölcsre és a jogszokásokra vonatkozó példákkal kápráztatja el olvasóit. Így jut el a parasztcsaládok életmódjától a devianciáig.[84] A Vásárhelyi emlékeim című munkájában pedig a saját életéből, találkozásaiból szed össze és ad közre történeteket, mintegy speciális élettörténeti könyvet, amely megeleveníti a XX. századi emberek portréit az utókornak.[85]

Szűcs család

A Szűcs család történetével foglalkozni szinte hagyomány a famíliában. Erre utal Szenti Tibornak 1985-ben kiadott „Parasztvallomások" című könyve csakúgy, mint az 1993-ban magánkiadásban megjelent Tárkány Szücs Géza és Tárkány Szücs Imre „A hódmezővásárhelyi Tárkány Szücs-nemzetség monográfiája".[86] A családtörténetre vonatkozólag kéziratokra, szájhagyományra, megjelent könyvekre egyaránt hivatkozás történik mindkét műben. A szakirodalomból ismert Nagy Iván, Fejérváry József adatait mindkét szerző felhasználja, de hagyatkozik a családi emlékezetre és a családi krónikákra is. Szenti Tibor – Kérdő Szűcs Ernő vásárhelyi gazdára hivatkozva – a Szűcsök megjelenését a térségben a magyar honfoglalás idejére teszi. A család törzsfészke a Kenyere-part, amely napjainkig kitüntetett helyet élvez a családi emlékezetben. A legtöbb esemény színhelyét ide kötik, és ezt a későbbi birtoklástörténet is igazolja. Hét előnevű Szűcsöt tart számon.[87] Szenti Tibor szerint „A Szűcsök azért őrizték

---

80 SZENTI András, TJM; NM EA: 21435.

81 SZENTI András, EA: 20822

82 SZENTI Tibor, 1979. III tábla. 30., IX tábla. 68.

83 SZENTI Tibor, 1985.

84 E kötet egyik tanulmányában ő ír a deviánsokról.

85 SZENTI Ernő: Vásárhelyi emlékeim. 2003. Forrás: internet

86 SZENTI Tibor, 1985.; TÁRKÁNY SZÜCS Géza – TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 1993.

87 Lásd: SZENTI Tibor, 1985. 33.

meg a kuruc kor egy-egy vásárhelyi emlékét igen pontosan, mert a város egyik legjelesebb kuruc gazdája, Szűcs Márton a családjukhoz tartozott. K. SZ. E. (Kérdő Szűcs Ernő – Ö. J. azonosítása) a református egyház anyakönyvében megtalálta az életrajzi adatait, és részben a családi Bibliából, egyéb régi földjegyzésekből és a szájhagyományból páratlanul gazdag, csaknem fél évezredes családfát állított össze."[88] A családfa az 1619-ben született Szűcs Jánossal, a város főbírájával kezdődik (felesége Nagy György Erzsébet), akinek a fia az előbb említett Szűcs Márton (1650–1736, felesége: Molnár Katalin).

Más álláspont szerint a Szűcs család tipikusan vásárhelyi.[89] 1560-ban a törökök az adózók között legalább nyolc famíliát vettek számba ezen a néven.[90] Az 1691-ben Kiskunhalasra menekülő Szűcs családot Tálasi István is említi.[91] A XVIII. századi összeírásokban szereplő Szűcs nevűek között már nevesítik a családok a saját ősüket. Így ekkorra tehetjük a Szűcs család külön ágakra (nemzetségekre) bomlását.

Kérdő Szűcs család

A Kérdő Szűcs család jeles tagja volt Kérdő Szűcs Ernő (1899–?). Az öt elemit végzett vásárhelyi gazda a református egyház megbecsült presbitere volt. A családi hagyományok őrzője és továbbvivője családfát is összeállított és életrajzot is írt. A Kérdő Szűcs Ernő az 1960-as években összeállított munkájának címe: Kérdő Szűts nemzetség és az oldalági vér szerinti atyafiak története, helytörténettel egybekötve napjainkig. Az általa összeállított családfa 1460-tól 1966-ig tartalmazza a nemzetség tagjait. Az utódoknak készített rajzos genealógiát Szenti Tibor egyik könyvében közreadta.[92] Szenti Tibor adatközlőjeként családi történetei fennmaradtak.[93] Csorcsán Szűcs Imre rímfaragóra is hatott, aki így kezdi a családi legendáriumát:

„A Szűcs Nemzetség története a honfoglalás korától napjainkig
(K. Sz. E feljegyzései és elbeszélései alapján.

Atyafiságos szeretettel,
1973. évi április 24-én. Cs. Sz. I.)
Hallja, Kend Kigyelmed, K. Szűcs Ernő bátyám!
Bámulatba estem írásának láttán.
Meg kellett csodálnom nagy igyekezetét,
Mellyel kibogozta fajtánk eredetét.

Nemcsak kibogozta, le is rögzítette,
Kezdettől idáig papírra vetette;
Melyik ősapánknak hány s ki volt a sarja;
... Nehéz idők jártak sokszor a magyarra ..."[94]

Tárkány Szűcs család

A Tárkány Szűcs família ősüknek (ősapának) azt a Szűcs Istvánt tekinti, aki 1713-ban születhetett, s az anyakönyvi bejegyzés szerint 1763-ban halt meg. Az apja is Szűcs István volt. Ősanyaként Olasz Sárát (született 1737-ben) nevezi meg Tárkány Szűcs Imre.[95] Olasz Sára valóban kulcsszereplő, hiszen az ő harmadik házasságában él közös háztartásban Tárkányi István férje és 19 éves fia, Szűcs György. Ez a család a II. József-féle összeírás szerint a 873. szám alatt lakik egy 815 négyszögöl beltelken,

---

88 SZENTI Tibor, 1985. 36.
89 TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 1993. 13.
90 Lásd: VASS Előd, 1981.
91 TÁLASI István, 1983. 109–100.
92 SZENTI Tibor, 1985. 22. kép
93 SZENTI Tibor, 1985.
94 SZENTI Tibor, 1985. 28.
95 A nagy korkülönbség (24 év) kérdésessé tesz ezt az állítást. Véleményünk szerint egy következő nemzedék azonos nevű fia kötött házasságot Olasz Sárával. A leszármazás levezetését lásd: TÁRKÁNY SZÜCS Géza – TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 1993. 13–20.

amihez még tartozik 108 négyszögöl külső kert, 2 hold 170 négyszögöl rét és 91 hold szántóföld, 3 hold kaszáló, valamint 495.5 négyszögöl szőlő. Szűcs Györgynek a nevén is van szőlő, amely bizonyára apai örökség.[96] Tárkány Szűcs Imre ezt a Tárkányi Istvánt azonosnak tartja az 1772-ben az Urbáriumban szereplő személlyel, aki azonban házas zsellérként nem rég költözhetett be a városba.[97] Az azonosság feltétele, hogy jelentős pénzvagyonnal érkezett, aki egy évtized alatt sikeres birtokvásárlást hajtott végre, illetve újabb házassága révén szaporodott a család vagyona. Ettől némileg eltér Fejérváry József álláspontja, aki szerint: „A Tárkány Szűcs család … a Bihar vármegyei Tárkány községből, hol ősei előkelő telkes gazdák voltak, 1794-ben származott Vásárhelyre, miután előbb még Mezőberényben tartott pár évtizedes stációt. Berényben is földbirtoka volt, s a két fiú, Tárkány Szűcs György és Tárkány Szűcs István innen vándoroltak le a Hód tava mellé, hol 500 holdas birtoknak lettek az urai s több ezer juhnyájnak, melyet a régi hazából hajtottak ide a szabad pusztára."[98]

Kérdő Szűcs Ernő így írta ezt le: „…a második felesége Szűts István ősünknek Tárkány Mária volt. Bihar megyéből, Zenke nevű községből kerültek ide, ami még akkor szokás volt, sok birkát hajtottak, és amint másoktul is hallottam, hogy a Szűts elvött Tárkány lányt és a leszármazottak Tárkány Szücsök löttek, ami az összes mind egy származás, mind atyafiak."[99]

A családban őrzött szájhagyomány több variációban is megőrizte a betelepülés történetét. Tárkány Szűcs József református lelkipásztor a család eredetéről 1956. június 19-én kelt levelében így írja le a család származásának, a név magyarázatának történetét: „…a hmvásárhelyi ref. egyház anyakönyvében találtam is mindjárt az anyakönyvezés megkezdésének elején T. Szűcs, vagy Tárkány Sz. bejegyzést. Egy alkalommal ezeket még ki is jegyezgettem, de sok mindennel együtt ezeket is elfújta a szél. Két Tárkány-testvér kerekedett fel akkor és indult el a családi honfoglalás útján. Mind a kettő juhos gazda volt, akik nyájukat maguk előtt terelgetve érkeztek Vásárhelyre és telepedtek meg a Kék-tó vidékén (a téglási részen), ahol a juhnyájnak bőséges legelőt találtak. Abban az időben a juhászok nemcsak a tejterméket dolgozták fel, hanem a gyapjút és a bőrt is. Hogy a gyapjút hogyan dolgozták fel, arról nem hallottam, de arról igen, hogy a birka bőréből subát és bekecset készítettek, amit a vásárokon értékesítettek. A családi honfoglalás idején mindkét testvér boldog legényember volt, de a kutya is akkor vesz meg, amikor a legjobban megy a dolga. Ez is efféleképpen történhetett, mert az egyik visszament – nyáját testvérére bízva – feleséget hozott magának Köröstárkányból. Ennek a Köröstárkányból került Tárkánynénak a családi neve Szűcs volt. Így aztán az egymástól való megkülönböztetés végett, mivel mind a kettő juhász volt, s mint ilyen egyszerre szűcs ember is volt, így kezdték emlegetni az egyiket, azt, akinek Szűcs lány a felesége. Ez a megkülönböztetés azután került be a matrikulába, mint Tárkány Szűcs vezetéknév és van még ma is. Mind a két Tárkány leszármazottja megtalálható Vhelyen, akik még nem indultak újabb honfoglalásra, vagy nem lettek bolygó hollandusokká. Megtalálhatók a Tárkány Szűcsök és a Tárkányok. Úgy látszik a Tárkány Szűcsök ősi ösztöneik erősebbek voltak mindig, mint a másik ágazaté, mert ezek jóval nagyobb többségben vannak.

Hallottam arról is, hogy Mária Terézia uralkodása idején a Tárkány Szűcsök nemesi oklevelet kaptak 'köröstárkányi' predikátummal, de a róla szóló kutyabőr oklevelet valamelyik írni-olvasni nem tudó ük- vagy szépnagyanyánk sáros időben kitette a küszöbre lábtörlőnek. Tettére csak akkor döbbentek rá, amikor a nagy sáros csizmákkal rongyfoszlányokká súrolták a nemesi oklevelet, amellyel csak praedictum járt, de birtok nem. Milyen jól tudta szegény ősanyánk, hogy lábtörlőt csinált a kutyabőrből! Így legalább most nem rójják fel a családnak."[100]

A Tárkány Szűcs családban tehát különös figyelem övezte a családi hagyományok megőrzését. Ezt mutatja az anyakönyvbe adatokat bejegyző ős, a XX. század közepén élt lelkész és Tárkány Szűcs Géza, valamint Tárkány Szűcs Imre közös monografikus munkája a nemzetségről. A hagyomány iránti tiszteletet a szülői háznál magába szívó Tárkány Szücs Ernőből (1921–1984) bizonyára ezért lett népi

[96] TÁRKÁNY SZÜCS Géza – TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 1993. 14.
[97] TÁRKÁNY SZÜCS Géza – TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 1993. 14.
[98] FEJÉRVÁRY József, 1929. 671.
[99] TÁRKÁNY SZÜCS Géza – TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 1993. 11.
[100] TÁRKÁNY SZÜCS Géza – TÁRKÁNY SZÜCS Imre, 1993. 11.

jog kiváló ismerője, a néprajztudomány művelője.[101] A család XX. század végén élő tagjai összetartozásukat kifejezve előbb megjelentették a nemzetségi monográfiát majd nemzetségi találkozót is tartottak, amelyet videofilmen is megörökítettek.[102] Itt szükséges megemlíteni Tárkány Szűcs Imre azon közelmúltban napvilágot látott munkáját is, amelyben a Tárkány Szűcs család életét, gazdálkodását mutatja be a XX. században, dokumentumok, képek alapján.[103]

Házassági mobilitás

A településtörténeti és a családtörténeti adatok is jelzik számunkra, hogy a párválasztásnak, házassági mobilitásnak fontos szerepe van az egyén, de a közösség életében is. A házassági kapcsolatokat a református és a római katolikus anyakönyvek alapján elemezzük 1745–1895 közötti mintavételek alapján. Az anyakönyvekbe jegyzett adatok befolyásolják elemzési lehetőségeinket, amiatt egyes időszakokban bizonyos szempontokat elhagyunk, máskor újabb szempontokat veszünk fel. Az így kapott eredmények hozzájárulnak a település házasodási szokásainak egzakt bemutatásához, és segítik azt az alföldi mezővárosok sorában elhelyezni. Mintavételünk bár egyedi, de a többi településsel összehasonlítva bizonyos törvényszerűségek megfogalmazására ad lehetőséget, amely emeli ezen kutatás jelentőségét. Saját kutatásunkat megelőzte Szeremlei Samu XX. század elején végzett kutatása, amely eredményét részben közétette, részben kéziratos táblázatban örökül hagyta.[104] Az általa kialakított időkeresztmetszetek nem teljesen azonosak a mienkével, de ahol lehet, beépítjük Szeremlei kutatási eredményeit is.

I. Házasságkötések XVIII. század második felében

Hódmezővásárhely törzsökös alapnépessége református vallású. Házasságkötési anyakönyvüket 1741-től vezetik, bár 1742–1746 között nem történt bejegyzés. Ennek ellenére Szeremlei 1746-ban 60 házasságról tud, amelyből kettő fél máshol született. (3,3%). Az 1750. évi adata 29 házasság. Míg ő két máshol született fiatalt jegyez, mi öt idegent találtunk a 29 házasságkötési bejegyzésben.[105] A további kiegészítéseket tehetjük meg az általunk tanulmányozott református házasságkötési anyakönyv alapján a Szeremlei adataihoz képest: 1741-ben Hódmezővásárhelyen 21 pár kötött házasságot. Ebből három makói, egy szentesi, egy pedig gyevi (ez utóbbi lehet a betelepülésre utaló ragadványnév is). A korabeli lelkész beírása szerint 1747-ben 60, 1750-ben 29 párt esketett. A bejegyzett adatok ettől eltérőek, mivel 1747-ben ténylegesen 37 pár, 1750-ben 40 pár házasságkötésének van írásos nyoma. Ebből arra következtethetünk, hogy ekkor még nem vezetik következetesen az anyakönyvet, tehát csak jelzésértékkel bírnak a bejegyzések, és nem vonhatók le belőlük messzemenő következtetések. Ugyanakkor lehetett egy másik feljegyzés is, amelyet mi nem találtunk meg. A XVIII. század második felében azonban az anyakönyvvezetés már pontosnak mondható. Ezt elsősorban a házasságkötések folyamatos emelkedéséből vontuk le. Évenként ugyan van ingadozás, de évtizedenként kb. 200 körül emelkedik az új házasok száma a településen. Egyes évek kimagasló számmal szerepelnek (1799: 245, 1793: 198, 1794: 189, 1789: 163).

---

[101] TÁRKÁNY SZÜCS Ernő korai munkái hódmezővásárhelyi gyűjtésen alapulnak. Pl. Vásárhelyi testamentumok. Budapest, 1961. Nagy összefoglaló munkája a néprajztudomány kézikönyve: A magyar jogi népszokások. Budapest, 1981.

[102] Tárkány Szűcs Imre segítségét köszönöm, hiszen ő adta kölcsön a magánkiadásban megjelent könyvet és a video-filmet is.

[103] A szerk. megjegyzése. Vö. TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 2003.

[104] SZEREMLEI Samu: Hódmezővásárhely. Idegen származásúak házasságra lépése 1747–1847 kéziratos táblázatok MNL CSML HF.

[105] SZEREMLEI Samu: Idegen származásúak házasságra lépése 1747–1847 kéziratos táblázatok MNL CSML HF. Szeremlei anyag 14.7.10.

Exogámia és endogámia a hódmezővásárhelyi reformátusoknál a XVIII. század második felében (Szeremlei alapján)

	házasságkötések száma	exogámia	%	endogámia	%
1751–1760	566	31	5,48	535	94,52
1761–1770	920	115	12,5	805	87,5
1771–1780	1084	201	18,54	883	81,46
1781–1790	1295	157	12,12	1138	87,88
1791–1800	1508	131	8,69	1377	91,31
1751–1800	**5373**	**635**	**11,82**	**4738**	**88,18**

A táblázat jól mutatja, hogy a XVIII. század második felében a város törzslakossága stabil, zárt közösséget alkot. A reformátusokra az endogám házasságkötés a jellemző. Az évizedenkénti adatsorokból arra következtethetünk, hogy a XVIII. század közepén a legzártabb a település (1751–1760: 94,52%-os endogámia) és az 1771–1780 közötti időszakban mutatkozik legnyitottabbnak (1771–1780: 81,46%). Tudjuk, hogy ez utóbbi évtizedben történt a római katolikusok szervezett betelepítése (Heves, Pest megye, Felvidék, Dunántúl településeiről) és a szegényebb református családok kitelepülése (Dombegyház, Ittebe, Majdán, Rittberg, Debelliács településekre). Az évszázad utolsó éveiben ismét növekszik a stabilitás.

Saját adatgyűjtésünk alapján 1741–1754 közötti időszak exogám házasságait tudjuk részletesebben bemutatni (hiányoznak az 1742–1746 évek adatai). Ebben az időszakban 375 református házasságkötés történt Hódmezővásárhelyen. Ebből 62 esetben az egyik fél idegen származású. Az exogámia ekkor tehát 16,53%-os. Ez arra enged következtetni, hogy a XVI. század első felében még nem volt olyan zárt a település, mint később. A közel egy évtized alatt 18 településsel kerültek házassági kapcsolatba a vásárhelyiek. A város házasodási társtelepülései: I. Szentes (18 közös házasság), II. Makó (13 közös házasság, III. (Al)győ 8 közös házasság, IV. Békés (7 közös házasság). A többi kapcsolat 1-2 közös házasságot jelent. Ezek a települések az Alföldön (Orosháza – 2, (Békés)Csaba – 1, Debrecen – 1, Derecske – 2, (Mező)Túr – 1, (Kun)Madaras – 1, (Nagy)Kőrös – 1, Kisberényke (Mezőberény?) – 1 és Erdélyben (Zilah – 1, Albis – 1, (Mező)Telegd – 1) találhatók. Nem sikerült beazonosítani Ogstán – 1 helynevet (lehetséges Osgyán vagy Okány).

A házasságkötő fiatalokról kevés adat áll a rendelkezésre. Két helybeli fiatal házasságkötésére (endogám házasság) egy példa: 1748. januárjából „Filep Mihály, /feleségül vette/ Dudás András l/eányát/ Erzsébetet."

Az exogám házasság bejegyzése így történik: 1750. januárban „Szentesen l/akó/ Vetseri Gerg/ely feleségül vette/ Pap Mih/ály/ l/eányát/ Judithot." Mivel a törvények és a szokások szerint a férfi biztosítja a lakhelyet a nő számára, valószínűsíthetjük, hogy ilyen esetekben a fiatalok elkerülnek Hódmezővásárhelyről. Ritkán előfordul, hogy már korábban Vásárhelyre került fiatal köt ily módon házasságot: „Albisrul Erdélyből szakadott Székely Péter ki nőtlensége felül Sebesi Predikátor Uram levelét producalta vette Rab János l/eányát/ Ilonát." A származási levél az idegen családi állapotának bizonyítására szolgál. Az esketés feltétele, hogy egyik félnek sincs korábban kötött érvényes házassága. Előforul, hogy nem különíthető el egyértelműen, hogy jelenleg is idegenben lakik a vőlegény, vagy már csak a ragadvány neve utal a család származási helyére (makai, gyevi stb.) 1741. októberben „Makai Kováts Mih/ály v/ette/ Barta János h/ajadon/ l/eányát Katát." 1753. januárban „Gyevi Fülep István v/ette/ Engi János l/eányát/ Sárát." Ha a nő a vidéki, akkor viszont Hódmezővásárhely lakosságát gyarapítják, amint azt a következő példa is mutatja 1741-ben „Boros Mih/ály/ v/ette/ Békésen l/akó/ Szűts Istv/án/ h/ajadon/ l/eányát/ Sárát."

A házasulandók nevén túl a nők beazonosítása édesapjuk nevével és a saját keresztnevükkel történik. A tipikus esetet így jegyzik például: 1753. januárban „Fazekas Andr/ás feleségül vette/ Horváth Mátyás l/eányát/ Ersébet/et/." A szolgáló lányok családi állapotát az őket foglalkoztató gazdák garantálják. Például 1752 novemberében „Menyhárt Ádám /feleségül vette/ Pető Mikl/ós/ *Szolgál/óját/* Ersébet/et/." A

szolgálólány státuszon kívül a nő foglalkozására csak igen ritkán van adatunk. Ilyen bejegyzés 1754 júliusából: „Peró Miklós v/ette/ a *Város Gazda Asszonyát* Ilonát." A nők családi állapotára, családon belüli helyzetére több információt kapunk, mint a férfiakéra. Legtöbbször hajadon lányt vezetnek az oltár elé. A leány azonban lehet árva, nevelheti mostohaapa, nagyszülő, testvér vagy örökbefogadó. 1752. januárban „Czövek István v/ette/ Földesi Mihály *árva hajad/on/ l/eányát/* Ersébetet." 1753. novemberben „Pap Istv/án/ /feleségül vette/ J. Nagy Istv/án *mostoha leányát* Ersébetet." 1749. novemberben „Lázár János /feleségül vette/ Bánfi Gy. *Unokáját* Sárát." 1748. októberben „Szűcs Márton v/ette/ Kováts Miklós *hugát*." 1754. novemberben „Szilágyi Mihály /feleségül vette/ Csorba Mih/ály *örökbe tartott* l/eányát/ Ersébetet." A fériak esetében ekkor még nem tartják fontosnak az özvegységet jelölni, de a nőknél az elhalt férjet számon tartják. Ő utána azonosítják be az újabb házasságot kötő nőt. 1754 októberében „Dó János v/ette/ Tabányi Kis Mihály *özvegyét* Katát." Valami miatt az Új utcai lakosok megjelölése is támpont ebben az időben. 1754. októberben „Váradi János v/ette/ Uj Uttzai Kis Mihálynét Ersébetet." A foglalkozás megjelölése csak az iparosok és az értelmiségiek estében történik. 1752. augusztusban „Asztalos Borbély Sándor vette Kantor Hatvani Andr/ás leányát/ Klárát." 1751. januárban „Debrec/eni/ Borbély Szőnyi Sámuel v/ette/ Szathmári Jóseph özvegyét Botsai (Vetsei?) Ersébetet." Nemzetiségre utaló bejegyzéssel alig találkozunk. 1754. januárban „Tordai János *czigány* Sánta Mátyás l/eányát/ Ersébetet."

II. Házasságkötések XIX. század első felében

Exogámia és endogámia a hódmezővásárhelyi reformátusoknál a XIX. század első felében (Szeremlei alapján)

	házasságkötések száma	exogámia	%	endogámia	%
1801–1810	1826	116	6,35	1710	93,65
1811–1820	1790	122	6,82	1668	93,18
1821–1830	2313	109	4,71	2204	95,29
1831–1840	2886	93	3,22	2793	96,78
1841–1850*	1630	63	3,86	1567	96,14
1801–1850*	10445	503	4,82	9942	95,18

* hiányoznak az 1846, 1847, 1849, 1850 évek adatai

Vérségi kapcsolatok – Rokonsági terminológiák

A vérségi kapcsolatok működését mutatják a rokonsági terminológiák is. Az alábbiakban elsősorban azokat a megnevező formulákat vesszük számba, amelyek a XX. században éltek a beszélt nyelvben, vagy fennmaradtak XVIII–XX. századi iratokban. A Vásárhelyen élő terminológiák közlése mellett mindig idézünk ottani példát is. Az idézetek főleg Szenti Tibor és a saját gyűjtéseimből valók, de felhasználjuk a tájnyelvet beszélő néprajzi pályázók írásait is.

I. Összefoglaló terminológiák

Ősünk, ősapánk, ősanyánk: „D. V. J. ősünk második Rákóczi Ferenc kuruca volt."[106] „… az első ismert és elfogadható biztonsággal meghatározható ősünknek, Szűcs Istvánnak 1768. januárban bekövetkezett halálát tudjuk valószínűsíteni."[107] „Ősanyánk második, a Török Jánossal kötött házassága nem volt hosszú életű, mert férje 1780. júliusában meghalt."[108]

Leszármazott:

[106] SZENTI Tibor, 1985. 37.
[107] TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 13.
[108] TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 14.

Nemzetség: „Felvettük a kapcsolatot a nemzetség idős tagjaival, akik szívesen álltak a rendelkezésünkre."[109] A ma élő Tárkányok, Tárkány Szücsök és T. Szücsök (a 'Szücs' mindig rövid 'ü'), akik a mi nemzetségünkhöz tartoznak, a Szücs István és Olasz Sára házasságából született Szücs György leszármazói."[110] Kenéz Lajos 1935. évi gyászjelentésében olvasható: „Gyászolják még az elhunytat testvére: özv. Balogh Ferencné Kenéz Julianna és néhai testvérének elmaradott gyermekei, valamint a Tárkány és Kenéz nemzetség."[111]

Családnév többes számban: „A Tabánban élő Maksák a század elejin még 470 holdon gazdálkodtak, telhetött vóna cselédre."[112] „A Szűcsök az özönvíz után telepödtek lë a Könyere partján."[113]

Oldalág: „A mi családunk ëgyik oldalágában történt a század elejin, hogy a családfő eldöntötte, kire hagyja a tanyáját."[114]

Anyai ág: „Anyai águnk a Bihar megyei Diósd községbül származott."[115]

„Mucsi Mihály IV/82 sz. a. lakos, mint Nagy Imre és Mucsi Zsuzsánna szülőktől származott Nagy Jánosnak anyai nagyatyja és gondviselő gyámja e hivatalban megjelent …"[116]

Rokon: „A birtokot ëgy rokonára hagyta, ez lött a gondviselője."[117]

„Múlt 1859-dik évben nőm, Contra Sára, házasságunkból származott Kardos Pál, Sámuel és Máté kiskorú gyermekek, mint törvényes örökösök hátrahagyásával, elhalálozván, ingatlan javakat nem bírt, - csakély hozománya mely ágy és ruhaneműekből állott, testvérei 's rokonai által, nekem mint volt férj 's a föntebb megnevezett gyermekek term. és törv. Gyámjának 40 forint oszt. Ért. Becsértékben adatván át."[118]

„Ekkor került elő neki egy rokonja, a ki azelőtt semmit sem gondolt vele."[119]

Had: „Vásárhelyen nemcsak vérségi, hanem gazdasági alapon is keletkeztek tágabb és lazább közös gazdaságok. Ilyenek voltak a Kiss had és a Fejes had."[120]

Atyafi, atyafiság, Attyafia: „Kossuth felesége, Meszlényi Róza atyafiságban állt a vásárhelyi Meszlényiekkel."[121] „A' midőn Tatár rablásakor ă Tanúnak édes Attya, magával ă Tanúval, és többi Attyafiával együtt innét Vásárhelyrül leg először Tápéra, onnét pediglen Halasra szalatt vólna, …"[122]

Família: „A lány csak akkor mehetett férhön, ha az anyja, nagyanyja előbb szétnézött a vőlegény családjában, és möggyőződött rúla, hogy röndös famíliába viszik a lányukat."[123]

Család:

Nagycsalád: *közatya, közanya:* A nagycsalád rangidős tagját 1783-ban még 'közatyának' hivták."[124] „1797-ben egy vagyonvita során a fiak 'Köz édes-Anyának' nevezik az anyjukat."[125]

Háznép: „Cselédöt általában még akkor së tartottak, ha anyagilag erre löhetőség lött volna, mert a szolgálatára álló háznép, a többi asszony, lányok a cselédöt helyöttesítötték, …"[126]

II. Konszangvinikus egyenes ág

---

109 TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 4.
110 TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 17.
111 TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 63.
112 SZENTI Tibor, 1985. 116.
113 SZENTI Tibor, 1985. 28.
114 SZENTI Tibor, 1985. 115.
115 SZENTI Tibor, 1985. 37.
116 Jegyzőkönyv, 1885. aug. 12. Árvaszéki iratok; 1885. MNL CSML HF.
117 SZENTI Tibor, 1985. 115.
118 Kardos János levele az árvaszékhez, 1872. márc. 2. Árvaszéki iratok, 1872. MNL CSML HF.
119 Fricz Antal levele Kovács József nagykorúsítási ügyében, 1888. dec. 2. Árvaszéki iratok, 1888. MNL CSML HF.
120 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 128–133. SZENTI Tibor, 1985. 112.
121 SZENTI Tibor, 1985. 132.
122 SZENTI Tibor, 1985. 106. (Az adatot 1754-ben jegyezték le.)
123 SZENTI Tibor, 1985. 124.
124 SZEREMLEI Samu: 1913. 453.; SZENTI Tibor, 1985. 113.
125 SZENTI Tibor, 1985. 121.
126 SZENTI Tibor, 1985. 126.

+5 szépszülők: *szépszüleim, szépanyja:* „Gajdán Sámuelnek és feleségének, Hegedűs Sárának, szépszüleimnek a nevét csak egy megsárgult keresztlevél őrizte meg."[127] „A Protokollum Judiciale szerint 1732-ben Tar Ferenc még a szépanyjával is együtt lakott."[128]

+4 ükszülők: *ükapám, ükanyám:* „1833. január 28-án, apja tabáni házában született Gajdán Pál ükapám…"[129] „Az esketést ugyanaz a Szél Sámuel végezte, aki az ükanyámat megkeresztelte."[130]

+3 dédszülők: *dédszüleim, dédapám, dédanyám:* „Dédszüleimnek még a városba költözésük előtt, a makói országútfélen lévő tanyájukban megszületett mind a tizenegy gyermekük – három közülük még ott elhalt -, így a Réz utcai háznál csak a felnevelésükkel kellett törődni és az újabb halottakat gyászolni."[131] „A figyelem csakhamar dédapámra terelődött, … Dédatyám lassan megállt,…"[132] „Emlékszem, micsoda nagy családi összejövetelek voltak kisgyermek koromban. Igaz, akkor még élt dédanyám, a nagy vonzerő… A három tucat ember, a dédszülőktől a dédunokáig, megtöltötte a Réz utcában a szobákat és a konyhát."[133]

+2 nagyszülők: *öreg szülék, öregapám, apai öregapám, nagyanyám, öreg anyja:* „Az apa mindég a fő helyön, övésnél az asztalfőn ült… A feleség az ura mellett ült. Ez a rönd akkor is mögvolt, ha öreg szülék: nagyszülők, dédszülők is voltak a családban. A násukat is elöl ültették le."[134] „Öregapám idős korában a tanya mögé ült."[135] „Apai öregapám, A. J. igön szögény embör volt, …"[136] „Nagyanyám a férje halálát követően még több mint két évtizedet élt velünk."[137] „Az érzelmi fejlődésit a gyerök nagyban az öreganyjának köszönhette."[138]

„kiskorú gyermekeim öreganyjok Kardos Bálintné néhai palóc Ilona – ki mult 1868. évi November hóban halálozott el – javokra 80 forint oszt. Értéket hagyott…"[139]

„A gyerök natyatya és natyanya 1873-ban jöttek ide lakni a gyerökkel együtt szegénységük miatt a város segedelmezte őket. 1873-ban meghalt a gyerök nagyatya kinek gondviselője is mink voltunk, … az egy év leteltével visszahozta az öreg-anyjának, mert nem kellett neki."[140]

Megszólító forma: „Amint odaálltam az ágya mellé és gyengéden homlokára eresztettem a tenyeremet, csendesen megszólítottam: - mamám!"[141]

+1 *Atya, apa,:* „Az öreg legtöbbször tudomást szörzött a lopásrul, de általában szëmet hunyt, mert a fiakban kialakult félelöm miatt az atya vesztesége így kevesebb lött, mintha neki köllött volna adni."[142]

Anya, édösanyám, kedvesanyám: „A szülőkről még egymás között is tisztelettel beszéltek. Megszólításuk 'édösanyám', 'édösapám', még gyakrabban 'kedvesanyám', 'kedvesapám' volt" – írja a szülők megszólító terminológiájáról Szenti Tibor.[143] „Az anyám ëgyeduralkodó volt a konyhán, a ruházásban; de mán a ruházkodás gondjait, az ellátást közösen végezték apámmal."[144]

-1 *Gyerök, fiúgyerök, fiam, nevelt fiam, család, fiú, lány, kiscselédöm, szolgálóm:* Olyan is előfor-

---

127 SZENTI Tibor, 1979. 29.
128 SZENTI Tibor, 1985. 112.
129 SZENTI Tibor, 1979. 29.
130 SZENTI Tibor, 1979. 31.
131 SZENTI Tibor, 1979. 42.
132 SZENTI Tibor, 1979. 33.
133 SZENTI Tibor, 1979. 121.
134 SZENTI Tibor, 1985. 113.
135 SZENTI Tibor, 1985. 120.
136 SZENTI Tibor, 1985. 120.
137 SZENTI Tibor, 1979. 117.
138 SZENTI Tibor, 1985. 125.
139 Kardos János levele az Árvaszékhez, 1872. március 2. Árvaszéki iratok, 1872. MNL CSML HF
140 Fritz Antal levele, 1888. dec. 2. Árvaszéki iratok, 1888. MNL CSML HF
141 SZENTI Tibor. 118.
142 SZENTI Tibor, 1985. 115.
143 SZENTI Tibor, 1985. 128.
144 SZENTI Tibor, 1985. 126.

dult, hogy valamelyik fiúgyerököt tagadták ki a vagyonból, a másiknak pedig ezt is odaadták."[145] „Hát családot nevelt föl, hat lányt; a fiú én voltam ëgyedül."[146] „A nevelt fiamnak mán nem volt mit átadni."[147] „Az atya gyermekeit még a XX. század elején is 'kiscselédömnek', 'szolgálómnak' nevezi."[148]

Megszólító forma: *fiaim, kisfiam*: „Mögláttyátok, fiajim, hogy harmadnapra eső lösz."[149] „Gyere, kisfiam, imádkozzunk!"[150]

„Én Kádár János attam János fiamnak 100 forintot azaz Száz Új forintot az 1850. esztendőben."[151]

- 2 *Unoka, fiúunoka:* „Az unokákkal legtöbbet a nagyanyjuk volt."[152] „A lánya hiába szült fiúunokát, aki kedves volt az öregnek, nem hagyott rájuk sömmit, csak az anyai részt kapták mög."[153]

„Alulirottak ezennel kinyilatkoztatjuk, hogy mi életünkben rendelést kívánván családunk között fiainkkal, leányainkkal 's tekintve unokáinkkal, valamint azoknak édesanyáikkal közös megállapodás folytán a következőkben egyeztünk meg…"[154]

III. Konszangvinikus oldalág

Édös testvér: „Dr. T. SZ. E. és apám unokatestvérök voltak, más szóval az apáik voltak édös testvérök."[155]

Báttya, nagybátyám, nagynénji: „Kocsit pedig a Fatens Báttya Ferencz csinált…"[156] „T. SZ. I. nagybátyám még abban az évben, apám csak 21-ben, a Jókai utcán vött magának házat."[157] „Kántor Kata a nagynéjitül, az Új utcábul – amely ma a Klauzál-Myátás utca környéke – mán jócskán éjszaka, úgy 10-11 óra körül gyütt hazafelé."[158]

IV. Házastársi rokonság – egyenes ág

Ura, férje, feleség, nője, párom: „A parasztcsaládban az asszonynak nemcsak azért köllött az urát kendözni, mert az embör elsősorban nem férje, hanem ura volt, hanem azért is, mert mindig a férfi volt az idősebb, és kora miatt kijárt neki a tisztölet."[159] „Én maradtam a téglási tanyában a párommal 1981 nyaráig, …."[160]

Megszólító forma: *Feleségem:* „kedves feleségem! Hosszú szomorú hadifogságból csak most sikerült egy felvételt csináltatni, miután a Névnapodon még mindig nem lehetek ot Deeről meglátjátok Bakatos orczámat, Tisztelve az Egész Atyafiságot, Tégedet Juliskám és Anyuskámat a családokat miliószor csókol szerető Imrusod." – írja az első világháborús tábori postai lapon Tárkány Szűcs Imre Sziléziából a családjának.[161]

„Alább irt adom tutára akiknek ilik a vagy jövendő idokbe, iletné, hogy én Fazekas Mihály felve-

---

145 SZENTI Tibor, 1985. 115.
146 SZENTI Tibor, 1985. 119.
147 SZENTI Tibor, 1985. 119.
148 SZENTI Tibor, 1985. 107.
149 SZENTI Tibor, 1979. 191.
150 SZENTI Tibor, 1985. 125.
151 Vintze Erzsébet elösmerő levele. MNL CSML HF Árvaszéki iratok, 1869.
152 SZENTI Tibor, 1985. 125.
153 SZENTI Tibor, 1985. 115.
154 Atyafiságos egyesség a Kádár családban. 1866. febr. 1. Néhai Kádár Jánosné szül. Szabó Erzsébet halálesetről felvétel. Árvaszéki iratok, 1869. MNL CSML HF
155 SZENTI Tibor, 1985. 119.
156 SZENTI Tibor, 1985. 109. (Az adat a XVIII. század elejéről való.)
157 SZENTI Tibor, 1985. 118.
158 SZENTI Tibor, 1985. 132.
159 SZENTI Tibor, 1985. 113.
160 SZENTI Tibor, 1985. 119.
161 TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 94.

tem 200, azaz Két Száz osztrák forintokat nevezet szerint Nagy Lászlótul és nője Kiss Katalintul …”[162]

Vő: „Ha a vőnek jelentköző nem köllött, az anyák tötték ki a szírit az eresz alá.”[163]

Ipa, ipunk: „Néhai Kádár János ipunk 1868-ik évi dex. Havában végrendelet hagyása mellett elhalálozván …”[164]

Nászai, nászasszonyai: id. Tárkány Szűcs József földbirtokos 1914. évi gyászjelentésének végén: „Nászai és az összes rokonság”[165] Tárkány Szűcs Imre földbirtokostól 1927-ben búcsúznak „násza és nászasszonyai: özv. Kovács Imréné Kiss Erzsébet és gyermekei, Csáki Lajos nejével Karasz Rozáliával és gyermekei.”[166]

V. Házastársi rokonság – oldalág

Nagybátyám: „bátorkodom a Tekintetes Árvaszéket fölkérni … megengedni méltóztassék földeimnek … Móricz Antal nagybátyám s gyámomnak feles mívelés alá kiadatását …”[167]

Atyai nagynénje: „Kovács Anna özv. Tokodi Jósefné a kiskorú atyai nagynénje, Tokodi Sándor, a kiskorúnak unokabátyja és kinevezett gyámja idézés folytán személyesen megjelentek, úgyszintén Fritz Antal is személyesen jelen lévén, előttük a fellebezés, s az arra keletkezett árvaszéki végzés felolvastatott, azokra nézve a kiskorú rokonai kinyilatkoztatják…”[168]

Ángyó: Tárkány Szűcs József (1877. IV. 10. – 1960. XI. 2.) gazdálkodó, felesége Nagy Anna (1886 – 1975. X. 28.). Az idős nő fényképe mellé a szerző így írta „Nagy ángyó”[169] „M. ángyó kifúrt tököt rakott a fejire, és a tökbe gyërtyát gyútott.”[170]

Sógor, sógornő: Özv. Pásztor Jánosné 1931-ben készített gyászjelentésében olvasható: „Sógorai és sógornői: Özv. Pásztor Imréné és családja, néhai Pásztor Sándor családjai, Balog József és neje Pásztor Rozália és családjai és a kiterjedt rokonság” búcsúzása.[171]

VI. Korcsoportok – életkor megjelölése

Ez utóbbi ugyan nem rokonsági terminológia, de az egyén és a közösség viszonyulása szempontjából fontos, ezért foglalkozunk a korcsoportok – az életkor megjelölésére szolgáló megnevezésekkel is.

Gyerök, kölök: „Cs. O. nagygazda szerette volna, ha a fia tanul, de a gyerök utálta a könyveket.”[172] „A kölök végül is visszafelelt …”[173] „a gyerök ki së möhetött az udvarbul a ház előtti gyöpre, az utcabeli kölkökkel komázni, ha ű otthon volt.”[174]

Gyerökkor:

---

[162] Kontraktus levél, 1861, október 3. Néhai Fazekas Mihály hagyatéki leltár. Árvaszéki iratok, 1869. MNL CSML HF

[163] SZENTI Tibor, 1985. 124.

[164] özv. Kádár Jánosné és özv. Kádár Sámuelné levele az Árvaszékhez. Árvaszéki iratok, 1869. MNL CSML HF

[165] TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre:, 1993. 60.

[166] TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 99.

[167] Tóth Imre kérvénye az Árvaszékhez, 1870. aug. 30. Árvaszéki iratok, 1873. MNL CSML HF

[168] Jegyzőkönyv, 1888. dec. 2. Árvaszéki iratok, 1888. MNL CSML HF

[169] TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre:, 1993. 67–68.

[170] SZENTI Tibor, 1985. 132.

[171] TÁRKÁNY SZŰCS Géza – TÁRKÁNY SZŰCS Imre, 1993. 81.

[172] SZENTI Tibor, 1985. 115.

[173] SZENTI Tibor, 1985. 125.

[174] SZENTI Tibor, 1985. 113.

Mönyecskekor: „Dédanyám, Sz. Zs., aki még 1907-ben möghalt, gyerökkoromban mesélte, hogy mönyecskekorában, amikor Vigékhön került Csicstérre, a városbul csónakon gyüttek-möntek."[175]

Öreg: „Előfordult, hogy az ötven-hatvan éves fiaknak még mindég az apjoktul köllött ruhára valót kúdulni, vagy az öregöt möglopták."[176]

VII. Egyéb terminológiák – műrokonság, barátság

Cimbora: „Amikor az unoka dicseködött a vásárban összeakadt cimborájának, hogy az apjának milyen nagy birtoka van, möghallotta a nagyapja …"[177]

[175] SZENTI Tibor, 1985. 94.
[176] SZENTI Tibor, 1985. 114.
[177] SZENTI Tibor, 1985. 115.

IRODALOM

ÁLDÁSY Antal

A magyar nemzeti múzeum könyvtárának címeres levelei 1200–1868.

BÖSZÖRMÉNYI Ede

1991 SZEREMLEI Samu Hódmezővásárhelyi református lelkipásztor élete 1837–1924. Egy liberális tudós a XIX. században. Debrecen, 10., 51–53.

II. CSÁKI Lajos

A Csáki család leszármazása és története 1703-tól 1898-ig . Hódmezővásárhely, é. n. 3.

FEJÉRVÁRY József

Vásárhely története a családok tükrében. Hódmezővásárhely, 1929**.** 671.

FÉNYES Elek

1851 Magyarország geographiai szótára II. kötet. Pest, 277.

Geneológiai Füzetek 2. 3. szám. Kolozsvár, 1903.

HEGYI Flórián

A Hegyi család története. Tornyai János Múzeum Adattárában. Leltári szám: 25.

Asszonyok a Hegyi családban. Tornyai János Múzeum Adattárában. Leltári szám: 25.

HMVásárhelyi egyház történelmi múltja

Anonim kézirat, keletkezési helye és ideje is ismeretlen. Elsősorban a Hódmezővásárhelyen szolgált református lelkészek életrajzát tartalmazza. Utolsó adat 1854. TtREL I. 8. c. 3.

MNL CSML HF Szeremlei anyag 14.7.10.

Hódmezővásárhelyi Református Egyház üléseinek jegyzőkönyve 1757–1795. 183.

KISS Bálint

1992 A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története (1836) (Közreadják: Gilicze László – Kormos László.) Békéscsaba–Szeged, 226.

KISS Lajos

1958 Vásárhelyi hétköznapok. Budapest.

1981 A szegény emberek élete I-II. kötet. 3. kiadás. Budapest.

KRUZSLICZ István

1984 A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után. In: Hódmezővásárhely története I. (Szerk. Nagy István – Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 364.

MOLNÁR Gyula

Konyár község monográfiája

MÓNUS Sándor

1984 Életrajzom, emlékeim. Tornyai János Múzeum Adattárában. Leltári szám: 31.

NAGY Gyula

1975 Parasztélet a vásárhelyi pusztán. Békéscsaba.

NAGY Iván

1857–1868 Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest.

1860 Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest.

NAGY Zoltán

2003 Nagy Gyula gyűjtőmódszerének lehetséges kritikája. Klny. A Szántó Kovács Múzeum évkönyve 6. kötetéből. Orosháza.

PÁLMAY József (szerk.)

1902 Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy.

SERES Ferenc

Egy parasztcsalád története a ’30-as években. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár, ltsz.: 23361.

Dr. SOMI Imréné

1983 Tálasok a Mónus családban. Tornyai János Múzeum Adattárában. Ltsz.: 32.

SZABÓ Árpád

1981 A Szabó család története. Szeged, 2. Etnológiai Adattár, ltsz.: 22632.

SZENTI András

Kisparasztok életmódja, szokásaik, azok alakulása a századfordulótól napjainkig. Lelőhely: Tornyai János Múzeum Adattára, illetve Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára: EA 21435.

SZENTI Ernő

2003 Vásárhelyi emlékeim. Forrás: internet

SZENTI András

Mai lakodalmi szokások EA: 20822

SZENTI Tibor

1979 A tanya. Budapest, 29., 31., 33., 42., 117–118., 191.

1985 Parasztsors. Budapest, 28.

1985 Parasztvallomások. Budapest, 28., 33., 36–37., 94., 106., 107., 109., 112–116., 118–119., 120–121., 124–126., 128., 132., 22. kép

2003 Vásárhelyi emlékeim. Internet www.szenti.hu

Hódmezővásárhelyi vagyonleltárak 1744–1922 között. www.szenti.hu

Deviánsok. Internet www.szenti.hu

SZEREMLEI Samu (Sámuel)

1909–1913 Hódmezővásárhely története I-V. k. Hódmezővásárhely.

1909 Hód-Mező-Vásárhely mostani lakossága eredetéről és szaporodásáról. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. XXII. kötet 6. szám. Budapest, 7.

1913 Hódmezővásárhely története V. k. Hódmezővásárhely, 952–1183., 865., 853–864.

1927 A hódmezővásárhelyi ref. egyház története … I. k. Hódmezővásárhely, 1927., II. k. 1938. (Sajtó alá rendezte és kiegészítette: Tereh Gyula.) 96.

Idegen származásúak házasságra lépése 1747–1847 kéziratos táblázatok a Hódmezővásárhely Város levéltárában. Ltsz.: Szeremlei anyag 14.7.10.

SZŐNYI Benjámin

1984 Hód-Mező-Vásárhelynek hol-létéről és régi dolgairól. Részletek olvashatók in: Hódmezővásárhely története I. (Szerk. Nagy István – Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 620–622.

TÁLASI István

1983 Vásárhely helye a magyar népi kultúra fejlődésében. (Nagy relictum – nagy mezőváros) 110. In: Dömötör János – Tárkány Szücs Ernő (szerk.): Kis Lajos emlékkönyv. Hódmezővásárhely, 85–138.

TASSY BECZ Ede

1912-13 A Székelyföldi Becz család eredete és leszármazása. Hódmezővásárhely, 3., 5–6. Hódmezővárhelyi Fióklevéltár. Szeremlei anyag 14.7.10.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest, 12–13.

1981 Magyar népi jogszokások. Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS Géza – TÁRKÁNY SZÜCS Imre

1993 A hódmezővásárhelyi Tárkány Szücs-nemzetség monográfiája. Hódmezővásárhely, 4., 11., 13–20., 60., 63., 67–68., 81., 94., 99.

Tudományos Gyűjtemény, 1819. II. k.

VASS Előd

1981 A vásárhelyi náhije 1560. és 1570. évi török adóösszeírása. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. IV. Szeged.

VAS Miklós

„A királyi könyvek székely oklevele; Siebmacher Wappenbuch sienburger. Turul VI. kötet.

A TÁRSADALOM PERIFÉRIÁLIS CSOPORTJAI

Szenti Tibor

BEVEZETŐ

A néprajzkutatók között közismert, hogy a települések vagy az életmódvizsgálatra alkalmas nagyobb közösségek tagjai között *mindenkinek megvan a maga helye*! A társadalmi *hierarchiát* részben követő, de részleteiben ettől eltérő beosztás, *rangsorolás érvényesül*. Az eltérés abból adódhat, hogy bár valaki tudása vagy végzettsége szerint a közösség vezetői között foglalhatna helyet, de az *életmódja*, *magatartása*, *erkölcsi megítélése* miatt hátrább szorul, esetleg az utolsók közé kerül. Közülük nem egyet koronként még üldöztek is, súlyosabb esetben a közösségből való végleges eltávolításra, lakóhelyéről történő kiutasításra vagy különböző fenyítések elszenvedésére ítéltek. Gondoljunk például egy bábára, akit a XVII–XVIII. században boszorkánysággal vádoltak.

Már ez a példa is mutatja, hogy a deviáns magatartási formák *összefolynak*, és ezeket legtöbbször csak *mesterségesen, kényszerűségből lehet különválasztani*, hiszen valakiben a *fanatizmus* olyan erős lehet, hogy ölni is képes, a gyilkos, a betyár pedig lehet *szegény* vagy éppen *alkoholista*. A XIX. század végi vásárhelyi *méregkeverők* egyszerre voltak gyilkosok, biztosítási csalók, szélhámosok és kuruzslók. Csakhogy *nélkülük nem teljes a közösség* és nem egész a vizsgált társadalmi egység életmódjának bemutatása. Azt is látnunk kell, hogyan dagad, hömpölyög ez a népességi ár, és sodorja magával a legkülönbözőbb, nem deviánsoknak ítélt rétegeket. Kiderül, hogy végül már senki sem hiányzik belőle. Legjobban érzékelhető ez a betyárokról vagy a kurvákról szóló fejezetben. Ahogy a betyárvilágban a *passzushamisító*, a gyilkost *asylumban* (egyházi menedékhelyen) bújtató kanonok, a koncért összejátszó városi tisztviselő is bűnrészessé válik, a *kéjhölgyeket* titokban látogató tisztes polgár vagy a *kerítést* végző nő sem rosszabb a szemforgató, őket elítélő embereknél.

Miként a kisgyerekek csoportjában mindig akad legalább egy, aki elrontja a többiek játékát, a felnőttek között még gyakoribbak azok a személyek, akik megkeserítik mások életét, vagy nem hajlandók vállalni a *közösség együttélésének* néhány *normáját*. Ők mind rendbontók, törvényszegők, társadalmon kívüliek, egy szóval, sommásan ítélve: „deviánsok".

Néprajzon belül foglalkozunk külön-külön a boszorkányokkal, a betyárokkal, tanulmányok születtek a bábákról, de hány kötetet ismerünk például a kurvákról vagy kurafikról? A szerelmi élet tárgyalásánál megemlítjük őket, vagy Kiss Lajos a vásárhelyi szegény emberek életének bemutatásánál a „könnyen élők" közé sorolva ír a „szabad szömélyök"-ről, de lapozzuk csak föl bármelyik helységünknek a XX. sz. második felében megjelent, nem egyszer többkötetes, vaskos és korszerűnek mondott történeti-néprajzi monográfiáját, hány foglalkozik az emberi *különcségekkel*?

Ezekben a kötetekben például kiváló táblázatok, kimutatások szolgálnak az állatállomány, a legelőterület vagy az iparosok számszerű kimutatására, ugyanakkor egyetlen sor említés sincs arról: mennyi kocsmája volt, hány nyilvános háza és bennük hány lány tevékenykedett? Még mindig egyfajta álszeméremből, a tények elkendőzése miatt sokan nem merik vállalni e föltárást, nehogy akár a kutatónak, akár a helységnek vagy annak a közösségnek, amelyiket leírtak, rossz hírét keltsék. Így azután az életmód bemutatása „csonka" marad, *szándékosan amputált*, és csak az „értékek" összegyűjtésére törekedik. Ahogy a napot sem lehet tenyérrel eltakarni és miként nincs oly titok, amely egyszer napvilágot ne látna, anélkül, hogy ez Hódmezővásárhely társadalmi értékeit csorbítaná, tanulságul és a következő néprajzos nemzedékeknek kutatási lehetőséget mutatva, e helység társadalmi árnyoldalát is láttatni kívánjuk. Munkánkhoz bizonyításul a társtudományokat használtuk föl, mindenekelőtt a helytörténetet, folklórt, szociográfiát és demográfiai, statisztikai adatokat.

KURUZSLÓK, BÁBÁK, BOSZORKÁNYOK

Emberré válásunkkal párhuzamosan végigköveti történelmünket a testi-lelki szenvedés. Ahogy az állatok igyekeznek magukon segíteni – különböző növényeket legelnek, sebeiket nyalogatják, hányást provokálnak, más állatokkal élősködőket szedegettetnek magukról stb. –, a *kellően fejlett személyiségű ember* is mindent megtesz azért, hogy egészségét megőrizze és helyreállítsa. Fájdalmai enyhítésére viszont még az együgyű ember is rákényszerül.

Amíg kellő orvosi tapasztalatok nem voltak, és a gyógyítás megfelelő képzése nem indult el, vagy kevés volt a szakképzett egészségügyi szakember, virágzott az *empirikus* (tapasztalati) módon történő „kúrálás", vagyis a *kuruzslás*. Ez a mesterség sohasem hal ki. Még a XX. század végén is, amikor korszerű *diagnosztikus* (kórképmegállapító) és *terápiás* (gyógyító) lehetőségeink messze a kuruzslás szintje fölött fejlődnek, az emberi hiszékenységet, tudatlanságot kihasználva jelentős tömegeket szédít, és valamilyen jogcímen, kellő szakértelem nélkül, divatos néven összefoglalva: *temészetgyógyászkodnak*. Fokozottan így történt ez az előző évszázadokban. Azt viszont föltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy korunkban az orvosilag elismert, tanult természetgyógyászat nem kuruzslás. Egyébként „Kuruzslónak, a szó negatív jelentésárnyalatával, csak a városi szóhasználat nevezi ezeket a gyógyító személyeket."[1] A nép *tudó*, *tudós*, *javas*, *látó* vagy *néző* embereknek, asszonyoknak nevezte őket.

Történelmünkben a gyógyító szokásaink tanulmányozásában az *ősmagyarokig* tudunk visszanyúlni. Grynaeus Tamás írta: „Kik voltak, kik lehettek a honfoglalás és Árpád-kori magyarság gyógyítói? Diószegi Vilmos munkássága és a nyomában fellendült kutatások idején magától értetődőnek tűnt a válasz: a sámánok […] A rokon népek hagyományai szerint a sámánok – potenciálisan – kettős: gyógyító és rontó hatalommal rendelkeznek […] Ezen adatok és e kettősség fontos közösségi szabályzó szerepének ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy a gyógyítóknak a honfoglalóknál is meglehetett e kettős jellegük."[2]

A sámánoknak csak ez a két tulajdonságuk lehetett? P. Vitebsky erre így felel: „A sámánok egyszerre orvosok, papok, szociális gondozók és misztikusok."[3] N. Drury így toldja meg: a sámán „[...] lehet egyfajta »pszichikus nyomozó« […]"[4] Mindehhez tegyük hozzá: a sámánok *önmegvalósítók*, akiknek a *csoportjukkal*, *társadalmukkal* szorosan együtt van *hatalmuk*, *energiájuk* és *terük* az emberi test-lélek együttese fölött.

A Hoppál Mihály – Törő László szerzőpáros írta: „A magyarok honfoglalás előtti gyógyító tevékenysége a samanizmussal, a gyógyító *néző*, látó alakjával kapcsolatos."[5] Diószegi Vilmos kutatása szerint, „[…] az ural-altáji népek samanizmusának világképe közel állt a honfoglaló magyarok hitvilágához. A sámán (vagy sámánnő) a szibériai népek körében a törzs varázslója (bizonyos értelemben papja, spirituális vezetője) és orvosa volt egy személyben. Az ő feladata volt a betegek gyógyítása – a betegségek, mint gonosz szellemek behatoltak a beteg testébe. A sámán speciális szertartás, a révülés keretében végezte a betegség-szellemének kiűzését a beteg testből."[6]

Hoppál Mihály írta a samanizmus eredetéről: „A samanizmus kialakulását egyes kutatók […] több tízezer évvel ezelőttre teszik, a korai sziklarajzok talányos jelenetei alapján." Vizsgáljuk meg a sámán személyiségét és föladatkörét bővebben. „Samanizmusnak nevezzük a Szibéria és Belső-Ázsia lakóinak ősi hiedelemrendszerét. E rendszer központi alakja a sámán, aki – jelképesen – közvetít az emberek világa és a szellemek vagy lelkek elképzelt világa között. Egyes meghatározások szerint az eurázsiai sámán legfontosabb jellemzője, hogy tudatosan elő tudja idézni az ekstázist – az »elragadtatást« –, amelynek során megváltozott tudatállapotba kerül; röviden: a sámán mestere az ekstázis

---

1 HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László, 1975. 50.
2 GRYNEUS Tamás, 1996. 169.
3 VITEBSKY, P., 1996. 10.
4 DRURY, N., 1994. 15.
5 HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László, 1975. 7–8., 75.
6 HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László, 1975. 7–8., 17.

technikájának. […] a lélekutazás mindig valamilyen meghatározott cél érdekében történik, a közösség valamelyik tagján akar segíteni. A sámán mindig valamilyen válsághelyzet megoldására vállalkozik, magára véve a vele járó szenvedést is [...]" A továbbiakban megtudjuk még, hogy „A segítő szellemek képzete a sámánmitológia lényeges eleme, mivel a segítőszellem kíséri a sámánt túlvilági útján." A sámánnak tehát volt egy „köznapi rituális (vagy félig rituális)" föladata, szerepköre is. „Ez különösen a gyógyító funkcióban fejeződött ki, hiszen a betegség bármikor jelentkezhetett, és a kis közösség (a család vagy a nemzetség) tagjai közötti munkamegosztás mindennapi egyensúlyát veszélyeztette. A sámán hitvilág szerint a betegség oka mindig valamilyen szellem, melyet el kell távolítani: leggyakrabban »kiszívással«. Mélyen emberi modellje ez a gyógyításnak – a szimbolikus cselekedetnek igen erős lélektani hatása van, a beteg úgy érzi, hogy szenvedéseit átvállalja, magára veszi valaki más."[7]

Urjanhaj (Tuva) rénszarvas-pásztor sámán Északnyugat-Mongóliában, 1990-ben.
Kunkovács László fölvétele.

Nem minden kutató hisz a sámán mágikus gyógyerejében, betegmentő tudásában. P. Vitebsky a sámán megkérdőjelezett gyógyító tudományára vonatkozóan ezt írta: „Akárhogy is ítélik meg a kívülállók a sámán mentális állapotát, a sámánista társadalmak egységet látnak e között és a beteg, valamint a társadalom állapota között […] Az a kérdés, hogy: »Valóban gyógyít-e a sámán?«, csak kisebb része annak a kérdéskörnek, hogy: »Van-e valami valóságos az egészben?« Mindkét esetben a válasznak el kell szakadnia a szűken értelmezett kísérleti tudományos értékeléstől, s az embereknek a természeti valóságértékelését kell szem előtt tartania."[8] Hoppál Mihály írta: „Ám mindezeken kívül a sámán rendelkezik még egy további küldetéssel. Arra a szerepre gondolunk, amelyről igen gyakran el szoktak felejtkezni […]: a sámán »lélekvezető« is. Leszáll az alsó világba, hogy megtalálja és visszahozza a beteg ember lelkét – ezzel mintegy helyreállítja test és lélek *egészségét* […]"[9] P. Vitebsky érzékelteti, hogy a sámán maga a „gyógyszer", ahogy a nyugati modern társadalmakban az *orvos az*, hiszen a kapcsolatteremtéshez egyiknél is, másiknál is *rítus* szükséges. *Placebó* (hatóanyag nélküli *csaliszer*) lehet a gyógyszer is, amit ad, *csak a beteg higgyen benne*. „A rítus segít, mivel szükségle-

[7] HOPPÁL Mihály, 1994. 11., 13., 16., 21.
[8] VITEBSKY, P. 1996. 142.
[9] HOPPÁL Mihály, 1994. 21–22.

teket és érzelmeket fejez ki, s a megváltozott érzékelés segítségével megváltoztatja a beteg egészségi állapotát." A sámán gyógyításában óriási szerepe volt a párbeszédnek, ahogy ezt a mai orvos-beteg-kapcsolatban is érzékeljük. Mentális (lelki) téren nagy szerepe van a párbeszédnek, például a halállal kapcsolatos feszültség föloldásában, a halálélmény földolgozásának elősegítésében. A XX. századi, európai kultúrán nevelkedett ember számára a sámán kapcsolatának megértése nem könnyű. Ezért – P. Vitebsky gondolatát idézve – el kell mondanunk, hogy „A sámánt és betegét gyakran szorosabb kapocs fűzi egymáshoz, mint az orvost és betegét. A jungi analitikus [elemző, részletező] szemlélet, amely a sámánt »sérült gyógyító«-nak látja, összekapcsolja a sámán sebezhetőségét és erejét. Nincs ebben ellentmondás, mivel az erő a sebezhetőségen alapul. A tipikus orvosi modellben az orvos sebezhetetlen, minden képességgel megáldott figura, míg a beteg passzív, védtelen valaki. A jungi modellben mind az analitikus [feltáró lelki terápiát végző személy], mind a beteg sérült is rendelkezik a gyógyítás erejével. Az analitikus kivetíti sérültségélményét a betegre, hogy érzelmileg megismerje a beteget, míg a beteg kezdetben nem ismeri fel öngyógyító képességeit, hanem az analitikusra vetíti, s csak később lesz képes ismét átvenni. Ez az elmélet nagyon hasonló a sámángyógyításhoz."[10]

Az ősi samanizmus a természettudományok kellő ismerete nélkül egyfajta *primitív vallásosság* bölcsője. Ebből születhetett a szekták által fölkínált *üdvözülési lehetőségek* sokasága, a *naiv transzcendencia*, amely még a XX. század végén is egyes csoportokat arra ösztönöz, hogy imádkozzék az *Armageddón*,[11] a végítélet és a világ pusztulásának elkerülése érdekében, vagy éppen UFO-kat kémleljen. Pedig mindig csak azt éljük át – akár álmainkban, akár droghasználattal –, ami bennünk van; amely élményeket agysejtjeink korábban elraktároztak, és ez – akaratunkon kívüli, eddig ismeretlen biokémiai, biofizikai, pszichikus folyamatok hatására – *kaleidoszkópszerűn* összekeveredve, fölvillantva, fantasztikus élményeket, fantáziálást kínál.

A sámán tehát lelkileg, drogok előzetes alkalmazásával, önmagát *révületbe*, különleges lelki, fizikai, idegállapotba hozza, amelynek hatására a valóságtól eltérő látomásai, hallomásai vannak. *Szuggesztív ereje* fokozódik, mellyel a betegét hatékonyabban tudja befolyásolni.[12] Népünk, a rokon népek és általában a törzsi kultúrák esetében a *kábítószer fogyasztása* szintén régi eredetű. Azt sem lehet tudni, hogy ebben a tevékenységben meddig terjed a gyógyítás, és hol kezdődik a mérgezés. Grynaeus Tamást idézzük: „Toluj herceg önként megitta a táltosok készítette »varázsló vizet«, majd a leírás szerint részegséghez hasonló állapotba jutott és meghalt."[13] Kóczián Géza tanulmányában írta, hogy a *Solanaceae-fajokat*, a *Nadragulyát (Atropa belladona L.*), a *Datura stramonium L.* és a *Hyoscyamus niger L.* vagy *beléndeket*, vagy a *maszlaglevelet* Erdély egyes vidékein máig is gyakran fölhasználják.[14] (Pl. az Atropa belladonnát pálinkába keverik, és már viszonylag kis mennyiségtől akár egy-két napig éber, izgalmi állapotba kerülhetnek tőle.) N. Drury viszont arra figyelmeztet bennünket, hogy a sámánok által használt füveket ne nevezzük *drognak*: „[…] egy újságíró a *pejotot* [Lophophora williamsii = mexikói (azték) kaktusz] »drognak« nevezte egy *huichol* sámán előtt. A sámán kimérten csak ennyit mondott: »Az aszpirin drog, a pejot szent«." Ezek után miként értékelhetjük a sámánok által használt, főleg *hallucinogén*, azaz a nem létező hangokat kiváltó növényeket? (Mint a továbbiakban látni fogjuk, a „hallucinogének" hatását a szerző is jóval tágabb értelemben ismertette.) Semmiként sem a mi Európa-centrikus szemléletünkkel mérjünk! Vizsgáljuk meg a kérdést a sámánok szemszögéből: „[…] a samanizmusban használt hallucinogén növények fogalma némi pontosításra szorul. Míg a meghatározás természetéből adódóan az ilyen növények toxikusak [mérgezőek] – amennyiben ezen olyasmit értünk, ami határozott biodinamikus [az élet működőképességét fokozó] hatást gyakorol a testre –, ez még nem jelenti azt, hogy egyben mérgezőek is, bár néhányuk (például a *Datura* vagy *Sophora secundiflora*) bizonyos dózisban [adagban] már az.

---

[10] VITEBSKY, P., 1996. 143., 145., 167–168.

[11] Keresztyén Bibliai Lexikon. 1993. 1–117. Megiddó hegyét jelenti, Mitikus világhegy, amelyen az istenellenes hatalmak gyülekeznek, a mindenható Isten nagy napjának harcára. Vagyis ez lesz a végső, „nagy csata" színhelye Isten és az Antikrisztus seregei között.

[12] VITEBSKY, P., 1996. 102.

[13] GRYNEUS Tamás, 1996. 160.

[14] KÓCZIÁN Géza, 1979. 11–12., 156–157.

Amennyire tudjuk, a samanizmusban alkalmazott hallucinogén növények egyike sem okoz függőséget. Fontos azt is megjegyeznünk, hogy ezek a növények nemcsak a kedélyállapotot módosítják, hanem drámaian és nemegyszer gyökeresen megváltoztatják az érzékelést is. A színek felerősödnek, szellemek jelenhetnek meg, a szent növény istennek tetszhet az őt szertartásosan segítségül hívó sámán előtt, s talán kozmikus híd vagy füstcsatorna tűnik fel a sámán látomásában, lehetővé téve számára, hogy az égbe emelkedjék. Bárhogy nézzük is, a szent növény egy olyan tartományba vezet, amely egyszerre félelmetes és csodálatos, és ezt a vállalkozást nem veszik félvállról. Tehát ebben a vonatkozásban a hallucinogén növények rituális [szertartásos] használata nem rekreációs [felfrissítő] hanem transzformatív [átalakító] célzatú – a személy azért fog a látomáskeresésbe, hogy »tanuljon« vagy »lásson«, nem pedig azért, hogy »álomvilágba meneküljön«."[15]

A sámánok egy része viszont nem használ *ajzószert*, hiszen a sámán belső, lelki tulajdonságai közé kell, hogy tartozzon a révület keltése. A „sámán mindig segédjeivel jelenik meg, és a szeánsz a segítőszellemek hívásával, ének és dobszó hangjaira indul. A sátorban csak a tűz világít, majd az egyre elragadtatottabb dobolás és tánc hipnózishoz hasonló, megváltozott tudatállapotba juttatják a sámánt. A magyar nyelv »révület«-nek nevezi ezt az állapotot. Az újabb kutatások kimutatták, hogy kísérleti úton és mozgásban is előidézhető egy ún. »aktív éber« hipnotikus állapot, amelyben a víziók igen erős élményt adnak." – állapítja meg Hoppál Mihály. A hagyományos samanizmus egyes eurázsiai vidékeken, közösségekben máig fönnmaradt. A modern sámán személyiségét vizsgálva, „ne gondoljunk a »fehér ruhás, fehér lovon ülő« arisztokrata papi sámánokra; hanem egy nagyon is köznapi alakot, szegény embereket képzeljünk magunk elé, akik egyéb kenyérkereső munkájuk mellett gyógyítással is foglalkoznak."[16]

Gyűjtőutaink során idős gazdáktól több olyan adomát hallottunk, hogy Hódmezővásárhely határában még a XIX. század végén, XX. elején is akadt egy-egy táltos, aki gyógyított és *jósolt*. Történetek keringtek arról, hogy állítólag Mártélyon és Kishomokon élt ilyen ember, az utóbbi helyen még *fehérló-áldozatot* is mutatott be. Ezeket a többszörös áttéttel, szájról szájra terjedő legendákat azonban még a folklór szintjén sem sikerült lejegyeznünk és pontosítanunk.

A szibériai rokon- és eurázsiai népeknél már korábban sem csak a sámán gyógyított. P. Vitebsky írta: „A közösségben nem a sámánok az egyedüli gyógyítók. Gyógynövények tudoraival, bábákkal, csontkovácsokkal párhuzamosan tevékenykednek."[17] A magyaroknál is hasonló volt a helyzet.

A feudalizmus utolsó évszázadában a vezető réteg általában már fölismerte és tilalmazta is ezt a fajta tevékenységet, de mindhiába. 1838-ban Vásárhelyen ezt hirdették: „Felsöbbeni parancsolat következésébe köz hírré tétetik hogy aki a' városban fel 's alá járkáló szem avagy fog, avagy akarmelly kuruzslokat vesz észre azeránt azonnal a' Városházánál jelentést tegyenek."[18]

A kuruzsláshoz két jól érzékelhető magatartásforma tapad. Az egyik a folklór szempontjából fontos *mágia*, *varázslás*, *hiszékenység keltése*, amely a *csodatételtől* a *megrontásig* igen sokszínű képet vázol elénk, a másik pedig a *nyereségvágyból* vagy *bosszúból* történő *bűnözés*. Mindkét típusra említünk egy-egy példát.

1758-ban jegyezték be azt a pört, amelyből itt részletet idézünk. Nagy Jánosné, 32 éves vásárhelyi asszony állt a Károlyiak úriszéke előtt. Mezei Erzsébet tanút kérdezték: „Nagy Jánosnak elromlása felöl mit hallott vagy tapasztalt a Tanú, hogy eö tölle Feleségenek Gyermekei nincsenek? A' Tanú maga szájából hallotta Nagy Jánosnénak Tatár Katának, hogy még leány korába vólt egy Szeretöje a' Vásárhelyi Vörös László Béresse de a Nevét nem tudgya, es hogy azt mondotta vólna az Béres neki, hogy, Kata, ad ide az edgyik kötöd madczagát és Bohusnakis /: értvén mostani Férjét :/ az ö Gatya madczagát, majd ugymond ollyat cselekszik neki, hogy az Férje Soha Sem közösködhetik velle, s. azt mondotta maga Tatár Kata, hogy odais adta, a' mintis az ülta Semmi hasznát nem veheti, maga mondotta Tatár Kata. Aztis mondotta: hogy ötet edgy Asszony arra tanította: hogy vegyen egy uj La-

[15] DRURY, N., 1994. 81–82.

[16] HOPPÁL Mihály, 1994. 22., 35.

[17] VITEBSKY, P., 1996. 101.

[18] MNL CSML HF Hirdetéskönyv d. 8. „16 k Xbr." 828.

katot, s. tegyen belé három buza szemet, kerüllye meg vélle háromszor a' kutat, az után csuklya bé, és vesse a' kutba, Soha nem közösködhetik vélle az Ura..."[19]

Egy másik, 1794-ben zajlott büntetőpörből idézünk. A vádlott: özvegy Nagy Istvánné, 57 éves vásárhelyi lakos. Kérdezik tőle: „Miért vagy fogva? Azért fogadtattam meg, hogy itt Vásár helyen lakos Vetro Antal gazdának fiát gyógyitottam. Tudtad te azt, hogy az gyógyitás meg vagyon tíltva néked, és már ezér bűntettettél is Szegh váron, még sem hagytál fel vele, ezt pedig mint a' Fölsőség, mint pedig a T[ekin]t[e]tes N[eme]s Vármegye rendelési ellen tetted, és te még is a' rendeléseket meg szegni bátorkodtál, vald meg, mi vitt 'e bátorságra~ Engemet 'e mostani Szűk űdő vitt a' gyógyitásra, noha ámbátor tudtam is a' Fölsőség rendeléseit, és meg is bűntettem érette, de az szűkség reá hajtott, gondolván hogy meg fogom gyógyitani a' gyermeket, és igy majd egy Kevés búzát fáradságomért ád Vetro Antal gazda. Hallod 'e mivel gyógyitottad, 's fűstőlted, holott egész holtáig az gyermek mindétig azt jajgatta, hogy az bélit, gyomrát, és az egész belső részeit szagattya, végtére a' nagy kinok végett útollyára 'e világbúl a' te szőrnyű meg fűstőlésed által Kelletett Ki múlni~ A' lábán lévő Sebetskére melly Ki volt fakadva, tettem fekete nadárnak [nadály = Symphytum officinale L.] a' gyökerét, és főröztőttem apró bojtor ványbúl [Arctium lappa L.] főzőtt fördőben regvel, délben, és estve mindenkor a' fördés után Czinóbriummal [cinóber = HgS = cinnabarit] meg fűstőltem. Ezen Orvoslásom folytatása Két napig tartott, és nap Kőzben a száját gyakran mosogattam."[20] A 16 éves serdülő a „gyógyítást" két hétig bírta, mire higanymérgezésben kiszenvedett.

A kuruzslásnak volt egy igen érdekes típusa is, az a fajta *bűbájosság*, amikor bizonyos füvek alkalmazásával kincsek földerítését végezték. A térségünkből a vásárhelyi Pusztára – amely máig a gyógynövények gazdag termőhelye, és Székkutason üzem épült rá[21] – 1744-ben települt szomszédos Orosháza jegyzőkönyvében találtunk idevonatkozó bejegyzést: „...több adófizetők valamely fűben olly boszorkányos eröt helyeztettnek, hogy az által akár melly zárok 's Lakatok azonnal fel nyitattnak, minek utánna az illyes fűnek 's kintseknek keresése fejében már több adó fizetök sok ezer forintokat el költvén, tönké [tönkre] lettenek... 'E Megyében tanáltattván többen ollyanok, kik ezen K. [König = királyi] és K. [Kaiser = császári] Intimatumban [bizalmas, titkos] érdeklett Kintsekröl álmodozván bizonyos *vas fünek* [Verbena officinalis L.], babonás ereje által ahoz jutni tőrekednek..."[22]

Grynaeus Tamás így jellemezte a „füves asszonyokat": „a népi *gyógyítók* egyik specialistája, aki gyógynövényeket is gyűjt, árusít. Nemegyszer pákász vagy más gyűjtögető foglalkozást űző egyén. Első írott említése 1561-ből való..."[23] Kiss Lajos ezt írta a vásárhelyi kuruzslókról: „Úgy mondják, hogy szegény asszonyokból lettek a gyógyítós asszonyok, akik pénzszerzésből, tehát a megélhetésért gyógyítottak. Általában korosabb asszonyokból lettek, akik tapasztalattal rendelkeztek, de fiatalokból is, akik anyjuktól, ismerőstől örökölték a tudományt… Volt aki az életből figyelte meg a gyógyítást. Egy valaki volt az elindítója, aztán később sokaktól hallotta, látta, megfigyelte betegeken, végre maga is gyógyított. Sok megfigyelés és nagy idők gyakorlata hozta létre ismeretüket, tudásukat. Hogy sokszor nem járt eredménnyel eljárásuk, vagy éppen bajt okozott, az inkább – alapismeretek hiányában – a betegség fel nem ismerésén múlott és ezért fordult károsra… Természetes, józan gondolkodásuk és egyszerű megfigyeléseik mellett is valami csodálatos, misztikus légkör, homályosság vette körül a gyógyítós asszonyokat. Suttogó beszédjükben, csendes viselkedésükben is volt ősi, mágikus hatású, titokzatos… Úgy érezte az ember, mintha felső hatalmakkal, erőkkel, szellemekkel, ördögökkel, boszorkányokkal cimborálnának, hatalmuk alatt állanának, azoktól kapnák képességüket a másokra való hatásra, gyógyításra..."[24]

---

[19] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 917–924.

[20] MNL CSML SzF IV. A. 21. (Sedria) b. 3: 1090–1092.

[21] 1940-ben már négy „gyógynövénybeváltó hely" működött: egy a városban, három a Pusztán. MNL CSML IV. B. 1439. 12. „Engedélyhez kötött iparok".

[22] MNL BML Orosházi Protocollum 280–281. A „Gyulán tartatott Békés m[egyei]. Köz Gyűlése Jegyző Könyve. 1548. Az 1825ik Esztendő Szent András hava 9én."

[23] GRYNEUS Tamás, 1979. 2., 247.

[24] KISS Lajos, 1955. 552–553.

„A népi gyógyászat növényhasználata – eredetét tekintve – többféle lehet: 1. mágikus eredetű, 2. megfigyelés, tapasztalat, 3. átvétel: a/ környező népektől és b/ a hivatásos orvosi gyakorlatból. A kérdés azonban sokkal összetettebb. A mágikus eredetű növényhasználat esetében pl. lehet samanisztikus jellegű vagy az antik rítusokkal kapcsolatos, vagy lehet keresztény hagyomány, melyek maradványai mind a mai napig fellelhetők a népi gyógyászatban. Másrészt a különböző eredetű tudásanyag erőteljesen összefonódott, összekeveredett. Pl. a hivatásos orvosi gyakorlatba igen sok népi megfigyelés került be, melyeket a népi gyógyászat később ismét átvett." – írja Hoppál Mihály és Törő László.[25] A javasasszonyok működésére vonatkozóan több adattal rendelkezünk. A hiszékeny földmívelő nép „… Inkább bizza beteg családtagjait javasasszonyokra, mint a doktorokra, mert ebben csak urat, embert lát, mig amabban valami künönös, felsőbb lényt..." – fogalmazott a Vásárhely és Vidéke 1909-ben.[26] „Öl a babona" – hirdette egy újságcikk alcíme 1913-ban. Megtudtuk, hogy „Tóth Sándor Szoboszlai-utcai 27. szám alatti 28 éves munkásember lábán egy rosszindulatu támadás keletkezett. Nem ment orvoshoz, maga kezelte a sebet, mely nem akart gyógyulni. Valakitől hallotta, hogy friss dudvával kell kezelni, attól meggyógyul. Igy is tett és ez okozta halálát. A dudva piszkos fertőzött leve vérmérgezést okozott... Tóth Sándor szombaton reggel rettenetes kinok között meghalt."[27]

A XX. században fennmaradt írásos vásárhelyi források szerint a kuruzslás és varázslás már zömében hiszékeny emberek nyerészkedésből történő becsapása volt, amelyeket közönséges, ámde rafinált csalók követtek el. „Ismeretes annak a vásárhelyi czigányasszonynak a története, aki sok, sok czifra mesével becsapott egy öreg embert, és minden pénzét kicsalta azzal a csalfasággal, hogy ő az *Isten postása* és pénzt fog neki szállitani szekérrel." Farkas Jánosné ezért a tettéért kétévi börtönbüntetést kapott.[28] Még 1901 őszén történt egy hasonló eset. Matyi Mihályné Kolompár Rozál és Bánfi Jánosné Lakatos Erzsébet vásárhelyi cigányasszonyok átkeltek a Tiszán, és elmentek Kistelekre Dancsók Györgynéhez. Matyiné ezt súgta Dancsókné fülébe: „– Maguk nem is tudják, hogy mennyi kincs van elásva a kamrájukban. az ördög örzi, akit csak az »elesancziás« szent atya tud onnan elkergetni. De annak több pénz, meg ajándék kell. Azután meg a szellemet halotti tórral kell visszaidézni a földbe... Közben pedig, nehogy kételkedjenek benne, összebeszélt Bánfi Jánosnéval, aki *szellemnek öltözve*, egy napon megjelent a Dancsókné kamarájában s mint Krisztus postása, biztosította a reszkető asszonyt a felsőbb hatalmak jóindulatáról... Matyiné ismét átment Kistelekre s a kincset rejtő kamarába vonulva, ásni kezdett. Pár perc mulva *két ezüstpénzt tartva a markába*, eljött s megmutatta Dancsóknénak... becsapták őket a ravasz czigányasszonyok, *több mint 1300 korona* értékű pénzt és holmit zsarolva ki tőlük."[29] Az első világháborút követően Karasz Lajosné férje orosz fogságba került. 11000 koronányi értéket adott egy cigányasszonynak, aki azt ígérte, hogy „hazavarázsolja férjét a fogságból".[30]

Bálint Sándor a vásárhelyi Puszta hiedelemvilágát tanulmányozva többek között így fogalmazott: „Amikor még az állatorvosoknak hírük sem volt, akkor hol gyakorlatban kipróbált házi orvossággal, hol pedig bűbájolással gyógyítottak. A jószágot eszerint rontás érte, a gonosz ember praktikáját hasonlóképpen bűbájos tudománnyal orvosolták... A kutyaharapást itt is szőrével orvosolják. Emlegetik *veszött* Tóth Samu nevét, aki a kutyákat meg tudta veszejteni, a veszett embert pedig gyógyítani. Mint mondják, napkelte előtt, amerre ásított, arra olyan szőrű kutya veszett meg, amilyent ő akart: tarka, fekete. Nagyhatalom volt. Tóth Samu nem kért semmit sem, de a gyógyításért mindig kapott valamit..."[31]

A Bálint Sándor által összegyűjtött kuruzslások közül néhányat idézünk: „Húshagyó kedden levágott és még vérző fekete tyúkkal kell az aprójószág udvarát körülszaladgálni, hogy a vészt távol tartsák… Karácsony böjtjétől szilveszterig nem szabad ruhát kiteríteni, mert vagy a családból hal meg

---

[25] HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László, 1974. 34–35.

[26] VV 1909. júl. 7. 2. („A kuruzslók üzelmei. A hatóságoknak tennie kell valamit.")

[27] VV 1913. szept. 9. 3. („Agyongyógyította magát.")

[28] VV 1903. máj. 3. 8. („Kúriai határozat a varázsló cigányasszony ügyében.")

[29] VV 1903. júl. 16. 4. („Kifosztott babonás emberek.")

[30] VRU 1920. jún. 2. 2. („Az elkuruzsolt ezrek.")

[31] BÁLINT Sándor, 1974. 444.

valaki, vagy a jószág pusztul... Ásításkor keresztet kell a szánkra vetni, nehogy a tág nyíláson belénk bújjon a résen álló gonosz...”[32]

A megrontás itt is divatos volt. „A hatablaki dűlőben Olasz Mihályné tehene nem tejelt rendesen, elapadt. Gyanakodtak egy asszonyra, hogy az rontotta meg. Hozzájuk járt tejért. A pusztaföldvári tudóst kommendálták neki. Olasz Ernő apja, Olasz István kocsival el is ment érte. A tudósember azt mondta, hogy akár a fal mellől, akár a dudva széléből kerítsenek egy varangyos békát. Ezt kétfelé hasította és a disznóvályúba tette. Most a tehenet megfejte, neki már sikerült. Majd a tejet ráöntötte a békára, ahol forrni kezdett, gőzölgött és sustorgott. Egy nyírfasöprűvel addig verte a tejet, amíg volt belőle a vályúban. Most hirtelen megjelent a tejhordó asszony. A házbeliek nem szóltak hozzá, csak a tudósember: »Ha të tudsz, én még többet tudok!« A tehén így rendbe jött... A bűbájos alakjában, akinek tudománya van a rontáshoz, de az orvosláshoz is, voltaképpen ősi táltos-képzetek villannak meg. Így a pusztaiak hiedelme szerint is megvív a szelleminek képzelt rontó betegséggel. Imre Pál, Fehértó-parti gazda felesége beteg lett. Az orvos nem tudott rajta segíteni. Azt tanácsolta neki, hogy a sámsoni javasasszony majd megorvosolja. Az apa, Imre Péter kocsin el is ment érte. Amikor a tanyabejárón befordult, a lovak alig bírtak húzni, noszogatni kellett őket. Tűz lángolt föl többször is előttük, kegyetlenül megizzadtak. Amikor mégis beértek, a leszállt tudósasszonyt valaki úgy pofon ütötte, hogy csak úgy csattant. Látni senkit sem láttak. A tudósasszony mégis legyőzte a beteg megrontóját, akivel viaskodnia kellett.” – írta Bálint Sándor.[33]

A *rostaforgatás* tudományában – ha több kutató által vitatható módon is, de mások elismerésével, így Hoppál Mihállyal együtt – magunk is azt valljuk, hogy a sámándob és a *rosta*, különösen a Vásárhelyen elterjedt, *tarhonyanagyját* kiszitáló *bőrszita* rokonságban van egymással. Ezek alakja, elkészítése igen hasonló. Mindkettőn végeznek dobolást, használatuk közben gyakran mormognak, dalt dünnyögnek, és a gyógyításkor is használatosak: „…a szita (ill. egyes helyeken az azonos felépítésű rosta) lett a mágikus jósló-cselekvések eszköze – pl. *rostafordítással* próbálták megtudni, hogy ki okozta a betegséget, de vannak adatok a rostával való kuruzslásra is – a gyógyító asszony késsel vagy fakanállal verte a rostát a beteg felett.” – állapítja meg Hoppál Mihály és Törő László.[34]

Vásárhelyi bőrszita. (SzT)

[32] BÁLINT Sándor, 1975. 445.
[33] BÁLINT Sándor, 1975. 446.
[34] HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László, 1975. 7–8., 18.

A kuruzslás, népi orvoslás, megrontás igazi mesterei minden közösségben a bábák voltak. Kik ők, kikből lettek a jó bábák? A nép kiváló megfigyelő. Egyik dalában, amelyet K. Kardos Antal gimnáziumi praeceptor [tanárjelölt] jegyzett le Vásárhelyen, így fogalmazott:

„A' Gólya rut, nagy a lába
Mind kurvából *lessz a bába..."*

Ha ez a summás ítélet teljesen nem is állja meg a helyét, sokat nem vitatkozhatunk vele, különösen nem a szakképzetlen bábák esetében. „A bábaasszony a régiek hiedelmei szerint gyógyítani és rontani egyaránt tudott, őt hívták a halálos beteghez, és ő segített a szülésnél. Gyakran másfajta (és nem csak női) betegségek orvoslásával is foglalkozott. Gyógyító tudásuk a népi gyógyítás helyi hagyományanyagán alapult, a gyógyfüvek és gyógyító hatású ásványi anyagok használatán, de mint a boszorkányperek bizonyítják, jól ismerték a babonákat is."[35]

Kezdetben *parasztbábák* működtek, akik hasonszőrű elődeiktől tanultak, csupán *empirikus* [tapasztalati úton szerzett] tudásuk volt. Rengeteg kárt okoztak. Ennek felismerése után elindult a bábaképzés, és már a XVIII. század utolsó harmadában minden nagyobb településen akadt belőlük. Vásárhely szinte kiváltságos helyzetben volt, olyan sok képzett bábával rendelkezett. 1780-ból egy hirdetést idézünk: „T[ekintetes] N[emes] V[árme]gye Doktorja Rigler Ur publ[ikáltatja]: Az hites Bábák ezek: Varga Gyerekné [így!], Korsos Fedné [így!] Farkasné Czombos Kata, Nemet Baba ki, a' N[eme]s Vár[me] gye Bábája, Sasné, Galambosné, Berkiné Logerbe, Varga Janosné, Korsosné, Paxine [Paksiné?] Nagy Martonne Logerbe. Masokat ezeken kivül Szülö Asszonyokhóz ne hívjanak. A fizetesuk az első Szülöttül Ket Marjas, a' többektöl egy egy Marjás."[36]

A károkozásuk miatt rendszeresen ellenőrizték őket. Szeremlei írta: „Egyik például leszakította a kisded feje bőrét s azt tűvel és cérnával nagy kínzások közt varrta vissza. Mire a város még egyszer megvizsgáltatta az új bábák tudományát. Később a bábák, mesterségük kitanulása végett, a megyei orvoshoz eljárni köteleztettek." Szeremlei máshol ezt írta a bábákról: „A bábák mindenkor elég számmal voltak, de mesterségöket ép úgy, mint a betegségek gyógyítását, csak a hagyomány, a tapasztalás és a józan ész után tanulták. Rendszerint az egyházak felügyelete alatt működtek, melyek őket feleskették, számukat és fizetésüket megszabták s panasz esetén a megyei főorvosnak tettek jelentést, vagy el is tiltották a mesterség folytatásától. Voltak »rendes« és »lógó« bábák, ez utóbbiak csak a szülőktől kaptak fizetést. A város tartotta nyilván, hogy mindenik felekezetnek legyen elegendően bábája. A nagy kolera idején [1831-ben] az ő számuk is igen megfogyott, a város tehát közhíresztelés útján a városházához hívatta fel azokat, »kik gondolják, hogy elég alkalmasak a bábaságra«. Ezek közül azután az orvos kiválogatta a megfelelőbbeket. Nemsokára azonban a vármegye rendes bábája jelentette az egyháznál, hogy az ekkép' előállított »paraszt bábák igen buták s a szülő nőnknél és a kisdedeknél sok kárt és veszedelmet művelnek«."[37]

Az 1870-es években a város öt tizedéből egy-egy kiválasztott bábát 50-50 forint *segélypénzzel* elküldtek bábaképzésre. A tanfolyam után kötelesek voltak a városnak abban a tizedében elhelyezkedni és dolgozni, amelyik küldte őket, és a *szegényeket ingyen kellett szolgálniuk.* Dr. Berger Ferenc tiszti főorvos felterjesztést nyújtott be a Közigazgatási Bizottsághoz, amelyben többek között így vázolta a vásárhelyi bábák helyzetét: „Van a városban 6 okleveles szülésznő... Mindannyian ugy szakmájuk igényelte kellő képzettséget mint fontos feladatuk megoldásában eléggé lelkiismeretes ügybuzgóságot lankadatlan szorgalmat valamint – fedhetetlen erkölcsi magaviseletet tanusítanak működésük közben. – Ugy a város belterületén mint a nagy terjedelmű tanyákon évenkint előforduló nagy számu szülésekhez mérten a fenti szám igen csekélynek tünik ki. Vannak azonban azonkivül ugynevezett pór bábák, kik közül, nehányan szakképzettségüket igazoló orvosi bizonylatokkal ellátvák [így!], legnagyobb részök pedig tölem nyer oktatást ugy az elméleti szülészetből, mint a gondozásukra bizott terhesek, gyermek-

[35] HOPPÁL Mihály – TÖRŐ László, 1975. 7–8., 28.
[36] MNL CSML HF Hirdetőkönyv d. 1. „1718. Die 15a July".
[37] SZEREMLEI Samu, 1911. 148.

ágyasok s kisdedek ápolásáról, azonkívül utassitva vannak, miszerint alkalmilag előforduló szüléseknél okleveles szülésznők mellett segédkezve az ezen hivatáshoz megkivántató gyakorlati ismereteket megszerezhessék. Ezen a helyzet kényszerűségéből folyó hiányos oktatás mindazonáltal az e téren elérendő czélnak hazánk sem felel meg, miután a szülésznőknél megkivántató ismeretek megszerzése csak nagyobb szülkórodákban, szaktanárok' vezetése mellett, önszemlélet utján eszközölt elméleti s gyakorlati oktatás által érhető el. E végből ugy a terhes mint a szülő nők nem különben az ujszülöttek jól felfogott érdekében sűrgősen javaltatik, hogy az olyan pórbábák, kik ugy eddigi működésök mint a fenn érintett módon helyben nyert elméleti oktatás folytán arra alkalmasaknak bizonyulnak, alaposabb kiképeztetés czéljából városi segélyezés mellett az ország több pontján ujabb időben felállitott ugynevezett bábaintézetekbe küldetnének. HMVásárhelyt, 1876ki November 10-én."[38]

A bábák tehát képzettségük szerint is elkülönültek: 1. *Okleveles bába*. Minden esetben ő volt a *vármegye bábája*, említették még *német bábának* is. Ők mindig *hiteles bábák* voltak, de *hites bábaként, esküdt bábaként* és *tanult bábaként* is említették. 2. *Cédulás bába*. Oklevele, bizonyságlevele volt, amely a szakképzettségét igazolta. Mivel *tanult* és munkája megkezdése előtt esküt tett, ő is *hiteles, hites* és *Esküdt Bába* volt. 3. A *német* és a *zsidó bába* nyilvánvalóan származás szerinti meghatározás volt, de mindenféleképpen a *tanult* csoportba tartozott, ennek megfelelően okleveles, hiteles vagy cédulás bába is lehetett. 4. A *parasztbábát* egyszerűen csak *bábának* említették. A parasztbábák közül való volt a *kenőbába* is, aki rendszeres kenéssel a terhes nőt készítette föl a szülésre; vagy a szült, illetve vetélt asszonyok kenésével igyekezett azok eredeti testi állapotát, egészségét visszaadni. Ezt a feladatot a *segédbábák* is gyakorolták, de ez a cím a *kuruzsló öregasszonyoknak* is kijárt, ha kenést végeztek, függetlenül attól, hogy más „bábatevékenységet" nem gyakoroltak.[39]

Levéltári kutatásaink alapján a bábatevékenységet így összegezhetjük:

I. Terhesgondozás:

1. Megállapítja a terhességet.
2. Javaslatokkal, gyógyszerekkel segíti a kívánt teherbeesést.
3. A terhesség alatti rendellenességekkel hozzáforduló kismamákat segíti.
4. Gyógyítja, gondozza, keni a terheseket és a vajúdókat.

II. Szülés levezetése.

1. A szülő nőt nyugtatja, beszél hozzá.
2. A hasfalat és a nemi zervet megkeni, utóbbit síkossá teszi.
3. Nyugodt, mély lélelgzésre okítja.
4. Ujjával a szeméremajkakat széttolja, a szülőjáratot tágítja.
5. Nehéz szülésnél a hasat erőteljesen nyomja, gyakran oldalról ráhasal.
6. Az újszülött fejét, majd vállát kisegíti.
7. A gyermeket a szülőjáratból kihúzza.

III. A megszületett gyermek ellátása:

1. Köldök elvágása és elkötése. (Az esetleges későbbi mágiához megszárítva nagyobb csonkot hagytak.)
2. Fürdetés.
3. Pólyába helyezés.

IV. A megszült anya ellátása:

1. A méhlepény eltávolítása és vizsgálata. (Kiegészülhetett a lepény mágiájával, elrejtésével, elásásával.)
2. A gátseb ellátása: vérzéscsillapítás és borogatás.
3. Az anya „feltisztázása" a szülőhelyről.
4. Az anya tiszta ágyba fektetése.
5. Az anyának a bába adja föl a gyermekét az első szoptatásra.
6. A szülést követő rendezkedés, tisztogatás; a lakás helyreállításának irányítása is feladata volt.

---

[38] MNL CSML HF II. 525/1877. szt. ü. Jegyzék az egészségügyi helyzetről.

[39] SZENTI Tibor, 1994. 145–146., 83–84.

7. A bába rendszeresen mos az anyára és az újszülöttre; amíg az anya fekszik, helyette a csecsemő rendszeres fürösztését is ő végzi.

V. Gyógyítás:

1. Tanácsokkal, főzetekkel, gyógyszerekkel segíti a betegeket, különösen a nőket és a gyerekeket.

2. Kisebb beavatkozásokat elvégez. Ezek között fő helyen áll a *megkenés*, amelyet elsősorban meddőknél, terheseknél, vajúdóknál, szült anyáknál végez. (A terhesek kenése mindig gyanús, mert gyakran a *magzat fejének* méhen belüli szándékos összetörése, a *foetus* elpusztítása miatt végezték.)

3. A bába a nemi potenciát, szexuális életet segíti.

VI. A bábák diagnosztizálása és szakértői vizsgálataik:

1. A hozzáforduló szenvedők baját igyekszik megállapítani.

2. Bűnper lefolytatásakor bizonyító eljárásként megvizsgálja:

a/ A nő szüzességét.

b/ A nő terhességét, a terhesség időtartamát.

c/ A vetélés és szülés körülményeit a mellekben keletkezett tejről, a hasfal rugalmasságából és a külső nemi szervek és a gát állapotából, valamint a *lochia* (méhtisztulási váladék) folyásából ítéli meg.

d/ Prostituáltak esetében azt vizsgálja, hogy van-e nemi betegségük.

e/ Halottkémlést végezve igyekszik a halál okát és körülményeit megállapítani. (Ez a tevékenysége szinte csak a megölt újszülöttekre és az elvetélt embriókra terjedt ki.)

VII. Hivatali szerepkör:

1. Vallatást, kikérdezést végeznek.

2. A bába részt vesz a bűnüldözésben, és feljelentést tesz.

3. Helyszíni szemlén nyomoz, bűnjelt keres.

4. Részt vesz a kihantolási szemlén.

VIII. „Angyalcsinálást" végez; helyesebben: „Pokolra szán"[40] gyermeket:

1. Gyógyszereket és tanácsokat ad a folyamatos meddőség biztosítására.

2. Gyógyszereket ad a nem kívánt terhesség elhajtatására.

3. Módszereket javasol a nem kívánt terhesség megszüntetésére.

4. Maga végzi el a kriminális abortuszt.

5. Segítkezik a kriminális abortusz alatt, vagy annak megtörténte után ellátja a nőt.

6. A halott csecsemőt megmossa, „ellátja".

7. Eltünteti a vetélt vagy mesterségesen megszülesztett csecsemőt és a burkot.

IX. A bábának a családdal kapcsolatos feladatai:

1. Az anyát és a kisdedet fölkészíti a szülést követő első templomozásra és az *avatásra*.

2. A keresztelésnél ott van a templomban, segít a gyermeket pólyázni, keresztvíz alá tartani, a várakozás alatt a gyermek sírását nyugtatni.

3. Otthon a keresztelői ebédnél segítkezik, pikáns szólásaival szórakoztatja a ház népét.

X. Kurvák és szeretők segítése:

1. A kurváknak és partnereiknek szexuális tanácsokat ad.

2. Segíti a nem kívánt terhesség elleni védekezésüket.

3. Segítséget nyújt a nemi betegségek ellen, vagy gyógyítja azokat.

XI. A bába boszorkányszerepe. A „bábaboszorkány":

1. Kényszert alkalmaznak ahhoz, hogy bábaboszorkánnyá tegyenek valakit.

2. A közéjük belépő újabb bábákat boszorkányságra tanítják.

3. Szövetséget köt az ördöggel: pecsételéssel és az ördöggel történt elhálással.

4. Terhes nőhöz bábának ajánlkozik.

5. Keresztelőn segítkezve varázslást végez.

6. Betegségtől megóv.

7. Gyógyfüvet termel, maga állítja elő.

8. Esőt csinál.

[40] SZENTI Tibor, 1991–1992. 133–140., 202–210.

9. Könnyű szüléshez imákat ajánl.
10. Varázsol (általában).
11. Szerelmi varázslást végez.
12. Kísért.
13. Fenyeget, rémületben tart.
14. Megront:
a/ Testi gyötrést végez.
b/ Megnyom.
c/ Tapogatással rontást okoz.
d/ Fürösztéssel rontást végez.
e/ Mérgezéssel rontást követ el.
f/ A nemzőképességet és termékenységet elveszi; mindkét nemnél meddőséget okoz.
g/ Egészségrontást: *kötést*, megbetegítést, tejelapasztást stb. végez.
h/ Gyermekágyas asszonyt megront.
i/ Gyermeket ront.
j/ Állatokat megront.
15. Megront, és utána gyógyít is.
16. Gyógyít:
a/ Növényi eredetű szerekkel.
b/ Állati eredetű anyagokkal.
c/ vegyi anyagokkal
d/ Kenéssel.
e/ Gyógyít különböző, tehát kombinált módszerekkel. (Pl.: kuruzslással, varázslással, kézrátétellel, súgással, tárgyakkal, ruhadarabokkal stb.)
17. Halált okoz. (Felnőttek és gyermekek esetében egyaránt.)
18. Kannibalizmust végez.[41]

Mint láttuk, a bábák tevékenységét vizsgáló utolsó alfejezetben foglalatosságuk már összemosódott a boszorkányokéval. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez csak a *bábaboszorkányok* esetében volt így. Az ugyanis nem felelt meg a tényeknek, amit Dömötör Tekla írt, hogy főleg Kelet-Magyarország *protestáns* megyéiben „minden bába boszorkány" volt.[42] A tények makacsok, nehéz ellenük harcolni, különösen akkor, ha az ismertebb boszorkánypör-gyűjtemények átvizsgálása után kiderül, hogy az ilyen sommás ítéletek mögött nincs számokkal mérhető realitás. Klaniczay Gábor Dömötör Tekla gyűjtésére hivatkozva már azt írta, hogy „Az egymással vetélkedő boszorkánybábák állat képében is megvívhatnak egymással a mai néphit szerint."[43] Megjegyezzük, hogy ennek a XVI–XVIII. században még nyomát sem leltük! Az elképzelhető ugyan, hogy a feudalizmusban ez a képzet még nem társult hozzájuk, de a boszorkányüldözések után, a boszorkányok tevékenysége a nép ajkán folklorizálódva már ezt a jelenséget is hozzájuk kötötte.

A Komáromy Andor, a Schram Ferenc által publikált, valamint a Reizner János Szeged monográfiájában közölt valamennyi boszorkánypert, mintegy egyezernegyvenet tüzetesen átvizsgáltunk. Bennük másfélezernyi boszorkány felelősségre vonásáról olvashatunk. Ebben a tömegben van a bábák mindössze 36 boszorkánypöre. Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy a bűnpörökben szereplő boszorkányok társadalmi rétegződése miként oszlik meg a városi főbírótól (Szeged, 1728, Rózsa Dániel) a zsellérasszonyig, ismét az tűnhet föl, hogy a többi társadalmi réteg mellett a bábák száma kevés. Közülük pedig „megpatkolt bábát", akiről szintén Dömötör Tekla tett említést, az általunk átvizsgált és jelzett boszorkánypörökben egyetlen egyet sem találtunk. Ez a fogalom tehát a tényeket figyelmen kívül hagyva, a XIX. század második felétől alakulhatott ki és jutott a folklórba.[44]

---

41 SZENTI Tibor, 1994. 145–146., 86–110. Megjegyezzük, hogy itt csak felsorolásra van helyünk, de a jelzett tanulmányban bőségesen idézünk konkrét bizonyító példákat.

42 DÖMÖTÖR Tekla, 1981. 126.

43 KLANICZAY Gábor, 1983. 129.

44 SZENTI Tibor, 1994. 145–146., 111.

A kutatók egy része vajon miért túlozhatta el a boszorkánypörökben szereplő bábák számát? Azokban a bűnpörökben, amelyekben bábaboszorkányok szerepeltek, sok tanút hallgattak ki, és ők a bábák többféle tevékenységét mesélték el. Ez a helyzet még a gyakorlott olvasót is megtévesztheti, és azt a szubjektív érzést sugallhatja, mintha rengeteg bába szerepelt volna.

Mint azt Schram Ferenc földolgozásánál láttuk, a kutatók egy része nem tett különbséget a gyógyítást és rontást végző különböző foglalkozású személyek (pl. bába, javas, „orvosasszony", kuruzsló stb.) között, így a megítélésükben gyakran a szerepkörük is keveredett, összemosódott.

A boszorkánypörökben azért találunk viszonylag kevés vádlott bábát, mert – bár a nép szinte valamennyire rámondotta, hogy „boszorkány" – csak a legvégső esetben adták föl őket. A közösségnek ugyanis még „boszorkányság" gyanúja esetén is szüksége volt a gyógyító, szülést segítő nőre, különösen azokon a kisebb településeken, ahol más gyógyító ember nem működött. Ha ugyanis föladják, elüldözik, még ő sem marad. Inkább féltek tőle, mint elmarasztalták.[45]

Ebből a példából is látni lehet, hogy a bábákkal kapcsolatos boszorkányhit túlélte Mária Terézia tiltó rendeletét. A szájhagyomány továbbra is őrizte, sőt „folklorizálta" a bába „boszorkánytevékenységét", és átruházta a következő nemzedékekre. Ezért egyes kutatók számára írásos dokumentumok nélkül is soknak tűnhetett a számuk.

Egyébként nem véletlen az, ahogy Németh László leírta a *kulákasszony*t a nép jellemzését összegyűjtve. (Lásd a vonatkozó alfejezetünkben.) Arról van szó ugyanis, hogy valamilyen *boszorkányképre* vagy *bűnbakra* minden korban szükség van, különösen azokban a társadalmakban, amelyek szeretnék „a múltat végleg eltörölni", elvetve elődeik tapasztalatait, majd „holnapra meg akarják forgatni az egész világot", és akik ebbe a koncepcióba nem férnek bele, ellenségként szerepelnek, de csak úgy válnak ellenszenvessé, üldözendővé, sőt megsemmisítendővé, ha kiderül róluk a társdalom által *megvetett másságuk*, a „boszorkányságuk". *A kulák a modern idők boszorkánya*, ebből következik, hogy a jövőben is bárki válhat „boszorkánnyá", akire a többség ezt kimondja.

A boszorkánypörökben szereplő 36 bába csupán ezrelékben kifejezhető része az ország területén működött bábák tömegének, és ez egyértelműen mutatja, hogy hivatalosan milyen kevesen kerültek boszorkányság vádja alá. Az viszont igaz, hogy a nép ennél jóval nagyobb számban tartotta őket boszorkánynak, de nem adták föl vagy nem boszorkánysággal vádolták meg őket.

A bábák valóban sok és különböző típusú büntetőper vádlottjai voltak. Ezt igazolták az általunk gyűjtött feudalizmus kori (1723–1843) szexuális bűnpörök is.[46] Csakhogy ezekben a perekben nem varrták a bábák nyakába a boszorkányság vádját! Szakmai sikertelenségükért vagy felelőtlen munkájukért vonták őket felelősségre. Tanulságos – és erre korábban már több kutató is fölfigyelt –, hogy egy közösségben miként alakult ki olyan helyzet, amikor saját segítő bábáját üldözni kezdte. Schram Ferenc megjegyezte, hogy bár gyakran perelték őket, de az ítéletek kis része végződött kivégzéssel. A büntetés kiállása után – esetleg másik közösségben –, de legtöbbször tovább működtek.[47]

R. Várkonyi Ágnes fogalmazta: „Elképzelhető, hogy a bába vagy az orvosló akkor kerül boszorkányság gyanújába, amikor megrendül benne a közösség bizalma, s a rivális ezt észreveszi és kihasználja."[48] Vagyis, ha egy szakmabéliek többen élnek a közösségben, a megélhetésért vetélkednek, és bizalmatlanságot szítanak, bujtogatnak egymás ellen. Érdekes viszont, hogy a boszorkánypörökben alig szerepeltek egymás elleni tanúként.

Végső soron mindez összefügg a bábák *másságával* is, amelyet erősen *homogén* társadalmi szerveződésben nehezen viselnek el. A bábák ugyanis „[...] büszkék tudományukra, titkolják tudásukat, kérkednek vele, túlértékelik, mentegetik. Hol racionális, hol pedig irracionális elemeivel azonosítják magukat. A hagyományos gyógyítók között sok a deviáns személyiség. Szükségszerűen magányosab-

---

[45] Egyébként jellemző a nép babonás képzetére, hogy Semmelweis egyik tanítványát, Vásárhely első korszerű képzésben részesült szülésznőjét – akinek szakmai tevékenységéhez kétely sem férhet – [Aracsi] Szűcs Sárát (1853–1938), aki 44 éven át „egy városnyi mennyiségű kisgyermeket segített a világra", egyesek még a két világháború között is boszorkánysággal vádolták.

[46] SZENTI Tibor, 1993. (Teljes terjedelmében elérhető: Paráznák: http://mek.oszk.hu/08400/08461)

[47] SCHRAM Ferenc, 1982. 3: 20.

[48] R. VÁRKONYI Ágnes, 1990. 3-4: 404.

bak, mint társadalmi rétegük más tagjai, irigyeik vannak, és sokféle viszállyal küzdenek. A másság, a helykeresés tudata feszültségekkel jár s a feloldást keresve sokszor megsértik az adott viselkedési és erkölcsi normákat. Kivált, akit elragad a hivatás, a tudnivágyás szenvedélye."[49]

A bábaboszorkány közösségellenes magatartása egy személyre, vagy családra korlátozott rontása gazdasági okokból következett be:

1. Nem őt hívták a szüléshez, és elesett a fizetségtől.
2. Nem azt és nem annyit adtak neki, mint amit és amennyit kért, vagy kialkudott a szolgálataiért.
3. A kifizetésnél csalódás érte, és bosszút forralva rontott.

Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bába mint tudással rendelkező ember, bár látszólag csak „egy a közösségből", az átlagból éppen ismerete, mestersége és praktikái révén emelkedik ki. A faluban egyfajta „kulcsember", aki hatalmat élvez, és a hatalom mindig sok bajjal jár! A közösségnek van egy az egyén cselekvésére ható erősítő és szűrő hatása.[50] A közösség ezt a másságot gyakran megtorolta. A bábaboszorkány mint „[...] bűnbak révén – »törvényes úton« – levezetődik az agresszió, s így a kiegyensúlyozást szolgálja" – írta Grynaeus Tamás.[51]

A boszorkánybábák mind laikus parasztbábák voltak, egy sem rendelkezett oklevéllel. (Nem is rendelkezhettek, hiszen a boszorkányperek idején Magyarországon még nincs szakszerű és szervezett bábaképzés.) Jelentős különbség a boszorkány és a bábaboszorkány között az, hogy a boszorkány esetében a *boszorkányszerep* és a *mesterség* gyakran *öröklődött*, míg a *bábát többnyire nem az anyja tanította*.

Általában az gyógyított, aki rontott. Ha más végezte a megromlott egészség visszaállítását, a ténykedés nem sikerült, vagy túl körülményesnek, lassúnak bizonyult. Ezért az ellene indított perben vagy csak szóban gyakran kötelezték arra, hogy a rontást gyógyítsa is meg. Ha nem végezte el, megfenyegették, ezért nekilátott az „oldásnak". Ezzel maga a közösség *kényszerítette boszorkányos szerepkörbe*. A gyógyításhoz persze *rítus* és *alkalom* kellett, s ezt a bábaboszorkány ismerte vagy megteremtette. Ilyen volt pl. a *ráolvasás* valamilyen különös napon vagy órában.

A boszorkány tudománya hatékonyságához kábító növényi szereket is fölhasznált, amelyeket elsősorban maga fogyasztott. „A növényekből készített szerek *szexuálhallucinációt* is okoznak. Valószínűleg ez is felelős a hallucinogén anyaghoz való pszichés kötődés kialakulásáért. A boszorkánynak nagyobb élményt jelentett a szexuálhallucinációs élmény, mint a normális szexuális élmény. A boszorkányperek vádlottainak vallomásaiból tudjuk, hogy a boszorkányok meztelenre vetkőzve bekenték magukat boszorkánykenőccsel, ittak a bájitalból, a lábuk közé tett kemény tárgyon repültek a találkozó helyére, ahol ördög párjukkal szeretkeztek."[52]

A boszorkányok persze nemcsak drogfogyasztás hatása alatt végezték mesterkedésüket. „Amikor a boszorkány rontó vagy gyógyító cselekedeteit végzi, a maga szintjén, pszichoterápiát végez."[53]

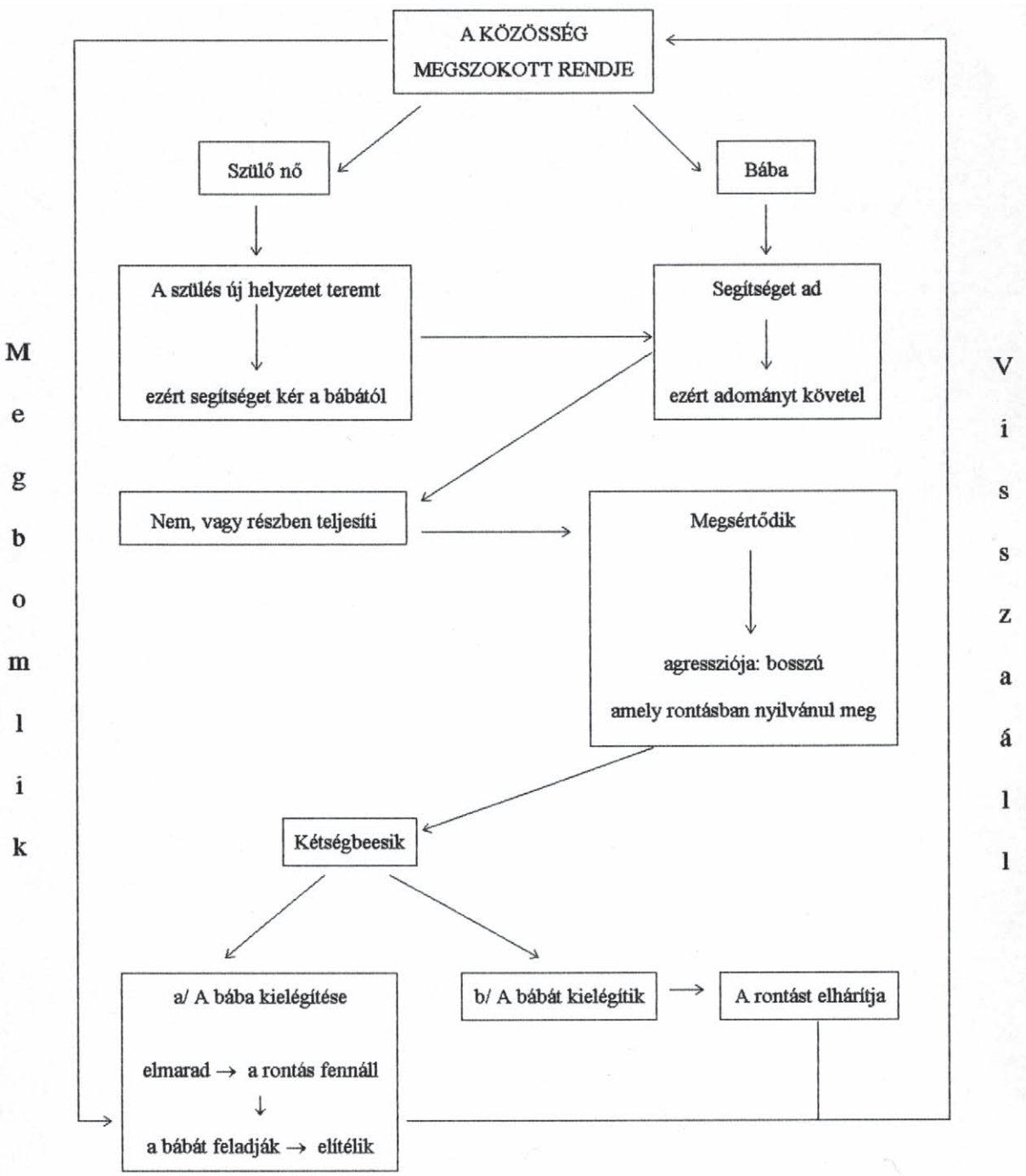
Dr. Laufenauer Károly ideggyógyász a XX. elején tanulmányt írt a vásárhelyi boszorkányokról. Többek között így fogalmazott: „[...] azt látjuk e perekből, hogy nem szólva egynémely vallásos szinezetről, a boszorkányokban való hitnek a főforrása elsősorban a hagyományban, azután pedig a nevelésben és az orvosi ismeretek hiányosságában rejlett [...]

Találkozni fogunk többféle idegbajjal, a hypnosis sejtelmével és főleg a suggestióval, melyet már akkor is gyakoroltak.

A boszorkányokban való hit – mai szemüvegen át nézve – nem egyéb, mint egy századokon át felnövelt és sokféle tényező közrehatása által magát fenntartott nagy nép-suggestio; ez hatalmas szálakkal nyult belé a nép életébe, ugyannyira, hogy még azok is elhitték, kik boszorkánysággal vádoltattak [...]

---

[49] R. VÁRKONYI Ágnes, 1990. 3-4: 405.
[50] GRYNAEUS Tamás, 1990. 3-4: 468.
[51] GRYNAEUS Tamás, 1990. 3-4: 472.
[52] KÓCZIÁN Géza, 1979. 11–12., 155.
[53] KÓCZIÁN Géza, 1979. 11–12., 155.

A szülő nő és a bába között kialakuló ellentét,
illetve a közösség megszokott rendjének visszaállítása

Mind az állitólagos boszorkányok, mind az ellenök terhelőleg valló tanuk közül igen sok ideges, idegbajos, sőt elmetévelygésekben, érzéki csalódásokban és káprázatokban szenvedő egyénnel találkozunk."[54]

Európa-szerte ismert társadalmi jelenség volt, hogy amikor valamelyik közösségben éhínség, járvány, háború vagy természeti katasztrófa dühöngött, ott megnőtt a boszorkányüldözés. Kiválóan példázza ezt Szeged, amikor a nagy boszorkánypör idején, 1728 körül jelentős aszály és éhínség volt a régióban; vagy Hódmezővásárhely, ahol, ha Herczeg Mihály adatait összevetjük a városban zajlott 30 boszorkánypörrel,[55] akkor világosan látszik, hogy azok a természeti katasztrófák, társadalmi megrázkódtatások, amelyek a XVIII. században, városunkban zajlottak, ezekkel egybeestek.

Grynaeus Tamás elsők között figyelt föl arra a jelenségre, hogy „[…] a boszorkánypörök számának csökkenésével egyidőben megnőtt a paráznák elleni pörök száma."[56] Megállapítása teljesen egyezik az általunk a Dél-Alföldről gyűjtött szexuális jellegű pörök vonatkozó tanulságával. A társadalmi kép és az életmód jobb megismerése végett ehhez hozzá kell még azt is tennünk, hogy Mária Teréziának a boszorkánypöröket betiltó rendeletét követően kezdett rohamosan növekedni a *betyárbűnperek*, „a czégéres ragadozások és erőszakos megvérzések" pörszáma is. Ebből szintén jól kiviláglik, hogy a társadalomnak mindig kell bűnbak és üldözendő réteg.[57]

A boszorkányok „szerepét" a XX. század elejére, amikor mind ők, mind a betyárok gyakorlatilag befejezték tevékenységüket, a bábák folytatták tovább. Elsősorban magzatelhajtásban serénykedtek. A napilapok tele vannak az ellenük folyamatban lévő vizsgálatok ismertetésével.

Zsarkó Imréné Kiss Juliánna bábaasszony „[…] *a ki üzletszerűen foglalkoztt az angyalcsinálással*, megszabaditván gyermekeiktől az anyákat, kinek a születendő gyermekek terhükre voltak." Zsarkóné legutóbb 2 koronáért és 2 liter lisztért végzett magzatűzést, amikor is tette kitudódott, mert az asszony halálos veszedelembe került.[58] 1907-ben már 5 vásárhelyi bábát vádoltak angyalcsinálásért. 47 esetben 34 asszonyon végeztek tiltott magzatelhajtást, és 8 férfi volt a bűntársuk.[59] 1909-ben egy kirobbant angyalcsinálási ügyben szakértők, tanúk és vádlottak, mintegy ötvenen voltak a szegedi királyi törvényszék tárgyalására beidézve. A vásárhelyi bábák közül Szűcs Sára, Vékony Lidia, Hegedűs Judit és Sebestyén Sára szerepelt.[60] Egy évvel később Kardos Péterné 2 koronáért hajtott el egy magzatot. A bába 7 hónapi börtönbüntetést kapott.[61]

A bábákról nem maradtak fenn adomák, folklórszövegek. A vásárhelyi boszorkányokról viszont a hagyományos parasztélet végéig igen sok folklórikus visszaemlékezés élt. Ezek közül bemutatunk egyet Kérdő Szűcs Ernő adatközlőnk elbeszéléséből.

„Kántor Kata[62] a nagynénjitül, az Új utcábul – amely ma a Klauzál–Mátyás utca környéke – mán jócskán éjszaka, úgy 10-11 óra körül együtt hazafelé. Az a kisház volt az üvék, amelyik a mostani múzeum mellett, a Deák Ferenc utca, Szegfű utca sarkán állt. Szigorú röndölet volt arra, hogy sötétödés után az utcán sönki së közleködhetött, csak a strázsának beosztott, fegyverös bakterok, akik az éjszaka nyugalmát őrizték. A bakterok elfogták Kántor Katát, és mögkérdözték tűle, hogy »Hun losringoltál?« Kata gyanúba keverödött, mert éjszaka csak olyan nő járkál, aki tisztösségtelen dolgot művel. Bevitték a tanácsra, oszt bíróság elé állították. Három tanú ellene vallott, hogy mögrontotta a tehenit. Ëgy tabáni

---

54 VV. 1903. ápr. 16. 2. (A vásárhelyi boszorkánypörök.)

55 SZENTI Tibor, 1994. 145–146: 115. Vásárhelyen egyébként a 30 boszorkánypör így oszlik meg: a Komáromy-féle pörgyűjteményben szereplő CDXLVII. pör (1758-ból, a 666. oldalon) megegyezik Schram F. 1. kötetének 101. pörével (320–330.), de itt 1756-ból datálva. A pörök közül év nélkül található 5, valamennyi a Schram-gyűjteményben. Ezek közül a 90. pör (262–265.) valószínűsíthető dátuma 1740. A 93. és a 94. pöré (275–280.) 1744–1750. közé esett, a 99. pör (306.) 1754, vagy 1755 év lehetett. A 106. pöré (346–347.) pedig 1759–1763 közé esett.

56 GRINEUS Tamás, 1990. 3-4: 472.

57 SZENTI Tibor, 1994. 145-146: 116.

58 VV. 1906. júl. 6. 4. (Angyalcsináló bábaasszony.)

59 VV. 1907. aug. 2. 3. (A bábák bűne.)

60 VV. 1909. febr. 27. 3. (Angyalcsináló bábaasszonyok.) 1909. máj. 13. 3. (Vásárhelyi bábák pöre.) 1909. máj. 14. 2. (Angyalcsináló bábák.)

61 VV. 1910. nov. 4. 2.

62 SCHRAM Ferenc, 1970. 1: 238–240. Tóth Mihályné Kántor Kata pere. (A kötet I. kiadása.)

asszonyhon holdvilágnál, a kulcslyukon mönt be, és az orvosságát kicserélte. Az asszonyt a nyavalya törte. Kántor Katát boszorkányság miatt halálra ítélték, és a Csúcsban, a Szent László utca végin, *nádmáglyán* még aznap elégették."[63]

BESZÁLLÁSOLT KATONÁK

A Dél-Alföld évszázadok óta szenvedett az átvonuló, megszálló, portyázó és rekviráló katonáktól. 1753-ban a Bujdosó–Pető–Törő-féle utókuruc-zendülés megtorlásaként Mária Terézia nemcsak a mozgalom vezéreit végeztette ki, és városunkat lerontatni, lakosságát szétszóratni akarta, hanem Vásárhelyen laktanyát kívánt építtetni; majd Szőnyi Benjámin református lelkipásztor könyörgő versére erről lemondott ugyan, de a császári had kijelölt részét elszállásoltatta városunkban.

A módosabb gazdákat összeírták, és arra kötelezték őket, hogy a hozzájuk beszállásolt katonáknak megfelelő lakhelyet és részleges ellátást biztosítsanak. A jókora vásárhelyi gazdaportákon ekkor épültek föl az ún „quartélos házak", amelyekben az ettől kezdve rendszeresen itt állomásozó katonák laktak. Kik voltak ők? A birodalom minden nemzetiségéből összeverbuvált emberek. Miután a hadseregen belül a német nyelv volt a kötelező, és ezt a hosszú szolgálati idő alatt a cseh, morva, tót, rác, oláh, bosnyák, ruszin nemzetiségű katona is legalább „konyhanyelvi" szinten elsajátította, hiszen egymással szintén így tudtak értekezni, ezért a lakosság nem a nemzetiségük, hanem a nyelvhasználatuk alapján nevezte el, és a származásukat „összemosva", *nímöt katonák*nak hívta őket, „német ólnak" pedig azt az istállót, ahová a bekvártélyozott katona a lovát kötötte.[64]

Milyen ember volt a beszállásolt „német katona"? Mai jogi szemléletünk szerint már a besorozása sem volt becsületes. *Fogták őket kötéllel*, ahogy a népdalok, félnépi vagy műdalok is emlegetik, *húzhatott számozott cédulát*, *beállhatott önként*, az ilyenkor járó *pénzért*; a gazdag polgár vagy gazda fia helyett pedig *anyagi megváltásért*, pl. kialkudott földdarabért stb.

A katonáskodás nagyon hosszú volt. Korábban 10–12 év, a XVIII. század végétől a XIX. század végéig általában 8 év. Közben nem vagy ritkán kaptak szabadságot, így a családdal lassanként megszakadt a kapcsolatuk. A bánásmód kegyetlen és embertelen volt. A legapróbb fegyelmi vétségért is kikötés, vesszőzés, zárka, élelmezési megvonás járt. A Monarchia igyekezett a katonákat mindig a nem saját anyanyelvű, tehát idegen lakosság területén tartani, hogy minél kevesebb legyen velük a kapcsolatuk, ne barátkozzanak, és ha kell, gátlástalanul föllépjenek a lázadókkal vagy az ellenségükkel szemben.

A katona csakhamar eldurvult. Gátlástalanságát a fennmaradási esélye érdekében fokozta. Kihaltak belőle azok az általános emberi viselkedési, erkölcsi normák, amelyek például a polgári lakosságra érvényesek voltak, és deviánsokká váltak. Fiatalon hajtotta őket a szexuális vágy, amely nem szerelemből, hanem ösztönből táplálkozott. Szinte katasztrófa volt a beszállásolásuk arra a családra nézve, ahol fiatal asszonyok, lányok, cselédek voltak. Az állandó zaklatás, kísértés, sőt erőszak nem egy nő életét rontotta meg, és sodorhatta egészen a csecsemőgyilkosságig, öngyilkosságig, amint ezt a fennmaradt megannyi büntetőper igazolta. Mire a terhesség kitudódott, a katona már másik országrészben szolgált, bottal üthették a nyomát.

Erkölcstelen életükhöz hozzájárult a kocsmázás, bordélyozás, a lopás, rablás, a katonaságtól eltulajdonított kincstári fölszerelés áruba bocsátása; de terjesztettek fertőző betegségeket, különösen vérbajt és gonorrheát; vásároltak hitelben és kölcsön kértek, de a tartozásukat ritkán egyenlítették ki. Nem csoda, hogy ahol megjelentek vagy hosszabb időt töltöttek, ott erkölcsi lezüllés, szégyen és megkárosodás járt a nyomukban.[65] A fentiek hitelét néhány vonatkozó levéltári dokumentummal támasztjuk alá.

---

[63] SZENTI Tibor, 1985. 132.; SCHRAM Ferenc, 1970. 1: 240. „Deliberatum est [az ítélethirdetés]: lefejezés után máglyán égettessék meg." (1732. nov. 12.) K. Sz. E. adatközlőnk ezt a pert nem ismerte, tehát a szájhagyomány őrizte meg ebben a formában.

[64] Vö. NOVÁK László, 1998.

[65] Érdekességként említjük meg, hogy Cegléd mezőváros felének leégését 1834-ben a morva katonák gyújtogatása idézte elő. NOVÁK László, 1989.

Elsőnek a vásárhelyi hirdetőkönyvekben fennmaradt publikációkból idézünk, majd büntetőperekből mutatunk be példákat.

1783-ban hirdették: „A' Qvártélyosok iránt: 1. A' Qvartélyos Katonának Senki pénzt kőltsőn, vagy mást egyebet hitelben 5. garasnál fellyebb ne adjon mert el veszti.

2. Senki a' Qvartélyos Katonának Semmivel nem tartozik, ha ki maga jó szántából ád, ő lássa. Világosabban:

3. A' Gazda a' Qvartelyosnak nem tartozik kenyérrel.

4. Ha húst vitet a' katona a' maga pénzén, azt tartozik a' Gazda aszszony megfőzni, Sót adni hozzá, és ha vagyon petre'selyem Levelet, egyebet nem.

5. Ha Szalonnát és Sajtot kér a' katona, fizetesse ki magát a' katonával.

6. A' Gazda nem tartozik a' Katona Lovát itatni, Sem az Istállóból a' ganéját ki hányni.

7. Ha pedig a' katona a' fenn nevezett dolgokat[...] a' Gazdától erővel Intendálná [szándékolná], a' Gazda jelencse magát [...az] Uramnál.

8. A' Katonát nem tartozik a' Gazda estve 8. óránál tovább várni mikor otthon nincsen ha pedig 8. óra után megjön nem tartozik a' Gazda nékie gyertyát gyújtani, gyújtson [a Katona.] Sőt inkább tartozik a' Gazda az Urnak T[ekintetes] Kapitány Urnak panaszt tenni, ha a' katona 8. óra után megyen a' Quartelyra."[66]

Augusztusban a fenti rendelkezést így egészítették ki: „A' Qvártélyos Katonák minden orán bé jőnek, a' kiknek a' qvártély tartó Gazdák minden nap két két font kenyerrel tartoznak, mellyis a' Xr. [krajcár] 2. fog acceptaltatni [elismertetni]; ugy mindazáltal, hogy azt a'két font kenyeret senki pénzűl ki fizetni ne mereszelje, ha szintén a' katona akarnáis fel venni, ezen kivűl egyébbel nem tartoznak ingyen a' Gazdák nékiek tűznél, viznél, és Sónál. Hanem ha valamit akarnak, pénzért."[67]

1784-ben a katonák ellátása a lakosság terhére szigorodott: „Minden Qvártélyost tartó Gazda aszszony az ételt 11. orára a' Qvartélyosának el vigye."[68] Két hónappal később arról határoztak, hogy „Az nékiek adandó ágyat a' Palétás gazdák illendőképen egymás kőzőtt tsinálják ki."[69]

Egy 1791-ben kelt hirdetés fölsorolta, hogy a beszállásolt katonát mi illeti meg a gazda részéről, majd így folytatta: „ha pedig a' Katonák, hogy naturalék [természetbelik] nem adatnak nékiek, a' gazdákon, a' vagy azoknak Aszonyain gorombáskodnának azok panaszokat az itt lévő processualis [perbeli] Fő Szolga Bírónál avagy Eskűt urnál letehetik."[70] 1810-ben kelt hirdetés: „Parancsoltatik továbbá az is, hogy senki akár melly szin alatt akár melly Katonától Katonai ruházatot, vagy eszközöket azok[na]k el vesztése alatt meg venni ne bátorkodjon."[71] Szintén 1810-ben kelt a következő hirdetés: „A' quártelyban lévő n[eme]s Katonaság Fő tisztsége a' Korcsmárosokra nézve köz hirré tételi: hogy az itten quártélyban lévő Katonaságnak, senki is a' Korcsmárosok kőzzül Bort, pálinkát avagy Sert hitelbe adni ne bátorkodjon; kűlőmben a' ki az ilyetén Italokat hitelbe ki adja, ha annak árát a' katona meg nem fizetheti, elégedjen meg a' Korcsmáros azzal, ha az olyatén hitelbe Ivott katona meg bűntettetik.-"[72] A hirdetés tartalma még két évtized múlva is érvényes volt, sőt bővíteni kellett: „A Nemes Katonaság meg keresése kővetkezésében T[ekintete]s Szolga Bíró Úr által meg hagyatik, hogy valamint senki a lakosok közzül katonának ne költsönözzön, ugy a kortsmárosok azoknak hitelbe bort vagy más italt adni né merészeljenek; mert pénzeket minden esetben el fogják veszteni, a kortsmárosok ezen kivül a kártyázó katonákat testi büntetés terhe alatt azonnal fel jelenteni tartoznak."[73] 1811-ben kelt tilalom: „A' Kűlső és Belső Kis Úttzában lévő Szentesi quártélyos N[eme]s Katonaságnak senki Kenyeret adni nem tartozik; külömben a' ki azok-

66 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1783. 2a. Febr."

67 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „Die 24a. Aug. 1783."

68 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1784. Die 8a. Febr."

69 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1784. Die 4a. Aprilis."

70 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „Anno 13a Juný 791."

71 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 5. „pro 14a. Janu. 810."

72 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 5. „Pro 11a Juny. 810. publ."

73 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 8. „1838. Oct 21kén"

nak Kenyeret ád; semmibe sem fog vétetni; Húsra való pénzt ugyan azon Katonák, onnan magok adni tartoznak; sőt az ide való quartélyos N[eme]s Katonaság is Húsra való pénzt minden napra ki adni tartozik. – Külömben a' gazdasszonyok nékiek főzni, kűlőnős fizetés nélkül nem tartoznak; átalyában pedig, Istállóbéli világgal 's gyertyával a' gazdák nem tartóznak, mivel az helyett a' város Cassájából [pénztárából] nékiék minden napra gyertya-pénz fizetődik. -"[74]

1810-ből még egy hirdetés ide kívánkozik: „A' Felsőségnek Kegyelmes Parancsolattyához képest kőz hírré tétetnek a' következendők: u[gy] m[int]:

a/ hogy semminémű Katonai ruházatokat, és Fegyvereket, 's egyéb akármely névvel nevezhető Katonai Eszközőket meg venni, avagy azokat árúlni, kemény feleletnek, és példás bűntetésnek terhe alatt, senki ne bátorkodjon, sőt az olyatén Katonai Eszközőket el adó, és meg vevő személyeket az illendő Helyen fel adni el ne mulassák.

b/ Minden vidéki obsitos és Szabadságos Katonák, a' kik a' magok Hazájokon kivűl, itten tartózkodnak, 's henyéléssel tőltenék idejeket, azonnal haladék nélkül a' magok Hazájokba menni rendeltetnek. – azomban –

c/ Az Ide való szűletésű obsítos és szabadságos Katonák, a' kiknek ide haza gazdaságok nincsen, élelmeknek tisztességes meg szerzése véget, a' szorgalmatos munkásságra és szolgálatra útasíttatnak; ellenkező esetben, a' henye életűek, 's a' mellett a' gyanús társalkodásokban 's tolvajságban élő obsítosok és szabadságos Katonák a' n[eme]s Katonai Rendhez által adatni parancsoltatnak. -"[75]

A katonaság legtöbbet a kocsmákban érintkezett a lakossággal. Ide tisztességes nő nem járt, különösen nem egyedül. Az alkohol csakhamar föloldotta az egyébként sem mély gátlásokat, amelyekhez az erős nemi késztetés társult, és a két nem között megindult a szerelmeskedés. Természetesen a katonakerítéshez kocsma sem kellett. A bűn megesett a kvártélyon is. Megannyi per őrzi ezek emlékeit. Az alkohol azonban legtöbbször befolyásoló tényező volt. Például Benkő Katát vallatták 1755-ben: „Miért vagy fogva? Azért mert leg közeleb múlt Télen Molnár István Házánál lévő Jakab nevű Katonával el estem. Mi vitt arra hogy az Katonához menny? Ugy mentem hozzája hogy Telegdi Szabo István Csaplároshoz fél icze bor kérni menvén, a' katonát harmadmagával ott találván, [...egyikkel] qvártélyára el mentem s. egy petákon 3. inget vettem tőlle, annakutánna éjjelre egy más mellé feküdtünk s. kéczer volt közösülésünk reggelig. Hát mással kivel vólt közöd? Egy gyalog Eszterházianus katonával egyszer vólt közöm. Hát még mással kivel vólt közöd? Ugyan múlt Vasárnap a' Bodczás Temetőbe volt közöm egyczer egy Qvartélyos katonával"[76]

1756-ban kelt, Csipős Erzsébet 45 éves asszony peréből is idézünk: „Mivel pedig két Tanú Szemébe mondotta hogy egy ágyba háltak ketten a Némettel; azon okbúl korbács alá fogattatott és examináltatott."[77] 1758-ban Szász Jánosné 30 éves asszony azért volt fogva, mert „Tekintetes Dessöffiánus Regementbéli Káplárral Dolronyitzivel egyszer és egy köz Katonával Szabó Jankóval egy Tóth Legény alatsony ujj Utzán vagyon quartelyban két hétig valamikor akarta, mindenkor vólt kőzöm"[78] Ugyancsak 1758-ból kelt pörből megtudjuk, hogy Szennyes Jánosné 27 éves azért volt fogva, „mert Őrdőg János nevű alias [igazi nevén] Bú Szerző Katonával paráználkodtam. Hányszor volt kőződ Őrdőg Jánossal? Tavally Szent György napkor kezdette s. azulta mikor módgyát ejthette mindenkor vólt […]"[79] 1759-ben a 18 éves Mocsi Sára vallotta: „paráznaságomért vagyok fogva, mivel még midön leány fövel vóltam egy nállunk Quartélyozó János nevü Dessöffianus Katonával vétkeztem. Miért adtad arra magadat? Engem derékon kapott a' katona, és csak magunk lévén otthon, fel vetett az ágyra, és rajtam eröszakot tett, kéczeris le kapálocztam az Ágyról; de ismét föl vetett, kiáltottamis: de senki nem hallotta […] mihelest véghez vitte rajtam azonnal el szökött a' katona, az últa Soha nemis láttam"[80] 1778-ban Oláh Kata 27 éves férjes asszonyt kérdezték: „Hány Némettel volt kőzöd?

[74] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 6. „pro 4a Augy. 811."
[75] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 6. „Pro 30a Xbr 810. publ."
[76] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 348-349.
[77] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 614–615.
[78] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 975.
[79] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 976.
[80] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 1063.

Kettövel kőzősködtem csak le nyomtak, és meg tették mind a ketten egymás utánn Hogy mertél vellek paráznalkodni? Mert részeg voltam […]”[81]

Végül egy csoportosan elkövetett közösülés perrészletét mutatjuk be 1763-ból. Gaján Ilona, a kvártélyos kapitány kuktájának felesége berúgott a Hajda uradalmi vendégfogadóban. A csapos mint tanú vallotta: „Gaján Ilona az Hajdai korcsmán ivott a’ Németekkel és ott számtalanszor paráználkodott ugyan a Qvartélos Németekkel, elsősorban a’ nagy Borivó szobában, egyik Német a’ Fejénél állott, másik a Lábánál, harmadik pedig az hasán fekütt, és dolgozta. Onnan a Tanú ki hajtotta, es kivül a’ Lúd ól mellé vitték a Németek, ottis egyik a’ fejénél vólt, másik a Lábánál, az harmadik az hasán fekütt, ugy paráználkodtak vélle; mellyeket a Tanú szemeivel látta, és fel sem eresztették, hanem mind egymás utan hat vagy hét Német paráznaság kedvéért vólt körülötte.” Egy másik tanú vallomásából: „a’ Qvartélyos Németekis circiter hatan már akkor ott boroztak a’ Nagy Szobában, s. reájok be nyitván a’ tanú az ajtót, Látta : hogy az egyik Németh térdig lé vólt tolva a plundrája [katona nadrágja], s. mezitelenen állott a’ Lábánál, az Asszony pedig már mezitelenen fekütt hanyatt, várta a’ jó Szerencsét, másik a’ fejénél lévén által ölelte s ugy csókolta […] Azon napon a’ Nemetekis egymás között öszve vesztek azon rossz Asszonyon, azt hányván egy más szemére, te már haromszor es te már négyczer vóltál rajta /: értvén Paráznaságokat :/ en pedig ugymond csak kéczer cselekedtem, mellyért mezitelen kardal egy mást verték […]”[82]

A fentieket olvasva nem csoda, ha a beszállásolt katonák magatartását nehezen viselte el a társadalom, és erkölcsrombolónak ítélte. Az egyszer hosszabb ideig, egy-két nemzedéken át beivódott negatív magatartást nagyon nehéz akkor is leküzdeni, amikor a jelenség, a példa már nincs jelen, mert a lelkeket mérgezte, és a szülők mint *magatartásformát*, *szerepvállalást* fölülbírálás nélkül, *öntudatlanul átadhatják* gyermekeiknek. A katonák által mutatott erkölcsi normák a kapitalizmus korszakában, egészen az első világháborúig tovább éltek, hogy a világégéssel újabb erkölcsi megpróbáltatások szülessenek. Ettől kezdve minőségileg megváltozik a hazai katonák megítélése: akik hősök lesznek, akikre fölnéznek, és a nép rokonszenve kíséri őket.

„Dalos madár, kis pacsírta,
Ne szállj ablakomra sírva.
Mért is jönnél oda sírva?
.... Katonának *vagyok irva!”*[83]

RÉSZEGESKEDŐK ÉS KÉJELGŐK

Ezt a két deviáns magatartású embertípust nem véletlenül vettük egy alfejezetbe. Jól kiegészítették egymást, nemegyszer egy személyben összpontosulva mindkét tulajdonság jellemző volt rájuk. Az *ösztönkésztetés* az ember számára *létkérdés*. Gondoljunk arra, hogy táplálkozási vagy szaporodási ösztönünk nélkül kihalna az emberiség. Ugyanakkor káros hatásai társadalmi körülmények között jól megfigyelhetők. Az ösztön mindig arra törekedik, hogy azt teljesítse, ami az *egyénnek pillanatnyilag jó,* és vele *kielégülést ér el.* A következményekkel nem törődik. Ideig-óráig jó például a mértékletesen fogyasztott alkohol, annak kellemes zsibbasztó vagy feszültséget, gátlásokat föloldó hatása. A rendszeres és mértéktelen italfogyasztás következménye a *testi, lelki* és *erkölcsi romlás*, amelyet ma összefoglaló névvel *alkoholbetegségnek* nevezünk.

Az embereket gyakran csábította el az ösztönük; vitte őket italozásba és bordélyozásba. E két cselekedettől az emberiség sohasem fog tudni megszabadulni, koronként változó mértékben mindig előfordul. Alapja legtöbbször a paráznaság, amely a társadalmi, erkölcsi tiltások miatt megbélyegzést, számkivetést eredményezett, különösen a feudalizmusban. Az erkölcstelenség minden fajtájának me-

[81] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 6: 59.
[82] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 4: 330–334.
[83] Id. BIBÓ Lajos: Tamburabál. VV. 1887. okt. 24. 87. sz.: 3.

legágya, fészke volt a kocsma, csárda, italmérő, lacikonyha, vendéglő; koronként és fajtánként sok-sok neve akadt, ami a részegeskedést és paráznaságot kitermelte, fenntartotta vagy fejlesztette.

Az italmérést igyekeztek mindig különböző föltételek, korlátok közé szorítani – hasztalanul. „Úgy virágzott, mint éjjel a tök." A feudalizmusban italmérési joggal egyedül az uraság rendelkezett, később a város, majd a magánvállalkozók. Egy-egy csárdát, korcsmát *árendába* kiadtak. Ezek közül Vásárhelyen kezdetben a leghíresebb, egyben sok bűn forrása is volt Újvároson a Hajda vendégfogadó.

A hirdetőkönyveink tele vannak vonatkozó tilalmakkal: „Senki a' Kortsmárosok kőzzűl, részeges emberek[ne]k vagy aszszonyoknak, ruháért, vagy akárminémű jószágért Semmiféle italt ne adjon, pénzének el vesztésere és 24 pálcza bűntetés alatt."[84]

Korlátozták a zugkimérést és a saját ital árusítását: „Tapasztaltatván némelyek a Kortsmárosok kőzzűl, hogy az ugy nevezett Pint voinra folytott édes borra[85] szert tevén, azt a város borával – a Városi Kőzőnség karositásával magokat gazdagitva méregették – ennek eleje vétele tekintetéből közönségessé tétetik, hogy senki az ugy nevezett folytott édes bort és annak el vétetése, és azon kivűl máskénti kemény meg bűntetése terhe alatt, akár tisztán, akár más borba keverve mérni ne bátorkodjon."[86] Ismert volt az *égett bor* és a gabonából készült párlat is. Főszerkesztőnk lektori véleményében megjegyezte: „Az »égett bor« tulajdonképpen borpárlat, a mai értelemben vett konyakhoz hasonló ital lehetett. Nagykőrösön például a XVII–XVIII. században elterjedt családnév volt az »Égettboros«, a »Boros« mellett. A »pálinka« terminológia viszonylag kései, a XVIII. század végén, a XIX. század elején bukkant fel. A helyi taxás zsidók foglalkoztak pálinkafőzéssel. A pálinka mint égetett szeszesital rokon az égettborral, a borból lepárlással készített tömény itallal.[87]

1788-ban publikálták: „Minden féle életből a pálinkának főzése tilalmaztatik."[88] (*„Életnek"* a kenyérgabonát nevezték.) „Tapasztalván a Betsületes város, hogy az alattomos bormérök ugynevezett Kurta Kortsmák, a Városnak tetemes kárositásával felettébb meg szaporodtak – Melyre nezve az illyen szant szandékos karositoknak ezennel tudtukra adódik, hogy ha ezentúl illyen esetbe kapatnak, – boraik minden, bor méréshez való edényekkel együtt tőllők el hozatnak 's Confiscáltatnak [elkoboztatnak] -"[89]

A zugmérésektől, a saját haszonra termeléstől annyira féltek, hogy a tanyákon még szőlőt sem volt szabad termelni: „Eö Felségének kegyelmes parancsolatjánál fogva a' Tanyai szőllők ki irtása meg rendelve lévén, a lakosok kiknek illyen Tanyai szölejik vagynak, meg intetnek, hogy azoknak ki irtásokat magok minél elöbb tellyesitsék kűlömben a ki ezt ezen hirdetéstől szamlalandó 15 napok alatt nem tellyesiti, az illyetén szőlőnek ki irtása az ő költségén robotos erővel fog végre hajtatni, mint hogy pedig az illyen nap számos munka sokba fog kerülni, úgy hogy a makatság miatt az executio [végrehajtás] után Könnyenn hazaikat vagy marhaikat is el veszthetik a lakosok, ennél fogva figyelmeztetnek, hogy az Executiót ne várják bé hanem az irtást magok önként tellyesitsék."[90] A hirdetést később még kétszer meg kellett ismételni. Ebből látszik, hogy a tiltásnak nem volt sok foganatja. Amit a törvény nem bírt megoldani, azt az 1845-ös nagy tiszai árvíz megoldotta, később pedig a filoxéra is besegített. A tanyai szőlők és a szőlőhegyek termése ezt követően már sohasem volt Vásárhelyen különösen figyelemreméltó termelési, jövedelmi ág.

Az uradalom viszont nagyüzemben főzette a szeszt, ami jelentős haszonvételnek számított: „A Kűlső D[erek]egyházi pusztára pálinka főzö nőtelen legények fogadtatnak fel. – A lenni akarók jelentsék magukat a Palinka házi Tisztségnél."[91]

A cégéres ragadozás, betyárkodás kiteljesedésével a mulatozást, kocsmai nyitvatartást szabályozni kényszerültek: „A ki tánczbeli köz mulatságot vagy Bálat adni akar azt Járásbeli szolga Bíró Úrnak

---

[84] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1783. Die 2a Nov."

[85] Pint voinra fojtott édes bor = pint mennyiségű, fojtott, azaz megszellőztetéssel, kénezéssel az erjedését meggátolt, tehát nem kiforrt, nagy cukortartalmú, édes bor.

[86] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 7. „1835. Januar 1sö Napján."

[87] Lásd: NOVÁK László, 1994.

[88] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1788. die 13a. Apr."

[89] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 7. „1835dik Esztendei Januar 11kén"

[90] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 7. „Marty 1ső 835."

[91] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 8. „1838. Oct. 21kén"

fel jelentse: – egyebaránt minden Kortsma bor vagy ser Csapszék pálinkás bolt és hasonló köz mulató helyek – a' Nemtelenekre [nem nemesekre] pedig tiszti fenyitö pörbe fogás fenyiteke s Büntetese terhe alatt – a tulajdonos vagy haszon bérlö által télen 9 orakor, nyáron 10 orakor be zárattassanak."[92] „A bor fogyasztási adót a' város maga kezelvén közhírré tétetik. 2or ki a' tanyáról borát behozza köteles a' behozott mennyiséget bejelenteni. 3or ki borát a' tanyán leszüri elne múlassza még azon hétben bor mennyiségét a' helybeli Cs[ászári] kir[ályi] pénzügy örségnél bejelenteni nem telyesítés esetében a' reája szabott büntetést magának tulajdonítssa." – határozták meg.[93] „[…] a' Korcsmák nyitvatarthatására nézve zár órául 10. óra tűzetett ki, melyen túl különös engedély nélkül a' Korcsmákat nyitva tartani nem szabad […]"[94]

Ezek a tilalmak szinte semmit sem értek. Magyary-Kossa Gyula a térségről írta: „Az alsóbbrendű osztályhoz tartozó nők, s különösen a dajkák közt azonban elég gyakori lehetett a borral élés".[95] A feudalizmus és kapitalizmus erkölcsi szabálya szerint a nők iszákossága még elítélendőbb volt, mint a férfiaké. Az ilyen asszonyt nem kímélték, a saját ura is gyakran félholtra verte. 1756-ból egy vásárhelyi feleségverő férj vallomásából idézünk: „a' feleségemet részegen találtam négy kéz láb mászkálva a házam kőzepin […] Sertést ölvén, annak aprólékját nagyob reszént mind elhorta, három sák búzámat elpredálta, 4. Sák kőlesemet és hat Sák árpámat. Vólt 300söm [?így!] marhácskámból annak nagyob részét elpredálta. Egy szóval eleitől fogva valamim vólt mindenemet elpredálta. Az Város Quartélyos Pénzétis tolem ellopta […] egy karomkodo és részeges Aszszony vólt."[96]

Egy 1767-ben kelt pörből, Csurka Ferenc vásárhelyi férj vallomásából idézünk:

„Hát ă feleséged mért nem lakik veled?

Azért hogy részeges soha semmire sem mehettem véle, meg az fejér ruhámat=is bé itta búzám egyem s=másom mind el predálta."[97]

Számos részeges nő kurvának is bizonyult. Legtöbbször már úgy jutott alkoholhoz, ha *prostituálta* magát. Ugyanakkor a prostituáltak nem mind voltak alkoholisták. Ezeket a ténykedéseket a kocsmák, csárdák és a *dorbézoló házak* segítették elő. Ez utóbbiak gyakran eltűrt vagy üldözött intézmények voltak; különös keverékei a kocsmáknak és a nyilvános házaknak. Ezekben a *magánházakban* a tulajdonos – aki maga is feslett életű volt – *kerítők* közreműködésével fiatal lányokat és erre kapható férjes asszonyokat fogadott. Ők a betérő férfiakkal táncoltak, dorbézoltak, mulattak. Hol nyíltan szeretkeztek, hol pedig a párok el-eltűntek egy másik helyiségben, esetleg a nő lakására mentek. Egy 1763-ban tárgyalt perből ismert, hogy „Nagy Kata házához mindenféle Csikós, Gulyás, Juhász jár reszegeskedni […] Soha nincsen rosz eletu Aszszony nélkűl az háza, kurvákat szokott ott tartani […]" és persze közöttük ő volt a legrosszabb kéjnő. Egy tanú vallotta ugyanebből a perből, hogy Nagy Kata a „[…] tavali esztendőbenis egy alkalmatossággal Czirok Kata Korcsmáján a sok bor ivók kőzött fel fogódzott mezitelenen, ki mutatván Szemérmét, kinálta vélle az bor ivókat, atta teremtette káromkodástis csak szorta azután a gyalog Katonákis oda érkeztek […]"[98]

Egy 1745-ben kelt pörben a tanú azt vallotta, hogy „Látta világosan hogy Levainé a' nevezett Legény szajából ivott, ekképen, hogy a' menyecske fel tátotta a' száját, a' Legény a' maga szájából itatta, sőt a' fatens [tanú] a' bórtis maga hozta a' kortsmárúl, és mind a' ketten fizették a' bor árrát."[99]

1775-ben egy tanú vallotta: „[…] a' Tére hídnál levö Csárdába boroztak, akkor ott hálván tapasztalta a' Tanú, hogy a' Csutora Leány szolgálló képpen lakván a' Csárdába, éjjszaka hozzá ment a' Kacska Kanászhoz, és eötet megparáznította […]"[100]

Ugyancsak 1775-ben a 18 éves Molnár Ilona vallotta: „Fejes Mihály nevű Betyártúl estem teherbe,

---

92 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 8. „December 2kán [838.]"

93 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 8. „1855. September 23ikán"

94 MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 10. „1863ik év. Februar hó 8án."

95 MAGYARY-KOSSA Gyula, 1929. 1: 185.

96 MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 402–415.

97 MNL CSML SzF IV. A. 21. (Sedria) b. 115: 681.

98 MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 4: 324–328.

99 MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 2: 349–350.

100 MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 5: 728–733.

a kivel is az Hajdai Csárdába volt kőzőm, Számát nem tudom hogy hanyszor volt, mert sokszor volt."[101]

Azt nem ismerjük, hogy az italnak milyen befolyása volt Sugár Ilona 26 éves vásárhelyi hajadonra, de az bizonyos, hogy „Vagyon 3. élö gyermekem, egyik János Űres Becseitül való, másik Palko Csakány Barta Jánostul való 3dik Érsok a Tompainé Juhasszatul Istoktul való."[102] Bizonyság tehát az, hogy szinte válogatás nélkül szeretkezett.

Tárkány Szücs Ernő írta: „A múlt század [XIX.] közepétől váltak általánossá a bordélyházak, amelyekben a nők hatósági ellenőrzés mellett, tulajdonos vállalkozása folytán álltak szexuális célra rendelkezésre, teljesen üzleti alapon… Sokan kaptak közülük betegséget, amit azután továbbadtak…"[103]

A férjes asszonyok közül is gyakran váltak vagy tették magukat *szabad személlyé*, akár úgy, hogy egyedül vagy pedig a szeretőjükkel elszöktek, és szabadon éltek. Ezekre egy-egy példát idézünk. „Tar[jáni] Becsei Jánosnak Felesége Bartók Mária, ez előtt 2. hetekkel a' Férjétől egy Ingvállba, mezitlább, kék-babos rokojába alattomossan elszökvén, holléte nem tudatik; a' zon személy 18- essztendős, Lutherána, magas sugár termetü, hosszas, sovány, tiszta ábrázatu, kevéssé szeplős, sárga haju […]"[104]

„Múlt Januar hólnapnak 3ik napján bizonyos Versetzi Kereskedőnek Kotsissa Kováts János nevezetű az ágyassával együtt /: kit mindenütt Felességének lenni vallott :/ meg Szőkött... - A fent nevezett Kotsis, Obsitos Lovas katona amint hallatik Kiss teleki Születés, az igaz felessége most is Kiss Teleken tartózkodik... - az ágyassa pedig akível együtt el szőkött, magas termetű, mintegy 22. esztendős, kerekes képü, barnás ábrázatú, Ruházattyát a Szegedi Asszonyok Szokása szerént viseli, és Szántó János Katonának vólt felessége…"[105]

Kiss Lajos a vásárhelyi vásári körülményeket ismertette: „a sütögető sátrakban szembetűnő, szép személyű ún. szabadlányok vonzották a sátorba a vendégeket, megnyerő külsejükkel, dalolásukkal. Nem üzleti lányok voltak ezek, hanem magánháznál lakó, maguk kezére dolgozó fiatal fehérnépek. A sátor végében ponyvával elkerített helyen vacok állott, ott fogadta vendégét a szabadlány. Mikor a sátort megnyitották zeneszó mellett, a szabadlány a sátor elé kitett asztalra felugrott, és ott táncolt térdigérő szoknyában, borosüveggel a kezében, a rengeteg nép bámulata mellett. Ha nem volt vendég vagy kurafi, a szabadlánynak ki kellett állani a sátor elé, ahol a pecsenyét sütötték. Ott fitogtatta magát kackiásan kiöltözve… Karja, melle szabadon hagyva… Arca kifestve… Az 1890-es évektől elmaradtak a szabadlányok a sütögető sátrakból."[106]

A „szabad személy" fogalma már a XVIII. századból ismert volt, és folyamatosan használták a XX. századig. Egy 1833-ból kelt pörben olvasható ez az ítélet: „Minthogy a' v[asba]fogott Takáts Sámuel Törvényes feleségét magától elkergette és más Személyhez adta magát, e mostani személyel élni eltiltásával egy hónapi hetenként 2 napi bőjtel tőltendő tömlöczözéssel bűntettetni, Szűr Szabó Kata pedig, mint szabad személy szabadonn botsáttatni."[107] Ebben a korban tehát a parázna hajadont nyilvánvaló nemi cselekményéért sem büntették meg.

Az általunk gyűjtött feudalizmus kori dél-alföldi büntetőperek alapján vizsgáljuk meg, hogy ki számított kurvának. A *meretrix*, *scortatrix*, *puella publica*, *szajha*, *kurva* szavak jelentése:

„1. Aki szerelmi vétségbe törvénytelen párkapcsolat során került. (Ezek hajadon lányok voltak.)

2. Aki a törvényes férjét megcsalta. A megcsalás alatt nemcsak a közösülést kell értenünk, hanem más szexuális cselekmények, például a csókolózás is ide tartozott.

3. Az a hajadon, férjezett, elvált vagy özvegyasszony, aki promiszkuis életet élt, azaz gyakran cserélgette a szeretőit, vagy párhuzamosan több szexuális társat tartott.

4. Aki szexuális vágyának kielégítése végett rendszeresen ismert és ismeretlen férfiakkal nemi kapcsolatot létesített.

5. Az a nőszemély, aki megélhetés vagy keresményhez jutás miatt időnként közösült.

---

[101] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 5: 814–815.

[102] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 6: 219–220.

[103] TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1981. 284.

[104] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 5. „Pro 27a Maij 810."

[105] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 6. „Pro. 3a febr. 811. publ."

[106] KISS Lajos, 1956. 91–92.

[107] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 12: 1098.

6. Aki rendszeresen, tehát iparszerűen kéjelgett; akinek ez volt a mestersége.

Meg kell jegyeznünk, hogy e fölsorolás szerint az egyes csoportok között gyakran nagyok a különbségek. A szélsőséges megnyilvánulásokat mind a törvény, mind a nép másként ítélte meg, és aszerint is büntették. Más csoportok között viszont csak árnyalati különbségek voltak, és az életvitelükben ezek a határok a későbbiek során összemosódtak."[108]

1880. május 20-án 13 aláírással – köztük 3 személy analfabéta, aki neve helyett keresztet rakott – a vásárhelyi bormérők és vendéglősök azzal a kérelemmel fordultak a „Tekintetes városi Tanács"-hoz, hogy engedélyezzék nekik „szabad leányok" tartását. Beadványukból nem Tiborc, hanem a Gilgames eposz Szidurijának, az istenek kocsmárosnőjének panasza hallatszik ki. Részletek:

„Hallomásból tudhatni, hogy főleg nagyobb városokban vannak oly kávés-bormérő- és vendéglői helyek, hol szabad leányok vannak, kik a férfiaknak a természettől nyert s női nemhez vonzódó vágyaik kielégitésében eszközül szolgálnak… Szükséges rosz ez… és éppen ezért az ily rendkivüli dolgokat még a legmagasabb hivatali helyeken is behunyt szemmel kéntelenek nézni, mert ezek hiányában a legelőkelőbb családok asszonyai-leányai is ki lennének tétetve még több szerencsétlenségeknek... mint a mennyi így is történik… Kikből válnak íly nők? annak taglalása nem tartozik körünkhöz... hanem azt bizton állithatjuk, hogy voltak s lesznek is ilyenek… ezeket emberi hatalom soha nem tilthatja el […] ha hatalommal tiltatnék be a fentebb emlitett űzletekben a szabad leányok létezése, akkor a titkos helyeken történnék az érintkezés, s a tisztaság, egészségesség vizsgálása s fenntartása nem foganatosittathatnék... […]

[…] látni való tehát, hogy ezen űzlet kiirthatatlan s eltilthatatlan addig, mig a mindenható az emberi nemet gyarlóságban fogja tartani... […]" Ezután az aláírók azt panaszolták, hogy magából az italmérésből nem tudnak megélni.

„[…] ha a bor mellé – mint a költő is megénekelte – szép leány is van, nagyon természetes, hogy még oda is jut bor hová leány nélkül nem lett volna szükséges... igy világos... hogy leány mellett a regalje [haszonbér] jövedelem is gyarapszik… […]

[…a szabad lányok] önként beállás esetén a felfogadó gazda vagy gazdasszonytól ruhára s magok kicsinositására eszközt kivánnak […]

[…] mig egyik közülünk két leány mellett 50 f[o]r[in]t adót fizet, addig van olyan ki 4-5 szabad leányt is tart s még sem fizet annyi jövedelmi adót mint az előbbi, – azután, vannak oly szabad leányok, kik azon reményben vannak, hogy az űzletből férjhez mehetnek, mi gyakran meg is szokott történni, és nem ritka eset hogy az ilyenekből jó feleség és családanyák válnak, ezen nézetből kiindulva, nem vagyunk azzal megbarátkozva, hogy az ily szabad leányoknak könyveikbe vagy útazó leveleikbe határozottan az irattassék be, hogy »kéjhölgy«, mert e jelzés által megfosztathatnak reménybeli jobb jövöjüktől is, e czím másokat elidegenithet tőlük… […]" Azt javasolták, hogy a kéjhölgy megnevezés helyett a *szolgáló* vagy *szobaleány* címet írják be nekik.

„[…] Vannak városunkban oly Zug űzlet helyek hol nem nyilvános szabad leányok által történik – adózás alá még eddig nem vett – űzérkedések […]"[109]

1933-ban a vásárhelyi Rotary Clubban dr. Szentkirályi Zsigmond osztályvezető bőrgyógyász főorvos előadásában ismertette a helyi Egészségvédő Intézet nemibetegség elleni munkáját. A tagság fölháborítónak találta a vázolt helyzetet, ezért dr. Csáky Lajos indítványt nyújtott be a Törvényhatósági Bizottságnak. Szentkirályi „[…] adatai szerint a nemibetegek száma városunkban emelkedőben van, amit bizonyít az a körülmény, hogy az Egészségvédő Intézetben 1930-ban 399, 1931-ben 589, és 1932-ben 655 uj nemibeteg jelentkezett és vétetett gyógykezelés alá. Fejtegetései során bebizonyitotta, hogy a nemibetegségek terjesztésében elsősorban a háború óta különösen elszaporodott titkos prostituáltak játszanak szerepet. A nyilván tartott prostituáltak – bár ezek is magas százalékban fertőzőttek – az intenziv ellenőrzés és csekély számuk miatt kisebb jelentőséggel birnak. A titkos prostituáltaknál végzett vizsgálatai szerint a Vásárhelyre munkát vállalni érkező kávéházi felirónők, szobaasszonyok stb.

[108] SZENTI Tibor, 1993. 111–112.

[109] MNL CSML HF II. 1285/1880. t. ü. sz. (Kocsmárosok kérelme, hogy szabadlányokat alkalmazhassanak.)

veneriás[110] fertőzöttsége 64 %., az Államrendőrség által vizsgálatra előállitott gyári munkásnők, házi cselédek stb. fertőzöttsége 84 %. volt.

[…] Az Erzsébet Közkórház külön prostituált osztállyal rendelkező 60 ágyas bőr és nemibeteg osztálya múlt évben 30 beteget vehetett fel […]" összesen, de ebbe a többi bőrbeteg, sőt urológiai betegek, férfiak is beletartoztak! (Már akkor is takarékossági okokból csökkentették az osztályon ápolt betegek számát.) A kérelmet valamennyi fórumon elutasították, így mind a prostitúció, mind a nemibetegek száma tovább emelkedhetett.[111]

Más kérdés s ez egy újabb kérelemből derült ki, hogy a hivatalos nyilvános házak Vásárhelyen valószínűleg egy időre megszüntek, és 1942-ben a helyi rendőrkapitányhoz Kalmár Dénesné azzal a kéréssel fordult, hogy a Búvár u. 26. sz. alatti házban *nyilvános találkahely* létesítését engedélyezze. A kapitány április 23-án kiadott *véghatározatában* a következő föltételekkel a kérésnek eleget tett:

1. Az utcára, szomszédra, udvarra néző ablakok átlátszatlan tejüveggel legyenek ellátva.
2. A telek udvari kerítése magas, tömör deszka vagy téglafal legyen.
3. A szobák kiképzését pontosan előírta.
4. Kétfülkés, zárt emésztővel rendelkező, fertőtlenített árnyékszéket kell építeni.
5. Az udvarnak éjjel is jó megvilágítása legyen.
6. A találkahelyen 3 szoba lesz, és itt csak bejegyzett, kivizsgált kéjhölgyek működhetnek.
7. Valamennyi vonatkozó rendelkezést be kell tartani.
8. A szoba használati díja: a fenntartó egy férfi után 2 pengőt fizet, 12 órán túl 6 pengőt.
9. A szobák tiszták, féregmentesek legyenek, az ágyak tiszta ágyhuzattal elllátva, személyi tisztálkodó eszközökkel, vegyszerekkel, irigálási lehetőséggel.
10. A kiszolgáló személyzet csak 40 év feletti nő vagy férfi lehet.
11. Az utcán, kapu előtt a kéjnők kerítése tilos, a kaput zárni kell.
12. A szalon berendezését meghatározzák. Csak üdítő italokat lehet árulni, szeszt nem, édeséget csomagolva, élelmiszert semmit. Zenét gramofonból vagy zongorán lehet szolgáltatni.
13. Ittas ember ide nem mehet, a szalonban, bordélyban mulatozni tilos.
14. A kéjnők utcai ruhában, a szalonban fogadhatják ügyfeleiket.
15. A kérelmező 2 hónapon belül köteles eleget tenni az előírt föltételeknek.

Egy 1908-ból ránk maradt „Hódmező-Vásárhely thj. városnak A bordélyházakra vonatkozó szabályrendelete" II. fejezetének 21 §-a kimondja, hogy „Kéjnő az, a ki a kéjelgést bordélyházban űzi."[112]

A kurva prostitúciós cselekménye során nem közösült mindig. A perekben leírták, hogy pl. a kocsmában egész este csókolódzott és táncolt. Mást a tanúk sem tudtak rábizonyítani, de ez elegendő volt, hogy pörbe fogják. Ennek kettős oka volt. Az egyik az, hogy nem a hites urát ölelgette, tehát cselekménye mások számára rossz példával szolgáló, parázna bűn volt. A másik ok jóval reálisabb, az tudnillik, hogy az elfogyasztott italért nem ő fizetett, hanem a *gavallérja, latorja, kurafija*; vagyis a szórakoztatásért díjat fogadott el.

Ezen cselekmények mögött mindig ott találjuk a szegénységet, kiszolgáltatottságot éppúgy, mint az erős ösztönkésztetést, amelyet a nép költőien így fogalmazott meg: „a vére hajtja". Semmi illúziónk ne legyen! Igaz ugyan, hogy rendkívüli nehéz gazdasági helyzetben, háborúk, éhínség idején egyes asszonyok, hogy gyermekeiknek enni tudjanak adni, kurválkodni kényszerültek, de a kurvák zömére nem ez a magatartás a jellemző. Ők nagyon jól érezték magukat a léha életben, a kocsmák borgőzös, pipafüstös világában, a semmittevésben, és ráadásul a bőven termelődő nemi hormonjaik is tüzelték őket.

A kurvák valódi tevékenységi helye a nyilvános házban, bordélyban zajlott. Egy 1805-ből származó pörből megtudjuk, hogy a vásárhelyi Lakhat nevű városrészben „[…] a kőtél verő János háza akkor is mostis egész Bordélly ház […]" volt.[113]

---

[110] Értsd: venereális = nemi érintkezéssel kapcsolatos.

[111] MNL CSML HF II. 400/1933. I. kérdések. Dr. Csáky indítványa a nemi betegségek elleni védekezés dolgában. 4391/1933. Kelt: 1933. márc. 6. (Tíz aláírással.)

[112] MNL CSML HF IV. B. 1428. Hódmezővásárhely város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye. 4908/1908. t.ü. számon.

[113] MNL CSML SzF IV. A. 53. (Dobozolt iratok között: 1805. Febr. 18. A 17. és 18. pör.)

1824-ben a vásárhelyi helyőrség német parancsnoka a tanácsnál bevádolta, hogy „[…] a Katonák kőzzűl sokan el romlottak, és az a gyanu volt hogy a Kortsmákba tartozkodo Személyektől […]”[114] Kellemetlen volt a dolog a helyi Keresztes József városkapitánynak és Csernitsek seborvosnak, akiknek kötelességei közé tartozott a kocsmák örömlányait ellenőrizni és kiszűrni a nemi betegeket. A felelősséget azzal hárították el, hogy a bajt a dorbézoló házaknál lévő ellenőrizhetetlen kurvák terjesztették. Egy gyanús ház lakóit és a közeli kocsma örömlányait föl is adták. Szerintük nemes Gombos Ferencné házában és a Fulai kocsmárosnál lakó Burki Mária terjesztették a betegséget.

1854 decemberéből Vásárhelyről egy részletes kocsmai kimutatást őrzött meg a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára. Már ekkor kereken 70 kocsmát írtak össze. Egy érdekes összehasonlítás kívánkozik ide. Közel száz évvel korábban a szomszédos nagy városról: Magyary-Kossa Gyula ezt írta: „Szegeden már a 18. század közepén (1750-ben) 81 kocsma, 53 pálinkamérés és 16 sörmérés virágzott […]”[115]

A vásárhelyi 70 kocsmában örömlányok is működtek. Szolgabírói véleményt csatoltak a kimutatáshoz, amely szerint 56 helyen változatlanul megengedték a kéjhölgyek tevékenységét, míg 14 csapszékben nem. Ez utóbbiaknál sem a lányok ellen volt kifogás, hanem a vendéglősök múltja miatt, de nem a kocsmákat záratták be, hanem a lányokat kellett elbocsátaniuk. A vendéglősök ellen olyan vádak voltak, mint rossz erkölcsű, búzalopási gyanúból 10 napig volt letartóztatva, a péket fényes nappal kirabolták, vagy egy nővel hit nélkül él stb.[116]

1856 februárjában már így hirdetnek: „A Cs[ászári] Kir[ályi] Szolgabirói hívatalnak 476 sz. a. rendeleténél fogva szigorú ahoztartás végett közhírré tétetik:

[…] 4er A’ kéj házak bezáratnak, és a’ kerítők tőrvényes fenyítés alá vétetnek.”[117]

A kéjházak természetesen hol törvényellenesen, hol legálisan tovább működtek, elsősorban a kocsmák külső szobáiban. A kocsmák pedig szépen szaporodtak; tönkrementek, újakat nyitottak a keresletkínálat elve szerint. A XIX. század utolsó harmadától néhány szórványadat jelzi, miként változott a számuk. Hangsúlyozzuk tehát, hogy az alábbi fölsorolás nem a városban működő valamennyi üzletet jelöli. Új engedélyért folyamodtak:

1874-ben 2 italmérés, 1 kávéház borméréssel és 1 kávémérés.

1875-ben 7 italmérés, 1 kávéház és 1 vendéglős.

1876-ban 1 italmérés, és 1 kávéház italméréssel.

1877-ben 1 bormérés, 1 bormérés és pálinkafőzés, valamint 1 kávéház.[118]

A polgármesteri jelentések a tárgyévben Vásárhelyen működött valamennyi vendéglátó egységet felsorolták:

1879-ben 8 kávéház, 4 szálloda (bérleményként), és 5 vendéglő. (A kocsmákat nem említette.)

1881-ben 10 kávéház, 95 kocsma, 2 szállodabérlő és 4 vendéglő.

1883-ban 10 kávéház, 95 kocsma, 2 szállodabérlő és 4 vendéglő.

1883-ban 10 kávéház, 96 kocsma, 4 vendéglő.

1885-ben 12 kávéház, 68 kocsma, 3 szállodabérlő és 4 vendéglő.

1886-ban 12 kávéház, 68 kocsma, 3 bérlő és 4 vendéglő.[119]

A továbbbiakban megtudjuk, hogy városunkban az alább fölsorolt években hány italozásra és bordélyozásra alkalmas új hely létesült:

1886-ban 11 kocsma, 5 kávéház és kocsma, továbbá 2 bormérés.

---

[114] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 11: 814.

[115] MAGYARY-KOSSA Gyula, 1929. 1: 178.

[116] MNL CSML SzF. 11984/1854. IV. B. 151. Megyefőnöki iratok. A császári és királyi megyehatóság iratai. B. állag, általános iratok. „Helybeli kortsmárosokat és kéjhölgytartókat ábrázoló táblás kimutatás. Kelt: Hmv. 1854. dec. 24. Bartha Sándor polg[ár]m[ester], Peleskey János rendőr tanácsos és Ladomerszky Imre Cs[ászári] Kir[ályi] szolgabíró. Az 1854. dec. 12-én kelt 11434 sz. jegyzett Megyehatósági Rendelet következtében.”

[117] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 9. „Február 17én 1856.”

[118] MNL CSML HF IV. B. 1439. 1. kötet: „Vegyes ipar. 1874–1884.”

[119] MNL CSML HF „Hód–Mező–Vásárhely polgármesterének évi jelentése az 1879. évről”: 74. old., az 1881. évről: 107. old., az 1882. évről: 60. old., az 1883. évről: 76. old., az 1885. évről: 91. old., az 1886. évről: 86–87. old.

1887-ben 15 bormérés, 7 kávéház és kimérés.[120]

Egy újabb fond tanúsága szerint Vásárhelyen 1891-ben kamarai választójoggal rendelkező 52 bormérő volt, 5 pálinkamérő, 1 kantinos és kistőzsdés – ez utóbbi pontos jelentését nem ismerjük –, 6 kávéházas és 1 vendéglős.[121] A XX. századra vonatkozó adatok tájékoztató jellegűek. Azt mutatják, miként változott a vásárhelyi kocsmák, vendéglők stb. száma. A nyilvántartásban azok szerepeltek, amelyeket megszüntettek, áthelyeztek, újonnan létesítettek, elmaradt adójukat rendezték, az ipargyakorlásukat szüneteltették, vagy más személy vette át a vezetésüket.

1920-ban 2 vendéglő és 4 kifőzde szerepelt.

1921-ben 9 vendéglő, 4 kávéház, 1 büfé, 2 kifőzde és kávémérés, 1 szálloda és vendéglő, 2 kifőző és korcsma, végül 13 korcsma.

1922-ben 18 korcsma, 7 vendéglő, 1 kávémérés, 2 szálloda és vendéglő.

1923-ban 15 korcsma, 5 vendéglő, 2 szálloda és vendéglő, végül 1 kifőzde. Más forrásból: 34 italmérő, 5 bormérő, 1 borkereskedő, 8 szeszfőzde.

1924-ben 9 korcsma és 3 vendéglő.

1925-ben 7 korcsma és 3 vendéglő.

1926-ban 12 korcsma, 5 vendéglő, 1 szálloda és vendéglő.

1927-ben 15 korcsma, 1 büfé vendéglő és 6 vendéglő.

1928-ban 12 korcsma, 3 vendéglő, 1 szálloda, 3 kávémérés és kifőzde.[122]

1929-ben 7 vendéglő, 1 kávémérés és kifőzde, 12 korcsma, 1 szálloda-vendéglő-kávéház.

1930-ban 17 korcsma, 4 vendéglő, 1 kávéház és kifőzde, 1 vendéglő-kávéház-szálloda.

1931-ben 4 korcsma, 4 vendéglő, 1 kávémérés és kifőzde.

1932-ben 10 korcsma, 1 italmérés, 6 vendéglő, 2 kávémérés és kifőzde, 1 szálloda, 1 étkezde és kifőzde.

1933-ban 6 vendéglő, 3 kávémérés és kifőzde, 1 vendéglő és kávéház, 7 korcsma.

1934-ben 1 korcsma és étkezde, 1 vendéglő és szálloda, 12 korcsma, 4 vendéglő, 1 kávémérés és kifőzde.

1935-ben 12 korcsma, 1 szálloda, 6 vendéglő, 1 kávéház és kifőzde, 1 vendéglő és szálloda.

1936-ban 8 korcsma, 1 kávéház és szálloda, 1 vendéglő. Más forrás szerint: összesen 8 szálloda működött.[123]

1937-ben 20 korcsma, 2 vendéglő, 3 kávéfőző és kifőzde, 1 szálloda és kávéház, 1 kávéház.

1938-ban 2 vendéglő, 11 korcsma, 1 kávémérés és kifőzde.

1939-ben 10 korcsma, 1 vendéglő, 1 kifőző és kévémérő.

1940-ben 17 korcsma, 1 kifőző és mosó, 2 vendéglő.

1941-ben 16 korcsma, 1 kávémérés és kifőzde, valamint 1 szeszértékesítő.

1942-ben 13 korcsma, 4 vendéglő, 2 bor-sör nagy- és kiskereskedő, 1 kávémérés és kifőzde.

1943-ban 13 korcsma, 2 vendéglő, 1 fogadó.

1944-ben 1 korcsma, 3 kifőző és kávémérő.

1945-ben 1 kifőző és kávémérő, 11 korcsma, 1 kávézó és kifőzde, 1 korcsma és fogadó, 2 kifőzde.

1946-ban 3 korcsma, 1 kávézó és kifőző.

1947-ben 6 korcsma, 1 kávémérő és kifőző, 1 vendéglő.

Itt minőségi változás következett be, megindult az államosítás. az 1948-as év fölsorolásai után mindenütt ezek a szavak álltak: „megszünt, törölve”.

1948-ban 26 vendéglő, 70 korcsma, 4 kifőzde, 3 vendéglő és szálloda, 3 kávémérés és kifőzde, 5 szálloda, vendéglő, kávéház és kocsma.

1949-ben 7 korcsma, 1 kifőzde és 1 vendéglő.

1950-ben már csak 1 korcsma volt. Ettől kezdve megszűnik a nyilvántartás.[124]

---

[120] MNL CSML HF IV. B. 1439. 10. kötet.

[121] MNL CSML HF IV. B. 1412. 92. „A kamarai választójoggal biró kereskedőknek, iparosoknak lajstroma az 1891 évre.”

[122] MNL CSML HF IV. B. 1439. 11. (1920–1928).

[123] MNL CSML HF VIII. ü. o. 651/937. Kimutatás 1936. dec. 11-én a Hódmezővásárhely területén lévő szállodákról.

[124] MNL CSML HF IV. B. 1439. 12. Engedélyhez kötött iparok. (Mindenütt a korabeli meghatározásokat, kifejezéseket használtuk.)

A kocsmák, italmérők, vendéglők egy része sajnos a szórakozás, a kéjelgés és a bűn fészkei voltak. 1905-ben olvashatjuk. „[…] a hatóságok egedélyével egy *italmérési üzlet* áll fenn az Andrássy utcza belső végén, a Kossuth tér és a református ó-templom közvetlen szomszédságában, […] mely *az utóbbi időben egy közönséges városvégi depó szinvonalára sülyedett* s mint ilyen, a legfelháborítóbb és legbotrányosabb utczai jeleneteknek vált a szinhelyévé és az előidézőjévé. Ennek az üzletnek sem szabadalma, sem engedélye nincsen ahhoz, hogy ott a testet és lelket ölő butító pálinkát poharas fogyasztásra árulja […] tág kaput nyitva ahhoz, hogy a züllött, kétes exisztencziáju alakok ott összegyülhessenek, leihassák magukat és azután magukviseletével inzultálják az arra járó közönséget.”[125]

Egy éjjeli mulatóhelyen „[…] halálra szánta magát egy rosszutra tévedt fiatal leány, az alig 17 éves Köteles Erzsébet […] Szerelmes lett valakibe az érző szivü perdita [kurva, elveszett nő] s mert tudta, hogy szerelme hiábavaló, megitta egy fél csomag leáztatott gyufának a mérgét […]” A kórházban gyomormosás után megmentették.[126]

1908-ban Újvároson egy kocsma előtt két aszony táncolta a *macsicst*, a *cake-walkert* és a *kánkánt*, majd egyikőjük, miután a szomszédot utálta, ráverte a „képtelenebb testrészét”.[127]

A század elején városunkban feltüntek a női zenekarok, amelyek „[…] nem valami erkölcsnemesitő testületek, hanem a fővárosok pikáns nótáit és mókáit hordják a vidékre, ezért nem volna baj, ha otthon maradnának […]” – kesereg a helyi újság –, mert a női zenekar „[…] inni jobban tud, mint muzsikálni.”[128]

A kor táncosnői és nótái.

Néhány hónappal később ezt olvashatjuk: „Egy tucat részeg emberrel volt tegnap baja a rendőrségnek. Egy fél tucatot be is kisértek belőle a rendőrség hüvös zárkájába aludni. A másik féltucatot kellő igazolás után elengedték, de botrányos részegségért ellenök is meginditották az eljárást. Legkellemetlenebbek voltak az ujvárosi részegek, akik mindenkit megtámadtak […]”[129]

---

[125] VV 1905. júl. 23. 5. (Botrányfészek a város közepén.)

[126] VV 1907. nov. 5. 3. (A perdita sorsa.)

[127] VV 1908. márc. 6. (Mulatnak az asszonyok.) A szövegben jelzett első két tánc: a macsics és a cake-walker = cake walk rövid életű szalontáncok voltak, mert korunkra már teljesen ismeretlenek. A cake walkról megtudtuk, hogy Dél-Afrikából eredt. Ezzel a tánccal Európa a néger táncok pantomimikus, játékos, humoros kifejezésformájával ismerkedhetett meg. Az ünnepi kalács körül begyeskedve táncoló társaság groteszk mozgására épülő s a táncosok rögtönző játékkészségét igénylő táncról lévén szó. (Köszönetet mondunk Fogarassy Judit tánctanárnak a megfejtésben nyújtott segítségéért.)

[128] VV 1912. máj. 29. 3. (Női zenekarok.)

[129] VV 1912. aug. 6. 2. (Egy tucat részeg.)

Az erkölcstelenség növekedésével párhuzamosan szaporodott a vallástalan, istentagadók száma, akik mind kevésbé tartották be a keresztény hit alapvelveit. Egy adat szerint 1911 nyarán városunkban már 444 felekezet nélküli személyt tartottak nyilván.[130] Ez az 1910-es népszámlálási adatot véve figyelembe[131] a város összlakosságának 0,71%-a volt! Ennek többszöröse lehetett azon hitehagyott emberek száma, akik Isten- és vallástagadásukat nem jegyeztették be nyíltan.

Nem csoda, ha eleink bőven vedeltek, hiszen például 1869-ben csak a városnak termett bort „Kutastól Szikáncsig és Kutastól Mártélyig, valamint a tanyák között is" összeszámlálták, és a mennyisége így alakult:

„I. Tizedben	383 akó	19 pint.
II. ”	226 ”	30 ”
III. „	432 ”	23 ”
IV. „	352 ”	24 ”
V. „	154 ”	36 ”
Tanyákon	119 ”	37 ”
vagy is összesen:	1670 akó	9 pintben állapíttatott meg.

Kelt Hmvásárhelyen dec. 29. 1869."[132]

1911-ben csupán a város tulajdonában 42 ezer hektoliter bor termett. 1912-ben a fagy pusztítása ellenére még mindig 20 856. hektoliter.[133] A kipusztult tőkéket is igyekeztek pótolni. A város kistói kertjében 7000 „síma amerikai szőlővesszőt" árultak.[134]

„A magyar embernek van egy szokása, amit az évek, a századok nem birnak belőle kiölni. Iszik ha öröme van, iszik ha bánata van" – kesereg az egyik helyi lap írója. Kiderült, hogy 1913-ban Úrnapján Mártélyon, a Sörös-féle új vendéglő szomszédságában, a Hegedűs-korcsmában áldomást ittak. Figyeljünk föl a különös szokásra: „Mikor ősi szokás szerint elértek a 101-ik üveghez, felhajtották az utolsó kortyot és eltávoztak a korcsmából." Csakhogy nem haza, hanem a Sörös-korcsmába vitt az utuk. Reggel 6 óra tájban a lakók kiáltozásra ébredtek. Az ivók gavallérosan a másik számláját is ki akarták egyenlíteni, de ebből vita támadt. A gazdadölyf no meg a tömérdek szesz azt sugallta: „vagyok én olyan gazdag, hogy a magam számláját kiegyenlítsem". Békési József és János nevű öccse a sárba gyömöszölték Kardos Sándort, aki súlyosan megsérült: 50 sebet kapott.[135]

Az italozás és kéjelgés mellett az ivókban a vendégeket is rendszeresen fosztogatták, kirabolták. 1876-ban Nagy Sándor főkapitány jelentette, hogy Vékony Sámuel helyi lakos az orosházi hetipiacról hazafelé jövet 5 óra tájban betért Kutason a csárdába, és egy icce bort rendelt. Ettől azután oly kábult állapotba került, hogy csak 7 óra tájba eszmélt föl, és „[…] akkor már tártzájából, mely egy trimfli [harisnya] zacskóba volt kötve nyakába akasztva a mellény belső zsebébe téve […] s azon tártzából 18 f[o]r[in]t elveszett, a csárdában pedig az ottaniak közzűl csak a csárdásné Szilágyi Mári egy szolgálójával volt, a kire gyanúja van […]"

A lány: Szabó Lidi így beszélte el a történetet a csendbiztosnak: „[…] ő pedig súrolás végett volt ott a midőn Vékony kérésére a csárdásné 1 itze bort adott, melybe kés högyön valami barna port eresztett, mitől az ember rövid időn elkábúlt, ittas állapotba lett, és őt az ember arra szóllította fel, hogy menne ki vele szobára, mit ő tenni nem akart, de a csárdásné rá beszélése folytán bele egyezett, és a csárdásné vezette be őket égő gyertyával, és hogy az ember gatyáját megoldani nem tudta, a csárdásné bicskával vágta el, és látta midőn mellényét kigombolta és a zacskót a belső zsebből kivette és kibontotta belőle a tártzát, a tártzán levő elasztris[136] pántlikát levette és a szoba közepire hajtotta, és látta, hogy vett ki belőle

[130] VV 1911. Aaug. 25. 2. (Felekezetnélküliek.)

[131] KÖRTVÉLYESSY László, 1985. 10: 107.

[132] MNL CSML HF II. 10/1870. t.ü. Összeirt borok mennyisége tizedenként. „H M Vásárhely város tekintetes tanácsának Jelentése Pásztor János borfogyasztási kezelőnek Az 1869 év őszén termett ujj borok össze irásának 6 darab össze írási kőnyvel."

[133] VV 1912. nov. 26. 3. (Bortermésünk.)

[134] VV 1912. dec. 13. 2. (7000 szőlővessző.)

[135] VRU 1913. máj. 24. 1–2. (Tragédia Mártélyon.) 1913. máj. 25. 4. (A mártélyi legényháború.)

[136] Elasztris = valószínű, hogy valamilyen kezdetleges műszövetből készült vagy impregnált, rugalmas szalagot jelent.

pénzt, de hogy mennyit nem tudja; – midőn az ember felkelt pénzét kereste, a csárdásné ő rá ingerelte az embert, hogy kösse a csacsihoz és hajtsa el magával és üsse agyon valahol az úton az utolso rosz kurvát, mi közben őt a csárdásné levetkőztette és hajtsd el szavakkal ha nálad van szóllitotta fel. – […]

Szilágyi József m[aga] k[ezével]. cs[end]biztos. 876. nov. 9én."[137]

1908-ban a Reggeli Uságban ezt olvashatjuk: „Egy cselédleány bűnös üzelmeiről rántotta le a rendőrség a leplet. A leány két korcsmában volt alkalmazva és mind a kettőben nagyobb összegű pénzt lopott a vendégek zsebéből, aztán tovább állott, elment Mindszentre s ott lakást rendezett be magának, szépet, elegánsat s élte világát, mignem most letartóztatták."[138]

Család- és népnyúzók

Alfejezetünk címe magyarázatra szorul. Itt nem gyárosokról, bankárokról, tábornokokról, főurakról vagy vezető államférfiakról van szó, hanem *gazdaemberekről*. Olyanokról, akik felett bár a történelem régen túllépett, családjuk és házuk népének életét mint *feudális oligarchák* kényszerrel, a saját kényükkedvük szerint basáskodva igazgatták. Ők voltak azok az „Atyák", akik még idős korukban sem adtak családos gyermekeiknek semmit. Pató Pálként hajtogatták minden feléjük irányuló kérés, közérdekű adakozás, jótékonykodás során, hogy „nem adunk!" vagy „ej, ráérünk arra még!"

Ültek a gondolkodószékükben mint valami *parasztrónusban*, pipáltak, bölcseket mondtak, és közben sanyargatták családtagjaikat, cselédségüket. Legtöbbször *magukat sem kímélték*. Értelmetlen *fukarságukban* rongyokban jártak, koplaltak vagy a termelt javakból csak a szemetet fogyasztották el. Egyetlen céljuk volt: a *vagyon minden áron való gyarapítása*. Ezért készek voltak gyermekeiket, béreseiket rokkanttá dolgoztatni, miközben gyakran maguk is testileg, lelkileg megrokkantak. Olykor még törvénytelen eszközöket is igénybe vettek az orgazdaságtól a váltóhamisításig, a bérek visszatartásától a rablásig.

Amit viszont világosan tudnunk kell, egyszer s mindenkorra tisztázandóként le kell írnunk, hogy ezért a magatartásért *nem egy osztály*, még csak *nem is egy-két réteg, a középparasztság vagy a nagybirtokosok felelősek*. Ez a magatartás deviáns volt, tehát *embere válogatta*, hogy miként élt vissza helyzetével. Történelmietlen tévedés lenne általánosítani, hiszen olykor a kisgazdák, szegényparasztok, sőt a legszegényebb földmunkások között is találkozunk velük. Utóbbira jó példa Bibó Lajos: „Mihály lovat akar" című, valós történetből írt elbeszélése, ahol az ember a feleségét is befogta a földdel megrakott kordét húzni, és mint a rossz lovat, ostorával ütötte, amikor az elhanyatlott az igában.

Kétségtelen, hogy a legtöbb népnyúzó valóban a középparasztság köréből származott. A nép, legtöbbször a saját rétegbeliek gúnynevet adtak nekik, ezzel is megbélyegezve, elkülönítve őket a tisztességes emberektől. Számuk azonban egy-egy közösségben csekély, és gyorsan folklorizálódó tetteik alapján hamarosan úgy érzékelhető, mintha minden módos tanyafedél alatt Pató Pálok ülnének. Ezt ki is használta a szocialista társadalom első két évtizede a kuláküldözés, padláslesöprés, szövetkezetbe való erőszakos kényszerítés során.

A kulák szó egyébként „[…] új orosz fogalomként került hozzánk. Legjobban talán a zsírosparaszt, népnyúzó szavak magyarázzák. A lelketlen, magának harácsoló, másokat kizsákmányoló, gyakran többszáz holdas paraszt modellje. Az átültetés azonban nem volt szerencsés. Nem a lényeges tulajdonságokat, hanem többnyire a birtok nagyságát vették alapul, de az 1950-es évek elején azt is igen szubjektíven kezelték, ezért kerülhetett »kuláklistára« sok kis- és középparaszt, kétkezi munkás, becsületes kisgazda is."[139]

Németh László már 1941-ben a fogalom veszélyességére és tisztázására hívta föl a figyelmet, bölcsen látva előre, hogy magyar körülmények között fokozottan csak arra lesz jó, hogy ártatlan embereket meghurcoljanak. Elbeszéléséből néhány sort idézünk:

[137] MNL CSML HF II. 43/1876. t. ü.

[138] VRU 1908. nov. 11. IV. évf. 305. sz.

[139] SZENTI Tibor, 1987. 7: 17.

„Abban az időben, amikor még a szovjet ötéves terv volt a legfrissebb világcsoda, nálunk is megmaradt néhány műszóvá előlépett orosz kifejezés. Ekkoriban akasztották a mi ötven–százholdas, jobbára református parasztjainkra is a kulák nevet […]

S nemcsak a szó tapadt meg, hanem a hozzátartozó gunyoros, becsmérlő íz is. A kulákság az új szélben is gonosz, önző, földharácsoló, magzatgyilkos, banyauralom alatt senyvedő népfaj maradt. Ahogy a kuláknő a fényképeken mindig vén, s azonkívül még valami gonosz hatalmaskodás is van az ajkára vasalva; a szociográfiai füzetekben s az úgynevezett parasztregényekben az egész osztályból sem maradt meg: csak a vénség s a hatalmaskodás.

Engem mindig bántott ez a beállítás. Én magam is kulákcsaládból származom s más fotográfiákat hordok az emlékezetemben a nagyszüleimről, nagybátyáimról, ángyaimról, unokatestvéreimről. Tanulmányaimban zúgolódtam a torzítás ellen, szépirodalmi műveimben próbáltam kiigazítani. Hasztalan! […]”[140]

Kérdő Szűcs Ernő vallomástevőnk visszaemlékezéseiből idézünk néhányat.

„»Fukar« Csáky András gazda a Pusztán, amikor a szél kergette az *ördögszekérkórót*, még azt is elfogta, mert szalma helyött jó volt a kemöncébe.

»Fukar« Csáky Mihályhoz beállított a Lévai utcai oskolábul Miklovicz igazgató tanító. Pénzt gyűjtött a Vásárhelyön fölállítandó Kossuth-szoborra. Mondta, hogy »Kossuthnak köszönhető, hogy kendnek a telekben több mint ezör holdja van, mert azelőtt azt kend csak művelte, de az uraságé volt. Kend mennyit ád hát a szoborra?«

Kérdi tűle »Fukar« Csáky Mihály: »Van-ë fia annak a Kossuthnak?« »Van. Két fia« – mondja Miklovicz. »Na hát, akkor én sönki apjának nem csináltatok szobrot. Csináltassanak a fiai.«

Amikor »Fukar« Csáky Mihályt föltötték a ravatalra, az öreg Szappanos Mihály doktor mönt ki a házhon vizitálni. Fölemelte a halott fejit, és mögnézte, hogy az az embör, aki életiben annyira fukar volt, és olyan sokat összegyűjtött, vajon mit visz belüle magával a túlvilágra? De párna helyött csak összegyűrt újságpapírt talált a feje alatt.

»Fukar« Csáky Mihálynak Orosháza alatt, Gyulamezőn is volt néhány hold földje. A bérösei ide vasúton jártak ki. A vonatköltségöt a bérösöknek köllött fizetni. Amikor a gazda kimönt hozzájuk, möghívatta magát a feles feleségivel ebédre, de előbb mögkérdözte tűle, hogy »Mit főzől?« »Bablevest« – mondta az asszony. »Na, hát én is hozzájárulok!« – és a zsebibül kivött ëgy fej vöröshagymát.

A bérösei mondták »Fukar« Csáky Mihálynak, hogy »A kútban elkopott a vödör.« Az öreg rögtön rávágta, hogy »Hát akkor vögyetök!« »De hát a maga dolga ez, gazduram.« »Vögyetök csak, mert ha húzzátok a vizet, majd mögtanuljátok, hogy në harangozzatok vele, és a szélit lë në verjétök.« »Röndben van, de akkor, ha elvégeztük az itatást, lëvösszük a vödröt, oszt elvisszük, mert az a mienk. Akkor pedig, hogy itat majd a kútnál a másik?« »Azzal tik në törődjetök. Ha más is itatni akar ottan, majd az hoz magának vödröt.«”[141]

»Fukar« Csáky Mihály a Verbőczi utcában lakott. Halálakor még a helyi újságok is megemlékeztek róla: „A boldogult apja után csak 21 hold földet örökölt és azt végtelen takarékosságával annyira meggyarapította, hogy közel 1000 hold földet szerzett s most már őt tartották a város legnagyobb birtokos gazdájának.”[142]

„Egérszopó” Széll György állítólag onnan kapta csúfos előnevét, hogy a kamrában egy tejfölös köcsögben egeret talált. Amikor a farkánál fogva kivette, előbb bekapta és leszopta, hogy a ráragadt tejföl kárba ne vesszen. Róla szólnak a következő történetek:

„Ëgyik rokona, Széll Antal beszélte neköm is, hogy »Egérszopó« Széll Györgynél nyomtatás után az öreg Széllné, Széll Gyurka anyja és a szolgáló szömenként szödte az elhullajtott magokat a szűrű körüli gyöpön, mert még a tyúkokba së bíztak, hogy azok majd összeszödik. »A tyúk nemcsak szödöget, de kapar is« – így okoskodtak –, »oszt a szömek ëgy részit eltemeti.«

---

[140] NÉMETH László, 1969. 362.

[141] SZENTI Tibor, 1985. 140–141.

[142] VV 1909. ápr. 22. 2. (Egyik legvagyonosabb gazdánk elhunyta.) Itt hívjuk föl arra a figyelmet, hogy a korabeli helyi lapok a hoszú magánhangzók ékezetét az ő kivételével alig használták, így írták pl. az „Ujság” szót is rövid betűvel. Nekünk a betűhív közlést kell követnünk!

A fölöslegöt eladta. Amikor a búzát árulta a keresködőknek, azok, ócska gúnyáját látva, gyanakodva mögkérdözték, hogy »Osztán mennyi vóna?« »Ëgy kevés csak.« »Hány zsák lönne az?« »Úgy négy vagonnal.«”[143]

„»Egérszopó« Széll György ëgy nyári vásáron eladott négy szép ökröt” – mesélte Tóth Ernő adatközlőnk.[144] – „A pénzt a kis *lajbli* belső zsebibe gondosan eltötte. Délután még jó meleg volt. A kocsin ült, és maga mellé lërakta a kis mellényt. Hamarosan elaludt, de a lovai tudták az utat, és maguktul kivitték, majd beálltak vele a tanyaudvarba. Amikor döccenve mögállt a kocsi, kifogta űket, de a mellényrül teljesen mögfeledközött, és benne a négy ökör árárul.

Korán röggel, amikor fölébredt, eszibe jutott a kis mellény mög benne a pénz. Szaladt hamar a kocsihon, de së a mellény, së a pénz nem volt sëhun. Hirtelen mindön fölvillant benne. Befogta a kocsiba a két lovat, és visszamönt velük az országútra.

Hát, mit ád Isten! Mögtalálta a mellényt az út porában, benne a sok pénzzel. A lajbli olyan rossz, foltos és rongyos volt, hogy azok, akik tëgnap még utána gyüttek a városbul kifelé, annyira së érdemösítötték, hogy fölvögyék.

Ehhön a történethön hozzá köll még tönni, hogy Széll György gazdának mindöne ilyen volt. A lovai is mindég *gazdagyalázók* voltak. A kocsijai rissz-rossz, nyagda portékák voltak, hiányzó oldaldëszkákkal; ülése volt is mög nem is. Ezért tudott a kis mellény lërázódni.

Ëgyször Széll Gyurka beszélgetött a feleségivel. Mondta, hogy van mellettük ëgy darab föld. Mög kéne még azt is vönni. (Jelzöm, hogy a birtoka a szentösi útfélön kifelé haladva, jól kint volt, túl a Rémárison.)

Számolták a pénzüket, de nem volt ölég. Ëgyiküknek élt még az öreganyja. Hallja a nagymama, hogy számolnak, és kevés a pénzük. Erre mondja nekik: »Na, várjatok csak!«

Kotorászni kezdött az ágyában, és kivött a szalmazsákja alul ëgy *nádlis harisnya*[145] szárába kötött, nagy csomó aprópénzt. »Na, számoljátok csak össze, hátha ölég lösz?«

Ölég is lött. Még nem is köllött mind. Az öreg mama úgy gyűjtött fillérökbül vagyont, hogy a tanyán élő vadócgalambok fiai szolgáltak keresetül. Amikor összegyűlt ëgy-két kasra való figalamb, bevitte a piacra. A mama évek alatt összerakosgatta a feje alatti harisnyaszárba az értük kapott filléröket.”[146]

„»Pisla« Pista së írni, së számolni nem tudott – beszélte Kérdő Szűcs Ernő. – Mégis annyi pénze volt, hogy hat ökröt vött ëgyszörre a vásárban. Az eladó makai embör előbb nem akarta neki odaadni a jószágot, olyan szögényös volt az atyafi.

Cseréppipáját nádszállal szítta, és ronggyal csavarta be a szárán a hézagot. Végül ráállt az alkura a gazda. Amikor mögírták a passzust, »Pisla« Pista azt mondta a legénynek: »Baszom azt a högyös fajtádat! Gyere oda a kocsimhon, majd bangóval takargatlak be.«

Az 1950-es évek elejin, amikor Rákosiék »gazdasági vétség« címin zár alá töttek, ëgy alkalommal ëgyütt vittek »Piszkos« Marton gazdával. Ez az atyafi olyan fukar volt, hogy a góréjának nem csinált alját. A beöntött kukorica ëgyenösen a földre szóródott, ahun a patkányok ötték, de nem bántotta űket.

Fura ëgy paraszt volt. Amikor például a rossz tárolás miatt mögrohadt a gabonája, azzal vitette ki a földjire, hogy »a föld adta, a föld vögye vissza.«

Én osztán a börtönben a fejire olvastam az »előnevit«. Fölháborodott ezön az öreg, és azt mondta, hogy »Ha kint lönnénk, ezért a bíróhon fordulnék.« Neköm së köllött ögyéb. Mondom neki, hogy »Csak kopogtatni köll, mert igön közel vagyunk a törvényhön.«”[147]

„»Csömpe« Orovecz a munkásait szerződéssel kötötte lë – beszélte Tóth Ernő. – A részösöket kötelezte az aratás elvégzésire, ami magában természetös, de ehhön a munkához sok robotot is hozzácsapott. Ezök különféle tanya körüli munkák voltak, a tapasztástul a gödörásásig. A szerződésben még az is benne volt, hogy a kazlakat röndben köll hagyni. Mivel a szája csömpe volt, érthetetlenül

[143] SZENTI Tibor, 1985. 141.

[144] SZENTI Tibor, 1985. 390.

[145] Nádlis szárú = gumírozott vagy a szárvégen sűrűbben szőtt patentharisnya, hogy a combközépről le ne csússzon, és harisnyakötő nélkül használható legyen.

[146] SZENTI Tibor, 1985. 141–142.

[147] SZENTI Tibor, 1985. 142–143.

hadarta a fölsorolást: »Acca-racca, satöbbi.« Így a munkások pontosan azt sem tudták, hogy mire vállalkoztak.

Az is igaz, hogy ëgy-ëgy részös Szent Mihályig tűle két szekér gabonát, úgy 30 mázsa körül búzát, árpát, zabot hazavihetött, ami egész kis vagyon volt. »Csömpe« Orovecznek annyi gabonája termött, hogy a szűrűben még szeptember közepe táján is lóval nyomtattak, és 20-25 részös dolgozott nála.

A részösök mondták is Orovecz úrnak – mert így köllött szólítani –, hogy »A környékbeli gazdák mán mind elnyomtattak.« Ekkor Orovecz úr azt mondta, hogy »Azok, kéröm, szögény embörök.«

A részösök csudálkozni kezdtek, mert azok a »szögény embörök« 40-50 holdas gazdák voltak. Így válaszoltak vissza: »Orovecz úr, a szögény embörök mink vagyunk.« A gazda azt felelte: »Kendtök, kéröm, kutyafaszok, kendtök, kéröm igavonó barmok! Kendtökrül a krónika së ír!«"[148]

Kérdő Szűcs Ernő beszélte: „A 94 éves korában, 1914-ben elhalt ezör holdas Maczelka Jóska nagygazda botjával utasította röndre a hetvenfelé ballagó fiait, akik a vagyon mögosztásárul mertek neki említést tönni.

Előfordult, hogy az ötven-hatvan éves fiaknak még mindég az apjuktul köllött ruhára valót kúdulni, vagy az öregöt möglopták. A hombárfúrók ëgy része a gazdák fiai voltak, akik alig kaptak pénzt, és rákényszerültek a lopásra. Ez az apa bűne volt. A tolvaj gyerökök a tanyásukhon rejtötték a zsák búzát, és onnan hordták el vékánként eladni, hogy në lögyön föltűnő.

Az öreg legtöbbször tudomást szörzött a lopásrul, de általában szömet hunyt, mert a fiakban kialakult félelöm miatt az atya vesztesége így kevesebb lött, mintha neki köllött volna adni.

Amikor az unoka dicseködött a vásárban összeakadt cimborájának, hogy az apjának milyen birtoka van, möghallotta a nagyapja, és káromkodva odafordult:

»Mi van a të apádnak, baszom az apád Istenit! Ëgy szöge së!« És a gyerököt mögpofozta a szólni së merő apja előtt.

Az első világháborúba elvitt gazdafiakat úgy löhetött hazahozatni a biztos pusztulásbul, ha az apjuk földet íratott rájuk, mert azt művelni köllött. A katonát, mint »könyéradót« visszaengedték a frontrul. Az ëgyik nagybátyám is visszahozathatta volna ëgyetlen fiát, nem lött volna gond vagyont íratni rá, de inkább lëmondott a fiárul, minthogy ëgy talpalatnyi földet is adott volna neki."[149]

Valamennyi eddig névvel említett személy közül talán a pusztai Maczelka Mihály (1868–1940) volt a legkülönösebb személyiség, akiről Móricz Zsigmond 1933. aug. 13-án „Takaros Maczelka" címen írt a Pesti Naplóban. Mindössze 20 kisholdja és 24 hold bérelt földje volt, de azon, Kőszegfalvi Ferencet idézve:

„[…] önmaga és családja munkaerejének végletes kizsákmányolásával, a mániákusságig pontos, takarékos gazdálkodással, országos hírű mintagazdaságot teremtett […] Birtokának csodájára jártak, de példáját – bár rokonai közül néhányan megpróbálták – nem bírták követni. Környezetétől a »Takaros« ragadványnevet kapta."[150]

Nagy Gyula írta meg az életrajzát, tőle néhány sort idézünk: „Az út széle gereblyélt volt, először kisgereblyével, azután *tüsökboronával* elboronálták. Ember húzta a boronát, hogy a ló patájának a nyoma ne látszon […]

Az első világháború előtt – noha volt lókapájuk – kiskapával kapáltak. Hátrafelé haladva kapáltak, hogy a már megkapált földet ne tapossák össze. A kikapált gazt a kapás előtt levő *köténybe* gyűjtötték, majd kiöntötték a kukorica szélébe. Minden tőnél kézzel egy kis tányért készítettek. A nagy göröngyöket a kapa fokával szétverték […]

A kukoricát *hajason* szedték. A szedőknek kés volt a kezükben (az öregnél metszőkés) és a cső levágásakor egyforma *csomót* vágtak. A csövet a nyakukban lógó zsákba rakták és a kukoricaföld szélén álló kocsira borították […] A szárt a föld színénél egyenesre vágták (másnál a vágás felülete ferde volt), hogy ne rongálja a cipő talpát. Húsz szálat tettek egy kévébe. Madzaggal vagy fűzfavesszővel kötötték be, ezt nem rágta el az egér […]

---

[148] SZENTI Tibor, 1985. 143–144.

[149] SZENTI Tibor, 1985. 114–116.

[150] KŐSZEGFALVI Ferenc, 1993. 80.

Nyáron a férges és száraz leveleket egyenként letépték, de úgy, hogy a répa ne sérüljön meg […] A kihúzott répát – levelével lefelé – visszaállították a répalyukba. Egy másik ember vödörből sikárkefével vagy ruhával a földet lemosta róla. Amikor megszáradt, a harmadik ember késsel levágta a leveleket, amelyek a répalyukban maradtak […]

A levágott lucernarendek tövei egy vonalban álltak. Ketten-hárman marokba szedték a rendeket és kerítés mellé állították száradni. Száradás után csuhéjjal kis kévékbe kötötték. 30 kévét raktak egy keresztbe. Karóra húzták a keresztet […]

Az udvaron műkutat fúrattak, bárkinek szívesen adtak vizet, de mindig az öreg öntötte tele a kantákat, nem szerette, ha a kút körül vizes tócsa volt. A vályút minden héten takarították, még aratásban is kisúrolták.

A 80-100 □-ölnyi virágos- és veteményeskertjüket is bekerítették. Minden tavasszal ásás közben a földet átrostálták. Nagy rostát használtak erre a célra. Az egyik ember lapátolta a rostába a földet, a másik kezével dörgölte. A rostát nem emelték fel. Amint az alja tele lett, odább tették […] Mindig volt pálinkája. Naponta egy litert számított magának s a többit a vendégeknek szánta. Az orvos szerint a pálinka marta ki a *gegőjét* s utóbb rézcsövön táplálkozott, de akkor is ivott. Minden esztendőben a gyümölcsfák derekát üvegdarabbal szépen lekaparták és olajos ruhával megtörülgették […]

A padlásfeljáróhoz egy pár gyékénypapucsot raktak s csak abban léphettek a padlásra. Ha a látogató röstellte levetni a cipőjét, zsákot terítettek a padlásra. Ámbár – úgy mondják – a nagymágocsi grófkisasszonnyal is levettette a cipőjét […]

Fiait, lányait nagyon keményen dolgoztatta, de magát sem kímélte egy csöppet sem. A fiai, lányai belegörbültek az állandó megfeszített munkába. Különösen a legöregebb fia – Mihály –, aki legjobban szót fogadott, az görbült meg. Gyermekeinek drága ruhát vett, de nem állt rajtuk a ruha, mert a sok munkában elformálódott a testük. János fia háborúban járt és fogoly volt. Ott kipihente magát."[151] Az öreg Maczelka „Saját bevallása szerint napi két órát aludt."[152]

Katona Imre lektori véleményében fontos kiegészítést tett a Maczelka portréhoz. „»Takaros« Maczelkáéknál magam is jártam; egy adalék emlékeimből: nem egy, hanem négy köcsögszárító karó volt a tanya előtt, és a széljárás szerint aggatták rájuk a cserépedényeket."

„Szegények"

A török hódoltság utáni visszatelepülés óta ismert, sőt koronként növekedőben volt Hódmezővásárhelyen is a szegénység. Ezt jelzik a zendülések, a betyárvilág kialakulása, az egyes bűnözési hullámok megjelenése és növekedése. A szegénység olykor már elviselhetetlen volt, és a mezőgazdasági lakosság szervezetlensége miatt többnyire egyéni kitörésekkel hívta föl a figyelmet sorsa jobbítására.

Ellentétben Hitlerrel, aki a szegénységet és a szegényeket megvetette, sőt mint deviánsokat a társadalomból kitaszításra javasolta, mi nem ítélünk ilyen sommásan és embertelenül. Mindenekelőtt a szegénység két típusát kell megkülönböztetnünk. Az egyik, a nagyobb csoportba tartoztak az *önhibájukon kívül*, a *társadalmi körülmények miatt* szegénységben élők rétege, míg a másik, a kisebb csoportba azok, akik *önhibájuk miatt*, korhely, munkakerülő, a társadalom normáit be nem tartó, sőt azokkal mindig ellenszegülő magatartásuk miatt éltek szegénységben.

A szegénység tehát *nem egyenlő a megvetendő vagy üldözendő devianciával*, hiszen évszázadok óta százezrek éltek szegénységben, de sorsukat vállalva becsületesen dolgoztak, nevelték családjukat, sőt példamutató életet éltek. Nem egyszer erkölcsösebbet, mint az uralkodó osztály egyes tagjai vagy rétegei. Az, hogy mégsem boldogultak, a *társadalom hibája volt*.

Ugyanakkor mindig van egy réteg, amely lusta, irigy, és a más kemény munkájával megszerzett vagyonára pályázik vagy abból kíván élni; mely kisebb részben testi, nagyobb részben lelki habitusa

[151] NAGY Gyula, 1975. 541–545.

[152] KŐSZEGFALVI Ferenc, 1993. 80.

miatt képtelen a kitartó, fegyelmezett munkavégzésre, ugyanakkor nem retten vissza a bűntények elkövetésétől, melyek ideig-óráig hozzásegítik életének tengetéséhez. Mi őket kívánjuk bemutatni.

Már 1791-ben ezt publikálták: „[…] némelly szegénnyebb sorsu Lakosok számosabb fiaikat, és Leányikat időről időre haszontalan magok által tartván ezeket egy részről ă henye hivalkodó, és buja életre reá szoktattyák más részrűl pedig ă kőz jót annyiban károsíttyák hogy az helybéli jobb tehetségű gazdák ésmérős, és ithon valo családokat nem kaphatnak, az ollatén számossabb gyermekek[ne]k pedig az főllebb említett szegényebb Atyák sem dolgot magok kőrűl ádni nem tudván ell nem kerűlheti, sem az Attya sem a' gyermek, hogy ha mindenkor nem rosz[as]ágbolis de leg alább szűkség ből leg gyakrabban tolvajságra ne adgy[a] magát."[153]

Nem valószínű, hogy ezt a levéltári dokumentumot kikutatta és ismerte volna egy évszázaddal később az a lapíró, aki az arzénes gyilkossági per kapcsán szinte ugyanezeket a gondolatokat újra fogalmazta: „A gondnélküli élet, a pénz utáni vágy, a kényelem iránti szeretet lehettek e szerencsétlen teremtéseknél első izben a lelki rugók, hogy szülőt, testvért, férjet, rokont, jó barátot és ismerőst nem kímélve, biztos kézzel földeljék el azért, hogy nehány véres forinthoz jussanak, mely pár nap mulva már könnyelműen elfecsérlődött kezeik közül […] De később már bizonyára az erkölcsi vakság vitte őket ezen a bűnös lejtőn […]"[154]

Az újságíró néhány nappal később így fogalmazott: „Ezen pert megteremtő egyének erkölcsi romlottságának és sülyedésének gyökerei mélyen benyulnak proletár társadalmunk termékeny talajába […]"[155]

Tovább kutatva a levéltári dokumentumok között, 1796-ból az alábbiakat jegyezték föl: „Bővebben lévén mindenütt mindenféle eletnek [kenyérgabonának] a termése, és ë szerént a Kenyér Keresésnek modja, oly annyira el húzta magát a Szegénység az aratás, és nyomtatás által való élet kereséstől, hogy az Uraság, ki a szükség idején sok irgalmassággal viseltetett, a Szegénységhez, [termény]takarókra és nyomtatokra alig tehet szert […]"[156] Ennek ellenére rendszeresen ingyen gabonát osztottak szét a rászorulók között. Azt is hirdették, ha erre valamilyen indokkal nem került sor: „A' szükölködő szegénység a' héten a Város házához gabonájért ne jöjjön, mivel a' héten senkinek sem fog adódni. -"[157] Ha már az egészségesek alamizsnaként nem kaptak, akkor vajon miért nem dolgoztak? A testi fogyatékosokról ugyanis külön gondoskodás történt: „A Nyomorekok, koldusok magok jelencsék magokat."[158]

Egy 1756-ban kelt pörben a saját sorstárs paraszttanúk így jellemzik Barta István vádlottat: „[…] eö csak egy tekergö volt, Se jó paraszt […], Se jó Deák […] a Szálláson Sem Sokat vólt, mert eö néki a dolog büdös vólt […]" Barta többszörös csecsemőgyilkosság miatt állt bírái előtt. Önérzetesen így védte magát: „[…] minthogy szegény állapottal vóltunk, rajtunk el szaporodnak gyermekűnk, nem tarthatyuk, [mert] más kezei lábai lesznek […]"[159] Hányan váltak évszázadok során mások cselédjeivé? Nyomorogtak, mégis számos gyermeket neveltek föl anélkül, hogy elpusztítottak volna belőlük egyet is, sőt, ha valaki meghalt közülük, azt legtöbbször családi tragédiaként élték meg.

Ugyancsak a szegénységre hivatkozott 1803-ban az az anya, aki összeszurkálta csecsemőjét, hogy megszabaduljon tőle. Jellemző azonban rá, hogy amikor a szomszédok rátaláltak a még vergődő kislányra, kinek „[...] a' testén lévő, bé dugva vólt Jukból a' vér ki bugyant […]" nem a gyermek életének megmentésére törekedett. Az anya a sorsáról így vallott: „A' gyermek ágyamat csak egy hétig fekűdtem; de azután kéntelenittettem fel kelni a' gyermek ágyamból, mivel kenyerem nem vólt, és a' Férjem gazdája is, a' bériből, Búzát vagy Kenyerre valót nem adott, és így, hogy másnak dolgozhassam a' Kenyérért, azért szakasztottam félbe a' gyerek=ágyamat."[160] Itt jegyezzük meg azt, hogy közismert, miszerint számtalan asszony munka közben a földön megszült, gyermekét bepólyálta és folytatta to-

[153] MNL CSML HF Hirdetőköny. d. 1. „17a Apr. 791."
[154] VETRÓ Lajos Endre, 1897. jún. 23. 1: 1.
[155] VETRÓ Lajos Endre, 1897. júl. 5. 10: 1.
[156] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „17a Julij 796."
[157] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 2. „1795. jan. 18a." a 6. lap közepén.
[158] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1782. Die 1a 7br"
[159] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 415–444; 492–545; 810–838.
[160] MNL CSML SzF IV. A. 53. 1803. szept. (Dobozolt anyag 1. akta.)

vább a dolgát. Nem feküdt gyermekágyat, hanem végezte a feladatát, most már kettőjükért, olykor egy egész családért, és nem ölte meg csecsemőjét.

A lustaság további példáit jelzi az 1769-ben keltezett pör, amelyben a cselédfiú és lány paráználkodtak. Utóbbi vallja: „[…] mellyet észre vehetett a' Gazda Asszonyomis, mert eleget látta hogy jágyzott véllem, és mondottais hogy Semmi hasznomat nem veszi, mikor itthon vagyok […]"[161] 1782-ben „[…] Hetes Ersók Dohány Szedéskor tőbb üdőt tőltött azon Legénnyel, mint Sem Dohány Szedésben."[162]

1819-ben Túri Ilona 41 éves vásárhelyi asszony, akinek férje *közkatonaként* szüntelenül odaszolgált, és ezért feleségét nem tudta eltartani, összeállt egy 46 éves béressel, ezért az úriszék „botránkoztató társalkodásukért" 30-30 korbácsütésre ítélte őket. Az asszony így védte magát: „[…] a' Szegénységem nem engedi, hogy magam legyek […]"[163]

1796-ban találtuk meg az első olyan büntetőpert, amely a vagyonhelyzetet tisztázta. Amikor a kihallgatás folyt, a személyazonosságot pontosító kérdések között ez is szerepelt: „Mi vagyonod van?" Hazánkban ez a polgárosodás kezdete, amikor a jólét és az ember megítélése dolgában föltételként a vagyon került előtérbe. A francia forradalom reformgondolataitól, főleg az *egyenlőségtől* s a velejáró vagyonmegosztási törekvésektől is féltek. Ebben a korban, I. Ferenc császár (1792–1835) viszonylag hosszú, 33 éves uralkodása idején a napóleoni háború a nép számára elszegényedést, a polgárosodó réteg számára a hadiipar és a kereskedelem révén pedig konjunktúrát idézett elő.

Az általunk vizsgált pörök a Dél-Alföldre terjedtek ki, tehát nemcsak Hódmezővásárhely gyanúsítottjai és bűnösei voltak benne, hanem a környező településekéi is. A szegénység az egész térségre jellemző, hiszen társadalmi méretű volt. Mivel a gazdasági helyzet összefüggött, ezért belőle Vásárhely nem szakítható ki, így tájékoztató jelleggel 1843-ig az alábbi statisztikai adatokat mutatjuk be: 40 pörben 58 személytől kérdezték, hogy mi vagyona van. Közülük 27 főnek volt kisebb-nagyobb vagyona. Semmije sem volt 31 embernek, igaz, hogy közülük hajadon, legény, kiskorú volt 8 fő. Ugyanakkor ebbe a csoportba sorolhatók azok a korosabb feleségek tucatjai is, akik szintén vagyontalannak vallották magukat, hiszen a férjük tartotta el őket, és neki voltak kiszolgáltatva. *Mesterségesen keltett és fenntartott szegénysorban éltek.* Közülük sokan éheztek, hiszen a férj például fiatal szeretőt tartott, vagy nem törődött az asszonnyal.

1843-ban a férj ifjú szeretőjével így *hóhérolta* idős feleségét: „[…] még enni sem igen adtak néki 's mult el egész hét is hogy alig jutattak valamitskét az öreg asszonynak […] még az öreg a' menyetskével a' szobába külön asztalnál, a' gyermekek a' konyhába a' földön ettek addig az öreg asszony kint éhezett 's be sem igen botsájtották. -"[164]

Hasonló esetet ismertet Böszörményi Ede 1863-ból a református esperesi jelentésekből. A férj kurvázta feleségét, „[…] kenyerét tőle sajnálja: »Kelj fel, egye meg a fene a hurkádat, sokat eszel«" – beszélte.[165]

Kiss Lajos „A jófajták" alfejeztben írta a *semmirekellőkről*, hogyan válhatik valaki önhibájából szegénnyé: „Már a gyermekkorban meglátszik, kiből lesz rendes ember, kinek *nem jó még a körösztülvaló csontja se*. Ha feladják iskolába a rossz kölköt, csak hazulról megy el, de nem az iskolába igyekszik […] Sok bánatot és keserűséget okoz szüleinek, kik eleinte ütik verik […] Nagy keservesen ha egy-két esztendőt kijáratnak vele, azután kiadják kanásznak, hátha a jobbik eszét venné elő, de a gazdát nem állja, onnan is hazaszökik. Néha bekap úrféléhez, de onnan is mihamarabb *kitörik a szekere rúdja*, mert a rábízott dolgot nem hajtja végre, vagy pedig rájönnek, hogy enyves, ragadó kezű. Ismét hazakerül és szülei nyakán élősködik […]

A komolyabbak közül is sokan elkorhelyeskednek a katonaságnál, ahol elszoknak a dologtól, s mikor kikerülnek, kötéllel sem lehet a tanyán tartani. A városba törekszenek, hogy kedvük szerint

[161] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 4: 1103–1104.

[162] MNL CSML SzF IV. A. 21. b. 2: 607–608.

[163] MNL CSML SZzF IV. A. 53. a. 11: 49–50. A novemberi dobozolt pöröknél a 63. és 64. számú ügyirat.

[164] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 14: 377. A dobozolt anyagban júniusban a 15. ügyirat.

[165] BÖSZÖRMÉNYI Ede, 1993. 720.

duhajkodhassanak. Az ilyeneknek nem kopik a körmük a dologban […] Éjszaka virrad az ilyeneknek, tyúkot, libát, birkát lopnak, miért aztán a *kutyalyukba* (tömlöc) kerülnek. Boltot feltörnek, hombárt fúrnak, ház falát kiássák, pulykát, sonkát lopnak […]"[166]

A lányok, asszonyok gyakran egy hajba való szalagért, ingvállért, rokolyáért, csizmáért odaadták magukat, a cselédek pedig azért tűrték el gazdáik testi-lelki megalázását, kihasználását, hogy munkájuk legyen. Ez a folyamat nem enyhült, sőt a XIX. század végén erősödött. A nálunk késve jelentkező ipari forradalom hatására a tanyai, uradalmi gazdaságokban a kézi munkavégzést mindinkább fölváltotta a gép, így sok nincstelen maradt termelőhely nélkül. A folyószabályozásokkal kapcsolatos földmunkák szintén fogytak, megszűntek, innen is kiszorultak a kétkézi munkások. Nem voltak véletlenek a térségben a föl-föllángoló szocialista zendülések, így Vásárhelyen 1894-ben a Szántó Kovács-féle zendülés; és a rablások, gyilkosságok elszaporodása.

A nők egy része sem volt különb a semmirekellő férfiaktól. Kiss Lajos többek között így jellemezte a mihaszna, szegény lányokat, nőket: „[…] igencsak minden hónapban kitelik az esztendő, mert ahol csak lehet, kihúzza magát a dologból. Azon kívül *balkezes*, ami kezeügyébe kerül, elviszi. Otthon is kilopja apja zsebéből a pénzt a gonosz cselekedetű […]

Aki tanyára áll el szolgálónak, egyik tanyából a másikba mászkál. Nem a kötelességét végzi, az istállóban a béresek közt van […] Szidják, pocskolják, még meg is agyalják, de nem ér semmit, hasznát nem lehet venni. Az ilyen lány nagy gond a szülőknek!"[167]

1905-ben a mágocsi uradalomba 700 munkást kerestek répát szedni. Mindössze 7 ember jelentkezett. Ekkor több bért ígértek nekik, de még így sem lett ki a létszám.[168]

1907 szeptemberének egyik éjjelén 12 bál volt a városunkban. Egy kivételével valamennyit a „szegényebb néposztály rendezte", akik „[…] A szegénységről panaszkodnak nappal és mulatnak, szórják a pénzt éjjel […]

[…] a lelketlen anyák 12-14 éves lányaikat viszik el oda és engedik, hogy a gyenge, fejletlen gyermekek a rossz levegőjű teremben egész éjjelen át tánczoljanak […]"[169]

1909-ben Bálint József írt cikket a „*Babakorzóról"*, a „fényűzés nyomorúságát" állítva pellengérre. A fiatal lányok öltözködési szokásairól elmondja, hogy a legszegényebbek is úgy öltöznek ki, mint a dobozból kihúzott babák. „A szanatóriumi népünnepélyen selyembe, virágba öltöztek."[170]

1912-ből megtudjuk, hogy az elmúlt öt év alatt telekszabdalással 131 városi ház és 1027 tanyaépület épült.[171] Nyillvánvaló, hogy ezeket nem néhány népnyúzó, legkevésbé a lusta szegények, hanem sok átlagkeresetű és életmódú polgárunk építette. Zömében a takarékos és szorgalmas kisemberek.

Betyárok

A *betyár* szó perzsa eredetű, onnan került át a török nyelvbe, amely a magyarba közvetítette, és *dologtalan suhancot* jelöl.[172] Eddigi kutatásaink szerint a betyár szó Vásárhelyen írott formában először 1744. jún. 21-én jelent meg a város jegyzőkönyvében, és mindjárt pejoratív, megbélyegzett formában: minden tizedben vizitálók jártak, és „[…] 3tio Senki ord[inaris = kirendelt] Biró híre nélkül akar mi nevel nevezendő Rideget Betyárt az házáb[a] ne fogadgyon."[173]

A betyár szónak két jelentése volt: 1. Olyan, többnyire család nélküli szegény legényeket jelentett, akik maguk semmiféle termelőeszközzel nem rendelkeztek, és a gazdákhoz elálltak alkalmi munkákat

[166] KISS Lajos, 1955. 201–202.
[167] KISS Lajos, 1955. 517.
[168] VV 1905. okt. 22. 4. (Hazugság a szegénység.) Lásd még: okt. 27. 3.
[169] VV 1907. szept. 24. 2. (Nagy a szegénység.)
[170] VV 1909. júl. 17. 1-2. (Néhány őszinte szó.)
[171] VV 1912. febr. 6. 3. (Szaporodunk, szegényedünk.)
[172] SZABÓ Ferenc, 1964. 57–70.
[173] MNL CSML HF Protocollum Judicale IV. A. 1001. a. 2: 60.

végezni, elsősorban aratásnál *részes munkát* vállaltak. Szerették a szabad életet, ezért gyakran pásztorok, számadó juhászok mellé is elszegődtek. 2. Olyan ember, aki *törvénytelen úton*: elsősorban rablással, fosztogatással, haramiaként erőszakos ragadozással; de olykor alattomosan, sunyi tolvajlással is javakhoz jutott, amelyeket többnyire elherdált. Egyik dalunk így magyarázta:

„Ugy ég a tüz ha lobog, ha lobog,
Ugy élek én ha lopok, ha lopok […]”[174]

A betyár életforma a *létbizonytalanságot* fejezte ki, és a török hódoltságot követő visszatelepülés után gyökeret vert a dél-alföldi szegénységben. A feudalizmusban földje, telke csak a földesúrnak volt Vásárhelyen is. A jobbágyok, zsellérek magánvagyonként csupán a rajta létesített al- és fölépítménynyel, valamint személyes eszközeikkel, ingóságaikkal rendelkeztek. Vándorolni és letelepedni csak az uraság, utazni pedig a tanács engedélyével, a hivatal által kiállított *személyes levéllel*, ún. *úti levéllel* lehetett. A súlyos gazdasági bajokat fokozta az országra nehezedő Habsburg-elnyomás, amely a *nemzeti öntudatot is mélyen sértette*.

Senkiben nem kívánunk illúziót kelteni! Az igazságkereső, a nép nevében a gazdagokat megbüntető, a szegényeket támogató *betyárhős csupán folklór*, legalábbis nálunk bizonyosan az, s ezt meggyőződéssel állíthatjuk. Több levéltárunkban évekig kutattuk a betyárkérdést. Félszáznál több fond sok-sok folyóméter aktájában egyetlen olyan bűnpert sem találtunk, amellyel a betyár a gazdagok népnyúzó magatartását volt hivatva megtorolni. A legtöbb bűntényt az *erre való hajlam* hozta létre, a munka nélkül biztosított könnyebb megélhetés. Vegyük figyelembe, hány ember gazdagodott meg a rablásokból! Tetteik nem váltak ismertté, kiléphettek volna a bűnözők közül, de a kapzsiságuk újabb és újabb idegen vagyon megszerzésére ösztönözte, mindaddig, amíg el nem fogták őket. Az 1854-ben az algyői uradalmi intéző, Palásthy ellen éjszaka végrehajtott gyilkosság sem volt *betyárcselekmény*, hiszen a lakásából semmit sem vittek el – és ez igazán nem a haramiákra jellemző magatartás –, hanem *népítélet*, amelyet a nyomorgatott szegény parasztok népes, ámde névtelenségben maradt csoportja s nem egy meghatározható betyárbanda követett el. A merényletben résztvevők nagy létszáma is meghaladta a betyárbandákra jellemzőt.

Ebben a *szubkultúrában* különleges helyet foglaltak el az *úri betyárok*, akik országosan szép számmal lehettek, a Dél-Alföldön viszont a levéltári adatokban névvel jelölve egyet sem találtunk. Ők kalandvágyból, szadisztikus hajlamuk kiélése és további vagyongyűjtés végett élték *kettős életüket*. A betyárokat maga a nép is elkülönítette. Volt közöttük *lovas*-, *rabló*-, *futó*-, *kapca*-, *laci*-, *gyalog*-, *lopó*-, *falásó*-, *igazbetyár* stb. Küllős Imola ezt a „rangsort” korábban végérvényesen pontosította.[175]

Novák László a következőket írta a betyárokról: „A rideg és a betyár azonos értelemmel bírt… A XVI-XVII. századi jelentős állatkereskedelmi konjunktúra lehanyatlásával az állattenyésztésben tevékenyen résztvevő idénymunkások, betyárok munkája feleslegessé vált. Rideg állapotuk – magánzó természetük, egyedülállóságuk a birtoktalanok, nincstelenek számát gyarapította… A »betyár« név a XVIII. században alapvetően mezőgazdasági idénymunkást, rideget, azaz nőtlen személyt jelentett, de mint rossz erkölcsű egyénekre is vonatkozhatott… A betyárság tulajdonképpen életmódot, társadalmi állapotot jelentett… a betyár megnevezés… férfiakra és nőkre egyaránt vonatkozhatott. Mivel rendszerint loptak, léha, erkölcstelen életmódot folytattak, a hatóságok kellő szigorral léptek fel velük szemben… Az említettekkel ellentétben a betyár megnevezés társadalmi rangot is jelenthetett. Erről győződhettünk meg a jászkunsági adatok alapján. A hatóságok nagy erőfeszítést tettek annak érdekében, hogy a cigányságot letelepítsék, mezőgazdasági munkára ösztönözzék. Ily módon remélték nomadizáló életmódjuknak felhagyását, jó adózó polgárokká válásukat. Az egyes helységek levélhordásra kötelezte a cigányokat. A levélhordásnál rangosabb munkának számított a gyalogszolgálat, a »betyár« státusz. »Rátz Istvány a’ Betyárok közé bé vettetni instál« jegyezték fel Jászapáti mezővárosi tanácsi

[174] „Tiszavidéki Uj Nóták. Az ifjúság számára egybe gyüjtve. Kapható: Török Pál könyvárusnál, Hódmezővásárhelyen. Nyomatott: Nemes Ármin villanyos gyorsajtóján [így!] Hódmezővásárhelyen.” Betyáros dal. 8.

[175] KÜLLŐS Imola, 1988. 31.

jegyzőkönyvében 1803. szeptember 24-én: »Szükség lévén ezen Városban a' Levél hordókra, ezért őkett a' betyárok közé számítani nem lehet« – szólt az elutasító határozat…"[176]

Már a XVIII. század végén embereket vertek agyon kevés pénzért vagy élelemért. Bár a betyárok a népből jöttek, *közönséges bűnözők voltak*, vagy hamarosan azzá váltak. „[…] maga a nép is félt a betyároktól, a kiknek inkább szállást, barátságos vendéglátást nyujtott, semhogy elárulta volna őket."[177] Ezek a zsiványok gyakran *saját sors- és osztályos társaik ellen fordultak*. *Népi hősöknek vagy hazafiaknak nem tekinthetők!* Egy 1775-ben kelt testamentumban Kis Boldizsár módos jobbágy Ferenc nevű fiára így panaszkodott:

„[…] van egy fiam bujdosóban Kis Ferencz, a kit mind a tisztességes tudományokra elsőben, mind pedig annak utánna Mesterségre is ígyekeztem tanittatni, de haszontalan volt feslett erköltse miatt; ki is nem hogy jóban ígyekezte volna magát foglalni, Sőt naponként jobban el fajult gonosz cselekedeteiért az én sok szomorúságomra tömlöczöztetett; magamat javaimban meg Károsított, méhemet el lopván, fizettem is érette egy ízben fl[orenci forintban] 4[-et]. mivel azért ily engedetlen, szofogadatlan, és attyát szomorító s vég képpen el hagyo rossz fiú volt, néki semmit sem hagyok."[178]

1795-ben Betyár Nagy István végrendeletében pontosan megfogalmazta, hogy a betyár épp annak a közösségnek nem használt, amelyből származott. Midőn betyárrá vált fiát az örökösödés során megrövidítette, elhatározását így indokolta: „[…] Istvánnak pedig azért nem [hagy semmit], hogy ő mindég tsak betyár ember volt, az Kőzősnek semmit sem szolgált, sem nem használt."[179]

Miként ítélhetők meg azok a rablók, akikről 1855-ben ez a hirdetés keletkezett? „Héjja István helybeli lakosnak Csomorkányi útfélen eső tanyájára Március 22én esteli 10. óra tájban 4. rablok menvén, mi után feleségét Juhász Katalint, ki 5. napos gyermek ágyas – az ágyból kihúzták, verték és Kínozták 300. p[engő] f[orin]tot bankjegyekben elvittek; – felkéretnek a' becsűletes lakosok, hogy miután Városunkban a' lopások és rablások igy elhatalmaztak, a' kik a' fent elő sorolt rablásnak elkővetőiről valamely tudomással bírnak, azt azonnal a' rendőri hivatalnál jelentsék be, nevök el lészen halgatva. -

A' rablók személyes leírása.

egy volt magas, izmos, öltözete kopott fehér szűr, és rajthuzliba[180] igen vastag hangu, a' másik alacsony zömök, öltözve volt szűrkankó□ és magyar nadrágba kettő mivel azok kint voltak nem láttatott; a' ki ezen rablókról valamely tudósitást adhat, jelentse a' Polg[ár]mest[eri] hivatalnál. -"[181]

Néhány hónappal később: „Megye főnöki rendelet folytán Tóth József helybeli lakosnak Június 11-12ik közti éjjelen 4 fejszével fegyverkezett, be mázolt képü rablók által történt megtámadtatásáról körülményesjelentés [így!] kivántatván […]"[182]

(Megjegyezzük, hogy ez a hirdetőkönyv tele van olyan tudósításokkal, hogy kit, mikor raboltak ki. Rengeteg a gátlástalan cselekedet. Ezek mintegy 90%-a zajlott tanyán és csak 10%-a városon.)

A XVIII. század utolsó harmadára már kialakult mindaz a betyártulajdonság, ami a bűnözőt a napszámban dolgozó betyártól megkülönböztette. A haramiák társakkal, gyakran *bandába* verődve, *éjszaka* követik el bűncselekményeiket. Többnyire *lopott lovon járnak*, állatokat, pénzt, ékszert, élelmiszert és ruhaneműt *rabolnak*. Széleskörű *társadalmi összefonódásuk* van. Ennek is köszönhető, hogy 1841-től már fényes nappal is garázdálkodtak.

A dél-alföldi betyár földrajzilag körülhatárolható területen tevékenykedett, de ezt sem születése, lakhelye, sem az alkalmi rablásainak színhelye szerint nem lehet egyetlen városra vagy határrészre leszűkíteni. Rablásterületük több város és falu, olykor három, négy megye is volt. 1850 után ez a helyzet még általánosabbá vált, és nehéz eldönteni, hogy ki a vásárhelyi, makai vagy szegedi rabló.

---

[176] NOVÁK László, 1998. 524–525.

[177] VV 1904. jan. 19. 3. (A régi betyárvilág aktái.)

[178] MNL CSML HF Testamentumok I. kötet: 268.

[179] MNL CSML HF Testamentumok II. kötet: 13.

[180] „Rajthúzli = gombos nadrág: hosszú, szűk szárú, oldalt lapos rézgombos, a szár alján esetleg bőrrel borított kék posztónadarág […]" MNL 1981. 4: 299–300.

[181] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 9. „1855ik évi Mártius hó 25ik."

[182] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 9. „1855. Julius 8án, az 593/2403" bejegyzés. (A 3-as számjegyeket megfordítva, jobbra nézve írta.)

A betyárok zöme két rétegből került ki. Elsőnek a *szökött katonákat* kell említenünk. Hirdetőkönyveink tele vannak példaként itt idézett körözésekkel, hirdetésekkel: „A' n[eme]s Lovas palatinus Eő Herczegsége Regementyéből a' Reserva Escadronnyától, az el követett szökések végett a' gyalogsághoz avattatott 2 személyek, a' múlt decembernek 27dik napján Kecskemétről Katonai Lovakon, a' mellyeken Katonai szerszám vólt, el szöktek. - [Részletes személyi leírásuk következett, majd:]

[...] ezen 2. szőkőt Katonáknak el fogása, és az eránt ok teendő jelentés kívántatik."[183]

Jellemző, hogy a *dezertőröknek*[184] időről időre kegyelmet hirdettek, az alakulatukhoz mégsem tértek vissza. „Felséges Urunk[na]k kegyelmességébül, minden örökös Tartomanyokban fel kelt védelmező seregtől meg szökött Katonák[na]k Generál Pardon, vagy is örökös Botsánat, és engedelem hirdettetik, ugy hogy a' ki leg közelebb jövő december holnapnak 10ik. napjáig, magát a' kár a' Katonai Karnál, a' kár pedig a' polgári Tisztviselőknél, és Előljáróknál bé jelenti, és fel adja, vagy pedig maga Zászlója alá, mellyet el hagyott, vissza tér, és jövendőbéli maga jobbulásáról, és alhatatos hüséges maga viseléséről szoros fogadást tészen, az ollyan, ha tsak magát kűlőnőssen, más föben járó tselekedetben is nem keverte, minden legkisebb bűntetés, vagy szemrehányás nélkül vegkepen ment marad, és előbbeni tisztességében és tekintetében vég legesen vissza tétetik."[185]

Szabó Ferencet idézzük: „Már 1849. aug. 9-én arról kapott jelentést a Csongrád megyei császári biztos, hogy a szőregi csata után a honvédek közül számosan »Vásárhelyi rétnek és tanyáknak vették útjukat, Görgei táborát felkeresendők, minek valóságát erősíti a városi kapitánynak azon előadása, hogy a rétenn és tanyákonn honvédek már látottak is.« A jelentéstevő Dobozy Lajos főszolgabíró."[186]

A szabadságharc bukása után különösen sok szökött katonát és bérest keresnek, valamint a hirdetőkönyvekben több *agnoszkálásra*[187] történő felszólítást találtunk. Vásárhelyen 1850 tavaszáig mindösszesze 95 volt honvédet tudtak besorozni. A tanyák, puszták népe rejtegette őket. A betyárüldözést később már összekapcsolták a honvédek, és katonaszökevények üldözésével. „[…] a Világos utáni betyárvilág kiterebélyesedését a szabadságharc leverését követő barbár politikai üldözés, az önkényuralmi módszerek bevezetése nagyban elősegítette […]" – írta Szabó Ferenc.[188]

A szabadságharcban részt vevő katonákat súlyosan megbüntették, ezért félelmükben sem tértek vissza állományukhoz. Akit utolértek, gyakran a helyszínen agyonverték, elég volt, ha a katonai uniformis valamelyik darabját rajta találták. Ennek következtében már tömeges szökésekről is kaptunk hírt: „Az alább elsorolandó 51ik gyalog ezredbeli Cs[ászári] szabadságos katonák illetőségi helyöket elhagyván tartózkodási helyek kerestetik u[gy] m[int...]" – és 67 nevet soroltak föl![189]

A betyárt adó következő jelentős réteget az *állatőrzők*: csikósok, gulyások, juhászok, kondások, hivatalos (és nem néprajzi) összefoglaló nevükön a *pásztorok* képezték. Ők a puszták szívós, szabadsághoz szokott rideg, félrideg állattartó emberei voltak, akik nehezen tűrték a kötelmeket, és rokonszenveztek minden hasonszőrűvel, csavargóval. Az elrablott jószágokból, javakból gyakran maguk is részesedtek. Foglalkozásuk a hivatalos körözvényekben, hirdetésekben is összefolyik a betyárokéval. Többszázra rúg az ellenük hozott vagy velük kapcsolatos megszorító rendelkezés. Közülük néhány fontosat idézünk:

„Pál Gyurka a pásztoroknál ok nélkűl való csavargásáért mások rettentésére 12 pálcza űtésekre bűntettetett."[190] Korai adatunk van arról, hogy a pásztorokat kezdték számba venni, összeírni:

„A' Gazdaságok ismét intettnek, hogy Pasztoraikknak, ugymint Csikóssaiknak, Gulyássaiknak, goboljosseiknek, Juhásszaiknak, Kanászaiknak, azoknak bojtárjaiknak, Lakossaiknak, és bére[se] iknek fel iratására, a' Város Házahoz fel jöjjenek."[191]

---

[183] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 3. „Pro 12a Januar 806. publ."

[184] Dezertőr = francia szó, itt katonaszökevényt jelent. (További jelentései: ellenséghez csatlakozó, korábbi nézeteit, elveit megtagadó személy; áruló.)

[185] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 5. „Pro 19a 9br 809."

[186] SZABÓ Ferenc, 1964. 46.

[187] Agnoszkálás = a halott személyazonosságának megállapítása.

[188] SZABÓ Ferenc, 1964. 86.

[189] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 9. „855. évi Augusztus 12én a 2257/2294." hirdetés.

[190] MNL CSML HF Prot. Jud. IV. A. 1006. 2: 252. „1756. die 18a. Maý."

[191] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1788. die 2a. Mar."

A csikósok, juhászok számbavételénél ezt hirdették: „1. Mi legyék kereszt, és vezeték neve. 2. Mellyik v[á]r[me]gyéb[ül], vagy helységbül [való.] 3. volt é már valamely rosz tselekedetiért fogva, és vett é büntetést és mit. 4. mikép viseli most magát.”[192]

Szigorítják a fejadagjukat: „Mivel szük az idö mind a’ Csikósok[na]k mind a’ Gulyások[na]k egy hétre egy egy személyre, két kenyérnél többet senki ne adjon, mert eddig is csak a’ csavargók elösködtek a’ Pásztorok nyakánn, hogy sók vólt kenyerek.”[193] Vagy: „Tudva lévő azis, hogy a’ pusztákon, és Taligáknál melly sok dolgot kerűlő Csavargó emberek tartózkodnának, és tetemes károkat okoznának a’ Város Lakosainak, ezen karoknak el távoztatássa végett keménnyen meg tiltatik hogy senki az ollatén gonosztevő embereket a’ Szállásokon meg ne szenvedgye, hanem azokat űldözvén meg fogják, és az elől jároknak kezekben resignálják, azon okbul tőrténék az, hogy a’ Gujások és Kanászok számosabb kenyeret lon [így] summálnak hetenként,[194] hogy azért az ottani lappango személyek[ne]k a’ Taligáknál való ételnek meg fujtassék [így!] a’ Gulyásoknak hetenként 6. ă Kanászok[na]k pedig 3. Kenyerek fog járni.”[195]

1791 áprilisában már többoldalas tilalmat hirdettek pásztorokkal, betyárokkal kapcsolatban, amelyből részletet emelünk ki: „[…] a roszra hajlandobb szemelly helyes Lakosok és pásztorok, szolgák attyafiságnak ésméretségnek, és barátságnak szine alatt seőtt gyakrabban a már előre ell tőkéllett gonosznak kőnnyebben leendő véghez vétele végett sok jővő menő haszontalan csavargó Betyárokkal és Levél nélkül bujkáló szőkevényeknek nem tsak ideig tartó megallapodást, és Szállást Házaiknak, és kint lévő Tanyáikon szoktak adni, hanem az illeténeket magok kőzőtt hosszasabb ideig lappangtatván az Elől Járokatis lassanként gonoszul el hitetni, miértha azok már régi helyes Lakosok volnának, és az egymás segedelmével ell kővetett gonoszságokról gyanuban vétethessenek […]”[196]

1806-ból kelt hirdetés: „[…] minden gazdaságoknak parancsoltatik: hogy a Pusztákon lévő Pásztoraiknak, személyes Levelet adjanak, különben a’ kik ollyan Levél nélkül találtatnak, a’ Pusztákon, mint gyanús, és koborló személyek el fogattatnak, és érdemlet büntetéseket el veszik.-”[197] Egy hónappal később: „Mindazon gazdaság a’ Pusztáknak kerülése, és a’ koborló, ’s tolvaj Betyároknak el fogása végett, a’ Tavalyi mód szerént, alkalmatos Lovas embereket állitsanak a’ puszta-Birák mellé minden héten: és ezen rendelésnek tellyesítésére az első gazdáknak szorgalmatos gondja légyen.”[198]

1810-ben már „röghöz kötik”, mozgásukban is korlátozzák a pásztorokat. Erről így hirdettek: „[…] minden féle Pásztoroknak, valakiknek csak számadásai alatt lévő Jószága kinn a’ Pusztákon és nyomásokon vagyon szorossan parancsoltatik: hogy állandóúl a’ Jószág mellett légyenek, és ha kűlőnős dólgaik véget haza jőnnek is a’ városba, magokat a’ Város házánál jelentveni, onnan Czedulát vegyenek magoknak az ide haza való szükséges mutatásra; különben a’ kik Czedula, és engedelem nélkül ide haza tapasztaltatnak 24. pálcza űtésekkel fog[na]k büntetődni. -”[199]

1811-ből származó újabb tilalom: „Juhokat, és egyébféle Jószágot is Pásztoroktól venni, hiteles gazda jelen léte nélkül, confiscatio [elkobzás] alatt tílalmaztatik. -”[200] Utóbb már a rovott személyek, de még a lakosok nagyobb része sem tarthatott magának hátas lovakat:

„A’ helybeli Cs[ászári és] K[irályi] Tekintetes szolgabirói hivatalnak 143 sz[ám] a[latt] kelt rendelete folytán a’ már nagyon elhatalmazott rablás és tolvajlás meggátlása tekintetéből városunk területén lévő minden rovott egyéneknek a’ ló tartás szigorúan megtíltatik, – azért is azok, kik, magokat ilye-

---

[192] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „18a Maý 788.”

[193] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1788. die 9a Mar.”

[194] Kenyeret lon summálnak hetenként = több kenyeret vesznek át gazdáiktól hetenként, mint amennyire az önmaguk ellátására szükségük volna.

[195] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „18a Julý 790.”

[196] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „17a Apr 791.” (A hirdetést 1790. febr. 20-án írták alá. Itt hívjuk föl a figyelmet a tanya szó viszonylag korai említésére.)

[197] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 3. „Pro 23a Marty. 806. publ.”

[198] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 3. „806. 20a apr. publ.”

[199] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 5. „Pro 4a Mar. 810. publ.”

[200] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 6. „Pro 13a 8br 811. publ.”

neknek lenni tudják, a' most beállott országos vásárban lovaikat eladni iparkodjanak, mivel vásár után tőllök mint makacsoktól elfog vétetni, és köz ár verésen eladatni. -"[201]

Nevetséges félelmet és a hatalom tehetetlenségét tükrözte, hogy végül már a nyergek használatának eltiltásától is eredményt reméltek: „A' helybeli T. Sz[olga]bírói hivatalnak meg hagyása folytán tudatik a lakosokkal hogy nyereg engedély nyerhetésére és pedig csak rendkívűli esetekben csupán jó erkölcsü és csak helybeli földes Gazdák tanuk elő állítása mellett és csak 1 hóra ajánlhatnak […]"[202]

A betyárokat adó rétegbe tartoztak továbbá a külön alfejezetben tárgyalt *munkakerülő szegények,* de a *börtönviseltek, bűnözésre hajlamos egyének, szökött jobbágyok* is. Azt viszont világosan kell látnunk, hogy a betyárok fennmaradása és tényked́ése évszázadokig csak úgy volt lehetséges, hogy a bűnözésben vagy annak elfedésében megannyi segítőtársuk akadt. Kesztyűujj-szerűen belenőttek a társadalomba, akár a szicíliai maffia, sokáig ezért sem lehetett ellenük hatékonyan küzdeni. Gyakran nehéz megítélni, hogy ki a betyár és ki a nagyobb gonosztevő, aki a bűncselekményt elkövette, vagy az, aki azt ösztönözte, takargatta, orgazdaként a hasznából részesedett. Így alakult ki a betyárokból és cinkosaikból a **betyárvilág**, amely már korok, évszázadok jellemző megnyilvánulása volt, és számtalan elszakíthatatlan szállal kötődött ahhoz a társadalomhoz, amely *szülte* és *üldözte*.[203]

Kik voltak ők, hogyan épült föl a társadalom másik, azaz *Janus-arca*, a bűnözés világa? Elsőnek kell említenünk a *nőket*. Kutatásunk eredményeként külön tanulmányt írtunk róluk,[204] amelyet itt összefoglalunk. Az eddigi szakirodalom, elsősorban a folklór a betyárokkal kapcsolatban a nőket mint *zsiványfeleséget* vagy *betyárszeretőt* tartja számon.

A betyárvilágban a női szerep sokkal mélyebben *erkölcsi jellegű*, mint a férfiak esetében. Az egykori büntetőperes ügyiratokból ugyanis jól érzékelhetjük, hogy a legtöbb betyár-bűncselekményben vádolt nő előbb vagy utóbb más, főleg szexuális bűnperekben is megtalálható. A kurvák jelentős része itt a Dél-Alföldön betyárszerető vagy éppen tevékeny részese a rablótámadásoknak. Találkozóhelyük rendre a korabeli csárda és kocsma.

Nem véletlen, hogy 1783-ban Vásárhelyen ez a tilalom született: „Csavargó és papir nélkűl járó embert vagy Aszszonyt maga házához bocsátani, annyival inkább lakóul bé fogadni kemény bűntetés alatt ne merészeljék; Sőt inkább az ollyanokat jelentsék a' Város házánál, vagy a' M[éltóságos] Uraságnál."[205] Hasonló tilalomról számolt be Novák László Kecskemétről, már 1751-ből.[206] A jelenség tehát nem volt elszigetelt!

Nagy Katalin tanú 1768-ban beszélte, hogy a vásárhelyi Rácz Miska 23 éves és Nédő Jutka 20 éves együtt paráználkodtak. Nédő Jutka „[…] soha nem volt jó életű, mert mindenkor csak a' Korcsmákat űzte, leste, ott tanczolt, és mint egy Bétyár Aszszony ugy viselte magát."[207]

Volt közöttük *orgazda*. 1779-ben Nagy Andrásné Pásti Kata 35 éves vásárhelyi kálvinista asszonyt vallatták az úriszéken: „Mi végre vagyon Istállodba azon *Tolvaj gödör*?" – kérdezték tőle. „Repás verem volt" – válaszolta. De akkor „Mit keresett benne a lopott Süveg?"[208]

A *„bëtyárbandában"* nők is aktívan részt vettek. Ilyen esetről tudunk pl. 1817-ből, amikor hárman álltak az úriszéki bírák előtt: „Andrásy Sámuel, Nagy Mária, és Nyíri Sófi mind vásárhelyiek Kováts István Földvári Hodájának fel-verettetésével vádoltatván […]"[209]

1850-ben a szegedi Lovászi József őrmester már 29 olyan személyt tartott nyilván, akik „[…] útlevél nélküli csavargóknak [minősültek és], kik folyó esztendei Aprilis havában Szeged város hatósága részéről lakhelekre vissza utasittattak." Közülük 11 fő férfi, a többi nő, akik 17 és 30 év közöttiek

---

[201] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 9. „1856. Januar 20án" a 44. számú hirdetés.
[202] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 9. „Február 17én 1856. 135. tétel: 350/436."
[203] SZENTI Tibor, 1980. 7: 91.
[204] SZENTI Tibor, 1995. 277–284.
[205] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 1. „1783. Die 7a Decz."
[206] NOVÁK László, 1986. 103.
[207] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 4: 980. (1768. júl. 26.)
[208] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 6: 361. „1779. die 22. Xbris."
[209] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 10: 669. 1817. nov. hava. 58., 59. és 60. sz. alatt.

voltak. Májusban 21 személyt kaptak el, közülük 11 volt a nő. Szeptemberben 11 főből 4 nőt találtak. Októberben 16 főből 7 nő volt, és végül novemberben 11 főből 6 a nők száma.[210]

Külön „kasztot" alkottak a *passzushamisítók,* akik jelentékeny haszonért végezték ezt a tevékenységet. A korabeli jegyzőkönyvek tanúsága szerint ezek elzüllött, korhely életmódú, kocsmai adósságokkal küszködő íródeákok, tanácsi írnokok, kistisztviselők voltak, akik könnyen hozzájutottak a tanács pecsétjéhez és az üres nyomtatványokhoz. Mások kézírását, szignóját ügyesen hamisították. Különösen nagy volt az értéke a *pásztorcédulának, személyes levélnek* vagy *utazócédulának* és a *marhás levélnek*.

Az *orgazdák* nagyobb része szintén a népből került ki. Marhakereskedők, lókupecek, ékszerészek, zsibárusok, parasztgazdák stb. vették át a lopott vagy rablott értékeket, és adták tovább. Ezen az üzleten jelentős hasznot húztak. 1804-ben fogalmazták: „[…] a Betsületes Tanáts által bé nyújtott Instantiának [kérvénynek] következtében a gyanus életü s Tolvajságban, a vagy Orgazdaságban találtató Földes gazdák szállás Földeik el vétetését, és más jámbor életű Lakosok[na]k való adattatását jóvá hagyni méltóztatott volna […]"[211]

A *perzekutorok*[212] és a *csendőrök*, *tanya*- és *pusztakerülő katonák*, később *rendőrök* egy része a betyárokkal cimborált. Gyakran előfordult, hogy a kiküldött fegyveresek nagy felhajtást színlelve, de szándékosan más irányba mentek, nem ott keresték a betyárt, ahol rejtőzött. Eredménytelenségüket a betyárok jutalmazták. A hatósági személyek egy része pedig nem mert a betyárokkal kikezdeni. A bőrét féltve inkább futni hagyta őket.

A betyárcinkosok között magas rangú hivatalnokok, rendőrtisztek, zsandárparancsnokok, bírók, ügyvédek stb. is szerepeltek. Nem egy polgári család úgy gazdagodott meg, hogy nappal hivatalból betyárt üldözött, éjjel pedig a sikertelen portya után elfogadta a *„bëtyáradót"*.

A *tanúvallomási jegyzőkönyvekből* az a megdöbbentő kép alakult ki, mennyire gyáván viselkedtek a megtámadott emberek. Életerős tanyást egész családjával és szolgálóival együtt sakkban tart, megkötöz és kifoszt egy-két korommal bekent vagy kendővel takart arcú, sokszor csak botokkal vagy villákkal, ásókkal fölfegyverkezett zsivány, akikről később kiderült, hogy nem furfangjukról, netán testi erejükről híres *lókötők*, csupán a szomszéd tanya alkalmi rablásra kapható béresei voltak. Ebből a magatartásból következik, hogy a veszély elmúltával gyakori a *sunyi parasztok, kereskedők alattomos följelentése*. Jó példa ez arra is, hogy a nép csak „kényszeredett barátja" volt a betyároknak, de amint a rabló összeláncolt kézzel állt a bíróság előtt, megjött a bátorsága; ahogy a halódó oroszlánba még a szamár is belerúg. Az ilyen ember kárvallottként vagy tanúként jelentkezett, és a gyanúsított ellen vallott.

„Jólovú" Marton gazda, amikor 1889-ben megfaragta lécvázas gondolkodószékét, a betyárok által rendszeresen elvitt, elrablott lovainak emlékére a bútor háttámlájára két nyerges lovat vésett.

A betyár számára a tanyavilág *búvóhelyet* és *megélhetést* nyújtott. Különösen kedvezett a betyárkodásnak a vásárhelyi Puszta, ahol a XIX. század közepéig tanyák sem voltak, csak a pásztorok kunyhói, talyigái, a nádastavak és a nyílt síkság, ahol kilométerekre elláthattak. Nem volt véletlen, hogy a Békés megyeiek gyakran jogos panasszal éltek a Puszta felől fenyegető fosztogatók miatt.[213]

Károlyi Sándor a vásárhelyi bírákhoz írt első levelében, 1722-ben elrendeli, hogy „[…] egy rendes akasztófát állíttassanak a gonoszok megzabolázására."[214] A kettős akasztófát (*Patibulum*[215] néven jelölik a kézzel rajzolt térképen) a Nyomás közepén, a szentesi úthoz közel, egy halmon: az *akasztófadombon* állították föl. Az oszló tetemet elrettentésképpen gyakran a leeséséig rajta hagyták a ragadozók zsákmányaként. Nem sokat ért. A pusztakerülők őrségét a XIX. század elején már alaposan meg kellett erősíteni.

---

[210] MNL CSML SzF IV. B. 1106. 3/1850. Általános iratok. 1851. máj. 24.

[211] MNL CSML HF Tanácsülési Jkv. 8. könyv: 72-73. 1804. febr. 10.

[212] Perzekutor = megyei csendbiztos, üldöző.

[213] SZABÓ Ferenc, 1964. 76.

[214] SZEREMLEI Samu, 1911. 4: 436.

[215] Patibulum: a római kivégzőeszköznek, a keresztnek azon keresztszára, amelyet Krisztussal cipeltettek a Via dolorosán a Golgotáig. (A kereszt függőleges szára mindig a sziklába rögzítve állt.) A fölfeszített kiszenvedése után a patibulumot a holttesttel együtt leengedték. Az akasztófának így lett áttételesen a keresztszára patibulum, amelyen a kivégzett függött.

„Jólovú" Marton gazda gondolkodószéke.

1804-ben a tanácsülési jegyzőkönyvbe ez került: „[…] ennekútána Hétről Hétre minden Gazdaság egy lovas embert adni köteleztessen, s = e képen a 14. Gazdaságtól 14 Lovas emberek öszve gyüjtetvén, két szakaszokra osztassanak, és Pusztákat egy s = egy Város Hadnagyának társaságában két oldalról szüntelenűl kerüljék, kiváltképpen éjtszakának idején a Barmok körül szorgalmatossan járván nagy serénységgel vigyázzanak így mind a Pásztorok bátrabbakká tétetthessenek, és egyszer s = mind Őket Gazdák fel esmérhessék, mind pedig a rossz, és kártékony Tolvaj emberek el vadittassanak."[216]

Külön alfejezetet képezhetne a Rózsa Sándornak az 1848–1849-es szabadságharcban betöltött szerepével kapcsolatban kialakult téves szemlélet eloszlatása. (Itt csak rövid vázlatot adunk róla.) Rózsa Sándornak Vásárhelyen rokona élt és szeretője is volt: „Veszelka és Rózsa Szegedi illetőségű rablóknak Hold Mező Vásárhelyen lakó rokonai kitudása szükségeltetvén, felhívatnak a' lakosok, hogy e' czélra segéd kezet nyújtva azokat a' Városi Biztosnál további intézkedés végett jelentsék be. -"[217] *Rúzsa Sándor* vagy egyszerűen csak *Sándor*, ahogy itt a nép nevezte, gyakran megfordult városunkban, ezért őt nálunk is helyi betyárként emlegetik.

„[…] Rózsa Sándor 1813. július 16-án született Szegeden, az alsótanyai pusztarészen […] A félárván maradt Rózsa Sándor iskolába nem járt, csikósbojtárként nőtt fel. Alig 23 éves korában került először összeütközésbe a feudális rend törvényeivel, amikor 1836-ban két lovasbetyárral együtt két tehenet elrabolt [...]"[218]

1840-ben Szegeden már polgárságért könyörög, de elutasítják: „Minthogy valamint egy részrül az – hogy a' kőnyörgönek bizonyos élete módja nints úgy más részről az is, hogy ugyan azon könyörgö rosz maga viseletű, sőtt már büntettve is vólt légyen – köz tudományra lenne: ez okoknál fogva Nevezett Rósa Sándor ebbéli kérésétől elmozdíttatik."[219]

Szabó Ferenc írta: „Valamelyik szegedi írástudó ember segítette a betyárvezért abban, hogy 1844 végén kérvényt terjesztett elő V. Ferdinánd császárhoz, ki nem töltött büntetésének elengedése és az

[216] MNL CSML HF Tanácsülési Jkv. 8. könyv: 72–73. 1804. febr. 10.

[217] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 9: „1856ik év Márczius 9én" kelt 217. 597/721. hirdetés.

[218] SZABÓ Ferenc, 1979. 2: 51.

[219] MNL CSML SZ Tanácsi Jegyzőkönyvek 1840-ből. 514. jegyzet, 96.

ellene hangoztatott súlyos vádak eltörlése érdekében."[220] A szökésben lévő, bujkáló bandavezérnek a szabadságharc segített. 1848. október 3-án Kossuth alföldi toborzó útja során Szegvárról óriási viharban érkezett meg Vásárhelyre Egressy Gáborral, aki akkor írnoka volt, és Jókai Mórral, az ifjú íróval. Itt a város és a megyei elöljárók fogadták. Többek között kérték, hogy Rózsa Sándort mentesítse büntetése alól, aki Kossuth aláírásával *amnesztiát* kapott, és úgynevezett *szabadcsapatot* alakíthatott. (A menlevelet másnap reggel Jókai vitte és Félágyháza körül átadta valamelyik betyárnak, talán éppen Sándornak.) Rákótzy Zsigmond őrnagynak a Szegedre írt leveléből idézünk:

„Kérem édes elnyomott közös Hazánk nevében a tisztelt tanácsot, szólítsa fel Rózsa Sándort is, hogy iparkodjon mentől előbb embereit öszve húzni, és hozzám csatlakozni. Jöjjön ő Becskerekre, onnan Versecre. Ha itt nem lennék, tudósítást veend itt hol létemről.

Kelt Versecen November hó 29-én 848."[221]

A december 4-én kelt tanácsi levél engedett a kérésnek. Közben Nádasdy Sándor ezredes a következő levelet intézte Egressy Gábor kormánybiztosnak 1848. okt. 29-én: „Kormány Biztos urnak folyó hó 25-én az országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett, s tárgyalás végett ide áttett iratában a Rózsa Sándorféle csapat parancsnokságára nézve előterjesztett véleménye helyeseltetvén: – Kormány biztos úr ezennel oda utasittatik; – miszerint parancsnokságát az emlitett csapatnak rögtön adja át Bánhídy Imrének; Szerencsey föhadnagynak pedig ezen rendelet tartalmáról értesítvén utasítsa hogy csapatjához térjen vissza."[222]

Rózsa Sándor fokosforgató, karikás ostorral és pisztollyal durrogtató legényei csakhamar megunták a fegyelmet, és visszatértek eredeti mesterségükhöz: rabolni, fosztogatni kezdtek; karácsony előtt pedig a seregük is végleg szétbomlott.

Kossuth Lajos levele Egressynek a kormánybiztos november 27-én kelt tudósítására válaszul: „Sajnálattal vette ugyan az orsz[ágos] honvédelmi bizottmány az alsó vidéki táborozásoknál, különösen pedig a Lagendorfi ütközetben magát oly lelkesen viselt Rozsa Sándor féle csapatnak felbomló félbeni lételét, és ezt éppen e perczben, midőn a hazának edzett karokra olly annyira szüksége van. -"[223] Egressy azt is panaszolta, hogy Rózsa Sándorék elfogtak négy szekér lőport, amiért az iiért jutalmat nem kapták meg. Kossuth Vukovicsot utasította az eset kivizsgálására.

Kossuth újabb levele került elő, amelyet Csuka (a keresztneve hiányzik) honvéd ezredeshez írt 1848 decemberében: „Egyébiránt a haza jelen helyzetében a guerilla csapatok szükségeltetvén mindenütt ezek alakítására Önnek gondja legyen […] igaz jónak látván ha Rózsa Sándort vagy 50 legénnyel reá lehetne bírni, hogy vállalna két havi szolgálatot Nemegyei (tábornoki örnagy) alatt a Bakonyban."[224]

Egressy Gábor jelentése '48 decemberében Kossuthnak: „A Szegediek nem csak bánják Rózsa Sándornak inneni elvonatását, sőt kivánni látszanak azt; s a nemzetörök vele szolgálni nem igen hajlandók. Külön csapatot kelend tehát állitani Rózsa Sándornak – kinek hollétét kitudván, ma fogom felkeresni, – és más csapatot a Szegedi lovas nemzetőröknek […]"[225]

Markó Árpád levéltáros 1962-ben kelt levele Szabó Ferenc Békés Megyi Levéltár igazgatóhoz: „A két világháború között húsz évig szolgáltam az akkori Magyar Hadtörténelmi Levéltárban […] A '48-as levéltári anyagot kezelő referenseim[226] többször mutattak nekem leveleket honvédparancsnokoktól, amelyekben kérik a fővezérséget vagy a minisztériumot, hogy csak Rózsa bandáját ne küldjék hozzájuk, mert ez a társaság katonai szempontból nemcsak értéktelen, hanem káros. Ha portyázásra, hírszerzésre, vagy – amit leginkább vártak tőlük – vakmerő megrohanásokra küldték, az rendesen rablással, fegyelmezetlen garázdálkodással végződött s özönével jöttek a panaszok ellenük."[227]

---

[220] SZABÓ Ferenc, 1979. 2: 53.

[221] SZABÓ Ferenc, 1979. 2: 54.

[222] MNL HL 104. 29. sz. (Itt mondunk köszönetet dr. Varsányi Péter István tszv. tanárnak, aki a Rózsa Sándorra vonatkozó négy, az Országos Levéltárban általa megtalált dokumentumot közlésre átengedte.)

[223] MNL HL 104. 15. sz. 1848. nov. 30. (Kossuth L. levele Egressynek Rózsa Sándorról és Vásárhely adakozásáról.)

[224] MNL HL 104. 1. sz. és 286. sz. 1848. dec. 23.

[225] MNL HL 104. 307. sz. Szeged, 1848. dec. 27.

[226] Referens = előadó, itt: az a beosztott munkatárs, aki a talált anyagról beszámolt.

[227] SZABÓ Ferenc, 1979. 2: 55.

Rózsa Sándorról még századunkban is keletkeztek adomák Vásárhelyen. Bartók Ferenc fuvaros egykor '48-as katona volt. Timár nevű lovát a híres königrätzi ütközetből hozta, és a „szélnél is sebesebb volt". Amikor megdöglött, gyászolta, és bánatában a kocsmába ment, ahol ezt mesélte a cimboráknak:

„[…] fuvarba mentem Aradra, az 50-es években, az egyik csárdában, hol éjszakára kifogtam, egy csomó duhaj ember mulatott. Járta a nóta, a muzsika, a táncz és folyt a bor. Az egyik mulató ember, látva, hogy nekem is mozog a lábam az asztal alatt, kényszeritett, hogy én is tánczoljak azzal a takaros fehércseléddel, aki az ölében ült s mikor amugy istenigazában megforgattam a menyecskét, egy üveg bort a fejemre öntött s azt mondotta:

– Ezért a szép tánczért ujból megkeresztellek és ezzel a menyecskével együtt a keresztfiunknak fogadunk.

– De hát kicsoda kend? – kérdeztem a mulató embertől:

– Mögmondom azt is. *Én vagyok a Rózsa Sándor, e mög itt a szeretőm, a Jáger Mári!...*"[228] (Tetten érhetjük, amint a hirhedett méregkeverő Jáger Mari már életében folklórizálódni kezdett.)

Rózsa Sándorról a folklór dalok és ponyvák formájában is emléket őrzött meg. Békés István könyvében két fejezetet is szentelt ennek: Rózsa Sándor – „betyárok csillaga" 108. old., és Rózsa Sándor a „Lélekidomár" markában, 229. old.[229] Legutóbb Bálint Sándor a válogatásában adta közre Kálmány Lajos[230] és Szeghy Endre[231] gyűjtéséből azt a két dalt, amelyeknek egyazon címe van: „Nóta Rózsa Sándorról". Szabó Mátyás gyűjtése: „Rózsa Sándor rabulejtése".[232] A vásárhelyi Dura Lajos könyvkiadónál jelent meg egy ponyva a „Kis regények" sorozatban, négy kötetben, amelyet Fejérváry József írt: „A betyárvilágból. Rózsa Sándor esetei a vásárhelyi Erős Molnár Áronnal" címmel. Kiss Lajos: Régi népdalok Hódmezővásárhelyről[233] című gyűjtésében két dalt is közöl „Rózsa Sándor nótája címmel". Ez a felsorolás csupán töredék a Rózsa Sándorról szóló folklórirodalomból.

A forradalom bukását követően Vásárhelyről meg kell még említenünk a Szabó testvéreket: Mihályt és Pált, akik Németh Istvánné Vata Mári Hatrongyos útféli tanyájában gyakran menedéket kaptak. Gátlástalan rablók voltak, akikről megannyi legenda, ponyvairodalom keletkezett. A testvérek orgazdája Nagy Szabó Pál volt. Dús István földbirtokos tette ártalmatlanná őket. Makó közelében, Kiszombor határában, Perjámos alatt 1858. jún. 16-án éjfél után 3 órakor egy istállóban mélyen aludt a két zsivány. Dús rájuk ordított, és a felpattanó Miskát ő,vagy a róluk szóló dal szerint a zombori nótárius, szíven lőtte. Palkót, a bátyját Dús többedmagával megkötözte, és Szegedre húrcolta. Halálra ítélték. A szegedi vár udvarán kikötötték, és, hogy halála biztos legyen, 6 katona lőtt rá.[234]

A folklórból a Szabó gyerekek sem hiányozhatnak. Fekete, azaz Fejérváry József ponyváján kívül Kiss Lajos népdalgyűjtésében is szerepelnek. A 29. dal Szabó Palkó nótája. A hosszú szöveget teljes terjedelmében, Kiss Lajos eredeti közlésében – a Rózsa Sándor nótájával együtt – alább mellékeljük:

Kiss Lajos idézett kötetében még ezt írta: „Azt is mondják, hogy Nótás Szabó is »szóbeli embör« lett, mivel cimboraságban állott Szabó Pál és Miska vásárhelyi betyárokkal, de – sohase keveredett bajba, nem úgy, mint a fia Pista, ki Ráday kezébe került és fel is akasztották Szegeden."[235]

Kiss Lajos a fentebb közölt vers eredetéről így írt: „A nóták szereplőiről meg kell említenem a következőket. A 29 számú szövege A két Szabó cím alatt megjelent a helyi lapban. Vetró Lajos Endre tette közzé. Szabó Palkó és Miska híres, nevezetes betyárok voltak Vásárhelyen és a szomszéd vármegyékben; az öreg Nótásnak rokonai, 1859-ben készítette róluk e verset"[236] – ti. Nótás Szabó Pál.

---

[228] VV 1907. márc. 8. 3. (Rózsa Sándor keresztfia.)

[229] BÉKÉS István, 1966. 108–147., 229–264.

[230] BÁLINT Sándor, 1961. 244.

[231] BÁLINT Sándor, 1961. 245.

[232] BÁLINT Sándor, 1961. 321.

[233] KISS Lajos, 1927. a 28. és a 29. számú dal.

[234] SZENTI Tibor, 1979. 9: 125–135. és FEKETE (FEJÉRVÁRY) J., 1903. (A ponyva utolsó lapjain.)

[235] KISS Lajos, 1927. 7. * lábjegyzete.

[236] KISS Lajos, 1927. 12.

DURA-FÉLE

KIS REGÉNYEK

1. SZÁM.

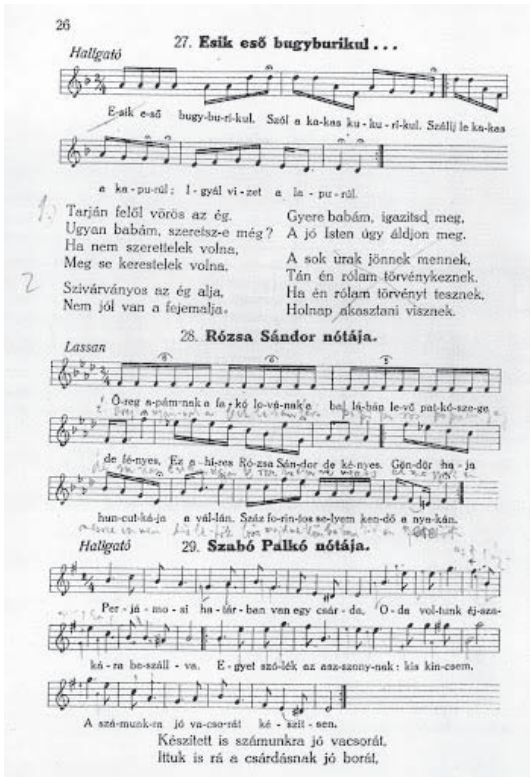
A BETYÁRVILÁGBÓL

RÓZSA SÁNDOR ESETEI
A VÁSÁRHELELYI ERŐS MOLNÁR ÁRONNAL

I.

Ára: 4 fillér.

KIADJA: DURA LAJOS KÖNYVKIADÓHIVATALA
HÓDMEZŐVÁSÁRHELY, DEÁK FERENC UTCA 15.

26

27. **Esik eső bugyburikul . . .**

Hallgató

E-sik e-ső bugy-bu-ri-kul. Szól a ka-kas ku-ku-ri-kul. Szállj le ka-kas a ka-pu-ról; I-gyál vi-zet a la-pu-ról.

Tarján felől vörös az ég.
Ugyan babám, szeretsz-e még?
Ha nem szerettelek volna,
Meg se kerestelek volna.

Szivárványos az ég alja,
Nem jól van a fejemalja.

Gyere babám, igazítsd meg,
A jó Isten úgy áldjon meg.

A sok urak jönnek mennek,
Tán én rólam törvénykeznek.
Ha én rólam törvényt tesznek,
Holnap akasztani visznek.

28. **Rózsa Sándor nótája.**

Lassan

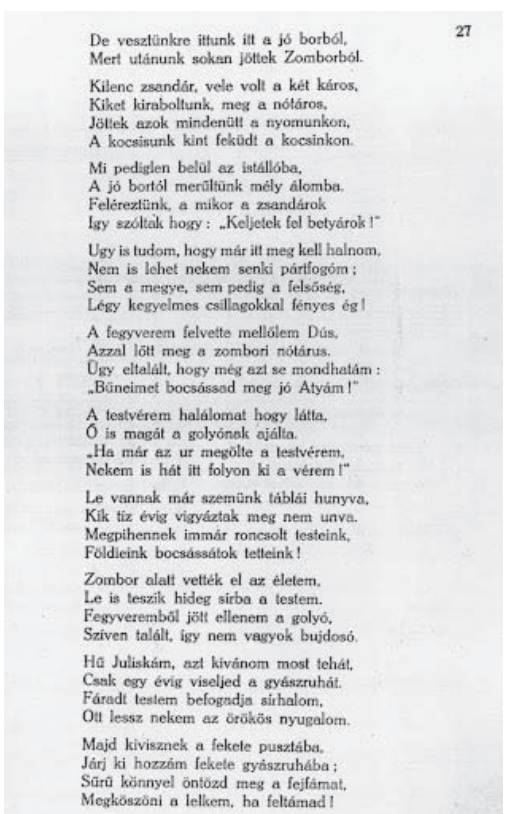
Ó-reg a-pám-nak a fa-kó lo-vá-nak e bal lá-bán le-vő pat-kó-sze-ge de lé-nyes, Ez a hí-res Ró-zsa Sán-dor de lé-nyes. Gén-dör ha-ja hun-cut-ká-ja a yál-ján. Száz fo-rin-tos se-lyem ken-dő a nya-kán.

29. **Szabó Palkó nótája.**

Hallgató

Per-já-mo-si ha-tár-ban van egy csár-da, O-da vol-tunk éj-sza-ká-ra be-szál-va. E-gyet szó-lék az asz-szony-nak: kis kin-csem. A szá-mun-kon jó va-cso-rát ké-szít-sen.

Készített is számunkra jó vacsorát,
Ittuk is rá a csárdásnak jó borát,

27

De vesztünkre ittunk itt a jó borból,
Mert utánunk sokan jöttek Zomborból.

Kilenc zsandár, vele volt a két káros,
Kiket kiraboltunk, meg a nótáros,
Jöttek azok mindenütt a nyomunkon,
A kocsisunk kint feküdt a kocsinkon.

Mi pedigen belül az istállóba,
A jó bortól merültünk mély álomba.
Feléreztünk, a mikor a zsandárok
Igy szóltak hogy: „Keljetek fel betyárok!"

Ugy is tudom, hogy már itt meg kell halnom,
Nem is lehet nekem senki pártfogóm;
Sem a megye, sem pedig a felsőség,
Légy kegyelmes csillagokkal fényes ég!

A fegyverem felvette mellőlem Dús,
Azzal lőtt meg a zombori nótárus.
Ugy eltalált, hogy még azt se mondhatám:
„Büneimet bocsássad meg jó Atyám!"

A testvérem halálomat hogy látta,
Ő is magát a golyónak ajálta.
„Ha már az ur megölte a testvérem,
Nekem is hát itt folyon ki a vérem!"

Le vannak már szemünk táblái hunyva,
Kik tíz évig vigyáztak meg nem unva.
Megpihennek immár roncsolt testeink,
Földieink bocsássátok tetteink!

Zombor alatt vették el az életem,
Le is teszik hideg sírba a testem.
Fegyveremből jött ellenem a golyó,
Szíven talált, így nem vagyok bujdosó.

Hű Juliskám, azt kívánom most tehát,
Csak egy évig viseljed a gyászruhát.
Fáradt testem befogadja sírhalom,
Ott lessz nekem az örökös nyugalom.

Majd kivisznek a fekete pusztába,
Járj ki hozzám fekete gyászruhába;
Sürü könnyel öntözd meg a fejfámat,
Megköszöni a lelkem, ha feltámad!

28

A nagy utcán végig menni nem merek,
Mert én talpig fekete gyászt viselek.
Fekete gyász, tiszta fehér zsebkendőm,
Mert meghalt az, ki volt kedves szeretőm.

30. **Irígylik a bajuszomat . . .**

Hallgató

I-rígy-lik a ba-ju-szo-mat, Ezt a pi-ci jó-szá-go-mat. Ki-pö-dö-rin-tem a vé-git, Ugy me-gyek az, úgy me-gyek az ut-cán vé-gig.

31. **Igyunk egyet, nagyot, hosszút . . .**

Hallgató

I-gyunk e-gyet, na-gyot, hosz-szút. A jó ló-ra nin-csen rossz út. De a rossz-nak tél-be, nyár-ba Ke-reszt bé-kó-ba a lá-ba.

Akárki minek tart engem,
Kis Petinek hívnak engem.
Sok szép asszony szeret engem,
Karja közé szorít engem.

Nincs egyebem a rózsámnál;
Az is zálogban van másnál.

Ha valaki kiváltaná,
A jó Isten megáldaná.

El kell menni, ha esik is,
Bárha nehezen esik is.
Itt kell hagyni ezt a házat,
Benne a jó barátokat.

32. **Már barátim legyünk készen . . .**

Lassan

Már ba-rá-tim le-gyünk ké-szen, Men-jünk in-nét ha-za. A mu-lat-ság már e-lég volt, Hagy-juk azt más-kor-ra. É-des gaz-dám, már el-mé-gyünk, Szí-ves-sé-ged meg-kö-szön-jük. En-ge-del-met ké-rünk. En-ge-del-met ké-rünk.

Rózsa Sándorról szóló nóták.

A betyárkodás, „czégéres ragadozás", rablás, falásás, kegyetlenkedés mind általánosabbá vált. Néhány vonatkozó hirdetést idézünk az 1850–1860-as évekből: „A' Rablások, lopások már annyira elhatalmaztak városunkban, miként tovább az éjjeli őrök öreg gazdái hanyagságukat söt a' városi lakosság némely részének makacsságát elhalgatni nem lehet, azért is szoros kötelességűl tétetik minden öreg gazdáknak és a' lakosságnak, hogy kerűleteikben azonnal éjjeli őrt fogadjanak, és a' felfogadott éjjeli őrt a város biztosánál be irassák, mert a' kik ezen rendeletnek makacsul ellen szegűlnek azoknak részükre tulajdon költségekre a' város által fog bár mi árért éjjeli ör fel fogadtatni, kinek fizetésit ha másként nem executio [végrehajtás] utján is megfogják fizetni."[237]

„Hirdetmény. Tekintve a' múlt évi [1854] October 28tól Csongrád megye terűletén elő fordult rőgtön birósági eseteket, tekintve a' sűrűn előforduló 's rögtönbírósági eljárást igénylő bűntényeket, a' rögtönbíróság további fen állása szükséges. -"[238]

„Tapasztaltatván, miként sokan csolnakokkal a' víz által elöntött tanyák között járnak és ott a' helyett hogy jót tennének lopnak, azért is szigorúan meghagyatik minden csólnak és hajó tulajdonosoknak, hogy csolnakjukat se maguk, se pedig más által ily czélra használni meg ne engedjék[...]"[239]

„Gyömrő Molnár Istvánnak a' Kutasi utfelen levő tanyáján életes kamarája gonosztevők által kiásatván 6 köböl búzáját elvítték, a' nyombautasítónak neve titokba tartása mellett 10 f[orin]t jutalmat ajánl. –"[240]

„Csanki József és Péter helybeli lakosok Szöllősoldalon levő tanyájukról f[olyó]. hó 14én virradóra két lovaik lopattak el[…]"[241]

„Lőkös Pálné 1579. sz[ám] a[latti] lakásáról tolvaj kulcs kinyitásával 7 véka buzája és 4 véka lisztje eltolvajoltatott[…]"[242]

„Szél Pálnak pusztai tanyáról, f[olyó]. évi Dec[em]b[er] 9re viradora 7 zsák búza, 1 zsák liszt, 1 ½ véka tarhonyát kamarájából ellopatott[…]

Folyó hó 12én szombatra víradóra Toth Pál Pusztai tanyájáról, a' kamara kiásása után el oroztattak […]"[243] (és hosszas felsorolás következett az elrabolt ingóságokról.) Stb.

Levéltárunkban az 1863–1864-ből fennmaradt jegyzék egy évig nyomon kísérte a fogvatartott személyeket, és jó társadalmi keresztmetszetet adott arról, hogy kik, miért és mennyi időre kerültek lakat alá. Megtudjuk, hogy 107 férfi és 29 nő, összesen 136 ember raboskodott. A férfiak foglalkozásuk szerint így különültek el:

1 szolga, 3 béres, 1 csősz, 1 dohánykertész, 10 tanyás, 38 napszámos, 19 földműves, 4 juhász, 1 csordás, 5 kupec, 1 éjjeli őr, 1 kocsmáros, 1 kereskedő inas, 11 iparos (csizmadia, molnár, szűcs, cukrász, ács, tálas és cserepes), 1 csavargó, 1 kiskorú (anyjával van), 2 szakmája nincs, 3 Csanád megyei elítélt rab, 1 elítélt rab, 1 jogász és 1 zongoratanító.

A nők foglalkozásuk szerint így különültek el: 6 szolgáló, 6 napszámos, 1 földmíves nő, 2 elítélt rab és 14 foglalkozás nélküli.

Vallási felekezetük szerint a férfiaknál volt 80 református, 20 római katolikus, 2 görög nem egyesült hitű, 1 evangelikus, 1 izraelita, és 3 személynél nem volt jelezve. Nőknél: 23 református, 3 római katolikus és 3 esetben nincs jelezve.

Családi állapotuk szerint a férfiak között volt 18 nőtlen, 83 nős, 1 özvegy, és nem jelezték 5 főnél. Nőknél: 11 hajadon, 17 férjes és 1 özvegy.

Az elkövetett bűntett és vétség megnevezése, férfiaknál: 1 rablógyilkosság, 5 gyilkosság és vétkes emberölés, 1 gyilkossági bűnszerzés, 1 életbiztonság elleni kihágás, 4 rablás, 2 rablásbani elősegítés, 1 lopás, 37 tolvajlás,[244] 2 súlyos testi sértés, 1 vérfertőzés, 3 erőszakos nemi közösülés, 1 testi sértés és

---

[237] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. 6. 9. „1856ik évi Februar 10én: 93. sz."

[238] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. 6. 9. „1855. Octóber 21én."

[239] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 9. „1855. Április 21én."

[240] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 10. „1863ik év Január hó 11."

[241] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 10. „1863ik év. Január hó 25."

[242] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 10. „1863ik év. Január hó 25."

[243] MNL CSML HF Hirdetőkönyv. d. 10. „1863 évi December 13án"

[244] A lopás és tolvajlás között nem érzünk alapvető különbséget, csupán az egykorú dokumentum szóhasználatát követtük.

kegyetlenkedés, 2 veszélyes fenyegetés, 1 gyermekvesztésben való részvétel, 1 csalásban részesség, 1 gyújtás (gyujtogatás), 2 bűnpalástolás, 33 orgazdaság, 1 zsarolással párosult csalás, 6 vallásháborítás, 1 kihágás.

Nők esetében: 4 gyermekvesztés, 1 gyermekvesztésbeni részvétel, 4 tolvajlás, 2 lopás, 15 orgazdaság, 1 gyilkossági bűnszerzés, 1 bűnpalástolás, 1 gyújtás (gyújtogatás).[245]

1869-ben, amikor már elviselhetetlenné vált a *közbátorság*, Szegeden megjelent Ráday Gedeon királyi biztos és hű vallatója, Laucsik Márton vizsgáló bíró. Még az 1842–1843-as, már feledésbe merült eseteket is elővették. Középkori kegyetlenséggel bántak el betyárral, ellenzéki értelmiséggel egyaránt. Vásárhely hivatalos értesítést kapott a gróf úr megérkezéséről:

„Hmvásárhely város tanácsa

A Tekintetes főszolgabírói hivatalnak

Helyben

Gróf Rádai [így!] Gedeon belügyminiszteri osztálytanácsosnak a többek közt Csongrád megye területére is, a közbátorság helyreállítása végett királyi biztosúl lett kiküldetését tárgyazó, és továbbá ezen királybiztosnak nagy horderejű működésébeni esély támogattatását meghagyó 147/869 eln[öki]. sz. magas belügyminiszteri leirat […] tudomás és szoros ahoz alkalmazkodás végett megjegyeztetvén […]

Január hó 21. tartott üléseiből […]

A főbíró."[246]

Ráday két év múlva városunkba is ellátogatott:

„Tekintetes Tanács!

Midőn f[olyó]. November hó 6án gr[óf]. Ráday Gedeon kir[ályi] biztos úr városunkat látogatásával szerencséltette, a tiszteletére rendezett banketten, a kiséretiben levő Kormos Béla, Laucsik Máté, Kapeller János vizsgáló birók, továbbá Vichovich Imre főszolgabíró s Szél Farkas s[egéd]. szolgabiró s Török Bálint első alispán úrak társaságában mint a város vendégei részt vevén, tisztelettel kérem a t[ekintetes] tanácsot méltóztasék fön tisztelt urak, mint a város vendégeit fejenként illetékes 2 f[orin] t. 2 xr [korona] részvény dijt. összesen 15 f[o]r[int] 40 xr. [krajcár] kifizetés végett a közpénztárból kiutalványozni.

HMVásárhely 1871 Nov. 16án

Teljes tisztelettel A tekintetes tanácsnak alázatos szolgája

Ábrai Károly

mint bankett rendező."[247]

Rádayéknak sikerült a dél-alföldi betyárvilágot majdnem teljesen fölszámolni. (1872-ben távozott.) Nem így Vásárhelyen, ahol ennek az első világháborúig megannyi nyomát találtuk.

A Vásárhely és Vidéke írta: „Három évvel ezelőtt, 1899 szeptember kilenczedikének egyik sötét éjszakáján történt, hogy Lázár Lajos földbirtokosnak réti tanyájáról vakmerő bátorsággal eltolvajoltak 4 darab szép lovat, melyek mintegy 2000 korona értéket képviseltek."[248]

Néhány évvel később újabb betyárról tudósít a lap: „[…] Érdekes vendége érkezett tegnap városunknak, a kinek nevére még sokan fognak bizonyára emlékezni. Forrai János helybeli illetőségü magyar ez a vendég, a ki most szabadult ki a váczi fegyházból, ahol nyolcz évet töltött legutóbb, mert máskor is volt lakója a hires váczi fegyháznak. Forrai egy elkésett alakja volt a régi betyárvilágnak, a kinek a lókötés volt legkedveltebb foglalkozása, de azért más egyéb is odaragadt a kezéhez, ha hozzáférhetett."[249] A börtönben 164 koronát keresett, és kitanulta a szabóságot.

---

[245] MNL CSML HF II. 380/1864. t[anács] ü[lési határozatok]. „Értesítő jegyzék Csongrád Megye fenyítő törvényszéke előtt 863. évi Augustus 1től 864. évi Julius végéig vád alá helyezett és ítélt egyének számáról."

[246] MNL CSML HF II. 24/1869. sz. t. ü. Ráday Gedeon működésének biztosítása tárgyában.

[247] MNL CSML HF II. 1132/1871. sz. t. ü. Ráday városunkba érkezett.

[248] VV 1902. jún. 8. 7. (Lókötés a tanyák közt.)

[249] VV 1906. okt. 5. 3. (Egy régi betyár szabadulása.)

„Tompai Ferencz nevezetes ember is volt annak idején. Most már kissé megöregedett, megtörte a sok raboskodás […]

Tompai egyike volt azoknak, akiknek nagyon sok bajuk volt a rendőrséggel, törvényszékkel és börtönnel is. Hét vármegyében ismerték a nevét. Vásárhelyen módos gazda volt Tompai, de azért nem idegenkedett attól, hogy elkalandozva messze vidékre, egy-egy lovat ne lopjon, hol innen, hol amonnan.

Háza volt a városban, kün pedig Kutas mellett a Kispusztán 13 hold jó földje is.

[…] Összesen vagy 5–6-szor állt a birák előtt […] Legutóbb 1904. október hó 7-én szabadult ki; akkor orgazdaság miatt volt elitélve.

[…] 1905-ben lólopás miatt két évi fegyházbüntetésre itélték és Váczra vitték el a fegyházba. Innen tegnap bocsátották szabadon […]

[…] A földecskéje, a mely még az apjától maradt rá, eluszott. *Elment mindennek az ára a rabtartásra* […]"[250]

Zöldi Márton a Vásárhely és Vidéke 1909. áprilisi egyik lapszámában két romantikus történetet beszélt el Elek Istvánról, aki szintén „híres betyár volt" városunkban.[251]

Az utolsó betyár Farkas Jancsi volt. Róla is született ponyva, amelynek néhány tanulságos mondatát érdemes idéznünk:

„Ki ez a Farkas Jancsi?

Egy dologtalan semmirekellő, a ki az eszét mindig azon jártatja, hogyan lehet becsületes emberek becsületes kenyerét elrabolni […]Negyvenkét rablás terheli Farkas Jancsit, és egy gyilkosság bűntette."[252]

Farkas Jancsi kocsin járt, dohánycsempészéssel és nagy állatok, elsősorban szarvasmarhák elrablásával foglalkozott, de a disznótolvajlást sem vetette meg. A Tisza-szélen Maczelka Jóska volt az egyik orgazdája, a másik pedig Nemes Nagy Pál, akinek Kistelek melletti tanyájában, ahol bort is mértek, gyakran meghúzta magát. A ponyva szerint húsz évet ült már rablógyilkosságért. Amit bizonyosan tudunk, hogy 1890 őszén Tyll László csendőr főhadnagy felszámolta Farkas bandáját, de 1891. febr. 26-án megszökött. A kisteleki csárdában elfogták és tíz évet kapott. Fiatal szeretője, Kovács Eszti öngyilkos lett. Farkas a szabadulását követően a vásárhelyi Kistópart utcában lakott. Sűrűn eljárt a nagyállomás felé, a Török vendéglőbe inni. Miután ott egy legény megsértette, fokosával kizavart minden ivót, de többé nem betyárkodott.

„Az egykori betyár, aki már pár éve csendes lakója a városnak, arra vetemedett, hogy a közönséges verekedők módjára, másodmagával megtámadott Ujvároson egy mészárost miután agyba-főbe verték, a rendőrök közbeléptére hagyták ott a véres verekedés szinhelyét […]" Ebben az időben Farkas Jancsiról azt beszélték, hogy disznókupecséggel foglalkozott. Történt, hogy Fejes János kupectársával a Széchenyi tér 7. szám alatt Pap Sándor kocsmájában megtámadták Kovács János mészárost, aki fölindulásában hazaszaladt egy taglóért, de visszatérve vele, Fejes kicsavarta a kezéből, és a földre gyűrte, ahol taposni kezdte, miközben Farkas Jancsi egy bottal iszonyúan verte. A mészáros már sok sebből vérzett, amikor a rendőrök megmentették a haramiák kezéből.[253]

1910. szept. 22-én egy újságíró beszélgetett Farkas Jancsival, az 1880-as évek hírhedt betyárjával, akit „egy időben 200 csendőr üldözött." Így jellemezte Farkas küllemét: „[…] még mindig egyenes dereku öreg ember […]"

Farkas Jancsi a csendőrök hibáit így foglalta össze: 1. Mindig éjszaka akarták elfogni, amikor a sötétben könnyebben megugrott, különösen azért, 2. mert nagy zajt csaptak. Így vélekedett: „Járni-kelni kell szabadon, félelem nélkül, emberek közt, városban, falun, lehetőleg közel a csendőrök fészkéhez, itt az ördög sem gyanakszik rá. Igy csináltam én." Elbeszélte, hogy ha a csendőrök polgári ruhában járnának, akkor is nagyobb eredményt érnének el, mint a sok zörgő sarkantyúval, karddal, amely messziről elárulja őket. „De azért én czivilben is megismerem a csendőrt, mert mind ugy jár, mintha nyársat nyelt volna."

---

[250] VV 1907. okt. 12. 3. (Egy hires lókötő szabadon.)

[251] VV 1909. ápr. 11. 5. (Vásárhelyi hires betyár.)

[252] „Farkas Jancsi rablóvezér elfogatása és élete, vagy a kisteleki csendőrség hőstette." Nyomatott: Engel Adolfnál, Szegeden. (A Németh László Városi Könyvtár ponyvairodalmi gyűjteményében.)

[253] VV 1907. szept. 18. 3. (Farkas Jancsi megint szerepel.)

Farkas Jancsi és bandatagjai.

Érdekes és fontos megjegyzést tesz a betyártörténetek folklorizálódására. Mondja, hogy volt rá példa, amikor őt egy nap alatt a nép négy különböző helyen is „látta", miközben ő itthon heverészett Vásárhelyen; mert „A nép csak képzelődik s ezzel félrevezeti a csendőröket."[254]

Farkas Jancsi közvetlen társairól két eredeti fotót őriz a Tornyai János Múzeum.

Gyilkosok és gonosztevők

A magzatvesztéstől, újszülött-ölésen keresztül az idős emberek elpusztításáig nagyon sokféle gyilkossággal találkozhatunk. Két egyforma körülmény nincs közöttük. A motivációk is szerteágazók, hiszen a vallási fanatizmustól a szerelmi féltésig, a szégyentől és felelősségre vonástól való félelemtől a nyereségvágyból elkövetett gyilkosságokig e bűntett megannyi típusával találkozhatunk. A kiváltó ok viszont minden esetben a *társadalmi körülmény* – elsősorban a *szegénység* és *munkanélküliség* –, amely a *tudatlansággal párosul*. A bűnperek vádlottjai gyakran a nevüket sem tudták leírni, helyette *keresztet rajzoltak*. Városunkban a református egyház hiába igyekszik iskolába kényszeríteni híveit, hiába működik már 1723 óta gimnáziumuk. Ebben a korban, 1700–1920 között az, aki a butaságra alapoz, az *kősziklára épít*.

Az erőszakos halálesetek száma a XIX. században rohamosan emelkedik Vásárhelyen. Böszörményi Ede kutatása szerint 1800–1810 között még csak 5, 1841–1850 között 14, míg 1851–1860 között már 24 fő volt. A század első felében 42, a második felében pedig 78, szinte megduplázódott,[255] míg a város lakosságának száma nem ilyen arányban növekedett.

1723-ban egy vásárhelyi asszony, Csengeri Zsuzsanna mérgezni kezdte urát. Az esetről Kovács Erzsébet tanú vallotta, hogy amikor elment hozzá egy másik asszonnyal találta és: „[…] egy Tálba kovász formába keveritő valamelly materiat együtt kapta, mellyetis azonnal hamariába elduktannak, és azután az Embereh soha jora valo élete, és egesseghe nem vólt, mind addigh meghlen egy Tót Aszszony orvossaghot adván nekie, ă be adott mérghet ki nem hánta vólna […]"

Kovács Katalin tanú vallotta, hogy Csengeri Kata és nővére a köszvényes lábukra „[...] szedne merghes pokot, ha /: szarik vál[adék]ot :/ […]" és azt magyarázták Kovács Katalinnak, hogy „[…] mi-

[254] VV 1910. szept. 23. 2–3. (A bujdosó betyár. Nyilatkozik még Vitális Imréről, a körözött sárréti haramiáról.)
[255] BÖSZÖRMÉNYI Ede, 1993. 727–728.

vel ez ă mi Gazdánk Toth Szabo Matyas, és Moczy Marton roszszul tartyák ă Felesseghieket, enekkem ă Predikatorné fonyásomra egy mariast fogh adni es azon palinkat vévén mind ezen ă mi Gazdánk[na] k Tóth Szabó Mattyassnak, és mind Móczy Martonnak ăgyuk megh innyi abb[a] ă pok mérget és ugy az Uranakis adgyuk jol palinkat innyi, hogy atul el aluván mi hárman, tudni illik én. és te […],fojczuk megh ă Gazdat, ha hamar megh nem talalna halnyi […]" A mérgezést követően, amikor Csengeri Zsuzsa férje a hánytató gyógyszetől jobban lett, megölte feleségét.[256] Városunk egyik legsötétebb gyilkossági sorozatát csecseműik elpusztításával a lustaságáról már fentebb említett, biszexuális Barta István a XVIII. század közepén folyamatosan követte el feleségével együtt. Bűnperét 1756-ban tárgyalták. Kérdezik Bartát: „[…] miképpen tőrtént a Gyermekidnek meg őletéssek?

Két gyermekim természet szerént való halállal hólt meg, a több[i] 10. gyermekeim Feleségemmel egymásnak őnként való akaratyából esett halálok […] az feleségem mondotta : vagy ágyékát vagy torkát, vagy szíve iránt meg kell nyomni, mindjárt meg hal s. mások nem veszik észre, a mintis úgy cselekedett a feleségem az én eltőkéllett akaratommal együtt."

Az asszony vallotta: „Az első természeti halállal hólt meg, a másikis, a harmadikis. Ketteit meg nyomtam szoptatásban s. úgy hóltak meg, a tobbit torkánál fogva kezemmel fojtottam meg.

Mi okra nézve cselekedted ezeket?

Azért cselekedtem mert mindenkor kínzott az Uram hogy úgy mond szaporán lésznek gyermekeim, és azon okból cselekedtem […]"[257]

Ugyancsak 1756-ban történt városunkban, hogy önbíráskodó férfiak egy gyalog katonákkal szerelmeskedő koldus asszonyt agyonvertek. Horváth Mihály, az egyik vádlott vallotta: „[…] Csaki Pál malma alatt meg találtuk, és ott lévén az István nevü emberis, eö kezdette mindgyárt verni […] es miis ütöttük vertük baltákkal [értsd: fokosokkal…]

Micsoda Tagjába vágta Méhszáros János az baltát azon Aszonynak?

Tulajdon szájjából hallottam hogy majd a s[alva] v[enia] valagába akasztom a baltát, amintis Szemem láttára oda vágta, s úgy húzta vonta […]" Egy bottal a lábát verték, ruhájából kiforgatták és mezítelen huzkodták, majd az árokba beledobták.

Pap István vallotta: „[…] Méhszáros János a baltát a szemérem testébe belé vágta […]", ezután „Horváth vagy háromszor meg űtötte a balta nyelével, mondván kely fel, eleget aluttál már […]" De a farába akasztott fokos minduntalan kiszakadt. Végül kihúzták az utca közepére és ott hagyták. Az asszony három óra múlva meghalt.[258]

1780-ban Horváthné Csontos Erzsók 30 éves asszonyt vallatták:

„Hány gyermeked volt egész életedbe[n]?

Volt tíz gyermekem, és mostis viselös vagyok a tizen egyedikkel."

Varga Jánosné bába vallotta: „[…] egymás után öt gyermeke halva Születet, kik közzül kettönek a feje öszve volt törve. A hetedik elevenen Született, de hasáról és lábárol darabonként Szakadozott le a böröcske. A nyolczadikis eleven vólt, de a tanu egyik[ne]k sem vólt halálán jelen. A kilenczedik halva született […] A Tizedik[ne]k semmi baja nem volt egésséges Fiu gyermek volt tsak hogy kicsiny volt, ez is miképpen halt meg a Tanu nem tudgya […]"

Aranyné Erdös Judit tanú vallotta: „[…] A midön halva hordozta [Horváthné] a gyermekét, a Tanu elött, es mások elöttis jó kedvel beszéllette. No ugymond meg halt már a bubám nállam, nem érzem mozgását, holott más jámbor asszonyok az ollyatén véletlen történetet inkáb Sirva panaszolnák mások elött."

Amikor terhes volt, a magzatokat méhében összetörte, s „[…] ugy zörgöttek mint a csont a fejek." Máskor magzatűző-szert ivott, a megszült gyerekeket pedig megölte.[259]

1829-ben tárgyalták Tompai Anna 20 éves lány pörét, aki immár másodszor érett lánygyermeket szült hajadon fővel. A szülés az ólban zajlott: „[…] a tőle született gyermeket a Patkányok kölönös

[256] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 1: 6–13.

[257] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 415–444.; 492–545.; 810–838. SZENTI Tibor, 1993. 43–44.

[258] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 3: 572–589.

[259] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 6: 427–433.

prádályára az Ol szinbe a gaz kőzzé tette mind anélkül hogy valakinek túttára adta volna […]" Részlet az orvosi halotti látleletből: „[…] A' test húsatúl nagyobb részint meg fosztva, nevezetessen : a' Képe, úgy hogy a' nyelve a' száj nyíláson ki tsüngne, a' nyaknak kivalt képen bal óldala; a bal karja egészen hibázott, hasonloképen a' bal lábának nagy része."[260] A patkányok ugyanis elevenen szétrágták.

1842-ben tárgyalták Brinzik Erzsébet *gyermekvesztő* bűnpörét. A lányanya fiúgyermeket szült. Így vallott: „[…] kimentem a' házvégibe egykis szín alá, ott alig állottam meg, azonnal meglett a' kis gyerek […] az se nem mozdult, se nem nyikkant egyetis, én tehát a' szégyent akarván kikerülni, hirtelen az ott lévő 's két fára felállitott kád alá tettem, az alatt a' kád alatt volt egy két kapa sarga föld, azt elébe taszitottam a' kis dednek […]

[…] hogy a' szégyent kikerüljem valahogy, az egyik ujammal feje lágyát benyomtam […]"

Részlet a halotti orvosi vizsgálat jegyzőkönyvéből: „[…] Az homlok csont felső része le vólt nyomva; bal szeme külső szegleténél karczolásnak jelei látszotak, hasonló csekély karczolások nyomai nyakának mind hátulján, mind elején találkoztak. A' szajnak jobb szeglete másfél hüvelynyi hosszaságra be vólt szakitva; az also állkapcza két helyen összetörve […]"[261]

Az 1874-ben zajlott gyermekgyilkosságot vallási fanatizmus motiválta. Idézzük a Vásárhelyi Közlöny „Helybeli újdonságok" c. rovatából „A nazarénus szélmolnár áldozata" című írást:

„Terjedelmes nyilatkozatott vettünk a »hivők« (nazarénusok) gyülekezetének nevében Nagy János és Tóth Ferenc hivőktől, melyben először jelzik, hogy Szabó Józsefnek borzasztó tettét, ki gyermekét megáldozta, magok is elitélik, másodszor csak »szóbeszédnek« s igy valótlannak nyilvánitják azon hirünket, mintha egy társuk ujabban lóval áldozott volna, azt kérdezik, tovább mért nem mondjuk meg annak nevét aki ezt tette egyébbiránt fönebb emlitett Szabó József is csak nevét viselte a hívőségnek, valósággal nem volt az! Fölhozzák hogy ezért őket nem lehet elitélni, hisz más felekezetbeliek közül is hányan ülnek börtönben? hányat fogatott el Ráday? végül kijelentik hogy senkivel visszálkodásba élni nem akarnak, áldozataikat a soltár szerint folytatják s végre az isten szerető lelkét kivánják – mindnyájunkra!… Ámen!"[262]

Böszörményi Ede írta: „A nazarénusok fanatizáltságának legszomorúbb példája Sz[abó] J[ózsef] szélmolnár levágta másfél éves leánya fejét 1874-ben, a református halotti anyakönyv [VIII. k. 93. 1.] az észrevételek rovatban megjegyzi: »Ábrahám módjára akarván áldozni.«"[263] Az utóbbi mondatot Böszörményi Ede nagytiszteletű lelkipásztor szóban így magyarázta: „Mózes I. könyve 22. fejezetének 10-13. részében az olvasható, hogy amikor Ábrahám felvitte a hegyre gyermekét feláldozni, már éppen nyúlt fiáért, hogy késével elvágja torkát, amikor az égből Isten angyalának szózatát hallotta: »Ne nyújtsd ki a te kezedet a gyermekre, és ne bántsd őt […]«, hanem helyette áldozd föl a bokorba szarvánál fogva fennakadt kost. A szélmolnár is késsel a kezében várta a mennyei hangot, de az most nem jött. Istenfélő ember lévén, levágta hát lánya fejét." Nem kívánunk felekezeti vitába keveredni, a magunk álláspontját illetően annyit azonban elmondhatunk, hogy a cselekedethez elsősorban *vallási fanatizmusra* volt szükség, amely bármelyik szekta vagy nagy vallás hívében *egyéni adottságától függően* kialakulhatott.

A hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár a folklór szempontjából is különleges anyagot őriz: *helyi történetekből, dalokból* álló *ponyvairodalmat*, amelyet vásárhelyi, szegedi és szabadkai nyomdákban állítottak elő. Szerzőik az esetek egy részében ismeretlenek, illetve föltételezzük, hogy ezeket maga a kiadó fogalmazta. A néhány lapból álló, fedőlapjukon illusztrált füzetek datálás nélküliek, korábban sehol sem gyűjtötték és nem jegyezték be, de az eseményeket követő napokban, hetekben már árulták őket, így mégis következtetni tudunk a megjelenésük korára. Közülük nem egy a XIX. század végén sűrűsödő, erkölcsileg mind fölháborítóbb helyi tömeggyilkosságokról néha prózában, máskor pedig versben szól olvasóihoz. Becses értékek, hiszen nemcsak az eseményeket követik nyomon igen nagy tárgyi hűséggel, hanem a közvélemény ítéletét, tehát a *közösség véleményé*t is tükrözik.

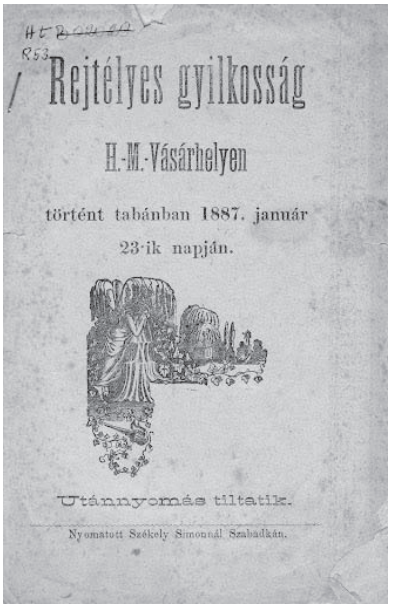
---

[260] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 12: 555.

[261] MNL CSML SzF IV. A. 53. a. 14: 357–358.

[262] VK 1874. máj. 3. Hatodik évf. 18.: 3.

[263] BÖSZÖRMÉNYI Ede, 1977. 3: 283. A 19. jegyzet.

Rejtélyes gyilkosság

H.-M.-Vásárhelyen

történt tabánban 1887. január 23-ik napján.

Utánnyomás tiltatik.

Nyomatott Székely Simonnál Szabadkán.

GYILKOS ASSZONY

VAGY

A SZERELMI FÉLTÉKENYSÉG ÁLDOZATA.

Igaz történet.

Az 1884. évi XVI. t.-c. alapján minden utánnyomás tiltatik.

A ponyvák címlapjai.

Egy fakult ponyva lapjairól, 1887-ből megtudjuk, hogy Kotormán Ferenczné Olasz Juliannán a gyilkosa 11 mély sebet szúrt és vágott késével. A dulakodás közben még a haját is kitépte. A tettes ismeretlen maradt.[264]

Ezekben az évtizedekben „Külső Tarján Észak-nyugati részén" találtak rá özvegy Sinka Katalin holttestére, akit szerelemféltésből a saját szobájának gerendájára akasztott föl a menye, Karácsonyi Lidia. A családi tragédia úgy történt, hogy az özvegy összeállt Budai Istvánnal, akit a menye elszeretett. Nem akart rajta az anyósával osztozkodni, ezért előbb megfojtotta, majd azt a látszatot keltve, hogy az idős asszony öngyilkos lett, a testet fölakasztotta.[265]

1891-ben Mihály Lajos „Erzsébet-útszéli" tanyás gazda családjával dolgozni ment egy másik tanyára. A 10 éves Etelka nevű lányát otthon hagyta a 19 éves Kopornyik István béresének felügyeletére

GYÁSZFÜZET

MIHÁLY ETELKA

erőszakos halálának emlékezetére.

A magyar népnek tanulságul előírta:

Fodor Béla.

A szerencsétlen leányka kiszenvedett 1891. évi julius hó 23-án.

Utánzás tilos.

Kapható Türök Pálnál H.-M.-Vásárhelyen, III. Lévay-utcza 38.

A ponyva címlapja.

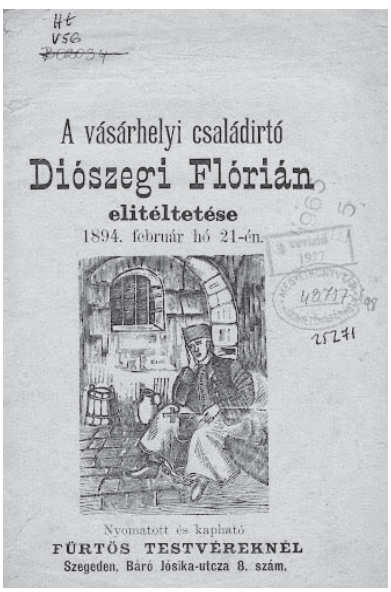
[264] „Rejtélyes gyilkosság H.–M.–Vásárhelyen, történt Tabánban 1887. január 23-ik napján. Nyomatott: Székely Simonnál, Szabadkán."

[265] „Gyilkos asszony vagy a szerelmi féltékenység áldozata. Igaz történet. Nyomatott: Engel Adolf nyomdájában, Szegeden."

bízva. A „[…] béres a kis leányt, miután megerőszakolta, torkánál fogva a földhöz nyomta és fejét egy fejőszékkel oly kegyetlenül verte széjjel, hogy mikor az orvosok boncolták a kis leány hült tetemét, 18 darabra törve találták a koponyáját.” A béres véres tette után megszökött, de elfogták.[266]

A következő megrázó gyilkosságot 1893-ban jegyezték föl. Jellemző, hogy több ponyva is született a rémtörténetből. Göcző Florián törvénytelen gyermek volt, aki anyja egyik szerelméből született. Az asszony később férjhez ment Diószegi Máté tanyás gazdához, aki – a ponyva szerint – a kutasi út elején, a Városi Téglagyár után lakott. A gazda örökbe fogadta és a nevére íratta a *fattyút*, de sohasem egyeztek egymással. Augusztus végén ünnepély volt a városban, ahová a legény hazajött mulatni.

„A városi népünnepélyen tánczra kért egy szép kékszemű leányt, kinek nevét nem tudja. A leány nem ment el vele tánczolni s lenézte, mert szegény. Ez őt nagyon elkeserítette s haza ment a tanyára.” Este 11 és hajnali 1 óra között volt otthon. Megvacsorázott, majd mikor a család elaludt „[…] ekkor fogamzott meg lelkében a démoni gondolat, hogy elpusztítja apját, anyját és testvéreit, hogy vagyona legyen.”[267] Behozott egy baltát, és azzal az ágyukban az egész alvó családot lemészárolta. „Ez bevert homlokkal, az széthasadt fejjel”[268] találtatott. (A további részletek: a temetésről szóló siralmas versek és a nyolc meggyilkolt búcsúztatója voltak.) Flóris ezután visszament a népünnepélyre, és még két lánnyal táncolt. A nyolcszoros gyilkost 1894. febr. 22-én ítélték el. Ifjú korára való tekintettel 15 évi fegyházbüntetést kapott. Jellemző, hogy a gyilkosságról még két további ponyva is született.[269]

A ponyvák címlapjai.

---

[266] „Gyászfüzet Mihály Etelka erőszakos halálának emlékezetére. A magyar népnek tanulságul előírta: Fodor Béla. A szerencsétlen leányka kiszenvedett 1891. évi julius hó 23-án.” Török Pál kiadása, nyomatott Engel Adolfnál Szegeden. Az idézet helye: 3–4. old.

[267] „Egy szivtelen gyilkos, ki apját, anyját és hat testvérét kegyetlen módon meggyilkolta.” Török Pál könyvárus nyomatta Engel Adolf műintézetében, Szegeden. Az idézetek helye: 5. old. (Itt jegyezzük meg, hogy a címlapon nem Diószegi Flórist látjuk, hanem egy fényképet Rózsa Sándorról, ahogy a theresienstadti börtöncellájában megvasalva, terpeszállásban áll. Békési István szerint [1966. 243. old.] ezt a Bucsánszkyék által is fölhasznált fotót még az 1868 és 1872 között megjelent „Wiener Volksbücher” (Bécsi Népkönyvek) új sorozatának 25. száma, a „Rosza Sandor [így!] magyar rablókapitány különös élettörténete” c. 40. lapos füzet címlapján közölték. A vásárhelyi ponyva címlapján lévő kép ennek rossz másolata. A fotót egyébként Bálint Sándor is közölte: „A szögedi nemzet” 3. kötetében, az 513. oldalon. (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1978/79-2. Szeged, 1980.) Bálint Sándor a kufsteini börtönt jelölte meg a fénykép születési helyéül. Ezekből a példákból láthatjuk, hogy a ponyvák egy képet hány, össze nem függő esethez, tévedések sorozatával használtak föl.)

[268] „Diószegi Flóris elitéltetésének Versei és Börtöndalai. Tanulságul a népnek. Kapható: Török Pál könyvárusnál H.–M.–Vásárhelyen.” Nyomatott: Engel Adolf műintézetében, Szegeden.

[269] „Nyolcz ártatlan meggyilkolva. Történt H.–M.–Vásárhelyen, 1893. évi augusztus hó 21-ikén.” Kapható: Török Pálnál. Nyomatott: Engel Adolfnál, Szegeden. „A vásárhelyi családirtó Diószegi Flóris elitéltetése 1894. február hó 21-én.” Nyomatott: a „Fürtös Testvéreknél Szegeden.”

A gyilkosról 1910-ben újra értesülünk. November 30-án levelet írt a vásárhelyi rendőrségre. A cikkből megtudjuk, hogy Diószegi Flóris leülte a rászabott 15 évet az illavai fegyházban, és kitanulta a szabómesterséget. Szabadulása után „[…] uj életet kezdeni és tisztességes munkával keresni kenyerét, kivándorolt Amerikába, ahonnan most, a napokban adott először életjelt magáról.

Diószegi Flórián még az elmult esztendő nyárutóján kiszabadult a fegyházból s hazaérkezve Vásárhelyre, a rendőrségen kieszközölte, hogy részére egy Amerikába szóló utlevelet adjanak, hogy szégyenével elbujdosson az ismerős emberek elől. Az utlevelet a börtönben teljesen megjavult embernek Darvassy Gyula rendőrfogalmazó szerezte meg […]

Egy éve már, hogy átvitorlázott a tengeren s *Clevlandban* telepedett le, ahol e hónap elején meg is nősült." Göcző Flórián néven élt tovább. Levelében ezt írta haza:

„Itt Clevelándban, ahol igen sokan vannak magyarok, *nyitottam szabóműhelyt* és egy magyar családnál váltottam kosztot és lakást. Ennek a családnak volt egy 22 éves leánya, aki már Amerikában született. *Ezt a leányt november hó másodikán elvettem feleségül.*

Most már tudom, érzem, hogy teljesen elszakadtam a multtól és megkezdtem azt az életet, amelyben *becsületes munkával akarom levezekelni a bünt* [...]" Cleveland egyik forgalmas utcájában nyitotta meg az üzletét.[270]

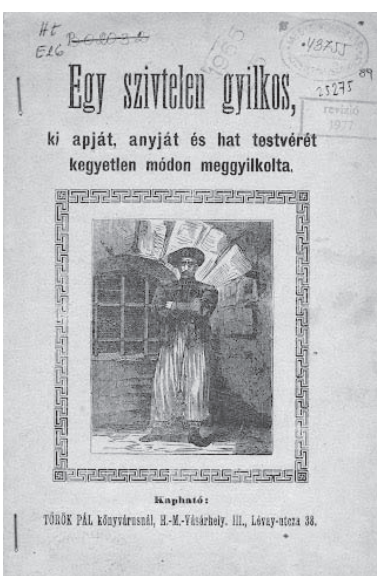
Az országosan nagy fölháborodást kiváltott arzénes gyilkossági pert részletesen ismertetjük, hiszen a népi kuruzslás, az önemésztő népi mentalitás és a deviáns életmód tipikus példáját látjuk benne. A per a szegedi királyi törvényszék kirendelt bírósága előtt, Hódmezővásárhelyen zajlott. A vádlottakat a tárgyalásra a szegedi Csillagbörtönből nagy kísérettel hozták, vitték.

„Az orvul megtámadott társadalom torló hatalma, a bíróság, eljött számon kérni […] a vádlottaktól s ezek között a boszorkányok nagy és fő mesterétől, Jáger Maritól azokat az ép testből erőszakos módon kiüzött lelkeket, akik nekik semmit sem vétettek soha életükben.

[…] némelyike sápadt, vézna, félig kiaszott arczczal ül a bírák előtt […] még is átvillan a nézők lelkén a szánalom, valami, a részvétszerűségnek egy kis halovány sugára, hogy lehetnek ezek a bűnösök félig áldozatok is."[271]

Jáger Mári bába volt. Leírását, jellemzését így kaptuk meg: „[…] telt ránczos arczával, szúró, bántó szemeivel […]" nézett; vagy: „Jáger Mári arcza nem árult el semmit. A fagyos közöny, a semmivel nem törődés, szinte a határtalan megrögzöttség kinyomatát festi ránczokkal telt arczára, honnét sanditva szúr két bent ülő sötét szeme."[272] A tárgyalásokon rendre süketséget szimulált, és arra hivatko-

Nyolcz ártatlan
meggyilkolva.
Történt H.-M.-Vasárhelyen, 1899. évi augusztus hó 21-ikén.
Kapható:
Török Pál könyvárusnál H.-M.-Vásárhelyen
III. ker. Lévay-utcza 38. szám.
Emerencia 16 éves
Katalin 18 éves
Diószegi Máté
Diószegi Mária
Engel Adolf, fővárosi Bucsuzó műintézete Szegeden. 3810

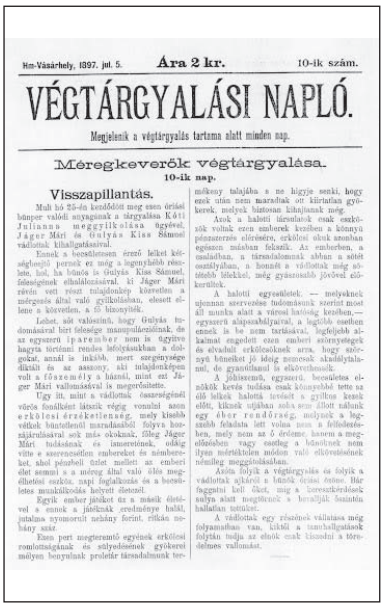

Egy szivtelen gyilkos,
ki apját, anyját és hat testvérét
kegyetlen módon meggyilkolta.
Kapható:
TÖRÖK PÁL könyvárusnál, H.-M.-Vásárhely. III., Lévay-utcza 38.

A ponyvák címlapjai.

[270] VV 1910. dec. 1. 3. (Diószegi Flóris Amerikában.)

[271] Végtárgyalási Napló, 1897. 1: 1.

[272] Végtárgyalási Napló, 1897. 1: 2.

Hm-Vásárhely, 1897. jul. 5. Ára 2 kr. 10-ik szám.

VÉGTÁRGYALÁSI NAPLÓ.

Megjelenik a végtárgyalás tartama alatt minden nap.

Méregkeverők végtárgyalása.

10-ik nap.

Visszapillantás.

A HÓDMEZŐ-VÁSÁRHELYI

MÉREGKEVERŐK.

Szalai Jáger Mári a bíróság előtt.

Irta: Ifj. NÓTÁS SZABÓ PÁL.

Ára 2 kr.

A

Hód-Mező-Vásárhelyi

MÉRGEZÉSI GYILKOSSÁG

BŰNÖSEINEK

ELITÉLTETÉSE

IRTA

Zalán Elemér.

Ára: 3 kr.

Lepage Lajos könyvnyomdája H.-M.-Vásárhely.

A Végtárgyalási Napló cikke és a gyilkosságsorozatról készült ponyvák címlapjai.

zott, hogy nem érti, mi történik körülötte. Dr. Balassa Ármin törvényszéki orvos a vádlottak elmebeli állapotáról így nyilatkozott a tárgyalások végén: „[…] akaraterejük változást nem szenvedett s így elmebeli állapotuk a rendes s korlátoltságot nem mutat."[273]

A királyi törvényszék elnökbírója: Báró Konrádseim Oszkár, szavazóbírák: dr. Czukor Ignátz és Hevesi Kálmán törvényszéki bírók, pótbíró: Kurucz Antal. Közvádló: Dobák Béla királyi főügyész-helyettes. Védők: Singer Sándor ügyvéd, dr. Wilheim Arnold, dr. Draskóczy Pál, és mások. A tárgyalást 1897. március 16-án kezdték.

Elsőnek Kóti Juliánna meggyilkolását tárgyalták, aki Gulyás Kisékhez szegődött cselédnek. Ezt követően több életbiztosítást kötöttek rá a helyi *temetkezési társulatokkal*. Gulyás Kis Sámuel vádlott mondta: „A feleségem iratta be a halotti társulatba […]

Elnök: Hány helyre iratták be Kóti Julist?

Vádlott: 17 helyre."[274]

Ezt követően megkezdődött a mérgezése. Jáger Máritól azt kérdezik, hogy adott-e *szerecsikát*, higanytartalmú mérget a szegénységben élő Kóti Juliannának, de ő ezt tagadta. Azt viszont elismerte, hogy székfű és timsó keverékét készített neki. Kóti Julianna hányt és hasmenése volt. A halála után 100 f[orin]t. hiján megkapták érte a biztosítási pénzeket. Az ügyész meg is kérdezte Gulyás Kis Sámuelt: „Azt mondta a felesége ugy-e, hogy ha Julist megmérgezik, hát sok pénzt Kapnak?"

Balassa Ármin kérdezte tőle: „Hány órát dolgozott naponként?

Vádlott: Éjféli 1-2 óráig én voltam fent, azután a feleségem. Délbe, este egy órát pihentünk, mert *iparember* voltam én mindég."[275] Nyilvánvaló, hogy a sok munka, a viszonylagos szegénység és a jobb életre való törekvés motiválta tettét.

Július másodikán Varga Julianna meggyilkolását tárgyalták. Varga Julisra 14 *egyletben* kötöttek biztosításokat. Vádlottak: Jáger Mári, Varga Lidi, Csordás Lidi és Szappanos Juczi.

Varga Julis mérgezésére a Vásárhelyen kedvelt népi ételbe, a *dörölyébe* keverték bele a szerecsikát. Azonban senkit se tévesszen meg e név, hiszen Jáger hazudott, mindenki arzénport kapott! Az elnök kérdezi is tőle: „Tudja maga mi a szerecsika?

Jáger M.: Tudom hogy szappanfőzésre használják.

Elnök: Hát az arzént, vagy *egérkövet*?

[273] Végtárgyalási Napló, 1897. 22: 1.

[274] Végtárgyalási Napló, 1897. 3: 2.

[275] Végtárgyalási Napló, 1897. 3: 4.

Jáger M.: Nem ismerem […]”[276]

Dr. Baranyi Elek orvos mint tanú beszélte Varga Julisról: „Észrevette, hogy gyöngéd elméjű, de a húga azt mondta, ez a gyöngeelméjűség búsulásból származott.”[277] Varga Julis egyébként ép, egészséges öreglány volt. A halálok: *hashagymáz* és *bélvérzés* volt. A kórtünetek sem higany-, hanem arzénmérgezésnek feleltek meg.

A tanúkihallgatás során még egy jellemző példa került elő népünk életéből: „Dobák: Milyen szokás van itt a városban? A halottat a szegénység is fényesen és pompával szeretik [így!] temetni?

Zsarkó Sándor tanú: igen, itt a szegénység is fényesen szeret temetkezni, egyszerű iparos temetése is belekerül 60-80 f[o]r[in]tba.

Czukor: De csak azok ugy-e, a kik így biztosítás által jutnak pénzhez?

Zsarkó S.: Igen.”[278] Párhuzamul ide kívánkozik az a palóc mondás, amely a ház „fényére” utal, hogy „Hadd korogjon, csak ragyogjon!” Vásárhelyről is ismertek azok a kiterjedt rokonságot, szomszédságot, sőt még a város koldúsait is vendégül látó *halotti torok*, amelyek a temetés költségeivel együtt nem egyszer fölélték a család egész vagyonát, pedig biztosítási csalás nem húzódott meg mögöttük.

Jelen perben persze jelentős összegek forogtak *vérdíjként*. Palóczné Cselei Julis tanút kérdi az elnök: „Hány [biztosítási] könyvet kapott maga Varga Liditől?

Tanú: 11 könyvet, de csak 6-ra vettem ki 350 forintot.”[279]

Varga Julcsát a Kincses temetőben kihantolták. „[…] a bonczolás alkalmával az exhumált hulla a feloszlásnak és rothadásnak olyan stádiumában volt, hogy a halálnem constatálása [megállapítása] lehetetlen volt, hogy épen [így!] ezért ugy a hulla részekből, mint a koporsó deszkájából, a földből stb egyes darabok küldettek fel az országos művegyészhez, a ki a hullarészek átvizsgálása után, határozottan arzén-mérgezést állapított meg.”[280]

Dobák kérdezi: „[…] a két bors szem nagyságú arzén körülbelül milyen súllyal bírt?

Balassa Á.: Egyik-egyik 10-10 czentigramm, tehát együtt mintegy 20 czentigramm súlyú lehetett.

Dobák: Elégséges lehetett-e az a 20 centigramm egy élet kioltására?

Balassa: Már 10 centigramm arzén elég az élet kioltására […]

Hevesi Bíró kérdéseire Balassa előadja, hogy szinre és alakra nézve a szerecsika és arzén igen keveset különbözik egymástól.”[281] Az arzént egyébként megtörve, por alakban keverték az ételhez.

Július 5-én így fogalmazott a tudósító: „[…] Jáger Mári tudásának és ismeretének [»köszönhető«, hogy], odáig vitte e szerencsétlen embereket és némbereket, ahol pénzbeli üzlet mellett az emberi élet semmi s a méreg által való ölés megélhetési eszköz, napi foglalkozás és a becsületes munkálkodás helyett életczél.

Egyik ember játékot űz a másik életével s ennek a játéknak eredménye halál, jutalma a nyomorult nehány forint, ritkán nehány száz.”[282]

Ezután Csordás Nagy Jánosné meggyilkolásának tárgyalása következett. Lányát, Csordás Lidit kérdezi az elnök: „[…] miként pusztították el maguk az édes anyját?

Vádlott: Elmondja, hogy Szalai Jáger Mári rábeszélte, hogy ha édes anyja beteg lesz, menjen el ő hozzá, ő elment, Jáger port adott, ő azt beadta neki, az édes anyja rosszul is lett, ekkor Szappanos orvost hívta el, aki jeget rendelt […]

Elnök: Hát ha nem volt terhére az édes anyja, miért pusztitotta el?

Vádlott: Hát kérem a szegénység is…”[283]

Szinte refrénként tér vissza a szegénység, az elnyomorodás. „[…] hányódtam, vetődtem, nyomorogtam a más házán, oszt’ úgy jött az a gondolat […]”, hogy megmérgezi az anyját. Miután Jáger Mári méregporát gátlástalanul beadta, az anyja egy hétre rá kiszenvedett.

---

[276] Végtárgyalási Napló, 1897. 8: 2.

[277] Végtárgyalási Napló, 1897. 8: 3.

[278] Végtárgyalási Napló, 1897. 8: 4.

[279] Végtárgyalási Napló, 1897. 9: l.

[280] Végtárgyalási Napló, 1897. 9: 3.

[281] Végtárgyalási Napló, 1897. 9: 3.

[282] Végtárgyalási Napló, 1897. 10: 1.

[283] Végtárgyalási Napló, 1897. 10: 2.

„Elnök: Ráállott maga rögtön a Jáger Mári szavaira, hogy menjen el hozzá méregért?

Vádlott: Ráállottam, csak beszélgettünk.

Elnök. Valami jutalmat kötött ki Jáger Mari?

Vádlott: Három forintot kért a porért anyám halála után."[284]

Csordás Lidi ezután csak akkor hajlandó tovább vallani, ha az elnök zárt tárgyalást rendel el. Ekkor „Előadja, hogy Jáger Márihoz méregért sokan jártak, egyizben az az *asztalosné* 100 forintot tett le Jáger Mári elé az asztalra.

Én Jáger Márinál laktam az ipammal, Hódi Ferenczczel, s ott vettem észre, hogy van valami viszony közöttük, valami szerelmi viszony, mert az ipam sokszor ajándékozott neki kukoriczát, buzát, és pénzt. Mikor azután terhére lett az öreg Hódi Ferencz, engem kezdett biztatni, hogy adjak be neki mérget. S adtunk is be neki port apránként, mitől elpusztult az ipam, lassan elhervadva […]

Engem még az anyám elmérgezése előtt kért Szappanos Juczi, hogy hozzak Jáger Máritól a férje, Bán Ferencz részére mérget. Én mondtam neki akkor is, hogy hisz az ura jó ember, minek akarja elpusztitani, ő azonban egyre küldött a méregért, miután én három forintért hoztam is.

Elnök: Meg tudná-e azt mondani, hogy honnan szerezte Jáger Mári a mérget?

Vádlott: Annyit tudok, hogy valami laboránstól kapta, ki éjjel járt hozzá s Nagy Julissal mulatoztak együtt Kóti Zsófinál […]

Elnök: Mondja, hányszor adott Jáger Mári mérget, tudja-e?

Vádlott: Ötször. Hódi Ferencznek, Béni Ferencznének, az édes anyámnak, az öreg Varga Istvánnénak és Varga Julisnak […]

Hevessy Kálmán bíró kérdéseire határozottan bevallja, hogy a gondolat, miszerint édes anyját pénzszerzés czéljából elföldelje, tőle ered."[285]

Az viszont különös, hogy a tárgyalás során a mérget kiadó *laboránsról* többé még csak szó sem esett, felelősségre vonásáról nem tudunk, holott az elsőrendű felelősség őt terhelte volna. Az is kiderült, hogy jóval többen vittek mérget, mint ahány mérgezési halálesetre fény derült. Nagy a valószínűsége annak, hogy a tényleges arzénmérgezésben elhaltak száma sokkal nagyobb volt, esetleg a biztosítási csalás nem forgott fenn, így az esetük titokban maradt. A nép szerint Jáger Mári „[…] harminc esztendős tevékenysége alatt mintegy százra rúg […]"[286] az áldozatainak száma.

Ezután az elnök Jáger Márit kérdezte: „[…] mit tud maga a Csordás Lidi anyjának, a Nagy Andrásné Hódi Judit haláláról.

Vádlott: Én nem tudok ögyebet, mint hogy Csordás Lidi panaszolta, hogy ő nagyon szegény, ő *az anyjának enni ád*. [Ti. mérget.]

Elnök: Hogy érti ezt?

Vádlott: Hát hogy *mögeteti*.

Elnök: Mit mondott maga neki erre?

Vádlott: Azt mondtam: ám te lásd. […] a szögénysége, mög a maga iskolázatlan tökfeje vitte rá."[287]

Jáger Mári református volt. Vallását nem gyakorolta. Csordás Lidi férje, Hódi Ferenc a pletyka szerint Jáger Mári szeretője volt. A Csordás–Hódi házaspár egy időben Jáger Márinál is lakott.

A tárgyalás július 6-án Csordás Nagy Andrásné meggyilkolásának tárgyalásával folytatódott. Megtudtuk, hogy a mérget lánya ostyában adta be az édesanyjának. Varga Mihály tanú szeretője volt Csordás Lidinek. Kovács Juliánna is lakott Jágernál egy évig. Jáger korábban már ült börtönben, itt ismerte meg Kovács Julist, aki váltóhamisításért ült. Ezekből az adatokból kiderül, hogy mind a személyes kapcsolatok, mind a bűnök elkövetése igen szövevényes. A szegénység tehát elég rafinériát is kölcsönzött ahhoz, hogy minél mélyebbre kerüljenek a lelki fertőben, a társadalom fenekén. Az országos művegyész Csordás Nagy Andrásné holttestéből 3,2 milligramm arzénsavat mutatott ki.

---

[284] Végtárgyalási Napló, 1897. 10: 2.

[285] Végtárgyalási Napló, 1897. 10: 3.

[286] BÉKÉS István, 1966. 431. (Békés István egyébként részletesen írt Jáger Máriról könyvének 429–441. oldalain.)

[287] Végtárgyalási Napló, 1897. 10: 3.

Július 7. Jáger Mári mellett Csordás Lidi volt a másik főbűnös. „Átkos keze nyoma mindenik bűnügyben ott vereslik vértől, tanuságot téve a leghatártalanabb elvadultságról és elvetemültségről […] szívéből kihalt minden jó érzés, minden természetes ösztön s nem maradt abban más, mint a legundokabb kapzsiság és kegyetlenség […]" – írta a tudósító.[288] Végül is sajnálja:

„Ha látjuk ezt a beteg, fogság gyötrelmeitől összetört alakot, a mint ott áll bírái előtt, szinte könyörgő bizalommal tekintve rájuk; lehetetlen hogy mély szánalmat ne érezzünk irányában s ez a szánalom nem erőszakolt, nem erővel ránk tuszkolt, de természetes, őszinte."[289]

A tárgyalás során az is kiderült, hogy a mérget leginkább savanyú ételbe, tejfölös levesbe, borba, kávéba, dörölyébe adták be. Az ételeknek mérgezéshez való fölhasználása sem új keletű. Ha csak a honfoglaló eleinkkel rokon népek esetében vizsgálódunk, megtudhatjuk, hogy „Borban beadott méregről a Szijazsar eposzban; mérgezett lepényről mordvin népmesékben, ételbe kevert méregről Geszer kán történetében és a Mongolok titkos történetében [Budapest, 1962. Fordította és közreadta: Ligeti Lajos.] olvashatunk […]"[290] Európában a reneszánszban kiterjedt úri szokás volt a megmérgezés.

Egyébként Jáger Mári így oktatta ki az ügyfeleit a mérgezés véghezviteléről: „– Várjatok, míg annak, akkit el akartok tenni láb alól, valami baja támad. Hivassatok tüstént orvost. Ne sajnáljátok a pénzt. Az orvos felír valami medicinát [gyógyszert], hozassátok el a patikából, a benne levő port cseréljétek el az én porommal, azt adjátok be a betegnek […]"[291]

Varga Istvánné Imre Erzsébet meggyilkolásának tárgyalása következett. Varga Lidi – Vargáné lánya – a mérget közvetett úton, Csordás Liditől kapta. Őt kérdi az elnök: „Hát miféle érdeke volt magának ezen ügyben?

Vádlott: Megigérték, hogy majd a Julis néni eseténél nekem is fognak könyvet váltani.

Elnök: Talán már akkor meg volt a tervök a Julis elpusztítására is?

Vádlott: Igen.

Elnök: Mi tervök volt a Julis édes anyjának elölésével?

Vádlott: Hogy azután ne vigyék ki a Julist a tanyára."[292] Ugyanis nem szívesen látták a tanyán. Ennyi elégséges volt ahhoz, hogy valakit megöljenek.

Július 8. Vargáné Imre Erzsébet tárgyalása folytatódott. Megtudjuk, hogy a 75 éven felüli asszony a méreg beadása után 11 napig szenvedett, mire kimúlt. Varga Lidi a fölvett biztosítási összegből 119 forintot kapott Búzás Jánostól, a meggyilkolt vejétől. A mérget előbb fekete kávéba adták be, majd kétszer levesbe.[293]

Júl. 9. Vetró Lajos Endre így fogalmazott: „Hat bűneset, hat vádlott s e hat közül három *anyagyilkosság*, három *anyagyilkos*. S a három anyagyilkos között két asszony!

Csordás Lidi megöli édes anyját, Varga Lidi méreg által pusztítja el szülőjét, ifj. Horváth János anyagi bajaiban segítségül veszi az édes anyja vérdíját!"[294]

A tárgyaláson gyakran elhangzott Jáger Mári cinikus hazugsága, amellyel primitív módon akarta magát tisztán láttatni: „Istent imádtam és embert becsültem."[295]

Ezután idős Horváth Jánosné Kalocsai Erzsébet *tanyai bábaasszony* meggyilkolásának tárgyalása következett. A gyilkos ifj. Horváth János 45 éves, aki a vallását tudakozó kérdésre így válaszol: „Egy isten vallású vagyok", azaz unitárius. Minden hájjal megkent ügyeskedő, aki foglalkozását illetően volt szűcs, kárpitos, szatócs és tartott hentes üzletet. A „mészárosság" jól illett jelleméhez. Özvegy Jakó Jánosné tanú vallomása szerint ifj. Horváth bort adott anyjának, amitől az hányni kezdett.[296]

---

[288] Végtárgyalási Napló, 1897. 12: 1.
[289] Végtárgyalási Napló, 1897. 12: 1.
[290] GRYNAEUS Tamás, 1996. 160.
[291] BÉKÉS István, 1966. 431.
[292] Végtárgyalási Napló, 1897. 12: 4.
[293] Végtárgyalási Napló, 1897. 13: 2-3.
[294] Végtárgyalási Napló, 1897. 14: 1.
[295] Végtárgyalási Napló, 1897. 14: 1.
[296] Végtárgyalási Napló, 1897. 15: 3-4.

A mérgezés után az asszony szüntelen hányt, és égő gyomra, belei csillapítására csak jeget és havat evett, ugyanis január 25-e volt. A vádlott az anyját így jellemezte: „Ha jobban érezte magát, kiment a tanyára. Sokat változtatta a lakását és nagyon sokat sírt-rítt, mert siratta az apámat és a testvéremet is, a kit megátkozott és a ki őt megátkozta."[297]

Jellemző, hogy a tömény méreg hatására miként maródott fel és lökődött ki a szerencsétlen asszony gyomrának szövetrészlete. Fia így fogalmazott: „[…] az anyám gyomrából több szál és rost olyanféle mint a vászon rost, belől piros, kivül fehér jött ki, nagyon bűzös volt."[298] Elképzelhető, milyen szenvedést élhetett meg. Fia és egy bábaasszony „gondozták". Csillapíthatatlan, szörnyű fájdalmai miatt egy törülközővel öngyilkos akart lenni, de ezt megakadályozták. Ezután mezítelen kifeküdt a hó tetejére enyhülést keresni. Az anya a mérgezés után „[…] kézzel akarta kivágni a bélit", úgy fájt neki. Gyilkos fia 18 egyletbe íratta be az anyját, és annak halála után 30 forint híján 1400 forintot kapott. A hullában 22 milligramm arzént találtak.[299]

Dobák azt vallotta, hogy a haldokló fia „[…] nem engedte ki az anyját a házából, mikor az esdve könyörgött […] Maga székekkel torlaszolta el az ajtót, hogy ki ne mehessen az anyja.

Vádlott: Mert meg akarta magát ölni.

Dobák: Azt is elhiszem, mert a maga anyja biztosan részt vett a maga apja és ipa megmérgezésében, hát tudta, hogy őt is el fogják veszteni, ez az igaz, így van a dolog."[300]

Itt jegyezzük meg, hogy az anyja két testvére korábban már öngyilkos volt. A Vásárhelyre sajnos oly jellemző *aberráció* (itt: kóros eltérés), a máig kiderítetlen szociográfiai, esetleg biológiai okok miatt halmozottan előforduló öngyilkosságok nem egy családot szinte *predesztináltak* (előre kijelöltek) az önpusztításra. A Szőrhát nevű tanyarészen volt egy dűlő, amelynek majd minden tanyájában előfordult ez a deviancia.[301] (Erről a magatartásról fejezetünkben külön azért nem emlékezünk meg, mivel dr. Böszörményi Ede több kiváló, általunk is hivatkozott tanulmányában korábban már részletesen beszámolt.)

A vádlott: ifj. Horváth János, a biztosítóktól anyja halála után annyi pénzt gyűjtött össze, hogy Szegeden 2700 forintért olyan házat vásárolt magának, amely az állami kölcsönterhelést levonva, 6-7000 forintot ért. Az is kiderült, hogy a meggyilkolt asszony „túlnéző" volt, vagyis szeretőt tartott, „túlnézett a férjén, más férfi után". Gyermekét is megátkozta, aki ezt követően két hétre meghalt. Az anya a férje sírján szintén meg akarta ölni magát. Már az 1860-as években is volt öngyilkossági kísérlete, akkor alig tudták megmenteni.

Júl. 10. Asztalos Mihály tanú, ifj. Horváth szomszédja vallotta: „Észrevette, hogy Horváth szinte örvendve várta édes anyja halálát. A környékbeliek előtt feltünt, hogy a kit ő bebiztosít, az mind meghal, úgy gondolták, hogy a »*halállal szövetséget kötött*«, mert volt vagy 40 könyve. Neki egy izben azt mondta Horváth, hogy vagy 6000 f[o]r[in]tot kapott a társulatoktól."[302] Horváth Jusztina tanú szerint Horváth János anyja halála után 3800 forintot vett fel a biztosítóktól. Szarvas Pál tanú szerint Horvátéknak 21 halotti könyvet és 6 „házassági könyvet" adott át.[303] Különös, hogy a pontos összeget nem tudják megállapítani.

Érdekes, hogy Horváth János is, miként Jáger Mári, a tárgyalás során, amikor csak szót kap, állandóan Istenre hivatkozik mint *tanújára*, aki látja az ő „erkölcsi tisztaságát". Amikor szóhoz jut, állandóan a Bibliából idéz, „prédikál", és szüntelenül kioktatja bíráit.

Júl. 12-én és 13-án a tárgyaláson folytatódtak a tanúkihallgatások. Ezek során kiderült, hogy szódavizet is itattak a mérgezettekkel, és azok többek között *vérvizelésben* is szenvedtek.

Júl 14-én került sor Mucsi Mihály meggyilkolásának tárgyalására. A férfi *alsó bajban = bujakórban = csúf bajban* szenvedett, azaz *„el volt romolva"*. Ezek a kifejezések vidékünkön a XVIII. század eleje óta ismertek, és nemi betegséget, többnyire vérbajt jelentettek, már amennyire az akkori diagnosztikában megbízhatunk! Az elhalt betegségét Jáger Márival „gyógyíttatta", így került vele kapcso-

[297] Végtárgyalási Napló, 1897. 14: 2.
[298] Végtárgyalási Napló, 1897. 14: 2.
[299] Végtárgyalási Napló, 1897. 14: 3.
[300] Végtárgyalási Napló, 1897. 14: 4.
[301] SZENTI Tibor, 1985. 322.
[302] Végtárgyalási Napló, 1897. 15: 2.
[303] Végtárgyalási Napló, 1897. 15: 4.

latba. Felesége megundorodott tőle. Jágertől üvegben „valami fehér folyadékot" kapott. Ez a feloldott arzén lehetett. A férje halála után a felesége „víg özvegy"-ként szeretőt tartott.

Az elnök a tárgyaláskor Jáger Márihoz ezt a mondatot intézi: „Toth Lidi már két izben bevallotta, hogy maga tanította őt arra, hogyan küldjék az urát *túl a tón*." A kifejezés mögött az élők földjét a holtakétól elválasztó mitológiai kép húzódik meg. Ennek legkorábbi irodalmi változatát a Gilgames eposzban találhatjuk. A X. tábla újasszír szövegének részlete szerint Gilgames a barátja, Enkidu elvesztése után bolyong és eljut a *halál tengeréhez*, ahol találkozik Szidurival, az istenek kocsmáros-nőjével. Gilgames át akar kelni a tenger túlpartjára, az alvilágba, hogy élet és halál kérdéséről szót váltson isten-sorban élő ősével, Um-napistivel. Sziduri így figyelmezteti:

„[…] az átkelőhely messze innét, fáradságos az út odáig;
sötét vizei a halálnak tolózárként állnak előtte!
E vízen hát miként kelnél át, megtört testű, szegény halandó?
Tolózárként gördül elébed – Gilgames, hagyj föl a reménnyel!
Azaz várj csak… itt látom éppen Um-napisti bátor hajósát,
Ur-sanábit; mezőn füvet szed; kézügyében a kőtáblák is…
Szólítsd meg s szép szóval beszéld rá, hogy a hajón vigyen magával;
ha meghallgat, kelj át békével […]"[304]

A görög mitológiából pedig így ismerjük a holtak birodalmába való átkelést: „Amikor a szellemek leszállnak a Tartaroszba, amelynek főbejárata az óceán partján egy fekete nyárfaligetben található, istenfélő rokonaiktól egy ércpénzt kapnak. A pénzt a holttest nyelve alá dugják. Ezzel fizetik ki a kapzsi Kharónt, aki egy rozoga csónakban átviszi őket a Sztüxön. Ez a szörnyű folyó nyugat felől határolja a Tartaroszt."[305]

Vásárhely határában tenger ugyan nem volt, de erek és megannyi tó létezett. Köztük a legnagyobb, a Hód-tó, amelyet bár ekkorra régen kiszárítottak, mégis elevenen élt a helynévben és az emlékezetben. Az itteni nép nyilvánvalóan ezt helyettesítette be a „holtak tengere", vagy „folyójaként". Révésze sem volt, bár egykor a bárkák több helyen is rendre kikötöttek a partján. Esetünkben tettével maga a gyilkos bírta rá áldozatát, hogy „átkeljen a tó túloldalára", a „holtak birodalmába".

Júl. 15. Bán Ferenc mint tanú, Tóth Lidi másod-unokatestvére, Mucsiné szeretője vallotta, hogy Mucsinét az anyja erőltette férjhez, és urát sohasem szerette. Többször éltek külön, és gyakran veszekedtek. A következő tanú Kovács Lidi, Jáger Mári lánya, aki nem hajlandó az anyja ellen vallani. Mucsi Mihály a mérgezését követő 20-22 napra halt meg. Hullájának darabjaiból a művegyész 16 milligramm arzénsavat mutatott ki.[306]

Júl. 17. A tárgyalás Kóti Julis meggyilkolásának perével folytatódott. Őt 18 helyen biztosították. Már halálakor olyan rossz állapotban volt a mérgezett test, hogy a *nyútóztató asszony* klórmeszet szórt a *véknyára*, hogy föl ne fúvódjon.[307]

Júl. 19. Dobák királyi főügyész-helyettes megkezdi a vádbeszédet: „Vádolom Jáger Máriát a Csordás Nagy Andrásné elleni gyilkosság és a Varga Juliánna elleni gyilkosság büntettében, mint bűnrészest, illetőleg mint felbujtót.

Vádolom Csordás Lidit a b[üntető] t[örvény]k[öny]v 70 §-ába ütköző bűntettben, mint tettest és a b[üntető] t[örvény]k[öny]v. 65. és 69. §-a pontjába ütköző bűntettekben, mint bűntársat.

Vádolom Varga Lidiát az anyja ellen elkövetett gyilkosság bűntettében, mint tettest.

Vádolom Szappanos Juditot Varga Juliánna ellen elkövetett gyilkosság bűntettében, mint tettest.

Vádolom Tóth Lidiát a férje Mucsi Mihály ellen elkövetett gyilkosságban, mint tettest,

továbbá ifj. Horváth Jánost az édes anyja Kalocsai Erzsébet ellen elkövetett gyilkosság bűntettében, mint tettest; és Gulyás Kis Sámuelt a Kóti Julis ellen elkövetett gyilkosság bűntettében, mint bűnsegédet."[308]

---

[304] Gilgames, 1966. 141.

[305] R. GRAVES, 1970. 1: 187.

[306] Végtárgyalási Napló, 1897. 19. szám összefoglalása.

[307] Végtárgyalási Napló, 1897. 21: 4.

[308] Végtárgyalási Napló, 1897. 22: 2.

Egy családban két nőt is meggyilkoltak: Imre Erzsébetet és lányát, Varga Juliannát. Ifjú Horváth János apját elmérgezte egy kulacs borral, ipát, majd anyját teszi el láb alól. Kiderült, és különös – a tárgyalásnál több nyoma nem maradt! –, hogy mérgezte még Kaszást és Turi Jánost is. Az újabb megállapítás szerint öt halálesetből tisztán 3650 forint ütötte a markát.

„özv. Aracsi Sándorné Szalai Jáger Márira az előadottak szerint a b[üntető] t[örvény]k[öny]v. 278 §-a alapján *halálbüntetést* kérek.

Csordás nagy Lídiára az előadott indokok alapján *halálbüntetést*.

Varga Lídiára tekintettel, hogy a rokoni kötelékeket tépte szét, szintén *halálbüntetést*.

Szappanos Juditra, mint tettesre, a Varga Juliánna ellen elkövetett gyilkosság ügyében szintén a *halálbüntetést*.

özv. Mucsi Mihályné szül. Tóth Lidiára a b[üntető] t[örvény]k[öny]v 91 §-a alkalmazását, *életfogytiglani fegyház* alkalmazását.

Ifj. Horváth Mihályra, az előadott indokok alapján, *életfogytiglani fegyház* alkalmazását.

Gulyás Kis Sámuelre, az enyhítő körülmények folytán *időleges fegyház alkalmazását* kéri kiróni.

Egyidejűleg kéri vádlottak ellen a hivatalvesztést szintén kimondani."[309]

Júl. 20-án a védőbeszédek következtek. Ezek ráeső részéből kiderült, hogy Jáger Mári az egész tárgyalás során csak annyit volt hajlandó elismerni, hogy három izben adott ki a kezéből szerecsikát, amely vegyületnek a lakásán a nyomozó hatóság még a nyomát sem találta.

Júl. 21-én dr. Soós István, Varga Lidi védője beszélte: „Az alacsonyabb néposztály szívvilága és műveltsége igen elmaradott, érzelmei nem fejlettek s a külső behatásoknak könnyen enged.

A valóság hiánya csak növeli a romlottságot. Ma a *becsület látszata* a legfőbb becsület.

Az általános erkölcsi viszonyok teszik érthetővé e boldogtalan vádlottak szörnyű bűnsorozatát is.

A halotti társulatok csábító ereje, a magánviszonyok nyomorúsága vitte bűnre Varga Lidiát is."[310]

Ítélethozatal: 1897. júl. 23-án, pénteken 11 órakor következett: „Szalai Jáger Marit, Varga Lidit, Csordás Nagy Lidit és Szappanos Juczit a törvényszék kötél általi halálra, Horváth Jánost és Mucsiné Tóth Lidiát életfogytiglani fegyházra, Gulyás Kis Sámuelt pedig 6 évi fegyházra ítélte […]"[311] A Vásárhely és Vidéke 1897. júl. 25-i számában „Szomorú tanulságok" címmel, összefoglaló erkölcsi ítéletet olvashatunk, amelyhez ma se sokat lehet hozzátenni:

„A megélhetési viszonyok javítása azonban a jelen kötelessége. És e tekintetben a felelősségteljes kötelesség vár a kormányra és a hatóságokra épp úgy, mint városunk egész társadalmára. A vagyontalan proletár elem nálunk nagyobb, mint e hazában. Ennek munkát biztosítani és megélhetést lehetővé kell tenni, különben a szenzációs bűneseteknek jövőben is melegágya marad városunk.

A megélhetési nehézségek mellett nem hagyhatjuk figyelmen kivül az alsóbb néposztály körében a nőknek azon sajátságos és indokolatlan helyzetét, melynél fogva ők ugy szolván minden kenyérkereső munka alól mentesitve vannak. Házi dolgaikat a nap kis részében elvégzik s idejök legnagyobb része tétlenség és henyélés közt telik el, már pedig régi igazság szerint ez az »ördög párnája« és minden rossznak kútfeje. Azok az elvetemült méregkeverő asszonyok sem merültek volna el annyira a bűnben, ha munkában és munkára neveltettek volna fel és nem lett volna annyi idejök, hogy az ördöggel czimboráljanak.

De a legszomorúbb és legsötétebb képet a bűnügy tárgyalása a közerkölcsiség megdöbbentő aláhanyatlására nézve mutatta fel. A vádlottak közt alig találkozott egy, kinek benső családi élete erkölcstelen viszonyoktól ment lett volna s ez a nagy erkölcsi sülyedés képes csak megmagyarázni azt az elvetemültséget, hogy még a természet által is szentnek kijelölt vérségi kapcsolatot sem tekintették a gonosztevők s nem kiméltek a testvért, a hitvestársat, sőt még az anyát sem. Ennek a nagy erkölcsi sülyedésnek az alapját nem lehet találni máshol, mint a, sajnos, mind szélesebb körökben jelentkező vallástalanságban, mert a hol a műveltség nem oly foku, hogy erkölcsi érzésre intse az embert, ott egyedül a vallás az, mely az erkölcsi rend oszlopait tartja. A mi alsóbb

[309] Végtárgyalási Napló, 1897. 22: 4.

[310] Végtárgyalás Napló, 1897. 24: 2.

[311] VV 1897. júl. 25. 61: 3.

néposztályunk körében a vallásos hit már szélesebb rétegekben nemcsak megrendült, de teljes kihalóban van."[312]

A cikkíró végül a *temetkezési társulatok*, azaz a biztosítók könnyelmű és felületes ügykezelését marasztalta el. A pör utóéletéhez tartozik még néhány fontos adat. Amikor az ítélethozatal után az elítélteket a Csillagbörtönbe szállították, „Jáger Mari egy hajtü szurással akarta az ítéletet megsemmisíteni, önakaratúlag megakarván válni szép életétől, a mi azonban nem sikerült nékie."[313] Az történt, hogy Jáger Mári két hajtűt húzott ki a hajából, ezeket kiegyenesítette és gyomron szúrta magát. Szegeden egyenesen a rabkórházba szállították, ahol megműtötték. Bár az egyik tű benne maradt, meggyógyult.

A rabok mind fellebbeztek. Hosszú jogi csűrés-csavarás után a bűnösök valamennyi ítéletét enyhítették, így egyetlen halállal végződő társadalmi megtorlás sem született. Az érdekes eset változatlanul foglalkoztatta a közvéleményt. Nyomon követhetjük a rabok sorsát. 1902-ben írták:

„[…] ma már csak Jáger Mari, Szappanos Judit és Mucsi Mihályné van életben. Csordás Lidi és Varga Lidi *halálában a fegyencznők az isten ujját látják*. Ez a két nő, amint a fegyházba került, sulyos beteg lett és amint egyik betegségből kiépült, ujabb még kinosabb betegségbe esett. Két éven át folytonosan iszonyúan szenvedtek, míg végre a halál mind a kettőt *egy napon megszabaditotta kinjaiktól*.

A másik három rabnő napjai is megvannak számlálva. Szappanos Judit van a legjobb szinben, még dolgozik reggeltől estig, de tüdejét megtámadták a baczillusok, a tuberkulózis […] Éjjelenkint, mikor az intézetben néma csend van, lelkifurdalások gyötrik, amelyek megfosztják őt álmától, nyugalmától. Felijed, rémalakokat lát maga körül s gyermek módjára sirni kezd […]

Mucsi Mihályné a legcsinosabb és a legintelligensebb […] *csak a haja őszült meg idő előtt*. Különben az őrültségnek egy specziális tünete kezd [rajta] mutatkozni. Olykor megborzad, undorodik az elébe tett ételtől és a világért sem izlelné meg. Attól fél, hogy az étel meg van mérgezve, őt is *szerecsikával* akarják megölni, amint ő megölte az urát […]

Jáger Mari, aki sulyos beteg, a kórházban fekszik […] Mikor beszállitották az intézetbe, izgága, lobbanékony, durva, káromkodó, szenvedélyes nő volt. Később kissé fölhagyott rakonczátlankodásával, a bűnbánó nőt adta és szorgalmasan forgatta a bibliát. Feltűnően öregszik. A még nem rég életerős asszony ma már csak rom." Ekkor 70 éves. Panaszkodott, hogy a hasában maradt hajtűtől szörnyű fájdalmai vannak, és emiatt van most is a kórházban. Rendre **„Bali bátyám"**-at, a *hóhért* emlegeti. Tőle félvén akart öngyilkos lenni.[314]

A méregkeverők által végrehajtott biztosítási csalás a temetkezési biztosítókat is tönkre tette. Kmetykó József főjegyző a városháza udvarán mintegy ezer ember előtt számolt be arról, hogy a 21 társulat közül csupán 2 életképes. A város is felelős a kialakult helyzetért, hiszen nem ellenőrzött megfelelően, és több százra rúg azon vásárhelyi szegény családok száma, akik bottal üthetik a pénzüket. „Ime, idáig jutott tehát a temetkezési társulatoknak a dolga, melyeknek ügyével a méregkeverők tárgyalása során foglalkoztunk először […]"[315]

Szathmáry Tihamér fél évvel később már azt írja, hogy miniszteri rendelet alapján a csődbe jutott társulatokat be kell olvasztani. Egyelőre az országos pénztár [így!] vette át őket. „[…] több százezer koronára tehető az a veszteség, amely a részben feloszlott, részben feloszlás előtt álló társulatoknál a tagokat érte."[316]

Jáger Mari eddig 10 évet töltött Mária-Nostrán, és 2 évet Szegeden vizsgálati fogságban. 1907-ben föltételesen szabadlábra helyezték. Lánya és veje várták a vásárhelyi állomáson. „Az öreg asszony vejének, Balogh Péternek a lakásán van, kint Tarján végén, az Álmos-utczában„ Amikor a hírlapíró meglátogatta, „[…] ruhástól feküdt az ágyon, mert a lábai fájnak s menni már nem tud. Az arcza azonban egészségéről tesz bizonyságot." A cikkből megtudjuk, hogy „[…] egy évig volt Jáger Mari magánzárkába. Azután kimehetett a többi rabok közé. Akkor azután megtanult olvasni, kézimunkázni és attól kezdve mindig dolgozott. Keresett is csinos összeget, amiből 50 forintot hozott haza. A többit

[312] VV 1897. júl. 25. 61: 1.

[313] VV 1897. júl. 25. 61: 2.

[314] HMV. 1902. júl. 17. 3. (A Pesti Hírlap vasárnapi cikke alapján: Jáger Máriékról. A VV. 1902. júl. 17. 3. (A vásárhelyi méregkeverők címmel szintén a Pesti Hírlapot idézi.)

[315] VV 1902. aug. 28. 1. (Temetkezési társulataink.)

[316] VV 1903. jan. 18. 3. (Temetkezési társulataink.)

elköltötte legnagyobb részt könyvekre. Mikor csak tehette, olvasott." A fegyházi apácák között ateistából istenfélővé vált.

A cikkből továbbá megtudjuk, hogy Szappanos Juci a fegyházban suszter lett, és a templomban énekel. 1912-ben szabadul. Mucsiné Tóth Lídia pedig hímez, és ezzel sokat keres. Neki már csak 4 hónapja van, azután végleg szabadul.[317]

Érdekesen alakult Istenes Horváth János sorsa, aki eleddig szintén fegyházban élt. Fia szerint ugyanis nem az apja, hanem az édesanyja, H. Nagy Mária volt nagyanyjának, H. Kalocsay Erzsébetnek a gyilkosa. Amíg a férj ült, addig a feleség meghalt, de a halálos ágyán állítólag bevallotta fiának, hogy ő végezte el a mérgezést.[318] A helyi lap írta: „A legellenszenvesebb vádlott kétségtelenül Horváth János volt. Ez az erős, sugár termetű férfiu, apró, szúrós, barna szemével, merő szenteskedés volt elitől-végig […]"[319]

Ifjú Horváth János ügyében fellebezés után perújrafelvételt és ennek kapcsán új főtárgyalást is elrendeltek.[320] Horváth előbb Illaván raboskodott, és a 3960. számot viselte. Az újságíró ekkor még úgy nyilatkozott róla, hogy előbb az anyját mérgezte el, majd Szegedre költözése után a feleségét is. Ekkor fogták le. Két gyermekük viszont szorgalmasan gyűjtögette a bizonyítékokat a perújrafölvételhez. Horváth ekkor 55 éves. (A tövényszék előbb a perújrafölvételi kérelmet elutasította.) Közben Horváth a jó magaviselete miatt Illaváról Vácra került.[321] Kiderül, hogy állítólag azért halt meg a felesége, mert magát mérgezte meg, hiszen öngyilkossági kísérletet hajtott végre, miközben férje a fegyházból „Ártatlanul szenvedő Horváth János" aláírással látta el és küldözgette leveleit.[322]

A következő róla szóló cikk szerint Szegeden 820, míg Illaván 1111 napot, összesen 1931 napot, 5 évet és negyedfél hónapot töltött magánzárkában. Mindösszesen 12 évet és 3 hónapot ült. A rabságban mint esztergályos dolgozott, és „pulétírozó"[323], azaz politúrozó, bútorfényező volt. A 12 éve raboskodó, állítólag „ártatlan" Horváthot fölmentik és hazaengedik.[324]

Mucsi Mihályné Tóth Lidia 1908. január 28-án kiszabadult. Miután lánykorában hozzákényszerítették egy olyan férfihoz, akit nem szeretett, urát elmérgezte, és „vadházasságban", azaz törvénytelen közösségben élt Bán Ferenccel. Az életfogytig tartó fegyházat előbb 15 évre módosították, és egy évet töltött magánzárkában. A 3653. rabszámot viselte. 12 év után azonban szabadon bocsátották. Vásárhelyen, a Könyök utca 16. szám alatti házukban élt anyjával és két lányával.[325]

Jáger Mari közben valamilyen váltóhamisítás miatt pert indított, és a tárgyalásra Szegedre utazott. (A cikkből több nem derült ki.)[326] A következőkben egy újságírónak többek között elmondta, hogy „– A cselédeimmel vagyok, Vásárhelyen, az Álmos-utczában lakunk. Nem csinálok én már semmit, csak lefekszem, fölkelek, lefekszem, fölkelek, hogy miért? Azért, hogy imádkozzam. Nagyon öreg vagyok, nagyon bünös...

[…] Ha süt a nap, odakeczmergek, ahol süt. Leülök a zsámlira, varrok, foltozok. Pápaszemmel látok még varrni, pedig 1836-ban születtem […]" Gyermekein, unokáin kívül 2 dédunokája is van, akik nagyon szeretik. A cikkben tesz egy különös kijelentést is: „Én ugyan csak egyet mérgeztem el, de előbb be köllött volna fogni!"[327]

Jáger Mari mint bűnelkövető hamarosan újra hallat magáról. Kocsin „[…] azért járt egyes házakhoz, mert büvös-bájos, boszorkánykenőcs [így!] és itallal gyógyitott egyes betegeket.

---

[317] VV 1907. szept. 28. 3. (Jáger Mari itthon van.)

[318] VV 1907. okt. 1. 3. (Egy méregkeverő pörujitása.)

[319] VV 1907. okt. 4. 3. (A bibliás ember.)

[320] VV 1907. dec. 3. 3. (Istenes Horváth János. Az életfogytiglan fegyházra itélt ember pörének ujrafölvételi tárgyalása.) 1907. dec. 6. 3. (A törvényszék elutasította.) 1908. ápr. 30. 3. (A bibliás ember.)

[321] VV 1908. máj. 1. 2–3. (Istenes Horváth János.)

[322] VV 1908. máj. 9. 3. (Kiszabadult fegyencz.)

[323] VV 1908. máj. 12. 3. (A bibliás ember.)

[324] VV 1909. febr. 19. 2. (Istenes Horváth Jánost fölmentik.)

[325] VV 1908. jan. 30. 3. (Kiszabadult méregkeverő.)

[326] VV 1908. ápr. 18. 2. (Jáger Mari Szegeden.)

[327] VV 1909. febr. 16. 3. (Jáger Mari a törvényszéken.)

Régi kenőcsei, melyek eldugva hevertek titkos helyeken, ujra előkerültek hazajövetele után és Mári néni hozzáfogott gyógyítani." Különös, hogy viselt dolgai után egyes személyeknek még mindig volt hozzá bizalma. Előbb egy Kistópart utcai földmívest kezelt:

„Reggel 8 órakor beadta Rácz Mihálynak a szert, amely zöldes-fakó szinü por volt. A földmivest nehány perczczel a szer bevétele után erős *hányinger fogta el, majd 10 óra körül Jáger Mari szemelátára* összeesett és nyomban meghalt.

A másik eset […] Szántó Pál gorzsai tanyáján játszódott le. Szántónak a felesége, Varga Lidia volt beteg […]

A vén boszorkány *tejszerü folyadékkal kezelte* az asszonyt, a ki tüdővészes volt. Varga Lidia április 15-én elhunyt." Márit letartóztatták. „A rendőrség házkutatást is tartott a vén boszorkány Álmos-utcza 27. számu házánál, ahol rengeteg titkos szert talált."[328] Az ügyben még Horváth Jánost, az egykori bűntársat is megszólaltatták.[329]

Az újabb Jáger Mari botránynak szélnek röpíti a sajtó, és ismét országos ügy válik belőle. Vásárhely lesz a célpont, a *„bűnös város"*, ahol ilyesmi rendre megtörténhet. Rágalomáradat és védekezés kezdődik. Itt is jól érzékelhető, hogy egyes szépírók, publicisták, ha történelmi, tárgyi alapismeretek híján vannak, és ha személyiségük nem Németh László-i „sámán", miként torzíthatják el az eseményeket.

A fővárosi „Az Ujság"-ban Bródy Sándor írta: „[…] A hely, ahol élt [ti. Jáger Mari], az ugynevezett *paraszt Páris*, egy óriási kiterjedésü és népességü *falu*, a melyben ugyszólván mindenki a buza által és a buzáért él. A földdel jóllakott és *földéhes parasztok* sehol ugy meg nem borzasztottak, mint e helyen. *Gőg és gyülölködés czikázik ki a férfiszemekből; az aszonyokéból más*, amit nem tudok nevén nevezni. *A magyar paraszt nem érzéki* és én nem értem, nem tudom *hová tenni ezeket a hosszuczopfos szép vásárhelyi leányokat?* A férfifajta *nem szép*; hamar *hektikás*[330] lesz […]

[…] *Fáztam e várostól*, amelynek pedig vastag a levegője a forró homoktól […] Ugy tetszett nekem akkor, hogy *az egész Hódmezővásárhely a temetés* kedvéért él és csakis erre volt berendezve.

Itt élt és működött Mari néni."[331]

Bródy tárgyi ismereteinek tökéletes hiányát itt a sok közül egyetlen fonák megjegyzése is bizonyítja, nevezetesen, hogy a levegőnk forró homoktól vastag. Megértenénk, ha sárról, agyagról, netán szikről regélt vagy ha a Duna–Tisza-közi Homokhátságon járva tudósított volna.

A Kolozsvári Hirlapban „A bönös város" címmel, „Hanzy" aláírással újabb gyalázkodás született: „[…] Müveletlen, feslett erkölcsü felfogások, bünös, erőszakos bujaságok tipusa ez a város!" Sommás ítélkezés, és nyilvánvaló, hogy ideológiájában messze túlterjedt a Jáger-féle peren. További idézet Hanzy úr cikkéből: „Rothadt gőzök, a csatornázatlan városból kiömlő gyilkos gázok jellemzik még napjainkban is a nagy paraszt város tradicziós eredetét, melytől elnevezését is örökölte. A lefolyt 100 év alatt mi sem változott rajta, csak a hód-ok pusztultak ki belőle."[332] Ha nem is „tradiciós eredetünket" jellemzi a csatornázatlanság, az bizonyos, hogy ebben az időben mind Vásárhely, mind *az összes többi alföldi település* „a saját szennyvizén úszott" –, ahogy manapság fogalmaznak a természetvédők. Ez azonban aligha Vásárhely bűne. Az pedig egyenesen nevetséges, hogy nevünket a *hódoktól* eredeztette, hiszen egyetlen ásatás sem bizonyította; nagy határunkban eddig egyetlen hód csontocskája sem került elő. Föltételezték még azt, hogy a település a Hód-tó *félhold alakjától* kaphatta a nevét. Régi okiratokban, térképeken nem egyszer szerepel a „Hold-tó", „Hold-Mező-Vásárhely" elnevezés is. Szeremlei

---

[328] VV 1909. jún. 20. 2–3. (Szalai Jáger Marit letartóztatta a rendőrség. Alcímek: Kuruzslás, exhumálás, házkutatás.) 1909. jún. 22. 3. (Jáger Mari bűnügye.) 1909. jún. 23. 3. (Gyilkosságok kuruzslással.) 1909. jún. 26. 3. (Jáger Mari kuruzslása.) 1909. jún. 27. 2. (Hullák exhumálása. A két hullából, ruháikból és a környező földből mintát küldtek Pestre vegyelemzésre.)

[329] VV 1909. jún. 22. 3. (Horváth János és Jáger Mari.)

[330] Hektikás vagy heptikás = tüdővészes, sorvadásos, erős köhögésben szenvedő.

[331] VV 1909. jún. 26. 2. (Vásárhely „paraszt Páris".) 1909. jún. 29. 2.

[332] VV 1909. júl. 2. 2. (Rágalmak és gyalázkodások városunk ellen.) 1909. júl. 3. 2. , 1909. júl. 3. 4. Továbbá: 1909. júl. 6. 2. és júl. 7. 2. Dr. Szappanos Mihály válaszai Hanzy úrnak. Júl. 6. 2. és júl. 9. 2. Bródy a városunk részéről ért kritika miatt a Szegedi Naplóban tovább gyalázkodott Vásárhelyről. Végül újabb két vásárhelyi cikk: júl. 15. 2-3. (Elégtétel városunknak.); és júl. 22. 2.

várostörténeti monográfiájában már a XX. század elején világosan bizonyította – és a helytörténészek is máig ezt vallják –, hogy városunk nevének kezdő szótagát egykori földesuráról kapta.[333]

Még a per kezdetének évében, 1897-ben Mezőtúron jelent meg egy ponyva: „A hódmezővásárhelyi Méregkeverő-banda története”[334] címmel. Ebben a szerzők odáig mennek, hogy a vásárhelyi arzénes gyilkossági sorozatért a szocialistákat teszik felelőssé, mert ez olyan város, ahol Szántó Kovács Jánosnak és társainak van a fészke, akiktől minden társadalomellenes rossz kitelik. Idézünk a rosszindulattól és gyűlölettől habzó, verses ponyvaszövegből:

„Hódmező-Vásárhely nagy és népes város,
Szegeddel, Szentessel s többivel határos,
Szocialistáknak vagyon itt tanyája,
Kik a bűnt rátolják egymásnak nyakára.”[335]

Nyilvánvaló volt már akkor is és a kutatások ezt máig sem cáfolták meg, hogy a szocialistáknak semmi köze sem volt az arzénes mérgezéshez, azt a nép – fölvilágosultság szempontjából – legalsó rétege tudatlanságának, a belőle eredő elképesztő kapzsiságának és szívtelenségének könyvelhetjük el. A pör egyeseknek csupán újabb ürügyül szolgált a szocialisták, rajtuk keresztül pedig a város elleni bőszült támadásnak, amelyik település megtűrte őket. Itt is tetten érhetjük a *társadalmi parázs* egymásra dobálását, ahogy boszorkány–méregkeverő–szocialista–kulák bűnbakok egymást váltják. Ráadásul jelentkezik az urbánus és populáris ellentét, a parasztság lenézése és gyűlölete is.

Nem azt vizsgálták, hogy lélekben miért elnyomorodott ez a népréteg; hogy a szocialista eszméket milyen elnyomatás szülte és tartotta fenn; hogy miért éppen a XIX. század végén halmozódtak a gyilkosságok, és jelentkezett a fönnálló rendszerrel szembeszegülő ideológia, hanem a nem tetsző jelenségeket sarkítva, rossz példának állították a társadalom elé. Ez a szocialista-ellenes gyűlölet mennyire visszaütött az 1950-es években, a kuláküldözésekben!

Egyébként Jáger Mári külső megjelenését is a végletekig torzították, testi jegyeit, hibáit gusztustalanul kihangsúlyozva eltúlozták, ahogy Németh László írta le a kulákasszonyt, a „vénségtől eltorzult banyák” jellemzését. A ponyvákban és az újságcikkekben Jáger Mari mindenütt „vén méregkeverő, sánta bába”, az *egérkőport* eladó, bűnös vénség, vasorrú bába, boszorkányok főmestere, ráncosképű, szúró, bántó tekintetű, bent ülő, sötét szemű szörny stb.[336]

Ifjú Bibó Lajos írásával először ekkor jelent meg a sajtóban. „Modern mesék” c. munkája több szépirodalmi tárcából állt. Az első címe: „A bűn és a város”, valószínű, hogy a Jáger-féle újabb pör kapcsán kirobbant gyalázkodás ösztönzésére íródott.[337] Idős dr. Szappanos Mihály két ízben is kifejti védelmét városunk mellett.

Védelmünk országos jelleget öltött. A Borsszem Jankó című újságban valószínű Lipcsey Ádám tollából ezt olvashatjuk: „[…] aki a magyar parasztot bántja, gyanusítja, rossz hírét költi: vagy bolond, vagy gazember.”[338]

A helyi sajtó Jáger Mariról sem feledkezett meg: „[…] már alig bír a lábain járni. Két rövid mankóra támaszkodva tipegett el a villamosig, amelyen igen elcsodálkozott.

[…] A vén bünös asszonyt már a villamoson felismerte a közönség, mikor pedig abból kiszállva, a törvényszék felé tipegett két mankóján, nagy tömeg kisérte odáig […]

---

[333] SZEREMLEI Samu, 1901. 2: 353. Idézzük: „[…] voltak olyan Hod, Hud vagy Hodus, Hudus tulajdonnevek is, melyeket nem lehet a hód állattal kapcsolatba hozni, vagyis ettől származtatni, s a mi falunk és tavunk épen [így] ezek közé tartozik. Nevezetesen képtelenség lenne a Csanád megyei Hód-egyház falu nevében a hód állatra gondolni, s legalább is valószínűtlen azt állítani, hogy a Csanád nemzetség 1337-ki osztály levelében határunkból említett »Hód-mezeje« és »Hód-uta« elnevezések szintén a hódoktól vették volna eredetöket.” (Hivatkozik: az „Anjoukori okmánytár III. 364–371. Országos Levéltár Dl. 322.” dokumentumára. Amíg néveredetünkről más kutató érdemben hihető módon mást nem bizonyít, mi is ezt fogadjuk el!)

[334] Gyikó K. könyvnyomdájában készült, Nagy Károly és Csató Ignác írta.

[335] BÉKÉS István, 1966. 435.

[336] BÉKÉS István, 1966. 431.

[337] VV 1909. júl. 15. 2.

[338] VV 1909. júl. 20. 2. (Ne bántsd a parasztot.)

[…] ujabb üzelmei miatt megszünt a feltételes szabadasága."[339] Ekkor még közel 2 éve volt hátra az eredeti büntetéséből. Az igazságügyminiszter személyesen döntött, hogy a szegedi Csillagbörtönből hová kerüljön. „[…] Az exhumált holttestekből ugyanis Felletár, az országos vegyész, nem talált mérget. Az áldozatok tehát nem az ő kotyvalékától pusztultak el. A bíróság ennek alapján most már *csupán kuruzslás* czimen folytatja ellene az eljárást […]"[340] Ez fordulópontot jelentett a pörben és Jáger Mari életében. Visszakerült Mária Nostrára, ahonnan az első hírek szerint 1911. jún. 11-én szabadult volna.[341] De nem így történt. Bár jól viselte magát, 3 évet kapott magzatelhajtásért, 10 napot pedig a kuruzslásért. Így újabb évek vártak rá.

Az 1913-ban kiszabaduló 73 éves asszony 18 évet ült.[342] Jáger Marit az állomáson nem várták, beüzent, hogy vigyék haza, mert már nem bír járni. Jött is érte a rendőrség kocsija, és Darvassy Gyula rendőrkapitány fogadta. Szabadulása után itt készült vele az első interjú: „Az egykor erős, szivós asszony most már csak roncs! A lábán állni nem tud, de szelleme ép. A kérdésre, amit hozzá intéznek bátran felel […]

– Mostanában már évek óta feküdtem. Nem dolgoztam, nem is kerestem semmit. Üres kézzel jöttem haza. Néha olvasgattam. Szép könyveket, meg a bibliát, Krisztus urunk szenvedéséről […]

[…] haragszom az urakra, miért irták, hogy én **boszorkány** vagyok. Nem vagyok boszorkány, nem is voltam. Gyógyitottam, de nem boszorkánysággal […]"[343] Vejéhez, Balogh Péter Száraz utcai házába ment haza.

A méregkeverők a szabadulásuk után a bűnöző életmódot már nem folytatták. Jáger Mariról a „Vásárhelyi Reggeli Ujság" 1913-ban hosszú riportot közölt. Többek között megtudjuk, hogy „Fél emberöltőt töltött a börtönben s amikor kiszabadult, Hódmezővásárhelyen telepedett le az unokáinál, hogy életének hátralevő részét polgári nyugalomban élje le. Unokái szivesen fogadták a vén asszonyt, akinek oly sok vezekelni valója van. Nemcsak szeretetből és gyöngédségből, hanem azért is, mert Jáger Marinak egy kis vagyonkája is van s halála után örökölni fognak az unokák." Úgy látszik, hogy a vagyonhoz bármi áron való ragaszkodás nép- és korszellem volt. A cikk így folytatódott:

„Alig tud mozogni Mari néni s a napokban mégis vonatra ült, hogy elutazzék Szegedre, s a belvárosi temetőben meglátogasson egy sírt, melyben régen elhalt, legkedvesebb lánya pihen. Veje és egyik unokája kisérte el a temetőbe a betegesen elhájasodott, mankós öreg asszonyt. Jáger Mari lerogyott az igénytelen sirhalomhoz, ahol Erzsébet leánya nyugszik és csaknem egy óra hosszáig zokogott keservesen, hangosan. Azután enni kért […]"

Ekkor ment hozzá és beszélgetett vele egy névtelen maradt újságíró. Márit idézzük: „[…] Nagyon sokat összehazudoztak rólam, nagy pocskot tettek velem… Most csak azért jöttem át, hogy még egyszer lássam a boldogult kislányom sirját […] Gyerekszülésben halt meg az én kezeim közt […]

– Hogy nem halok én még meg? Értek én ahhoz Uram-teremtőm, elég is volt már. Nagyon dagadtak a lábaim, tulsok már a háj a szivemen. Csak ne kinlódjak soká. Ha most hazamék, azt se bánom, ha nem ébredek föl többet. Tiszta a lelkiösmeretem. Most már bevallhatnám, hogy bünös voltam, mérgeztem, most már mindegy volna. De ha sohase voltam bünös! Ennek az Isten a tudója!"

Elbeszéli, hogy nem él nyugodtan, máig zaklatják: „Orvosságért jönnek hozzám mindég. Nemcsak magamszörü parasztok, hanem uriasszonyok is… Tudják azt nemcsak Vásárhelyen, hanem nagyföldön erre, hogy nagyon jó gyógyítósasszony voltam én. Mert az voltam. Tudtam én a füvek, virágok titkát, jobban mint az orvosok, jobban mint Mészáros, a csorvási csudadoktor. Azért gyönnek hozzám most is, mert tudják, hogy nem mérgeztem én, hanem gyógyítottam. De hiába gyönnek! Mert én kikergetem őket. Szóba se állok velük, nem koméndálok senkinek orvosságot […]"

Mint az már a per során érzékelhető volt, Jáger Mári bizonyíthatóan maga talán nem is mérgezett, csak a mérget szolgáltatta ki, gyilkos tanácsaival együtt, hogy miként és mibe keverve adják be hoz-

---

[339] VV 1909. júl. 18. 3. (Jáger Mari a Csillagban.), szept. 12. 3. (Kosarat fon a boszorkány.)

[340] VV 1909. szept. 21. 3. (Jáger Mari.)

[341] VV 1911. jún. 2. 3. (Jáger Mari szabadul.), 1912. jan. 12. 3. (Jáger Mari kiszabadulása.)

[342] VRU 1913. márc. 8. 2. (Hazajön Jáger Mari. Márczius 20-án telik le a büntetés.) 1913. márc. 21. 2. (Megszabadult Jáger Mari. Márc. 21-én jön haza.)

[343] VRU 1913. márc. 22. 2.

zátartozóiknak. A továbbiakban az újságíró a kuruzslásáról faggatta. Mári erről többek között ezeket mondta:

„[…] Én nem vagyok nem voltam az soha! Az a kuruzsló, aki pénzért gyógyit. De én nem fogadtam el pénzt a gyógyitásért […] Nem mondom, ha valakit meggyógyitottam, hát az, ha tehetős volt, adott egy malacot, káposztát, aprójószágot… Hanem pénzt nem is fogadtam el […]"

A riporter kérdése kapcsán így szólt gyilkos társairól: „[…] Csak azt tudom, hogy engem azok mártottak bele a mocsokba. Pedig az én dörölyémet megehette volna akárki: az ugyan nem rontotta volna el a gyomrát…"

A beszélgetés után még sírva ráborult lánya hantjára, alig tudták onnan elhúzni. Az unokája ennyit mondott: „– Mindég a halálát emlegeti, szögény öreganyánk. Nem is élhet soká, tul a nyolcvanon…"[344]

Jáger Mári a városhoz fordult segítségért, hogy kereset híján nem tud megélni. Havi 6 korona segélyt kapott, de ez nem volt neki elég. Korábbi betegének feleségét, özv. Rácz Mihálynét kezdte zsarolni, hogy „nekik közös titkuk van", és ha nem akarja, hogy rávalljon, miszerint ő kért mérget férje megöléséhez, akkor fizessen. Az asszony első ijedtségében fizetett is. Csakhogy Mári néni kocsija ezt követően is megállt a háza előtt, újabb zsarolási kísérlet végett. Az özvegy elunván a dolgot, följelentést tett. Márit ismét bevitték a rendőrségre, de a kihallgatása után szabadon engedték, és visszament a veje kopáncsi bérletén lévő tanyába, ahol egy ideje már lakott.[345]

1917 késő őszén jött a hír, hogy „Vasárnap délelőtt meghalt a Klauzál utca 132 szám alatti háznál a vásárhelyi méregkeverők feje Szalay Jáger Mária. Aggkori gyengeségében halt el a hires kuruzsló 88 éves korában […] utóbb a város kiadta Balogh Mária gondozásába akinél befejezte hányatott életét."[346]

Nem egy ponyva született a per kapcsán. Említettük már a mezőtúri kiadványt, amelyet Nagy K. – Csató I. írt. Jellemző volt a tények korabeli torzítására a ponyva címlapja is, amelynek eredetét bravúros nyomozással Békés István derítette ki, és bizonyította, hogy semmi köze sincs a képen látható bolti jelenethez, a Jáger Mári-féle méregvásárláshoz. A címlapon ugyanis a „Zacherin" nevű – a Kis Ujság 1891. évi egyik számában közreadott reklámrajzról plagizált – német gyártmányú rovarirtó-szer reklámja látható.

A „Jáger Mari, a méregkeverő sántabába" az Eisler G. ponyvakiadónál jelent meg. „A Hódmező-Vásárhelyi Méregkeverők." „Írta: Ifj. Nótás Szabó Pál (Ára 3 kr[ajcár].) Hm–Vásárhely, 1897. Nyomatott Lévai F. nyomdájában." Ez a ponyva többek között így rímelt:

*„A boszorkány mester, hires **Jáger Mári**,*
Tudta a módját, bár sánta volt a lába,
Ördöggel czimborás vén vasorru bába […]
Ismerője volt ő kilónak és latnak,
Ő adta a gyilkos mérget mind a hatnak […]
Rég, még nem született kis csecsemőket ölt […]"

Az utóbbi mondat utalás arra, hogy mint bába, amikor a szülészetet gyakorolta, gyakran végzett tiltott magzatelhajtást, vagyis a gyilkosságot nem a mérgezéssel kezdte.

„Hód–Mező–Vásárhelyi mérgezési gyilkosság bűnöseinek elitéltetése." „Írta: Zalán Elemér. (ára: 3 kr[ajcár].) Lepage Lajos könyvnyomdája, H. M. Vásárhelyen." Többek között ezt írta:

„[…] meg is vendégeltek, még dörölyét gyurták
Szegény Varga Julis, mért' ettél belőle? […]"

Végezetül Kőszegfalvi Ferencet idézzük: „Weisz Mihály. Tanult mesterségére nézve csizmadia, egyébiránt költő, keramikus, műpártoló, közéleti személyiség […] […] mestersége folytatása mellett »Cseszkó Máté«, »A politikus csizmadia« álnéven humoros verseket írt […] Kéziratban maradt drámát is szerzett a századvég hirhedt méregkeverő-bűnesetéről. (A dörölye)"[347] címmel.

---

[344] VRU 1913. június 13. 3. „Jáger Mari temetőt látogat. Vádak a sirnál. – »Nem mérgeztem!« Hmvásárhely, junius 12." (A cikkíró aláírása vagy szignója hiányzik.)

[345] VRU 1914. jan. 9. 3., jan. 10. 2.

[346] VRU 1917. nov. 14. 3. (Meghalt Jáger Mari.)

[347] KŐSZEGFALVI Ferenc, 1993. 152.

Vásárhely a XIX. század végi arzénes gyilkossági per után, sajnos, nem sokáig váratott az újabb rémtettekkel, amelyeket Németh László is megírt az „Égető Eszter”-ben. „Megdöbbentő büntény a tanyák között – 1905. szept. 23án” – közölte a Vásárhely és Vidéke. (A gyilkosság 22-re virradóra történt.) „Minden emberi érzést felháborító, megdöbbentő büntény történt pénteken éjszaka városunk határában […]

[…] egy lóhátas ember jelent meg a pusztai csendőrörsön s arcából kikelve jelentette, hogy Döme Istvánt és nejét Ladik Máriát, valamint egyik unokaöcscsüket, a kis Döme Józsefet megölték peczérczésháti 270 számu tanyájukon [, amely az iskola mellett volt…]

A szobában, melyben a butorok feldöntögetve voltak, a *vetett ágyon feküdtek keresztben Döme István és a felesége, meghalva és elboritva aludt vérrel.*

Az asszonynak a nyaka volt keresztülmetszve egy késsel, az embernek pedig a feje szétverve és a nyaka átszurva, szintén egy késsel. Körülöttük az ágy, a párnák, a falak mindenütt csupa vérrel voltak borítva, hogy borzalom volt nézni.

Döme József, a kisfiú az ágy lábánál, a vaczokban feküdt meredt tagokkal, halva. *A koponyája szét volt verve s agya a földre locscsant ki,* a hol a kifolyt vérben egy párna is hevert.

És ott volt a földön *egy három arasz hosszu, összetört karabély és egy nagy, éles kanyhakés*, melyekkel a gyilkosok rémes tettüket végrehajtották […]

[…] Döme Istvánt és a kis fiut, Döme Józsefet *a karabélylyal verték agyon a gyilkosok*, mely a sulyos csapások folytán össze is törött, *az asszonynak pedig késsel vágták el a nyakát* […] *Szurtak azonban egyet a Döme István nyakába és a kis fiu fejébe is, sőt Dömének a szemét is kiszurták, hogy haláláról biztosak legyenek.*

Megállapitotta végül a csendőrségi nyomozat, hogy *a tanyából a gyilkosok csupán pénzt vihettek el*, mert az hiányzott az utolsó fillérig […]

Döme Istvánnak körülbelül 300 *korona készpénze* lehetett a tanyában, melyet közelebbről kapott hizott sertésekért; *ez a pénz pedig hiányzik,* de a pézes zacskó üresen az ágy alatt megtaláltatott.”[348]

Németh Lászlóról Grezsa Ferenc így írt az eset kapcsán: „A regényíró Németh László most dolgozik először forrásokból: Galyasi Miklós múzeumigazgatótól kölcsönzi Kenéz Sándor – a regénybeli Égető Lőrincz – 1900 és 1906 közt megjelenő lapja, a *Vásárhelyi Híradó* vaskos köteteit […]”[349] Az eseményeket mi is ebből a lapból kövessük nyomon, összehasonlítva, hogyan jelentek meg Németh László regényében.

Miután a hullákat fölboncolták, nagy részvét mellett eltemették őket a katolikus temetőben. A boncolás eredménye: „A szerencsétlen Döme István fején az orvosi vizsgálat több, egész az agyvelőig ható ütés nyomát találták [így!], a mely már magában véve is biztos halált okozott volna. De rögtöni halált okozott volna a bal mellkason, a 7ik és 8ik borda között a belső részekig hatoló nagy késsel ejtett mély szúrás is.

Ladik Mária, a meggyilkolt Döme István felesége halálát agyroncsolás okozta, ami a fejére mért számtalan ütéstől eredt. Biztos halált idézett volna elő azonban már magában véve az a szurás is, amelyet a nyakán egy nagy késsel ejtettek, amely szurások egész a nyakcsigolyákig hatoltak. Ezeken kivül találtak még rajta szintén késsel ejtett 10 rendbeli szurást és vágást is.

Döme Pál 9 éves fia István halálát szintén több, a fejre mért ütés következtében elő állt agyroncsolás idézte elő. Ezenkivül rajta is az álla alatt és a nyakán több késszurás és vágás nyoma találtatott.”[350]

Németh László írta: „Bora hozta a hírt, hogy kinn Kardoskút felé, egy tanyán az egész családot kiirtották. Hárman voltak: a tanyás, a felesége meg egy gyerek, az ember testvérének a fia, akit az állatot hajkurászni adott oda az apja. Úgy találták meg őket vérben, összekaszabolva. Délben nagytata is hazajött s megerősítette a dolgot: benn volt a Híradóban. Attól fogva a konyhán meg az ebédnél is csak erről a gyilkosságról folyt a szó […] Juszti néni az államot kárhoztatta, hogy nincs erősebb kézzel a csavargókhoz. Ő megállítaná. Hol dolgozol, mi a munkád, s ha nem tudja igazolni magát, gyerünk be valami fogházba, kosarat fonni.”[351]

---

[348] VV 1905. szept. 24. 5–6. (Háromszoros gyilkosság.)

[349] GREZSA Ferenc, 1979. 259. (A 402. old. jegyzetanyagában írja Grezsa: „Rablógyilkosság a pusztán.” 1905. szept. 24-től folyamatosan.)

[350] VH 1905. szept. 26. 2. (Háromszoros rablógyilkosság.)

[351] NÉMETH László, 1956. 22.

Anélkül, hogy ezzel bántani kívánnánk nagy író elődünket, és hogy ez bármit is levonna a regénye értékéből, megjegyezzük, hogy miként itt is, más regényeknél is, főleg a betyárkép romantikus kialakításánál a szépírók sokat segítettek folklorizálni. Ez érhető tetten az Égető Eszter c. regény további részleteiből is:

„Így tudta meg Esztike, hogy a gyilkosságot a gyerek apja vette észre. Épp kiment a bátyjához, a fiút vitte volna haza, mert beállt az iskola. A tanyában sehol senki. Azt gondolta, tán ebédelnek, mert dél volt, s a meleg elől behúzódtak a sötétre. Bemegy a pitvarba s onnét szól be: »István, idebenn vagytok?« Elképzelhető, mit érzett, amikor a szobába benyitott […] Nem úgy volt, ahogy Bora tudta, hogy egy vasdarabbal ütötték le őket; – a Döme tulajdon karabélyával. Csak amikor az ember fején eltört s még mindig mozgott, akkor vette ki a konyhakést a félretolható tetejű asztalból. Az meg az ember állkapcsába tört bele."[352]

„Juszti néni különösen azt szerette volna tudni, mitől félt a Döme család. Mert Döméné panaszkodott Macsinénak, hogy rossz fogja őket érni."[353] Végül: „A kisfiúnak a fejebúbja egészen hiányzott. Ott feküdt az ágy végében a vackon, s amikor hallotta, hogy a bátyjáékat ölik, bebújt a dunyhája alá. Ezért verték széjjel a fejebúbját […] Döméék egy idő óta korán bezárkóztak. Ott ültek a sötét házban, s várták, hogy mit hoz az éjszaka […] [A gyilkos] A kisfiút is még a sötétben ölte meg […] Mint a kievett tojás, olyan volt a boldogtalannak a kis koponyája."[354]

Németh László a mártélyi Szomor-tanyai gyilkosságról is írt az Égető Eszterben: „A Döméék dolgának az vetett végett, hogy új gyilkosság történt."[355] Idézzük ismét a Vásárhely és Vidékét, amely azt írta, hogy „Szomor Ferenc hódmezővásárhelyi gazdálkodónak a mártélyi uton, közvetlenül a mártélyi dombhoz vezető lénián[356] fekszik a tanyája […]

Az ereszet alatt két szalmával bélelt, egyszerü deszka vaczkon, két iszonyuan megcsonkitott hulla feküdt, a Szomor Pálé és a Kádár Imréé.

Szomor Pál bal arcza teljesen összeroncsolva, a lőfegyver kilobbanó füstjétől koromfeketére égve borzalmas látványt nyujtott.

Homlokán egy halálos lőseb, mellén közvetlen a szive fölött egy másik halálos lőseb. Mindkettő lövés vadászfegyvertől származik.

Szomor Pál a vaczkon keresztüldőlve fekszik, lábai a földet érik, ökleit görcsösen szorítja egybe véres mellén.

Vele szemben, a másik vaczkon Kádár Imre borzalmasan eléktelenitett hullája pihen.

Kádárt nem érte golyó, őt álmában, valami sulyos fadoronggal, vagy feszitő vassal verhették agyon.

Feje a szó teljes értelmében darabokra zuzva s a felismerhetetlenségig eltorzitva.

Bal halántékán egy iszonyu, tátongó nyilás van, ezen verte ki a gyilkos a szerencsétlen áldozat agyvelejét, mely három méternyi magasságban, véres csikokkal lepve, boritja a tanya falát.

A földön, a vaczkon, a falon, az ereszet lábjában mindenütt csak vér, vér és tömérdek sok agyvelő roncs."[357]

A továbbiakban megtudtjuk még, hogy Kádár Imréné, aki 33-34 év körüli asszony, a kisfiával a tanyában aludt, amikor a „magányos gyilkos", valószínű egy „mindszenti dohánycsempész*"* kint végzett a két férfivel, majd bekiáltott a tanyába:

„– Nyisd ki az ajtót, vagy add ki a pénzedet […]"

Az asszony elővette a kb. 85–90 koronát és kitette az ablakba. Ezt követően a gyilkos a padlásról elvitt még egy viseltes subát is. Az asszony többek között azt vallotta a rendőrségen, hogy

„– […] félelmemben az ágyba vetvén magamat, egész éjjel mozdulni sem mertem a fiacskám mellől […]

---

[352] NÉMETH László, 1956. 23–24.

[353] NÉMETH László, 1956. 26.

[354] NÉMETH László, 1956. 27–28.

[355] NÉMETH László, 1956. 31.

[356] Lénia = vonalzó; itt: mérnök által, mérőműszerrel kijelölt út, amely olyan egyenes, mint a vonalzó.

[357] VV 1905. okt. 1. 6. (Borzalmas gyilkosság. Kettős gyilkosság a Szomor tanyán. Vérengzés Mártélyon.)

[…] Mikor pirkadt, támolyogtam ki a tanya elé s kiabáltam fel a szomszédságot."[358]

Németh László a Vásárhelyi Hiradó vonatkozó számait olvasta el. Ezekből a következőket tudhatta meg: a Mártély 2563. sz. tanyán éjféltájban „[…] egy hatalmas dörrenés rászkódtatta meg a tanyaépület falait s rá nemsokára fájdalmas hörgés és nyöszörgés hallatszott [...]

A Kádár Imre agyveleje, akit a vadállatias gyilkos borzalmasan vert agyon, vérrel keverve, márványszerüleg tarkitotta be a falat, míg ő maga kocsonyaszerüleg megaludt vérben feküdt.

Vele szemben a Szomor Pál holtteste, a kit közvetlen közelből revolverrel lőttek halántékon […]

De még ezzel nem elégedett meg az elvetemült ember, hanem, miután a szerencsétlen Szomor Pál ülő helyzetben volt, *még egyszer mellbe lőtte.*

E lövés következtében a meggyilkolt inge és a paplana öt helyen meggyulladt.

A megégett paplant az udvaron a sárba tiporva találták meg."[359]

Két nappal később az újság ezeket közölte: „A tanyás családban állandó volt a viszály, sőt 2 évvel ezelőtt el is akartak válni. Kádár Imréné ellen több sulyos és alapos gyanu merült fel [….]

[…] A tanyán tartott házkutatás alkalmával találtak is az ágyban egy vértől ugy, ahogy megmosott keményfából készült nehéz sulykot. Ez nem a nő ártatlanságát bizonyitja […]

[…Kádár Imrén] mindkét ütés tompa eszközzel, valószinüleg sulyokkal történt. Halála a hajnali órákban következett be."[360]

Egy nappal később: „[…] a rendőrség biztosra veszi az asszony bünrészességét."[361] A következő napon: „[…] a vizsgálat vezetői határozottan meg vannak győződve arról, hogy az asszony részes a tett elkövetésében. Szeretője, Rácz Imre nem tud védekezni […]"[362] Október 7-én már azt is megtudjuk, hogy a puska Rácz Imréé volt. Végül az okt. 8-i számban található: Rácz Imre „[…] az utóbbi időben Kádárnéval szerelmi viszonyt kezdett, e célból Kádárék lakásán többször, sőt éjjel is megfordult. A gyilkosság előtti nap egész délután estig Kádáréknál volt, ott beszélgetett az asszonynyal és Szomor Pállal, haza várta a városról este későn ittasan hazaérkező Kádárt, aki átadta neki a tőle előzőleg vásárolt sertések járlatát […]

[…] Kádár Imréné határozottan vallja, hogy a gyilkosság éjjelén Rácz Imre hangját felösmerte, ő volt az, a ki az oldalablakon elferditett hangon bekiáltott és fenyegetések között pénzének kiadására kényszeritette […]"[363]

A két gyanúsítottat másnap a szegedi királyi ügyészségnek adták át.

Németh László regényében így jelentkezik a történet: „Az új gyilkosság a körtvélyesi tanyákon történt, s Bora abból a faluból való volt […] – Az asszony is benne van […] »Az asszonyt letartóztatják.« Ennek a hírnek Juszti néni sem tudott ellenállni. – Az asszony? A tanyásné? – Értették egymást a gyilkossal – magyarázta Bora […] – Hogy ez olyan türelmesen kivárta a hajnalt, s csak akkor kezdett jajveszékelni. – Emlékszik, hogy elírta tegnap – kapott az emléken Bora –, mit kellett annak a szegény asszonynak ott kiállani. Amikor az ajtót feszegették. S hogy adta ki a pénzt az ablakon […]"[364]

---

[358] VV 1905. okt. 1. 6. (Az okt. 10-i lapszám 4. old. cikk szerint a gyilkosságot Kádár Imréné és szeretője: Rácz Imre követhette el.)

[359] VH 1905. okt. 1. 1-2. (Borzalmas rablógyilkosság.)

[360] VH 1905. okt. 3. 3. (Kettős gyilkosság Mártélyon.)

[361] VH 1905. okt. 4. 3. (A mártélyi gyilkosság.)

[362] VH 1905. okt. 6. 3. (A mártélyi gyilkosság.)

[363] VH 1905. okt. 8. 3. (Hivatalos adatok a mártélyi gyilkosságról.)

[364] NÉMETH László, 1956. 32–33. (Németh László a 34. oldalon fejezi be a két gyilkosság felidézését. Itt jegyezzük meg, hogy említést tesz még két fotóról is, a gyilkosság színhelyeként vélt tanyát és talán valamelyik meggyilkolt parasztot ábrázoló képről, amelyek illusztrálták volna a történteket. Kiderült, hogy e két fotó Kenéz Sándor Tanyai Ujság c. kiadványában szerepelt. Az „I. évf. Mutatvány szám /1913. Szent István nap./" – tehát 8 évvel az események után – címoldalán egy Plohn József fénykép békés tanyai udvart ábrázol, valahol a nagy vásárhelyi tanyavilágban. A lombos fák eltakarják az épületeket. Abból, ha a gyilkosságnak ez lett volna is a színhelye, még „homályosan" sem vehető ki oldalablak, ahogy az író a regényben a pénzátadás helyét jelölte. A „Tanyai Ujság I. évf. 1. ső szám" 3. oldalán, a „Ki a tanyára" c. cikkben található egy, a folyóiratban először közölt parasztportré – amely szintén Plohn-fotó – a következő aláírással: „Egy a mi öreg gazdáink közül." Ennek a gazdának tehát ugyancsak semmi köze sem volt a mártélyi gyilkossághoz.)

Németh László esetében itt is szembesülhetünk a *sámánnal,* aki N. Drury korábban idézett megállapítása szerint egyfajta „pszichikus nyomozó". Az író a valóságélmények, a leírt nyomozati tények alapján gyűjtötte témáját, amelyet kiegészített mindazzal az elképzeléssel, amellyel szerinte a bűncselekmény végbemehetett. Ahány ember, annyi fantázia, és annyi változata volna lehetséges a történet befejezésének. Németh László a maga elbeszéléséhez fölhasználta korábbi tapasztalatait, orvosi ismereteit. Amikor rekonstruálta a *lapokban le nem írt eseményeket*, egyszerre végzett pszichológiai szintézist és írt szépirodalmat. Amikor az Égető Eszter c. regényében a gyilkossági történetet olvassuk, azért nem kételkedünk annak valóságában, mert „írósámán" fogalmazta, akinek mi is a „révületébe" estünk. Így függenek össze a lélek megnyilvánulásai.

A Vásárhelyi Hiradó október 24-én fejezte be a történetet. Kádár Imréné Balogh Juliannát és Rácz Imrét, az állítólagos szeretőt *kellő bizonyítékok hiányában* a szegedi királyi ügyészség szabadlábra helyezte. Kádárné hazajött Tarjánba, a Dobosi utcában lévő házukhoz.

Különcök, bolondok és erkölcstelenek

Köztudott, hogy gyakran keskeny a mezsgye az értelmesnek vélt, a különc és a bolond között. Egyes pszichiáterek teljesen épelméjű embert nem is ismernek el, szerintük mindannyiónknak van egy kis „bibije". Ennek realitásába nem bocsátkozhatunk bele, inkább vizsgáljuk meg, hogy a szájhagyomány milyen különcöket őrzött meg Vásárhelyről. „A folklórrá válás, vagy végleges eltűnés előtt most van meg az utolsó lehetőségünk, hogy meglássuk a valódi arcát azoknak, akik köztünk jártak és éltek, csak némely vonásaikban elütöttek sors- és kortársaiktól" – fogalmaztuk korábban.[365]

Elöljáróban rá kívánunk mutatni a Vásárhely egész lakosságának gondolkodását érintő különcségre, amelyet az itteniek természetesnek vettek, és csak a más településeken élők tartották különcködésnek. Ez volt a *művészkedés* és annak elfogadása. Ha egy városi ház vagy tanya mellett állványt állítottak fel, és egy szalmakalapos ember festeni kezdett, a parasztok mögé álltak, majd csodálni kezdték az alkotást. Vendégül látták a művészt és olykor ellátták élelemmel. Nem egy helyen így kaptak és őriztek meg kiváló műalkotásokat. Más kérdés, hogy a gazda azért nem adta volna a lányát az *éhönkórászhon*, de nem nézte le a mesterségét, és főleg nem zavarta el maga mellől, mint tették nem egy vidéken. Befogadták a *másságát*, értékelték, ha követendő példát nem is láttak benne.

Ebből a magatartásból következik, hogy azt a parasztot sem közösítették ki, aki a gazdálkodása mellett művészkedni kezdett. Sőt egyfajta tisztelettel övezték. A föltétel az volt, hogy ne váljon élősködővé, *kapa-kasza kerülővé*, hanem saját eltartása érdekében *fogja mög a szërszám boldogabbik végit.* Így azután nótaköltők, festők, fa- és rímfaragók, megannyi művészkedő vált belőlük. A XX. század második felében már hivatalosan is elismerték valamennyit. *Népművészként*, *naív-* és *parasztművészként* címkézték őket. Egyikből-másikból még amatőrsége ellenére is elismert művész vált. Ilyen volt például Tornyai Jánosnak a nép legalsó rétegéből származó *mindönös asszonya*, Kovács Mária (***Mári***).

Népünk korábban egy ténykedést nem vagy csak nehezen ismert el, s ez volt az írás. Az mindig gyanús volt, ha egy egyszerű ember nem a szerszám, hanem a tollforgatásban jeleskedett. Érje be gazdasági naplójának vezetésével, válaszoljon fiának, férjének, ha tábori lapot küld a frontról, de fölöslegesen ne firkáljon. Úgy tartották, hogy előbb-utóbb okoskodni kezd, és vagy lenézi a sorstársait, vagy gondolataival bajt okoz. Különösen az újabb változást sürgető, forradalmi eszméktől tartottak, amelyek eltérnek Kossuth '48-as szellemiségétől. Nagy András Jánosról is az a szóbeszéd járta, hogy 1884-ben azért fúratott artézi kutat a saját pénzén a köznek az Újtemplom előtt, mert a „tudomány mán sok embör eszit mögrontotta, de a hideg víz még sönkijét së".

A Szentesen, 1855. aug. 7-én született és Hódmezővásárhelyen, 1909. nov. 3-án elhunyt Pócsy Mihályt alfejezetünkben mint különös, hóbortos alakot említenünk kell. A helyi újságokban rendszeresen írt. Kárász József így fogalmazott róla: „Gazdálkodó, író. Szentesi, illetve vásárhelyi református papi

[365] SZENTI Tibor, 1985. 131.

család sarja […] Verseit és prózai műveit vásárhelyi tájszólásban írta, fonetikusan […]”[366] Ismert személyeket, társadalmi jelenségeket, eseményeket gúnyolt ki, vulgáris, gyakran obszcén kifejezéseket használt, vaskos népi humorral átszőve. Írásait a halála után kezdték összegyűjteni, de csak két kötete jelent meg: 1926-ban „A tilosban” és 1936-ban a „Pócsy-versek”.

Az 1980-as években a sóshalmiak már hangszalagra rögzítették, másolatban terjesztették, majd halálát követően összegyűjtötték a közmegbecsülésnek örvendő, jó humorral megáldott Csorcsán Szűcs Imre egykori gazda, téesztag parasztverseit. Ezekben önmagát sem kímélte, de elsősorban a szövetkezetben átélt visszásságokat gúnyolta. Ezét őt mindenki tisztelte.

Czeglédi Józsefről Kérdő Szűcs Ernő gazda adatközlőnk[367] visszaemlékezését közöljük: „Czöglédi József tősgyökeres vásárhelyi paraszt volt. Az apjától jókora vagyont örökölt, de mulatós volt, oszt gyorsan elprédálta. Közben tekintélyös ivócimborákat szörzött, akik a sok dorbézolást azzal szolgálták mög, hogy a városnál végrehajtói állást szöröztek neki. Ezt a tisztségöt nem a hivatal, hanem a lakosság mögelégödésire látta el.

Ëgy alkalommal, az 1860-as évek elejin, a hivatalba mönet összeakadt a városháza előtt Nótás Szabó Pál versölő parasztembörrel, és kérte, hogy rúla is költsön ëgy versöt. Nótás Szabó Pál nem sokat teketóriázott, hanem így felelt:

„Suvickos csizma, nagy bunda,
Nincs is a hombárban búza.
Eltemetted apád, anyád,
Mögbaszhatod mán a kutyát.”

Czöglédi József végighallgatta a versöt, de azután mögsértődött, és lëintötte Nótás Szabó Pált, hogy rúla további rímöket faragjon. A vers ögyébként talált, mert Czöglédi József a nagy szögénységben is adott magára. Jól öltözött, csizmában, bundában járt, azért emlögette ezt Nótás Szabó Pál, aki még ezt a versöt is költötte rúla:

„A kaszinó előtt járok,
Mint a páva, úgy sétálok.
Büszkén mondom Janikámnak,
Húzza el az én nótámat.
Kan Jancsi hegedűje,
Veszett vóna az erdőbe.
Ha olyan szépen nem szólna,
Én tönkre nem möntem volna.”

Hozzá köll tönnöm, hogy az akkori hírös cigányprímást, Nagy Jánost Kan Jancsinak csúfolták. Ő segített a Czöglédi vagyont elhegedülni.

Czöglédi József különcséginek híre még Budára is eljutott. Fölhívatták az udvarhon ëgy nagy bálba, ahová bűgatyába állított föl. Még a királynét is mögtáncoltatta.

Amikor Czöglédi József szakállasan kilépött a fodrásztul, mögkérdözték tűle az embörök: »Hogy maradt kend bërëtválatlan, amikor a borbélytul gyün?« Czöglédi József azt felelte, hogy »Most én bërëtváltam mög a borbélyt.« Ugyanis behajtotta rajta az adót.”[368]

Kérdő Szűcs Ernő további visszaemlékezéseit közöljük. „Miután Lázár Ferenc gazduramat eltemették a Dilinka-temetőben, a múlt század végin, ëgy éjszaka nagyon ugattak a csősz kutyái. Hallja ám, hogy a sírok felől muzsikaszó gyün. Hát a »Sülthús« cigány muzsikált az ëgyik hantnál.

Másnap a csősz följelentötte a muzsikust, hogy zavarja a halottak nyugalmát. Póka kapitány magához hívatta a cigányt, és kérdözi tűle: »Miért és kinek muzsikáltál a temetőben?« Feleli a cigány: »Én azzal tartoztam, tekintetös úr, mert a halott kívánságát teljesítöttem. Gazduram még életiben mögfizetött érte.« »Oszt melyik nótát húztad?«

---

[366] KÁRÁSZ József, 1993. 99.

[367] SZENTI Tibor, 1985. 389.

[368] SZENTI Tibor, 1985. 137–138.

„Temetőbe körösztre száll a rigó,
Valamennyi szép asszony van, ëgy së jó.
A szömibe hízelög az urának,
Háta mögött szeretőt tart magának.”

Tetszött a móka a kapitánynak, mert ő maga is mulatós volt. »Böcsületös embör kend, möhet Isten hírivel!«”[369]

„Negyedik Kérdő Szűcs Pétör 48-as honvéd rokonomat »Mulatós Pétör« gazdának nevezték. Ëgy dáridózása után kivitte magával Béla cigány bandáját, és egész éjszaka hegedültetött velük.

Röggel, amikor a cigányok haza akartak mönni, kihúzatta a kocsit az udvarra. A muzsikusok fölültek. Pétör gazda azt mondta nekik, hogy húzzanak el még ëgy nótát. Azok a kocsin újra rázöndítöttek. Az ötödik nótánál gyüttek rá, hogy Mulatós Pétör gazdának esze ágában sincs hazavitetni űket, csak muzsikáltat velük.

»Ögye mög a fene a szívit Pétör gazdának, nem vitet haza« – szidták a cigányok, majd libasorban, gyalog hazaindultak.”[370]

Mulatós, különc öregek voltak azok az emberek is, akiket ifj. Bibó Lajos író társalgás közben „az utolsó Bölényök”-nek nevezett. A második világháború végéig minden este a Fekete Sasban gyűltek össze. Jó modorú, a régi gazdákból és iparosokból, öreg értelmiségiekből összeverődött baráti társaságokban, foglalt asztaloknál ültek és heccelődtek. Nem egyszer vaskos tréfákkal bosszantották egymást, és nagyon szépen tudtak mulatni. Közülük is a legutolsó volt a több mint 90 évet megélt, utolsó vásárhelyi szűrszabó mester, aki minden alkalommal alaposan fölöntött a garatra. A pajzánkodásra kapható nőknek pénzt kínált, akikkel már nem tudott mást tenni, mint a szoknyájukat emelgette és simogatta őket. Arra sem kellett biztatni, hogy magyar nótákat énekelve az asztal tetején táncoljon a poharak és *karafinák* között.

„Röszketős Szűcs Ferenc családi viszály miatt a tanyáját eladta, Tárkány Szűcs András szomszédnak. Amikor Tárkány Szűcsék először disznót vágtak, az ablakon még nem volt függöny. Mikor kinéztek, nagyon mögrémültek.

»Nézzétök csak, micsoda torz alak van ott!« – mondta az ëgyik. – »Két nagy pofája van, de az orrát elhízta« – válaszolta a másik.

Ijedtükben fölkapkodták a disznótoros késöket, és kimöntek a szörnyet elzavarni. Akkor látták, hogy Röszketős Szűcs Ferenc ijesztött rájuk, aki lëtolta a nadrágját, és a mezítelen ülepit dugta az ablakba.

A töttit azzal magyarázta, hogy mert »Ti ezön az ősi földemön vigadoztok, és nem híttatok mög.« Mondták neki Tárkány Szűcsék, hogy »Gyűjjék bë, kend.« De az öreg nem fogadta el a möghívást.”[371]

Herczeg Mihály többek között így írt Kérdő Mártonról: „Jómódú, majd eladósodó gazda, 48-as nemzetőr, a passzív ellenállás városszerte népszerű személyisége, »hírneves hazafi« […] A helybéli tanácsvezetőkkel is többször konfliktusba került. Vagyonos gazda létére, 1865-ben nem engedték szavazni […] Később – főleg elmeállapotára hivatkozva – kiforgatták vagyonából. Vérvörösre festett házából (mai Toldi utca környéke) karhatalommal kilakoltatták. Különös alakja (kalapján vörös árvalányhaj, sarkantyús csizma) beillik a vásárhelyi népi igazságkeresők sorába.”[372]

Kérdő Szűcs Ernő folklórként értékelhető visszaemlékezésének néhány vonatkozó részletét idézzük: „Kérdő Mártonról az is elterjedt, hogy nem ösmer el más fajta pénzt, csak a Kossuth-bankót. Ëgy alkalommal lóháton jött a tanyájárul hazafelé a csomorkányi úton. Tóth Samu szélmalmánál fogadtak az őrletők, hogy Kérdő Márton a németöt pénzt nem vöszi majd föl, mert Ferenc József képe van rajta. Lëtötték elébe az útra, hogy észrevögye, majd elbújtak előle a malomba, hogy ő viszont sönkit së lásson.

Az őrletők a malombul lesték a hatást. Amikor Kérdő Márton odaért a pénzhön, möglátta, és mérgesen lëugrott a lovárul. A mindég nála lévő karikás ustorral szétverte a pénzt, pedig 100 forintos volt.

---

369 SZENTI Tibor, 1985. 139–140.

370 SZENTI Tibor, 1985. 140.

371 SZENTI Tibor, 1985. 146.

372 HERCZEG Mihály, 1993. 65.

Kérdő Mártontul Világosnál elvötték a kardját. Amikor hazagyütt, fakardot faragott magának, oszt azzal járt. Amikor mög adót köllött fizetni, akkor së fogta mög a császár pénzit, hanem gallyal lükdöste a tisztviselő elé.

Kossuth apánk tudta, hogy Vásárhelyön milyen különc életöt él Kérdő Márton. Vásárhelyrül a gazdák ëgy népes csoportja röndszörösen kijárt Kossuthhon Olaszországba, és elmesélték neki azt is, hogy Kérdő Márton a Kossuth-bankón kívül más pénzt mög nem fog. Kossuth így válaszolt nekik:

»Szeretnék még ëgyször olyan magyar kezet szorítani, mint a Kérdő Mártoné.«

Mikor a gazdák hazagyüttek Turinbul, elmondták Kérdő Mártonnak, hogy mit kíván a »nemzet apostola«, a nagy magyar szabadsághős. Kérdő Márton hazafias érzülete azonnal föllángolt, és úgy nyilatkozott, hogy lóháton mönjenek. Erről a nehéz vállalkozásrul igyeköztek a többiek lëbeszélni. Kérdő Márton úgy érvelt, hogy:

»Kényelmesebb lóháton, mint a vagonyban.«

Végül csak abban ëgyeztek mög, hogy vonaton mönnek […] Mikor a gazdák kiértek Turinba, kifogták a lovakat Kossuth kocsijából, és azt tisztöletadásbul maguk húzták végig az utcákon […]

1869-ben Szilágyi Virgilt választották a 48-as Kossuth-program képviselőjivé Vásárhelyön. Pünkösd első napján a Hajda vendégfogadó udvarán volt fölállítva az ünnepi sátor, és ökröt sütöttek nyárson, boroshordókat vertek csapra. A lakoma ingyen volt. Öhetött, ihatott boldog, boldogtalan. Ezt a dáridót Kérdő Márton röndözte."[373]

Áttérve a bolondokra, az ő történetük Vásárhelyen is az emlékezés ködébe vész. Mint minden településen, különösen a parasztközösségekben, az eszelős, együgyű embereknek is megvolt a maguk sajátságos helye. Tisztelet nem övezte őket, annál több kibabrálás és kacaj, mégsem bántották őket. Mint a természeti népek legtöbbjénél, itt is eltartották őket, és amit lehetett, rájuk bíztak. Nem egy közülük segített a kondás, kanász mellett, a csordás megfogadta dudásnak, de fölhasználták kifutónak, bevásárlónak, árnyékszék tisztítónak stb. Dr. Meggyesi János elmeorvos már 1914-ben előadást tartott városunkban arról, hogyan lehet a gyengeelméjű gyermekeket főleg a mezőgazdaságban úgy foglalkoztatni, hogy hasznosak lehessenek és állapotuk javuljon.[374]

Elfojtott szabadságharcunkat követően „[…] egy csaló Hódmező-Vásárhelyen is megfordult, a *ki itt magát Petőfinek adta ki* […]

1850. április végén egy hódmezővásárhelyi asszony jött fel a mágocsi pusztára, ahol akkor Szendrey, Petőfi apósa lakott s Bathó tiszttartóval kívánt beszélni […]" A vele lévő kislány meglátta a szobában Petőfi arcképét, és rögtön kinyilatkoztatta:

„– Nini! ez itt annak a bácsinak a képe, aki nálunk lakik!"

A hír hallatán Bathó azonnal Vásárhelyre utazott, ahol beszélt az ál Petőfivel, aki valóban a költő szakasztott mása volt, és olyan intimitásokat tudott Petőfi életéből, amit csak a legszűkebb család ismert. Végül már a tiszttartó is megingott. Viszament Mágocsra, hogy elhivatja hozzá Szendreyt, de mire urát megelőzve Bathó másodszorra is megérkezett városunkba, az előzőleg 20 forintot kapott ál Petőfi ezen vett egy szép csizmát, amelyben végleg eltávozott.[375]

1901-ben Vásárhelyen már ismertük az elmebetegek számát. A belügyminiszter körrendelete alapján dr. Berger Ferenc tisztifőorvos jelenti: „[…] 91 elmebeteg van városunkban és külterületén, ezek között 57 férfi és 34 nő. Nőtlen 38, hajadon 26, házas 18 (14 férfi, 4 nő), özvegy 9 (6 férfi, 3 nő). Gyengeelméjű van 29 (19 férfi 10 nő); alkoholizmusban szenved 4 férfi, hülye testi fogyatékosság nélkül 54 (32 férfi 22 nő), testi fogyatkozással 4 (2 férfi 2 nő.)"[376]

A század elején újra megjelent városunkban egy ál Petőfi. Csaló volt-e, aki kihasznált egy sereg együgyű, hiszékeny embert, hiszen este, amikor a rendőrök keresni kezdték, már nem volt sehol, vagy bolond, ki tudja? Inkább az utóbbira szavazunk. Az viszont elmondható, hogy akit még 1907-ben is

---

[373] SZENTI Tibor, 1985. 44–48.

[374] „Előadás a gyengeelméjű gyerekekről." VRU 1914. márc. 29. 3.

[375] VV 1907. dec. 6. 2.

[376] „Városunk elmebetegeinek száma." HMV 1901. aug. 4. 4.

azzal lehet becsapni, hogy Petőfit látja, az az itteni szólásmondás szerint csak *kalahüttyös* lehetett. Idézetek egy korabeli helyi lapból:

„Tegnap pedig azért került ismét szóba a Petőfi neve, mert *megjelent Susánban*. Persze csak a hiszékeny nép ült fel és az okosabbak nem hittek az ál Petőfinek. Ugyanis egy ősz ember állitott be a susáni házakhoz, rongyos, kopott gunyában és szánalmat keltő ábrázattal. Szemeiből látszott, hogy nem ép elméjü, de azért sokan hittek neki, mikor e szavakat mondta:

– Ne hagyjatok csufosan elpusztulni, hisz én a nemzet nagy dalnoka vagyok. Ne hagyjatok, ne hagyjatok!

Persze mindenütt segitettek a nyomorult emberen és elég jól jövedelmezett neki a nagy név használata."[377]

Elsősorban a két világháború között tevékenykedett „Esernyős" Nagy Sándor, aktív baloldali, aki *elvetélt feltaláló* volt. E minőségében persze nem ő volt az egyedüli. Dékány Dezső városi kamarás és „pirotechnikus" Vásárhelyen kiváló *röppentyűket*, *tűzijáték-rakétákat* állított elő, és *tűzijátékokat* rendezett meg. A második világháborúban szovjet fogságban optikai világszabadalmai születtek. Elvitték Moszkvába tanítani, és alig akarták hazaengedni. Visszakerülése után a Budapesti Műegyetem hadmérnöki karán sikerrel tanított.[378]

Tipikus figurája volt a városnak „Mónus úr", aki megrögzött agglegényként előbb a helyi lánylíceumba, majd a Közgazdasági és Egészségügyi Szakközépiskolába rendszeresen járt a fizika szakos tanárokhoz. Találmányaival, elsősorban elektromos kísérleteivel a Magyar Rádióban és a Magyar Televízióban is szerepelt, főleg Öveges professzor „alkalmazta". Találmányainak persze nem volt gyakorlati haszna. Valamennyi tanuló lányhoz plátói módon vonzódott. A diákbálakban rendszeresen megfordult, és a nálánál emberöltővel fiatalabb lányokat táncoltatta. Állandó gúny tárgya volt. A fiúk a bálakban fogpasztát nyomtak kopasz fejére, és elkenték.

Szathmáry János építészmérnök visszaemlékezésében említi az egyik Szűcs család nagyapját, „[…] nevezetes Bodrogi János *tói csőszt*. Mindig a kanális túlsó partján üldögélt élete fogytáig, teljes fegyverzetben. Hátán függött egy valóságos *mordály*, madzagon, mellette a »félkéz fegyver«, egy ódivatú forgópisztoly. Ha pedig valaki nem engedett a megállásra szóló parancsának, akkor jött a bot, vagy ha volt, a bicikli kerekei közé lökve ugyanazt. De elvihették tőle fél tói föld termését. Nekünk pedig mesélt Rózsa Sándorról, akinek a bandájához tartozott – szerinte… […]"[379]

A második világháború során, nyilvánvalóan a hadi események hatására, megjelent a *Csutkás Vitéz*, mások szerint *Csutkás katona* vagy *huszár.* Ötven körüli férfi volt, aki rongyokban járt. Kabátját széles övvel fogta össze, és mögé balról csutkából, később fából faragott kardot dugott, jobbról pedig bajonettet. Vállán bodzafapuskát hordott madzagon, fején pedig papírcsákót. Amikor a gyerekek bandába verődve követték és csúfolták, kardjával hadonászva, puskájával durrogtatva megkergette őket. Naphosszat bolyongott a Kossuth-téren, az akkor még működő Promenádon és a Népkertben, ahol padon feküdve töltötte az éjszakákat. Könyöradományokból, kéregetésből élt. Egy nap eltűnt a városból.

Vásárhely utolsó parádés, helyi kiejtéssel *prádés* kocsisa csupán együgyű ember volt, aki a kocsmákat járta, de az ital csakhamar eszét vette. Szolgálatából megmaradt a cifra szűrszerű „libériás" kabátja, tollas kemény kalapja, fénylő fekete csizmája. Borvirágos orra, kerek képe mindig vidámságot tükrözött. Utóbb elég volt neki egy pohár bort fizetni, már becsípett, és az utcákon hangosan énekelve, kiabálva vonult, szerelmes szavakat dobva a szépségek felé. Sohasem kergették meg, ő sem bántott senkit. Különös, parádés öltözetével hozzátartozott az utcaképhez, akár egy hirdetőoszlop. Még az 1960-as években hangos volt tőle a város, amerre elhaladt, majd csöndben távozott az élők közül.

Az 1980-as évek bolondja igazi *modern ember* volt. Lyukas félcipőt, fekete bricsesznadrágot, zöld katonazubonyt, rövidre vágott, sötétkék rendőrköpenyt és vöröscsillagos tányérsapkát hordott. Ő nem hangoskodott. Még a különös ízléssel összeállított ruházatát is megszoktuk. Azt, hogy a fejében még

[377] VV 1907. okt. 31. 3.

[378] Szathmáry János, 1987. 45.

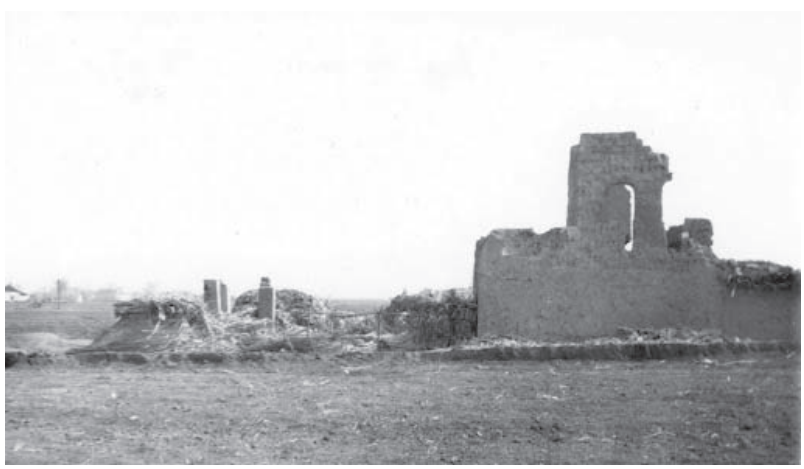
[379] SZATHMÁRY János, 1987. 9.

sincs minden rendben, onnan lehetett látni, hogy előbb a sapkáján, később a köpenyén gyűlni kezdtek a legkülönbözőbb jelvények. Az első világháborúból maradt Károly-kereszt mellett békésen megfért a szocialista brigádjelvény, Lenin feje alatt a véradásért kapott embléma. Amikor már vagy száz darab fityegett rajta, és úgy nézett ki, mint az 1950-es évek elején a Ludas Matyi vicclapban ábrázolt Tito marsall, mindenféle tárgyakat kezdett magára aggatni. Kiskanalat, ébresztőórát, fogaskereket. Utóbb egy kukából kiszedett porszívó elhasznált gégecsövét *ántántszíjként* tekerte magára. Nem bántották, inkább megmosolyogták, és újabb jelvényeket kapott. Ő is hirtelen tűnt el.

Valamennyi bolond közül a legkülönösebb kétségtelenül Hegyi Károly volt. Alacsony termetű, vézna öregként ismertük meg. A szentesi út mellett, Derekegyháza határszélén volt neki a „birtoka". Földjének nagyságát nem ismertük, de amit utóbb megművelt, nem lehetett fél holdnál több. Önellátásra rendezkedett be. Ő magát nem parasztnak, hanem „úrnak" képzelte. „Högyi Úrnak" kellett szólítani. Előbb „várúrnak", majd a „világ urának", utóbb, amikor az elméje már teljesen elborult, Napóleon helyett egyenesen „Istennek" képzelte és hívatta magát a környékbeli jámbor tanyaszomszédokkal, parasztokkal, akik nem bántották, nem csúfolták, inkább elkerülték, vagy sajnálkoztak rajta.

Önerőből épített egy többszintes „várat". Hozzá a vályogot maga verte ki. Óriási vályogtéglák voltak ezek, amelyeket cirkuszban, erőművészekkel lehetett volna emelgettetni. A bejárat mellett az egyikbe belevéste a dátumot is: „1943 6 ik 31" (A június csak 30 napos!) A „bejárat" alacsony, de széles lyuk volt, amelyen keresztül a várba négykézláb lehetett bebújni. A vártorony az építmény közepén „bástyaként" állt. Lépcső nem volt benne. Két szintjére kurta létrán lehetett följutni, amelyet minden szintre maga után húzott. Egy ízben borjút vásárolt. A parasztok azt vették észre, hogy a jószág a torony

A Högyi úr által épített vár különböző oldalról nézve.

A bevésett dátum: 1943 6 ik 31.

A vár tornya.

legtetején, a lőrésszerű lyukon bőg kifelé. Senki sem tudta, hogy az ártatlan négylábú miként kerülhetett oda, de hónapokig ott tartotta.

A vár körül kalászosokat vetett: egy ölnyi búza mellett hasonló nagyságú árpa, rozs, köles következett. „Konyhakertjében" meglehetősen különös növények, gyomok is virítottak. Ezekből a *gezemicékből* kotyvasztotta szegényes ételét, mert utóbb húst már nem evett. Fogait szándékosan sorra kitördelte, és ló- meg marhafogakból dróttal összefogva „protézist" csinált magának, ezzel rágott.

Ócska parasztkocsi kerekeiből, darabjaiból lábbal hajtott „autót" készített. Nincs az az izmos élsportoló, aki a nehéz alkotmányt egy kilométernél tovább eltekerte volna, ő mintegy 20 kilométerről egyedül járt be vele Vásárhelyre, a városházára adót fizetni, a Kossuth téren vásárolni. A megszállottsága szinte emberfölötti erővel áldotta meg.

Négyesiné Hegyi Mária Szentesen a Sáfrány Mihály utcában lakott. Ő néha kijött Högyi Úrhoz, és igyekezett becsalni magához, mert már igen csak gondozásra szorult volna, de a testvére nem volt hajlandó hozzá költözni. A baj akkor kezdődött, amikor 1960-ban ezen a vidéken is megalakult a

Högyi úr.

szövetkezet. Nem azért, mintha épp az a kis darab különálló föld akadályozta volna meg a szocialista mezőgazdaság kibontakozását, de az „egytagban" való gondolkodást sérteni kezdte. Az agitátorok megcélozták Högyi Úr várát is. Az alkudozás sehová sem vezetett.

Ráhagyták. Látták, hogy „bolond ez". Évekig volt még várának ura. Ekkor egy harcias elnök megmondta neki, hogy nincs tovább haladék, takarodjék innen, mert a lánctalpast a jövő héten nekiereszti a várnak, és beszántják. Högyi Úr sem volt rest, és hadat üzent a téesznek. Megszállottságára és hihetetlen teljesítőképességére jellemző volt, hogy néhány éjszaka – mert mindig a sötétség leple alatt dolgozott – ásóval méternyi mély és széles árokkal kerítette körül a várát, majd a vizes gödörből, amelyből egykor a rengeteg vályogot kiszedte, elárasztotta. Amikor a traktor megérkezett, a vezetője nem merte beleereszteni a gépet, mert ott süllyedt volna el.

Högyi Úr ekkor már „Isten volt". De a szocializmusban az istenek is halandónak bizonyultak, mert elmeállapotára való tekintettel a vár előtt egy nap megállt a mentőautó. A bolondot két markos férfi kihúzta az omladozó falak közül és a kocsiba tuszkolta. A szentesi kórház zárt elmeosztályára került. 1978-ban 82 éves volt, amikor meglátogattuk, és külön engedéllyel portrét készítettünk róla. Többet nem láttuk, innen temették el.

IRODALOM

BARTHA Tibor (szerk.)

1993 Keresztyén Bibliai Lexikon 1-2. Budapest.

BÁLINT Sándor

1961 Történetek a szegedi betyárvilágból. Szeged.

1975 Hiedelemvilág. 443–449. In: Nagy Gyula: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba.

BÉKÉS István

1966 Magyar ponyva Pitaval. Minerva, Budapest.

BÖSZÖRMÉNYI Ede

1977 Hódmezővásárhelyi öngyilkosságok. 237–304. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 1977. 3. sz.

1993 Böszörményi Ede: „Vadházasok", „viszálkodó felek". 718–723. Erőszakos halálesetek. 727–728. In: Hódmezővásárhely története II/2. Hódmezővásárhely.

Csongrád vármegye törvényszékének (Sedria) iratai a IV. A. 21. fondban, a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára.

DÖMÖTÖR Tekla

1980 „A bábaboszorkány". 126–134. In: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest.

DRURY, Nevill

1994 Sámánok, látnokok. Budapest.

Fekete József álnév alatt, FEJÉRVÁRY József

1903 Vásárhely titkai. Szabó Palkó és Szabó Miska híres futóbetyárok története. Hódmezővásárhely. A „Vásárhelyi Hiradó" nyomdájában készült.

Gilgames

1966 Agyagtáblák üzenete. Ford.: Rákos Sándor. Budapest.

GRAVES, Robert

1970 A görög mítoszok 1-2. Budapest.

GREZSA Ferenc

1979 Németh László vásárhelyi korszaka. Budapest.

GRYNAEUS Tamás

1979 Füves. 247–248. In: Magyar Néprajzi Lexikon 2. (F–Ka) Budapest. Főszerk.: Ortutay Gyula.

1996 Isa por… A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk. Budapest.

HERCZEG Mihály

1993 Kérdő Márton. 65. In: Jeles vásárhelyiek. Hódmezővásárhely. Összeállította: Kőszegfalvi Ferenc.

Hód-Mező-Vásárhely. Közérdekű társadalmi hetilap. (Megjelent: heti két alkalommal.) Fel. szerk.: ifj. Szilágyi Gyula.

Hódmezővásárhely Város irataiból. „C" állag. 1001. Hirdetőkönyvek: d. 1.–d. 10. kötetek. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fióklevéltára.

Hódmezővásárhely története. I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig. Hódmezővásárhely, 1984. Főszerk.: Nagy István.

II/1-2. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Hódmezővásárhely, 1993. Főszerk.: Szabó Ferenc.

HOPPÁL Mihály –TÖRŐ László

1975 Népi gyógyítás Magyarországon. 13–176. In: Orvostörténeti Közlemények. Supplementum 7-8. Budapest. Szerk.: Antall József – Buzinkay Géza.

HOPPÁL Mihály

1994 Sámánok. Lelkek és jelképek. Helikon Kiadó, Budapest.

Jeles vásárhelyiek.

1993 Hódmezővásárhely, Összeállította: Kőszegfalvi Ferenc.

KÁRÁSZ József

1993 Pócsy Mihály. 99. In: Jeles vásárhelyiek. Hódmezővásárhely, Összeállította: Kőszegfalvi Ferenc.

Károlyi család *sedes dominalisa* = úriszéki büntetőperei a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltárában: IV. A. 53. fondban, átmásolt kötetekben és eredeti, dobozolt, aktákban megőrizve.

KISS Lajos

1927 Régi népdalok Hódmezővásárhelyről. Debrecen–Karcag,

1955 A szegény emberek élete. Budapest.

1956 Vásárhelyi híres vásárok. Szeged.

KLANICZAY Gábor

1983 „Benandante – kresnik – zduhač – táltos.” 116-134. In: Ethnographia XCIV. évf. 1.

Keresztyén Bibliai Lexikon 1-2.

1993 Budapest. Szerk.: Bartha Tibor.

KOMÁROMY Andor

1910 Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest.

KÓCZIÁN Géza

1979 Egyes Solanaceae fajok pszichotomimetikumként való használata a népi gyógyászatban. 155–160. In: Népi gyógyítás Magyarországon. 11-12. Budapest. (Szerk.: Antall József – Buzinkay Géza.)

KÖRTVÉLYESSY László

1985 Hódmezővásárhely gazdasági földrajza a századfordulón. 93–140. In: Vásárhelyi Tanulmányok 10. Hódmezővásárhely. Szerk.: Szemenyei Sarolta.

KŐSZEGFALVI Ferenc (összeáll.):

1993 Maczelka Mihály. 80. Weisz Mihály. 152. In: Jeles Vásárhelyiek. Életrajzgyűjtemény. Hódmezővásárhely.

KÜLLŐS Imola

1988 Betyárok könyve. Budapest.

MAGYARY-KOSSA Gyula

1929 Magyar orvosi emlékek 1-4. Budapest.

Magyar Néprajzi Lexikon 1-5.

4.: 1981 5: 1982. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest.

NAGY Gyula

1975 Takaros Maczelka, a különös. 541–545. In: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba.

NAGY István (főszerk.)

1984 Hódmezővásárhely története I. A legrégibb időktől a polgári forradalomig. Hód mezővásárhely.

NÉMETH László

1969 A haldokló kulák. 362–368. (1941) In: Németh László munkái. Életműsorozat I. Budapest.

1956 Égető Eszter. Budapest,

NOVÁK László

1986 A három város. Budapest.

1994 Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I-II. Nagykőrös Város Monogáfiája I. Nagykőrös.

1998 A hagyományos társadalom egy jellegzetes rétege (Ridegek) 521–532. In: Az Alföld társadalma (Szerk. Novák László.) Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany Nominati VIII. Nagykőrös.

SCHRAM Ferenc

1982–1983 Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. 1-3. Budapest, (2. kiadás.)

SZABÓ Ferenc

1964 A dél-alföldi betyárvilág. Gyula.

1979 A »Rózsa Sándor« forrásvidékén. 49-59. In: Új Aurora. 2.

1993 Hódmezővásárhely története II/1-2. A polgári forradalomtól az őszirózsás for radalomig. Hódmezővásárhely. (Főszerk.: Szabó F.)

SZATHMÁRY János

1987 Különös Vásárhelyiek. Salgótarján, (Kézirat, a hódmezővásárhelyi Németh Lász ló Városi Könyvtár helytörténeti gyűjteményében, 262687/1989. leltári számon.)

SZENTI Tibor

1979 Újabb adatok a Szabó testvérek betyárkodásáról I-II. 125–135. In: Vásárhelyi Tanulmányok IX. Hódmezővásárhely. Szerk.: Herczeg Mihály – Szemenyei Sarolta – Szigeti János.

1980 Betyárvilág Hódmezővásárhelyen 1848-ig. 89–98. In: Valóság. 7.

1985 Parasztvallomások. Budapest.

1987 Középparasztságunk tükre. 15–27. In: Kecskemét: Forrás, 1987. 7.

1991–1992. „Pokolra szánás” 202–210. In: Szenti T.: „Paráznák” II. 171–216. Orvostörténeti Közlemények. Budapest, 133-140. szám.

1993 Paráznák. Hódmezővásárhely.

1994 A bábák. 79-119. Orvostörténeti Közlemények. Budapest, 145-146. szám.

1994 A nő szerepe a dél-alföldi betyárvilágban. 277–284. In: Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. II. Studia Comitatensia 24. Szentendre. (Szerk.: Novák László.)

1998 A bábák Hódmezővásárhelyen. 533–602. In: Az Alföld társadalma. (Szerk.: Novák László.) Az Arany János Múzeum Közleményei – Acta Musei de János Arany Nominati VIII. Nagykőrös.

SZEREMLEI Samu (Sámuel)

1900–1913 Hód-Mező-Vásárhely története 1-5. Hódmezővásárhely, Tanyai Ujság. Szerk. és laptulajdonos: dr. Kenéz Sándor. 1913. okt. 5. nov. 16. között hetente egyszer jelent meg.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 Magyar jogi népszokások. Budapest. Történetek a szegedi betyárvilágból.

1961 Szeged. (Bálint Sándor válogatásában.)

R. VÁRKONYI Ágnes

1990 „Közgyógyítás és boszorkányhit" 384–437. In: Ethnographia 101. évf. 3-4 sz.

Vásárhely és Vidéke

1883–1912 Napilap, (a Jáger-féle arzénes gyilkossági per idején) főszerk.: dr. Endrey Gyula, szerk.: id. Bibó Lajos. Politikai és helyi érdekű társadalmi lap.

Vásárhelyi Hiradó. Politikai lap

1878–1879 Fel. szerk. és laptulajdonos: dr. Kenéz Sándor. között megjelent előbb heti két, majd három alkalommal.

Vásárhelyi Közlöny. Hetilap

1869–1877 Szerk.: Ábrai Károly. Megjelenik Hódmezővásárhelyen.

Vásárhelyi Reggeli Ujság. (Így!) Független politikai heti-, ill. napilap.

1905–1944. Fel. (szerk.: Gravácz Ferenc, főszerk.: Kun Béla.)

Vásárhelyi Tanulmányok IX. Helytörténeti dolgozatok.

1979 Hódmezővásárhely, (Szerk.: Herczeg Mihály, Szemenyei Sarolta, Szigeti János.)

Végtárgyalási Napló

1897 1–24. old. Hódmezővásárhely, jún. 23. – júl. 21. Méregkeverők végtárgyalása. Jáger Mári arzénos gyilkosságai. Jegyezte: Vetró Lajos Endre. (Utóbbi a Karikás, a Vásárhelyi Hírlap, a Vásárhelyi Közlöny és a Vásárhelyi Napló kiadója, szerkesztője, írója.)

VITEBSKY, Piers

1996 A sámán. Budapest.

1. Árpás tó
2. Barci tó
3. Bodrog mocsár
4. Büdös tó
5. Csúcs tó
6. Cinkus
7. Dókató
8. Gyüllő laposa
9. Halász tó
10. Hattyas tó
11. Kerek fenék
12. Kerek tó
13. Királyszéki lapos
14. Kollan tó
15. Kovászdi rét
16. Laponyag
17. Lúdvár
18. Sulymos
19. Szakálszárító
20. Torda laposa
21. Tőring
22. Tűfarok
23. Vájtó
24. Vártó
25. Borsos fok
26. Bűtere
27. Csalányos ér
28. Cigellér
29. Danszka
30. Harcsás ér
31. Hasító ér
32. Holt Tére
33. Papere
34. Iklód fok
35. Banda fok
36. Kis Laci semlyék
37. Kendertó ér
38. Kistó ér
39. Kéró fok
40. László ér
41. Lófogó ér
42. Lőrinc ér
43. Sas ere
44. Sebes fok
45. Szilágyi fok
46. Vaj ér
47. Vaj kutykó
48. Zsena ér
49. Lebő halom
50. Malajdok halom
51. Kingécz halom
52. Antalics halom
53. Aranyod halom
54. Barattyos halom
55. Boldogasszony halom
56. Csutora halom
57. Dékány halom
58. Det halom
59. Fekete halom
60. Mátyás halom

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY
ÉS
KÖRNYÉKÉNEK
RÉGI
VÍZRAJZI VISZONYAI